ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીપ્રણીત

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

સવિવેચન

—: વિવેચક :—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા

એમ. બી. બી. એસ

સ્વ. શ્રી લીલાવતી બ્હેનના પુણ્ય સ્મરણાર્થે

—: પ્રકાશક :—

મનઃસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

નેપ્ચ્યુન બીલ્ડીંગ,

હ્યુર્નબી રોડ, મુંબઈ ૧.

મૂલ્ય : ૭ રૂપીયા

अहो! अनन्तवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः।
त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः॥

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત જ્ઞાનાર્ણવ

અહો! અનંતવીર્ય આ, આત્મા વિશ્વ પ્રકાશતો;
ધ્યાનશક્તિ પ્રભાવે જે, ત્રૈલોક્યને ચળાવતો.

મુદ્રક:-
શા. ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રેસ,-ભાવનગર

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
ઇ સ. ૧૯૫૦ : વિ. સં. ૨૦૦૬

अहो! अनन्तवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः ।
त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત જ્ઞાનાર્ણવ

અહો ! અનંતવીર્ય આ, આત્મા વિશ્વ પ્રકાશતો;
ધ્યાનશક્તિ પ્રભાવે જે, ત્રૈલોક્યને ચળાવતો.

મુદ્રક :–
શા. ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇ
શ્રી મહોદય પ્રેસ,–ભાવનગર.

સૌ. લીલાવતી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

સૌ. લીલાવંતિ મનસુખલાલ

-: જન્મ :- ૧૮-૪-૧૯૦૮

—— જેમનાં સ્મરણાર્થે ——

-: મૃત્યુ :- ૩-૧-૧૯૪૬

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી મહોદય પ્રેસ—ભાવનગર

શ્રી લીલાવતી બ્હેનની જીવનરેખા

एक एव सुहृद्धर्मो मृतमप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

જેના પુણ્યસ્મરણાર્થે આ ગ્રંથનું પ્રકાશનશ્રેય પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, તે **શ્રી લીલાવતી બ્હેનનો** જન્મ મલાડ-મુંબઈમાં સં. ૧૯૬૪ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને દિને થયો હતો. સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂલજી તે તેમના પિતાશ્રી અને શ્રી પૂતલીબાઈ માતુશ્રી. ઉત્તમ ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલમાં જન્મવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી લઘુવયથી ધર્મસંસ્કારના બીજ તેમના હૃદયમાં રોપાયા હતા. તેમણે અંગ્રેજી ત્રણ ચોપડી સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. સાથે સાથે પંચ પ્રતિક્રમણ, નવસ્મરણ આદિનો તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ઉચ્ચ કોટિનો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં તેઓ અમરેલીનિવાસી **શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા** (નેપ્ચ્યુન ઇન્સ્યૉરન્સવાળા) સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. શ્રી મનસુખલાલભાઈ પણ એક ઉચ્ચ સંસ્કારી, સુશિક્ષિત અને ધર્મરુચિ આત્મા હોઈ, બન્ને કુલીન કુટુંબોના સંબંધથી સોનામાં સુગંધ ભળવા જેવું થયું. તેમનું દામ્પત્ય સુખમય-આનંદમય અને ઉત્તરોત્તર ધર્મપ્રેમની વૃદ્ધિ કરનારું નીવડયું. તેમના સંતાનોમાં બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થયા. આનંદી, સમતાવાન્ અને વત્સલ સ્વભાવને લીધે તે કુટુંબમાં સર્વના પ્રીતિપાત્ર થઇ પડ્યા હતા. તેમના પરિચયમાં આવનારા સર્વ કોઈને તેમના અંતરના ઉમળકાભર્યા વાત્સલ્યનો અનુભવ થતો. કૃતજ્ઞપણું એ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો.

તપ પ્રત્યે તેમને ખાસ અભિરુચિ હતી. ૧૯૩૫માં મલાડમાં તેમણે અઠ્ઠાઇ કરી હતી; ૧૯૪૧માં વર્ધમાન આંબેલ તપની ઓળીનું થાળું બાંધ્યું હતું. બાહ્ય તપ સાથે સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યંતર તપ પણ વર્ધમાન કરવાનો તેમનો લક્ષ પ્રશંસાપાત્ર હતો. તેમજ તીર્થયાત્રા પ્રત્યેનો તેમનો ઉછરંગ અનન્ય હતો. નાનપણમાં માતાપિતા સાથે શ્રી સમેતશિખરજીની યાત્રા તેમણે કરી હતી; અને ધર્મનિષ્ઠ શ્રી મનસુખલાલભાઈના સહધર્મચારિણી થયા પછી પુનઃ ૧૯૩૫માં શ્રી સમેતશિખરજી, ગુણિયાજી, પાવાપુરી, આબુ, કુલ્પાકજી, કેશરીયાજી આદિ સંતચરણરેણુથી પાવન તીર્થોની યાત્રાનો અનુપમ લાભ લઈ આત્મામાં ધર્મબીજનું અભિસિંચન કરી નિજ જીવનને ધન્ય કર્યું હતું.

છેવટે શ્રી ગિરનારજીની યાત્રા નાદુરસ્ત તબીયત છતાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમણે કરી. આ યાત્રા પછી તરત ૧૯૪૨માં તેમને આ જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરનારી હૃદયરોગની ગંભીર બીમારી લાગુ પડી. અને પછી તો, અનુક્રમે જલોદર આદિ તીવ્ર વેદનામય ચિહ્નોથી તે વ્યાધિએ અસહ્ય અને અસાધ્યરૂપ ધારણ કર્યું. આ લગભગ ચાર વર્ષ જેટલી લાંબી અને અસહ્ય માંદગીમાં પણ લેશમાત્ર આર્ત્તધ્યાનનો ચીત્કાર નહિં કરતાં, સમતાભાવે વેદના સહન કરવારૂપ એક પ્રકારનો પરીષહજય તેમણે કર્યો હતો; તેમની શાંતિ અપૂર્વ અને સમતા અસાધારણ હતી. રોગશય્યા પર પણ તેમની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મધ્યાનમાં જોડાયેલી રહેતી; નવસ્મરણ અને અન્ય ધર્મગ્રંથો પોતે રુચિથી વાંચતા અથવા તત્ત્વરસિક મનસુખલાલભાઇ પાસે વંચાવતા. ભલભલાની પણ ધીરજની કસોટી કરે એવી આ ઉગ્ર અને દીર્ઘ વ્યાધિમાં પણ **શ્રી મનસુખલાલભાઇએ** સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ અનુદ્વિગ્નપણે એકનિષ્ઠ અનન્ય સેવાશુશ્રૂષા કરી પોતાનો કર્ત્તવ્યધર્મ પૂરેપૂરો બજાવ્યો. પણ સર્વ ઉપાય છતાં ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીની ૩ તા. વંથળીમાં **શ્રી લીલાવતી** બ્હેન આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી ગયા.

મૃત્યુસમયે પણ તેમની સમાધિ અને ચિત્તશાંતિ કેવી અદ્‌ભુત હતી તેનું તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર શ્રી મનસુખલાલભાઈના જ શબ્દોમાં આ રહ્યું—" બરાબર એક માસ પૂર્વે એમને પોતાના મૃત્યુની ખબર તો પડી ગઈ, પણ તેમ છતાં એની શાંતિ અને ધીરજમાં છેલ્લે સુધી જરા પણ ફરક પડેલો નહિં. ૨૦૦૨ના માગશરવદી અમાસને દિવસે બપોરના બે વાગ્યે બેઠા બેઠા મારી સાથે વાત કરતા હતા કે આજે અમાસ છે, એટલે ' ભારે ' દિવસ તો ખરો. હું જવાબ આપું છું કે–એવી તો માંદગી પછી ૫૦ અમાસો ગઇ અને કાંઇ ન થયું તો વળી આજે શું થવાનું છે ? એને હસવું આવ્યું, પણ એ હાસ્ય છેલ્લું જ હતું. નવકાર સાંભળતાં સાંભળતાં એક મીનીટમાં હૃદય બેઠાં બેઠાં જ બંધ થઇ ગયું અને મૃત્યુ પામ્યાં. " આવું ધન્ય સમાધિમરણ જેણે જીવનમાં ધર્મની સાચી એકનિષ્ઠ આરાધના કરી હોય એવા પુણ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દેહપર્યાય ભલે નષ્ટ થાય, પણ અમૃતરૂપ ધર્મસંસ્કાર તો વફાદાર મિત્રની જેમ મૃતને પણ અનુસરે છે. દેહ ભલે જીર્ણ થાય, પણ ધર્મરંગ જીર્ણ થતો નથી. ઘાટ-ઘડામણ ભલે જાય, પણ સુવર્ણ વણસતું નથી.

સાચો રંગ તે ધર્મનો સાહેલડિઆં, બીજો રંગ પતંગ....રે ગુણવેલડિઆં૦
ધર્મરંગ જીરણ નહિં....સાહે૦ દેહ તે જીરણ થાય ...ગુણ૦
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહે૦ ઘાટ ઘડામણ જાય....રે ગુણ૦ **શ્રી યશોવિજયજી.**

પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીના 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'નું **ડૉ. ભગવાનદાસે** કરેલું સવિસ્તર ટીકાત્મક વિવરણ છે. આ ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન મુખ્યત્વે રીતે ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપમા, ચાર ધ્યાનરૂપમા અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમા આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમા યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવતાં, તેને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ ભૂમિકામા તેમજ આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ આઠ વિભાગમા વહેંચી નાખેલ છે. આ આઠ દૃષ્ટિ જેના નામ અનુક્રમે મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા, છે તેનો, મહર્ષિ પતંજલિના યોગના પ્રસિદ્ધ આઠ અંગ–યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સાથે અનુક્રમે સમન્વય છે. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ યોગની પ્રાથમિક દશા છે અને તેમાં અવિદ્યાનો થોડો અંશ હોય છે, પણ 'સ્થિરા' થી 'પરા' દૃષ્ટિ વચ્ચેના સાધકને અવિદ્યાનો અવકાશ નથી. છેવટમા આચાર્યે યોગશાસ્ત્રના અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ જણાવ્યું છે.

ડૉ. ભગવાનદાસભાઈએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિવરણમા સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક, તેનો કાવ્યાનુવાદ, શબ્દશઃ અર્થ, વૃત્તિ અર્થ, અને તે ઉપર લંબાણથી સરલ ભાષામાં સુંદર વિવેચન (ટીકા) કર્યું છે વિવેચનમા જરૂર જણાય ત્યા ત્યા જૈન આગમ ગ્રંથો, અન્ય ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો, અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આધારભૂત અવતરણો પણ મૂકેલા છે. પુસ્તકની શરૂઆતમા **ડૉ. ભગવાનદાસે** લખેલો આ ગ્રંથનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપોદ્ઘાત યોગના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે આપવામા આવ્યો છે. **શ્રી યશોવિજયજી** મહારાજે લખેલી યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાય પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમા મૂકેલી છે. દરેક દૃષ્ટિના અંતે **શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ** પોતે રચેલા કલશકાવ્યો મૂકવામા આવેલ છે.

અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે આવો યોગદષ્ટિસમુચ્ચય જેવો સુંદર ગ્રંથ મ્હારા જાણવામા હજુ સુધી આવેલ નથી. ૧૯૪૬ મા મ્હારા પત્નીના સ્વર્ગવાસ પછી ડૉ. ભગવાનદાસે પોતાના હસ્તલિખિત રૂપમા આ પુસ્તક મને વાચવા આપેલુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આઠે દષ્ટિ પર એવું સરસ અને ભાવપૂર્ણ વિવેચન કરવામા આવ્યું છે કે એ વાંચતા વાચતા અંતરમાં એક નવી જ દષ્ટિ ખૂલતી જોવામા આવે છે, અને તેમાંથી કોઇ દિવ્ય પ્રકાશનો આભાસ થાય છે. શ્રીયુત્ ભગવાનદાસભાઇને, તેમને આ ગ્રંથ મેં વાંચ્યો તે પહેલા હું ડૉકટર અને લેખક તરિકે તો જાણતો જ હતો, પણ આ ગ્રંથ વાચ્યા પછી મને ખાત્રી થઇ કે ડૉ. ભગવાનદાસ માત્ર શારીરિક રોગના ચિકિત્સક નથી, પણ માનવીના 'મન' અને 'ભાવ'ની પણ એ સારી ચિકિત્સા કરી જાણે છે. આ ગ્રંથની હું પ્રશંસા કરું એ કરતા વાચકવર્ગ એના માટે અભિપ્રાય આપે તે ઇષ્ટ છે. છતાં એટલું તો ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે ઐહિક બાબતો દૂર રાખી જે શાશ્વત કલ્યાણની આશા રાખતો હોય, આ સંસાર એક પંખીમેળો છે અને થોડા સમયમાં આ મર્ત્ય દેહનો ત્યાગ કરીશું, તેની જેને ખાત્રી હોય, અને જેને પોતાનુ જીવન સારરૂપ, પવિત્ર અને દિવ્ય બનાવવાની ઝંખના હોય, તેના માટે જ આ પુસ્તક કિંમતી છે. આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય શુદ્ધિપૂર્વક સુંદર રીતે કરી આપવા માટે શ્રી ગુલાબચંદભાઇનો (મહોદય પ્રેસ) અત્ર આભાર માનું છુ.

હવે એક છેલ્લી વાત. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પ્રકાશન મ્હારી સ્વર્ગસ્થ પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે કરવામા આવેલ છે, અને આવો અમૂલ્ય ગ્રંથ નિષ્કામભાવે પ્રગટ કરવાની રજા આપવા માટે હું ડૉ. ભગવાનદાસભાઇનો અત્યંત આભારી છું. જે વ્યક્તિ પાસેથી મેં અધિકમા અધિક પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જેનો બદલો અલ્પમા અલ્પ રીતે પણ હુ વાળી શકયો નથી, એવી મ્હારી પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે ફૂલ નહિં ને ફૂલની પાંખડીરૂપ આ પ્રકાશન-સુકૃતથી હું ગમે તેટલો આત્મસંતોષ અનુભવું, તોપણ તેના અસંખ્ય ઉપકારોના બોજાનો ભાર મ્હારી પર રહેલો જ છે અને રહેશે.

નેપ્ચ્યુન બીલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ, કોટ
મુંબઇ
૨૩-૭-૫૦

મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

આ ગ્રંથના વિવેચક ડૉ. ભગવાનદાસના પૂજ્ય પિતાશ્રી

સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ મહેતા.

શ્રી મહોદય પ્રેસ. ભાવનગર

ॐ

મ્હારા પૂજ્ય સદ્‌૦ પિતાશ્રીના ચરણકમળમાં

(શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા)

સમર્પણ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

સદ્‌૦ શ્રી પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આપ ચરણે આ શાસ્ત્ર વિવેચતી,
ટીકા સન્મનનંદની મુજ કૃતિ અર્પી થઉં છું કૃતી,
દેવી હેમસુતે સુકાવ્ય કલશો ભગવાનદાસે કર્યા,
અર્પે તે મનસુખનંદન સદા સદ્‌ભક્તિભાવે ભર્યા.

શિખરિણી

સુસંસ્કારો રોપ્યા મુજ મનભૂમાં મનસુખ કરે,
ફુલ્યા ફાલ્યા તે આ નિત મુજ મનોનંદન ભરે;
પિતાશ્રી ! એવા તે સુખદ ઉપકારો સ્મૃતિ કરી,
સ્વીકારો આ બાલે સમરપિત ભક્ત્યંજલિ ધરી !

ભગવાનદાસ

('મનોનંદન')

પરમાર્થમાર્ગ અથવા શુદ્ધ આત્મપદપ્રકાશ

ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ. ૧
આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહીં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ૩
જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ. ૪
ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. ૫
ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૬
પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઉલટી આવે એમ;
ચૌદ પૂર્વની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ૭
વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮
મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૯
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય. ૧૦
નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહીં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧
આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ. ૧
ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિ વાર. ૨
સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મહીં;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે. ૧

श्रीमद् राजचंद्र.

પ્રસ્તાવના

" भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्य: क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ "–શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

" સઘળું પરવશ તે દુ:ખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહિયે;
એ દષ્ટે આતમ ગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહિયે ? "- શ્રી યશોવિજયજી.

૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ !—આજના આ મંગલ દિને આ પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરૂં છું. શ્રીમદ્ યોગીશ્વરોની પુણ્યભૂમિ આ ભારતવર્ષ આજે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અપૂર્વ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યો છે આ લૌકિક સ્વાતંત્ર્યની વાત પરથી અલૌકિક એવા **આત્મ-સ્વાતંત્ર્યનું** સહજ સ્મરણ થાય છે અને વિચાર સ્ફુરે છે કે–આ આત્મા અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દબાઈ ગયો છે, પરભાવરૂપ કર્મની જંજીરોથી જકડાઇ ગયો છે, અને તેથી પારતંત્ર્યનું મહાદુઃખ અનુભવી રહ્યો છે. આ પરવશતા દુઃખના મૂળરૂપ અવિદ્યા–મોહના પરશાસનને ફગાવી દઇ, સુખધામરૂપ નિજવશ સ્વશાસનનો–આત્મરાજ્યનો 'અપૂર્વ અવસર' જીવને કેમ પ્રાપ્ત થાય? **કર્મપરતંત્રતાની** શ્રૃંખલામાંથી મુક્ત થઇ આ આત્મ–પુરુષ મુક્તત્વનો અનન્ય ઉલ્લાસ કયારે અનુભવે? પૂર્ણ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો પરમ ધન્ય મહોત્સવ જીવને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? 'આતમ ઘર આતમ રમે' ને 'નિજ ઘર મંગલમાલ' કયારે પ્રગટે? 'આનંદઘન રસપૂર'થી આ જીવ–સરોવર છલકાઇ જઇ 'વાજશે મંગલ તૂર' કયારે થાય?

" તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદઘન રસપૂર....
પદ્મપ્રભ જિન! તુજ મુજ આંતરું કિમ ભાજે ભગવંત ? "–શ્રી આનંદઘનજી

" આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે "—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સમસ્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર એક યોગમાં જ રહ્યો છે. કર્મપારતંત્ર્યમાંથી મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્યની અનુપમ સિદ્ધિ કરાવનાર, જીવને 'શિવ' બનાવનાર, આત્માને 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' એવું 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'–પરમાત્મપદ પમાડનાર જો કોઇ હોય તો તે યોગ જ છે. અને આ આત્મસ્વભાવ–યુંજનરૂપ યોગના સદુપાયનો સકલ અવિકલ

વિધિ સાંગોપાંગપણે જે પ્રદર્શિત કરે તે યોગશાસ્ત્ર છે. અને તેમાં પણ અનેક યોગશાસ્ત્રો ના નવનીતરૂપ આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રનું** સ્થાન અનુપમ છે; અનેક નવીન અને મૌલિક વિચારધારાઓ રજૂ કરી અપૂર્વ 'યોગદૃષ્ટિ'રૂપ દિવ્ય નયનના ઉન્મીલનરૂપ નિર્મલ બોધ પ્રકાશ રેલાવનાર આ ગ્રંથરત્નનું સ્થાન અનન્ય છે. સાગરનું મથન કરી વિબુધોએ (દેવોએ) અમૃત વલોવ્યું હતું, તેમ શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી મહાવિબુધ (પ્રાજ્ઞ) **મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ** આ યોગામૃત વલોવ્યું છે,–જેનું યથાપાત્ર યથેચ્છ પાન કરી આત્માર્થી મુમુક્ષુ 'જોગીજનો' અમૃતત્વને પામે છે.

અને આ **નિર્વાણરૂપ અમૃતત્વ** પામવું અને પમાડવું એ જ આ યોગપથ-પ્રદર્શક ગ્રંથનું વક્તા–શ્રોતા ઉભય આશ્રયી પરંપર (Ultimate) **પ્રયોજન છે,** એમ આના મંગલાચરણમાં જ આ મહાન્ યોગાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે. આ પર-હિતૈકનિરત શાસ્ત્રકારે માન–પૂજા–કીર્ત્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ આશયથી કેવળ એક આત્માર્થે જ આ સત્ત્વહિતાર્થ પરમાર્થપ્રવૃત્તિ કરી છે,–જે પરંપરાએ નિર્વાણનું અવન્ધ્ય બીજ છે, મોક્ષનું અમોઘ કારણ છે. અને **'કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મન રોગ'**—એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી મુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરશે, તે પણ યથોચિતપણે અત્રે યોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે,—જે તેને પણ નિર્વાણના અવંધ્ય બીજરૂપ થઈ પડશે; કારણ કે આ યોગદૃષ્ટિ આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસનું માપ છે, આત્મદશા માપક 'થર્મોમીટર' (Thermo-meter) છે. એટલે એનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે જાણી વિચક્ષણ શ્રોતા તે પરથી પોતાના આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો, આત્મદશાનો, આત્માના ગુણસ્થાનનો કયાસ કાઢી શકશે. હું પોતે કયી દૃષ્ટિમાં વર્તું છું? મ્હારામાં તે તે દૃષ્ટિના કહ્યા છે તેવા ગુણ–લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્ત્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે **અંતર્મુખનિરીક્ષણ** (Introspection) કરી આત્મગુણ-વૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ યોગદૃષ્ટિ આત્માર્થી શ્રોતાને પરમ ઉપયોગી–પરમ ઉપ-કારી થઇ પડશે, અને તથારૂપ યથાયોગ્ય આચરણરૂપ યોગપ્રવૃત્તિથી તેને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું અચૂક કારણ થઈ પડશે. આમ આ સત્શાસ્ત્ર વક્તા–શ્રોતા ઉભયને આત્મકલ્યાણ-નો અમોઘ હેતુ છે, આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અચૂક સદુપાય છે.

> "पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
> युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥" —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

'વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિ-વાળું જેનું વચન હોય તેનું જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે,'–એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વપરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને મત–દર્શનના આગ્રહથી પર એવા આ પરમ પ્રામાણિક આચાર્ય આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની

પ્રથમ પંક્તિમાં બિરાજનારા મહાન્ જ્યોતિર્ધર થઈ ગયા છે. ષડ્દર્શનનું પરમ પરમાર્થ-રહસ્ય સંવેદનારા આ સુપ્રસિદ્ધ 'ષડ્દર્શનવેત્તા' હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ છોડાવનારી અને 'ષડ્ દરિશન જિન અંગ ભણીજે' એવી સર્વ દર્શનનો સમન્વય કરનારી યોગમાર્ગની નવીન દિશા અત્ર દાખવી છે. પોતાના 'સાગરવરગંભીરા' વિશાળ પટમાં સર્વનો સુગમતાથી સમાવેશ કરતી પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી 'દિવ્ય દૃષ્ટિ' અર્પણ કરી, આ તત્ત્વદ્રષ્ટા યોગાચાર્યે સર્વમાન્ય વિશાળ યોગભૂમિકા પર સર્વદર્શનવાદીઓને પ્રેમ આમંત્રણ કરી સમાનધર્મી-સાધર્મિક બંધુત્વભાવે એકત્ર કર્યા છે; અને ધર્મને નામે કદાગ્રહથી ચાલતા મિથ્યા ઝઘડાઓનો* આત્યંતિક નિષેધ કરી, વિશ્વબંધુત્વની અનન્ય ભાવના પ્રભાવનારા યોગિધર્મનો-સનાતન આત્મધર્મનો સદ્બોધ કર્યો છે. સુજ્ઞ વાંચકને એ જોઈને સાનંદાશ્ચર્ય થશે કે સર્વદર્શનસમભાવની-રાગદ્વેષ રહિત સહિષ્ણુતાની ઉદાત્ત ભાવના આજથી બારસો વર્ષ પૂર્વે આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વરે તાત્ત્વિક ભૂમિકા પર કેવી વિકસિત કરી છે ! અને એ જ આ ગ્રંથરત્નની અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ મધ્યેની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૩ ના વર્ષની કોઈ સુભગ પળે આવો આ ઉત્તમ ગ્રંથ અવગાહવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનો સ્વાધ્યાય કરતાં, આ સત્શાસ્ત્ર પર વિશદ વિવેચન કરવાની મને સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ. એટલે આ સત્શાસ્ત્રનો આશય પરિસ્ફુટ કરી તેનું ગુણ-ગૌરવ-બહુમાન વધારે એવું બૃહત્ ટીકારૂપ **સવિસ્તર વિવેચન** કરવાની આ મ્હારી અંતર્ પ્રેરણાને મૂર્ત્ત આકાર આપવા આ **ઉપક્રમ-યોજના** મેં નિયત કરી: (૧) મૂળ શ્લોકનો કાવ્યાનુવાદ-ગૂજરાતી દોહરામાં. (૨) શ્લોકનો શબ્દશઃ અર્થ. (૩) **શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની** સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ફુટનોટમાં. (૪) શ્લોક અને વૃત્તિના આશયને પરિસ્ફુટ અને પરિપુષ્ટ કરતું સળંગ સવિસ્તર વિવેચન ('સુમનોનંદની' બૃહતટીકા નામક). (૫) પ્રત્યેક અધિકાર પ્રાંતે તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કલશકાવ્યોની નવ રચના.-આમ પંચાંગી યોજના નિયત કરી ઉક્ત ઉપક્રમ પ્રમાણે આ સત્પ્રવૃત્તિમાં હું પૂર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયો, અને યથાવકાશ કવચિત્ તીવ્ર-કવચિત્ મંદ વેગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં આ વિવેચનાદિ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મેં ૧૯૪૫ ના અંતભાગમાં કરી. તેના ફલપરિપાકરૂપ આ ગ્રંથ સુજ્ઞ વિવેકી તત્ત્વરસિક વાચકવૃન્દના કરકમલમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર ગુણદોષજ્ઞ સજ્જનોને જો કંઈ પણ સફળતા ભાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ ગુણનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે,-જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રબળ ભિત્તિના અવલંબન વિના મ્હારો આ પ્રયત્ન 'પ્રાંશુલભ્ય' ફલ પ્રત્યે પંગુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત !

આ ગ્રંથના હાથલખાણની શાહી હજુ સુકાઈ ન હતી, ત્યાં તો મ્હારા પરમાર્થ-સ્નેહી તત્ત્વરસિક **શ્રી મનઃસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા** (નેપ્ચ્યુન ઈન્સ્યોરન્સવાળા) જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી આ હાથલખાણ લઈ જતા, અને અપૂર્વ રસથી તે અવગાહી જતા એથી

---

* ज्ञाते निर्याणतत्त्वेऽस्मिन्नसंमोहेन तत्त्वतः । प्रेक्षावतां न तद्भक्तौ विवाद उपपद्यते ॥ યો.દ.સ.

એમને આ સત્‌શાસ્ત્ર પ્રત્યે પરમ પ્રેમ–પ્રમોદભાવ ઉલ્લસાયમાન થયા, અને તેના પ્રકાશનનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી સહજ વૃત્તિ ઉદ્‌ભવી. તે અરસામાં તેમના સુશીલ ધર્મપત્ની ધર્મનિષ્ઠ શ્રી **લીલાવતીબ્હેનનો** અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો હોઇ, તેમના પુણ્ય સ્મરણાર્થ શ્રેય નિમિત્તે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાની તેમની ભાવના બળવત્તર બની, અને મેં સાભાર સ્વીકારેલી તે અત્ર ફલવતી થયેલી દૃશ્ય થાય છે. જેવા પરમાર્થપ્રેમથી મેં આ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેવા જ પરમાર્થપ્રેમથી શ્રી **મનઃસુખલાલભાઇએ** જે આ પરમશ્રુતની પ્રભાવનાનો અપૂર્વ લ્હાવો લઇ અનન્ય શ્રેય સંપાદન કર્યું છે, તે બદલ તેમને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન અને ધન્યવાદ ઘટે છે! કારણ કે સત્‌શાસ્ત્રના લેખન, પૂજન, દાન, પ્રકાશનાદિ અમોઘ મોક્ષફલ આપનારા અવંધ્ય 'યોગબીજ' છે, એમ આ ગ્રંથમાં જ પ્રકાશ્યું છેઃ

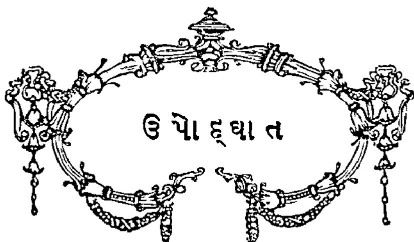
"લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્‌ગ્રાહો રે;
ભાવવિસ્તાર સજ્ઝાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે."— યોગ૦ સજ્ઝાય.

આ ગ્રંથની બીજભૂત વસ્તુનો કંઇક નિર્દેશ મેં ઉપોદ્‌ઘાતમાં કર્યો છે. તેનો વૃક્ષરૂપ વિસ્તાર તે તે દૃષ્ટિના અધિકારમાં ચર્ચવામાં આવેલ છે,–જેના નિર્દેશ માટે અત્ર અવકાશ નથી. (જુઓ વિષયાનુક્રમણિકા) પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે તેનો સાર આપ્યો છે તે પરથી, તેમ જ તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કળશકાવ્યોની મેં કરેલી નવરચના પરથી પણ આ ગ્રંથની વસ્તુનો સુજ્ઞ વાચકને વિશેષ ખ્યાલ આવી શકશે. અત્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રત્યેક વિષયનો સવિસ્તર વિચાર મેં વિવેચનમાં–'સુમનોનંદની બૃહત્‌ટીકા'માં દાખવ્યો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ, અહિંસાદિ યમ, નિમિત્ત અને ઉપાદાન, યોગબીજ, અવંચકત્રયી, સમાપત્તિ, વેદ્યસંવેદ્યપદ, અવેદ્ય-સંવેદ્યપદ, વિષમ કુતર્ક ગ્રહ, સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ, આક્ષેપક જ્ઞાન, અસંગ અનુષ્ઠાન, ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેય, સમાધિ, મુક્ત તત્ત્વ, ઇચ્છાયમાદિ, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી એ આદિ અત્યંત રસમય ને મૌલિક નવીન વિષયો પરત્વે તો મેં અત્ર મ્હારી 'સુમનોનંદની' *ટીકામાં વિશિષ્ટ મીમાંસા કરી છે*,—જે તત્ત્વપિપાસુ 'સુમનો'ને રસપ્રદ થઇ પડશે. તે તે વિષયો મૂળ ગ્રંથમાં પ્રાયઃ સૂત્રરૂપ સંક્ષેપ નિર્દેશમાત્ર હોઇ, તેના પરમ પરમાર્થગંભીર 'આશય'નું સૂચનમાત્ર કરતાં આટલું ગ્રંથગૌરવ વધી ગયું છે! તથાપિ આ ગ્રંથગૌરવ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના ગુણગૌરવ બહુમાનરૂપ હોઇ ક્ષમ્ય છે. અત્રે સ્વાધ્યાયમય યથા-શક્તિ શ્રુતભક્તિ દાખવવાનો 'અપૂર્વ અવસર' મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુ-ભવી, આ ભક્તિરસ જાહ્નવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસપાનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સજ્જનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

"ભલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઇ, ૭

ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.

"येनात्माऽबुध्यतैव परत्वेनैव चापरम् ।
अक्षयानन्तबोधाय, तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥" શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી

આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષયનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે સામાન્ય પીઠિકારૂપે આત્માને દુઃખકારણરૂપ પારતંત્ર્ય શું? અને શાથી? તથા સુખ-કારણરૂપ સ્વાતંત્ર્ય શું અને શાથી? તે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે,—કે જેથી યોગનું અને આ ગ્રંથના વિષયનું સ્વરૂપ સમજવું સુગમ થઈ પડે. અત્રે મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિચાર કરશું: (I) સામાન્ય પીઠિકા, (II) અભિધેય વિષય, (III) તાત્પર્ય બોધ.

I. પીઠિકા

૧. આત્મસ્વાતંત્ર્ય સુખ અને કર્મપારતંત્ર્ય દુઃખ.

સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. દુઃખ ટાળવા અને સુખ મેળ-વવા માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, છતાં તેને તે દુઃખ ટળતું નથી અને સુખ મળતું નથી તેનું શું કારણ? એ પરથી અનેક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे शयनं,'—આ અનંત દુઃખમય જન્મ મરણપરંપરારૂપ ભવભ્રાંતિનો અંત કેમ આવે? એનું પરમ ગંભીર તત્ત્વમંથન કરતાં ભગવાન્ મહાવીરાદિ પરમ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓને જે યથાર્થ બોધરૂપ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું, તે નિષ્કારણ કરુણારસસાગર તે ભગવંતોએ જગજ્જીવોના કલ્યાણાર્થે બોધ્યું છે. તેઓએ સ્વાનુભવથી સમ્યક્ તત્ત્વ નિર્ણય કર્યો કે આ દેહાદિથી ભિન્ન એવી અજર અમર

રૂ ધૂપ.' એટલે આત્મા આ દ્રવ્યકર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્ત્તા છે. અત્રે સુવર્ણકાર શિલ્પીનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. સોની કુંડલાદિ ભાવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્ત્તા છે, અને પોતાના સુખ-હર્ષ આદિ ભાવોનો પરિણામ-પરિણામીભાવે કર્ત્તા છે. આ દ્રવ્યકર્મથી દેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં સ્થિતિ કરતા આત્માને દ્રવ્યકર્મનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય થયે જો આત્મા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ ભાવે પરિણમે તો તે ભાવમલરૂપ નવીન ભાવકર્મનો બંધ કરે છે, અને આ ભાવકર્મના નિમિત્તે પુનઃ દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે, અને તેથી પુનઃ દેહધારણાદિ ભવપરિપાટી હોય છે. જૈન પરિભાષામાં ભાવકર્મને માટે 'મલ' અને દ્રવ્યકર્મને માટે 'રજ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા છે. જેમ મલ-ચીકાશ હોય તો રજ ચોંટે, તેમ ભાવમલરૂપ આસક્તિ-સ્નેહ-ચીકાશને લીધે દ્રવ્યકર્મરૂપ રજ ચોંટે છે. આમ પરસ્પરનિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે અરઘટ્ટઘટ્ટીન્યાયે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો અનુબંધ થયા કરે છે, ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ દુષ્ટ ચક્ર (*Vicious circle*) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી જન્મમરણના આવર્ત્તરૂપ-ફેરારૂપ ભવચક્ર પણ ઘૂમ્યા કરે છે.

આમ પરભાવમાં આસક્તિરૂપ ભાવમલ કર્મબંધનું મૂળ કારણ છે, અને કર્મ એ ભવભ્રમણનું કારણ છે, એટલે સંસારનું મૂળ કારણ અવિદ્યારૂપ આત્મભ્રાંતિ જ છે, આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ છે. દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ એ જ આ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે અને આ આત્મભ્રાંતિથી જ ભવભ્રાંતિ ઉપજી છે. કારણ કે એમ પરભાવને વિષે આત્મભાવની કલ્પનાને (Imagniation) લીધે તે પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉપજ્યા, એટલે તે તે વિષયના યોગક્ષેમાર્થે-વિષય-સંરક્ષણાર્થે કષાય ઉપજ્યા, અને આ જ પ્રકારે અઢારે પાપસ્થાનકની ઉત્પત્તિ થઈ. દેહમાં **આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત ભ્રાંતિને** લીધે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવ-વિભાવને અનુકૂળ થઇ. ઉપયોગ ચૂકયો એટલે યોગ ચૂકયો. મનથી પરભાવ-વિભાવના ચિંતનરૂપ દુશ્ચિંતિત થવા લાગ્યું, વચનથી પરભાવ-વિભાવ મ્હારા છે એવું મૃષા વચનરૂપ દુર્ભાષિત ઉચ્ચરાવા લાગ્યું, અને કાયાથી પરભાવ-વિભાવની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ દુશ્ચેષ્ટિત આચરાવા લાગ્યું. આમ '*दुच्चिंतिअ दुब्भासिअ दुच्चिट्ठिम*' રૂપ મન-વચન-કાયાના યોગની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિરૂપ '*दुक्कडं*' દુષ્કૃત ઉભરાવા લાગ્યું.

> " પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસ રંગે રક્ત રે;
> પરગ્રાહક રક્ષકપણે, પરભાવે આસક્ત રે "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ પરવસ્તુમાં મુંઝાવારૂપ મોહ-દર્શનમોહ ઉપજ્યો, દર્શન મિથ્યા થયું, એટલે સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ બન્યું, અને સર્વ ચારિત્ર પણ કુચારિત્ર થઇ પડયું. **દર્શનમોહ** ઉપજ્યો એટલે **ચારિત્રમોહ** ઉપજ્યો, અને અનંતાનુબંધી આદિ તીવ્ર કષાય પ્રકારોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. આ દ્વિવિધ મોહરૂપ ઘાતિ પ્રકૃતિનો બંધ થયો, એટલે તેના અવ-

ઇંધને ઇતર ઘાતી પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય પણ બંધાવા લાગી તેમ જ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ અઘાતિ પ્રકૃતિનો પણ બંધ થવા લાગ્યો અને મૂળ શુદ્ધ સ્વભાવે મુક્ત આત્મા અષ્ટવિધ કર્મની બેડીના ગાઢા બંધને બંધાઈ સંસારચક્રમાં અનંત જન્મમરણુપરંપરારૂપ પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહ્યો. આમ દર્શન મોહ-મિથ્યાદર્શન(મિથ્યાત્વ) સેનાનાયકે પ્રવેશ કરતાં, તેની અનુગામિની સમસ્ત કર્મ સેનાએ આત્મા પર આક્રમણ (Invation) કર્યું, આત્મપ્રદેશ પર જોરદાર હલ્લો કર્યો અને તેના ક્ષેત્રને ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યું! રાજાધિરાજ મોહ-રાયે દબદબાભરી રીતે ચૈતન્ય-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેની જય પોકારતા સમસ્ત કર્મપરિવારે પોતાના અન્નદાતાની પાછળ પાછળ અનુપ્રવેશ કરી આત્મપ્રદેશને ઘેરી લીધો! અને પોતાના ગલ-ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ (Transgression, Trespass) કરવાના અપરાધ બદલ આત્માને બંદિવાન બનાવી સંસારની હેડમાં પૂર્યો! ને 'વેરની વસુલાત' કરી!

"કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન[1] ચારિત્ર[2] નામ;
હણે [1]બોધ [2]વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ" શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મને છોડી આત્માએ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કર્યું, તેથી વિભાવરૂપ અધર્મ તેને વળગ્યો, અને તેથી કરીને કર્મ-રાહુએ આત્મ-ચંદ્રનું ગ્રહણ-ગ્રસન કર્યું, તેનો દારુણ વિપાક આત્માને પોતાને જ ભોગવવો પડયો; પારકા ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવારૂપ પાપ-અપરાધનો બદલો મળ્યો, 'હાથના કર્યાં હૈયે વાગ્યાં!' 'परधर्मो भयावहः' થઈ પડ્યો! આ જીવની ઘણી મોટી ભૂલ-'એક તોલામાં મણની ભૂલ' જેવી ગંભીર ભૂલ થઇ! પોતે પોતાને ભૂલી ગયો, આનાથી તે મોટું બીજું અંધેર કયું? 'આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર?' દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત ભૂલને લઇને બીજી આનુષંગિક ભૂલોની પણ ભૂલભૂલામણીરૂપ જટિલ જાલ જામી ગઈ. 'મૂલડો થોડો ને વ્યાજડો ઘણો' વધી પડ્યો! એક જ ભૂલનું કેવું ભયંકર પરિણામ!

અથવા પ્રકારાંતરે વિચારીએ તો જગતની મોહ-માયાજાલમાં લપટાવનાર નામચીન મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. તેમાં (૧) દેહાદિ પર-વસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ દર્શનમોહને લીધે જીવને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહ પણ ઉપજે છે. (૨) એટલે પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાથી જીવ પરભાવથી વિરામ પામતો નથી ને અવિરતિ રહે છે. (૩) આમ પરભાવ પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરતો હોવાથી તે સ્વરૂપ-ભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદને પામે છે (૪) અને તે પરભાવની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના નિમિત્તે તે ક્રોધાદિ કષાય કરી રાગદ્વેષાદિ વિભાવ ભાવને

જે છે. (૫) અને તેથી ક્ષોભ પામેલા તેના મન–વચન–કાયાના **યોગ**ની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે તદનુકૂલપણે મુખ્યપણે પ્રવર્તે છે. આમ મૂળ અવિદ્યારૂપ આત્મભ્રાંતિને લીધે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ **પાંચ આશ્રવદ્વાર**–કર્મઆગમનના ગરનાળા ખુલ્લા રહે છે. એટલે તે બંધહેતુઓથી આત્મા કર્મથી બંધાય છે, અને કર્મની બેડીથી બંધાયેલો આ જીવ ભવભ્રમણદુઃખ પામે છે. આથી ઉલટું (૧) પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ જે આત્મભ્રાંતિ છે, તે છોડી દઇ જીવ જો આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરે, તો મિથ્યાત્વ ટળે, દર્શનમોહ નષ્ટ થાય અને **સમ્યગ્દર્શન** પ્રગટે. (૨) એટલે પછી અવિરતિ દોષ ટળે ને સર્વ પરભાવમાંથી વિરામ પામે–**ભાવવિરતિ** થાય. (૩) એટલે તેનો આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદ દોષ ટળે અને સ્વરૂપને વિષે **અપ્રમાદ**–અપ્રમત્ત સ્થિતિ હોય. (૪) એટલે પરભાવ નિમિત્તે કષાય કરે નહિં, રાગાદિ વિભાવથી રંગાય નહિં અને **નિષ્કષાય**–પૂર્ણ વીતરાગ થાય. (૫) અને કષાયજન્ય સંક્ષોભ નષ્ટ થવાથી મન–વચન–કાયાના યોગ પણ આત્મસ્થિરતાને અનુકૂળપણે વર્તે, અને છેવટે **અયોગ** દશા પ્રાપ્ત થાય. આમ કર્મને આવવાના આશ્રવ–દરવાજા બંધ થવારૂપ સંવર થાય છે. દર્શનમોહ નષ્ટ થતાં અનુક્રમે ચારિત્રમોહ પણ નષ્ટ થાય છે; દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય **બોધ** છે, ને ચારિત્રમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય **વીતરાગતા** છે. આવી આ કર્મોના અગ્રણી દર્શનમોહ–ચારિત્રમોહ એમ દ્વિવિધ મોહનીય કર્મની, અને તેના ઉપભેદરૂપ આ પાંચ બંધહેતુઓની વ્યવસ્થા પરથી **ચૌદ ગુણસ્થાનક**ની સમગ્ર વ્યવસ્થા પણ શીઘ્ર સમજાઈ જાય છે; કારણ કે આ ગુણસ્થાનકનું બંધારણ (Constitution) મુખ્યપણે આત્માના આ મોહઅપગમ પર રચાયેલું છે. મોહની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય ને આત્માની નિષ્કષાય વીતરાગ પરિણતિ જેમ જેમ વધતી જાય, તેમ તેમ **આત્માના ગુણવિકાસરૂપ સાચી સાધુતા**–સાધકતા પ્રગટતી જાય છે.

મોક્ષની તાત્ત્વિક વ્યવસ્થા

આમ કર્મબંધની અને તેના બંધહેતુઓની સંકલના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે–આત્મભ્રાંતિ એ જ આ ભવભ્રમણદુઃખનું મૂળ છે. આ ભવભ્રાંતિ ક્યારે ટળે? તેના મૂળ કારણરૂપ આ આત્મભ્રાંતિ ટળે તો. કારણ કે આપણે જોયું તેમ ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ સંકલના થયા કરે છે અને બંધનું દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી ચક્રભ્રમણન્યાયે ભવનો ચકાવો પણ ચાલ્યા કરે છે. આવી આ કર્મબંધની સાંકળ (chain) ક્યારે ત્રૂટે? આ દુષ્ટ ચક્રનો અંત ક્યારે આવે? આત્મભ્રાંતિરૂપ ભાવકર્મ ત્રૂટે તો આ સાંકળ ત્રૂટે અને આ દુશ્ચક્ર બંધ પડે. અર્થાત્ જીવ જો દેહાદિ અને રાગાદિ પરભાવ પ્રત્યે આત્મભાવ ધરવાની 'ના' પાડે, 'પ્રત્યાખ્યાન' કરે, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીએ, તો ભાવકર્મ ન બંધાય, એટલે તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્ય કર્મ પણ ન બંધાય, અને આ કર્મબંધની

સાંકળ ત્રૂટે. આમ આ બંધસંકલના ત્રોડવાની લગામ આત્માના હાથમાં છે; એ વિભાવરૂપ ભાવકર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેઇક (Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામાં જ છે તાત્પર્ય કે જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડયો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોડી દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. આ અનંત શક્તિના સ્વામી પુરુષ-સિંહનો હુંકાર કર્મ-શૃગાલને નસાડવા માટે બસ છે! માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે તેમ ‘ જબ જાગેગે આતમા, તબ લાગેગે રંગ ’ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ जाग्रत ! મોહનિદ્રામાથી જાગેલો આત્મા વિવેકખ્યાતિવડે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામી, વિભાવરૂપ અધર્મને ત્યજી આત્મસ્વભાવરૂપ સનાતન આત્મધર્મને ભજે, તો અવશ્ય મોક્ષ પામે, ‘પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય ’

> “ જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
> ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિં આત્માર્થ ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પરથી ભગવાન્ **મહાવીરે** પ્રણીત કરેલા નવ તત્ત્વની અદ્ભુત અવિકલ સંકલના પણ સ્પષ્ટ સમજાઇ જાય છે: આ **જીવ અજીવ** એવા કર્મથી બંધાયેલો છે, **પુણ્ય-પાપ** આ અજીવ કર્મના અંતર્ગત બે ભેદ છે; કર્મના આવવાનું કારણ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ **આસ્રવ** છે, આસ્રવ થયે **બંધ** થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગમનને આસ્રવદ્વાર સંવૃત કરવારૂપ **સંવરથી** રોકી શકાય છે, અને જૂના કર્મોને ધ્યાનાદિ તપવડે **નિર્જરાથી** ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતા સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ **મોક્ષ** થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ ‘ અદ્વૈત ’ આત્મા જ સાક્ષાત મોક્ષસ્વરૂપ બને છે

> “ તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી, જ્ઞાન વિવેક વિચાર વધારું,
> નિત્ય વિશોધ કરી નવ તત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું ” શ્રી મોક્ષમાળા.

આ **નવ તત્ત્વનો હેયોપાદેય વિવેક** સમજવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચાર વાના જાણવા જોઇએ: પ્રથમ તો રોગ (Disease) શું ? એ જાણવું જોઇએ, આ રોગ હેય-*ત્યજવા યોગ્ય છે બીજું રોગનો હેતુ (Aetiology) શું ? એ જાણવું જોઇએ; આ હેય હેતુ છે ત્રીજું આરોગ્ય (Normal healthy condition, cure)

---

* “ हेयं दु:खमनागतम् । द्रष्टृदृश्ययो संयोगो हेयहेतु । तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् । विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ।” પાતંજલ યોગસૂત્ર, ૨

શું ? તેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ; આ હાન છે. અને ચોથું રોગનું ઔષધ (Therapeutic treatment) શું ? એ જાણવું જોઇએ; આ હાન હેતુ છે. તેમ અત્રે (૧) અજીવ કર્મ અને તજ્જન્ય સંસાર એ રોગ છે, માટે હેય છે. (૨) હેય એવા આ કર્મ-રોગના હેતુ આશ્રવ અને બંધ છે, આ હેય હેતુ છે. (૩) આ કર્મ રોગના હાન હેતુ-મટાડવાના ઉપાય સંવર અને નિર્જરા છે. (૪) અને કર્મ રોગનું હાન-મટી જવું તે મોક્ષ અર્થાત્ આત્માનું આરોગ્ય છે. આવા પ્રકારે જીવના આ મહાભવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો ભગવાન્ વીતરાગોએ બતાવી છે, અને આવા જગતતારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ 'ધર્મચક્ર'નું પ્રવર્ત્તન કરીને પોતાના 'તીર્થંકર' નામને સાર્થક કર્યું છે.

"કારણજોગે હો બાંધે બંધને, કારણ મુગતિ મૂકાય;
આશ્રવ સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદ્મપ્રભ૦" શ્રી આનંદઘનજી.

આમ સંસાર એજ આત્માનો મોટામાં મોટો રોગ છે અને તેનું કારણ કર્મ છે, એટલે કર્મપારતંત્ર્ય એ જ ભવરોગદુઃખનું મૂળ છે આ કર્મપારતંત્ર્યથી-કર્મબંધથી છૂટવું-મુક્ત થવું એ જ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ પરમ સુખમય આરોગ્ય છે, અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થા એ જ સુખધામ મોક્ષ છે.

૨. યોગની મુખ્ય વ્યાખ્યા અને મોક્ષમાર્ગની એકતા

"ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કાંઇ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને આત્માની આવી આ શુદ્ધ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષનો યોગ પ્રાપ્ત કરાવે તેનું નામ જ 'યોગ'. યોગ શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ પરથી નિકળ્યો છે. યુજ્ એટલે યોજવું-જોડવું (To unite). મોક્ષ સાથે યોજન-જોડાણ કરાવે છે તેટલા માટે તે 'યોગ' કહેવાય છે. 'मोक्षेण योजनाद् योगः' એમ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આમ જે પ્રક્રિયાવડે કરીને આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણપદને પામે તેનું નામ યોગ. આ મોક્ષરૂપ પરંતત્ત્વ ભલે ગમે તે નામે ઓળખાતું હોય-કોઇ તેને શિવપદ કહે કે કોઇ જિનપદ કહે, કોઇ બુદ્ધપદ કહે કે કોઇ સિદ્ધપદ કહે, કોઇ અર્હત્ કહે કે કોઇ પરંબ્રહ્મ કહે, કોઇ પરમેષ્ઠિપદ કહે કે કોઇ પરમાત્મપદ કહે, કોઇ તથાતા કહે કે કોઇ સિદ્ધાત્મા કહે,—પણ શબ્દભેદ છતાં પરમાર્થથી તેના સહજાત્મસ્વરૂપમાં-સહજ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાં ભેદ પડતો નથી. એક જ ગંગા નદી છે, તેને કોઇ ભાગીરથી કહે, કોઇ સુરનદી કહે, કોઇ ત્રિપથગા કહે, કોઇ મંદાકિની કહે, કોઇ જાહ્નવી

કહે, પણ તત્ત્વથી તે વસ્તુમાં કાંઇ ફેર પડતો નથી. તેમ અનંત ગુણનિધાન આ નિર્વાણ-સંજ્ઞિત પદને તેના ગમે તે ગુણવાચક ગુણનિષ્પન્ન નામથી ઓળખવામાં આવે તોપણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તેમાં ભેદ પડતો નથી.

> "શબ્દભેદ ઝઘડો કિશ્યોજી ? જો પરમારથ એક;
> કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક "—શ્રી યશોવિજયજી.

તાત્પર્ય કે સંસારથી પર અને જેનાથી પર કોઇ નથી એવા આ 'પરંતત્ત્વ' સાથે યોજે-જોડે તે યોગ એમ તેની સર્વદર્શનસંમત સર્વમાન્ય અવિસંવાદી વ્યાખ્યા છે. અને આનો ફલિતાર્થ એ છે કે આત્માનું નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે—સહજાત્મસ્વરૂપ સાથે યુંજન થવું તે જ યોગનું પ્રગટ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે **'ઇચ્છે છે જે જોગીજન'**—જોગીજનો જે ઝંખે છે, એવું આ **'અનંત સુખ સ્વરૂપ' 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'** પમાડવું એ જ આ યોગનું એક માત્ર પ્રયોજન છે અને આવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઇપણ ભેદભાવ નથી, એનો લક્ષ થવાને જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન છે.

મુમુક્ષુઓનો એકજ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગ

આમ મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામવાનો માર્ગ એ જ યોગ છે, અને મોક્ષ એ જ સર્વ દર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય-ધ્યેય (Goal) છે, એટલે તેના સત્ સાધનરૂપ આ યોગમાર્ગ પણ એક જ છે, અને તે તો **શમપરાયણ-શમનિષ્ઠ** એવો એક **શાંતિમાર્ગ** જ છે. આ શમ એટલે નિષ્કષાય આત્મપરિણતિ, રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. શ્રી **કુંદકુંદાચાર્યજી**એ વ્યાખ્યા કરી છે તેમ 'મોહ-ક્ષોભ રહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમ કહેવાય છે.' અથવા શમ એટલે સામ્ય, અર્થાત્ જેમ છે તેમ યથાવત્ આત્મગુણની સમાન થવું તે સામ્ય. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને 'वत्थुसहावो धम्मो' વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને 'स्वरूपे चरणं चारित्रं' સ્વરૂપમાં ચરવું-આત્મસ્વરૂપમાં વર્ત્તવું તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ=શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમાં શમાવું એ જ શમ છે, પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવું એ જ શાંતિ છે, અને તે જ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિમાર્ગ છે. મહાગીતાર્થ યોગીશ્વર **આનંદઘનજી**એ આ શાંતિમાર્ગનું અનુપમ સ્વરૂપ સંગીત કર્યું છે. જેમકે—

> "આપણો આતમભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
> અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ જિન૦ "

તે પરં તત્ત્વ પ્રત્યે જવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગ પામવાને

ઈચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,-પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઇ તે તીરની-મોક્ષની નિકટ હોય ને કોઇ દૂર હોય. અર્થાત્ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો-આરાધકો-ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે

" एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।
अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ "—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

આ પરમ શાંતિમય મોક્ષમાર્ગની રત્નત્રયીરૂપ પરમ સુંદર યોજના જિન ભગવાને દાખવી છે. 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।' સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેની અભેદ એકતા એ જ જિનનો 'મૂળ માર્ગ' છે.

" છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....
મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્ત્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ૦
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત....મૂળ૦
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ૦
તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્ત્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ૦ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ભવાતીત-સંસારથી પર એવા પરંતત્ત્વ-મોક્ષ પ્રત્યે લઇ જનારો આ શમપરાયણ શાંતિમાર્ગ, યોગમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, 'જિનનો મૂળમાર્ગ' છે આવા મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા મુમુક્ષુ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દંભ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ હોય. જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઇ હોય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા જેને ન હોય, સંસાર પ્રત્યે જેને ખેદ-કંટાળો ઉપજ્યો હોય, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્ત્તતી હોય, એવો આત્માર્થી જીવ જ આ યોગમાર્ગ પામવાને યોગ્ય છે. આવી 'જોગ' દશા જ્યાંલગી જીવ પામે નહિં, ત્યાંલગી તે મોક્ષમાર્ગને પામે નહિં ને તેનો અંતરરોગ પણ મટે નહિં.

"કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ
દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિં જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર્ રોગ "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે (સંસાર ભલો છે, રૂડો

છે' એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (*Hailing*) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તોપણ પામી શકે નહિં. વળી યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ ભવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો-લોકૈષણાનો ભૂખ્યો હોઈ 'લોકપંક્તિ'માં× બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ-લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સતક્રિયા કરે છે,) અને તેથી તે એને મહાઅનર્થકર-દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર ભવાભિનંદી જીવ, કેવળ આત્માર્થે જ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લૌકિક માન-પૂજા-સત્કારાદિ ખાતર મહત્ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી ઘોર આશાતના કરે છે. આવી લોકૈષણારૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પાણ આવે નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકૈષણારૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય એ બદામનું પણ નથી, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક ભવના તુચ્છ કલ્પિત લાભની ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ વ્હાલું ગણી 'ભવાભિનંદી' પોતાના નામને સાર્થક કરે છે! એ જ પ્રકારે અંતરૂમાં જેને ભોગાદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને 'અનાસક્ત' યોગની 'વાતો' કરે છે, તે સદ્યોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિતમન્યોની પણ એ જ દશા છે! યોગબિંદુમાં હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઢ જનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્યોગ રહિત વિદ્વાનોનો* 'શાસ્ત્રસંસાર' છે! આમ મૂઢ હોય કે વિદ્વાન્ હોય,-જેને અંતરૂમાં ભવદુઃખ વ્હાલું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરૂમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળ માર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય?)

"મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ...મૂળ૦
નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય વ્હાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ૦"

("જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.)

"પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે ત્રોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણગેહ"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

×"लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना, क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥
भवाभिनन्दिनो लोकपंक्त्या धर्मक्रियामपि, महतो हीनदृष्ट्योच्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः ॥"
*"पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम् । विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगरहितात्मनाम् ॥"

તાત્પર્ય કે ભવબંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? છૂટવા માગતો હોય તે મુમુક્ષુ જ છૂટવાના ઉપાયરૂપ આ મોક્ષમાર્ગને, યોગમાર્ગને સેવે, અને તેને જ તે સમ્યક્પણે પરિણમે પરંતુ ખરેખર છૂટવા જ ન માગતો હોય અને શ્લેષ્મમાં માખીની જેમ આસક્તિથી ભવમાં બંધાવા માગતો હોય એવો વિદ્વાન્ કે અવિદ્વાન્ ભવાભિનંદી* જીવ તે યોગ સેવવાની ચેષ્ટા કરવા જાય, તોપણ તેને વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ વિપરીતપણે પરિણમે કારણ કે તેનો મતિનો યોગ વિષયવિકારયુક્ત દુર્વાસનામય છે, અંતરંગ પરિણતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્ત્તે છે, એટલે તેને યોગ પણ 'અયોગ' થઈ પડે છે આમ ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોય છે, અને 'વાસિત બોધ આધાર' રૂપ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ હોવાથી તેનો બોધ પણ અબોધરૂપ હોય છે એટલે જ ભવાભિનંદીના બધા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તેને આ ગ્રંથમાં 'નિષ્ફલ આરંભી' કહેલ છે

"વિષય વિકારસહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ,
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

"દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાચી,
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ યોગ× એ મોક્ષનો હેતુ છે અને તેના પાત્ર મુખ્યપણે મુમુક્ષુ છે એ સિદ્ધ થયું. આ બા. કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રમાં ભેદ નથી, પરંતુ શ્રી **યોગબિંદુ**માં કહ્યું છે તેમ આ યોગનું મોક્ષહેતુપણું સત્ એવા ગોચર, સ્વરૂપ ને ફલથી સંશુદ્ધ છે કે કેમ તે આત્મહિતાર્થીએ અત્ર યત્નથી શોધવું જોઈએ

સાધ્ય સાધનાદિ શુદ્ધિ

અર્થાત (૧) પ્રથમ તો જેના સંબંધી આ બધો યોગસમારંભ છે, જે યોગનો ગોચર-વિષય છે, એવા આત્માનું 'સત્'-જેમ છે તેમ યથાવત શુદ્ધ સ્વરૂપ શોધવું જોઈએ એકાંતે અનિત્ય-પરિણામી કે એકાંતે નિત્ય-અપરિણામી આત્મા માનવામાં આવે તો તેમાં યોગમાર્ગનો સંભવ નથી, પરિણામી નિત્ય આત્મા માનવામાં આવે તો જ યોગમાર્ગનો સંભવ છે આમ ગોચરશુદ્ધિ જોવી જોઈએ (૨) આપણે જે યોગસાધન કરવા માગીએ છીએ તે સ્વરૂપથી 'સત્' છે કે કેમ? અર્થાત આ યોગસાધન ખરેખર આત્મસાધક થાય છે કે કેમ? તે તપાસવું જોઈએ

---

* "क्षुद्रो लाभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठ । अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसंगत. ॥
इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुन्दर । तत्सगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥"

× "मोक्षहेतुर्यतो योगो भिद्यते न तत क्वचित् । साध्याभेदात्तथाभावे तूक्तिभेदो न कारणम् ॥
मोक्षहेतुत्वमेवास्य किंतु यत्नेन धीधनै । सद्गोचरादिसंशुद्ध मृग्य स्वहितकाङ्क्षिभि ॥
गोचरश्च स्वरूपं च फलं च यदि युज्यते । अस्य योगस्ततोऽय यन्मुख्यशब्दार्थयोगत ॥"

(૩) આ યોગનું ફલ શુદ્ધ છે કે કેમ ? અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શુદ્ધ ફલનું ' સત ' સ્વરૂપ શું છે ? અને આ યોગ તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સતફલ સમર્પે એવો છે કે કેમ ? આ ચોકસી કરવી જોઇએ. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ અત્ર અવશ્ય જોવી જોઇએ. કારણકે સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સતસિદ્ધિ થાય; શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી, શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-**યોગાવંચક** સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત અવંચક યોગક્રિયા-**ક્રિયાવંચક** કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત અવંચક ફલ-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માર્થી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઇ પડે છે કે કેમ ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યબિન્દુ પ્રત્યે લઇ જાય છે કે કેમ ? સાધ્ય લક્ષ્ય-બિંદુ ચૂકી જઇ, લક્ષ્ય વિનાના બાણની પેઠે, આ મ્હારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઇ પડતા ને ? અવંચક જ રહે છે ને ?

આમ ગોચરશુદ્ધિ, સ્વરૂપશુદ્ધિ અને ફલશુદ્ધિથી યુક્ત એવો યોગ હોય તો તેનું જ યથાર્થ મોક્ષહેતુપણું ઘટે. આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અત્રે યોગમાર્ગમાં કોઇ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રનો ભેદ રહેતો નથી. કારણ કે શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ સાધ્યનો અભેદ છે, તેના સતસાધનરૂપ શમપરાયણ **મોક્ષમાર્ગનો અભેદ** છે, અને સાધનાના સતફળરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો-મોક્ષનો અભેદ છે, અને તેથી આત્મસિદ્ધિને સાધનારા શમનિષ્ઠ **સર્વ મુમુક્ષુઓનો પણ અભેદ** છે. નામાદિનો ભેદ ભલે હો, પણ તેથી કાંઇ યોગના પરમાર્થમાં ભેદ પડતો નથી. અને આમ સત એવા સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિની શુદ્ધિ જ્યાં વર્તે છે એવો યોગ જ સત્ યોગ-વાસ્તવિક યોગ છે; અને તેમાં જ **'मोक्षेण योजनाद् योगः'** એવું મોક્ષહેતુપણારૂપ યોગનું **સર્વદર્શનસંમત** લક્ષણ સમ્યક્પણે ઘટે છે. આવી સમ્યક્ શુદ્ધિથી આ યથોક્ત યોગલક્ષણ જ્યાં ઘટે એ જ યોગની ખરેખરી કસોટી (Touch-stone) છે, અને યોગની બીજી વ્યાખ્યાએ પણ આ મુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઇ તેની કસોટી પણ આ જ છે. આ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી હવે આ બીજી વ્યાખ્યાઓની પણ કંઇક સમીક્ષા કરીએ.

૩. વિવિધ યોગવ્યાખ્યાઓની મીમાંસા અને સમન્વય.

(૧) સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મોક્ષ સાથે યોજનને લીધે 'પરિશુદ્ધ એવો સર્વ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ'-એમ શ્રી ×યોગવિંશિકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગની વ્યાખ્યા કરી છે, તેનો ફલિતાર્થ પણ એ જ છે. ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ, **'वत्थुसहावो धम्मो।'** આ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર

પ્રમાણે આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આવા પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મનો ×વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ-આચરણ તે યોગ. આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, તે જ ચારિત્ર છે, અને તે જ યોગ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાબાધિત છે વાસ્તવિક 'સનાતન ધર્મ' એ જ છે. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું તત્ત્વવાચક નામ જ 'જિન' અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે. અને એવા તે જિન-વીતરાગનો-શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ અથવા આત્મધર્મ છે. નિજ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ આ **સનાતન આત્મધર્મ** એ જ આત્માનો 'સ્વધર્મ'-સ્વસમય છે, અને આત્માથી અન્ય એવા પરભાવ-વિભાવમાં વર્તવું એ જ 'પરધર્મ'-પરસમય છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ 'સ્વધર્મ'માં વર્તતાં નિધન-મૃત્યુ થાય તે શ્રેય છે, પણ પરભાવમાં વર્તવારૂપ 'પરધર્મ' ખરેખર 'ભયાવહ' છે!

'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।'

"ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ;
ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ ગ્રહ્યા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ.
શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પર વડી છાંયડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે."—શ્રી આનંદઘનજી.

આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી, અને પારકે ઘેર ધર્મ ઢૂંઢતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે દેખતા નથી અને કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે! આ ધર્મમૂર્તિ આત્મારૂપ '**પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે**' ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઈને તેઓ તેની શોધમાં બ્હાર નીકળી પડ્યા છે!

"પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ!
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ."—શ્રી યશોવિજયજી.
"પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય!
જ્યોતિ વિના જુઓ! જગદીશની, અંધોઅંધ પલાય!"—શ્રી આનંદઘનજી.

જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઈ તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાય અભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્

×"मुक्खेण जोयणाओ जोगो सव्वो वि धम्मवावारो।
परिसुद्धो विन्नेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥"

નિષ્કષાય શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ વગેરે બાહ્ય ઉપાધિને લીધે તેની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે; તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે તે ઉપાધિ દૂર થયે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયં સ્થિત જ છે, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે; અને તેવું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે. એટલે આમ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરતો **સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે**, એ વ્યાખ્યા સર્વથા યથાર્થ છે.

"જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
તે જિન **વીરે** રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રબળ કષાય અભાવ શ્રી સીમંધર૦

જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણઠાણાથકી, જાવ લહે શિવશર્મ."—શ્રી યશોવિજયજી.

"જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી" **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૩૨૯.

'મોક્ષની સાથે યોજે તે યોગ' એ મુખ્ય વ્યાખ્યા જ્યાં યથાર્થપણે લાગુ પડે છે એવા આ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારનું જ્વલંત ઉદાહરણ જૈનશાસ્ત્રોક્ત આ પંચવિધ યોગ છેઃ **અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય** એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો આ પાંચ તબક્કાવાળો (stages) યોગ કહ્યો છે (જુઓ યોગબિંદુ શ્લો. ૩૫૮-૩૬૭)

"નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ લહિયે રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦

નામ અધ્યાતમ ઠવણ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છંડો રે;
ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહશું રઢ મંડો રે"—શ્રી આનંદઘનજી.

(૨) ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध.।' ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, એવી મુનિ **પતંજલિએ** કરેલી યોગવ્યાખ્યા પણ એ જ પ્રયોજન દાખવે છે; કારણ કે ચિત્તનિરોધ થાય ત્યારે

દ્રષ્ટાનું (પુરુષ–આત્માનું) સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्।' (પા. યો.) આમ આ વ્યાખ્યા પણ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થને પુષ્ટ કરે છે. આ વ્યાખ્યાથી **સંપ્રજ્ઞાત** અને **અસંપ્રજ્ઞાત** એ બન્ને સમાધિનો યોગની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરવાનો આશય છે. જૈનશાસ્ત્રોક્ત અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો યોગ ઉપરમાં કહ્યો, તેના પાંચમા **વૃત્તિસંક્ષય** ભેદમાં આ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને સમાધિનો અત્યંત સુગમતાથી અવતાર થાય છે. સ્થૂલ–સૂક્ષ્મ એવી આત્માની ચેષ્ટાઓ તે વૃત્તિઓ છે; તેઓનો મૂલ હેતુ કર્મસંયોગયોગ્યતા છે; આ આત્માની કર્મસંયોગયોગ્યતાનો અકરણનિયમથી અપગમ થવો, સમૂળગું દૂર થવું તે વૃત્તિક્ષય. આવો વિશિષ્ટ વૃત્તિક્ષય જ્યાં થાય છે તે **શુક્લધ્યાન**ના પ્રથમ બે ભેદમાં **સંપ્રજ્ઞાત**× સમાધિ અવતરે છે, કારણ કે ત્યાં વૃત્તિ અર્થોનું સમ્યક્ પ્રકર્ષરૂપથી જ્ઞાન હોય છે. ક્ષપકશ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે **કેવલજ્ઞાન** લાભ તે **અસંપ્રજ્ઞાત** સમાધિ છે, કારણ કે ત્યાં ગ્રાહ્ય–ગ્રહણાકારવાળી ભાવમનોવૃત્તિઓના અવગ્રહાદિક્રમે સમ્યક્ પરિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પાતંજલોક્ત યોગ વ્યાખ્યાનો જૈનશાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા સાથે સુમેળ મળે છે, એટલું જ નહિં પણ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનું* પણ આશ્ચર્યજનક સામ્ય દૃશ્ય થાય છે! 'समत्वं योग उच्यते' એ **ગીતા**માં કહેલી વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત પાંચ ભેદના ચોથા સમતા યોગ સાથે સમન્વય સાધે છે.

આ યોગની પ્રક્રિયા આ પ્રકારેઃ ચિત્ત જ્યારે ક્ષીણવૃત્તિવાળું થઇ જાય, ત્યારે તેમાં પરમાત્મસ્વરૂપની **સમાપત્તિ** થાય. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શન. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન–અનુભવન થવું, તદ્રૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ–પ્રાપ્તિ થવી, તદ્રૂપપણું પામવું તે સમાપત્તિ **સ્ફટિક** જેવું નિર્મલ **ચિત્તરત્ન** જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે કારણ કે ચિત્ત જ્યારે નિર્મલ ક્ષીણવૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઇ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે દોડતું નહિં હોવાથી સ્થિર થઇ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે

× "समाधिरेष एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते। सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा॥
असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः। निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः॥"

વિશેષ માટે જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિન્દુ, અને શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પાતંજલ યો૦ સૂ૦ની પરમ સૂક્ષ્મ વિવેકવાળી વ્યાખ્યા,–જેમાં એ મહાત્માઓએ મધ્યસ્થપણે ક્વચિત્ પાતંજલ સૂત્રોક્ત વ્યાખ્યાની વિકલતા દર્શાવી આપી, ગુણગ્રાહી વિશાલ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જૈન શાસ્ત્રોક્ત યોગ સાથે તેનો અદ્ભુત સમન્વય સાધી બતાવી, પોતાની કુશાગ્રબુદ્ધિનો અને મહાનુભાવ ઉદારતાનો આપણને પરિચય કરાવ્યો છે.

* 'वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः।' ૪૦ (પા૦ સૂ૦) તેની સાથે સરખાવો શુક્લધ્યાનના નામ–(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર, (૨) એકત્વવિતર્કઅવિચાર. ઇત્યાદિ.

એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય, અને ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મભાવ પામી, સ્થિર ભાવથી 'આત્મા તે પરમાત્મા' એવું ભાવન કરે તો અવિકાર એવા નિર્મલ ચિત્ત દર્પણમાં પરમાત્માનું અર્પણ થાય, પ્રતિબિંબ પડે, સમાપત્તિ થાય. આમ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ—> સમાપત્તિ—> અધ્યાત્મપ્રસાદ—> ઋતંભરા પ્રજ્ઞા—> તત્ત્વસંસ્કાર—> અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ—> કૈવલ્ય,–યોગપ્રક્રિયાનો આ ક્રમ છે.*

"બહિરાતમ તજ અંતર આતમ, રૂપ થઈ થિરભાવ;
પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ.
સુમતિ ચરણકજ આતમઅરપણા, દરપણ જિમ અવિકાર."—શ્રી આનંદઘનજી.

(૩) સમિતિ ગુપ્તિ સાધારણ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મન, વચન, કાયાને માટે જૈનશાસ્ત્રમાં 'યોગ' એવી સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે, તે પણ સૂચક અને તે જ અર્થની વાચક છે. તેમજ 'ઉપયોગ' એ જૈન પરિભાષાનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ એમ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલો આ ઉપયોગ જીવનું સ્વલક્ષણ છે. 'उपयोगो लक्षणं जीवस्य' (ત. સૂ.) આ યોગ-ઉપયોગનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન–દર્શનસ્વરૂપ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય તો તેના મનાદિ યોગ સ્થિર હોય અને મનાદિ યોગ સ્થિર હોય તો ઉપયોગની ચંચલતાનું કારણ અસ્થિર યોગ દૂર થવાથી ઉપયોગ પણ સ્થિર થાય.

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા આ દેહની સાથે ક્ષીરનીરવત એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં તે દેહથી આ આત્મા મ્યાનથી તલવારની જેમ ભિન્ન છે, તેને કેમ પ્રાપ્ત કરવો? તો કે ઉપયોગ ન ચૂકાય એ રીતે મન–વચન–કાયાના સમ્યક્ યોગથી. આ મન–વચન–કાયાનો એવો સમ્યક્ યોગ કરવો, એવું કર્મકોશલ દાખવવું, કે જેથી તે આત્માને સ્વરૂપસાધનમાં બાધક ન થતાં સાધક થઈ પડે 'योगः कर्मसु कौशलम्' (ગીતા). અને તેને માટેની વિધિ આ છે કે મન–વચન–કાયાના યોગની એવી સંક્ષિપ્તતા કરવી કે જેથી કરીને દેહ-પર્યંત આત્માની સ્વરૂપને વિષે મુખ્યપણે સ્થિરતા વર્તે; અને આ આત્મસ્થિરતા એવી હોય કે ગમે તેવા ઘોર પરીષહ કે ઉપસર્ગના ભયથી તેનો અંત આવે નહિં. આમ મન-વચન–કાયાના યોગને સંક્ષિપ્ત કરવા, ટુંકાવવા, તેને જ જૈન પરિભાષામાં **મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ** અને **કાયગુપ્તિ** એવા યથાર્થ નામ આપ્યા છે. મન–વચન–કાયાના યોગનું

---

* "क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः। × × × ता एव सबीजः समाधिः। निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः। ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा।" ઈ. પાતંજલ યો. સૂ. ૧. ૪૧-૫૧

એવું કૌશલયુક્ત ગુપ્તપણું-સંરક્ષણ કરવું, યતના-જાળવણી કરવી કે જેથી ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપને વિષે સ્થિર થાય, 'સ્વરૂપગુપ્ત' થાય. હવે જ્યાંસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી તો મન-વચન-કાયાના યોગની કંઇ ને કંઇ પ્રવૃત્તિ થવાની જ. ત્યારે તે કેમ કરવી કે જેથી કરીને આત્મસ્થિરતાને બાધ ન આવે? તો કે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે એવી સમ્યક્ કરવી કે જેથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંયમન રહે. એવા એકાંત આત્મસંયમના હેતુથી જ મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તે પણ નિજ સ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને તથા આપ્ત પુરુષની આજ્ઞાને આધીનપણે જ,-આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ ચૂકીને કે સ્વચ્છંદે નહિં જ. આવી જે સંયમહેતુક મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેને 'સમિતિ' એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. એટલે કે યતનાથી ચાલવું, યતનાથી બોલવું, યતનાથી ઇચ્છવું, યતનાથી લેવું-મૂકવું, યતનાથી ઉત્સર્ગ કરવો, તે ઇર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ પ્રસિદ્ધ છે. અને આવી જે સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાય અને છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય.

"આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
ઘોર પરીષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો...અપૂર્વ૦
સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો.

....અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને પરમાર્થથી વિચારીએ તો આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંવરથી સંવૃત થવું-ગુપ્ત થવું તે જ ગુપ્તિ, આત્માનું સ્વરૂપને વિષે વિચરવું તે ઇર્યાસમિતિ, દેહાદિથી ભિન્ન એવો હું આત્મા છું એ નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાપેક્ષ પરમાર્થસત્ સત્ય વચન ઉચ્ચારવું તે ભાષાસમિતિ, આત્મસ્વભાવ શિવાય અન્ય વસ્તુ ન ઇચ્છવી તે એષણાસમિતિ, સ્વભાવનું આદાન-ગ્રહણ× કરવું અને વિભાવ-પરભાવનો ત્યાગ કરવો તે આદાનનિક્ષેપ સમિતિ, અને આમ આત્માને સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિસ્થાપન કરી શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્મવસ્તુનો ઉત્સર્ગ કરવો-આત્મસિદ્ધિ કરવી તે પારિષ્ઠાપનિકા અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ. આ ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિ મળીને 'અષ્ટ પ્રવચન માતા' કહેવાય છે, અને તે સમસ્ત ધર્મવ્યાપારમાં સાધારણ-વ્યાપક છે, એટલે શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલ વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'समितिगुप्तिसाधारणं धर्मव्यापारत्वं योगत्वं' એ યોગનું ઉક્ત લક્ષણ સમ્યક્ છે.

× "त्यागादाने बहिर्मूढः करोत्यध्यात्ममात्मवित्।
नान्तर्बहिरुपादानं न त्यागो निष्ठितात्मनाम्॥"—સમાધિશતક.

(૪) મનઃસ્થિરતા-ચિત્તસમાધિ તે યોગ

અથવા સ્થિરપણું એ યોગ એમ પણ યોગની વ્યાખ્યા છે. કારણ કે યુજ્ ધાતુનો સમાધિ પામવી એવો અર્થ પણ થાય છે. એટલે ચિત્તસમાધિ-મનઃસ્થિરતા તે યોગ. આ પણ યથાર્થ છે. ચિત્તવૃત્તિઓ જ્યાંસુધી જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે ત્યાંસુધી ચિત્ત સ્થિર થાય નહિં, અને સ્થિર થાય નહિં ત્યાંસુધી સમાધિ-આત્મલીનતા પામે નહિં. ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો સમાધિ-આત્મલય પામે આ યોગમાં મનનો જય કરવો, મનને સાધવું એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે આ મન ખરેખર ! 'દુરારાધ્ય' છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે. *ગીતામાં કહ્યું છે કે 'આ ચંચલ મન મથન કરનારું ને અત્યંત બળવાન્ છે. વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન છે ' આ મનમર્કટના તરકટ ભારી છે ! આ 'મનડું' છે તો નપુસકલિંગી, પણ એ બધાય 'મરદ'ને ઠેલે મારે છે-ઠેબે ચડાવે છે ! બીજી વાતે તો 'પુરુષ' સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઈ 'જેર' કરી શકતું નથી !

"મનડું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન ! મનડું કિમહી ન બાઝે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલગું ભાજે હો. કુંથુજિન. !

મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઇ ન જેલે હો. કુંથુ." —શ્રી આનંદઘનજી.

આ **મનમર્કટને** વશ કરવા માટે પ્રથમ તો એને ક્યાંક બાંધી રાખવું જોઇએ અથવા એના જોગું કાંઇ કામ સોંપી દેવું જોઇએ, એટલે એ વાંદરું બિચારું ભલે ચઢઉતર કર્યા કરે ! દા. ત. જેણે તે મનનો જય કર્યો છે એવા પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાંધી દેવું, એટલે એ બાપડું આડુંઅવળું ચસી શકે નહિં. અથવા તો એને શ્રુતસ્કંધમાં રમવા માટે છૂટું મૂકી દેવું, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે ! ભલે આત્માર્થરૂપ ફળ ધરાઇ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય ! ભલે વચનરૂપ પાંદડા ચૂંટી કાઢે ! ભલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકી લટકીને હીંચકા ખાય ! ભલે વિશાલમતિરૂપ મૂલભાગમાં નાચ્યા કૂદ્યા કરે ! અથવા મનઃસમાધિનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ વિધિ સમાધિશતકમાં શ્રી **પૂજ્યપાદસ્વામીજીએ**× પ્રદર્શિત કર્યા પ્રમાણે આ છે કે-આત્માને મનની સાથે યોજવો, વાક્-કાયાથી વિયોજવો, અને વાક્-કાયાએ યોજેલો વ્યવહાર મનથી છોડી દેવો ઇત્યાદિ પ્રકારે વૈરાગ્ય-અભ્યાસના બલથી

---

*"चञ्चलं हि मनः कृष्ण, प्रमाथि बलवद् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये, वायोरिव सुदुष्करम् ॥"
×"युञ्जीत मनसात्मानं,वाक्कायाभ्यां वियोजयेत्। मनसा व्यवहारं तु त्यजेत्वाक्कायोजितम्॥"

આ દુરારાધ્ય મનને જે 'ઠેકાણે' લાવે છે, સ્થિર એવા આત્મસ્થાનમાં જોડે છે, તે આ મનને સાધે છે, અને 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું.' આમ બહુ સમ દેશમાં આવ્યે જેમ છાયા સમાઇ જાય છે, તેમ સમત્વ પામી આત્મા સ્વભાવમાં આવે, એટલે મનનું સ્વરૂપ પણ જાય છે, અર્થાત્ ચિત્ત આત્મામાં લીનતારૂપ સમાધિ પામે છે.

"આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઇ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઇ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

II. આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય શાસ્ત્રનો અભિધેય વિષય.

૧. યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય દિગ્દર્શન

"ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક."—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ અત્રે પીઠિકારૂપે સામાન્યપણે, યોગની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરી, હવે આપણે આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્ર**ના અભિધેય વિષય પર આવીએ:—આ ગ્રંથની આદિમાં જ ભૂમિકારૂપે યોગનું ઉક્ત મોક્ષહેતુપણું ચરિતાર્થ કરતા એવા **ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ** અને **સામર્થ્યયોગ**નું પરમ હૃદયંગમ રસપ્રદ બોધપ્રદ સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેનું અત્ર પિષ્ટ-પેષણ નહિં કરતાં સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુને તે આખું ભૂમિકા પ્રકરણ (પૃ. ૧૨) અવલોકવાની ભલામણ કરું છું આ ઇચ્છાયોગાદિ યોગત્રયીનો સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના પણ વિશેષે કરીને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી આ આઠ **યોગદૃષ્ટિ** અત્ર કહી છે: **મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા.** આ યોગદૃષ્ટિના યથાર્થ નામ છે. જેમકે—સકલ જગત્ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવવાળી તે મિત્રા, ઇ૦ આ યોગદૃષ્ટિના ભેદ કેમ પડે છે તે સમજવા માટે ઓઘદૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે.

"સઘન અઘન દિન રયણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થ જૂએ જેમ જૂજૂઆ, તેમ ઓઘ નજરના ફેરા રે."—યો. સજ્ઝાય.

આમ એક જ લૌકિક દૃશ્યના દર્શનમાં પણ ચિત્ર બાહ્ય ઉપાધિભેદથી ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જેમ ઓઘદૃષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં પણ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદો જૂદો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે, દૃષ્ટિભેદ—દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કૅમેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓછોવત્તો ખુલ્લે, તેમ દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે; તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ—તરતમતા હોય, જેટલું કર્મ આવરણ ખસ્યું હોય, કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછુંવત્તું દર્શન યોગ-દૃષ્ટિવાળા પુરુષને થાય છે.

જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થી જીવોને પણ થાય એવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકહિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

"દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે."—યો. સજ્ઝાય.

આ સદ્દષ્ટિની દૃષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ આ **ઉપમા** આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દૃષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સ્હેજે સમજાઇ જાય છે. આ આઠ દૃષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠ અગ્નિકણની, (૪) દીપપ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની અને (૮) ચંદ્રપ્રભાની,–એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ **મિત્રા** દૃષ્ટિથી માંડીને **પરા** દૃષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધ-પ્રકાશની તરતમતા છે. આ ઉપમા પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં કેવી રીતે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર રોચક શૈલીથી ગ્રંથકર્ત્તાએ બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩-૬૪ ઇ૰). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** આ યોગદૃષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)-ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદૃષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકની પ્રસિદ્ધ યોજના જેમ આત્માના ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે ગુણવિકાસ પણ મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઇ જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદૃષ્ટિની યોજના પણ આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે સમ્યગ્ જ્ઞાનદૃષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઇ જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ગુણદશા વધતી જાય છે. આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ ગુણસ્થાનકની ફૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદૃષ્ટિની ફૂટપટ્ટી છે તે તે દૃષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાની આત્મદશાનું માપ કાઢી શકે છે, અને તેથી આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી અપ્રાપ્ત ગુણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત ગુણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્ત્તી શકે છે આમ આ યોગદૃષ્ટિ આત્માર્થીને પરમ અમૃત લાભ આપનારી થઇ પડે છે.

આમાં પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ પર્યંત મુખ્ય-નિરુપચરિત એવું પહેલું 'ગુણસ્થાનક' હોય છે, અને તેનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા ચોથી **દીપ્રા** દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે

લોકપ્રવાહમાં તણાતા અને સંસારને અભિનંદનારા **ભવાભિનંદી** પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી લૌકિક દૃષ્ટિએ ઓઘદર્શન-સામાન્ય દર્શન તે **ઓઘદૃષ્ટિ** (Vision of a layman) છે; અને ભવવિરક્ત મુમુક્ષુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું જે અલૌકિક પદાર્થ સંબંધી અલૌકિક દિવ્ય દર્શન તે **યોગદૃષ્ટિ** (Vision of Yogi) છે. ઓઘદૃષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ લૌકિક રીતિની, વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી ને ભવમાર્ગાનુસારિણી હોય છે; યોગદૃષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ અલૌકિક, પારમાર્થિક, મોક્ષમાર્ગાનુસારિણી ને તત્ત્વગ્રાહિણી હોય છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે દર્શનભેદ થાય છે, તે બાબત ઓઘદૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જનો પરસ્પર વિવાદ કરે, પણ યોગદૃષ્ટિસંપન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષો તો વિવાદ કરતા જ નથી, આવો દર્શનભેદ તે મહાનુભાવોના મનમાં વસતો જ નથી, પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આગ્રહમાં તણાઇ જતા નથી. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાજનો તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, યોગદર્શનને જ—આત્મદર્શનને જ દેખે છે એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં આ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર 'દૃષ્ટિ' નો જ ભેદ છે, એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ **ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અંગરૂપ** અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે, એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકૂટમા ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને આત્મબંધુરૂપ જાણી સમ્યગ્દૃષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે તેઓને નયોની-અપેક્ષાવિશેષોની યથાર્થ મર્યાદાનું ભાન હોય છે, યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે, એટલે આ **પરમ ઉદાર અનેકાંત દૃષ્ટિવાળા** નિષ્પક્ષપાત નિરાગ્રહી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતા તે તે દર્શનો એક જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ ભાસે છે.

> " ભિન્ન ભિન્ન મત દેખિયે, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;
> એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ "
>
> " જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
> સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

> " ષડ્ દરિશણ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;
> નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દરિશન આરાધે રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

તેમજ શુદ્ધ બોધવંત, નિરાગ્રહી, મૈત્રી આદિ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા અને પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળા આ **સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંતજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થે** હોય છે. એટલે આ અવધૂત 'નિર્પક્ષ વિરલાઓ' સર્વ દર્શનના નય-સદંશ ગ્રહે છે, અને 'આપ સ્વભાવમાં સદા મગન' રહે છે, અને લોકોને કલ્યાણકારી એવો '**સંજીવની-ચાર ન્યાય**' નો ચારો ચરાવી સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ સેવે છે. પોતાને

જે આત્માર્થનો–પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થી જીવોને પણ થાય એવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકહિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

"દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે."—યો. સજ્ઝાય.

આ સદ્દૃષ્ટિની દૃષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ આ **ઉપમા** આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દૃષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સ્હેજે સમજાઇ જાય છે. આ આઠ દૃષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠ અગ્નિકણની, (૪) દીપપ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની અને (૮) ચંદ્રપ્રભાની,–એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ **મિત્રા** દૃષ્ટિથી માંડીને **પરા** દૃષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધ–પ્રકાશની તરતમતા છે આ ઉપમા પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં કેવી રીતે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર રોચક શૈલીથી ગ્રંથકર્ત્તાએ બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩–૬૪ ઇ૦). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** આ યોગદૃષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)–ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું–ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદૃષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકની પ્રસિદ્ધ યોજના જેમ આત્માના ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે ગુણવિકાસ પણ મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઇ જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદૃષ્ટિની યોજના પણ આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે સમ્યગ્ જ્ઞાનદૃષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઇ જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ગુણદશા વધતી જાય છે. આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે મોહનાશ એ ગુણસ્થાનકની ફૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદૃષ્ટિની ફૂટપટ્ટી છે. તે તે દૃષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાની આત્મદશાનું માપ કાઢી શકે છે, અને તેથી આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી અપ્રાપ્ત ગુણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત ગુણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્ત્તી શકે છે આમ આ યોગદૃષ્ટિ આત્માર્થીને પરમ અમૃત લાભ આપનારી થઇ પડે છે.

આમાં પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ પર્યંત મુખ્ય–નિરુપચરિત એવું પહેલું 'ગુણસ્થાનક' હોય છે, અને તેનો પ્રકર્ષ–પરાકાષ્ઠા ચોથી **દીપ્રા** દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે

'ગુણસ્થાન' એટલે ખરેખર યથોક્ત ગુણનું સ્થાન એમ ભાવ સમજવો. એટલે **મિત્રા** વગેરે ચાર દષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ત્યારપછી પાચમી **સ્થિરા** દષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે, સમ્યગ્‌દર્શન જ હોય છે પાંચમી દષ્ટિનો સમ્યગ્‌દર્શનરૂપ બોધપ્રકાશ રત્નપ્રભા જેવો સ્થિર હોય છે, એટલા માટે જ એને '**સ્થિરા**' એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. આ **સમ્યગ્‌દર્શનરૂપ રત્નદીપક** મનોમંદિરમાં પ્રગટ્યો કે બસ ચતુબલ ખલાસ! મોહઅંધકારનો સર્વનાશ! ને અનુભવતેજનો ઝળહળાટ! સમ્યગ્‌દર્શન-રત્નનો દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો! ઓલવાય જ નહિં! એટલું જ નહિં પણ તેનું તેજ **કાંતા, પ્રભા ને પરાદષ્ટિ**માં તારા, સૂર્ય ને ચંદ્ર પ્રભાની જેમ ઉત્તરોત્તર સ્થિરતર ને બળવત્તર બની વધતું જ જાય છે!

"સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ:
સા૦ મુજ મનમંદિરમાંહિ, આવે જો અરિબલ છીપતો હો લાલ.
સા૦ મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ,
સા૦ ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ"—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ **મિત્રા** આદિ પ્રથમ ચાર દષ્ટિ પર્યંત મિથ્યાત્વ છતાં તેને સદ્દષ્ટિ-સમ્યગ્-દષ્ટિમાં કેમ ગણી? તેનું સમાધાન એમ છે કે **મિત્રા** આદિ ચાર દષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્‌દષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે. એટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રાદિની પણ સમ્યગ્‌દષ્ટિમાં ગણના કરી છે આ સમજવા માટે ઈક્ષુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દષ્ટાંત છે: શુદ્ધ સાકરની (Refined crystallised sugar) અવસ્થાએ પહોંચવામાં શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિ થાય છે. તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે **મિત્રા** આદિ આત્માના ક્રમિક ગુણવિકાસની અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે, કારણ કે તે સમ્યગ્‌દષ્ટિનું કારણ થાય છે. આ મિત્રા આદિ અવસ્થાઓ ખરેખર! ઇક્ષુ આદિ જેવી છે, કારણ કે તેમાં પરમ અમૃત સમા સંવેગરૂપ માધુર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી ઉલટું અભવ્યો તો નલ જેવા-બરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગમાધુર્ય નહિં નીપજતું હોઈ તેઓ મિત્રાદિ દષ્ટિ પામવા સર્વથા અયોગ્ય છે અને બીજાઓ-ભવ્યો પણ જ્યાંલગી સંવેગમાધુર્ય પામતા નથી ત્યાંલગી મિત્રાદિદષ્ટિ સ્પર્શતા નથી જ્યારે સંવેગરંગથી રંગાય છે, ત્યારે જ-**ચરમાવર્ત્ત**માં જ આ મિત્રાદિદષ્ટિ સ્પર્શે છે.

આ દષ્ટિ **સકલ યોગિદર્શનોને સંમત** છે. 'ખેદ આદિના પરિહારથી યમ આદિ યોગથી યુક્તને અનુક્રમે અદ્વેષાદિ ગુણનું સ્થાન એવી આ દષ્ટિ મુનિઓને (**પતંજલિ** આદિને) સંમત છે.' જે આ અષ્ટ દષ્ટિ કહી તેનો અહીં અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન,

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ **અષ્ટાંગ યોગ**× **આદિ સાથે સમન્વય** દર્શાવ્યો છે. એટલે કે (૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ **યમ** હોય ત્યાં પ્રથમ **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ **નિયમ** હોય, ત્યાં બીજી **તારા** દૃષ્ટિ હોય, ઇ૦ (જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૮૩). (૨) ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાંતિ, અન્યમુદ્, રુગ્ અને આસંગ એ આઠ ચિત્તદોષ છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં અનુક્રમે યોગના આઠ અંગની અને આઠ યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ આઠ ગુણનું સ્થાન છે. આ આઠ યોગાંગ, આઠ ચિત્તદોષ, આઠ ગુણના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ. ૮૩ થી ૮૮.

આમ યોગાંગના સેવનથી, ચિત્તદોષના પરિહારથી અને યોગગુણના પ્રગટપણાથી આ 'યોગદૃષ્ટિ' અનુક્રમે વિકાસ પામતી જાય છે. આ દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, સાક્ષાત્ દેખવું-સાક્ષાત્કાર છે,-પછી ભલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી. અત્રે આંખનું-ચર્મચક્ષુનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. આ આંતરૂચક્ષુરૂપ **દિવ્યચક્ષુ-યોગદૃષ્ટિ** પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of yogic vision) વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ 'દર્શન' થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ 'દૃષ્ટિ' ખૂલતાં અનંત 'દર્શન' થાય છે. આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એકરૂપ છે, છતાં આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના આ આઠ **સ્થૂલ વિભાગ** પાડ્યા છે; બાકી કર્મ આવરણના ક્ષયોપશમાદિ-અનુસાર સૂક્ષ્મ ભેદ તો ઘણા ઘણા છે, કે જે કહેતાં પાર ન આવે.

આ 'દૃષ્ટિ' શબ્દનો અર્થ શો? **સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ** તે દૃષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે અસત્પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી **સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ** એવો હોય છે. અહીં 'સત્શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સતશાસ્ત્રને અનુકૂળ, આપ્ત પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દૃષ્ટિ' નામ ઘટે છે. આથી ઉલટું સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વછંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો કે દૃષ્ટિ-રાગવાળો જે બોધ છે તે 'દૃષ્ટિ' અથવા 'દર્શન' કહી શકાય નહિં. કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગજ છે, તેમ સત્શાસ્ત્રશ્રદ્ધાથી જ્યાંલગી આંતરૂદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ (coloured vision) છે. આ જીવને **નેત્રરોગીની ઉપમા** ઘટે છે, કારણ કે તેને દૃષ્ટિઅંધપણાનો-મિથ્યાદૃષ્ટિપણાનો ગાઢ રોગ લાગુ પડ્યો છે; તેને જો કોઇ તેવા દિવ્ય યોગદૃષ્ટિસંપન્ન 'દ્રષ્ટા' સદ્ગુરુરૂપ નિષ્ણાત (Expert) સદ્વૈદ્યનો જોગ મળે, ને તે

× "योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः।"—પાતંજલ યો. સૂ. ૨-૨૮

તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાન–અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, 'દિવ્ય નયન' ઉઘડે ને તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ ભૂલેચૂકે જો તે બાપડાને દૃષ્ટિવિહોણા આંધળા અસદ્ગુરુરૂપ ઊંટવૈદનો (Quack) ભેટો થઈ જાય તો તે તો તેની આંખ જ ફોડી નાંખે ને 'અંધોઅંધ પલાય' જેવી સ્થિતિ થાય!

આ સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશવંતી યોગદૃષ્ટિના ફલરૂપે જીવની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને **સત્પ્રવૃત્તિપદ** નિકટ આવે છે. આ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે **'વેદ્યસંવેદ્ય પદ'** (આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન) અથવા **'શૈલેશીપદ'** છે. આ યોગદૃષ્ટિ તે **'સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા'** છે. અહીં 'આવહ' એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. લોહચુંબકની જેમ આકર્ષણશક્તિવાળી આ યોગદૃષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રબળ છે કે તે 'પદ' (મોક્ષપદ) એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થતું જાય છે એક વખત આ યોગદૃષ્ટિરૂપ 'દિવ્ય નયન' નો સ્પર્શ કર્યો કે બેડો પાર! આ દૃષ્ટિરૂપ પારસમણિના સ્પર્શથી જીવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે! આવી આ મહામહિમાવાન્ આઠ ભેદવાળી આ યોગદૃષ્ટિમાં **મિત્રા** આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી–આવીને પાછી પડી જાય એવી હોય કે અપ્રતિપાતી–ન પડે એવી હોય, એમ ભજના છે; પણ **સ્થિરા** આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય, આ નિયમ છે. પહેલી ચાર દૃષ્ટિ કહી તે જો પ્રતિપાત–ભ્રંશ પામે, આવીને પાછી ચાલી જાય, તો તે સાપાય–નરકાદિ અપાયવાળી પણ હોય; જો પ્રતિપાત ન પામે, આવ્યા પછી પડે નહિં, તો નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાય–બાધા પણ ન હોય એટલે **અપ્રતિપાતી**–નહિં પડતી એવી **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિ પ્રાપ્તિ થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડ–અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

"દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;
રયણી શયન જિમ શ્રમ હરે, સુર નર સુખ તિમ છાજે રે." —શ્રી યો. સજ્ઝાય.

અત્રે **રૂપકઘટના** કરીએ તો યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું **કમલ** છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી–કમલદલ છે, અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુંજનરૂપ યોગ–કર્ણિકા છે તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન્ આત્મા–ચૈતન્ય દેવ પરંબ્રહ્મ બિરાજે છે. યોગદૃષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ–કમલ વિકાસ પામતું જાય છે. એકેક યોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી ખૂલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામતાં યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે **મિત્રા** દૃષ્ટિમાં તૃણ અગ્નિકણ સમા બોધપ્રકાશથી શરૂ થયેલો યોગદૃષ્ટિવિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જઈ, **પરા** દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમો સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે

છે; જ્ઞાન–જ્યોત્સ્નામાં વિશ્વને ન્હવરાવનારા આ પૂર્ણ બોધ–ચંદ્રના સૌમ્ય દર્શને જાણે પ્રફુલ્લિત થયેલું આ યોગ–કમલ પૂર્ણ વિકસ્વરપણાને પ્રાપ્ત થયેલું દૃષ્ટ થાય છે! (જુઓ મુખપૃષ્ઠ પરની આકૃતિ.)

"બીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદૃષ્ટિ ખુલ્યે ક્રમે;
પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન્ સ્વરૂપે રમે"—યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ–નિયમરૂપ બે ચરણ છે, આસન–પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષઃસ્થળ (છાતી) છે, ધ્યાન ગ્રીવા (ડોક) છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ–મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું સંપૂર્ણપણું–અવિકલપણું થાય તો જ યોગપુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા છે,—જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અંગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ એક પણ અંગની વિકલતાથી–અપૂર્ણતાથી યોગપુરુષની વિકલતા–અપૂર્ણતા છે,—જેમ હીન અંગવાળા, ખોડખાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ પુરુષશરીરમાં પ્રત્યેક અંગનું જેમ યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગશરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ–પ્રત્યંગ એક બીજા સાથે સહકારથી–સહયોગથી એકપણે વર્ત્તી (Co-ordination) એક શરીર સંબંધી સર્વ ક્રિયા સાધે છે, તેમ યોગ–પુરુષના આ સર્વ અંગ એક બીજા સાથે સહકારથી–સહયોગથી એકપણે વર્ત્તી (Organic unit) એક યોગ–પુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. વાયુ એ જ શરીરનો અને શરીરઅંગોનો પ્રાણ છે, તેમ આત્મા એ જ આ યોગ–પુરુષનો અને તેના યોગાંગોનો ભાવપ્રાણ છે. જેમ જેમ યોગદૃષ્ટિનો વિકાસ થતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતા પામી જેમ જેમ પુષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉત્તરોત્તર સ્વભાવને વિષે ઓર ને ઓર સ્થિતિ કરતો જાય છે, યાવત્ આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગપુરુષનો વિકાસ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયે આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે

"દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ 'પરા' તસ જાણું જી;
આપસ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણું જી."—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા.

અને આમ જ્યારે ચંદ્ર સમી યોગદૃષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી ઊઠે છે, અને યોગપુરુષ પૂર્ણ વિકાસને પામે છે ત્યારે યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં આ ભવચક્રની પણ 'પૂર્ણતા' થાય છે, અર્થાત્ આ ભવચક્રનો અંત આવે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ **યોગચક્ર**ના આરા છે, તે આત્મસ્વભાવયુંજનરૂપ યોગની ધરી સાથે ગાઢ સંબદ્ધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે, અર્થાત્ તે આત્મસ્વભાવના જ સાધક થઈ પ્રવર્ત્તે છે. આવું આ યોગચક્ર ખરેખર! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનારૂં અમોઘ 'સુદર્શન ચક્ર' છે ભવ–અરિને હણી નાંખનારું આ શુદ્ધ 'ધર્મચક્ર' પ્રયોજનારા પરમ યોગિનાથ '**અરિહંત**' એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ કરીને 'સિદ્ધ' નામને સાર્થક કરે છે.

અત્રે મુખપૃષ્ઠ પર મે યોજેલી આ ગ્રથની સારભૂત મુખ્ય આકૃતિ પર દૃષ્ટિ ફેરવતા સુજ્ઞ વાચકને પ્રથમ દર્શને જ આ ગ્રથની સપૂર્ણ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જશે તેમજ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીની સુગમતાર્થે અત્રે અન્ય ૨૧ આકૃતિ અને ૧૬ કોષ્ટકની મે યથાસ્થાને યોજના કરી છે, તે પણ તેને કઈક ઉપયોગી થઇ પડશે આમ સક્ષેપમા આ સુકલાત્મક સકલનામય ગ્રથની વસ્તુનુ દિગ્દર્શન કર્યું, વિશેષ તો ગ્રથ અવલોકનથી સુજ્ઞ વાચક સ્વય જાણશે

૨. યોગબીજ: ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય.

" जिनेषु कुशलं चित्तं तन्नमस्कार एव च ।
प्रणामादि च संशुद्धं योगबीजमनुत्तमम् ॥ "—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

" जो जाणइ अरिहंते, दव्वगुणपज्जवेहिं य ।
सो जाणइ निय अप्पा, मोहो खलु जाईय तस्स लयं ॥"-શ્રી કુદકુંદાચાર્યજી

અને આ યોગમાર્ગ મુખ્યપણે ભક્તિપ્રધાન જ છે એ અત્રે શાસ્ત્રકર્ત્તા મહર્ષિએ પ્રથમ **મિત્રા** દૃષ્ટિના પાયારૂપ કહેલા **યોગબીજના** વિશિષ્ટ વર્ણન પરથી જ સૂચિત થાય છે તેનો અત્રે પ્રસગથી કઈક વિચાર કરવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુ-ભક્તિ, સતશ્રુતભક્તિ, સહજ ભવવૈરાગ્ય આદિને અત્ર ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યા છે,–કે જે નિર્વાણના અવશ્ય-અચૂક હેતુ થઇ પડે છે મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમા પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગબીજ અકુરિત થઈ અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઇષ્ટ અમૃત ફ્લ આપે જ છે અને તે યોગબીજમા સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવુ પરમ યોગબીજ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી **જિનેશ્વરની**–વીતરાગ દેવની **ભક્તિ** છે 'શ્રી જિન ભગવાન્ પ્રત્યે કુશલ–શુભ ભાવસપન્ન ચિત્ત રાખવુ, નમસ્કાર અને સશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગબીજ છે' એવા પરમ યોગીશ્વર સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી તે પ્રધાન યોગબીજ થઇ પડે એમા જરાય આશ્ચર્ય નથી ઘેટાના ટોળામા ચિરકાલથી વસેલા સિહશિશુનુ દૃષ્ટાત અત્ર ઘટે છે પ્રભુના સ્વરૂપદર્શન-થી ભક્તજનને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થતા, આવુ જિન ભગવાન જેવુ પરમાનદમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવુ સારુ ? એવી અતરગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણતિમા નિરીહ–નિષ્કામ એવો અતરાત્મા બની, આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે અને આદર્શ (Ideal) પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે કુશલ શિલ્પી જેમ આદર્શને (Model) નિરતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિચ્છદસ્થાનીય–આદર્શરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ પ્રભુને નિરતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે 'દર્પણ જિમ અવિકાર' પ્રભુના રૂપ દર્પણમા નિજ સ્વરૂપનુ દર્શન કરે છે

"પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજના હોજી, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોજી, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને 'સંશુદ્ધ' ભક્તિને જ યોગબીજ કહ્યું છે,–નહિં કે અસંશુદ્ધ ભક્તિને. **શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી** કહે છે–કે અત્રે અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિકરીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ–રહસ્ય–મર્મ જાણીને સમજીને આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક–પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી–આશાથી સેવે છે. અથવા ક્રોધ–માન–માયા–લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી, અને તે યોગબીજ નથી. **શુદ્ધ સેવા** તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે, (૩) આ લોક–પરલોક–સંબંધી કામના રહિતપણે કરવામાં આવે તો જ થાય આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઇ પડે છે.

એટલે (૧) સૌથી પ્રથમ તો આ વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગતમાં બીજા બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, આરાધવા–ઉપાસવા યોગ્ય છે એવી **પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ** અંતરમાં પ્રગટવી જોઈએ; આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઇષ્ટ લાગવા જોઇએ. 'સંભવદેવ તે ધુર સેવો સવે રે.' અર્થાત્ જગતના અન્ય કોઇપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ ઉપકારી કરુણાસિંધુ 'અર્હત્' પ્રભુને પરમ પૂજાના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં બીજા બધા કાર્ય કરતાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થઈ જવું જોઇએ. (૨) બીજું–આહાર, ક્રોધાદિ **દશ સંજ્ઞાનું વિષ્કંભન–નિરોધ**, ઉદય અભાવ હોવો એ સંશુદ્ધ ભક્તિનું બીજું લક્ષણ છે. જ્યાં ખાવા પીવાનું પણ ભૂલાઇ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામો થઇ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે નહિં, લોભનો લોભ થાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહ-વાહની બીલકુલ પરવા ન હોય,–એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ મુમુક્ષુ જોગીજનો કરે. 'શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ' શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભકતે ચોકખું ચિત્ત હો. (૩) ત્રીજું–આ લોક પરલોકસંબંધી ફલકામના રહિતપણું–**નિષ્કામપણું** હોવું જોઇએ. આ લોકસંબંધી ધન–કીર્ત્તિ–પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે, તે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને મહત્ એવાં સત્ અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી, આત્માને વિષરૂપે પરિણમી **વિષઅનુષ્ઠાન** થઇ પડે છે; અને પરલોકસંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Slow poison) પરિ-

ણીમી ગરઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આ બન્ને પ્રકારના વિષઅનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક જાણી દૂરથી ત્યજી દઈ, મુમુક્ષુએ કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક કરતા રહી, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું તદ્ધેતુ વા અમૃતાનુષ્ઠાન આદરવું જોઈએ, અને એવું સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે.

"જિન ગુણ અમૃત પાનથી રે....મન૦ અમૃત ક્રિયાને ઉપાય રે....ભવિ૦
અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મન૦ આતમ અમૃત થાય રે."—દેવચંદ્રજી.

"સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ.
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઇ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ"—શ્રી આનંદઘનજી.

બાકી મુગ્ધ-ભોળા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા સ્હેલી છે, સોહલી છે, સુગમ છે. 'જે જે જે જે' કર્યા કે ટીલા ટપકા કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય ભોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોળા નથી ને એની સેવા પણ એવી સ્હેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે જીવના 'દિલનું કપટ' જાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં; પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિ ત્રોડાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં; માટે મુમુક્ષુએ તો જેમ બને તેમ પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી તે અર્હંત-સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિના અવલંબને પણ શુદ્ધ સ્વરૂપચિંતન પર ચઢવાનું છે કે-જેવું આ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ મ્હારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે, પણ તે તો જે સમ્યક્‌-પ્રકારે સમજે તે થાય. અને તેમ થવામાં નિમિત્ત કારણરૂપ સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા, જિનદશા આદિ છે. પણ ઉપાદાનનું નામ લઇ જે આ અનુપમ નિમિત્તને છોડી દે છે, તે કદી સિદ્ધપણું પામતા નથી અને ભ્રાંતિમાં જ સ્થિતિ કરે છે:

"સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.
ઉપાદાનનું નામ લઇ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત"—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે નિમિત્તની એકાંતે ગૌણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહ્નવ કરે છે. તે તેમની અણસમજરૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિનો દોષ છે; કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઇ પરસ્પર વિરોધી નથી કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે. ઉપાદાનની જાગૃતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ નિશ્ચયના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ

છે, પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જાગૃતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા **અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે,** એ આ મહાનુભાવો ભૂલી જાય છે પ્રભુસેવા એ આત્મારૂપ ઉપાદાનને 'ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ **પુષ્ટ નિમિત્ત** છે શાસ્ત્રકારે તો પોકારી પોકારીને કહ્યુ છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલબને જ '**નિયમા**' સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા **દેવચંદ્રજી** આદિએ ભાવથી ગાયું છે કે—

"ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ...જિનવર પૂજો !
ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજો !
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમા કોઈ ન વાદ,
પણ કારણ વિણ કહે કારજ સાધીએ, એ નિજ મત ઉન્માદ "—શ્રી આનદઘનજી.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ્યું છે એવા સાક્ષાત સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. કારણ કે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** કહ્યુ છે તેમ 'ભગવાનના સ્વરૂપનુ ચિતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનુ જ ચિતવન છે જેવુ સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવુ સર્વ જીવોનુ આત્મસ્વરૂપ છે, તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી જો યથાર્થ મૂળ દષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનુ પૂજન છે ' શ્રી **દેવચંદ્ર**સ્વામીએ કહ્યુ છે કે 'જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે ' કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શુ કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિતન કરીએ પણ આ તેમનુ માનવું ભૂલભરેલુ છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવુ અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિતન તો અતિ ઉચ્ચ **અપ્રમત્ત** દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે, પણ તેવી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાએ વાચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિતનની વાતો કરવામા અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે જેમકે-ક્વચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિં છતા પોતાની તેવી દશાની 'કલ્પનારૂ ઢ' ભ્રાન્તિ ઉપજે છે, 'અહ બ્રહ્માસ્મિ'ને બદલે ભ્રમાસ્મિ થઈ જાય છે! ક્વચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્ક અધ્યાત્મીપણું થાય છે, બધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમા બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમા વર્તે છે, એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે, અને તેથી સ્વચ્છદાચાર-

પણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ–અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ થાય છે. અંતરનો મોહ છૂટ્યો નથી, 'સકલ જગત્ તે એઠવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન' જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ 'વાચાજ્ઞાન' દાખવે છે કે 'હમ તો જ્ઞાની હૈ,.ઘણ ઘેલા જ નહિં તો મુક્ત કૈસે હોવે ?' તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ-ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્‌ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઇ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

"સ્વરૂપ આકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાન્‌ની ઉપાસના· સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે. × × × વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્ત પ્રલાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિ· પ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતાં નથી આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી. અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જુગુપ્સિત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અર્હંતાદિના સ્વરૂપ–ધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે."
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૯૨.

મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે 'જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.' એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાનો (Pit-falls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાન પણે વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના ગુણગ્રામથી 'સહજ' અધ્યાત્મ દશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મગુણવિકાસને પામે છે આમ '**પુષ્ટ નિમિત્ત**'રૂપ પ્રભુનું આલંબન–ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની* ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે. 'નમો મુજ! નમો મુજ!' એવી મહા ગીતાર્થ **આનંદઘનજી**એ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમાત્મા બને છે,–જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ

---

* "भिन्नात्मानमुपास्यात्मा परो भवति तादृशः।
वर्त्तिर्दीपं यथोपास्य भिन्ना भवति तादृशी॥"—શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી.

બને છે તેમ; પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમપદની પ્રાપ્તિ દુર્ઘટ છે; પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુઘટ–સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોષ્પદ સમાન બની જાય છે! એટલા માટે **શ્રી દેવચંદ્રજી** જેવા ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા ગાઈ ગયા છે કે–જિનઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજ આલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબળ અવલંબન ગ્રહી નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિં થાય ત્યાંસુધી હું આ જગગુરુ દેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત્ બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંતપર્યંત તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

"અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો, તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો;
જિન આલંબની નિરાલંબની થાયે જો, તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.
શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગી પૂર્ણ ન થાય રે;
ત્યાંલગી જગગુરુ દેવના, સેવું ચરણ સદાય રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. ×**ગીતા**માં પણ કહ્યું છે કે–'સર્વ યોગીઓમાં પણ મને પામેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન્ મને ભજે છે, તે મને યુક્તતમ મત છે.' ભક્તિ એ મુક્તિનો રાજમાર્ગ છે 'જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ' એમ ભક્તરાજ **દેવચંદ્રજી** કહે છે. 'જિનપેં ભાવ વિના કબૂ' નહિં છૂટત દુઃખદાવ' એમ પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**નું અનુભવવચન ભાખે છે. 'શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો કે ભગવત્‌ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું બીજ છે,'–એમ સર્વ શાસ્ત્રપારંગત **શ્રી યશોવિજયજી**નું સુભાષિત છે*

જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ છે, તેમ **સદ્‌ગુરુભક્તિ** પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજી** કહે છે કે 'ભાવયોગી એવા ભાવ આચાર્ય, ભાવ ઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવ તપસ્વી આદિ પ્રત્યે પણ જે વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્તાદિ હોવું તે યોગબીજ છે,–નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિ પ્રત્યે' અહીં 'ભાવ' શબ્દ પર શાસ્ત્રકારે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ભાવથી–પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો હોઇ જે સાચા **ભાવયોગી** છે, જે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાની હોઇ સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ આદર્શ ભાવ-ગુણ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય–ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્ર છે,–નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય–દ્રવ્યસાધુ આદિ; માટે

×"योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥" ગીતા.
"सारमेतन्मया लब्धं श्रुताब्धेरवगाहनात्। भक्तिर्भागवती बीजं परमानंदसंपदाम्॥" દ્વા. દ્વા.

ભાવાચાર્ય આદિનું જ પરમ માન્યપણું-વંદ્યપણું શ્રી **હરિભદ્રસૂરિએ** કહ્યું છે. એટલે જેને પંચ પરમેષ્ઠિમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એવા ભગવાન આચાર્યાદિની આત્મદશા-ગુણસ્થાનસ્થિતિ કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રશમપ્રધાન હોવી જોઈએ ? એની વિવેક વિચારપૂર્વક સમ્યક્ પરીક્ષા કરી વિચક્ષણ મુમુક્ષુ તો જેનામાં આત્મજ્ઞાનરૂપ ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જાગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગીસ્વરૂપ ભાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ સેવાભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરે,-આ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

"આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગી રે "—શ્રી આનંદઘનજી.

તેમજ **સતશ્રુત ભક્તિ** એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે સત્શાસ્ત્રનાં લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ એ યોગબીજ છે. જ્ઞાનીઓ આપણા માટે અમૂલ્ય **જ્ઞાનવારસો** મૂકી ગયા છે. જગતનું મિથ્યાત્વ દારિદ્ર દૂર કરી તેને પરમાર્થસંપત્તિથી સમૃદ્ધ કરનાર જ્ઞાની પુરુષોનું આ જગત્ કેટલું બધું ઋણી છે ? આપણે કેટલા બધા ઋણી છીએ ? આપણે આ **પરમાર્થઋણ** કેમ ચૂકાવી શકીએ ? એ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. 'दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतय. वित्तस्य' તેમ જ્ઞાનરૂપ પારમાર્થિક ધનની પણ એ જ સ્થિતિ છે કાં તો એનું દાન થાય, ભોગ થાય, નહિં તો નાશ થાય જ્ઞાનનું દાન પણ પોતે જ્ઞાનનો અભ્યાસી હોય તે જ કરી શકે, તો જ જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો રહે ભોગ તો રસપૂર્વક તે જ્ઞાનના અધ્યાત્મરસનો ઉપભોગ કરી યથેચ્છ આનંદ લૂંટવાથી થઇ શકે. તેમ ન થાય તો તેની ત્રીજી ગતિ જ શેષ રહે છે. માટે આપણે જો જ્ઞાનીનો વારસો સાચવી રાખવો હોય, તો આપણે પરમ ગૌરવ-બહુમાનપૂર્વક તેનો રસાસ્વાદ લેવો જોઈએ. વૈદિક ધર્મવાળા કહે છે તેમ આપણે ઋષિઋણ-જ્ઞાનીપુરુષો પ્રત્યેનું ઋણ માત્ર નિરંતર **સ્વાધ્યાયથી** ચૂકવી શકીએ એટલે તે ચૂકવવા માટે આપણે પરમ ઉપકારી જ્ઞાનીઓના અદ્ભુત જ્ઞાનનિધાનનો પોતાના ઉપકારાર્થે આત્મહિતકારી સદુપયોગ કરી, જગતમાં ઉદારપણે તે **પરમ શ્રુતની પ્રભાવના** કરવી જોઇએ અર્થાત્ નિરંતર નિયમપૂર્વક સ્વાધ્યાયથી-અખંડ જ્ઞાનયજ્ઞથી તે વચનામૃતોની પોતાના આત્મામાં પ્રભાવના-પ્રકૃષ્ટ ભાવના કરવી જોઇએ. અને આમ કર્યું હશે તો જ આવા ભાવિતાત્મા ધીમંત જનો આ જ્ઞાન-ભંડાર પોતાની પ્રજ્ઞારૂપ ચાવીથી ખોલી તેમાંથી ગ્રંથરત્નો સશોધીને જગતમાં તેની પ્રભાવના કરી શકશે આવા પુણ્ય કાર્યમાં જ્યારે શ્રીમંત-ધીમંતનો ઉત્તમ સહકાર જામશે, જ્યારે ધીમંતોની જ્ઞાનગંગા શ્રીમંતોની ધનયમુના સાથે ભળી સરસ્વતીનો સગમ સાધશે, ત્યારે તે ત્રિવેણી સગમમાં નિમજ્જન કરી જગત્ પાવન બનશે, ત્યારે જગતમાં જ્ઞાનીની વાણીનો જયજયકાર થશે, અને આથી યોગબીજનો પરમ લાભ પામેલા પુણ્યવંત આત્માઓનો પણ જયજયકાર થશે !-આ બોધ અત્રે ફલિત થાય છે

આમ ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂકયો છે. પ્રભુભક્તિ,

સદ્‌ગુરુભક્તિ અને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ-આરાધ્ય સદ્દેવ આદર્શસ્થાને હોઇ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે; સદ્‌ગુરુ, મોક્ષમાર્ગરૂપ સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુચરિત સત્પુરુષ સાક્ષાત્ જીવંત મૂર્ત્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઇ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઇ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે; અને તથારૂપ સદ્‌ગુરુના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્‌શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની આત્માર્થી અધિકારી સુપાત્ર જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. જીવની નિર્મલ ચિત્તભૂમિમાં રોપાયેલા આ યોગબીજ સંવેગ-વૈરાગ્યજલથી અભિસિંચિત થઇ, અનુક્રમે વિકાસ પામી, અનુપમ મોક્ષફલ આપે છે. નહિં તો '**मूलं नास्ति कुतो शाखा**' મૂળ ન હોય તો શાખા ક્યાંથી હોય? બીજ વિના ઝાડ કેમ થાય? કારણ કે કોઇ પણ મકાન પાયા વિના ચણાય નહિં, પ્રથમ ભૂમિકા બંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં, આ નિયમ છે. તેમ **યોગરૂપ મહાપ્રાસાદનું** ચણતર પણ તેનો આ **મિત્રાદૃષ્ટિરૂપ** પાયો યોગબીજથી પૂરાયા વિના થાય નહિં, તેની આ '**અભય અદ્વેષ અખેદ**'વાળી '**સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા**' વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં. જો આ યોગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદ બાંધવો હોય, તો સકલ જગત્ પ્રત્યે જ્યાં અનુપમ મૈત્રી વર્ત્તે છે એવી **મિત્રાદૃષ્ટિરૂપ** તેનો મજબૂત પાયો નાંખવો જોઇએ, અને તેમાં આ સદ્‌ભક્તિમય યોગબીજનું પૂરણ કરી વજ્રલેપ દૃઢ પીઠિકાબંધ બાંધવો જોઇએ; તો જ પછી તેનું સાનુબંધ ચણતર થયા કરે, તો જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન થાય નહિં તો આકાશમાં અદ્ધર નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ ઊભું થાય? માટે અહો! ભવ્યજનો! મોક્ષના કામી એવા મુમુક્ષુઓ! તમે પ્રથમ આ યોગપ્રાસાદની ભક્તિરૂપ દૃઢ ભૂમિકા બાંધો, કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે યોગરૂપ મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુક્તિરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ 'વાસ્તુ' કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો!-એમ જાણે આ યોગબીજનું ઉદ્‌બોધન કરતો આ શાસ્ત્રકર્ત્તા મહર્ષિનો દિવ્ય ધ્વનિ મુમુક્ષુઓને સપ્રેમ આહ્વાન કરી રહ્યો છે!

આમ ભક્તિયોગ એ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ છે. **ભક્તિયોગ, કર્મયોગ** અને **જ્ઞાનયોગ** એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ કે વિભિન્ન નથી, પણ એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ સંબદ્ધ હોઇ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણકે તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતત્ત્વની ભક્તિ તે ભક્તિયોગ, પરંતત્ત્વની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક ધર્મક્રિયા-નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મ ક્રિયા તે કર્મયોગ, અને પરંતત્ત્વને પરમ નિધાન જેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથારૂપ અધ્યાત્મક્રિયા યુક્તપણે જ્ઞાનની-અનુભવયોગની ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની ભક્તિ-ક્રિયા જેમ

રૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ ભક્તિ-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે.

૩. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

અને આ ઉપરથી 'જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે,' '**ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः**' એ મહા-રહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પણ ચરિતાર્થ બને છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મ-ચારિત્ર એ બન્નેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય × **જ્ઞાન** અને **ક્રિયા** એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો જો તેના **સૂચન** મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ, અને એટલા માટે જ ક્રિયાનું 'અનુષ્ઠાન' એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા '**पढमं नाणं तओ दया**' એ મહા-સૂત્રનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે, પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષ-પ્રત્યયી ફળ પરત્વે નિષ્ફળ જ છે. શ્રી **હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશકશાસ્ત્રમાં** 'દ્રવ્ય' શબ્દના બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે: (૧) એક તો દ્રવ્ય એટલે **અપ્રધાન**, તથારૂપ ભાવવિહીન. જેમકે-આચાર્યમાં હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય, તેમજ ક્રિયાની બાબતમાં જોઈએ તો જે ક્રિયા યંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે, કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણારૂપ અંતર્ભેદ વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે. (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ **ભાવજનન યોગ્યપણું** છે; જે દ્રવ્ય ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો **પ્રધાન** એવો બીજો પ્રકાર છે. ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ **પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત** હોઈ અત્ર મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય સ્તવનો-દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર-હળુકર્મી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીવ્રપરિણામી, અંતરંગ

× "फलं ज्ञानक्रियायोगे सर्वमेवोपपद्यते ।
तयोरपि च तद्भावपरमार्थेन नान्यथा ॥"—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ ગુણલક્ષણસંપન્ન **અપુનર્બંધકાદિ**× દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ છે એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ચોકખે ચોકખું કહ્યું છે, કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા જ તથારૂપ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. આ અપુનર્બંધકાદિ દશા પૂર્વે સકૃદ્‌બંધકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે, એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. 'अनुपयोगो द्रव्यं' અનુપયોગ-ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે,-નહિં કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને. મિત્રાદૃષ્ટિ આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય વંદનાદિ છતાં તેને યોગમાર્ગમાં ગણી તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે તેમાં ભાવજનન યોગ્યતાવાળી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે. આમ આવી દ્રવ્ય ક્રિયાને પણ અત્ર યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણ કે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આવ્યે જ છૂટકો છે આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવ પરિણતિ. આખો જિનમાર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ એ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોળિયું જ રહે છે. 'यस्मात्क्रियाः प्रतिफलंति न भावशून्याः।' દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકારે** કહ્યું છે કે શુદ્ધ ભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

> "શુદ્ધભાવ ને શૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી ?
> ઝળહળતો સૂરજ ને ખજુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી."—યો. દ. સજ્ઝાય.

> "દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન;
> ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?....ચંદ્રાનન"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

> "અપુનર્બંધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણઠાણ;
> ભાવ અપેક્ષાયે જિનઆણા, મારગ ભાખે જાણ"—શ્રી યશોવિજયજી.

જેટલું આ દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સત્ય છે તેટલું જ **દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન** માટે પણ છે; કારણ કે શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્ક જ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી, પણ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત

× "एते अहिगारिणो इह ण सेसा दव्वओ वि जं एसा।
इयरीए जोगयाए सेसाण उ अप्पहाणत्ति ॥" શ્રી પંચાશક.

આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે-આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે; નહિં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ભારરૂપ જ છે ગધેડો ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો ભોગ તો કોઈ ભાગ્યશાળી જ પામે છે; તેમ શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વહે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરલા જ ચાખે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે-ગધેડો પોતાના શરીર પર બોજો ઊઠાવે છે, અને આ શાસ્ત્ર-ગર્દભ પોતાના મન પર બોજો ઊઠાવે છે! પણ બન્નેનું ભારવાહકપણું સરખું છે!

" वेदान्यशास्त्रवित्क्लेशं, रसमध्यात्मशास्त्रवित् ।
भाग्यभृद्भोगमाप्नोति, वहति चन्दनं खरः ॥ "—શ્રી યશોવિજયજી.

" તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકું પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે;
સાર લહ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દૃષ્ટાંત પ્રમાણ. "—શ્રી ચિદાનંદજી.

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાન્‌માં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. બાકી બધુંય જાણતો હોય, પણ એક આત્માને ન જાણતો હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન્ પણ અજ્ઞાની છે. અને એક આત્માને જાણતો હોય ને બીજું કાંઈ ન પણ જાણતો હોય તો તે અવિદ્વાન્ પણ જ્ઞાની છે. આમ **વિદ્વાન્** ને **જ્ઞાની**માં પ્રગટ ભેદ છે. અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન્ અથવા પંડિતજન છે, બાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણના પણ અજ્ઞાની અથવા બાલ જીવોમાં જ છે. નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઇ શકે એવી આ વિલક્ષણ વાત વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે. આ ગ્રંથમાં પણ ઇચ્છાયોગના લક્ષણમાં શ્રુતજ્ઞાની શબ્દ મૂકયા છતાં 'જ્ઞાની' એવું ખાસ વિશેષણ યોજ્યું, તે પણ એમ સૂચવે છે કે શ્રુતજ્ઞાની-'આગમધર' હોય છતાં કદાચ અજ્ઞાની પણ હોય. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-જો દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ ભણેલ હોય, પણ જો આત્માને ન જાણ્યો હોય, તો તે અજ્ઞાની છે. આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું શ્રુત ભણેલો એવો અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનો શુષ્કજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી અન્ય અલ્પશ્રુત વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી? સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો એક આત્મવસ્તુ હાથ ન આવી તો શૂન્યરૂપ જ છે, મોટા મીંડારૂપ જ છે. 'एक्को'—આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો તે બધા એકડા વિનાના મીંડા છે! 'जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ।'

આમ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે, એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. છતાં કોઇ જીવો પ્રાયઃ કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી 'ક્રિયાજડ' થઈ રહ્યા

છે, તો કોઇ કેવળ 'શુષ્કજ્ઞાની' થઇ પેઠ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માને છે,—જે દેખી પરમ કૃપાળુ સહૃદય સંતજનોને કરુણા ઉપજે છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે એટલે તેઓ અનુપયોગપણે—ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાયે સ્પર્શતા નથી, કઇ પણ અંતર્ભેદ અનુભવતા નથી, વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. અને જે **શુષ્કજ્ઞાની** જનો છે, તે શુષ્કજ્ઞાનની સુક્કી લૂખી 'વાતો' જ કરે છે, બંધ—મોક્ષ આદિ કલ્પના છે એમ કહે છે, પણ પોતે તે મોહાવેશમાં ને સ્વચ્છંદે વર્ત્તે છે; તેઓ નિશ્ચયનય 'માત્ર શબ્દની માંહ્ય' ગ્રહે છે અને સદ્વ્યવહારનો લોપ કરે છે; તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે, આવા 'નામ અધ્યાત્મી' શુષ્કજ્ઞાનીઓનો જે સંગ પામે તે પણ બૂડી જાય

> "જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઇ;
> પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવમાંહિ
> નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ય;
> નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવા સોય."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

> "વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
> વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઇ રાચો."—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી હોઇ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે, અને શુષ્કજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઇ વ્યવહાર—નિરપેક્ષ વર્ત્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. આ ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્નેય 'મ્હારું તે સાચું' એમ માનનારા મતાર્થી જ છે, પણ 'સાચું તે મ્હારું' એમ માનનારા આત્માર્થી નથી પણ સાચો **આત્માર્થી** હોય તે તો પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય અને તેના સાધક સદ્વ્યવહારનો સુમેળ જ સાધે, નિશ્ચયવાણી સાંભળી સત્ સાધન છોડી દીએ નહિં, પણ નિશ્ચયને નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખી, તે જ સત્ સાધનો સેવ્યાં કરે. અને આમ **જ્ઞાન** ને **ક્રિયા** એ બન્ને નયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન ને રાગદ્વેષરહિત નિષ્કષાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો—ચારિત્રનો સમન્વય સાધે, તો અવશ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય શ્રી **યશોવિજયજી**એ સુભાષિત કહ્યું છે તેમ 'કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગને સમાશ્રિત થયેલો પુરુષ ધ્યાનયોગ પર ચઢી મોક્ષયોગને પામે '×

× "कर्मयोगं समभ्यस्य, ज्ञानयोगं समाश्रित.। ध्यानयोगं समारुह्य, मोक्षयोगं प्रपद्यते ॥"
—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

III. તાત્પર્ય: યોગદૃષ્ટિથી દિવ્ય યોગમાર્ગદર્શન.

આમ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ ને કર્મયોગની સમ્યક્ વ્યવસ્થારૂપ યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન સમ્યક્ એવી યોગદૃષ્ટિથી જ થાય છે; આ દિવ્ય નયનથી જ જિનમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે આ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તો બધુંય અંધારૂં છે. 'આંખ વિનાનું અંધારૂં રે' એ લોકોક્તિ અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે દૃષ્ટિઅંધતા ટળી ન હોય ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક એવા મોક્ષમાર્ગનું અથવા જિનના મૂળમાર્ગનું દર્શન થાય નહિં; જિનનો આ અધ્યાત્મપ્રધાન પરમાર્થમાર્ગ દેખવા માટે તો આ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિનું ઉન્મીલન થવું જોઇએ, અને જીવની દૃષ્ટિઅંધતા ટળવી જોઇએ. આ અંતરંગ માર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ ઓઘદૃષ્ટિથી ન જ થઇ શકે એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક ઓઘદૃષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગનાં યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અર્પવા માટે જ, અને યોગબિન્દુના પ્રાંતે '**लोकः स्ताद्योगलोचन**' લોક યોગદૃષ્ટિવાળો થાઓ !–એ પોતાના આશિર્વચનને જાણે ચરિતાર્થ કરવાને અર્થે જ આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ **હરિભદ્રાચાર્યજી**એ આ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલુ દૃશ્ય થાય છે કારણ કે તેવી દૃષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દૃષ્ટિએ–ઓઘદૃષ્ટિએ દેખે છે ! મહાત્મા **આનંદઘનજી** પોકાર કરી ગયા છે કે '**ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર.**'

પણ જિનનો–વીતરાગનો રત્નત્રયીરૂપ મૂળમાર્ગ તો કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ હોઇ મુખ્યપણે **આધ્યાત્મિક માર્ગ** છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, અંતરંગ ભાવમાર્ગ છે. જાતિ–વેષના ભેદ વિના જે કોઇપણ આ યથોક્ત **મોક્ષમાર્ગ** સાધે છે, આત્મામા પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય લક્ષ્યમા રાખી, સમસ્ત દ્વાદશાંગીના સારરૂપ 'શુદ્ધ નયદીપિકા' પ્રત્યે નિરંતર દૃષ્ટિ ઠેરવી, તેના સત્સાધનરૂપ પરમાર્થસાધક શુદ્ધ વ્યવહારને જે સેવે છે, નિશ્ચય–વ્યવહારનો સમન્વય સાધે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે કારણ કે સ્વરૂપભ્રષ્ટ થવાથી જ આત્માનું સંસારપરિભ્રમણ થયું છે, અને સમસ્ત વ્યવહારનુ પણ પ્રધાન ને એક જ પ્રયોજન આત્માને સ્વરૂપમાં આણી 'નિજ ઘર' પધરાવવાનું છે એટલે વ્યવહાર સમ્યગ્-દર્શન–જ્ઞાનચારિત્રરૂપ વ્યવહાર રત્નત્રયીની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા 'નિજ પદ' પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચયરત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક–સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને–દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ

---

* "जइ जिणमयं पवज्जह मा ववहारणिच्छए मुयए।
एक्केण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण उण तच्चं ॥"—આર્ષવચન

"सुद्धो सुद्धादेसो णायव्वो परमभावदरिसीहिं।
ववहारदेसिदा पुण जे दु अपरमे ट्ठिदा भावे ॥"—શ્રી સમયસાર.

વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે પરમ યોગી શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે. આ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

"જેહ અહંકાર મમકારનું બંધનં, શુદ્ધ નય તે દહે દહન જેમ ઇંધનં;
શુદ્ધ નય દીપિકા મુક્તિ મારગ ભણી, શુદ્ધ નય આથિ છે સાધુને આપણી.
શુદ્ધ નય ધ્યાન તેહને સદા પરિણમે, જેહને શુદ્ધ વ્યવહાર હીયડે રમે;
મલિન વસ્ત્રે યથા રાગ કુંકુમ તણો, હીન વ્યવહાર ચિત્ત એહથી નવિ ગુણો."—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ પરમાર્થપ્રત્યયી યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન આ યોગદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી જ થઇ શકે. પરમ ભાવિતાત્મા **આનંદઘનજી**એ ભાખ્યું છે તેમ '**જિણે નયણે કરી મારગ જોઇએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.**' આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? જે પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય દીવામાંથી દીવો થાય. કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. દેખતો હોય તે જ માર્ગ દેખાડે, આંધળો કેમ દેખાડે? આંધળો તો પોતે ખાડમાં પડે ને બીજાને પાડે એટલે આ **દિવ્ય નયન**ની પ્રાપ્તિ તો યોગદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને પામેલા **સાક્ષાત્ દૃષ્ટા** એવા **ભાવયોગી સદ્ગુરુ**થી જ થાય, નહિં કે દૃષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુથી. આંધળાની પાછળ આંધળા દોડ્યા જાય એવી અસદ્ગુરુરૂપ અંધપુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. શ્રી **આનંદઘનજી**ના શબ્દોમાં 'પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતાં રે અંધોઅંધ પલાય.' કારણ કે જ્યાંલગી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, દર્શનમોહ દૂર થયો નથી અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ખૂલી નથી, ત્યાંલગી પરમાર્થથી દૃષ્ટિઅંધપણું જ કહેવા યોગ્ય છે. આ મિથ્યાત્વરૂપ દૃષ્ટિઅંધપણું તો જન્માંધપણા કરતાં પણ ખરાબ છે; જન્માંધ તો અર્થને દેખતો જ નથી, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ અંધ તો અર્થને અનર્થ દેખે છે! એટલે આવા **દૃષ્ટિઅંધ અસદ્ગુરુ** તો પોતે ઉન્માર્ગે જતા હોઇ બીજાને ઉન્માર્ગે દોરી ખાડમાં પાડે, દુર્ગતિની ગર્તામાં નાંખે; માટે સન્માર્ગે જવા માટે તો સદ્ગુરુનું જ નયન-દોરવણી જોઇએ.

વળી દૃષ્ટિ દૃષ્ટિરોગથી રંગાયેલી હોય, કમળાવાળી હોય, અથવા આડો રંગીન કાચ ધર્યો હોય તો દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું (Coloured vision) થાય છે, યથાર્થ થતું નથી. તેમ જીવની દૃષ્ટિ જો દૃષ્ટિરાગથી રંગાયેલી હોય, તો તેનું દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું-વિપર્યસ્ત હોય છે, સમ્યક્ હોતું નથી. ઘણી વખત લોકો દૃષ્ટિરાગની પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું માની લેવાની ભ્રાંતિગત ભૂલ કરે છે. પણ એ બન્ને કેવળ જૂદી જ વસ્તુ છે, કારણ કે **દૃષ્ટિરાગ**થી જે દર્શન થાય છે તે તેવા રાગભાવથી રંગાયેલું ને મલિન હોઇ અસમ્યક્ હોય છે, અને **સમ્યગ્દૃષ્ટિ**થી જે દર્શન થાય છે તે રાગભાવના અનુરંજન વિનાનું નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઇ સમ્યક્ હોય છે. દાખલા તરીકે-પોતાના કુલધર્મના

ગુરુ. સદ્‌ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય, છતાં પોતાના મત-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી તેને ગુરુ માનવા તે પ્રગટ દૃષ્ટિરાગપણું છે; અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અમુક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, બીજા બધા ખોટા છે ને તેમાં કાંઇ નથી તે પણ દૃષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે. આ દૃષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે **શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ** તો વીતરાગ પાસે પોકાર પાડ્યો છે કે-હે ભગવન્! સ્નેહરાગ છોડવો સ્હેલો છે, કામરાગ છોડવો સ્હેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દૃષ્ટિરાગ છોડવો સંતોને પણ દોહિલો છે, દુસ્ત્યજ છે પણ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિપણામાં તેવો રાગ હોતો નથી, એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે. સદ્‌દેવનું, સદ્‌ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથારૂપ પ્રતીતિમય માન્યપણું હોય છે તાત્પર્ય કે દૃષ્ટિરાગમાં 'મત'નું માન્યપણું છે, અને સમ્યગ્‌દૃષ્ટિમાં 'સત્'નું માન્યપણું છે. દૃષ્ટિરાગી 'મારું તે સાચું' માને છે, અને સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ 'સાચું તે મારું' માને છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ભેદ છે. એટલે સુજ્ઞ તેમાં ભ્રાંતિ પામે નહિ.

"દૃષ્ટિરાગનો પોષ તેહ સમકિત ગણું, સ્યાદ્‌વાદની રીત ન જાણું નિજપણું."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માટે સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ ઇચ્છનારા મુમુક્ષુએ તો દૃષ્ટિરાગ ને દૃષ્ટિઅંધપણારૂપ અંધશ્રદ્ધાને છોડી દઇ, દૃષ્ટિઅંધ એવા અજ્ઞાની અસદ્‌ગુરુને ત્યજી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિસંપન્ન જ્ઞાની વીતરાગ સદ્‌ગુરુનું જ આલંબન ભજવું જોઇએ. કારણ કે ચર્મચક્ષુને અગોચર એવી 'બિના નયનકી બાર' 'બિના નયન પાવે નહિં'-દિવ્ય નયન વિના પામે નહિં; પણ 'સેવે સદ્‌ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.'-આગમ પણ ગુરુગમ વિના અગમ થઇ પડે છે. કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષના વચન હોઇ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની-આત્માનુભવી એવા પારમાર્થિક સદ્‌ગુરુ જ તેના મર્મને-હૃદયને-રહસ્યને પામે છે, અને તે જ એક તે બતાવવાને સમર્થ છે એટલે પ્રજ્ઞારૂપ શલાકામાં પ્રવચનરૂપ દિવ્ય અંજન લઇ સદ્‌ગુરુ આંજે, 'જ્ઞાન-અંજનશલાકા' કરે, તો જ જીવનો આ દૃષ્ટિરોગ દૂર થાય. તો જ આ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામે, તો જ આ દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે અને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થઇ મેરુ સમા મહામહિમાવાન્ પરમ ગુણનિધાન શુદ્ધ આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય.

"પ્રવચન અંજન જો સદ્‌ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;
હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન"—શ્રી આનંદઘનજી.

શાસ્ત્રમાં ગીતાર્થને જ ગુરુપણાનો અધિકાર કહ્યો છે એમાં ઘણું રહસ્ય છે અને તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે **ગીતાર્થ** એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિં, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, અત્યંત હૃદયગત-પરિણત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય-એકતાર

કર્યો છે, આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે 'ગીતાર્થ'; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે તે ગીતાર્થ. એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના અજ્ઞાની ગુરુઓ તો કર્મભારથી 'ગુરુ' (ભારે) બને છે.

"અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્રાએ વિહારી;
અજ્ઞાની જો ગચ્છને ચલવે, તે તો અનંત સંસારી રે. જિનજી!
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુ જનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરિયો;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિયો રે. જિનજી!
સમભાવી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;
આતમ અરથી શુભમતિ સજ્જન, કહો તે વિણ કેમ રહિયે રે?"—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ સાચા ગીતાર્થ, જ્ઞાની, આત્માનુભવી સદ્ગુરુ પાસેથી જ પારમાર્થિક ભાવ ગુરુગમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે સુંદર **અન્યોક્તિ** છે કે—ગગનમંડલ—ચિદાકાશ તેની મધ્યે એક અમૃતનો કુવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંતસુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતકૂપમાંથી શાંતસુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની તૃષા છીપે છે અર્થાત્ ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા જાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા બૂઝાતી નથી; અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મમરણપરંપરા કર્યા કરે છે, તેના જન્મમરણનો છેડો આવતો નથી.

"ગગન મંડળમેં અધબિચ કૂવા, ઉંહા હે અમીકા વાસા;
સગુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા....
અવધૂ! સો જોગી ગુરુ મેરા, ઉસ પદકા કરે રે નીવેડા."—શ્રી આનંદઘનજી.

"વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, ચતુરંગુલ હે દગસે મિલ હે;
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહીં જોગ જુગોજુગ સો જિવહી"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

શ્રી **ગૌતમસ્વામીજી**ને ભગવાન્ **મહાવીર** દેવે સમ્યગ્ નેત્ર આપ્યાં ત્યારે વેદના અર્થ પણ સમ્યક્પણે સમજાયા. દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો મિથ્યા શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્પણે પરિણમે છે અને દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય તો સમ્યક્શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાપણે પરિણમે છે. ષડ્દર્શનનું રહસ્ય પણ **દૃષ્ટિ સમ્યક્** હોય તો સમજાય છે માટે દૃષ્ટિ સમ્યક્ જોઈએ, અને તેની પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ શ્રી સદ્ગુરુને આધીન છે. તેવા દૃષ્ટા પુરુષ જ દિવ્ય દૃષ્ટિ અર્પી વસ્તુનું યથાવત્ સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે. પણ આવા વસ્તુગતે વસ્તુ કહેનારા આપ્ત અનુભવજ્ઞાનીઓ તો વિરલ જ છે, જગતમાં તેમનો તો દુકાળ જ છે. આનંદઘનજીએ

કહ્યું છે તેમ '**અભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય.**' બાકી તથારૂપ તાત્ત્વિક અનુભવ વિના વસ્તુની માત્ર ખાલી કલ્પિત વાતો કરનારા જનોનો કાંઇ તોટો નથી, તેમનો તો સર્વત્ર સુકાળ જ છે.

"ખેદ થાય છે કે **નગદ માલરૂપે (Materially) અધ્યાત્મનું** સ્વરૂપ જાણ્યા-સમજ્યા વિના હાલ અધ્યાત્મીઓનો વ્યવહાર કોટિમાં અધોગતિ પામતા આ દેશમાં, આ કોમમાં રાફડો ફાટ્યો છે, કેવળ ખ્યાલ-ભ્રમણા-ગતાનુગતિકત્વને (sentimentalism) અનુસરી શુદ્ધ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપને જાણ્યા સમજ્યા વિના અધ્યાત્મનું પુંછડું પકડનારા આ જીવો, નથી આત્માને ઓળખવાના, પણ વ્યવહાર-પરમાર્થથી પતિત થઇ દેશને અને પોતાને પરિણામે ધક્કો જ પહોંચાડશે "—**શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા.**

કારણ કે વસ્તુવિચારની બાબતમાં દિવ્ય નયનનો વિરહ પડ્યો છે, '**વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયન તણો, વિરહ પડયો નિરધાર,**' એટલે યથાર્થ વસ્તુવિચાર થતો નથી. જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (ચક્ષુ) વિના બાહ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી, તેમ સમ્યગ્યોગદૃષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી. એ **દિવ્ય નયન** વિના આખા બ્રહ્માંડ સંબંધી ગમે તેટલા કલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદ વિચાર કરે તોપણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે, મોટું મીંડું જ છે. કારણ કે હું પોતે કોણ છું? મ્હારૂં સ્વરૂપ શું છે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો જીવે શાંતભાવે વિવેકપૂર્વક ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે, પણ દેહ-દેવળમાં બિરાજમાન આત્મ-દેવના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી! આ મુખ્ય પ્રયોજનભૂત આત્મવસ્તુના વિચારની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ મુખ્યપણે સાચા જ્ઞાની સદ્ગુરુના અવલંબને ખૂલે છે; અને તે આધ્યાત્મિક યોગદૃષ્ટિથી જ યોગમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે

એટલે પછી જેવી 'દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ', જેવું દર્શન તેવું સર્જન એ ન્યાયે તે દૃષ્ટા '**જોગીજન**' તે દિવ્ય યોગમાર્ગે ગમન કરવા '**ઇચ્છે છે**' (ઇચ્છાયોગ). એટલે '**दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं**' એ સૂત્ર પ્રમાણે યોગમાર્ગે દૃષ્ટિપૂત પદન્યાસ કરતો કરતો તે '**દૃષ્ટા**' પુરુષ અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને અનન્ય સંવેગથી તે સન્માર્ગે ગમન કરે છે, પ્રવૃત્તિ આદરે છે (**પ્રવૃત્તિયોગ**). વચ્ચે નડતા વિઘ્નોનો આ વીર પુરુષ અદ્ભુત શૌર્યથી સામનો કરી જય કરે છે અને શાંત સ્થિરપણે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે (**સ્થિર-યોગ**). અને અંતે ઇષ્ટ ધ્યેય સ્થાને આવી પહોંચી તે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કરી અનુપમ સિદ્ધિ સાધે છે (**સિદ્ધિયોગ**).

તાત્પર્ય કે-યોગમાર્ગે પ્રવર્ત્તતો '**જોગીજન**' પરભાવ-વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવાનો નિરંતર જાગ્રત ઉપયોગ રાખી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચ **યમનું** પરિપાલન કરે છે; શૌચ,

સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ **નિયમનું** આસેવન કરે છે; પરભાવની બેઠકરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઇ, આત્મભાવમાં **આસન** જમાવે છે; બાહ્ય ભાવનું વિરેચન કરી અંતરાત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ **ભાવપ્રાણાયામ** સાધે છે; વિષયવિકારમાંથી ઇંદ્રિયોને પ્રત્યાહૃત કરી પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લેવારૂપ **પ્રત્યાહાર** કરે છે; આત્મસ્વભાવમાં આત્માને ધારી રાખવારૂપ **ધારણા** ધરે છે; સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઇ આત્માનું એકાગ્ર **ધ્યાન** ધ્યાવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઇ જવારૂપ-સમાઇ જવારૂપ પરમ આત્મ**સમાધિ** અનુભવે છે. અને આમ જે અનંત સુખધામ પદને ઇચ્છતા સુસંતો-યોગીન્દ્રો દિનરાત તેના ધ્યાનમાં રહે છે, અને જ્યાં અનંત એવી સુધામય પરમ શાંતિ પ્રવહે છે, એવા તે પરમ અમૃતસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમ પદને આ યોગિરાજ સાક્ષાત પામે છે.

" સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહીં;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

卐

(૨) શાસ્ત્રકર્ત્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી.

આમ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી પરમાર્થમય યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન કરાવનાર આ શાસ્ત્રકર્ત્તા મહર્ષિના પવિત્ર ચરિત્ર સંબંધી બે શબ્દ કહી અંત્ય મંગલરૂપ **ઉપસંહાર** કરીએઃ—આ ભારત ભૂમિમાં મત-દર્શનના આગ્રહથી પર એવા જે ગણ્યાગાંઠ્યા 'નિર્પક્ષ વિરલા કોઇ' સાચા સંત પુરુષો થયા છે, તેમાં **શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય** કોઇ અનેરી ભાત પાડનારા વિલક્ષણ સંત તત્ત્વજ્ઞ થઇ ગયા; સર્વ દર્શનનો સાધર્મિક બંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંત દૃષ્ટિને યથાર્થપણે ઝીલનારા **મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર આર્ષ દ્રષ્ટા** થઇ ગયા વિક્રમના આઠમા નવમા સૈકામાં થઇ ગયેલા આ **'યાકિનીમહત્તરા સૂનુ'** તરિકે સુપ્રસિદ્ધ **હરિભદ્રસૂરિ**ના જીવન સંબંધી જે અતિ અલ્પ માહિતી શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર આદિ પરથી આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે-તેઓશ્રી **ચિત્રકૂટ**ના(ચિત્તોડના) નિવાસી સર્વશાસ્ત્રપારંગત **મહાપંડિત બ્રાહ્મણ** હતા; અને ત્યાંના રાજા જિતારિના સંમાનિત પુરોહિત હતા તે ચતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનોમાં પ્રકર્ષને પામેલા હતા, પણ તેમને પોતાની વિદ્યાનો મદ ચઢ્યો હતો. પોતાને કલિસકલજ્ઞપણે માનતા આ ઘમંડી વિપ્રે દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'અત્રે જેનું કહેલું હું ન સમજી શકું, તેનો હું શિષ્ય થઇ જાઉં.' આમ દ્વિજશ્રેષ્ઠ **હરિભદ્ર** પુરોહિત અભિમાની છતાં સરલતાની મૂર્ત્તિ અને સત્યતત્ત્વગવેષક હતા. એક દિવસ તે મહાપંડિત કોઇ ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતા હતા, ત્યાં એક '**યાકિની**' મહત્તરા નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજીને નીચેની ગાથાનો મધુર સ્વરે પાઠ કરતાં તેણે સાંભળ્યા—

" चक्की दुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव दुचक्की केसी य चक्की य ॥ "

આ ગાથાનો અર્થ બેસાડવા હરિભદ્ર ઘણું મથ્યા, પણ કાંઈ ઘડ બેઠી નહિ. એટલે તેમણે પાસે જઈને ઉપહાસમાં વૃદ્ધાને પૂછ્યું–અહો ! માજી ! આ તમે ચિક્ ચિક્ શું કર્યું ? ત્યારે યોગિનીએ જવાબ આપ્યો–બેટા ! નવું લિંપેલું ચિક્ ચિક્ થાય. 'नवलिप्तं चिकूचिकायते ।' (અર્થાત્ વયમાં તું પણ નવો નિશાળીઓ છે, શિખાઉ અણઘડ છે, એટલે આ બધું તને ચિક્ ચિક્ લાગતું હશે, પણ તેમ નથી) આવા માર્મિક ઉત્તરથી ઉપહાસ કરવા ગયેલા હરિભદ્રનો ઉપહાસ થઈ ગયો ને તે ચાટ પડી ગયા એટલે ચમત્કાર પામેલા સત્યપ્રતિજ્ઞ સરલાત્મા હરિભદ્રે વિનમ્ર બની વિનયથી પૂછ્યું–અહો માતાજી ! તમે જે આ પાઠ કર્યો તેનો અર્થ આપ સમજાવો, હું તે અર્થ સમજતો નથી, હું આપનો શિષ્ય છું ત્યારે પવિત્ર સાધ્વીજીએ કહ્યું–હે ભદ્ર ! પુરુષને શિષ્ય કરવાનો અમારો આચાર નથી, પણ ત્હારી જિજ્ઞાસા હોય તો તું અમારા ધર્માચાર્ય પાસે જા એટલે હરિભદ્ર પુરોહિત **જિનભટાચાર્ય** પાસે જઈ તેમને સમસ્ત નિવેદન કરી તેમની પાસે દીક્ષિત થયા પછી તો જિનદર્શનરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં, સત્યતત્ત્વપરીક્ષક હરિભદ્રનો આત્મા તેના રંગથી હાડોહાડ રંગાઈ ગયો. આમ જેના નિમિત્તથી પોતાનો આ જીવનપલટો થયો, અને પરમ ધર્મબીજની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ઉપકાર થયો, એવા તે યોગિની '**યાકિની**' મહત્તરાને પોતાને સદ્ધર્મસંસ્કારરૂપ ધર્મજન્મ આપનારા, સાચો પરમાર્થ 'દ્વિજ' બનાવનારા પોતાના ધર્મમાતા માની, કૃતજ્ઞશિરોમણિ હરિભદ્ર પોતાને '**યાકિની મહત્તરાસૂનુ**' તરીકે ઓળખવવા લાગ્યા, અને પોતાની અમર કૃતિઓમાં પણ તે પુણ્ય સ્મૃતિ તેમણે જાગતી રાખેલી અદ્યાપિ દૃશ્ય થાય છે કુશાગ્રબુદ્ધિના સ્વામી હરિભદ્ર અલ્પ સમયમાં સમસ્ત જિનાગમના પારગામી થયા ને તેને યોગ્ય જાણી ગુરુએ સ્વપદે સ્થાપન કર્યા

તેમના બે ભાણેજ હંસ અને **પરમહંસે** તેમની સમીપે દીક્ષા લીધી પ્રમાણશાસ્ત્રમાં પારંગત આ બે મહાબુદ્ધિમાન્ શિષ્યો, ગુરુની અનુજ્ઞા નહિં છતાં, બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રોના અભ્યાસાર્થે ગુપ્ત વેષે બૌદ્ધ નગરે ગયા ત્યાં પાછળથી ખબર પડી જતાં બૌદ્ધોએ હંસને હણી નાખ્યો, પણ પરમહંસ નાસી છૂટી માંડ ગુરુ પાસે પ્હોંચ્યો, અને હકીકત નિવેદન કરતાં તે પણ હૃદયવિચ્છેદથી મરણ પામ્યો એટલે આવા બે ઉત્તમ શિષ્યરત્નોના વિરહથી શોકનિમગ્ન થયેલા હરિભદ્રસૂરિને ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપ વ્યાપે છે, પણ તેમના ગુરુએ પાઠવેલી 'गुणसेण अग्गिसम्मा' ઇ ત્રણ ગાથાથી તેનું તત્ક્ષણ શમન થાય છે, અને તેમને પોતાના ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપનો પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત યાચે છે પછી શિષ્યસંતતિનો વિરહ જેને વેદાતો હતો અને આવા દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્યથી જે 'ભવવિરહ' ગવેષતા હતા, એવા આ ભાવિતાત્મા મહામુમુક્ષુ તીવ્ર સંવેગરંગી **શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય** 'શાસ્ત્રસંતતિ'ના સર્જનાર્થે અનુપમ અતુલ પરમ આશ્ચર્યકારી પુરુષાર્થથી પ્રવૃત્ત થયા ગુરુએ જે ત્રણ બીજભૂત ગાથા

મોકલી હતી તે પરથી તેમણે વિસ્તારથી સંવેગરંગતરંગિણી સમી 'સમરાઈચ્ચકહા' (સમરાદિત્ય કથા) રચી, અને તદુપરાંત માત્ર માનસિક કોપાવેશના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે આ પરમ ભવભીરુ મુમુક્ષુ મહાત્માએ ૧૪૦૦ પ્રકરણ ગ્રંથોનું અનન્ય સર્જન કર્યું! પોતાને વેઠાયેલો સતશિષ્યવિરહ, અને પોતે ઝંખેલો ભવવિરહ તેમણે પોતાની 'ચિરંજીવ' શાસ્ત્રસંતતિમાં 'વિરહ' અંકથી અમર કરેલો દૃશ્ય થાય છે. દા. ત. 'भवविरहवरं देहि मे देवि सारं,' અથવા આ જ ગ્રંથમાં 'मात्सर्यविरहेणोच्चैः.' તેમણે સર્વથા જર્જરિત **મહાનિશીથ** શાસ્ત્રનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. (હજુ સુધી તેમના લગભગ ૭૫ જેટલા ગ્રંથો જ ઉપલબ્ધ થયા છે.)

આવા આ સાધુચરિત સંતના **અક્ષરદેહ**માં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. 'જેની યશસ્કાયમાં જરામરણજન્ય ભય લાગતો નથી એવા સુકૃતી કવિઓ જયવંત છે,' 'नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयं' એ શ્રી ભર્તૃહરિની ઉક્તિ આ આર્ષ દૃષ્ટા સંત કવિની અમૃતવાણી સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. ચૌદસો (૧૪૦૦) ગ્રંથ જેટલા મહાન્ ગ્રંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ 'યાકિનીમહત્તરાસૂનુ' **હરિભદ્રસૂરિ**, સાડા ત્રણ ક્રોડ શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્યના સર્જક કલિકાલસર્વજ્ઞ **હેમચંદ્રાચાર્ય**ની જેમ, અસાધારણ કોટિના સાહિત્યસ્વામી (Litorary giant) થઈ ગયા, વિરાટ (Collosus) કવિ-બ્રહ્મા, આર્ષ દૃષ્ટા મહર્ષિ (Seer, great sage) થઈ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં ગૂંજતો એમનો દિવ્ય ધ્વનિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભર્યો છે કે તેનું પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. શાંતસુધારસજલનિધિ એવો આ **હરિભદ્રસૂરિ**નો દિવ્ય નાદ અખૂટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે; આ દિવ્ય ધ્વનિ આ આર્ષ દૃષ્ટાના અંતરાત્માનો નાદ છે; એમાં પદે પદે નિર્ઝરતી પરા શ્રુતભક્તિ એમના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારું દર્પણ છે. સુશ્લિષ્ટ, સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમાં ગુંથેલ એકેક ગ્રંથ આ મહાનિર્ગ્રંથ મુનીશ્વરનું અદ્ભુત ગ્રંથનિર્માણકૌશલ્ય દાખવે છે.

વળી એમનો **આશય** તો એટલો બધો પરમાર્થગંભીર છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. કારણકે તેમના એકેક વચન પાછળ અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વચિંતન ઉપરાંત ઉત્તમ આત્માનુભવનું સમર્થ પીઠબળ રહ્યું છે. એટલે આવા ઉચ્ચ યોગદશાને પામેલા મહાત્માની કૃતિનો આશય યથાર્થપણે અવગાહી પ્રગટ કરવો, તે તો તેમના જેવી ઉચ્ચ આત્મદશાને પામેલા મહાત્મા યોગીશ્વરોનું કામ છે. તેઓ જ તેને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકે, તેઓ જ તેનું યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકે, સાચા રત્નની પરીક્ષા નિપુણ રત્નપરીક્ષક જ કરી શકે; કારણ કે સાગરવર-ગંભીર આશયવાળા સૂત્રાત્મક સંક્ષેપથી ગ્રંથ ગૂંથવાની અનન્ય કલામાં સિદ્ધહસ્ત શ્રી **હરિભદ્રાચાર્ય**જીએ, અત્રે અદ્ભુત સમાસશક્તિથી બિન્દુમાં પ્રવચન સિંધુ સમાવ્યો છે.

"એક બુંદજળથી એ પ્રગટ્યા, શ્રુતસાગર વિસ્તાર;
ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધિકું, એક બુંદમેં ડારા."—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલે આવા આશયગંભીર પ્રવચનસિંધુમાંથી અર્થરત્નો ખોળી કાઢવાનું કામ ઊંડી વિચાર ડૂબકી મારનારા અવગાહક વિવેચકોનું છે 'प्रीत्यात्मवीर्यमविचार्य' આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે પણ યથાશક્તિ-યથામતિ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ-રત્નાકરમાં 'સુમનોનંદની ટીકા'રૂપ ડૂબકી મારી અર્થરત્નો ખોળવાનો યત્કિંચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સુમન સજ્જનોના મનને આનંદિત કરો!

ગુણો જે કૈં 'હ્યાં તે સકલ ગણજો સંતજનના,
અને દોષો કૈં તે સકલ પણ હું પામર તણા;
કરી દોષો દૂરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ!
અમી દષ્ટિ ધારી સુણો જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઇ.
ચૈત્ર વદી પંચમી, વિ. સં. ૨૦૦૬

ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.

પ્રાસંગિક વક્તવ્ય

'યોગ' શબ્દ કાને પડે છે અને મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીની સાથેસાથે જ આપો-આપ મહર્ષિ પતંજલિનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે. તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે હરિભદ્રસૂરિજીની જેમ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા છે. તેમણે યોગમાર્ગમાં ઈશ્વરોપાસનાને સ્થાન આપીને નિષ્પક્ષભાવે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે એ માન્ય કરવામાં કોઈને પણ વાંધો આવે નહિં. એમણે વિચાર્યું કે જ્યારે લોકોનું સાધ્ય એક જ છે ત્યારે પ્રતીકોના ભેદ માટે વ્યર્થ ઝઘડા શાને માટે? અને એટલા માટે જ એમણે ચોકખું કહ્યું કે, તમારું મન જેમાં લાગે તેનું જ ધ્યાન ધરો, પણ ધ્યેય તો મનને સ્થિર—એકાગ્ર કરવાનું રાખી પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।'[1] જેને ક્લેશ, કર્મ, કર્મના પરિણામ તથા વાસના સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવા કોઈ પણ પુરુષવિશેષને ઈશ્વર કહે છે.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः એટલે કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, જ્યારે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગને લગતા પોતાના જુદા જુદા પુસ્તકોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય એમ કહ્યું છે. ગીતાજીમાં યોગનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે [2]ચિત્તની સમતા એ જ યોગ છે, અને ચિત્તની સમતા મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું ઐક્ય થાય ત્યારે જ શક્ય બને છે. આ બધી વ્યાખ્યાઓમાં ઉપલક રીતે જોતાં ભિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં આપણને ખાત્રી થશે કે માત્ર શબ્દોમાં જ ભિન્નતા છે, અર્થમાં નહિં. 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' એ શબ્દથી તે ક્રિયા અગર વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષમાર્ગ માટે અનુકૂલ હોય. મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપાર, એનો પણ અર્થ એ જ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે તો ચોકખું જ જણાવ્યું છે કે [3]ચાર પુરુષાર્થમાં મોક્ષ ઉત્તમ છે અને યોગ તેની પ્રાપ્તિમાં

---

૧. પા. યો. સમાધિપાદ, અ. ૧-૨૪

૨ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥ (२-५०)

३ चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम्।
ज्ञानश्रद्धानचारित्ररूपं रत्नत्रयं च सः॥—યોગશાસ્ત્ર (१-१५)

કારણ છે, એટલે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ રત્નત્રય એટલે જ મુક્તિ. ગીતાજીનો પણ એ જ ધ્વનિ છે. ચિત્તની સમતા થાય છે ત્યાં જ યોગ છે. અને ચિત્તની સમતા એજ મોક્ષનું દ્વાર છે. વર્ત્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઇ પડે એવી યોગની વ્યાખ્યા કરીએ તો એમ કહી શકાય કે 'અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી માણસને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ તરફ જે લઇ જાય તે જ યોગ.' અને આ યોગ તે જ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે, બચાવે, પડવા ન દે, એવો પ્રધાન ધર્મ છે.

હવે આપણે સંસારમાં યોગનું સ્થાન શું? યોગ શા માટે? યોગના અધિકારી કોણ? અને સાધકના કર્ત્તવ્ય શા શા? એ માટે વિચાર કરીએ:–શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં જણાવ્યું છે કે 'જ્યારે આત્માની ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઇ જાય છે.' અપુનર્બંધક (જે આત્માનો સંસાર પ્રવાસ ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્બંધક કહેવામાં આવે છે) આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ કે તેવા આત્માની ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઇ ઊલટું મોહની ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજારોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઇ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર નજરે પડે છે,–જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય.

યોગના સાચા અધિકારી થવા માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ એ કાંઇ અનિવાર્યપણે આવશ્યક વસ્તુ નથી, પણ સાચું મુમુક્ષુપણું એ આવશ્યક વસ્તુ છે. ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પણ સાચો મુમુક્ષુ યથાયોગ્યપણે યોગ સાધી શકે છે. આપણે ત્યાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને તેથી માણસમાં એક જાતની વિકૃતિ અને દંભ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. ઉપાશ્રય અને મંદિરમાં પૂર્ણભાવે ભક્તિ કરતો માણસ, તેની પેઢી, ઑફિસ અગર ઘરમાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપ ધરાવતો હોય છે. એ ખરું છે કે, ભૌતિક જીવનને અવગણીને માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં સાધકને હેરાન થવું પડે છે, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અવગણીને માત્ર ભૌતિક પ્રગતિની પાછળ પડનાર પણ હેરાન જ થાય છે. પણ માણસે વિવેક વાપરી ભૌતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સમન્વય કરવાનો છે. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એ દંભ છે. જીવનમાં બન્નેને સ્થાન છે એટલું જ નહિં, પણ બન્ને વચ્ચે દેહ અને આત્માની જેવો ઘાટો સંબંધ છે, એમ માનીને જીવનવ્યવસાય નક્કી કરવામાં આવે તો જ માણસ પોતાના જીવનમાં સાચી પ્રગતિ સાધી શકે છે. યોગનો અંતિમ હેતુ સંસારનો ત્યાગ નથી, પણ આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચેનો સમન્વય એ જ યોગનો હેતુ છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ આ બાબત પર લખતાં કહે છે કે "માણસને પોતાનો

આવિર્ભાવ કરવા માટે જે જીવન આપવામાં આવ્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો એ માણસની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય ગણાય જ નહિ, અને યોગનો તે હેતુ પણ હોઇ શકે નહિ. કેટલાક ખાસ સંજોગોમાં એવો જીવનનો ત્યાગ ઇષ્ટ ગણાય, અથવા તો આખી માણસ જાતિની પ્રગતિ કરવા માટે વ્યક્તિને એ પ્રમાણે પ્રેરણા થાય તે બનવાજોગ છે. યોગનો ખરો હેતુ–પૂર્ણ હેતુ તો જ્યારે માણસનો યોગ, જીવન સાથે એક થાય અને કુદરતના સ્વાભાવિક યોગની પેઠે માણસ પોતાના આંતર જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી જ્ઞાનપૂર્વક એમ કહી શકે કે 'આખું જીવન યોગ જ છે' ત્યારે જ સિદ્ધ થયો ગણાય."

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો ત્યાંસુધી કહ્યું છે કે "सन्ति एगेहिं भिक्खुहिं गारत्था संजमुत्तरा" એટલે કે ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સંયમી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે. વનમાં જઇને ત્યાં પવિત્ર ભાવથી રહેનાર યોગી, અગર ગિરનારજીની ગુફામાં ધ્યાન ધરનાર યોગી, અગર તો હિમાલયનાં શિખર પર સમાધિયુક્ત યોગીનાં આચરણ કરતાં, વસ્તીમાં રહી વનવાસની પવિત્રતા, ગુફાનું ધ્યાન, અને શિખર પરની સમાધિ જે આચરી જાણે છે તે જ સાચો યોગી. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર રાજર્ષિ કુમારપાલનાં માટે જ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને એક રાજવીનાં જીવનમાં જો યોગનું સ્થાન છે, તો ગૃહસ્થ જીવનમાં શા માટે યોગ અશક્ય હોય?

'સદાચાર' એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. વિચાર અને આચારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ એનું જ નામ સદાચાર. વિવેક એ સદાચારનો પાયો છે. સત્ અને અસત્ અથવા નિત્ય અને અનિત્યને જુદું પાડવાની શક્તિ તેનું નામ જ વિવેક. 'लद्धे कामे ण पत्थेज्जा, विवेगे एवमाहिए।' અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોમાં પણ વિવેકીને ઇચ્છા નથી થતી. એટલે વૈરાગ્ય એ વિવેકનો સહચર છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગનો નાશ. રાગ એટલે ભૌતિક વસ્તુઓને મેળવવાની કે ભોગવવાની ઇચ્છા. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને જગતના પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિ, પણ તેના સાચા સ્વરૂપના ભાનથી ઉપજેલી વિરક્તિ એ જ વૈરાગ્ય. બળદના પગની પાછળ ગાડાનું પૈડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ વિવેકના પ્રમાણમાં તેની પાછળ વૈરાગ્ય પણ આવે છે જ.

એ યાદ રાખવાનું છે કે જગતના માનવીઓ માટે યોગ–આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ વળવા માટેની જરૂરિયાત જે આજે ઊભી થઇ છે, તેવી જરૂરિયાત જગતમાં ભાગ્યે જ આ પહેલાં કોઈ વખતે થઇ હશે. અણુબોમ્બની શોધને અર્થહીન બનાવવાનો માર્ગ હાઇડ્રોજન બોમ્બની શોધ નથી, પરંતુ માનવીની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ જ એ બોમ્બને અર્થહીન બનાવવા સફળ થશે. ત્યારે આપણે હવે સાધકનાં જીવનકાર્યનો વિચાર કરીએ.

યોગના માર્ગે જનારા દરેક સાધકે પણ જીવનને યુદ્ધ તરીકે જ માનવાનું છે, પરન્તુ એ યુદ્ધ પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઇએ, કારણ કે પોતાના બળથી પોતાની જાતને

જીતનારો સુખી થાય છે.[1] સાધકે પોતાની ઇચ્છાઓ, વિષયવાસનાઓ, કામનાઓ અને કષાયો સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે. સાધકે યાદ રાખવું કે, પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સૌથી વિશેષ દુર્જય એવું પોતાનું મન, એ જીતાયાં એટલે બધું જીતાયું.[2] મન માંકડા જેવું છે અને તેને વશ કરવું મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય તો નથી જ. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, એ બન્ને, સાણસાની માફક મનને પકડી શકે છે, અને એક વખત સાધકે એને પકડયું, એને વશ કર્યું, પછી આત્માની ઉન્નતિ માટે એ કેવું મદદરૂપ થઈ પડે છે, તે, સાધકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવાનું છે, કારણ કે કેટલીક વાતો સમજાવવાં માટે શબ્દો પૂરતા નથી, અને આ પણ એક એવી જ બાબત છે.

સાધકને ઉપદેશ આપતાં, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સાધકે સ્ત્રીઓ સાથેનાં પ્રસંગનો ત્યાગ કરવો. ભલેને પુત્રી હોય, પુત્રવધૂ હોય, પ્રૌઢા હોય કે નાની કુમારી હોય, તોપણ સાધકે તેનો સંસર્ગ ન કરવો. ડાહ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓનો પરિચય કે સહવાસ વધવા ન દેવો. સ્ત્રી સાથેના કામભોગો એ હિંસા, પરિગ્રહાદિ સર્વ મહાપાપોનાં મૂળ છે.[2] બિલાડીના રહેઠાણ પાસે ઉંદરોએ રહેવું એ જેમ ડહાપણ ભરેલું નથી, એમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં સાધક બ્રહ્મચારીએ રહેવું સલામતીભરેલું નથી. સ્ત્રીઓવડે સંકીર્ણ ઘર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ, તેનાં રુદન, ગીત, અને હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને બેઠક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે, અને સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરન્તુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તો આ તાલપુટ વિષ જેવી છે.[3] આ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અને જિને બતાવેલો છે. એ જ માર્ગવડે પૂર્વે કેટલાય જીવો સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને હજુ થશે.

સાધકે ધન, વૈભવ કે સ્ત્રી જાતની પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાં, એવો અર્થ આમાંથી કાઢવાનો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આપણા મનનું ઘડતર અને સ્વાભાવિક બંધારણ એવું છે કે, જીવમાત્રને કામ, ભોગો અને વિષય સેવવાને માટે બહારથી કોઈની પ્રેરણા કે આજ્ઞાની જરૂર નથી રહેતી. એટલે સ્ત્રી, વૈભવ કે ધન પ્રત્યે જ્યારે સાધકને આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય, (અને પૂર્વજન્મનાં કોઇ યોગભ્રષ્ટ આત્માને બાદ કરીએ તો આવા આકર્ષણો ઉત્પન્ન થવાં એ બધા સાધકો માટે સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે) એ વખતે, સાધકે દોષ સ્ત્રીમાં, વૈભવમાં કે ધનમાં જોવાનો નથી, પણ દોષ

---

१ अप्पाणमेव जुज्झाहि किं ते जुज्झेण वज्झओ।
अप्पणामेव मप्पाणं जइत्ता सुहमेहए ॥ ઉ. સૂ. (૯-૩૫)

२ पंचिन्दियाणि कोहं माणं मायं तहेव लोहं च।
दुज्जयं चेव अप्पाणं सव्वं अप्पे जिए जियं ॥ ઉ. સ. (૯-૩૬)

૩. સૂત્રકૃતાંગ. (૧-૪). ૨. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૧૬-૩૨.

પોતાની ઇન્દ્રિયોનો, પોતાનામાં છુપાયેલી કામનાઓનો અને પોતાના જ મનનો છે એમ માનવાનું છે. સ્ત્રી જાતિ દોષિત નથી, સ્ત્રી માત્રમાં તો સાધક માતાનું સ્વરૂપ જોઇ શકે છે. ખરાબ તત્ત્વ તો આપણા પોતામાં જ રહ્યું છે, એટલે દોષ સાધકે પોતાની જાતમાં જ જોવાનો છે. ધન અને વૈભવ ખરાબ નથી, પણ આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન તેને જે રીતે માગે છે, ઉપભોગ કરે છે, તે વસ્તુ ખરાબ છે. એટલે સાધકે, કોઇપણ પદાર્થ પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાની જરૂર નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સાધકે અભિમાનથી દૂર રહેવાનું છે. સાધક પોતાના સ્વભાવમાં થોડો ફેરફાર કરી પોતાની જાતને એમ સમજાવે કે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પર કાબુ મેળવ્યો છે તો તેમાં તે અવશ્ય ઠોકર ખાશે. સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં, પોતામાં રહેલા કષાયોના, અને પોતાના મનના ચોકીદાર બની, પળે પળ તેનાં 'સી આઇ. ડી.' બનવાનું છે. સાધકને જે ઘડીએ એમ લાગે કે તે સંપૂર્ણ છે, અજય છે, તે ઘડીથી જ તેના પતનની શરૂઆત થાય છે, અને તેનો વિનાશ થાય છે. સાધકમાત્ર અપૂર્ણ છે, જો કે તે પૂર્ણ યોગી બનવાનો અધિકાર ધરાવે છે તે ખરૂં છે. પરંતુ જીવનના અંત સુધી, મૃત્યુ વખતના છેલ્લામાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી, અગર તો જીવન્ત અવસ્થામાં સયોગીની દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી કોઇ પણ સાધક પોતે સંપૂર્ણ છે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા ન કરે. આવી ઘેલછાને સાધકના જીવનમાં સ્થાન છે તેથી ભગવાન્ મહાવીરે શ્રી ગોતમને કહ્યું છે કે–" આ [1]જીવિત બહુ ચપલ છે તથા વિઘ્નોથી ભરપૂર છે, માટે ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હે ગોતમ ! તું પૂર્વે કરેલાં કર્મ ખંખેરી નાખ." મહાન યોગીઓનાં, મહાન જ્ઞાનીઓનાં પતન થયાં છે, એના મૂળ કારણો તપાસતાં જણાય છે કે તેઓનાં અભિમાનના કારણે તેમ બન્યું છે. પંજાબી લોકોમાં એક પ્રચલિત કહેવત છે જેનો અર્થ એમ થાય છે કે, રાંધેલી રસોઇ અને જીવન્ત માણસનાં કદી વખાણ ન કરવાં, કારણ કે તે કયારે બગડી જશે એ કહેવાય નહિં. સાધકે આ કહેવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગી બનવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન રાખવાનું છે, અને સાધક માત્રે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, કોઇ પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થેનાં પ્રયત્નોમાં જે આનંદ અને શાંતિ છે, તેટલા આનંદ અને શાંતિ તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ પછી મળતાં નથી. સાધકે તો પોતાનું ધ્યેય ઘાતી કર્મોના નાશ[2] માટે રાખવાનું છે, તેથી જરા પણ ઉતરતું નહિ; અને એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સાથે સાધકનાં રાગ અને દ્વેષનો નાશ થયેલો હોય છે, એટલે પછી, તેમાં આનંદ કે શોકનો પ્રશ્ન જ વિચારવાનો નથી રહેતો.

દરેક સાધકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આપણી અંદર એક એવી મહાન સત્તાનું

---

૧. " दुइ इत्तरियम्मि आउए, जीवियए बहुपच्चवायए।
विहुणाहि रयं पुरा कडं, समयं गोयम मा पमायए॥ "–શ્રી, ઉ. સૂ. १०–३

૨ તેરમું ગુણઠાણું–સયોગી કેવલી.

સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે, કે જે સત્તા સામે કોઈ પણ વિષય વાસના, કામના કે ઈચ્છા ટકી શકતાં નથી. માણસ–મનુષ્યપણું તિર્યંચ અને નારકીનાં જીવો કરતાં મહાન છે એટલું જ નહિં પણ મનુષ્યપણું તો દેવ કરતાં પણ ઉત્તમ છે. તેથી જ, માનવી તો દેવોનાં માટે પણ વંદનીય ગણાય છે.[1] સાધકે ધ્યાનમાં રાખવું કે મનુષ્ય યોનિ કરતાં બીજી કોઈ ઉત્તમ યોનિ છે જ નહિ.

સાધકને કામભોગોનાં વિચારો આવે ત્યારે પોતાની જાતને સમજાવવાનું કે, કામભોગો તો દેવયોનિમાં શોભે, મનુષ્ય ગતિમાં નહિં. મનુષ્ય તો દેવોનો દેવ છે, કારણ કે મનુષ્ય જીવન એટલે તો સંયમ, ત્યાગ અને તપનું જીવન મુક્તિ એ મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, અને મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ત્રણ લોકમાં કોઇ એવી શક્તિ નથી કે જે મુક્તિ મેળવવાનાં આપણા માર્ગમાં અડચણ ઉત્પન્ન કરી શકે પૂર્વ કર્મ–પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ હમેશ પ્રબળ છે, એ સાધકે ભૂલવાનું નથી. Exertion is greater than destiny જે પરમાત્મ–પરમ આત્માની શોધ સાધકે કરવાની છે, તે પરમ આત્મા સાધકે પોતાની અંદર જ શોધવાનો છે–ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

એમ કહેવાય છે, અને કદાપિ માનવામાં આવે કે આ જમાનામાં, આ ક્ષેત્રથી મનુષ્ય કર્મ રહિત બની મુક્તિ પામી શકતો નથી, કારણ કે આ જમાનાનાં માનવીના શરીરનું બંધારણ એવું છે કે તેમાં શુક્લ ધ્યાન સંભવિત નથી. પરન્તુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે એમના યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે "ભલે મોક્ષ થયો કહેવાઓ કે ન કહેવાઓ, પરન્તુ જે પરમાનંદ છે તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુચ્છ જેવાં–નહિ જેવાં લાગે છે*" સાધક આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો એ મુક્તિ કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતી દશા છે એમ નહિ કહેવાય.

યોગના માર્ગે જનારને સુખ, શાંતિ અને પરમ આનંદ મળે છે, પણ તે માટે સાધકે તેના યોગ્ય મૂલ્ય પણ આપવાં પડે છે. આપત્તિઓ, દુઃખો, વ્યાધિઓ, ચિંતાઓ, ન ગમતા બનાવો, હૃદયને હચમચાવી નાખે એવા પ્રસંગો, અને ધરતીકંપના જેવા આંચકા લાગે તેવા બનાવોનાં અનુભવ માટે સાધકે તૈયારી રાખવી જોઇએ

પરન્તુ સાધકે તેમજ અન્ય માનવીઓએ યાદ રાખવાનું છે કે માનવીને જે હેરાન થવું પડે છે, અન્યાયો સહન કરવાં પડે છે, કુટુંબીજનો, પ્રિયજનો અને નિકટનાં સ્નેહિ.

---

૧ દેવો, દાનવો અને ગાંધર્વ જાતિના દેવો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિન્નર જાતિના દેવો પણ જે દુષ્કર એવા બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તેવા પુરુષને નમસ્કાર કરે છે. દેવો પણ બ્રહ્મચારીના દાસ બને છે.' ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર. ૧૬.

* मोक्षोऽस्तु मास्तु यदि वा परमानंदस्तु वेद्यते स खलु ।
यस्मिन्निखिलसुखानि प्रतिभासंते न किंचिदिव ॥ યોગશાસ્ત્ર ૧૨–૫૧

ઓનાં મૃત્યુના કારણે વિયોગની વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, અનેક મુશ્કેલીઓ, માંદગીઓ અને ત્રાસમાંથી પસાર થવું પડે છે, એ એકાન્તે આપણા બુરા કાર્યોનું પરિણામ અગર પાપનું ફળ છે, એમ માનવાની કોઇએ ભૂલ કરવાની નથી. શ્રી કેદારનાથજી જેઓ શ્રીનાથજીનાં શુભ નામે પ્રસિદ્ધ છે અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે, તેઓ પોતાના એક લેખમાં લખતાં જણાવે છે કે " ઉન્નતિનો માર્ગ સુખ અને સગવડોમાં થઇને પસાર થતો નથી, એ વાત તેણે (શ્રેયાર્થીએ) પોતાના મનને સારી રીતે શીખવવી જોઈએ દુ:ખ અને સંકટ સામે ઝઘડતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવા જોઇએ. ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જે દુ:ખ કે સંકટો આવી પડે તેમાં પોતાના મન–બુદ્ધિ–શરીરને જે તાણ આપવી પડે છે, અડચણોમાંથી માર્ગ કાપતાં, સંકટોનો અસહ્ય ભાર ખેંચતા, મનોભાવનાઓને જે રીતે કયારેક અત્યંત કોમળ તો કયારેક અત્યંત કઠણ કરવી પડે છે, તે તે વખતે મનને કોમળ કે કઠણ કરતાં, મન, બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો ઘાટ ઘડાય છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઇએ અનેક પ્રકારનાં વિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાંથી તવાઇને નિકળ્યા વિના આપણી સત્ત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ ઉપજતો નથી. સાત્ત્વિક હેતુ માટે જે દુ:ખો અને હાડમારીઓ સહન કરવા પડે છે તેથી જ આપણામાં રહેલી મલિનતા નિકળી જઇ આપણામાં રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીનાં હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ઉન્નતિને માર્ગે ચાલતાં ન્યાય અને કરુણાથી તરબોળ થયેલા હૃદયમાં સાત્ત્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેના માટે જો અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહિં અને જે દુ:ખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને દુર્ભાગ્ય લેખશે નહિં."

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ પોતાનાં એક લેખમાં લખે છે કે, "પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરનાં પ્રેમની પહેલી નિશાની શું? આનો ઉત્તર જરા વિરોધાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે અને તે એ કે દુ:ખ–સંસારનાં દુ:ખ પરમાત્માની જેના ઉપર કૃપા થાય છે તેના ઉપર જ એ દુ:ખ નાખે છે. અસંખ્ય વિકટ પ્રસગો અને આપત્તિઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર થઇ કુન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે: " विपद: सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो " હે જગતના પ્રભુ! હમેશા અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હજો, જેથી અમોને તમારૂં નિત્ય દર્શન રહ્યાં કરે. જેઓનાં હૃદય કૃપણતા અને કાયરતાથી ભરેલાં છે, તેઓ સાંસારિક સુખનું એકેક ટપકું ચાટ્યાં કરે છે,–કૂતરું હાડકું ચાટ્યાં કરે તેમ! કદી જન્મારામાં જાણે એ જોયું જ ન હોય,–જો કે કરોડો જન્મો ભોગવ્યાં કર્યું છે છતાં! એવા મનુષ્યોનાં બાયલાપણાનો ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કુન્તીની વીરત્વભરેલી ઉક્તિ સરખાવો અને કહો બે ભાવમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ? પરમાત્માનાં

સાન્નિધ્યમાં જવું એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. મનુષ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે એ દુઃખ ભોગવવાં, એટલું જ નહિં પણ એ દુઃખનો અર્થ કરવો એટલે કે એનું સ્વરૂપ સમજવું તથા પ્રયોજન તપાસવું, એની આગળ પાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકારણની સંકલનામાં એનું ક્યાં સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવું. દુ:ખમાં ગરકાવ થઇ ન જતાં એના ભૂત–ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશું તો તુરત જણાશે કે દુઃખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનું વિશોધન છે અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિનો અરુણોદય છે. જેને મનુષ્ય જીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની ઈચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની સુઘટિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે–એને સાંસારિક દુઃખ તે પરમાત્માની કૃપા સિવાય અન્ય રૂપે કદિ પણ ભાસશે નહિ." સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે "It is not because there is something bad in you that blows fall on you–blows fall on all human beings, because they are full of desire for things that cannot last and they loose them or even if they get, it brings disappointment and cannot satisfy them." અર્થાત્ તમારી ઉપર દુઃખના ઘા પડે છે, એનું કારણ એ નથી કે તમારામાં કાંઈક ખરાબ તત્ત્વ છે, પણ દુઃખના ઘા દરેક માણસની પર પડે છે; કારણ કે તેઓ એવી વસ્તુઓની પાછળ પડે છે કે જે વસ્તુ નિત્ય રહેતી નથી, અને તેથી માણસો તેને ગુમાવી દે છે, અગર તે વસ્તુ મેળવ્યાં પછી તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે અગર તેઓને સંતોષ આપી શકતી નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને મહાન જ્ઞાની શ્રી ખલિલ જિબ્રાને લખ્યું છે કે, "Your pain is the breaking of the shell that encloses your understanding," અર્થાત્ તમારા જ્ઞાન ઉપર બાઝી ગયેલું જડત્વનું પડ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

આ કથનોની સત્યતા, ભગવાન નેમનાથનાં પૂર્વજન્મોની પત્ની રાજુલનાં જીવનમાંથી, અને ભગવાન મહાવીરનાં પ્રથમ ગણધર શ્રી ગોતમનાં જીવનમાંથી પણ આપણને મળી શકે છે. લગ્નનો રથ પાછો ફેરવીને ભગવાન નેમનાથ જ્યારે પાછા ફરે છે, અને પોતાથી એક ઘડી પણ વિખૂટા ન પડનાર શ્રી ગોતમને નિર્વાણસમયે ભગવાન મહાવીર દૂર કરે છે,–તેમાં બન્ને વિભૂતિઓએ રાજુલ અને શ્રી ગોતમને વેદના ઉપજાવેલ છે, અને તે જ વેદના અંતે એ બન્નેની મુક્તિનાં માટે કારણભૂત બને છે, એ વાત સ્હેલાઈથી સૌ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. ભગવાન નેમનાથે રાજુલમાં વેદના ઉપજાવીને પૂર્વભવોની પત્નીને મુક્તિ અપાવી સાચા પતિનું કામ કર્યું છે, કારણ કે જે પતિ મુક્તિનાં કાર્યમાં પત્નીને નિમિત્તરૂપ થાય તે જ સાચો પતિ ભગવાન મહાવીરે પોતાના પરમ શિષ્યને વેદના આપીને તેને રાગમાંથી મુક્ત બનાવેલ છે, અને જે કેવળજ્ઞાન રાગસહિત દશામાં અશક્ય હતું, તે કેવલજ્ઞાન, પેલી વેદનાથી રાગ રહિત બન્યાં એટલે પ્રાપ્ત થયું. શિષ્યને જે મુક્તિ અપાવે તે જ સાચા ગુરુ. આ બધા ઉપરથી સાધક એવો અર્થ ન તારવે કે આપણે જાણી-

ભૂઝીને આપણા પર દુઃખો વહોરી લાવવાં જોઈએ. દુઃખો આવે ત્યારે સમાધાન કરવા માટે આ બધી બાબતો સાધકે ધ્યાનમાં રાખવી.

સાધક માત્રે યોગી બનવાનું ધ્યેય રાખવાનું છે. સાચો યોગી તો એ જ કે જેનાં ઘાતિ કર્મો નાશ પામ્યા છે. જે મૃત્યુનાં પરિણામે સાધકે ફરી જન્મ લેવો પડે તેની બાબતમાં, તેટલા પૂરતી યોગની અપૂર્ણતા. સાધક એવો યોગી આ જન્મે થાય, કે પછીના જન્મે થાય, એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી કે જેટલી મહત્વતા સાધકના માટે તેનાં પ્રયત્નો કરવામાં રહેલી છે. પરન્તુ સાધકે એવું જીવન તો જીવવું જ જોઇએ કે, તેના અંતઃકાળે જયારે તેની આસપાસનાં માણસો તેને સંભળાવે કેઃ—

" જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ ગુણવંત તો. "

(આ ગ્રંથમાંથી પાત ૨૪૯)

એ વખતે સાધક મુખેથી નહિં તો પણ મનમાં પોતાની જાતને એવો જવાબ આપી શકે કે, 'આ સંસાર અસાર છે એટલે જ જીવન મરણનાં કેટલાએ ફેરાઓ પુરુષાર્થ કરી આ જન્મે મેં ટાળી નાખ્યાં છે, અને સંસારમાં કોઇ કોઇનો રાખણહાર કે તારણહાર નથી, એટલે જ મારા આત્માને મારી જાતનાં તારણહાર તરીકે તૈયાર કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું શરણ હું કાંઇ દયા તરીકે યાચતો નથી, પણ અધિકાર અને લાયકાતની દૃષ્ટિએ એ માગવાનો મારો હક્ક છે એટલે જ હું માગું છું.' જે સાધક, મૃત્યુ વખતે પોતાની જાતને આમ કહી શકવાને શક્તિમાન્ હોય, તે સાધક, મુક્તિ મેળવે કે ન મેળવે, વહેલી મેળવે કે મોડી મેળવે, તો પણ તેનું જીવન ધન્ય છે.

જગતનાં દરેકે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષોએ યાદ રાખવાનું છે અને પોતાના હૃદયમાં સોનેરી અક્ષરોથી કોતરી રાખવાનું છે કે, સાચા અને શાશ્વતા સુખની પ્રાપ્તિ માટે, યોગને માર્ગે ગયા સિવાય—આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આ જ પંથે જઇને, આ જગતમાં અસંખ્ય માનવીઓએ શાશ્વતું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કરે છે, અને કરશે. જે સ્ત્રી પુરુષો આ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અને તેને ભોગવવામાં સુખ માને છે, તેઓ સાચા સુખથી અજાણ છે. તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું કે

---

[1] ચૌદ ગુણસ્થાન રૂપમાં, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં, તેરમે ગુણસ્થાને જેને સયોગી અવસ્થા કહેવામાં આવી છે તે—એ યોગીનો અર્થ અહિં ઘટાવ્યો છે.

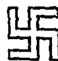
તેઓનું સુખ દંભથી ભરેલું, અને અનેક ગરીબ માણસોનાં ભોગે મેળવાએલું છે. તેથી તે સુખ, પોકળ, નાશવંત અને અનિત્ય છે અને તેને અંતે, તેઓને માત્ર દુ:ખ જ પ્રાપ્ત થવાનું છે. જ્ઞાનીઓ કહી ગયાં છે કે, શાશ્વતા સુખનો માર્ગ ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અગર તેને ભોગવવામાં નથી, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં છે, અને એટલે જ ભર્તૃહરિ અને બુદ્ધ જેવાં મહાન્ રાજવીઓ, ભૌતિક સુખોને અવગણીને, યોગના પંથે ચાલી નિકળ્યાં હતાં.

સાધકનાં માટે છેલ્લી અગત્યની વાત તે આ છે. સાધકે એમ નથી માનવાનું કે જગત્ અને આ સંસાર માત્ર દુ:ખથી જ ભરેલાં છે. જે વૈરાગીઓને તમામ જગતને માટે ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જે ઘુવડ જેવું મોઢું લઇને સદા નિરાશાવાદી રહે છે, તે વૈરાગી નહિ પણ મૂર્ખ છે. વૈરાગ્યનાં કારણે તો જીવનમાં પવિત્ર શાંતિ, દિવ્ય પ્રેમ, અખંડ આનંદ, સુદૃઢ મનોબળ તથા શરીર અને મનની તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય છે, અને વૈરાગ્યની સાથે આવા બધા સાધનો જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સાચો સાધક કહેવરાવવાને લાયક છે, બીજા નહિં.

આ રીતે, યોગ–આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં જ માણસ માત્રનાં દુ:ખ અને અશાંતિ ટાળવાનો ઉપાય છે, અને આ જગતમાં કોઇ એવા દુ:ખ નથી, કોઇ એવા વ્યાધિઓ નથી, કોઇ એવા દર્દ નથી, કે જેનું મારણ આપણને યોગમાંથી ન મળે. અને માનવી માત્રે યાદ રાખવાનું છે કે વહેલે કે મોડે, આ જન્મે અગર રખડપાટ કરીને અન્ય જન્મે, દરેક આત્માને આ માર્ગે જ અંતે તો જવાનું છે, કારણ કે, કર્મોથી મુક્ત બનવું એ કાંઇ આત્માનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે એવું નથી, પણ એનો આત્માનો સામાન્ય સ્વભાવ–મૂળ ધર્મ છે. આપણે જ્ઞાની નથી, એટલે જીવ માત્ર ભવ્ય છે એમ માનીને જ દરેકે યોગને પંથે જવાનું છે, જો વહેલે કે મોડે એ માર્ગે ગયા સિવાય ચાલે તેવું છે જ નહિં, તો શા માટે એ માર્ગે જવાની શરૂઆત અત્યારથી જ ના કરવી ?

નેપ્ચ્યુન બીલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ,
કોટ, મુંબઇ.
૨૭–૭–૫૦.

મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

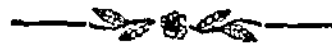

શ્લોક અને વિવેચનની વિષય અનુક્રમણિકા

યોગદૃષ્ટિનું વિશેષ કથન.

પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ (શ્લો. ૨૧-૪૦). ૧૦૨-૧૭૬

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ (શ્લો૦ ૧૫૪-૧૬૧) ૪૫૩-૫૧૨

છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિ (શ્લો. ૧૬૨-૧૬૯) ૫૧૩-૫૫૪

સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિ (શ્લો. ૧૭૦-૧૭૭) ૫૫૫-૫૮૯

આઠમી પરા દૃષ્ટિ (શ્લો. ૧૭૮–૧૮૬) ૫૯૦–૬૨૭

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
	મુક્તતત્ત્વમીમાંસા (શ્લો. ૧૮૭-૨૦૬)	૬૨૮-૬૭૦

ઉપસંહારઃ કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

	યોગ્યાયોગ્યવિચાર (શ્લો૦ ૨૦૭-૨૨૮)	૬૭૧-૭૬૧

આકૃતિ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
પૃષ્ઠ	૪૭	૪૮	૫૦	૯૪	૯૭	૧૬૦	૧૭૦	૨૨૫	૨૨૫	૨૪૬	૩૭૦	૩૭૭	૪૨૧	૬૧૦	૬૪૧	૬૪૩	૬૪૬	૬૫૦	૬૫૨	૭૦૬	૭૪૦

કોષ્ટક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
પૃષ્ઠ	૫૦	૫૮	૮૩	૧૭૪	૨૦૫	૨૩૨	૩૨૨	૩૯૦	૩૯૨	૪૪૩	૫૧૧	૫૫૨	૫૮૮	૬૨૫	૬૪૨	૭૦૬

વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ. (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અષ્ટક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
અધ્યાત્મસાર	શ્રી યશોવિજયજી
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્	,,
અષ્ટ પ્રાભૃત	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
આચારાંગ–સૂત્રકૃતાંગાદિ	શ્રી જિનાગમ
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
આત્માનુશાસન	શ્રી ગુણભદ્રસ્વામી
આનંદઘન ચોવીશી–પદો	શ્રી આનંદઘનજી
આપણો ધર્મ	પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ
આપ્તમીમાંસા	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	શ્રી જિનાગમ
ઉપમિતિભવ પ્ર કથા	શ્રી સિદ્ધર્ષિ
કબીરવાણી	સંત કબીરજી
કાવ્યો–પત્રો આદિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ગીતા	શ્રી કૃષ્ણ
ગોમ્મટસાર	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી
ચિદાનંદ બહોંતેરી	શ્રી ચિદાનંદજી
ચોવીશી–વીશી આદિ સ્તવનો	શ્રી દેવચંદ્રજી
ચોવીશી–સ્તવનો	શ્રી યશોવિજયજી
જ્ઞાનબિન્દુ	શ્રી યશોવિજયજી
જ્ઞાનાર્ણવ	શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી
જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ	શ્રી દેવચંદ્રજી
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા	સંત જ્ઞાનેશ્વરજી
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી યશોવિજયજી
દાનધર્મ–પંચાચાર	શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ મહેતા.
ધર્મબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ન્યાયાવતાર	શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી
નંદીસૂત્ર	શ્રી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ
પરમાત્મ પ્રકાશ	શ્રી યોગીંદ્ર દેવ
પદ્મનંદિ પંચવિંશતિ	શ્રી પદ્મનંદિ આચાર્યજી
પ્રતિક્રમણ સૂત્રાદિ	શ્રી જિનાગમ
પ્રવચનસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
પ્રવચનસાર ટીકા	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પ્રશમરતિ–તત્ત્વાર્થસૂત્ર	શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
પાતંજલ યોગસૂત્ર	મુનિ પતંજલિ
પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પંચાધ્યાયી	,,
પંચાસ્તિકાય ટીકા	,,
પંચાશક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી
ભજનો	શ્રી નરસિંહ મહેતા, શ્રી અખાભક્ત, પ્રીતમ આદિ
ભાવનાબોધ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
મોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
યોગદૃષ્ટિ સજ્ઝાય	શ્રી યશોવિજયજી
યોગબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
યોગવિંશિકા	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
યોગશાસ્ત્ર	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી
વિવેકચૂડામણિ	શ્રી શંકરાચાર્ય
વીતરાગ સ્તવ	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
વૈરાગ્યશતક	શ્રી ભર્તૃહરિ
શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
શાંતસુધારસ	શ્રી વિનયવિજયજી
શાંતસુધારસ વિવેચન	શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ મહેતા
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ષડ્દર્શનસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી .
ષોડશક	,,
સમયસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
સમયસાર હીંદી	કવિવર બનારસીદાસજી
સમયસાર કલશ	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
સમાધિશતક	શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી
સવાસો ગાથા સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી
સાડા ત્રણસો ગાથા સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી

ઇત્યાદિ

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૯		मोक्षजयोन	मोक्षयोजन
૧૦૪	૩૦	अपरिग्रह	अपरिग्रह
૧૧૮	૨૭	प्रथम	प्रथम
૧૨૭	૨૫	વ્યાવૃત્ય	વ્યાવૃત્ત
૧૫૬	૧૪	કાર્યથી	કાર્યથી'
૧૭૬	૧૮	વ ચકાના	વંચકા ના
૧૮૦	૧૪	તો	તે
૧૮૩	૧	આપે	આવે
૨૧૭	૨૨	તૃષ્ણાથી તેની આગળમા વાંચો–	' આત્મા પૂર્વે જે પરત્નીચો યઇ પર '
૨૨૪	૯	નુ	ન
૨૫૮	૩૦	यद्दिरत्नः	यद्दिरन्तः
૨૮૮	૭	वेधस वेद्य	वेद्यम वेद्य
૩૧૫	૨૯	आराध्यातः	आराद् यातः
૩૨૯	૨૫	निर्युक्ते	नियुंक्ते
૩૭૩	૨૪-૨૫	प्रद्दैव-जुह्वति	प्रह्लैव-जुह्वति
૪૧૦	૨૪-૨૫	नष्ट...न नष्ट	नष्टे...न नष्टं
૪૧૨	૨૮	निवृत्तिये	निवृत्तये
૪૧૬	૨૫	प्रकृष्ट	प्रकृष्ट
૪૧૯	૧૮	विशेषाज्ञानु	विशेषाद्यानु
૪૨૦	૨૬	प्रतिक्षपी	प्रतिक्षेपी
૪૨૮	૨૮	निश्रित	निश्चित
૪૩૨	૨૮	प्राहैः	प्राह्वैः
૪૬૬	૨૮	दङ्क	दृङ्क
૫૪૪	૧૩	અકત્વ	એકત્વ
૫૬૧	૩૦	सोऽहं	सोऽयं
૬૧૭	૫	निद्दपथ	निद्वंपथ
૬૯૪	૪	भूपषु	भूतेषु
૭૨૫	૪	પ્રયોજતા	(આ શબ્દો કાઢી નાંખો.)
ઉપોદ્‌ઘાત-૫	૧	बुध्यतमैव	बुध्यतामैव

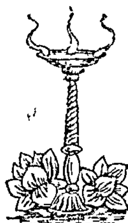
ॐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

સવિવેચન

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठः, योगश्चिंतामणिः परः ।
શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

— વિવેચક :—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઇ મહેતા,
એમ બી બી એસ

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઇ, ૭

વિવેચનકારનું મંગલાચરણ

માલિની

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
ગણધર–હર શીર્ષે ઊર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય સુરો નરોને,
ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષજો તે અમોને! ૧

પ્રશમરસ ઝરતી આત્મભ્રાંતિ હરંતી,
જગત હિત કરંતી પથ્ય સૌને ઠરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,
શિવસુખ જનની તે વંદું જૈનેંદ્ર વાણી ૨

અનુષ્ટુપ્

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતતી સંતતા;
સુધાસિંધુ સમી તેને, મનોનંદન વંદના. ૩

ઉપજાતિ

ઊંચા ચિદાકાશ વિષે ઉડંતા,
હે હંસ! સ્હેજાત્મ સ્વરૂપવંતા;
આત્મા વિવેચી પરને વમો છો,
મુમુક્ષુના માનસમાં રમો છો. ૪

સ્વામી તમે શુદ્ધ સ્વચેતનાના,
રામી તમે આતમ ભાવનાના;
ભોગી તમે આત્મતણા ગુણોના,
યોગી તમે આત્મ અનુભવોના. ૫

હૃદે સ્મરી સદ્ગુરુરાજ એવા,
શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીંદ્ર દેવા;
સદ્વૃત્તિ તેની અનુવર્ત્તવાને,
ઇચ્છી વિવેચું કંઇ એહ સ્થાને. ૬

ॐ નમ: જિનાય

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

સ વિ વે ચ ન

મંગલાચરણ

યોગતંત્રને નિકટવર્તી એવા યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની વ્યાખ્યા પ્રારંભવામાં આવે છે. અને અહીં શરૂઆતમાં જ આચાર્ય-શિષ્ટ સંપ્રદાયના પાલન અર્થે, વિઘ્ન-અંતરાયની ઉપશાંતિ અર્થે, અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદન અર્થે,-શ્લોકસૂત્ર ઉપન્યસ્ત (રજૂ) કરે છે:—

नत्वेच्छायोगतोऽयोगं योगिगम्यं जिनोत्तमम् ।
वीरं वक्ष्ये समासेन योगं तद्दृष्टिभेदतः ॥ १ ॥

દોહરા

(કાવ્યાનુવાદ) ઇચ્છાયોગે વીર જિન નમી, યોગિગમ્ય અયોગ;
યોગદૃષ્ટિ ભેદે કરી, કહું સંક્ષેપે યોગ ૧

અર્થ:—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા **વીરને** ઇચ્છાયોગથી નમી, હું યોગ તે યોગદૃષ્ટિના ભેદે કરીને, સંક્ષેપથી કહીશ

વિવેચન

ગ્રંથ પ્રારંભે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય, સંબંધ આદિ કહેવા જોઈએ, એવી શિષ્ટ પ્રણાલિકા છે. તેને અનુસરીને આ શિષ્ટ આચાર્યે આ પ્રથમ શ્લોકસૂત્ર રજૂ કર્યું છે. એટલે કે (૧) શિષ્ટ સંપ્રદાયના પાલન માટે, (૨) વિઘ્નની ઉપશાંતિ માટે, (૩) વિચારવંતની પ્રવૃત્તિ માટે, (૪) પ્રયોજન-વિષય-સંબંધ એ ત્રણ બતાવવા માટે આ શ્લોક-સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. (જુઓ નીચે વૃત્તિ). તેમાં—

'અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઈચ્છાયોગથી નમી',—એ ઉપરથી ઈષ્ટદેવતા સ્તવ (મંગલ) કહ્યું; અને 'યોગ તેના દૃષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ',—એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રણ કહ્યા. આમ આ શ્લોકસૂત્રનો સમુચ્ચયાર્થ છે. વિશેષાર્થ આ પ્રકારેઃ—

શ્રીહરિભદ્રાચાર્યજીકૃત વૃત્તિનો અનુવાદઃ—

તેમાં (આ શ્લોક સૂત્રના ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છેઃ—)

૧. શિષ્ટ જનોનો આ સંપ્રદાય છે કે—'શિષ્ટો ક્યાંય ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવર્ત્તતાં, ઈષ્ટ દેવતાના નમસ્કારપૂર્વક પ્રવર્ત્તે છે.' આ આચાર્ય પણ શિષ્ટ નથી એમ નથી (શિષ્ટ જ છે), એથી કરીને તે સંપ્રદાયના પ્રતિપાલન અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

> "शिष्टानामेष समयस्ते सर्वत्र शुभे किल।
> प्रवर्तन्ते सदैवेष्टदेवतास्तवपूर्वकम्॥" ઇત્યાદિ.

૨. તથા 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' શ્રેય કાર્યો બહુ વિઘ્નવાળા હોય છે. કહ્યું છે કેઃ—

> "श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि।
> अश्रेयसि प्रवृत्तानां क्वापि यान्ति विनायकाः॥"

મહાજનોને પણ શ્રેય કાર્યોમાં ઘણા વિઘ્નો હોય છે; અને અશ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જનોના વિઘ્નો-અંતરાયો તો ક્યાંય ચાલ્યા જાય છે!

અને આ પ્રકરણ તો સમ્યગ્જ્ઞાનના હેતુપણાએ કરીને શ્રેયભૂત-કલ્યાણરૂપ છે. એથી કરીને 'વિઘ્ન મ હો' એટલા માટે વિઘ્ન-અંતરાયની ઉપશાંતિને અર્થે.

૩. તથા પ્રેક્ષાવંતોની-જોઈ વિચારી વર્ત્તનારા વિવેકીઓની પ્રવૃત્તિને અર્થે.

૪. અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદનને અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

"સર્વેય શાસ્ત્રનું અથવા કોઈ પણ કર્મનું જ્યાંલગી પ્રયોજન ન કહેવામાં આવ્યું હોય, ત્યાંલગી તે કોનાથી ગ્રહણ થઈ શકે વારુ?"

અને અહીં જે અવિષય હોય તેનું પ્રયોજન કહેવું શક્ય નથી, જે વિષય હોય જ નહિં તેનું

અહીં 'નમી' એમ કહેતાંની સાથે જ સર્વ આત્મપ્રદેશનું તથારૂપ પરિ-નમન (પરિણમન) થાય, સર્વ આત્મપ્રદેશ ભક્તિભાવે પરિણમે-સર્વથા નમી પડે, ને મન-વચન-કાયા તદ્રૂપ બને,—એ સાચું 'નમન' છે. એવો એક પણ સાચો નમસ્કાર થાય તો કલ્યાણ થઈ જાય છે. આ અંગે કહ્યું છે કે :—

ભાવ નમન

" इक्कोवि नमुक्कारो जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।
संसारसागराओ तारेइ नरं व नारीं वा ॥"—શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

" એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય.
પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી રે, અમલ વિમલ ગુણગેહ;
સાધ્યદૃષ્ટિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....શ્રી સંભવ૦"— શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને શાસ્ત્રકારે પણ અત્રે તેવા જ પરમ ભાવથી નમસ્કાર કર્યો છે,—એ 'ઇચ્છા-

---

પ્રયોજન કેમ કહી શકાય ? કારણ કે કાગડાના દાંતની પરીક્ષા વગેરેની જેમ, તેના પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી,-અસંભવ છે માટે. [આ 'કાકદંતપરીક્ષા ન્યાય' કહેવાય છે. જ્યાં ક્યાંય અશક્ય, અસંભવ, નિરર્થક વાત હોય ત્યાં આ લાગુ પડે છે. આદિ શબ્દથી 'मूलं नास्ति कुतो शाखा' ઇત્યાદિ.]

'આનું આ ફલ' એમ જે યોગ તે સંબંધ કહેવાય છે. અને તે કથનમાં-અભિધેય વિષયમાં અન્તર્ગત છે-સમાઇ જાય છે, એટલા માટે કોઈ તે સંબંધને જૂદો કહેતા નથી, ઇત્યાદિ."

તેમાં—'नत्वेच्छायोगतोऽयोगं योगिगम्यं जिनोत्तमम् वीरं'—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઇચ્છાયોગથી નમી,-એ ઉપરથી ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કહ્યું.

'वक्ष्ये समासेन योगं तद्दृष्टिभेदतः'—યોગ તેના દૃષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ,-એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે ત્રણ કહ્યા.

આમ શ્લોક સૂત્રનો સમુદાય અર્થ છે, અને અવયવ અર્થ (પદે પદનો છૂટો અર્થ) તો આ પ્રમાણેઃ—

नत्वा—નમીને, પ્રણમીને, वीरं—વીરને, પ્રણમીને એમ સંબંધ છે. કેવા પ્રકારે પ્રણમીને ? તો કે—इच्छायोगतः—ઇચ્છાયોગથી, એવું ક્રિયાવિશેષણ કહ્યું,-એટલે કે જેમ ઇચ્છાયોગ હોય તેમ. આ વિશેષણ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગના વ્યવચ્છેદ અર્થે (અપવાદ કરવા માટે) છે. અને તે યોગના અનધિકારીપણાએ કરીને આ વ્યવચ્છેદ-અપવાદ ઇષ્ટ છે. પ્રકરણ પ્રારંભે મૃષાવાદના ત્યાગવડે કરીને, સર્વત્ર ઔચિત્ય આરંભવાળી (ઉચિત-યથાયોગ્ય) પ્રવૃત્તિના પ્રદર્શનાર્થે આ વ્યવચ્છેદ-અપવાદ કર્યો છે. અને આ ત્રણેય યોગોનું (ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ) સ્વરૂપ હવે પછી તરતજ કહેશે.

યોગ' શબ્દથી સૂચવ્યું છે. પ્રભુ પ્રત્યેની નમન ક્રિયામાં પ્રધાનપણે જે અંતરંગ ઇચ્છા, સાચો નિષ્કપટ ભક્તિભાવ, પરમ પ્રેમ જોઇએ, તે તો અમને અવશ્ય છે, એમ એમનો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, તેથી 'ઇચ્છાયોગથી' એ શબ્દ બેધડકપણે કહ્યો છે. કારણ કે પ્રભુના પરમ અદ્ભુત ગુણથી રીઝી તેના પ્રત્યે પરમ પ્રેમ સ્ફુરતાં, પ્રિયતમ એવા તે પ્રભુ પ્રત્યે સહજ આત્મભાવે નમસ્કાર કરવાની તેમને સહજ ઇચ્છા થઇ આવી છે.

"ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત."—શ્રી આનંદઘનજી

આ 'ઇચ્છાયોગ' શબ્દ અત્રે હેતુપૂર્વક યોજ્યો છે. એથી કરીને **શાસ્ત્રયોગ** ને **સામર્થ્યયોગ**—એ બે યોગનો અપવાદ કર્યો છે. આ ગ્રંથકાર જેવા મહાત્મા, મહાશાસ્ત્રજ્ઞ, મહાસમર્થ યોગી પુરુષ પોતાના માટે માત્ર 'ઇચ્છાયોગ' એ શબ્દ યોજે છે, તે તેમની પરમ લઘુતા સાથે પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી મહાનુભાવતા પ્રગટ કરે છે. કારણ કે, તેઓશ્રી કહે છે કે-તેવા શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું તો મ્હારૂં અનધિકારીપણું છે, એટલે ખાસ ઇચ્છાયોગ

ઇચ્છાયોગ

કેવા વિશિષ્ટ વીરને પ્રણમીને? તે માટે કહ્યું-**जिनोत्तमं** જિનોત્તમને, એવું વસ્તુવિશેષણ છે. અહીં રાગાદિના જેતાપણાથી (જીતનારપણાથી) સર્વેય વિશિષ્ટ શ્રુતધર આદિ જિનો કહેવાય છે. જેમકે-શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યવજ્ઞાન જિનો, અને કેવલિ જિનો. તેઓમાં તે **વીર** કેવલિપણાને લીધે અને તીર્થંકરપણાને લીધે ઉત્તમ છે. આ '**જિનોત્તમ**' વિશેષણ ઉપરથી ભગવંતની તીર્થંકર નામકર્મના વિપાક ફલરૂપ એવી પરમ પરાર્થ સંપાદન કરનારી **કર્મકાય** અવસ્થા કહી. તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત (આકર્ષાયેલ) વર બોધિલાભ જેની અંદર હોય છે, એવા અર્હદ્ વાત્સલ્યથી ઉપાર્જન કરેલ અનુત્તર પુણ્યસ્વરૂપ તે તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાક હોય છે. આને જ વિશેષણ આપે છે—

अयोगं—અયોગ એવા વીરને. '**कायवाङ्मनःकर्म योगः**' મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને યોગ વિદ્યમાન નથી, તે અયોગ,-એવા તે વીરને. અને આ ઉપરથી ભગવંતની-**શૈલેશી** અવસ્થાના ઉત્તરકાળે હોનારી, સમસ્ત કર્મના દૂર થવારૂપ, તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી ઉદ્ભવેલ પરમ જ્ઞાનસુખરૂપ લક્ષણવાળી, અને કૃતકૃત્યતાથી નિષ્ઠિતાર્થ સ્વરૂપ એવી પરમ ફલરૂપ **તત્ત્વકાય અવસ્થા** કહી. એટલા માટે જ કહ્યું:—

योगिगम्यं--યોગિગમ્યને. યોગીઓને ગમ્ય તે યોગિગમ્ય, એવા તે **વીરને**. યોગીઓ અત્રે શ્રુતજિન આદિ ગ્રહ્યા છે. આ ઉપરથી વળી અયોગી (યોગી નહિં એવા) મિથ્યાદૃષ્ટિઓને ભગવંતના ગમ્યપણાનો વ્યવચ્છેદ કહ્યો (નિષેધ કર્યો). કારણકે એની જિજ્ઞાસાનું પણ છેલ્લા **યથાપ્રવૃત્તકરણમાં** હોવાપણું છે, એટલે અન્ય સમયે તેની અનુપપત્તિ છે (તે ઘટતું નથી). અને—

वीरं—**વીરને**, આ અન્વર્થ સંજ્ઞા છે, (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે નામ છે). મહાવીર્યવડે વિરાજનથી, તપવડે કર્મના વિદારણથી, કષાય આદિ શત્રુઓના જયથી અને કેવલશ્રીના સ્વયંગ્રહણથી જે વિક્રાંત-પરાક્રમવંત તે વીર, એવા તેને.

શબ્દથી જો તેનો અપવાદ ન કરૂં અથવા તેનાથી મ્હારૂં યુક્તપણું કહું, તો રખેને મૃષાવાદ-અસત્ય ભાષણ થઈ જાય; અને તે તો મ્હારે કરવું યોગ્ય નથી, દૂરથી પરિહરવું છે; નહિં તો વગર વિચાર્યું એક પણ અસત્ય વચન ઉચ્ચારૂં તો મ્હારૂં 'મુનિપણું' કેમ રહે? એટલા માટે એ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે, ઓચિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે, અને સર્વ સ્થળે આત્માર્થી મુમુક્ષુએ ઉચિતપણે જ પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે એનું ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ કહેલ છે. જ્યાં જ્યાં જે જેમ ઘટે, ઉચિત હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે તેમ સમજવું અને આચરવું, તેનું નામ **ઔચિત્ય** અથવા ઉચિતપણું છે કેવી અદ્દભુત નિર્માનિતા! કેવી ભવભીરુતા! કેવી નિખાલસતા!

" જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ એક '**ઇચ્છાયોગ**' શબ્દ યોજીને ગ્રંથકાર મહર્ષિએ અત્યંત કુશળતાથી એકી સાથે અનેક હેતુ ગર્ભિતપણે સૂચવ્યા છે.

(૧) ઈચ્છાપ્રધાનપણાથી પરમ પ્રીતિયુક્ત ભક્તિ બતાવી.

(૨) ઈચ્છાયોગના લક્ષણ પ્રમાણે પોતાનું સમ્યગ્દૃષ્ટિ સહિત શ્રુતજ્ઞાનીપણું સૂચવ્યું.

(૩) તે ઉપરથી **યોગદૃષ્ટિશાસ્ત્ર** ગુંથવાનું પોતાનું અધિકારીપણું ધ્વનિત કર્યું.

(૪) **શાસ્ત્રયોગ** ને **સામર્થ્યયોગ**નું પોતાનું અનધિકારીપણું નિખાલસપણે કહી, પોતાની પરમ લઘુતાનો, નિર્દંભ સરળતાનો ને પરમાર્થસત્ સત્યવાદિતાનો પરિચય કરાવ્યો.

(૫) સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવાનો દાખલો બેસાડી બીજાને તેમ કરવાનો બોધ કર્યો.

આમ અત્રે નમસ્કાર કરી, શ્રી **વીર** ભગવાન કેવા છે? એનું યથાર્થ સ્વરૂપ

આમ આ ઉપરથી, અન્યને અસાધારણ એવા યથાભૂત-જેવા છે તેવા ગુણોનું ઉત્કીર્તન એ ભાવસ્તવનું સ્વરૂપ હોવાથી—ઇષ્ટદેવતા સ્તવ કહ્યું અને ગુણથી ઇષ્ટપણું ભગવંતના ગુણ પ્રકર્ષરૂપપણાથી (અતિશયવંતપણાથી) છે, અને દેવતાપણું પરમ ગતિની પ્રાપ્તિથી છે.

वक्ष्ये समासेन योगं तद्दृष्टिभेदत.—યોગ તેના દૃષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ,-એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે ત્રણ કહ્યા. કેવા પ્રકારે? તે કહેવામાં આવે છે—

वक्ष्ये—કહીશ, **योगं**—મિત્રા આદિ લક્ષણવાળો યોગ,

समासेन—સમાસથી, સંક્ષેપથી.-વિસ્તારથી તો પૂર્વાચાર્યોથી જ ઉત્તરાધ્યયન-યોગનિર્ણય આદિમાં કહેવામાં આવ્યો છે.

દર્શાવતા વિશેષણ અહીં યોજ્યા છે. આ વીર ભગવંતને (૧) જિનોત્તમ, (૨) અયોગ, (૩) યોગિગમ્ય એ ત્રણ વિશેષણ આપ્યા છે, તેનું યથાર્થપણું આ પ્રમાણેઃ—

જિનોત્તમ—જિનોમાં જે ઉત્તમ તે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ આંતર શત્રુઓનો જેણે જય કર્યો છે તે જિન (અરિહંત-વીતરાગ) કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર આત્મગુણના પ્રગટપણા પ્રમાણે તે જિનના-શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન જિન, કેવલી જિન-એમ ભેદ છે. અને તેમાં પણ **વીર** ભગવાન્ ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે **કેવલી** છે, તેમ જ **તીર્થંકર** પણ છે.

જિનોત્તમ

તે તીર્થંકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છેઃ—જીવની તથારૂપ યોગ્યતાથી (તથાભવ્યતાથી) આકર્ષાઇને ઉત્તમ બોધિબીજ તેમને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત થયું. અને ત્યારે અર્હદ્ભક્તિ-પ્રવચનવાત્સલ્ય વગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોની તેમણે ઉત્તમ સેવના કરી, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરી. તથા 'આ મોહાંધકારથી ગહન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ બિચારા પ્રાણીઓને, હું આ ધર્મરૂપ તેજ-પ્રકાશવડે કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારૂં, હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસન-રસિક કરૂં એવા પ્રકારે તે વર બોધિ* પામેલો 'બોધિસત્વ' ભાવના ભાવે છે. અને પછી 'કરુણા' વગેરે ગુણથી

तद्दृष्टिभेदतः—તે યોગદૃષ્ટિના ભેદથી.

તેમાં અત્રે સંક્ષેપથી યોગકથન તે કર્ત્તાનું અનંતર પ્રયોજન છે, પરંપરા પ્રયોજન તો નિર્વાણ જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આશયથી આ તેવા પ્રકારની સત્ત્વહિતપ્રવૃત્તિ છે, અને આ સત્ત્વહિત પ્રવૃત્તિ નિર્વાણના અવંધ્ય-અચૂક બીજરૂપ છે.

અભિધેય—કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ લક્ષણવાળો તે સંબંધ છે. એમ આ માર્ગ ક્ષુણ્ણ છે-સારી પેઠે જાણીતો છે.

અને શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો પ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન છે; પરંપરા પ્રયોજન તો એઓનુ પણ નિર્વાણ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના પરિજ્ઞાનને લીધે ઔચિત્યથી-ઉચિતપણાથી અત્રે જ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વાણના અવંધ્ય-અમોઘ બીજરૂપ હોય છે.

*" मोहान्धकारगहने संसारे दुःखिता यत ।
सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः सत्यस्मिन्धर्मतेजसि ॥
अहमेतानतः कृच्छ्राद्यथायोगं कथंचन ।
अनेनोत्तारयामीति वरबोधिसमन्वितः ॥
करुणादिगुणोपेतः परार्थव्यसनी सदा ।
तथैव चेष्टते धीमान्वर्धमानमहोदयः ॥
तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन्सत्त्वार्थमेव सः ।
तीर्थकृत्त्वमवाप्नोति परं सत्त्वार्थसाधनम् ॥ "

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી યોગબિન્દુ.

યુક્ત એવો તે પરમ કૃપાળુ મહામતિ, સદા પરાર્થવ્યસની-પરોપકારનો બંધાણી બની, તેમ જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેનો મહોદય-પરમ પુણ્યરાશિ ને ગુણરાશિ વર્ધમાન થતો જાય છે. આમ તે તે કલ્યાણયોગવડે પ્રાણીઓ પ્રત્યે પરોપકાર કરતાં તે તીર્થંકરપણું પામે છે,-કે જે તીર્થંકરપણું જીવોના પરોપકારનું પરમ સાધન છે'. ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે કે:—

" ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે બાંધ્યું જિનનામ;
રે ભવિકા ! સિદ્ધચક્રપદ વંદો. "—શ્રી યશોવિજયજી-(શ્રી શ્રીપાળરાસ)

" ભવ ત્રીજે સમકિત ગુણ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ ગુણ પરિણમ્યા;
તજી ઇંદ્રિય સુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના.
અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
સવિ જીવ કરું શાસનરસી, ઈસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી "

શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાત્રપૂજા.

આવા તીર્થંકરનામકર્મનો જ્યાં ઉદય છે, એવી કર્મકાય અવસ્થાનું એટલે કે કર્મજન્ય સાકાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું આ 'જિનોત્તમ' વિશેષણથી ગ્રહણ કર્યું છે. અને આ દેહધારી અવસ્થા છતાં, ભગવાનની સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિવાળી પરમ જ્ઞાનદશા એવી તો અપૂર્વ હોય છે કે જાણે તેઓ દેહાતીત વર્ત્તતા હોયની !

" દેહ છતાં જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અયોગ—મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે જેને તે યોગ નથી તે અયોગ છે. આ વિશેષણ ઉપરથી ભગવાનની તત્ત્વકાય અવસ્થાનું એટલે કે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ માત્ર જેની કાયા છે એવી સિદ્ધ અવસ્થાનું ગ્રહણ કર્યું. આ શુદ્ધ

અયોગ

આત્મતત્ત્વમય અવસ્થા, શૈલેશીકરણ પછી તરતજ ઉપજે છે; અને ત્યારે તેમાં સમસ્ત કર્મ દૂર થઈ ગયા હોય છે, તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી પરમ જ્ઞાનસુખ ઉપજ્યું હોય છે, સમસ્ત કૃત્ય કરી લીધા હોવાથી ત્યાં કૃતકૃત્યતા અનુભવાય છે, અને મોક્ષરૂપ પરમ ફલની પ્રાપ્તિથી તે નિષ્ઠિતાર્થરૂપ-સિદ્ધદશારૂપ હોય છે. આવી નિષ્કર્મ, નિરાકાર, નિષ્કલ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમય દશા 'અયોગ' વિશેષણથી સૂચવી ભગવાનના સિદ્ધપદની સ્તુતિ કરી

" શૂરપણે આતમ ઉપયોગી, થાય તિણે અયોગી રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

યોગિગમ્ય—અને એવા તે અયોગી ભગવાન્ યોગીઓને-સમ્યગ્જ્ઞાનદૃષ્ટિવાળા પુરુષોને જ ગમ્ય છે, પામી-જાણી શકાય એવા છે યોગી એટલે જેને સમ્યગ્ જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉઘડી છે એવા શ્રુતજિન વગેરે સમજવા . પણ જે હજુ યોગી નથી થયા એવા અયોગી મિથ્યાદૃષ્ટિને તો તે ગમ્ય છે જ નહિં; કારણ કે એના સંબંધી જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા પણ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્ત-કરણમાં ઉપજે છે, બીજા સમયે ઉપજતી નથી, તો પછી એ જિનેશ્વરના સ્વરૂપને ઓળખવા-જાણવાની વાત તો ક્યાય દૂર રહી આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીઓનેજ તે ગમ્ય હોઇ, 'યોગિગમ્ય' વિશેષણ કહ્યું.+

યોગિગમ્ય

એવા ભગવાન 'વીર' છે આ અન્વર્થ નામ છે, એટલે કે 'વીર' શબ્દના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તે બરાબર યથાર્થપણે ઘટે છે તે સાચેસાચા 'વીર' છે, કારણકે તે વીર ભગવત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે, તપ. વડે તેમણે કર્મનું વિદારણ કર્યું છે, કષાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ ગુણથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વરી છે આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી, ભગવતને 'વીર' નામ બરાબર છાજે છે કારણ કે—

વીર

"વીરપણું તે આતમ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે
કામ વીર્ય વશે જિમ ભોગી, તિમ થયો આતમભોગી રે
વીરજીને ચરણે લાગુ, વીરપણું તે માગું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાગુ, જીત નગારૂં વાગું રે"—શ્રી આનંદઘનજી.

"શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી,
મોહ રિપુ જીતી જય પડહ વાયો"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"नमो दुर्वाररागादिवैरिवारनिवारिणे ।
अर्हते योगिनाथाय महावीराय तायिने ॥"—શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રીયોગશાસ્ત્ર.

+ વૃત્તિમા પદે પદ વિવરીને તેનો યથાનુક્રમે અન્વય સબંધ બતાવવાની શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિની આ કથનશૈલી મનન કરવા જેવી છે, અને અભ્યાસી વિદ્યાર્થીને બહુ ઉપયોગી છે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ એકે એક અક્ષર તોલી તોલીને-માપી માપીને યોજ્યો છે, ઊંડા તત્ત્વચિંતનપૂર્વક લખ્યો છે, તેનો કાનો માત્રા પણ સપ્રયોજન છે. એટલે આ કથનપદ્ધતિ લક્ષમા રાખી ધીરજથી સ્વસ્થપણે-શાતપણે જેમ જેમ આ સતશાસ્ત્રનો આશય 'ચાવી ચાવીને' વાંચવા-વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ અધિક આનંદ થશે, એવી સામાન્ય સૂચના છે અને આ વૃત્તિનો આશય પણ અત્રે પ્રત્યેક શ્લોકના વિવેચનના પ્રારંભે પ્રાય પ્રથમ પારિભાષિકમા વણી દીધો છે અને પછી તે ઉપર સ્ફુટ વિવેચન કર્યું છે

ઇષ્ટદેવસ્તવ—આમ આવા **વીરને** નમસ્કાર કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારંભે મંગલરૂપ ઇષ્ટ દેવતાનું ભાવસ્તવ કહ્યું, કારણ કે અન્યને સાધારણ નહિં એવા અસાધારણ-અનન્ય યથાભૂત ગુણોનું સંકીર્ત્તન કરવું તે **ભાવસ્તવ** કહેવાય છે; અને અત્રે પણ ભગવાનના જેવા છે તેવા ગુણવાચક વિશેષણોવડે ઇષ્ટ દેવનું ભાવસ્તવ કર્યું છે આમા ભગવાનનુ **ઇષ્ટપણું** અતિશયવંત એવા પરમોત્તમ ગુણગણને લીધે છે, અને **દેવતાપણું** પરમ દિવ્ય ગતિની-મુક્તિનો પ્રાપ્તિને લીધે છે. આમ ભગવાન ખરેખરા 'ઇષ્ટ દેવ' છે. તેમજ મોક્ષસુખના કારણરૂપ આ યોગદૃષ્ટિ પણ આ વીર પ્રભુએ ઉપદેશી છે, તે ઉપકારની સ્મૃતિ અર્થે પણ અત્રે તે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે

ઇષ્ટદેવ સ્તવ

" શિવસુખ કારણ ઉપદિશી, યોગતણી અડ દિઠ્ઠી રે;
તે ગુણ થુણી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુઠ્ઠી રે........વીર જિનેસર દેશના. "

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિસજ્ઝાય.

પ્રયોજનાદિ—

આમ મંગલાચરણ કરી અહીં પ્રયોજન, વિષય, સંબંધ એ ત્રણ કહ્યા છે. અહીં કહેવાનો **વિષય યોગ** જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે **સંબંધ** છે.

ગ્રંથકર્ત્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન સંક્ષેપમાં યોગનું કથન કરવું તે છે; અને **પરંપરાપ્રયોજન** (Remote, Ultimate) મોક્ષ છે, કારણકે શાસ્ત્ર કાર શુદ્ધ આશયથી આ સત્વહિતરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને માન-પૂજા-કીર્ત્તિ આદિ કામનાથી રહિતપણે કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે કરવામાં આવતી આવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ **મોક્ષના** અવંધ્ય-અચૂક **બીજરૂપ** છે. બીજ હોય તો કાળાંતરે ફાલીફૂલીને વૃક્ષ થાય, તેમ શુદ્ધ આશયથી કરવામાં આવેલી આ સત્શાસ્ત્રરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિના બીજમાંથી પરંપરાએ નિર્વાણ-મોક્ષ ફળની અવશ્ય પ્રાપ્તિ એ શાસ્ત્રકારનું પરંપરાપ્રયોજન છે.

અને **શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન** તો આ યોગપ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન થવું-સારી પેઠે સમજવું એ છે; એમનું પણ **પરંપરાપ્રયોજન** તો મોક્ષ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના જ્ઞાનથી જેમ ઘટે તેમ ઉચિતપણે અત્રે જ યોગમા પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ **યોગપ્રવૃત્તિ** પણ મોક્ષના અવંધ્ય-અચૂક બીજરૂપ છે, તેમાંથી પણ કાળાંતરે અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળશે જ.

"એહનું ફળ દોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;
આણાપાલન ચિત્તપ્રસન્ની, મુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે........સુવિધિ જિનેસર૦"

—શ્રી આનંદઘનજી

આમ ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કરી, અને પ્રયોજન વગેરે કહી બતાવી, પ્રકરણમાં ઉપકારક એવું પ્રાસંગિક કથવા કહે છેઃ—

इहैवेच्छादियोगानां, स्वरूपमभिधीयते ।
योगिनामुपकाराय, व्यक्तं योगप्रसङ्गतः ॥ २ ॥

ઇચ્છા આદિક યોગનું, કથાય અહિં સ્વરૂપ;
ઉપકારાર્થે યોગિના, પ્રસંગથી સ્ફુટ રૂપ. ૨.

અર્થ:—અહીં જ ઇચ્છા વગેરે યોગોનું સ્વરૂપ, યોગિઓના ઉપકાર માટે, યોગના પ્રસંગથી, વ્યક્તપણે-સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન

હવે અહીં ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી એવા યોગભૂમિકારૂપ-યોગના હૃદયરૂપ ઇચ્છાયોગ, **શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું** સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. **મિત્રા** વગેરે **યોગદૃષ્ટિઓનો** તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તે દૃષ્ટિઓ તેમાં અંતર્ભાવ પામે છે, તેથી તેના પ્રસંગથી અત્રે તેનું કથન આવશ્યક છે. એટલે તે **કુલયોગી** ને **પ્રવૃત્તચક્ર** એ બે પ્રકારના યોગીઓના ઉપકારાર્થે કહ્યું છે; અને તે પણ વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે, અગોપ્યપણે, ખુલ્લેખુલ્લું કહ્યું છે. પણ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને આથી ઉપકાર થવો સંભવતો નથી.

આ સ્વરૂપ જે કહ્યું છે તે યોગીજનોના ઉપકારને માટે છે, તેઓને યોગનું રહસ્ય-મર્મ જાણવારૂપ થાય તે માટે છે. અહીં યોગીઓ એટલે **કુલયોગી** આદિ ને **પ્રવૃત્તચક્ર** એ બે કોટિના યોગીઓ સમજવા,—નહિં કે **નિષ્પન્ન-સિદ્ધયોગીઓ**; કારણકે તેઓનું કાર્ય તો પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું

कुलयोगी

वृत्तिः—**इहैव**-અહીં જ, પ્રક્રમમાં, ચાલુ વિષયમાં. શું? તો કે-**इच्छादियोगानां**-ઇચ્છા આદિ યોગોનું,-ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું. એથી શું? તો કે—

स्वरूपमभिधीयते—સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. શા માટે? તો કે—

योगिनामुपकाराय—યોગીઓના ઉપકાર અર્થે. યોગીઓ અત્રે કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓ ગ્રહ્યા છે, (જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે) નહિં કે નિષ્પન્ન યોગીઓ-(જેનુ લક્ષણ પણ કહેવામાં આવશે) કારણકે તેઓને આના થકી ઉપકારનો અભાવ છે, એટલે તેઓથી અન્ય એવા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રના ઉપકાર અર્થે. અને આ થકી ઉપકાર એટલે યોગના હૃદયનો (રહસ્યનો-મર્મનો) બોધ થવો તે છે. કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે? તો કે—

व्यक्तं—વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે (અગોપ્યપણે), અને આ અપ્રસ્તુત (અસ્થાને) પણ નથી, એટલા માટે કહ્યું—**योगप्रसङ्गतः**—મિત્રા આદિ યોગના પ્રસંગથી. 'પ્રસંગ' નામની તંત્રયુક્તિથી આક્ષિપ્ત-આકર્ષાઇને આ આવી પડેલું છે, એમ અર્થ છે

છે, તેઓ તો યોગનું હૃદય પામી સિદ્ધહસ્ત યોગી બની ચૂકયા છે, યોગ-ગિરિશૃંગ પર યોગારૂઢ થઈ ગયા છે. એટલે તેવા તે મહાનુભાવોને આથી કાંઈ ઉપકાર થવાનો અભાવ જ છે. પામેલાને પામવાનું શું ? ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? જો કોઇને આથી ઉપકાર થવાનો સંભવ હોય, તો સાધક દશાવાળા એવા કુલયોગીઓને અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને જ છે.

" કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતે જી "
" યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાત જી. "
" આરોહે આરૂઢ ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારી જી "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય

આ ત્રણે પ્રકારના યોગીઓનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર મહર્ષિ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવાના છે. પણ સંક્ષેપથી—

'**કુલયોગી**' એટલે જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, એટલે કે જન્મથી જ જે તે યોગીના ધર્મને પામેલા છે, જે જન્મથી જ યોગી છે (Born Yogis) તે અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગી-ધર્મને અનુગત હોય છે, અનુસરનારા હોય છે, તે પણ કુલયોગી છે,-બાકી બીજા નહિં.

"જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મરૂપ ગામના વતનદાર, જેઓ 'એકમેવાદ્વિતીય' ના સિદ્ધાન્તમાં નિત્ય નિમગ્ન રહીને ત્રિભુવનનું રાજ્ય કરતા હોય છે, અને સંતોષરૂપ વનમાં કોકિલ સમાન મધુર ધ્વનિ કર્યા કરે છે, અને જેઓ વિચારવૃક્ષના મૂળમા બેસીને બ્રહ્મરૂપ ફળનું નિત્ય સેવન કરતા હોય છે, એવા યોગીના* કુળમાં તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે." ઇત્યાદિ.

સંતશ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

" યોગીકુલે જાયા તસ ધર્મે અનુગત તે કુલયોગીજી,
અદ્વેષી ગુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી " ઇત્યાદિ—શ્રી યો. દ સજ્ઝાય

* " अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ "—ગીતા અ ૬.

ભૂમિકા

ઇચ્છાયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ

ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે—

कर्तुमिच्छोः श्रुतार्थस्य, ज्ञानिनोऽपि प्रमादतः ।
विकलो धर्मयोगो यः, स इच्छायोग उच्यते ॥ ३ ॥

ઇચ્છક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;
વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ઇચ્છાયોગ કથાય. ૩.

અર્થઃ—ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા, અને આગમ-અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા (શ્રુતાર્થ) જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ-અસંપૂર્ણ ધર્મયોગ, તે ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

અહીં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી

वृत्तिः—**कर्तुमिच्छोः**-કરવાના ઇચ્છુ-ઇચ્છક, તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવથી નિર્વ્યાજપણે જ-નિર્દંભપણે જ કરવાને ઇચ્છતા એવા કોઈનો. આને જ વિશેષણ આપે છે: આ ચિકીર્ષુ-ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો કેવો વિશિષ્ટ હોય? તો કે—

'**श्रुतार्थस्य**'—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે અર્થ-આગમ શ્રુત કર્યું છે, શ્રવણ કર્યું છે એવો. કારણકે અર્થ શબ્દનો અર્થ આગમ વચન છે,-'**अर्थ्यते अनेन तत्त्वं**' આનાવડે કરીને તત્ત્વ અર્થાય છે, શોધાય છે, એટલા માટે. આ શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાની પણ કદાચિત્ અજ્ઞાની જ હોય-ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે. એટલા માટે કહ્યું—

ज्ञानिनोऽपि—જ્ઞાનીનો પણ, અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય-આચરવા યોગ્ય તત્ત્વાર્થ-પરમાર્થ જેણે જાણેલ છે, સમજેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવા પ્રકારનો હોતાં પણ શું? તો કે—

प्रमादतः—પ્રમાદને લીધે, વિકથા આદિ પ્રમાદે કરીને, **विकलः**-વિકલ, કાળ વગેરે વિકલતાને આશ્રી વિકલ-અસંપૂર્ણ, **धर्मयोगः**-ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, **यः**-જે, વંદન આદિ વિષયી,

स इच्छायोग उच्यते—તે 'ઇચ્છાયોગ' કહેવાય છે. અને આનું ઇચ્છાપ્રધાનપણું તેવા પ્રકારે અકાલ આદિમાં પણ કરવા થકી છે.

અંતરંગ ઇચ્છાનું પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું છે, તેનું નામ 'ઇચ્છાયોગ' છે.) તેવા ઇચ્છાયોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેત્તા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજુ વિકથા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેને તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે ઓડખાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે. આમ ઇચ્છાયોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છેઃ-(૧) ધર્મ કરવાની ઇચ્છા, (૨) શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાનીપણું, (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણું-સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું, (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણું.

ધર્મ કરવાની ઇચ્છા

૧. ધર્મ કરવાની ઇચ્છા—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી, ખરેખરી, નિર્દંભ, નિષ્કપટ, નિર્વ્યાજ **અંતરંગ ઇચ્છાવાળો** હોવો જોઇએ. કારણકે જેમ સંસાર-વ્યવહારમાં પ્રથમ કોઇ પણ કૃત્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ને તે પછી જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રથમ તો ધર્મકૃત્ય કરવાની સાચી અંતરંગ ઇચ્છા ઉપજવી જોઇએ, તે ધર્મનું પહેલું પગથીયું છે. ધર્મ પ્રત્યેની એટલે કે મોક્ષસાધન પ્રત્યેની તેવી અંતરંગ ઇચ્છા, પરમ રુચિ, પરમ પ્રીતિ, ભક્તિભાવ, પ્રશસ્ત રાગ, સાચો 'રંગ' જ્યાં લગી ન હોય, ત્યાં લગી ધર્મક્રિયામાં સાચો રસ ઉપજતો નથી, 'છાર પર લિંપણા' જેવી નીરસ શુષ્ક ક્રિયા યંત્રવત્ જડપણે થયા કરે છે, પણ તેમાં જોઇએ તેવી મજા આવતી નથી. અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, પણ તેની ઓર મીઠાશ તો તૃષાતુરને જ આવે છે. ભોજનની ખરી મીઠાશ સાચી ભૂખ લાગી હોય તેને જ આવે છે, માટે ધર્મની સાચી ઇચ્છા, તમન્ના, લગની લાગવી જોઇએ, એ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે.

એટલે જે સાચા '**જોગીજન**' છે, તેમનામાં તો તેવી સાચી ઇચ્છા હોવી જ જોઇએ, એ યોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે. અને તે જોગીજનને ઇચ્છા પણ શી છે? '**મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ**'રૂપ શુદ્ધ ધર્મની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજી ઇચ્છા તે મુમુક્ષુ. આત્માર્થી જોગીજનોને હોતી જ નથી. તેઓને તો એક આત્માર્થનું જ કામ હોય છે, બીજો મન-રોગ હોતો નથી.

"ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ"
"કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ."

"પરિચયી! તમને હું ભલામણ કરૂં છું કે તમે યોગ્ય થવાની તમારામાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરો."

"તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષારતુને તૃષાતર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો"
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઇત્યાદિ.

શ્રી પ્રતિક્રમણ વગેરે સૂત્રમાં ઘણા ×સૂત્રો 'इच्छामि' 'इच्छकार' વગેરે ઇચ્છા-પ્રદર્શક પદથી શરૂ થાય છે, એની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય રહેલું છે, કે પ્રત્યેક ધર્મ-ક્રિયામાં પ્રથમ ઇચ્છાયોગ હોવો જોઇએ. જેમકે-'इच्छामि खमासमणो०, इच्छाकारेण संदिसह भगवन्०'। ઇત્યાદિ. તેમજ આ ગ્રંથના મંગલાચરણમાં પણ તે ઇચ્છાયોગ જ કહ્યો છે, તે પણ ગર્ભિતપણે એમ સૂચવે છે કે ઇચ્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

અને આ ધર્મ-ઇચ્છામાં પણ બીલકુલ નિષ્કપટપણું, માયાચાર રહિતપણું હોવું જોઇએ; દાંભિક ડોળઘાલુપણું, ધર્મઢોંગીપણું, બગલાભગતપણું, ન જ હોવું જોઇએ, ધર્મીમાં ખપવા ખાતરનો દંભ ન જ હોવો જોઇએ; ને તો જ તે સાચી ધર્મઇચ્છા-મુમુક્ષુતા* કહી શકાય.

"કપટ રહિત થઇ આતમ અરપણા રે,
આનંદઘન પદ રેહ......."—શ્રી આનંદઘનજી.

"દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, જો છે માયા રંગ રે;
તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે."
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન,

"आत्मार्थिना ततस्त्याज्यो दंभोऽनर्थनिबन्धनम् ।
शुद्धिः स्यादृजुभूतस्येत्यागमे प्रतिपादितम् ॥ "—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર.

અર્થાત્—એટલા માટે આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભ-ઢોંગીપણું છોડી દેવું જોઇએ. ઋજુની-સરળતાવંત પુરુષની શુદ્ધિ હોય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઇએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્શાસ્ત્ર-મુખે તેણે શ્રુતનું-અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઇએ, તેને આગમનું જાણપણું હોવું જોઇએ. અત્રે 'શ્રવણ' એટલે માત્ર કર્ણેંદ્રિયદ્વારા શબ્દનું સાંભળવું એમ નહીં, પણ સાંભળવાની સાથે ભાવથી અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તે જ સાચું શ્રવણ છે. કારણ કે જેના દ્વારા તત્ત્વ અર્થાય-શોધાય તેનું નામ જ અર્થ અથવા આગમ-શ્રુત છે. એટલે આ અર્થ-આગમ-શ્રુત જે શ્રવણ કરે, તે તેના અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પણ કરે, એ સહેજે સમજાય એમ છે.

(હાંસિયામાં: શ્રુતજ્ઞાન)

× "कायोत्सर्गादिसूत्राणां श्रद्धामेधादिभावतः ।
इच्छादियोगे साफल्यं देशसर्वव्रतस्पृशाम् ॥ " —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* "छुहिअस्स जहा खणमवि विच्छिज्जइ णेव भोअणे इच्छा ।
एवं मोक्खत्थीणं छिज्जइ इच्छा ण कज्जंमि ॥ "
શ્રી યશોવિજયજીકૃત યતિલક્ષણસમુચ્ચય

૩ **સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું**—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ જાણતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાની પણ હોય, એટલા માટે ઈચ્છાયોગી 'જ્ઞાની' હોવો જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂકયું ઇચ્છાયોગી **સમ્યગ્દષ્ટિ** પુરુષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલ **આત્મજ્ઞાની** હોય સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધુંય જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિદ્વાન્ વિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય વિબુધોએ (દેવોએ) મંદર પર્વતવડે સાગરમથન કરી સાર ભૂત રત્નોની ને તેમાં પણ સારભૂત અમૃતની પ્રાપ્તિ કરી, એમ પુરાણોક્તિ છે તે રૂપકને અત્રે ×અધ્યાત્મ પરિભાષામા ઘટાવીએ, તો વિબુધો (વિદ્વજ્જનો) અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપ મંદરાચલવડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી, તેમાથી સારભૂત તત્ત્વ-રત્ન ખોળી કાઢી, પરમ અમૃતરૂપ આત્મતત્ત્વને ન પામે, તો તે તેમનું વિબુધપણું અબુધપણારૂપ જ છે, અજ્ઞાન પણારૂપ જ છે પાંચમા અંગમા-શ્રી **ભગવતીસૂત્રમાં** સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ જો જીવને ન જાણ્યો તો તે અજ્ઞાની છે'

સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું

"જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાભળો
નહીં ગ્રંથમાહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ—ચાતુરી,
નહિં મંત્રતંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા ઠરી,
નહિં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાભળો."

"જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સબ જાન્યો સો ફોક "-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે ઈચ્છાયોગી 'જ્ઞાની' પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન અવશ્ય હોય; ઇચ્છાયોગી પુરુષ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શની, આત્મજ્ઞાની હોય.

૪. **પ્રમાદજન્ય વિકલતા**—આમ આ ઇચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શન-મોહ તો દૂર થયો છે, પણ **ચારિત્રમોહની** હજુ સભાવના છે, એટલે હજુ તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી કારણકે પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત થઈ જવાય છે, વિકથા વગેરે પ્રમાદના પ્રસં-

પ્રમાદથી વિકલતા

× "अध्यात्मशास्त्रहेमाद्रिमथितादागमोदधेः ।
भूयांसि गुणरत्नानि प्राप्यन्ते विबुधैर्न किम् ॥ "-શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર

ગથી તેના ચારિત્રભાવમાં વિકલપણું-ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મ-વ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઇ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિચાર-દોષથી તેની સ્ખલના થાય છે.

પ્રમાદના પ્રકાર

અત્રે પ્રમાદ એટલે આળસુપણું એવો માત્ર સામાન્ય અર્થ નથી; પણ પ્રમાદ એટલે જે કંઇ વડે કરીને જીવ પોતાની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિથી× પ્રમત્ત થાય, ભ્રષ્ટ થાય, ચ્યુત થાય, તેવો વિશાળ અર્થ છે, અને જીવને સ્વરૂપભ્રષ્ટ કરનારા આ પ્રમાદના મુખ્ય પાચ પ્રકાર છે: (૧) મદ, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) નિદ્રા, (૫) વિકથા. અથવા પ્રકારાંતરે તેના આઠ ભેદ છે: (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિભ્રંશ, (૭) ધર્મમા અનાદર, (૮) મન-વચન-કાયાના યોગનું દુષ્પ્રણિધાન

અને આ પ્રમાદને લીધે **જ્ઞાનાચાર** વગેરે પંચ આચારના સમ્યક્‌પાલનમાં ક્ષતિ થવાનો સંભવ છે છતા, ઇચ્છાયોગી મુમુક્ષુને ઇચ્છાપ્રધાનપણું તો અવશ્ય છે જ, એટલે તે મોક્ષસાધક ધર્મકર્તવ્ય કરવાની સતત અંતરંગ ઇચ્છા ધરાવે જ છે, અને તે ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ-ધર્મવ્યાપાર-ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, તેનો ધર્મ પુરુષાર્થ તો ચાલુ જ હોય છે. કારણ કે અન્ય સામાન્ય કોટિના જીવો જેમ પ્રમાદી-આળસુ હોય છે, તેવા અર્થમાં તે જ્ઞાની પુરુષ પ્રમાદી હોતો નથી, તે કાંઇ પાદપ્રસારિકા કરીને આળસુ બેસી રહેતો નથી. તેવા સામાન્ય-પ્રાકૃતજનો કરતા તો તે અનંતગણો આગળ વધી ગયો હોય છે, કારણ કે તેના કષાય પાતળા પડી ગયા હોય છે, વિષયરસ-વિષયાસક્તિ મંદ પડી ગયા હોય છે, રાગ-દ્વેષ આદિ પ્રમાદદોષ મોળા પડી ગયા હોય છે, અને આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા-સમજ્યા પછી તે જ્ઞાની સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષનો પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ, ઇચ્છા પણ પ્રમાદ દૂર કરવા ભણી જ હોય છે

પરંતુ ઉપર કહેલા કારણોને લીધે ઉપજતો પ્રમાદનો અંશ પણ જ્યાંલગી હોય, ત્યાંલગી તે 'પ્રમાદી' જ-પ્રમત્ત જ કહેવાય છે. અને જેટલા જેટલા અંશે તેનો પ્રમાદ-દોષ દૂર થતો જાય છે, તેટલા તેટલા અંશે તેની આત્મસ્થિતિ-આત્મદશા વધતી જાય છે, **તેનો ઇચ્છાયોગ** બળવત્તર બનતો જાય છે. આમ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે તે **ઇચ્છાયોગી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ** આત્મજ્ઞના ત્રણ વિભાગ પડે છે (૧) અવિરતિ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ (**ભાવશ્રાવક**), (૩) સર્વવિરતિ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ (**ભાવસાધુ**).

"શ્રદ્ધા જ્ઞાન લહ્યા છે તો પણ જો નવિ જાય પમાયો રે;
વંધ્ય તરુ ઉપમ તે પામે, 'સંયમ ઠાણ જો નાયો રે....
ગાયો ગાયો રે, ભલે વીર જગતગુરુ ગાયો"

× "न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनो स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहधीस्ततो बंधस्ततो व्यथा ॥"-શ્રી શંકરાચાર્યકૃત વિવેકચૂડામણિ.

" पमायं कम्ममाहंसु अप्पमायं तहावरं ।
तब्भावादेसओ यावि बालं पंडियमेववा ॥ " —શ્રી સૂત્રકૃતાંગ

"પ્રમાદને તીર્થંકરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ઇચ્છાયોગના ચાર લક્ષણ કહ્યા, તે લક્ષણોનો પરસ્પર સંબંધ છે. (૧) પ્રથમ તો ધર્મની ઇચ્છા ઉપજે, (૨) એટલે પછી તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે શ્રી સદ્ગુરુ મુખે શ્રવણ થાય, (૩) સમ્યક્ અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ થયા પછી જ્ઞાન થાય, (૪) જ્ઞાન થયા છતાં પણ હજુ પ્રમાદને લીધે ચારિત્રમાં વિકલતા હોય.

અને આમ આ ઇચ્છાયોગી પુરુષ-(૧) સાચો ધર્મ ઇચ્છક, ખરેખરો મુમુક્ષુ, આત્માર્થી હોય, (૨) શાસ્ત્રશ્રોતા-શ્રુતજ્ઞ હોય, (૩) સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની હોય, (૪) છતાં હજુ પ્રમાદવંત-પ્રમત્ત હોય.

વળી અત્રે શબ્દની ખૂબીથી ગૂંથણી કરી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ 'ઇચ્છાયોગ'માં કર્મયોગ ભક્તિયોગ ને જ્ઞાનયોગના અંશોનો અત્યંત કુશળતાથી સમાવેશ કરી દીધો છે. તે આ પ્રકારે-(૧) કર્તુમ્-કરવા'માટે એ શબ્દથી કર્મયોગનું ગ્રહણ છે, (૨) 'ઇચ્છા' શબ્દથી ભક્તિયોગનું સૂચન છે, (૩) અને 'જ્ઞાની' શબ્દથી જ્ઞાનયોગનો નિર્દેશ છે.

તે ઉપરાંત એ પણ સમજવાનું છે કે-બહુકાલવ્યાપી એવું મોક્ષસાધન જેવું પ્રધાન કાર્ય માથે લીધું હોય, તેમાં પ્રમાદવંત છતાં, જો તે થોડું પણ કર્મ× સાંગોપાંગપણે-અવિકલપણે-પરિશુદ્ધપણે કરતો હોય, તો તેનો પણ આ ઇચ્છાયોગમાં સમાવેશ થાય છે તેમ જ અત્રે ઇચ્છાનું પ્રધાનપણું છે, એટલે એ ઉપરથી ઉપલક્ષણથી એ સમજવાનું છે કે-થોડું પણ શુદ્ધ ધર્મકર્તવ્ય કરવાની જો સાચી નિર્દંભ ઇચ્છા પણ હોય, તો તેનો પણ વ્યવહારથી* અત્રે ઇચ્છાયોગમાં ઉપચારથી અંતર્ભાવ થાય છે.

× " साङ्गमप्येककं कर्म प्रतिपन्ने प्रमादिनः ।
नत्येच्छायोगत इति श्रवणादत्र मज्जति ॥ "—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

* " तत्वप्रमगुणस्थानादारभ्यैवतदिच्छति ।
निश्चयो व्यवहारस्तु पूर्वमप्युपचारत. ॥ "—શ્રી અધ્યાત્મસાર ઇત્યાદિ

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છેઃ—

शास्त्रयोगस्त्विह ज्ञेयो यथाशक्त्यप्रमादिनः ।
श्राद्धस्य तीव्रबोधेन वचसाविकलस्तथा ॥ ४ ॥

બીજો શ્રાદ્ધ અપ્રમાદીને, શક્તિ તણે અનુસાર;
તીવ્રબોધ યુત શ્રુતથકી, વળી તે અવિકલ ધાર. ૪.

અર્થઃ—અને શાસ્ત્રયોગ તો અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધને—શ્રદ્ધાવંતને જાણવો; અને તે તીવ્ર બોધવાળા આગમ-વચનવડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ—અખંડ એવો હોય છે

વિવેચન

અહીં યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બીજા 'શાસ્ત્રયોગ'નું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે.

શાસ્ત્રયોગ શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ. શાસ્ત્રનું જ્યાં પ્રધાનપણું છે તે શાસ્ત્ર-યોગ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું—શ્રુતબોધનું એટલું બધું તીવ્રપણું—તીક્ષ્ણપણું હોય છે, એટલું બધું પટુત્વ—નિપુણપણું—કુશલપણું હોય છે, કે તે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે કરીને એ અવિકલ—અખડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપટુ-પણાને લીધે, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં જાણપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક—આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, ને વીર્યાચાર એ પચ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ બરાબર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ—અખંડ હોય છે, ખોડખાપણ વિનાનો, નિરતિચાર હોય છે.

वृत्तिः-शास्त्रयोगस्तु—શાસ્ત્રયોગ તો, શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (ચાલુ વિષયમાં) ધર્મવ્યાપાર જ, તે વળી—इह—અહીં, યોગતંત્રમાં, ज्ञेयः-જાણવો. કોનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યુ—

यथाशक्ति—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે

अप्रमादिनः—અપ્રમાદીનો, વિકથા વગેરે પ્રમાદથી રહિતનો, આનુ જ વિશેષણ આપે છે -

श्राद्धस्य—શ્રાદ્ધનો—શ્રદ્ધાળુનો, તેવા પ્રકારનો મોહ દૂર થવાથી સંપ્રત્યયાત્મિક—સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો—શ્રદ્ધાવંતનો

तीव्रबोधेन—તીવ્રબોધવાળા, હેતુભૂત એવા પટુ—નિપુણ બોધવાળા.

वचसा—વચનથી, આગમથી, अविकलः-અવિકલ, અખંડ

तथा—તેમ જ કાલ આદિની વિકલતાની અબાધાએ કરીને પણ અવિકલ—અખંડ કારણ કે અપટુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના જ્ઞાતા—જાણનાર હોય નહિં, અતિચાર દોષ જાણે નહિં.

આવો આ શાસ્ત્રયોગ કોને હોય છે? કેવા પાત્રને હોય છે? શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત એવા યથાશક્તિ અપ્રમાદીને તે હોય છે. આમ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવ્ર શાસ્ત્રબોધવાળો, (૨) શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. તે આ પ્રકારે—

તીવ્રશાસ્ત્રબોધવાળો—આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો તીવ્ર બોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે. કુશાગ્ર બુદ્ધિના પ્રતાપે શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ જ્ઞાન તેને હોય છે, ઊંડામાં ઊંડા આશયવાળી તેની સમજણ હોય છે. શાસ્ત્ર એટલે શાસ્તા પુરુષનું-આપ્ત પ્રમાણભૂત પુરુષનું વચન. જીવને કાર્યાકાર્ય વગેરે સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ શાસનવડે કરીને જે જીવનું ત્રાણ એટલે સંસારભયથી રક્ષણ કરે, તે 'શાસ્ત્ર' છે, એમ તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. અને આવું શાસ્ત્ર તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞનું જ વચન હોઈ શકે—બીજા કોઈનું નહિં.

તીવ્ર બોધ

"शासनात्त्राणशक्तेश्च बुधैः शास्त्रं निरुच्यते ।
वचनं वीतरागस्य तच्च नान्यस्य कस्यचित् ॥"

—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

આ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવો ઘણો દુષ્કર છે. મોટા મોટા મતિમંતો પણ તેમાં થાકી જાય, અથવા ગોથું ખાઈ જઈ દિઙ્મોહને પ્રાપ્ત થાય, એવી તે 'જિન પ્રવચનની દુર્ગમ્યતા' છે. શ્રી સદ્ગુરુના કૃપાપ્રસાદથી, અવલંબનથી, ગુરુગમથી જ તે દુર્ગમ આગમ પણ સુગમ થઈ પડે છે.

શાસ્ત્રસમુદ્ર

"જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ" —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

महामतिभिर्निःशेषसिद्धान्तपथपारगैः ।
क्रियते यत्र दिग्मोहस्तत्र कोऽन्यः प्रसर्पति ॥"

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

એવા દુર્ગમ આગમ-સાગરને પણ શ્રી સદ્ગુરુકૃપાપ્રસાદથી આ શાસ્ત્રયોગી ઉલ્લંઘી ગયેલો હોય છે, તેનું રહસ્યભૂત જ્ઞાન પામી ગયેલો હોય છે અને સર્વશ્રુતનું રહસ્ય પણ કેવલ એક શુદ્ધ આત્માને જાણવો-ઓળખવો-પામવો એ જ છે 'દ્વાદશાંગી× શ્રી જિનેશ્વરે કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ આદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, અને બાકી બીજું બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે.' એ જ પરમ સારભૂત મુખ્ય વાત કહી છે. આવું ભાવશ્રુતજ્ઞાન

× "उक्तं जिनैर्द्वादशभेदमङ्ग, श्रुतं ततोऽप्यन्यदनेकभेदकम् ।
तस्मिन्नुपादेयतया चिदात्मा, शेषं तु हेयत्वधियाभ्यधायि ॥"
—શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા.

એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે, અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવ શ્રુતના તીવ્ર બોધવાળો આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ, આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવો શાસ્ત્રજ્ઞાતા હોય છે.

"जो हि सुएणहिगच्छइ, अप्पाणमिणं तु केवलं सुद्धं ।
तं सुयकेवलिमिसिणो भणंति लोयप्पईवयरा ॥
जो सुयणाणं सव्वं जाणइ, सुयकेवलिं तमाहु जिणा ।
णाणं अप्पा सव्वं जह्मा सुयकेवली तम्हा ॥"

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રીસમયસાર.

"जो एगं जाणइ, सो सव्वं जाणइ,
जो सव्वं जाणइ, सो एगं जाणइ ॥" —શ્રી આચારાંગસૂત્ર.

અર્થાત્—'જે શ્રુતવડે કરીને કેવલ શુદ્ધ એવા આ આત્માને જાણે છે, તેને લોકપ્રદીપકર ઋષિઓ 'શ્રુતકેવલી' કહે છે. અને જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન જાણે છે તેને જિન ભગવાન 'શ્રુતકેવલી' કહે છે, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન તે આત્મા છે, તેથી તે શ્રુતકેવલી છે.'

'જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વને જાણે છે,
જે સર્વને જાણે છે, તે એકને (આત્માને) જાણે છે.'

અને આમ શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર બોધ હોવાથી જ, આ શાસ્ત્રયોગી જ્ઞાની પુરુષ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના પાલનમાં સૂક્ષ્મ આત્મોપયોગપૂર્વક-સતત આત્મજાગૃતિપૂર્વક અવિકલપણે પ્રવર્તી શકે છે, અને તેથી જ અત્રે આ શાસ્ત્રયોગને અવિકલ-અખંડ કહ્યો છે.

પ્રતીતિવાળી શ્રદ્ધા

શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત—આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. જ્ઞાન હોય પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો શું કામનું? પણ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ તો તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો હોઈ, તેને પરમાર્થની-તત્ત્વાર્થની, આપ્તની, આપ્ત આગમની ને સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષની શ્રદ્ધા× અવશ્ય હોય છે આમ તે સમ્યગ્‌દર્શની પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અને શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક-સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે. **સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા** એટલે તત્ત્વની સમ્યક્ પ્રતીતિથી, ખરેખરી ખાત્રીથી ઉપજેલી શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા તત્ત્વની બરાબર ચકાસણી-પરીક્ષા કરવાથી (Searching investigation), સોનાની જેમ કસોટી કરવાથી ઉપજે છે **કષ-છેદ-**

× "श्रद्धानं परमार्थानामाप्तागमतपोभृताम् ।
त्रिमूढापोढमष्टाङ्गं सम्यग्दर्शनमस्मयम् ॥"
—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર.

તાપથી× જેમ સોનાની ચોકસાઇ કરવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્રતત્ત્વરૂપ સુવર્ણની ચોક્કસ પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે. અને આ શાસ્ત્રયોગી તો તીવ્ર બોધવાળો પ્રબળ ક્ષયોપશમી–પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોઇ, આવી પરીક્ષા કરવાને અત્યંત યોગ્ય હોય છે. તે આ પ્રકારેઃ–

કષ–છેદ–તાપ પરીક્ષા.

સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પત્થર પર કસી જુએ છે, તેમ કોઇ એક શાસ્ત્રના વિધિ–નિષેધ એક અધિકારવાળા (એક મોક્ષતત્ત્વને ગોચર) છે કે નહિં, તેની તે પરીક્ષા કરે છે,–આ **કષ પરીક્ષા** છે.

કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો બરાબર હોય, પણ અંદરમાં દગો કે ભેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય, તો શું ખબર પડે ? એટલા માટે એનો છેદ (cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોલ હોય તો પકડાઇ જાય છે. તેમ આ પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ ચોકસાઇ કરે છે કે– એમાં જે વિધિ–નિષેધ બતાવ્યા છે, તેનો યોગ–ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ ? આ **છેદપરીક્ષા** છે.

કદાચ સોનું ઉપરની બન્ને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજુ પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે ભેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુએ બીજી ધાતુ (Alloy) ભેળવી દે છે. આની પરીક્ષા તો સોનાને તપાવવાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની–અશુદ્ધિની ખબર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોકસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અગ્નિવડે કરીને, શાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, શાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિં તે તપાસે છે. આ **તાપપરીક્ષા** છે.

આમ કષ–છેદ–તાપવડે શાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા આ વિચક્ષણ પુરુષ કરે છે; અને તે પણ કોઇ પણ મત–દર્શનના આગ્રહ વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી, કેવળ તત્ત્વગવેષકપણે જ કરે છે. પ્રામાણિક ન્યાયાધીશની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર જાળવીને, તે કોઇ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના, સ્વચ્છ* અંતઃકરણથી તે પરીક્ષા કરે છે. આવી પરીક્ષા કરતાં

× "परीक्षंते कषच्छेदतापैः स्वर्णं यथा जनाः ।
शास्त्रेऽपि वर्णिकाशुद्धिं परीक्षंतां तथा बुधाः ॥" ઈત્યાદિ.
(વિશેષ માટે જુઓ) —શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ્.

* "साक्षाद् वस्तुविचारेषु निकषग्रावसन्निभाः ।
विभजन्ति गुणान् दोषान् धन्याः स्वच्छेन चेतसा ॥" —શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.
"पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥"–પરમન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

તેને તત્ત્વનિર્ણય-તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે, અને તેથી કરીને તેને સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી, ખરેખરી ખાત્રીવાળી (Real conviction) અંતરાત્મામાં-હૃદયમાં ઠસી જાય એવી સચોટ અંતરંગ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. આનું નામ સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા છે.

આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા

અથવા તો આ શ્રદ્ધાનો બીજો **આજ્ઞાપ્રધાન** પ્રકાર પણ આ શાસ્ત્રયોગીને હોય છે. અમુક પુરુષ આપ્ત છે, વિશ્વાસપાત્ર છે, વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, એવા પુરુષપ્રામાણ્યથી-પુરુષપ્રતીતિથી આ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. અને તેવો આપ્ત પુરુષ તો રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ દોષથી રહિત એવો નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ પુરુષ જ હોઈ શકે, એટલે એવા આપ્ત પુરુષનું વચન પરમ પ્રમાણ છે, પરમ પ્રતીતિ યોગ્ય છે, 'તહત્તિ' કરવા યોગ્ય છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. કારણ કે તે એમ ભાવે છે કે-'વીતરાગે કહેલું તત્ત્વ+ સૂક્ષ્મ છે, હેતુઓથી તે હણી શકાતું નથી, અને તે આજ્ઞાગ્રાહ્ય (આજ્ઞાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, કારણ કે વીતરાગ અન્યથા કહે નહિ.' માટે મ્હારે એ વીતરાગ વચનમા સંશયનું બીજ પણ ઊગવા દેવું યોગ્ય નથી.

"કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, બુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા કોઈ અન્ય કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી, પરંતુ અર્હંત ભગવંતે અંશમાત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ. કારણ એઓ નિરાગી, ત્યાગી અને નિસ્પૃહી હતા. મૃષા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહિં. તેમ એઓ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃષા કહે નહિં."

"તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?
નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું."
"સંશય બીજ ઉગે નહિં અંદર, જે જિનના કથનો અવધારૂં,
રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

"તો પણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો;
"પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો....અપૂર્વ અવસર૦"-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"આજ્ઞા આરાધન વિના, કિમ ગુણસિદ્ધિ થાય ?"
"દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણા વિના,
થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ"
"દેવચંદ્ર આણામેં ખેલે, ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રસિદ્ધ રે" —શ્રી દેવચંદ્રજી

+ "सूक्ष्मं जिनोदितं तत्त्वं हेतुभिर्नैव हन्यते ।
आज्ञाग्राह्यं हि तद् ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिनाः ॥" —આલાપપદ્ધતિ.
"तमेव सच्चं निःसंकं ज जिणेहिं पवेइअं ।" —શ્રી આચારાંગસૂત્ર.

આમ પ્રભુની આજ્ઞાને જ પ્રધાન માની, તેને શિરસાવંદ્ય ગણી માથે ચઢાવવી, એ જ ચોગ્ય છે, એમ આ આજ્ઞાપ્રધાની પુરુષ માને છે. અને આ આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા પણ કાંઇ જેવી તેવી વસ્તુ નથી, તે 'સર્વસંપત્કરી'–સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારી છે. તેમાં સ્વચ્છંદનો નાશ થાય છે, પરમ પુરુષનું પ્રબલ અવલંબન પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ અનેક લાભ હોય છે. તેમ જ તેમાં કાંઇ પરીક્ષાનો અભાવ હોય છે એમ નથી, ગૌણપણે તે પણ યથાશક્તિ તેમાં હોય છે. જો કે પરીક્ષાપ્રધાનીની શ્રદ્ધા બળવત્તર હોય છે, પણ તેવી તથારૂપ પરીક્ષાનું સામર્થ્ય કાંઇ બધાયનું હોતું નથી. વિરલા સમર્થ ક્ષયોપશમવંત પુરુષો જ તે કરી શકે છે, અને તેઓ પણ આજ્ઞાનું અવલંબન છોડી દેતા નથી, ગૌણપણે તે માન્ય રાખી તે પ્રયોગસિદ્ધ કરવા મથે છે એટલું જ.

આ ગમે તે પ્રકારે પણ શાસ્ત્રયોગીને સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિવાળી (સંપ્રત્યયાત્મક) શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે જ. અને આ હોવી પરમ આવશ્યક છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેવી શ્રદ્ધા ચોંટે નહિં, સાચી આસ્થા ઉપજે નહિં, આત્મામાં ન ભૂંસાય એવી 'છાપ' પડે નહિં, ત્યાંસુધી બધુંય જાણવું–કરવું 'છાર પર લિંપણા' જેવું થઇ પડે છે.

"દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે? શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા."
—શ્રી આનંદઘનજી

અને આ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવી પરમ દુર્લભ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે–'શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે. મનુષ્યપણું, શ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય–એ ચાર વાનાં પ્રાણીઓને ઉત્તરોત્તર પરમ દુર્લભ છે.

"सद्धा परमदुल्लहा ।"
"चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणिह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुइ सद्धा संयमंमि अ वीरियं ॥" —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આમાં શાસ્ત્રયોગી પુરુષને શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા તો પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયા છે, એ અત્રે 'તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો' અને 'શ્રાદ્ધ' એ બે વિશેષણથી બતાવી દીધું હવે સંયમમાં તેનું વીર્ય–આત્મસામર્થ્ય કેવું સ્ફુરે છે, તે બતાવવા માટે કહ્યું કે—

યથાશકિત અપ્રમાદી—અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે. અસ્થિમજ્જાપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી ગયેલી સાચી લજ્જલેપ શ્રદ્ધા હોય, તો પછી તે પ્રમાણે અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉમંગથી, અપ્રમાદથી એ તથારૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે; એમાં શું નવાઇ? કારણ કે—

અપ્રમાદ

"શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે ગ્રહ્યો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય !
કાર્યરુચિ કર્ત્તા થયે રે, કારક સવિ પલટાય રે....દયાલરાય !
આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે....દયાલ૦ શ્રી યુગમંધર વિનવું રે"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ઉપરમાં વ્યાખ્યા કરી હતી તે પ્રમાણે, જેનાવડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી ભ્રષ્ટ-પ્રમત્ત થાય, તેનું નામ 'પ્રમાદ' છે. તે પ્રમાદ જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, તે અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે. આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કષાય, વિકથા, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રમાદ પ્રકારોથી પર હોય છે. કારણ કે પ્રમાદ ન સ્પર્શી શકે એવા ઊંચા, નિર્લેપ, ઉદાસીન, શુદ્ધ આત્મપદમાં તે બિરાજમાન હોય છે; અને એમાં જ તે નિત્ય રત, નિત્ય સંતુષ્ટ ને તૃપ્ત હોય છે; એમાં જ તેને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આત્મરામી પુરુષને પ્રમાદ ક્યાંથી હોય ?

"સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિગણ આતમરામી રે;
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહીયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાસ૦"—શ્રીઆનંદઘનજી

આવો આત્મારામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઇ, સતત આત્મજાગૃતિમય હોઇ, પંચ મહાવ્રતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઇ પણ સ્ખલના આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચ વિષયમાં રાગ-દ્વેષ રહિત વર્ત્તે છે, પંચ સમિતિ-ત્રિગુપ્તિ આદિ બરાબર સાચવે છે, ક્રોધાદિ ચાર કષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વર્જે છે, અને સર્વત્ર સમભાવ ભાવતો રહી યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે છે.

"સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો....ધાર તરવારની૦" —શ્રી આનંદઘનજી

અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ અપ્રમત્ત યોગી, ચારિત્રમોહનો નાશ કરવામાં કેવા શૂરવીરપણે પ્રવર્ત્તે છે, તેનું તાદૃશ પરમ સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરતું અપૂર્વ કાવ્ય અત્રે ટાંકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી:—

"સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો,
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં, દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો....અપૂર્વ૦
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઇશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
દર્શનમોહ વ્યતીત થઇ ઉપજ્યો બોધ જે, દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો,
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે, વર્ત્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો....અપૂર્વ૦

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
 ઘોર પરીષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વ૦
સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્ત્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વ૦
પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા, પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ, વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો....અપૂર્વ૦
ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્ત્ત ક્રોધ સ્વભાવતા, માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
 માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની, લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો....અપૂર્વ૦
બહુ ઉપસર્ગકર્ત્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં, વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો,
 દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં, લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો....અપૂર્વ૦
નગ્નભાવ મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા, અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
 કેશ, રોમ, નખ, કે અંગે શૃંગાર નહીં, દ્રવ્ય-ભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો....અપૂર્વ૦
શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
 જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો ...અપૂર્વ૦
એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં, વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો,
 અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા, પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો....અપૂર્વ૦
ઘોર તપશ્ચર્યામાં મનને તાપ નહીં, સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;
 રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો....અપૂર્વ૦
એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો,
 શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....અપૂર્વ૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આવો **અપ્રમત્ત યોગી** ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે યથાશક્તિ–પોતાની સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો સંહાર કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે, 'ભેઠ બાધીને', 'રઢ લગાડીને' મંડી પડે છે.

યથાશક્તિ એટલે ?

અત્રે '**યથાશક્તિ**' શબ્દ કહ્યો છે તે સહેતુક કહ્યો છે. યથાશક્તિ એટલે જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, ન્યૂનાધિક નહિં એમ શક્તિને અનુસરીને આના બે અર્થ છે: (૧) એક તો પોતાની શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરીને, શક્તિ ઉપરવટ થઇને, પોતાના ગજા ઉપરાંત ન કરવું તે યથાશક્તિ છે અશક્ય અનુષ્ઠાન ન કરવું, અને પોતાના મન-વચન-કાયાની શક્તિ લક્ષમાં રાખી શક્ય અનુષ્ઠાન કરવું, એ આ ઉપરથી સૂચવ્યુ છે (૨) બીજો અર્થ એ છે

કે-જેટલી પોતાની શક્તિ છે તેટલી સર્વ ખરચી નાંખીને, **સર્વાત્માથી** કરવું, કંઇ પણ શક્તિ ગોપવ્યા વિના-'अणिगूहिअबलवीरिओ' પોતાનું બલ-વીર્ય ગોપવ્યા વિના-કરવું તે યથાશક્તિ છે.

આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ-(૧) તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધાવંત, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય છે. આમાં 'તીવ્ર શ્રુત બોધ' ઉપરથી સમ્યગ્જ્ઞાન, 'શ્રદ્ધાવંત' ઉપરથી સમ્યગ્દર્શન, 'અપ્રમાદી' ઉપરથી સમ્યક્ચારિત્ર સૂચિત થાય છે. આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો ઉત્તમ આરાધક-સાધક હોય છે. અને તેવા પુરુષનો આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે.

સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે:—

शास्त्रसंदर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः ।
शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः ॥ ५ ॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;
ને તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહનો જાય;
પ્રબળપણાથી શક્તિના, વિશેષે કરી આમ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ. ૫.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે, અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય,-શક્તિના ઉદ્રેકને લીધે, પ્રબલપણાને લીધે,-પર છે, તે આ 'સામર્થ્ય' નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

હવે ત્રીજા સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ અહીં ચોકખેચોકખું કહ્યું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું-આત્માના સમર્થપણાનું જેમાં પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું

वृत्तिः-**शास्त्रसंदर्शितोपायः**—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કહ્યો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં તેનું કથન સામાન્યથી છે **तदतिक्रान्तगोचरः**-તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાંત છે-પર છે. (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). શા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

शक्त्युद्रेकात्—શક્તિના ઉદ્રેકથી, શક્તિના આધિક્યથી-પ્રબલપણાથી. **विशेषेण**-વિશેષથી,- નહિં કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી પર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું છે. **सामर्थ्याख्योऽयं**-આ 'સામર્થ્યયોગ' નામનો યોગ, **उत्तमः**-ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે. કારણ કે તદ્ભાવના-યોગભાવના હોવાપણાને લીધે, તે અક્ષેપે કરીને-અવિલંબે-શીઘ્રપણે પ્રધાનફલનું-મોક્ષનું કારણ હોય છે.

છે, તેનું નામ સામર્થ્યયોગ છે. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે આના બે લક્ષણુ કહ્યાઃ—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવ્યો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણાને લીધે તે આ પ્રકારેઃ—

શાસ્ત્રનું સામાન્ય માર્ગદર્શન

શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવ્યો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવ્યો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગદર્શન-દિશાદર્શન પૂરતું છે. જેમ કોઇ વટેમાર્ગુ કોઇ જાણકારને રસ્તો પૂછે, તો રસ્તો બતાવનાર તેને લાંબેથી આંગળી ચીંધીને તે બતાવે છે, પણ તે કાંઇ તેને ઠેઠ વળાવવા જતો નથી; તેમ શાસ્ત્ર પણ મુમુક્ષુ સામર્થ્યયોગીને આ યોગ-માર્ગમા ગમન કરવાની સામાન્યથી દિશા સૂઝાડે છે કે—જુઓ! આ આ ઉપાય કરશો તો આગળનો માર્ગ પામશો. પણ તેની સૂચના પ્રમાણે તે માર્ગે ચાલવાનું—ગમનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કામ તો તે નિર્મલ મતિવાળા મુમુક્ષુનું છે. અને તે તેમ કરે છે એટલે જ તે યોગમાર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધતી આત્મદશાને—ગુણસ્થાનને× પામતો જાય છે.

આત્મસામર્થ્યથી પ્રગતિ

અને એમ કરતાં કરતાં તે શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાને પણ વટાવી જાય છે, અને વિશેષથી શાસ્ત્રને અગોચર—શાસ્ત્રથી પર એવા વિષયને પામતો પામતો આગળ ધપતો જાય છે. કારણ કે શાસ્ત્ર તો અમુક હદ સુધી—સામાન્યપણે માર્ગ બતાવે છે કે—'આ ફલાણી દિશાએ ચાલ્યા જાઓ' પછી વિશેષપણે તો **સામર્થ્ય-યોગી**એ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ જાણી આગળ વધવાનું રહે છે અને એવા પ્રકારે આગળ વધવાનું સામર્થ્ય—સમર્થપણું આ યોગીમાં આવી ગયું હોય છે, યોગ—ગગનમાં મુક્તપણે વિહરનારા આ વિહંગમા એટલું બધું આત્મબલ વૃદ્ધિ પામ્યુ હોય છે, કે તે પોતાની મેળે જ યથેચ્છ ઊંચે ઊડવાને સમર્થ થાય છે. એટલે તે સડસડાટ યોગમાર્ગે ચાલ્યો જાય છે; અને તે જેમ જેમ વિશેષે કરીને આગળ જતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાની મેળે જ તેને આગળનો માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાતો જાય છે, જે માર્ગ લાંબેથી બરાબર નહોતો દેખાતો તે નિકટ આવતાં સાવ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે, અને જે માર્ગ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવગમ્યપણે ચોકખેચોકખો દેખાતો હોય, તેમાં પછી આત્મસામર્થ્ય સિવાય બીજી શી સહાયની તેને અપેક્ષા રહે? આમ આ ના **સમર્થ યોગીને** પ્રત્યક્ષ સાચો માર્ગ મળી ગયો છે, ને સંદેહ છૂટી ગયો છે, એટલે તે નિર્ભયપણે-નિઃશંકપણે-દૃઢ નિશ્ચયપણે, પોતાના જંઘાબલથી જ—પોતાના આત્મબલથી જ, યોગ—પર્વતની એક પછી એક ભૂમિકાઓ કૂદાવતો જાય છે, ને એમ ચઢતો

× "दिशा दर्शितया शास्त्रैर्गच्छन्नच्छमतिः पथि ।
ज्ञानयोगं प्रयुञ्जीत तद्विशेषोपलब्धये ॥" — શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્

ચઢતો છેવટે યોગ–ગિરિના શૃંગ પર પહોંચી જાય છે, અને તેના અંતરાત્મામાં અનુભવો-દ્‌ગારરૂપ ધ્વનિ ઊઠે છે કેઃ—

"મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સંયમથી શક્તિસંચય

આવા આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્રેક–પ્રબલપણું છે. તેનામાં એટલી બધી આત્મશક્તિ આવી ગઈ હોય છે કે તે ઉભરાઇ જાય છે. અને આ ઉભરાઈ જતી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યાર સુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે-શક્તિ જમા કરી છે તે છે.

કારણ કે આ સામર્થ્યયોગની ભૂમિકાએ પહોંચતા પહેલાં પ્રથમ તો તે સાચો ઇચ્છા-**યોગી** થયો હતો. ઇચ્છા–શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત થયા, સમ્યગ્દર્શન થયું, આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું, પણ તથારૂપ ચારિત્રમાં–સંયમમાં હજુ તેનો પ્રમાદ હતો, તે પ્રમત્ત યોગી હતો. પછી તે **શાસ્ત્રયોગી** બન્યો, શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ રહસ્યનો જ્ઞાતા થયો, અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ને અપ્રમાદી થયો, અપ્રમત્ત સંયત યોગી થઇ ગયો. આમ તે ઉત્તરોત્તર સંયમની વૃદ્ધિ કરતો ગયો. મન–વચન–કાયાના પ્રમત્ત યોગથી આત્માની વેડફાઇ જતી–ચારે કોર વેરણછેરણ થતી શક્તિને તેણે અટકાવી; અને જેમ બને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન કરી, આત્માને સંયમી રાખી–રોકી રાખી, તેણે આત્મવીર્યની અત્યંત જમાવટ (Mobilisation) કરી. અને હમણાં પણ આ સામર્થ્યયોગમાં યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરતો તે તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગ-વંત રહી, સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો જઇ, આત્મવીર્યની ઉગ્ર જમાવટ કરી રહ્યો છે. આમ તેનો શક્તિઉદ્રેક ઉપજ્યો છે, અને અંગમાં નહિં સમાતી તે શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

"સંયમના યોગે વીર્ય તે, તુમે કીધો પંડિત દક્ષ રે;
સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે. મન મોહ્યું અમારું પ્રભુગુણે.
અભિસંધિ અબંધક નીપને, અનભિસંધિ અબંધક થાય રે;
સ્થિર એક તત્ત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....મન૦" શ્રીદેવચંદ્રજી

"અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;
સંયમશ્રેણી ફૂલડેજી, પૂજું પદ નિષ્પાવ."

અને આવા આ સમર્થયોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, પ્રધાન

છે, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે '**મોક્ષની સાથે યોજે-જોડે તે યોગ,**' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલ સાથે યોજે છે, શીઘ્રપણે મુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગપર્વતનું શિખર છે.

ઉત્તમ યોગ

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છેઃ—

सिद्ध्याख्यपदसंप्राप्तिहेतुभेदा न तत्त्वतः ।
शास्त्रादेवावगम्यन्ते, सर्वथैवेह योगिभिः ॥ ६ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંહિ;
માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ. ૬.

અર્થઃ—'સિદ્ધિ' નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્રદ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે-પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને-સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્રદ્વારા જ સર્વપ્રકારે થઈ શકે નહિં. હા, કેટલાક પ્રકારો શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે,—કે જે વાણીને અગોચર છે, '**यतो वाचो निवर्तते**' જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે માટે મુક્તિપ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી.

શાસ્ત્રની મર્યાદા

મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિના કેટલાક પ્રકારો જ શાસ્ત્રથી જાણી શકાય છે,—બધાય નહિં. આમ શાસ્ત્રનું વ્યર્થપણું પણ નથી, તેમજ સર્વથા સમર્થપણું પણ નથી, અમુક મર્યાદા સુધી તેનુ દિગ્દર્શન છે, તેથી આગળ તો આત્મસામર્થ્યરૂપ **સામર્થ્યયોગથી** વધવાનું છે, એ તાત્પર્ય છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. કારણ

અનુભવ મિત્ર

वृत्तिः-सिद्ध्याख्यपदसंप्राप्तिहेतुभेदाः—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો—સમ્યગ્દર્શનાદિ. શું? તો કે-**न तत्त्वतः**—નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી. **शास्त्रादेवावगम्यन्ते**—શાસ્ત્રથકી જ જાણવામાં આવતા. અને એમ છતાં શાસ્ત્રનું વૈયર્થ્ય-વ્યર્થપણું-ફોગટપણું નથી, એટલા માટે કહ્યું—**सर्वथैवेह योगिभिः**—સર્વથા જ અહીં યોગીઓને, એટલે સર્વેય પ્રકારોથી અહીં-લોકમાં સાધુઓને જાણવામાં આવતા નથી, કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના અનંત ભેદ છે

કે શાસ્ત્ર તો દિશાદર્શનથી આગળ ડગલુંય ચાલતું નથી,–'ભાઈ! અમુક દિશાએ અમુક રીતે ચાલ્યા જાઓ,' એટલી જ દિશા સામાન્યપણે આ સમર્થ યોગીને સૂઝાડીને શાસ્ત્ર અટકી જાય છે, વચન અગોચર વાત તે કહી શકતું નથી. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્યયોગનું–આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેઠ કૈવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે; તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વામી બનાવે છે.

"पदमात्रं हि नान्वेति शास्त्रं दिग्दर्शनोत्तरम् ।
ज्ञानयोगो मुनेः पार्श्वमाकैवल्यं न मुंचति ॥" —શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્

"અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો....અપૂર્વ અવસર." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;
કારજ સાધક બાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ત વિખ્યાત. વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.
અહો ચતુરાઈ રે અનુભવ મિત્તની, અહો તસ પ્રીત પ્રતીત,
અંતરજામી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્રશું રીત....વીર૦
અનુભવ સંગે રે રંગે પ્રભુ મળ્યા, સફળ ફળ્યાં સવિ કાજ;
નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે રે, આનંદઘન મહારાજ....વીર૦"
—યોગિરાજ આનંદઘનજી

સર્વથા તેનો પરિચ્છેદ(પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્રથકી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે:—

सर्वथा तत्परिच्छेदात्साक्षात्कारित्वयोगतः ।
तत्सर्वज्ञत्वसंसिद्धेस्तदा सिद्धिपदाप्तितः ॥ ७ ॥

સર્વથા જ જો શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;
તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોગ તેહને સોય;

વૃત્તિ:-सर्वथा—સર્વથા, અક્ષેપે-અવિલંબે ફલસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારોથી, तत्परिच्छेदात्—શાસ્ત્રથકી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિજ્ઞાનને લીધે, શું? તો કે—साक्षात्कारित्वयोगतः-કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી-કારણથી, (પ્રત્યક્ષપણાના કારણે). तत्सर्वज्ञत्वसंसिद्धेः-તે શ્રોતા યોગીના સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે—પ્રસ્તુત હેતુભેદોનો આનાવડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદરૂપ યોગ થશે એટલા માટે-અને તેથી કરીને तदा-ત્યારે જ, શ્રવણ કાલે જ, सिद्धिपदाप्तितः-સિદ્ધિપદની-મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે, કારણ કે અયોગિકેવલીપણાનો પણ શાસ્ત્રથી જ સદ્ભાવ જાણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે. અર્થાત્ અયોગિકેવલીપણું પણ શાસ્ત્રથી જ જણાશે, એટલે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જશે। (આમ આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે)

તેથી સર્વજ્ઞત્વની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઇ જાય ! ૭

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્રદ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-પણાનો-પ્રત્યક્ષપણાનો યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

હવે જો શાસ્ત્રથકી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય એમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) જો એમ થાય તો સર્વ ભાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે, (૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ મુક્તિ પણ મળશે!

(૧) જો શાસ્ત્રથી જ સમ્યગ્દર્શન વગેરેના સર્વ પ્રકારો જાણવામાં આવી જાય, તો પછી તે સર્વ ભાવોનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે સર્વ ભાવો પ્રત્યક્ષ દેખાય

(૨) એટલે પછી શ્રવણ કરતાં જ—સાંભળતાં વેંત જ તે શ્રોતા યોગીને સર્વજ્ઞપણું સાંપડી જાય! શાસ્ત્રથી જાણ્યું-સાંભળ્યું કે તરત કેવલજ્ઞાન! બીજી બધી પંચાત ને માથાકૂટ મટી જાય!

(૩) અને તેમ થાય તો ત્યારે જ—સાંભળતી વેળાએ જ તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઇ જાય! સાક્ષાત્ મોક્ષ મળી જાય! કારણ કે શાસ્ત્રથી જ અયોગિકેવલિપણાને પણ જાણવાનો પ્રસંગ બને છે. એટલે ઉક્ત ન્યાયે તેમ જાણતાં જ સિદ્ધિ થઇ જવી જોઇએ!

પણ તેમ બનતું દેખાતું નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ટ છે, દૃષ્ટ-ઇષ્ટ બાધિત છે. કારણ કે (૧) શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વભાવો સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવ-ગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષપણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું નથી. (૩) તેમ જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થતી દેખાતી નથી.

માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વપ્રકારે જાણી શકાય નહિં, એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થયો.

"શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નીવેડો છે."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

એ હશે, એમ પણ ભલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે? એટલા માટે અત્રે કહે છે—

न चैतदेवं यत्तस्मात्प्रातिभज्ञानसंगतः ।
सामर्थ्ययोगोऽवाच्योऽस्ति, सर्वज्ञत्वादिसाधनम् ॥ ८ ॥

તે આ એમ ન – તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;
સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન. ૮

અર્થ:—અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય–ન કહી શકાય એવો છે, કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

કોઈ કહેશે કે 'ભલા! શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ ભલેને થઈ જતી હોય! એમાં આપણને શી હરકત છે?' તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે—ભાઈ! એમ નથી. જો શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિ મળી જતી હોત, તો અમને શી હરકત હોય? **પ્રત્યક્ષ વિરોધ** તો એના જેવું સ્હેલું બીજું શું? એના જેવું રૂડું શું? પણ એમ તો થતું દેખાતું નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો તેમાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત્ અયોગીપણું–

વૃત્તિઃ–**न चैतदेव**—અને આ–હમણાં જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રથકી અયોગિ કેવલિપણાનો બોધ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે. (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે–**प्रातिभज्ञानसंगतः**–પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ 'ઊહ' નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું? તો કે–**सामर्थ्ययोगः**–સામર્થ્યપ્રધાન યોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી–ચાલુ વિષયમાં ક્ષપકશ્રેણિગત ધર્મવ્યાપાર જ અહીં છે. આ–**अवाच्योऽस्ति**–અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના યોગીને સંવેદનસિદ્ધ અર્થાત્ આત્માનુભવગમ્ય છે, **सर्वज्ञत्वादिसाधनम्**–સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે,– અક્ષેપે કરીને (વગર વિલંબે) આના થકી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે તેટલા માટે.

કોઈ શંકા કરે—'આ **પ્રાતિભજ્ઞાન** પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે, નહિં તો છઠ્ઠા જ્ઞાનનો પ્રસંગ આવી પડશે. અને આ કેવલ પણ નથી, કારણ કે એ સામર્થ્યયોગના કાર્યરૂપ છે. અને આમ સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો તત્ત્વથી શાસ્ત્રથકી જ જાણવામાં આવે છે.' અત્રે સમાધાન કરવામાં આવે છેઃ–

આ નથી શ્રુત, નથી કેવલ, કે નથી જ્ઞાનાંતર (બીજું કોઈ જ્ઞાન),– રાત્રી, દિવસ ને અરુણોદયની જેમ. કારણ કે અરુણોદય નથી રાત્રિ–દિવસથી જૂદો, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પણ કહી શકાતો. એમ આ **પ્રાતિભજ્ઞાન** પણ નથી તે બેથી જૂદું, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પણ કહી શકાતું. કારણ કે તત્કાળે જ તેવા પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા ભાવને લીધે, શ્રુતપણે તત્ત્વથી તેનું અસંવ્યવહાર્યપણું છે (શ્રુતરૂપે તેનો વ્યવહાર કરી શકાય એમ નથી), તેથી એ શ્રુત નથી. અને ક્ષાયોપશમિકપણાને લીધે, અશેષ દ્રવ્ય–પર્યાયના અવિષયપણાએ કરીને (સર્વ દ્રવ્ય–પર્યાય નથી જણાતા) તે કેવલ પણ નથી, એટલા માટે.

અને આ **તારકજ્ઞાન–નિરીક્ષણ** જ્ઞાન આદિ શબ્દથી વાચ્ય (ઓળખાતું) એવું પ્રાતિભ જ્ઞાન બીજાઓને (અન્યદર્શનીઓને) પણ ઇષ્ટ છે. એટલા માટે અદોષ છે.

દેહરહિત મુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીઠો કે સાંભળ્યો નથી. અને જો શાસ્ત્રદ્વારા અયોગીપણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું હોત, તો તો પ્રત્યક્ષપણે તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થવી જોઇતી હતી. પણ તેમ તો બનતું દેખાતું નથી

અવાચ્ય

અને આમ છે એટલા માટે જ, સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, કહ્યો જાય એવો નથી, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનો વિષય પરોક્ષ છે, અને **સામર્થ્યયોગનો** વિષય પ્રત્યક્ષ એટલે કે આત્માનુભવગોચર છે, સાક્ષાત્કારરૂપ છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કહ્યો છે. આ 'યોગ' એટલે **ક્ષપકશ્રેણિગત** યોગીનો ધર્મવ્યાપાર જ છે, અર્થાત્ ક્ષપકશ્રેણી જેણે આરંભેલી છે એવા સમર્થ યોગીનો આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ **સામર્થ્યયોગ** છે. એમાં આત્માનુભવનું-સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે.

"પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ."
"વાસી અનુભવ નંદનવનના, ભોગી આનંદઘનના." —શ્રી દેવચંદ્રજી

આવો આ સામર્થ્યયોગ '**પ્રાતિભજ્ઞાન**'થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞપણા આદિના સાધનરૂપ-કારણરૂપ થાય છે તે આ પ્રમાણેઃ—

પ્રાતિભ જ્ઞાન

પ્રાતિભ જ્ઞાન એટલે પ્રતિભાથી ઉપજતું જ્ઞાન, પ્રતિભાસંપન્ન જ્ઞાન પ્રતિભા એટલે અસાધારણ પ્રકાશ, ઝળક, ચમકારો જેમાં અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે-ચમકે છે તે પ્રાતિભજ્ઞાન જેમા ચૈતન્યશક્તિનો અસાધારણ-અતિશયવંત ચમત્કાર, અપૂર્વ અનુભવ પ્રકાશ, પ્રતિભાસે છે, પ્રગટ જણાય છે-અનુભવાય છે, તેનું નામ '**પ્રાતિભ જ્ઞાન**' છે આવુ પ્રાતિભ જ્ઞાન અત્રે સામર્થ્યયોગમા હોય છે. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ 'ઊહ' (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે, કારણ કે માર્ગાનુસારી એટલે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગે ચાલ્યા જતા 'દક્ષ' યોગીનું અત્રે શુદ્ધ **માર્ગને** અનુસરતું અનન્ય તત્ત્વચિંતન હોય છે જેમકે—

"જડ ને ચેતન બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન, સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે,
સ્વરૂપ ચેતન નિજ જડ તે સંબંધ માત્ર, અથવા તે જ્ઞેય પણ પર દ્રવ્યમાય છે;
એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો, જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે,
કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search-Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે-ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્યયોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે, ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો જાય છે, અને કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતો જાય છે.

"એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરૂઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....
અપૂર્વ અવસર૦

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી, સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંતસમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ, પ્રગટાવું નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન જો....
અપૂર્વ અવસર."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સર્વજ્ઞતાદિનું સાધન

વળી આ સામર્થ્યયોગ, સર્વજ્ઞપણું-સિદ્ધિપદ વગેરેનું સાધન છે, કારણ છે. કારણ કે એનાવડે કરીને વગર વિલંબે, સર્વજ્ઞપણા-કેવલજ્ઞાન વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાતિભ જ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી, તે શ્રેણીના અંતે, કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન ભાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી બને છે. અને પછી આ છેલ્લા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, તે **અયોગી કેવલી-સિદ્ધ** થાય છે, 'દૈહિક પાત્ર મટી જાય છે.'

"ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો....અપૂર્વ૦
વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં, બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે, આયુષ પૂર્ણે મટિયે દૈહિક પાત્ર જો....અપૂર્વ૦"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

પ્રાતિભ જ્ઞાન સંધ્યા જેવું

અત્રે કદાચ એમ શંકા થાય કે-આ છઠ્ઠું જ્ઞાન-'**પ્રાતિભ જ્ઞાન**' ક્યાંથી કહ્યું? તે તો ઘટે નહિં, કારણ કે જ્ઞાન તો પાંચ પ્રકારના જ છે અને આ કેવળજ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે એ કેવલજ્ઞાન તો સામર્થ્યયોગના કાર્ય-રૂપ-ફળપરિણામરૂપ છે, કારણ ને કાર્ય બન્ને એક હોય નહિં. માટે આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

તેનું **સમાધાન** એમ છે કે-આ **પ્રાતિભ જ્ઞાન** શ્રુતજ્ઞાન નથી, કેવલજ્ઞાન નથી, તેમ જ બીજું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી, તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની **સંધિનું જ્ઞાન** છે, તે તે બેથી જૂદું પણ નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી (૧) તેને **શ્રુતજ્ઞાન** પણ ન કહી શકાય, કારણ કે તેમાં એવો કોઇ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રતિભાસંપન્ન ક્ષયોપશમ હોય છે, કે તેનો શ્રુતજ્ઞાનપણે વ્યવહાર થઇ શકે નહિં. (૨) તેમ જ તે **કેવલજ્ઞાન** પણ ન કહેવાય કારણ કે **પ્રાતિભ જ્ઞાન** ક્ષાયોપશમિક-ક્ષયોપશમ ભાવરૂપ છે, અને **કેવલજ્ઞાન** તો ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે. તથા પ્રાતિભ જ્ઞાનમાં સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય જાણી શકાતા નથી, ને કેવલમાં જાણી શકાય છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ચોકખો ભેદ છે

"योगजाद्दृष्टजनितः स तु प्रातिभसंज्ञितः ।
संध्येव दिनरात्रिभ्यां केवलश्रुतयोः पृथक् ॥"— શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ્

અને અન્ય દર્શનીઓને પણ આ 'પ્રાતિભજ્ઞાન' સંમત છે તેઓ તેને '**તારક**'-'**નિરીક્ષણ**' આદિ નામથી ઓળખે છે. તારક એટલે ભવસમુદ્રથી તારનારું. નિરીક્ષણ એટલે દ્રષ્ટા પુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન. આમ આ **પ્રાતિભ જ્ઞાન** માનવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, એટલે કે તે માનવું યથાર્થ છે, સમ્યક્ છે.

સામર્થ્યયોગના ભેદ કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

**द्विधायं धर्मसंन्यासयोगसंन्याससंज्ञितः ।
क्षायोपशमिका धर्मा, योगाः कायादिकर्म तु ॥ ९ ॥**

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર બે આ ખાસ;
પ્હેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.
ક્ષાયોપશમિક હોય જે, ધર્મો તેહ કહાય;
કાય આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય ૯

वृत्तिः--द्विधा—બે પ્રકારનો **अयं**-આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે-**धर्मसंन्यास-योगसंन्याससंज्ञितः**-ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી) યુક્ત આની 'ધર્મસંન્યાસ' સંજ્ઞા ઉપજી છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસસંજ્ઞિત. એમ 'યોગસંન્યાસ' સંજ્ઞા આની ઉપજી છે, એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજ્ઞિત અને અહીં તેવા પ્રકારે તે સંજ્ઞાત થાય છે-ગગાબર ઓળખાય છે, એટલા માટે તે તત્ત્વરૂપે જ ગ્રહાય છે આ ધર્મો કયા? તે માટે કહ્યું કે—

क्षायोपशमिका धर्माः—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષયોપશમથી નીપજેલા એવા ક્ષમા આદિ તે ધર્મો છે. **योगाः कायादिकर्म तु**-અને યોગો તે કાયઆદિના વ્યાપારો છે,-કાયોત્સર્ગકરણ આદિ.

અર્થ:—આ સામર્થ્યયોગ,- ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (નામે) કરીને બે પ્રકારનો છે ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમ ભાવથી ઉપજતા) તે 'ધર્મો' છે, અને કાય વગેરેનું કર્મ તે 'યોગો' છે.

વિવેચન

આ સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે-(૧) '**ધર્મસંન્યાસ**' એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) '**યોગસંન્યાસ**' એવી સંજ્ઞાવાળો અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ-વ્યાપાર. અત્રે 'સંજ્ઞા' શબ્દ હેતુપૂર્વક કહ્યો છે, કારણ કે જેના વડે કરીને અમુક વસ્તુ તેના સ્વરૂપે સંજ્ઞાત થાય-સમ્યક્ પ્રકારે જાણવામાં આવે, બરાબર ઓળખાય તે સંજ્ઞા.

'**ધર્મસંન્યાસયોગ**'—જેમાં ધર્મોનો સંન્યાસ એટલે ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ અહીં '**ધર્મો**' એટલે સર્વ પ્રકારના **ક્ષાયોપશમિક ભાવો**-ક્ષયોપશમથી ઉપજતા ભાવો સમજવા ક્ષયોપશમ ભાવથી ક્ષમા વગેરે જે જે ભાવો ઉપજે છે, તે તે ધર્મો છે. આ ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, કારણ કે આ મહાત્મા સામર્થ્યયોગી **ક્ષપકશ્રેણી** પર આરૂઢ થઈ, કર્મોને ખપાવતો ખપાવતો-ખતમ કરતો કરતો આગળ વધે છે, એટલે તેને કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા **ક્ષાયિકભાવો** ઉપજે છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણો પ્રગટે છે. આમ ક્ષાયિક ભાવ ઉપજતાં ક્ષયોપશમ ભાવો ત્યજાતા જાય છે.

"ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે,
આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમઘર નીપન્યા રે...શ્રી નમિ જિનવર સેવ, ઘનાઘન ઉનમ્યો રે."
—શ્રી દેવચંદ્રજી

યોગસંન્યાસ યોગ—યોગસંન્યાસ, એટલે જેમાં યોગોનો એટલે કે મન-વચન-કાયાના કર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે મન-વચન-કાયાના યોગનો જ્યાં અભાવ છે, એવી '**અયોગી**' અવસ્થા જ્યાં હોય છે, તે યોગસંન્યાસ છે

"મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છુટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું 'અયોગી' ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્ત્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....અપૂર્વ."
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ બન્ને નામ આપ્યા છે તે યથાર્થ છે.

એમ આ **સામર્થ્યયોગ** બે પ્રકારનો છે. તેમાં જે જ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી બતાવવા માટે કહે છે—

द्वितीयापूर्वकरणे प्रथमस्तात्त्विको भवेत् ।
आयोज्यकरणादूर्ध्वं, द्वितीय इति तद्विदः ॥ १० ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાત્ત્વિક હોય;
આયોજ્યકરણની પછી, તજ્જ્ઞો બીજો જોય. ૧૦

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ-ધર્મસંન્યાસયોગ હોય; અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ-યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે.

વૃત્તિઃ-द्वितीयापूर्वकरणे—**બીજા અપૂર્વ કરણમાં.** ગ્રંથિભેદના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના વ્યવચ્છેદ-અપવાદ અર્થે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વકરણમાં પ્રસ્તુત સામર્થ્ય-યોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

'અપૂર્વકરણ' એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે,—કે જે અનાદિ સંસારમાં પણ તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફલ ગ્રંથિભેદ આદિ છે.

તેમાં—આ **પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં** ગ્રંથિભેદ તે ફલ છે, અને આ ગ્રંથિભેદનું ફલ સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રશમ આદિ લિંગ-ચિન્હવાળો આત્મપરિણામ છે કહ્યું છે કે—"प्रशम-संवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ।"—પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટપણું) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે યથાપ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુક્રમે ગોઠવણી) છે, અને તે પશ્ચાનુપૂર્વીથી-ઊલટા ક્રમે સુંદર છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

અને આ **બીજું અપૂર્વકરણ**,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેના સંખ્યેય સાગરોપમ વ્યતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું? તો કે—

'**प्रथमस्तात्त्विको भवेत्**'—**પ્રથમ તાત્ત્વિક** હોય છે. પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ નામથી ઓળખાતો યોગ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક એવો હોય છે. અને એ ક્ષપકશ્રેણીવાળા યોગીને હોય છે, કારણ કે ક્ષાયોપશમિક એવા ક્ષમા વગેરે ધર્મોની એને નિવૃત્તિ હોય છે (ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો-ધર્મો દૂર થઇ ગયા હોય છે) એટલા માટે આ આમ ઉપન્યાસ-રજૂઆત છે

અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસયોગ તો પ્રવ્રજ્યાકાળે પણ હોય છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મોનો ત્યાં સંન્યાસ-ત્યાગ છે, એવી પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ-અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ આ પ્રવ્રજ્યાનો ભવવિરક્તને જ અધિકારી કહ્યો છે. કહ્યું છે કે:—

"अथ प्रव्रज्यार्हः आर्यदेशोत्पन्नः, विशिष्टजातिकुलान्वितः, क्षीणप्रायकर्ममलः,

વિવેચન

સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ ને યોગસંન્યાસ એમ બે વિભાગ પાડ્યા, તે પ્રત્યેક ક્યારે હોય છે, તે અહીં બતાવ્યું છેઃ-(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-તાત્ત્વિક એવો **ધર્મસંન્યાસ યોગ** દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-**યોગસંન્યાસ યોગ** આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

विमलबुद्धिः, 'दुर्लभं मानुष्यं, जन्म मरणनिमित्तं, सपदश्चपलाः, विषया दुःखहेतवः, संयोगे वियोगः, प्रतिक्षणं मरणं, दारुणो विपाकः,' इत्यवगतसंसारनैर्गुण्यः, तत एव तद्विरक्तः, प्रतनुकषायः, अल्पहास्यादिः, कृतज्ञः, विनीतः, प्रागपि राजामात्यपौरजनबहुमतः, अद्रोहकारी, कल्याणाङ्गः, श्राद्धः, समुपपन्नश्च ।" (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન)

કારણ કે આવો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિ, અને આવો હોય તે ન આરાધે એમ હોય નહિ-(આરાધે જ), એમ સર્વજ્ઞવચન-આગમ ભાવવા યોગ્ય છે. તેથી આ અનિરૂપિત અર્થ નથી.

आयोज्यकरणादूर्ध्वं—આયોજ્યકરણથી આગળમાં કેવલાભોગથી અચિન્ત્યવીર્યપણાએ કરીને આયોજીને, તેવા તેવા પ્રકારે તત્કાલ ખપાવી દેવાય એમ **ભવોપગ્રાહી** કર્મની તથાપ્રકારના અવસ્થાન ભાવમાં કૃતિ, તે **આયોજ્ય કરણ** છે (કેવલાભોગથી આયોજીને ભવોપગ્રાહી કર્મની સ્થિતિ તરત ખપાવી દેવાય એવી કરી દેવી તે આયોજ્યકરણ છે) આનું ફલ **શૈલેશી** અવસ્થા છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

द्वितीय इति तद्विदः—બીજો 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે, કારણ કે **શૈલેશી** અવસ્થામાં આનો ભાવ-હોવાપણું છે

આ સર્વ આગમિક વસ્તુ છે અને તેવા પ્રકારે એને સંવાદી (મળતો) અર્થ-આગમવચન છે—

"करणं अहापवत्तं अपुव्वमणियट्टिमेव भव्वाणं ।
इयरेसिं पढमं चिय भण्णइ करणं त्ति परिणामो ॥
जा गण्ठी ता पढमं गण्ठिं समइच्छओ भवे बीयं ।
अणियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥
गण्ठित्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगण्ठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणरागदोसपरिणामो ॥
एत्तो विवज्जओ खलु भिण्णे एयम्मि समणाणं तु ।
थोवं पि सुपरिसुद्धं सच्चासम्मोहहेउत्ति ॥
सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ ।
चरणोवसमखयाण सागरसंखन्तरा होन्ति ॥"

પ્રસાદિ લેશથી આ પરિભાવિત અર્થવાળું છે. (અર્થ માટે જુઓ ઉપર વિવેચન)

—: તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ :—

તેમાં પ્રથમ, **ધર્મસંન્યાસ** અને તે પણ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક કોટિનો ધર્મસંન્યાસ, **બીજા અપૂર્વકરણના** સમયે પ્રગટે છે. અહીં 'બીજા' અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે જે ગ્રંથિભેદનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે '**બીજા**'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો આમ આ **અપૂર્વકરણ** બે છેઃ- (૧) ગ્રંથિભેદના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું

બીજા અપૂર્વ-કરણમાં

આ **અપૂર્વકરણ** એટલે શું? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિ કાળના ભવભ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. **ગ્રંથિભેદ** વગેરે આ અપૂર્વકરણનું ફળ છે. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ફળ ગ્રંથિભેદ છે, અને તે ગ્રંથિભેદનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે.

ગ્રંથિભેદ—ગ્રંથિ એટલે ગાઠ વાસની કઠણ ગાંઠ જેવી દુર્ભેદ-ભેદવી મુશ્કેલ, એવી ગાઢ રાગદ્વેષપરિણામરૂપ કર્મની ગાંઠ જ્યા ભેદાય છે, તેનું નામ ગ્રંથિભેદ છે 'અને આ દુર્ભેદ કર્મગ્રંથિરૂપ મહાબલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવ-વજ્રથી ભેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે'—જેવો રોગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાબુમાં આવતા ઉપજે છે તેવો અને આ ગ્રંથિનો ભેદ પણ એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતુ નથી તે એક વાર ત્રૂટી એટલે ગસ ત્રૂટી! ખલાસ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમા પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિં, સંધાય જ નહિ, તેનું નામ ભેદ છે; કારણ કે તેવો ગ્રંથિભેદ* થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ ગ્રંથિભેદ સદાય કલ્યાણનો-નિર્વાણનો હેતુ થાય છે જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુનો લાભ થયે સદ્દર્શન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને ગ્રંથિનો ભેદ થતાં સદ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે'

ગ્રંથિભેદ

---

* "तथा च भिन्ने दुर्भेदे कर्मग्रन्थिमहाबले ।
तीक्ष्णेन भाववज्रेण बहुसंक्लेशकारिणि ॥
आनन्दो जायतेऽत्यन्तं तात्त्विकोऽस्य महात्मनः ।
सद्व्याध्यभिभवे यद्वद् व्याधितस्य महौषधात् ॥
भेदोऽपि चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा ।
तीव्रसंक्लेशविगमात्सदा निःश्रेयसावहः ॥
जात्यन्धस्य यथा पुंसश्चक्षुर्लाभे शुभोदये ।
सद्दर्शनं तथैवास्य ग्रन्थिभेदेऽपरे जगु ॥"

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગબિંદુ

સમ્યગ્દર્શન—આમ ગ્રંથિભેદના ફળ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેના ભૂતાર્થનું-પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન થવું, શ્રદ્ધા ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે × 'આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ સુવર્ણસૂત્ર-સોનાનો દોરો પરોવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઇને રહેલો છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અનુભવ કરે છે.' આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેનું કારણ પુણ્ય-પાપ છે; પુણ્ય-પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગમનને સંવરથી રોકી શકાય છે, જૂના કર્મોને નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે; અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ મોક્ષરૂપ બને છે;- આવી તાત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન, ઉપયોગવંત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું ભેદજ્ઞાન થવું, અનુભૂતિ થવી, 'આત્મખ્યાતિ' થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એનું બીજું નામ સમકિત છે.

"છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....
મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ૦
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત....મૂળ૦"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"न सम्यक्त्वसमं किंचित्त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनुभृताम् ॥" —શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી

અર્થાત્—'ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, સમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીઓનું કંઇ શ્રેય નથી, અને મિથ્યાત્વ સમું કંઇ અશ્રેય નથી.'

× "चिरमिति नवतत्त्वच्छन्नमुन्नीयमानम् ,
कनकमिव निमग्नं वर्णमालाकलापे ।
अथ सततविविक्तं दृश्यतामेकरूपम् ,
प्रतिपदमिदमात्मज्योतिरुद्योतमानम् ॥"

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ

અને આમ ગ્રંથિભેદ થઇ, આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેને પરમ આનંદોલ્લાસ ઉપજ્યો છે, એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષના આવા સહજ અનુભવ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છેઃ—

"આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; ગ્રંથિભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે."

"અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્ત્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવું કલ્યાણમૂર્ત્તિ સમ્યગ્દર્શન અપૂર્વકરણવડે ગ્રંથિભેદ થયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ એટલે પ્રગટ ચિહ્ન છેઃ-(૧) **પ્રશમ**, (૨) **સંવેગ**, (૩) **નિર્વેદ**, (૪) **અનુકંપા**, (૫) **આસ્તિક્ય**. પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ લક્ષણોનો આમ પૂર્વાનુપૂર્વ અનુક્રમ છે, પણ પશ્ચાનુપૂર્વથી એટલે ઊલટા અનુક્રમે એ સુંદર-રૂડા છે, એમ શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણનારા કહે છે. કારણ કે આસ્તિક્ય ન હોય તો પ્રશમ આદિ સુંદર-સારા ન લાગે, શોભે નહિં, ઈત્યાદિ ઊલટા ક્રમે સમજવું. અને સુલટા ક્રમે પ્રથમનું લક્ષણ હોય તો પછીનું લક્ષણ આવે એમ સમજવું તે આ પ્રકારેઃ—

સમ્યક્ત્વના ચિહ્ન

પ્રથમ તો **પ્રશમ** એટલે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેક વિચારનો અવકાશ થતાં **સંવેગ** એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી **નિર્વેદ** એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે, અને પછી સ્વદયા-પરદયારૂપ **અનુકંપા** આવે. આ ચાર ગુણ જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો **આસ્તિક્ય** ગુણ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા ક્રમે છે.)

"કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિં જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અથવા ઊલટા ક્રમે **આસ્તિક્ય** એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવાપણાની આસ્થા-અંતર્ પ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ જાણે, તો **અનુકંપા** ઉપજે; આ જીવાદિ જાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પોતાના આત્માની અનુકંપા

ઉપજે કે—અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું. એવો ક્ષોભ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકેઃ—

"હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,
ઝીલ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે....વિહરમાન૦"   —શ્રીદેવચંદ્રજી

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. 'આ કાજળની કોટડી જેવા સંસારમાં મ્હારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,' એમ સંસારથી તે ઉભગે. અને એવો નિર્વેદ-કંટાળો ઉપજતાં, સંવેગ એટલે મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસાર બંધનથી હું કયારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે દૃઢ મુમુક્ષુ બને. અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રશાંતપણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય.

આવા પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણના પ્રતાપે ગ્રંથિભેદ થયે સાંપડે છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વકરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે, કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવર્ત્યો છે, અને ક્રોધાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી ખપાવવારૂપ ક્ષાયિકભાવ ભણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે 'ધર્મસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખરો તાત્ત્વિક, પારમાર્થિક 'ધર્મસંન્યાસ'યોગ છે

તાત્ત્વિક ધર્મ-સંન્યાસ

અતાત્ત્વિક 'ધર્મસંન્યાસ' તો પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં વ્રજન-ગમન તે "પ્રવ્રજ્યા" છે. વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ 'દીક્ષા' છે. આ પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ સંસારથી જે અંતરંગ પરિણામથી ખરેખરો વિરક્ત થયો હોય, ચિત્તમાં અત્યંત વૈરાગ્યવંત થયો હોય, તે જ તેવી જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ દીક્ષાનો અધિકારી પાત્ર કહ્યો છે. દીક્ષાને યોગ્ય, મુનિધર્મ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર જીવ કેવા વિશિષ્ટ ખાસ લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ, તે અહીં કહ્યા છેઃ—

અતાત્ત્વિક ધર્મ સં૦

(૧) જે આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, (૨) વિશિષ્ટ જાતિ-કુલવાળો હોય, (૩) જેનો કર્મમલ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ થવા આવ્યો હોય, (૪) એથી કરીને જ જે વિમલ-

દીક્ષાનો અધિકારી

બુદ્ધિવાળો હોય, (૫) 'મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, જન્મ મરણનું કારણ છે, સંપદાઓ ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ છે, પ્રતિક્ષણે મરણ છે, કર્મનો વિપાક દારુણ છે,'– એમ જેણે સંસારનું નિર્ગુણપણું–નગુણાપણું, નિઃસારપણું, તુચ્છપણું જાણ્યું હોય, (૬) તેથી કરીને જ તે સંસારથી જે વિરક્ત થયો હોય, (૭) જેના કષાય અત્યંત કૃશ, પાતળા, દૂબળા પડી ગયા હોય–જે મંદકષાયી હોય, (૮) જેનામાં હાસ્ય–રતિ–અરતિ વગેરે અલ્પ હોય, (૯) જે કૃતજ્ઞ–કરેલા ઉપકારને, ગુણને જાણવાવાળો કદરદાન હોય, (૧૦) વિનીત–વિનયગુણસંપન્ન હોય, (૧૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં પણ જે રાજા, મંત્રી અને નગરજનોને બહુમત–માનીતો હોય, જેનું સમાજમાં પણ વજન પડતું હોય એવો પ્રતિષ્ઠિત–માનનીય હોય, (૧૨) અદ્રોહકારી–દેવ, ગુરુ, ધર્મ, રાજ, દેશ, સમાજ વગેરેનો જે દ્રોહ કરનાર ન હોય, (૧૩) જે કલ્યાણ અંગવાળો–ભદ્રમૂર્ત્તિ હોય, કે જેને દેખતાં જ છાપ પડે કે આ ભદ્ર–ભલો–રૂડો જીવ છે, એવો હોય, (૧૪) શ્રાદ્ધ, સમ્યક્ શ્રદ્ધાવંત, શ્રદ્ધાળુ હોય, (૧૫) સ્થિર હોય, ચળવિચળ પરિણામી ન હોય, (૧૬) સમુપપન્ન હોય, એટલે સમ્યક્ પ્રકારે સદ્ગુરુને શરણે આવેલો–આત્મસમર્પણ કરનારો હોય. જેમકે—

"શું પ્રભુ ચરણ કને ધરૂં, આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન." —શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

'આવા લક્ષણવાળો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિં, 'અને આવા લક્ષણવાળો હોય તે આરાધ્યા વિના રહે નહિં, એમ શ્રી સર્વજ્ઞદેવનું વચન છે. તેથી આ ઉપર જે કહ્યું તે બધુંય યથાર્થ છે. આમ પ્રવ્રજ્યા સમયે અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ, અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું.

બીજું અપૂર્વકરણ

અને આમ ક્ષપકશ્રેણીગત યોગીને 'બીજા :અપૂર્વકરણમાં' આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે આને અપૂર્વકરણ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે–તેમાં અપૂર્વ એવું આ પાંચ વસ્તુઓનું કરણ–નિર્વર્તન (કરવાપણું) હોય છેઃ–(૧) સ્થિતિઘાત, (૨) રસઘાત, (૩) ગુણશ્રેણી, (૪) ગુણસંક્રમ, (૫) સ્થિતિબંધ. તે આ પ્રકારેઃ—

(૧–૨) મોટા પ્રમાણવાળી જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મની સ્થિતિનું અહીં અપૂર્વ ખંડન–ઘાત કરવામાં આવે છે,–છેદ ઉડાવવામાં આવે છે; તથા કર્મોના પ્રચુર રસનું અપૂર્વ

ખંડન-ઘાત કરી અત્યંત અલ્પપણું કરી દેવામાં આવે છે. આમ વિશુદ્ધિના પ્રકૃષ્ટપણાથી આ **સ્થિતિઘાત-રસઘાત** એ બન્ને આગલા ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ **અપૂર્વ** હોય છે. (૩) તેમજ અત્રે અત્યંત વિશુદ્ધિના સામર્થ્યથી **ગુણશ્રેણી**ની વિરચના એવી અપૂર્વ કરે છે, કે કર્મના દળીઆ ઝપાટાબંધ ટપોટપ ઉડાવી દેવા માટે ગોઠવાઈ ગયા હોય છે. (૪) તથા બંધાતી શુભ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ દળીઆનું પ્રતિક્ષણે અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિથી લઇ જવું-સંક્રમણ કરવું, તે **ગુણસંક્રમ** પણ અહીં અપૂર્વ હોય છે (૫) અને કર્મોની **સ્થિતિ** પૂર્વે અશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી લાંબી બાંધતો હતો, તે અહીં અપૂર્વકરણમાં અત્યંત વિશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી ટૂંકી બાંધે છે. આમ આ પાંચે વાનાં અત્રે અપૂર્વ હોય છે, એટલા માટે '**અપૂર્વકરણ**' નામ સાર્થક છે.

આ **અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ** આત્મસામર્થ્ય પામીને જે યોગી પુરુષ **ક્ષપકશ્રેણી** પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક **ધર્મસંન્યાસયોગ** હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મપ્રકૃતિઓને સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઊડાવતો ઊડાવતો, ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર પુરુષ ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા **સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને** પહોંચી '**નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન**' પ્રગટાવે છે.

ક્ષપકશ્રેણી

—: યોગસંન્યાસ યોગ :—

અને બીજો જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે **આયોજ્યકરણ**ની પછી હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

અચિંત્ય વીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી કેવલી ભગવાન **સમુદ્દ્ઘાત** કરે છે, તે પહેલાં **આયોજ્યકરણ** કરે છે. આયોજ્યકરણ એટલે શું? આયોજીને કરવામાં આવતો યોગવ્યાપાર તે આયોજ્યકરણ. આ=મર્યાદા,- કેવલીએ દીઠેલ મર્યાદા પ્રમાણે; યોજન=યોજવું તે, શુભ યોગનું વ્યાપારણ-પ્રવર્ત્તન; કરણ=પરિણામવિશેષ, સામર્થ્યવિશેષ કેવલી ભગવાને દીઠેલી મર્યાદા પ્રમાણે, ઉદીરણાઆવલિમાં ભવોપગ્રાહી કર્મનો પ્રક્ષેપ કરવો તે **આયોજ્યકરણ** છે. એટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં ભોગવવાના જે બાકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જો વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણા કરે છે, આયોજ્યકરણ કરે છે,- કે જેથી કરીને **સમુદ્દ્ઘાત**વડે તે તે કર્મોને જલ્દી ખપાવી દઇ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય.

આયોજ્યકરણ

આવું આયોજ્યકરણ કરીને કેવલી ભગવાન **સમુદ્દ્ઘાત** કરે છે. સર્વ કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરતા નથી, પણ જેના વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય છે, તેઓ જ તે **કર્મોના સમીકરણ માટે** સમુદ્ઘાત કરે છે, કે જેથી કરીને તે કર્મોને શીઘ્ર ભોગવી લઇ તેનો તત્કાલ નિકાલ કરી દેવાય. મૂળ* શરીરને છોડ્યા વિના, ઉત્તર દેહરૂપ જીવપિંડનું-આત્મપ્રદેશસમૂહનું દેહમાંથી બહાર નીકળવું તેનું નામ **સમુદ્ઘાત** છે. સમુદ્ઘાત એટલે સમ્+ઉદ્ઘાત, સમ્=સમ્યક્પણે એટલે અપુનર્ભાવપણે, ફરી ન હોય એ રીતે; ઉત્=પ્રાબલ્યથી, પ્રબલપણાથી; ઘાત=કર્મનું હનન, પ્રલય, ક્ષય. ફરી ન ઉપજે એવી રીતે પ્રબલપણે જે પ્રયત્નવિશેષમાં કર્મનો પ્રલય થાય-ઘાત થાય, તે **સમુદ્ઘાત** છે. આ કેવલિસમુદ્ઘાતમા આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી-વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશવડે આખો લોક દંડ-કપાટ-પ્રતર આકારે પૂરી દેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી, શીઘ્ર ભોગવી લઇ ખેરવી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મપ્રદેશોનો ઊલટા ક્રમે ઉપસંહાર કરાય છે. આ બધો વિધિ **માત્ર આઠ સમયમાં** પૂરો થાય છે! આવું પરમ અદ્ભુત **અચિંત્ય સામર્થ્ય** આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે!!

કેવલી-સમુદ્ઘાત

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ઘાતનું ફળ-પરિણામ **શૈલેશીકરણ** છે, એટલે કે તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી ચોથું **શુક્લધ્યાન** ધ્યાવતો સતો, શૈલેશ-મેરુપર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ અડોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા સર્વ સંવરરૂપ-સમાધાનરૂપ જે શીલ, તેનો ઈશ બને છે. આમ આ **સ્વરૂપગુપ્ત** પરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્કંપ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. અથવા પરમ સમાધિ પામેલા આ શીલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર (અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે; અને તેના છેલ્લા સમય પછી તરતજ આ પરમ **અયોગી યોગી** ઊર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધપદમાં બિરાજે છે.

શૈલેશીકરણ

"ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ પેસે રે;
યોગ તણી ધ્રુવતા શૈલેશે, આતમશક્તિ ન ખેસે રે....વીરજીને ચરણે લાગું."

—શ્રી આનંદઘનજી

---

* "मूलसरीरमछंडिय उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स ।
णिग्गमणं देहादो हवदि समुद्घादयं णाम ॥"

—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત ગોમ્મટસાર

"વીર્ય ક્ષાયિક બલે ચપળતા યોગની, શોધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
ભાવ શૈલેશીમેં પરમ અક્રિય થઇ, ક્ષય કરી ચાર તનુ કર્મશેષી."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"મન–વચન–કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્ત્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....અપૂર્વ૦
એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્ત્તિ અનન્યમય, અગુરુલઘુ અમૂર્ત્ત સહજ પદરૂપ જો....અપૂર્વ૦"
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ 'યોગસંન્યાસ' યોગ શૈલેશી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

—: યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિ :—

ભવ્યોને **યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ** એમ ત્રણેય કરણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને પહેલું **યથાપ્રવૃત્તકરણ** જ હોય છે, બીજા કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ. અત્રે કરણ એટલે પરિણામ. (ગાથા ૧).

જેમ ગિરિ–નદીનો પત્થર ઘસાતાં પીસાતાં, કૂટાતા, પીટાતાં, ઘર્ષણ–ઘૂર્ણન ન્યાયે ગોળ લીસો થાય છે; તેમ અનાદિ સંસારમાં રખડતા આથડતા જીવને ક્વચિત્ ક્વચિત્ **યથાપ્રવૃત્તકરણ** ક્રમે કરીને **ભાવમલની** ક્ષીણતા થતાં તથાભવ્યતાનો પરિપાક થયે એવો કોઇ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઇ આવે છે, એવી કોઇ કર્મ સ્થિતિ રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે **ગ્રંથિની** નિકટ આવી પડે છે. 'આપુસે ચલી આતી હે' એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં પ્રવર્ત્તતાં પ્રવર્ત્તતાં જીવને જે ક્વચિત્ કિંચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્ત્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વકરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંતવાર કરે છે, ને અનંતવાર ગ્રથિની નિકટ આવે છે પણ તે માત્ર સામાન્ય–સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઇ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે ગ્રંથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. આ કરણ ભવ્ય–અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ **બીજા બે કરણ એકલા ભવ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અભવ્યને નહિં,** એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશી શકતો નથી.

અને **ભવ્ય પણ** જ્યાંલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી–અસાધારણ (Extra ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) **અપૂર્વ પુરુષાર્થ** શૂરવીરપણે 'યાહોમ કરીને', ગ્રથિરૂપ દુર્ભેદ્ય દુર્ગનો ભેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્ત્તતો નથી, ત્યાલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. કારણ કે ગ્રંથિભેદરૂપ દુર્ઘટ કાર્ય માટે અસામાન્ય–અસાધારણ પ્રયત્નની જરૂર છે. તેમાં

પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત જેવો તેવો પ્રયત્ન કામ આવે નહિં. જેમ યુદ્ધમાં મજબૂત કિલ્લો સર કરવા માટે બળવાન્ શસ્ત્રોથી ભારી હલ્લો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ ગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ્ય દુર્ગને જીતવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવ-વજ્રનો જોરદાર હલ્લો લઈ જવો જ જોઈએ, નહિં તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત્ ગ્રંથિ આગળથી 'પીછેહઠ' (Retreat) કરવી પડે છે.

"ગ્રંથિ પહેલે ગુણસ્થાનકે છે, તેનું ભેદન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી સંસારી જીવો પહોંચ્યા નથી. કોઈ જીવ નિર્જરા કરવાથી ઊંચા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, ગ્રંથિભેદની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના ઉપર જોર થાય છે કે ગ્રંથિભેદ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મોળો થઈ પાછો વળે છે, આ પ્રમાણે ગ્રંથિભેદ નજીક અનંતીવાર આવી જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ જીવ પ્રબલ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી કરેડીઆં કરી ગ્રંથિભેદ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે ગ્રંથિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલો મોડો મોક્ષ થશે, એવી તે જીવને છાપ મળે છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પણ જીવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્તતો હોય છે, ને તેમાં પણ ભાવમલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય જીવને છેટલું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ગ્રંથિભેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને

અપૂર્વકરણ

અનિવૃત્તિકરણ

અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉલ્લાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ. અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં-નિવર્તે નહિં, તે અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણથી ગ્રંથિભેદ થાય છે, અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે.

તેમાં જ્યાંસુધી ગ્રંથિ છે, ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ છે, ગ્રંથિ છેદતાં-ઉલ્લંઘતાં અપૂર્વકરણ છે, અને ગ્રંથિભેદ કરીને જીવ સમ્યક્ત્વને સન્મુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિ કરણ છે. (ગાથા-૨). આ ગ્રંથિ એટલે અત્યંત દુર્ભેદ્ય, ભેદવી ઘણી કઠણ એવી ગાંઠ કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ ભેદવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાઢ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ ભેદવી ઘણી દુષ્કર છે. (ગાથા-૩) એટલા માટે જ તેને ભેદવા માટે જીવે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. આ સર્વ આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે:—

આકૃતિ — ૧

યથાપ્રવૃત્તિકરણ → | અપૂર્વકરણ ↓ ગ્રંથિભેદ | → અનિવૃત્તિકરણ → સમ્યક્ત્વ

સમ્યક્ત્વાદિ

અને આમ આ ગાંઠ ભેદાઈ ગયા પછી, આ જીવ ગાઢ રાગ-દ્વેષ પરિણામ છોડી દે છે, તેના રાગાદિ મંદ પડી જાય છે, દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય ચોકડી નષ્ટ થાય છે, દર્શનમોહ દૂર થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. કારણ કે થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ એવું સમ્યગ્જ્ઞાન સાચા અસંમોહનો હેતુ હોય છે. (ગાથા-૪).

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી, પલ્યોપમપૃથક્ત્વમાં એટલે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મમાંથી બેથી નવ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ ક્ષય થયે, દેશવિરતિપણું-સાચું ભાવશ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચારિત્રમોહમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમ સ્થિતિ ક્ષય થયે, સર્વવિરતિપણું-સાચું ભાવસાધુપણું, તથા ઉપશમશ્રેણી-ક્ષપકશ્રેણી અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. (ગાથા-૫) ઇત્યાદિ અત્રે સંક્ષેપથી કહ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ કર્મગ્રંથ આદિ સ્થળો જોવા.

આકૃતિ—૨

પ્રથમ અપૂર્વકરણ	→	ગ્રંથિભેદ	→	સમ્યક્ત્વ.		
		ક્ષપકશ્રેણી				
બીજુ અપૂર્વકરણ	→	૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ગુણસ્થાન	→	કેવલજ્ઞાન.		
આયોજ્યકરણ	→	સમુદ્‌ઘાત	→	શૈલેશીકરણ	→	મોક્ષ.

અત્રે એટલું લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ જો **તીવ્ર-સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા** ચાલુ રાખે ને વધારે, તો ઉપરોક્ત પલ્યોપમ-સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, ઝપાટાબંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ દશાને પામે, અને ઉપશમ-ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઇ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, યાવત્ તેજ ભવે પણ મોક્ષ પામે જો જીવના પુરુષાર્થમા મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થબલને આધીન છે. જલદી પુરુષાર્થ સ્ફુરાવે તો જલદી મોક્ષ પામે, માટે ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોડી દઇ જીવે નિરંતર સત્ય પુરુષાર્થશીલ રહેવું જોઇએ એમ જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનો આશય સમજાય છે.

કારણ કે આયોજ્યકરણથી ઊર્ધ્વ-આગળમા બીજો (યોગસંન્યાસ) યોગ હોય છે, એટલા માટે—

अतस्त्वयोगो योगानां योगः पर उदाहृतः ।
मोक्षयोजनभावेन सर्वसंन्यासलक्षणः ॥ ११ ॥

એથી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;
મોક્ષ સાથ યોજનથકી, સર્વસન્યાસ સ્વરૂપ. ૧૧.

અર્થ:—એટલા માટે તો જે 'અયોગ' છે, તેને યોગોમા પરમ યોગ કહ્યો છે (કારણ કે) મોક્ષ સાથે તે યોજન–જોડાણ કરે છે, અને તે સર્વ સન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

વિવેચન

આમ યોગસન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ **શૈલેશી** અવસ્થામા હોય છે એમ ઉપરમા કહ્યુ તેમા મન–વચન–કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કરવામા આવે છે, એટલે તે 'અયોગ' કહેવાય છે અને આ '**અયોગ**' યોગ સર્વ યોગોમા પરમ છે, પ્રધાન છે કારણ કે તે '**योजनाद् योग.**'–મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો ખરેખરા અર્થમા 'યોગ' છે અને તે સર્વસન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમા ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે

અયોગ પરમ યોગ

આને 'પરમ' યોગ કહ્યો તે યથાર્થ છે, કારણ કે સર્વ યોગોનુ જે એક માત્ર અતિમ સાધ્ય–ધ્યેય મોક્ષ છે, તેની સાથે આ **અયોગ યોગ** જ સાક્ષાત્ યોજન–જોડાણ કરાવે છે મોક્ષ સાથે યોજે–જોડે તે યોગ કહેવાય, એમ વ્યુત્પત્તિથી આ બરાબર ઘટે છે તેમ જ અત્રે **સર્વસંન્યાસ** હોય છે, અધર્મસન્યાસ કે ધર્મસન્યાસ કરતા ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે, અને હવે કઈ પણ ત્યજવાપણું બાકી રહેતુ નથી એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી સપૂર્ણ નિષ્કલક એવું અડોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે અગુરુલઘુ એવુ અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે આ **સહજાત્મસ્વરૂપ પદને**

वृत्तिः-अत एव—એટલા માટે જ શૈલેશી અવસ્થામા યોગસન્યાસરૂપ કારણને લીધે,
अयोगो—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન–વચન–કાયાના યોગનો અભાવ)
योगानां—મિત્રા આદિ યોગની મધ્યે,–શુ? તો કે–**योग पर** –પરમયોગ, પ્રધાનયોગ, **उदाहृतः**–કહ્યો છે કેવી રીતે? તે માટે કહ્યુ—
मोक्षजयोनभावेन—મોક્ષ સાથે યોજન–ભાવરૂપ હેતુથી, જોડાણ કરવારૂપ ભાવથી
'योजनाद् योग'—યોજનને લીધે યોગ, એમ સમજીને આનુ સ્વરૂપ કહે છે—
सर्वसन्यासलक्षण—સર્વ સન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો, કારણ કે અધર્મસન્યાસ ને ધર્મસન્યાસ કરતા પણ અત્રે પરિશુદ્ધિનો ભાવ છે, એટલા માટે

સારસમુચ્ચય-(Summary)

આમ અત્રે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું. એનો સારસમુચ્ચય સમજવા માટે સ્થૂલ રૂપક-ઘટના કરીએ:—

કોઈ ભયંકર અટવીમાં કોઇ મુસાફર ભૂલો પડી ગયો હોય, ને ચારે કોરથી મુંઝાઈ ગયો હોય, તેને તેમાંથી છૂટવાનો કોઇ રસ્તો બતાવે એવી તેની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય? કોઈ રોગી મહારોગના પંજામાં સપડાયો હોય, તે કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળી જાય ને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થાય, એમ કેવું ઇચ્છે? ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં ભર ઉન્હાળામાં કોઇ તરસ્યો થયો હોય, તે પાણી માટે કેટલું ઝંખે?

તેમ આ સંસારરૂપ ભયંકર અટવીમાં ભૂલો પડેલો જીવરૂપ મુસાફર પ્રથમ તો તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે છે, મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાને જવા ચાહે છે. એટલે પછી ઢૂંઢતો ઢૂંઢતો તે તેનો માર્ગ જાણકાર સદ્‌ગુરુને પૂછે છે. **ઇચ્છાયોગી** તેની પાસેથી તે માર્ગની માહિતી મેળવી-સાંભળી, અમુક દિશામાં આ માર્ગ છે, એમ તે જાણીને સદ્દહે છે. આમ તે શ્રુતાર્થ ને જ્ઞાની બને છે. પછી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ઉદ્દિષ્ટ માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે. પણ માર્ગની કઠિનતાથી તથા પોતાનો અનુભવ હજુ કાચો હોવાથી તેને ક્વચિત્ પ્રમાદ થઈ આવે છે. એટલે મુસાફરી ક્વચિત્ અટકી જાય છે કે ધીરી પડે છે, ક્વચિત્ વેગવંતી બને છે. આમ આ ઇચ્છાયોગી આગળ વધતો જાય છે.

આ મુસાફરી દરમ્યાન શાસ્ત્રરૂપ ભોમીઓ (Guide) સદા તેની સાથે છે, એટલે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં તેને શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અવિકલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સહાયથી માર્ગ દેખતો દેખતો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપે છે. **શાસ્ત્રયોગી** પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાના પગમાં જોર હોય તેટલા વેગથી, તે અપ્રમાદીપણે આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે.

આમ આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો તે ભયાનક અટવી વટાવી જઇને, સુંદર રાજમાર્ગ પર-ધોરી રસ્તા પર આવી જાય છે. એટલે આગળનો મોક્ષસ્થાન ભણીનો રસ્તો ચોકખેચોકખો દેખાય છે. ત્યાં શાસ્ત્રરૂપ ભોમીઓ તેને કહી દે છે કે-હે મહાનુભાવ શાસ્ત્રયોગી! જુઓ, આ માર્ગ સીધો સડસડાટ મોક્ષસ્થાન પ્રત્યે જાય છે. તે તરફ સીધા ચાલ્યા જાઓ! તેમાં આ આ સામાન્ય સૂચના આપું છું, તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા જજો. વધારે વિગતની તમે જેમ જેમ આગળ જશો, તેમ તેમ તમને તમારી મેળે ખબર પડતી જશે. એટલે હવે મ્હારે તમને આગળ વળાવવા આવવાની જરૂર નથી. તમે પોતે 'સમર્થ' છો. માટે શિવસ્તે પન્થાઃ ।

એટલે તે યોગી વળતું કહે છે-હે પરમ ઉપકારી સતશાસ્ત્ર!. આપનો હું કયા શબ્દોમાં આભાર માનું? આપે મ્હારા પર અચિંત્ય ઉપકાર કર્યો છે. આટલી ભૂમિકાએ હું પહોંચ્યો છું, તે બધો આપનો પ્રતાપ છે. ને આગળ માટેની જે આપે કિંમતી સૂચના બતાવી તે માટે પણ હું આપનો ઋણી છું. હું આપની તે આજ્ઞાને અનુસરવા સદા તત્પર રહીશ, અને મને ખાત્રી છે કે આપની કૃપાથી હું મ્હારા ઇષ્ટ સ્થાને-મોક્ષનગરે હવે થોડા વખતમાં જલ્દી પહોંચીશ. આપે મ્હારા માટે ઘણો શ્રમ લીધો છે, ને મેં પણ આપની આજ્ઞા ઉઠાવવાનો યથાશક્તિ પરિશ્રમ કર્યો છે, છતાં આજ્ઞાભંગ થયો હોય તો ક્ષમા! વારુ, નમસ્કાર!

પછી તે સમર્થ યોગી આત્મસામર્થ્યથી યોગમાર્ગે તીવ્ર -સંવેગથી-અત્યંત વેગથી ઝપાટાબંધ દોડ્યો જાય છે. **પ્રાતિભ જ્ઞાન**-અનુભવજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેને આગળ આગળનો માર્ગ ચોકખો દીવા જેવો દેખાતો જાય છે; અને જેમ જેમ તે ઇષ્ટ ધ્યેય પ્રતિ આગળ ધપતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ અત્યંત વધતો જાય છે. ક્ષાયોપશમિક ધર્મોને-ક્ષયોપશમ ભાવોને ફગાવી દઈ તે પોતાનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે, એટલે તે ઓર ને ઓર વેગથી આગળ પ્રગતિ કરે છે. આમ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી **ક્ષપકશ્રેણી** પર ચઢી, **ધર્મસંન્યાસ** કરતો કરતો, તે ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણઠાણા ઝપાટાબંધ વટાવી દૃીએ છે, ને **૧૩** મા ગુણઠાણે પહોંચે છે, **કેવલજ્ઞાન** પામી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રત્યક્ષ દેખે છે. ત્યાં તો મોક્ષનગર સાક્ષાત્ દેખાય છે. તે જાણે તેના પરામાં આવી પહોંચ્યો છે.

સામર્થ્યયોગી

ત્યાં પછી તે થોડો વખત (આયુષ્ય પ્રમાણે) વિસામો ખાય છે, ને પોતાને થયેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાને-જગત્‌ને આપી પરમ પરોપકાર કરે છે.

પછી આયુષ્યની મુદત પૂરી થવા આવ્યે, તે મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિરોધ કરે છે-ત્યાગ કરે છે, ને આમ **યોગસંન્યાસ** કરી, મેરુ જેવી નિષ્કંપ **શૈલેશી** અવસ્થારૂપ ભવ્ય દરવાજામાંથી તે મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સિદ્ધ પુરુષ બની સાદિ અનંતો કાળ અનંત સમાધિસુખમાં શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે.

"પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી, ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં, અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો....અપૂર્વ"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કળશ કાવ્ય*

મંદાક્રાન્તા.

ઇચ્છા પૃચ્છા શ્રુતશ્રવણથી દર્શન જ્ઞાન પામે,
શ્રદ્ધા સાથે ગમન કરતાં નિષ્પ્રમાદત્વ જામે;
ને સામર્થ્યે પરમ પ્રતિભા ધર્મસંન્યાસ ધામે,
છોડી યોગો મન વચ તનુ પહોંચતા પૂર્ણ ઠામે. ૧.

ઇચ્છાયોગે શ્રુતયુત અને જ્ઞાની તોયે પ્રમાદી,
શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપટુ અતિ શ્રાદ્ધ ને અપ્રમાદી;
સામર્થ્યે તો અનુભવ બલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે. ૨

અનુષ્ટુપ.

ઇચ્છતા પ્રીચ્છતા જોગી, જનો સાધક સીઝતા;
મનોનંદન શુદ્ધાત્મ, પદને પામી રીઝતા ૩.
ઇચ્છારંગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્યયોગ શૃંગને;
પામી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને. ૪.
શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ તે;
સુયશા ભગવાન્ પામે, બ્રહ્માનંદ અનૂપ તે. ૫.

* અત્રે પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે ઉક્ત વિષયના સારસંદોહ તેમજ પુષ્ટિરૂપે આ કલશકાવ્યનવરચના કરવાનો મંદ પ્રયત્ન મેં કર્યો છે. —ભગવાનદાસ

આઠ યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય કથન

(શ્લો. ૧૨-૨૦)

[આઠ યોગદૃષ્ટિના નામ—ઓઘદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિ—ઉપમા. આઠ યોગાંગ, આઠ આશયદોષ, આઠ ગુણ. દૃષ્ટિની વ્યાખ્યા. આવરણ અપાયથી ભેદ.—પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી? પ્રતિપાતી તે સાપાય, અપ્રતિપાતી તે નિરપાય.—મુક્તિ પ્રતિ અખંડ પ્રયાણ.]

એમ એનું સ્વરૂપ કહી બતાવી, પ્રકૃત—ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી કહે છે:—

एतत्त्रयमनाश्रित्य विशेषेणैतदुद्भवाः ।
योगदृष्टय उच्यन्त अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥ १२ ॥

એ ત્રણને આશ્રયા વિના, વિશેષથી તજ્જન્ય;
યોગદૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્યથકી મન્ય. ૧૨.

અર્થ:—એ ત્રણ યોગનો આશ્રય કર્યા વિના, વિશેષે કરીને એમાંથી જ ઉદ્‌ભવ પામેલી (નીકળેલી) એવી યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. અને તે દૃષ્ટિઓ સામાન્યથી આઠ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇચ્છાયોગ વગેરે ત્રણ યોગનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું, તેનો સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના, પણ વિશેષે કરીને એ ત્રણ યોગમાંથી જ નિષ્પન્ન થતી—નીકળતી, એવી **યોગદૃષ્ટિઓનું** અહીં કથન કરવામાં આવે છે; અને સામાન્યથી તે આઠ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ એ ત્રણ યોગમાં અંતર્ભાવ—સમાવેશ પામે છે. આ યોગદૃષ્ટિરૂપ નદીઓ તે યોગ—પર્વતમાંથી જ નીકળેલી છે, એટલે તેની સાથે એનો ગાઢ સંબંધ છે, અને એટલા

વૃત્તિઃ-**एतत्त्रयम्**—એ ત્રણને, એટલે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગને, **अनाश्रित्य**—આશ્રય કર્યા વિના, અંગીકાર કર્યા વિના, **विशेषेण**—વિશેષથી, 'આમાંથી આ' એવા લક્ષણવાળા વિશેષે કરીને. શું? તો કે—**एतदुद्भवाः**—એમાંથી ઉદ્‌ભવ પામેલી, એ ત્રણ યોગમાંથી જ ઉપજેલી, **योगदृष्टयः उच्यन्ते**—યોગદૃષ્ટિઓ—મિત્રા આદિ કહેવામાં આવે છે.

अष्टौ सामान्यतस्तु ताः—અને સામાન્યથી તે દૃષ્ટિઓ આઠ છે.

માટે જ આ યોગદૃષ્ટિની આધારરૂપ ભૂમિકા-પીઠિકા બરાબર સમજવા માટે પ્રથમ એ ઉક્ત ઇચ્છાયોગાદિ યોગોનું વર્ણન અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક હતું, એમ આ ઉપરથી ફલિત થયું.

અને તે આ છે:—

मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कांता प्रभा परा ।
नामानि योगदृष्टीनां लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥

મિત્રા તારા ને બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદૃષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;
લક્ષણ તેનું સાંભળો, હવે અહીં ક્રમવાર. ૧૩.

અર્થઃ—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા—એમ આ યોગદૃષ્ટિઓના નામ છે. અને એઓનું લક્ષણ સાંભળો!

તે **ઓઘદૃષ્ટિ** બતાવવા માટે કહે છે:—

समेघामेघरात्र्यादौ सग्रहाद्यर्भकादिवत् ।
ओघदृष्टिरिह ज्ञेया, मिथ्यादृष्टीतराश्रया ॥ १४ ॥

વૃત્તિ:–તેમા—મિત્રા જેવી તે **मित्रा**, તારા જેવી તે **तारा**; ઇત્યાદિ યથાર્થ જ **नामानि**-નામ, **योगदृष्टीनाम्**-યોગદૃષ્ટિઓના છે. અને એઓનું **लक्षणं**-લક્ષણ-જે કહેવામાં આવે છે તે, **निबोधत**-શ્રવણ કરો, સાંભળો એમ અર્થ છે. અહીં ઓઘદૃષ્ટિનો વ્યવચ્છેદ (અપવાદ) કરવા માટે 'યોગદૃષ્ટિ' એમ ગ્રહણ કર્યું છે.

वृत्ति:-इह—અહીં ઓઘદૃષ્ટિ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે ચિત્ર-નાના પ્રકારની હોય છે.

समेघामेघरात्र्यादौ—સમેઘ-અમેઘ, મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના, રાત્રી આદિમાં. આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહણ છે; એટલે મેઘવાળા કે મેઘ વગરના રાત કે દિવસમાં.

सग्रहाद्यर्भकादिवत्—સગ્રહ આદિ અને અર્ભક આદિની જેમ. પહેલા આદિ શબ્દથી અગ્રહનું ગ્રહણ છે, બીજા આદિ શબ્દથી અનર્ભકનું ગ્રહણ છે. એટલે ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલ કે અબાલની જેમ (ગ્રહ=ભૂત, ઝોડ વગેરે).

ओघदृष्टिः—ઓઘદૃષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. તે ભવાભિનંદી જીવવિષયી છે. એટલે કે ભવાભિનંદી-સંસારથી રાચનારા જીવને આ હોય છે

मिथ्यादृष्टीतराश्रया—મિથ્યાદૃષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદૃષ્ટિ આશ્રયી કાચ (મોતીઓ-પડલ) વગેરેથી જેની દૃષ્ટિ ઉપહત-બાધિત છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ. તેનાથી ઉપઘાત નથી પામેલ તે અમિથ્યાદૃષ્ટિ આમ અક્ષરગમનિકા (શબ્દાર્થની સમજુતી) થઈ. અને ભાવાર્થ તો આ છે:—

મેઘસહિત મેઘે રહિત, રાત્રિ દિવસમાં તેમ;
ગ્રહ સહિત ગ્રહ રહિત ને, બાલ આદિની જેમ.
અહીં જાણવા યોગ્ય છે, ઓઘદૃષ્ટિ તે તેમ;
મિથ્યાદૃષ્ટિ આશ્રયી, ઇતર આશ્રયી એમ. ૧૪.

અર્થ:—મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના રાત કે દિવસમાં, ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલક કે અબાલકના જેવી અહીં ઓઘદૃષ્ટિ જાણવી; અને તે વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદૃષ્ટિ આશ્રયી પણ હોય.

વિવેચન

"સઘન અઘન દિન રયણીમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અરથ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે....વીર."

શ્રી યો૦ દ૦ સજ્ઝાય ૧-૨

એક તો સમેઘ-મેઘવાળી મેઘલી રાત્રીમાં દૃષ્ટિ, તે કંઇક માત્ર ગ્રહણ કરનારી હોય છે; બીજી તો અમેઘ-મેઘ વિનાની રાત્રિમાં જરા વધારે અધિક ગ્રહણ કરનારી હોય છે; આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહણ છે. એટલે એક સમેઘ-મેઘલા દિવસમાં, તથા બીજી અમેઘ-મેઘ વગરના દિવસમાં. અને આ બેમાં વિશેષ છે—તફાવત છે.

આ દૃષ્ટિ વળી સગ્રહ-ગ્રહગ્રસ્ત (ભૂત વગેરે ભરાયેલા) દૃષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અગ્રહની એટલે ગ્રહગ્રસ્ત નથી એવા દૃષ્ટાની હોય. આ બેનો પણ તફાવત હોય છે,– ચિત્ર વિભ્રમ આદિના ભેદને લીધે.

આ વળી બાલક દૃષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અબાલકની પણ હોય. આ બન્નેનો પણ વિવેક-વિકલતા આદિ ભેદને લીધે ભેદ હોય છે.

આ વળી મિથ્યાદૃષ્ટિની એટલે કાચ (પડલ-મોતીઓ-નેત્રરોગ) વગેરેથી જેની દૃષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી-ઢંકાયેલી છે એવાની હોય; અને તેનાથી-કાચ વગેરેથી જેની દૃષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી નથી એવા અમિથ્યાદૃષ્ટિની હોય.

જેમ આ દૃષ્ટિભેદ,– એક જ દશ્યમાં પણ,– ચિત્ર (જૂદા જૂદા પ્રકારના) ઉપાધિભેદને લીધે હોય છે; તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં-પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે, ચિત્ર એટલે જૂદા જૂદા પ્રકારનો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે. (માન્યતાભેદ-ગ્રહણભેદ હોય છે). આ કારણે આ દર્શનભેદ એટલે જૂદા જૂદા દર્શનોનો ભેદ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

ખરેખર! આ દર્શનભેદ તો સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિવાળા ભિન્નગ્રંથિ યોગીઓને હોતો જ નથી, કારણ કે તેઓને યથાવિષય-પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે નયના ભેદોનો અવબોધ-સાચી સમજણ હોય છે. **એઓની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થે હોય છે,-તેમને શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું છે તેથી કરીને, તેઓનો આગ્રહ વિનિવૃત્ત-અત્યંત દૂર થઇ ગયો હોય છે તેથી કરીને, તેઓનું મૈત્રી આદિને પરતંત્રપણું હોય છે તેથી કરીને, અને ચારિચરિક સંજીવની ચરકચારણ નીતિથી (ચારિ સંજીવનીચાર ન્યાય પ્રમાણે) તેમના આશયનું ગંભીર ઉદારપણું હોય છે તેથી કરીને.** अलं प्रसंगेन.

'ઓઘદૃષ્ટિ' એટલે સામાન્ય દૃષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહ-પતિત દૃષ્ટિ તે ઓઘદૃષ્ટિ. આમ અનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ રહેલા અને તેમાં જ રાચનારા એવા **ભવાભિનંદી** સામાન્ય કોટિના જીવોની દૃષ્ટિ તે ઓઘ-દૃષ્ટિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી સામાન્ય દર્શન, તે ઓઘદૃષ્ટિ છે, (Vision of a layman) અને આ ઓઘદૃષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષયોપશમને લીધે-(ન્યૂનાધિકતાને લીધે) જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરિકે કોઈ એક દૃશ્ય હોય તે—

ઓઘદૃષ્ટિ એટલે ?

(૧) મેઘલી રાત્રે ઘણું ઘણું ઝાંખું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેઘ વિનાની રાત્રે દેખાય, (૩) તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય. અને તેમાં પણ, (૫) દ્રષ્ટા-જોનારો જો ભૂત વગેરે ગ્રહથી અથવા ચિત્ત વિભ્રમ વગેરે ગ્રહથી ગ્રહાયેલો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા ગ્રહ રહિત જોનારના દેખવામાં પણ ચોકખો ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા દેખનારો બાલક હોય તો તેના દેખવામાં, (૮) અને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે, તફાવત હોય. અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી દેખનારની દૃષ્ટિ જો અવરાઈ-ઢંકાઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તો તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે.

આમ એક જ દૃશ્યમાં-જોવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂદા જૂદા દૃષ્ટિભેદ થાય છે. આ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે, લૌકિક પદાર્થને, લૌકિક દૃષ્ટિએ દેખવાના જે જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદૃષ્ટિના પ્રકાર છે.

યોગદૃષ્ટિ—આમ એક જ લૌકિક દૃશ્ય દેખવામાં પણ, જૂદી જૂદી જાતની બાહ્ય ઉપાધિને લીધે, જેમ ઓઘદૃષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી જ્ઞેયમાં-આત્મતત્ત્વ આદિના જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદા જૂદા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દૃષ્ટિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કૅમેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓછોવત્તો ખુલે, તેમ દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરતમતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસ્યું હોય-કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછું-વત્તું દર્શન યોગદૃષ્ટિવાળા સમકિતી પુરુષને થાય છે આમ 'યોગદૃષ્ટિ' એટલે યોગ સંબંધી દૃષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી દ્રષ્ટા યોગી-સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષની દૃષ્ટિ (Vision of Yogi), ઓઘદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિનો આમ પ્રગટ ભેદ છેઃ—

યોગદૃષ્ટિ

"દર્શન જે થયા જૂજૂઆ, તે ઓઘ નજરને ફેર રે;
ભેદ થિરાદિક ચારમાં, સમકિત દૃષ્ટિને હેરે રે....વીર૦"

શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય ૧-૩

ઓઘદૃષ્ટિ અને યોગદૃષ્ટિની તુલના: કોષ્ટક-૨

	ઓઘદૃષ્ટિ	યોગદૃષ્ટિ
દૃષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય ભવાભિનંદી જીવ	યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દૃશ્ય વિષય	લૌકિક	પારલૌકિક, આત્મતત્ત્વઆદિ
દર્શનપદ્ધતિ	લૌકિક-વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૌકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાનુસારિણી, તત્ત્વગ્રાહિણી
ભેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષતા	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો સંભવ	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો અસંભવ

અને આમ ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતાને લીધે દર્શનભેદ થાય છે, તેથી કરીનેજ આ જૂદા જૂદા (વેદાંત-જૈન વગેરે) દર્શનોનો ભેદ પડ્યો છે, એમ યોગાચાર્યોનું કથન છે.

માત્ર દૃષ્ટિનો ભેદ

પણ **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિવાળા ભિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીઓને તો આવો દર્શનભેદ મનમાં વસતો જ નથી. તેઓ આવા મત-દર્શનના ભેદને લક્ષમાં લેતા નથી, તેને વજૂદ આપતા નથી પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આગ્રહમાં તણાઈ જતા નથી. તેઓ તો **એક યોગમાર્ગને** જ દેખે છે, યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. **એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં એ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર 'દૃષ્ટિ'નો જ ભેદ છે,**- એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ તો ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે. એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને સમ્યગ્દૃષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે—

"જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી.
મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને".

"ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ 'દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ"
"છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"ષડ્ દરશન જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ દરશન આરાધે રે."

શ્રી આનંદઘનજી

આમ તે મહાનુભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માઓ વર્ત્તે છે, તેનું કારણ એ છે, કે તેઓને નયોની બરાબર મર્યાદાનું ભાન હોય છે. યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે

યથાર્થ નયવિભાગ

તે આ પ્રકારેઃ—નય એટલે અપેક્ષાભેદ, તે અનંત છે. અમુક વસ્તુને અમુક અપેક્ષાએ–દૃષ્ટિબિન્દુથી (Angle of vision) જોવી તેનું નામ 'નય' છે. આમ સર્વ નયનું પોતપોતાના વિષય પ્રમાણેનું–મર્યાદાક્ષેત્ર પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેઓ બરાબર સમજ્યા હોય છે. એટલે તેઓ એમ સમાધાન કરે છે કે—

આ જે જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ જૂદા જૂદા દર્શન કર્યા છે, તે તે જૂદા જૂદા નયની અપેક્ષાએ, જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી કર્યા છે તે તે નયની અપેક્ષાએ તે બરાબર છે, માટે એમાં ઝઘડો શો? વિવાદ શો? નયોના સંયોગોથી (Permutations & combinations) ઉપજતો વિસ્તાર તો અનંત છે, શબ્દાલંકારરૂપ છે,' માત્ર વાગ્જાલરૂપ છે. જેટલી વચનની સંખ્યા તેટલા નય છે, માટે આપણે તો બધોય નય પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિતપણે, એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સંશોધનમાં 'રઢ લગાડીને મંડી પડવું,' એટલું જ આપણું કામ છે. એમ કરશું એટલે એની મેળે બધી ખબર પડી જશે, માટે આ બધી વાગ્જાલ શી? એમ તે મહાનુભાવો ભાવે છે.

"વળતું જગગુરુ ઈણી પરે બોલે, પક્ષપાત સબ છંડી;
રાગદ્વેષ મોહ પખ વર્જિત, આતમ શું રઢ મંડી....મુનિસુવ્રત૦
આતમ ધ્યાન ધરે જો કોઉ, સો ફિર ઈણમેં ના'વે,
વાગ્જાલ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત લાવે....મુનિસુવ્રત૦"

શ્રી આનંદઘનજી

વળી કોઇ એક નયનો જ એકાંત પક્ષ–આગ્રહ ધરવામાં આવે, તો તે નય નથી, પણ **નયાભાસ** છે, મિથ્યાત્વ છે, એમ તે **અનેકાંત દૃષ્ટિવાળા** નિષ્પક્ષપાત સમ્યગ્-

દૃષ્ટિ પુરુષો સારી પેઠે સમજે છે, અને એટલે જ તેઓ 'સ્યાત્' પદનો ન્યાસ કરીને-આગળ મૂકીને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરે છે. અને એમ મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે સ્યાદ્વાદી મહાજનોને ચોક્કસ ભાસે છે કે-આ બધા દર્શનો એક દર્શનરૂપ જ છે, જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ છે તે આ પ્રકારઃ—

નિરાગ્રહ મધ્યસ્થતા

કલ્પવૃક્ષ સમા તે જિનદર્શનના બે પગને સ્થાને **સાંખ્યદર્શન** ને **યોગદર્શન** છે; **બૌદ્ધ** અને **મીમાંસક** એ બે તેના બળવાન્ હાથ છે; **લોકાયતિક** મત તેની કુક્ષિને સ્થાને છે; **જૈન** દર્શન બાહ્યાભ્યંતર પ્રકારે તેના મસ્તકને સ્થાને-ઉત્તમાંગરૂપે શોભે છે. આમ 'ધુરિ'-પ્રથમ 'સ્યાત્' પદરૂપ ન્યાસ અક્ષર મૂકીને, ષડ્ દર્શનની આરાધના જિન દર્શનના આરાધક પુરુષો કરે છે. તેથી જ તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ હોય છે. તેઓ પોતાના અંગનું ખંડન કેમ કરી શકે?

'ષડ દરિસણ જિનઅંગ ભણીજે'

"જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, **સાંખ્ય જોગ** દોય ભેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....ષડ૦
ભેદ અભેદ **સૌગત મીમાંસક**, જિનવર કર દોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભજીએ, ગુરુગમથી અવધારી રે....ષડ૦
લોકાયતિક કૂખ જિનવરની, અંશ વિચાર જો કીજે રે;
તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે ?....ષડ૦
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....ષડ૦"

શ્રી આનંદઘનજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે જેની '**તત્ત્વવિચાર સુધારસધારા**' અખંડપણે ચાલ્યા કરે છે, એવા આ મહાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ '**જોગીજનો**'ને જૂદા જૂદા મત-દર્શનનો આગ્રહ કેમ હોઈ શકે?

તેમ જ આ મહાજનોની પ્રવૃત્તિ પણ **પરાર્થે**-પરમાર્થે હોય છે. '**परोपकाराय सतां विभूतयः**' આ સંતપુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારને અર્થે હોય છે જનકલ્યાણના યજ્ઞની વેદી પર તેઓ પોતાના સર્વ અંગ હોમી દે છે, મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. પોતાને જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય જીવોને પણ થાય એવા નિર્મલ **પરમાર્થ પ્રેમથી**, આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષો **પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ** કરે છે

પરાર્થપ્રવૃત્તિ

"જન પશુ લોક -કલ્યાણ યજ્ઞ પર,
હોમું અંગ સહુ મ્હારાં" —સરસ્વતીચંદ્ર

અને તેઓની આવી પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેના કારણ આ પ્રમાણે છે:—

૧ શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું—તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોનો બોધ શુદ્ધ હોય છે, રાગ-દ્વેષ-મોહની અશુદ્ધિથી રહિત હોય છે, પરભાવના સ્પર્શ વિનાનો નિર્મલ હોય છે.

૨. આગ્રહરહિતપણું—તેઓના સર્વ પ્રકારના મતાગ્રહો, દર્શનાગ્રહો, અભિનિવેશો સર્વથા દૂર થઇ ગયા હોય છે, તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે.

૩. મૈત્રી આદિને પરતંત્રપણું—તેઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય-એ ચાર ભાવનાઓથી અત્યંત ભાવિતાત્મા હોય છે તેઓ સમસ્ત જગત્ સાથે **મૈત્રી** ધરાવે છે. જ્યાં કયાંય ગુણ દેખે ત્યા તેઓ **પ્રમોદ** પામે છે. 'પર ગુણના પરમાણુને પણ પર્વત જેવો કરી તે વિરલા સંતપુરુષો પોતાના હૃદયમા અત્યંત વિકસિત થાય છે.' સંસાર દુઃખથી દુઃખી જીવોને જોઇને તેઓના પર તેમને કરુણાભાવ ઉપજે છે. આ જગત્-જીવો બિચારા સન્માર્ગને છોડી ઉન્માર્ગે ગમન કરી દુઃખી થઇ રહ્યા છે, તેઓને હું સન્માર્ગનો બોધ કરી તે દુઃખમાંથી છોડાવું, એવી **કરુણા** તે પરમ કૃપાળુને વછૂટે છે. અને કોઇ વિપરીત વૃત્તિવાળો હોઈ, સમજાવ્યો સમજે એમ ન હોય, તો ત્યાં તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે, મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરે છે.

૪. ગંભીર ઉદાર આશય—તેઓનો આશય-ચિત્તપરિણામ એટલો બધો ગભીર હોય છે, એટલો બધો ઊંડો-અગાધ હોય છે, કે તે કળી શકાતો નથી, તેનો તાગ પમાતો નથી, સાગરની જેમ તેના ઊંડાણની ખબર પડતી નથી. તેમ જ તે આશય એટલો બધો ઉદાર હોય છે, એટલી બધી ઉદારતાવાળો વિશાળ હોય છે કે તે સમુદ્ર જેમ સર્વ કોઇને પોતાના વિશાળ પટમાં સમાવી દે છે; તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીઓ આવા '**સાગરપેટા**' 'सागरवरगंभीरा' હોય છે

૫ ચારિસંજીવની ન્યાયનું અનુસરણ—તેવા ગભીર-ઉદાર આશયવાળા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ 'ચારિસંજીવની ન્યાય'ને અનુસરે છે. તે આ પ્રમાણે:—

—: ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય :—

"चारिसंजीवनोचारन्याय एष सतां मतः ।
नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥" —શ્રી યોગબિન્દુ, ૧૧૯.

આ ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય સત્પુરુષોને સંમત છે, નહિં તો વિશેષે કરીને ધર્મ-કાર્યની શરૂઆત કરનારાઓને ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય નહિ.

અત્રે ચારિ=ચરો, સંજીવની=સંજીવન કરે એવો ઓષધિવિશેષ, ચાર=ચરવું તે. ચરામાં સંજીવની માટે ચરવું તે ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય-દૃષ્ટાંત. આનો ભાવાર્થ આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છેઃ—

'સ્વસ્તિમતી' નામની નગરજનોથી ભરેલી એવી નગરી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણની કોઇ પુત્રી હતી, તથા તેની એક સખી હતી, અને તે જ તેના નિરવધિ પ્રેમનું પરમ પાત્ર હતી પછી તે બન્નેનો વિવાહ થયો, એટલે બન્ને જૂદા જૂદા સ્થાને રહેવા લાગી.

પછી એક દિવસ દ્વિજપુત્રીને 'સખી કેમ હશે ?' એમ ચિંતા ઉપજી. એટલે તે પરોણા દાખલ તેને ત્યાં ગઈ, ને જોયું તો તેને વિષાદમાં-શોકમાં ડૂબી ગયેલી દીઠી એથી તેને પૂછ્યું-'સખી ! ત્હારૂં મુખ આટલું બધું કેમ લેવાઇ ગયું છે ?' તેણે કહ્યું-'હું પાપણી પતિની બાબતમાં દુર્ભાગી-કમનશીબ છું.' સખી દ્વિજપુત્રીએ કહ્યું-'તું વિષાદ મ કર ! આ વિષાદમાં ને વિષમાં કાંઇ ફેર નથી, વિષાદ (શોક) વિષ જેવો છે હું ત્હારા પતિને મૂળિયાના પ્રભાવથી વૃષભ (બળદીઓ) બનાવી દઇશ.' એમ કહી તેને મૂળિયું આપી તે પોતાના નિવાસસ્થાને ગઇ.

પછી તે નાખુશ મનવાળી બ્રાહ્મણપુત્રીએ તે મૂળિયું પોતાના પતિને આપ્યું, કે તરત જ તે ભરાવદાર ખાંધવાળો બળદ બની ગયો એટલે પછી પશ્ચાત્તાપથી તે હૃદયમાં દીલગીર થઇ કે-હવે આ પુનઃ સર્વ કાર્યોમાં સમર્થ એવો પુરુષ કેમ થાય ? પછી તે તેને બળદોના જૂથની સાથે રોજ બ્હાર ચારો ચરાવવા લાગી.

પછી એક દિવસ તે વૃષભ વડના ઝાડ નીચે વિશ્રામ લેતો હતો ત્યાં તેની શાખામાં વિશ્રાંતિ લઇ રહેલા વિદ્યાધર યુગલનો પરસ્પર વાર્તાલાપ ચાલવા લાગ્યો તેમાં વિદ્યાધર બોલ્યો-'અત્રે આ વૃષભ છે તે સ્વભાવથી નથી, પણ વિપરીત ગુણથી ઉપજ્યો છે.' તેની પત્નીએ કહ્યું-'તે પુનઃ પુરુષ કેમ થાય ?' તેણે કહ્યું-'બીજા મૂળિયાના ઉપયોગથી.' વિદ્યાધરીએ પૂછ્યું-'તે કયાં છે ?' તેણે કહ્યું-'તે આ ઝાડની નીચે છે.'

આ સાંભળીને,-જેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો હતો, એવી તે પશુ-પત્નીએ (બ્રાહ્મણીએ), ભેદને નહિં જાણતા એવા તે વૃષભને તે બધો ચારો ચરાવવા માંડ્યો, તે ચરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો. એટલે ચરતાં ચરતાં તે મૂળિયું ખાવામાં આવતાં, તે વૃષભ તરત જ પુરુષ થઇ ગયો.

આમ પરમ નિષ્પક્ષપાતપણું સૂચવતું આ દૃષ્ટાંત છે. આમાં કોઈ પણ દર્શનનો-મતનો આગ્રહ નથી. પણ ચારેકોર ચરી-ફરી સાચા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મધ્યસ્થતાથી 'સંજીવની' તત્ત્વ શોધી કાઢવાનો નિર્મલ બોધ છે. 'આદિ કર્મ'વંતોને એટલે ધર્મમાર્ગની શરૂઆત કરનારાને માર્ગે અવતારવા માટે આ નીતિ અતિ ઉત્તમ છે,

આવા 'ચારિસંજીવની ન્યાય'ના ઉપનય-પરમાર્થ પ્રમાણે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષો તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી ઉત્તમ નિષ્પક્ષ નીતિને અનુસરે છે. આવા તે '**નિર્પક્ષ વિરલાઓ**' સર્વ દર્શનના નય-સદંશ ગ્રહે છે; તે સંત અવધૂતો '**આપ નિર્પક્ષ વિરલાં સ્વભાવમાં સદા મગ્ન**' રહે છે, અને લોકોને હિતકારી-કલ્યાણકારી એવો '**સંજીવની ન્યાય**'નો ચારો ચરાવી, સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ સેવે છે. આવી પરમ ધન્ય પ્રવૃત્તિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્મા યોગીઓ કરે છે.

"દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે....વીર."
—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૧-૪

પ્રકૃત-પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, અને પ્રકૃત તો **મિત્રા** આદિ ભેદથી ભિન્ન એવી **યોગદૃષ્ટિ** છે; અને આ આમ આઠ પ્રકારની છે, એમ ઉદાહરણ માત્ર અંગીકાર કરીને કહે છે:-

**तृणगोमयकाष्ठाग्निकणदीपप्रभोपमा ।
रत्नताराऽर्कचन्द्राभाः सद्दृष्टेर्दृष्टिरष्टधा ॥ १५ ॥**

વૃત્તિ:—અહીં અધિકૃત-પ્રસ્તુત દૃષ્ટિનો બોધ સ્પષ્ટપણે તેના અર્થ ઉપરથી જ કહી દેવાય, એ રીતે તૃણના અગ્નિકણ આદિ ઉદાહરણના **સાધર્મ્યથી** નિરૂપવામાં આવે છેઃ-સામાન્યથી સદ્દૃષ્ટિવાળા યોગીની બોધલક્ષણા દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની હોય છેઃ તૃણ અગ્નિકણની ઉપમાવાળી **મિત્રામા**, ગોમય અગ્નિકણની ઉપમાવાળી **તારામાં**, કાષ્ઠ અગ્નિકણની ઉપમાવાળી **બલામાં**, દીપપ્રભાની ઉપમાવાળી **દીપ્રામાં**; રત્નની પ્રભા જેવી **સ્થિરામાં**, તારાની પ્રભા જેવી **કાંતામાં**, સૂર્યની પ્રભા જેવી **પ્રભામાં**, ચંદ્રની પ્રભા જેવી **પરામાં**. **तृणगोमयकाष्ठाग्निकणदीपप्रभोपमा रत्नताराऽर्कचन्द्राभाः**-એવી ઉપમાવાળી આ આઠ દૃષ્ટિ છે. તેવા પ્રકારના પ્રકાશ માત્ર વગેરેથી અહીં સાધર્મ્ય-સમાન ધર્મપણું છે.-જે કહે છે-

૧. **મિત્રામાં** બોધ **તૃણ અગ્નિકણ** સદૃશ-સરખો હોય છે, તત્ત્વથી ઇષ્ટ કાર્યક્ષમ નથી હોતો-ઇષ્ટ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી હોતો. કારણ કે-(૧) સમ્યક્ પ્રયોગકાલ સુધી તેની સ્થિતિ નહિં હોવાને લીધે, અને તેના અલ્પવીર્યપણાને લીધે, પટુ-દૃઢ સ્મૃતિ બીજના સંસ્કારાધાનની ઉપપત્તિ-ઘટના થતી નથી, નિપુણ-કુશલ સ્મૃતિસંસ્કાર રોપાતો નથી, તેથી; (૨) અને વિકલ પ્રયોગના હોવાપણાને લીધે, ભાવથી વંદનાદિ ક્રિયાનો અયોગ હોય છે, તેથી.

૨. **તારામાં** તો બોધ **ગોમય** એટલે છાણાના અગ્નિકણ સરખો હોય છે. આ પણ લગભગ એવો જ હોય છે,- તત્ત્વથી વિશિષ્ટ સ્થિતિ-વીર્યના વિકલપણાને લીધે, એથી કરીને વળી પ્રયોગકાળે સ્મૃતિપાટવની અસિદ્ધિને લીધે, તેના અભાવે પ્રયોગની વિકલતાને લીધે, અને તેથી કરીને તથાપ્રકારે તેના કાર્યના અભાવને લીધે.

૩. **બલામાં** પણ આ બોધ **કાષ્ઠ અગ્નિકણ** જેવો, ને ઉક્ત બે બોધ કરતાં કંઇક વિશિષ્ટ હોય છે. તેથી અત્રે જરાક સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે; એટલે અહીં પ્રયોગ સમયે પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે; અને તે હોતાં, અર્થપ્રયોગ માત્રની પ્રીતિથી યત્નલેશનો ભાવ હોય છે.

૪. **દીપ્રામાં** તો આ બોધ **દીપપ્રભા** તુલ્ય, ને ઉક્ત ત્રણ બોધ કરતાં ઘણો વધારે વિશિષ્ટ હોય છે, એથી કરીને અત્રે ઉદગ્ર (ઉગ્ર, આકરા) સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે, તેથી પ્રયોગસમયે સ્મૃતિ પણ પટુ-કુશલ હોય છે. એમ ભાવ હોવા છતાં અત્રે વંદનાદિમાં દ્રવ્ય પ્રયોગ હોય છે,- તથાપ્રકારની ભક્તિને લીધે અત્રે ભેદપ્રવૃત્તિ હોય છે તેથી કરીને.

તૃણ ગોમય ને કાષ્ઠના, અગ્નિકણ સમ માન;
દીપપ્રભાનું પણ વળી, જિહાં હોય ઉપમાન;
રત્ન તેમ તારા અને, રવિ ને શશિ સમાન;
દૃષ્ટિ એમ સદ્દૃષ્ટિની, અષ્ટ પ્રકારે જાણ. ૧૫.

આટલો પ્રથમ ગુણસ્થાકનો પ્રકર્ષ છે-પરાકાષ્ઠા, છેલ્લી હદ છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

૫. સ્થિરા તો ભિન્નગ્રથિ-એટલે જેની ગ્રંથિ ભેદાઈ છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ-બોધજ્ઞાનીને જ હોય છે. તેનો બોધ રત્નપ્રભા સમાન હોય છે. તેનો ભાવ-(૧) અપ્રતિપાતી-પડે નહિં એવો, (૨) પ્રવર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતો જતો, (૩) નિરપાય-અપાય રહિત, બાધા રહિત, (૪) બીજાને પરિતાપ નહિ પમાડનારો, (૫) પરિતોષનો હેતુ અને (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન છે.

૬. કાંતામાં-આ બોધ તારાની પ્રભા સમાન હોય છે. એટલા માટે એ પ્રકૃતિથી-સહજ સ્વભાવથી સ્થિત જ હોય છે અત્રે અનુષ્ઠાન-(૧) નિરતિચાર, (૨) શુદ્ધ ઉપયોગ અનુસારી, (૩) વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી સંગત, (૪) વિનિયોગપ્રધાન, (૫) અને ગંભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે.

૭. પ્રભામાં સૂર્યની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે (૧) તે સર્વદા ધ્યાન હેતુ જ હોય છે, (૨) અહીં પ્રાયે વિકલ્પનો અવસર હોતો નથી, અને (૩) અહીં પ્રશમસાર (પ્રશમ જેનો સાર છે એવું) સુખ હોય છે. અત્રે-(૪) અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર હોય છે,-કંઈ નહિં કરી શકે એવા નકામા થઈ પડે છે, (૫) સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન હોય છે, (૬) તેની સંનિધિમાં વૈર આદિનો નાશ હોય છે, '**तत्सन्निधौ वैरादिनाशः**', (૭) પરાનુગ્રહ-કર્ત્તાપણું હોય છે, (૮) વિનેયો-શિષ્યો પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ હોય છે, (૯) તથા અવંધ્ય એવી સત્ક્રિયા હોય છે

૮. પરામાં તો ચંદ્રની ચંદ્રિકાની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે સર્વદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ એવો તે વિકલ્પરહિત માનવામાં આવ્યો છે. (૧) તે વિકલ્પના અભાવથી ઉત્તમ સુખ હોય છે, (૨) આરૂઢના આરોહણની જેમ અત્રે પ્રતિક્રમણ આદિ અનુષ્ઠાન નથી હોતું-ચઢેલાને ચઢવાનું શું? તેની પેઠે (૩) પરોપકારીપણું-યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે, (૪) તથા પૂર્વવત્ અવંધ્ય સત્ક્રિયા હોય છે

એમ સામાન્યથી **सद्दृष्टेर्दृष्टिरष्टधा**-સદ્દૃષ્ટિની-યોગીની દૃષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે. અત્રે—

શંકા—ગ્રંથિભેદ થયે સદ્દૃષ્ટિપણું હોય અને તે ગ્રંથિભેદ તો દીર્ઘ ઉત્તરકાળે-આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખતે હોય છે, તો પછી સદ્દૃષ્ટિની દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની શી રીતે?

સમાધાન—સદ્દૃષ્ટિના અવંધ્ય-અચૂક હેતુપણાએ કરીને મિત્રા આદિ દૃષ્ટિઓનું પણ સતીત્વ-સત્પણું છે એટલા માટે. શુદ્ધ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિમાં-બનાવટમાં શેરડી, રસ, કાવો ને ગોળ જેવી આ મિત્રા આદિ છે; અને ખાંડ, સાકર, અશુદ્ધ સાકરના ગટ્ટા, ને શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બરાબર બીજી ચાર દૃષ્ટિઓ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કારણ કે ઇક્ષુ (શેરડી) વગેરેનું જ તથાભવન-તેવા પ્રકારે પરિણમન થાય છે.

આ મિત્રા આદિ રુચિ આદિ ગોચર જ છે,-આ મિત્રા વગેરેમાં રુચિ આદિ હોય જ છે, કારણ કે એઓને જ સંવેગ-માધુર્યની ઉપપત્તિ હોય છે,-એમના ઇક્ષુ સમાનપણાને લીધે અને નલ વગેરે જેવા તથાપ્રકારના અભવ્યો છે,-સંવેગરૂપ માધુર્યના શૂન્યપણાને લીધે.

આ ઉપરથી સર્વથા અપરિણામી અથવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં દૃષ્ટિભેદનો અભાવ કહ્યો. કારણ કે તેના તથાભવનની-તેવા પ્રકારે પરિણમનની અનુપપત્તિ છે, અઘટમાનપણું છે, તેવા પ્રકારે પરિણમન ઘટતું નથી, તેથી

અર્થ:—તૃણનો અગ્નિકણ, ગોમય-છાણાનો અગ્નિકણ, કાષ્ઠનો અગ્નિકણ, દીપકની પ્રભા, રત્નની પ્રભા, તારાની પ્રભા, સૂર્યની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાની ઉપમા જ્યાં (અનુક્રમે) ઘટે છે,– એવી સદ્દૃષ્ટિવંતની દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે જેમકે મિત્રામાં તૃણું અગ્નિકણ જેવી, તારામાં છાણાના અગ્નિકણ જેવી, ઇત્યાદિ.

વિવેચન

હવે અહીં આ શાસ્ત્રના મૂળ વિષય પર આવે છે. આનો મૂળ વિષય યોગદૃષ્ટિનું કથન છે. તે 'યોગદૃષ્ટિ' આઠ પ્રકારની કહી, તેની બરાબર સમજણ પડવા માટે અહીં ઉદાહરણરૂપે ઉપમા આપેલ છે. અને તે ઉપમા ગ્રંથકાર મહર્ષિએ એટલી બધી ખૂબીથી– કુશળતાથી યોજી છે, કે તે ઉપમા ઉપરથી જ તે તે દૃષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સ્હેજે સમજી જવાય, બરાબર ખ્યાલમાં આવી જાય.

આ આઠ દૃષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠ–લાકડાના અગ્નિકણની, (૪) દીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચદ્રપ્રભાની,– એમ ઉપમા આપી છે તૃણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્રા દૃષ્ટિથી માંડીને પરા દૃષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે. એટલે આ ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ છે.

યોગદૃષ્ટિને ઉપમા

મહા સમર્થ તત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદૃષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermo-meter)–ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું–ગરમીનું માપ થઈ શકે છે, તેમ આ યોગદૃષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. હું પોતે કયી દૃષ્ટિમા વર્તું છું? મ્હારામા તે તે દૃષ્ટિના કહ્યા છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્ત્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખ નિરીક્ષણ કરી, આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ 'યોગદૃષ્ટિ' આત્માર્થી મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી છે, પરમ ઉપકારી છે આમ તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સ્થૂલ દૃષ્ટાંત કહેલ છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

આત્મદશાનું માપક થર્મોમીટર

૧. મિત્રા દૃષ્ટિ

જિહા મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગનિસો લહીયે રે ''—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય.

મિત્રા દૃષ્ટિમા બોધ તૃણના અગ્નિકણ સરખો હોય છે જેમ તૃણ અગ્નિકણનો

પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે-(૧) જેમ તૃણુ અગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઇક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો લાંબો વખત ટકતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્‌પણે પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ટકતો નથી. (૨) જેમ તૃણુ અગ્નિનો પ્રકાશ અલ્પ-મંદ વીર્યવાળો અત્યંત ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ મંદ વીર્યવાળો-અલ્પ સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૩) જેમ તૃણુ અગ્નિનો પ્રકાશ ક્ષણુવારમાં હતો-ન હતો થઇ જાય છે, અને તેથી તેની દૃઢ-પટુ સ્મૃતિનો સંસ્કાર રહેતો નથી, તરત જ ભૂલાઇ જાય છે; તેમ અત્રે પણુ બોધ એવો અલ્પજીવી ને અલ્પવીર્ય હોય છે કે-તેના દૃઢ સ્મૃતિબીજરૂપ સંસ્કારનું રોપણુ થવું ઘટતું નથી, તેની ચાહરૂપ દૃઢ સંસ્કાર નીપજતો નથી. (૪) અને આમ સ્થિતિ ને વીર્યની મંદતાથી તથાપ્રકારે સ્મૃતિસંસ્કારના અભાવને લીધે, જેમ સર્વથા તૃણુ અગ્નિ પ્રકાશનો પ્રયોગ વિકલ-પાંગળો હોઇ તેનાથી કરીને કંઇ ખરૂં કાર્ય બનવું સંભવતું નથી; તેમ આ દૃષ્ટિમા બોધનુ એવું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું, પાંગળાપણું હોય છે કે, તેથી અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્યનો યોગ બનતો નથી, દ્રવ્યવંદનાદિ હોય છે.

તૃણુ અગ્નિ સમ મિત્રા

૨. તારા દૃષ્ટિ

"દર્શન તારા દૃષ્ટિમા....મનમોહન મેરે, ગોમય અગ્નિ સમાન....મન." —શ્રી યો. સજ્ઝાય.

તારા નામની બીજી દૃષ્ટિમા જે બોધ હોય છે, તેને છાણુાના અગ્નિકણુ સાથે સરખાવી શકાય છે, કારણુ કે તૃણુના અગ્નિ કરતાં છાણુાના અગ્નિનો પ્રકાશ કંઇક વધારે હોય છે, તેમ **મિત્રા** કરતાં **તારા** દૃષ્ટિનો બોધ કંઇક વધારે હોય છે, પણુ તેના સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાથી તે લગભગ તેના જેવો જ હોય છે. કારણુ કે-(૧) જેમ છાણુાનો અગ્નિપ્રકાશ ઝાઝો વખત ટકતો નથી અને મંદ બળવાળો હોય છે, તેમ **મિત્રા** દૃષ્ટિની પેઠે અત્રે પણુ બોધ તત્ત્વથી ઝાઝી સ્થિતિવાળો હોતો નથી-લાંબો વખત ટકતો નથી, અને તેનું બળ-વીર્ય પણુ મંદ હોય છે (૨) અને તેથી કરીને જીવનમાં તે બોધના આચરણુરૂપ પ્રયોગ વેળાએ સ્મૃતિનું પટુપણું-નિપુણુપણું હોતું નથી, દૃઢ સ્મરણુ રહેતું નથી. (૩) અને તેવી સ્મૃતિ ન હોય તો પ્રયોગ પણુ વિકલ-પાગળો-ખોડખાપણુવાળો હોય છે. (૪) અને તેથી કરીને તેવા પ્રકારે ભાવથી વંદન આદિ કર્ત્તવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે. આમ અત્રે અંશભેદ સિવાય બધુય **મિત્રા** દૃષ્ટિને મળતું આવે છે.

ગોમય અગ્નિ સમ તારા

૩. બલા દૃષ્ટિ

"ત્રીજી દૃષ્ટિ બલા કહી છે, કાષ્ઠ અગ્નિ સમ બોધ"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

બલા નામની ત્રીજી દૃષ્ટિમાં જે બોધ છે; તેને કાષ્ઠના–લાકડાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે **મિત્રા ને તારા** એ બે દૃષ્ટિ કરતાં અત્રે બોધ જરા વિશિષ્ટ–વધારે બળવાળો હોય છે, તેથી (૧) જેમ કાષ્ઠના અગ્નિકણનો પ્રકાશ જરા વધારે વાર ટકે છે, અને જરા વધારે બળ–વીર્યવાળો હોય છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ કંઈક વધારે સ્થિતિવાળો હોઈ વધારે વાર ટકે છે, અને કંઈક વધારે બળ–સામર્થ્યવાળો હોય છે (૨) એટલે અહીં પ્રયોગસમયે પટુ–નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે, લગભગ દૃઢ યાદગીરી હોય છે, (૩) અને તેથી અર્થપ્રયોગ–પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની પ્રીતિથી સતક્રિયાનો કંઈક યત્ન હોય છે.

કાષ્ઠ અગ્નિ સમ બલા

૪. દીપ્રા દૃષ્ટિ

"યોગદૃષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

ચોથી **દીપ્રા** નામની દૃષ્ટિમાં જે બોધ હોય છે, તેને દીપ પ્રભાની ઉપમા ઘટે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ તૃણ, ગોમય (છાણા), ને કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ ઉપર કહી તે **મિત્રા, તારા ને બલા** એ ત્રણ દૃષ્ટિ કરતા વધારે વિશેષતાવાળો હોય છે એટલે (૧) આ બોધ વધારે લાંબી સ્થિતિવાળો હોય છે, લાંબો વખત ટકે છે અને વધારે બળવાન વીર્યવાળો–સામર્થ્યવાળો હોય છે (૨) અને તેથી કરીને તથા-પ્રકારના આચરણરૂપ પ્રયોગ વખતે પટુ–નિપુણ સ્મૃતિ કહે છે (૩) એમ છતાં હજુ અહીં વંદન વગેરે ક્રિયા **દ્રવ્યથી** હોય છે, **ભાવથી નહિં**, કારણ કે તેવા પ્રકારના વિભાગથી દ્રવ્ય–ભાવનો પ્રગટ ભેદ છેઃ—

દીપપ્રભા જેવી દીપ્રા

> દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણગ્રામોજી,
> ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃકામોજી "—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી દીપકનો પ્રકાશ જેમ બાહ્ય કારણ પર અવલંબે છે, તેમાં તેલ હોય ત્યા સુધી તે પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી જતા ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ બાહ્ય પ્રેરક કારણોને અવલંબતો હોવાથી, તે દૂર થતા, તેને અપાય થવાનો સંભવ છે દીપકનો પ્રકાશ અસ્થિર હોય છે, એક સરખો પ્રકાશતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ અસ્થિર હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે દીપકનો પ્રકાશ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઇ જવાનો સંભવ છે, તેમ અત્રે પણ વિષમ બાહ્ય કારણોના યોગથી બોધ ચાલ્યો જવાનો સંભવ છે. આમ અનેક પ્રકારે દીપપ્રભાની સાથે **દીપ્રા** દૃષ્ટિનું સાધર્મ્ય છે.

આમ આ ચાર દૃષ્ટિ સુધી જ '**પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક**' હોય છે તેમાં

પણ તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા-છેલ્લામાં છેલ્લી હદ આ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ ચોથી દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામાં ઓછી ને તજ્જન્ય ગુણની માત્રા વધારેમાં વધારે હોય છે. એટલે દીપ્રા દૃષ્ટિમાં ઓછામાં ઓછા મિથ્યાત્વવાળું ઊંચામાં ઊંચું 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' હોય છે. ત્યાર પછી પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક'

૫. સ્થિરા દૃષ્ટિ

"દૃષ્ટિ સ્થિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રત્નપ્રભા સમ જાણો રે."—શ્રી. યોગ૦ સજ્ઝાય

પાંચમી **સ્થિરા** દૃષ્ટિ તો જેને ગ્રંથિભેદ થયો છે, એટલે કે જેની રાગ-દ્વેષ પરિણામની ગાઢ કર્મની ગાંઠ છેદાઈ ગઈ છે, એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિવંત પુરુષને જ-ભેદજ્ઞાનીને જ હોય છે, આત્મજ્ઞાનીને જ હોય છે દેહાદિ સર્વ પરવસ્તુથી સર્વથા ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ ભેદજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન આ પુરુષને હોય છે. '**હું એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું, અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારૂં નથી**'-એવો અખંડ સ્થિર નિશ્ચય આ ભેદજ્ઞાની આત્મદ્રષ્ટા પુરુષને હોય છે.

રત્નપ્રભા સમ સ્થિરા

"अहमिक्को खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥"

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

અને એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિને 'સ્થિરા' કહી છે. તેમાં ઉત્પન્ન થતા બોધને **રત્નની પ્રભા** સમાન કહ્યો છે, તે પણ યથાયોગ્ય છે; કારણ કે રત્નનો પ્રકાશ પણ સ્થિર હોય છે, ડગમગ થતો નથી, તેમ **સમ્યગ્દૃષ્ટિ** પુરુષનો બોધ પણ સ્થિર રહે છે, ડગમગતો નથી, ચળતો નથી. 'જ્યારે વજ્રપાત* થતો હોય ને આખું ત્રૈલોકય ભયથી ધ્રૂજતું હોય ત્યારે પણ નિસર્ગ-નિર્ભયપણે સર્વ શંકા છોડીને, પોતાને ન હણાય એવા અવધ્ય

* "सम्यग्दृष्टय एव साहसमिदं कर्तुं क्षमंते परं,
यद्वज्रेऽपि पतत्यमी भयचलत्त्रैलोक्यमुक्ताध्वनि ।
सर्वामेव निसर्गनिर्भयतया शङ्कां विहाय स्वयम्,
जानंतः स्वमवध्यबोधवपुषं बोधाच्च्यवंते न हि ॥"

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત સમયસારકલશ

બોધ-દેહરૂપ સ્વયં જાણી રહેલા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો જ બોધથી ચ્યુત થતા નથી! આવું પરમ સાહસ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ જ કરી શકે!'

રત્નના સ્થિર પ્રકાશને જેમ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાનીના સ્થિર બોધરત્નને ઉપસર્ગરૂપ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી. અને એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિનો બોધ—

૧. **અપ્રતિપાતી**—જેમ રત્નનો પ્રકાશ અપ્રતિપાતી હોય છે-કદી ચાલ્યો જતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ અપ્રતિપાતી હોય છે, એક વાર આવ્યા પછી પાછો પડી જતો નથી

"જેહ ન મરુતને ગમ્ય, ચંચલતા જે નવિ લહે હો લાલ;
જેહ સદા છે રમ્ય, પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ."—શ્રી યશોવિજયજી

૨. **પ્રવર્ધમાન**—પ્રયોગ વગેરેની કસોટીથી જેમ રત્નની કાંતિ ઓર ને ઓર ઝળકતી જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિના બોધને આત્માનુભવરૂપ કસોટીએ ચઢાવી પ્રયોગ સિદ્ધ કરતાં તે ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો જાય છે, વૃદ્ધિ પામતો જાય છે

"પાત્ર કરે નહિં હેઠ, સૂરજ તેજે નવિ છિપે હો લાલ;
સર્વ તેજનું તેજ, પહેલાંથી વાધે પછે હો લાલ"—શ્રી યશોવિજયજી

૩. **નિરપાય**—તેલ ખૂટી જવાથી દીવો ઓલવાઈ જાય છે, પણ તેવો તેલ ખૂટી જવારૂપ અપાય (હાનિ) રત્નને નડતો નથી, તેથી તેનો પ્રકાશ નિરપાય-નિર્બાધ હોય છે, કદી ઓલવાતો નથી; તેમ અત્રે બોધ પરાવલંબની નહિ હોવાથી, નિરપાય હોય છે, તેને કોઈ પણ હાનિ-બાધા પહોંચતી નથી, તે કદી ઓલવાતો નથી-બૂઝાતો નથી, કારણ કે તેને કોઈ પર અવલંબન નથી કે જે ખસી જતા તેને હાનિ પહોંચે, તે તો સ્વાવલંબની-આત્માવલંબની જ છે, એટલે તે સર્વથા બાધા રહિત છે. આવો રત્નદીપક મનમંદિરમાં પ્રગટ્યો કે બસ શત્રુબલ ખલાસ! મોહ અંધકારનો સર્વનાશ! ને અનુભવ તેજનો ઝળહળાટ! તે દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો! ઓલવાય જ નહિં

"સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ૦
સા૦ મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ જીપતો હો લાલ૦
સા૦ મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ૦
સા૦ ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ૦
સા૦ પુદ્ગલ તેલ ન ખેપ, જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ૦
સા૦ શ્રી નયવિજય સુશિષ્ય, વાચક યશ ઈણી પરે કહે હો લાલ૦"
—શ્રી યશોવિજયજી

૪. **બીજાને પરિતાપ ન પમાડનાર**—રત્નનો પ્રકાશ જેમ ઠંડો ને નિર્મલ હોઇ, બીજાને પરિતાપ ઉપજાવતો નથી; તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ કષાય-વિષય આદિની ઉપશાંતતાના કારણે શીતલ ને નિર્મલ હોઇ, બીજાને પરિતાપ-કલેશ પમાડતો નથી. એટલું જ નહિં પણ અન્ય જીવોને પણ અહિંસા આદિવડે કરીને પરમ શાંતિનું કારણ થાય છે.

૫ **પરિતોષહેતુ**—રત્નના પ્રકાશથી પરિતોષ ઉપજે છે. તેની કાંતિ દેખીને આંખ ઠરે છે, ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, કાચ જેવી તુચ્છ વસ્તુ વગેરે દેખવાનું મન થતું નથી; તેમ આ દૃષ્ટિના બોધથી આત્મા પરિતોષ પામે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા ઉપજે છે, જે દૃષ્ટવ્ય હતું-જે દેખવા યોગ્ય એવું પરમ આત્મદર્શન હતું તે દેખી લીધું, એટલે તુચ્છ બાહ્ય વસ્તુ દેખવાનું× કુતૂહલ વ્યાવૃત્ત થઇ જાય છે-મટી જાય છે, ને આત્મા આત્મામાં જ નિત્ય રત રહી, તૃપ્ત થઇ જાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે.

૬. **પરિજ્ઞાનાદિનું જન્મસ્થાન**—(અ) રત્નના પોતાના પ્રકાશથી તે રત્નની સર્વ બાજુ બરાબર દેખાય છે, તેમ જ બીજા પદાર્થોનું પણ પરિજ્ઞાન થાય છે. તેમ આ દૃષ્ટિના બોધરૂપ પ્રકાશથી બોધમૂર્ત્તિ આત્માનું ને અન્ય વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. બોધિરત્નના પ્રકાશથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષ વસ્તુને વસ્તુગતે દેખે છે.

"વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત વાસી રે."—શ્રી આનંદઘનજી

(બ) રત્ન દીઠે જેમ બીજા કાચ વગેરેનુ મૂલ્યાંકન થઇ જાય છે, સાચો હીરો દીઠે કાચની કિંમત કેટલી છે તેની બરાબર ખબર પડી જાય છે, તેમ બોધિરત્ન દીઠે અન્ય તુચ્છ પદાર્થનું મૂલ્યાંકન થઇ જાય છે, અનન્ય ચિંતામણિરત્ન સમાન આત્માની આગળ પર વસ્તુની કાંઇ કિંમત લાગતી નથી.

(ક) ઉત્તમ જાતિવંત રત્નની પ્રાપ્તિ મંગલદાયી ગણાય છે, ઐશ્વર્ય-સુખ-સંપત્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, અનિષ્ટને દૂર કરે છે. તેમ આ ઉત્તમ બોધરત્નની પ્રાપ્તિ સર્વ મંગલનું મંગલ ને સર્વ કલ્યાણનું કારણ થઇ પડે છે.

'सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारणं ।'

"अचिन्त्यशक्तिः स्वयमेव देवश्चिन्मात्रचिन्तामणिरेव यस्मात् ।
सर्वार्थसिद्धात्मतया विधत्ते, ज्ञानी किमन्यस्य परिग्रहेण ॥"—શ્રી સમયસારકલશ

× "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥"—ગીતા

"एदह्मि रदो णिच्चं संतुट्ठो होदि णिच्चमेदह्मि ।
एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोक्खं ॥"—શ્રી સમયસાર

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિરા દૃષ્ટિના બોધનું સમાનધર્મપણું-સરખાપણું છે, તે અત્રે યથામતિ સંક્ષેપમાં વિવેચ્યું છે તથાપિ કેળના પત્રની અંદર પત્ર હોય છે, તેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો વિસ્તાર કેમ કરી શકાય?

"જૈસે કેલકે પાતમેં, પાત પાતમેં પાત;
તૈસે જ્ઞાનીકી બાતમેં, બાત બાતમેં બાત."

૬. કાંતા દૃષ્ટિ

"છઠ્ઠી દીઠ્ઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિમાં તારાની પ્રભા જેવો બોધ હોય છે. આ 'કાંતા' દૃષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરનાં બીજાં સમસ્ત કામ કરતા પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ ભલે બીજું કામ કરતો હોય તોપણ તેનું ચિત્ત સદા શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. કર્મની પ્રેરણાથી ચિઠ્ઠીના ચાકરની જેમ તેને પરાણે સંસાર સંબંધી કર્મ કરવું પડે, તોપણ તેમાં તેની અનાસક્તિ જ હોય છે. તેની પરમ આસક્તિ-ભક્તિ, પરમ પ્રેમ તો કેવળ શ્રુતધર્મમાં જ એટલે 'જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે' જ હોય છે.

કાંતા જેવી કાંતા

"મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરત રે;
તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે........
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

આવી આ કાંતા દૃષ્ટિને તારાની પ્રભાની ઉપમા આપી છે, તે પણ અત્યંત સમુચિત છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા કરતાં તારાનો પ્રકાશ અધિકતર હોય છે, તેમ સ્થિરા દૃષ્ટિ કરતાં આ દૃષ્ટિનો બોધ વધારે પ્રકાશમાન-વધારે ગાઢ હોય છે તારાનો પ્રકાશ ગગનમાં ચમકારા કરતો રહી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ હોય છે, સદાય અખંડપણે મોજૂદ જ હોય છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ સદાય ચિદાકાશમાં ચમકતો રહી, સહજ સ્વભાવે સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ રહે છે, સદાય અખંડપણે હાજરાહજૂર જ હોય છે.

તારા પ્રભા સમી કાંતા

અને એટલા માટે જ અત્રે તથાપ્રકારનું ભાવ અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયા આચરણ હોય છે જ્ઞાનને અનુસરતી જે સત્ક્રિયા તેનું નામ 'અનુષ્ઠાન' છે એટલે આ સમ્યગ્જ્ઞાનીને જે આત્મજ્ઞાન થયું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ ભાવ-ક્રિયા કરવાનો-સચ્ચારિત્ર પાળવાનો આ પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ સેવે છે. આ પુરુષના વંદન-ભક્તિ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના આદિ ભાવથી હોય છે તેનો આત્મા પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા

નિરતિચાર સદનુષ્ઠાન

રાખે છે ને પરભાવમા નિષ્કામ હોય છે,- આમ તેનો આત્મા જ ભક્તિભાવમય બની જાય છે ભૂતકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને પાછો વાળી-નિવર્તાવી, તેનો આત્મા પોતે પ્રતિક્રમણરૂપ થાય છે ભવિષ્યકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને નિવર્તાવી-પાછો વાળી તેનો આત્મા પોતે પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ બને છે વર્તમાનકાળના સમસ્ત દોષને દ્રષ્ટાપણે દેખતો રહી-તેમા આત્મભાવ છોડી આલોચતો રહી, તેનો આત્મા સાક્ષાત્ આલોચનારૂપ બની જાય છે આમ નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન કરતો, નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરતો, નિત્ય આલોચના કરતો, તેનો આત્મા પોતે ચારિત્રરૂપ બને છે* આમ હોવાથી આ સત્પુરુષનું અનુષ્ઠાન-આચરણ-ચારિત્ર આવું હોય છે:—

૧ **નિરતિચાર**—સમસ્ત પર ભાવના સ્પર્શ વિનાનું હોવાથી, તેમા કોઈ અતિચાર દોષ હોતો નથી પર ભાવમા ગમનરૂપ અતિચરણ (Transgression) થતું નથી

૨. **શુદ્ધોપયોગ અનુસારી**—શુદ્ધ ઉપયોગને-આત્મસ્વરૂપને અનુસરનારું આ આત્મદર્શી પુરુષનુ અનુષ્ઠાન હોય છે હું જલમા કમલપત્રની જેમ **અબદ્ધસ્પૃષ્ટ**× છુ-નિર્લેપ છું, કોઇ પણ અન્ય ભાવનો મ્હારામા પ્રવેશ નહિ હોવાથી હું **અનન્ય** છું, સમુદ્રની જેમ મ્હારો આત્મસ્વભાવ નિત્ય વ્યવસ્થિત હોવાથી હું **નિયત** છું, પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને દેખતા હું **અવિશેષ** છુ,- સુવર્ણની જેમ એક અખડ દ્રવ્ય છું, મ્હારા બોધબીજ સ્વભાવને અપેક્ષીને જોતા હુ કર્મજન્ય મોહાદિથી **અસંયુક્ત** છુ એમ શુદ્ધ આત્માની ભાવના તે પુરુષ ભાવ્યા કરે છે, ને '**શુદ્ધ નિરંજન એક**' આત્માનુ ચિંતન કરતા નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કર્યા કરે છે.

"પર્યાયદૃષ્ટિ ન દીજિયે, એક જ કનક અભગ રે,"
"નિર્વિકલ્પ રસ પીજિયે, શુદ્ધ નિરજન એક રે"—શ્રી આનદઘનજી
"આતમ ભાવના ભાવતા, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે"

૩ **વિશિષ્ટ અપ્રમાદયુક્ત**—આવી શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ભાવિત હોવાથી, આ સત્પુરુષને સ્વરૂપચ્યુતિરૂપ-સ્વરૂપભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદ થતો નથી, અને વિષય-કષાય-રાગ-દ્વેષાદિની ક્ષીણતા વર્તે છે.

૪. **વિનિયોગ પ્રધાન**—જે જ્ઞાન-દર્શને કરી જાણ્યું, પ્રતીત્યુ, આચર્યું, તેનો આ પુરુષ સમ્યક્ વિનિયોગ-યથાસ્થાને નિયોજન કરી, (Practical application) બીજા જીવોને ધર્મમા જોડે છે, જેથી પોતાની ધર્મપરપરા ત્રૂટતી નથી

---

* "णिच्चं पच्चक्खाणं कुव्वइ णिच्चं य पडिक्कमदि जो ।
णिच्चं आलोचेयइ सो हु चरित्तं हवइ चेया ॥"—શ્રી સમયસાર

× "जो पस्सदि अप्पाणं अबद्धपुट्ठं अणण्णयं णियद ।
अविसेसमसंजुत्तं त सुद्धणयं वियाणीहि ॥"—શ્રી સમયસાર

૫ **ગંભીર ઉદાર આશયવાળું**—આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષનું આ ધર્માચરણ પરમ ગંભીર-ઉદાર આશયવાળું હોય છે. આ દૃષ્ટિવાળા યોગી 'સાગરવરગંભીરા' હોય છે.

"જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ૦ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૭. પ્રભા દૃષ્ટિ

"અર્ક પ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દિઠ્ઠી."—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

સાતમી **પ્રભા** દૃષ્ટિમાં **સૂર્યની પ્રભા** સમો બોધ હોય છે. તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો અધિક હોય છે, તેમ છઠ્ઠી દૃષ્ટિ કરતાં સાતમી દૃષ્ટિનો બોધ અનેકગણો બળવાન હોય છે, પરમ અવગાઢ હોય છે આને 'પ્રભા' નામ આપ્યું છે તે પણ બરાબર છે, કારણ કે પ્ર+ભા=પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ જેનો છે તે પ્રભા જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિની બોધપ્રભા-પ્રકાશ પણ અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે સૂર્યપ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે અને આ દૃષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ હોય છે, એટલે જ અત્રે—

સૂર્ય પ્રભા સમ પ્રભા

૧. **સર્વદા ધ્યાનહેતુ**—આ બોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ હોય છે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે.

૨. **પ્રાયે નિર્વિકલ્પતા**—તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું આ આત્મધ્યાન હોવાથી, તેમાં પ્રાયે કોઇ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવસર હોતો નથી.

૩. **પ્રશમસાર સુખ**—અને આવું નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોવાથી જ અત્રે પ્રશમ જેનો સાર છે એવું પ્રશમસાર, પ્રશમપ્રધાન સુખ હોય છે પ્રશમથી, પરમ આત્મશાંતિથી, વીતરાગતાથી અત્રે યોગીને પરમ સુખ ઉપજે છે કારણ કે આ સુખમા પરાવલંબન નથી, પરવશપણું નથી, એટલે દુઃખનું લેશ પણ કારણ નથી, અને કેવલ આત્માવલંબન છે, સ્વાધીનપણું જ છે, એટલે કેવલ સુખનો જ અવકાશ છે.

"સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ,
એ દૃષ્ટે આતમગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે?
ભવિકા! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

"એકાંતિક આત્યંતિકો, સહજ અકૃત સ્વાધીન....હો જિનજી;
નિરુપચરિત નિર્દ્વંદ્વ સુખ, અન્ય અહેતુક પીન....હો જિનજી." —શ્રી દેવચંદ્રજી

૪. **અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર**—નકામા, અણુખપના થઇ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું–પ્રાતિભ જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રબળપણું–સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત્ માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. **સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન**—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. **તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ**—આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા યોગિરાજની એવી યોગસિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં–હાજરીમાં ક્રૂર હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર–વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, જાતિવૈર પણ ભૂલાઇ જાય છે!

૭. **પરાનુગ્રહકર્ત્તાપણું**—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરાનુગ્રહ–પરોપકારપરાયણ હોય છે, બીજા જીવો પ્રત્યે તે કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુગ્રહ કરે છે.

૮. **વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ**—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ સંબંધ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન્ શિષ્યોનું અચૂક આત્મકલ્યાણ થાય.

૯. **અવંધ્ય સત્ક્રિયા**—અત્રે ભાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ સત્ક્રિયા હોય છે, તે અવંધ્ય–અમોઘ હોય છે, કદી ખાલી જતી નથી, અચૂક મુક્તિ-ફલ આપે છે.

૮. પરા દૃષ્ટિ

"દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણું જી.
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણું જી." —શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

આઠમી **પરા** દૃષ્ટિમાં બોધ **ચંદ્રની પ્રભા** સરખો હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જો કે અધિક તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઇ શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે. બન્નેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે. એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ આ દૃષ્ટિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પરમ છે, ઊંચામાં ઊંચી છે, એનાથી પર કોઈ નથી, એટલે જ એને 'પરા' કહી છે.

ચંદ્રપ્રભા સમ

પરા

ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) જેમ વિશ્વમાં રેલાઇ રહી તેને પ્રકાશમય કરી મૂકે છે, પ્રકાશમાં ન્હવરાવે છે, તેમ અત્રે પણ બોધ–ચંદ્રની સોળે કળા ખીલી ઊઠતાં જ્ઞાન–ચંદ્રિકા

આખા વિશ્વમાં રેલાઈ રહે છે. તથાપિ ચંદ્ર જેમ ગગનમાં જ રહી ભૂમિને પ્રકાશે છે, કાંઈ ભૂમિરૂપ થઈ જતો નથી; તેમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરતો આ બોધ-ચંદ્ર પણ જ્ઞેયરૂપ વિશ્વને પ્રકાશે છે, પણ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. કારણ કે 'શુદ્ધ દ્રવ્યનું * સ્વરસભવન-પરિણમન થયું તો સ્વભાવનું શું બાકી રહ્યું ? કાંઈ જ નહિં, તે જ પૂર્ણ સ્વભાવ થયો. અને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તે જો થઇ જાય, તો તે શું એનો સ્વભાવ થયો ? નહિં જ. કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિં, પરભાવ જ છે. દૃષ્ટાંત-ચાંદની ભૂમિને ન્હવરાવે છે, પણ ભૂમિ કાંઈ તેની થઈ જતી નથી. તેમ જ્ઞાન પણ જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય વિશ્વ જ્ઞાનનું-આત્માનું કદી બની જતું નથી-' આમ જ્ઞાની મહાત્માઓએ કહ્યું છે

"ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે."

—સમર્થ તત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી (અંક-૭૬૦)

આમ આ 'પરા' દૃષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી અત્રે વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, વિશ્વવ્યાપકતા હોતી નથી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો પ્રવેશ પણ થતો નથી; શુદ્ધ 'અદ્વૈત' અવસ્થા હોય છે. અને આમ હોવાથી આ પરા દૃષ્ટિનો બોધ—

સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ—હોય છે. અત્રે નિરંતરપણે પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે. આ યોગીશ્વરની **સહજાત્મસ્વરૂપે** અખંડ સ્થિતિ હોય છે, કારણ કે પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા દૂર થયું છે, એટલે પરમ શુદ્ધ અદ્વૈતભાવે કેવલ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે.

નિર્વિકલ્પ ધ્યાનસુખ

"શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી યદા, આત્મક્ષેત્રે નહિં અન્ય રક્ષણ તદા;
એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દ્વંદ્વતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યક્તતા....ધર્મ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

નિર્વિકલ્પ—આ પરમ બોધ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે આમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અસંભવ છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ હોય છે. ધ્યાતા,

---

* "शुद्ध द्रव्यस्वरसभवनात्किं स्वभावस्य शेष-
मन्यद्द्रव्यं भवति यदि वा तस्य किं स्यात्स्वभावः ।
ज्योत्स्नारूपं स्नपयति भुवं नैव तस्यास्ति भूमि-
र्ज्ञानं ज्ञेयं कलयति सदा ज्ञेयमस्यास्ति नैव ॥"—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ

"એકાંતિક આત્યંતિકો, સહજ અકૃત સ્વાધીન....હો જિનજી;
નિરુપચરિત નિર્દ્વંદ્વ સુખ, અન્ય અહેતુક પીન....હો જિનજી." —શ્રી દેવચંદ્રજી

૪. **અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર**—નકામા, અણુખપના થઇ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું-પ્રાતિભ જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રબળપણું-સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત્ માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. **સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન**—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. **તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ**—આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા યોગિરાજની એવી યોગસિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં-હાજરીમાં ક્રૂર હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર-વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, જાતિવૈર પણ ભૂલાઇ જાય છે!

૭. **પરાનુગ્રહકર્ત્તાપણું**—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરાનુગ્રહ-પરોપકારપરાયણ હોય છે, બીજા જીવો પ્રત્યે તે કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુગ્રહ કરે

૮. **વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ**—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન્ શિષ્યોનું અચૂક આત્મકલ્યાણ થાય.

૯. **અવંધ્ય સત્ક્રિયા**—અત્રે ભાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્મ સત્ક્રિયા હોય છે, તે અવંધ્ય-અમોઘ હોય છે, કદી ખાલી જતી નથી, ફલ આપે છે.

"આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગે, આનંદઘન પ્રભુ જાગે રે.......વીરજીને ચરણે લાગું૦"
—યોગિરાજ આનંદઘનજી

૩. **પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે**—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગત્જીવોને શુદ્ધ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુગ્રહ–ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગીશ્વરરૂપ મહામેઘ પરમાર્થ બોધામૃતની વૃષ્ટિ કરી, જગત્માં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ–સુકાળ પ્રવર્તાવે છે.

"કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....બાહુ જિણંદ દયામયી.
"પ્રભુ હરિસણ મહામેહ, તણે પરવેશમેં રે;
પરમાનંદ સુભિક્ષ, થયા મુજ દેશમેં રે....શ્રી નમિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે **યથાભવ્યત્વ** પ્રમાણે એટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે–હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે–શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવ, મુંડકેવલી ભગવાન વગેરે.

અવંધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ–આત્મચારિત્રરૂપ અવંધ્ય ક્રિયા હોય છે, અમોઘ–અચૂક મોક્ષફલદાયી ક્રિયા હોય છે. અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી.—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું અને તે થોડા શબ્દો પણ પરમ અર્થગંભીર હોવાથી, તેની સ્પષ્ટ સમજણ પડવા માટે સંક્ષેપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દૃષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઇક ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષ વિસ્તારથી તો પ્રત્યેક દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે બરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ **સદ્દૃષ્ટિવાળા** યોગીને હોય છે.

ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણુનો ભેદ પણ મટી જાય છે; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિગુણ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે; સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે.

"ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;
ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળશું, વાચક યશ કહે હેજે હળશું"—યશોવિજયજી
"નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ભાવે હે ત્રિગુણ અભેદ. લલના૦
જિન સેવનથેં પાઇયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના૦"—ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી

આ પરમ યોગી આવી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અખંડ ધ્યાનથી પામે છે—

"સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? બીજી અવસ્થા શી? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય ઉપયોગ કરૂં છું. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૭૬૦.

અને આમ વિકલ્પનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલા માટે જ અત્રે—

૧. **પરમસુખ**—હોય છે. આ સમાધિનિષ્ઠ-પરંબ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીશ્વર પરમ આત્મ-સુખનો અનુભવ કરે છે; '**આનંદઘન અવતાર**' બને છે.

૨. **આરૂઢના આરોહણની જેમ અનુષ્ઠાન અભાવ**—આરૂઢના આરોહણની જેમ અહીં પ્રતિક્રમણાદિ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. કારણ કે પર્વતના શિખરે ચઢી ગયેલાને ચઢવાનું શું રહે? તેમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર યોગ-ગિરિરાજના સર્વોચ્ચ શ્રૃંગ પર ચઢી ગયા, તેને અનુષ્ઠાન વગેરેના અવલંબનની શી જરૂર રહે? કારણ કે તે તે અનુષ્ઠાન તો આગળ આગળની ભૂમિકા પર ચઢવા માટેનું આલંબન સાધન છે. હવે આ દશામાં તો તે આલંબન સાધન '**વિષકુંભ**' સમાન છે,× અપ્રતિક્રમણાદિ જ '**અમૃતકુંભ**' સમાન છે. માટે આવા પરમ સત્પુરુષ તે 'આલંબન સાધનને ત્યાગે છે, પરપરિણતિને ભાગે છે, કારણ કે અક્ષય દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગથી તે આનંદઘન પ્રભુ જાગે છે.'

× "पडिकमणं पडिसरणं परिहारो धारणा णियत्ती य ।
णिंदा गरहा सोही अट्ठविहो होइ विसकुंभो ॥
अपडिकमणं अप्पडिसरणं अप्परिहारो अधारणा चेव ।
अणियत्ती य अणिंदा गरहा सोही अमयकुंभो ॥"—શ્રી સમયસાર ગા૦ ૩૦૬–૩૦૭.
"आरुरुक्षोर्मुने र्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥"—ગીતા, ૬-૩.

"આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગે, આનંદઘન પ્રભુ જાગે રે.......વીરજીને ચરણે લાગું૦"
—યોગિરાજ આનંદઘનજી

૩. **પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે**—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગતજીવોને શુદ્ધ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુગ્રહ-ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગીશ્વરરૂપ મહામેઘ પરમાર્થ બોધામૃતની વૃષ્ટિ કરી, જગત્‌માં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ-સુકાળ પ્રવર્તાવે છે.

"કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....બાહુ જિણંદ દયામયી.
"પ્રભુ દરિસણ મહામેહ, તણે પરવેશમેં રે;
પરમાનંદ સુભિક્ષ, થયા મુજ દેશમેં રે....શ્રી નમિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે **યથાભવ્યત્વ** પ્રમાણે એટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે-હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે-શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવ, મુંડકેવલી ભગવાન વગેરે

અવંધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ-આત્મચારિત્રરૂપ અવંધ્ય ક્રિયા હોય છે, અમોઘ-અચૂક મોક્ષફલદાયી ક્રિયા હોય છે અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું અને તે થોડા શબ્દો પણ પરમ અર્થગંભીર હોવાથી, તેની સ્પષ્ટ સમજણ પડવા માટે સંક્ષેપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દૃષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઇક ખ્યાલ આવી શકશે વિશેષ વિસ્તારથી તો પ્રત્યેક દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે બરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ **સદ્દૃષ્ટિવાળા** યોગીને હોય છે.

શંકા-સમાધાન.

શંકા—સદ્દૃષ્ટિપણું-સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું તો ગ્રંથિભેદ થયા પછી હોય છે, અને તે ગ્રંથિભેદ તો હજુ આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખત પછી થવાનો છે, કારણ કે તે તો પાંચમી દૃષ્ટિમાં થાય છે. એટલે **મિત્રા** વગેરે ચાર તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તો પછી 'સદ્દૃષ્ટિની-સમ્યગ્દૃષ્ટિની' આઠ દૃષ્ટિ એમ કહેવાનું શું કારણ?

સમાધાન-જે **મિત્રા** વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે **કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી** તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દૃષ્ટિની અંદર ગણી છે. આ સમજવા માટે આ દૃષ્ટાંત છેઃ—

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની-ખડી સાકરની બનાવટમાં તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે. કારણ કે તે ખડી સાકર બને છે, તે કાંઇ એમ ને એમ બની જતી નથી

શેરડીમાંથી સાકર-દષ્ટાંત

શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી તેને પસાર થવું પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રકારેઃ-(૧) પ્રથમ તો **શેરડી** હોય, (૨) પછી તેનો **રસ** કાઢવામાં આવે, (૩) તેને ઉકાળીને **કાવો** બનાવાય, (૪) તેમાંથી **ગોળ** બને, (૫) ત્યારપછી તેને શુદ્ધ કરતાં કરતાં તેમાંથી બારીક **ખાંડ** થાય, (૬) પછી શર્કરા-ઝીણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા-પિંડા થાય, (૮) એને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા-**ખડી સાકર** (Refined crystallised sugar) બને આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાએ પ્હોચતાં પ્હેલાં જૂદી જૂદી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે.

તેમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર **મિત્રા** વગેરે પ્હેલી ચાર દૃષ્ટિઓ છે. અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર **સ્થિરા** વગેરે છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓ છે. એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડીથી માંડીને બધી અવસ્થાઓ ખપની-કામની છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે **મિત્રા** દૃષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે; કારણ કે તે **સમ્યગ્દૃષ્ટિનું** કારણ થાય છે. આમ **મિત્રા** વગેરે દૃષ્ટિને અત્રે યોગદૃષ્ટિમાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ.

આ **મિત્રા** વગેરે અવસ્થાઓ ખરેખર! ઇક્ષુ-શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી **સંવેગરૂપ માધુર્યની**-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાંથી નીકળે? રસ ન હોય તો ગોળ વગેરે કેમ બને? મીઠી સાકર કેમ નીપજે? પણ આ **મિત્રા** વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી **હોઇ**, તેમાંથી અવશ્ય પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિષ્પત્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા-પરમ અમૃત જેવા સંવેગની મધુરતાનો અનુભવ થાય છે.

આથી ઉલટું, અભવ્યો તો નલ જેવા-ખરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઇ કાળે સંવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી. 'નલ'-ખરૂ તો સાવ નીરસ હોય છે. એટલે એને ગમે તેટલો પીલો તોપણ તેમાંથી રસ નીકળતો નથી, તો પછી તેમાંથી મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો કયાંય દૂર રહી! તેમ આ અભવ્યો પણ તેવા જ નીરસ, 'કોરાધાકોડ' હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સંવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા કયાંથી હોય? આવા અભવ્યો ભલે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ સુક્કી એવી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે, અથવા તો 'ખૂબ શાસ્ત્રો* ભણી મોટા પંડિત શ્રુતધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી,-ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિં તેમ.' કારણ કે તેઓના હૃદયમાં-અંતરાત્મામા કદી પણ પરમાર્થરસનો અંકુર ફુટતો નથી. આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ તે 'અભવ્ય' કહેવાય છે એટલે અર્થાપત્તિન્યાયથી તેવા પુરુષો આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે 'અભવ્ય' કયાંથી રહે? આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામે તે ભવ્ય જ હોય, અભવ્ય હોય જ નહિં.

અભવ્યો અપાત્ર

—: પરિણામી આત્મામાં જ યોગદૃષ્ટિનું ઘટમાનપણું :—

આમ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિઓનું તેવા તેવા પ્રકારે પરિણમન થતાં થતાં, અવસ્થાઓ બદલાતાં બદલાતાં, શુદ્ધ આત્મારૂપ વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય છે, પ્રગટપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી વળી આ ફલિત થાય છે કે—

(૧) જે સર્વથા અપરિણામી-પરિણામ નહિં પામતો એવો આત્મા માને છે, એવા અપરિણામી આત્મવાદમાં આ કહ્યો તે દૃષ્ટિભેદ ઘટતો નથી. તેમ જ, (૨) જે સર્વથા ક્ષણિક એવો આત્મા માને છે, એવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં પણ ઉક્ત દૃષ્ટિભેદ ઘટતો નથી. કારણ કે તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તથાપ્રકારનું ભવન-પરિણમન ઘટતું નથી. તે આ પ્રકારે :-

૧ જો સર્વથા **અપરિણામી** એટલે એકાંત નિત્ય જ આત્મા માનવામા આવે, તો ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટિનો લાભ કયાંથી થશે? તે તે દૃષ્ટિઓ તથારૂપ પરિણમન વિના સંભવતી નથી, એટલે અપરિણામી આત્મામાં તથારૂપ પરિણમન વિના તે તે દૃષ્ટિ કયાંથી આવે? માટે કાં તો **પરિણામી આત્મા** માનવો પડશે, ને કાં તો આ યોગદૃષ્ટિ લાભ છોડી દેવો પડશે અને આ લાભ જો જતો કર્યો, તો પછી આ અપરિણામવાદીનું યોગમાર્ગમાં સ્થાન કયાં રહેશે? તેઓએ મુક્તિ અર્થે કલ્પેલો યોગમાર્ગ પણ 'કલ્પનામાત્ર

એકાંત અપરિણામી વાદ અયુક્ત

* "ण मुयइ पयडिमभव्वो सुट्ठुवि अज्झाइऊण सत्थाणि ।
गुडदुद्धंपि पिबंता ण पण्णया णिव्विसा हुंति ॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત સમયસાર

ભદ્રક' થઇ પડશે! કલ્પનામાત્ર રૂડા લાગશે! તેઓને આ યોગમાર્ગમાં ઉભવાનું સ્થાન જ નહિં રહે; કારણ કે આ અપરિણામી વાદમાં ભવ-મોક્ષનો મુખ્ય ભેદ પણ ઘટશે નહિં, કાં તો ભવ ને કાં તો મોક્ષ એ બેમાંથી એક જ અવસ્થા રહેશે. જો એક ભવ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો, તો મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થશે; ને જો એક મોક્ષ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો તો પછી આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગની જરૂર જ કયાં રહી? આમ **કૃતનાશ** અને **અકૃતાગમ** વગેરે અનેક દૂષણ આવશે. એટલે આ એકાંત અપરિણામવાદ-એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા માનવો તે અયુક્ત છે.

"एवं च योगमार्गोऽपि मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।
सोऽपि निर्विषयत्वेन कल्पनामात्रभद्रकः ॥"—(જુઓ) યોગબિન્દુ, શ્લો૦ ૪૭૮-૪૮૯.

"એક કહે નિત્ય જ આતમતત્ત્વ, આતમ દરિસણ લીનો;
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દૂષણ, નવિ દેખે મતિહીણો."—શ્રી આનંદઘનજી

ક્ષણિકવાદ અયુક્ત

૨. સર્વથા **ક્ષણિકવાદ** એટલે આત્માને જો એકાંત અનિત્ય જ માનવામાં આવે, તો અખંડ એક વસ્તુ વિના પરિણમન કોનું થશે? ક્ષણ પછી તો આત્મા વિનાશ પામી જશે, એટલે વસ્તુ જ નહિં રહે તો પછી તથારૂપ પરિણમન વિના આ યોગદૃષ્ટિ પણ કોને પ્રાપ્ત થશે? ક્ષણ પછી ક્ષણનું× અનુસંધાન-અન્વય માનવામાં આવે, તો ક્ષણિકવાદ છોડી દેવો પડશે. આમ કાં તો પરિણામી આત્માને એક નિત્ય અખંડ વસ્તુરૂપ માનવો પડશે, ને કાં તો યોગદૃષ્ટિનો લાભ જતો કરવો પડશે. આ યોગદૃષ્ટિનો લાભ જો જતો કર્યો, તો યોગમાર્ગમાં ક્ષણિકવાદને ઉભવાનું સ્થાન જ રહેશે નહિં; બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ આદિ વ્યવસ્થા પણ ઘટશે નહિં.

"સૌગત મતિ રાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો;
બંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ ન ઘટે, એહ વિચાર મન આણો."—શ્રી આનંદઘનજી

વળી જે ક્ષણિક છે એમ જાણીને જે કહે છે, તે કહેનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ અનુભવથી પણ આત્મા નિત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. કયારેય પણ કોઇ પણ વસ્તુનો કેવળ સર્વથા નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થાંતર થાય છે. અને ચેતનનો જો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે? તે તપાસી જુઓ.

× "क्षणिकत्वं तु नैवास्य क्षणादूर्ध्वं विनाशतः ।
अन्वयस्याभावतोऽसिद्धेरन्यथाऽन्वयभावतः ॥ "—(જુઓ) યોગબિન્દુ, શ્લો૦ ૪૫૮-૪૭૭.

"અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિં, કર અનુભવ નિર્ધાર
ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે ? તપાસ "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિણામીવાદ જ યુક્ત—

+આમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય આત્મા માનવામાં આવે, તો તે પક્ષમાં આ યોગદૃષ્ટિ લાભરૂપ યોગમાર્ગ ઘટતો નથી. એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી 'નાના પ્રકારના પર્યાયવાળા **પરિણામી આત્મામાં*** અવસ્થાભેદની સંગતિવડે કરીને યોગમાર્ગનો સંભવ છે.'

આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, ને પર્યાયથી—અવસ્થાંતરથી પલટાય છે, અનિત્ય છે; તેનું પ્રગટ દૃષ્ટાંત—બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

"આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાલાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ પરિણામી આત્મતત્ત્વ માનવામાં આવે તો જ તેમાં આ તથારૂપ પરિણમનવાળી યોગદૃષ્ટિ ને યોગમાર્ગની સમસ્ત ઘટના અવિકલપણે ઘટે છે, એમ આ ઉપરથી ફલિત થયું. અસ્તુ ! એ ગમે તેમ હો ! આપણે હવે 'યોગદૃષ્ટિ'ના '**ઉન્મીલન**' સાથે આગળ વધીએ, એટલે એ આત્મતત્ત્વ કેવું છે, તેની આપોઆપ ખબર પડશે એમાં વાદવિવાદનો અવકાશ નથી.

અને આ '**દૃષ્ટિ**' સકલ યોગિદર્શનોને સાધારણ છે, એટલા માટે જેવાઓને જેવા પ્રકારે હોય છે, તેવાઓને તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

यमादियोगयुक्तानां खेदादिपरिहारतः ।
अद्वेषादिगुणस्थानं क्रमेणैषा सतां मता ॥ १६ ॥

વૃત્તિ:-**यमादियोगयुक्तानां**—યમ વગેરે યોગથી યુક્તને અહીં 'યમ' વગેરે, યોગના અંગપણાને લીધે 'યોગ' કહેવાય છે. કહ્યું છે કે,—"**यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।**" (પાતંજલ યો. સૂ. ૨, ૨૯) 'યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે.' તે એમ યમ વગેરે, યોગના પ્રત્યનીક—વિરોધી એવા આશયોના પરિહારથી (ત્યાગ)વડે કરીને હોય છે. અને આ આશયો પણ આઠ જ છે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે —

+ "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ "—ગીતા

* "परिणामिन्यतो नीत्या चित्रभावे तथात्मनि ।
अवस्थाभेदसंगत्या योगमार्गस्य संभवः ॥ "—શ્રીયોગબિન્દુ

યમાદિ યોગયુતને થયે, ખેદાદિ પરિહાર;
અદ્વેષાદિ ગુણસ્થાન આ, સંત સંમત ક્રમવાર. ૧૬.

અર્થ:—ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી યમ આદિ યોગથી યુક્ત એવા જનોને અનુક્રમે અદ્વેષાદિ ગુણનું સ્થાન, એવી આ દૃષ્ટિ સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

જે આ આઠ દૃષ્ટિ કહી, તે અનુક્રમે યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગથી યુક્ત યોગીઓને હોય છે. એટલે કે-(૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ **યમ** હોય, ત્યાં પ્રથમ **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય છે; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ **નિયમ** હોય, ત્યાં બીજી **તારા** દૃષ્ટિ હોય છે. એમ યાવત્ આઠેનો પરસ્પર સંબંધ સમજવો. તેમ જ-(૨) **ખેદ**, **ઉદ્વેગ** વગેરે આઠ પ્રકારના દુષ્ટ આશય-ચિત્તવૃત્તિ છે, તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં, અનુક્રમે યોગનાં આઠ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પહેલા **ખેદ** દોષનો ત્યાગ થતાં, યોગનું પહેલું અંગ **યમ** અને પહેલી **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય છે; બીજા **ઉદ્વેગ** દોષનો ત્યાગ થતાં, યોગનું બીજું અંગ **નિયમ** અને બીજી **તારા** દૃષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. અને (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા વગેરે ગુણનું સ્થાન છે. એટલે પહેલો અદ્વેષ ગુણ પ્રગટ્યે પહેલી **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય છે, બીજો જિજ્ઞાસા ગુણ પ્રગટ્યે બીજી **તારા** દૃષ્ટિ હોય છે. આમ યાવત્ આઠેનો સંબંધ જોડવો.

૮ યોગાંગ
૮ ચિત્તદોષ
૮ ગુણ

"खेदोद्वेगक्षेपोत्थानभ्रान्त्यन्यमुद्रुगासङ्गैः ।
युक्तानि हि चित्तानि प्रपञ्चतो वर्जयेन्मतिमान् ॥"

ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાંતિ, અન્યમુદ્, રુગ્ (રોગ) ને આસંગથી (આસક્તિ) યુક્ત ચિત્તને મતિમાન્ નિશ્ચયે કરીને પ્રપંચથી વર્જે-છોડી દીએ.

તથા એમ, खेदादिपरिहारतः—તે ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી પણ ક્રમે કરીને આ દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે.

આ દૃષ્ટિ अद्वेषादिगुणस्थानं—અદ્વેષાદિ ગુણનું સ્થાન છે એટલા માટે પણ એમ છે, કારણ કે આ પણ આઠ છે. કહ્યું છે કેઃ—

"अद्वेषो जिज्ञासा शुश्रूषा श्रवणबोधमीमांसाः ।
परिशुद्धा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिरष्टात्मिका तत्त्वे ॥"

૧. અદ્વેષ, ૨ જિજ્ઞાસા, ૩. શુશ્રૂષા, ૪. શ્રવણ, ૫. બોધ, ૬. મીમાંસા, ૭. પરિશુદ્ધ પ્રતિપત્તિ, ૮. પ્રવૃત્તિ-એમ તત્ત્વમાં આઠ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.

એમ क्रमेण-ક્રમે કરીને एषा-આ સદ્દૃષ્ટિ, सतां-સંતોને, મુનિઓને-ભગવત્ પતંજલિ, ભદંત ભાસ્કરબંધુ, ભગવત્ અંતવ (?) આદિ યોગીઓને, मता-ઇષ્ટ-સંમત છે. અને એનું સાકલ્ય-સંપૂર્ણ વિસ્તાર પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં અમે દર્શાવશું

આમ આ આઠ યોગદૃષ્ટિ, આઠ યોગ અંગ, આઠ દોષ ત્યાગ, ને આઠ ગુણસ્થાનનો અનુક્રમે પરસ્પર સંબંધ છે. પહેલી દૃષ્ટિમાં પહેલું યોગઅંગ, પહેલા ચિત્ત દોષનો ત્યાગ, પહેલા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે એમ યાવત્ આઠેનું સમજવું આમ આ **ચોભંગી** ઘટે છે. અહીં યમઆદિ યોગના અંગરૂપ છે તેથી તેને 'યોગ' કહ્યા છે.

કોષ્ટક—૩

	યોગદૃષ્ટિ	યોગઅંગ	દોષત્યાગ	ગુણસ્થાન	બોધની ઉપમા	વિશેષતા
૧	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્વેષ	તૃણ અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	જિજ્ઞાસા	ગોમય અગ્નિકણ	,,
૩	બલા	આસન	ક્ષેપ	શુશ્રૂષા	કાષ્ઠ અગ્નિકણ	,,
૪	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	ઉત્થાન	શ્રવણ	દીપ પ્રભા	,,
૫	સ્થિરા	પ્રત્યાહાર	ભ્રાંતિ	બોધ	રત્નપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬	કાંતા	ધારણા	અન્યમુદ્	મીમાંસા	તારા પ્રભા	,,
૭	પ્રભા	ધ્યાન	રુગ્ (રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સૂર્ય પ્રભા	,,
૮	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રવૃત્તિ	ચંદ્ર પ્રભા	,,

—: યોગના આઠ અંગનું સ્વરૂપ :—

૧. **યમ**—તેને વ્રત પણ કહે છે. તે પાંચ છે:–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ. તે પ્રત્યેકના પણ તરતમતાના કારણે ચાર પ્રકાર છે: **ઈચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ.**

૨. **નિયમ**—શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરધ્યાન–એ પાંચ નિયમ છે.

૩. **આસન—દ્રવ્યથી** કાયાની ચપળતા રોકી એક સ્થાને સ્થિરતારૂપ પદ્મ, વીર આદિ આસન. **ભાવથી** તો પરભાવનું આસન–અધ્યાસ–બેઠક છોડી, આત્મભાવમાં બેસવું–બેઠક કરવી તે આસન.

૪. **પ્રાણાયામ**—સ્થૂલ શારીરિક પ્રાણાયામ નામની હઠયોગની ક્રિયા અત્ર ઈષ્ટ નથી. કારણ કે તેમાં વાયુને બ્હાર કાઢવામાં આવે છે (રેચન), પૂરવામાં આવે છે (પૂરણ) અને કુંભમાં પાણીની જેમ સ્થિર કરવામાં આવે છે (કુંભન), આ આ પ્રક્રિયાઓ શરીર-

ને આયાસરૂપ અને મનને ચંચલતાકારણરૂપ હોઇ ક્લેશરૂપ થાય છે, માટે આ બાહ્ય પ્રાણાયામ અત્રે વિવક્ષિત નથી. અત્રે તો આધ્યાત્મિક-ભાવ **પ્રાણાયામ** જ પ્રસ્તુત છે-કે જેમાં બાહ્ય ભાવ-પરવસ્તુ ભણી જતા ભાવને રેચ દેવામાં આવે છે, જુલાબ દેવાય છે, બ્હાર કઢાય છે તેવી રેચકક્રિયા હોય છે; જેમાં અંતરૂભાવ પૂરાય છે-અંતરાત્મભાવ ભરાય છે, તે-રૂપ પૂરક ક્રિયા અને તે અંતરાત્મભાવની સ્થિરતારૂપ કુંભક ક્રિયા હોય છે. આવો આત્મસ્વભાવરૂપ **ભાવપ્રાણાયામ** જ અત્રે અધ્યાત્મરૂપ યોગમાર્ગમાં ઇષ્ટ છે.

"બાહ્ય ભાવ રેચક ઇહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;
કુંભક થિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....
મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણ." શ્રી યોગ૦ દ. સજ્ઝાય

૫. **પ્રત્યાહાર**—વિષયવિકારોમાથી ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચવી તે પ્રત્યાહાર, પંચ વિષયના વિકારોમાં ઇંદ્રિયોને ન જોડવી તે પ્રત્યાહાર.

"વિષયવિકારે ન ઇંદ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારોજી."—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

૬. **ધારણા**—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।' (પા. યો.) ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા. ચિત્તને અમુક તત્ત્વચિંતનાદિ મર્યાદિત સ્થળે ધારી રાખવું-બાંધી રાખવું, રોકી રાખવું તે ધારણા.

૭. **ધ્યાન**—'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं ।' તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન. એકાગ્ર ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે ધ્યાન. તત્ત્વસ્વરૂપને એકાગ્રપણે ધ્યાવવું તે ધ્યાન.

૮. **સમાધિ**—આત્મતત્ત્વરૂપ જ થઇ જવું, તત્ત્વને પામવું, તત્ત્વમાં લીન થઇ જવું તે સમાધિ. જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયનો ભેદ રહે નહિં, ત્રણેય એકરૂપ થઇ જાય, તે સમાધિ.

"ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે...."—શ્રી યશોવિજયજી

—: આઠ આશય દોષ :—

આઠ દોષથી યુક્ત આશયને-ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને જ્યારે છોડી દીએ, ત્યારે અનુક્રમે તે તે દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પહેલો દોષ છોડતાં, પહેલી **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. મતિમાન્ આત્માર્થી જીવે જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયાસથી તે તે દોષો દૂર કરવા આવશ્યક છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનના જયની જરૂર છે, ને મનોજયમાં આ આઠ દોષ નડે છે. તે દોષ ટળે તો ગુણ પ્રગટે. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—

૧. ખેદ—થાકી જવું તે. શુભ સન્માર્ગે પ્રવર્તતાં થાકવું તે. તે દોષ દૂર થતાં **મિત્રા** દૃષ્ટિ હોય છે.

"ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતા થાકીએ રે "—શ્રી આનંદઘનજી

આવા ખેદથી ધર્મક્રિયામા મનની દઢતા રહેતી નથી, કે જે **દઢતા, ખેતીમાં પાણીની જેમ, ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે.**

"ક્રિરિયામા ખેદે કરી રે, દઢતા મનની નાહિ રે,
મુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાહિ રે....પ્રભુ તુજ વાણી મીઠડી રે"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

૨ **ઉદ્વેગ**—સન્માર્ગસાધક ક્રિયા પ્રત્યે માનસિક કંટાળો-અણગમો ઉપજવો, સન્માર્ગથી ઉદ્‌ભગ્ન થવું-ઉભગવું તે એટલે બેઠા બેઠા પણ ક્રિયામા ઉદ્વેગ-અણગમો ઉપજે છે આમ યોગના દ્વેષને લીધે તે ક્રિયા કરે તો પણ, રાજવેઠની જેમ ઝપાટાબંધ આટોપી લે છે-જેમ તેમ પતાવી દે છે!

"બેઠા પણ જે ઉપજે રે, કિરિયામા ઉદ્વેગરે;
યોગદ્વેષથી તે ક્રિયારે, રાજવેઠ સમ વેગ રે....પ્રભુ તુજ."

૩ **ક્ષેપ**—ચિત્તનો વિક્ષેપ, અસમાધાન ડામાડાળ વૃત્તિ અમુક ક્રિયામાથી વચ્ચે વચ્ચે બીજી ક્રિયામાં મનનુ ફેંકાવું-ચાલ્યા જવુ, ઝાવા-ઉધામા તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઊખણતા-વારંવાર ઊખેડી ઊખેડીને વાવે તો ફલ ન થાય, તેમ આવી ક્ષેપવાળી ક્રિયાનું નિર્મલ ફળ મળતું નથી

"વિચે વિચે બીજા કાજમાં રે, જાયે મન તે ખેપ રે;
ઊખણતા જિમ શાલિનુ રે, ફલ નહિ તિહા નિર્લેપ રે... પ્રભુ તુજ"

૪. **ઉત્થાન**—ઊઠી જવું તે ઉત્થાન. સન્માર્ગમાથી એટલે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ ક્રિયામાથી ચિત્તનું ઊઠી જવુ તે ઉત્થાન આમ થવાનું કારણ **શાંતવાહિતાનો** એટલે કે ચિત્તના એક અખંડ શાત પ્રવાહનો અભાવ છે. આવા ઠરેલપણાના અભાવે જ્યાથી મન ઊઠી ગયું છે એવી તે યોગક્રિયા છોડી દેવા યોગ્ય છે, પણ લોકલજ્જાદિથી છોડી શકાતી નથી આ ઉત્થાન દોષ છે મમતથી તે પકડી રાખે, આ ઉત્થાન દોષ છે

"શાંતવાહિતા વિણ હોવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;
ત્યાગયોગ છે તેહથી રે, અણછંડાતુ ધ્યાન રે...પ્રભુ તુજ."

૫. **ભ્રાંતિ**—ભમવુ તે, ભ્રમ ઉપજવો તે પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનુ ચારે કોર ભ્રમણ-ભ્રામક વૃત્તિ, તે ભ્રાતિ અથવા છીપમા રૂપાની જેમ ભ્રમણા થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે ભ્રાતિ અથવા અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી એ ભ્રમથી ન સાભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાથકી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઇષ્ટ ફલરૂપ પરમાર્થકાર્ય ન થાય આમ ભ્રાતિનું સ્વરૂપ છે

"ભ્રમથી જેહ ન સાંભરે રે, કાંઇ અકૃત કૃત કાજ રે;
તેહથી શુભ કિરિયાથકી રે, અર્થવિરોધી અકાજ રે....પ્રભુ તુજ."

૬. અન્યમુદ્—બીજે ઠેકાણે આનંદ-મોદ પામવો તે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય-સ્થળે આનંદિત થવું તે અન્યમુદ્. અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થરૂપ ઇષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે.

"માંડી કિરિયા અવગણી રે, બીજે ઠામે હર્ષ રે;
ઇષ્ટ અર્થમાં જાણીયે રે, અંગારાનો વર્ષ રે....પ્રભુ તુજ."

૭. રુગ્—રોગ, રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ અથવા સાચી સમજણ વિના ક્રિયા કરવામાં આવે, તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ એવો 'રોગ' ઉપજે. આવી રોગિષ્ટ અશુદ્ધ ક્રિયાનું ફલ વાંઝિયું છે.

"રોગ હોયે સમજણ વિના રે, પીડા-ભંગ સુરૂપ રે;
શુદ્ધ ક્રિયા ઉચ્છેદથી રે, તેહ વંધ્ય ફલરૂપ રે....પ્રભુ તુજ."

૮. આસંગ—આસક્તિ. પરદ્રવ્ય તથા પરભાવના સંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે. અથવા અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઇ જવી તે આસંગ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં 'ઇદમેવ સુંદર' આજ સુંદર છે—રૂડું છે, એવો જે રંગ લાગવો, તેમાં જ ગુંદરીઆ થઇને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ દોષ છે, કારણ કે એમ એક જ સ્થળે જીવ જો ચોંટી રહે-મંડ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ ગુણઠાણે સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress) ન થાય. તેથી પરમાર્થરૂપ સુંદર ફળ(મોક્ષ) ન મળે.

"એક જ ઠામે રંગથી રે, કિરિયામાં આસંગ રે;
તેહ જ ગુણઠાણે થિતિ રે, તેહથી ફલ નહીં ચંગ રે....પ્રભુ તુજ."

આઠ દોષની સંકલના

આમ સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામાં ચિત્તને પ્રથમ ખેદ ઉપજે, થાક લાગે, દૃઢતા ન રહે, એટલે તેમાં ઉદ્વેગ ઉપજે—અણગમો આવે, વેઠીઆની જેમ પરાણે કરે. એથી કરીને ચિત્તવિક્ષેપ થાય, ડામાંડોળ વૃત્તિ ઉપજે, મન બીજે બીજે દોડ્યા કરે. એટલે ચાલુ કામમાંથી મન ઊઠી જાય, ઉત્થાન થાય, ને ચારે કોર ભમ્યા કરે, ભ્રાંતિ ઉપજે. એમ ભમતાં ભમતાં કોઈ અન્ય સ્થળે તેને લીજ્જત આવે—અન્યમુદ્ થાય. એટલે શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, પીડારૂપ-ભંગરૂપ રોગ લાગુ પડે, ક્રિયા માંદી પડે, ને તે અમુક સ્થળે આસંગ-આસક્તિ ઉપજે, 'અઠેહી દ્વારકા' જ થઈ જાય! આમ આ આઠ આશય-દોષનો પૂર્વાપર સંબંધરૂપ સંકલના ઘટાવી શકાય છે. તે દોષ જેમ જેમ છોડાય, તેમ તેમ અનુક્રમે આઠ દૃષ્ટિરૂપ આત્મગુણનો અવિર્ભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણું થતું જાય છે.

અથવા બીજી રીતે અધ્યાત્મ પરિભાષામાં આ દોષ ઘટાવીએ તો-(૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામાં જીવની દૃઢતા ન રહે-ખેદ ઉપજે, (૨) તે સાધનામાં ઉદ્વેગ-અણગમો આવે, (૩) એટલે ચિત્તવિક્ષેપ પામી પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં દોડ્યા કરે, ઉધામા નાખે, (૪) અને આત્મભાવમાંથી ઉઠી જાય (ઉત્થાન), (૫) એટલે પછી ભ્રાંતિ-વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમાં ભમ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતાં તેમાં આનંદ પામે-રમણતા અનુભવે (અન્યમુદ્), (૭) એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ-સન્નિપાત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં આસંગો-આસક્તિ ઉપજે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, 'ખેદ' ન થાય, (૨) તો ઉદ્વેગ-અણગમો ન ઉપજે, વેઠરૂપ ન લાગે; (૩) એટલે વિક્ષેપ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાંથી ઊઠી ન જાય; (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિં, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનંદનો પ્રસંગ બને નહિં; (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોગ લાગુ પડે નહિં, (૮) અને અમુક સ્થળે આસક્તિ-આસંગો પણ ઉપજે નહિં.

—: આઠ ગુણનું સ્વરૂપ :—

૧. અદ્વેષ—દ્વેષ ન હોવો તે અદ્વેષ. સત્ તત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષ-મત્સરનો અભાવ એ પ્રથમ ગુણ છે, સન્માર્ગશ્રેણીનું પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે.

"સેવન કારણ પ્હેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ."

"દ્વેષ અરોચક ભાવ." — અવધૂત શ્રી આનંદઘનજી

આમ 'સત્' પ્રત્યે અરુચિભાવ-અણગમો તે દ્વેષ, અને તેવી અરુચિનો-અણગમાનો અભાવ તે અદ્વેષ. આ નકારાત્મક (Negative) પણ ગુણ છે. તે ઉપજે તો પછી—

૨. જિજ્ઞાસા—સત્ તત્ત્વને જાણવાની અંતરંગ ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમન્ના ઉપજે. એટલે પછી—

૩. શુશ્રૂષા—તત્ત્વને સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટે, એટલે પછી—

૪. શ્રવણ—સતત્ત્વને સાંભળવાનું બને. એટલે પછી—

૫. બોધ—તત્ત્વનો બોધ-જ્ઞાન થાય, ઉપદેશ લાગે-ચોટે, પ્રતિબોધ પામે-બૂઝે એટલે પછી—

૬. મીમાંસા—થયેલા તત્ત્વબોધનું મીમાંસન-સૂક્ષ્મ વિચારણા-ચિંતન-ઊહાપોહ થાય હેય, ઉપાદેય આદિનો સૂક્ષ્મ વિવેક પ્રગટે એટલે પછી—

૭. પ્રતિપત્તિ—આદેય તત્ત્વનું અવગાઢ ગ્રહણ-અંગીકરણ થાય, અંતરાત્માથી તત્ત્વ-વિનિશ્ચયરૂપ માન્યપણું થાય, અનુભવન થાય એટલે પછી—

૮. **પ્રવૃત્તિ**—તત્ત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ, તદ્રૂપ પ્રવૃત્તિ, આચરણ, અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, રમણ થાય. આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરે.

"આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ."—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

"તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ મારગ." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ આઠ ગુણોનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે, અને તે આઠ દૃષ્ટિમાં અનુક્રમે એકેક-પણે પ્રગટે છે.

સારાંશ-(Summary)

–: દોહરા :–

(૮ યોગાંગ)—યોગ અંગ–યમ નિયમ ને, આસન પ્રાણાયામ;
પ્રત્યાહાર ને ધારણા, ધ્યાન સમાધિ—આમ.

(૮ દોષ) — દોષ–ખેદ ઉદ્વેગ ને, ક્ષેપ તેમ ઉત્થાન;
ભ્રાંતિ અન્યમુદ્ રોગ ને, આસંગો ઇમ જાણ.

(૮ ગુણ) — અદ્વેષ જિજ્ઞાસા અને, શુશ્રૂષા શ્રવણ બોધ;
મીમાંસા પ્રતિપત્તિ ને, પ્રવૃત્તિ ગુણ શોધ.

(૮ દૃષ્ટિ) — મિત્રા તારા ને બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
પ્રથમ દૃષ્ટિમાં યોગનું, અંગ પ્રથમ યમ હોય;
પ્રથમ દોષનો ત્યાગ ને, પ્રથમ ગુણ પણ જોય.
આઠ દૃષ્ટિમાં એ ક્રમે, અંગ યોજવા આઠ;
દોષ આઠ પરિવર્જવા, ગુણ જોડવા આઠ,

હવે 'દૃષ્ટિ' શબ્દનો અર્થ બતાવવા માટે કહે છે:—

सच्छ्रद्धासंगतो बोधो दृष्टिरित्यभिधीयते ।
असत्प्रवृत्तिव्याघातात्सत्प्रवृत्तिपदावहः ॥ १७ ॥

वृत्तिः-सच्छ्रद्धासंगतो बोधः—સત્શ્રદ્ધાસંયુક્ત બોધ આ ઉપરથી અસત્ શ્રદ્ધાનો વ્યવચ્છેદ-અપવાદ કહ્યો. અને અહીં અસત્ શ્રદ્ધા એટલે શાસ્ત્રબાહ્ય એવી, પોતાના અભિપ્રાયથી તથાપ્રકારનાં અસદ્ ઊહરૂપ–વિકલ્પરૂપ શ્રદ્ધા ગ્રહવામાં આવી છે. એવી તે અસત્ શ્રદ્ધાના વિકલપણાથી–રહિતપણાથી 'સત્ શ્રદ્ધાસંગત' એવા પ્રકારનો જે બોધ-અવગમ (સમજણ) તે શું? તો કે–**दृष्टिरित्यभिधीयते**–'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે,–દર્શન તે દૃષ્ટિ એમ જાણીને-નિષ્પ્રત્યપાયપણાએ કરીને, (તેમાં કોઈ અપાય અવલ આવતી નથી એથી કરીને). ફલથી આ જ કહે છે—

સત્ શ્રદ્ધાયુત બોધ જે, તે 'દૃષ્ટિ' કહેવાય;
અસત્ પ્રવૃત્તિ બાધથી, સત્પ્રવૃત્તિ પદદાય. ૧૭.

અર્થ:—સત્શ્રદ્ધાથી સંગત એવો જે બોધ તે 'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે. અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી (અટકવાથી) સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એટલે સત્પ્રવૃત્તિપદ પમાડનારો એવો હોય છે.

વિવેચન

અહીં 'દૃષ્ટિ' એટલે શું ? તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કહી છે. **સત્શ્રદ્ધાથી યુક્ત** એવો જે બોધ તેનું નામ 'દૃષ્ટિ' છે. અહીં 'સત્ શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રનો આધાર છોડી પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના સ્વચ્છંદે કરીને, પોતાની મતિકલ્પના પ્રમાણે જ્યાં અસત્ ખોટા તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રબાહ્ય જે શ્રદ્ધા તે અસત્શ્રદ્ધા છે. આવી અસત્ શ્રદ્ધા આ 'દૃષ્ટિ'-માં હોતી નથી. એમાં તો સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આપ્ત પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા જ હોય છે. આવી સત્ શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દૃષ્ટિ' નામ ઘટે છે.

સત્શ્રદ્ધાયુક્ત બોધ તે દૃષ્ટિ

'દૃષ્ટિ' એટલે દર્શન-દેખવું તે છે. આમાં નિષ્પ્રત્યપાયપણું હોય છે, કોઇ પણ આડખીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે 'દર્શન' અથવા 'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે. પછી ભલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી ઉઘડી હોય, પણ તે ખૂલતાં જે કાંઇ દેખાય છે તે દેખાય છે, દીઠું એટલે બસ દીઠું, તેમાં કોઇ પ્રત્યવાય નડતો નથી. આમ 'દૃષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે આ બરાબર સમજવા આંખનો-ચર્મચક્ષુનો દાખલો લઇએ:—

દૃષ્ટિ એટલે દર્શન

આંખ બંધ હોય તો કાંઇ દેખાતું નથી, પછી આંખ જરાક ઉઘડે તો પાસેનો પદાર્થ ઝાંખો ઝાંખો દેખાય છે, પછી વધારે ઉઘડે તો તેથી વધારે દેખાય છે, એમ જેમ જેમ આખ ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ આંખ

असत्प्रवृत्तिव्याघातात्—અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી (અટકી જવાપણાથી) એટલે કે તેવા પ્રકારની શ્રાદ્ધતાથી-શ્રદ્ધાવંતપણાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી-અટકી જવાપણાને લીધે, શું ? તો કે-

सत्प्रवृत्तिपदावहः—સત્પ્રવૃત્તિપદને આણનારો, લાવનારો એટલે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવા પ્રવૃત્તિપદને આણી આપનારો. **અવેદ્યસંવેદ્યપદના** પરિત્યાગવડે કરીને **વેદ્યસંવેદ્યપદ** પમાડનારો એમ અર્થ છે. **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિનું વેદ્યપદરૂપપણું છતાં આના સામાન્ય લક્ષણપણાને લીધે એમ પણ અદોષ છે. અથવા **સત્ પ્રવૃત્તિપદ** એટલે પરમાર્થથી **શૈલેશીપદ** છે એટલે આ દૃષ્ટિના તત્પદાવહપણામાં-તે પદ પમાડવાપણામા કોઇ દોષ નથી.

ખૂલતાં અનંત આકાશ પણ તે નાની સરખી આંખથી દેખાય છે! તેમ આ આંતરચક્ષુ-રૂપ 'યોગદૃષ્ટિ' પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ 'દર્શન' થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ 'દૃષ્ટિ' ખૂલતાં અનંત 'દર્શન' થાય છે. પણ આ થોડું કે ઝાઝું જે કાંઇ દેખાય છે, તે બધુંય 'દર્શન' અથવા 'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે; એમાં માત્ર માત્રાનો-અંશનો ભેદ (Difference of degree) છે, દર્શનભેદ નથી આ દર્શનની જાતિ એક છે. એટલા માટે 'जातौ एकवचनं' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'દૃષ્ટિ' એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો છે આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એક છે, છતાં તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડ્યા છે. આવું દર્શન કે દૃષ્ટિ કયારે ઉઘડી કહેવાય? તેની અત્રે સ્પષ્ટ મર્યાદા બતાવી છે કે-'જ્યારે સત્‌શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા-વાળો બોધ હોય ત્યારે'

દૃષ્ટિઅંધપણું

આથી ઊલટું, સત્‌શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત શ્રદ્ધાવાળો જે બોધ છે, તે 'દૃષ્ટિ' અથવા 'દર્શન' કહી શકાય નહિં, કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, તેમ **સત્‌શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી** જ્યાં લગી આંતરદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી

નેત્રરોગીનું દૃષ્ટાંત

આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે. નેત્રરોગી એટલે કે જેને આંખનો રોગ છે, એવો પુરુષ આંખ ઉઘાડી શકતો નથી, આંખ મીંચી જ રાખે છે, તેને ઉજાસ પણ ગમતો નથી તેની જો કોઇ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ્ય (Eye specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથા-યોગ્ય અંજન વગેરે આંજીને દવા (Treatment) કરે, તો ધીરે ધીરે તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે તે સદ્વૈદ્યનો ને તેને આધીન ઔષધનો જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ કેમે કરીને મટે નહિં. તેમ આ જીવને દૃષ્ટિઅંધપણાનો-મિથ્યાદૃષ્ટિપણાનો ગાઢ રોગ લાગુ પડ્યો છે તે આંખ મીંચીને જ પડ્યો છે. તેનાથી જ્ઞાન-પ્રકાશ પણ દેખી શકાતો નથી! હવે તેને કોઇ મહાપુણ્યના જોગાનુજોગે કોઇ તેવા સદ્‌ગુરુરૂપ નિષ્ણાત સદ્વૈદ્યનો જોગ મળે, ને તે તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી, યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય પણ આમાં માત્ર શરત એટલી જ છે કે-સદ્વૈદ્યરૂપ સદ્‌ગુરુને શોધી કાઢી, તેની દવા દૃઢ શ્રદ્ધાથી, યથાવિધિ પથ્ય અનુપાન સાથે કરવામા આવે, તો જ તે આત્મભ્રાંતિરૂપ મોટામાં મોટો રોગ જાય. તે આ પ્રમાણે—

"આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै सद्गुरवे नमः ॥"

"પ્રવચન અંજન જો સદ્‌ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;
હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન" —શ્રી આનંદઘનજી

અત્રે સત્‌શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કહી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રણેતા આપ્ત પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમજાવનારા સદ્‌ગુરુની શ્રદ્ધા પણ ગર્ભિતપણે સમાઈ જાય છે, કારણ કે જાગતી જ્યોત જેવા સદ્‌ગુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમજાવશે કોણ? શાસ્ત્ર કાંઈ એની મેળે સમજાઈ જતું નથી! તે તો જેને જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉઘડી છે એવા પ્રગટ યોગિસ્વરૂપ જ્ઞાની સદ્‌ગુરુમુખેથી સમજવામાં આવે, તો જ સમજાય; તેવા ગુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઈ પડે છે! કારણ કે 'બિના નયનકી બાત', 'બિના નયન'—સદ્‌ગુરુની દોરવણી વિના સમજાય નહિં; ને તે 'દિવ્ય નયન' તો સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ ખૂલે

આપ્તની-સદ્‌ગુરુની શ્રદ્ધા

"બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનકી બાત;
સેવે સદ્‌ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત
બૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિં ગુરુગમ બિના, યેહી અનાદિ સ્થિત."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.
પંથડો નિહાળું રે"—શ્રી આનંદઘનજી

આમ અત્રે શાસ્ત્રકાર ભગવંતે અર્થાપત્તિ-ન્યાયથી બોધ કર્યો કે-આ યોગદૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ દ્વાર **સત્‌શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા** છે. શાસ્ત્ર એટલે આપ્તપુરુષનું વચન. તેની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી અનુસરવું એ જ યોગમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે, તો જ 'દૃષ્ટિ' ખૂલશે, નહિં તો અંધપણું જ છે, માટે જીવે સ્વચ્છંદરૂપ અસત્‌શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી, પોતાની સ્વચ્છંદ મતિકલ્પના છોડી દઈ, સતશાસ્ત્રને-સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાને પ્રધાનપણે અનુસરી, સત્‌શ્રદ્ધાથી આ યોગમાર્ગની આરાધના કરવી, એમ ઉપદેશનો ધ્વનિ છે.

"રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

"દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણા વિના,
થઇ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવા સતશ્રદ્ધાવાળા બોધનું એટલે દૃષ્ટિનું ફલ શું છે? તે માટે કહ્યું કે—

(૧) **અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત**, (૨) અને તેથી કરીને **સત્પ્રવૃત્તિ પદની પ્રાપ્તિ.** તે આ પ્રકારે:—

અસત્પ્રવૃત્તિ વ્યાઘાત

૧. **અસત્ પ્રવૃત્તિ વ્યાઘાત**—સતશ્રદ્ધાવાળો બોધ જો ઉપજ્યો, તો પછી તથા-પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલે સતશાસ્ત્રના બોધથી પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ આચરણાનો વ્યાઘાત થાય છે-અંત આવે છે, અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, થંભી જાય છે. અસતપ્રવૃત્તિને એટલો બધો આઘાત લાગે છે કે તે બિચારી તમ્મર ખાઇને પડી જાય છે! મૂર્છાવશ થાય છે! કારણ કે-'આ શ્રદ્ધાધનવાળો* આસન્નભવ્ય (નિકટ મોક્ષગામી) મતિમાન્ પુરુષ પરલોકવિધિમાં શાસ્ત્ર કરતાં બીજાની પ્રાયે અપેક્ષા રાખતો નથી.' તેને જ પ્રમાણ ગણી અસત્ પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કારણ કે 'આ મોહાંધકારભર્યા લોકમાં શાસ્ત્રપ્રકાશ જ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.' અને આમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, એટલા માટે જ આ બોધ—

સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રાપ્તિ

૨. **સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ**—હોય છે. સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવી આપનારો-પમાડનારો હોય છે. જેમ જેમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકતી જાય છે, તેમ તેમ સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે, પાસે ને પાસે ખેંચાતું જાય છે. અહીં 'આવહ' એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. આ યોગદૃષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રબળ છે કે તે 'પદ' એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થાય છે. જાણે નજરબંધીનું અજબ જાદુ કર્યું હોયની! એમ આ યોગદૃષ્ટિ તે 'પદ'ને ખેંચી લાવે છે! લોહચુંબકની જેમ અદ્ભુત આકર્ષણશક્તિથી આકર્ષે છે! એક વખત આ યોગદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનનો સ્પર્શ કર્યો કે બેડો પાર!

અત્રે સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે '**વેદ્યસંવેદ્ય પદ**' (સમ્યક્ત્વ) સમજવું. આ દૃષ્ટિના

---

* "परलोकविधौ शास्त्रात् प्रायो नान्यदपेक्षते ।
आसन्नभव्यो मतिमान् श्रद्धाधनसमन्वितः ॥
तस्मात्सदैव धर्मार्थी शास्त्रयत्नः प्रशस्यते ।
लोके मोहान्धकारेऽस्मिन्शास्त्रालोकः प्रवर्तकः ॥"
—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રીયોગબિંદુ

પ્રતાપે 'અવેદ્યસંવેદ્ય પદ' (મિથ્યાત્વ) છૂટી જઈ, 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' પાંચમી **સ્થિરા** દૃષ્ટિથી શરૂ થાય છે, તોપણ અહીં દૃષ્ટિનું-બોધનું સામાન્યથી કથન હોઈ, આ કહ્યું છે એમાં દોષ નથી. અથવા તો સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે **શૈલેશીપદ** ગણીએ તોપણ વિરોધ નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો તેની પ્રાપ્તિ થવી એ જ પરમાર્થ કાર્યરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદ છે. '**પદ**' એટલે કદી પણ ન ખસે એવું સ્થિર નિશ્ચલ સ્થાન. આમ અવશ્ય કરીને આ 'દૃષ્ટિ'ના પ્રભાવે 'વેદ્યસંવેદ્યપદ' કે શૈલેશીપદરૂપ નિશ્ચલ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દૃષ્ટિરૂપ પારસમણિના જાદૂઈ સ્પર્શથી આ જીવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે!

"નિયમા કાંચનતા લહે રે....મન મોહના રે લાલ.
લોહ જર્યું પારસ પામ રે....ભવિ બોહનારે લાલ."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ દૃષ્ટિ પરિસ્થૂલ ભેદથી આઠ પ્રકારની છે, નહિં તો બહુ ભેદવાળી છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે—

इयं चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।
सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ १८ ॥

આવરણ અપાય ભેદથી, છ આ આઠ પ્રકાર;
સામાન્યથી—વિશેષ તો, સૂક્ષ્મ ભેદ બહુ ધાર. ૧૮

અર્થ:—અને આ દૃષ્ટિ,-આવરણ અપાયના એટલે કે આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે,-સામાન્યથી આઠ પ્રકારની કહી છે. અને વિશેષ ભેદો તો સૂક્ષ્મભેદથી ઘણા ઘણા છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે 'દૃષ્ટિ' એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો તે દૃષ્ટિ, આવરણ ટળવાના ભેદને

वृत्तिः-इयं च—અને આ એટલે હમણાં જ કહ્યા તે લક્ષણવાળી દૃષ્ટિ, **आवरणापायभेदतः**-આવરણ અપાયના ભેદથકી, આવરણ દૂર થવાના ભેદને લીધે,-પરિસ્થૂલ નીતિથી, **अष्टविधा स्मृता**-પૂર્વાચાર્યોએ આઠ પ્રકારની કહી છે.

सामान्येन—સામાન્યથી,-સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિનો અનાદર કરીને (બારીકાઈથી જોયા વિના). **विशेषास्तु**-વિશેષો તો, સદ્દૃષ્ટિના વિશેષ ભેદો તો, **भूयांसो**-અતિ બહુ, ઘણા ઘણા છે, **सूक्ष्मभेदत**-સૂક્ષ્મભેદને લીધે,-દર્શન આદિના અનંતભેદપણાને લીધે, કારણ કે પરસ્પર પટ્સ્થાનપતિતપણાએ કરીને તેઓનું કથન છે.

લીધે, આઠ પ્રકારની સામાન્યથી કહી છે; અને તે પણ અત્યંત સ્થૂલ ભેદની અપેક્ષાએ કહેલ છે. દાખલા તરીકે—

આંખ આડેનો પડદો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ તેમ વધારે ને વધારે ચોકખું દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડદો ટળી જતાં પૂરેપૂરું દેખાય છે. આમ પડદો દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દૃષ્ટિના-દર્શનના જૂદા જૂદા ભેદ પડે છે.

આવરણ અપાય તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનું આવરણ ખસતું જાય છે, પડદો દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ-પડદો ટળી જતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. આમ આવરણ ટળવાના ભેદથી, આ દૃષ્ટિના આઠ સ્થૂલ ભેદ સામાન્યથી પડ્યા છે.

પણ સૂક્ષ્મભેદની અપેક્ષાએ જો બારીકીથી જોઇએ, તો તેના વિશેષ ભેદ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતાં પાર ન આવે. કારણ કે મિત્રાથી માંડી પરાદૃષ્ટિ સુધી, કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે. ષટ્સ્થાન-

અનંત ભેદ પતિત-ષડ્ગુણવૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે-(૧) અનંત-ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત-ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, (૬) અનંતગુણવૃદ્ધિ આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતાં, અનત ભેદ થાય. આમ યોગના સ્થાન પણ અસખ્ય છે.

> "અલ્પવીર્ય ક્ષયોપશમ અછે, અવિભાગ વર્ગણારૂપ રે;
> ષડ્ગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે....
> મન મોહ્યું અમારૂં પ્રભુગુણે
> સુહૂમ નિગોદી જીવથી, જાવ સન્ની વર પજ્જત્ત રે;
> યોગના ઠાણ અસંખ્ય છે, તરતમ મોહે પરાયત્તરે મન૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આકૃતિ — ૪

દૃષ્ટિ આવરણ અપાય

અને અહીં દૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં—

प्रतिपातयुताश्चाद्याश्चतस्रो नोत्तरास्तथा ।
सापाया अपि चैतास्तत्प्रतिपातेन नेतराः ॥ १९ ॥

પ્રથમ ચાર પ્રતિપાતિ છે, બીજી ચાર ન તેમ;
અપાયયુત પ્રતિપાતથી, આ પણ-અન્ય ન એમ. ૧૯

અર્થ:—પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓ પ્રતિપાતયુક્ત (પડી જાય એવી) છે, પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓ તેમ નથી; અને તેના પ્રતિપાતે કરીને આ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ અપાયવાળી પણ હોય છે,—બીજી તેમ નથી.

વિવેચન

પહેલી ચાર પ્રતિ-પાતી પણ હોય

આ જે આઠ દૃષ્ટિ કહી, તેમાંની **મિત્રા** આદિ પહેલી ચાર **પ્રતિપાતી પણ** હોયછે, આવીને પાછી પડી જાય એવી 'પણ' હોય એટલે કે પડી જાય જ એમ નહિ, પણ પડે પણ ખરી, એવી હોય છે અને સ્થિરા વગેરે જે પાછલી ચાર દૃષ્ટિ છે, તે તો અપ્રતિપાતી જ છે, આવ્યા પછી પડે જ નહિં, ભ્રષ્ટ થાય જ નહિં, સ્થિર જ રહે એવી હોય છે.

અને જે પહેલી ચાર કહી, તેમાં જો કદાચ પ્રતિપાત થાય-ભ્રંશ થાય, એટલે કે તે દૃષ્ટિ આવીને જો પાછી ચાલી જાય, તો **અપાય** એટલે નરકાદિ દુઃખરૂપ બાધા-હાનિ

વૃત્તિ:-**प्रतिपातयुता**—પ્રતિપાત યુક્ત, ભ્રંશયુક્ત (પાછી પડી જાય એવી), **आद्याश्चतस्रो**-આદ્ય ચાર, મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓ. આ પણ તથાપ્રકારના કર્મવૈચિત્ર્યને લીધે, પ્રતિપાતયુક્ત પણ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપાતયુક્ત જ હોય એમ નથી. તેઓથી—તેના ઉત્તર ભાવથી—**न उत्तरास्तथा**-ઉત્તર એટલે પાછળની ચાર દૃષ્ટિ તેમ નથી એટલે સ્થિરા આદિ ચાર તે પ્રકારે પ્રતિપાતયુક્ત નથી (પડતી નથી) કારણ કે આમ છે, તેથી કરીને—**सापाया अपि**-અપાયયુક્ત પણ છે,—દુર્ગતિના હેતુ પણાએ કરીને, **एताः**-તે આ જ (પહેલી ચાર દૃષ્ટિ) છે. કેવી રીતે? તો કે-**प्रतिपातेन**-પ્રતિપાતથી, ભ્રંશવડે કરીને, **नेतराः**-ઇતર તેમ નથી, એટલે સ્થિરા આદિ બીજી દૃષ્ટિઓ અપાયયુક્ત નથી.

શંકા—શ્રેણિક આદિને આનો અપ્રતિપાત છતાં, અપાય કેમ થયો?

સમાધાન—આ દૃષ્ટિના અભાવમાં (પૂર્વે) ઉપાર્જેલા કર્મના સામર્થ્યથી. એટલા માટે જ પ્રતિપાતવડે કરીને સંભવમાત્રને અપેક્ષીને 'સાપાય પણ' એમ કહ્યું તથાપિ પ્રાયોવૃત્તિના વિષયપણાથી—ઘણું કરીને આમ હોય છે, એટલા માટે સૂત્રનો એમ ઉપન્યાસ—ગોઠવણી છે

અથવા સદ્દૃષ્ટિનો અઘાત હોતાં અપાય પણ અનપાય જ છે, કારણ કે પાકવડે કરીને વજ્રતંદુલની જેમ તેના આશયને કાયદુઃખના સદ્ભાવમાં પણ, ક્રિયાની ઉપપત્તિ હોતી નથી. એટલા માટે એમ ઉપન્યાસ (રજૂઆત) છે યોગાચાર્યો જ અત્ર પ્રમાણ છે (પાકથી વજ્રતંદુલ ન પાકે, તેમ તેના ચિત્તને-આશયને દુઃખ ઉપજતું નથી) એટલે પ્રતિપાતવડે કરીને બીજી ચાર દૃષ્ટિ અપાયયુક્ત નથી એમ સ્થિત થયું.

પ્રતિપાતી હોય તો જ સપાય

પણ ઉપજે. જો પ્રતિપાત ન થાય, આવ્યા પછી પડે નહિં, તો નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાય-બાધા પણ ન હોય. આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં બે વિકલ્પ છે-કાં તો તે પ્રતિપાતી હોય, કાં તો અપ્રતિપાતી હોય, અને પ્રતિપાતી હોય, તો જ સાપાય-અપાયવાળી હોય; અપ્રતિપાતી તો નિરપાય જ-અપાય રહિત જ, નરકાદિ બાધા રહિત જ હોય.

શંકા-સમાધાન

અત્રે કોઇ પ્રશ્ન કરે કે-શ્રેણિક મહારાજા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ધણી છતાં, સ્થિરારૂપ અપ્રતિપાતી દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતાં છતાં, નરક વગેરે દુઃખરૂપ અપાય-બાધા કેમ પામ્યા? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે-પ્રસ્તુત દૃષ્ટિના અભાવમાં પૂર્વે તેમણે તેવા પ્રકારે કર્મ ઉપાર્જ્યા હતા, તેના વિપાક વશે તેવા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માને તેવી નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાયની પ્રાપ્તિ થઈ. અને આમ સ્થિરાદિ દૃષ્ટિવાળાને કવચિત્ તેવો અપાય હોય, તો પણ તે કાંઇ પ્રતિપાતથકી હોતો નથી, પણ અપ્રતિપાત છતાં પૂર્વે બાંધેલા કર્મને લીધે હોય છે. વળી અત્રે જે અપાય ન હોય એમ કહ્યું છે તે પ્રાયે-ઘણું કરીને અપાય ન હોય, એ દૃષ્ટિએ કહ્યું છે; એટલે કવચિત્ અપવાદવિશેષે તેમ હોય પણ ખરૂં. પણ કોઇ પણ સંજોગોમાં સ્થિરાદિ દૃષ્ટિનો પ્રતિપાત તો ન જ હોય.

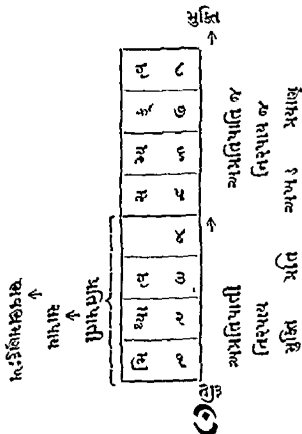
અપ્રતિપાતી નિરપાય જ

અથવા તો બીજી રીતે જોઈએ તો તેવા શ્રેણિકાદિ જેવા મહાનુભાવોને આ અપાયબાધા તે અનપાય જ છે, અપાય જ નથી, બાધારૂપ જ નથી. કારણ કે વજ્રના ચોખાને પકાવવાથી કાંઇ તેના પર પાકરૂપ અસર થાય નહિં, તે પાકે નહિં; તેમ શરીરદુઃખરૂપ પાક હોવા છતાં, તેવા મહાજનોના ચિત્તને-આશયને કંઈ પણ દુઃખરૂપ અસર પહોંચતી નથી. તે અવધૂતો તો 'સદા મગનમાં' રહે છે! એટલે પરમાર્થથી તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમતાવંત જોગીજનોને તેવો કોઇ પણ અપાય સ્પર્શતો નથી, જલમાં કમલની જેમ તેઓ નિર્લેપ જ રહે છે. કારણ કે તેઓ સર્વ અપાયથી-બાધાથી પર 'ઉદાસીન' એવી આત્મદશાની ઉચ્ચ કક્ષાએ બિરાજમાન હોય છે, કે તેવો અપાયરૂપ દુઃખભાવ તેમને પહોંચી શકતો નથી.

"સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા,
અધ્યાત્મકી જનની, અકેલી ઉદાસીનતા"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
"સુખ દુઃખરૂપ કરમ ફલ જાણો,
નિશ્ચય એક આનંદો રે."—શ્રી આનંદઘનજી

આમ જે દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી નથી, આવ્યા પછી પડતી નથી, અપ્રતિપાતી જ રહે છે, તે તો અપાયરહિત, હાનિ-બાધારહિત, દુઃખરહિત જ હોય, એમાં કંઇ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એમ સાબીત થયું. આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે.

આકૃતિ — ૫

અહીં પણ—

प्रयाणभङ्गाभावेन निशि स्वापसमः पुनः ।
विघातो दिव्यभावतश्चरणस्योपजायते ॥ २० ॥

પ્રયાણ ભંગ અભાવથી, રાત્રે શયન સમાન;
વિઘાત ઉપજે ચરણનો, સુરભવ ભાવ નિદાન. ૨૦

વૃત્તિઃ-प्रयाणभङ्गाभावेन—પ્રયાણ ભંગના અભાવથી, કન્યકુબ્જ વગેરે પ્રત્યે ગમનમાં અન
રત-નિરંતર પ્રયાણથી (અખંડ-અભંગ પ્રયાણ કરતાં), આથી વળી निशि-નિશામાં, રાત્રિને વિષે,
ાપસમઃ-નિદ્રા, શયન સમાન શું ? તો કે-विघातः-વિઘાત, પ્રતિબંધ (રોકાણ, અટકાયત),
દેવ્યભાવતઃ-દિવ્યભાવ થકી-જન્મને લીધે, चरणस्य-ચરણનો, ચારિત્રનો, उपजायते-ઉપજે છે,-
થાપ્રકારના ઔદયિક ભાવના યોગથી. તેના અભાવે તો पुनः-ફરીથી તેમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
જેમ નિદ્રા દૂર થતાં, કન્યકુબ્જે જનારની નિરંતર પ્રયાણમાં ગમનપ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ, (નિદ્રા ઊડી
જતાં તે પાછો આગળ ચાલવા માંડે છે તેમ)

અર્થ:—પ્રયાણભંગના અભાવને લીધે, રાત્રે નિદ્રા જેવો ચરણનો વિઘાત, દિવ્ય-ભાવથી-દેવજન્મના કારણે, ઉપજે છે.

વિવેચન

અને અપ્રતિપાતી–નહિં પડતી એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન તો અખંડપણે અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પણ જો કર્મનો ભોગવટો કંઈ બાકી હોય, તો તે ભોગવી લેવા માટે વચમાં વિસામારૂપ દેવ–મનુષ્યના ભવ કદાચ ધરવા પણ પડે, આમ ચારિત્રમાં વિઘાત–વિઘ્નરૂપ પ્રતિબંધ આવી પડે; પરંતુ તે તે ભવનો તે તે કર્મ-ઉદય વ્યતીત થતાં, પુનઃ મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ આગળ ધપે છે.

અભંગ પ્રયાણ

જેમ કોઈ એક મનુષ્ય કનોજ જવા નિકળ્યો હોય, તેને લાંબું છેટું હોઇ વચમાં બે, ચાર કે વધારે વિસામા કરવા પડે, રાત્રિવાસ કરવો પડે, અને તે રાતવાસાથી તેનો માર્ગશ્રમ પણ દૂર થઈ જાય, પાછું સ્હવારે પ્રયાણ ચાલુ થાય, અને એમ અખંડ–અભંગ પ્રયાણ કરતાં કરતાં તે છેવટે કનોજ પ્હોંચે; તેમ **અપ્રતિપાતી** એવી આ **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગી મુક્તિ-નગરે જવા નીકળ્યો છે; તેને કદાચ કર્મનો ભોગ અવશેષ–બાકી રહ્યો હોય, તો દેવ–મનુષ્યના બે–ચાર કે વધારે ભવ કરવારૂપ શયનવડે. રાત્રિવાસ કરવો પડે; પાછો તે કર્મનો ઉદય દૂર થતાં, મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ પુનઃ ચાલુ થાય, અને એમ અખંડ-અભંગ ગમન કરતાં તે છેવટે મુક્તિપુરે પ્હોંચે, 'સ્વરૂપ સ્વદેશે જાય જ.'

રાતવાસા જેવા ભવ

"જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે"—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"એ સાચી સમજ (સમ્યક્ત્વ) ઉપજ્યા પછી, **સ્થિરા** દૃષ્ટિ પામ્યા પછી જીવ ભવ ભલે કરે, પણ તે ભવ 'તેને મુક્તિ પ્રતિ જતાં ન જ રોકે; તે ભવ બીજા ભાવી ભવની પરિપાટી ન જ ઉપજાવે. સાચી સમજ ન થઇ હોય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન થઇ હોય ત્યાં-સુધી પ્રત્યેક ભવ બીજા નવા ભવ કરવાનાં કારણ થાય જ; અનંત અનુબંધ થયા જ કરે. પણ સાચી સમજ આવ્યે એ અનંત અનુબંધ નાશ પામે; અને પૂર્વે ઉપાર્જેલાં કર્મ સમ્યક્પ્રકારે સાધ્યદૃષ્ટિએ, ભોગવી લેવા, ખેરવી નાંખવા, આગલું કર્મ પુદ્ગલનું લીધેલું પાછું સર્વથા ચુકાવી આપવા, તેના દેણાથી મોકળા થવા, એકાદ બે કે વધારેમાં વધારે પંદર ભવ કરવા પડે તે ભલે, પણ તેથી મુક્તિની અટકાયત ન જ થાય. મુક્તિના રસ્તે તો તે પડી ચૂકયો છે. સાચી સમજ આવ્યે, સત્નું સત્યરૂપે ભાન થયે, અસત્યનું અસત્ય-રૂપે ભાન થયે, તેને લાઇનકલીઅર (Line-clear) મળી જ ચૂકી છે."

શ્રી મનઃસુખભાઇ કીરતચંદ્રકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન

"દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;
રયણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે....વીર૦"
—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય, ૧-૫

સારસમુચ્ચય-(Summary)

પ્રારંભમાં જે ઇચ્છાયોગ આદિ ત્રણ યોગ કહ્યા, તેમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામતી સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ છે: **મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા; સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા.** તેમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જતો બોધ,-તૃણ અગ્નિ, ગોમયઅગ્નિ; કાષ્ઠઅગ્નિ, દીપક, રત્ન, તારા, સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશ સાથે,-અનુક્રમે સરખાવી શકાય છે. આ આઠમાં પહેલી ચાર સુધી મિથ્યાત્વ હોય છે, પાંચમી **સ્થિરા** દૃષ્ટિથી સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ થાય છે.

મિત્રા આદિ ચારમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં તેને સદ્દૃષ્ટિમાં ગણી, તેનું કારણ એ છે કે તે સમ્યક્ત્વના કારણરૂપ થાય છે, એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડી વગેરે અવસ્થાઓ આવશ્યક છે, તેમ શુદ્ધ આત્માની નિષ્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં **મિત્રા** વગેરે અવસ્થાઓ-આત્મદશાઓ અવશ્ય ઉપયોગી હોય છે. **મિત્રા** આદિ દૃષ્ટિ શેરડી જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ આઠ દૃષ્ટિમાં, યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગની અનુક્રમે એકેક એમ પ્રાપ્તિ હોય છે; ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના ચિત્ત-આશય દોષનો ત્યાગ થતાં, અનુક્રમે આ આઠ દૃષ્ટિ સાંપડે છે; અને અદ્વેષ-જિજ્ઞાસા વગેરે આઠ ગુણમાંથી એકેક અનુક્રમે આ આઠ દૃષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે-પ્રગટે છે.

અત્રે 'દૃષ્ટિ' શબ્દનો અર્થ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી યુક્ત, સદાગમની આજ્ઞાને અનુકૂલ એવો બોધ છે; અને તેના ફળરૂપે અસત્પ્રવૃત્તિ અટકે છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રગટે છે.

આ દૃષ્ટિ આઠ કહી, તે તો કર્મના આવરણ ટળવાની અપેક્ષાએ, સ્થૂલ દૃષ્ટિબિન્દુથી કહી છે. બાકી સૂક્ષ્મ રીતે જોઇએ તો યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે.

આ આઠ દૃષ્ટિમાંથી **મિત્રા** આદિ જે પહેલી ચાર છે, તેનો પ્રતિપાત-ભ્રંશ થાય પણ ખરો; આવીને ચાલી પણ જાય, અને જો તેમ થાય તો નરકાદિ અપાય પણ ઉપજે. આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી-પાછી પડનારી કે અપ્રતિપાતી-પાછી ન પડનારી હોય. એમ વિકલ્પરૂપ ભજના છે. પણ છેલ્લી ચાર **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય-આવ્યા પછી પાછી પડે જ નહિં એવી હોય, અને તેથી તેમાં નરકાદિ અપાય પણ હોય નહિં.

અને આવી અપ્રતિપાતી-પાછી નહિં પડતી દૃષ્ટિ સાંપડ્યા પછી, મુક્તિનગર પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન અખંડ અસંગપણે ચાલ્યા કરે. વચ્ચમાં કદાચ કર્મનો ભોગ બાકી હોય તો ઉત્તમ દેવ-મનુષ્યના અલ્પ ભવ કરવારૂપ રાતવાસો કરવો પડે તો ભલે, પણ છેવટે તો મુક્તિપુરે પહોંચે જ, 'સ્વરૂપ સ્વદેશે' જાય જ.

કળશકાવ્ય

—ઃ મંદાક્રાંતા ઃ—

મિત્રામાંહિ ત્રિભુવનસખા યોગની મૈત્રી પાવે,
ને તારા તે બળવતી કરી દીપતો સ્થિર થાવે;
કાંતા જેવી પર પ્રીતિ ધરી, ભાનુ શું તેજ ધારી,
શોભે યોગી શશિ શું શીતલો સૌમ્ય ને શાંતિકારી. ૬

પામી ઇક્ષુ સમ સરસ સદ્દૃષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
ભવ્યો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સંવેગરૂપી;
શુદ્ધિ તેની થઇ જઇ પરા શર્કરા શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. ૭

આત્મામાંહી યમ-નિયમ આસંન તો સ્થિર સાધે,
પ્રાણાયામે પરરૂપ ત્યજી આત્મનો ભાવ વાધે;
પ્રત્યાહારે વિષયથી હઠી ધારણા ધીર સાધી,
આત્મધ્યાને અચલ ભગવાન્ પૂર્ણ પામે સમાધિ. ૮

ખેદ ત્યાગી મન દૃઢ ધરે, યોગ ઉદ્વેગ ત્યાગે,
વિક્ષેપે ના ખળભળી ઉઠે, ભ્રાંતિ તો દૂર ભાગે;
અન્ય સ્થાને મુદ નવ લહે, રોગનો અંત આવે,
ને આસંગા વિણ પ્રગતિથી મોક્ષ નિઃસંગ પાવે. ૯

અદ્વેષી તો પ્રથમ સુણવા જાણવા તત્ત્વ ઇચ્છે,
શ્રોતા સાચો શ્રવણથી બુઝી ચિંતને તત્ત્વ ઓચ્છે;
સર્વાત્માથી શરણ ભજતો તત્ત્વનું પૂર્ણ ભાવે,
તેમાં નિત્યે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વ તદ્રૂપ થાવે. ૧૦

યોગદૃષ્ટિ નયન ખુલતાં યોગનો માર્ગ ભાળે,
સત્શ્રદ્ધાથી યુત થઈ અતિ બોધ સાચો નિહાળે;

ખોટી સર્વે પ્રવૃત્તિ અટકી સત્પ્રવૃત્તિ જ થાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસ ને પાસ આવે ૧૧

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા ઇચ્છી યોગી પ્રવાસી,
આઠે મિત્રામહિં મજલ તે શુદ્ધ ભાવે ઉલાસી,
વચ્ચે વચ્ચે કવચિત કરતો દિવ્ય જન્મે વિસામા,
પ્હોંચે છે તે પ્રગતિ કરતો સચ્ચિદાનંદ ધામા ૧૨

અનુષ્ટુપ્

દૃષ્ટિ પામી ગુણે જામી, વામી સ્વદોષ શામને,
આત્મારામી મુનિ પામે, મુનીનંદન ધામને ૧૩

બીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદૃષ્ટિ ખુલે ક્રમે,
પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન્ સ્વરૂપે રમે ૧૪

યોગદૃષ્ટિનું વિશેષ કથન

૧. મિત્રા દૃષ્ટિ:

હવે પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ યોગ-યોજના ઉપદર્શિત કરતા કહે છે:—

मित्रायां दर्शनं मन्दं यम इच्छादिकस्तथा ।
अखेदो देवकार्यादावद्वेषश्चापरत्र तु ॥ २१ ॥

દર્શન મંદ મિત્રામહીં, યમ ઇચ્છાદિક અત્ર;
અખેદ દેવકાર્યાદિમાં, ને અદ્વેષ અન્યત્ર. ૨૧

અર્થ:—મિત્રા દૃષ્ટિમાં (૧) મંદ દર્શન, (૨) ઇચ્છા આદિક યમ, (૩) દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ, (૪) અને અન્યત્ર-અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે

ખરેખરી વૃત્તિ અત્ર હોય છે. આ મિત્રા નામની પહેલી દૃષ્ટિમાં જે

મંદ દર્શન દર્શન–સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, તે મંદ-સ્વલ્પ શક્તિવાળો હોઇ, એને **તૃણ અગ્નિકણની ઉપમા** ઘટે છે: જેમ તૃણ અગ્નિકણનો પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ તત્ત્વથી–પરમાર્થથી ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે જેમ તૃણઅગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઇક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો વખત ટકતો નથી, જોતજોતામાં વિલય પામી જાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી–ઝાઝીવાર ટકતો નથી. જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ અલ્પ–મંદ–ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ મંદ વીર્યવાળો–અલ્પ સામર્થ્યવાળો હોય છે. જેમ તૃણ અગ્નિ-પ્રકાશ ચમકીને ચાલ્યો જાય છે, દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, તેમ અત્રે પણ બોધ અલ્પજીવી ને અલ્પવીર્ય હોવાથી તેનો પટુ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેવા પામતો નથી. અને આમ તૃણ અગ્નિપ્રકાશ સર્વથા વિકલ–પાંગળો હોઇ તેનાથી કંઇ ખરૂં કાર્ય બનતું સંભવતું નથી, તેમ આ દૃષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણું–અપૂર્ણપણું હોઇ અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્ય બનતાં નથી,–**દ્રવ્ય વંદનાદિ** હોય છે.

"એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દૃષ્ટિ હવે કહીએ રે;
જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગનિસો લહીએ રે...વીર...."

—શ્રી યોગ૦ દૃ. સજ્ઝાય ૧–૫

અને આ **મિત્રા** પ્રથમ દૃષ્ટિ છે, એટલે એમાં પૂર્વે કહેલા નિયમ પ્રમાણે (૧) યોગનું પ્રથમ અંગ–**યમ**, (૨) ખેદ નામના પ્રથમ દોષનો ત્યાગ–**અખેદ**, (૩) અને **અદ્વેષ** નામનો પ્રથમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

૧. પહેલું યોગાંગ : યમ

યમનું બીજું નામ **વ્રત** છે. તે પાંચ છે–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ; અને તે પ્રત્યેકના વળી તરતમતાના કારણે–વધતા ઓછા દશાભેદને લીધે ચાર ચાર પ્રકાર છે: **ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, ને સિદ્ધિયમ.** (આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર ગ્રંથના છેડે મહાત્મા ગ્રંથકાર કહેવાના છે.) પ્રથમ દૃષ્ટિવાળો યોગી દેશથી કે સર્વથી આ અહિંસાદિ યમનું અવશ્ય પાલન કરનારો હોય, અણુવ્રતી કે મહાવ્રતી હોય. તે ખરેખરો અહિંસક, સત્યવાદી, અસ્તેયવંત, બ્રહ્મચર્યધારક અને નિષ્પરિગ્રહી હોય. આ અહિંસાદિ યમસંપન્ન યોગીના અહિંસાદિ યમ કેવા હોય, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ અવશ્ય જાણવું જોઇએ. એટલે અત્રે પ્રસંગથી પ્રથમ **પાતંજલ યોગસૂત્ર** અનુસાર તેની કંઇક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે:—

પ્રાણવિયોગના પ્રયોજનરૂપ વ્યાપાર તે હિંસા, તેનો અભાવ તે **અહિંસા.** મન-વચનનું યથાર્થપણું તે **સત્ય.** પરધનનું અપહરણ તે સ્તેય-ચોરી, તેનો અભાવ તે **અસ્તેય.** ઉપસ્થનો સંયમ તે **બ્રહ્મચર્ય.** ભોગસાધનોનો અસ્વીકાર-અગ્રહણ તે **અપરિગ્રહ**-અકિંચનતા આ પાંચ વ્રત દિશા, કાળ, જાતિ આદિથી અનવચ્છિન્ન-અમર્યાદિત (Undemarcated) ને સાર્વભૌમ (Universal & absolute) હોય તો તે **મહાવ્રત**× કહેવાય છે.

યમનું યોગાંગપણું શી રીતે?

આ યમને યોગનું અંગ શી રીતે કહ્યું? તો કે-હિંસાદિ જે છે તે યોગના વિરોધી છે, અને આ હિંસાદિ તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષી એવા અહિંસાદિના ભાવનથી+ બાધા પામે છે, એટલે કે અહિંસાદિ હિંસાદિને ઊઠવા દેતા નથી અથવા ઊઠે તો તેનો ઉપઘાત કરે છે-નાશ કરે છે. આ પ્રકારે અહિંસાદિવડે કરીને હિંસાદિનું બાધન થાય છે, તેથી કરીને યોગસામગ્રીની પ્રાપ્તિનું સુગમપણું હોય છે, અર્થાત્ એવી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ઉપજે છે કે જેથી યોગસામગ્રી પામવી સુલભ થાય છે આમ આડકતરી રીતે (Indirectly) અહિંસાદિનું યોગાંગપણું છે, પણ ધારણા આદિની જેમ સાક્ષાત્ ઉપકારકપણાથી તેનું સીધેસીધું (Directly) યોગાંગપણું નથી.

આ હિંસાદિ વિતર્કો ૨૭ છે: ક્રોધથી, લોભથી, મોહથી; કૃત, કારિત, અનુમોદિતપણાથી; અને મૃદુ, મધ્યમ અને અધિમાત્રપણાથી, એમ પરસ્પર સંયોગથી હિંસાદિના (૩×૩×૩=૨૭) પ્રકાર થાય છે એવા આ હિંસાદિ વિતર્કોનું દુઃખ-અજ્ઞાનરૂપ અનંત ફલ છે એવું વિભાવન કરતાં, અહિંસાદિ યમો પ્રકર્ષ પામે છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના બને છે. અને એવા પ્રકૃષ્ટ અહિંસાદિનું ફલ આ પ્રકારે કહ્યું છે: અહિંસાના અભ્યાસવંતની સન્નિધિમાં (હાજરીમાં) વેરનો ત્યાગ હોય છે, સહજ વિરોધી-જન્મવૈરી એવા સાપ-નોળીઆ વગેરેના હિંસપણાનો ત્યાગ હોય છે. 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः (પાતં, ૨-૩૫ ઇત્યાદિ*) આમ પાતંજલ યો. સૂ. પ્રમાણે અહિંસાદિનો વિચાર કર્યો.

× 'एते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ।' —પાતંજલ યોગ૦ સૂ૦ ૨-૩૧.

+ "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" —પાતં. યોગ૦ સૂ૦ ૨-૩૩, ઇત્યાદિ.

"बाधनेन वितर्काणां प्रतिपक्षस्य भावनात् ।
योगसौकर्यतोऽमीषां योगाङ्गत्वमुदाहृतम् ॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૨૨-૩.

* "सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोध. ।"—પા યો. ૨-૩૬-૩૯.

"वैरत्यागोऽन्तिके तस्य फलं चाकृतकर्मणः ।
रत्नोपस्थानसद्वीर्यलाभो जनुरनुस्मृतिः ॥"—દ્વા. દ્વા. ૨-૨૫.

જૈન દર્શનમાં પણ આ અહિંસાદિનો ઘણો સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિવેક કરવામાં આવ્યો છે, અને તેની આ વ્યાખ્યા કરી છે:-(૧) પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ (હરવું.) તે હિંસા. (૨) અસત્ કથન તે અનૃત-અસત્ય. અસત્ એટલે સદ્ભાવ-પ્રતિષેધ, અર્થાન્તર અને ગર્હા अ. સદ્ભાવપ્રતિષેધ એટલે સદ્ભૂત નિહ્નવ, સત્ વસ્તુ છુપાવવી-ઓળવવી તે; અથવા અભૂતઉદ્ભાવન, અસદ્ભૂત વસ્તુનું ઉદ્ભાવન કરવું અર્થાત્ 'સત્'ને અસત્ કહેવું 'અસત્'ને સત્ કહેવું તે સદ્ભાવપ્રતિષેધ ब એકને બદલે બીજી વસ્તુ કહેવી તે અર્થાન્તર क ગર્હા એટલે હિંસા, પારુષ્ય (કઠોરતા), પૈશુન્ય આદિથી યુક્ત વચન ભલે સત્ય હોય છતાં ગર્હિત-નિંદ્ય હોઈ અસત્ય જ છે. (૩) અદત્તાદાન તે સ્તેય. અર્થાત્ ચોરીની બુદ્ધિથી પારકી અણદીધેલી તૃણાદિ વસ્તુનું પણ આદાન-ગ્રહણ કરવું તે સ્તેય (૪) મૈથુન તે અબ્રહ્મચર્ય. (૫) મૂર્ચ્છા (મમત્વબુદ્ધિ) તે પરિગ્રહ ચેતન કે અચેતન એવા બાહ્ય-અભ્યંતર દ્રવ્યોમાં મૂર્ચ્છા તે પરિગ્રહ. 'मूर्च्छा परिग्रहः'. આવા આ હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ ને પરિગ્રહમાંથી મન-વચન-કાયાથી વિરતિ તે વ્રત 'हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्' (ત. સૂ.) આ વિરતિ (વિરમવું તે) દેશથી હોય કે સર્વથી હોય; દેશવિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વવિરતિ તે મહાવ્રત. આ એકેક વ્રતની સ્થિરતા અર્થે પાંચ પાંચ ભાવના કહી છે. આ અહિંસાદિ વ્રત ધરનારો પુરુષ મનથી, વચનથી કે કાયાથી હિંસાદિ કરે નહિં, કરાવે નહિં કે અનુમોદે નહિં; અને તે નિઃશલ્ય હોય, 'निःशल्यो व्रती' (ત. સૂ.), અર્થાત્ માયાશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય અને નિદાનશલ્યથી રહિત હોય; નિર્દંભી, નિષ્કામી અને સમકિતી હોય. (અને એટલા માટે જ આ વ્રતોને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે, એના મૂલ આધારભૂત (Basis) સમ્યક્ત્વ હોય તો જ એનું ખરેખરૂં વ્રતપણું ઘટે છે.) આ એકેક વ્યાખ્યા કેવી પરમ અર્થગંભીર છે, તેના ઉદાહરણરૂપે અહિંસાની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરીએ:—

જૈન દર્શનાનુસાર વ્યાખ્યા

"प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा।"—શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર

અહિંસાની મીમાંસા

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ-હરવું તે હિંસા, એમ તેની સર્વગ્રાહી વિશાલ વ્યાખ્યા છે. પ્રમત્ત=રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિ પ્રમાદથી યુક્ત, યોગ=મન, વચન, કાયાના વ્યાપાર, પ્રાણ=દ્રવ્યપ્રાણ કે ભાવપ્રાણ,—પોતાના કે પરના. ૫ ઇંદ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, મનબલ, વચનબલ, કાયબલ ને આયુ એ દશ દ્રવ્યપ્રાણ છે. જ્ઞાન, દર્શન આદિ આત્મગુણ તે ભાવપ્રાણ છે. એટલે પ્રમાદ વશે કરીને મન-વચન-કાયાના યોગથી, પોતાના કે પરના, દ્રવ્યપ્રાણનું કે ભાવપ્રાણનું હરવું, તેનું નામ હિંસા છે. દ્રવ્યપ્રાણનું હરવું તે દ્રવ્ય હિંસા ને ભાવપ્રાણનું હરવું તે ભાવહિંસા છે. આમાં મુખ્ય ચાવી આત્મપરિણામના હાથમાં છે. એટલે

આત્મપરિણામનું જો હિંસન થતું હોય, ઘાત થતી હોય, તો આ સર્વ હિંસા છે. દ્રવ્યહિંસા પણ જો ભાવહિંસા થતી હોય તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં. ભાવહિંસા હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ હિંસા જ છે; ભાવહિંસા ન હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ અહિંસા જ છે. આત્મપરિણામનું સ્વસ્વરૂપમાં ન હોવું, સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત થવું-ભ્રષ્ટ થવું, પ્રમત્ત થવું, અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ પ્રમાદથી વિકૃતભાવને પામવું તે **આત્મસ્વરૂપની ઘાત** અથવા **ભાવહિંસા** છે. એટલે અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ વગેરે પણ આત્માના વિકારભાવના કારણ છે, માટે તે અસત્યાદિ સર્વ પાપસ્થાનક પણ હિંસાના અંગભૂત છે * એથી ઊલટું આત્માનું સ્વસ્વભાવમા વર્ત્તવું, સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત ન થવું, રાગાદિથી વિકૃત ભાવને ન પામવું તે અહિંસા છે, અને સત્ય આદિ પણ તેના અંગરૂપ છે ટૂંકામા રાગાદિનો અપ્રાદુર્ભાવ-ન ઉપજવું તે અહિંસા છે, તેની ઉત્પત્તિ તે હિંસા છે

> "સત્ય શીલ ને સઘળા દાન, દયા હોઇને રહ્યા પ્રમાણ;
> દયા નહિં તો એ નહિ એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિ દેખ."—મોક્ષમાળા
> "આતમભાવ હિંસનથી હિંસા, સઘળાયે પાપસ્થાન;
> તેહ થકી વિપરીત અહિંસા, તાસ વિરહનું ધ્યાન....મન "—સા. ત્ર. ગા૦ ૨ત.

આમ સર્વત્ર આત્મભાવનું પ્રધાનપણું હોવાથી, એ જ હિંસા-અહિંસા નિશ્ચિત કરવાની મુખ્ય કસોટી છે. અને આ ઉપરથી કેટલાક મુદ્દા નીકળે છે:-'યુક્ત× આચરણવાળા યતનાવંતને રાગાદિ ન હોય, તો પ્રાણના વ્યપરોપણ (હરવા) માત્રથી જ હિંસા લાગતી નથી; પણ રાગાદિને વશ એવી પ્રમાદ અવસ્થા હોય, તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિંસા ચોક્કસ આગળ દોડે છે; કારણ કે સકષાય હોઇ આત્મા પ્રથમ તો આત્માને (પોતાને) આત્માથી હણે છે, પછી ભલે બીજા પ્રાણીની હિંસા થતી હોય વા ન થતી

---

* "आत्मपरिणामहिंसनहेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत् ।
अनृतवचनादि केवलमुदाहृतं शिष्यबोधाय ॥
यत् खलु कषाययोगात् प्राणानां द्रव्यभावरूपाणाम् ।
व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा ॥"
—મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

× "युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमंतरेणापि ।
न हि भवति हिंसा प्राणव्यपरोपणादेव ॥
व्युत्थानावस्थायां रागादीनां वशप्रवृत्तायाम् ।
म्रियतां जीवो मा वा धावत्यग्रे ध्रुवं हिंसा ॥
यस्मात्सकषायः सन्हन्त्यात्मा प्रथममात्मनात्मानम् ।
पश्चाज्जायेत न वा हिंसा प्राण्यंतराणां तु ॥"—પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હોય.' એટલે કે હિંસા કરનારો સૌથી પહેલી પોતાની જ હિંસા કરે છે, પછી બીજાની કરે કે ન કરે. આમ હિંસામાં અવિરમણ કે હિંસામાં પરિણમન તે હિંસા છે. તેથી પ્રમત્ત યોગમાં પ્રાણવ્યપરોપણ સદા હોય છે.

અને આવું હિંસા-અહિંસાનું તાત્વિક સ્વરૂપ સમજાવવા માટે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-**હેતુ અહિંસા, સ્વરૂપ અહિંસા, અનુબંધ અહિંસા.** જીવ-યતના-જયણા કરવી, જીવ બચાવવાની કાળજી રાખવી તે અહિંસાનો હેતુ છે, માટે તે હેતુ અહિંસા છે. જીવનો ઘાત ન કરવો, પ્રાણ ન હરવા તે સ્વરૂપ અહિંસા છે. અનુબંધથી અહિંસા ફળરૂપે જે પરિણમે તે અનુબંધ અહિંસા છે. તેમાં હેતુ અહિંસા ને સ્વરૂપ અહિંસા અનુબંધ (પરંપરા) વિનાનું શુભ ફળ આપે છે, પણ દઢ અજ્ઞાનને લીધે હિંસાનો અનુબંધ કરે છે. અને સ્વરૂપથી જે નિરવદ્ય હોય અથવા સાવદ્ય હોય, તે ક્રિયા જ્ઞાનશક્તિવડે કરીને અનુબંધે અહિંસા આપે છે, અર્થાત્ તેથી અહિંસાની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-'**पढमं नाणं तओ दया**' પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા.

અહિંસાના ત્રણ પ્રકાર

"હેતુ અહિંસા જયણારૂપે, જંતુ અઘાત સ્વરૂપ;
ફલરૂપે જે તેહ પરિણમે, તે અનુબંધ સ્વરૂપ....
મનમોહન જિનજી! તુજ વયણે મુજ રંગ."
હેતુ-સ્વરૂપ અહિંસા આપે, શુભ ફલ વિણ અનુબંધ;
દઢ અજ્ઞાન થકી તે આપે, હિંસાનો અનુબંધ....મન૦
સ્વરૂપથી નિરવદ્ય તથા જે, છે કિરિયા સાવદ્ય;
જ્ઞાનશક્તિથી તેહ અહિંસા, દિએ અનુબંધે સદ્ય....મન૦"—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ઇત્યાદિ પ્રકારે અહિંસા આદિની તલસ્પર્શી મીમાંસા જૈનદર્શનમાં કરવામાં આવી છે. તેમાં **ભાવનું મુખ્યપણું** છે; અને એના ઉપરથી હિંસા-અહિંસાદિ અંગે ઉપજતા અનેક કોયડાનો સરલતાથી નિકાલ થાય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, ઉપદેશપદ વગેરે સ્થળો જોવા.

૨. અખેદ

ખેદ નામનો પ્રથમ આશયદોષ અત્રે ટળે છે, એટલે અખેદ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરતાં ન થાકવું તેનું નામ અખેદ છે. અત્રે આવો અખેદ દેવકાર્ય, ગુરુકાર્ય, ધર્મકાર્ય આદિમાં ઘટે છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, કે સદ્ધર્મ સંબંધી કંઇ પણ કર્ત્તવ્ય આવી પડે ત્યારે આ દૃષ્ટિવાળો પુરુષ તે તે કર્ત્તવ્યમાં અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉલ્લાસથી, અત્યંત ઉછરંગથી પ્રવર્ત્તે છે, અને તેમ પ્રવર્ત્તતાં થાકતો નથી, દઢપણે મંડ્યો જ રહે છે જેમ સંસારમાં

રાચનારો-રચ્યોપચ્યો રહેનારો ભવાભિનંદી જીવ, માથું ભારી હોય-દુઃખતું હોય તોપણ વિષયભોગ વગેરે સાંસારિક પ્રયોજનમાં પ્રવર્ત્તે જ છે; તેમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી ધર્મનો દૃઢ અવિહડ રંગ લાગ્યો હોવાથી, ધર્મકાર્યમાં રચ્યોપચ્યો જ રહે છે.

"સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ."
"ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે, દ્વેષ અરોચક ભાવ"—શ્રી આનંદઘનજી

"સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેલડીઆં, બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણવેલડિઆં.
ધર્મ રંગ જીરણ નહિં—સાહે૦ દેહ તે જીરણ થાય રે. ગુણ૦
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહે૦ ઘાટ ઘડામણ જાય રે. ગુણ૦"—શ્રીયશોવિજયજી

"જબ જાગેંગે આતમા, તબ લાગેંગે રંગ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૩. અદ્વેષ

દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ છતાં, દેવકાર્ય વગેરે ન હોય તેમાં અહીં અદ્વેષ-અમત્સર હોય છે. એટલે કે બીજો કોઇ દેવ-ગુરુ-ધર્મકાર્યમાં ન પ્રવર્ત્તતો હોય તો તેવા જીવ પ્રત્યે અત્રે દ્વેષ-મત્સર હોતો નથી, તિરસ્કાર હોતો નથી, પણ મધ્યસ્થ એવી ઉપેક્ષા વૃત્તિ હોય છે. જો કે હજુ અહીં તેવા પ્રકારનું તત્ત્વજાણપણું નથી, એટલે માત્સર્ય-દ્વેષનું બીજ નાશ પામ્યું નથી-સત્તામાં છે, તોપણ તે મત્સર-બીજનો અંકુરો-ફણગો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, તે દબાઇ રહે છે. કારણ કે અહીં જીવનું ચિત્ત તો તત્ત્વઅનુષ્ઠાનનો આશ્રય કરી સતકર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે. 'સબ સબકી સંભાળિએ, મૈં મેરી ફોડતા હું' એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાળે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી; અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર, અસહિષ્ણુતા કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ ઊલટો કંઇક કરુણાભાવ સ્ફુરે છે કે-અરે ! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને આદરતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે. એમ તેને 'પરદુઃખ-છેદન ઇચ્છારૂપ કરુણા' ઉપજે છે. અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ-અરુચિ-અણગમો; સદ્દેવ, સદ્ધર્મ, સન્માર્ગ આદિ પ્રત્યે તેવો દ્વેષ-અરોચક ભાવ-અણગમો ન હોવો તે અદ્વેષ આવો આ નકારાત્મક (Negative) પ્રકારનો પણ 'ગુણ' છે. તે કાંઇ નાનીસૂની વાત નથી. આ અદ્વેષ ગુણ અહીં પ્રગટે છે. અને આમ—

"વ્રત પણ યમ અહીં સંપજે, ખેદ નહીં શુભ કાજે રે;
દ્વેષ નહિં વળી અવરશું, એહ ગુણ અંગ વિરાજેરે ....વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય, ૧-૭

આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી જે સાધે છે, તે બતાવવા માટે કહે છે:—

करोति योगबीजानामुपादानमिहस्थितः ।
अवन्ध्यमोक्षहेतूनामिति योगविदो विदुः ॥ २२ ॥

એહ દૃષ્ટિમાં સ્થિત કરે, યોગ બીજ આદાન;
મોક્ષહેતુ અવધ્ય જે, જાણે યોગ સુજાણ. ૨૨

અર્થઃ—અહીં સ્થિતિ કરનારો યોગી યોગના બીજોનું ગ્રહણ કરે છે,—કે જે મોક્ષના અવંધ્ય-અચૂક હેતુ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે

વિવેચન

"યોગના બીજ ઇંહા ગ્રહે"—શ્રી યોગ૦ દ. સજ્ઝાય

આ **મિત્રા** દૃષ્ટિમા સ્થિતિ કરતો યોગી, આ નીચે કહ્યા છે તે યોગબીજોનુ ગ્રહણ કરે છે આ **યોગ-બીજો** મોક્ષના અવંધ્ય-અમોઘ કારણ છે જેમ બીજમાથી વૃક્ષ નીપજે ને કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ અહીં એવા યોગબીજો ગ્રહણ કરાય છે, ચિત્તભૂમિમા રોપાય છે, કે જે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલીફૂલી, મોક્ષ-રૂપ ચોક્કસ ફલ આપે,જ છે એક નાનું સરખુ વડનુ બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલેફૂલે છે? એક નાની સરખી આંબાની ગોટલી વાવી હોય, તે પણ વખત જતા કેવડા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ અહીં પણ એવા યોગબીજો ગ્રહાય છે, કે જે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરેવડે આગળ જતા મોક્ષતરુમા પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપશે જ આમ આ યોગ-બીજ 'અવંધ્ય' છે—વાંઝિયા નથી, પણ અવશ્ય મોક્ષરૂપ સત્‌ફળ આપનારા થઈ પડે છે

"બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ૦, પસરે ભૂ-જલ યોગ રે,
તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ૦, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી
"વાચક યશ કહે સાંઈશું, ફલશે એ મુજ સાચું રે"—શ્રી યશોવિજયજી

આવા આ યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ-ગ્રહણરૂપ નિમિત્ત પામીને, આ યોગીપુરુષનું 'ઉપાદાન'જ સુધરી જાય છે! આત્મભાવ જ પલટી જાય છે! બાધકપણું મટીને સાધક પણું થાય છે અત્યાર સુધી જે ભાવ બાધક થતા હતા, તે હવે આ યોગબીજના પ્રતાપે

वृत्तिः-करोति—કરે છે,—તત્ત્વકરણવડે, योगबीजानाम्—યોગબીજોનુ,—જેનુ લક્ષણ કહેવામા આવશે તે યોગબીજોનુ, उपादान-ગ્રહણ इहस्थितो-અહીં મિત્રા દૃષ્ટિમા સ્થિત, મૈત્ર યોગી, એમ અર્થ છે કેવા વિશિષ્ટ યોગબીજોનુ? તે માટે કહ્યુ કે-अवन्ध्यमोक्षहेतूनाम्-અવંધ્ય મોક્ષહેતુઓનુ મોક્ષના જે અમોઘ-અચૂક કારણ છે તેનુ કારણ કે યોગ-બીજ યોગ ફળવાળુ નથી એમ નથી (અપિતુ યોગફળવાળુ છે જ) અને જે યોગ છે તેનુ ફળ મોક્ષ છે इति योगविदो-એમ યોગવિદો, યોગના જાણકાર એવા વિશિષ્ટ જ યોગાચાર્યો, विदुः-જાણે છે

સાધક થઈ જાય છે. કારણ કે આ યોગીને 'દૃષ્ટિ' પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે જો કે મંદપણે ઉઘડી છે, તોપણ 'દૃષ્ટિ'ના કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે તેને 'સતશ્રદ્ધાસંગત બોધ' હોય છે. એટલે તેને સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે; તેની આજ્ઞાને પ્રધાન ગણી તેને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ તે કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કે જેથી સત્-પ્રવૃત્તિપદ નિકટ ખેંચાતું જાય છે.

"સબળા સાહિબ ઓળગે, આતમ સબળો થાય રે;
બાધક પરિણુતિ સવિ ટળે, સાધક સિદ્ધિ કહાય રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું."
—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ યોગબીજના રોપણથી આ જીવનો અવતાર જ જાણે ફરી જાય છે! અવળી પાટ સવળી થાય છે! ઊલટું ચક્ર સૂલટું થાય છે. આ બીજથી તે 'દ્વિજ' બને છે! સંસ્કારરૂપ નવો જન્મ ધારણ કરે છે! અને તારક એવા તીર્થરૂપ યોગબીજના સેવનથી છેવટે આ '**જોગીજન**' તરી જાય છે, ને તીર્થનું સારભૂત તત્ત્વરૂપ ફળ પામે છે.

"ચક્રી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, **આનંદઘન** નિરધાર રે....
ધરમ પરમ અરનાથનો."—શ્રી આનંદઘનજી

હવે **યોગબીજનો** ઉપન્યાસ-રજૂઆત કરતાં કહે છેઃ—

जिनेषु कुशलं चित्तं तन्नमस्कार एव च ।
प्रणामादि च संशुद्धं योगबीजमनुत्तमम् ॥ २३ ॥

જિન પ્રતિ ચિત્ત કુશલ અને, તેહને નમસ્કાર;
પ્રણામાદિ સંશુદ્ધ-એ, પરમ યોગબીજ સાર. ૨૩

અર્થઃ—જિનો પ્રત્યે કુશલ-શુભભાવવાળું ચિત્ત, તેમના પ્રત્યે નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધ એવા પ્રણામઆદિ-એ અનુત્તમ (પરમ) યોગબીજ છે.

वृत्तिः-जिनेषु—જિનો પ્રત્યે, ભગવાન્ અર્હંતો પ્રત્યે, **कुशलं चित्तं**-કુશલ ચિત્ત, દ્વેષ આદિના અભાવથી પ્રીતિ આદિવાળું ચિત્ત આ ઉપરથી મનોયોગની વૃત્તિ કહી. **तन्नमस्कार एव च**-અને તે જિનો પ્રત્યે નમસ્કાર, તથાપ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત એવો નમસ્કાર. આ ઉપરથી વચનયોગની વૃત્તિ કહી. **प्रणामादि च**—અને પ્રણામ આદિ. પંચાંગ પ્રણામ આદિ લક્ષણવાળા. આદિ શબ્દથી મંડલ-પ્રદક્ષિણા આદિનું ગ્રહણ છે. **संशुद्धं**-સંશુદ્ધ,-આ અસંશુદ્ધના વ્યવચ્છેદ અર્થે કહેલ છે, કારણ કે તે અસંશુદ્ધ તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોઇ, તેના યોગબીજપણાની અનુપપત્તિ-અઘટમાનપણું છે,-તેનું યોગબીજપણું ઘટતું નથી. (અસંશુદ્ધ પ્રણામાદિ યોગબીજ નથી) આ સર્વ જ સમસ્તપણે કે પ્રત્યેક ભાવપણે-**योगबीजं**-યોગબીજ, મોક્ષયોજક અનુષ્ઠાનનું કારણ, **अनुत्तमं**-અનુત્તમ-સર્વ પ્રધાન છે,-વિષયના પ્રાધાન્યને લીધે. (જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તમ, શ્રેષ્ઠ.)

વિવેચન

"જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય

રાગ-દ્વેષ-મોહ વગેરે અંતરંગ વૈરીઓનો જેણે સર્વથા જય કર્યો છે, એવા વીતરાગ જિન ભગવંત, સર્વ જગતની પૂજાના પરમપાત્ર-પરમપૂજનીય 'અર્હંત' છે. એવા જિન ભગવંત પ્રત્યે કુશલ એટલે શુભભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, લેશ પણ દ્વેષ-અરોચક ભાવ રાખ્યા વિના અંતરંગ પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ધારણ કરવા, ચિત્તપ્રસન્નતાથી તેમની ભક્તિ-આરાધના-સેવના-ઉપાસના કરવી,—એ ઉત્તમ **યોગબીજ** છે. જેમકે—

"ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત"
"પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસેં, સબ આગમભેદ સુઉર બસે"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
"ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાગે સાદિ અનંત.
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ."—શ્રીઆનંદઘનજી
"અજિત જિણંદ શું પ્રીતડી, મને ન ગમે હો બીજાનો સંગ કે;
માલતી ફૂલે મોહિઓ, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૃંગ કે."
"શ્રી શીતલ જિન ભેટિએ, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો;
તેહશું કહો છાનું કિશ્યું, જેહને સોંપ્યા તન મન વિત્ત હો."—શ્રી યશોવિજયજી
"પ્રીતિ અનંતી પરથકી, જે તોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણગેહ....
ઋષભ જિણંદ શું પ્રીતડી."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને તેવા ઉત્તમ ભક્તિભાવભર્યા મનની પ્રેરણાને લીધે, જિનોને નમસ્કાર હો, સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો, 'नमो अरिहंताणं' 'नमो जिणाणं जिदभवाणं'-એવા જે સહજ સ્વાભાવિક વચનોદ્ગાર નીકળી પડે તે પણ યોગબીજ સૂચવે છે અને **મન વચન કાયા**-કાયાએ કરીને પંચાંગ પ્રણિપાત, સાષ્ટાંગ દંડવત્, દ્વાદશાવર્ત વંદન થી **સંશુદ્ધભક્તિ** વગેરે જે ભક્તિભાવ સૂચવનારા વંદનપ્રકારો છે, તે યોગબીજ છે, કારણ કે તે અંતરગ ભક્તિના બાહ્ય આવિષ્કારો-સૂચનો છે. આ પ્રણામ વગેરે '**સંશુદ્ધ**' હોય તો જ યોગબીજ છે અસંશુદ્ધને અહીં સ્થાન નથી, કારણ કે તે તો સામાન્યથી **યથાપ્રવૃત્તિકરણ**ના ભેદરૂપ હોઈ, તેને યોગબીજપણું ઘટતું નથી. આમ (૧) મનથી જિન પ્રત્યે શુભ ભક્તિભાવવાળું સંશુદ્ધ ચિત્ત, (૨) વચનથી તેમને નમસ્કાર, (૩) અને કાયાથી શુદ્ધ પ્રણામ વગેરે,—એ અનુત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ યોગબીજ છે. આને સર્વમાં પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ કહેવાનું કારણ એ છે કે-જેના પ્રત્યે તે ભક્તિ-નમસ્કાર આદિ

કરાય છે, તે જિન અર્હંત સર્વ જગતમાં પરમ પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિ છે, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ છે. એટલે ઉત્તમ પુરુષની ભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ થઈ પડે છે, કારણ કે તે મોક્ષ સાથે યોજનાર-જોડનાર અનુષ્ઠાનનું કારણ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

"ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી સાહેo, લહીએ ઉત્તમ ઠાણ રે....ગુણo
ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે સાહેo, દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણo"—શ્રી યશોવિજયજી

"ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી;"
નીરાગીથી રે રાગનું જોડવું, લહીએ ભવનો પારોજી "—
"નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી."—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અત્રે યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે **પ્રભુભક્તિને પ્રથમ સ્થાન** આપ્યું છે. જેણે પરમ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે; જેને પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, એવા ગુણનિધાન વીતરાગ પરમાત્માની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, એ યોગ-પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે, મોક્ષવૃક્ષનું ઉત્તમ બીજ છે. જે શુદ્ધ ભાવે પ્રભુભક્તિ કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષફળ પામે જ છે.

"જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી
"ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ હુવે કો ભક્તને,
રૂપી વિના તો તે ન હુવે કોઈ વ્યક્તને."—શ્રી રૂપવિજયજી

'જિનપદ નિજ-પદ એકતા'

કારણ કે પ્રભુને ભજવાથી, પ્રભુનું નામ જપવાથી, પ્રભુના ગુણનું સ્મરણ કરવાથી, પ્રભુનું સ્તવન કરવાથી, પ્રભુના ચરિત્રનું સંકીર્ત્તન કરવાથી, પ્રભુનું સ્વરૂપ ચિંતવવાથી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવાથી, ને પ્રભુ સાથે અભેદપણું ભાવવાથી, ભજનાર ભક્તજનને પોતાના **આત્મસ્વરૂપનું ભાન** થાય છે ઘેટાના ટોળામાં રહેલો સિંહશિશુ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે છે કે તરત તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તેમ ભક્તજનને પ્રભુ સાથે તન્મયતા સાધતા પોતાનું મૂળ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્મૃતિમાં આવે છે. એટલે ખરી રીતે પરમાર્થથી પ્રભુની ભક્તિ-આરાધના તે પોતાના **આત્મસ્વરૂપની ભક્તિ-આરાધના** છે. આ અંગે મહાત્માઓના સુભાષિત છે કેઃ—

"વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહચેસે હૈ આપ;
યેહી બચનસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ.
"જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કાંઇ,
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઇ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે."
"અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;
તિમ પ્રભુભક્તે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ."
"દીઠો સુવિધિ જિણંદ સમાધિરસે ભર્યો રે,
ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુએ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ વ્યક્તપણે પ્રગટ કર્યું છે, અને અન્ય જીવોને તે શક્તિરૂપે રહ્યું છે. એટલે પ્રગટ વ્યક્ત સ્વરૂપી પરમાત્મા **પ્રતિછંદ સ્થાને** છે, આદર્શરૂપ છે, (Ideal). જેમ કુશલ શિલ્પી પ્રતિછંદ-આદર્શ (Model) દેખી, તે પ્રમાણે પોતાની કલાકૃતિ બનાવે છે; તેમ ભક્તિ-કલામાં કુશલ ભક્તજન પ્રતિછંદરૂપ પ્રભુનો આદર્શ નિરંતર દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, પોતાના શુદ્ધ આત્માની સાંગોપાંગ સકલ કલાપૂર્ણ નિષ્પત્તિ થાય એમ કરવા મથે છે.

"પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજને હોજી, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોજી, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ."—શ્રી દેવચંદ્રજી

ભક્તિ પ્રકાર

ભક્તજન પ્રભુની ભક્તિ અનેક પ્રકારે કરે છે. પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્ત્તન, સ્મરણ, ચરણ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય (દાસપણું), સખ્ય (સખા-મિત્રભાવ), અને આત્મનિવેદન—એમ **નવધા ભક્તિ** અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહી છે. જૈનશાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય ને ભાવ એમ બે મુખ્ય વિશાળ ભેદોમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વંદન, નમન, અર્ચન, પૂજન, ગુણગ્રામ વગેરે **દ્રવ્યભક્તિ** છે. પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, પોતાના આત્મામાં તથારૂપ આત્મગુણ-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું તે **ભાવભક્તિ** છે. દ્રવ્યભક્તિ ભાવભક્તિનું કારણ થાય છે, માટે અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે. અત્રે **મિત્રા** દૃષ્ટિમાં મુખ્યપણે દ્રવ્યભક્તિ હોય છે.

"દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણ ગ્રામોજી;
ભાવ અભેદ થવાની ઇહા, પરભાવે નિઃકામોજી-શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય તો તેની **આજ્ઞાનું આરાધન** કરવું એ જ છે, એ જ એની મોટામાં મોટી પૂજા છે. પ્રભુની આજ્ઞા* પાળવી એ જ એની ઉત્તમ સેવા છે

* "यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि ।
यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः ॥
अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसङ्गता ।
गुरुभक्तिस्तपो ज्ञानं सत्पुष्पाणि प्रचक्षते ॥"—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક

આજ્ઞારાધન: સેવા દોહલી

કોઇ નોકર હોય તે શેઠની આજ્ઞા ન પાળે, ને કહે કે હું તેનો સેવક છુ, એ કેમ બને? આ તો 'ચાકર તેરા, કહ્યા નહિ કરું' એના જેવો ઘાટ થયો! સાચો સેવક હોય, તે તો ખડે પગે શેઠની સેવામાં-ખીજમતમાં હાજર રહી, તેની આજ્ઞા કદી ઉત્થાપે નહિં. તેમ સાચો ભક્ત સેવક પણ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર રહે છે; ને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અસંગતા, ગુરુભક્તિ, તપ, જ્ઞાન એ સત્પુષ્પોથી પ્રભુની પૂજા કરે છે.

"સારી વિધિ સેવા સારંતાં, આણુ ન કાંઇ ભાંજે;
હુકમ હાજર ખીજમતી કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

બાકી મુગધ ભોળા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા સ્હેલી છે, સોહલી છે, સુગમ છે. 'જે જે, જે જે' કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય ભોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાઇ એવા ભોળા નથી, ને એની સેવા પણ એવી સ્હેલી નથી, સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે. કારણ કે—

"મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે, સેવન અગમ અનૂપ;
દેજો કદાચિત સેવક યાચના, આનંદઘન રસરૂપ....સંભવ.—શ્રી આનંદઘનજી

"શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ દોહલી હો લાલ૦,
પરપરિણુતિ પરિત્યાગ કરે, તસુ સોહલી હો લાલ૦
આશ્રવ સર્વ નિવારી, જેહ સંવર ધરે હો લાલ૦,
જે જિન આણા લીન, પીન સેવન કરે હો લાલ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવી આ ભગવંતની ભક્તિ-ઉપાસના એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે, એટલા માટે **ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા** સર્વ ધર્મોમાં ઘણો ગાવામાં આવ્યો છે. **ગીતામાં** કહ્યું છે કે-'સર્વ યોગીઓમાં× પણ મને પામેલા-મ્હારામાં રહેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન મને ભજે છે, તે મ્હારે મન યુક્તતમ છે.' અને પરમ ધર્મધુરંધર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન્ **યશોવિજયજીએ** તો એટલે સુધી કહ્યુ છે કે:-'મેં શાસ્ત્રસમુદ્રનું×× અવગાહન કર્યું, તેમાંથી મને આટલો જ સાર મળ્યો છે કે-ભગવંતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું બીજ છે.'

× "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥"—ગીતા

×× "सारमेतन्मया लब्धं श्रुताब्धेरवगाहनात् ।
भक्तिर्भागवती बीजं परमानंदसंपदाम् ॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

જ્યારે આ હોય છે, તેનો સમય કથવા માટે કહે છે—

चरमे पुद्गलावर्तें तथाभव्यत्वपाकतः ।
संशुद्धमेतन्नियमान्नान्यदापीति तद्विदः ॥ २४ ॥

ચરમાવર્ત્ત વિષે થયે, તથાભવ્યતા પાક;
સંશુદ્ધ એહ–ન અન્યદા, તજ્જ્ઞોની એ વાક. ૨૪

અર્થ:—છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં, તથાભવ્યત્વના પાકથકી, આ (કુશલ ચિત્તાદિ) નિયમથી સંશુદ્ધ હોય છે,–નહિં કે અન્ય વખતે પણ,–એમ તેના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે જિન પ્રત્યે સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે યોગબીજ કહ્યું, તે ક્યારે નીપજે છે, તેનો સમય અહીં બતાવ્યો છે. એ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ચરમ–છેલ્લા પુદ્‌ગલપરાવર્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

જ્યારે જીવથી ગ્રહણ–ત્યાગવડે, લેવા–મૂકવાવડે કરીને, લોકમાં રહેલા સમસ્ત પુદ્‌ગલો એક વાર સ્પર્શાઇ ચૂકે છે, ભોગવાઇ જાય છે, ત્યારે એક **પુદ્‌ગલપરાવર્ત્ત** થયું કહેવાય છે. પુદ્‌ગલપરાવર્ત્ત એટલે પુદ્‌ગલનો ફેરો–ચકાવો (Revolution of Pudgala cycle). આમ એક પુદ્‌ગલપરાવર્ત્તમાં અનંત દુઃખથી ભરેલા એવા અસંખ્ય જન્મમરણ થઇ ચૂકે છે; અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂદી જૂદી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં, ચક્રભ્રમણ ન્યાયે, આ જીવે એવા અનંત પુદ્‌ગલપરાવર્ત્તો વ્યતીત કર્યા છે. કહ્યું છે કે:—

"જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંત."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વૃત્તિઃ–**चरमे पुद्गलावर्ते**—ચરમ એટલે છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં. તેવા પ્રકારે તેના તેના ગ્રહણ–ત્યાગથી પુદ્‌ગલાવર્ત્તો (પુદ્‌ગલના ફેરા) હોય છે. અને "**एते चानादौ संसारे तथाभव्यत्वाक्षिप्ताः कस्यचित्कियन्तोऽपि**"–આ અનાદિ સંસારમાં તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત થયેલા આ પુદ્‌ગલાવર્ત્તો કોઇને કેટલાક હોય છે,' એવા વચનનાં પ્રામાણ્યથી. ચરમ પદમાં ચરમાવર્ત્તનું નામ ઘટે છે. અત્રે પણ કારણ કહ્યું–**तथाभव्यत्वपाकतः**–તથાભવ્યત્વના પાકથી. એટલે તેમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ કટુતાની નિવૃત્તિથી (કડવાશ દૂર થતાં) જરાક માધુર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી કરીને, **संशुद्धमेतत्**–સશુદ્ધ એવું આ,–જિનો પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત આદિ,–હોય છે. **नियमात्**–નિયમથી,–તથાપ્રકારે કર્મોના તથાભવ્યત્વપાકના ભાવે કરીને;–અન્ય સમયે સંશુદ્ધની જેમ, અત્રે અસંશુદ્ધની અનુપપત્તિને લીધે. (એટલે કે બીજે વખતે જેમ સંશુદ્ધ ન ઘટે, તેમ અહીં ચરમાવર્ત્તમાં અસંશુદ્ધ ન ઘટે; સંશુદ્ધ જ ઘટે.) એટલા માટે જ કહ્યું–**नान्यदापि**–નહિં કે અન્ય કાળે પણ,–પૂર્વે કે પછી પણ નહિં. કારણ કે પૂર્વે ક્લિષ્ટ આશયનો અને પછી વિશુદ્ધતર આશયનો યોગ હોય છે **इति तद्विदो**–એમ. તેના જ્ઞાતાઓ–તજ્જ્ઞો કહે છે, યોગવેત્તાઓ કહે છે.

"તુજ દરિસણ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે;
સૂક્ષ્મ નિગોદ ભવે વસ્યો, પુદ્ગલ પરિઅટ્ટ અનંત* રે;
અવ્યવહારપણે ભમ્યો, ક્ષુલ્લક ભવ અત્યંત રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"એમ અનેક થલ જાણીએ....સખી! દેખણ દે!
ચતુર ન ચઢિયો હાથ રે....સખી."—શ્રી આનંદઘનજી

આમ પુદ્ગલાવર્ત્ત કરતાં કરતાં તથાભવ્યત્વના પાકથી કોઇ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક બાકી રહે છે; અને તે કેટલાકમાં પણ જે છેલ્લો પરાવર્ત–ફેરો છે, તે **ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્ત** કહેવાય છે. અને આ છેલ્લા પરાવર્ત્તનું કારણ પણ **તથાભવ્યત્વનો પરિપાક**, ભવપરિણતિનો પરિપાક છે; એટલે કે જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા–પાત્રતા પરિપક્વ થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિષની કડવાશ દૂર થાય અને કંઇક માધુર્યની–મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. કહ્યું છે કે:—

"योग्यता चेह विज्ञेया बीजसिद्ध्याद्यपेक्षया ।
आत्मनः सहजा चित्रा तथाभव्यत्वमित्यतः ॥"—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્–બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે **તથાભવ્યત્વ** કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

આમ તેવી યોગ્યતાના–તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત્ત વર્ત્તતો હોય, ત્યારે જિન પ્રત્યે આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ પ્રાપ્ત થાય, એવો નિયમ છે. તે સિવાયના બીજા સમયે, તેની પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય. કારણ કે તેની પૂર્વે ક્લિષ્ટ આશય હોય છે, અને તેની પાછળમાં વધારે વિશુદ્ધ આશય હોય છે,–એમ યોગના જાણકારોનું કથન છે. યથાયોગ્ય યોગ્યતા–પાત્રતા વિના કોઇ કાર્ય બનવું સંભવતું નથી. એટલે જ્યાંલગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથારૂપ યોગ્યતા–પાત્રતા ન આવી હોય, ત્યાંલગી જીવને ગુણની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. પ્રભુભક્તિ વગેરે ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થવી, એ કાંઇ જેવી તેવી કે નાની સૂની વાત નથી, પણ જીવના મોટા ભાગ્યની વાત છે. એવો ભાગ્યોદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવ–ફેરો હોય, ત્યારે સાંપડે છે; કારણ કે ત્યારે જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા–યોગ્યતા પરિપક્વ થાય છે, એટલે મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને પરિણામની કંઇક મીઠાશ નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે.

* "अनादिरेष संसारो नानागतिसमाश्रयः ।
पुद्गलानां परावर्त्ता अत्रानन्तास्तथा गताः ॥"—શ્રી યોગબિન્દુ, ૭૪.

"ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;
દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક."—શ્રી આનંદઘનજી
"દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે, પુણ્યે ભક્તિ સધે;
આતમ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ આ સમસ્તનો સમય કહી દેખાડી, આ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।
फलाभिसन्धिरहितं संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥ २५ ॥

ઉપાદેય મતિથી અતિ, સંજ્ઞા સ્થંભન સાથ;
ફલ અભિસંધિ રહિત આ, સશુદ્ધ એવું યથાર્થ. ૨૫

वृत्तिः—उपादेयधिया—ઉપાદેય બુદ્ધિથી, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-આદરવા યોગ્ય એવી બુદ્ધિવડે કરીને, **अत्यन्तं**—અત્યંતપણે, સર્વના અપોહથી-ત્યાગથી (બીજા બધાને એક કોર મૂકી દઇને, ગૌણ ગણીને) તથાપ્રકારના પરિપાક થકી, સમ્યગ્જ્ઞાનના પૂર્વરૂપપણાએ કરીને.

संज्ञाविष्कम्भणान्वितं—સંજ્ઞાના વિષ્કંભણથી યુક્ત, સંજ્ઞાના સ્થંભનથી-નિરોધથી યુક્ત, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી આહારઆદિ સંજ્ઞાના ઉદય અભાવથી યુક્ત. સંજ્ઞા આહાર આદિ ભેદથી દશ છે. અને તેવા પ્રકારે આર્ષ વચન છે—

"**कइविहा णं भंते सन्ना पन्नत्ता । गोयमा दसविहा । आहारसन्ना, भयसन्ना, मेहुणसन्ना, परिग्गहसन्ना, कोहसन्ना, माणसन्ना, मायासन्ना, लोभसन्ना, ओहसन्ना, लोगसन्ना ।**"

"હે ભગવત ! સંજ્ઞા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? 'હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની: આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓઘસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા."

આ સંજ્ઞાથી સંયુક્ત આશયવાળું અનુષ્ઠાન સુંદર છતાં અભ્યુદય (પુણ્યોદય) અર્થે થાય, પણ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે ન થાય,-પરિશુદ્ધિના અભાવને લીધે. આ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ તો ભવભોગમાં નિઃસ્પૃહ આશય થકી જન્મે છે-નીપજે છે, એમ યોગીઓ કહે છે.

फलाभिसंधिरहितं—ફલની અભિસંધિથી રહિત,-ભવાન્તર્ગત (સાંસારિક) ફલની અભિસંધિના-અભિપ્રાયના અભાવે કરીને, ફલની કામના વિનાનું (નિષ્કામ).

પ્રશ્ન—સંજ્ઞાનું વિષ્કંભન-સ્થંભન થયે પૂર્વોક્ત ફલની અભિસંધિ અસંભવિત જ છે.

ઉત્તર—તદ્‌ભવઅંતર્ગત એટલે કે તે ભવસંબંધી ફલની અપેક્ષાએ આ સત્ય છે; પણ અહીં તો તેનાથી અન્ય ભવ-તર્ગત (બીજા ભવ સંબંધી) એવા સામાનિક દેવ આદિ લક્ષણવાળા ફળને પણ અપેક્ષીને ગ્રહ્યું છે. કારણ કે તેની અભિસંધિના-કામનાના અસુંદરપણાને લીધે, તેનાથી ઉપાર્જન થયેલા આ ફલનું પણ સ્વતઃ-આપોઆપ પ્રતિબંધપ્રધાનપણું છે.

અને એ અભિસંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ કુશલચિત્ત આદિ અપવર્ગ-મોક્ષનું સાધન છે; પણ સ્વપ્રતિબંધસાર એવું તે તો તથાસ્વભાવપણાએ કરીને તે સ્થાનમાં જ સ્થિતિ કરાવનારૂં હોય છે,-ગૌતમસ્વામીના ભગવાન્ પ્રત્યેના બહુમાનની જેમ;-એવું હોય તેનું જ યોગનિષ્પાદકપણું છે-યોગસાધકપણું છે એટલા માટે. ખરેખર ! શાલિબીજ ન હોય તેમાંથી કાળે કરીને પણ શાલિનો અંકુર હોય નહિં.

અર્થ:—અત્યંતપણે ઉપાદેય બુદ્ધિવડે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન-નિરોધ સહિત, અને ફલની અભિસંધિથી-કામનાથી રહિત,-એવું આ સંશુદ્ધ આવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે **સંશુદ્ધ** ચિત્ત વગેરેની વાત કહી, તેમાં સંશુદ્ધ કેવું હોવું જોઇએ, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. સંશુદ્ધ હોવામાં આ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ છે:-(૧) અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ, (૩) ફલાભિસંધિ રહિતપણું-નિષ્કામપણું.

૧. પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ

પ્રથમ તો પ્રભુ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ હોવી જોઇએ. એટલે કે શ્રી જિનેશ્વર દેવ-વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગત્‌માં બીજા બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે,-એવી **પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ** ઉપજવી જોઇએ; આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્‌ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઇષ્ટ લાગવા જોઇએ; અને તેમના પ્રત્યે પરમ આદર પ્રગટવો જોઇએ. આવી ઉપાદેયબુદ્ધિ-પરમ આદરભાવવાળી પ્રભુભક્તિ અહીં ચરમાવર્ત્તમાં ઉપજે છે, કારણ કે તેવી ભવ્યતા-યોગ્યતાના પાકને લીધે અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનું પૂર્વરૂપ-પૂર્વ અવસ્થા હોય છે. અને તેથી કરીને જ આ દૃષ્ટિવાળા ભક્ત જોગીજનને ભગવાન આવા પરમપ્રિય-પ્રિયતમ, પરમ વ્હાલા લાગે છે.

"ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત."
"બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત."—શ્રી આનંદઘનજી
"પરમ ઇષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ"—શ્રી દેવચંદ્રજી
"સુમતિનાથ ગુણ શું મિલીજી, વાધે મુજ મન પ્રીતિ;
તેલ બિન્દુ જયમ વિસ્તરેજી, જલમાંહે ભલી રીતિ....
સોભાગી જિન શું લાગ્યો અવિહડ રંગ"—શ્રી યશોવિજયજી

પરંતુ આ-અભિસંધિ રહિત કુશલચિત્તાદિ તો અભિન્નગ્રંથિને પણ ત્યારે **ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ**ના સામર્થ્યથી તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમસારપણાને લીધે, એવું હોય છે;-આ સરાગ એવા અપ્રમત્ત યતિના વીતરાગ ભાવ જેવું છે.-જે પ્રકારે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે.—

"योगबीजचित्तं भवसमुद्रनिमग्नस्येषदुन्मज्जनाभोगः तत्सत्त्वतिशयशैथिल्यकारी प्रकृतेः प्रथमविप्रियेक्षा तदाकूतकारिणी समुच्छ्वासनागमोपायनं च इतस्तदुचितचिन्तासमा· घेराकृद्ग्रन्थिपर्वतपरमवज्रं नियमात्तच्छेदकारि भावचारकपलायनकालघण्टा तदपसारकारिणी।"

ઇત્યાદિ સંક્ષેપથી છે. (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન)

એટલા માટે **संशुद्धं ह्येतदीदृशम्**—આ જિન પ્રત્યે કુશલ ચિત્તાદિ સંશુદ્ધ આવું હોય છે. અને આ તેવા પ્રકારના કાલ આદિ ભાવથી તે તે સ્વભાવપણાએ કરીને, ફલપાકના આરંભ સરખું છે. (ફલ પાકવાની શરૂઆત જેવું છે)

બીજા બધાં કામ એક કોરે મૂકી દઈ-પડતા મૂકી, પ્રભુભક્તિને પરમ આદરવા યોગ્ય માની, શુદ્ધ આશયથી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવાની બુદ્ધિ રાખવી, તેનું નામ ઉપાદેય બુદ્ધિ છે. સાચા ભક્તના હૃદયમાં બીજાં બધાં કાર્ય કરતાં પ્રભુભક્તિનું સ્થાન ઊંચામાં ઊંચું હોઈ, આવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટે છે.

"શુદ્ધાશય થિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામજી;
અવ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

૨. સંજ્ઞા નિરોધ

સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં દશ પ્રકારની સંજ્ઞાનો નિરોધ-ઉદય અભાવ હોવો જોઈએ. દશ સંજ્ઞા આ છે—આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આમાંની કોઈ પણ સંજ્ઞાનો ઉદય ભક્તિ આદિ કાર્યમાં ન જ થાય, તો જ તે ભક્તિ આદિ સંશુદ્ધ ગણાય છે. તે સંજ્ઞા ટાળવાની ભાવના આ પ્રકારે:—

આહારસંજ્ઞા—ભક્તિમાં એવી તલ્લીનતા, તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પણ ભૂલાઈ જાય, ખાવા-પીવાનું પણ ભાન ન રહે, એવી પ્રભુભક્તિની ધૂન આ ભક્ત જોગીજનને લાગે છે.

"પિયુ પિયુ કરી તુમને જપું રે, હું ચાતક તુમ મેહ"—શ્રી યશોવિજયજી

ભયસંજ્ઞા—ભક્તિમાં તો ભયને જ ભય લાગી તે ભાગી જાય! દૂરથી જ પલાયન કરી જાય! તો પછી પરમ સમર્થ પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય ચરણ-શરણ ગ્રહ્યું છે, એવા ભક્તરાજને ભય શાનો? કારણ કે—

"દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;
"ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિન૦
સાહિબ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;
મનવિશરામી વાલહો રે, આતમચો આધાર....વિમલજિન૦"
"સપ્ત-મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ"—શ્રી આનંદઘનજી

"જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં થિર રહીએ....દીઠો૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"भीतामयप्रदमनिन्दितमङ्घ्रिपद्मम्।"—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

"तस्याशु नाशमुपयाति भयं भियेव।"—શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર.

મૈથુનસંજ્ઞા—તુચ્છ કામવિકારનો તો ભક્તિ વેળાએ ઉદ્ભવ ઘટે જ નહિં. કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું નામસ્મરણ પણ કામનો નાશ કરનારૂં છે, એટલે એ યોગી પુરુષ તે કામનું સ્મરણ પણ કરે નહિં.

"પરમાતમ પદ કામના, કામનાશન એહ."
"જોતાં પણ જગીજંતુને, ન વધે વિષયવિરામ."—શ્રી દેવચંદ્રજી
"જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિં કામ."

પરિગ્રહસંજ્ઞા—પરિગ્રહની મૂર્ચ્છા, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અત્રે દૂર થઈ જાય, કારણ કે પરવસ્તુ પ્રત્યેની—પુદ્ગલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ છોડ્યા વિના, પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં. અને સાચો ભક્તજન તો પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થે છે કે—હે પરમકૃપાળુ દેવ! આપ મને આ પરપરિણતિરંગમાંથી ઉગારો! આ પરવસ્તુની જાલમાંથી છોડાવો! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્યમાં પરિગ્રહ સાંભરે પણ શેનો?

"એ પરપરિણતિ રંગથી રે, મુજને નાથ ઉગાર રે....દયાલરાય!"
"પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ....ઋષભ—શ્રી દેવચંદ્રજી

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિં. કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત-સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને બને નહિં. પ્રશમરસનિમગ્ન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ શમી જાય, ને આત્મા શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે.

"અમિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ૦"—શ્રી આનંદઘનજી
"ઉપશમરસભરી, સર્વજનશંકરી, મૂર્ત્તિ જિનરાજની આજ ભેટી"—શ્રી દેવચંદ્રજી

માનસંજ્ઞા—લૌકિક માન-મોટાઈની કે કીર્ત્તિ-પૂજા વગેરેની સ્પૃહા અહીં સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. જો લોકમાં મનાવા-પૂજાવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું કેવી ભક્તિ કરૂં છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ-રત્નને* કાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે! કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્ત્તવ્યને ગૌણ કરી તે પામર, તુચ્છ નિર્માલ્ય માનની પાછળ દોડે છે; એટલે કે પરમ મહત્ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું ખુલ્લું અપમાન કરી આશાતના કરે છે. પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ—આત્મકલ્યાણને માટે જ પ્રભુભક્તિ આદિ કરે+ છે.

"લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન"—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, દંભ ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપે-ઢાંકણરૂપે ધર્મનો ડોળ-

---

* "साम्यं विना यस्य तपः क्रियादेर्निष्ठा प्रतिष्ठार्जनमात्र एव ।
स्वर्धेनुचिंतामणिकामकुंभान् करोत्यसौ काणकपर्दीमूल्यान् ॥"—શ્રીઅધ્યાત્મોપનિષદ્

+ "भवाभिनन्दिनो लोकपंक्त्या धर्मक्रियामपि ।
महतो हीनदृष्ट्योच्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः ॥"—શ્રી યોગબિન્દુ, ૮૯.

ઢોંગીપણું ન હોય, દાંભિક, છેતરપીંડીવાળી ઠગબાજી ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, 'હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા' એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ટીલાં ટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાજી ન હોય સાચો ભક્ત જોગીજન તો ચોકખા ચિત્તે, નિખાલસ સરળ હૃદયે, શુદ્ધ અંતઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ કરવાની ભાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્ત્તે.

"અવગુણ ઢાંકણ કાજ, કરૂં જિનમત ક્રિયા!
છંડું ન અવગુણ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા!....વિહરમાન૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘનપદ રેહ."—શ્રી આનંદઘનજી

"જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા સિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય. × × × જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે? માટે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૧૯૨.

"પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય? હારા દિલનું કપટ નવ જાય."—શ્રી નરસિંહ મહેતા

લોભસંજ્ઞા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાંસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ-લાલચ સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં ઘટે નહિં કારણ કે જો એવા તુચ્છ ક્ષણિક નમાલા ફલની ઈચ્છા રાખે, તો તે અનંતગણું મોટું ફલ હારી જાય છે, ચિંતામણિ વેચી કાંકરો ખરીદે છે! તે તો ભક્તિ નહિં, પણ ભાડાયત જ છે! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈ પણ લાલચ રાખે નહિં, તે તો અનાસક્તપણે કોઈ પણ ફળની× આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્ત્તવ્ય કર્યા કરે. "ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ જાચે"—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

ઓઘસંજ્ઞા—સામાન્ય પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવારૂપ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગતાનુગતિકપણું ન હોય, આંધળાની પાછળ આંધળો દોડ્યો જાય એવું અંધશ્રદ્ધાળુપણું ન હોય; પરંતુ સાચી તત્ત્વસમજણપૂર્વકની ભક્તિ હોય. "નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, કરજો જિનપતિ ભક્તિ"—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

લોકસંજ્ઞા—લોકને રીઝવવા માટે, લોકના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે

× "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।"—શ્રી ભગવદ્ગીતા

લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકૈષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. કારણ કે લોકૈષણારૂપ લોકપંક્તિ* અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પણ આવે નહિં. જો આત્માર્થ જોઈતો હોય તો માનાર્થ છોડવો જોઇએ, ને માનાર્થ જોઇતો હોય તો આત્માર્થ છોડવો જોઇએ. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિં, 'ભસવું ને લોટ ફાકવો' એ બન્ને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિં, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ ખાય નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પાસે લોકૈષણાનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. તેમ જ લોક પણ દુરારાધ્ય છે-રીઝવવો મુશ્કેલ છે. જે એક વાર પ્રશંસાના પુષ્પ વેરે છે, તે જ નિંદાના ચાબખા મારે છે! માટે પ્રભુને રીઝવવા હોય-શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો જોઇએ, લોકોત્તર દેવને લૌકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ સમજીને આ યોગીપુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

"જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ"—શ્રી ચિદાનંદજી
"મલ્લિનાથ તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી."
"લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે દોય જુઈરી,
તાત ચક્ર ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી."—શ્રી યશોવિજયજી
"જેહ લોકોત્તર દેવ, નમું લૌકિકથી!"

"આદર્યો આચરણ લોક ઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણુ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો."—શ્રીદેવચંદ્રજી
"લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી"

"જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં."—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને થંભાવી દેવામાં આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ ગણાય નહિં તો તે અનુષ્ઠાન સુંદર છતાં ભલે પુણ્ય-અભ્યુદયરૂપ દેવાદિ ગતિ આપે, પણ મોક્ષનું કારણ તો ન જ થાય, કારણ કે પરિશુદ્ધિનો અભાવ છે મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો સાંસારિક ભોગોમાં નિઃસ્પૃહ એવા શુદ્ધ આશયમાંથી ઉપજે છે, એમ યોગીજનો કહે છે. અને એટલા માટે જ,-જ્યાં ખાવાપીવાનું પણ ભૂલાઇ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામો થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે

* "लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥"—શ્રીયોગબિન્દુ, ૮૮

નહિં, લોભનો લોભ થાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની કે લૌકિક રીતની બીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી **સંશુદ્ધ ભક્તિ** જ આ યોગદૃષ્ટિવાળા ખરેખરા વૈરાગી જોગીજનો કરે છે. 'શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો '—(શ્રી યશોવિજયજી)

૩. નિષ્કામપણું

સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ **ફલ અભિસંધિ રહિતપણું** છે. સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ફલની કામના વિનાનું હોય ભક્તિ વગેરે નિદાન રહિત, **નિષ્કામ** હોય, તો જ સંશુદ્ધ લેખાય. ઉપરમાં સંજ્ઞાનિરોધ કહ્યો, તેમાં લોભસંજ્ઞાના અભાવે ફલકામનાનો અભાવ છે, તો પછી આ જૂદું ફલગ્રહણ કેમ કર્યું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે-પહેલાં જે કહ્યું હતું, તે તે ભવ-સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું હતું, અને આ જે કહ્યું તે પરભવ સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું છે એટલે કે-' પરભવમાં મને આ ભક્તિ વગેરેના પ્રભાવે, સામાનિક દેવ વગેરેની ઋદ્ધિ સાંપડો '-ઇત્યાદિ પરભવ સંબંધી ફલની કામના, નિદાન, નિયાણું ન હોય, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ કહેવાય; ફલની કામના-દાનત હોય, તો સંશુદ્ધ ન કહેવાય. કારણ કે તેવી કામના સારી નથી, તેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ સારૂં નથી, અને તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં આડા પ્રતિબંધરૂપ-અટકાયતરૂપ થઇ પડે છે. કોઇ પણ પ્રકારની કામના વિનાનું-ફળની આશા વિનાનું, એવું જે નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન છે, તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

પણ તેમાં જો સ્વપ્રતિબંધ હોય, એટલે કે પ્રભુભક્તિના કુશલ ચિત્ત આદિમાં જ પ્રતિબંધ કરાય, ત્યાં જ આસંગો-આસક્તિ રખાય, તો તે કુશલચિત્તાદિ પણ તે જ સ્થાને સ્થિતિ કરાવનાર થઇ પડે, ત્યાં જ અટકાવી દે, જીવની આત્મદશા વધવા ન દે અત્રે શ્રી **ગૌતમસ્વામીજી**નું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે.× તેમને ભગવાન **મહાવીર** પ્રત્યે અત્યંત કુશલ ચિત્ત, બહુમાન, પ્રશસ્ત રાગ હતા પણ તે રાગ જ ઉલટો તેમને મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં અવ-રોધરૂપ-પ્રતિબંધરૂપ થઇ પડ્યો ! જ્યાંલગી તેમનો તે રાગ ગયો નહિં, ત્યાંલગી તેમને કેવળજ્ઞાન થયું નહિં. જેવો રાગ ગયો કે તરત કેવળજ્ઞાન થયું. આ ઉપરથી સાર એ સમજવાનો છે કે-પ્રભુપ્રત્યે પણ પ્રશસ્ત રાગ માત્રથી અટકી જવાનું નથી, પણ નીગગીને સેવી નીરાગિતા પ્રાપ્ત કરવાનો સતત લક્ષ રાખી આગળ વધવાનું છે 'વીતરાગ શું હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ ભવ ભય વારશે '—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

આમ આવું નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે કારણ કે જે શાલિનું બીજ ન હોય તેમાથી કોઇ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિ; અને શાલિ-

---

× " प्रतिबन्धैकनिष्ठं तु स्वतः सुन्दरमप्यदः ।
तत्स्थानस्थितिकार्येव वीरे गौतमरागवत् ॥ "—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

બીજ હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુરો ફૂટ્યા વિના રહે નહિં. તેમ યોગબીજ ન હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટે નહિ; અને યોગબીજ હોય તેમાંથી યોગ-અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિં.

"ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્ત્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે; એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાની પુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અલ્પ પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તો તે ઘણા દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"આત્મજ્ઞાનવડે જે પૂર્ણ ભરાયેલો છે, અને જેને કર્મફળનો સર્વથા કંટાળો આવી ગયેલો છે, તેને આ જગત્‌માં ઘેર બેઠાં જ શાંતિ આવીને વરે છે, પરંતુ હે અર્જુન! બીજો જે સંસારી હોય છે, તે કર્મબંધનવડે બંધાઇને અભિલાષાની ગાંઠથી ફળભોગના ખીલા સાથે જકડાઈ જાય છે+ × × તેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા મનમાં રાખે છે, યજ્ઞભોક્તા જે ઈશ્વર તેને વિસરી જાય છે. જેમ કપૂરનો ઢગલો કરી તેમાં અગ્નિ લાવી મૂકવો, અથવા મિષ્ટાન્નમાં કાળકૂટનો સંચાર કરવો, અથવા દૈવયોગે અમૃતકુંભ મળે અને તેને લાત મારી ઊંધો વાળી નાંખવો, તેમ ફળપ્રાપ્તિના હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને લોકો હાથે કરીને નષ્ટ કરી નાંખે છે."—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

આમ આ સંશુદ્ધ ભક્તિમાં-(૧) પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞા અનુદય, (૩) અને નિષ્કામપણું હોય છે. અને આવું સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત આદિ અહીં છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં, ગ્રંથિભેદ હજુ નહિં થયા છતાં, હોય છે. કારણ

સંશુદ્ધ ભકિત કે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી-પ્રભાવથી અહીં તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ હોય છે. જેમ સરાગ એવા અપ્રમત્ત સંયમીનો વીતરાગભાવ ઘટે છે, તેમ અહીં ગ્રંથિભેદ વિના પણ સંશુદ્ધભાવ ઘટે છે, યોગબીજવાળું કુશલ ચિત્તાદિ ઘટે છે. અને તેથી કરીને જ આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગીપુરુષ અનન્યભાવે, અતિશય ભક્તિ સહિત, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની નિષ્કામ ઉપાસના કરે છે. 'ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત'—(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી)

યોગબીજ ચિત્ત

યોગબીજવાળું જે ચિત્ત છે તે કેવું છે? તે અંગે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે કેઃ—

(૧) તે **સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્નનો-ડૂબેલાનો જરા** ઉન્મજ્જન **વિલાસ**-છે, જરા ઉપર સપાટીએ આવવારૂપ પ્રયાસ છે; અને તે આ ઉન્મજ્જન સંસારની

+ "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥"—ગીતા, અ. ૫.

અતિશય× આસક્તિને શિથિલ-ઢીલી કરી નાંખે એવું છે, મોળી પાડી નાંખે એવું છે. જેમ કોઇ દરીઆમાં ડૂબ્યો હોય તે જરા ઉપર સપાટીએ આવે, તો તેને ડૂબેલી અવસ્થા ને ઉપરની અવસ્થા એ બન્નેનો સ્પષ્ટ તફાવત જણાય, રાહત અનુભવાય, એટલે ડૂબેલી અવસ્થાના તેના મોહની પકડ ઢીલી પડે; તેમ સંસાર-સાગરમાં ડૂબેલો જીવ જ્યારે યોગબીજને પામે છે, ત્યારે તે ઉપર કંઇક ઉચ્ચદશાએ આવવારૂપ રાહત અનુભવે છે, અને તેની સંસાર સંબંધી આસક્તિ મંદ-શિથિલ-ઢીલી બની જાય છે.

(૨) તે યોગબીજ ચિત્ત **પ્રકૃતિનું પ્રથમ વિપ્રિય દર્શન** છે. જ્યારે યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનું-માયાજાલનું-સંસારનું પ્રથમ અપ્રિય દર્શન થાય છે; જે સંસાર પહેલાં મીઠો લાગતો હતો, તે જ હવે કડવો-ખારો-અકારો લાગવા માંડે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબેલા માણસને ડૂબ્યો હોય ત્યાંસુધી આસપાસનું કંઇ પણ ભાન હોય નહિં, પણ ઉન્મજ્જન થતાં જેવો ઉપર સપાટી પર આવે કે તરત તેને આસપાસની પ્રકૃતિનું કંઇક દર્શન થવા લાગે; તેમ અહીં પણ આ જીવ જ્યાંસુધી સંસારસમુદ્રની અંદર ડૂબેલો હોય, ત્યાંસુધી તો તેને વસ્તુસ્થિતિનું કંઇ પણ ભાન નથી હોતું, પણ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થતાં જેવો તે સંસારસાગરની સપાટી પર જરા ઊંચો આવે કે તરત તેને પ્રકૃતિનું-વિષમ કર્મવિપાકરૂપ સંસારનું અકારૂં દર્શન થવા માંડે છે; અને તે દર્શન થતાં, તે તે સંબંધી ઊહાપોહમાં-વિચારમાં પડી જાય છે કે આ બધું ચિત્ર-વિચિત્ર સંસારસ્વરૂપ શું હશે? આમ તેની વિચારદશા જાગ્રત થાય છે.

(૩) તે યોગબીજ ચિત્ત પછી તે **સંસારનો સમુચ્છેદ જાણવા-પામવાના** ઉપાયનો **આશ્રય** કરે છે. જે સંસારસમુદ્રનું પાણી મીઠું જાણી તેણે અત્યાર સુધી હોંસે હોંસે પીધું હતું, તે હવે ખારૂં ઝેર જેવું લાગતાં, તે સંસારનો ઉચ્છેદ કેમ થાય? તેનો ઉપાય જાણવા માટે તે પ્રવર્ત્તે છે, અને તેને યોગ્ય એવા તત્ત્વચિંતનમાં પડે છે. '**તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફા**'ના દર્શન કરવા તે પ્રેરાય છે. જેમકે—

"હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મ્હારૂં ખરૂં?
કોના સંબંધી વળગણાં છે? રાખું કે એ પરિહરૂં?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યા."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા

(૪) એટલે પછી તે યોગબીજવાળું ચિત્ત રાગ-દ્વેષ-મોહની ગાઢ **ગ્રંથિરૂપ પર્વત પ્રત્યે પરમ વજ્ર** જેવું બને છે, અને નિયમથી તે ગ્રંથિપર્વતને ભેદે છે-ચૂરી નાંખે છે. આમ તેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે—

× પાઠાંતર—શક્ત્યતિશય પાઠ હોય, ત્યાં સંસારના શક્તિ અતિશયની શિથિલતા કરે એમ અર્થ કરવો એટલે સંસારની શક્તિ મોળી પડી જાય, એનું ઝાઝું જોર ન ચાલે.

"મોહાદિની ઘૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ૦
અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ૦
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન, ભણી જે આદરે હો લાલ૦
તે સમતારસ ધામ, સ્વામી મુદ્રા વરે હો લાલ....
દીઠો સુવિધિ જિણંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ૦"—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

"દર્શન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;
દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ જિન૦
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન૦"-યોગીરાજ આનંદઘનજી

આવું નિર્મલ આત્મદર્શન અત્ર થાય છે

(૫) અને પછી તે યોગબીજવાળુ ચિત્ત **ભવરૂપ ભાવ કારાગૃહને પલાયનની કાલઘંટા** બને છે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું, એટલે પછી ભવરૂપ કારાગૃહને-બંદીખાનાને દૂર કરનારી નાશની કાલઘંટા વાગી એમ સમજવું, સંસારનું આવી બન્યું એમ જાણવું કારણ કે:—

"તરસ ન આવે હો મરણ જીવન તણો, સીઝે જો દરિશન કાજ,
દરિશન દુર્લભ સુલભ કૃપા થકી, આનંદઘન મહારાજ."
"તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદઘન રસપૂર."—શ્રી આનંદઘનજી
"આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે....દયાલરાય!"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવા સંશુદ્ધ યોગબીજ ચિત્તનો અત્રે **ચરમાવર્ત્ત**માં પ્રારંભ થાય છે કારણ કે તેવા પ્રકારની કાળલબ્ધિ વગેરેનો પરિપાક થયો હોય છે, તેથી તેના તે સ્વભાવપણાએ કરીને આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ફળ પાકવાની શરૂઆત જેવા છે જેમ આમ્રફળ તેનો કાળપરિપાક થતાં પાકવા માંડે છે, તેમ મોક્ષરૂપ ફળ અહીં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં પાકવાની શરૂઆત થાય છે.

"કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;
એ જન જીવે રે જિનજી! જાણજો રે, આનંદઘન મત અંબ....પંથડો૦"
—શ્રી આનંદઘનજી

આવી કાળલબ્ધિનો પાક અત્રે પ્રારભાઈ ચૂકયો છે, એટલે **આનંદઘનમતરૂપ** આંબાને હવે મોક્ષરૂપ ફલ પાકવાનો ઝઝી વાર નથી એ કાળલબ્ધિનું ગમે તેમ હો, પણ ભક્તજન તો ભક્તિના આવેશમાં ગાય છે કે—

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇચ્છારહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. 'छत्तीस गुणो गुरु मज्झ।'* તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા, આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારભૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ× છે, તે જ સાચા નિર્ગ્રંથ છે, બાકી બીજા તો 'દ્રવ્યલિંગી' વેષધારીઓ છે. આમ તે જાણતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી જોવા બેસતા કે આણે સફેદ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા? પીતાંબર છે કે શ્વેતાંબર? લંગોટી છે કે દિગંબર છે? કારણ કે ધર્મ કાંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા નથી! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું દેખે ત્યાં નમી પડે છે અને **આવા ભાવયોગીને જ મુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે.** ભાવયોગીનો જ 'ભાવ' અહીં પૂછાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિનું કંઈ 'દ્રવ્ય' અહીં ઉપજતું નથી! કારણ કે—

"આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગી રે....વાસુપૂજ્ય."
"સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે;
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે.....શ્રી શ્રેયાંસ૦"
"આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે શાંતિજિન૦"-શ્રીઆનંદઘનજી
"આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય."
"આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુલગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિં જોય."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ
"जं संमंति पासह, तं मोणंति पासहं।"—શ્રી આચારાંગ સૂત્ર
"કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિણે, અંતર મુંડ મુંડાય લિયા રે."—શ્રી ચિદાનંદજી

× "परमट्ठो खलु समओ सुद्धो जो केवली मुणी णाणी।
तह्मि ट्ठिदा सहावे मुणिणो पावंति णिव्वाणं॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત સમયસાર
* "पणविहसम्मचरणवयववहारायारसमिइसज्झाए।
इगसंवेगो अ रओ, छत्तीसगुणो गुरू जयउ॥"
—શ્રી વજ્રસ્વામીપ્રશિષ્યકૃત ગુરુગુણછત્તીસી.

કરનારા, વેષધારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યઉપાધ્યાય, દ્રવ્યસાધુ, દ્રવ્યતપસ્વી વગેરે **ભાવાચાર્ય વગેરેની ભક્તિ કરવી એ જ યોગબીજ છે, નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય વગેરેની.** દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે, અને તે રૂડું નથી માટે ભાવાચાર્ય આદિનું જ માન્યપણું છે. બાહ્યદૃષ્ટિવાળા પ્રાકૃત જનો તો બાહ્ય વેષાદિ દેખીને સાધુપણું કલ્પે છે, મુગ્ધ હોઇ ઉપર ઉપરના દેખાવથી ભોળવાઇ જાય છે, અને જ્ઞાનરહિત એવા **દ્રવ્યલિંગીઓને** ગુરુ માની બેસી આરાધે છે! **ખોટા રૂપીઆને** વટાવવા જતાં કોડીની કિંમત ઉપજતી નથી! કારણ કે-'ભાવ જ× પ્રથમ લિંગ છે, દ્રવ્યલિંગ પરમાર્થરૂપ નથી, ગુણ-દોષનું કારણ ભાવ છે એમ જિન ભગવાન કહે છે. ભાવની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે બાહ્ય ગ્રંથનો ત્યાગ કરાય છે, પણ અભ્યંતર એવા રાગદ્વેષાદિ ગ્રંથ યુક્તનો બાહ્ય ત્યાગ નિષ્ફલ છે.'

ભાવલિંગનું જ પ્રધાનપણું

પણ જે યોગદૃષ્ટિવાળા જોગીજનો છે તેઓ તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને કંઇ પણ વજૂદ આપતા નથી, તેઓ તો ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ કરે છે, ભાવિતાત્મા એવા ***ભાવલિંગીને** જ મહત્ત્વ આપે છે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા નગદ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે કારણ કે તે સારી પેઠે જાણે છે કે-ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલઇના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે; અને ધાતુ સાચી પણ છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન્ ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા માન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિં છતાં ભાવથી જે સાધુ છે,-એ બન્ને પ્રકારના **ભાવસાધુને** જ તે માન્ય કરે છે. અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મગુણ પ્રગટ્યો છે? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે? તે કેવી યોગદશામાં વર્તે છે? તેનું ગુણસ્થાન કેવું છે? તેની અંદરની મુંડ (કષાય મુંડનરૂપ) મુંડાઇ છે કે નહિં? તેનો આત્મા પરમાર્થે 'સાધુ' 'મુનિ' બન્યો છે કે નહિં? ઇત્યાદિ તે તપાસી જુએ છે. કારણ કે તેના લક્ષણનું તેને બરાબર ભાન છે તે જાણે છે

× "भावो हि पढमलिंगं ण दव्वलिंगं च जाण परमत्थं ।
भावो कारणभूदो गुणदोसाणं जिणा विंति ॥"
—ઇત્યાદિશ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત ભાવપ્રાભૃત

* "तत्र बालो रतो लिंगे वृत्तान्वेषी तु मध्यमः । पंडितः सर्वयत्नेन शास्त्रतत्त्वं परीक्षते ।
गृहत्यागादिकं लिंगं बाह्यं शुद्धिं विना वृथा । न भेषजं विनारोग्यं वैद्यवेषेण रोगिणः ॥"
શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇચ્છા-રહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. 'छत्तीस गुणो गुरु मज्झ।'* તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા, આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારભૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ× છે, તે જ સાચા નિર્ગ્રંથ છે, બાકી બીજા તો 'દ્રવ્યલિંગી' વેષધારીઓ છે. આમ તે જાણતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી જોવા બેસતા કે આણે સફેદ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા ? પીતાંબર છે કે શ્વેતાંબર ? લંગોટી છે કે દિગંબર છે ? કારણ કે ધર્મ કાંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી ! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા નથી ! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું દેખે ત્યાં નમી પડે છે અને આવા **ભાવયોગીને** જ **મુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે.** ભાવયોગીનો જ 'ભાવ' અહીં પૂછાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિનું કંઇ 'દ્રવ્ય' અહીં ઉપજતું નથી ! કારણ કે—

"આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગી રે....વાસુપૂજ્ય."
"સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે;
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે.....શ્રી શ્રેયાંસ૦"
"આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે શાંતિજિન૦"-શ્રીઆનંદઘનજી
"આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય."
"આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુલગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિં જોય."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"जं संमंति पासह, तं मोणंति पासहं।"—શ્રી આચારાંગ સૂત્ર

"કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિણે, અંતર મુંડ મુંડાય લિયા રે."—શ્રીચિદાનંદજી

× "परमट्ठो खलु समओ सुद्धो जो केवली मुणी णाणी।
तह्मि ट्ठिदा सहावे मुणिणो पावंति णिव्वाणं ॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત સમયસાર

* "पणविहसम्मचरणवयववहारायारसमिइसज्झाए।
इगसंवेगो अ रओ, छत्तीसगुणो गुरू जयउ॥"
—શ્રી વજ્રસ્વામીપ્રશિષ્યકૃત ગુરુગુણછત્તીસી.

આમ જેનામાં ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જાગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગી-સ્વરૂપ ભાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલ ચિત્ત રાખવું, તેમને ભાવથી નમન વગેરે કરવું, એ ઉત્તમ **યોગબીજ** છે. જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ **સદ્ગુરુ-ભક્તિ** છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે, એમ મહાત્મા ગ્રંથ-**પરમ યોગબીજ** કારનો આશય છે આ **સદ્ગુરુભક્તિનો મહિમા** શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત અત્યંત ગાયો છે, તે એટલે સુધી કે શ્રી સદ્ગુરુને જિન તુલ્ય કહ્યા છે—'तित्थयरसमो सूरी सम्मं जो जिणमयं भणइ' (શ્રી ગચ્છાચાર પયન્ના), ને કોઈ અપેક્ષાએ જિનનું સ્વરૂપ સમજાવનાર પણ શ્રી સદ્ગુરુ છે, એટલે તેનો ઉપકાર અધિક છે એમ સમજીને તેથી પણ અધિક કહ્યા છે પંચપરમેષ્ઠિમાં અરિહંતપદ સિદ્ધ પહેલાં મૂક્યું, તે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મહિમા સૂચવે છે. કારણ કે જીવને આત્મકલ્યાણનો મુખ્ય ધોરી રાજમાર્ગ એ જ છે, જીવના સ્વચ્છંદ આદિ અનેક મહાદોષ સદ્ગુરુશરણમાં જતાં અલ્પ પ્રયાસે જાય છે, માન આદિ જે આત્માના પરમ વૈરી છે તે પણ તેથી સહેજે ટળે છે; સંતચરણના આશ્રય વિના, અનંત સાધન કરતાં છતાં, જે અનંત ભવભ્રમણ અટકતું નથી, તેનો સતચરણ આશ્રયથી અલ્પ સમયમાં અંત આવે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષોનો દૃઢ નિર્ધાર હોવાથી, તેઓએ સદ્ગુરુભક્તિને પરમ યોગબીજ ગણ્યું છે. કારણ કે—

"સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ;
તે પામે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મ વિચાર.
સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વિણ ઉપકાર શ્યો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યાથકી, પ્રાયે બમણો થાય
સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુ શરણમા, અલ્પ પ્રયાસે જાય."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

અને આવા મહામહિમાવંત પરમ ઉપકારી ભાવાચાર્ય, ભાવમુનિ વગેરેનું વૈયાવૃત્ય કરવું, વૈયાવચ્ચ-સેવાશુશ્રૂષા કરવી, તે પણ ઉત્તમ **યોગબીજ** છે, એમ સહેજે સમજી

શકાય છે. એવી સેવાનો સુઅવસર મળવો એ પરમ અહોભાગ્યની વાત છે. વ્યાવૃત્ત ભાવ એ વૈયાવૃત્યનું લક્ષણ છે. વ્યાવૃત્તભાવ એટલે જેમાંથી અહંત્વ-મમત્વ આદિ ભાવો વ્યાવૃત્ત-નિવૃત્ત થયા છે, પાછાં હઠી ગયા છે તે વૈયાવચ્ચ-સેવાધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે તેમાં અહંકાર, મમકાર, આશંસા (ફલ-આશા) વગેરે દુષ્ટ ભાવો દૂર થઈ ગયા હોય. અથવા તો 'તેઓને વ્યાધિ* વગેરે આવી પડ્યે, તેનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રતીકાર કરવો, નિવારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાવૃત્ય-વૈયાવચ્ચ છે.' આવું વૈયાવચ્ચ સદ્‌ગુરુ-સત્‌સાધુ આદિ પ્રત્યે આહાર-ઔષધદાન વગેરેવડે શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય છે. આ વિધિમાં ખાસ કરીને નીચેના મુદ્દા વિવેકપૂર્વક લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

વૈયાવચ્ચ પણ યોગબીજ

(૧) એક તો **પુરુષવિશેષ**—જે પુરુષ પ્રત્યે વૈયાવચ્ચ કરવાનું છે, તેની વય, શરીર-પ્રકૃતિ, અવસ્થા-દશા વગેરે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. (૨) બીજું **તેનો ઉપકાર** કેવા પ્રકારે થઈ શકે? કેમ કર્યું હોય તો આ સત્પુરુષ આત્મસાધનમાં નિરાબાધપણે પ્રવર્તી શકે? ઇત્યાદિ અપેક્ષા પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. (૩) તે પ્રકારે પરમ નિરપેક્ષ, દેહાદિમાં પણ સર્વથા નિઃસ્પૃહ-નિરીહ મુનિ આદિ પ્રત્યે ઉપકાર કરતાં વાસ્તવિક રીતે હું આ મ્હારા પોતાના આત્માનો જ ઉપકાર કરૂં છું, હું આ વડે કરીને મ્હારા આત્માનો જ આ સંસાર-સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરૂં છું; હું ધન્ય છું કે આજે મને આવા પરમ સુપાત્ર મહાત્મા સત્-પુરુષની સેવા કરવાનો પરમ સુઅવસર સાંપડ્યો,-ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના જ **આત્માનો ઉપકાર** ચિંતવવો જોઈએ. (૪) આ જે વૈયાવચ્ચ-સેવા હું કરૂં છું, તે ભગવાનની **આજ્ઞાનું પાલન** કરૂં છું, એમ ભાવવું જોઈએ (૫) આ વૈયાવચ્ચ સર્વથા **નિરાશંસપણે** કોઈ પણ જાતની આ લોક-પરલોકની કામના સિવાય, ફલની અભિસંધિ વિના, ફલ તાકયા વગર, કરવું જોઈએ. હું સેવા કરીશ તો આ મુનિ આદિ મને કંઈ લબ્ધિ-સિદ્ધિ બતાવી આપશે, મને કોઈ જ્યોતિષ્-મંત્ર-તંત્ર વગેરે ચમત્કાર દેખાડશે, મને એવો કોઈ રૂડો આશીર્વાદ આપશે કે-'જા બચ્ચા! ત્હારૂં કલ્યાણ થશે,'-કે જેથી કરીને હું ધન-પુત્ર આદિ ઐહિક સિદ્ધિ પામીશ, અથવા પરલોકમાં મને આથી કરીને આવું આવું ફલ પ્રાપ્ત થશે;-ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-પરભવ સંબંધી આશંસા, દુષ્ટ ખોટી આશા વૈયાવચ્ચમાં-સેવાધર્મમાં ન હોવી ઘટે. અને એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે આમાં ખાસ કરીને **શુદ્ધ આશય** હોવો જોઈએ, શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ જ હોવી જોઈએ

વિધિ પ્રમાણે એટલે શું?

આ સદ્‌ગુરુના સેવા-ભક્તિ અંગે સંત **જ્ઞાનેશ્વરજી** કહે છે કે-"એ ગુરુસેવા તે સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ જ છે. કારણ કે શોકવડે ગ્રસાયેલા જીવને એ બ્રહ્મસ્વરૂપ

* "व्याध्याद्युपनिपातेऽपि तेषां सम्यग् विधीयते ।
स्वशक्त्या यत्प्रतीकारो वैयावृत्त्यं तदुच्यते ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર.

ગુરુસેવાની પ્રશંસા

બનાવે છે. જેવી રીતે પોતાના સમગ્ર જળરાશિને લઇ ગંગા સમુદ્રમાં મળે છે, કિંવા શ્રુતિ બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું જીવિત અને પોતાના ગુણાવગુણ સર્વ પોતાના પ્રિયતમ પતિને સમર્પી દે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું અંતઃકરણ આંતર્બાહ્ય, ગુરુકુળમાં અર્પણ કરી દીધું છે, અને પોતાના શરીરને ગુરુકુળના આગારરૂપ બનાવ્યું છે.—ગુરુકુળમાં જેની એવી અનન્ય પ્રીતિ રહેલી તારા જોવામાં આવે, તેની આગળ જ્ઞાન તેની સેવા કરતું ઉભેલું હોય છે. ગુરુકૃપા જ અમૃતની વૃષ્ટિ છે, અને આપણે ગુરુસેવા વૃત્તિરૂપ રોપા છીએ." ઇત્યાદિ.

"આવા પવિત્ર સત્પાત્રની આપણે શોધી શોધી અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઔષધ-આવાસ આદિવડે સંભાળ લેવી જોઇએ; તેઓની ભક્તિ-શુશ્રૂષા કરવી જોઇએ. એવા સુપાત્ર જીવો, જેઓ કેવળ પોતાના અને પારકા જીવોના હિતમાં જ પ્રવર્ત્તી રહ્યા છે, અને જેઓ પોતાના દેહની પણ અપેક્ષા નથી રાખતા, તેવા મહાપુરુષોને દાન દઇ તેઓની ભક્તિ કરી, તેઓનો યોગ મેળવી, મારી શક્તિઓનો લાભ તેઓને આપી અહો! હું ક્યારે કૃતાર્થ થઇશ? એવી સદ્ભાવના આપણે સદા ભાવવી ઘટે છે."

શ્રી મનઃસુખભાઇ કીરતચંદકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર.

શું પ્રભુચરણ કને ધરૂં?

આમ આ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો અનંત અપાર ઉપકાર જાણી, આ દૃષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ તેની અનન્યભાવે સેવા-ભક્તિ કરે છે. તે ચિંતવે છે કે આ પરમ કૃપાળુ-કરુણાસિંધુ સદ્ગુરુ ભગવાને આ હું પામર પર પરમ આશ્ચર્યકારક ઉપકાર કર્યો છે! હું તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સર્વથા અસમર્થ છું, તો પછી હું આ પ્રભુને ચરણે શું ધરૂં? કારણ કે આત્માથી બીજી બધી વસ્તુ ઉતરતી છે અને તે આત્મા તો આ પ્રભુએ જ મને આપ્યો છે, માટે એમના ચરણાધીનપણે વર્તું એ જ એક ઉપાય છે. એમ ચિંતવી તે સદ્ગુરુ-ચરણે આત્માર્પણ કરે છે-આત્મનિવેદન કરે છે, આજ્ઞાધીન થઇ રહે છે, દાસાનુદાસ ચરણરેણુ બની જાય છે.

"અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરૂં? આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વર્ત્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આ શુદ્ધ આશયવિશેષ તથાપ્રકારના કાલભાવથી હોય છે, એટલા માટે લગભગ કહેવાઇ ચૂકેલું બીજાન્તર કહે છે:—

भवोद्वेगश्च सहजो द्रव्याभिग्रहपालनम् ।
तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लेखनादि च ॥ २७ ॥

ભવઉદ્વેગ સહજ અને, દ્રવ્ય અભિગ્રહ તેમ;
સિદ્ધાન્ત આશ્રી વિધિવડે, લેખનાદિ પણ એમ. ૨૭

અર્થ:—અને સહજ એવો ભવઉદ્વેગ (સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય), દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, તથા સિદ્ધાન્તને આશ્રીને વિધિથી લેખન આદિ પણ યોગબીજ છે.

વિવેચન

"ભવ ઉદ્વેગ સુઠામોરે."—શ્રી યોગ૦ દ. સજ્ઝાય

ઉપરમાં જે પ્રભુભક્તિ ને સદ્ગુરુભક્તિ એ **યોગબીજ** બતાવ્યા, તે ઉપરાંત બીજા પણ યોગબીજ છે: (૧) સહજ ભવઉદ્વેગ, (૨) દ્રવ્ય અભિગ્રહપાલન, (૩) વિધિથી સિદ્ધાંતના લેખનાદિ.

૧. સહજ ભવઉદ્વેગ

સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ, અત્યંત કંટાળો, અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજવો એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. અને આ વૈરાગ્ય પણ **સહજ** એટલે કે સ્વાભાવિક હોવો જોઇએ,–નહિં કે ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય. તે તો એક પ્રકારનો દ્વેષ છે. એવા દુઃખગર્ભિત 'મસાણીઆ' વૈરાગ્યને 'વૈરાગ્ય' નામ જ ઘટતું નથી. કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આર્ત્તધ્યાનનો પ્રકાર છે, માટે તેવા કંટાળારૂપ વૈરાગ્યને યોગબીજપણું ઘટતું નથી. પણ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક

वृत्तिः-भवोद्वेगश्च—સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ, કંટાળો, અણગમો,–આના (સંસારના) જન્માદિરૂપપણાએ કરીને,–હોય છે. **सहजो**–સહજ, નહિં કે ઇષ્ટવિયોગ આદિ નિમિત્તવાળો, કારણ કે તેનું તો આર્ત્તધ્યાનરૂપપણું છે, (ઇષ્ટવિયોગ વગેરે કારણે ઉપજતો વૈરાગ્ય આર્ત્તધ્યાનરૂપ છે). કહ્યું છે કે– "प्रत्युत्पन्नात्तु दुःखान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः । न वैराग्यम्" ઇત્યાદિ, 'પ્રત્યુત્પન્ન દુઃખ થકી નિર્વેદ, કંટાળો તે તો દ્વેષ છે, વૈરાગ્ય નથી.' સહજ ભવોદ્વેગ એ યોગબીજ છે, એમ સબંધ ચાલ્યો આવે છે. તથા **द्रव्याभिग्रहपालनम्**–દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન,–ઔષધ વગેરેના સંપ્રદાનને આશ્રીને. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમભાવરૂપ ભાવ અભિગ્રહનો અભિગ્રહ વિષે અસંભવ છે, તેથી દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ છે. આ પણ યોગબીજ છે. **तथा सिद्धान्तमाश्रित्य**–તથા સિદ્ધાન્તરૂપ અર્થને-વિષયને આશ્રીને,–નહિં કે કામ આદિ શાસ્ત્રોને, શું? તો કે-**विधिना**-વિધિથી, ન્યાયોપાર્જિત ધનના સત્પ્રયોગ આદિ લક્ષણવાળા વિધિવડે કરીને; શું? તો કે-**लेखनादि च**-લેખન આદિ પણ અનુત્તમ યોગબીજ છે.

આદિ દુઃખમય સંસારનું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારતાં, જે સહજ—સ્વાભાવિક ભવોદ્વેગ—સંસાર પ્રત્યે અણગમો ઉપજે, ખરો વૈરાગ્ય જન્મે, તેને જ યોગબીજ કહેવા યોગ્ય છે; અને તે જ અત્રે પ્રસ્તુત છે. કારણ કે આ યોગદૃષ્ટિવાળા વિવેકીને મન સંસારનું આવું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સંવેદાય છે:—

"જન્મ જરા મરણે કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;
કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઇ ન રાખણહાર તો."
—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન.

"પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ....માયાજાલ રે."—શ્રીપદ્મવિજયજી
"શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય, તે કોઇ અન્યે લઇ ના શકાય;
તે ભોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે, એકત્વ એથી નય સુજ્ઞ ગોતે.
વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વૈરાગ્ય ભાવના

આમ સંસાર સ્વરૂપને વેદી રહેલો તે મહાનુભાવ પોતાના આત્માને સંબોધીને ભાવે છે કે—હે જીવ! તેં અનંત જન્મોની અંદર જૂદી જૂદી જનનીઓનું એટલું ધાવણ* પીધું છે કે તે ભેગું કરીએ તો સમુદ્રના જલ કરતાં પણ વધી જાય! ત્હારે મરણ થતાં જૂદી જૂદી માતાઓની આંખોમાંથી એટલું પાણી વછૂટયું છે કે તે એકઠું કરીએ તો સાગરજલ કરતાં પણ વધી જાય! આમ હે જીવ! ત્હારા અનંત જન્મ—મરણ થયા છે. તેમાં કોનો પુત્ર ને કોનો પિતા? કોની

* "पीओसि थणच्छीरं अणंतजम्मंतराइ जणणीणं ।
अण्णाण्णाण महाजस ! सायरसलिलाहु अहिययरं ॥
तुह मरणे दुक्खेण अण्णण्णाणं अणेयजणणीणं ।
रुण्णाण णयणणीरं सायरसलिला हु अहिययरं ॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત ભાવપ્રાભૃત
"कस्यापत्यं पिता कस्य कस्याम्बा कस्य गेहिनी ।
एक एव भवाम्भोधौ जीवो भ्रमति दुस्तरे ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર
"भवाब्धिप्रभवाः सर्वे संबंधा विपदास्पदम् ।
संभवंति मनुष्याणां तथाऽन्ते सुष्ठु नीरसाः ॥
गगननगरकल्पं सङ्गमं वल्लभानाम्, जलदपटलतुल्यं यौवनं वा धनं वा ।
स्वजनसुतशरीरादीनि विद्युच्चलानि, क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥"
—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીરચિત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.
"जन्मतालद्रुमाज्जन्तुफलानि प्रच्युतान्यधः ।
अप्राप्य मृत्युभूभागमन्तरे स्युः कियच्चिरम् ॥"—શ્રી આત્માનુશાસન,

માતા ને કોની સ્ત્રી? આ દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં આ જીવ એકલો જ ભમે છે. આ સંસારસમુદ્રમાં ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપત્તિના સ્થાન થઇ પડે છે, ને અંતે અત્યંત નીરસ નિવડે છે, એમ હે જીવ! તું ત્હારા રોજના અનુભવો પરથી નજરે નથી જોતો? આ જગત્‌માં જે પ્રીત-સગાઈ છે તે પણ કેટલી બધી જૂઠી, માયાવી, ને સ્વાર્થ પ્રપંચમય છે, એનો કડવો અનુભવ શું તને નથી થયો? પ્રિયજનોનો સંગમ ગગનનગર જેવો છે, યૌવન ને ધન વાદળા જેવા છે, સ્વજન-પુત્ર-શરીર વગેરે વિજળી જેવા ચંચલ છે, આમ આખું સંસારચરિત્ર ક્ષણિક છે, એમ હે જીવ! તું જાણે છે, છતાં આ ત્હારો તુચ્છ વૈભવ ને પરિવાર દેખીને તું મનમાં શાનો મલકાય છે? **ડાભની અણી પર રહેલા જલબિન્દુ** જેવું આ ત્હારૂં જીવન ક્ષણિક છે. જન્મરૂપ તાડ-વૃક્ષમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલાં આ ત્હારા જીવન-ફલને મૃત્યુ-ભૂમિએ પહોંચતાં કેટલો વખત લાગશે? માટે હે મૂઢ જીવ! મોહ મ પામ! મોહ મ પામ! હવે તો આ અનંત ખેદમય સંસારથી વિરામ પામ! વિરામ પામ!

"मूढ मुह्यसि मुधा, मूढ मुह्यसि मुधा, विभवमनुचिंत्य सपरिवारम् ।
कुशशिरसि नीरमिव गलदनिलकंपितं, विनय जानीहि जीवितमसारम् ॥ मूढ० ॥"

—શ્રી શાંતસુધારસ.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાવના ભાવતાં તેને **સહજ વૈરાગ્ય**ની સ્ફુરણા થાય છે, તે ભવથી ખેદ પામે છે-થાકી જાય છે, ને આ જન્મમરણ પરંપરાની જાળમાથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે-મોક્ષની અભિલાષા કરે છે, ને સાચો 'મુમુક્ષુ' બને છે. એટલે પછી તે મોક્ષનો ઉપાય જાણવા માટે ઘણા પ્રયાસથી સાચા સદ્‌ગુરુની શોધ કરે છે; અને પરમ દુર્લભ એવા તેની પ્રાપ્તિ થયે, તેનો પરમ ઉપકાર ગણી મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાથી તેના આજ્ઞાધીનપણે વર્તે છે. એટલે સદ્‌ગુરુનો બોધ તેવા વૈરાગ્યવાસિત જીવને લાગતાં, તેને સમ્યગ્‌જ્ઞાન આદિ કલ્યાણપરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે વૈરાગ્ય-જલથી તેની ચિત્ત-ભૂમિ પોચી થઈ હોવાથી તેમાં બોધ ઊગી નીકળે છે. આમ સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય તેને ઉત્તમ યોગબીજરૂપ થઇ પડે છે. અને તેવા અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યાંલગી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય, ત્યાંલગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. જ્યાંલગી ચિત્ત-ભૂમિ કઠણ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમાં પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરછલું ઘઇને ચાલ્યું જાય છે પણ જ્યારે વૈરાગ્યજલના સિંચનવડે તે ચિત્ત-ભૂમિ આર્દ્ર થઈ પોચી બને છે, ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્‌જ્ઞાન-બીજનો પ્રક્ષેપ થઈ શકે છે. સ્વ. શ્રી **મનઃસુખભાઇ**એ (આ વિવેચકના પૂ. પિતાશ્રી) **શાંતસુધારસ** પ્રસ્તાવનામાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

વૈરાગ્યથી ચિત્તભૂમિની આર્દ્રતા

"જ્યાંસુધી વૈરાગ્યરૂપી રેચક દ્રવ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો મલિન વાસનારૂપ મળ સાફ થયો નથી, ત્યાંસુધી જીવને સિદ્ધાંત બોધરૂપ-રસાયણરૂપ પોષ્ટિક ઔષધ ગુણ ન કરે, નિષ્ફળ

જાય, અથવા ચિત્તચંચળતારૂપ વિકાર ઉપજાવે. જ્યાંસુધી વૈરાગ્યજળના સિંચનથી ચિત્ત-ભૂમિ યથેચ્છ ભીંજાઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંત બોધનું બીજ તેમાં કયાંથી વાવી શકાય? ન જ વાવી શકાય; છતાં તે ત્યાં પ્રક્ષેપવામાં આવે તો તે ઠરે નહિં, વ્યર્થ જાય.”

“ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણાં નિદાન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

એટલા માટે આ સહજ ભવ ઉદ્વેગને–સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યને પણ ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યું તે યથાર્થ છે. અને આમ અત્યારસુધી જે યોગબીજ કહ્યા તે આ પ્રમાણે—

“યોગના બીજ ઇહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્વેગ સુઠામો રે....વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય ૧-૮

૨. દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન

તથા દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન–સેવન એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. નિર્દોષ આહાર, ઔષધ, શાસ્ત્ર, ઉપકરણ આદિનું મુનિ વગેરે સત્પાત્રને સંપ્રદાન કરવું, સમ્યક્પ્રકારે વિધિ પ્રમાણે દાન કરવું, ઇત્યાદિ દ્રવ્ય અભિગ્રહ છે, શુભ સંકલ્પ છે. ભાવ અભિગ્રહ તો ગ્રંથિભેદ થયા પછી વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવંતને હોય છે, અને આ દૃષ્ટિવાળાને હજુ ગ્રંથિભેદ થયો નથી, એટલે તેને ભાવ અભિગ્રહ સંભવતો નથી, તેથી અહીં દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ કર્યું છે.

સુપાત્ર-ક્ષેત્રે દાન-બીજ

આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન, દેહમાં પણ કિંચિત્ મૂર્છા નહિં ધરાવનારા, અને સંયમના હેતુથી જ દેહયાત્રામાત્ર નિર્દોષ વૃત્તિ ધરાવનારા, એવા એકાંત આત્માર્થને જ સાધનારા સાચા સાધુ મુનિવરોને, યથાશક્તિ વિધિપૂર્વક યોગ્ય દાન વગેરે દેવું, તેનો અત્યંત મહિમા શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમ પૃથ્વીમાં પડેલું નાનું સરખું વડનું બીજ કાળે કરીને, છાયાથી શોભતું ને ઘણા ફળથી મીઠું એવું મોટું ઝાડ બની જાય છે; તેમ સુપાત્ર સત્પુરુષને યોગ્યકાળે ભક્તિથી આપેલું અલ્પ દાનરૂપ બીજ પણ કાળે કરીને, મોટા વૈભવ-રૂપ છાયાથી શોભતા તથા ઘણા ફળથી મીઠા, એવા મહા મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષમાં પરિણમી મોક્ષ ફલ આપે છે.×

× “क्षितिगतमिव वटबीजं पात्रगतं दानमल्पमपि काले ।
फलति च्छायाविभवं बहुफलमिष्टं शरीरभृताम् ॥”
—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીકૃત રત્નકરંડશ્રાવકાચાર

"જેમ સારા ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક બીજ ઊગી નીકળી અસંખ્ય ફળ આપી, અનંતા બીજ પેદા કરી, તે તે બીજોમાં પાછી અનંતા બીજ પેદા કરવાની, એમ પરંપરાએ અનંતાનંત ફળની યોગ્યતા આપે છે, તેમ સુપાત્રને આપેલું દાન અનંત કલ્યાણનું કારણ થાય છે. એક સુપાત્ર મહર્ષિને ખાનપાનનું ભક્તિપૂર્વક દાન દીધું હોય, તો તે સુપાત્રના દેહનો યથેચ્છ નિર્વાહ થાય છે; અને તે સુપાત્ર પછી જીવોને કલ્યાણમય ઉપદેશ આપી બીજા અનેક સુપાત્રો બનાવે છે; જે પાછા પ્રત્યેક અનેક અનેક કરી, ઘણા જીવોને સુપાત્ર થવાનાં કારણિક થાય છે. આમ એક સુપાત્રને દાન આપવાથી પરંપરાએ અનેક સુપાત્રો નીપજે છે,–જે જીવોનાં અમોઘ કલ્યાણનાં કારણરૂપ જ છે."

—શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ મહેતાકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર

એક રીતે જોઇએ તો મોક્ષમાર્ગનું પ્રવર્ત્તન દાનથી જ થાય છે. કારણ કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ છે, તેને ધારણ કરનારા મહામુનીશ્વરો છે, અને દેહવડે કરીને તેઓ તે ધર્મમાર્ગને આરાધે છે. દેહ પણ આહાર હોય તો ટકે છે, માટે નિર્દોષ આહાર-પાન-ઔષધ-શાસ્ત્ર આદિનું દાન જે સત્પાત્ર મુનિ આદિને કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગને ધારી રાખે છે–ટકાવે છે, એમ **પદ્મનંદિપંચવિંશતિકામાં** દાન અધિકારે મહાનિર્ગ્રંથ મુનીશ્વર **પદ્મનંદિજીએ** કહ્યું છે. અને આવું સત્પાત્ર પ્રત્યે દેવામાં આવતું દાનાદિ આત્મામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતાનું રોપણ કરે છે, તેથી તેને **યોગબીજ** કહ્યું છે. સુપાત્ર દાનના પ્રભાવે ઘણા જીવો સંસારસાગર તરી ગયા છે, એના પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. જેમકે–શ્રી **શ્રેયાંસકુમાર**, શ્રી **શાલિભદ્રજી** મહામુનિ આદિ.

સાર્વજનિક દાનાદિ

અથવા તો સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે દાનાદિ કર્મ કરવું, તેનો પણ અત્ર સમાવેશ થાય છે. દીન-દુઃખી જનતા માટે વિવેકપૂર્વક પોતાના દ્રવ્યનો યથાશક્તિ વ્યય કરવો, દાન દેવું, નિર્દોષ ઔષધ આદિનો પ્રબંધ કરવો, દેશ-કાલને અનુસરી દવાખાના-ઇસ્પિતાલ વગેરે કરાવવા, આહાર-પાણીની જોગવાઇ કરી આપવી, દાનશાલા ઉઘાડવી; તેમજ રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે અથવા કુદરતી કોપ થાય ત્યારે, સંકટસમયે પોતાના તન-મન-ધનની સર્વ શક્તિ ખર્ચીને જનતાની-દરિદ્રનારાયણની જેટલી બને તેટલી સેવા કરવી;–આ બધું ય પ્રશસ્ત હોઇ પરંપરાએ યોગબીજનું કારણ થાય છે. કારણ કે પુષ્ટ આલંબનને આશ્રીને કરવામાં આવેલા તે દાનાદિ કર્મને લીધે પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે, અને તેથી કરીને લોકોને બીજાધાન આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ઘણા જીવોના ઉપકારથી અનુકંપાનું નિમિત્ત બને છે, તેથી અત્રે મુખ્ય એવો શુભાશયરૂપ હેતુ હોય છે* અને આ

* "पुष्टालम्बनमाश्रित्य दानशालादिकर्म यत्। तत्तु प्रवचनोन्नत्या बीजाधानादिभावतः॥
बहूनामुपकारेण नानुकंपानिमित्तताम्। अतिक्रामति तेनात्र मुख्यो हेतुः शुभाशयः॥"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦

દાનનું ધર્માંગપણું સ્ફુટ કરવાને ભગવાને પોતે પણ પ્રવ્રજ્યા પૂર્વે સંવત્સર દાન દીધું હતું. અરે! દીક્ષા લીધા પછી પણ તે પરમકૃપાળુ **મહાવીર** દેવે અનુકંપાવિશેષથી બ્રાહ્મણને દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર આપી દીધું હતું! ×

૩. વિધિથી સિદ્ધાન્ત લેખનાદિ

સિદ્ધાન્ત, સદાગમ, સત્શાસ્ત્રરૂપ વિષયને આશ્રીને લેખન આદિ કરવા, કરાવવા તે પણ ઉત્તમ **યોગબીજ** છે; પણ કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અસત્શાસ્ત્રને આશ્રીને લખવું-લખાવવું વગેરે તે યોગબીજ નથી, એટલા માટે '**સિદ્ધાન્તને આશ્રી**' એમ કહ્યું. 'અસત્શાસ્ત્ર તો મનને વ્યામોહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે, તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મૂર્છિત કરે છે; એવા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થીને શું પ્રયોજન? જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર વિદ્યમાન સતે કયો સુબુદ્ધિ પુરુષ કુશાસ્ત્રોથી પોતાના આત્માની વિડંબના કરે?' એમ **શુભચંદ્રાચાર્યજી**એ શ્રી **જ્ઞાનાર્ણવ**માં કહ્યું છે. એટલા માટે અત્રે તે અસત્શાસ્ત્રનો નિષેધ કર્યો. આત્માર્થી તો સત્શાસ્ત્રના જ લેખનાદિવડે તેના ભક્તિ-બહુમાન કરે.

આ સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ પણ **વિધિથી** હોવા જોઇએ. વિધિથી એટલે ન્યાયોપાર્જિત-ન્યાયથી સાચી પ્રમાણિક નીતિથી કમાયેલા ધનનો જ આવા સત્કાર્યમાં સદુપયોગ થવો જોઇએ. લોકોને લૂંટીને, ચૂંસીને, છેતરીને, કાળા બજાર કરીને, અનેક પ્રકારના કૂટવટાવ-અપ્રમાણિકતા આચરીને કમાયેલા ધનને આવા સત્કાર્યમાં સ્થાન જ નથી. કોઇ એમ જાણતો હોય કે હું અનેક પ્રકારે છળપ્રપંચ કરી હમણાં તો પૈસો ભેગો કરૂં, અને પછી આવા ધર્મકાર્યમાં વાપરીશ, તો તે ભ્રાંતિમાં જ રમે છે, મૂર્ખના સ્વર્ગમાં જ (Fool's paradise) વસે છે! કારણ કે **ન્યાયોપાર્જિત ધન** એ તો સન્માર્ગને અનુસરનાર માર્ગાનુસારીનું પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક લક્ષણ છે, પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે, કક્કાનો પહેલો અક્ષર છે. એ જ અત્રે વિધિ કહ્યો છે. અને તે ધનનો પણ વિવેકપૂર્વક **સત્પ્રયોગ-ઉત્તમ સદુપયોગ** થવો જોઇએ. જે જે પ્રકારે તે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રનું બહુમાન, ભક્તિ, ગૌરવ, માહાત્મ્ય વધે, જે જે પ્રકારે આત્મામાં તેમજ જગતમાં તેની **પ્રભાવના** થાય, તે તે પ્રકારે તે તે સદ્ગ્રંથોને અનુરૂપ-છાજે એવા બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વાંગસુંદર સાધનો, લેખનાદિમાં યોજવાનો વિવેક વાપરવો જોઇએ;-એ વિધિ છે. આ અંગે શ્રી **મનઃસુખભાઇ**એ બહુ મનનીય શબ્દો કહ્યા છેઃ—

વિધિથી એટલે?

× "धर्माङ्गत्वं स्फुटीकर्तुं दानस्य भगवानपि। अत एव व्रतं ग्रहन् ददौ संवत्सरं वसु ॥"
—શ્રી દ્વા૦ દ્વા૦

"ज्ञापकं चात्र भगवान्निष्क्रान्तोऽपि द्विजन्मने। देवदूष्यं ददद्धीमाननुकंपाविशेषतः ॥"
—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત અષ્ટક.

"આપણા પુણ્ય મુજબ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ શણગાર, ઘરેણાં, પૈસા, મણિ, માણિક્યાદિ જવાહીર સાચવવા આપણે શોભીતા કબાટ, પેટી, પટારા કે તેજુરી વસાવીએ છીએ, તો **ચિંતામણિરત્ન સમાન શબ્દો** જેમાં રહેલા છે, તે ગ્રંથ અર્થને જાળવી રાખવા કેવા સુંદર કાગળ, છાપ, પુંઠા, બાઈંડીંગ આદિ સાધન જોઇએ ? બહુ સુંદર, શોભનીક, ટકાઉ, મનહર, ગ્રંથનું ગૌરવ જાળવે-વધારે એવાં, જ્ઞાનના બહુમાન-ભક્તિભાવસૂચક-આવાં કાગળ, છાપ પુંઠાં આદિ જોઇએ. જીવ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરી બોધ પામે તે પહેલાં આ બહારના દેખાવથી જ બોધ પામી, ઠરી જાય છે હાલ પવિત્ર ગ્રંથોની ખરાબ કાગળ, ખરાબ શાહી-છાપ, નમાલાં પુંઠાં એ વગેરેથી પરિણામે ઠેર ઠેર આશાતના થતી દેખાય છે. × × × સુવર્ણ અક્ષરે હજારો બદલે લાખો રૂપિઆ ખર્ચી સૂત્રની એક પ્રત પૂર્વના કોઇ ભાગ્યશાળી પુરુષે (સંગ્રામ સોનીએ) લખાવી આપણે સાંભળીએ છીએ, એ શું સૂચવે છે ? જ્ઞાન-બહુમાન."—શ્રી શાંતસુધારસ પ્રસ્તાવના.

આમ સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રનું ગૌરવ-બહુમાન-ભક્તિ વધે, પ્રભાવના થાય, એવી સુંદર વિધિથી સિદ્ધાંત લખાવવા વગેરે પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

"દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાળવા, ઓષધ પ્રમુખને દાને રે;
આદર આગમ આસરો, લિખનાદિક બહુમાને રે. વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય, ૧-૯

'આદિ' શબ્દનો અર્થ કહે છે—

लेखना पूजना दानं श्रवणं वाचनोद्ग्रहः ।
प्रकाशनाथ स्वाध्यायश्चिन्तना भावनेति च ॥ २८ ॥

લેખન પૂજન દાન ને, શ્રુતિ વાંચન ઉદ્ગ્રાહ;
પ્રકાશના સ્વાધ્યાય ને, ચિંતન ભાવન ચાહ. ૨૮

અર્થ:—લેખના, પૂજના, દાન, શ્રવણ, વાંચન, ઉદ્ગ્રહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના અને ભાવના-એમ લેખનાદિથી સમજવું.

વિવેચન

સિદ્ધાન્તને આશ્રીને, પરમ શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં, શું શું કર્યું હોય ? તો યોગબીજ ગણાય, તે અહીં સ્ફુટ કર્યું છે:—

वृत्तिः-लेखना—લેખના, સત્ પુસ્તકોમાં લખાવવું તે; पूजना-પુષ્પ વસ્ત્રાદિથી પૂજન કરવું તે પૂજના. दानं-દાન-પુસ્તક આદિનું. श्रवणं-શ્રવણ,-વ્યાખ્યાનનું; वाचना-વાચના, સ્વયમેવ વાંચવું તે; આનો उद्ग्रहः-ઉદ્ગ્રહ, વિધિથી ગ્રહણ. આની જ प्रकाशना-પ્રકાશના, ગ્રહણ કરેલા સિદ્ધાંતોનું ભવ્યો સમક્ષ પ્રકાશવું તે. अथ स्वाध्यायः અને સ્વાધ્યાય, વાચના આદિ. આની જ चिन्तना-ચિંતના-ગ્રંથના અર્થથી; આની જ-भावनेति च-ભાવના, આ જ સિદ્ધાંત સંબંધી ભાવના, આ યોગબીજ છે, એમ સંબંધ છે.

લેખના—સત્ પુસ્તકોમાં, સુંદર ગ્રંથોમાં તે સતશાસ્ત્રો લખાવવા. તે તે સિદ્ધાન્તોને છાજે એવા અનુરૂપ કાગળ, શાહી, છાપ, પુંઠાં વગેરે, શાસ્ત્રનું ગૌરવ દીપાવે એવા બાહ્ય આકર્ષણરૂપ ગુણોથી; તેમ જ અક્ષર, વર્ણ, શબ્દ, અર્થ આદિની શુદ્ધિ-સુસંકલના વગેરે આભ્યંતર ગુણોથી યુક્ત, એવા **સર્વાંગસુંદર સદ્ગ્રંથોમાં** સતશાસ્ત્રોનું લખવું-લખાવવું તે લેખના. અને આ યોગદૃષ્ટિ પામેલો મુમુક્ષુજન તો સત્શ્રુતનો પરમ ઉપકાર ગણી જેમ બને તેમ તેની **પ્રભાવના** કરવા ઇચ્છે છે, એટલે તે લેખનાદિમાં યથાશક્તિ પ્રવર્ત્તે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે–'પાપ વ્યાધિનું ઓષધ શાસ્ત્ર છે, પુણ્યનું નિબંધન શાસ્ત્ર છે, સર્વત્ર ગમન કરનારૂં ચક્ષુ શાસ્ત્ર છે, સર્વ અર્થનું સાધન શાસ્ત્ર છે.'

"पापामयौषधं शास्त्रं शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।
चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥ "—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૫૫.

પૂજના—પુષ્પ, વસ્ત્ર, ધૂપ, દીપ આદિવડે સત્શાસ્ત્રની-પરમશ્રુતની પૂજા કરવી તે પૂજના. આ બાહ્ય પૂજના અંતરંગ બહુમાન-ભક્તિની સૂચક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જોગીજનના મનમાં એવો ભાવ ઉપજે છે કે–આ સત્પુરુષના વચનામૃતને માટે હું મ્હારૂં **સર્વસ્વ** ઓવારી નાંખું તોપણ ઓછું છે, આ સત્પુરુષના વચનામૃત મ્હારા હૃદયમાં અખંડ જ્ઞાન-દીપક પ્રગટાવો! આમ નિર્મલ અંતઃકરણથી સત્શાસ્ત્રના ગુણગ્રામ કરવા તે પણ પૂજાનો પ્રકાર છે. જેમકે—

"અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી, અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ મપાઇ મેં માની છે;
અહો **રાજચંદ્ર**! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રીમોક્ષમાળા.

દાન—અન્ય આત્માર્થી મુમુક્ષુને અથવા સત્પાત્ર નિર્ગ્રંથ મુનીશ્વર આદિને સત્શાસ્ત્ર આપવું તે દાન. સતશાસ્ત્રનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રચાર કરવો, **પરમશ્રુત**ની એકાંત આત્મકલ્યાણાર્થે **પ્રભાવના** કરવી, તે આમાં સમાય છે. આમ જ્ઞાનનું તો દાન કરવાનું છે, તો પછી જ્ઞાન વેચીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની અધમ વૃત્તિની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી!

વાંચના—સતશાસ્ત્રનું પોતે વાંચન કરવું તે. આ પણ આશાતના ટાળી, વિનયવિવેકપૂર્વક, દ્રવ્ય-ભાવ શુદ્ધિ જાળવી થવું જોઇએ. સદ્ગુરુના વિરહે સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવને પરમ આલંબનભૂત થાય છે. કારણ કે—

"તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન બને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ

તાદશ્ય સ્મરણુમા ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક ભાવોનું સ્વરૂપ જાણુવામાં પરાવર્ત્તનની જરૂર હોય છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશ્રુત-વીતરાગ શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે "—શ્રીમદ્ રાજચદ્ર, પત્રાંક ૬૯૪.

ઉદ્ગ્રહ—વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતનુ ઉદ્ગ્રહણુ આમાં ઉપધાન ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. તે તે શાસ્ત્રના અધિકારી થવા માટે, આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવની તે જ્ઞાનપૂર્વકની શુદ્ધ ક્રિયા છે તેમાં સિદ્ધાંતના બહુમાનપૂર્વક જ્ઞાનારાધનનો પરમ ઉદાર હેતુ રહેલો છે. પણુ જો માત્ર બાહ્ય આડબર ને ક્રિયાજડપણુામા જ તેની પર્યાપ્તતા માનવામાં આવતી હોય, તો તેનો મૂળ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ વિસરાઇ જાય છે, ને 'સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા' તેના જેવું થાય છે! 'ધામધૂમે ધમાધમ ચલી, મોક્ષમારગ રહ્યો દૂર રે', (શ્રી યશોવિજયજી)-તેના જેવી કરુણુ સ્થિતિ થઇ પડે છે!

પ્રકાશના—પોતાને જે સિદ્ધાંતનો બોધ થયો હોય, તે બીજા સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, આત્માર્થી જીવ પાસે પ્રકાશવો, કહી દેખાડવો-પ્રગટ કરવો તે કોઈ જીવનો ક્ષયોપશમ પ્રબળ હોય, સમજણુ સારી હોય, તો નિરભિમાનપણે **ઊંચેથી સ્વાધ્યાય કરતો હોય એવી રીતે** તે તેના અર્થનું વિવેચનાદિરૂપે પ્રકાશન કરે, તો વક્તા-શ્રોતા બન્નેને લાભકર્ત્તા થાય છે, સ્વ પરને ઉપકારી થાય છે.* શ્રોતાને લાભ થાય કે ન થાય, પણુ વક્તાને તો થાય જ છે; આ ગ્રથના અર્થનું પ્રકાશન એ જ એને પરમાર્થલાભનું કારણુ છે.

સ્વાધ્યાય—એટલે સજ્ઝાય તેના વાચના આદિ આ ચાર પ્રકાર છે:—

"(૧) **વાંચના**—એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્ર સિદ્ધાતના મર્મના જાણુનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્ર તત્ત્વનું વાચન લઈએ, તેનું નામ વાચના આલંબન (૨) **પૃચ્છના**—અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શકાશલ્ય નિવારવાને માટે, તેમ જ અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષા માટે, યથાયોગ્ય વિનય સહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ (૩) **પરાવર્ત્તના**—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઇએ તે સ્મરણુમા રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્ઝાય કરીએ, તેનું નામ પરાવર્ત્તનાલંબન. (૪) **ધર્મકથા**—વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઇને, ગ્રહીને, વિશેષે કરીને, નિશ્ચય કરીને, શકા, કંખા અને વિતિગિચ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભા મધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ, કે જેથી સાંભળનાર, સદ્દહનાર બન્ને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય, એ ધર્મકથાલંબન કહીએ "-શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૭૫.

---

* "न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥"—શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ

ચિંતના—જે સિદ્ધાંત વાંચ્યા હોય, શ્રવણ કર્યા હોય, ગ્રહણ કર્યા હોય, તેનું તત્ત્વચિંતન કરવું, સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી, ઊહાપોહ કરવો, હેયોપાદેય વિવેક વિચારવો તે ચિંતના.

ભાવના—તે ને તે સિદ્ધાંતનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું, રટણ કરવું, ફરી ફરી ફેરવવું, ધૂન લગાવવી, કે જેથી કરીને તેના સંસ્કારની દૃઢ છાપ આત્મામાં પડે, તેનો દૃઢ ભાવ-અવિહડ રંગ **આત્મામાં** લાગી જાય.

"ભાવના એટલે પુટ જેમ સુવર્ણને સાવ ચોકખું કરવું હોય તો સંપુટમાં, કુલડીમાં મૂકી, ફરી ફરી તપાવવારૂપ ભાવના-પુટ દેતાં તે શુદ્ધ થાય છે, અથવા સુંઠ આદિને શુદ્ધ કરવા, કમાવવા, નિમક અને લિંબુના રસના ફરી ફરી પુટ આપી ફરી ફરી સુકવવારૂપ ભાવના દેતાં શુદ્ધ થાય છે; × × × તેમ આ જીવને પણ જૂદી જૂદી રીતે વસ્તુ વિચારતાં જ્ઞાનનિર્મળતા થાય છે, વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમજાય છે."

—શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

આમ ભાવના એ આત્મશુદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. તે એટલે સુધી કે તેથી સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિ સાંપડે છે, આત્મભાવના ભાવતાં જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે: તે માટે પરમ અદ્ભુત મંત્રરૂપ સૂત્રવચન છે—

"આતમ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે."

આમ સિદ્ધાંતના લેખન, વાંચનાદિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

"લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્‌ગ્રાહો રે;
ધ્યાન વિસ્તાર સજ્ઝાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય, ૧-૧૦

તથા—

बीजश्रुतौ च संवेगात्प्रतिपत्तिः स्थिराशया ।
तदुपादेयभावश्च परिशुद्धो महोदयः ॥ २९ ॥

બીજ શ્રવણે સંવેગથી, સ્થિરઆશય શ્રદ્ધાન;
ઉપાદેય તસ ભાવ જે, શુદ્ધ મહોદયવાન. ૨૯

વૃત્તિઃ—बीजश्रुतौ च-અને બીજશ્રુતિ થતાં, યથોક્ત યોગબીજ સંબંધી શ્રવણ થતાં, **संवेगात्**-સંવેગથકી, શ્રદ્ધાવિશેષને લીધે, **प्रतिपत्तिः**-'આ એમ છે' એવા રૂપે પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; **स्थिराशया**-સ્થિર આશયવાળી,-તથાપ્રકારના ચિત્તપ્રબંધની વિસ્રોતસિકાના (ઉલટા વહેણના) અભાવથી કરીને. **तदुपादेयभावश्च**-અને તેનો ઉપાદેય ભાવ,-એ બીજશ્રુતિનો ઉપાદેયતા ભાવ, (આ બીજશ્રુતિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-આદરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ), **परिशुद्धः**-પરિશુદ્ધ,-ફલ ઔત્સુક્યના, ફલની ઉત્સુકતાના અભાવથી, **महोदयः**-તે જ મહા ઉદયવાળો હોય છે; આનુષંગિક એવા અભ્યુદયથકી,-નિ:શ્રેયસના (મોક્ષના) સાધનને લીધે.

અર્થ:—અને યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, સંવેગધકી સ્થિર આશયવાળી પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; અને તેનો પરિશુદ્ધ એવો મહોદયવાળો ઉપાદેયભાવ;-(આ પણ યોગબીજ છે.)

વિવેચન

"બીજકથા ભલી સાંભળી, રોમાંચિત હોય દેહ રે;
એહ અવંચક યોગથી, લહિએ ધરમ સનેહ રે....વીર૦"—શ્રી યો૦, ૨-૨૧

ઉપરમાં જે યોગબીજ કહ્યા, તે **યોગબીજનું** શ્રવણ થતાં, તે યોગ વિષયની કથા વાર્તા સાંભળતાં, સંવેગથી-પરમ ભાવોલ્લાસથી 'આ એમ જ છે' એવી જે માન્યતા થવી, પ્રતિપત્તિ થવી. તે પણ યોગબીજ છે. તે કથા સાંભળતાં એવો સંવેગ-

બીજકથાનો પ્રેમ **શુદ્ધ શ્રદ્ધા**

ભાવાવેશરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષ ઉપજે, એવો પ્રેમ સ્ફુરે કે-'આ મેં જે શ્રવણ કર્યું તે એમ જ છે, તહત્તિ છે,' એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે આવી પ્રતિપત્તિ, માન્યતા, સદ્દહણા, અંતરાત્માથી સ્વીકાર થવો, તે પણ યોગબીજ છે. અને આ પ્રતિપત્તિ-શ્રદ્ધા પણ સ્થિર આશયવાળી હોય. કારણ કે આ યોગ-દૃષ્ટિમાં વર્તનારા મુમુક્ષુના ચિત્તની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેમાં **વિસ્રોતસિકાનો** એટલે કે ઉપર કહ્યુ તેથી ઊલટા પ્રવાહનો અભાવ-અસંભવ હોય છે; તેના ચિત્તનું વ્હેણ એક-ધારૂં પ્રસ્તુત માન્યતા ભણી સ્થિરપણે વહ્યા કરે છે; તેથી ઉલટું-ઊંધું વ્હેણ થતું નથી.

અને એટલા માટે જ આ મુમુક્ષુ જોગીજન,-જ્યારે ક્યાંય પણ પ્રભુભક્તિની, ગુરુ-ભક્તિની કે શ્રુતભક્તિની વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યારે તે પ્રેમમય ભક્તિરસમાં નિમગ્ન થાય છે, પરમ ભાવોલ્લાસમાં આવી જાય છે, તેના શરીરમાં રોમાંચ ઉલ્લસે છે-રૂંવાંડા ખડા થાય છે, અને સંવેગમાં-અત્યંત આવેગમાં આવી જઇને તે બોલી ઊઠે છે-આ જે કહેવામાં આવે છે તે બધું ય એમ જ છે. પ્રભુભક્તિ આદિનો ખરેખર! એવો જ અતુલ અચિંત્ય પ્રભાવ છે. અને આમ તે સાચા અંતઃકરણથી માને છે, શ્રદ્ધે છે. આવી અંતરંગ શ્રદ્ધા-સદ્દહણા અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે તેવી શ્રદ્ધા વિનાનું યોગબીજનું સેવન શું ફળ આપે? શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાની જે કંઇ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે તો 'છાર પણ લિંપણા' જેવું છે, 'એકડા વિનાના મીંડા' જેવું છે. **યોગિરાજ આનંદઘનજીએ** ગર્જના કરી છે કે-

"દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે? શુદ્ધ શ્રદ્ધાન આણો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરે, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો....ધાર તરવારની૦"

ગ્રંથકાર મહર્ષિ તો હજુ એક ડગલું આગળ વધીને કહે છે કે બીજશ્રુતિમાં શ્રદ્ધાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ થવો-આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો

ઉપાદેય ભાવ પણ યોગબીજ આદરભાવ ઉપજવો, એ પણ **યોગબીજ** છે, એ પણ મોટી વાત છે. એટલે કે યોગબીજનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, યોગબીજની કથા-વાર્ત્તા સાંભળવા યોગ્ય છે, એવી પણ જે આદરબુદ્ધિ ઉપજવી તે પણ પ્રશસ્ત છે. જિનભક્તિની કથા કે સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્રનો મહિમા સાંભળવા પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટવો, તે પણ યોગબીજ છે. કારણ કે સંવેગરંગથી જ્યારે આવો ઉપાદેયભાવ ઉપજે છે, ત્યારે ભાવથી અત્રે સાચી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તે પોતાની શક્તિનો દૃઢ વિચાર કરીને તેના ગ્રહણમા પ્રવર્ત્તે છે. ×

આ ઉપાદેયભાવ **પરિશુદ્ધ**-સર્વથા શુદ્ધ હોવો જોઇએ એટલે કે આ લોક-પરલોક સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના ફલની ઉત્સુકતા વિનાનો, ઉતાવળે ફળપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા-ઇચ્છા વિનાનો, નિષ્કામ હોવો જોઇએ કારણ કે સર્વ કાર્યમા ધીરજની પ્રથમ જરૂર છે 'ઉતાવળે આંબા પાકતા નથી' અને આવા નિરુત્સુક નિષ્કામ શુદ્ધ ઉપાદેયભાવનું ફલ પણ **મહોદય**-રૂપ અવશ્ય હોય છે, મોટા અભ્યુદયનું કારણ હોય છે. કારણ કે તે મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એટલે આનુષંગિકપણે-સાથે સાથે પુણ્યોપાર્જનના ફળરૂપે ઉત્તમ દેવાદિ ગતિરૂપ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ પણ થાય, એ કાંઇ મોટી નવાઇની વાત નથી. જેમ જારની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ ઇંદ્રપણું-ચક્રવર્ત્તિપણું એ વગેરે પુણ્યોદય, મોક્ષસાધનના આનુષંગિક ફળરૂપે સાંપડે છે આમ આ યોગબીજના શ્રવણ પ્રત્યેનો ઉપાદેયભાવ પણ છેવટે પરમ કલ્યાણકારી થાય છે, તો પછી શ્રી સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, ને તેમણે બોધેલા સન્માર્ગની ભક્તિ તો કેટલી બધી કલ્યાણકારી થાય?

"ગુણ અનંત હો પ્રભુ! ગુણ અનંતનો વૃંદ, નાથ હો પ્રભુ! નાથ અનંતને આદરે જી,
દેવચંદ્ર હો પ્રભુ! દેવચંદ્રને આનંદ, પરમ હો પ્રભુ! પરમ મહોદય તે વરે જી."
"નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, મનમોહના રે લાલ૦ કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિબોહના રે લાલ.
દેવચંદ્ર પદ પામશો રે....મન૦ પરમ મહોદય યુક્તિ રે ભવિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ **મિત્રાદૃષ્ટિ**માં આટલા **ઉત્તમ યોગબીજ**ની પ્રાપ્તિ થાય છે: (૧) જિનો પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ (૨) ભાવયોગી એવા **ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ** આદિ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ. (૩) ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિની વૈયાવચ્ચ-સેવા. (૪) સહજ એવો ભવઉદ્વેગ-અંતરંગ વૈરાગ્ય. (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન (૬) (અ) સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ-લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, વાચના, ઉદ્ગ્રહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના, ભાવના. (ब) બીજકથાના શ્રવણપ્રતિ સ્થિર માન્યપણું (क) તેનો શુદ્ધ ઉપાદેયભાવ.

આમાનું એકેક **યોગબીજ** પણ પરમ ઉત્તમ છે, તો પછી તે સમસ્ત સાથે મળ્યા

× "धर्मोपादेयतां ज्ञात्वा सजातेच्छोऽत्र भावतः। दृढं स्वशक्तिमालोच्य ग्रहणे संप्रवर्तते ॥"
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત ધર્મબિન્દુ

હોય તો પૂછવું જ શું ? અત્રે ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂકયો છે, કારણ કે પ્રારંભકને-શરૂઆત કરનારને માર્ગસન્મુખ કરવાનો એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુભક્તિ, ને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શ-સ્થાને હોઇ, જીવને ઇષ્ઠ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્ત્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઇ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સતશાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે.

ભક્તિનો મહિમા

એમ આ યોગબીજનું ઉપાદાન-ગ્રહણ જેવા પ્રકારે ઉપજે છે, તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

एतद्भावमले क्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ।
करोत्यव्यक्तचैतन्यो महत्कार्यं न यत्क्वचित् ।३०॥

ભાવમલ બહુ ક્ષીણ થયે, નરને આ ઉપજંત;
કાર્ય મહત્ ન કરે કદી, અવ્યક્ત ચેતનવંત. ૩૦

અર્થ:—આ યોગબીજ ગ્રહણ, ઘણો ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થઈ ગયે, મનુષ્યોને ઉપજે છે; કારણ કે અવ્યક્ત ચેતનવાળો હોય, તે કદી પણ મહત્ કાર્ય કરે નહિં

વિવેચન

ઉપરમા જે **યોગબીજ**-શુદ્ધ દેવ ગુરુની ભક્તિ વગેરે કહી દેખાડ્યા, તેનું ગ્રહણ કયારે થાય, તે અહીં બતાવ્યું છે:-જ્યારે આત્માનો **ભાવમલ**, અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો ક્ષીણ થયો હોય, ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે આ યોગબીજનું ગ્રહણ-ચિત્તભૂમિમા રોપણ થાય છે,-નહિ કે થોડો ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે તે તે પુદ્ગલ કર્મ વગેરે સાથે સંબંધની યોગ્યતા તે સહજ એવો 'ભાવમલ' કહેવાય છે. જીવની આ કર્મ સંબંધ-યોગ્યતા અનાદિ ને સ્વાભાવિક જ છે, અને

બહુ ભાવમલ ક્ષીણતા

वृत्ति -**एतद्**—આ, હમણા જ કહ્યું તે યોગબીજનું ગ્રહણ, **भावमले**-તે તે પુદ્ગલાદિના સંબંધની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ભાવમલ, **क्षीणे**-ક્ષીણ થયે, તે થોડો નહિ પરંતુ **प्रभूते**-પુષ્કળ, ઘણા પુદ્ગલ પરાવર્તનો આક્ષેપક એવો. **जायते**-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભાવ-પ્રગટપણું પામે છે, **नृणाम्**-નરોને, પુરુષોને, પ્રાયે એઓ અધિકારી છે, એટલા માટે નરનું ગ્રહણ છે, નહિ તો આ ચારે ગતિમા હોય છે ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયે,-નહિ કે અલ્પ, એટલા માટે કહ્યું-**करोत्यव्यक्तचैतन्यः**-ચૈતન્ય અવ્યક્ત છે એવો હિતાહિત વિવેકશૂન્ય બાલ કરે **न**-નહિં, **महत् कार्यं**-મહત્ કાર્ય, અર્થાત્ જ્ઞાન આદિ મોટું કામ, **यत्क्वचित्**-કારણ કે ક્વચિત્; પરંતુ વ્યક્ત ચૈતન્યવાળો જ કરે છે,-કે જ્યારે આનો (ઘણા ભાવમલનો) ક્ષય અભિમત છે.

તે આત્મસ્વભાવનું મલન-સ્થંભન કરે છે, એટલા માટે તે '**મલ**' કહેવાય છે.* તેમાં પણ ઘણા પુદ્‌ગલપરાવર્તો કરાવે એટલો ભાવમલ દૂર થયો હોય ત્યારે જ આ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો આ આત્મમલિનતારૂપ ભાવમલ જ્યારે ઘણો ઘણો ક્ષીણ થઇ ગયો હોય, ને ચિત્તભૂમિ ચોકખી થઈ હોય, ત્યારે જ પ્રાયે મનુષ્યોને આ યોગબીજ સાંપડે છે. અહીં '**મનુષ્યોને**' એમ કહ્યું, તેનું કારણ-ઘણું કરીને તેઓ જ આના મુખ્ય અધિકારી હોય છે,-એ છે. બાકી તો ચારે ગતિમાં આ ભાવમલની ક્ષીણતા સંભવે છે. એટલે ચારે ગતિમાં યોગબીજનું ગ્રહણ હોઇ શકે છે.

અને આમ આત્માનો અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો સાફ થઇ ગયે, ચિત્ત-ભૂમિમાં યોગબીજનું વાવેતર થાય છે; એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે-'**અવ્યક્ત ચૈતન્ય મહત્ કાર્ય કરે નહિં**'; અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજુ અવ્યક્ત છે-પ્રગટયું નથી, એવો બાલ જીવ કયારે ય પણ આ યોગબીજ ગ્રહણ કરવા જેવું મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય નહિં. કારણ કે જેનામાં હજુ ચૈતન્યની સ્પષ્ટ સ્ફુરણા-જાગ્રતિ થઇ નથી, જેનામાં હિત-અહિતના વિવેકનું ભાન આવ્યું નથી, જેનો આત્મા હજુ ગાઢ મોહનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેનો આત્મા જાગ્યો નથી,-એવો બાલ અજ્ઞાની જીવ કયારે ય મોટું કામ કેમ કરી શકે? આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ તે બિચારો પોતામાંથી જ પરવારતો ન હોય, તો બીજું શું કરી શકે? તે આ પ્રકારે—

જિનદર્શનાદિ યોગબીજની દુર્લભતા

નિગોદમાં તેમ જ એકેંદ્રિયમાં જીવ અત્યંત મૂર્છિત અવસ્થામાં હોય છે બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય એ વિકલ અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યની અવ્યક્ત દશા હોય છે. અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિયમાં પણ તે જ સંમૂર્છિમ જેવી સ્થિતિ હોય છે. **સંજ્ઞી પંચેંદ્રિયમાં** જલચર, સ્થલચર, ને ખેચર વગેરે તિર્યંચ પર્યાયોને વિષે પણ હિતાહિતનું ભાન પ્રાયે હોતું નથી, પામર ગમારપણું હોય છે. **દેવમાં** સુખવિલાસનિમગ્નતા-સુખમાં ગરકાવપણું હોય છે; અને **નરકમાં** દુઃખનિવાસનિમગ્નતા-દુઃખમાં ડૂબવાપણું હોય છે; એટલે એ આડે બીજું કાંઇ સૂઝતું નથી, તેમ જ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તો પણ ત્યાં મળવા દુર્લભ છે. **મનુષ્યમાં** પણ અનાર્યજાતિને વિષે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આર્યજાતિમાં પણ ઊંચું ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલ પામવું દુર્લભ છે તે મળે તો પણ સત્ય ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે શ્રવણ થાય તો પણ તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા ચોંટવી ઘણી ઘણી દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા ચોંટે તો પણ તે પ્રમાણે સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા થવી પરમ દુર્લભ છે. આમ ઉત્તરોત્તર દુર્લભતા છે. તેમાં ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય, પરમ પુણ્યોદય પ્રગટ્યો હોય,

---

*. "सहजं तु मलं विद्यात्कर्मसंबन्धयोग्यताम् । आत्मनोऽनादिमत्त्वेऽपि नायमेनां विना यतः ॥
तस्मादवश्यमेष्टव्या स्वाभाविक्येव योग्यता । तस्यानादिमती सा च मलनान्मल उच्यते ॥"
—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૬૪-૧૭૦.

ત્યારે જ આ ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ સંભવે છે; ત્યારે જ પરમ દુર્લભ એવું જિન ભગવાનનું દર્શન સાંપડે છે; ત્યારે જ સદ્ગુરુનો યોગ વગેરે સામગ્રી મળે છે. આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-જિનભક્તિ આદિ યોગબીજની પરમ દુર્લભતા છે, એટલા માટે જ જાગતી જ્યોત જેવા શ્રીમાન્ આનંદઘનજી, શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજી, શ્રીમાન્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આદિ પરમ સંતો-પરમ ભક્ત યોગિરાજો પરમ ભક્તિ ઉલ્લાસથી ગાઇ ગયા છે કે—

"સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખી! દેખણ દે! બાદર અતિહિ વિશેષ....સખી૦
પુઢવી આઉ ન લેખિયો....સખી૦ તેઉ વાઉ ન લેશ....સખી૦
વનસપતિ અતિ ઘણ દિહા....સખી૦ દીઠો નહિ ય દીદાર....સખી૦
બિ તિ ચઉરિંદી જલ લિહા....સખી૦ ગતિ સન્નિ પણ ધાર....સખી૦
સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં....સખી૦ મનુજ અનારજ સાથ....સખી૦
અપજજતા પ્રતિભાસમાં....સખી૦ ચતુર ન ચઢિયો હાથ....સખી૦
એમ અનેક થલ જાણિયે....સખી૦ દરિસણ વિણ જિન દેવ....સખી૦
આગમથી મતિ આણિયે....સખી૦ કીજે નિર્મલ સેવ....સખી૦—શ્રી આનંદઘનજી

"જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધારે રે;
તુજ દરિસણ વિણ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે....જગ૦
આયર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મળ્યા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે....જગ૦
પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત રે;
પરગ્રાહક રક્ષકપણે, પરભોગે આસક્ત રે....જગ૦"—શ્રીદેવચંદ્રજી

"જિનપેં ભાવ વિના કબૂ, છૂટત નહિં દુઃખદાવ."
"જબ જાગેંગે આતમા, તબ લાગેંગે રંગ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"દીઠી હો પ્રભુ દીઠી જગગુરુ તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ મોહનવેલડી જી;
કલિયુગે હો પ્રભુ કલિયુગે દુલહો તુજ, દરિશણ હો પ્રભુ દરિશણ લહ્યું આશા ફલીજી."
—શ્રી યશોવિજયજી

મનુષ્ય જન્મની મહત્વતા—

આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-ભક્તિ આદિ ઉત્તમ યોગબીજની અત્યંત દુર્લભતા હોવા છતાં, તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ મુખ્ય કરીને મનુષ્ય ગતિમાં હોય છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની-પુરુષોએ **મનુષ્ય જન્મને સર્વશ્રેષ્ઠ** કહ્યો છે. કારણ કે—

"એ મોક્ષ બીજા કોઇ દેહથી મળતો નથી. દેવ, તિર્યંચ, કે નરક એ અકે ગતિથી મોક્ષ નથી, માત્ર માનવ દેહથી મોક્ષ છે. × × કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઇ શકતો નથી, એથી આપણને

ગળેલો આ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સફળ કરી લેવો એ અવશ્યનું છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં, વિષયમાં, અને અનેક પ્રકારના મદમાં આવો માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે, અમૂલ્ય કૌસ્તુભ હારી બેસે છે, આ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે."

"બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે! ભવચક્રનો આંટો નહિં એકે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો! રાચી રહો?"—શ્રી મોક્ષમાળા

અને આમ પરમ દુર્લભ ને પરમ અમૂલ્ય એવા મનુષ્ય જન્મમાં જ પ્રાયે યોગબીજરૂપ સન્માર્ગની પ્રાપ્તિનો સુઅવસર સાંપડે છે, એમ જાણી મુમુક્ષુ જીવે પ્રભુભક્તિ—સદ્‌ગુરુસેવા આદિ સાધનોની પરમ ભક્તિથી ઉપાસના કરી, જેમ બને તેમ ઉતાવળે આ માનવદેહની સાર્થકતા કરી લેવી,—એવો ધ્વનિરૂપ આડકતરો **સાર બોધ** અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે.

તે ઉપદર્શાવતાં કહે છે—

चरमे पुद्गलावर्त्ते क्षयश्चास्योपपद्यते ।
जीवानां लक्षणं तत्र यत एतदुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

ચરમ પુદ્‌ગલાવર્તમાં, ક્ષય તો એનો હોય;
કારણ જીવોનું તિહાં, લક્ષણ આવું જોય:—૩૧

અર્થ:—અને છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્તમાં આ ભાવમલનો આવો ક્ષય ઉપજે છે; કારણ કે તેમાં વર્ત્તતા જીવોનું લક્ષણ આ (નીચે કહેવામાં આવતું) કહ્યું છે:—

જે કહ્યું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે—

दुःखितेषु दयात्यन्तमद्वेषो गुणवत्सु च ।
औचित्यात्सेवनं चैव सर्वत्रैवाविशेषतः ॥ ३२ ॥

वृत्तिः-चरमे पुद्गलावर्त्ते—ચરમ પુદ્‌ગલાવર્તમાં, યથોક્ત લક્ષણવાળા છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્તમાં, **क्षयश्चास्योपपद्यते**—આ ભાવમલનો ક્ષય ઉપજે છે. **जीवानां लक्षणं तत्र**—ત્યાં છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં જીવોનું લક્ષણ, **यत एतदुदाहृतम्**—કારણ કે આ (કહેવામાં આવે છે તે) કહ્યું છે.

वृत्तिः-दुःखितेषु—શરીરઆદિ દુઃખથી. દુઃખીઓ પ્રત્યે, **दयात्यन्तं**—અત્યંતપણે દયા. સાનુકંપપણું, અનુકંપાભાવ; **अद्वेषः**—અદ્વેષ, અમત્સર. કોના પ્રત્યે? તો કે **गुणवत्सु च**—વિદ્યા વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવા ગુણવંતો પ્રત્યે. **औचित्यात्सेवनं चैव**—તેમજ ઔચિત્યથકી સેવન, શાસ્ત્ર અનુસારે ઉચિતપણાએ કરીને સેવન; **सर्वत्रैव**—સર્વત્ર જ, દીન વગેરે પ્રત્યે, **अविशेषतः**—અવિશેષથી, સામાન્યથી.

દુઃખિઆ પ્રતિ દયા અતિ, ગુણવત્ પ્રતિ અદ્વેષ;
ઉચિતપણે સેવન વળી, સર્વત્ર જ અવિશેષ. ૩૨

અર્થ:—દુખીઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણવંતો પ્રત્યે અદ્વેષ, અને સર્વત્ર જ અવિશેષથી ઔચિત્ય પ્રમાણે સેવન,-આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તનું લક્ષણ છે.

વિવેચન

છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં-પુદ્ગલફેરામાં વર્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:-(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવાન્ જનો પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) અને સર્વત્ર ઔચિત્યથી સેવન તે આ પ્રમાણે:—

૧. દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમ જ દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી,-આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો બિચારા દુઃખીઆ હોય, પરિતાપ પામી આકુલ-વ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી, તે અત્રે પ્રથમ લક્ષણ છે એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્માને વિષે થાય, તેનું નામ 'અનુકંપા' છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનુ જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં બીજા ભાગમા પણ અનુકંપ ઊઠે છે, તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય, તેમ પરદુઃખભંજન કરવાને સદા તત્પર હોવું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે કારણ કે પરદુઃખ છેદવાની જે ઇચ્છા તેનુ નામ જ કરુણા-દયા છે.

"પરદુઃખ છેદન ઇચ્છા કરુણા"—શ્રી આનંદઘનજી
"વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, પીડ પરાઇ જાણે રે.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આવી ઉત્તમ દયા જે પાળવા ઇચ્છતો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? પીડા કેમ ઉપજાવી શકે? સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે દૂભવવા ઇચ્છે નહિં, તે નાના-મોટા કોઇ પણ જીવને કેમ હણી શકે? તેની લાગણી પણ કેમ દૂભવી શકે? તે તો કયારે ય પણ કોઇ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે. એટલુ જ નહિં પણ જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે

આ દયા ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે, સર્વ દર્શનને સંમત છે, સર્વ મતમા પ્રથમ છે, સર્વ સુખસપદાની જનની છે, સર્વ પ્રાણીનુ હિત કરનારી છે. એના જેવો બીજો એકે ધર્મ નથી 'अहिंसा परमो धर्म.'-અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

સત્ય, શીલ, દાન વગેરે પણ દયાની રક્ષા કરનારા અંગરક્ષક જેવા છે, દયા વિના એ બધા અપ્રમાણ છે. મહાત્મા સત્પુરુષો કહી ગયા છે કે—

"ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સ્નેહે તને,
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વ માન્ય સહુને હિતકાર.
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન,
અભયદાન સાથે સંતોષ, દ્યો પ્રાણીને દળવા દોષ.
સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઇને રહ્યા પ્રમાણ;
દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિં દેખ."—શ્રી મોક્ષમાળા

"જિસકે હિરદે હય ભૂતદયા, વાને સાધન ઓર કિયો ન કિયો."—મહાત્મા કબીરજી

"તુલસી દયા ન છાંડિએ, જબ લગ ઘટમેં પ્રાન"—શ્રી તુલસીદાસજી

૨. ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ

ગુણવાન્ જન પ્રત્યે અદ્વેષ-અમત્સર હોવો, ઈર્ષ્યા રહિતપણું હોવું, તે આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તનું બીજું લક્ષણ છે. ગુણનો દ્વેષ તે મત્સર કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય. વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે ગુણોથી જો કોઇ પણ પોતાના કરતાં અધિક-ચઢીયાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદેખાઇ ન કરે; પરંતુ તે તે ગુણ જોઇ ઊલટો મનમાં પ્રસન્ન થાય, રાજી થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે-'ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન્, કેવો ચારિત્રવાન્ છે!' આમ પરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં સદાય વિકાસ પામે, પ્રફુલ્લ થાય, સાચો **સદ્ગુણાનુરાગી** બને, તો સમજવું કે આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તનું ચિહ્ન છે.

"परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं,
निजहृदि विकसतः सति संतः कियन्तः।"—શ્રી ભર્તૃહરિ

"ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

પરગુણ દેખી **પ્રમોદ** પામવો, ખુશી થવું, રાજી થવું એ જ સજ્જનનું લક્ષણ છે. સજ્જન તો પ્રમોદભાવથી કેવી ભાવના કરે છે, તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર× અત્ર આપ્યું છે—

× "जिह्वे प्रह्वीभव त्वं सुकृतिसुचरितोच्चारणे सुप्रसन्ना,
भूयास्तामन्यकीर्त्तिश्रुतिरसिकतया मेऽद्य कर्णौ सुकर्णौ।
वीक्ष्यान्यप्रौढलक्ष्मीं द्रुतमुपचिनुतां लोचने रोचनत्वं,
संसारेऽस्मिन्नसारे फलमिति भवतां जन्मनो मुख्यमेव॥"—શ્રી શાંતસુધારસ.

"હે જીભ! તું પુણ્યશાળી જીવોનાં સુચરિત્રો ઉચ્ચારી પવિત્ર થા, સુપ્રસન્ન થા! બીજાની કીર્તિ સાંભળવાનો રસ પામી મારા બંને કાનો આજે સુકર્ણ અર્થાત્ સફળ થાઓ! અહો! બીજાની ઉત્તમ લક્ષ્મી, બીજાનું ઐશ્વર્ય દેખી મારાં લોચનો ઠરો, દ્રવો, એમાંથી હર્ષાશ્રુ આવો! હે જીભ! હે કાન! હે ચક્ષુ! અસાર સંસારમાં આવી ભાવના એ જ તમારા જન્મનું પરમ સાર્થક છે."

—શ્રી મનઃસુખભાઇ કીરતચંદકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

"ધન્ય ધન્ય તે જીવ પ્રભુ પદ સેવી હો, જે દેશના સુણે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે, સેવો ઇશ્વર દેવ"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"મૈત્રી ભૂતોમાં, ગુણીમાં પ્રમોદ, દુઃખી જીવોમાં કરુણા પ્રયોગ;
માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ વિપરીત પ્રત્યે, હે દેવ! ધારો મુજ આત્મ નિત્યે."

—શ્રી અમિતગતિ આચાર્યકૃત *સામાયિક પાઠ (ડૉ. ભગવાનદાસ અનુવાદિત)

૩. ઔચિત્યથી સર્વત્ર અવિશેષપણે સેવન

શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઔચિત્યથી, ઉચિતપણાથી, જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીજું લક્ષણ છે. 'ઉચિતપણાને અનુસરવાથી અસત્પ્રવૃત્તિ દૂર થાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્ત્તન થાય છે, તેથી કરીને ચોક્કસ કર્મક્ષય થાય છે.' × માટે જ આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે, તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે, તે તે સમજે.

"જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી—કોઇ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, સામાન્યપણે દીન-દુઃખી વગેરે સર્વ કોઇની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ ઉચિત સેવા છે. અત્રે ઉચિતપણું, યથાયોગ્યપણું આમ સમજવું; મુનિ—સાચા સાધુગુણથી યુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે જે સેવા કરવામાં આવે, ત્યાં ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે. દુઃખી, દીન, અપંગ વગેરે પ્રત્યે કંઇ સેવા કરવામાં આવે તેમાં અનુકંપા ભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે.* આ

(મૂળ શ્લોક)* "सत्त्वेषु मैत्रीं गुणिषु प्रमोदं, क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वं।
माध्यस्थ्यवृत्तिं विपरीतवृत्तौ, सदा ममात्मा विदधातु देव॥"

× "अस्यौचित्यानुसारित्वात्प्रवृत्तिर्नासती भवेत्।
सत्प्रवृत्तिश्च नियमाद्ध्रुवः कर्मक्षयो यतः॥"—શ્રી યોગબિન્દુ.

* "अनुकंपाऽनुकंप्ये स्याद्भक्तिः पात्रे तु सङ्गता।
अन्यथाधीस्तु दातृणामतिचारप्रसञ्जिका॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

દીન-દુઃખી વગેરે ગમે તે હોય, ગમે તે મતસંપ્રદાયનો હોય, ગમે તે જાતિનો હોય, તો પણ અભેદભાવે સાચી અનુકંપાથી સેવા કરવા યોગ્ય છે. આ અનુકંપા દાનનો જિનેશ્વર ભગવાને કદી પણ નિષેધ નથી કર્યો. દીન, દુઃખી, રોગી આદિની સેવા-શુશ્રૂષાર્થે દાનશાલા, ઔષધાલય, ઇસ્પિતાલ વગેરેનો પ્રબંધ કરવો, તે ઘણા જીવોને ઉપકારી થઇ પડી, અનુકંપાનો હેતુ છે, શુભ આશયનું કારણ છે. પુષ્ટ આલંબનને આશ્રી આવી દાનાદિ સેવાથી પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે, અને તે કલ્યાણનું કારણ થઇ પડે છે.

દાનાદિમાં ઉચિતપણું

આ દાનાદિ કાર્યમાં પણ ઉચિતપણું જાળવવાની બહુ બહુ જરૂર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરે બરાબર જોઇ વિચારીને જેમ ઘટે તેમ કરવા યોગ્ય છે. દાન આપવું તે પણ-'લે રાંકા! લેતો જા!' એવા તુચ્છ ભાવથી, અથવા 'ઉપર હાથ રાખવા'ના ભાવથી આપવું,-એ ઉચિત નથી, પણ અનુચિત છે. યથા-**યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય દાન યોગ્ય રીતે આદરથી આપવું**, તે પાત્રને પોતાનું દીન-લાચારપણું ન લાગે-ન વેદાય, ઓશીઆળાપણું ન લાગે, એમ **'જમણો હાથ આપે ને ડાબો હાથ ન જાણે'** એવી રીતે આપવું, તે ઉચિતપણું છે. ઇસ્પિતાલ-ઔષધાલય વગેરેમાં પણ દીન-દુઃખી દરદીઓ પ્રત્યે અનાદર બતાવવામાં આવે, 'આ તો મફતીઆ છે' એમ જાણી તેની બરાબર કાળજી ન લેવામાં આવે, એ ઔચિત્ય નથી. પણ ગરીબ દરદીઓ પ્રત્યે તો ખાસ હમદર્દી બતાવી, તેની ઓર વિશેષ કાળજી લેવી, નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવવી, એ જ ખરૂં ઉચિતપણું છે. આવું ઉચિતપણું જાળવવું એ દાતા સદ્‌ગૃહસ્થની ફરજ છે, અને તે જાળવશે તો જ સાચો સેવાધર્મ બજાવી શકશે. તેમાં પણ યોગ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ભાવમાં **યોગ્યકાળે** કરેલી થોડી દાનાદિ સેવા પણ, જેટલી લાભકારી થાય છે, જેટલી ઉગી નીકળે છે, તેટલી અકાળે કરેલી ઘણી સેવા પણ થતી નથી. વરસાદમાં એક દાણાની પણ અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય છે, વરસાદ વગર કરોડો દાણા નકામા જાય છે.* માટે સેવાધર્મમાં પણ યોગ્ય અવસર જાળવવો, એ ઉચિત છે. આ બધા સ્થૂળ દૃષ્ટાંત છે. આમ સર્વત્ર યથાયોગ્યપણે જેમ ઘટે તેમ સેવાધર્મ આદરવો, **યથાશક્તિ જનતાની સેવા** કરવી, એ પણ ચરમાવર્ત્તનું ચિહ્ન છે.

"દીન કહ્યા વિણ દાનથી, દાતાની વાધે મામ;
જલ દીએ ચાતક ખીજવી રે, મેઘ હુઓ તિણે શ્યામ....ચંદ્રપ્રભ."—શ્રી યશોવિજયજી

આમ અત્રે ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ કહ્યા,-દુઃખીઆની દયા, ગુણી પ્રત્યે અદ્વેષ, સર્વની અભેદપણે ઉચિત સેવા. આ લક્ષણ જેનામાં વર્ત્તે છે, તે ચરમ આવર્ત્તમાં વર્તે છે, તેને

* "कालेऽल्पमपि लाभाय नाकाले कर्म बह्वपि ।
वृष्टौ वृद्धिः कणस्यापि कणकोटिर्वृथान्यथा ॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

"धर्माङ्गख्यापनार्थं च दानस्यापि महामतिः ।
अवस्थौचित्ययोगेन सर्वस्यैवानुकम्पया ॥"—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક.

સાર બોધ

ભવચક્રનો છેલ્લો આંટો છે, એમ જાણવું. આ બાહ્ય ચિહ્નો પરથી ભવચક્રનો છેલ્લો ફેરો બાકી છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. બાકી વિશેષ તો અતીંદ્રિય એવા યોગીજ્ઞાનને ગમ્ય છે, માટે ચરમાવર્ત્તમાં આવવું હોય, ભવનો છેલ્લો ફેરો કરવો હોય, ને યોગબીજની વાવણી કરવી હોય, તો આ લક્ષણો ગુણો આત્મામાં પરિણમાવવા જોઈએ; દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને કોમળ-આર્દ્ર કરવું જોઈએ; ગુણ-અદ્વેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકખી કરવી જોઈએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ. એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકારે બોધ આપ્યો.

અને આ ઉપરથી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે-કાળસ્થિતિ પાકશે, ભવપરિણતિ પરિપાક થશે, ભવની મુદત પૂરી થશે, ત્યારે આપણે માર્ગ પામશું, માટે આપણે તો તેની રાહ જોયા કરશું,-એવું ખોટું આલંબન પકડી આળસુ-પ્રમાદી થવા યોગ્ય નથી, પાદપ્રસારિકા અવલંબવા યોગ્ય નથી, હાથ જોડી બેસી રહી પુરુષાર્થહીન થવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાનીપુરુષોએ કાળલબ્ધિપરિપાક વગેરે કહ્યા છે, તેનો ઊલટો અનર્થકારી અર્થ કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિં; પુરુષાર્થની જાગ્રતિ જ પ્રેરે. માટે **જ્ઞાનીનો આશય** સમજવો જોઈએ.

પુરુષાર્થ પ્રેરણા

આપણી પોતાની તથાભવ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણતા નથી પણ તે ભવ્યતાનો પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો આપણા હાથમાં છે. એટલે કે આપણી ભવ્યતા-યોગ્યતા કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ. આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની મુદત એની મેળે પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે-મગમાં પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચડાવીએ તો પાકે, એની મેળે કોઈ કાળે પાકે નહિં. તેમ ભવ્ય એવા આત્મામાં પણ ભવ્યતા-યોગ્યતા આણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની મેળે યોગ્યતા આવે નહિં. એટલા માટે જો પરમાર્થની ઈચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ જેમ પાકે, ભવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામાં યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે તેવા ઉપાય લેવાનો **સત્ય પુરુષાર્થ** કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપાયોમાં પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક જે ઉપાય-દયા વગેરે અહીં સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઈએ; શુદ્ધ નિમિત્તકારણના પ્રબળ અવલંબનથી ઉપાદાન પ્રગટાવવું જોઈએ,-કે જેથી કરીને ભવપરિણતિ છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં આવી ઉભી રહે, ભવનો છેલ્લો ફેરો બાકી રહે, ને તેમાં પણ જેમ બંને તેમ ઓછા ભવ કરવા પડે. આમ અત્રે ધ્વનિ છે. આની સાથે સંવાદી એવા પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક વીરગર્જનારૂપ સત્ય વચનો વર્તમાનયુગના પરમ સંત-ભાવયોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** જેવા જ્ઞાનાવતાર પુરુષે ઉચ્ચાર્યા છે:—

"જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિં આત્માર્થ.
દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને કારણ કે એમ છે, એથી કરીને—

एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।
शुभो निमित्तसंयोगो जायतेऽवञ्चकोदयात् ॥ ३३ ॥

ભદ્રમૂર્ત્તિ મહાત્મ તે, એવા જીવને જોગ;
અવંચક ઉદયે ઉપજે, શુભ નિમિત્તસંયોગ. ૩૩

અર્થ:—એવા પ્રકારના ભદ્રમૂર્ત્તિ મહાત્મા જીવને, અવંચકના ઉદય થકી, શુભ નિમિત્ત સંયોગ ઉપજે છે.

વિવેચન

"ચાહે ચકોર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગી રે;
તિમ ભવિ સહજ ગુણે હોવે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે. વીર૦"—શ્રી યો. સ૦ ૧-૧૩

ઉપરમાં જે હમણાં જ દયા વગેરે લક્ષણ કહ્યા તે લક્ષણવંતો યોગી પુરુષ કેવો હોય? તે ભદ્રમૂર્ત્તિ-ભદ્રમૂર્ત્તિવાળો હોય, કલ્યાણરૂપ ભલી આકૃતિવાળો હોય. તેને દેખતાં જ તે ભદ્ર, ભલો, રૂડો જીવ છે એવી સ્વાભાવિક છાપ પડે. તે પ્રિયદર્શન હોય, તેનું દર્શન પ્રિય-વ્હાલું લાગે એવું હોય, તેને દેખતાં જ તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે એવો તે પ્રિયદર્શી 'દેવાનાં પ્રિય' હોય. અને તે 'મહાત્મા' કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે સદ્‌વીર્યનો-ઉત્તમ આત્મવીર્યનો તેને યોગ બન્યો છે. આવા ભદ્રમૂર્ત્તિ મહાત્મા જીવને શુભ નિમિત્તનો સંયોગ ઉપજે છે, તેને સદ્‌યોગ વગેરેનો જોગ બાઝે છે. ઉત્તમને ઉત્તમ નિમિત્ત સહેજે મળી આવે છે; તેવું તેવાને ખેંચે, 'Like attracts like' તે ન્યાયે યોગ્ય સુપાત્ર જીવને તેના પુણ્યપ્રાગ્‌ભારથી ખેંચાઇને તથારૂપ યોગ્ય નિમિત્ત સાંપડે છે, અને તે ઉત્તમ નિમિત્તો

શુભ નિમિત્ત સંયોગ

વૃત્તિઃ-एवंविधस्य जीवस्य—એવા પ્રકારના જીવને, હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળા યોગીને, **भद्रमूर्तेः**—ભદ્રમૂર્તિ, પ્રિયદર્શન, જેનું દર્શન પ્રિય-વ્હાલું લાગે એવાને, **महात्मनः**—મહાત્માને-સદ્‌વીર્યના યોગે કરીને, શું? તો કે-**शुभ**—શુભ, પ્રશસ્ત, શું? તો કે-**निमित्तसंयोगः**—નિમિત્ત સંયોગ, સદ્‌યોગ આદિનો સંયોગ,-કારણ કે સદ્‌યોગ આદિનું જ નિઃશ્રેયસસાધનનું-મોક્ષસાધનનું નિમિત્તપણું છે, **जायते**—ઉપજે છે. ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું [illegible] ...ચકના ઉદયથકી. કહેવામાં આવતા સમાધિવિશેષના-યોગવિશેષના ઉદયને લીધે,

મોક્ષના અમોઘ સાધનરૂપ થઇ પડે છે. જેમ ચકોર કુદરતી રીતે જ ચંદ્રને ચાહે છે, જેમ ભમરો સ્વભાવથી જ માલતીનો ભોગી બને છે, તેમ ભવ્ય-યોગ્ય સુપાત્ર જીવ પણ સહજ ગુણે કરીને ઉત્તમ નિમિત્તનો સંયોગ પામે છે.

"વ્યસન ઉદય જે જલધિ અનુહરે, શશિને તેજ સંબંધે;
અણુસંબંધે કુમુદ અનુહરે, શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રબંધે....થાશું૦"—શ્રી યશોવિજયજી
"ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનતોજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ ઉત્તમ નિમિત્તનો યોગ પણ શા કારણથી થાય છે? તે પણ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ત્રણ અવંચકના ઉદયથી આ નિમિત્ત મળી આવે છે આ અવંચક એક પ્રકારનો યોગવિશેષ છે. તેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે. આ અવંચકરૂપ કારણનો યોગ બને તો તેવા નિમિત્તનો યોગ બને છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

"કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે, એ નિજ મત ઉનમાદ. સંભવ૦"—શ્રી આનંદઘનજી
"કારણથી કારજ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલના૦
દેવચંદ્ર પદ પાઈયે હો, કરત નિજ ભાવ સભાલ....લલના૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ વિના કાર્ય થાય જ નહિં, આ સનાતન નિયમ છે, પણ એ કારણ વિના કાર્ય સાધવાની જે વાત કરે છે, તે તો કેવળ પોતાના મતનો ઉન્માદ જ છે. છતાં કેટલાક લોકો અસમંજસ ભાવે ઉપાદાન અને નિમિત્તના યથાયોગ્ય વિભાગ-સંબંધની મર્યાદાનું ભાન નહિં હોવાથી, અથવા બાંધી લીધેલા ભ્રામક ખ્યાલને લીધે ઊંધુ વિપર્યસ્ત સમજતા હોવાથી, એકાંતિક પક્ષ ગ્રહીને, ઉપાદાનને નિમિત્ત જાણે એક બીજાના વિરોધી પ્રતિસ્પર્ધી હોય, એમ અર્થવિહીન શુષ્કજ્ઞાનરૂપ વાતોથી પરમ ઉપકારી નિમિત્તનો અપલાપ કરતા રહી, 'ઉપાદાન ઉપાદાન' એમ શબ્દ માત્ર કહેતા ફરે છે, તે શ્રી **આનંદઘનજીના** શબ્દોમાં 'નિજ મત ઉન્માદ'જ છે. કારણ કે એકલા ઉપાદાનનો કે એકલા નિમિત્તનો એકાંતિક પક્ષ-આગ્રહ કરવો તે કેવલ વિપર્યાસરૂપ-ભ્રાંતિરૂપ પ્રગટ મિથ્યાત્વ જ છે જે એવો એકાંતિક પક્ષ ગ્રહે છે, તે ઉપાદાન ને નિમિત્તનો પરસ્પર સાપેક્ષ પૂર્ણ અવિરોધ સહકારરૂપ સંબંધ જાણતો જ નથી, અને એકાંતિક મિથ્યા અસત્ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી જ્ઞાનીના સનાતન માર્ગનો લોપ કરે છે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે. કારણ કે ઉપાદાનને ભૂલી એકલા નિમિત્તને પકડ્યાથી જેમ કાંઇ વળતું નથી, તેમ નિમિત્તને છોડી એકલા ઉપાદાનથી પણ કાંઈ વળતું નથી.

योगक्रियाफलाख्यं यच्छ्रूयतेऽवञ्चकत्रयम् ।
साधूनाश्रित्य परममिषुलक्ष्यक्रियोपमम् ॥ ३४ ॥

અવંચકત્રય પરમ જે, યોગ ક્રિયા ફલ નામ;
સાધુ આશ્રી-તે બાણની, લક્ષ્ય ક્રિયા સમ આમ. ૩૪

અર્થ:—સાધુઓને—સત્પુરુષોને આશ્રીને, યોગ ક્રિયા ને ફલ નામનું પરમ અવંચકત્રય (ત્રિપુટી) સંભળાય છે, તેને બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા છે

વિવેચન

"નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવંચક હોય....રે સખી૦
કિરિયાવંચક તિમ સહી સખી૦ ફલ અવંચક જોય રે સખી૦ ચંદ્રપ્રભુ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક એ ત્રણ પ્રકારના અવંચકની ત્રિપુટી શાસ્ત્રમા કહેલ છે. આ **અવંચક** એક પ્રકારનો અવ્યક્ત સમાધિવિશેષ—યોગવિશેષ છે, નાના પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે ઉપજતો તેવા પ્રકારનો આશયવિશેષ-ચિત્તપરિણામવિશેષ છે.

ત્રણ અવંચક

'અવંચક' એટલે શું? અવંચક એટલે વંચે નહિં, છેતરે નહિં તે. જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, આડાઅવળો-વાંકો જાય નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિસંવાદી, રામબાણ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં—ચૂકે નહિં—વાંકો જાય નહિ તે **યોગાવંચક.** ક્રિયા એવી કે કદી વંચે નહિં—ફોગટ જાય નહિં—વાંકી જાય નહિ તે **ક્રિયાવંચક.** ફલ એવું કે કદી વંચે નહિં—ખાલી જાય નહિં—વાંકું જાય નહિં, તે **ફલાવંચક.**

સત્પુરુષોને આશ્રીને

આ પરમ—ઉત્તમ એવું અવંચકત્રય સાધુઓને એટલે કે સાચા સાધુગુણથી શોભતા સાચા 'મુનિ' એવા જ્ઞાની પુરુષોને અવલંબીને છે, એમ તેનો સંબંધ સમજવાનો છે. એટલે કે સાચા સાધુસ્વરૂપ સત્પુરુષનો—સદ્ગુરુનો યોગ, જોગ, તથારૂપ ઓળખાણ તે **યોગાવંચક** છે; તે યોગ કદી વંચે નહિં, અમોઘ હોય, અવશ્ય

વૃત્તિ.-योगक्रियाफलाख्यं यस्माच्छ्रूयतेऽवञ्चकत्रयम्—કારણ કે યોગ, ક્રિયા ને ફલ નામનું અવંચકત્રય આગમમાં સંભળાય છે,—'योगावञ्चकः क्रियावञ्चकः फलावञ्चकः' એ વચન ઉપરથી. આ અવ્યક્ત સમાધિ જ છે,—તેના અધિકારમાં પાઠ છે તેથી. આ ચિત્ર (જૂદા જૂદા) ક્ષયોપશમથકી તથાપ્રકારનો આશયવિશેષ છે. અને આ साधूनाश्रित्य—સાધુઓને આશ્રીને, સાધુઓ એટલે મુનિઓ, परमम्—પરમ એવું અવંચકત્રય સ્વરૂપથી તો આ इषुलक्ष्यक्रियोपमम्—બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમાવાળું છે. બાણની લક્ષ્યક્રિયા, તેની પ્રધાનતાએ કરીને, તેનાથી અવિસંવાદિની જ હોય,—નહિં તો લક્ષ્યક્રિયાપણાનો અયોગ હોય તેટલા માટે. (બાણ બરાબર તાકે એ જ લક્ષ્યક્રિયા, નહિ તો લક્ષ્ય ક્રિયા બને નહિં) એમ સાધુઓને આશ્રીને યોગાવંચક તે, તેના યોગનો અવિસંવાદી હોય છે; એમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેના ફલને આશ્રીને, આ એમ જ, દ્રવ્યથી છે

અવિસંવાદી હોય. અને પછી સત્પુરુષને તેવા સત્પુરુષસ્વરૂપે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદન, નમસ્કાર, વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે **ક્રિયાવંચક** કહેવાય; તે ક્રિયા કદી વંચે નહિ-ફોગટ જાય નહિં, અચૂકપણે અવશ્ય ધર્મલાભદાયી થાય જ. અને આમ સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુને તથારૂપે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદનાદિ ક્રિયા કરવામાં આવી, તેનું ફલ પણ કદી વંચે નહિં, અમોઘ હોય, અચૂકપણે પ્રાપ્ત થાય, તે **ફલાવંચક** જાણવું. આ ત્રણ અવંચક અહીં આ દૃષ્ટિમાં **દ્રવ્યથી** હોય છે.

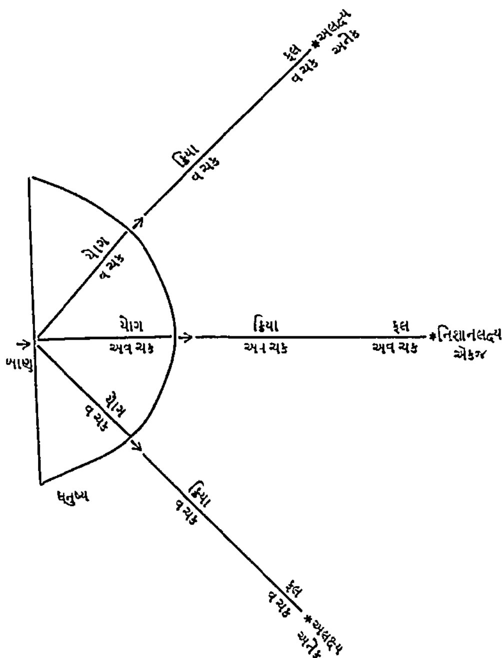
"સદ્‌ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી ફલ હોય જેહો રે;
યોગ ક્રિયા ફલ ભેદથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય ૧-૧૨

આ અવંચક ત્રિપુટીને **બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા** બરાબર ઘટે છે. જેમ લક્ષ્યને-નિશાનને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણ લક્ષ્યને અવશ્ય વિંધે, ચૂકે નહિ, ખાલી જાય નહિં-અફળ થાય નહિં, નિજ કાર્યની સિદ્ધિ કરે; તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને-તાકીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે, અમોઘ અચૂક હોય, અવિસંવાદીપણે સ્વકાર્યની ચોક્કસ સિદ્ધિ કરે. આમાં નિશાનને બરાબર તાકીને બાણનો ધનુષ્ય સાથે યોગ-જોડાણ થવું, અનુસંધાન થવું, તેની બરાબર **યોગાવંચક** છે. આમ બરાબર તાકેલા બાણની નિશાન પ્રત્યે ગમન કરવાની જે ક્રિયા, તેની બરાબર **ક્રિયાવંચક** છે. અને નિશાનને વિંધવારૂપ જે કાર્યસિદ્ધિ થવી, તેની બરાબર **ફલાવંચક** છે. આ દૃષ્ટાંત ઘણું અર્થરહસ્ય ભરેલું છે, ને તેના પરથી નીચેના મુદ્દા તારવી શકાય છે:—

બાણની લક્ષ્ય-ક્રિયાની ઉપમા

(૧) બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર નિશાનને તાકીને ન હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વાંકીચૂકી હોય, ને નિશાન ચૂકી જવાય; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય બરાબર તાકયા વિના જો યોગ વંચક હોય, તો તેની સાધક ક્રિયા પણ વંચક હોય અને ફલ પણ વંચક હોય. (૨) બાણનો યોગ-જોડાણ બરાબર નિશાનને તાકીને કરવામાં આવેલ હોય, તો જ નિશાન પ્રત્યેની તેની ગમનક્રિયા સીધી સડસડાટ હોય, ને નિશાન વિંધાય, ચૂકે નહિં; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય બરાબર તાકીને જો યોગ અવંચક કરવામાં આવે, તો પછી તેની સાધક ક્રિયા પણ અવંચક હોય, અને સિદ્ધિરૂપ ફળ પણ અવંચક જ હોય. આમ આ ઉપરથી **ચોભંગી** ફલિત થાય છે:-(૧) યોગ અવંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક હોય (૨) યોગ અવંચક હોય, તો પછીના ક્રિયા-ફલ વંચક ન હોય (૩) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ પણ વંચક હોય (૪) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક ન હોય આ સર્વનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવી શકશે:—

આકૃતિ — ૬

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક ચોગ જ જો બરાબર ન હોય તો બધી બાજી બગડી જાય છે. અને આ ચોગ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે; એટલે સાચા સત્પુરુષને, સદ્ગુરુનો જોગ બરાબર ન બને, તો ક્રિયા ને ફલનો ઘાણ પણ બગડી જાય છે તે આ રીતે-(૧) સદ્ગુરુ સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તે ઓળખાય નહિં, તો તેનો ચોગ અયોગરૂપ થઈ પડે છે, નિષ્ફળ જાય છે. (૨) અથવા અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની લીધા હોય,-તો પણ ચોગ અયોગરૂપ થાય છે, ટેલીફોનમાં ખોટો નંબર જોડાઇ ગયા જેવું થાય

છે ! (૩) અથવા સદ્ગુરુ મળ્યા હોય, પણ પોતાનામાં તેવી યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. 'લગન વેળા ગઈ ઊંઘમાં' તેના જેવું થાય છે !

અને બીજું એ સમજવાનું છે કે બાણનું નિશાન-લક્ષ્ય એક જ હોય છે. તે નિશાનથી આડુંઅવળું-વાંકુંચુંકું, ઉપર નીચે બાણ જાય, તો નિશાન વિંધાતું નથી, ખાલી જાય છે, અફળ જાય છે, અથવા આડા-અવળા અલક્ષ્ય વિંધવારૂપ અનેક ફળ થાય છે, પણ એક ઇષ્ટ લક્ષ્ય પામવારૂપ ફળ મળતું નથી. તેમ પરમાર્થમાં પણ એક જ નિશાન છે, એક જ લક્ષ્ય છે. અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે. એટલે જે યોગ, જે ક્રિયા તે એક મોક્ષ પ્રત્યે લઇ જાય, તે જ સફળ છે, બાકી બીજી બધી અફળ છે અથવા તો એક મોક્ષરૂપ ફળને ચૂકી જઈ, ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ અનેક ફળ* આપનારી છે. આમ **અવંચક** એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની એકતા છે, અને **વંચક** એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની અનેકતા છે.

લક્ષ્ય એક જ

"એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફલ અનેકાંત લોચન ન દેખે;
ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંહે લેખે....ધાર તરવારની૦"
—શ્રી આનંદઘનજી

આમ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ જો યોગ બને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા જો કરવામાં આવે, અને તેના જ સંધાનરૂપ એક મોક્ષફળ જો મળે, તો એ ત્રણે **અવંચક** છે. પણ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાનરૂપ યોગ ન હોય, વિવિધલક્ષી અનેકાંત ક્રિયા હોય, અને તેથી કરીને વિવિધ અનેકાંત ફળ-ચારે ગતિમાં રડવડવારૂપ ફળ મળે, તો એ ત્રણે **વંચક** છે. અને આ લક્ષ્યનું ભાન પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષના સમાગમ યોગથી થાય છે, માટે સાચા **સદ્ગુરુનો યોગ-તથારૂપ ઓળખાણ** તે કારણનું પણ કારણ હોવાથી **યોગાવંચક** છે, તે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સેવા ભક્તિ આદિ કરવા તે **ક્રિયાવંચક** છે, અને પરંપરાએ તેના ફલરૂપે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી તે **ફલાવંચક** છે.

"જીવને જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ થયે તથાપ્રકારે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોળાં પડવાનો પ્રકાર બનવા યોગ્ય છે, કે જેમ બની અનુક્રમે તે પરિક્ષીણપણાને પામે છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા ભણી ચિત્ત વળી આવે છે. વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. × × × જીવને

---

* "जे अबुद्धा महाभागा वीरा असमत्तदंसिणो । असुद्धं तेसिं परक्कतं सफलं होइ सव्वसो ॥
जे य बुद्धा महाभागा वीरा सम्मत्तदंसिणो । सुद्धं तेसिं परक्कंतं अफलं होइ सव्वसो " ॥
—શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર (પરમાર્થ માટે જુઓ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૭૯૧)

સત્પુરુષનો યોગ થયે તો એવી ભાવના થાય કે અત્યાર સુધી જે મારાં પ્રયત્ન કલ્યાણને અર્થે હતાં તે સૌ નિષ્ફળ હતાં-લક્ષ વગરના બાણની પેઠે હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અપૂર્વ યોગ થયો છે, તો મારાં સર્વ સાધન સફળ થવાનો હેતુ છે." ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૩૩

"પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત...સંભવ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

"સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ **વંચક-અવંચક** શબ્દના પ્રયોગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે ઘણો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે. વંચક એટલે છેતરનાર, ઠગનાર, છળનાર; અવંચક એટલે નહિં છેતરનાર, નહિં ઠગનાર, નહિં છળનાર. ઠગ જેમ માણસને ભૂલાવામાં નાંખી દઈ, થાપ આપે છે, તેમ આ વંચક યોગાદિ જીવને ભૂલાવામાં-ભ્રમણામાં નાંખી દઈ, ઠગે છે, છેતરે છે, છળે છે! કારણ કે મૂળ લક્ષ્યનું ભાન ન હોવા છતાં, જીવ બિચારો બફમમાં ને બફમમાં એમ માને છે કે હું યોગ સાધું છું, હું ક્રિયા કરૂં છું, મને ફળ મળશે. પણ તે બિચારો ઠગાય છે! ને અનંત યોગ સાધતાં છતાં, અનંત ક્રિયા કરતાં છતાં, તે ઊંધે રવાડે ચડી ગયો હોવાથી અનંત ફળ પામતો રહી, ચારે ગતિમાં રડવડે છે-રખડે છે! આવી ને આવી ભ્રમણામાં આ જીવે વંચક એવા અનંત યોગ-સાધન કરવામાં કાંઇ બાકી રાખી નથી, વંચક એવી અનંત ક્રિયા કરવામાં કાંઇ મણા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવવામાં કાંઇ પાછી પાની કરી નથી! પણ તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઇ છે, 'છાર પર લિંપણા' જેવી નકામી થઇ છે, ને પરમાર્થે તેનું પરિણામ મોટું મીંડું આવ્યું છે!!

વંચક યોગનું ઠગપણું

કારણ કે અનંતકાળના પરિભ્રમણમાં આ જીવે અનંતવાર દીક્ષા ગ્રહણ કરી હશે, સાધુ-સંન્યાસી-બાવો બન્યો હશે! મેરુપર્વત જેટલા ઓઘા-મુહપત્તિ વાપર્યા હશે! યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અથાગ આદર્યા હશે; વનવાસ લઇને, મૌન ધારણ કરી દૃઢ પદ્માસન લગાવીને બેસી ગયો હશે! પ્રાણાયામ વગેરે હઠયોગના પ્રયોગો કરી સમાધિ ચઢાવી ગયો હશે! સ્વરોદય વગેરે જાણી અને મંત્ર-તંત્રાદિના ચમત્કાર બતાવી મુગ્ધજનોને ભોળવ્યા હશે! અનેક પ્રકારના જપ-તપ કર્યા હશે. સર્વ શાસ્ત્રનો પારંગત બની આગમધર, શ્રુતધર, શાસ્ત્રજ્ઞમાં ખપ્યો હશે! સ્વમતના મંડનમાં ને પરમતના ખંડનમાં પાવરધો બની 'દિગ્વિજય' કરવા પણ નીકળી પડ્યો હશે! અરે! પોતાનું કાંઇ પણ ઠેકાણું નહિં છતાં, ઊંચા વ્યાસપીઠ પરથી મોક્ષ સુધીના ઉપદેશરૂપ મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપી, સાક્ષાત્ વાચસ્પતિના જેવી વક્તાબાજી કરી, વ્યાખ્યાનધરાઓ ધ્રૂજાવીને સભાઓ ગજાવી હશે!

મોટું મીંડું!

આટલું બધું એ બિચારાએ અનંતવાર કર્યું હશે! પણ તેના હાથમાં હજુ કાંઇ આવ્યું નહિં! તેના હાથ તો ખાલી ને ખાલી! મોક્ષ તો હતો એટલો જ દૂર પડ્યો છે!

'તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો'

કારણ કે એક મૂળભૂત કારણ જે કરવાનું સૌથી પ્રથમ અગત્યનું હતું, તેનો તેને યોગ ન બન્યો; સાચા સદ્‌ગુરુનો તેને યોગ ન મળ્યો, એટલી એક ખામી રહી ગઇ! એટલે એના એ બધાં સાધન સ્વરૂપે સાચા છતા, તેને તો બંધનરૂપ બની એળે ગયા, શૂન્યમાં પરિણમ્યા! હજારો કે લાખો વિજળીની બત્તી ગોઠવી હોય, પણ એક 'મેઇન સ્વીચ' (મુખ્ય ચાવી) ચાલુ ન હોય, તો બત્તી પ્રગટે નહિં, અંધારૂં જ રહે, તેમ અનંત સાધનો કરે, પણ સદ્‌ગુરુનો યોગ ન હોય, તો જ્ઞાન-દીવો પ્રગટે નહિં, અંધારૂં જ રહે. આ અંગે-જાણે સાક્ષાત્ જોગીંદ્ર ગર્જના કરતા હોય, એવો પ્રગટ ભાસ આપતા પરમ વેધક વચનો **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પ્રકાશ્યા છે:—

' યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ લિયો;
વનવાસ લિયો મુખ મૌન રહ્યો, દઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મન-પૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો, હઠ જોગ પ્રયોગ સુતાર ભયો;
જપભેદ જપે તપ ત્યૌંહિ તપે, ઉરસેંહિ ઉદાસિ લહી સબપેં.
સબ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે, મતમંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો.
અબ ક્યોં ન બિચારત હૈ મનસે, કછુ ઔર રહા ઉન સાધનસેં;
બિન સદ્‌ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે?
કરુના હમ પાવત હૈ તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસેં, જબ સદ્‌ગુરુચર્ન સુપ્રેમ બસે.
તનસે, મનસેં, ધનસેં, સબસેં, ગુરુદેવકિ આન સ્વઆત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમઘનો."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સંતચરણ આશ્રય વિના વંચક

આમ સંતચરણના આશ્રય વિના સમસ્ત સાધન-ક્રિયાદિ પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે, વંચક બન્યા છે, ઠગનારા બન્યા છે **ભાવયોગી** એવા સાચા સત્પુરુષનો-ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામા આવે, તો જ સત્‌સ્વરૂપનો લક્ષ થવાથી અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફલ થાય એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકારે **'સાધુને આશ્રીને'-સંતનો આશ્રય કરીને**, એ શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂકયો છે. કારણ કે આ અવંચક ત્રિપુટીની પ્રાપ્તિ થયા પૂર્વેના જીવને જે જે યોગ થયા છે, જીવે જે જે ક્રિયા આચરી છે, જીવને જે જે ફળ મળ્યા છે, તે બધાય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વંચક-છેતરનારા થયા છે;

મૂળ આત્મલક્ષ્યથી ચુકાવનારા હોઇ લક્ષ્ય વિનાના બાણુ જેવા થયા છે! કારણ કે જીવને કદાચ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો સમાગમ યોગ થયો હશે, પણ તેને તે સ્વરૂપે નહિં ઓળખવાથી, તે વંચક થયો છે, ફોગટ ગયો છે. તેમ જ અનંત સાધન ક્રિયા પણ જીવે અનેક વાર કરી હશે, પણ તે તથારૂપ ઓળખાણ વિના અને સાધ્યરૂપ સ્વરૂપલક્ષ્યને જાણ્યા વિના એટલે તે પણ વંચક થઇ છે, ઇષ્ટ કાર્યસાધક થઇ નથી, ઉલટી બાધક થઇ છે! સાધક હતા તે ઊંધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે બંધક થઇ પડ્યા છે! અને આમ ફલ પણ વંચક થયું છે.

"અનંત કાળથી આથડ્યો, વિના ભાન ભગવાન;
સેવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન.
સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;
પાર ન તેથી પામિયો, ઊગ્યો ન અંશ વિવેક.
સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઇ ઉપાય;
સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય?—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવા વંચક યોગ ક્રિયા ને ફલ દૂર થઇ, અત્રે આ પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિમાં વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને અવંચક યોગ-ક્રિયાફલની પ્રાપ્તિ (દ્રવ્યથી) થાય છે,–અને તે પણ સંત ચરણના શરણરૂપ આશ્રયને લઇને, એ મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આ અવંચકત્રય પણ જેના નિમિત્તે હોય છે, તે કથવા માટે કહે છે:—

एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।
अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलाल्पता ॥ ३५ ॥

સત્પ્રણામાદિ નિમિત્ત આ, સ્થિત સિદ્ધાંતે કલ્પ;
ને એનો હેતુ પરમ, તથા ભાવમલ અલ્પ. ૩૫

અર્થ:—અને આ અવંચકત્રિપુટી સત્પ્રણામ આદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ સમયમાં એટલે સિદ્ધાંતમાં સ્થિત છે; અને આ સત્પ્રણામાદિનો પણ પરમ હેતુ તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા એ છે.

વૃત્તિ:-एतच्च—અને આ અવંચકત્રિપુટી, सत्प्रणामादिनिमित्तं-સત્ પ્રણામાદિ નિમિત્તે સાધુઓ પ્રત્યે વન્દનાદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ અર્થ છે. समये स्थितं-સમયમાં સ્થિત છે, સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. अस्य-આનો, સત્ પ્રણામ આદિનો, हेतुश्च परमः-પરમ હેતુ વળી, કયો! તે માટે કહ્યું-तथा भावमलाल्पता-તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા-એ છે. એટલે કર્મસંબંધની યોગ્યતાની અલ્પતા-એ છે. રત્ન વગેરેનો મલ દૂર થયે, જ્યોત્સ્ના-પ્રકાશ વગેરેની પ્રવૃત્તિની જેમ,-એવું યોગાચાર્યો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ત્રણ અવંચક કહ્યા, તેની પ્રાપ્તિ પણ કયા નિમિત્ત કારણથી થાય? તે અહીં બતાવ્યું છે. સત્પુરુષ, સાચા સાધુ ગુણસંપન્ન સાચા સાધુપુરુષ પ્રત્યે વંદન, નમન, વૈયાવચ્ચ, સેવા-શુશ્રૂષા વગેરે નિમિત્તથી તે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય છે.

અવંચકનું નિમિત્ત સંત ભક્તિ

પ્રથમ તો સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષનો, સાચા સંતનો જોગ થતાં, તેના પ્રત્યે વંદનાદિ કરવામાં આવે. એમ કરતાં કરતાં પરિચયથી તે સત્પુરુષના સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય, એટલે યોગાવંચક નીપજે. પછી તેની તથારૂપ ઓળખાણ થયે, જે તેના પ્રત્યે વંદન-નમસ્કાર-વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરાય, તે ક્રિયાવંચકરૂપ હોય. અને સત્પુરુષ, સાચા ભાવસાધુ પ્રત્યેની તેવી વંદનાદિ ક્રિયાનું ફળ પણ અમોઘ-અચૂક હોય, એટલે ફલાવંચક હોય. આમ આ બધાનું મૂળ સાચા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષની નિર્મળ ભક્તિ છે.

આ પ્રકારે જ ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગથી ઉપર કહેલા અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ આપ્તપુરુષપ્રણીત સિદ્ધાંતમાં-આગમમાં દઢપણે સ્થાપવામાં આવ્યું છે, એવો સિદ્ધાંત નિશ્ચિતપણે પ્રતિષ્ઠિત છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા-સમય છે.' એ

'બિના નયન પાવે નહિં'

સિદ્ધાંત અખંડ નિશ્ચયરૂપ હોઇ, કોઇ કાળે ફરે નહિં. સાક્ષાત્ સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુના યોગે જ જીવનો કલ્યાણમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય, એમ ત્રણે કાળમાં સ્થિતિ છે, એમ ત્રણે કાળમાં પરમાર્થ પામવાનો માર્ગ એક જ છે. કારણ કે 'વિના નયનની વાત' એટલે કે ચર્મચક્ષુને અગમ્ય ને જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને ગમ્ય એવી જે વાત છે, તે 'વિના નયન'-સદ્‌ગુરુની દોરવણી વિના પ્રાપ્ત થાય નહિં; અને જો સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવે, તો સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય. જો તરસ છીપાવવાની ઇચ્છા હોય, તો તે છીપાવવાની રીત પણ છે, અને તે પણ ગુરુગમ વિના કદી પ્રાપ્ત થાય નહિં,-એમ અનાદિ સ્થિતિ છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ જ્ઞાની સત્પુરુષોએ ભાખ્યું છે:—

> "બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનકી બાત;
> સેવે સદ્‌ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.
> બુઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ બુઝનકી રીત;
> પાવે નહિં ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

> "પ્રવચન અંજન જો સદ્‌ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;
> હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન."—શ્રી આનંદઘનજી

અને એવા ઉત્તમ સાચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્‌ગુરુની સંગતિનો લાભ પણ ક્યારે મળે? તેવો ઉત્તમ 'જોગ' ક્યારે બને? તેનું કારણ પણ અહીં કહ્યું

ભાવમલ અલ્પતા

કે-જ્યારે તેવા પ્રકારની ભાવમલની અલ્પતા થાય, ત્યારે તેવો 'જોગ' જીવને બાઝે, જ્યારે અંદરનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઇ જઇને ઓછો થાય, ત્યારે તેવું નિમિત્ત મળી આવે. આવા 'પુણ્ય પંડૂર જ્યારે પ્રકટે', ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય 'એહવો સાહિબ સેવે તેહ હજૂર, જેહના પ્રગટે રે કીધા પુણ્ય પંડૂર' (યશોવિજયજી). રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર થાય, તેમ તેમ તેની કાંતિ-ચળકાટ ઝળહળી ઊઠે છે; તેમ આત્માનો ભાવમલ-અંદરનો મેલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ કાંતિ ઓર ને ઓર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ ઓર ને ઓર ઝળકતો જાય છે.

"કલ્યાણને વિષે પ્રતિબંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવા ઘટે છે, અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી **મળ, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન** એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે જ્ઞાની પુરુષોના વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. × × × સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અલ્પારંભ, અલ્પપરિગ્રહ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ એ વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે.'
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ માંહેનો મલ ધોવાતાં, જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, તેમ તેમ તેનામાં સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે, અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંબકથી આકર્ષાઇને તેને સત્પુરુષના જોગરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાંપડે છે. તાત્પર્ય કે-આત્મમલિનતા દૂર કરતો રહી જીવ જો પોતાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધારે, અને સદ્ગુરુ આદિ ઉત્તમ નિમિત્તનું સેવન-ઉપાસન કરતો રહે, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

"અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો,
શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જબ ચિદ્ઘન, કર્તા ભોક્તા ઘરનો....શ્રી સીમંધર"—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે વ્યતિરેકપ્રધાનપણે કહે છે—

नास्मिन् घने यतः सत्सु तत्प्रतीतिर्महोदया ।
किं सम्यग् रूपमादत्ते कदाचिन्मन्दलोचनः ॥ ३६ ॥

વૃત્તિઃ-नास्मिन्—ન હોય, આ-ભાવમલ, घने-ઘન, પ્રબલ હોતાં, यतः-કારણ કે, सत्सु-સાધુઓ પ્રત્યે, तत्प्रतीतिः-તેની પ્રતીતિ (આ ભાવમલ ઘન-પ્રબલ હોય ત્યારે સાધુઓ પ્રત્યે તેની પ્રતીતિ ન હોય) તે પ્રતીતિ કેવી વિશિષ્ટ હોય ? તે માટે કહ્યું-महोदया-મહોદયવાળી, અભ્યુદય આદિના સાધકપણાએ કરીને મહાઉદયવાળી, પ્રતિવસ્તૂપમાથી આજ અર્થ કહ્યો-किं सम्यग्रूपमादत्ते-શું સમ્યગ્ રૂપ ગ્રહણ કરે ?-લક્ષણ, વ્યંજન વગેરેના સંપૂર્ણપણાએ કરીને कदाचिन्मन्दलोचनः-કદી પણ મંદ લોચનવાળો-દૃષ્ટિવાળો,-ઇંદ્રિયદોષને લીધે, ન જ ગ્રહે એમ અર્થ છે.

આ ઘન હોતાં સત્ પ્રતિ, પ્રતીત મહોદય, ના'ય;
સમ્યગ્ રૂપ શું ગ્રહે કદી, મંદલોચનો કોય? ૩૬

અર્થ:—કારણ કે આ ભાવમલ ઘન-ગાઢ હોય ત્યારે, સત્પુરુષો પ્રત્યે તેની મહોદય-વંતી એવી પ્રતીતિ હોય નહિં. શું મંદ લોચનવાળો કદી પણ બરાબર રૂપ ગ્રહણ કરે ખરો?

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ભાવમલની અલ્પતા થયે તેવા ઉત્તમ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ વાતને વ્યતિરેકથી એટલે નિષેધાત્મક ઉક્તિથી (Negative Affirmation) અહીં દૃઢ કરી છે:-આ ભાવમલની જ્યારે ઘનતા હોય, ગાઢપણું-પ્રબલપણું હોય, ત્યારે સત્પુરુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિં, શ્રદ્ધા-આસ્થા ઉપજે નહિં. આત્માનો અંદરનો મેલ જ્યાંસુધી ગાઢ હોય, ત્યાંસુધી સંતની પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે નહિં. જ્યાંસુધી જીવ ગુરુકર્મી-ભારેકર્મી હોય ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ થાય નહિં. તેવી પ્રતીતિ-અંતર્ આસ્થા ખરેખર! જીવનો મહા ઉદય કરનારી છે-ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા કરનારી છે. આ વાતનું તુલ્ય ઉપમા દ્વારા સમર્થન કરે છે કે-જેની આંખનું તેજ ઓછું છે. મંદ છે, જે દૃષ્ટિદોષથી ઝાંખું ઝાંખું દેખે છે, એવો પુરુષ શું બરાબર વસ્તુ સ્વરૂપ દેખી શકે ખરો? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ઘણો હોવાથી જેના ભાવચક્ષુ ઉઘડ્યા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને બરાબર ન ઓળખી શકે, ન પીછાની શકે; ને ઓળખે નહિં તો પ્રતીતિ પણ ક્યાંથી કરે? આમ 'સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણાની બુદ્ધિ તીવ્ર મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિં કારણ કે ઘણા ઊંચા ઝાડની શાખાને પાંગળો કદી આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિં.'*

હવે અન્વયપ્રધાનપણે અધિકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

अल्पव्याधिर्यथा लोके तद्विकारैर्न बाध्यते ।
चेष्टते चेष्टसिद्ध्यर्थं वृत्त्यैवायं तथा हिते ॥ ३७ ॥

वृत्तिः-अल्पव्याधिः—અલ્પ વ્યાધિવાળો, જેનો રોગ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ જેવો થઇ ગયો છે એવો કોઈ, यथा लोके-જેમ લોકમાં, तद्विकारैः-તેના વિકારોથી, કંડુ-ખજવાળ વગેરેથી, न बाध्यते-વ્યાધિના અલ્પપણાએ કરીને બાધિત થતો નથી. તેમ જ શું? તો કે-चेष्टते च-અને ચેષ્ટા કરે છે, રાજસેવા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરેછે, इष्टसिद्ध्यर्थं-ઇષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે, કુટુંબ વગેરેના પાલન અર્થે. આ દૃષ્ટાંત છે. આ એનો અર્થોપનય છે એટલા માટે કહ્યું—

वृत्त्यैव—વૃત્તિથી જ, ધર્મયોનિરૂપ વૃત્તિવડે કરીને જ. અને આ-"धृतिः श्रद्धा सुविविदिषा विज्ञप्तिरिति धर्मयोनयः"-એ વચન ઉપરથી છે. એટલે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુવિવિદિષા (જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા-જિજ્ઞાસા), અને વિજ્ઞપ્તિ એ ધર્મયોનિઓ છે (ધર્મની જન્મભૂમિઓ છે, ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાનો છે). તેથી આ હેતુભૂત એવી વૃત્તિવડે કરીને જ अयं-આ યોગી, તેવા અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ, સ્થિર એવા અકાર્ય વૃત્તિના નિરોધથી, हिते-હિતમાં, દાન આદિ હિત વિષયમાં ચેષ્ટા કરે છે, (પ્રવર્તે છે)

* "सत्सु सत्त्वधियं हन्त मले तीव्रे लभेत कः ।
अङ्गुल्या न स्पृशेत् पङ्गुः शाखां सुमहतस्तरोः ॥ "—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

સાજો રોગવિકારથી, બાધિત થાય ન જેમ;
ઇષ્ટાર્થે પ્રવર્તે-વૃત્તિથી, હિતમાં આ પણ તેમ. ૩૭

અર્થ:—અલ્પવ્યાધિવાળો પુરુષ જેમ લોકમાં તેના વિકારોથી બાધા પામતો નથી, અને ઇષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આ (યોગી) વૃત્તિથી જ હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઘણા ભાવમલની ક્ષીણતા થયે, અવંચક પ્રાપ્તિની વાત કહી, તેનું અહીં **અન્વયથી** એટલે કે વિધિરૂપ પ્રતિપાદનપદ્ધતિથી (Positive Affirmation) સમર્થન કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ આ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:-કોઇ એક મનુષ્ય છે. તે મોટી બિમારીમાંથી ઊઠ્યો છે. તેનો રોગ લગભગ નષ્ટ થયો છે તે લગભગ સાજો થઇ ગયો છે. માત્ર ખૂજલી વગેરે નાનાસૂના ક્ષુદ્ર-નજીવા મામૂલી વિકારો બાકી છે, પણ તે રહ્યાસહ્યા તુચ્છ વિકારો તેને ઝાઝી બાધા કરતા નથી, બહુ હેરાન કરતા નથી, તેમ જ તેના રોજના કામમાં આડખીલી-અટકાયત કરતા નથી. અને આવો અલ્પ વ્યાધિવાળો, લગભગ સાજો થઇ ગયેલો પુરુષ પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ ખાતર રાજસેવા, વેપાર વગેરે ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે.

તે જ પ્રકારે આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગી વૃત્તિવડી જ ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્ત્તે છે. આ વૃત્તિ ધર્મયોનિ-ધર્મના જન્મસ્થાનરૂપ છે, ધર્મની જન્મદાત્રી જનનીઓ છે. અને તે **વૃત્તિ** ચાર છે:-(૧) ધૃતિ, (૨) શ્રદ્ધા, (૩) સુવિવિદિષા, (૪) વિજ્ઞપ્તિ.

વૃત્તિ ચાર

આવી ચાર પ્રકારની વૃત્તિનો આ મિત્રા દૃષ્ટિવાળા યોગીને સંભવ હોય છે. એટલે એને પ્રથમ તો ધર્મકાર્યમાં **ધૃતિ** હોય છે, ધીરજ હોય છે. પ્રભુના 'ચરણ શરણે' તે 'મરણ સુધીની છેક' દૃઢ ધીરજ ધારણ કરે છે; ફળની તાત્કાલિક અપ્રાપ્તિથી પણ તે નિરાશ થઇ અધીરજ ધરતો નથી, કારણ કે તેને દૃઢ **શ્રદ્ધા** છે કે આ પ્રભુભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યનું ફળ અવશ્યમેવ મોક્ષ છે, માટે એની સાધનાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો એ જ ઉચિત છે. એવી શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી તે ધર્મનું વિશેષ ને વિશેષ સત્સ્વરૂપ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે, **વિવિદિષા** રાખે છે. અને તેવી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત થઇને તે જાણવા માટે સદ્ગુરુને **વિજ્ઞપ્તિ**-વિનંતિ કરે છે, અને તેથી કરીને તેને **વિજ્ઞપ્તિ**-વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ધર્મની માતા જેવી ઉત્તરોત્તર શુભ વૃત્તિઓ આ મહાત્મા મુમુક્ષુ યોગીજનને ઉદ્ભવે છે.

આ શુભ વૃત્તિઓનો અહીં સંભવ હોવાથી, અલ્પ વ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ આ યોગી અકાર્યવૃત્તિઓનો દૃઢ નિરોધ કરે છે, દુષ્ટ અશુભ વૃત્તિઓને રોકે છે, ને શિષ્ટ વૃત્તિઓના પ્રભાવે કરી સ્વરસથી જ હિતકાર્યમાં પ્રવર્ત્તે છે, આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા શુભ કાર્ય કરે છે. તે યથાશક્તિ દાન દીએ છે, સદાચાર આદિરૂપ શીલ પાળે છે, અને 'સર્વ જગતનું કલ્યાણ

શુભ પ્રવૃત્તિ

થાઓ !× સર્વ પ્રાણીગણો પરહિત નિરત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામો ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ !' ઇત્યાદિ શુભ ભાવના તે ભાવે છે. કારણ કે આ જોગીજનનો ભાવરોગરૂપ **ભાવ-મલ** ઘણોખરો **ક્ષીણ** થઇ ગયો છે, લગભગ ધોવાઈ જવા આવ્યો છે, તેથી કરીને માંદગીમાંથી ઊઠેલા, લગભગ સાજા થઇ ગયેલા પુરુષને જેમ રહી સહી ઝીણી ઝીણી દરિયાદો હરકત કરતી નથી, તેના રોજીંદા કામની આડે આવતી નથી; તેમ આ થોડાં ભાવમલવાળા જોગીજનને રહ્યા સહ્યા વિકારો ઝાઝી બાધા ઉપજાવતા નથી; ને આત્મહિત-રૂપ કાર્યમાં પ્રવર્ત્તતાં અટકાવતાં નથી, રોકતા નથી. એટલે તે અવશ્ય અહિત પ્રવૃત્તિ-માંથી નિવર્ત્તે છે, અને હિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્ત્તે છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેકવડે, હકાર-નકા-રાત્મક દલીલથી, ભાવમલની અલ્પતા થયે, અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે,-એ સિદ્ધાંતને અત્યંત દૃઢ કર્યો.

આ જે હમણાં કહ્યું તે બધું ય જ્યારે ઉપજે છે, તે દર્શાવવા માટે કહે છે—

यथाप्रवृत्तिकरणे चरमेऽल्पमलत्वतः ।
आसन्नग्रन्थिभेदस्य समस्तं जायते ह्यदः ॥ ३८ ॥

ચરમ યથાપ્રવૃત્તિમાં, અલ્પમલત્વ પ્રભાવ;
ગ્રંથિભેદની નિકટને, ઉપજે આ સહુ ભાવ. ૩૮

અર્થ:—છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં, અલ્પમલપણાને લીધે, જેનો ગ્રંથિભેદ નિકટમાં છે, એવા પુરુષને આ સમસ્ત નિશ્ચયે ઉપજે છે.

વિવેચન

"એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્ત્તે રે;
સાધુને સિદ્ધદશા સમું, બીજનું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય ૧-૧૪

ઉપરમાં જે આ બધું ય કહેવામાં આવ્યું તે ક્યારે ઉપજે છે? **છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિ-કરણમાં** ઉપજે છે. કયા કારણથી ઉપજે છે? ભાવમલના અલ્પપણારૂપ કારણથી. કોને ઉપજે છે? **ગ્રંથિભેદ** નિકટ છે-પાસેમાં છે, એવા સંત જોગીજનને. આમ છેલ્લા યથા-પ્રવૃત્તિકરણમાં, આત્માનો મેલ ઘણો ઘણો ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે ગ્રંથિભેદ પાસે આવેલા જીવને, આ ઉપરમાં કહેલું બધું ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનો **પ્રાપ્તિક્રમ** આ પ્રકારે:—

वृत्तिः-यथाप्रवृत्तिकरणे—પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે એવા **યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં**, **चरमे**-ચરમ, છેલ્લા, પર્યંતવર્તી એવા, **अल्पमलत्वतः**-અલ્પમલપણારૂપ કારણને લીધે, **आसन्नग्रंथि-भेदस्य**-જેનો ગ્રંથિભેદ નિકટ છે એવા સંતને, **समस्तम्**-સમસ્ત હમણા જ જે કહ્યું તે, **जायते ह्यद**-આ નિશ્ચય ઉપજે છે.

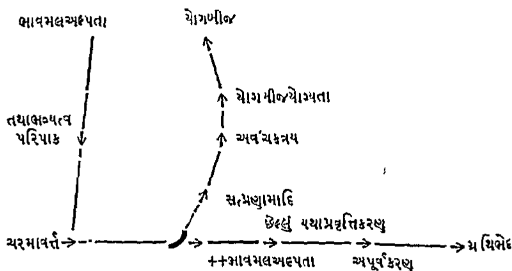
× "शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवंतु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखिनो भवंतु लोकाः ॥"—શ્રી બૃહત્ શાંતિસ્તોત્ર

(૧) ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં થતાં, **તથાભવ્યત્વનો**—આત્માની યોગ્યતાનો પરિપાક થયે, જીવ **છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્ત**માં આવે, ત્યારે યોગબીજનું ગ્રહણ થાય છે. (૨) ચરમ છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવને, તે યોગબીજ પ્રાપ્ત થવાના શુભ નિમિત્તરૂપ ત્રણ **અવંચકની** પ્રાપ્તિ થાય છે,—યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક. (૩) તે અવંચકત્રય પણ સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે (૪) તે પ્રણામાદિનો હેતુ પણ ભાવમલની ક્ષીણતા છે. (૫) તે ભાવમલની ક્ષીણતાથી **છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ** પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયે, જીવ **ગ્રંથિભેદની** પાસે આવે છે.

આમ જીવનો અંદરનો મેલ—ભાવમલ ક્ષીણ થતાં થતાં, તથાભવ્યતા પાકે છે, એટલે તે છેલ્લા ભવ-ફેરામાં આવે છે. ત્યારે વળી તેનો અંદરનો મેલ ઓર ને ઓર ધોવાતો જાય છે, અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી તે ગ્રંથિભેદની પાસે પહોંચે છે; અને આમ મલ દૂર થતાં, સાચા સંતપુરુષનો જોગ મળ્યે તે તેના પ્રત્યે પ્રણામાદિ કરે છે એથી કરીને એને યોગાવચક, ક્રિયાવચક, ને ફલાવંચકરૂપ શુભ નિમિત્તનો યોગ બને છે. આમ માંહેનો મેલ ધોવાતા ધોવાતાં તેની યોગ્યતા—પાત્રતા વધતી જાય છે, દોષ દૂર થાય છે, ને તેની ચિત્તભૂમિ ચોકખી થતી જઇ યોગબીજના ગ્રહણ માટે—વાવેતર માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે યોગબીજ ગ્રહે છે, ને તેની ભલી એવી 'દૃષ્ટિ' ખુલ્લે છે, ઉઘડે છે **યોગીરાજ આનંદઘનજી**ના અનુભવોદ્‌ગાર છે કે—

> "ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
> દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખુલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક....સંભવ૦"

આકૃતિ — ૭

અથવા આ **ચરમ** (છેલ્લું) યથાપ્રવૃત્ત 'અપૂર્વ'જ છે, એટલા માટે કહે છે-

अपूर्वासन्नभावेन व्यभिचारवियोगतः ।
तत्त्वतोऽपूर्वमेवेदमिति योगविदो विदुः ॥ ३९ ॥

અપૂર્વના નિકટ ભાવથી, વળી વિના વ્યભિચાર;
એહ અપૂર્વ જ તત્ત્વથી, જાણે યોગજ્ઞાતાર. ૩૯

અર્થ:—અપૂર્વકરણના નિકટભાવથી, તથા વ્યભિચારના અભાવને લીધે, તત્ત્વથી આ–છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ 'અપૂર્વ'જ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે.

વિવેચન

અને આ જે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ કહ્યું, તે અપૂર્વકરણની નિકટમાં–પાસેમાં વર્તે છે તેથી કરીને, તે 'અપૂર્વ'જ છે એમ યોગના જાણકાર પુરુષો કહે છે. કારણ કે આમાં કદી વ્યભિચાર થતો નથી, આડો–અવળો ફેરફાર થતો નથી, એટલે કે તે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણ પછી અપૂર્વકરણ નિયમથી આવે જ છે, એટલા માટે પરમાર્થથી તે 'અપૂર્વ'જ એટલે કે પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત નહિં થયેલું એવું કહેવા યોગ્ય છે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. આવું 'અપૂર્વ' યથાપ્રવૃત્તકરણ અનાદિ કાળથી આ જીવને પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, આવો અપૂર્વ આત્મવીર્યોલ્લાસ પૂર્વે કદી આવ્યો નથી, આવો 'અપૂર્વ અવસર' કદી પણ સાંપડ્યો નથી, પણ હમણાં આ દૃષ્ટિમાં આવતાં સાંપડ્યો છે. માટે આ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણને 'અપૂર્વ' નામ આપ્યું તે સાર્થક છે.

અહીં જ ગુણસ્થાનનું યોજન કહે છે:—

प्रथमं यद्गुणस्थानं सामान्येनोपवर्णितम् ।
अस्यां तु तदवस्थायां मुख्यमन्वर्थयोगतः ॥ ४० ॥

સામાન્યથકી વર્ણવ્યું, જેહ પ્રથમ ગુણસ્થાન;
અન્વર્થ યોગથી મુખ્ય તે, એહ અવસ્થા સ્થાન. ૪૦

वृत्तिः–अपूर्वासन्नभावेन—અપૂર્વકરણના નિકટભાવરૂપ હેતુવડે, તથા व्यभिचारवियोगतः–વ્યભિચારના વિયોગરૂપ કારણને લીધે, (વ્યભિચાર ન થતો હોવાથી), तत्त्वतः–તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, अपूर्वमेवेदम्–આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત અપૂર્વ જ છે, इति योगविदो विदुः–એમ યોગવિદો જાણે છે, એવો ભાવ છે.

वृत्तिः–प्रथमं—પ્રથમ, આદ્ય, પહેલું, यद्गुणस्थानं–જે ગુણસ્થાન, મિથ્યાદષ્ટિ નામનું ગુણસ્થાન, सामान्येनोपवर्णितम्–સામાન્યથી આગમમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે "मिच्छद्दिट्ठी सासायणाइ"–એ વચન ઉપરથી. अस्यां तु तदवस्थायां–તે આ અવસ્થામાં જ, मुख्यं–મુખ્ય, નિરુપચરિત એવું. ક્યા કારણથી? તો કે–अन्वर्थयोगतः–અન્વર્થ યોગથકી, અર્થને અનુસરતા શબ્દના યોગથી, (શબ્દના ખરેખરા અર્થમાં). એવા ગુણના ભાવથી–હોવાપણાએ કરીને 'ગુણસ્થાન'ની ઉપપત્તિ છે એટલા માટે, (ગુણસ્થાન નામ ઘટે છે એટલા માટે). इति मित्रादृष्टिः ॥

અર્થ:—સામાન્યથી જે પ્રથમ ગુણસ્થાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે આ અવસ્થામાં તો અન્વર્થ યોગથી-શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે, 'મુખ્ય' એવું હોય છે.

વિવેચન

આ **મિત્રા** નામની પહેલી દૃષ્ટિમાં કયું ગુણસ્થાનક હોય, તેનું અહીં સૂચન કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં જે '**મિથ્યાદૃષ્ટિ**' નામનું પ્રથમ '**ગુણસ્થાન**' કહ્યું છે, તે અહીં મુખ્ય **પણે** ઘટે છે એટલે આ મિત્રા દૃષ્ટિની દશામાં સાચેસાચું પ્રથમ '**ગુણસ્થાન**' તે શબ્દના ખરેખરા અર્થમાં-નિરુપચરિતપણે ઘટે છે કારણ કે ગુણોની ઉત્પત્તિનું-પ્રાપ્તિનું સ્થાનક તે 'ગુણસ્થાનક' કહેવાય. અને તેમાં પ્રાથમિક અવસ્થાના ગુણોનું જ્યાં સ્ફુરણ હોય તે 'પ્રથમ ગુણસ્થાન' યથાર્થપણે કહેવાય. આવા તથારૂપ ગુણોની પ્રાપ્તિનું મંડાણ પ્રારંભ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં થાય છે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું શુભ મુહૂર્ત્ત આ પ્રથમ દૃષ્ટિ છે, સન્માર્ગપ્રાપ્તિની યોગ્યતાનું આ મંગલાચરણ છે, મોક્ષની નીસરણીનું આ પહેલું પગથિયું છે, મહાન્ યોગ-પ્રાસાદની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે, યોગ-પર્વત પર ચઢવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે આમ મુખ્યપણે અર્થાત્ નિરુપચરિતપણે આ દૃષ્ટિમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનક વર્તે છે

આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે પણ સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની ગણત્રી પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં કરાય છે, પણ તે **ઉપચરિતપણે**, ગૌણપણે,-મુખ્યપણે નહિં. એઓનું એ 'ગુણસ્થાનક' નામનું હોય છે, ખરેખરૂં નહિં કારણ કે તેમાં ગુણનું પ્રગટપણું નથી, ગુણનું સ્થાનક નથી, એટલે શબ્દના ખરા અર્થ મુજબ તે ગુણસ્થાનક નથી, કહેવા પૂરતું નામ માત્ર ગુણસ્થાન છે. આમ એ બન્ને પ્રકારમાં પ્રગટ ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે જેમ કોઇ માણસ 'રાજા' કહેવાતો હોય, ને કોઈ ખરેખરો રાજસત્તા ધરાવતો રાજા હોય, તે બેમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો આગલા ગુણવગરના પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં ને ગુણ સંપન્ન એવા **મિત્રાદૃષ્ટિવાળા** પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં છે

મિત્રામાં ગુણપ્રાપ્તિ

અને અત્રે **મિત્રાદૃષ્ટિમાં** જો કે હજુ મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી ને સમ્યક્ત્વ મળ્યું નથી છતાં પણ કેવા અદ્‌ભુત ઉત્તમ ગુણો અત્રે પ્રગટે છે. તે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચવામાં આવ્યું છે કારણ કે આપણે જોયું કે-આ જોગીજનની આત્મમલિનતા ઘણી ઘણી દૂર થઇ હોય છે એને સદ્‌ગુરુનો યોગ મળતાં, અવંચક ત્રયની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની ચિત્તભૂમિ ચોકખી બને છે, વૈરાગ્યજલના સિંચનથી પોચી થાય છે, ને તેમાં યોગબીજનો નિક્ષેપ થાય છે. પરમાત્મ પ્રત્યે તેને શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટે છે, સદ્‌ગુરુની તે ઉત્તમ ઉપાસના કરે છે, ને સત્‌શાસ્ત્રની વિવિધ આરાધના કરે છે દયા, અદ્વેષ, ગુણાનુરાગ, જનસેવા વગેરે મંગલ ગુણોનું તે ધામ બને છે. અને છેલ્લું **યથાપ્રવૃત્તિકરણ** પામી, તે **ગ્રંથિભેદની નિકટ** આવીને ઉભે છે આમ અનેક ગુણના આવિર્ભાવથી-પ્રગટપણાથી આ જોગીજનને 'સુયશ વિલાસનું ટાણું મળ્યું છે-ઉત્તમ યશપ્રાપ્તિનો '**અપૂર્વ અવસર**' સાંપડ્યો છે.

આ ગુણો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી, પોતાના આત્મામા તેવા તેવા ગુણો પ્રગટ્યા છે કે નહિ, તેનુ જો આત્મનિરીક્ષણ કરવામા આવે, તો પોતાનામા તેવા ગુણ નહિં પ્રગટ્યા છતા, પોતાનું સમકિતીપણું કે છઠ્ઠા ગુણઠાણાપણું માની બેસનારા લોકોના

આત્મનિરીક્ષણ કેટલાક ભૂલભરેલા મિથ્યા ભ્રાંત ખ્યાલો દૂર થવાનો સંભવ છે.

સારબોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિની મંજલ તો હજી ઘણી લાંબી છે, પણ પ્રવાસની શરૂઆત પણ હજુ થઇ છે કે નહિ, 'પાશેરામાં પહેલી પૂણી' પણ કંતાઇ છે કે નહિં, પહેલા ગુણઠાણાનુ પણ ઠેકાણું છે કે નહિ, તે આ મિત્રા દૃષ્ટિના ગુણો ઉપરથી આત્માર્થીએ વિચારવાનું છે, અને તે તે ગુણની પ્રાપ્તિ કરી 'સુયશ વિલાસનું ટાણું' જેમ જલ્દી મળે તેમ કરવાનું છે।

"કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે,
મુખ્યપણે તે ઇહાં હોયે, સુયશ વિલાસનું ટાણું રે...વીર૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય ૧-૧૫

મિત્રાદૃષ્ટિનો સાર-(Summary)

સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મિત્રભાવ, અદ્વેષભાવ, નિર્વૈર બુદ્ધિ અહીં પ્રગટે છે, એટલે આને 'મિત્રા' નામ ઘટે છે. અત્રે દર્શન-બોધ તૃણ અગ્નિકણના પ્રકાશ જેવો મંદ હોય છે; યોગનું પ્રથમ અંગ-**યમ** પ્રાપ્ત થાય છે, **ખેદ** નામના પ્રથમ આશયદોષનો ત્યાગ હોય છે; અને **અદ્વેષ** નામનો પ્રથમ ગુણ પ્રગટે છે.

અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી પુરુષ ઉત્તમ યોગબીજોનુ ગ્રહણ કરે છે. મુખ્ય **યોગબીજ** આ છેઃ-(૧) વીતરાગ પ્રભુની મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ ભક્તિ, (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ આદિની ઉપાસના, વૈયાવચ્ચ, (૩) સંસાર પ્રત્યે સહજ એવો અંતરંગ વૈરાગ્ય, (૪) દ્રવ્ય અભિગ્રહનુ પાલન, (૫) લેખનાદિવડે સતશાસ્ત્રની આરાધના, (૬) યોગબીજકથાના શ્રવણ પ્રત્યે સ્થિર આશયવાળી માન્યતા, અને તેનો શુદ્ધ ઉપાદેય ભાવ—આ ઉત્તમ યોગબીજોનુ ગ્રહણ, આત્માનો ઘણો ભાવમલ દૂર થયે, પ્રાયે મનુષ્યોને હોય છે. અને આવો ભાવમલનો ક્ષય **છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં તથાભવ્યતાના પરિપાકથી** ઉપજે છે આ છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમા વર્ત્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે-(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવાન્ પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) સર્વ કોઇની અભેદભાવે યથોચિત સેવા

આવા લક્ષણવાળા ભદ્રમૂર્ત્તિ મહાત્મા જીવને **અવંચકત્રયના** ઉદયરૂપ શુભ નિમિત્ત મળે છે; સદ્ગુરુ સત્પુરુષના યોગથી યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ફલાવંચક પ્રાપ્ત થાય છે આને બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ઘટે છે આ અવંચકની પ્રાપ્તિ પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી થાય છે. અને તે પ્રણામ આદિનું કારણ પણ ભાવમલની અલ્પતા છે—આમ ભાવમલની અલ્પતાથી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામાદિની પ્રાપ્તિ, તે પ્રણામા-

દૃષ્ટિથી અવંચકપ્રાપ્તિ, અવંચકપ્રાપ્તિથી શુભ નિમિત્તનો સંયોગ, અને તેથી કરીને યોગબીજ વગેરેની પ્રાપ્તિ—એમ અત્ર કારણપરંપરા છે.

અને આ બધુંય છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તમાં, 'અપૂર્વ' એવા છેલ્લા યથાપ્રવૃત્ત કરણમાં ઉપજે છે,—કે જ્યારે ભાવમલની અલ્પતા હોય છે, અને જીવ ગ્રંથિભેદની નજીકમાં આવ્યો હોય છે. આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ અપૂર્વકરણના નિકટપણાને લીધે ખરેખર! પરમાર્થથી 'અપૂર્વ'જ છે. આવી આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં 'ગુણસ્થાન' શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે, મુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક વર્ત્તે છે.

મિત્રાદૃષ્ટિનું કોષ્ટક — ૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષ ત્યાગ	ગુણ પ્રાપ્તિ	યોગબીજગ્રહણ	પ્રાપ્તિક્રમ	સમય	ગુણસ્થાનક
તૃણઅગ્નિ જેવું મંદ	યમ	અખેદ	અદ્વેષ	(૧) જિન ભક્તિ (૨) સદ્‌ગુરુસેવા, (૩) ભવ ઉદ્વેગ (૪) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન (૫) સિદ્ધાંતના લેખનાદિ, બીજ કથાનું માન્યપણું, ઉપાદેય ભાવ.	ભાવમલઅલ્પતા ↓ સંતને પ્રણામાદિ ↓ અવંચક પ્રાપ્તિ ↓ શુભ નિમિત્ત ↓ યોગબીજ આદિ	છેલ્લા પુદ્. ૫૦માં છેલ્લા યથા પ્ર૦ ક. માં ગ્રંથિભેદ નિકટ હોય ત્યારે	મુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક (ખરેખરૂં યથાર્થ ગુણઠાણું)

કળશ કાવ્ય

—ઃ મંદાક્રાંતા ઃ—

મિત્રામાંહી તૃણ અગનિ શો બોધ તો મંદ દીસે,
ઝાંખું ઝાંખું દરશન થતું, માર્ગ ચોકખો ન ભાસે;
તોયે શ્રદ્ધા શ્રુત પ્રતિ ધરી યોગિ આ ભક્તિભાવે,
મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે. ૧૫.

મિત્રામાંહી પ્રથમ કરીને યોગ સન્મિત્ર મૈત્રી,
નિર્વૈરી આ સકલ જીવની સાથ સાધે સુમૈત્રી;
વિના ખેદે મન દૃઢ ધરે દેવગુર્વાદિ કૃત્યે,
ને અદ્વેષી કદી પણ કરે દ્વેષ ના કોઇ પ્રત્યે ૧૬.

રાગાદિથી જીવ ન હણતો આત્મહિંસા કરે ના,
સાચું બોલે પર નિજ કહી ખોટું તો ઉચ્ચરે ના,
વસ્તુ ચોરે નહિં પર કદી, બ્રહ્મચર્યે ચરે છે,
મૂર્ચ્છાભાવે પર પરિગ્રહે ના પ્રસક્તિ ધરે છે. ૧૭.

મિત્રાયોગી ચિતભૂમિ મહીં યોગના બીજ વાવે,
વૃદ્ધિ પામી ફલ અચૂક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે,
જેવી રીતે વડ બીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
થાયે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા બીજ આવા સ્વભાવે. ૧૮.

અત્રે યોગી પ્રભુ પ્રતિ પરા પ્રીતિ ભક્તિ ધરાવે,
પૂજે અર્ચે ગુણગણ સ્તવે સ્તોત્ર સંગીત ગાવે;
ચોકખા ચિત્તે પ્રણમન કરે શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવે,
સંજ્ઞા સર્વે ભૂલી જઈ પ્રભુ ધ્યાન એકાગ્ર થાવે ૧૯.

આત્મારામી ગુણગણગુરૂ ભાવ આચાર્ય સાચા,
ને સત્સાધુ અવધૂત મુનિ ભાવયોગી જ જાચા;
તે સૌ પ્રત્યે તન મન વચે શુદ્ધ ભક્તિ લહે છે,
ને સેવામાં વિધિયુતપણે તત્પરો થૈ રહે છે. ૨૦.

જન્મ મૃત્યુ દુઃખ ત્યમ જરા રોગ ને શોક દ્વારા,
આ સંસાર સ્વરૂપ સહજે ખૂબ લાગે અકારા;
ને તે કારાગૃહ થકી સદા છૂટવાને ચહે છે,
ઉદ્વેજીને ભવભય થકી મોક્ષ ઈચ્છા વહે છે. ૨૧

દાનાદિના અભિગ્રહ ધરી સાધુસેવા કરે છે,
ને લોકાર્થે તન-મન-ધને શક્તિ સર્વે ધરે છે,
રોગી દુઃખી દીન પ્રમુખને ઓષધાદિ દીએ છે,
સાચા ભાવે સુકૃત કરતાં પુણ્ય લ્હાવો લિએ છે. ૨૨.

સત્શાસ્ત્રોને લખી લખવીને ભક્તિ ભારી લહે છે,
પૂજે અર્ચે શ્રવણ ગ્રહણે અર્થ તેનો ગ્રહે છે;
ભવ્યો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સજ્ઝાય દાવે,
ચિંતે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાંહી પ્રભાવે. ૨૩

જ્યારે તે તે બીજ તણી કથા યોગી આ સાંભળે છે,
　　શ્રદ્ધાવેગે તરત સદહી માન્ય તેને કરે છે;
ને તે પ્રત્યે પરમ ધરતો શુદ્ધ આદેય ભાવ,
　　સંચે છે તે મહતઉદયી ભારી પુણ્ય પ્રભાવ. ૨૪.

પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
　　છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણો અત્ર આવર્ત આવે;
ત્યારે પ્રાયે મનુજગતિમાં યોગબીજો ગ્રહે આ,
　　બીજા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ ક્યાંથી લહે આ? ૨૫.

દુઃખી દેખી દિલ દ્રવી દયાભાવ ધારે દયાળુ,
　　તે પોતાનું દુઃખ ગણી અનુકંપ પામે કૃપાળુ;
રીઝે જોઈ ગુણ ઉચિત તે સેવ સૌની કરે છે,
　　છેલ્લા ફેરા મહિં ભવતણા ભવ્ય આવો ઠરે છે. ૨૬.

ત્યારે તેને શુભ નિમિતનો સાંપડે યોગ સારો,
　　જેથી આશ્રી સદ્ગુરુ લહે યોગ નિર્વંચનારો;
તેના ક્રિયા ફલ પણ પછી વંચનારા ન થાવે,
　　લક્ષ્ય પ્રત્યે અચૂક શરનું જેમ સંધાન પાવે. ૨૭.

અંતર્ મેલ ક્ષીણ બહુ થયે સંત સેવા કરંતા,
　　યોગ ક્રિયા ફલ પરમ એ વંચકાના હવંતા;
પામે આવા સુગુણ ભગવાન્ યોગી અત્ર સ્વભાવે,
　　આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસમાં જેમ આવે. ૨૮.

અનુષ્ટુપ

વાવી યોગબાજો ચિત્તે, ભાવી મોક્ષફલપ્રદા;
લાવે સમ્યક્ત્વને પાસે, **મનોનંદન** સર્વદા. ૨૯.
યોગ-બીજ કલા પામી, આ યોગીરાજ ચંદ્ર શા;
ભગવાન્ પૂર્ણતા પામે, **હરિભદ્ર** મહાયશા. ૩૦.

॥ इति सुमनोनंदनीबृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे प्रथमा मित्रादृष्टिः ॥

૨

તારા દૃષ્ટિ

હવે તારા દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી અત્રે કહે છે—

तारायां तु मनाक् स्पष्टं नियमश्च तथाविधः ।
अनुद्वेगो हितारम्भे जिज्ञासा तत्त्वगोचरा ॥ ४१ ॥

તારા મહિં દર્શન સ્ફુટ કંઈ, નિયમ તેહવો ખાસ;
અનુદ્વેગ હિત કાર્યમાં, તત્ત્વવિષય જિજ્ઞાસ. ૪૧.

અર્થ:—તારા દૃષ્ટિમાં દર્શન જરાક સ્પષ્ટ હોય છે; અને તેવા પ્રકારનો નિયમ, હિત પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, તથા તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા હોય છે.

વિવેચન

"દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મન૦ ગોમય અગ્નિ સમાન.... મન૦"—યો૦ સ૦ ૨-૧

આ બીજી તારા નામની દૃષ્ટિમાં દર્શન—બોધ પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ-ચોકખો હોય છે. એને ગોમયના એટલે છાણાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે

વૃત્તિ:-**तारायां तु**—તારા દૃષ્ટિમા તો, શું? તો કે-**मनाक् स्पष्टं**-કંઈક સ્પષ્ટ એવુ દર્શન હોય છે. **नियमश्च तथाविधः**-અને તથાપ્રકારનો નિયમ, શૌચ આદિ; ઇચ્છા આદિ રૂપ જ નિયમ પણ હોય છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ છે. '**शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः**'-એ વચન ઉપરથી. તેથી અત્રે બીજા યોગથકી પ્રતિપાત્ત પણ હોય છે; પણ મિત્રામાં તો આનો અભાવ જ છે,-તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવને લીધે. તથા **अनुद्वेगो हितारम्भे**-પારલૌકિક હિત આરંભમા અનુદ્વેગ. પરલોક સંબંધી હિત કાર્યના આરંભમા-પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, ઉદ્વેગ રહિતપણું. આ અખેદ સહિત હોય, એથી કરીને જ તેની સિદ્ધિ થાય છે. તથા **जिज्ञासा तत्त्वगोचरा**-તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસા. તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા,-અદ્વેષથકી જ તેની પ્રતિપત્તિનુ આનુગુણ્ય છે (અદ્વેષ ગુણ પહેલાં આવ્યો છે, એટલે તેના અનુગુણપણે-તેના પછીનો જિજ્ઞાસા ગુણ આવે છે)

છાણાનો અગ્નિ તણખલાના અગ્નિ કરતાં કંઇક વધારે પ્રકાશવંત, વધારે સ્થિતિવાળો, વધારે સ્પષ્ટ હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ પ્રથમ કરતાં કંઈક વધારે વિશદ–ચોકખો હોય છે. તોપણ તે લગભગ મિત્રા દૃષ્ટિ જેવો જ છે, માત્ર માત્રાનો જ ફેર છે. એટલે જેમ છાણાના અગ્નિકણનો પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું બરાબર દર્શન કરાવી શકતો નથી, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ તત્ત્વથી–પરમાર્થથી ઇષ્ટ એવા આત્મતત્ત્વાદિનું દર્શન કરાવી શકતો નથી, ઝાંખો ખ્યાલ માત્ર આપે છે; કારણ કે છાણાનો અગ્નિ લાંબો વખત ટકતો નથી, થોડી વારમાં બૂઝાઇ જાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્ બરાબર પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી–ઝાઝીવાર ટકતો નથી. છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ મંદ–ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધપ્રકાશ પણ અલ્પ–મંદ વીર્યવાળો હોય છે. છાણાનો અગ્નિ જોતજોતામાં ઓલવાઈ જાય છે, તેની દૃઢ સ્થિતિ રહેવા પામતી નથી, તેમ અત્રે પણ અલ્પ વીર્ય–સ્થિતિવાળા બોધનો દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, એટલે જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ પટુ–નિપુણ એવી સ્મૃતિ હોતી નથી. અને આમ છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ સાવ પાંગળો હોવાથી, તેનાવડે કરીને કંઇ ખરૂં પદાર્થ દર્શનરૂપ કાર્ય બનવું સંભવતું નથી, તેમ આ દૃષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણું–હીનપણું હોવાથી, અત્રે ભાવથી વંદનાદિ કાર્ય બનતા નથી, **દ્રવ્ય વંદનાદિ** હોય છે.

તેમ જ આ બીજી યોગદૃષ્ટિ છે, એટલે આગળ કહેલા નિયમ પ્રમાણે, તેમાં- (૧) યોગનું બીજુ અંગ **નિયમ**, (૨) તથા બીજા દોષના ત્યાગરૂપ અનુદ્વેગ, (૩) અને બીજા **જિજ્ઞાસા** નામના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧. યોગનું બીજું અંગ: નિયમ

"શૌચ સંતોષ ને તપ ભલું....મન૦ સજ્ઝાય ઇશ્વર ધ્યાન રે....મન૦
નિયમ પંચ ઇહાં સંપજે.......મન૦"—યોગ૦ દ૦ સજ્ઝાય-૨,-૨

યમ નામનું યોગનું પ્રથમ અંગ પ્રાપ્ત થયા પછી, ક્રમ પ્રમાણે, તેનું બીજું અંગ **નિયમ** અહીં સાંપડે છે. અહિંસા વગેરે જે યમ છે, તે યાવજ્જીવ–જીવે ત્યાંલગી ધારણ કરવાના હોય છે; અને જે નિયમ છે તે પરિમિત–મર્યાદિત કાલ પર્યંતના, અમુક મુકરર નિયત વખત માટેના હોય છે 'नियमः परिमितकालो यावज्जीवं यमो ध्रियते ।' (રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર). જેમકે–સ્વાધ્યાય, તપ વગેરે અમુક ચોક્કસ અવધારિત સમય માટે હોય છે, યાવજ્જીવ હોતા નથી, માટે તે નિયમ કહેવાય છે. તે નિયમ મુખ્ય એવા પાંચ છે: (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) તપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઈશ્વર પ્રણિધાન. અને તેના વળી તરતમતાના કારણે, કક્ષાભેદે કરીને, ઇચ્છા વગેરે ચાર પ્રકાર છે–ઇચ્છાનિયમ પ્રવૃત્તિનિયમ, સ્થિરનિયમ, સિદ્ધિનિયમ.

૧. **શૌચ**—એટલે શુચિપણું, શુદ્ધિ, પવિત્રપણું; મનનો મેલ સાફ કરવો "

અંતઃશુદ્ધિ કરવી, આત્મમલિનતા દૂર કરવી, તે જ ખરૂં શૌચ છે. કેટલાક લોકો જલથી જ શૌચ માને છે, તે યુક્ત નથી. તેથી તો કદાચ શરીરનો મેલ સાફ થાય, અને તે પણ ખરેખરી રીતે બનવા યોગ્ય નથી; કારણ કે શરીર પોતે જ અશુચિની ખાણ છે, અશુચિનો ઉકરડો છે. તે હજારો વર્ષ સુધી સાગર જેટલાં જલથી પણ સ્નાન કરતાં શુદ્ધ ન થાય! એમ તો માછલાં પણ બિચારા ચોવીસે કલાક પાણીમાં પડ્યા રહે છે! તેમ ગમે તેટલા તીર્થસ્નાન કર્યે પણ શૌચ થતું નથી. આ બાહ્ય શૌચ અહીં પ્રસ્તુત નથી, પણ અંતરંગ શૌચ જ વિવક્ષિત છે. ભાવશુદ્ધિરૂપ આધ્યાત્મિક× શૌચને છોડી, જે જલ આદિ શૌચ છે, તે ભલે મૂઢ જનને વિસ્મય પમાડે, પણ બુધ જનને નહિં. કારણ કે—

શૌચ=અંતઃશુદ્ધિ

"અહો! મૂઢ જીવો એક વાર સ્નાહ્યા, બીજી વાર નાહ્યા, ત્રીજી વાર નાહ્યા, એમ ફરી ફરી શુદ્ધ જળવડે નહાય છે; અને મલના સ્થાનરૂપ આ શરીરને ચંદન-સુખડથી ચર્ચે છે; અને હવે અમે પવિત્ર છીએ એમ ગણી એના પર પ્રીતિ-મોહ ધરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. એ શરીર કદી શુદ્ધ નથી થતું. ઉકરડો કદી શુદ્ધ થાય ખરો? ન જ થાય."
—શ્રી મનઃસુખભાઈ કી. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન

બુધજનો તો આવા બાહ્ય શૌચને તેની ક્વચિત્ યોગ્યતા કરતાં ઝાઝું મહત્વ આપતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ તો મુખ્યપણે અંતરંગ શુદ્ધિ ભણી જ હોય છે. તેઓ તો ધ્યાનરૂપ જલવડે, કર્મમલની શુદ્ધિ કરવારૂપ ભાવસ્નાન કરે છે. 'ધર્મરૂપ+ દ્રહની અંદર બ્રહ્મચર્યરૂપ નિર્મલ શાંતિતીર્થમાં તેઓ સ્નાન કરી વિમલ વિશુદ્ધ થાય છે, દોષનો ત્યાગ કરી શીતલ થાય છે.'

"ध्यानांभसा तु जीवस्य सदा यच्छुद्धिकारणम् ।
मलं कर्म समाश्रित्य भावस्नानं तदुच्यते ॥"—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક.

"ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ, આપણો આતમા તેહવો ભાવીએ."
"પરપરિણતિ રજ ધોય કે, નિર્મલ સિદ્ધિ વરંત."—શ્રી દેવચંદ્રજી

× "शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा भावशुद्ध्यात्मकं शुभम् ।
जलादिशौचं यत्रेदं मूढविस्मापनं हि तत् ॥"—વાચકવર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજી

"स्नायं स्नायं पुनरपि पुनः स्नांति पुण्याभिरद्भिः, वारंवारं बत मलतनुं चंदनैश्चर्चयंते ।
मूढात्मानो वयमपमलाः प्रीतिमित्याश्रयंते । नो शुद्ध्यंते कथमवकरः शक्यते शोध्धुमेवम् ॥"
—શ્રી વિનયવિજયજીમહારાજકૃત શાંતસુધારસ

+ "धम्मे हरए बंभे संतितित्थे, अणाइले अत्तपसन्नलेसे ।
जहिंसि ण्हाओ विमलो विसुद्धो, सुसीतिभूओ पजहामि दोसं ॥"—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

"आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा, सत्यावहा शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र ! न वारिणा शुद्ध्यति चान्तरात्मा ॥"—શ્રી મહાભારત.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શૌચનો આગ્રહ સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ બને તેમ સાફ કરવો અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો,-એ જ સાચું ભાવ શૌચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શૌચ એટલે નિર્લોભતા, નિર્લોભીપણું. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોભ સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લાભ વધે તેમ લોભ વધે એમ શ્રી **ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર**માં કહ્યું છે 'जहा लाहो तहा लोहो.' માટે જેમ બને તેમ લોભને મર્યાદિત કરવો

શૌચ=નિર્લોભતા

અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શૌચ છે. પરપદાર્થને ઇચ્છવો, પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્લોભપણારૂપ શૌચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલસા ભાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શૌચ એટલે આત્માનું શુચિપણું-પવિત્રપણું પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ બન્ને એકાર્થવાચી છે.

અથવા શૌચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ ગ્રહે નહિં, સ્પર્શે પણ નહિં, તો આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ બને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે

શૌચ= પ્રમાણિકતા

શૌચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તો તે પાછી આપી દેવી એ પ્રમાણિકપણારૂપ શૌચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શૌચ ગુણ સ્ફુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાકયતા છે.

"હું કરતા હું કરતા પરભાવનો હોજી, ભોક્તા પુદ્ગલરૂપ;
કારક કારક ગ્રાહક એહનો હોજી, રાચ્યો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રભ૦—શ્રી દેવચંદ્રજી

"ખાણ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ શૌચની ભાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:-(૧) ***સ્વાંગજુગુપ્સા**-પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની ખાણ પ્રતિ જુગુપ્સા-ઘૃણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આગ્રહ કર્ત્તવ્ય નથી. (૨) **અન્ય સાથે અસંગમ**-બીજા કાય

* "शौचात् स्वाङ्ग जुगुप्सा परैरसंसर्गः ।
सुसत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥"—પા. યો. ૨, ૪૦-૪૧
"शौचभावनया स्वाङ्गजुगुप्साऽन्यैरसंगमः । सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्याक्षजययोग्यता ॥"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા.

વંતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્જન થાય છે. જે ખરેખર! પોતેજ અશુચિમય પોતાની કાયાને જુગુપ્સે છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે ? (૩) **સત્ત્વવૃદ્ધિ**-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજસ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) **સૌમનસ્ય**-ખેદના અનનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે. (૫) **ઐકાગ્ર્ય**-એકાગ્રપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) **ઇંદ્રિયજય**-ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે. (૭) **આત્મદર્શન-યોગ્યતા**-વિષયપરાઙ્મુખનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવસ્થાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, સમર્થપણું સાંપડે છે.

૨. **સંતોષ**-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુષ્ટ રહેવું, પ્રસન્ન-રાજી રહેવું, સદા ખુશમીજાજમાં રહેવું તે સંતોષ છે. આ સંતોષથી ભોગોપભોગ પદાર્થની મર્યાદા બંધાય છે, પરિગ્રહ પરિમાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. બાકી '**તૃષ્ણા તો આકાશ જેવી અનંત છે.**' 'પ્રત્યેક પ્રાણી દીઠ તૃષ્ણારૂપ ઊંડો ખાડો છે, તેમાં આખું વિશ્વ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કોના ભાગે કેટલું આવશે ?'* આમ તૃષ્ણાનો ખાડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિથી કે મેરુ જેવડા સોનાના ડુંગરથી પણ જે તૃષ્ણા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોની પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી ? જેમ જેમ આ જીવ તૃષ્ણાતરંગમાં તણાતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઊંડા તૃષ્ણાજલમાં ઉતરતો જાય છે ! **સત્કવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** સાચું જ કહ્યું છે કે—

"હતી દીનતાઇ ત્યારે તાકી પટેલાઇ અને,
મળી પટેલાઇ ત્યારે તાકી છે શેઠાઇને;
સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઇને;
મળી નૃપતાઇ ત્યારે તાકી દેવતાઇ અને,
દીઠી દેવતાઇ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો ! રાજ્યચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી,
વધે તૃષ્ણાઇ તોય જાય ન મરાઇને."—શ્રી મોક્ષમાળા

આ વિષયતૃષ્ણાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૃગતૃષ્ણાનો-ઝાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

---

* "तिण्हा हु आगाससमा अणंतिया ॥" —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.
"आशागर्तः प्रतिप्राणि यस्मिन् विश्वमणूपमम् । कस्य किं कियदायाति वृथा वो विषयैषिता ॥"
—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

"संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥"—પાતં૦ યો૦ ૨-૪૨.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શૌચનો આગ્રહ સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ બને તેમ સાફ કરવો, અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો,-એ જ સાચું ભાવ શૌચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શૌચ એટલે નિર્લોભતા, નિર્લોભીપણું. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોભ સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લાભ વધે તેમ લોભ વધે એમ શ્રી **ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર**માં કહ્યું છે. 'जहा लाहो तहा लोहो.' માટે જેમ બને તેમ લોભને મર્યાદિત કરવો, અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શૌચ છે. પરપદાર્થને ઇચ્છવો, પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્લોભપણારૂપ શૌચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલસા ભાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શૌચ એટલે આત્માનું શુચિપણું-પવિત્રપણું પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ બન્ને એકાર્થવાચી છે.

શૌચ=નિર્લોભિતા

અથવા શૌચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ ગ્રહે નહિં, સ્પર્શે પણ નહિં, તો આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ બને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે શૌચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તો તે પાછી આપી દેવી એ પ્રમાણિકપણારૂપ શૌચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શૌચ ગુણ સ્ફુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાક્યતા છે.

શૌચ= પ્રમાણિકતા

"હું કરતા હું કરતા પરભાવનો હોજી, ભોક્તા પુદ્ગલરૂપ;
કારક કારક ગ્રાહક એહનો હોજી, રાચ્યો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રભ૦—શ્રી દેવચંદ્રજી

"ખાણ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ શૌચની ભાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:-(૧) *સ્વાંગજુગુપ્સા-પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની ખાણ પ્રતિ જુગુપ્સા-ઘૃણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આગ્રહ કર્ત્તવ્ય નથી. (૨) અન્ય સાથે અસંગમ-બીજા કાય-

---

* "शौचात् स्वाङ्ग जुगुप्सा परैरसंसर्गः ।
सुसत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥"—પા. યો. ૨, ૪૦-૪૧.
"शौचभावनया स्वाङ्गजुगुप्साऽन्यैरसंगमः । सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्याक्षजययोग्यता ॥"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા.

વંતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્જન થાય છે. જે ખરેખર! પોતે જ અશુચિમય પોતાની કાયાને જુગુપ્સે છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે? (૩) **સત્ત્વશુદ્ધિ**-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજસ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) **સૌમનસ્ય**-ખેદના અનનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે (૫) **ઐકાગ્ર્ય**-એકાગ્રપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) **ઇંદ્રિયજય**-ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે. (૭) **આત્મદર્શન-યોગ્યતા**-વિષયપરાઙ્મુખનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવસ્થાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, સમર્થપણું સાંપડે છે.

૨. **સંતોષ**-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુષ્ટ રહેવું, પ્રસન્ન-રાજી રહેવું, સદા ખુશમીજાજમાં રહેવું તે સંતોષ છે આ સંતોષથી ભોગોપભોગ પદાર્થનો મર્યાદા બંધાય છે, પરિગ્રહ પરિમાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. બાકી '**તૃષ્ણા તો આકાશ જેવી અનંત છે.**' 'પ્રત્યેક પ્રાણી દીઠ તૃષ્ણારૂપ ઊંડો ખાડો છે, તેમાં આખું વિશ્વ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કોના ભાગે કેટલું આવશે?'* આમ તૃષ્ણાનો ખાડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિથી કે મેરુ જેવડા સોનાના ડુંગરથી પણ જે તૃષ્ણા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોની પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી? જેમ જેમ આ જીવ તૃષ્ણાતરંગમાં તણાતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઊંડા તૃષ્ણાજલમાં ઉતરતો જાય છે! **સતકવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** સાચું જ કહ્યું છે કે—

"હતી દીનતાઇ ત્યારે તાકી પટેલાઇ અને,
મળી પટેલાઇ ત્યારે તાકી છે શેઠાઇને;
સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઇને;
મળી નૃપતાઇ ત્યારે તાકી દેવતાઇ અને,
દીઠી દેવતાઇ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો! રાજ્યચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી,
વધે તૃષ્ણાઇ તોય જાય ન મરાઇને."—શ્રી મોક્ષમાળા

આ વિષયતૃષ્ણાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૃગતૃષ્ણાનો-ઝાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

* "तिण्हा हु आगाससमा अणंतिया ॥" —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.
"आशागर्तः प्रतिप्राणि यस्मिन् विश्वमणूपमम् । कस्य किं कियदायाति वृथा वो विषयैषिता ॥" —શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

"संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥"—પાતં૦ યો૦ ૨-૪૨.

માત્રા વધતી જાય છે. જેમ જેમ પંચ ઇંદ્રિયના વિષયમાંથી વિરામ પામતો જઈ, પર-તૃષ્ણાથી પરિતપ્ત થયેલો આત્મા પરતૃષ્ણા છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માથી પરિતૃપ્ત થઇ સંતોષજન્ય આત્મશાંતિ અનુભવતો જાય છે. એટલે જ આ દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ જોગી-જન જેમ બને તેમ ઇંદ્રિયોની વિષયતૃષ્ણામાંથી× પાછો હઠી, આત્માધીન એવું સંતોષ-સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે.

"મુજ જ્ઞાયકતા પરરસી રે લાલ૦ પર તૃષ્ણાએ તપ્તરે;
તે સમતા રસ અનુભવે રે લાલ૦ સુમતિ સેવન વ્યાપ્તરે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

૩. **તપ**—કર્મના ક્ષય અર્થે, નિર્જરા અર્થે જે તપવામાં આવે, તે તપ* છે. અથવા જે તપ-તેજવડે આત્માનું સ્વરૂપમાં પ્રતપવું-અત્યંત પ્રતાપવંત હોવું, નિજ સ્વરૂપતેજે ઝળહળવું, તે 'તપ' કહેવાય છે. જેમ આમ્ર-ફણસ વગેરે ફળ ગરમી વગેરેથી જલ્દી પાકે છે, તેમ કર્મ પણ તપ-અગ્નિના તાપથી શીઘ્ર પાકીને નિર્જરે છે. આ તપના અનેક પ્રકાર છે, પણ તેમાં મુખ્ય બાર ભેદ છે,-ઉપવાસ, ઊણોદરી વગેરે છ બાહ્ય તપ છે, અને પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વાધ્યાય વગેરે છ અભ્યંતર તપ છે. બાહ્ય તપ, અભ્યંતર તપને ઉપ-કારી થાય છે, અનુકૂળતા કરી આપે છે, સહાયકારી કારણરૂપ થાય છે. કારણ કે-જ્યારે ઉપવાસાદિ હોય છે, ત્યારે ઘણી બાહ્ય પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે, પ્રમાદ થતો નથી, અને સ્વાધ્યાય-ભક્તિ આદિમાં પ્રવર્ત્તવાની અનુકૂળતા-અનુકૂળ તક મળે છે. આ ઉપવાસ વગેરેમાં પણ જેમ બને તેમ વિષયકષાયનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, ઉંઘવું-પાના રમવા વગેરે પ્રમાદ ન હોવો જોઈએ, આભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ ભણી નિરંતર લક્ષ રાખવો જોઈએ, ને જેમ બને તેમ આત્માની ઉપ-પાસે વાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઇએ, તો જ તે ખરેખરો 'ઉપવાસ' કહી શકાય. નહિં તો લાંઘણ જ છે!

"कपायविपयाहारत्यागो यत्र विधीयते ।
उपवासः स विज्ञेयो शेषं लाङ्घनकं विदुः ॥ "—શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ.

"यत्रः रोधः कपायाणां ब्रह्मध्यानं जिनस्य च ।
ज्ञातव्यं तत्तपः शुद्धमवशिष्टं तु लङ्घनम् ॥ "—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આમ બાહ્ય તપ, આભ્યંતર તપને પુષ્ટિ આપે છે, તેના સાધનની નિરાકુલતા કરી આપે છે, તેથી તે કર્ત્તવ્ય છે જ,-પરંતુ ક્રિયાજડપણે નહિં; પણ સમજણપૂર્વક-જ્ઞાન-

× "यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इंद्रियार्णीद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥"
—શ્રી ગીતા.

* "परं कर्मक्षयार्थं यत्तप्यते तत् तप स्मृतम् ॥"
"स्वरूपे प्रतपनात्तपः ॥"—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી.

પૂર્વક કરવામાં આવે, પોતાની શક્તિની મર્યાદા—ગજું ખ્યાલમાં રાખીને જ

જ્ઞાનપૂર્વક યથાશક્તિ તપ

કરવામાં આવે, તો જ તે કલ્યાણકારી થાય છે. બાકી ગજા ઉપરવટ થઈને મમતની ખાતર અથવા દેખાદેખીથી મહિના મહિનાના ઉપવાસ 'ખેંચવામાં' આવે, અથવા મનમાં માયાનો રંગ રાખી અજ્ઞાનપણે માસખમણ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે, તોપણ જન્મમરણ દુઃખ ટળતું નથી. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—'અજ્ઞાની× કોડો વર્ષ તપ કરતાં પણ જે કર્મ ક્ષીણ કરી શકતો નથી, તે જ્ઞાની એક શ્વાસોચ્છ્વાસ માત્રમાં ક્ષીણ કરે છે.' કેવલ કાયક્લેશરૂપ તપ તે બાલ તપ છે, અજ્ઞાન તપ છે, માટે તપ જ્ઞાનપૂર્વક હોય તો જ કલ્યાણ થાય છે.

"કષ્ટ કરો સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
જ્ઞાનદશા વિણુ જીવને, નહિં દુઃખનો છેહ."—સવાસો ગાથાનું સ્તવન
"દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયા રંગ રે;
તોપણુ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે"—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ખરેખરૂં મુખ્ય તપ તો **આભ્યંતર તપ** છે. સ્વાધ્યાય, પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, વ્યુત્સર્ગ, વિનય, ને ધ્યાન એ **અંતરંગ તપ**ના છ પ્રકાર છે. તેના વળી અનેક ઉત્તર ભેદ છે. આ તપથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી જાય છે, કર્મમલ ગળાતો જાય છે, નિર્જરતો જાય છે. જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનાનો મેલ ગળાઈ જઈ તે ચોકખું થતું જાય છે, તેમ **જ્ઞાનપૂર્વક તપથી** આત્માનો અંદરનો મેલ ગળાતો જઈ આત્મા ચોકખો બને છે. તપથી ક્લેશાદિ અશુચિના ક્ષયથી કાય–ઈન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે. 'कायेन्द्रियसिद्धिरशुचिक्षयात् तपसः' (પા. યો. ૨–૪૩).

અને જેમ જેમ આ જ્ઞાનપૂર્વક તપનું અંતસ્તેજ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા 'રવિ'ની જેમ પ્રતાપી તેજથી ઝળહળતો જાય છે. તે સાધીને તે '**સોમ**' (ચંદ્ર જેવો સૌમ્ય–શીતલ) બને છે. એટલે તે મહાન્ '**મંગલ**' પંક્તિ પામે છે

તપસ્વીનું વધતું તેજ

એટલે પછી તે '**બુધ**' જનોના પ્રણામનું પાત્ર–'અર્હત્' થાય છે, ને નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતા સિદ્ધિદાતા '**ગુરુ**' બને છે, અથવા તો પરિપૂર્ણ આત્મવીર્યથી વિરાજતો '**શુક્ર**' થાય છે, અને ત્યાં ત્રિયોગ–મન વચન કાયાના યોગ કેવળ **મંદ** (શનિ) થાય છે, ને પછી સ્વરૂપસિદ્ધિમાં વિચરી તે વિરામ પામે છે! આવો આ તપનો અપૂર્વ મહિમા છે. આ જ ભાવ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**જીએ મોક્ષમાળામાં પોતાની અનન્ય લાક્ષણિક શૈલીમા પ્રદર્શિત કર્યો છેઃ—

× "अज्ञानी तपसा जन्मकोटिभिः कर्म यन्नयेत् ।
अन्तं ज्ञानतपोयुक्तस्तत् क्षणेनैव संहरेत् ॥ "— શ્રી અધ્યાત્મસાર

"તપોપધ્યાને રવિરૂપ થાય, તે સાધીને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગળ પંક્તિ પામે, આવે પછી તે બુધના પ્રણામે.
નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધ દાતા, કાં તો સ્વયં શુક્ર પ્રપૂર્ણ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે, સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે."

૪. **સ્વાધ્યાય**—સજ્ઝાય, પ્રણવપૂર્વક મંત્રોનો જપ; અથવા સત્શાસ્ત્રનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું, પરિશીલન કરવું તે સજ્ઝાય. આત્મતત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો, ચિંતન કરવું તે સ્વાધ્યાય છે. દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી હું સર્વથા ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ આત્મા છું, એવી આત્મભાવના ભાવતા રહી, દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છોડી દેવી, દેહાધ્યાસ છોડી દેવો, અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી, એ ઉત્તમ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. અથવા તેવી આત્મભાવનાને પુષ્ટ કરે, એવા અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવા; વૈરાગ્ય-ભક્તિવાહી પદો, ભજનો, સ્તવનો ગાવા, લલકારવા; શંકાસમાધાન અર્થે પૃચ્છા કરવી; નિરભિમાનપણે જાણે પોતાના આત્માને બોધ દેતા હોય એવી રીતે ધર્મકથા-વ્યાખ્યાન કરવું, વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવી,-એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે. સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. **स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ।'** (પા૦ યો૦ ૨-૪૪).

"ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે, પરિશીલન નય હેત."—શ્રી આનંદઘનજી
"આતમ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે."

૫. **ઇશ્વરપ્રણિધાન**—એકાગ્ર ચિત્તે પરમાત્મા પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન. તેના સ્વરૂપ સાથે ચિત્તનું અનુસંધાન-જોડાણ કરવું, ચિત્તનું લીનપણું કરવું, તન્મયપણું કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. **ઇશ્વર** એટલે જેનામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ઐશ્વર્ય આવિર્ભૂત થયું છે-પ્રગટ થયું છે, જે અનંત આત્મઋદ્ધિના સ્વામી-પ્રભુ-ઇશ્વર બન્યા છે તે. જેણે પરમ એવા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા તે ઇશ્વર.

"સેવો ઇશ્વર દેવ, જેણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;
તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સકલ પ્રગટ કરી."
"જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા, જે નિજ પરિણતિ વરિયો;
પરમાતમ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક ગુણ દરિયો રે....સ્વામી! વિનવિયે મનરંગે."
—શ્રી દેવચંદ્રજી

એવા પરમાત્મ-પરમેશ્વર પદને પ્રાપ્ત થયેલ ઇશ્વરનું પ્રણિધાન કરવું, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન-ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન છે. પછી તે ઇશ્વરને ભલે પ્રભુ, જિન, અર્હત્, શિવ, શંકર, બુદ્ધ વગેરે અનેક નામે ઓળખવામાં આવતો હોય. કારણ કે નામભેદ છતાં અર્થભેદ નથી. તથારૂપ યથાર્થ ગુણવાળું ઇશ્વરપણું હોય એટલે બસ તે ઇશ્વરપણું જ પૂજ્ય છે, પછી ગમે તે નામે સ્મરો. જેમકે—

"શિવ શંકર જગદીશ્વરુ, ચિદાનંદ ભગવાન;
જિન અરિહા તીર્થંકરુ, જ્યોતિ સ્વરૂપ અસમાન....શ્રી સુપાર્શ્વ૦
અલખ નિરંજન વત્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ,
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ...શ્રી સુપાર્શ્વ૦
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભરુ, હૃષીકેશ જગનાથ,
અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમપદ સાથ....શ્રી સુપાર્શ્વ૦
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર,
જે જાણે તેહને કરે, આનંદઘન અવતાર....શ્રી સુપાર્શ્વ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

એ *ઈશ્વરને શા માટે આરાધવા જોઈએ? જેવું તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, તેવું આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેનું ભાન થવા માટે પ્રભુ પોતે તો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલા હોઈ, આદર્શરૂપ છે તે આદર્શ દેખીને, જીવને પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ **આરાધન હેતુ** થાય એ જ ભક્તિ–ઉપાસનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ–હેતુ છે. જેમ ઘેટાના ટોળામાં ઉછરેલા સિંહશિશુને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે કે તરત તેને સ્વરૂપનું ભાન આવે છે, તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ ચિંતનથી આત્માને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે એટલે પરમેશ્વરના અવલંબનરૂપ સેતુબંધથી–પૂલથી આ જીવ સહેલાઈથી ભવસાગર તરી જાય છે, દુસ્તર ભવસમુદ્ર ગોપદ જેવો બની જાય છે! પ્રભુભક્તિનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે, એટલા માટે એનું પરમ પૂજ્યપણું છે, એમ જાણી આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ બને તેમ ભક્તિપરાયણ થાય છે, સાવધાન–એકાગ્ર ચિત્તે તેનું નામસ્મરણ, ભજન, સ્તવન, ચિંતન, ગુણસંકીર્ત્તન, ધ્યાન વગેરે કરે છે આ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે

"શ્રી સુપાસ જિન વંદિયે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ,
શાંત સુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમાં સેતુ
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ"—શ્રી આનંદઘનજી

આવા આ પાંચ **નિયમનો** અહીં બીજી દૃષ્ટિમાં સંભવ હોય છે અત્રે પ્રથમ દૃષ્ટિનું અંગ જે **યમ** તે તો હોય જ, ઉપરાંત આ **નિયમ** પણ હોય પરંતુ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં

* તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી ક્લેશ કાર્યના પ્રતિબંધદ્વારા સમાધિનું અનુકૂલપણું થાય છે કહ્યું છે કે—

"तप.स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग ।
समाधिभावनार्थ क्लेशतनुकरणार्थश्च ।"—પા યો ૨-૧
"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥"—પા. યો. ૨-૪૫

નિયમ ન હોય, કારણ કે તેવા ક્ષયોપશમનો અભાવ છે. એટલે કે પાછલી દૃષ્ટિમાં આગલી દૃષ્ટિનો ગુણ હોય જ, પણ આગલીમાં પાછલીનો ગુણ ન હોય.

૨. અનુદ્વેગ.

"નહિં કિરિયા ઉદ્વેગ રે....મનમોહન મેરે૦"—યોગ૦ દ૦ સજ્ઝાય-૨

તેમજ અત્રે ઉદ્વેગ નામનો બીજો ચિત્તદોષ ટળે છે, અનુદ્વેગ હોય છે. એટલે આત્મહિતના કાર્યમાં, પરલોક સંબંધી હિતસાધનના કાર્યમાં ઉદ્વેગ, કંટાળો, અણગમો ઉપજતો નથી. બેઠા બેઠા પણ ક્રિયા પ્રત્યે જે અણગમો-અભાવ થવો તેનું નામ ઉદ્વેગ છે (જુઓ પૃ. ૮૫) એટલે ઉદ્વેગવાળો પુરુષ તે યોગક્રિયાથી ઉભગે છે-દૂર ભાગે છે, અને કદાચ પરાણે કરવી પડે તો તે ક્રિયા રાજવેઠની જેમ ઉતાવળે ઉતાવળે આટોપી લ્યે છે, ઝટપટ પતાવી દે છે! એથી ઉલટુ, આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને **અનુદ્વેગ** હોય છે ધર્મક્રિયા પ્રત્યે ઉદ્વેગ-અણગમો હોતો નથી, યોગસાધન પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી, એટલે તે ધર્મ-કાર્યમાં વેઠ કાઢતો નથી, રાજાના હુકમથી મન ન હોય છતાં પરાણે કરવું પડતું હોય એવું તે કરતો નથી, ઝટઝટ ઉતાવળે ઉતાવળે ધર્મક્રિયા પતાવી દેતો નથી! ભગવાનને બે હાથ જોડ્યા-ન જોડ્યા, ચોખાની બે-ત્રણ ઢગલી મૂકી-ન મૂકી, ને તે ભાગતો નથી!

પરંતુ એને તો યોગક્રિયા-ધર્મક્રિયા પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોય છે તે જાણે છે કે આ હું જે ધર્મકૃત્ય કરવા ઇચ્છું છું, તે મ્હારા **પોતાના જ આત્મકલ્યાણ માટે** છે, આ યોગ સાધનથી મ્હારે મ્હારૂં પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળવું છે. આમ હોવાથી

યોગક્રિયા પ્રીતિ

તે આત્માર્થી મુમુક્ષુ પુરુષ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા પરમ ઉલ્લાસ ભાવથી કરે છે, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને શાંતિથી કરે છે. તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો ભક્તિતન્મયપણે પરમ પ્રેમથી કરે છે. તે સદ્‌ગુરુ-સત્પુરુષની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો હોય, તો પરમ આદરથી વિનયપૂર્વક કરે છે. તે સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો હોય તો ધ્યાન દઈને કરે છે. તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ કરતો હોય તો યથાવિધિ શુદ્ધભાવે કરે છે. અને આવા આ મુમુક્ષુ જોગીજનનો આ અનુદ્વેગ પણ **અખેદ સહિત** હોય છે. કારણ કે અખેદ હોય તો જ પછી અનુદ્વેગ આવે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે ખેદ દોષ દૂર થયો, તે પણ અહીં તેમ જ છે. આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતાં ખેદ પામતો નથી-થાકતો નથી.

૩. તત્ત્વજિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા નામનો બીજો ગુણ અહીં પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એટલે તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઇંતેજારી તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવાની તમન્ના ઉપજવી, તાલાવેલી લાગવી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી જિજ્ઞાસા વિનાનું જે જાણવું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલ્લું હોય છે,

હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. આ દૃષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને તો સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, જેમ તૃષાતુર પુરુષ પાણી માટે ચોતરફ ફાંફાં નાંખે, તેમ આ મુમુક્ષુને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે છે, ઉત્કંઠા જાગે છે, તાલાવેલી ઉપજે છે. મરુદેશ જેવી ભૂમિમાં, ઉન્હાળાના સમયમાં ચાલ્યો જતો વટેમાર્ગુ જેવો તરસ્યો થઈને પાણીને ઈચ્છે, 'પાણી પાણી' કરે, તેવો તરસ્યો આ જીવ તત્ત્વદર્શન પામવા માટે થાય છે. આવી તીવ્ર **તત્ત્વપિપાસા** આ જિજ્ઞાસુ પુરુષને ઉપજે છે, એટલે એને અનેક સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમકે—

"હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મ્હારૂં ખરૂં?
કોના સંબંધી વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરૂં?"—શ્રી મોક્ષમાળા

"જેહને પિપાસા હો અમૃતપાનની, કિમ ભાંજે વિષપાન?
અભિનંદન જિન દરિશન તરસિયે"—શ્રી આનંદઘનજી

અને આવી જ્યારે તત્ત્વની કે તત્ત્વદર્શનની સાચી તરસ લાગે છે, ત્યારે તે બૂઝવવા-ની–છીપવવાની રીત પણ તેને મળી આવે છે. તેવી તરસ ન લાગી હોય, તો તે તરસ બૂઝવવાને ઇચ્છે પણ કેમ? ને તે બૂઝવવાની રીત પણ કેમ મળે? પરમ સમર્થ તત્ત્વ-વેત્તા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** અત્યંત માર્મિક ભાવવાહી શબ્દો કહ્યા છે—

"બૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિં ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત"

"તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષાતુરને તૃષાતુર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો. જેને તે પેદા ન થાય તેવું હોય, તેને માટે ઉદાસીન રહેજો."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આ **જિજ્ઞાસા** ગુણ પણ, પ્રથમ **અદ્વેષ** ગુણ પ્રગટ્યો હોય તો જ ઉપજે એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમા જે અદ્વેષ ગુણ પ્રગટ્યો હતો, તેના અનુગુણપણે–અનુકૂળપણે આ જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે જિજ્ઞાસા એ અદ્વેષનું ઉત્તર પરિણામ છે. આ જિજ્ઞાસામા સાચું તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય છે, પણ પોતાનો કક્કો ખરો છે એવો હઠાગ્રહ હોતો નથી. આમ આ દૃષ્ટિમાં—

"દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે૦ ગોમય અગ્નિ સમાન રે....મન૦
શૌચ સંતોષ ને તપ ભલું....મન૦ સજઝાય ઈશ્વર ધ્યાન રે....મન૦
નિયમ પંચ ઇહાં સંપજે....મન૦ નહિં કિરિયા ઉદ્વેગ રે....મન૦
જિજ્ઞાસા ગુણ તત્ત્વની....મન૦ પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ રે....મન૦"—યો૦ સજઝાય ૨, ૧-૨

આ દૃષ્ટિમાં જે બીજો ગુણસમૂહ હોય છે તે કહે છે—

भवत्यस्यां तथाच्छिन्ना प्रीतिर्योगकथास्वलम् ।
शुद्धयोगेषु नियमाद्बहुमानश्च योगिषु ॥ ४२ ॥

યોગકથામાં પ્રીત અતિ, અવિચ્છિન્ન આ સ્થાન;
શુદ્ધયોગ યોગી પ્રતિ, નિયમથકી બહુમાન. ૪૨

અર્થ:—આ દૃષ્ટિમાં યોગકથાઓ પ્રત્યે તેવા પ્રકારે અવિચ્છિન્ન-અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે; અને શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે નિયમથી બહુમાન હોય છે.

વિવેચન

"એહ દૃષ્ટિ હોય વરતતાં....મન૦ યોગકથા બહુ પ્રેમ રે....મન૦"—યો૦ સજ્ઝાય, ૨

ઉપરમા જે આ દૃષ્ટિના મુખ્ય ગુણ કહ્યા, તે ઉપરાંત બીજા ગુણનો પણ અહીં સદ્ભાવ હોય છે. તે આ છે:-(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે અખંડ-અવિચ્છિન્ન એવી અત્યંત પ્રીતિ. અને (૨) શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ-

આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તનાર યોગી પુરુષને યોગ સંબંધી કથાઓ પ્રત્યે અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે, અવિચ્છિન્ન એવો પરમ પ્રેમ હોય છે; કારણ કે તેવી કથાઓ પ્રત્યે તેને ભાવપ્રતિબંધ થયો છે, તેનો ભાવ-અંતરંગ પ્રેમ બંધાયો છે, તેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે-ચોટયું છે. તેને અવિહડ દૃઢ રંગ લાગ્યો છે. એટલે તેવી કથા-વાર્ત્તામાં તેને રસ પડે છે આ **યોગકથા** એટલે શું? મોક્ષની સાથે અથવા પરમ તત્ત્વની સાથે યોજે-જોડે તેનું નામ **યોગ** છે. એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ જે જે છે તે યોગ છે તે યોગ સંબંધી જે કથા તે યોગકથા.

તે યોગના મુખ્ય કરીને બે પ્રકાર છે-**સાધક યોગ ને સિદ્ધ યોગ.** ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવપણે જે નિજ આત્મગુણનું પ્રગટપણું થાય, અને જેનાથી ક્રમે કરીને પૂર્ણ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય, તે બધાય આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધનભૂત એવા સાધક યોગ છે. પહેલી યોગદૃષ્ટિથી માંડીને છેલ્લી યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ સુધીની જે સાધના છે તે સાધક યોગ છે. અથવા સમકિતથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત આત્મભાવને અનુસરતી જે યોગભૂમિકાઓ છે

યોગના પ્રકાર

વૃત્તિ:-भवत्यस्यां—આ દૃષ્ટિમાં હોય છે. तथा-તેવા પ્રકારે, अच्छिन्ना-અવિચ્છિન્ન, (અખંડ),-ભાવપ્રતિબંધસારપણાએ કરીને, प्रीतिः-પ્રીતિ, योगकथासु-યોગકથાઓ પ્રત્યે, अलम्-અત્યંતપણે તથા शुद्धयोगेषु-શુદ્ધ યોગવાળા પ્રત્યે, नियमाद्-નિયમથી, बहुमानश्च योगिषु-યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન.

તે સાધક યોગ છે. તે સાધકયોગની પરાકાષ્ઠા-છેવટની હદ તે, સિદ્ધ યોગ છે. તે સિદ્ધ યોગમાં સકલ કર્મનો ક્ષય હોય છે, પૂર્ણાનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે, આત્મગુણની સંપૂર્ણતા નીપજે છે, ને યોગી આત્મભોગી થઇ સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે.×

આવા મોક્ષસાધક યોગ સંબંધી જે કાંઇ કથન હોય, અથવા આવા યોગને સાધનારા સત્પુરુષોની જ્યાં જ્યાં કથા-વાર્ત્તા ચાલતી હોય, ત્યાં ત્યાં આ દૃષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ ઉલ્લસે છે, પરમ પ્રેમ પ્રવહે છે. તેમજ સન્માર્ગ પ્રત્યે

ચાર પ્રકારની ધર્મકથા

આકર્ષનારી એવી **આક્ષેપણી** ધર્મકથા તેને અમૃત જેવી મીઠી લાગે છે. અસન્માર્ગ પ્રત્યે વિક્ષેપ ઉપજાવનારી **વિક્ષેપણી** કથા તે રુચિથી સાંભળે છે. કર્મવિપાકનું વિરસપણું બતાવી સંવેગ-મોક્ષાભિલાષ જન્માવનારી **સંવેજની** કથા તેને ખૂબ ગમે છે. પાપકર્મનો કડવો વિપાક દેખાડી નિર્વેદ-ભવવૈરાગ્ય પેદા કરનારી **નિર્વેજની** કથા તેને રુચે છે. ટૂંકામાં, જ્યાં કયાંય આત્મકલ્યાણની કથા-વાર્ત્તા ચાલતી હોય, જ્યાં કયાંય નિર્મલ ભક્તિ અમૃતરસનું પાન થતું હોય, જ્યાં કયાંય સદ્ગુરુના ગુણગણનું ગૌરવ ગાન ગવાતું હોય, ત્યાં આ આત્માર્થી પુરુષ પરમ પ્રેમરસમાં નિમજ્જન કરે છે. કારણ કે આત્મહિતકર **યોગકથાને તે પરમ દુર્લભ** જાણે છે. તે જાણે છે કે-આ જગતમાં સર્વત્ર અર્થની કથા, કામની કથા અત્યંત સુલભ છે. એક બીજા પ્રત્યે આચાર્યપણું-ગુરુપણું કરતાં '**જીવે કામભોગ-અર્થની કથા અનંતવાર સાંભળી છે, અનંતવાર પરિચિત કરી છે, અનંતવાર અનુભવેલી** છે.'* પણ મોક્ષના સાધનરૂપ સત્કથા, યોગકથા, ધર્મકથા તેણે કદી સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. આમ તે જાણતો હોઇ, એવી ઝેર જેવી ભોગકથામાં તેને રસ કેમ પડે? ને પરમ અમૃત જેવી પરમ દુર્લભ યોગકથા પ્રત્યે તેને પરમ પ્રેમ કેમ ન સ્ફુરે?

"જિન ગુણ અમૃતપાનથી મન૦ અમૃત ક્રિયા સુપસાય રે...ભવિ૦
અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી મન૦ આતમ અમૃત થાય રે....ભવિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"ગિરુઆ રે ગુણ તુમ તણા, શ્રીવર્ધમાન જિન રાયા રે;
સુણતાં શ્રવણે અમી ઝરે, મહારી નિર્મળ થાયે કાયા રે."—શ્રી યશોવિજયજી

× "ઉપશમ ભાવ હો મિશ્ર ક્ષાયિકપણે, જે નિજ ગુણ પ્રાગ્ભાવ;
પૂર્ણાવસ્થાને નીપજાવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ...સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે.
સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ...સ્વામી૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

* "सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकहा ।
एयत्तस्सुवलंभो णवरि ण सुलहो विहत्तस्स ॥"—શ્રી સમયસાર

૨. શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન–

અને યોગકથા પ્રત્યે પણ જો આવો પરમ પ્રેમ હોય, તો પછી તે શુદ્ધ યોગને સાક્ષાત્ ધારણ કરનારા **મૂર્ત્તિમાન્ યોગસ્વરૂપ** એવા યોગીઓ પ્રત્યે તેને બહુમાન હોય, પરમ આદર હોય, એમાં નવાઈ શું? મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું નિર્દોષપણે આરાધન કરનારા જે જે સાધકો હોય, સાચા સાધુજનો હોય, તેના પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ પુરુષ ચોક્કસ બહુમાન ધરાવે જ. યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી જે સિદ્ધ યોગી બન્યા છે, તેઓ પ્રત્યે તે અત્યંત આદરભાવ રાખે જ. પોતાનાથી અધિક દશાવાળા, ઉચ્ચ ગુણસ્થિતિવાળા કોઇ પણ પ્રત્યે તેનો આત્મા ભક્તિથી નમી પડે. કોઇ પણ યોગદૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો ગુણીજન તે દેખે કે તરત તેના પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહે.

સહજ ભક્તિ ઉદ્દગારઃ—

મુમુક્ષુ જોગીજન હોય કે માર્ગાનુસારી આત્માર્થી હોય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ હોય કે સાચો ભાવશ્રાવક હોય, ભાવસાધુ હોય કે ભાવ ઉપાધ્યાય હોય, ભાવ આચાર્ય હોય કે ભાવ-યોગી હોય, કેવલી ભગવાન હોય કે સિદ્ધ ભગવાન હોય,–તે સર્વ કોઇ પ્રત્યે તેનો આત્મા પરમ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, ને તેના અંતરના ઊંડાણમાંથી સહજ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કેઃ–

> "नमो अरिहंताणं ।— અરિહંતોને નમસ્કાર હો!
> नमो सिद्धाणं ।— સિદ્ધોને નમસ્કાર હો!
> नमो आयरियाणं ।— આચાર્યોને નમસ્કાર હો!
> नमो उवज्झायाणं ।—ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો!
> नमो लोए सव्वसाहूणं ।"— લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો!

> "શાંતિકે સાગર અરૂ, નીતિકે નાગર નેક,
> દયાકે આગર ગ્યાન, ધ્યાનકે નિધાન હો;
> શુદ્ધ બુદ્ધિ બ્રહ્મચારી, સુખ બાનિ પૂર્ણ પ્યારી,
> સજ્જનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્યાન હો;
> રાગ–દ્વેષસેં રહિત, પરમ પુનિત નિત,
> ગુનસેં ખચિત ચિત્ત, સજ્જન સમાન હો;
> રાયચંદ્ર ધૈર્યપાળ, ધર્મઢાલ ક્રોધકાલ,
> મુનિ! તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કેવલ આ બહુમાન જ હોય છે એમ નહિં, પણ—

यथाशक्त्युपचारश्च योगवृद्धिफलप्रदः ।
योगिनां नियमादेव तदनुग्रहधीयुतः ॥ ४३ ॥

યોગવૃદ્ધિ ફલ આપતો, યથાશક્તિ ઉપચાર;
યોગીઓને નિયમથી, તસ અનુગ્રહ મતિ ધાર. ૪૩

અર્થ:—અને યથાશક્તિ ઉપચાર,—કે જે યોગીઓને નિયમથી જ યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલ આપનારો, અને તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો હોય છે.

વિવેચન

"વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મન૦ દેખે નિજ ગુણહાણ રે....મન૦"—યો૦ સ૦

ઉપરમા જે શુદ્ધ યોગવાળા યોગીજનો, યોગમાર્ગમા આગળ વધેલા યોગીપુરુષો કહ્યા, તે પ્રત્યે અંતરંગ બહુમાન હોય એટલું જ નહિં; પણ તે બહુમાનને સાર્થક બનાવે, આચરણમા મૂકી વ્યવહારૂ (Practical) બનાવે, એવો પોતાનાથી બની શકે તેટલો ઉપચાર—સેવાભાવ પણ તેમના પ્રત્યે હોય. એટલે આ મુમુક્ષુ પુરુષ તે સાચા સત્પુરુષો પ્રત્યે પોતાનાથી બની શકે તેટલી સેવા વિનયપૂર્વક બજાવે છે; તેઓને યથાવિધિ પરમ આદરથી નિર્દોષ આહાર-પાન—ઔષધ આદિનું દાન કરે છે; સત્શાસ્ત્ર વગેરે ધર્મઉપકરણો તે સત્પાત્રોને આપે છે; રોગ આદિ આપત્તિ આવી પડ્યે સાચી ભક્તિથી તેમની સેવા—શુશ્રૂષા, વૈયાવચ્ચ કરે છે; તે મહાત્મા સંતજનો નિરાકુલપણે ધર્મારાધન કરી શકે, એવી બધી જોગવાઇ કરી આપવા તે સદા તત્પર રહે છે.

સંતોની યથાશક્તિ સેવા

કારણ કે તે જાણે છે કે—આ સાચા **ભાવસાધુઓ** તો પોતાના દેહ પ્રત્યે પણ નિઃસ્પૃહ છે—મમતારહિત છે, આ **અવધૂતો** તો સર્વ પરભાવને ફગાવી દઇ ઉદાસીન થઇને બેઠા છે, નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહેલા આ **નિર્ગ્રંથ** સંન્યાસીઓ સંયમના હેતુથી જ દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, બીજા કોઇ પણ કારણે બીજી કોઇ પણ ઇચ્છા આ યોગીપુરુષો રાખતા

વૃત્તિ.—**यथाशक्ति**—યથાશક્તિ, શક્તિના ઔચિત્યથી,—શક્તિના ઉચિતપણા પ્રમાણે શું ? તો કે—**उपचारश्च**-ઉપચાર, આસ—આહાર આદિના સંપાદનવડે કરીને—યથોક્ત યોગીઓ પ્રત્યે એમ પ્રક્રમ છે—ચાલુ સંબંધ છે. તેનું જ વિશેષણ આપે છે—**योगवृद्धिफलप्रदः**—યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલ આપનારો,—તેના સમ્યક્ પરિણામવડે કરીને, **योगिनां नियमादेव**-યોગીઓને નિયમથી જ. અન્યથા—અન્ય પ્રકારે તેનો વિઘાતહેતુ હોય નહિં. (આ શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેની સેવા, યોગીજનોને યોગવૃદ્ધિ ફલ નિયમથી જ આપે છે,—યોગવિઘાત હેતુ હોય નહિ) **तदनुग्रहधीयुतः**-તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. ઉપચાર સંપાદકના અનુગ્રહની—ઉપકારની બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. (જે ઉપચાર—સેવા કરે છે તે એમ માને કે હું આ મારા પોતાના આત્મા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું, આ સદ્ગુરુપ્રસાદ છે)

નથી. તોપણ તેવા સર્વથા નિઃસ્પૃહ મહાજનોની બનતી સેવા કરવી, તે મુમુક્ષુ આત્માર્થીનો ધર્મ છે, જીવનનો અપૂર્વ લ્હાવો છે, તેઓના ચરણે જે કંઈ પણ અર્પણ કરીએ તે ઓછું છે, કારણ કે તેઓનો પરમ ઉપકાર છે, એમ જાણતો હોઈ, તે પોતાથી બનતી સેવારૂપ ફૂલપાંખડી-'पत्रं पुष्पं फलं तोयं'-ભક્તિથી તેમના ચરણકમલમાં અર્પણ કરે છે.

"શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ? આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આવા સત્પાત્ર ભાવયોગીઓ પ્રત્યેનો આ ઉપચાર-વિનયાન્વિત સેવાધર્મ જોગીજનોને ચોક્કસ યોગગુણની વૃદ્ધિરૂપ ફલ આપે છે જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક પણ બીજ પરંપરાએ અનંતગણું ફલ આપનારું થઈ પડે છે, તેમ આવા **યોગવૃદ્ધિ ફલ** સત્પાત્ર સંતજનોની સેવા અનંતગણું ફલ આપનારી થઇ પડે છે, આત્માને ઉત્તરોત્તર ધર્મવૃદ્ધિનું-ખરેખરા 'ધર્મલાભ'નું કારણ થાય છે. નિષ્કામ સેવાનો લાભ આપી પોતે યોગવૃદ્ધિરૂપ પ્રતિલાભ પામે છે, અને એટલા માટે જ આ આત્મારામી સત્પુરુષોની સેવા-ભક્તિવડે હું **પોતાનો** જ અનુગ્રહ કરું છું, મ્હારા પોતાના આત્મા પર જ ઉપકાર કરી રહ્યો છું, એમ સેવા કરનારે ચોક્કસ ભાવવું જોઇએ. આનાથી હું મ્હારા આત્માને જ સંસારસમુદ્રથી તારું છું, એવી આત્મ અનુગ્રહ બુદ્ધિ ઉગવી જોઇએ. આમ આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગી શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન ધરાવવા ઉપરાંત, યથાશક્તિ-ઉચિતપણે તેમની સેવાભક્તિ કરે, અને તે પણ પોતાના **આત્માની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી જ.**

આ ઉપચારને જ વિશેષણ આપે છે—

लाभान्तरफलश्चास्य श्रद्धायुक्तो हितोदयः ।
क्षुद्रोपद्रवहानिश्च शिष्टसम्मतता तथा ॥ ४४ ॥

અન્ય લાભ ફલ તસ હોએ, શ્રદ્ધાયુત આ એમ;
નિરુપદ્રવતા હિત ઉદય, શિષ્ટ સંમતતા તેમ. ૪૪

વૃત્તિઃ-**लाभान्तरफलश्चास्य**—અને આ ઉપચારકર્ત્તાને લાભાન્તર ફલવાળો,-શુદ્ધ ઉપચારના પુણ્યથકી તથાપ્રકારના વિપાકભાવને લીધે એટલા માટે જ-**श्रद्धायुक्तो**-શ્રદ્ધાયુક્ત એવો ઉપચાર, એમ ચાલુ સંબંધ છે. **हितोदयः**-જેમાં હિતનો ઉદય હોય છે એવો, આગળની જેમ. **क्षुद्रोपद्रवहानिश्च**-અને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ હોય છે. એથી કરીને જ વ્યાધિ આદિનો નાશ હોય છે **शिष्टसम्मतता तथा**-તથાપ્રકારે શિષ્ટસમ્મતતા, શિષ્ટજનોનું માન્યપણું એથી કરીને જ એનું અતિ સુંદર બહુમાન હોય છે.

અર્થ:—અને એ ઉપચાર એને બીજા લાભરૂપ ફલ આપનારો અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો હિતોદયરૂપ હોય છે. અને તેમાં ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ તથા શિષ્ટજનોનું સંમતપણું–માન્યપણું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઉપચાર અથવા સેવાધર્મ કહ્યો તે વળી કેવો વિશિષ્ટ હોય છે, કેવાં વિશેષ ગુણુંવાળો હોય છે, તે અહીં કહ્યું છે. તેવા પ્રકારે સત્પુરુષની સાચા ભાવથી સેવા-ભક્તિ કરનારને બીજા લાભરૂપ ફળ પણ મળે છે. કારણ કે તેવા સેવા-ભક્તિથી પુણ્યોદયની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને તેના વિપાકથી સુરપતિ–નરપતિ સંપદા વગેરે અન્ય લાભરૂપ ફળ સાંપડે છે. જેમ જારની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, જેમ ફળ પહેલાં ફૂલની પ્રાપ્તિ હોય જ, તેમ સત્સેવાના યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલની સાથે સાથે ઇંદ્ર–ચક્રવર્તીપદ આદિ આનુષંગિક ફળરૂપ પુણ્યપરિપાકની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે 'યોગ* છે તે ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે, પરમ ચિંતામણિરત્ન છે, સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન છે, સિદ્ધિનો સ્વયંગ્રહ છે.' તેનાથી શું શું ફલ પ્રાપ્ત ન થાય? આમ કલ્પવૃક્ષની જેમ વાંચ્છિત લાભ આપનારો આ સંતજન પ્રત્યેનો સેવાધર્મ **શ્રદ્ધાથી યુક્ત** હોય છે. કારણ કે શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાનો વિનયોપચાર શા કામનો? માટે આ મુમુક્ષુ તો શ્રદ્ધાથી સત્પુરુષોની સેવા કરે છે.

યોગમહિમા

અને આવો આ શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે, તેથી કરીને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને **હિતનો ઉદય** થાય છે. એટલે તે આત્મહિતના–આત્મકલ્યાણના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, ને તેમાં તેની ચઢતી કળા થતી જાય છે. જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રકાશમાન થતો જાય છે, જેમ શુક્લ× પક્ષનો ચંદ્ર દિન–પ્રતિદિન ચઢતી કળાને પામતો જાય છે, તેમ આ આત્માર્થી પુરુષને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે બળવાન આત્મહિતની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, હિતપરંપરાથી હિતનો અનુબંધ થયા કરે છે.

"શુક્લ બીજ શશિ રેહ, તેહ પૂરણ હુવે હો લાલ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

એથી કરીને જ એને **ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવની હાનિ** થાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે નાના નાના તુચ્છ ઉપદ્રવો આ જીવને હેરાન કરતા નથી, કનડતા નથી. મોટા ભવરૂપ ઉપદ્રવનો નાશ થવાની જ્યાં પૂર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યાં પછી આ મગતરા

---

* "योगः कल्पतरुः श्रेष्ठो योगश्चिन्तामणिः परः ।
योगः प्रधानं धर्माणां योगः सिद्धेः स्वयंग्रहः ॥ "—શ્રી યોગબિન્દુ

× "यमः सद्योगमूलस्तु रुचिवृद्धिनिबन्धनम् ।
शुक्लपक्षद्वितीयाया योगश्चन्द्रमसो यथा ॥ "—દ્વા૦ દ્વા૦

જેવા તુચ્છ નમાલા ઉપદ્રવો-કનડગતો એને કેમ બાધા કરી શકે ? જ્યાં નદીના પ્રબળ પ્રવાહપૂરમાં હાથીના હાથી તણાઈ જાય, ત્યાં તુચ્છ તણખલાનો ભાર શો ?

અને આવા આ મુમુક્ષુ પુરુષને **શિષ્ટજનોનું સંમતપણું** હોય છે. એટલે કે તે શિષ્ટજનને સદા પરમ પ્રમાણ માને છે, તેમના વચનને-તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય ગણે છે-માથે ચઢાવે છે. શિષ્ટ એટલે પરમ સંસ્કારી સુશિક્ષિત પંડિતજન, સંસ્કારસ્વામી, સાધુ-જનને સંમત એવા પુરુષો જેણે શુદ્ધ આત્મધર્મની શિક્ષા સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરી છે, જેના હૃદયમાં સત્ય ધર્મના શુદ્ધ સંસ્કાર દૃઢપણે લાગ્યા છે, જે તત્ત્વાતત્ત્વના વિવેકમાં નિપુણ હોઈ 'પંડિત' કહેવાય છે, અને તેથી કરીને જ સંતજનોને સંમત છે-માન્ય છે, એવા સત્પુરુષો 'શિષ્ટ' કહેવાય છે. એવા શિષ્ટજનને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરમ માનનીય માને છે.

તથા—

भयं नातीव भवजं कृत्यहानिर्न चोचिते ।
तथानाभोगतोऽप्युच्चैर्न चाप्यनुचितक्रिया ॥ ४५ ॥

ભવભય ના અતિ-ઉચિતમાં, કૃત્યહાનિ પણ નો'ય;
અજાણતાં પણ હોય ના, ક્રિયા અનુચિત કોય. ૪૫

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને ભવજન્ય અત્યંત ભય હોય નહિં, ઉચિતમાં કૃત્ય-હાનિ હોય નહિં, તથા અજાણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા પણ સર્વથા હોય નહિં.

વિવેચન

આવા આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને ભવભય અત્યંત હોતો નથી, સંસારનો ઝાઝો ડર રહેતો નથી; કારણ કે અશુભ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે તે નિર્ભય રહે છે. જે ખોટું કે ખરાબ કામ કરતો હોય, જે અશુભ આચરણ કરતો હોય, જે દુષ્ટ પાપી હોય, તેને જ ડરવાપણું હોય, એમ બાલક સુદ્ધાં સર્વ કોઈ જાણે છે વળી આ આત્માર્થી પુરુષ તો પ્રભુભક્તિ-ગુરુભક્તિ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી કરીને પણ તેને સવિશેષ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તે ભગવાનની ભક્તિમાં શુદ્ધ ભાવથી લીન થાય છે ને પ્રભુનું ચરણ-શરણ ગ્રહી ભાવે છે કે-હે ભગવાન્! હે પરમકૃપાળુ દેવ! હું તો અનંત દોષનું ભાજન છું, છતાં પણ આપના અવલંબનથી મેં આ અપાર ભવસાગરને ગોપદ જેવો કરી દીધો છે. જો કે મોહાદિ શત્રુ

ભયભય રહિતપણું

वृत्तिः-भयं नातीव भवजं—ભવજન્ય-સંસારજન્ય અત્યંત ભય હોતો નથી-, તથાપ્રકારે અશુભમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે (અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, તેથી સંસારનો ડર પણ લાગે નહિ) **कृत्यहानिर्न चोचिते**-અને સર્વ જ ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ ન હોય,-ધર્મ આદરને લીધે. **तथानाभोगतोऽप्युच्चैः**-તેમ જ અનાભોગથી પણ,-અજાણતા પણ અત્યંતપણે, **न. चाप्यनुचितक्रिया**-સર્વત્ર જ અનુચિત ક્રિયા પણ ન હોય (અજાણતા પણ અનુચિત ક્રિયા કરે નહિ.)

હજુ મને છળી રહ્યા છે, ને હું પરપરિણતિમાં અજ્ઞપણે ભળી રહ્યો છું, પણ હવે તમારા જેવો સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે એ મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ! તમારૂં તત્ત્વ-રસાયન મેં પીધું છે, ભક્તિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ! આપનું દર્શન થતાં મ્હારા દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે, અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીંગો ધણી' મેં 'માથે કર્યો' છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે એમ છે?

"દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;
ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિન!"—શ્રી આનંદઘનજી

"જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જો,
તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો."

"યદ્યપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભળિયો રે....પ્રભુ૦
પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુ૦
પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયન પાયે રે....પ્રભુ૦ અંતરજામી!
પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....પ્રભુ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અશુભમાંથી નિવૃત્તિથી અને શુભમાં પ્રવૃત્તિથી આ મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્ભય-નીડર હોય છે.

અને તેને ઉચિત કૃત્યમાં હાનિ હોતી નથી, કરવા યોગ્ય એવા ઉચિત ધર્મકર્ત્તવ્યમાં તે કાંઈ ખામી આવવા દેતો નથી; કારણ કે તે જિનચરણની ઉપાસના અતિશય ભક્તિ-પૂર્વક કરે છે, મુનિજનની સંગતિ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, યથા-

ઉચિત કર્ત્તવ્ય શક્તિ સંયમનું પાલન કરે છે, દાન દે છે, શીલ-સદાચાર સેવે છે, તપ આચરે છે, શુભ ભાવના ભાવે છે, અને તેમાં કંઇ ખામી-ઊણપ આવવા દેતો નથી. તે સર્વ જગજ્જંતુને પોતાના મિત્ર માનતો હોઇ, જેમ બને તેમ મન-વચન-કાયાથી અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; હિત મિત ને પ્રીત એવું સત્ય વચન બોલે છે; પ્રમાણિક અને ન્યાયપ્રિય રહી પરદ્રવ્ય હરવાની કે ચોરવાની ઈચ્છાથી પણ દૂર રહે છે; પરસ્ત્રી પ્રત્યે મા-બ્હેનની દૃષ્ટિ રાખી સ્વદારાસંતોષી થાય છે, અથવા સર્વથા બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે; જેમ બને તેમ આરંભ-પરિગ્રહનું સંક્ષેપપણું કરે છે, પરિગ્રહનું પરિમાણ-મર્યાદા ઠરાવે છે. તે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ ને શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે છે; બાકી બીજી બધી જંજાલ છોડી દે છે. તે સર્વ તામસી વૃત્તિઓને ત્યજી દઈ, સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓને ભજે છે. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,—ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આ મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજાગ્રત હોય છે

"ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત,
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત.
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
"શુદ્ધ આલંબન આદરે, ત્યજી અવર જંજાલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ,રે....શાંતિ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

અને આમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ જેમ ઉચિત કર્ત્તવ્ય કરવા ચૂકતો નથી, તેમ તે અનુચિત ક્રિયા પણ કરતો નથી તે જાણી બૂઝીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતો નથી, તો મોટા સ્થૂળ જીવને તો કેમ જ હણે? અજાણતાં પણ કોઇ જીવને તે દૂભવવા ઇચ્છતો નથી, તો જાણીને તે કોઈની લાગણી પણ કેમ દૂભવે? તે સ્વપ્નમાં પણ ખોટું બોલવા ઇચ્છતો નથી, તો જાણી બૂઝીને પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ કરે? અન્યાયથી અપ્રમાણિકપણે ધન કમાઇને પાપનો ગાંસડો કોના માટે બાંધી જવો છે, એવો જે વિચાર કરે છે, તેને પરદ્રવ્યની ચોરી કરવાની ઇચ્છા પણ કેમ થાય? વ્યભિચાર આદિથી ઉપજતા ધનહાનિ, માનહાનિ, રોગાપિત્ત વગેરે દોષ પ્રત્યક્ષ દેખતા છતાં, તે પરસ્ત્રી પ્રત્યે આડી આંખે જુએ પણ કેમ? આરંભ પરિગ્રહની પ્રપંચજાલમાંથી જેમ બને તેમ જે જેલ્દી છૂટવા ઇચ્છતો હોય, તે એનો લાંબો પથારો શું કામ પાથરે?

અનુચિત અકર્ત્તવ્ય

આમ જેને સંસારનો ઝાઝો ભય હવે રહ્યો નથી, એવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ ઉચિત કૃત્ય કરે છે, ને અનુચિત કરતો નથી, કારણ કે તે એવો સરળપરિણામી હોય છે, કે તે સોનાની પેઠે જેમ વાળીએ તેમ વળે છે

"અનુચિત તેહ ન આચરે મન૦ વાળ્યો વળે જિમ હેમ રે મન૦"—શ્રી યોગ૦ સજ્ઝાય ૨-૩

એમ—

कृत्येऽधिकेऽधिकगते जिज्ञासा लालसान्विता ।
तुल्ये निजे तु विकले संत्रासो द्वेषवर्जितः ॥ ४६ ॥

વૃત્તિઃ—कृत्ये—કૃત્યમાં, ધ્યાન આદિ કૃત્યમાં, अधिके—અધિકમાં,—પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ અધિક એવા કૃત્યમાં,—अधिकगते—અધિકગત એટલે આચાર્ય આદિ અધિક—ચઢીયાતા (ગુણવંતમાં) વર્ત્તતા, એવા કૃત્યમાં, जिज्ञासा—આની જિજ્ઞાસા, આ આમ કેમ એવી જાણવાની ઇચ્છા હોય છે. लालसान्विता—લાલસા સહિત, એટલે કે અભિલાષના અતિરેકથી યુક્ત એવી જિજ્ઞાસા (પોતાનાથી ચઢીયાતી દશાવાળાની ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, આ આમ કેમ હશે તે જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા) तुल्ये—વંદનાદિ તુલ્ય—સરખા કૃત્યમાં, निजे तु—પોતાના જ, विकले—વિકલ, કાયોત્સર્ગકરણ વગેરેવડે વિકલ—ખામીવાળા, संत्रासो—સંત્રાસ આત્મામાં હોય છે હું હાનિનો વિરોધક છું એમ આત્મામાં અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે द्वेषवर्जितः—દ્વેષ રહિત,—અધિક પ્રત્યે દ્વેષ રહિત એવો સંત્રાસ,—પ્રસ્તુત દૃષ્ટિના સામર્થ્યને લીધે (બન્નેની એક સરખી ક્રિયા છતાં, પોતાની ક્રિયા ખામીવાળી દેખી, પોતાના આત્મામાં ત્રાસ છૂટે છે, અને તેમાં અધિક ગુણવંત પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી.)

અધિકના આધક કૃત્યમાં, સલાલસા જિજ્ઞાસ;
તુલ્ય વિકલ નિજ કૃત્યમાં, દ્વેષ રહિત સંત્રાસ. ૪૬

અર્થ:—ગુણથી અધિકના, અધિક કૃત્ય પ્રત્યે લાલસાયુક્ત એવી જિજ્ઞાસા હોય, અને તુલ્ય એવા પોતાના વિકલ-ખામીવાળા કૃત્ય પ્રત્યે દ્વેષ વિનાનો સંત્રાસ હોય.

વિવેચન

વળી આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો મુમુક્ષુ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવંત, ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા એવા આચાર્યાદિની પોતાના કરતાં ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, એમ ભાવે છે કે–અહો ! આ મહાજનોની આ ક્રિયા આવી ઉત્તમ પ્રકારની, આવી ઉચ્ચ કોટિની શી રીતે હોતી હશે ? એમ તેનું કારણ જાણવાની તેને તીવ્ર અભિલાષાવાળી–ઉત્કંઠાવાળી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે; કારણ કે યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે, અને મોહકર્મની તરતમતાના કારણે, ન્યૂનાધિકતાના કારણે, ઓછાવત્તાપણાને લીધે, જીવની દશાના અસંખ્ય ભેદ પડે છે. આમ ક્ષયોપશમની ભિન્નતાના કારણે, કેટલાક જીવો પોતાનાથી હીન-ઉતરતી પંક્તિના હોય, કેટલાક પોતાની સમાન પંક્તિના હોય, ને કેટલાક પોતાનાથી ચઢીયાતી પંક્તિના હોય આમ સન્માર્ગે પ્રયાણ કરતા, આગળ વધતા, આત્મવિકાસ સાધતા જીવોની દશાના ભેદ હોય છે. એટલે તેઓની ધર્મક્રિયા પણ તેવા પ્રકારની તરતમતાવાળી હોય છે, ઊંચી–નીચી કક્ષાની હોય છે.

જિજ્ઞાસા: દશાભેદ

તેમાં આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્યારે પોતાનાથી ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા મહાનુભાવ મહાત્માઓને દેખે છે, પોતાનાથી ગુણમાં અધિક એવા ભાવાચાર્યને, ભાવ ઉપાધ્યાયને, ભાવસાધુને, ભાવશ્રાવકને કે અન્ય કોઈ મુમુક્ષુને ભાળે છે, ત્યારે તે વિસ્મયમાં પડી જાય છે. જ્યારે તે તેઓનું પોતાના કરતા વધારે વિશુદ્ધિવાળું ધર્મધ્યાન જુએ છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે બળવાળો દૃઢ ધર્મરંગ નીરખે છે, જ્યારે પોતાના કરતા વધારે ભક્તિ ઉલ્લાસવાળી ભગવંતની ભાવભક્તિ ભાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતા વધારે આત્મવીર્યોલ્લાસવાળી તપ–સ્વાધ્યાય–પ્રતિક્રમણ–વંદનાદિ સત્ક્રિયા નીહાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતા અધિક વિકાસ પામેલા તેઓના અહિંસા–સત્ય આદિ સાક્ષાત્ દેખે છે, અને જ્યારે પોતાના કરતાં અધિક આત્મપરિણતિ પામેલા તેઓના સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર આદિ ગુણ પ્રત્યક્ષ કરે છે,–ત્યારે આ યોગદૃષ્ટિવાળો યોગી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવી વિચારમાં પડી જાય છે કે–અહો ! આ મહાત્માઓનું ધર્મધ્યાન ! અહો ભાવભક્તિ ! અહો ધર્મરંગ ! અહો તપ-સ્વાધ્યાય ! અહો અહિંસા–સત્ય ! અહો દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ! અહો એમની બ્રાહ્મી સ્થિતિ ! અહો એમની અપૂર્વ આત્મપરિણતિ ! આ અદ્ભુત બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ આવી અદ્ભુત આત્મદશા કેમ પામ્યા હશે ? આવી આશ્ચર્યકારક આત્મસાધના એમણે કેમ

સાનંદાશ્ચર્ય: ધન્ય ! ધન્ય !

સાધી હશે? આવી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યવાળી પરમ ધન્ય સત્ક્રિયા તેઓ શી રીતે કરી શકતા હશે?

"ધન્ય ધન્ય નર તેહ, પ્રભુપદ વંદી હો જે દેશના સુણે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે;
ભવસાયર લીલાએ ઉતરે, સંયમ કિરિયા નાવે....ધન્ય૦
ભોગપંક તજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....ધન્ય૦
જ્ઞાનવંત જ્ઞાની શું મલતા, તન મન વચને સાચા,
દ્રવ્ય ભાવ સૂધા જે ભાખે, સાચી જિનની વાચા....ધન્ય૦"—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ઇત્યાદિ પ્રકારે તે આત્મારામી મહાત્માઓની પરમ ધન્યતા તે ભાવે છે, અને ગુણી-જન પ્રત્યેના પ્રશસ્ત રાગથી ચિંતવે છે કે–આ મહાનુભાવોની આવી આશ્ચર્યકારક આત્મ-સ્થિતિ કેમ પ્રગટી હશે? આ જાણવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા–જિજ્ઞાસા ઉપજે છે.

અને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને આવી સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે મહાત્માઓ જેવી જ પોતાની વંદનાદિ ક્રિયામા પોતાની હીનતા દેખી, તેને પોતાના પ્રત્યે મનમા અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે, પોતાના આત્મા પ્રત્યે જુગુપ્સા–પોતા પ્રત્યે ઘૃણા ઘૃણા ઉપજે છે કે–અરે! હું તે કેવો અધન્ય કે આ મહાજનો જેવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા કરી શકતો નથી! ખરેખર! '**હું તો દોષ અનંતનું ભાજન છું**'; અને મ્હારામા ગુણ તો એકકે દેખાતો નથી; કારણ કે મ્હારામા આ મહાત્માઓ જેવો નથી શુદ્ધ ભાવ કે નથી પ્રભુ સ્વરૂપભાવ, નથી 'લઘુતા કે' દીનતા, નથી ગુરુ આજ્ઞા આરાધકતા કે નથી નિશ્ચલતા, નથી પ્રભુનો દૃઢ વિશ્વાસ કે નથી પરમાદર, નથી સત્સંગનો જોગ કે નથી સતસેવા જોગ, નથી કેવળ આત્માર્પણતા કે નથી દૃઢઆશ્રય ભાવ, નથી '**હું પામર શું કરી શકું?**' એવો વિવેક કે નથી પ્રભુ પ્રત્યે અચળ આસક્તિ, નથી પ્રભુવિરહનો તાપ કે નથી પરમ દુર્લભ એવી પ્રભુકથાનો પરિતાપ, નથી ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશ કે નથી ભજનનું દૃઢ ભાન, નથી નિજ ધર્મની સમજણ કે નથી શુભ દેશે સ્થિતિ, નથી સેવાને પ્રતિકૂળ બંધનનો ત્યાગ કે નથી દેહદમન–ઇંદ્રિયદમન, નથી પ્રભુવિયોગની સ્ફુરણા કે નથી વચન–આગમ જ્ઞાન, નથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કે નથી યમ–નિયમાદિ, નથી ઉદા-સીનતા કે નથી નિરભિમાનપણું, નથી સ્વધર્મસંચય કે નથી પરધર્મનિવૃત્તિ આમ અનંત પ્રકારથી હું સાધન રહિત છુ મ્હારામા એક પણ સદ્ગુણ નથી હું મોઢું શું બતાવું! સકળ જગત્મા હું જ અધમાધમ ને અધિકમા અધિક પતિત છુ.

"હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ!
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ!
શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;
નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ.
નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;
આપ તણો વિશ્વાસ દૃઢ, ને પરમાદર નાંહિ.
જોગ નથી સતસંગનો, નથી સતસેવા જોગ;
કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ.
હું પામર શું કરી શકું? એવો નથી વિવેક;
ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક.
અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રફુલ્લિત ભાવ;
અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ.
અચળ રૂપ આસક્તિ નહિં, નહિં વિરહનો તાપ;
કથા અલભ્ય તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ
ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહિં, નહિં ભજન દૃઢ ભાન;
સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન.
કાળ દોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;
તોય નહિં વ્યાકુળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ.
સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથી ત્યાગ;
દેહેંદ્રિય માને નહિં, કરે બાહ્ય પર રાગ.
તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાંહિ;
નહિં ઉદાસીન અભક્તથી તેમ ગૃહાદિક માંહિ.
અહંભાવથી રહિત નહિં, સ્વધર્મ સંચય નાંહિ;
નહિં નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ
એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;
નહિં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય?
કેવળ કરુણામૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનનાથ!
પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી! હાથ
અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?
પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માગું એ જ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુંજ, એ દૃઢતા કરી દેજ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"હું છોડી નિજ રૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે;
ઝીલ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે;
આશ્રવ બંધ વિભાવ કરૂં રુચિ આપણી,
ભૂલ્યો મિથ્યા વાસ દોષ દઉં પર ભણી....વિહરમાન."—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે પોતાના દોષ દેખી, પોતાની ધર્મક્રિયાની વિકલતા-ખામી જોઈ, આ યોગદૃષ્ટિવાળા મુમુક્ષુ યોગી પુરુષને **પોતા પ્રત્યે ખેદ** ઉપજે છે, **ત્રાસ** છૂટે છે કે-આ જીવનું આ તે કેવું હીનવીર્યપણું ? કેવું શિથિલાચારીપણું ? કેવું પ્રમાદીપણું ? કેવું નિર્ગુણ-ચક્રવર્તીપણું ? પણ આવો સંત્રાસ ઉપજે છે, તેમાં તે ગુણીજનો પ્રત્યે **અદ્વેષ** જ હોય છે, બીલકુલ દ્વેષ-મત્સર ભાવ તો હોતો જ નથી, એવા ગુણનિધાન પ્રશસ્ત પુરુષો પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ આવતી જ નથી, પણ કેવળ પ્રમોદ ભાવ જ ઉલ્લસે છે. એટલું જ નહિં પણ પોતાની ગુણહીનતાથી નિરાશ થવાને બદલે, તે મહત્ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણ દેખી આગળ વધવાની પ્રેરણા મેળવે છે. આમ—

"વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મન૦ દેખે નિજ ગુણ હાણ રે....મન૦ "-યો૦ સજ્ઝાય ૨-૩

दुःखरूपो भवः सर्व उच्छेदोऽस्य कुतः कथम् ।
चित्रा सतां प्रवृत्तिश्च साशेषा ज्ञायते कथम् ॥ ४७ ॥

દુઃખરૂપ ભવ સર્વ આ, ક્યાંથી કેમ ઉચ્છેદ ?
ચિત્ર પ્રવૃત્તિ સતની, કયમ જણાય સહુ ભેદ ? ૪૭

અર્થ:—સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ છે, આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી કેવી રીતે થાય ? અને સંતોની ચિત્ર-વિવિધ આશ્ચર્યકારી પ્રવૃત્તિ છે, તે બધીય કેવી રીતે જણાય ?

વિવેચન

"ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મન૦ ભવ માને દુઃખખાણ રે....મન૦"-યો૦ સજ્ઝાય ૨-૪

વળી આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ સમસ્ત સંસારને દુઃખરૂપ માને છે; કારણ કે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક વગેરે દુઃખથી ભરેલો આ સંસાર આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ

વૃત્તિઃ-दुःखरूपो भवः सर्वः—બધોય સંસાર દુઃખરૂપ છે,-જન્મ-જરા આદિ રૂપપણાને લીધે. **उच्छेदोऽस्य**-આ સંસારનો ઉચ્છેદ, **कुतः**-ક્યાથી ? કયા હેતુથી ? ક્ષાંતિ આદિથકી. **कथं**-કેમ ? કેવા પ્રકારે ? **चित्रा**-ચિત્ર, (વિવિધ પ્રકારની, અથવા આશ્ચર્યકારી), **सताम्**-સંતોની, મુનિઓની, **प्रवृत्तिश्च**-પ્રવૃત્તિ, ચૈત્ય કર્મ આદિ પ્રકારથી, **साशेषा ज्ञायते कथम्**-તે અશેષ કેમ જણાય ? તે બધીય કેમ જાણવામાં આવે ?-તેથી અન્યના અપોહથી, (તેથી બીજીના ત્યાગથી)

ભયાકુલ સંસાર

ત્રિવિધ તાપથી નિરંતર બળી રહ્યો છે, એમ તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે; આ સંસારમાં સર્વત્ર ભય ભય ને ભય જ વ્યાપી રહેલ છે, એમ તેને જણાય છે. તે જુએ છે તો 'ભોગમાં× રોગનો ભય છે, કુલને પડવાનો ભય છે, લક્ષ્મીમાં રાજાનો ભય છે, માનમાં દીનતાનો ભય છે, બલમાં શત્રુનો ભય છે, રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે, ગુણમાં ખલનો ભય છે, અને કાયા પર કાળનો ભય છે. એમ સર્વ વસ્તુ તેને ભયવાળી દેખાય છે, માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે,' એવું તેને પ્રતીત થાય છે. આમ આખો સંસાર ભયાકુલ હોઈ કેવલ દુઃખરૂપ જ છે, સંસારમાં જે જે સુખસાધન મનાય છે તે પણ બધાય પરમાર્થથી સુખાભાસરૂપ હોઇ દુઃખરૂપ જ છે, ઇંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિની પદવી પણ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તેના આત્મામાં નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે—

"પ્રત્યેક વખત મૃત્યુના ભયવાળો, રોગના ભયવાળો, આજીવિકાના ભયવાળો, યશ હશે તો તેની રક્ષાના ભયવાળો, અપયશ હશે તો તેને ટાળવાના ભયવાળો, લેણું હશે તો તેને લેવાના ભયવાળો, દેણું હશે તો તેની હાયવોયના ભયવાળો, સ્ત્રી હશે તો તેની........ના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના ખ્યાલવાળો, પુત્ર-પુત્રાદિક હશે તો તેની કડાકૂટના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને મેળવવાના ખ્યાલવાળો, ઓછી ઋદ્ધિ હશે તો વધારેના ખ્યાલવાળો, વધારે હશે તો તેને બાથ ભરવાના ખ્યાલનો, એમ જ પ્રત્યેક સાધનો માટે અનુભવ થશે." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

એટલે તે મુમુક્ષુ પુરુષ ભાવે છે કે-હે જીવ! આ ભયરૂપ સંસારમાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. ભીષણ નરક ગતિમાં, તિર્યંચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે, દારુણ અસહ્ય દુઃખ

વૈરાગ્યભાવના

તેં ચિરકાળ સહ્યા છે, શારીરિક માનસિક દુઃખ તેં વારંવાર અનુભવ્યા છે. હે જીવ! અશુચિ બીભત્સ ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણસમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. મેરુપર્વત કરતાં પણ વધારે તારા કેશ-નખ વગેરે કપાયા છે. હે જીવ! આ

× "भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं;
मानें दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयं।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥"—શ્રી ભર્તૃહરી
(અર્થ માટે જુઓ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત ભાવનાબોધ)

"ऐहिकं यत्सुखं नाम सर्वं वैषयिकं स्मृतम्। न तत्सुखं सुखाभासं किन्तु दुःखमसंशयम् ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી પંચાધ્યાયી

ત્રિભુવન મધ્યે તેં સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેં અનેક વાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્ત્તતા સર્વ પુદ્ગલો તેં ફરી ફરી ગ્રહ્યા છે ને મૂકયા છે,–જગતની એઠ તેં વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી! તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તેં ત્રણે ભુવનનું× પાણી પીધું છે, તોપણ હારી તૃષ્ણાનો છેદ થયો નથી! માટે હે જીવ! હવે તો તું વિરામ પામ! વિરામ પામ!

"જડ ચલ જગની એંઠનો, ન ઘટે તુજને ભોગ હો મિત્ત."—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ ભાવતાં તેના અંતરમાં વૈરાગ્યનો રંગ લાગે છે, એટલે તે ચિંતવે છે કે આ દુઃખદ સંસારનો કયા કારણથી, કેવી રીતે ઉચ્છેદ થાય? હું આ ભવભયથી ઉભગ્યો છું. આ દુઃખપ્રચુર અધ્રુવ અશાશ્વત સંસારમાં હું એવી શું કરણી કરૂં? કે જેથી કરીને હું દુર્ગતિ પ્રતિ ન જઉં.* 'ભવભયથી હું ઉભગ્યો, હવે ભવ પાર ઉતાર હો'—(યશોવિજયજી)

સંતોનું ચિત્ર ચરિત્ર!

વળી તે મુમુક્ષુ સત્પુરુષોની, સંત મુનિજનોની વિવિધ પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિ જોઈને દિંગ થઈ જાય છે. તેઓની પરમ અદ્ભુત ભક્તિ, પરમ અદ્ભુત આત્મશક્તિ, પરમ વિશુદ્ધ નિર્મલ તપશ્ચર્યા, પરમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન, પરમ પ્રશાંત ગંભીર વાગ્ધારા, પરમ જ્ઞાનસંપન્ન શુદ્ધ ક્રિયાકલાપ, અને મેરુ જેવા મહાન્ સંયમભારનું લીલાથી ધારણ,–એ વગેરે તે સાધુપુરુષોની સત્પ્રવૃત્તિ નિહાળી તે તો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે; અને ચિંતવે છે કે–આ આત્મારામી બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓનું સમસ્ત ચિત્ર ચરિત્ર કેમ જાણી શકાય? કારણ કે આ સત્પુરુષોનું ચરિત્ર ચિંતવવામાં આવે તો ક્વચિત્ કરુણા–કોમળતા દેખાય છે, ક્વચિત્ તીક્ષ્ણતા દેખાય છે, ક્વચિત્ ઉદાસીનતા દેખાય છે! આમ પરસ્પર વિરોધાભાસી ગુણોનું એઓમાં દર્શન થાય છે! કારણ કે આ મહાજનો સર્વ જીવોનું હિત કરવાવાળી કરુણા ધરાવે છે, કર્મનું વિદારણ કરવામાં તીક્ષ્ણતા રાખે છે, અને ગ્રહણ–ત્યાગ પરિણામ વિનાની દ્રષ્ટા–સાક્ષીભાવરૂપ ઉદાસીનતા દાખવે છે! વળી એઓ યોગી પણ છે ને ભોગી પણ છે! વક્તા પણ છે ને મૌનધારી પણ છે! ત્રિભુવનના પ્રભુ પણ છે ને નિર્ગ્રંથ પણ છે! આમ વિવિધ

× "भीसणणरयगईए तिरियगईए कुदेवमणुगइए ।
पत्तोसि तिव्वदुःखं भावहि जिणभावणा जीव ॥
तिहुयणसलिलं सयलं पीयं तिण्हाइ पीडिएण तुमे ।
तो वि ण तण्हाछेओ जाओ चिंतेह भवमहणम् ॥ ઇત્યાદિ—
(જુઓ) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત શ્રી ભાવપ્રાભૃત.

* "अधुवे असासयमि संसारंमि दुःखपउराए ।
किं नाम हुज्जं तं कम्मयं जेणाहं दुग्गइं न गच्छेज्जा ॥"—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

વિરોધાભાસો તેમની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ જણાય છે! એમ પરમ આશ્ચર્યકારક એવી સત્પુરુષોની સમસ્ત ચિત્ર-વિચિત્ર આત્મચેષ્ટા, ચૈતન્ય ચમત્કારો મ્હારાથી કેમ જાણી શકાય વારુ?

"કરુણા કોમલતા તીક્ષ્ણતા, ઉદાસીનતા સોહે રે....શીતલ૦
સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા, કર્મ વિદારણ તીક્ષ્ણ રે;
હાનાદાન રહિત પરિણામી, ઉદાસીનતા વીક્ષણ રે....શીતલ૦
શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ગ્રંથતા સંયોગે રે;
યોગી ભોગી વક્તા મૌની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....શીતલ૦
ઇત્યાદિક બહુભંગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;
અચરિજકારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદઘન પદ લેતી રે....શીતલ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

"તાહરી શૂરતા ધીરતા તીક્ષ્ણતા, દેખી સેવક તણો ચિત્ત રાચ્યો;
રાગ સુપ્રશસ્તથી ગુણી આશ્ચર્યતા, ગુણી અદ્ભુતપણે જીવ માચ્યો."—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે—

नास्माकं महती प्रज्ञा सुमहान् शास्त्रविस्तरः ।
शिष्टाः प्रमाणमिह तदित्यस्यां मन्यते सदा ॥ ४८ ॥

નથી અમારી મતિ મહા, શાસ્ત્રવિસ્તાર મહાન;
શિષ્ટો અહીં પ્રમાણ એ, માને નિત આ સ્થાન. ૪૮

અર્થ:—અમારામાં મોટી બુદ્ધિ નથી, અને શાસ્ત્રવિસ્તાર તો ઘણો મોટો છે; તેથી અહીંઆ તો શિષ્ટ જનો પ્રમાણ છે,—એમ આ દષ્ટિમાં સદા માને છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે 'આ સાધુજનોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ બધીય ન જાણી શકાય,' તેનું અહીં કારણ બતાવ્યું છે. આ દષ્ટિવાળો યોગી ભાવે છે કે-મ્હારામાં તો તેવી મોટી બુદ્ધિ નથી કે તે કદી વિસંવાદ ન પામે-ખોટી ન પડે. અને પોતાની બુદ્ધિએ-સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ કલ્પેલા વિષયમાં તો વિસંવાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. આમ મ્હારી મતિ તો અતિ પામર છે-અલ્પવિષયા છે, અને શાસ્ત્રનો વિસ્તાર તો ઘણો ઘણો મોટો છે. શ્રુતસાગરનો પાર

ક્યાં મ્હારી મંદ મતિ?

વૃત્તિ:-नास्माकं महती प्रज्ञा—અમારી પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ મોટી નથી, સંવાદિની નથી; કારણ કે સ્વપ્રજ્ઞાથી વિકલ્પિતમાં વિસંવાદનું દર્શન થાય છે, તેટલા માટે. તથા-सुमहान् शास्त्रविस्तरः—શાસ્ત્રવિસ્તાર અત્યંત મહાન્-મોટો છે,-તે તે પ્રવૃત્તિના હેતુપણાએ કરીને. આમ-शिष्टाः-સાધુજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો, प्रमाणमिह-આ વ્યતિકરમાં-પ્રસંગમાં પ્રમાણભૂત છે. तदिति-તેટલા માટે આમ, अस्यां मन्यते सदा—આ દષ્ટિમાં સદા માને છે. જે તેઓએ આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્યથી કરવું યુક્ત છે, એમ અર્થ છે.

પામતાં મહામતિવાળા મહાજનો પણ થાકી જાય છે; ત્યાં મ્હારા જેવા પામરનું શું ગજું? મ્હારી ચાંચ તેમાં કેમ બૂડી શકે? 'અનંત ગમ, પર્યય, અર્થ, હેતુ, નય, ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢ્ય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞ શાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અબહુશ્રુતોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-બુદ્ધિ× વિભવથી પરિહીન એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેરાઇ ગયેલા દાણાના કણ વીણવા ઇચ્છતા રંક ભીખારી જેવો છું! ત્રિપદીમાત્રના ગ્રહણથી જેને દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થતું હતું, એવા પૂર્વ પુરુષસિંહોનો અનંત સાગર જેવો, જ્ઞાનાતિશય જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે બિન્દુ જેવા પણ નહિં એવા જ્ઞાનથી 'આગમધર-શ્રુતધર' કહેવાતા વર્તમાનકાળના પુરુષોને પણ મદનો અવકાશ નથી, તો મ્હારા જેવા મંદમતિનું તો તેમાં સ્થાન જ કયાં છે?

"સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રબળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠા;
યુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમસ્થાન યત્ર,
ચારૂ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણવા કોણ શક્ત?
ધીમંતોની પણ મતિગતિ તાગ જેનો ન લાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધ જન તણી કયાંય નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં ગુણ ગણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારૂ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવા કોણ શક્ત?"—મનોનંદન. (ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ મ્હારી અલ્પમતિ અપાર શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામી શકે એમ નથી, માટે અત્રે તો સંતજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો જ મ્હારે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે, તેઓએ જેમ કહ્યું છે તેમ જ તથ્ય હોવા યોગ્ય છે, તેઓએ જે આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્યપણે મ્હારે આચરવા યોગ્ય છે, મ્હારે મન તો તેઓનું વચન જ મનનીય ને માનનીય છે; માટે મ્હારે મ્હારૂં જૂદું ડફાણ-દોઢડહાપણ કરવા યોગ્ય નથી. 'महाजनो येन गतः स पन्थाः'-મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગને અનુસરવું એ જ મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય છે, અને એમ ભાવથી કરીશ તો સુયશની પ્રાપ્તિ મને અવશ્ય થશે.*

× "यद्यप्यनन्तगमपर्ययार्थहेतुनयशब्दरत्नाढ्यम् ।
सर्वज्ञशासनपुरं प्रवेष्टुमबहुश्रुतैर्दुःखम् ॥
श्रुतबुद्धिविभवपरिहीणकस्तथाप्यहमशक्तिमविचिन्त्य ।
द्रमक इवावयवोञ्छकमन्वेष्टुं तत्प्रवेशेप्सुः ॥
पूर्वपुरुषसिंहानां विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् ।
श्रुत्वा सांप्रतपुरुषाः कथं स्वबुद्ध्या मदं यान्ति ॥"—શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકપ્રણીત પ્રશમરતિ

* "तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥"—ગીતા-અ. ૧૬

"શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી....મન૦ શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ રે....મન૦
સુયશ લહે એ ભાવથી....મન૦ મ કરે જૂઠ ડફાણ રે....મન૦"—યોગ૦ સજ્ઝાય-૨-૫

તારાદષ્ટિનો સારાંશ

આ તારાદષ્ટિમાં—

(૧) દર્શન, છાણાના અગ્નિકણ જેવું મંદ વીર્ય-સ્થિતિવાળું હોય. (૨) યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય. (૩) ઉદ્વેગ નામના બીજા ચિત્તદોષનો ત્યાગ હોય (૪) જિજ્ઞાસા નામનો બીજો ગુણ પ્રગટે.

તે ઉપરાંત આ ગુણસમૂહ પણ હોય-(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ. (૨) શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન, તેઓનો યથાશક્તિ ઉપચાર. તેથી હિતોદય, ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવહાનિ અને શિષ્ટસમ્મતતા. (૩) ભવભય પલાયન (૪) ઉચિત આચરણ, અનુચિત અનાચરણ. (૫) અધિક ગુણવંત પ્રત્યે જિજ્ઞાસા. (૬) નિજ ગુણહીનતાથી ખેદ-ત્રાસ. (૭) ભવવૈરાગ્ય સંસારથી છૂટવાની કામના. સત્પુરુષોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્ય. (૯) 'શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ' એવી ભાવના, સ્વચ્છંદ ત્યાગ.

તારાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૫

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	બીજો ગુણસમૂહ
છાણાના અગ્નિકણ જેવું	નિયમ	ઉદ્વેગ ત્યાગ (અનુદ્વેગ)	જિજ્ઞાસા	યોગકથાપ્રીતિ, યોગીજન પ્રતિ બહુમાન-ઉપચાર. હિતોદય, ઉપદ્રવનાશ, શિષ્ટ-સમતતા, ભવભય પલાયન. ઉચિત આચરણ, અનુચિત અનાચરણ. ગુણવંત પ્રતિ જિજ્ઞાસા, નિજ ગુણહાનિથી ખેદ. ભવવૈરાગ્ય, શિષ્ટપ્રમાણતા.

કળશ કાવ્ય

—: મંદાક્રાંતા :—

તારામાંહી પ્રથમ કરતાં દષ્ટિ ખૂલ્યે વધારે,
યોગી ઉંચું દરશન કંઈ ગોમયાગ્નિ શું ધારે,
સત્શ્રદ્ધાથી યુત શ્રુતપથે તે સદા સંચરે છે,
મુમુક્ષુ તે સિંહશિશુ સમો મોક્ષમાર્ગે ચરે છે. ૩૧.

સદ્‌યોગોના અમલ જલથી ચિત્તનો મેલ ધોવે,
શૌચાચારે શુચિ રુચિ અતિ યોગી આ શુદ્ધ હોવે;
સૂગાતો તે અશુચિ તનથી, શુદ્ધ નિર્લોભ ભાવે,
સત્ત્વવૃદ્ધિ સુમનપણું ને યોગ્યતા યોગ પાવે. ૩૨.

સંતોષી આ ક્ષણ પણ તણાયે ન તૃષ્ણા-તરંગે,
આત્મામાંહી નિત રત રહે તુષ્ટ સંવેગ રંગે;
મર્યાદા તે પરિગ્રહ તણી નિયમે નિત્ય આણે,
તૃષ્ણા ખાડો કઠિન પૂરવો જાણી સંતોષ માણે. ૩૩.

સમ્યગ્‌જ્ઞાને યુત તપ તપે શક્તિ શું આ યશસ્વી,
ને આત્મામાં તપથી પ્રતપે આ પ્રતાપી તપસ્વી;
સત્‌શાસ્ત્રોનું મનન કરતો એહ સ્વાધ્યાય ધ્યાવે,
દેહાધ્યાસ ત્યજી જપ જપે ભાવના આત્મભાવે. ૩૪.

જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટયું, જ્ઞાન ઐશ્વર્ય જેનું,
યોગીન્દ્રોયે ધીર મન ધરી ધારતા ધ્યાન જેનું;
એવા સાચા ઇશ્વર ગુણે ચિત્તસંધાન જામે,
ગાતાં ધ્યાતાં ભજન કરતાં આત્મનું ભાન પામે. ૩૫.

યોગે ધારે નહિં અણુગમો, વેઠ તો ના જ કાઢે,
કિંતુ તેમાં દિન દિન પ્રતિ ભક્તિ ઉલ્લાસ વાધે;
હું છું કોણ? સ્વરૂપ મુજ શું? જાણવા તત્ત્વ ઝંખે,
ઉત્કંઠાથી તરસ બુઝવા ચાતકો જેમ કંખે. ૩૬.

સદ્‌યોગોની અમૃત સરખી સત્‌કથાઓ ગમે છે,
જાણી તેને દુરલભ અતિ ચિત્ત તેમાં રમે છે;
કામાદિની વિષ સમ કથામાંહિ ના ચિત્ત ચોંટે,
સોએ ચાખી ફરી ફરી ફરી એહને કોણ ભોટે? ૩૭.

સાચા જોગીજન મહત જે શુદ્ધ સદ્‌યોગ સાધે,
તેના પ્રત્યે નિત નિત બહુ ભક્તિ સન્માન વાધે;
સેવા તેની વિનયથી કરે શક્તિશું ભક્તિભાવે,
ને આત્માનો અનુગ્રહ કરૂં ચિત્તમાં એમ ધ્યાવે. ૩૮.

તેથી તેને સુફળ મળતું યોગવૃદ્ધિ સ્વરૂપી,
લાભો બીજા પણ બહુ મળે આનુષંગી અનૂપી;
કલ્યાણોનો ઉદય વધતો, હાણ ઉપદ્રવોની,
માની શિષ્ટો શિર પર ધરે આણ તે સજ્જનોની. ૩૯.

આ મુમુક્ષુ ભવ થકી બહુ ના હવે તો ડરે છે,
'માથે ધીંગો ધણી' પ્રભુ—ન કો વાળ વાંકો કરે છે;
તે તે કૃત્યે ઉચિત મહિં તો આવવા દે ન ખામી,
ના ક્રિયાયે અનુચિત કરે તે અજાણ્યે નકામી. ૪૦.

ઊંચી યોગસ્થિતિમય દશા ધારતા યોગિઓની,
ઊંચી ક્રિયા નિરખી તલસે જાણવા તે જ્ઞુઓની !
તે સંતોનું ધન ધનપણું ચિંતવે, દ્વેષ ત્રૂટે,
ને પોતાની વિકલ કરણી દેખી સંત્રાસ છૂટે. ૪૧.

ભારી દુઃખસ્વરૂપ સઘળો એહ સંસાર ભાસે,
કયા હેતુથી ? કઈ જ રીતથી તાસ ઉચ્છેદ થાશે ?
આ સંતોની કયમ વિવિધ આ સત્ક્રિયાઓ જણાશે ?
એવું એવું બહુ તલસતો આ મુમુક્ષુ વિમાસે. ૪૨

મ્હારામાં તો નથી મતિ મહા, શાસ્ત્ર વિસ્તાર મોટો,
તેથી અત્રે મતિકલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદ ખોટો;
શિષ્ટો સાચા સતજનમતા સર્વથા છે પ્રમાણ,
એવું માની મન મહિં સદા ડોળતો ના ડહાણ. ૪૩

અનુષ્ટુપ

વાધે યોગ કથાપ્રીતિ, સાધે સદ્યોગ સાધના;
સત્ સેવા સંતની લાધે, બાધે દુષ્ટ કુવાસના. ૪૪.
ત્યજંતો ભવભોગોને, સજંતો યોગસાધનો;
ભજંતો ભગવાન્ યોગી, તે મનઃસુખનંદનો. ૪૫

॥ इति सुमनोनंदनीबृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे द्वितीया तारादृष्टिः ॥

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ

બળવાળી તે બલા. આ દૃષ્ટિમાં દર્શન એટલે કે સત્‌શ્રદ્ધાવાળો બોધ પણ આગલી બે દૃષ્ટિ કરતાં વધારે બળવાન્ દૃઢ હોય છે, કંઇક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાજે છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણાના અગ્નિ કરતાં વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ મિત્રા ને તારા દૃષ્ટિ કરતાં અધિક દૃઢતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાંબો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રીતિથી કંઇક યત્નનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અત્રે દૃઢ-બળવાન્ દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દૃષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૃતજીની-સત્‌શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્‌શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત બોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે એટલે આ દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુનો પરમ ભક્ત હોય છે, સત્‌શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો દૃઢ આરાધક હોય છે. એથી કરીને તે સત્‌શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્‌પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્‌પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અત્રે યોગનું ત્રીજું અંગ **આસન** પ્રાપ્ત થાય છે; સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની દૃઢતા હોય છે, આગલી બે દૃષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક ક્રમે અહીં દૃઢ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની દૃઢતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ, આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં દૃઢ સુખાસન જમાવતો જાય છે, દૃઢ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદ્માસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાંત મુખ્યપણે અભ્યંતર આસનની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમાં અધ્યાસ-આસન કરી બેઠો છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે! એવી અનાદિની પરવસ્તુની બેઠક ઉઠાવી લઇ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે. તેની સાથે મનની ને શરીરની ચપળતા દૂર કરવા માટે બાહ્ય દૃઢ આસનની સાધના પણ સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી થાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થળે સ્થિર થઇને બેસે તો તેનો મનોયોગ અચપળ થાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનની અનુકૂળતા મળે છે આસન-

૩
બલા દૃષ્ટિ

તારાદૃષ્ટિ કહી. હવે 'બલા' કહેવામાં આવે છે, તેથી અત્રે કહે છે.

सुखासनसमायुक्तं बलायां दर्शनं दृढम् ।
परा च तत्त्वशुश्रूषा न क्षेपो योगगोचरः ॥ ४९ ॥

સુખ આસન સહ દર્શન, દૃઢ હોય બલામાંહિ;
તત્ત્વશુશ્રૂષા પરમ ને, ક્ષેપ યોગમાં નાંહિ. ૪૯

અર્થ:—બલા દૃષ્ટિમાં સુખ આસન સંયુક્ત દૃઢ દર્શન, અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે. તથા યોગ વિષયમાં ક્ષેપ હોતો નથી.

વિવેચન

"ત્રીજી દૃષ્ટિ બલા કહીજી, કાષ્ઠ અગ્નિ સમ બોધ;
ક્ષેપ નહિં આસન સધેજી, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....
જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ"—યોગ૦ સજ્ઝાય ૩-૧

ત્રીજી **બલા** નામની દૃષ્ટિમાં આગળ કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે આ પ્રકારે ચોભંગી હોય છે:-(૧) દર્શન, કાષ્ઠ અગ્નિકણ સમાન, (૨) યોગનું ત્રીજું અંગ **આસન**, (૩) **ક્ષેપ** નામના ત્રીજા આશય દોષનો ત્યાગ, (૪) શુશ્રૂષા નામના ત્રીજા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે

વૃત્તિ:-**सुखासनसमायुक्तं**—સુખાસનથી સમાયુક્ત, સ્થિર સુખાસનવાળું, **बलायां**-બલા દૃષ્ટિમાં, **दर्शनं**-દર્શન, પૂર્વે કહ્યું હતું તે (સત્ શ્રદ્ધાવાળો બોધ તે દર્શન), **दृढं**-દૃઢ,-કાષ્ઠ અગ્નિકણની ઉપમાવાળું છે એટલા માટે. **परा च तत्त्वशुश्रूषा**-અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા, તત્ત્વ સાંભળવાની પરમ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, **न क्षेपो योगगोचरः**-યોગગોચર-યોગવિષયક ક્ષેપ હોતો નથી,-તે અનુદ્વેગજન્ય હોય છે, એટલા માટે.

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ

બલવાળી તે બલા. આ દૃષ્ટિમા દર્શન એટલે કે સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ પણ આગલી બે દૃષ્ટિ કરતા વધારે બળવાન્ દૃઢ હોય છે, કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાજે છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણાના અગ્નિ કરતા વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ **મિત્રા** ને **તારા** દૃષ્ટિ કરતાં અધિક દૃઢતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમા આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાંબો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રીતિથી કંઈક યત્નનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અત્રે દૃઢ-બળવાન્ દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દૃષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૃતજીની-સત્શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત બોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે એટલે આ દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો પરમ ભક્ત હોય છે, સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો દૃઢ આરાધક હોય છે એથી કરીને તે સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અત્રે યોગનું ત્રીજું અંગ **આસન** પ્રાપ્ત થાય છે, સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની દૃઢતા હોય છે, આગલી બે દૃષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક ક્રમે અહીં દૃઢ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની દૃઢતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં દૃઢ સુખાસન જમાવતો જાય છે, દૃઢ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદ્માસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાંત મુખ્યપણે અભ્યંતર આસનની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમા અધ્યાસ-આસન કરી બેઠો છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે! એવી અનાદિની પરવસ્તુની બેઠક ઉઠાવી લઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમા આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે તેની સાથે મનની ને શરીરની ચપળતા દૂર કરવા માટે બાહ્ય દૃઢ આસનની સાધના પણ સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી થાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થળે સ્થિર થઈને બેસે તો તેનો મનોયોગ અચપળ થાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનની અનુકૂળતા મળે છે આસન-

દઢતાથી અંતરાયનો વિજય થાય છે,× દ્વન્દ્વોનો અભિઘાત થતો નથી, અને દુષ્ટ દોષનો પ્રણિધાનપૂર્વક પરિત્યાગ થાય છે.

આ '**સુખાસન**' શબ્દ સમજવા જેવો છે. 'स्थिरसुखमासनम्' (પા૦ યો૦ ૨-૪૬). સુખાસન એટલે જ્યાં સુખેથી-આરામથી-લહેરથી બેસી શકાય એવું સ્થિર હોય તે આસન. ઉદ્વેગ ન પમાડે એવું સ્થિર આસન તે સુખાસન. જે આસન ડગમગતું હોય, અસ્થિર હોય, જ્યાં સુખેથી-આરામથી બેસી શકાય એવું ન હોય, તે સુખાસન ન કહેવાય જેમ ડગમગતા પાયાવાળી કે ભાંગી તૂટી કે ખૂંચે એવી ખુરશી સુખાસન ન કહેવાય, પણ સ્થિર પાયાવાળી, અખંડ સુંદર ગાદીવાળી હોય તે સુખાસન કહેવાય; તેમ પરમાર્થમાં, અધ્યાત્મ પરિભાષામાં પણ, પર વસ્તુનું જે આસન તે અસ્થિર, ડગમગતું, બેસતાં ખૂંચે એવું દુઃખદાયક છે, માટે તે સુખાસન નહિં, પણ દુ:ખાસન છે! સાચું 'સુખાસન' તો એક નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપપદ છે. કારણ કે તે જ અત્યંત સ્થિર, નહિં ડગમગતું, ને બેસતાં સુખદાયક પરમ આનંદ ઉપજાવનારૂં છે, માટે તે જ પારમાર્થિક સુખાસન છે. જેમ જેમ તેવા **ભાવ સુખાસનમાં** જીવ બેસે છે, તેમ તેમ તેને સુખની-પરમાનંદની ઓર લહરીઓ છૂટતી જાય છે. આમ જેમ બને તેમ દેહાધ્યાસ છોડતા જઈ, આત્મારામી બનતા જવું, તે આસન નામના ત્રીજા યોગ અંગની સિદ્ધિ છે.

સુખાસન

"છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;
તું ભોક્તા નહિં તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"આતમબુદ્ધે હો કાયાદિકે ગ્રહ્યો, બહિરાતમ અઘરૂપ....સુગ્યાની૦
કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો અંતર આતમરૂપ....સુ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

૩. અક્ષેપ

ત્રીજો જે '**ક્ષેપ**' નામનો ચિત્તદોષ કહ્યો હતો, તેનો અહીં ત્યાગ હોય છે. કારણ કે આગલી બે દૃષ્ટિમા ખેદ અને ઉદ્વેગ નામના બે દોષ દૂર થયા પછી આ દોષ પણ દૂર થાય છે. પ્રથમ ખેદ એટલે યોગક્રિયા પ્રત્યે મનનું અદઢપણું-થાકી જવું તે દૂર થાય છે એટલે પછી તે યોગક્રિયા પ્રત્યેના દ્વેષરૂપ-અણગમારૂપ ઉદ્વેગ દોષ ટળે છે, વેઠિયાપણું દૂર થાય છે. અને પછી સ્વાભાવિક ક્રમે 'ક્ષેપ' દોષ પણ ટળે છે ક્ષેપ એટલે ફેંકાવું તે (ક્ષિપ્ ધાતુ પરથી) ચિત્તનું જ્યાં ત્યાં ફેંકાવું-દોડવું તેનું નામ **ક્ષેપ**. કોઇ પણ ક્રિયા કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે ત્યાંથી ઉખડી ઉખડીને ચિત્ત બીજે બીજે સ્થળે આડું-અવળું

× "अतोऽन्तरायविजयो द्वन्द्वानभिहतिस्तथा ।
दृष्टदोषपरित्यागः प्रणिधानपुरःसरः ॥"—શ્રી યશો૦કૃત દ્વા૦ દ્વા૦
"ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥"—શ્રી પાતંજલ યો. સૂ. ૨-૪૮

ગયા કરે તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઉખેડી ઉખેડીને બીજે વાવવાથી તેનું ફળ હોતું નથી, તેમ ઉખડી ઉખડીને અન્યત્ર દોડતા-આંવાં નાંખતાં ચિત્તથી થતી ક્રિયાનું શુદ્ધ ફળ હોતું નથી. (જુઓ પૃ. ૮૫).

આવી ચિત્તની ડામાડોળ અવસ્થા તે ક્ષેપ છે. આ ક્ષેપ દોષનો અહીં ત્યાગ થતાં અક્ષેપ હોય છે. આ વિક્ષેપ વિનાનું એવું* અવિક્ષિપ્ત મન તેજ આત્માનું તત્ત્વ છે, વિક્ષિપ્ત મન તે આત્માની ભ્રાંતિ છે. એમ જાણીને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ બને તેમ મનને અવિક્ષેપ રાખે છે, વિક્ષેપ પામવા દેતો નથી. તે પ્રતિક્રમણ કરતો હોય કે સામાયિક કરતો હોય, તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય કે સદ્ગુરુવંદન કરતો હોય, પણ તેનું મન બીજે આડુંઅવળું જતું નથી, ડામાડોળ થઇ પર વસ્તુમાં ગમન કરતું નથી. સામાયિક કરતાં **ઢેઢવાડે ગયેલા શેઠની** જેવું તે નથી કરતો:—

એક ગૃહસ્થ હતા. તે સામાયિકમાં બેઠેલા. દરમ્યાન વિચારચક્રે ચડી જઇ, ચામડાના વેપારી અમુક ચમારને ત્યાં જવું છે ને એની સાથે આમ આમ વાત કરવી છે એવી તે મનમાં ઘડભાંજ કરવા લાગ્યા! ને તેમ બડબડવા પણ માંડ્યા! તે છોકરાની વિચક્ષણ વહુએ સાંભળ્યું. તેવામાં કોઈ આવ્યું ને પૂછ્યું કે શેઠ ઘરમાં છે કે? વહુએ પાધરો જવાબ આપ્યો-ઘરમાં નથી. ઢેઢવાડે ગયા છે! પછી સામાયિક પૂરી થયે, શેઠે વહુને પૂછ્યું-હું તો ઘરમાં હતો, છતાં તું ખોટું કેમ બોલી? ડાહી વહુએ જવાબ આપ્યો—સસરાજી! આપનું શરીર ઘરમાં હતું ને સામાયિકમાં બેઠું હતું, પણ આપનું મન શું ઢેઢવાડે ન્હોતું ગયું? તે સાંભળી શેઠને પોતાની ભૂલનું ભાન આવ્યું ને પોતાના ચિત્તની ચંચલતા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો.

આ મુમુક્ષુ પુરુષ જેમ બને તેમ પરભાવમાંથી મનને પાછું વાળે છે, કારણ કે તેને અવિદ્યાભ્યાસના સંસ્કાર દૂર થઇ રહ્યા છે, ને જ્ઞાનસંસ્કાર પ્રાપ્ત થઇ રહ્યા છે એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ભાવો તેને ઝાઝો ક્ષોભ પમાડી શકતા નથી; તીવ્ર કષાયો તેની ચિત્તભૂમિને ખૂંદી નાંખી ખળભળાટ મચાવતા નથી; વિષયોનું આકર્ષણ તેના મનને ડામાડોળ કરતું નથી; માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્વન્દ્વો તેના ચિત્તને વિક્ષેપ ઉપજાવતા નથી; અર્થકથા, કામકથા કે કોઇ પણ પ્રકારની વિકથા તેના ચિત્તને આકર્ષતી નથી.

---

* "अविक्षिप्तं मनस्तत्त्वं विक्षिप्तं भ्रान्तिरात्मनः ।
धारयेत्तदविक्षिप्तं विक्षिप्तं नाश्रयेत्ततः ॥
अविद्याभ्याससंस्कारैरवशं क्षिप्यते मनः ।
तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतस्तत्त्वेऽवतिष्ठते ॥
अपमानादयस्तस्य विक्षेपो यस्य चेतसः ।
नापमानादयस्तस्य न क्षेपो यस्य चेतसः ॥"—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક

કારણ કે આ મહાનુભાવ મુમુક્ષુ આ મન-મર્કટના તરકટને સારી પેઠે જાણે છે. કોઇ પણ કાર્ય કરતાં આ મનરૂપ વાદરૂં જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે છે-કૂદ્યા કરે છે, વિક્ષેપ પામે છે. માટે તેને છૂટું-રેઢું ન મૂકવું જોઇએ, એમ તે સમજે છે. કારણ કે તે ચિંતવે છે કે-રાત્રે કે દિવસે, વસતિમાં કે ઉજ્જડ સ્થાનમાં, ગમે ત્યારે આ મન ઘડીકમાં આકાશમાં ને ઘડીકમાં પાતાલમાં જાય છે!

'મનડું કિમહી ન બાઝે'

મુક્તિના અભિલાષી એવા તપસ્વીઓ જ્ઞાન-ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યાં તો આ દુશ્મન જેવું મન કંઇક એવું ચિંતવે છે કે જેથી તે અવળે પાસે નાંખી દે છે-ઉંધે રવાડે ચઢાવી દે છે! મોટા મોટા શાસ્ત્રના જાણકાર જે 'આગમધર' કહેવાય છે. તેમના હાથે પણ આ મનડું કોઇ પણ પ્રકારે અંકાતું નથી-મદોન્મત્ત હાથીની જેમ અંકુશમાં આણી શકાતું નથી! અને કયાંક જો તેને હઠ કરીને હડકાવવામા આવે છે-તિરસ્કાર કરીને કૂતરાની જેમ હડધૂત કરવામા આવે છે, તો તે વ્યાલની જેમ વાંકુ થઇને બેસે છે, ઉલટું આડું ફાટે છે! આ મનને જો ઠગ કહીએ તો ઠગતું દેખાતું નથી, ને શાહુકાર પણ તે છે નહિં! તે બધાયમાં છે ને બધાયથી અલગું છે! એ આશ્ચર્ય મનમાં ઉપજે છે! ને મનમાં સમાય છે! હું જે જે કહું છું તે તે આ દુર્જન કાને ધરતો નથી, ને 'કાલો' આપમતે રહે છે! ગમે તે સુર, નર કે પંડિતજન સમજાવે તોપણ આ મ્હારે શાળો-મહા રોશાળો સમજાવ્યો સમજે એમ નથી! હું તો જાણતો હતો કે આ મન નપુંસકલિંગી છે, પણ આ તો બધાય 'મરદ'ને ઠેલે મારે છે-ઠેબે ચડાવે છે! બીજી વાતમા તો 'પુરુષ' સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઇ જેર કરી શકતું નથી! મન આવું દુરારાધ્ય છે, રીઝવવું-વશ કરવુ મુશ્કેલ છે, માટે 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું' એ વાત હું ખોટી માનતો નથી. આવા મનને હું જેમ જેમ જતન કરીને રાખવા જઉં છું તેમ તેમ તે અળગું ને અળગું ભાગતું જાય છે! કોઇ રીતે બાઝતું નથી! ઠેકાણે આવતું નથી!

> "મનડું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુ જિન! મનડું કિમહી ન બાઝે;
> જિમ જિમ જતન કરીને રાખુ, તિમ તિમ અળગું ભાજે....હો કુંથુ૦
> રજની વાસર વસતિ ઉજડ, ગયણ પાયાલે જાય
> સાપ ખાય ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય....હો કુંથુ૦
> મુક્તિ તણા અભિલાષી તપિયા, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
> વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાંખે અવળે પાસે....હો કુંથુ૦
> આગમ આગમધરને હાથે, ના'વે કિણવિધિ આંકું;
> કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણી પરે વાંકું....હો કુંથુ૦
> ઠગ કહું તો ઠગતું ન દેખું, શાહુકાર પણ નાંહિ;
> સહુ માંહે ને સહુથી અળગું, એ અચરિજ મનમાંહિ....હો કુંથુ૦

જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન મહારો શાળો....હો કુંથુ૦
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે, નર, એહને કોઇ ને જેલે....હો કુંથુ૦
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિં ખોટી;
એમ કહે તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી....હો કુંથુ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

એમ ચિંતવી તે વિચારે છે કે-આવા ચચલ દુરારાધ્ય મનને મ્હારે શી રીતે ઠેકાણે આણવુ ? કારણ કે પાણીમાં પથરો પડતાં પાણી જેમ ડોળાઈ જાય છે, તેમ આ મ્હારૂં દુષ્ટ મન પણ જયા ત્યાં ગમનરૂપ વિક્ષેપનો પથરો પડતાં ડોળાઇ જાય છે. 'આ ચંચલ મન તો મથન કરનારૂં ને અત્યંત બળવાન છે. વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન છે.'× માટે હવે મ્હારે કેમ કરવું ? વૈરાગ્ય ને અભ્યાસનો ઉગ્ર પ્રયાસ નહિં કરવામાં આવે તો આ મન કદી વશમા આવવાનું નથી, એ તો એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે કોર ભટકયા કરવાનું છે; માટે આ મનરૂપ વાંદરાને કયાંક બાંધી રાખું તો ઠીક! અથવા એના જોગું કોઇ કામ સોંપી દઉં એટલે એ બિચારૂં ભલે ચઢ-ઉતર કર્યા કરે! એમ વિચારી તે, જેણે તે મનનો જય કર્યો છે, એવા પરમાત્મ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાધી રાખે છે! એટલે એ બાપડું આડુઅવળું ચસી શકતું નથી! અથવા તો એને શ્રુત-સ્કંધમા* રમવા માટે છૂટું મૂકી ઘે છે, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે! ભલે આત્માર્થરૂપ ફળ ધરાઇ ધરાઇને ખાવા હોય તેટલા ખાય! ભલે વચનરૂપ પાંદડાને ચૂંટી કાઢે! ભલે નયરૂપ શાખાઓમા લટકીને હીંચકા ખાય! ભલે વિશાલ મતિરૂપ મૂલ ભાગમા નાચ્યા કરે-કૂદ્યા કરે!

મનમર્કટને કેમ ઠેકાણે આણવું?

"મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યું, આગમથી મતિ આણું;
આનંદઘન પ્રભુ મ્હારૂં આણો જો, તો સાચું કરી જાણું....હો કુંથુ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

૪. તત્ત્વ-શુશ્રૂષા

આ દષ્ટિમાં શુશ્રૂષા નામનો ત્રીજો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે બીજો જિજ્ઞાસા ગુણ

× "चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥"—ગીતા.

* "अनेकान्तात्मार्थप्रसवफलभारातिविनते, वचःपर्णाकीर्णे विपुलनयशाखाशतयुते ।
समुत्तुंगे सम्यक् प्रततमतिमूले प्रतिदिनं, श्रुतस्कंधे धीमान् रमयतु मनोमर्कटममुम् ॥"
—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી - ...

પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે શુશ્રૂષા એટલે શ્રવણ કરવાની-સાંભળવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. અને આ શ્રવણેચ્છા પણ તત્ત્વ સંબંધી જ હોય છે. વસ્તુ તત્ત્વ શું છે? હું કોણ છું? મ્હારૂં સ્વરૂપ શું છે? આ બીજું બધુંય શું છે? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તેની સાથે મ્હારે શો સંબંધ છે? આ જગત શું છે? તેનું ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વરૂપ કેમ છે? ધર્મ શું છે? ધર્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે? તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? ઇત્યાદિ તત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોના ખુલાસા કરતી તત્ત્વવાર્ત્તા સાંભળવાની આ દૃષ્ટિવાળા મુમુક્ષુ પુરુષને તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉપજે છે, અંતરંગ ઇચ્છા પ્રગટે છે. આવી અંતરંગ ઉત્કટ ઇચ્છા વિનાનું કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા જે શ્રવણ, તે નામ માત્ર શ્રવણ છે, એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાઢી નાંખ્યા બરાબર છે! એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા-વાર્ત્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ ફૂટી ગયા છે! તોપણ હજુ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી,-આંતર શ્રવણેન્દ્રિયથી, ભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શ્રવણ કર્યું નથી. માત્ર દેખાવ પૂરતું જ સાંભળ્યું છે.

"કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન."—શ્રી અખાભક્ત

"आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो ।"—શ્રી વેદશ્રુતિ

"કેટલીક વાર એક ભૂલ તો એ થાય છે કે તે 'શ્રવણ'નો અર્થગ્રહણ સાથેનો તાત્ત્વિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. 'શ્રવણ' એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. × × × શબ્દને કર્ણમાં લઇ તેની સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તેનું નામ 'શ્રવણ', એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે."
—વિદ્વદ્વર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

સદ્ગુરુમુખે શ્રવણ

અને આ જે શ્રવણેચ્છા છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાના બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે નહિં; માટે શ્રવણ અન્ય દ્વારા, અન્ય મુખે હોય છે. એટલે કે મુખ્યપણે તે શ્રવણ પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મુખે કરવાનું છે; અને તેનો જોગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્માઓના સત્શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગબલ સંપન્ન એવા તે તે મહાગુરુઓનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા 'અક્ષર' સ્વરૂપે વ્યક્ત થઇ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષરસ્વરૂપે રહ્યો છે પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્મારામી સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઇ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઇ પડે છે. સદ્ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કોટિના જે તે પ્રાકૃત જનને ગુરુ સ્થાપી-માની બેસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતાં, આવા પરોક્ષ સદ્ગુરુઓના સદ્ગ્રંથમુખે શ્રવણ કરવું, તે અનેકગણું વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તથારૂપ ગુરુગુણરહિત ગમે તેને ગુરુ કલ્પવા કરતાં, આમ કરવું તે જ યોગ્ય છે.

"આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યા, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાંતર ત્યાજ" —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રંથો દ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને ગ્રંથમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાંત કરી શકે છે, એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે"—પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ.

એટલા માટે આ દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ યોગી પુરુષ તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતાં, શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવા પ્રયાસ કરી તેમના શ્રીમુખે તત્ત્વ સાંભળવા ઇચ્છે છે. અને તેમનો યોગ જો બની શકે એમ ન હોય તો સતશાસ્ત્ર મુખે

શું સાંભળવાની ઇચ્છા?

શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે તે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના હૃદયમાં મથાઈ રહેલા તત્ત્વપ્રશ્નોનું સમાધાન પામવા ઇચ્છે છે તે ક્વચિત્ શાંતિનું સ્વરૂપ સાંભળવા ઇચ્છે છે, તો ક્વચિત્ આત્મતત્ત્વ કેવું હશે તે શ્રવણ કરવા ઉત્કંઠિત બને છે. આ જીવે પૂર્વે એવી તે શી વિરાધના કરી હશે? કે જેથી તેના મોહાદિ દોષ હજુ ટળતા નથી, એવી શંકાનું સમાધાન પામવા તે ક્વચિત ઇચ્છે છે, તો ક્વચિત્ ભગવાનને હાજરા-હજૂર કલ્પી, સાક્ષાત્ ખડા કરી, આટલા બધા કારણ પામ્યા છતાં આ જીવ હજુ કેમ તરી જતો નથી, તેનું કારણ આપ કહો, એમ જાણે સાક્ષાત્ ભગવાનને પૂછી, તે સાંભળવા માટે એકતાન થઇ રહે છે. જેમકે—

"શાંતિ જિન! એક મુજ વિનતિ, સુણો ત્રિભુવન રાય રે!
શાંતિ સ્વરૂપ કિમ જાણિયે? કયમ અહો! મન પરખાય રે?....શાંતિ૦

"આતમતત્ત્વ કયું જાણ્યું જગત ગુરુ! એહ વિચાર મુજ કહિયો,
આતમતત્ત્વ જાણ્યા વિણુ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ ન લહિયો....મુનિસુવ્રત"—શ્રી આનંદઘનજી

"પૂછું પૂર્વ વિરાધના, શી કીધી ઇણુ જીવ લાલ રે,
અવિરતિ મોહ ટલે નહીં, દીઠે આગમ દીવ લાલ રે"

"કારણ જોગે હો સાધે તત્ત્વને, નવિ સમર્યો ઉપાદાન રે....જિણંદજી
શ્રી જિનરાજ પ્રકાશો મુજ પ્રતે, તેહનો કોણ નિદાન ...જિણંદજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ જ અર્થ કહે છે—

नास्यां सत्यामसत्तृष्णा प्रकृत्यैव प्रवर्त्तते ।
तदभावाच्च सर्वत्र स्थितमेव सुखासनम् ॥ ५० ॥

પ્રકૃતિથી જ તૃષ્ણા અસત્, પ્રવર્તતી નહિં અત્ર;
તાસ અભાવે સ્થિત વળી, સુખાસન જ સર્વત્ર. ૫૦

અર્થ:—આ દૃષ્ટિ હોતા, અસત્ તૃષ્ણા પ્રકૃતિથી જ પ્રવર્ત્તતી નથી; અને તેના અભાવને લીધે સર્વત્ર-સર્વસ્થળે સુખાસન રહે જ છે.

વિવેચન

પૂર્વે જે સુખાસન કહ્યું, તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અહીં વિવરણ કર્યું છે. જ્યારે આ દૃષ્ટિ વર્તતી હોય છે, ત્યારે જ્યાં સ્થિતિ કરી હોય ત્યાંથી બીજે સ્થળે ચિત્ત દોડતું નથી. એટલે સ્વભાવથી જ અસત્ તૃષ્ણા પ્રવર્ત્તતી નથી; અને તેના અભાવથી સર્વત્ર જ સુખાસન હોય છે. આમ આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતા મુમુક્ષુ જોગીજનની અસત્ તૃષ્ણા દૂર થાય છે મૃગજળ-ઝાંઝવાના પાણી જેવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે છાવાં નાખવા જેવી જૂઠી તૃષ્ણા તેને હવે ઉપજતી નથી. અત્યાર સુધી તો વિષયરૂપ મૃગતૃષ્ણાની પાછળ ખુવાર થવામાં તેણે બાકી રાખી ન્હોતી, તેની પાછળ તેણે દોડાય એટલું દોડ્યા જ કર્યું હતું, 'દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ', પણ હવે તે કાંઇક થાકયો છે, વિરામ પામ્યો છે.

અસત્ તૃષ્ણા અભાવ

કારણ કે આ સકલ જીવલોક* સંસારચક્રને ચાકડે ચડેલ છે. તે અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તોથી નિરંતર ભમી રહ્યો છે વિશ્વનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય ધરાવતા મહામોહરૂપ ગ્રહથી બળદીઆની પેઠે તે હંકારાઈ રહ્યો છે. એમ ભમતાં ભમતાં તેને તૃષ્ણાની તીવ્ર પીડા ઉપજે છે. એટલે તે તરસ છીપાવવા માટે બળદની પેઠે ઉછળી

વૃત્તિઃ—न નથી, अस्यां, આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત દૃષ્ટિ, सत्यां-હોતે સતે, असत्तृष्णा-અસત્ તૃષ્ણા,-સ્થિતિ કારણથી અતિરિક્ત ગોચર-વિષય સંબંધી, प्रकृत्यैव-પ્રકૃતિથી જ, સ્વભાવથી જ, प्रवर्त्तते-પ્રવર્તતી,-વિશિષ્ટ શુદ્ધિના યોગને લીધે; तदभावाच्च-અને તેના,-અસદ્ તૃષ્ણાના અભાવથકી, सर्वत्र-વ્યાપ્તિથી સર્વસ્થાને, स्थितमेव सुखासनम्-સુખાસન સ્થિત જ હોય છે,-તેવા પ્રકારના પરિભ્રમણના અભાવને લીધે.

* "इह सकलस्यापि जीवलोकस्य संसारचक्रक्रोडाधिरोपितस्याश्रांतमनंतद्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरावर्त्तैः समुपक्रांतभ्रांतेरेकछत्रीकृतविश्वतया महता मोहग्रहेण गोरिव वाह्यमानस्य प्रसभोज्जृंभिततृष्णातंकत्वेन व्यक्तांतराधेरुत्तम्योत्तम्य मृगतृष्णायमानं विषयग्राममुपरुंधानस्य परस्परमाचार्यत्वमाचरतोऽनंतशः श्रुतपूर्वानंतशः परिचितपूर्वानंतशोऽनुभूतपूर्वा चैकत्वविरुद्धत्वेनात्यंतविसंवादिन्यपि कामभोगानुबद्धा कथा ॥"

—આચાર્યચૂડામણિ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિજીકૃત સમયસાર ટીકા.

ઉછળીને તે મૃગજળ જેવા વિષયગ્રામમાં મોઢું નાખે છે! પણ તે **ઝાંઝવાના પાણીથી** તેની તરસ છીપતી નથી, છતાં તે તેની પાછળ દોડ્યા જ કરે છે:

"જેવી રીતે કોઢિયા માણસને પોતાના ગળેલા હાથવડે અન્ન ખાવામાં સંકોચ થતો નથી, તેવી રીતે વિષયોને જેનો કંટાળો આવવા છતાં વિષયોનો જેને કંટાળો આવતો નથી અને કર્મફળ વિષે નિરિચ્છ થતો નથી. ગધેડો ગધેડીની પાછળ લાગતાં તે ગધેડી લાતો ઉછાળીને તેનું નાક ફોડી નાંખે છે, તોય તે તો તેની પાછળ નકટો થઈને ચાલ્યો જ જાય છે! તે પ્રમાણે જે વિષયો માટે બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં કૂદતાં પણ આગળ પાછળ જોતો નથી અને પોતાના વ્યસનને દૂષણ નહિં પણ ભૂષણ માને છે! જેમ મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય, તોપણ તેની ઉત્કંઠા ઓછી ન થતાં સ્હામી વધતી જ જાય છે! પરંતુ એ મૃગજળને તે મિથ્યા માનતો નથી!"

—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા

આમ આ તૃષ્ણાથી આ જીવ અત્યંત અત્યંત વ્યાકુલ થઈ રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો, તેમ તેમ તે તૃષ્ણા બળવત્તર બનતી જતી હતી.

વિષયથી તૃષ્ણાવૃદ્ધિ

અગ્નિમાં ઈંધન નાંખતાં તે જેમ પ્રજ્વલતો જાય, તેમ વિષયરૂપ આહુતિથી આ તૃષ્ણા અગ્નિ ઉલટો પ્રજ્વલિત થઈ જીવને પરિતાપ પમાડ્યા કરતો હતો. ગમે તેટલા પાણીના પૂરથી સમુદ્ર પૂરાય નહિં, તેમ ગમે તેટલી વિષય નદીઓના પૂરથી આ તૃષ્ણાસમુદ્રનો ખાડો પૂરાતો ન્હોતો. સાગર જેટલા દેવલોકાદિના મહાસુખ આ જીવે અનંતવાર ભોગવ્યા, છતાં જે તૃષ્ણા શમાઈ નહિં, તે ગાગર જેટલા મનુષ્યના તુચ્છ ભોગોથી શી રીતે શમાવાની હતી? પણ ગઈ તે ગઈ! હવે તો આ મુમુક્ષુ જીવ જાગ્યો છે, ને તેને વૈરાગ્યનો દૃઢ રંગ લાગ્યો છે એટલે તે તેવા **અસત્ તૃષ્ણારૂપ મૃગજળ** પાછળ દોડતો નથી, ને નકામો દુઃખી થતો નથી. તેનો તૃષ્ણાથી તપ્ત થતો હતો, તે હવે સ્વ-રસીયો બની સ્વાત્મામાં **સંતોષથી** તૃપ્ત થાય છે, આત્મા પૂર્વે જે પર-રસીયો થઈ, પર સદ્બુદ્ધિના-સુમતિના સેવનથી સમતારસ અનુભવે છે. તો હવે તે ફરીથી દુઃખી થવા માટે વિષયરૂપ મૃગજળ પાછળ દોડે જ કેમ? તે ઓકેલું અન્ન ફરી ખાવા ઈચ્છે જ નહિં; જીવવા માટે વિષપાન કરે જ નહિં.

અને આમ અસતતૃષ્ણાનો અભાવ થતા આ મુમુક્ષુ જોગીજનને **આત્મસંતોષનો** અનુભવ થાય છે. એટલે પછી આ મુમુક્ષુ પુરુષ ગમે તે સ્થળે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં, ગમે તે વાતાવરણમાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય, તોપણ તેને **સર્વત્ર સુખઆસનની** સ્થિરતા વર્ત્તે છે. કારણ કે યોગીપુરુષ તે તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ, પ્રાપ્ત સંજોગોમાં સંતુષ્ટ બની, સુખે જ રહે છે, આરામથી-લ્હેરથી-સુખચેનથી મોજમાં જ રહે છે, સદા મસ્તરાજ બનીને જ રહે છે. તેના મનની બધી દોડાદોડ અત્ર બંધ થઈ જાય છે, અને

આસનની દૃઢતા–ચિત્તની સ્થિરતા નીપજે છે. મનની બેઠક જે બાહ્ય વસ્તુમાં હતી, તેમાંથી નિવૃત્ત થઇ આત્મામાં આસન લેવા ભણી પ્રવર્ત્તે છે. આમ આ 'અવધૂત સદા મગનમાં' રહે છે!

"અબધૂ સદા મગનમેં રહેના, કયા તેરા કયા મેરા? અબધૂ૦
તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબહી અનેરા....અબધૂ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

"જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપ–સુખથી કરીને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્તે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્ન દશા વર્ત્તે છે"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૨૯૭.

એ જ કહે છે—

अत्वरापूर्वकं सर्वं गमनं कृत्यमेव वा ।
प्रणिधानसमायुक्तमपायपरिहारतः ॥ ५१ ॥

ત્વરા વિનાનું ગમન ને, કૃત્ય જ તેમ સમસ્ત;
અપાયના પરિહારથી, સહુ પ્રણિધાન પ્રશસ્ત. ૫૧.

અર્થ:—સર્વ ગમન ત્વરા–ઉતાવળ વિનાનું અને સર્વ કૃત્ય પણ અપાયના પરિહાર થકી પ્રણિધાન સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે **સુખાસન** કહ્યું તેનું અત્ર વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ દૃષ્ટિવાળા મહાનુભાવને ચિત્તની એટલી બધી સ્વસ્થતા વર્ત્તે છે–એટલી બધી સ્થિરતા રહે છે કે–

ઉતાવળનો અભાવ

તેની બધી દોડાદોડ મટી જાય છે, સર્વત્ર તેને સુખાસન જ રહે છે, તે ગમે ત્યાં નીરાતે હેઠા મનથી બેસે છે. આનું સીધું પરિણામ એ આવે છે કે તે ગમે તે સ્થળે જતો હોય અથવા ગમે તે ક્રિયા કરતો હોય, તોપણ તે તે કર્ત્તવ્યમાં તેને લેશ પણ ઉતાવળ–ત્વરા હોતી નથી, દોડધામ હોતી નથી. તેની સર્વ ક્રિયા મનના પ્રણિધાન સંયુક્ત હોય છે, અને તે દૃષ્ટિ આદિમાં અપાય–ખામી આવવા દેતો નથી. એટલે તે દેવમંદિરે જતો હોય કે ઉપાશ્રયે જતો હોય, સંસાર વ્યવહારના કામ માટે જતો હોય કે પરમાર્થના કામ માટે જતો હોય, દેહચિંતા અર્થે જતો હોય કે અન્ય કાર્ય અર્થે જતો હોય, તોપણ તે ઉતાવળે ગમન કરતો નથી,

---

वृत्ति:–अत्वरापूर्वकम्—અત્વરાપૂર્વક, ત્વરા–ઉતાવળ વગરનું, એટલે અનાકુલ, सर्वं–સર્વ–સામાન્યથી, તે શું? તો કે–गमनं–ગમન, જવું તે, દેવકુલ આદિ પ્રત્યે. कृत्यमेव वा–તેમ જ કૃત્ય પણ,વંદનાદિ કૃત્ય પણ, प्रणिधानसमायुक्तं–મનના પ્રણિધાનપુરઃસર, (મનની સાવધાનતા યુક્ત), अपायपरिहारतः–અપાયના પરિહારથકી,–દૃષ્ટિ આદિમાં અપાયના પરિહારવડે કરીને, (દૃષ્ટિ આદિમાં કોઇ પણ હાનિ–ખામી ન આવે એવા પ્રકારે દોષના ત્યાગથી)

ખોટી ધમાલ કરતો નથી; પણ સર્વત્ર શાંતિથી અનાકુલપણે જાય છે, યતનાપૂર્વક જીવહિંસા ન થાય, એમ ધીર-ગંભીર ગતિએ ચાલે છે, ને સર્વ વિધિ બરાબર સાચવે છે. જેમકે—

"દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઇએ રે;
દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, એકમના ધુરિ થઇએ રે....સુવિધિ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

"સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

હાય! ભાગી જશે, પેલો લૂંટી જશે ને હું રહી જઈશ. અમુક પહેલી પૂજા કરી લેશે ને હું મોડો પડી પાછળ રહી જઈશ, દર્શન ખૂલ્યા છે ને તરત બંધ થઈ જશે, માટે ચાલ દોડતો જઉં. ચાલ ચાલ! મ્હારે ફલાણે ઠેકાણે જલદી જવાનું છે, માટે આ ભગવાનની પૂજા જેમ તેમ પતાવી દઉં, આ ભગવાનને જલદી જલદી બે ચાર ચાંદલા કરી પૂજાવિધિ ઝટઝટ આટોપી લઉં, આ ચોખાની ત્રણ ઢગલી મૂકી 'લે તારો ભોગ ને મૂક મારો કેડો' એમ કરતોકને એકદમ રવાના થઈ જાઉં!-ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યક્ત થતી ક્ષુદ્ર વિચારણાવાળી ખોટી ઉતાવળ આ મુમુક્ષુ પુરુષને ઉપજતી નથી. તે તો સર્વત્ર હેઠા મને, નીરાંતે, નિરાકુલપણે ગમન કરે છે.

અને આમ તેની અત્યંત સ્વસ્થતા હોવાથી, આ મુમુક્ષુ જોગીજન પ્રત્યેક ક્રિયા ચિત્તના પ્રણિધાનપૂર્વક કરે છે, સાવધાન મનથી કરે છે, એકાગ્રપણે કરે છે. દાખલા તરિકે-

પ્રત્યેક ક્રિયામાં સાવધાનપણું

તે દેવ-ગુરુ આદિનું વંદન* કરતો હોય, તો સ્થાન-કાળ વગેરેનો ક્રમ બરાબર જાળવે છે, જે ભક્તિસૂત્ર-સ્તવન વગેરે બોલતો હોય તેના શબ્દના અર્થમાં સાવધાન ઉપયોગ રાખે છે, બસૂરા રાગડા તાણી બીજા ભક્તિ કરનારાઓને સંમોહ-વિક્ષેપ ઉપજાવતો નથી, પણ યોગ્ય રાગમાં બીજાઓને પણ કર્ણપ્રિય મીઠું લાગે એમ, શ્રદ્ધા ને સંવેગ-અત્યંત ભક્તિરાગ સૂચવે એવી રીતે, સૂત્ર-સ્તવનાદિ લલકારે છે. તથા તે ભક્તિકૃત્ય કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ઉલ્લસે છે, ખરેખરા રૂંવાડા ઉભા થાય છે; તેનો શુભાશય વર્ધમાન થતો જાય છે-તેના ભાવ-પરિણામ ચઢતા જાય છે; પ્રણામ આદિ વિધિ તે બરાબર સાચવે છે. આમ તે ઈષ્ટ દેવ-ગુરુ વંદન આદિ ભક્તિ તન્મયપણે કરે છે. જેમકે—

---

* "स्थानकालक्रमोपेतं शब्दार्थानुगतं तथा ।
अन्यासंमोहजनकं श्रद्धासंवेगसूचकम् ॥
प्रोल्लसद्भावरोमाञ्चं वर्धमानशुभाशयम् ।
अवनामादिसंशुद्धमिष्टं देवादिवंदनम् ॥
प्रतिक्रमणमप्येवं सति दोषे प्रमादतः ।
तृतीयौपधकल्पत्वाद् द्विसन्ध्यमथवासति ॥ "—શ્રી યોગબિંદુ, ૩૯૭-૯૯

"તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહીએ રે.
સમય ચરણુ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદઘન લહીએ રે.—શ્રી આનંદઘનજી

"પરમ ગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી."

"દાસ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, સહી તેહને રે દેવચંદ્ર પદ થાય રે....
જિણંદા! તોરા નામથી મન ભીનો."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"પ્રભુ પદ વલગ્યા તે રહ્યા તાજા, અલગા અંગ ન સાજા રે;
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઉં, એ પ્રભુના ગુણ ગાઉં રે."—શ્રી યશોવિજયજી

તે **પ્રતિક્રમણ** કરતો હોય, તો પૂર્ણ ભાવથી એકાગ્રચિત્તે કરે છે. પ્રમાદના વશે કરી પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થઇ, પરભાવમાં ગમનરૂપ જે કાંઇ પોતાના દોષ થયા હોય, તેનો તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને તે દોષ ફરીને ન થાય એવી ભાવનાપૂર્વક સાચા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગે છે, 'निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि' કરે છે, આત્માને નિન્દે છે, ગર્હે છે ને વોસરાવે છે–દોષથી મુક્ત કરે છે, અને દોષ જો ન થયો હોય તોપણ આ પ્રતિક્રમણ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ ગુણ જ કરે છે, કારણ કે ઔષધ ત્રણ પ્રકારના છે:-(૧) એક રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ઉભો કરે, (૨) બીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ગુણ કે દોષ ન કરે, (૩) ત્રીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો રસાયનપણે પરિણમે. આમ આ પ્રતિક્રમણ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને લાભકારી જ થાય છે.

અને આ પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં પણ જે છ આવશ્યક સમાઇ જાય છે, તેમાં પણ તે સાવધાનપણું રાખે છે. **સામાયિક**ની પ્રતિજ્ઞા લઇ તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે છે; **પ્રત્યાખ્યાન** કરતી વેળાએ પરભાવને પચ્ચખે છે–ત્યાગે છે; **સ્વાધ્યાય** કરતાં તે આત્મભાવમાં વર્તે છે; **ચતુર્વિંશતિ સ્તવ** કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ સ્મરી, તેમના ગુણમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે; **સદ્ગુરુવંદન** કરતાં તેમનું પરમ અદ્ભુત આત્મારામીપણું ચિંતવી, તેમના પરમ ઉપકારનું અનુસ્મરણ કરે છે; **કાયોત્સર્ગ** કરતી વેળાએ જાણે ~~દેહમાં વર્તતો ન હોય,~~ એવી દેહાતીત શુદ્ધ આત્મદશા અનુભવે છે; **આલોચના** કરતાં તે પોતાના દોષ નિષ્કપટપણે–નિર્દંભપણે પ્રકાશે છે; **ક્ષમાપના** વેળાએ સર્વ જીવની સાચા ભાવથી ક્ષમા ઇચ્છી, તે સકલ જગજ્જંતુ સાથે મૈત્રી ભાવે છે. જેમકે—

"खामेमि सव्वे जीवा, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ ॥"—શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

આમ પ્રત્યેક ક્રિયા તે સાવધાનપણે કરે છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિ આદિમાં અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી, ખામી-ઊણપ સર્વ દૂર કરી દે છે, તેમ જ આ દૃષ્ટિમાં હોવા યોગ્ય ગુણની તે બરાબર સાધના કરે છે, એટલે તે તે સતક્રિયાઓ તે કોઈ પણ જાતની ખોટી ઉતાવળ વિના અત્યંત સ્વસ્થતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે, શુદ્ધ પ્રણિધાનથી કરે છે, અને પરમ આનંદમય શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

"શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
આનંદઘન પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે....શાંતિ જિન૦"

"સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલના૦
સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિનપદ સેવ....લલના૦"—શ્રી આનંદઘનજી

પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન જેમ જતન

ઉપરમાં આ દૃષ્ટિ આદિને આ મુમુક્ષુ પુરુષ અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી એમ કહ્યું, તે આ પ્રકારે:-અત્યાર સુધીની ભૂમિકાએ પહોંચતા સુધીમાં આ યોગી પુરુષે જેટલી યોગસાધના કરી છે, તેમાં તે કોઈ જાતની ખોડ-ખાંપણ-ઊણપ આવવા દેતો નથી, અને તેને કાંઈ નુકશાન ન પહોંચે એનું ખાસ ધ્યાન રાખે છે જેમ કોઈ મહામૂલ્યવાળું રત્ન મળ્યું હોય, તો તેને જીવની જેમ જાળવી રાખે, તેમ આ યોગીજન પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય દૃષ્ટિરૂપ-સદ્બોધરૂપ ચિંતામણિરત્નને પ્રાણાધિકપણે જાળવી રાખે છે, તેને હાનિ-નુકશાન પહોંચવા દેતો નથી. જેમ મૂલ્યવાન રત્નને કાંઈ ડાઘ ન લાગે એવી કાળજી રાખે છે, ને તેને મજબૂત કબાટ કે તેજુરીમાં સંઘરી રાખે છે, તેમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ બોધરત્નને બાધારૂપ ડાઘ ન લાગે તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, અને બોધ-રત્નને પોતાના દૃઢ ચિત્તરૂપ કબાટમાં-તેજુરીમાં સાચવીને સંઘરી રાખે છે એટલે **મિત્રા** દૃષ્ટિમાં તેમ જ **તારા** દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગ-ગુણ સમૂહ તે સાચવી રાખે છે, એટલું જ નહિં પણ આ દૃષ્ટિમા પ્રાપ્ત થઈ રહેલા ગુણરત્નનું પણ ખૂબ જતન કરે છે

કારણ કે-(૧) તે મિત્રા દૃષ્ટિમા પ્રાપ્ત થયેલ **યોગબીજોને** જલસિંચન કરે છે, તેને અંકુરા ઉગાડે છે, એટલે કે તે પ્રભુભક્તિમાં વિશેષ દૃઢ બને છે, સદ્ગુરુ સેવામા સદા તત્પર રહે છે, સતશાસ્ત્રની અધિક આરાધના કરે છે, વૈરાગ્યતરંગિણીમા વિશેષ નિમજ્જન કરતો જાય છે; દાનાદિ અભિગ્રહનું પાલન વિશેષપણે આદરે છે, અને આ યોગબીજ કથા પ્રત્યે સ્થિર માન્યપણું તથા ઉપાદેય ભાવ રાખે છે; **યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક** એ અવંચક ત્રિપુટીને બળવત્તર બનાવે છે; ભાવમલની ઓર ને ઓર ક્ષીણતા કરી, તથાભવ્યતાનો-યોગ્યતાનો વધારે પરિપાક કરે છે; અને આમ મિથ્યાત્વ અંશની બાદબાકી કરતો જઈ, સમ્યક્ત્વની વધારે ને વધારે નિકટમા આવતો જાય છે વળી તે અહિંસા વગેરે પાચ યમનું-વ્રતનું દૃઢ પાલન કરે છે, ધર્મકાર્યમાં ખેદ પામતો નથી,

કે દ્વેષ ધરતો નથી. (૨) અને તારા દૃષ્ટિમાં ધારણ કરેલ **શૌચાદિ** પાંચ **નિયમ** તે બરાબર પાળે છે, ઉદ્વેગનો ત્યાગ કરે છે, ને જિજ્ઞાસા વધારે પ્રદીપ્ત કરે છે. યોગકથા પ્રત્યેની તેની પ્રીતિ વધતી જાય છે, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેના બહુમાન-સેવા આદિ વધારે સક્રિય બનતા જાય છે. તે ઉચિત આચરે છે ને અનુચિત આચરતો નથી. અધિક ગુણ-વંત પ્રત્યે તે જિજ્ઞાસા રાખી, પોતાની ગુણહીનતાથી ત્રાસ પામે છે. તે સંસારથી અત્યંત વૈરાગ્ય ધરી, તેથી છૂટવાની તીવ્ર ઈચ્છા કરે છે. શિષ્ટજનોને પ્રમાણ ગણી તે પોતાનું ડહાપણ ડહોળતો નથી. આમ આ યોગી પુરુષ આગળની **જુની મૂડી સાચવી** રાખે છે, ને તેમાં પણ આ દૃષ્ટિમાં **નવી મૂડી ઉમેરે** છે. એટલે આ બલા દૃષ્ટિમાં તેનો બોધ વધારે બળવાન્ બનવાથી, તે તે ધર્મક્રિયામાં તેનું મન વધારે સાવધાનપણે વર્ત્તે છે, એમ જે કહ્યું હતું તે બરાબર છે.

આસન કહ્યું. આની જ **શુશ્રૂષા** કહે છે—

> **कान्तकान्तासमेतस्य दिव्यगेयश्रुतौ यथा ।**
> **यूनो भवति शुश्रूषा तथास्यां तत्त्वगोचरा ॥ ५२ ॥**

> રમણી યુક્ત યુવાનને, સાંભળવા સુર ગાન;
> જયમ ઈચ્છા ત્યમ હોય તે, તત્ત્વવિષય આ સ્થાન. ૫૨.

અર્થ:—રમણીય રમણીથી યુક્ત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઈચ્છા-શુશ્રૂષા થાય, તેવી આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વ સંબંધી શુશ્રૂષા હોય.

વિવેચન

"તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી, જિમ ચાહે સુરગીત;
ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેજી, એહ દૃષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનજી!"—યોગ૦ સજ્ઝાય ૩-૨

અહીં **શુશ્રૂષા** એટલે સાંભળવાની ઈચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ, તે બતાવવા માટે **દૃષ્ટાંત** આપ્યું છે–કોઈ એક તરુણ-ભર યુવાનીમાં આવેલો સુંદર યુવાન પુરુષ છે. તે શરીરે નીરોગી, હૃષ્ટ-પુષ્ટ, ને સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયસંપન્ન છે. મહાસ્વરૂપવાન સુંદર લાવણ્યમયી રમણી તેની બાજુમાં છે. ધન-વૈભવ આદિની તેને કોઈ કમીના નથી પંચ વિષયના ઉપ-ભોગની સમસ્ત સામગ્રી તેની સેવામાં સદા હાજર છે. આમ સર્વ પ્રકારે સુખી એવો તે

વૃત્તિ:-कान्तकान्तासमेतस्य—કાંત કાંતાથી યુક્ત, કમનીય-સુંદર પ્રિયતમાથી યુક્ત એવાને, दिव्यगेयश्रुतौ यथा–જેમ દિવ્ય ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, જેમ કિન્નર વગેરેના ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, यूनो–યુવાનને, વયસ્થને, भवति–હોય છે, शुश्रूषा–શુશ્રૂષા, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા,–તે સંગીત સંબંધી જ; तथास्यां–તેમ આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત હોનારને, तत्त्वगोचरा–તત્ત્વગોચર, તત્ત્વવિષયી જ, તત્ત્વસંબંધી જ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે.

કોઈ નંદનવન જેવા રમ્ય ઉપવનમાં વિલસી રહ્યો છે. અને સુખસમુદ્રમાં નિમજ્જન કરી રહેલા આવા તરુણને એવો ઈચ્છાતરંગ ઉત્પન્ન થાય કે-આપણે તો હવે દિવ્ય સંગીત સાંભળવું છે. કોઈ કોકિલકંઠી કિન્નર પોતાનું મધુર ગાયન સંભળાવે તો કેવું સારૂં ? ગાંધર્વોના મધુર આલાપવાળા સંગીતનો જોગ બની આવે તો કેવું સારૂં ? વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્યોના રણકારથી ગુંજતું અને દિવ્યાંગનાઓના નૃત્ય ઠણકારથી રુચતું, એવું દિવ્ય સંગીત સાંભળવાનું સૌભાગ્ય જો મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સારૂં ? આમ તે રંગમાં આવી જઈને ઈચ્છે છે. ત્યાં દૈવાનુયોગે જો કોઈ કિન્નર કે ગાંધર્વ આદિ આવી ચડે, ને હૃદયના તાર હલમલાવી નાંખે એવું દિવ્ય સંગીત છેડે, દિવ્ય સંગીતની રમઝટ બોલાવે, તો તે તરુણ પુરુષ તે દિવ્ય સંગીત કેટલા ઉલ્લાસથી સાંભળવા ઈચ્છે ? જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય એમ કેવી સ્થિર તન્મયતાથી તે હૃદયહારી ગાનનું કર્ણપુટથી પાન કરે ? જાણે થીજી ગયેલું પૂતળું હોય એમ કેવી એકતાનથી તે શ્રવણ કરવાની હોંસ ધરાવે ?

શ્રવણેચ્છાના દાખલા

તેમ આ દષ્ટિમાં સ્થિત કરતો યોગી પુરુષ તત્ત્વ શ્રવણ કરવા માટે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા-ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તાલાવેલી રાખે છે. જેવા ઉલ્લાસથી તે ભોગી દિવ્ય સંગીતનું શ્રવણ ઇચ્છે છે, તેવા બલ્કે તેથી વધારે ઉલ્લાસથી આ યોગી દિવ્ય તત્ત્વ અમૃતનું શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા પાન કરવા ઈચ્છે છે તે તરુણ પુરુષ જેમ ચિત્રવત્ સ્થિર થઈને સાંભળવા ચાહે છે, તેમ આ શ્રવણપિપાસુ જોગી-જન સ્થિર તન્મયપણે તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની સહજ ઇચ્છા-ઉલટ ધરાવે છે. અને તે સહજ શ્રવણેચ્છા સ્વાભાવિક અંતરોદ્ગારદ્વારા સરી પડે છે. જેમકે—

હે પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ ! જીવ તો દષ્ટિમા આવતો નથી. તેનું કોઇ રૂપ જણાતું નથી. બીજો પણ કંઇ અનુભવ થતો નથી. માટે જીવનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે આત્મા છે નહિં એટલે મોક્ષનો ઉપાય મિથ્યા છે આ મ્હારી અંતર્ શંકાનો આપ સદુપાય સમજાવો

હે ભગવાન્ ! આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે ? આપે તે કેવું જાણ્યું-અનુભવ્યુ છે ? તે તત્ત્વસ્વરૂપ સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. કારણ કે નિર્મલ આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિના મ્હારૂં ચિત્ત કોઇ રીતે સમાધિ પામે એમ નથી આ ભિન્ન ભિન્ન વાદીઓ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહે છે, તે સાંભળીને તો મ્હારી મતિ મુંઝાઇ ગઇ છે. માટે સમાધાન કરવા આપ જ સમર્થ છો, કૃપા કરો ! હે પરમ પ્રભુ ! આપનો પરમ ધર્મ હું શી રીતે જાણું ? સ્વસમય શું ? અને પરસમય શું ? તે આપના શ્રીમુખે શ્રવણ કરવા હું ઇચ્છુ છું. હે મહિમાવંત મહંત ! તે સમજાવવા કૃપા કરો !

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શુ છે ? તે કર્મ શું છે ? તે અધ્યાત્મ શું છે ? તે અધિ-

ભૂત શું છે? તે અધિદેવ શું છે? આ દેહમાં રહેલો તે અધિયજ્ઞ કોણ કેવી રીતે છે? નિયતાત્મા યોગીઓથી તમે પ્રયાણકાલે કેવી રીતે જાણી શકાઓ છો? *

"નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ.
માટે છે નહિં આતમા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકા તણો, સમજાવો સદુપાય." —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"મુનિસુવ્રત જિનરાજ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો!
આતમતત્ત્વ કર્યું જાણ્યું જગતગુરુ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
આતમતત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ નુ લહિયો....મુનિસુવ્રત૦"

"ધરમ પરમ અરનાથનો. કિમ જાણું ભગવંત રે;
સ્વપર સમય સમજાવિયે મહિમાવંત મહંતરે–ધરમ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ સાચો તત્ત્વપિપાસુ-તત્ત્વરસિક પુરુષ પોતાની શ્રવણેચ્છા વ્યક્ત કરે છે અને આ પરમ અમૃત જેવી તત્ત્વવાર્ત્તાના શ્રવણમાં આ મુમુક્ષુ યોગીને જેટલો આનંદ આવે છે, તેનો અનંતમો ભાગ પણ તે ભવાભિનંદી ભોગીને દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં આવતો નથી!

અને આ (શુશ્રૂષા) આવા પ્રકારની હોય છે, એટલા માટે કહે છે—

बोधाम्भःस्रोतसश्चैषा सिरातुल्या सतां मता ।
अभावेऽस्याः श्रुतं व्यर्थमसिरावनिकूपवत् ॥ ५३ ॥

બોધ સ્રોત સરી તુલ્ય આ, એ વિણ શ્રવણ વૃથા જ;
સરવાણી વિણ અવનિમાં, કૂપ ખોદવો યથા જ. ૫૩.

વૃત્તિઃ-बोधाम्भःस्रोतसो—બોધરૂપ જલ-સોતની, બોધરૂપ પાણીના પ્રવાહની, **चैषा**-અને આ, શુશ્રૂષા, **सिरातुल्या**-સિરા તુલ્ય, સરવાણી સમાન,—અક્ષય ને અક્ષય એવા તેના બીજના તુલ્ય પણાએ કરીને, **सतां मता**-સંતોને, મુનિઓને મત છે, ઇષ્ટ છે. **अभावेऽस्याः**-આના, શુશ્રૂષાના અભાવે, શું? તો કે-**श्रुतं व्यर्थ**-સાંભળેલું વ્યર્થ છે, શ્રમ-ફલવાળું છે. કોની જેમ? તો કે-**असिरावनिकूपवत्**-સરવાણી વિનાની પૃથ્વીમાં કૂવાની જેમ. તેમાં કૂવો ખોદવો તે ન ખોદવા બરાબર જ છે. કારણ કે તેનું ફળ નથી તેટલા માટે.

---

* "किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥"—ગીતા અ. ૮. શ્લોક ૧-૨

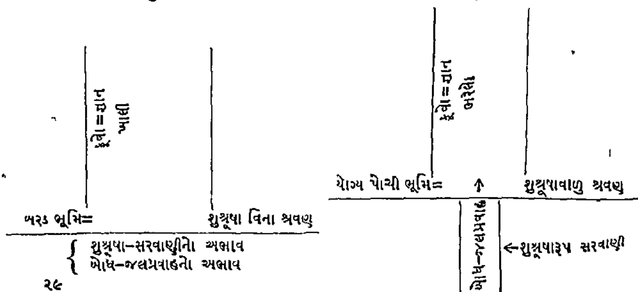
અર્થ:—અને આ શુશ્રૂષા બોધ જલના પ્રવાહની સરવાણી સમાન સંતોએ માનેલી છે. એના અભાવે સાંભળેલું વ્યર્થ-ફોગટ છે,-જેમ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવો વ્યર્થ છે તેમ.

વિવેચન

"સરી એ બોધપ્રવાહનીજી, એ વિણુ શ્રુત થલ કૂપ;
શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી, શયિત સુણે જિમ ભૂપ....ધન૦"—યો૦ સજ્ઝાય, ૨-૩

અહીં જે આવી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, તે બોધરૂપ જલપ્રવાહની સરવાણી સમાન છે. જેમ કૂવામાં સરવાણી હોય, તો તે વાટે પાણી આવ્યા જ કરે, તેમ આવી ઉત્કટ શ્રવણેચ્છારૂપ સરવાણી જો હોય, તો તે વાટે બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ એકધારો અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ જેમ કૂવામાં સરવાણી ન હોય, તો પાણી આવે નહિં, તેમ જો આવી શુશ્રૂષારૂપ અવંધ્ય-અક્ષય સરવાણી ન હોય, તો બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિં, ને જ્ઞાનરૂપી કૂવો ખાલી જ રહે આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું શ્રવણ કર્યું તે ધૂળ થાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું થાય છે, એક કર્ણછિદ્રથી પેસી સોંસરૂં બીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, ફોગટ જાય છે જેમ કોઇ એવી બરડ ભૂમિ-કે જેમાં પાણીની સરવાણી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો ઊંડો કૂવો ખોદ્યા કરીએ (Tapping), તો પણ પાણી આવે જ નહિં, કૂવો ખોદવો ન ખોદ્યા બરાબર જ થાય, શ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેનત માથે પડે, તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધુંય શ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે, બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એળે જાય છે. તેવા શ્રવણમાં તો વાયુના તરંગોથી (Air-waves) શબ્દો કર્ણપટ પર અથડાઈ પાછા વાયુમાં-હવામાં મળી જાય છે! આનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવશે—

શુશ્રૂષા=બોધ પ્રવાહની સરવાણી

જેમ કોઇ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્ત્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં! અને સવારે ઊઠીને બાપુ પૂછે કે અલ્યા! રાત્રે કઇ વાર્ત્તા કરી હતી? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે ઉંઘમાં હોય એમ સાંભળે છે! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી 'જી! મહારાજ!' એમ હોંકારો પણ દીએ છે! પણ શું સાંભળ્યું તેનું તેને ભાન હોતું નથી! તે ઘેર આવીને પૂછે છે કે આજ મહારાજ વખાણમાં શી વાત કરતા હતા! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફોગટ-નકામું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય છે! ખરૂં શ્રવણ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીઝે-પ્રસન્નતા પામે, તન ઉલ્લસે-શરીરમાં રોમાંચ-રૂંવાડા ઊભા થાય. એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે ગુણકથા સાંભળવામાં આવે, તે બ્હેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બરાબર છે! ભેંસ આગળ ભાગવત છે! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ડુક્કર પાસે મોતીનો ચારો નાંખવા બરાબર છે! 'Casting pearls before swine.'

"મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી, રીઝે બુઝે એક તાન;
એ ઇચ્છા વિણ ગુણકથા જી, બહેરા આગળ ગાન રે....
જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ."—યોગ૦ સજ્ઝાય ૨-૪

અહીં જ વ્યતિરેક કહે છે—

श्रुताभावेऽपि भावेऽस्याः शुभभावप्रवृत्तितः ।
फलं कर्मक्षयाख्यं स्यात्परबोधनिबन्धनम् ॥ ५४ ॥

શ્રવણ અભાવે ય આ સતે, શુભભાવે આ સ્થાન;
ફલ કર્મક્ષય નામનું, ઉત્તમ બોધ નિદાન. ૫૪

અર્થ:—શ્રવણના અભાવે પણ આ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોતાં, શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય છે,-કે જે પરમ બોધનું નિબંધન-કારણ થાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે **શુશ્રૂષા**ની પ્રશંસા કરી, તે વ્યતિરેકથી એટલે કે નકારાત્મક ઉક્તિથી વિશેષ દૃઢ કરે છે. ધારો કે તેવી શુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પણ શ્રવણનો

वृत्तिः-श्रुताभावेऽपि—શ્રવણના અભાવે પણ, भावेऽस्याः-આ શુશ્રૂષાનો ભાવ-સદ્ભાવ હોતાં, (આ શુશ્રૂષા હોય તો), શું? તો કે-शुभभावप्रवृत्तितः-શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે,-તે શુશ્રૂષા ભાવના જ શુભપણાથકી, फलं कर्मक्षयाख्यं स्यात्-કર્મક્ષય નામનું ફલ હોય,-વચનના પ્રામાણ્યથી (આગમવાણીના પ્રમાણપણાથી). અને આ-परबोधनिबन्धनम्-પરમ બોધનું નિબંધન, પ્રધાન બોધનું કારણ હોય છે,-વચનપ્રામાણ્યથી જ.

શુશ્રૂષાથી કર્મક્ષય

જોગ ન હોય તો શું? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે-શુશ્રૂષા છતાં શ્રવણ ન બને, તોપણ તે શુશ્રૂષા થવી એ શુભભાવમાં પ્રવૃત્તિ છે, એટલે તેથી કરીને કર્મક્ષયરૂપ ફળ ઉપજે છે, અને તે કર્મક્ષય ઉત્તમ પ્રકારના બોધનું નિબંધન-કારણ હોય છે. આમ કેવલ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની સાચી અંતરંગ ઈચ્છા થવી તે પણ ઘણી મોટી વાત છે, પ્રશસ્ત છે, અને પરંપરાએ તે પણ લાભદાયક થાય છે. કારણ કે તેવા શુભભાવથી આગમના પ્રમાણપણાને લીધે કર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેના પરિણામે પરમ બોધના નિમિત્ત મળી આવે છે. જે સાચો તત્ત્વપિપાસુ મુમુક્ષુ હોય છે, તેને તેના ભાગ્યોદયથી ખેંચાઈને ઉત્તરોત્તર પ્રધાન બોધના કારણો પ્રાપ્ત થાય છે; સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો જોગ બની આવે છે, ને સત્શ્રુત વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે, તેમ તેવું તેવાને ખેંચે છે (Like attracts like). આ શુશ્રૂષામાં પણ એવું કોઈ અજબ આકર્ષણ છે, કે સાચા વક્તા સત્પુરુષનો સમાગમ ગમે ત્યાંથી થઈ આવે છે. જો તરસ બૂઝાવવાની ઈચ્છા છે, તો તે બૂઝાવવાની રીત પણ મળી આવે છે.

શુશ્રૂષાનો મહિમા

આમ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ નિષ્ફળ છે, પણ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા નિષ્ફળ નથી, પરંતુ કર્મક્ષયરૂપ ફળથી સફળ છે. સાચી ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું હોય તો જેમ ભાવે, રુચે, મીઠું લાગે ને પચે; ખૂબ તરસ લાગી હોય ને પાણી જેમ મીઠું અમૃત જેવું લાગે, ને તરસ છીપે; તેમ જો તત્ત્વ સાંભળવાની સાચી ભૂખ લાગી હોય, તત્ત્વસુધારસ-પાનની સાચી તરસ લાગી હોય, તો જ તે શ્રવણ ભાવે છે, રુચે છે, ને જીવને અમૃતરૂપે પરિણમે છે; નહિં તો કાણા માટલાની જેમ બીજા કર્ણ-છિદ્ર વાટે બહાર નીકળી જાય છે! હૃદયમાં ઠરતું નથી! માટે આ શુશ્રૂષા ગુણનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. "બૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ બૂઝન કી રીત." (રાજચંદ્રજી)

યોગમાં અક્ષેપ ગુણ કહે છે—

शुभयोगसमारम्भे न क्षेपोऽस्यां कदाचन ।
उपायकौशलं चापि चारु तद्विषयं भवेत् ॥ ५५ ॥

શુભ યોગ સમારંભમાં, કદી ક્ષેપ અહિં નો'ય;
ને તે વિષયી ઉપાયનું, કૌશલ સુંદર હોય. ૫૫.

વૃત્તિઃ-शुभयोगसमारम्भे—શુભ યોગના સમારંભમાં, તથાપ્રકારના ધ્યાન આદિમાં, **न क्षेपोऽस्यां कदाचन**-આ અધિકૃત દૃષ્ટિ સતે કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી. **उपायकौशलं चापि**-તેમજ ઉપાયનું કૌશલ-કુશલપણું પણ,-તથાપ્રકારના દેશ આદિ, આસન આદિ સંબંધી, **चारु**-શોભન, સુંદર, **तद्विषयं**-તેના વિષયે, શુભ યોગસમારંભ વિષયનું, **भवेद्**-હોય.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિને વિષે, શુભ યોગના સમારંભમાં કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી; અને તેના વિષયનું ઉપાય-કૌશલ પણ સુંદર હોય છે.

વિવેચન

અહીં **અક્ષેપ** ગુણનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આગલી દૃષ્ટિમાં ઉદ્વેગ દોષનો ત્યાગ કર્યો, એટલે તે પછી અનુક્રમે ક્ષેપ દોષ પણ જાય છે. એથી કરીને આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગી પુરુષ જ્યારે ધ્યાન વગેરે શુભ યોગનો સમારંભ કરે છે, ત્યારે તેમાં કદી કોઈ પણ વિક્ષેપ આવી પડતો નથી, કોઈ પણ આડખીલી કે અંતરાય નડતો નથી, અહીં તહીં ઝાંવાં નાંખી ચિત્ત ડામાડોળ થતું નથી, સંક્ષુબ્ધ થતું નથી. એટલે તે ધ્યાન કરતો હોય, તો એકાગ્ર ચિત્તે શુદ્ધ ભાવે કરે છે, પરીષહ-ઉપસર્ગથી ક્ષોભ પામતો નથી; પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો શુદ્ધ પ્રણિધાનથી તન્મયભાવે કરે છે,—અહીંતહીં ચિત્તવિક્ષેપથી ડામાડોળ થતો નથી; સામાયિક-સ્વાધ્યાય કરતો હોય તો સમતાભાવે અત્યંત સ્વસ્થતાથી કરે છે,—તેમાં આકાશ પાતાલના ઘાટ ઘડતો નથી; પ્રતિક્રમણ આદિ સતક્રિયા કરતો હોય, તો ઉપયોગપૂર્વક નિજ દોષ-દર્શનના સાચા પશ્ચાત્તાપ ભાવથી કરે છે,—પણ મનને બીજે ભમવા દેતો નથી; બીજો કોઈ પણ મોક્ષસાધક યોગ સાધતો હોય, કે બીજું કોઈ પણ શુદ્ધ તપશ્ચર્યાદિક ધર્મકૃત્ય કરતો હોય, તો આત્મજાગ્રતિપૂર્વક નિર્મલ ભાવે કરે છે, પણ આ લોક-પરલોકની ફલાકાંક્ષાથી વિક્ષેપ પામતો નથી.

યોગમાં અવિક્ષેપ

તેમજ તે તે ધ્યાન આદિ શુભ યોગ સંબંધી ઉપાયમાં પણ આ મુમુક્ષુ પુરુષ કૌશલ-કુશલતા ધરાવે છે, કલાકારના જેવી નિપુણતા દાખવે છે. તે તે યોગ કેમ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય, તેનું તેને નિપુણ જ્ઞાન હોય છે. અને આમ ઉપાય-પટુ હોવાથી તે તે યોગને તે સુંદર રીતે સાધી શકે છે. કારણ કે જે શસ્ત્રવ્યાપારમાં નિષ્ણાત હોય, તે અટાપટાના ખેલ ખેલવામાં પટુ હોય; તેમ જેને તે ધ્યાન આદિની વિધિનું બરાબર જાણપણું હોય, તે તે ધ્યાનાદિની સાધનામાં કુશલ હોય છે. વ્યાયામમાં જે સારી પેઠે કસાયેલો હોય, તે જેમ કુસ્તી વગેરે પ્રયોગોમાં હોશીયાર હોય છે; તેમ તે તે ધ્યાનાદિનો ઉપાય જે બરાબર જાણતો હોય, તે ધ્યાનાદિ સિદ્ધ કરવાંમાં નિપુણ હોય છે. દાખલા તરીકે-ધ્યાન કરવું હોય તો તેને યોગ્ય દેશ આદિ જાણવા જોઇએ, આસનાદિ વિધિ જાણવી જોઇએ. તે જાણેલ હોય, તો જ તેના ઉપાયમાં બરાબર પ્રવર્ત્તી શકાય. કુશલ કારીગર પોતાની કામગીરી બરાબર બજાવી શકે છે, પણ અણઘડ તેમ કરી શકતો નથી; તેમ ઉપાયપટુ પુરુષ ધ્યાનાદિ કુશલપણે કરી શકે છે, અપટુ તેમ કરી શકતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે-'योगः कर्मसु कौशलम् ।'

ઉપાય કૌશલ

"હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ....નાથ રે;
સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ....નાથ રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ દૃષ્ટિમા જ અભ્યુચ્ચય કહે છે—

परिष्कारगतः प्रायो विघातोऽपि न विद्यते ।
अविघातश्च सावद्यपरिहारान्महोदयः ॥ ५६ ॥

ઉપકરણ વિષયમાં વળી, પ્રાયે નોય વિઘાત;
પાપતણા પરિહારથી, મહોદયો અવિઘાત. ૫૬.

અર્થ:—ઉપકરણ વિષયમા વિઘાત પણ પ્રાયે અત્રે હોતો નથી; અને સાવદ્ય પરિહારથી એટલે કે પાપકર્મના પરિત્યાગથકી મહોદયવાળો અવિઘાત હોય છે

વિવેચન

અહીં બીજો જે ગુણસમૂહ હોય છે, તે અત્રે સમુચ્ચયરૂપે (Generalisation) કહ્યો છે:-(૧) અહીં ઉપકરણ સંબંધી પ્રાયે વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી, (૨) અને પાપકર્મના પરિહારથી મહોદયવાળો અવિઘાત-અપ્રતિબંધ હોય છે. તે આ પ્રકારે.-

આ દૃષ્ટિમા વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને ઉપકરણ બાબતમા પ્રાયે કોઇ પણ જાતનો વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી. ઉપકરણ એટલે ધર્મસિદ્ધિમા ઉપકાર કરે એવા ઉપસાધન તેવા ઉપકરણ સબંધી ઇચ્છાના પ્રતિબંધે કરી-આગ્રહે કરી આ મહાનુભાવ વિઘાત પામતો નથી, વિઘ્ન પામી અટકી જતો નથી કારણ કે ઉપકરણ એ તો સાધન માત્ર છે, સાધ્ય નથી, એમ તે જાણે છે એટલે તે સાધનમા જ સર્વસ્વ માની બેસી રહેતો નથી, સાધનના જ કુંડાળામાં રમ્યા કરતો નથી, પણ તે દ્વારા જે આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે, તે ભણી જ પોતાનો સતત લક્ષ રાખે છે, સદાય સાધ્યરુચિ રહી તે સાધન કરે છે એટલે ઉપકરણ સબંધી મિથ્યા આગ્રહ, ટંટા, સાધન ધર્મના ઝઘડા એને આપોઆપ નિવર્ત્તી જાય છે. સાધનમા-ઉપકરણમા તે મૂર્છા પામતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ સાધ્યરુચિપણે સાધન-સેવવા એ તેણે જિનવચન પ્રસંગથી જાણ્યુ છે

ઉપકરણમાં અપ્રતિબંધ

"પંચ મહાવ્રત ધાન્ય તણા, કર્ષણ વધ્યા રે,
સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે....શ્રી નમિ૦"

"સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે"—શ્રી દેવચંદ્રજી

वृत्तिः-परिष्कारगत.—પરિષ્કાર સબધી, ઉપકરણ સબંધી, એમ અર્થ છે, प्रायो-પ્રાયે, ઘણું કરીને, બાહુલ્યથી, विघातोऽपि-વિઘાત પણ, ઇચ્છા પ્રતિબંધ પણ, न विद्यते-નથી હોતો, अस्या-આ દૃષ્ટિ હોતે સતે, अविघातश्च-અને અવિઘાત હોય છે. કેવા પ્રકારનો હોય છે ? તે માટે કહ્યુ કે-सावद्यपरिहारात्-સાવદ્યના પરિહારથકી, પ્રતિષિદ્ધના પરિહારથી-ત્યાગથી, महोदय -મહોદયવાળો, અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસનો હેતુ એવો, એમ અર્થ છે

પણ મૂઢ આગ્રહી જીવો જેમ, ધર્મના ઉપકરણ જે આત્મસાધન માત્ર નિમિત્ત જ છે, તેનો લક્ષ્ય ચૂકી જઇ, તે તે સાધનના મિથ્યા આગ્રહોમાં, તુચ્છ મતભેદોમાં, નાના નાના ઝઘડાઓમાં, નાના નાના વાડાઓમાં રાચી રહી,-તેમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માને છે; તેમ આ મહાનુભાવ વિશાલદૃષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ માનતો નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-જ્ઞાની પુરુષોએ બાહ્ય-અભ્યંતર જે કાંઇ ઉપકરણ કહ્યા છે, દ્રવ્ય-ભાવ જે કાંઇ સાધન બતાવ્યા છે, તે કેવળ જીવનો ઉપકાર થવા માટે કહ્યા છે, અપકાર થવા માટે નહિં. પણ તેમાં પણ જો જીવ મમત્વભાવ રાખે, ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ કરે, મૂર્છા ધરાવે, તો તે ઉપકરણો ઉલટા અપકરણોરૂપ થઇ પડે છે! અધિકરણો થઇ પડે છે! સાધન તે બંધન બને છે! જેમકે—

મૂર્છાથી અપકરણ

મંદિર, ઉપાશ્રય આદિ ઘણા જીવોને ભક્તિ-સ્વાધ્યાય આદિની સુગમતા-અનુકૂળતા ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાં પણ જો ચડસાચડસી, હોંસાતોંસી કરવામાં આવે, મારા-તારાપણું કરવામાં આવે, નીરાગી નિઃસંગી વીતરાગ પ્રભુ અંગે પણ પરિગ્રહરૂપ મમત્વ બુદ્ધિ ધારવામાં આવે, કોર્ટે ચઢવા જેવા મોટા ઝઘડા કરી રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, તો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે; સાધન તે બંધન થઇ પડે છે! અને ઉપાશ્રય પણ અમુક વખત માટે, ગૃહસ્થની અનુજ્ઞાથી, પક્ષીની જેમ અપ્રતિબંધપણે વિચરતા ફરતારામ મુનિના કામચલાઉ વપરાશ માટે છે. પણ તેમાં પણ આ ફલાણાનો અપાસરો ને આ બીજાનો અપાસરો એમ જો મમત્વરૂપ ક્ષેત્રપ્રતિબંધ કરવામાં આવે, તો તે ઉપાશ્રય પણ અપાશ્રયરૂપ થઇ પડે! ગચ્છ-ગણ આદિ પણ મૂળ તો વ્યવસ્થા (Organisation) અને સહકાર (Co-ordination) ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે પણ જો મમત્વનું સ્થાન થઇ પડે, કદાગ્રહોનું નિવાસધામ બને, ક્લેશ-ઝઘડાનું રણાંગણ બની જાય, કે વાડારૂપ સંકુચિતતાનું પ્રદર્શન બને, તો તે પણ બંધનરૂપ થઇ પડે છે! આત્માને વિઘાતરૂપ થઇ પડે છે!

સાધન તે બંધન!

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે!
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડિઆ કલિકાલ રાજે....ધાર." —શ્રી આનંદઘનજી

શાસ્ત્ર તો કેવળ આત્માર્થે પઠન-પાઠન માટે ને સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કહ્યા છે. તેને બદલે કોઇ પોતાનો માલીકી હક્ક કરી કંજૂસની જેમ તેનો સંગ્રહ-સંચય કરે, ને તેમાં પોતાનું મમત્વ સ્થાપે તો અપકરણરૂપ થઇ પડે છે. અથવા હું કેવો પંડિત છું, હું કેવું સરસ વ્યાખ્યાન કરી શકું છું, હું કેવો વક્તા છું, એમ અભિમાન ધરી શાસ્ત્રનો માનાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે જીવને પ્રતિબંધરૂપ થઇ પડે છે. અથવા શાસ્ત્રનો આગ્રહરૂપ ખંડન-મંડનાર્થે કે ખોટા વાદવિવાદ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ

બંધનને અર્થે થાય છે. મૂઢ* જનોને જેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંસાર હોય છે, તેમ સદ્યોગ રહિત-અધ્યાત્મરહિત વિદ્વાનોને પણ શાસ્ત્ર સંસારરૂપ થઈ પડે છે!!

તેજ પ્રકારે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અભ્યંતર સાધનો પણ જો લોકરંજનાર્થે કરવામાં આવતા હોય, અથવા ઇષ્ટ સાધ્ય લક્ષ્યને ભૂલી જઈ સાધનની ખાતર સાધન કરવામાં આવતા હોય, અથવા સાધનને સાધ્ય માની સેવવામાં આવતા હોય, તો તે પણ બંધનરૂપ બને છે. શ્રી **રત્નાકરપચ્ચીશી**માં કહ્યું છે કે:—

"वैराग्यरङ्गः परवञ्चनाय, धर्मोपदेशो जनरञ्जनाय ।
वादाय विद्याध्ययनं च मेऽभूत्, कियद्ब्रुवे हास्यकरं स्वमीश ॥"

આમ જાણતો હોઇ આ મુમુક્ષુ પુરુષ તે તે ઉપકરણોને ઉપકરણરૂપે આરાધે છે, તે તે સાધનોને સાધનરૂપે સેવે છે, અને તેમાં મમત્વરૂપ ઇચ્છા-પ્રતિબંધ કરી તેને બંધન બનાવતો નથી; કારણ કે તે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, જપ, તપ, વ્રત, શાસ્ત્ર આદિ આભ્યંતર ઉપકારી સાધનોને પણ કેવળ આત્માર્થે જ સેવે છે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો સતત નિશ્ચય લક્ષ્ય રાખી આરાધે છે. જેમ રાધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય છે, તેમ આ આત્માર્થી મુમુક્ષુ પુરુષનો નિરંતર લક્ષ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાર્થ પર જ હોય છે, આમ હોવાથી એને ઉપકરણ વિષયમાં કોઇ પણ વિઘાત ઉપજતો નથી, ઇચ્છાપ્રતિબંધરૂપ વિઘ્ન નડતું નથી.

આત્માર્થે જ સાધન સેવન

તેમ જ આ મુમુક્ષુ પુરુષ **સાવદ્યનો પરિહાર** કરે છે, સર્વ પાપકર્મનો ત્યાગ કરે છે, નિષિદ્ધ આચરણ કરતો નથી. એટલે તે અઢાર પાપસ્થાનક પ્રયત્નપૂર્વક વર્જે છે. આથી કરીને પણ તેને યોગસાધનમાં અવિઘાત હોય છે, ઇચ્છાપ્રતિબંધ રહિતપણું હોય છે, કોઇ પણ વિઘ્ન નડતું નથી. તે નિર્વિઘ્નપણે, નિરાકુલપણે યોગસાધના કર્યા કરે છે.

અને આ યોગસાધનનો અવિઘાત **મહોદયરૂપ** ફળવાળો છે. એટલે આ નિર્વિઘ્ન યોગસાધનથી મુમુક્ષુને મોટો અભ્યુદય-પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષની સિદ્ધિ સાંપડે છે આવો મહોદયવાળો **સુયશ** તેને મળે છે!

"વિઘન ઇહાં પ્રાયે નહીં જી, ધર્મ હેતુમાં કોય;
અનાચાર પરિહારથી જી, સુયશ મહોદય હોય....રે જિનજી! ધન૦"—શ્રી યો૦ દ૦ સ૦ ૩-૫

---

* "पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगरहितात्मनाम् ॥"—યોગબિંદુ.

બલાદૃષ્ટિનો સાર

અહીં દર્શન દૃઢ-કાષ્ઠ અગ્નિકણ જેવું હોય છે, અને યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે. અસત્ તૃષ્ણાના અભાવથી સર્વત્ર સુખાસન જ હોય છે. અત્વરાપૂર્વક સર્વત્ર ગમન હોય છે, અને અપાયપરિહારથી સર્વ કૃત્ય પ્રણિધાનયુક્ત હોય છે.

શુશ્રૂષા નામનો ત્રીજો ગુણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે આ યુવાન સુખી પુરુષની દિવ્ય ગાન શ્રવણેચ્છા જેવી તીવ્ર હોય છે. આ શુશ્રૂષા બોધ જલપ્રવાહની સરવાણી જેવી છે, એ વિનાનું શ્રવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવા જેવું-ફોગટ છે. શ્રવણ ન થાય તોપણ આ શુશ્રૂષાના પ્રભાવે શુભ ભાવથી કર્મક્ષયરૂપ ફલ થાય છે,-જે ઉત્તમ બોધનું કારણ થાય છે.

ક્ષેપ નામના ત્રીજા ચિત્તદોષનો અહીં ત્યાગ હોય છે. એટલે યોગ સંબંધી અક્ષેપ હોય છે, અને તે યોગ ઉપાયનું કૌશલ-કુશલપણું હોય છે. તેમજ ઉપકરણ વિષયમાં ઘણું કરી કોઈ વિઘ્ન અહીં નડતું નથી, અને પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવંત અવિઘ્ન હોય છે.

બલાદૃષ્ટિનું કોષ્ટક — ૬

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ
દૃઢ-કાષ્ઠ અગ્નિ સમ	આસન તૃષ્ણા અભાવે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન-કૃત્ય.	ક્ષેપ દોષ ત્યાગ. ઉપકરણ વિષયે અવિઘ્ન.	શુશ્રૂષા. બોધ પ્રવાહ સરવાણી સમી. તરુણ સુખી જેવી તીવ્ર. યોગ ઉપાય કૌશલ.

કળશ કાવ્ય

—: ભૂજંગી :—

બલા દૃષ્ટિમાં કાષ્ઠ અગ્નિ સમાણું, બલી દર્શને સુજ્ઞ બોધત્વ માનું;
પરા શુશ્રૂષા તત્ત્વ કેરી ધરાવે, ન યોગે કદી યોગીને ક્ષેપ આવે. ૪૬.

અનાદિ તણો દેહ અધ્યાસ છોડી, નિજાધ્યાસમાં તેહ અભ્યાસ જોડી;
સુખાસનમાં સ્થિતિ યોગી કરે છે, પરાનંદમાં મગ્નતા તે ધરે છે. ૪૭.

સ્વભાવે કરીને જ આ દૃષ્ટિમાંહી, ન તૃષ્ણા અસત્ યોગીને હોય ક્યાંહી;
સુખાસનમાં સ્થિત સર્વત્ર તેથી, રમે આત્મ આરામમાં તે સુખેથી. ૪૮.

ગમે ત્યાં જતાં કે ગમે તે કરંતાં, ત્વરા ના નિરાકુલ યોગી ધરંતા;
પ્રણિધાન ધારી સદા આત્મરામી, ન દે આવવા દૃષ્ટિમાં કાંઇ ખામી. ૪૯.

સુખી કાંત કાંતા યુતો કો યુવાન, ચહે સૂણવા જેમ ગંધર્વ ગાન;
અહીં શુશ્રૂષા તત્ત્વની તેમ ધારે, પિપાસુ ચહે પાણીને જે પ્રકારે. ૫૦.

હું છું કોણ? ક્યાંથી વળી હું થયો છું? ખરા ક્યા સ્વરૂપે અહો! હું રહ્યો છું?
મને બાંધતા આ સંબંધો બધા શા? મહા સૂણવા તત્ત્વ એવા પિપાસા. ૫૧.

અહીં બોધ પાણીની સિરા સમાણી, ખરી શુશ્રૂષા તત્ત્વની આ વખાણી;
વિના શુશ્રૂષા સાંભળ્યું સૌ વૃથા જ, અસિરા ભૂમાં કૂપ ખોદ્યો યથા જ. ૫૨

કદી શ્રુતનો જોગ નો'યે છતાં યે, ખરો શુશ્રૂષા ભાવ જો ચિત્તમાંયે;
રુડા ભાવથી કર્મ તો ક્ષીણ થાયે, પરં બોધનો હેતુ જેથી જ પાયે. ૫૩.

રુડા યોગ આરંભતો-અત્ર યોગી, કદી ક્ષેપનો ભોગ નો'યે અભોગી;
સુયોગો તણા શ્રેષ્ઠ ઉપાયમાંહિ, સુકૌશલ્ય તે દાખવે છે જ આંહિ. ૫૪.

કદી સાધને મૂર્છના ના ધરાવે, ન તો બંધનો સાધનોને બનાવે;
સદા પાપથી ભાગતો તે ફરે છે, મનોનંદી ભાગ્યોદયોને વરે છે. ૫૫.

—: ત્રોટક :—

દૃઢ દર્શન આસન સ્થિર વસે, અતિ તત્ત્વ તણા શ્રવણે તલસે;
અવિક્ષેપપણે શુભ યોગ લસે, મનનંદન અભ્યુદયો ઉલસે. ૫૬.

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनी बृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे तृतीया बलादृष्टिः ॥

૪
દીપ્રા દૃષ્ટિ

બલા કહી. હવે દીપ્રા કહે છે.

प्राणायामवती दीप्रा न योगोत्थानवत्यलम् ।
तत्त्वश्रवणसंयुक्ता सूक्ष्मबोधविवर्जिता ॥ ५७ ॥

પ્રાણાયામ દીપ્રામહીં, ન યોગનું ઉત્થાન;
શ્રવણ તત્ત્વનું હોય પણ, ન સૂક્ષ્મ બોધ સ્થાન. ૫૭.

અર્થ:—દીપ્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ હોય છે, યોગનું ઉત્થાન સર્વથા હોતું નથી; અને તે તત્ત્વશ્રવણથી સહિત, પણ સૂક્ષ્મ બોધથી રહિત એવી હોય છે.

વિવેચન

"યોગદૃષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન;
પ્રાણાયામ તે ભાવથીજી, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણ "—યોગ૦ દ૦ સજ્ઝાય ૪-૧

આ **દીપ્રા** નામની ચોથી યોગદૃષ્ટિ છે એટલે આગળ કહેલા અનુક્રમે યોગનું ચોથું અંગ-**પ્રાણાયામ** અહીં હોય છે, **ઉત્થાન** નામના ચોથા આશયદોષનો પરિત્યાગ થાય છે, અને શ્રવણ નામનો ચોથો ગુણ પ્રગટે છે; પરંતુ દર્શન તો હજુ પણ સૂક્ષ્મ બોધ વિનાનું હોય છે, અને તેને **દીપક**ના પ્રકાશની ઉપમા ઘટે છે. તે આ પ્રકારે:—

वृत्तिः-प्राणायामवती—પ્રાણાયામવંતી, પ્રાણાયામવાળી,-ચતુર્થ અંગના ભાવથી,-ભાવ રેચક આદિ ભાવથકી, **दीप्रा**-દીપ્રા, ચોથી દૃષ્ટિ **न योगोत्थानवती**-યોગના ઉત્થાનવાળી નથી હોતી,- તથાપ્રકારના પ્રશાંતવાહિતાના લાભથી, **अलम्**-અત્યંત. **तत्त्वश्रवणसंयुक्ता**-તત્ત્વશ્રવણથી સંયુક્ત,- શુશ્રૂષાના ફલભાવથી. **सूक्ष्मबोधविवर्जिता**-સૂક્ષ્મ બોધથી વિવર્જિત, સૂક્ષ્મ-નિપુણ બોધથી રહિત એવી.

દર્શન—આ દૃષ્ટિમાં દર્શન-બોધ સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, સૂક્ષ્મ-નિપુણ હોતો નથી. જો કે આગલી ત્રણ દૃષ્ટિ કરતાં વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે સામર્થ્યવાળો હોઈ, તેને દીપકના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તોપણ **સ્થિરા** આદિ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આ બોધનું હજુ સ્થૂલપણું છે. કારણ કે દીપકનો પ્રકાશ તૃણ-ગોમય-કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં અનેકગણો બળવાન્ ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ રત્ન-તારા વગેરેની અપેક્ષાએ ઘણો અલ્પવીર્ય ને મંદ છે; તેમ આ **દીપ્રાદષ્ટિનો** બોધ-પ્રકાશ **મિત્રા** આદિ કરતાં વધારે બળવાન્ ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ **સ્થિરા** આદિ કરતાં મંદ ને અલ્પ સ્થિતિવાળો હોય છે. દીપકના સાન્નિધ્યમાં તેના પ્રકાશ-વર્તુલમાં આવતા પદાર્થોનું દિગ્દર્શન થાય છે, પણ તેની બહારમાં દૂરવર્તી સૂક્ષ્મ વ્યવહિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી, તેમ ક્ષયોપશમરૂપ તેલના પ્રમાણમાં આ દૃષ્ટિમાં પદાર્થનો સ્થૂલ બોધ થાય છે, પણ દૂરવર્તી સૂક્ષ્મ અંતરિત પદાર્થનું દર્શન થતું નથી. દીવો તેલ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી ગયે ઓલવાઈ જાય છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ તથારૂપ ક્ષયોપશમ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, પછી પ્રકાશતો નથી-ઓલવાઈ જાય છે. દીવો વાયરાના સપાટાથી ઓલવાય છે, અથવા અસ્થિર થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ તથાપ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તોરૂપ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો-પડી જવાનો ભય રહે છે, અથવા અસ્થિર-ચંચલ થવાનો સંભવ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ દૃષ્ટિના બોધને દીપકની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. અત્રે 'દૃષ્ટિ'ના અગાઉ કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ હોય છે, તેથી કરીને અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત થતો જાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે.

'દીપપ્રભા સમ જ્ઞાન'

—: પ્રાણાયામ :—

"બાહ્ય ભાવ રેચક ઇહાજી, પૂરક અંતર ભાવ;
કુંભક થિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ. મન૦"—શ્રી યો૦ દ૦ સજ્ઝાય ૪-૨

અત્રે મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક **ભાવપ્રાણાયામનો** જ નિર્દેશ છે. પણ પ્રાણાયામ નામનો શ્વાસના રૂંધનરૂપ જે બાહ્ય એવો હઠયોગનો પ્રકાર છે, તે અત્રે મુખ્યપણે પ્રસ્તુત નથી, કારણ કે તે તો કાયક્લેશરૂપ માત્ર હોઈ ચિત્તચંચલતાનું કારણ થવાનો સંભવ છે. આ બાહ્ય પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે:-(૧) શ્વાસને બહાર કાઢવો, તે **રેચક*** પ્રાણાયામ છે (૨) શ્વાસને અંદર પૂરવો, તે **પૂરક** પ્રાણાયામ છે. (૩) શ્વાસને કુંભમાં જલની જેમ નિશ્ચલપણે થંભી રાખવો, તે **કુંભક** પ્રાણાયામ છે.

દ્રવ્ય પ્રાણાયામ

* "रेचकः स्याद्बहिर्वृत्तिरन्तर्वृत्तिश्च पूरकः। कुंभकः स्तम्भवृत्तिश्च प्राणायामस्त्रिधेत्ययम् ॥
धारणायोग्यता तस्मात् प्रकाशावरणक्षयः। अन्यैरुक्तः क्वचिन्नैतद्युज्यते योग्यतानुगम् ॥"
(આધાર માટે જુઓ) યશો૦ કૃત દ્વા૦ દ્વા૦

પતંજલિ આદિનો અભિપ્રાય છે કે-'પ્રાણાયામથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે, અને ધારણામાં મનની યોગ્યતા થાય છે' એટલે કે ચિત્તસત્વગત પ્રકાશનું જે ક્લેશરૂપ આવરણ છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને પ્રાણાયામથી સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખે કરીને નિયત દેશમાં ધારી રખાય છે અને આ જે પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે તે કવચિત્ પુરુષવિશેષમાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્ત છે, કારણ કે યોગીઓનું નાનારુચિપણું છે. તેથી× પણ ભગવત્ જિનપ્રવચનમાં* તો શ્વાસોચ્છ્વાસનો રોધ વ્યાકુલતાનો હેતુ થઇ પડે છે માટે નિષિદ્ધ જ છે, કારણ કે જેમ યોગસમાધાન થાય એમ જ પ્રવૃત્તિ કરવી શ્રેયસ્કર છે અને પ્રાણરોધરૂપ મથામણનું બહુ ઝાઝું પ્રયોજન પણ નથી.

બાકી ભાવથી જોઇએ તો બાહ્ય ભાવોના રેચનથી, અંતરૂભાવના પૂરણથી, ને નિશ્ચિત અર્થના કુંભનથી પરમાર્થરૂપ **ભાવ પ્રાણાયામ**+ થાય છે. તે આ પ્રકારે:-(૧) જેમ પ્રાણાયામની બાહ્ય સ્થૂલ ક્રિયામાં શ્વાસને બહાર કાઢવારૂપ રેચક ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમ આ ભાવ પ્રાણાયામમાં બાહ્યભાવ-પરભાવને બહાર કાઢવારૂપ-રેચ દેવારૂપ **રેચક** ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રી-કુટુંબ આદિના મમત્વરૂપ બાહ્ય ભાવોને કાઢી નાખવામાં આવે છે. (૨) જેમ બાહ્ય પ્રાણાયામમાં શ્વાસ અંદર ભરવારૂપ **પૂરક** ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમ ભાવ પ્રાણાયામમા અંતરાત્મભાવ અંતરૂમાં ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરાય છે. એટલે કે શ્રવણથી ઉપજેલા વિવેકરૂપ અંતરૂભાવ ભરાય છે. (૩) જેમ હઠયોગિક પ્રાણાયામમા શ્વાસને અંદર ભર્યા પછી તેને કુંભમાં જલની જેમ સ્થિર કરવારૂપ-થંભાવી રાખવારૂપ **કુંભક** ક્રિયા કરાય છે, તેમ અત્રે ભાવ પ્રાણાયામમા અંતરૂભાવની સ્થિરતારૂપ-સ્થંભનરૂપ કુંભક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે નિશ્ચિત અર્થનું કુંભન-સ્થિરીકરણ થાય છે. આમ ભાવ પ્રાણાયામ તે આત્મભાવરૂપ સ્વભાવ છે, અને એ જ અવ્યભિચારથી યોગનું અંગ છે અર્થાત્ બાહ્ય પ્રાણાયામ યોગનું અંગ થાય કે ન પણ થાય, પણ આ ભાવ પ્રાણાયામ તો ચોક્કસ યોગનું અંગ છે જ માટે આ આધ્યાત્મિક પ્રાણાયામ એ જ ઉત્કૃષ્ટ-શ્રેષ્ઠ પ્રાણાયામ છે

ભાવ પ્રાણાયામ

"श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञः । बाह्याभ्यंतरविषयापेक्षी चतुर्थः । ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । धारणासु च योग्यता मनसः ।"—પાત૦ યો૦ ૨, ૪૯-૫૩.

× "उस्सासं ण णिरुंभइ आभिग्गहीओवि किमु अचेट्ठा ।
पसज्ज मरणं णिरोहे सुहुमुस्सासं च जयणाए ॥"—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી.

+ "रेचनाद्बाह्यभावानामन्तर्भावस्य पूरणात् ।
कुंभनान्निश्चितार्थस्य प्राणायामश्च भावतः ॥"—શ્રી યશોવિ૦કૃત દ્વા૦ દ્વા૦

"બહિતરામ તજ અંતર, આતમરૂપ થઇ થિર ભાવ;
પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ."—શ્રી આનંદઘનજી

"શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરીએ પરભાવ."
"અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણુતિ નિરીહ."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અનુત્થાન

યોગનું ઉત્થાન–ઊઠી જવું તે અત્ર થતું નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારની **પ્રશાંતવાહિતા** હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારનો પ્રશાંત રસનો પ્રવાહ પ્રવહે છે, કે યોગમાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. જેમ શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ, શાંતપણે વહ્યા કરે, તેમાં તરંગ ઊઠે નહિં, તેમ અત્રે યોગસરિતાના શાંત રસનો પ્રવાહ અખંડપણે વહ્યા કરે છે, તેમાં ઉત્થાનરૂપ તરંગ ઊઠતો નથી. કારણ કે આગલી દૃષ્ટિમાં **ક્ષેપ** નામનો દોષ ટળ્યો, એટલે કોઈ પણ પ્રકારે ચિત્તમાં વિક્ષેપ ઉપજતો નથી, તેથી ચિત્તમાં શાંતરસ પ્રવહે છે, અને યોગને પોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠવાનું બનતું નથી, આરંભેલી યોગક્રિયામા જ ચિત્ત ચોટયું રહે છે. આમ **અનુત્થાન** ઘટે છે. પણ આવી આ શાંતવાહિતા–ઠરેલપણું ન હોય, તો યોગમાં ઉત્થાન થાય છે, એટલે કે પ્રારબ્ધ યોગક્રિયામાંથી મન ઊઠી જાય છે, ઉચક થાય છે, ઉન્મન થાય છે, ચિત્ત ચોંટતું નથી–ઠરતું નથી. છતાં તેવી ઉન્મન સ્થિતિમાં ત્યાગવા યોગ્ય એવી તે યોગક્રિયા છંડાતી પણ નથી. જેમકે–કોઈએ દીક્ષા લીધી હોય, અને તે પાળવાને સર્વથા અસમર્થ હોઈ તેમાંથી તેનું મન ઊઠી ગયું હોય, તેવાને તે દીક્ષા છોડી શ્રાવકનું લિંગ ધરવું વધારે યોગ્ય છે,* તથાપિ તે લોકનિંદા આદિ ભયથી તે મુનિલિંગ છાંડતો નથી. આ ઉત્થાન દોષનું ઉદાહરણ છે. આવો ઉત્થાનદોષ અહીં ટળે છે.

"શાંતવાહિતા વિણુ હોવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;
ત્યાગ યોગ છે તેહથી રે, અણુછંડાતું ધ્યાન રે....પ્રભુ૦"—સા૦ ત્ર૦ ગા૦ સ્ત૦ઢા.-૧૦

તત્ત્વશ્રવણ

આગલી દૃષ્ટિમાં શુશ્રૂષા–સાંભળવાની ઈચ્છાનો ગુણ પ્રગટ્યો છે, એટલે તેના પછી સ્વાભાવિક ક્રમે અત્રે **તત્ત્વનું શ્રવણ** બને છે આગળમાં કહ્યું હતું તેમ શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઉત્કંઠા–અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિનાનું શ્રવણ વૃથા છે, એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કદાપિ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા કલ્યાણકારી થાય, પણ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કલ્યાણકારી થતું નથી. માટે શુશ્રૂષાના અનુવેધવાળું–અનુસંધાનવાળું શ્રવણ જ ઉપકારી થાય છે. અને આ શ્રવણ એટલે કર્ણેન્દ્રિય પર શબ્દોનું અથડાવું ને સાંભળવું એમ નથી; પરંતુ અંતરાત્માથી અંતઃકર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દનું અર્થગ્રહણ–ભાવગ્રહણ કરવું, તેનું નામ શ્રવણ છે. એમ તો આ જીવે કર્ણપટ

* "जइ न तरसि धारेउं मूलगुणभर उत्तरगुणभरं च ।
मोत्तूण तोत्ति भूमिं सुसावगत्तं वरतरागं ॥"—શ્રી ઉપદેશમાલા.

પર અથડાવારૂપ શબ્દ શ્રવણ તો એટલું બધું કર્યા કર્યું છે કે તેના કાનના પડદા પણ તૂટી ગયા છે! તોપણ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે ખરૂં તત્ત્વશ્રવણ થયું જ નથી, અર્થગ્રહણ-ભાવગ્રહણરૂપ અંતરાત્માથી શ્રવણ થયું જ નથી. શ્રી અખાભક્તે માર્મિક વચન કહ્યું છે કે-'કથા સૂણી સૂણી ફૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.'

ભાવરેચક આદિ ગુણ કહે છે—

प्राणेभ्योऽपि गुरुर्धर्मः सत्यामस्यामसंशयम् ।
प्राणांस्त्यजति धर्मार्थे न धर्मं प्राणसंकटे ॥ ५८ ॥

પ્રાણથીય મોટો ગણે, નિઃસંશય અહિં ધર્મ;
ધર્મ અર્થ પ્રાણો ત્યજે, પ્રાણસંકટે ન ધર્મ. ૫૮.

અર્થઃ—આ દૃષ્ટિ હોતાં, પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મોટો માને; ધર્મને અર્થે પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડ્યે ધર્મ ન છોડે.

વિવેચન

"ધર્મ અર્થ અહીં પ્રાણને જી, છંડે-પણ નહિં ધર્મ;
પ્રાણ અર્થ સંકટ પડે જી, જુઓ! એ દૃષ્ટિનો મર્મ....મન૦"—યો૦ દ૦ સજ્ઝાય ૪-૩

આ દૃષ્ટિમાં વર્તનાર યોગીને મન નિઃસંશયપણે પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ ઘણો વધારે મોટો લાગે છે, ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ભાસે છે. આખા જગતમાં વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુ પ્રાણ ગણાય છે, તે પ્રાણની જાળવણી અર્થે સમસ્ત જગત્ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, ને તેની રક્ષા માટે ગમે તે કરવા તે તૈયાર રહે છે. પણ આ જોગીજનને તો આવા પ્રિયતમ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ વધારે પ્રિય ભાસયમાન થાય છે. એટલે જ તે ધર્મની ખાતર પ્રાણ પણ છોડી દેવા પડે—ન્યોચ્છાવર કરવા પડે, તો તે આંચકો ખાતો નથી; અને પ્રાણસંકટ આવી પડે, પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ તે પ્રાણ બચાવવાની ખાતર ધર્મને છોડતો નથી. પ્રાણની કે ધર્મની રક્ષા કરવાની હોય, તો તેની પ્રથમ પસંદગી ધર્મરક્ષા પર ઉતરે છે, પ્રાણના ભોગે પણ તે ધર્મનું પરિપાલન કરે છે. જેમકે—

પ્રાણથીય ધર્મ પ્રિય

"રઘુકુલ રીતિ સદા ચલી આઇ,
પ્રાન જાય અરુ બચન ન જાઇ."—શ્રી તુલસીદાસજીકૃત રામાયણ.

વૃત્તિ -प्राणेभ्योऽपि—પ્રાણોથી પણ, ઇંદ્રિય આદિ પ્રાણો કરતાં પણ गुरुर्धर्मः—ધર્મ ગુરુ, મહત્તર, વધારે મોટો હોય, सत्यामस्याम्—આ અધિકૃત દૃષ્ટિ-દીપ્રા હોતે સતે, असंशयम्—અસંશયપણે, આ ક્યાથી? તે માટે કહ્યું-प्राणांस्त्यजति धर्मार्थे—ધર્મ અર્થે પ્રાણો ત્યજે, તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને, (પણ) न धर्मं प्राणसंकटे—પ્રાણસંકટે ધર્મ ન ત્યજે,-તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને જ.

આવો તે દૃઢધર્મી હોય છે, આવો દૃઢ ધર્મરંગ–'ચોળ મજીઠનો રંગ'–તેને લાગેલો હોય છે. અને આ **ધર્મનો રંગ જ સાચો રંગ છે**, બાકી બીજો બધો રંગ પતંગ સમાન છે–ચાર દિવસની ચટકી છે. **'સાચો રંગ તે ધર્મનો'.** દેહ ભલે જીર્ણ થાય, સડી જાય, પડી જાય, વિધ્વંસ પામી જાય, પણ ધર્મરંગ કદી જીર્ણ થતો નથી, સડતો નથી, પડતો નથી, વિધ્વંસ પામતો નથી.

"શ્રી અનંતજિન શું કરો....સાહેલડીઆ, ચોળ મજીઠનો રંગ રે....ગુણવેલડીઆ૦
સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહે૦ બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણ૦
ધર્મ રંગ જીરણ નહિં....સાહે૦ દેહ તે જીરણ થાય રે....ગુણ૦
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહે૦ઘાટ ઘડામણ જાય રે....ગુણ૦
ત્રાંબું જે રસવેધિયું....સાહે૦ હોય તે જાચું હેમ રે....ગુણ૦
ફરી તે ત્રાંબું નવિ હુવે....સાહે૦તિમ પ્રભુ શું મુજ પ્રેમ રે....ગુણ૦"–શ્રીયશોવિજયજી

અને આવો સાચો ધર્મરંગ–ધર્મપ્રેમ લાગવાનું કારણ, **તે ધર્મનું પરમ માહાત્મ્ય** તેને મન વસ્યું છે તે છે. જેમકે—

"ચાતુરો ચોપેથી ચાહી ચિંતામણિ ચિત્ત ગણે, પંડિતો પ્રમાણે છે પારસમણિ પ્રેમથી;
કવિયો કલ્યાણકારી કલ્પતરુ કથે જેને, સુધાનો સાગર કથે સાધુ શુભ ક્ષેમથી;
આત્મના ઉદ્ધારને ઉમંગથી અનુસરો જો, નિર્મળ થવાને કાજે, નમો નીતિ નેમથી;
વદે **રાયચંદ** વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી,ધર્મવૃત્તિ ધ્યાન ધરો, વિલખો ન વે'મથી."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તેમ જ આ મુમુક્ષુ જોગીજન જાણે છે કે–'આ સંસારને વિષે વિશુદ્ધ ધર્મ જ બુધજનોને મુક્તિઅર્થે સદા ઉપાદેય છે–આદરથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે બીજું બધું ય દુઃખનું કારણ છે. આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી અસુંદર છે, **ધર્મજ ઉપાદેય** સ્વભાવથી અસુંદર છે. એટલા માટે અત્રે ધર્મ શિવાય બીજે ક્યાય વિવેકીઓને આસ્થા ધરવી શું યુક્ત છે? તે હે જીવ! તું કહે. અને તે ધર્મ તો જગદ્વંદ્ય છે, નિષ્કલંક છે, સનાતન છે, પરાર્થનો સાધક છે, અને શીલવંત ધીરજનોએ તે સેવેલો છે. માટે તે ધર્મ સિવાય અન્યત્ર ક્યાય આસ્થા કરવી યુક્ત નથી'×

× "उपादेयश्च संसारे धर्म एव सदा बुधैः। विशुद्धो मुक्तये सर्वं यतोऽन्यद्दुःखकारणम् ॥
प्रकृत्यसुंदरं ह्येवं संसारे सर्वमेव हि। अतोऽत्र वद किं युक्ता क्वचिदास्था विवेकिनाम् ॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्वंद्यमकलङ्कं सनातनम्। परार्थसाधकं धीरैः सेवितं शीलशालिभिः ॥"
મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

અને એવી નિરુપાધિક, નિઃસ્વાર્થ, કેવળ **પરમાર્થ પ્રેમમય** પ્રીત-સગાઈ તો ધર્મની જ છે. **'ધર્મપ્રેમ એજ સાચો પ્રેમ છે.'** કારણ કે ધર્મ જ પરમ મિત્ર-સુહૃદની જેમ જ્યાં જ્યાં આ જીવ જાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેનો અનુગામી થઈ, સાચું મિત્રપણું અદા કરે છે; સર્વત્ર હિતસ્વી રહી આત્મકલ્યાણ સાધી, સાચો નિર્વ્યાજ મિત્રભાવ બજાવતો રહે છે. એટલા માટે આવા પરમાર્થપ્રેમી ધર્મરૂપ પરમ કલ્યાણમિત્રનો સંસર્ગ કદી પણ છોડવા યોગ્ય નથી, એમ આ ઉપરથી સાર બોધ ફલિત થાય છે. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે-'પાપથી દુઃખ ને ધર્મથી સુખ છે, એટલા માટે પાપ કરવું નહિં, ને ધર્મનો સંચય કરવો ×'

"ધર્મ પ્રેમ એજ સાચો પ્રેમ છે"

કારણકે મનુષ્ય ગમે તેટલા છળપ્રપંચો કરી, ગમે તેટલા કાળા ધોળા કરી, ગમે તેટલું ધન સંચય કરે, ગમે તેટલી 'દો-લત' એકઠી કરે, ગમે તેટલા વાડીવજીફા ને બાગ-બંગલા બંધાવે, ગમે તેટલી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મેળવે, અરે! સકલ શત્રુદલને પદદલિત કરી વિશ્વનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય સાધી ચક્રવર્તી પદવી પણ પ્રાપ્ત કરે, તોપણ જ્યારે મૃત્યુવેળા આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે બધુંય એમને એમ ધર્યું રહે છે, જે જ્યાંનું છે તે ત્યાંનું ત્યાં જ પડયું રહે છે, ને યમરાજની આજ્ઞાથી આ કાયારૂપ કોટડી એક ક્ષણની પણ નોટીસ વિના તાબડતોબ ખાલી કરી, એ બધોય પરિગ્રહ પરાણે મૂકીને જેવા આવ્યા તેવા ખાલી હાથે પાછા ચાલ્યા જવું પડે છે. મહાપરાક્રમી વિજેતા ઍલેકઝાંડર (સીકંદર) અંગે કહેવાય છે કે-તે જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર હતો, ત્યારે તેણે એવો આદેશ કર્યો હતો કે મ્હારી ઠાઠડી જ્યારે લઈ જવામાં આવે ત્યારે મ્હારી મુઠી ખુલ્લી રાખજો, ને જગતને બતાવજો કે આ સીકંદર ખાલી હાથે આવ્યો હતો ને ખાલી હાથે જાય છે.

'જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી'

"પરિગ્રહની મમતા કરીજી, ભવભવ મેલી રે આથ;
જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી, કોઈ ન આવી સાથ રે....જિનજી! મિચ્છા દુક્કડ આજ."
શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશસ્તવન

"પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ માયાજાલરે."—શ્રી રૂપવિજયજી.

× "दुःखं पापात् सुखं धर्मात्सर्वशास्त्रेषु संस्थितिः।
न कर्त्तव्यमतः पापं कर्त्तव्यो धर्मसंचयः ॥'—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

"पापाद्दुःखं धर्मात्सुखमिति सर्वजनसुप्रसिद्धमिदम्।
तस्माद्विहाय पापं चरतु सुखार्थी सदा धर्मम् ॥"—આત્માનુશાસન.

સાથે આવે છે માત્ર એક ધર્મમિત્ર જ, એટલે 'હાથે તે સાથે' એમ સમજી આત્માર્થી વિવેકી પુરુષ પોતાના હાથે જેટલું બને તેટલું ધર્મનું આરાધન કરે છે.

इत्थं सदाशयोपेतस्तत्त्वश्रवणतत्परः ।
प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते ॥ ६० ॥

આમ સદાશય યુક્ત તે, તત્ત્વ શ્રવણ તૈયાર;
પ્રાણોથી પરમ ધર્મને, કરે બળે જ સ્વીકાર. ૬૦

અર્થ:—આમ સદ્ આશયથી યુક્ત એવો તે, તત્ત્વ શ્રવણમાં તત્પર રહી, પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ અંગીકાર કરે છે, માન્ય કરે છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ ધર્મને પરમ મિત્ર-સુહૃદ્ જાણે છે, એટલે તેને ધર્મની ગાઢ મૈત્રી જામે છે, દૃઢ ધર્મરંગ લાગે છે, અને 'જેને જેવો સંગ, તેને તેવો રંગ' એ ઉક્તિ પ્રમાણે તે **ધર્મની સંગતિના પ્રભાવથી તે પોતે સાચો ધર્માત્મા-ધર્મમૂર્તિ** બની જાય છે, તે ધર્મના સંસ્કાર તેને અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી જાય છે. કારણ કે—

"ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી....સાહેબ૦ લહીએ ઉત્તમ ઠામ રે....ગુણ.
ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહેબ૦ દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણ." શ્રી યશોવિજયજી.

"ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તેથી કરીને તેનો ચિત્ત આશય સ્ફીત-ઉજ્જવલ થાય છે. સદ્-શુભ પરિણામવાળો થાય છે, તેની ચિત્તભૂમિકા સ્ફટિકના જેવી સ્વચ્છ ને ચોકખી થાય છે, કે જેથી તે તત્ત્વરૂપ નિર્મલ જલને ઝીલવા માટે યોગ્ય પાત્ર (Receptacle) બને છે. સારા મિત્રની સોબતથી અવગુણ-દોષ દૂર થાય છે ને સદ્ગુણ આવે છે, તેમ આ ધર્મ સન્મિત્રની સંગતિથી અશુભ આચરણરૂપ દોષ ટળે છે ને શુભ આચરણરૂપ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચિત્ત ચોકખું નિર્મળ ને નિર્વિકાર બને છે. અને આમ ચિત્ત ચોકખું થાય ત્યારે જ તેમાં ભક્તિ પ્રમુખ ગુણ પરિણમે છે—ઠરે છે.

સદાશયઃ તત્ત્વશ્રવણ

વૃત્તિ:-इत्थं—એમ, सदाशयोपेतः—સદ્ આશયથી સંયુક્ત હોઇ, तत्त्वश्रवणतत्परः—તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર, આ તત્ત્વશ્રવણ-પ્રધાન એવો તે, प्राणेभ्यो परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते—પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બલથી જ માન્ય કરે છે,-તેના સ્વભાવપણાને લીધે. स्वत एव (પોતાની મેળે જ) યોગનું ઉત્થાન આને હોતું નથી.

"શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી શુદ્ધે ચોક્ખું ચિત્ત હો."—શ્રી યશોવિજયજી.

"શુદ્ધાશય પ્રભુ થિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;
અવ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃત રસ ધામજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ જ્યારે ચિત્તની પાટી ચોકખી (Clean Slate) થાય છે, ત્યારે જ તેમાં **તત્ત્વશ્રવણરૂપ** અક્ષર લખાય છે, ત્યારે જ જીવ તત્ત્વશ્રવણનું યોગ્ય પાત્ર બને છે. એટલે તે મુમુક્ષુ જોગીજન તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર-ઉદ્યુક્ત થાય છે, ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાનો રસીઓ થાય છે. આ આખું જગત્ 'ધર્મ ધર્મ' એમ કહેતું ફરે છે, પણ આ ધર્મનો મર્મ કોઈ જાણતું નથી, માટે આ ધર્મ એટલે શું? ધર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વસ્વરૂપ શું? ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્ત્તા સદ્‌ગુરુમુખે શ્રવણ કરવામાં એ સદા ઉત્કંઠિત રહે છે.

વસ્તુધર્મ

એટલે શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવાન્ પ્રકાશે છે કે—'वत्थुसहावो धम्मो'—'વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ' આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે **આત્મધર્મ**, એટલે કે આત્માનું સ્વ-સ્વભાવમાં વર્ત્તવું તેનું નામ ધર્મ. જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વભાવમાં-આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ ગુણનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થા નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમકિત ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત-અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર-નિર્જરાના હેતુ થઈ પછી ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધાય ધર્મના પ્રકાર છે. અને પછી સર્વ પ્રદેશે કર્મનો અભાવ થઈ, પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ જે આત્મગુણની સંપૂર્ણતા થવી, **સહજાત્મસ્વરૂપની** પૂર્ણ પ્રગટતા થવી, તે અનુપમ એવો સિદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે. આમ સાધ્ય એવા વસ્તુ ધર્મનું સાધન કે સિદ્ધિ તે જ ખરો **ભાવધર્મ** છે. બાકી નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાલધર્મ, વગેરે જે ધર્મના પ્રકાર છે, તે તો જો **ભાવધર્મના** હેતુરૂપ થતા હોય તો ભલા છે-રૂડા છે, નહિં તો ભાવ વિના એ બધાય 'આલ' છે, મિથ્યા છે, વ્યર્થ છે. આવા શુદ્ધ વસ્તુધર્મને-આત્મધર્મને અથવા તે શુદ્ધ ધર્મ જેને પ્રગટ્યો છે એવા ધર્મમૂર્ત્તિ પ્રભુને જે જાણી, સદ્દહીને આરાધે છે, તે પછી કર્મ બાંધતો નથી, ને તેને વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ પ્રગટે છે

"સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર;
વસ્તુધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી
નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ,
ભાવ ધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ....સ્વામી.

શ્રદ્ધા ભાસન હો તત્ત્વ રમણપણે, કરતા તન્મય ભાવ,
દેવચંદ્ર હો જિનવર પદ સેવતા, પ્રગટે વસ્તુ સ્વભાવ... સ્વામી –શ્રી દેવચંદ્રજી.

" ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ.. જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ચરણ ગ્રહ્યા પછી, કોઇ ન બાંધે હો કર્મ...જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું "—શ્રી આનંદઘનજી.

" જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે...જીવે ધર્મ પોતાની કલ્પનાવડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે શ્રવણ કરવા જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધના જોગ નથી માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે જ્યારે સદ્ગુરુ ધર્મની વ્યાખ્યા કરે છે, ધર્મનુ તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, ત્યારે આ મુમુક્ષુ શ્રોતા પુરુષ તન્મયપણે-તત્પરપણે તે શ્રવણ કરે છે, અને પ્રાણથી પણ પરમ એવા તે ધર્મને બલથી જ માન્ય કરે છે, તે ધર્મ પ્રત્યે એને એવો પ્રેમપ્રવાહ વછૂટે છે કે તેના સ્વીકાર વિના તેને ચાલતું નથી કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે, એટલે તે અનાયાસે જ-સહજ સ્વભાવે જ પ્રાણાધિક ધર્મનુ શરણ ગ્રહે છે, અને ભાવે છે કે ' ત્રાહિ મા ત્વા પ્રપન્નં ' હે ધર્મ ! હું હ્હારે શરણે આવ્યો છુ, તુ મ્હારું રક્ષણ કર અને આમ જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, તેને ધર્મ રક્ષે છે ' **धर्मो रक्षति रक्षितः** '

" સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી, આરાધ્ય ! આરાધ્ય ! પ્રભાવ આણી,
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે, એના વિના કોઈ ન બાહ્ય સ્હાશે "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તે શ્રવણ ગુણ કહે છે—

क्षाराम्भस्त्यागतो यद्वन्मधुरोदकयोगतः ।
बीजं प्ररोहमाधत्ते तद्वत्तत्त्वश्रुतेर्नरः ॥ ६१ ॥

ખારા જલના ત્યાગથી, મધુરા યોગે જેમ;
પામે બીજ પ્રરોહને, તત્ત્વશ્રવણથી તેમ. ૬૧

वृत्ति—क्षाराम्भस्त्यागतो यद्वत् मधुरोदकयोगतः-ખારા પાણીના ત્યાગથી, મધુર-મીઠા પાણીના યોગથી જેમ,-તેના માધુર્યનુ સ્પષ્ટ સંવિત્તિથી-સંવેદનાથી અજાણપણું છતા, बीजं प्ररोहमाधत्ते-બીજ પ્રરોહ ધારે છે-પામે છે, (બીજ ઊગી નીકળે છે) तद्वत् तत्त्वश्रुतेर्नरः-તેની જેમ તત્ત્વશ્રુતિથી નર (પ્રરોહ પામે છે),-તત્ત્વશ્રુતિના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથકી મહાપ્રભાવપણાને લીધે

અર્થ:—ખારા પાણીના ત્યાગથી અને મીઠા પાણીના યોગથી જેમ બીજ પ્રરોહ પામે છે-ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રવણથકી નર પ્રરોહને પામે છે.

વિવેચન.

"તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેજી, ઇહાં હોય બીજ પ્રરોહ;
ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી, ગુરુ ભક્તિ અદ્રોહ....મન."—શ્રી. યો. દ. સજ્ઝાય ૪-૪

તત્ત્વશ્રવણનો મહિમા અહીં બતાવ્યો છે. આ 'તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેજી'-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીના જોગથી, અહીં બીજનો પ્રરોહ થાય છે, અંકુર ફૂટે છે. ખારું પાણી હોય તો બીજ ઊગે નહિં; પણ જો ખારું પાણી છોડી, મીઠા પાણીનો જોગ બને તો બીજ ઊગી નીકળે,-ભલે તેની મીઠાશનું સ્પષ્ટ સચેતન વડે ભાન-જાણપણું ન હોય, તો પણ અંકુરા ફૂટી નીકળે તેજ પ્રકારે સંસાર સમુદ્રના ખારા પાણીનો જોગ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી બોધનું બીજ ઊગે નહિં; પણ તે ખારૂં પાણી છોડી, **તત્ત્વશ્રવણ-રૂપ મધુર જલનો** જોગ જો બની આવે તો બોધરૂપ બીજ ઊગી નીકળે-'પ્રરોહ પામે.' ભલે તે તત્ત્વશ્રુતિના માધુર્યનું સ્પષ્ટ સચેતન-સવેદન હજુ ન હોય, તો પણ તેને અંકુરા તો જરૂર આવે.

અત્રે 'પ્રરોહ' શબ્દ બન્ને અર્થમાં ઘટે છે (શ્લેષ). પ્રરોહ એટલે ઊગી નીકળવું તે, અથવા ઉત્તરોત્તર ચઢતી પદવી પામવી તે. તત્ત્વશ્રવણના અચિંત્ય મહાપ્રભાવથી નર ઉત્તરોત્તર પ્રરોહ-ચઢતી કળા પર આરૂઢ થતો જાય છે, તે વાર્ત્તા સ્પષ્ટ છે અહીં 'નર' શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, તે મુખ્યપણે મનુષ્ય જ તત્ત્વશ્રવણનું પાત્ર બને છે, એ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે મનુષ્ય પર્યાયમાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ, યાવત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે આવું તત્ત્વશ્રવણનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હોય છે, આવો મોટો પ્રભાવ હોય છે.

આકૃત—૧૦

બીજ
સંસાર=ખારૂં પાણી

બોધ-અંકુર
પુણ્ય-બીજ
તત્ત્વ શ્રવણ=
મીઠું પાણી.

"જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;
દ્રવ્ય-ભાવ આશ્રવ પરહરિએ, દેવચંદ્રપદ વરીએ રે"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ; ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ."
"તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ; સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આગલી મિત્રા આદિ દૃષ્ટિઓમાં જે 'યોગ-બીજોનું' ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થયું હતું, તેને અત્રે અંકુરા ફુટે છે, અર્થાત્ તે પરિપોષણથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે–

યોગબીજ અંકુર

પ્રભુભક્તિ–પરમાત્મા અર્હંત ભગવંત પ્રત્યેની ભક્તિ ઉત્તરોત્તર અધિક માત્રા પામતી જાય છે. આ ભક્તિ પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય ભાવવાળી, આહારાદિ દશ સંજ્ઞાથી રહિત, અને ફલકામના વિનાની–નિષ્કામ એવી હોય છે. અને તે ભક્તિ કરનાર ભક્ત જોગીજનનું ચિત્ત અત્યંત ચોકખું હોય છે, સંશુદ્ધ–નિર્મલ હોય છે. આવી અકુંઠિત ભક્તિથી મન એ જ વૈકુંઠ-સ્વર્ગ થઈ પડે છે, એમ યોગી જનોનો અનુભવ કહે છે, અને એવા શુદ્ધચિત્ત યોગીજનો પરમ પ્રેમાવેશમાં પ્રભુને કહે છે કે–હે પ્રભુ! અમે તમને અમારા મન-ઘરમાં પધરાવશું એટલે તેની શોભા દેખીને તમે ત્યાં જ સ્થિર થઈ જશો!

"મન ઘરમાં ધરિયા ઘર શોભા, દેખત નિત્ય રહેશો થિર થોભા; સાહેબા વાસુ.;"
"મન વૈકુંઠ અકુંઠિત ભકતે, યોગી ભાખે અનુભવ યુકતે. સાહેબા વાસુ૦"—શ્રી યશોવિજયજી.

સદ્‌ગુરુભક્તિ—સન્માર્ગે ચઢાવનાર શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે અત્રે અત્યંત ભક્તિ ઉલ્લસે છે; ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યાદિ પ્રત્યે પરમાદર યુક્ત વિનય–બહુમાન હોય છે. અને તે પરમ ઉપકારી પ્રત્યે નિષ્કામ એવા શુદ્ધ આશયથી ભક્તજન વિધિ પ્રમાણે યથાશક્તિ વૈયાવચ્ચ–સેવા કરે છે, તન–મન–ધનથી તેની ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે. **સત્‌શાસ્ત્રભક્તિ**–પરમ ઉપકારી એવા સન્માર્ગદર્શક સદાગમ પ્રત્યે અધિકાધિક ભક્તિ સ્ફુરતી જાય છે. સત્‌શ્રુતના લેખન–પૂજન–દાન–ચિંતન–ભાવન–સ્વાધ્યાય આદિ પરમ ગૌરવ–બહુમાન યુક્તપણે અત્ર કરાય છે. જિનભક્તિ આદિ પરમ યોગબીજ પ્રત્યે અત્રે પરમ ઉપાદેય ભાવ પ્રગટે છે. તેમજ **ભવ વૈરાગ્ય**–સંસાર પ્રત્યે તેના સ્વરૂપદર્શનથી ઉપજતો સહજ વૈરાગ્ય અત્ર બળવત્તર બને છે, જન્મ–મરણાદિ દુઃખથી દુઃખમય એવા સંસાર પ્રત્યે અત્યંત ઉદ્વેગ ઉપજે છે. ઈત્યાદિ યોગબીજ અત્રે પરિપોષણ પામી યોગ–અંકુરપણાને પામે છે.

આનેજ ભાવાર્થ કહે છે—

क्षाराम्भस्तुल्य इह च भवयोगोऽखिलो मतः ।
मधुरोदकयोगेन समा तत्त्वश्रुतिस्तथा ॥ ६२ ॥

वृत्तिः—क्षाराम्भस्तुल्य इह च भवयोगोऽखिलो मतः–અને અહીં સમસ્ત સંસારયોગ ખારા પાણી બરાબર માનવામાં આવ્યો છે,–અતત્ત્વશ્રવણરૂપ પણ (તેમજ છે) **मधुरोदकयोगेन समा तत्त्वश्रुतिस्तथा**–તથા મધુર જલના યોગ સમાન તત્ત્વશ્રુતિ (તત્ત્વશ્રવણ) માનેલ છે. તેના અંગપણાથી તત્ત્વશ્રુતિ પણ (તેમજ છે).

ખારા પાણી સમ બધો, ભવયોગ અહીં જાણ;
તત્ત્વશ્રુતિ તે તો મીઠા, જલના જોગ સમાન. ૬૨

અર્થ:—અને અહીં ખારા પાણી સરખો સકલ સંસાર યોગ માન્યો છે, તથા તત્ત્વશ્રુતિને મધુર જલના યોગ સમાન માની છે.

વિવેચન.

'ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી'—શ્રી યો. દ. સ.

ઉપરમાં જે ખારૂં પાણી-મીઠું પાણી વગેરે કહ્યું, તે શું? તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સમસ્ત સંસાર યોગ-સકલ સંસારપ્રસંગ છે, તે ખારા પાણી બરાબર છે.

સંસાર: ખારૂં પાણી

અતત્ત્વશ્રવણરૂપ સંસારપ્રસંગ પણ તેમજ ખારા પાણી જેવો છે. ખારા પાણીના યોગે બીજ ઊગે નહિં, બળી જાય, તેમ સંસારપ્રસંગ અથવા અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા પાણીના યોગથી પુણ્યબીજ વા બોધબીજ ઊગે નહિં, પણ બળી જાય. જ્યાંલગી આ સંસાર સમુદ્રનું ખારૂં પાણી પીવાની હોંસ મનુષ્ય ધરાવે, ત્યાં લગી બોધબીજ પામવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. જ્યાં લગી આ ખારૂં પાણી પીવાનું છોડી દઈ, ચિત્તમાં દૃઢ વૈરાગ્યરંગ ન લાગે, ભવોદ્વેગ ન ઉપજે, ત્યાંલગી જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થવો સંભવતો નથી.

"ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને વિવેકીને મન તો આ સંસારસાગર ખરેખર ખારોજ લાગે છે, પ્રતિક્ષણે તેને તેનો તેવો કડવો અનુભવ થાય છે, એટલે તે ક્ષણભર પણ તે સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી. કારણકે તે વૈરાગ્યભાવના ભાવે છે કે—

આ સંસાર સમુદ્રમાં* ઉપજતા સર્વ સબંધો મનુષ્યોને વિપદાના સ્થાન થઈ પડે

---

* "भवाब्धिप्रभवाः सर्वे सबंधा विपदास्पदम् । संभवन्ति मनुष्याणां तथान्ते सुष्ठु नीरसाः॥
वस्तुजातमिदं मूढ प्रतिक्षणविनश्वरम् । जानन्नपि न जानासि ग्रहः कोऽयमनौषधः॥
यद्वद्देशान्तरादेत्य वसन्ति विहगा नगे । तथा जन्मान्तरान्मूढ प्राणिनः कुलपादपे ॥
प्रातस्तरुं परित्यज्य यथैते यान्ति पक्षिणः । स्वकर्मवशगाः शश्वत्तथैते क्वापि देहिनः ॥
शरीरं शीर्यते नाशा गलत्यायुर्न पापधीः । मोहः स्फुरति नात्मार्थः पश्य वृत्तं शरीरिणाम् ॥"

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત જ્ઞાનાર્ણવ.

આ ભાવનાઓનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ સ્વરૂપ શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત ભાવનાબોધમાં, અને શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયજીકૃત શ્રી શાંતસુધારસમાં અસત વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે તે સ્થળે જોવું. અત્રે તેના આધારે સક્ષેપમા કહ્યુ છે.

છે, અને અંતે અત્યંત નીરસ નીવડે છે. આ શરીર રોગથી આક્રાંત થયેલું છે, યૌવન જરાથી આક્રાંત છે, ઐશ્વર્ય અંતે વિનાશ છે, અને જીવનના અંતે મરણ છે. ઇંદ્રિય વિષયથી ઉપજતા એવા ક્ષણભંગુર સુખમા રતિ કરીને ત્રિભુવન નષ્ટ થયું છે. આ વસ્તુ-માત્ર પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે, તે જાણતાં છતા તું જાણતો નથી! તે હે મૂઢ! ત્હારો કેવો ગ્રહ છે કે જેનું ઓસડ નથી! જે પૂર્વે ત્હારા શત્રુઓ હતા તે આ જન્મમાં કર્મવશે ત્હારા બંધુઓ બન્યા છે! અને પૂર્વ જન્મમા જે ત્હારા બધુઓ હતા, તે આ જન્મમાં ત્હારા શત્રુપણે ઉપજ્યા છે! જેમ દેશાંતરથી આવીને પક્ષીઓ વૃક્ષમાં વાસ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓ જન્માતરથી આવીને કુલરૂપ વૃક્ષમાં વસે છે. પછી પ્રભાત થતાં આ પંખીઓ જેમ ઝાડને છોડીને પોતપોતાની દિશામાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ પ્રાણીઓ પણ આયુ-પૂર્ણતારૂપ પ્રાતઃકાળ થતાં પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે જૂદી જૂદી ગતિમાં ક્યાંય ચાલ્યા જાય છે! આમ આ બધોય **પંખીમેળો** છે. છતા પ્રાણીઓનું આ વિચિત્ર ચરિત્ર તો જુઓ! શરીર શીર્ણ (જીર્ણ) થાય છે, પણ આશા શીર્ણ થતી નથી! આયુષ્ય ગળે છે, પણ પાપબુદ્ધિ ગળતી નથી! મોહ સ્ફુરે છે, પણ આત્માર્થ સ્ફુરતો નથી! ખરેખર! આયુ× તો વાયુના તરગ જેવુ તરલ-ચચલ છે, સપદાઓ આપદાઓ સાથે જોડાયેલી છે, સર્વ ઇંદ્રિય વિષયો સધ્યાસમયના વાદળાના રંગ જેવા છે, મિત્ર-સ્ત્રી-સ્વજનાદિના સંગમનું સુખ સ્વપ્ન-ઈંદ્રજાલ સમાન છે. તેથી આ સસારમા એવી તે કઈ વસ્તુ છે કે જે સંતજનોને આનંદનું કારણ થાય?

'આ ત્રિભુવનમા એવો કોઇ પણ શરીરધારી નથી કે જેના કંઠમાં કૃતાન્તનો પાશ નહિં આવી પડે. યમ-કેસરીના પાછા ન ઠેલાય એવા પગલા જ્યારે પડે છે, ત્યારે મહામહેનત કરતાં દેવોથી પણ પ્રાણી રક્ષી શકાતો નથી, તો પછી માનવ-કીડાનું શું ગજુ?'

"જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સસાર અસાર તો,
કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો,
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ ગુણવંત તો"

શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

×"आयुर्वायुतरत्तरंगतरलं लग्नापदः संपदः,
सर्वेऽपीन्द्रियगोचराश्च चटुलाः सन्ध्याभ्ररागादिवत् ।
मित्रस्त्रीस्वजनादिसङ्गमसुखं स्वप्नेन्द्रजालोपमम्,
तत्किं वस्तु भवे भवेदिह मुदामालम्बनं यत् सताम् ॥"

શાંતસુધારસ (જુઓ શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચદકૃત વિવેચન.)

"છ ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપજ્યા,
બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઇને ભૂપ ભારે ઉપજ્યા;
એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઇને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને.
મણિમય મુગટ માથે ધરીને કર્ણ કુંડલ નાંખતા,
કાંચન કડા કરમાં ધરી કશીએ કચાશ ન રાખતા;
પળમાં પડ્યા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને."

"વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?"
ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી ના પુત્ર કે ભ્રાત ના,
ના મારાં ભૃત સ્નેહીઓ સ્વજન કે ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
ના મારાં ધન ધામ યૌવન ધરા એ મોહ અજ્ઞાત્વના,
રે રે જીવ! વિચાર એમજ સદા અન્યત્વદા ભાવના."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી તે મુમુક્ષુ જોગીજન ભાવે છે કે—

"આ સંસાર પ્રતિ જીવે લેશમાત્ર મોહ કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનીઓએ આ સંસારને અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળ-વિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને એઓએ આ સંસારને પુંઠ દીધી છે, તે સત્યજ છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખજ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે. કારણ કે જીવ પ્રથમ તો માતાની કૂખમાં-ગર્ભમાંજ અનેક સંતાપ સહન કરે છે. પછી જન્મ પામી અનેક પ્રકારના મહાકષ્ટો પામી મોટો થઇ, હાશ, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો, હવે નિરાંત થઇ, એમ જ્યાં દેખીતાં સુખ, કાલ્પનિક સુખનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યાંજ મૃત્યુની બેનપણી જરા અવસ્થા કાયાનો કોળિયો કરી જાય છે; અર્થાત્ ઘડપણ આવે છે, દેહ જર્જરિત થવા માંડે છે, અને કાળ આવી ઓચિંતો પ્રાણ હરી લે છે આવો દુઃખરૂપ આ સંસાર છે. ગર્ભના દુઃખથી માંડી મરણ પર્યંત જીવ દુઃખીજ છે"×—

(હાંસિયામાં: દુઃખમય સંસાર)

શ્રી મનઃસુખભાઇ કિ. કૃત શાંતસુ વિવેચન

× "गलत्येका चिंता भवति पुनरन्या तदधिका, मनोवाक्काये हा विकृतिरतिरोपात्तरजसः।
विपद्गर्तावर्त्ते झटिति पतयालोः प्रतिपद, न जंतो. संसारे भवति कथमप्यात्तिविरतिः॥
सहित्वा संतापानशुचिजननीकुक्षिकुहरे, ततो जन्म प्राप्य प्रचुरतरकष्टक्रमहतः।
सुखाभासैर्यावत्स्पृशति कथमप्यर्तिविरतिं, जरा तावत्कायं कवलयति मृत्योः सहचरी॥"
—શાંતસુધારસ.

'ચાર ગતિરૂપ જ્યાં મોટા આવર્તો છે અને દુ:ખરૂપ દાવાનલ જ્યાં પ્રજ્વલી રહ્યો છે, એવા આ ભવસાગરમાં પ્રાણીઓ બિચારા નિરંતર ભમી રહ્યા છે. એક રૂપ છોડીને બીજા ગ્રહણ કરતો આ યંત્રવાહક જીવ, રંગભૂમિ પર નાટકીઆની જેમ નિરંતર નવનવા વેષ ધારણ કરી, આ ભવમંડપમા નાટક નાચી રહ્યો છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવ એમ પાંચ પ્રકારના પરાવર્ત્તનોવડે આ સંસાર દુ:ખથી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલો છે. અનાદિ કાળથી ભ્રમણ કરતા આ જીવે ત્રસ-સ્થાવર યોનિઓમાં સર્વની સાથે સર્વ સંબંધો પ્રાપ્ત કર્યા છે. દેવલોકમાં કે મનુષ્ય લોકમાં, તિર્યંચમાં કે નરકમાં એવી એક પણ યોનિ નથી, એવું એક પણ રૂપ નથી, એવો એક પણ દેશ નથી, એવું એક પણ કુલ નથી, એવું એક પણ દુ:ખ નથી, એવું એક પણ સુખ નથી, એવો એક પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં નિરંતર ગમનાગમન કરી આ જીવ ખંડિત ન થયો હોય '*

'આ **વિચિત્ર સંસાર**માં દેવ આક્રંદ કરતો નીચે પડે છે ને શ્વાન સ્વર્ગે ચડે છે! શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ કૂતરો બને છે, વા કૃમિ કે શ્વપાક ચાંડાલ ઈંદ્ર બને છે! રાજા કીડો થાય છે ને કીડો ઇંદ્ર બને છે! આમ કર્મથી બલાત્કારે પ્રાણીના પરાવર્તન થાય છે! અરે! આ વિષમ સંસારમાં માતા હોય તે મૃત્યુ પામીને પુત્રી બને છે! બ્હેન હોય તે સ્ત્રી થાય છે! તે સ્ત્રી વળી પુત્રી તરીકે અવતરે છે! પિતા હોય તે પુત્રરૂપે જન્મે છે! તે પુત્ર વળી મરીને પૌત્ર પણ બને છે!' આમ આ સંસાર ખરેખર! સાવ અસાર છે. આવા અનિત્ય, અશરણ, દુ:ખમય, વિચિત્ર ને વિષમ સંસારને ધિક્કાર હો! ધિક્કાર હો!

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ વિવેકી વૈરાગ્યવંત પુરુષ ભાવે છે એટલે તેને સમસ્ત સંસાર સંબંધ ખારો લાગે એમાં શું નવાઇ? અને તેથી ઉભગીને, વિરક્ત થઇ, તે આ સંસાર-સમુદ્રના ખારા પાણીનો ત્યાગ કરવાને પ્રવર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય?

અતત્ત્વશ્રવણ-ખારૂં જલ

વળી જે **અતત્ત્વશ્રવણ** છે તે પણ **ખારા પાણી** સમાન છે. અનાદિ કાળથી આ જીવે અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારૂં પાણી પીધા કર્યું છે, તેથી જ તેના અંતરમાં સદ્યોગનું બીજ રોપાયું નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વવાસનાથી વાસિત એવું અતત્ત્વ જ્યાંસુધી જીવ સાંભળ્યા કરે, ત્યાંસુધી જીવને સતસંસ્કાર ઊગે જ કેમ? આ જીવે શ્રવણ કરવામાં તો કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી, પણ તે તો તેણે

* "चतुर्गतिमहावर्त्ते दु:खवाडवदीपिते। भ्रमन्ति भविनोऽजस्रं वराका जन्मसागरे॥
रूपाण्येकानि गृह्णाति त्यजत्यन्यानि सन्ततम्। यथा रङ्गेऽत्र शैलूषस्तथायं यन्त्रवाहकः॥
सर्वैः सर्वेऽपि सम्बन्धा संप्राप्ता देहधारिभिः। अनादिकालसंभ्रान्तैस्त्रसस्थावरयोनिषु॥
भूपः कृमिर्भवत्यत्र कृमिश्चामरनायकः। शरीरी परिवर्तेत कर्मणा वञ्चितो बलात्॥
माता पुत्री स्वसा भार्या सैव संपद्यतेऽङ्गजा। पिता पुत्रः पुनः सोऽपि लभते पौत्रिकं पदं॥'
—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

કામભોગઅનુબદ્ધ-વિષય સંબંધી અસત્કથા જ શ્રવણ કરી છે, પણ તેણે કદી 'સત્' સુણ્યું નથી. તેથી જ તેનું અત્યારસુધી અકલ્યાણ થયું છે. પણ હવે અત્રે આ દૃષ્ટિને પામતાં જીવ આ અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા જલને તિલાંજલિ આપે છે.

અને જેવો આ ખારા પાણીનો ત્યાગ થાય છે, તેની સાથે સાથે તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીનો જોગ પણ બને છે, એટલે અહીં બોધ-બીજ ઊગી નીકળે છે. અત્રે તત્ત્વશ્રુતિ એટલે તત્ત્વના પ્રતિપાદક એવા તત્ત્વશાસ્ત્ર-પરમાર્થશાસ્ત્ર તે મધુરાં-મીઠા જલના જોગ સમાન છે; અને તેના બીજા અર્થમાં લઈએ તો તત્ત્વશ્રુતિ (= તત્ત્વશ્રવણ) તે પણ તત્ત્વશ્રુતિના-તત્ત્વશાસ્ત્રના અંગરૂપ હોઈ, મધુર જલના જોગ બરાબર છે. આમ તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા થતું તત્ત્વશ્રવણ તે બન્ને મીઠા પાણી જેવા છે. અને તત્ત્વશ્રુતિદ્વારા જે તત્ત્વશ્રવણ કહ્યું, તેમાં સદ્‌ગુરુનું ગ્રહણ અંતર્ભાવ પામે છે. કારણ કે સાંભળવાની ક્રિયા તો કોઈ બોલે ત્યારે થાય, એટલે તત્ત્વશ્રુતિના-પરમાર્થશાસ્ત્રના આશયના યથાર્થ વક્તા તો શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુ જ હોઈ, તેના શ્રીમુખેજ મુખ્ય કરીને તત્ત્વશ્રવણનો જોગ બની શકે છે. અથવા સદ્‌ગુરુ વિરહે અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પરોક્ષ સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષે પ્રણીત કરેલા વચનામૃત-પરમશ્રુત દ્વારા પણ થાય છે.

તત્ત્વશ્રુતિ મધુર જલ

"તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે?"—શ્રી આનંદઘનજી.

"આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્‌ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આનો (તત્ત્વશ્રુતિનો) જ ગુણ કહે છે—

अतस्तु नियमादेव कल्याणमखिलं नृणाम् ।
गुरुभक्तिसुखोपेतं लोकद्वयहितावहम् ॥६३॥

વૃત્તિઃ—अतस्तु—અને આથી કરીને જ, એટલે કે તત્ત્વશ્રુતિ થકી જ, શું? તો કે—नियमादेव कल्याणं-નિયમથી જ કલ્યાણ, પરોપકાર આદિ, अखिलं नृणां-બધુંય નરોને-મનુષ્યોને હો છે,-તત્ત્વશ્રુતિ થકી તથાપ્રકારના આશયભાવને લીધે. તેનું જ વિશેષણ કરે છેઃ-गुरुभक्तिसुखोपेतं ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું કલ્યાણ તેની આજ્ઞાથી તેના કરણનું-કરવાનું તત્ત્વથી કલ્યાણપણું 'તેટલા માટે, એટલા માટે જ કહ્યુંઃ—लोकद्वयहितावहम्-ઉભય લોકમાં હિતાવહ-હિત આપનારૂં-અ બંધનું ગુરુભક્તિદ્વારા સાધ્યપણું છે, તેને લીધે.

નિયમથીજ એથી કરી, નરને સકલ કલ્યાણ;
ગુરુભક્તિ સુખ યુક્ત જે, ઉભય લોક હિત સ્થાન. ૬૩

અર્થ :—અને એ-તત્ત્વશ્રુતિ થકીજ મનુષ્યોને નિયમથીજ સકલ કલ્યાણ હોય છે,-કે જે ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત અને બન્ને લોકમાં હિતાવહ-હિત કરનાર એવું હોય છે.

વિવેચન

"તનસેં મનસેં ધનસેં સબસેં, ગુરુદેવકી આન સ્વ આત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમઘનો."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને એ તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણ થકી જ નિયમથી જ મનુષ્યોને પરોપકાર વગેરે સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે સત્શાસ્ત્રના સદુપદેશશ્રવણથી જ પરોપકાર, દયા, દાન, શીલ આદિના કલ્યાણકારી સંસ્કાર બીજ આત્મામાં રોપાય છે; અને તેથી કરીને જ તેવા પ્રકારનો નિર્મલ ચિત્ત-આશય પ્રગટે છે, મતઃશુદ્ધિ થાય છે, અને તેના પરિણામે પરોપકાર આદિ કલ્યાણપ્રદ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. અર્થ-કામની× બાબતમાં તો લોકો વિના ઉપદેશે પણ પટુ-હોશિયાર હોય છે, પણ ધર્મ તો શાસ્ત્ર-શ્રુતિ વિના થઇ શકતો નથી, એટલે તેમાં-તે કલ્યાણકર શાસ્ત્રમાં-આપ્ત સત્પુરુષના વચનમાં આદર કરવો તે હિતકારક છે, પરમ કલ્યાણકારી છે. પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**નું વચનામૃત છે કે—

તત્ત્વશ્રવણથી સકલ કલ્યાણ

"અહો! સત્પુરુષના વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ. સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી નિર્દોષ, અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના કારણભૂત,— છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી, અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો! ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને તે કલ્યાણ પણ **ગુરુભક્તિના સુખથી** યુક્ત એવું હોય છે. કારણ કે શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞાથીજ કલ્યાણ હોય છે. પરોપકારાદિ કલ્યાણકાર્ય પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની આજ્ઞાપૂર્વક કરવામાં આવે તોજ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વાસ્તવિક કલ્યાણરૂપ થાય છે; સ્વચ્છંદે કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક કલ્યાણરૂપ થતું નથી. એમ ભગવાન શાસ્ત્રકારનો

×"उपदेशं विनाप्यर्थकामौ प्रति पटुर्जनः।
धर्मस्तु न विना शास्त्रादिति तत्रादरो हितः॥"—શ્રી યોગબિન્દુ.

અભિપ્રાય છે. કારણકે–'ગુરુઆજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ભગવાનની આજ્ઞાનો* ત્યાગ કર્યો, અને ભગવાનની આજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ઉભય લોકનો ત્યાગ કર્યો.'

"દાન તપ શીલ વ્રત, નાથ આણા વિના, થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ....
ધન્ય તું! ધન્ય તું! ધન્ય જિનરાજ તું!"
"આણારંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવું જે ગુરુઆજ્ઞાપૂર્વક કલ્યાણ કાર્ય હોય છે, તે **અનુબંધવાળું** હોય છે. એટલે કે તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતર કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થયા જ કરે છે, **પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની** ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા–અભ્યુદય થયા જ કરે છે આમ આ કલ્યાણકાર્ય આ લોક-પરલોકમાં હિતનું કારણ થાય છે, 'લોકદ્વયહિતાવહ'—ઉભય લોકમાં હિતને ખેંચી લાવનારું બને છે.

"आणाए धम्मो, आणाए तवो"—શ્રી જિનપ્રવચન.

આનું (ગુરુભક્તિનું) જ વિશેષથી પરમ ફલ કહે છે—

गुरुभक्तिप्रभावेन तीर्थकृद्दर्शनं मतम्।
समापत्त्यादिभेदेन निर्वाणैकनिबन्धनम्॥ ६४॥

પ્રભાવથી ગુરુભક્તિના, તીર્થંકર દર્શન માન;
સમાપત્તિ આદિ ભેદથી, મોક્ષનું એક નિદાન. ૬૪

અર્થ:—ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સમાપત્તિ આદિ ભેદે કરીને તીર્થંકર દર્શન માન્યું છે,–કે જે મોક્ષનું એક નિબંધન-કારણ છે.

વૃત્તિઃ—**गुरुभक्तिप्रभावेन**-ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી, તેનાથી ઉપાર્જેલા કર્મવિપાકથી, શું? તો કે-**तीर्थकृद्दर्शनं मतं**-તીર્થંકરનું દર્શન, ભગવંતનું દર્શન માન્યું છે–ઇષ્ટ ગણ્યું છે. કેવી રીતે? તો કે-**समापत्त्यादिभेदेन**-સમાપત્તિ આદિ ભેદથી. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનથકી સ્પર્શના, તે વડે કરીને. આદિ શબ્દથી તે નામકર્મના બંધ, વિપાક અને તદ્ભાવ આપત્તિની ઉપપત્તિનું ગ્રહણ છે. (એટલે કે તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ, ઉદય અને તીર્થંકરભાવની પ્રાપ્તિની યુક્તિયુક્તતાનું–યોગ્યતાનું ગ્રહણ છે.) તે તીર્થંકર દર્શન આવું વિશિષ્ટ છે-**निर्वाणैकनिबन्धनम्**-નિર્વાણનું એક નિબંધન-કારણ છે, અસાધારણ એવું અવંધ્ય (અચૂક) મોક્ષ કારણ છે.

---

*"गुरु आणाए चाए जिणवर आणा न होइ णियमेण।
सच्छंदविहाराणं हरिभद्देण जओ भणिअं॥
एअम्मि परिचत्ते आणा खलु भगवओ परिच्चत्ता।
तीए अ परिच्चाए दुण्ह वि लोगाण चाओत्ति॥"
શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્રી યતિલક્ષણસમુચ્ચય.

વિવેચન

"પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન;
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તેહ ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે ગુરુભક્તિ કહી તેનો મહાપ્રભાવ–માહાત્મ્ય–સામર્થ્ય અત્ર બતાવ્યું છે. **ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી** શ્રી તીર્થંકરનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સત્પુરુષોનું માનવું છે. તે કેવી રીતે? તેને માટે કહ્યું કે **સમાપત્તિ** વગેરે ભેદથી તે દર્શન સાંપડે છે. **સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનથી સ્પર્શના,** પ્રભુના સ્વરૂપની અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ધ્યાનથી જે ફરસના થવી, તેથી કરીને તીર્થંકર 'દર્શન' સાંપડે છે, અથવા તો તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય છે, અને તેનો વિપાક થયે તીર્થંકર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ પણ તીર્થંકર દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવું જે ભગવાન્ તીર્થંકરનું–ધર્મતીર્થસંસ્થાપકનું દર્શન છે, તે મોક્ષનું એક અદ્વિતીય કારણ છે, અમોઘ–અચૂક એવું અસાધારણ અનન્ય કારણ છે.

આમ **ગુરુભક્તિનો મહિમા અપૂર્વ** છે. સદ્‌ગુરુની ભક્તિથી–સેવાથી–ઉપાસનાથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતનું સ્વરૂપ સમજાય છે, તેમનું સ્વરૂપદર્શન થાય છે, જેથી અમોઘ મોક્ષફળ અવશ્ય મળે છે; અને જે 'દર્શન' છે તે 'દૃષ્ટિ' વિના—નયન વિના થતું નથી, 'બિના નયન પાવે નહિં;' વિના નયનની જે વાત છે, અર્થાત્ ચર્મચક્ષુને અગોચર એવી જે વાત છે, તે 'નયન' વિના અર્થાત્ સદ્‌ગુરુની દોરવણી વિના અથવા સદ્‌ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય આંતર ચક્ષુ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ જે સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવે છે, તે તો તે 'બિના નયનકી બાત' સાક્ષાત્ પામે છે વિનયવંત વિનેય–શિષ્ય સદ્‌ગુરુના નયનથી દિવ્ય નયન પામી જિનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આમ અતીંદ્રિય એવા પ્રભુના શુદ્ધ સહજાનંદ સ્વરૂપનું દર્શન સદ્‌ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય નયનદ્વારા થાય છે,–એ શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુ ભગવાન્‌નો પરમ ઉપકાર છે

'બિના નયન પાવે નહિં'

"મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

—: સમાપત્તિનું સ્વરૂપ :—

ઉપરમાં જે સમાપત્તિ કહી તેનું સ્વરૂપ રસપ્રદ–બોધપ્રદ હોઈ ખાસ સમજવા જેવું છે સમાપત્તિ એટલે **ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શના.** જેનું ધ્યાન કરવામા આવે છે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન–અનુભવન થવુ, તદ્રૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ–પ્રાપ્તિ થવી, તદ્રૂપપણું પામવું તે સમાપત્તિ. અથવા જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપની સમ–તુલ્ય આપત્તિ–પ્રાપ્તિ થવી, તેની સમાન તદ્રૂપ આત્માનુભવ થવો તે સમાપત્તિ આ સમજવા માટે **સ્ફટિક રત્નનું દૃષ્ટાંત** છે: જાતવંત એવું નિર્મલ સ્ફટિક રત્ન રાતા કે કાળા ફૂલની

ઉપરમાં રાખ્યું હોય, તો તેમાં તેની તેવી ઝાંઇ-છાયા પડે છે, તેવી રંગછાયાથી તદ્રૂપાપત્તિ-તદ્રૂપપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ નિર્મલ ચિત્ત-રત્ન જેનું ધ્યાન કરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે, તે તે ભાવવામા આવતી વસ્તુના ઉપરાગથી તેને તદ્રૂપાપત્તિ-તદ્રૂપપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જાતિવંત નિર્મલ સ્ફટિક રત્નની જેમ ક્ષીણવૃત્તિવાળાને (૧) '**તાત્સ્થ્યથી**' અર્થાત્ તેમાં સ્થિતિરૂપ એકાગ્રપણાથી અને (૨) '**તદંજનપણાથી**' અર્થાત્ તેનું અંજન-રંગ લાગવારૂપ તન્મયપણાથી સમાપત્તિ હોય છે.

સમાપત્તિ કેમ થાય?

આ સમાપત્તિ× થવામાં ત્રણ મુખ્ય આવશ્યક શરત છે-(૧) પ્રથમ તો સ્ફટિક રત્નની જેમ **ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિવાળું** નિર્મલ હોવું જોઇએ. એમ હોય તો જ સમાપત્તિ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય (૨) એક ફૂલની પાસે મૂકેલા સ્ફટિકની જેમ, ભાવવામાં આવતા વિષય પ્રત્યે ચિત્તનું **સ્થિર એકાગ્રપણું** થવું જોઇએ આ ન હોય તો સમાપત્તિ થાય જ કેમ? (૩) અને પછી ફૂલની રંગ-છાયા સ્ફટિકમાં પડે, તેમ **તન્મયપણું** થવુ જોઇએ, ધ્યાન વિષયનો દૃઢ ભાવરંગ લાગી જવો જોઇએ. આમ થાય ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. તેમજ આ સમાપત્તિ થવામાં આવશ્યક એવી જે આ ત્રણ શરત (Essential conditions) કહી, તેમા આગલી હોય તે પાછલીનું કારણ થાય છે. કારણ કે સૌથી પ્રથમ તો ચિત્ત-સત્ત્વ સ્ફટિક જેવું અત્યંત નિર્મલ-શુદ્ધ થવું જોઇએ, અર્થાત્ ચિત્ત અત્યંત સાત્વિક પરિણામી થઇ જવું જોઇએ. આમ જો ન થાય તો પત્થરમાં જેમ ફૂલની છાયા ન પડે, તેમ મલિન ચિત્તમાં પણ ભાવવા યોગ્ય વસ્તુની છાયા ન પડે, સમાપત્તિ ન થાય. પણ જ્યારે ચિત્ત નિર્મલ-ક્ષીણવૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઇ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે દોડતું નહિં હોવાથી સ્થિર થઇ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય. આમ સમાપત્તિનો* ઉપક્રમ

× "मणेरिवाभिजातस्य क्षीणवृत्तेरसंशयम्।
तात्स्थ्यात्तदञ्जनत्वाच्च समापत्तिः प्रकीर्त्तिता॥"-શ્રી યશો કૃત દ્વા૦ દ્વા૦ ૨, ૧

*પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે ગ્રાહ્ય, ગ્રહણ અને ગૃહીતૃ એમ ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિ છે. તેમાં ગ્રાહ્ય સમાપત્તિ નિર્વિચાર સમાધિ પર્યંતે, ગ્રહણ સમાપત્તિ સાનંદ સમાધિ પર્યંતે, અને ગૃહીતૃ સમાપત્તિ સાસ્મિત સમાધિ પર્યંતે વિશ્રામ પામે છે. વળી તેના ચાર પ્રકાર છે: (૧) સવિતર્ક, (૨) નિર્વિતર્ક, (૩) સવિચાર, (૪) નિર્વિચાર. આ સમાપત્તિઓ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ (સવિકલ્પ) છે, અને તે જ 'સબીજ' સમાધિ કહેવાય છે. તેમા છેલ્લી નિર્વિચાર સમાપત્તિનું નિર્મલપણું થયે અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય છે, તેથી ઋતંભરા પ્રજ્ઞા ઉપજે છે, કે જે શ્રુત-અનુમાન કરતાં અધિક હોય છે તે ઋતંભરા પ્રજ્ઞાથી સંસ્કારાંતરનો બાધક એવો તત્ત્વસંસ્કાર ઉપજે છે અને તેના નિરોધથી અસંપ્રજ્ઞાત (નિર્વિકલ્પ) નામે સમાધિ ઉપજે છે. વિરામ પ્રત્યયના અભ્યાસથી અને 'નેતિ નેતિ' એવા સંસ્કારશેષથી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી કૈવલ્ય પ્રગટે છે-આત્માનું કેવલ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વ થાય છે. આમ નિર્વિચાર સમાપત્તિ→અધ્યાત્મપ્રસાદ→ઋતંભરા પ્રજ્ઞા→તત્ત્વસંસ્કાર→અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ→કૈવલ્ય,-આ ક્રમ છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાત, તથા યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૨૦)

છે. આમાં ચિત્તસ્થિરતા એ મધ્યવર્તી ગુણ છે, તેની કેટલી બધી મહત્વતા છે એ સૂચવતું **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** પરમ તત્ત્વગંભીર વચન છે કે—

"બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્ત સ્થિર થઇશ."

હવે સમાપત્તિ કોની? કયા ધ્યાનવિષયની? તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ધ્યાનવિષય જો જડ હોય ને ધ્યાતા ચેતન હોય તો એનો એકત્વપરિણામરૂપ મેળ કેમ બને? માટે જડ વસ્તુના ધ્યાનથી તાત્ત્વિક+ સમાપત્તિ થાય નહિં. તાત્ત્વિક સમાપત્તિ તો આત્મા જો ભાવનાવિષય હોય તો જ થાય અને પરમાત્મા એ શુદ્ધ આત્મા જ છે, એટલે પરમાત્માની* સમાપત્તિ જીવાત્મામાં યુક્ત છે. હું છું તે પરમાત્મા છું, પરમાત્મા છે તે હું છું, '**પરમાતમનું હો આતમ** ભાવવું'–એવું અભેદ ધ્યાન ધરવાથી જીવાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે, કારણ કે દ્રવ્યથી આત્માની ને પરમાત્માની તાત્ત્વિક એકતા છે, એક ચેતન સ્વરૂપપણાથી સમાનતા છે, એટલે તેની **સમરસીભાવરૂપ સમાપત્તિ**–અભેદ એકતા થવા યોગ્ય છે. એટલા માટે જ 'જે અર્હંતને (શુદ્ધ આત્માને) સ્વદ્રવ્ય–ગુણ–પર્યયથી જાણે છે, તે જ સ્વ આત્માને જાણે છે, અને તેનો મોહ નિશ્ચય લય પામે છે,' એમ **મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ** કહ્યું છે.

તાત્ત્વિકી પરમાત્મ સમાપત્તિ

"जो जाणइ अरहंते, दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं ।
सो जाणइ अप्पाणं, मोहो खलु जाइ तस्स लयं ॥" —શ્રી પ્રવચનસાર.

"જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે જાણો રે;
શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યય ધ્યાને, શિવ દિયે પ્રભુ સપરાણો રે....શ્રીઅર૦"—યશોવિજયજી.

"પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા થાય રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે તેનું કારણ એમ છે કે જીવમા પોતાની અંતરંગ ઉપાદાનભૂત તેવી પરમાત્મ શક્તિ રહેલી છે તેની વ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રગટપણું વ્યક્ત–પ્રગટ પરમાત્માના તેવા પ્રકારે ધ્યાનરૂપ સામગ્રીસંયોગથી હોય છે, પ્રગટ પરમાત્માનું ધ્યાનાલંબનરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત પામી જીવની તે ઉપાદાનશક્તિ પ્રગટ પરમાત્મપણે પરિણમે છે.

+"संप्रज्ञातोऽवतरति ध्यानभेदेऽत्र तत्त्वतः ।
तात्त्विकी च समापत्तिर्नात्मनो भाव्यतां विना ॥"—દ્વા. દ્વા. ૨૦–૧૫

*"परमात्मसमापत्तिर्जीवात्मनि हि युज्यते ।
अभेदेन तथाध्यानादन्तरङ्गस्वशक्तितः ॥"—દ્વા. દ્વા. ૨૦

અને જીવાત્મામાં તેવા પ્રકારે પરમાત્માનું સત્ત્વ-શક્તિ છે, તેની ઉપપત્તિ માટે ત્રણ પ્રકારના આત્મા યોગવાઙ્મયમાં પ્રસિદ્ધ છે:× બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

ત્રિવિધ આત્મા તેમાં (૧) કાયામાં જેને આત્મબુદ્ધિ છે અને તેથી 'હું સ્થૂલ, હું કૃશ' ઈત્યાદિ પ્રકારે જે પ્રતીત થાય છે, તે કાય અથવા **બહિરાત્મા** છે. (૨) કાયાદિકમાં જેને આત્મબુદ્ધિ નથી પણ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે, એટલે કાયાદિકમાં જે સાક્ષીરૂપ રહી તેનો અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે, તે અધિષ્ઠાયક અથવા **અંતરાત્મા** છે. (૩) જ્ઞાનાનંદે જે પૂર્ણ પાવન અને સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, અને જે અતીંદ્રિય ગુણરત્નના આકર છે, તે **પરમાત્મા** છે. આ ત્રણ પ્રકારના આત્મામા બહિરાત્મા ધ્યાનનો અનધિકારી હોઈ ધ્યાતા થઈ શકતો નથી, અંતરાત્મા અધિકારી હોઈ ધ્યાતા હોય છે, અને પરમાત્મા તો ધ્યાનમાં ભાવવા યોગ્ય એવા ધ્યેય છે. આમ ધ્યાનનો ઉપયોગ હોય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બહિરાત્મભાવ ત્યજી, અંતરાત્મરૂપ થઈ, સ્થિર ભાવે પરમાત્માનુ જે આત્મારૂપ ભાવવું, તે જ સમાપત્તિનો વિધિ છે, આત્મ અર્પણનો દાવ છે, 'આતમ અરપણ દાવ.' જેમ અવિકાર એવા નિર્મલ દર્પણમાં પુરુષના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, તેમ નિર્વિકાર એવા નિર્મલ અંતરાત્મામાં પરમપુરુષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ અનુભવરૂપે દેખાય છે. આ જ સમાપત્તિ છે.

"કાયાદિકે હો આતમ બુદ્ધે ગ્રહ્યો, બહિરાતમ અઘરૂપ....સુગ્યાની;
કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો, અંતર આતમરૂપ....સુગ્યાની.
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વર્જિત સકલ ઉપાધિ....સુગ્યાની;
અતીંદ્રિય ગુણગણમણિ આગરુ, ઇમ પરમાતમ સાધ....સુગ્યાની.
બહિરાતમ તજ અંતર, આતમરૂપ થઇ થિર ભાવ....સુગ્યાની;
પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ....સુગ્યાની.
સુમતિ ચરણકજ આતમ અરપણા, દરપણ જિમ અવિકાર....સુગ્યાની "-શ્રી આનંદઘનજી

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે બહિરાત્મા-અંતરાત્મામાં **શક્તિથી પરમાત્મપણું** છે, તેથી યથાયોગ્ય કારણયોગે તેની વ્યક્તિનો-આવિર્ભાવનો સંભવ છે. એટલે કે બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, નિર્મલ ને સ્થિર થયેલો અંતરાત્મા જો પરમેશ્વર-પરમાત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન કરે, તો તેના અવલંબને ધ્યાતા ને ધ્યેયનો અભેદ થાય, અર્થાત્ ધ્યાન

× "बाह्यात्मा चान्तरात्मा च परमात्मेति च त्रयः।
कायाधिष्ठायकध्येया प्रसिद्धा योगवाङ्मये ॥"—દ્વા૦ દ્વા૦

"बहिरन्त. परश्चेति त्रिधात्मा सर्वदेहिषु।
उपेयात्तत्र परमं मध्योपायाद्बहिस्त्यजेत् ॥"—સમાધિશતક.

કરનાર પોતે જ ધ્યેય એવા પરમાત્મસ્વરૂપ થઇ જાય, ધ્યેયની સમાપત્તિ થાય અને સાધ્યની અખંડ સિદ્ધિ સાંપડે.

"પરમેશ્વર અવલંબને રે....મન૦ ધ્યાતા ધ્યેય અભેદ રે....ભવિ૦
ધ્યેય સમાપત્તિ હુવે રે....મન૦ સાધ્ય સિદ્ધિ અવિચ્છેદ રે....ભવિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"તારું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છેજી,
તેથી જાયે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી"–શ્રી યશોવિજયજી

આમ દ્રવ્યના—તત્ત્વના સાધર્મ્યથી અંતરાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે, અર્થાત્ સમ્યક્પ્રકારે તદ્રૂપતાપત્તિ, તદ્રૂપપણું, તન્મયપણું થાય છે, કારણ કે જે જેને ધ્યાવે તે તેવો થાય, એવો નિયમ છે. અત્રે ભમરી ને ઇયળનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. ઇયળ ભમરીનું ધ્યાન ધરે છે, તે ઇયળ ભમરી બને છે. શ્રી **આનંદઘનજી**એ પરમ ભાવોલ્લાસથી લલકાર્યું છે કે:—

"જિન થઇ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૃંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે... ષડ્દરિશણ જિન અંગ ભણીજે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ વચનોનો ઉત્તમ પરમાર્થ સમજાવતાં કહે છે કે—"જિન થઇને એટલે સાંસારિક ભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઇ જિનને એટલે કેવલ્ય જ્ઞાનીને, વીતરાગને આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કૈવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઇયળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે."

"દાસ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, તેહને સહી દેવચંદ્ર પદ થાય રે....જિણંદા તોરા નામથી મન ભીનો."

"પરમગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ સમાપત્તિ આદિ ભેદથી આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સાંપડે છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી ઉપાર્જેલા પુણ્યપરિપાકથી, ઉપરમાં વિવર્યું તેમ સમાપત્તિથી પરમાત્મદર્શન થાય છે; અથવા

ગુરુભક્તિથી તીર્થંકર દર્શન

તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે, તેનો ઉદય થાય છે, અને તીર્થંકરભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આમ પણ તીર્થંકરદર્શન—પરમાત્મદર્શન સાંપડે છે. આ તીર્થંકરદર્શન—પરમાત્મદર્શન જ નિર્વાણનું **એક નિબંધન** અર્થાત્ મોક્ષનું અદ્વિતીય કારણ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના કદી પણ

નિર્વાણ થતું નથી. જેની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે, એવું આ પરમાત્મદર્શન પરમ દુર્લભ છે. આ પરમાત્મદર્શનની પ્રાપ્તિથી પરમ ભાવાવેશમાં આવી જઇ શ્રી આનંદઘનજીએ ગાયું છે કે—

"ચંદ્રપ્રભુ મુખ ચંદ રે....સખી! દેખણ દે!
ઉપશમ રસનો કંદ....સખી. સેવે સુર નર ઇંદ....સખી.

ગતકલિમલ દુઃખ દંદ.....રે સખિ.
સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખિ. બાદર અતિહિ વિશેષ....રે સખી.

પુઢવી આઉ ન પેખિયો....સખિ.
તેઉ વાઉ ન લેશ રે....સખી." ઇત્યાદિ, (જુઓ. પૃ. ૧૪૭).

આ તીર્થંકરદર્શનની પ્રાપ્તિ વિનાજ આ જીવ અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રખડ્યો છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થયે જ આ જીવનો સંસારથી નિસ્તાર થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ પણ નિર્મલ સાધુભક્તિ વિના–સંત સદ્ગુરુની ભક્તિ વિના થતી નથી.

"જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;
તુજ દરિશણ વિણ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"નિર્ગ્રંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંત કાળ રખડ્યો તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે ××× શી એની શૈલી!" —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૧.

તીર્થંકર દર્શનના વિવિધ અર્થ

આવું પરમ અદ્ભુત ને પરમ દુર્લભ તીર્થંકરદર્શન એટલે શું? તેના અનેક અર્થ ઘટે છે. જેમકે–(૧) પ્રભુની મુદ્રાનું–વીતરાગભાવસૂચક તદાકાર સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાનું દર્શન, (૨) તીર્થંકરના ગુણસ્વરૂપનું સામાન્યપણે સ્થૂલ દર્શન, (૩) તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરી તત્ત્વદ્રષ્ટા તીર્થંકરે યથાવત્ પ્રરૂપેલ તત્ત્વ દર્શન, (૪) તેમના પરમાત્મ સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન–સાક્ષાત્કાર ઇત્યાદિ પ્રકારે આ દર્શનનો પ્રત્યેક પ્રકાર અનંતર કે પરંપર રીતે પરમ ઉપકારી છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર પણ અનુક્રમે ચોથા પ્રકારના કારણરૂપ થવાથી ઉપકારી થાય છે. અને આવું આ પરમ ઉપકારી તીર્થંકરદર્શન પણ **પરમ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુથી** જ સમજાય છે, માટે મોટામાં મોટો ઉપકાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો જ છે.

"સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વિણ ઉપકાર શ્યો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અહીં પ્રતિષેધ કરેલા સૂક્ષ્મ બોધનુ લક્ષણુ બતાવવા માટે કહે છે—

सम्यग्घेत्वादिभेदेन लोके यस्तत्त्वनिर्णयः।
वेद्यसंवेद्यपदतः सूक्ष्मबोधः स उच्यते ॥ ६५ ॥

સમ્યગ્ હેતુ આદિથી જે, તત્ત્વનિર્ણય જનમાંય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદથી-તે, સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય. ૬૫

અર્થ:—સમ્યક્ હેતુ વગેરે ભેદે કરીને, લોકમાં જે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** થકી તત્ત્વ-નિર્ણય થાય છે, તે સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય છે.

વિવેચન

" સૂક્ષ્મબોધ તોપણ ઈહાંજી, સમકિત વિણુ ન હોય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદે કહ્યોજી, તે ન અવેદ્યે જોય....મનમોહન "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૪-૫

ઉપરમા સૂક્ષ્મબોધ હજુ આ દષ્ટિમા ન હોય એમ કહ્યું હતું, તેનો ખુલાસો કરવા માટે '**સૂક્ષ્મબોધ**' એટલે શુ ? તેનું અત્ર કથન છે. હેતુ સ્વરૂપ અને ફલથી કરીને વિદ્વત્સમાજરૂપ લોકમાં, પંડિત જનોના સમુદાયમા, **વેદ્યસંવેદ્યપદથકી** જે સમ્યક્ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવે, એટલે કે પરમાર્થનો પરિચ્છેદ કરાય, પરમાર્થનું પરિજ્ઞાન થાય, તેને '**સૂક્ષ્મ બોધ**' કહ્યો છે

તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ

કોઈપણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો હોય, તો તે કામ સાચા પંડિત જનોનુ-ખરેખરા **વિદ્વાનોનું** છે, કારણ કે તેઓ જ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફળથી તત્ત્વની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી, કષ-છેદ-તાપ આદિ પ્રકારથી સમ્યક્ કસોટી કરી, તત્ત્વનો-પરમાર્થનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ હોય છે તેઓ સર્વ આગ્રહથી પર હોઈ, તત્ત્વની મધ્યસ્થપણે ન્યાય-પદ્ધતિથી ચકાસણી કરે છે જેમ કુશલ ન્યાયાધીશ-ન્યાયમૂર્ત્તિ ન્યાયતુલા બરાબર જાળવીને પક્ષપાતરહિતપણે ન્યાય તોલે છે, તેમ આ ન્યાયપ્રિય વિદ્વજ્જનો પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તત્ત્વની તુલના કરે છે, કારણ કે તેઓ **ન્યાયપદ્ધતિમા** નિષ્ણાત હોય છે તે આ પ્રકારે:—

वृत्ति.—सम्यग्-સમ્યક્પણે, અવિપરીત વિધિથી, **हेत्वादिभेदेन**-હેતુ આદિ ભેદથી; હેતુ, સ્વરૂપ ને ફલના ભેદથી, **लोके**-લોકમા, એટલે કે વિદ્વત્ સમાજમાં **यस्तत्त्वनिर्णयः**-જે તત્ત્વનિર્ણય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ કયા કારણથી ? તો કે-**वेद्यसंवेद्यपदतः**-વેદ્યસંવેદ્યપદથકી, જેનુ લક્ષણ કહેવામા આવે છે એવા વેદ્યસંવેદ્યપદથકી, **सूक्ष्मबोधः स उच्यते**-તે સૂક્ષ્મબોધ, નિપુણ બોધ કહેવાય છે, એમ અર્થ છે

૧. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં ન્યાયવેત્તાઓ પ્રથમ તો (अ) સાધ્ય નક્કી કરે છે,* સાધ્યના સ્વીકારરૂપ અમુક પક્ષ સ્થાપે છે, અને તે પ્રત્યક્ષ આદિથી અબાધિત એવો હોય છે. તે હેતુનો વિષય પ્રકાશે છે, માટે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, નહિં તો લક્ષ્ય વિનાના બાણુ જેવી સ્થિતિ થઇ પડે, એમ તેઓ જાણે છે. (ब) આમ સાધ્ય નિશ્ચિત કરી તેઓ તેનો હેતુ વિચારે છે. સાધ્યનો અવિનાભાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે—અવશ્ય સાધે જ, તે હેતુ કહેવાય છે. સાધ્ય અને હેતુનો સંબંધ અવિનાભાવી એટલે કે એક બીજા વિના ન ચાલે એવો છે. તથાપ્રકારે ઉપપત્તિથી અને અન્યથા પ્રકારે અનુપપત્તિથી, એમ બે પ્રકારે હેતુના પ્રયોગવડે કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે આમ **અન્યથા અનુપપન્નપણું** એટલે કે આ જ પ્રકારે ઘટે, બીજા પ્રકારે ન ઘટે, એ હેતુનું લક્ષણ છે. તેની અપ્રતીતિ, સંદેહ કે વિપર્યાસ હોય, તો હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તે હેત્વાભાસને આ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રયત્નથી વર્જે છે. (क) આમ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, તેઓ તેની **દૃષ્ટાંતથી** પુષ્ટિ કરે છે. જેમાં સાધન-સાધ્યની વ્યાપ્તિ વિશેષે કરીને સંબંધસ્મરણથી વિનિશ્ચિત કરવામાં આવે તે, **સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાંત** છે; અને જ્યાં સાધ્ય નિવૃત્ત થતાં સાધનનો પણ અસંભવ કહેવામાં આવે, તે **વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાંત** છે. અંતર્ વ્યાપ્તિથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ હોય, તો બાહ્ય ઉદાહરણ સાર્થક છે, નહિં તો તેના અભાવે વ્યર્થ છે. (ड) આવા દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટિ કરતાં આ ન્યાયવિશારદો અસિદ્ધ, અપ્રતીત, અન્યથોપપન્ન, વિરુદ્ધ, ને અનૈકાંતિક એવા સાધર્મ્યથી ઉપજતા દૃષ્ટાંત દોષો આવવા દેતા નથી, તેમજ અપલક્ષણ હેતુથી ઉપજતા સાધ્યવિકલ વગેરે દોષો પણ આવવા દેતા નથી, અને વૈધર્મ્યથી ઉપજતા દૃષ્ટાંતદોષો દૂરથી પરિહરે છે. આમ આ વિચક્ષણ જનો અનુમાન+ પ્રમાણથી નિર્દૂષણ એવા સમ્યક્ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, ને નિર્દોષ દૃષ્ટાંતથી તેની પુષ્ટિ કરી, તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે.

સાધ્ય, હેતુ અને દૃષ્ટાંત

૨. તત્ત્વનિર્ણયમાં બીજી વસ્તુ તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારવાની છે એટલે તત્ત્વનું સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ શું છે? તેના સામાન્ય-વિશેષ ગુણ શું છે? એનો તેઓ વિચાર કરે છે. **પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકાંતસ્વરૂપ** છે. તેના એક દેશને—અંશને ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. 'તે એકાંતિક× નયોની શ્રુતમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થકી, સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરાવનારું

---

*"साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत् प्रतिपादकम्। परार्थमनुमानं तत् पक्षादिवचनात्मकम्॥
अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम्। तदप्रतीतिसन्देहविपर्यासैस्तदाभता॥" ઇત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત શ્રી ન્યાયાવતાર.

+"साध्याविनाभुवो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकं स्मृतम्।
अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवत्॥" —ન્યાયાવતાર.

સ્યાદ્‌વાદશ્રુત કહેવાય છે.' એવા પ્રમાણભૂત સ્યાદ્‌વાદ શ્રુતનો તેઓ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા માટે આશ્રય કરે છે.

"શ્રુતજ્ઞાને નયપથ લીજે, અનુભવ આસ્વાદન કીજે." —શ્રી દેવચંદ્રજી.

૩. તત્ત્વનિર્ણયમાં ત્રીજી વસ્તુ ફળ શું તે નિર્ધારવાનું છે. એટલે અમુક તત્ત્વનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું, નિશ્ચિત કર્યું, તેનું ફળ શું, પરિણામ શું, અને પ્રસ્તુત તત્ત્વની ફળરૂપ પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય, પ્રસ્તુત તત્ત્વ કેમ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ થાય, તેની **ફલ વિચારણા** તેઓ કરે છે. પ્રમાણભૂત એવા સર્વજ્ઞાનનું* ફલ સાક્ષાત્ અજ્ઞાનનું દૂર થવું તે છે, કેવલજ્ઞાનનું ફલ સુખ ને ઉપેક્ષા છે, અને બાકીના જ્ઞાનનું ફલ ગ્રહણ-ત્યાગ બુદ્ધિ ઉપજવી તે છે, એટલે કે સત્‌ના ગ્રહણ અને અસત્‌ના ત્યાગરૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉપજવી તે છે.

"અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ વિદ્વજ્જનો હેતુથી સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વનો સમ્યક્, યથાસ્થિત, અવિસંવાદી એવો નિર્ણય કરે છે, પરમાર્થનો સુવિનિશ્ચય કરે છે; અને તે કરી શકે છે તેનું કારણ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ**ની પ્રાપ્તિ છે. વેદ્ય એટલે જાણવા યોગ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જણાય છે, અનુભવાય છે, તે વેદ્યસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે. આનું સ્વરૂપ હવે પછી ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહેશે. આવો જે અવિસંવાદી **તત્ત્વનિર્ણય વેદ્યસંવેદ્ય પદથી** થાય છે, તેને જ '**સૂક્ષ્મ બોધ**' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અહીંજ વિશેષથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત કહે છે—

भवाम्भोधिसमुत्तारात्कर्मवज्रविभेदतः ।
ज्ञेयव्याप्तेश्च कार्त्स्न्येन सूक्ष्मत्वं नायमत्र तु ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—**भवाम्भोधिसमुत्तारात्**-ભવસમુદ્રમાંથી સમુત્તારણથી, સંસારસાગરમાંથી પાર ઉતારવા વડે કરીને,-લોકોત્તર પ્રવૃત્તિના હેતુપણાને લીધે. તથા **कर्मवज्रविभेदतः**-કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદથી,-અપુનર્‌ગ્રહણથી વિભેદવડે કરીને. **ज्ञेयव्याप्तेश्च कार्त्स्न्येन**-અને જ્ઞેયવ્યાપ્તિના કાર્ત્સ્ન્યથી-સંપૂર્ણપણાથી;-અનંત ધર્માત્મક તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ વડે કરીને, **सूक्ष्मत्वं**-સૂક્ષ્મત્વ, સૂક્ષ્મપણું, બોધનું નિપુણપણું. **नायमत्र तु**-પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે નથી હોતો. અત્રે એટલે દીપ્રા દૃષ્ટિમાં અને તેની નીચેની દૃષ્ટિઓમાં નથી હોતો,-તત્ત્વથી ગ્રંથિભેદની અસિદ્ધિને લીધે.

× "नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥—ન્યાયાવતાર.

* "प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्त्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥"—ન્યાયાવતાર.

ભવસાગર નિસ્તારથી, કર્મ વજ્ર ભેદે જ;
જ્ઞેય સકલ વ્યાપ્તિ થકી, સૂક્ષ્મતા,-અહિં ન એ જ. ૬૬

અર્થ:—ભવસમુદ્રના સમુત્તારણ થકી, કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદ થકી, અને જ્ઞેય વ્યાપ્તિના સંપૂર્ણપણા થકી સૂક્ષ્મપણું હોય છે. પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે-આ દૃષ્ટિમાં હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરમાં જે બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું, તે શા કારણથી હોય છે, તે અત્ર વિવર્યું છે: (૧) સંસારસાગરના નિસ્તારને લીધે, (૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદને લીધે, (૩) તથા અનંત ધર્માત્મક એવું જે જ્ઞેય વસ્તુતત્વ તેના સંપૂર્ણપણાને લીધે-સમગ્રપણાને લીધે, આ સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે. તે આ પ્રકારે:—

બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?

(૧) જ્યારે આવો સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજે છે, ત્યારે જીવ અનંત અપાર એવો ભવસાગર તરી જાય છે, તેનો **ભવનિસ્તાર** થાય છે, સંસારસમુદ્ર **ગોષ્પદ જેવો** સુખેથી લીલામાં ઓળંગી જવાય એવો બની જાય છે. આમ આ સૂક્ષ્મબોધ ભવનિસ્તાર કરે છે, કારણ કે તે **લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ** થઇ પડે છે. અથવા તો જ્યારે જીવનો ભવનિસ્તાર થવાનો હોય છે, જીવ જ્યારે ભવસમુદ્રના કાંઠા પાસે આવી પ્હોંચે છે, ત્યારે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુભૂત એવો આ સૂક્ષ્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આમ એના શીઘ્ર તારકપણાને લી એનું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે.

ભવસાગર નિસ્તારથી

(૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રનો વિભેદ થાય છે, તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું વજ્ર (હીરો) જેમ ભેદવો-ચૂરવો મુશ્કેલ છે, તેમ કર્મની મહામોહરૂપ ગ્રંથિ દુર્ભેદ ભેદવી દુષ્કર છે, તેનો અત્ર વિભેદ થાય છે. વિભેદ એવો કે જે અપુનર્ગ્રહણ હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારે ભેદ થાય કે ફરી તેનું તેવા પ્રકારે ગ્રહણ કરવાપણું હોય નહિં. આવા કર્મવજ્રના વિ દથી 'તીવ્ર સંકલેશ-દૃઢ કષાયોદય થતો નથી, તેથી કરીને તે સ નિ:શ્રેયસાવહ'—નિર્વાણહેતુ થાય છે.+ અને આમ તે સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઇ પડે

કર્મવજ્ર વિભેદથી

+ "भेदोऽपि चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा ।
तीव्रसंक्लेशविगमात् सदा निःश्रेयसावहः ॥"—શ્રી યોગબિંદુ.

(૩) તેમજ અનંતધર્માત્મક એવા અખંડ વસ્તુ-તત્ત્વનું અત્ર સમગ્રપણે (Comprehensive & Collective) ગ્રહણ થાય છે, તેથી કરીને પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું નીપજે છે. કારણ કે *સ્યાદ્‌વાદ જ એ સમસ્ત વસ્તુતત્ત્વનું સાધક એવું એક અસ્ખલિત અર્હત્ સર્વજ્ઞનું શાસન છે. અને તે સર્વ અનેકાંતાત્મક છે એમ અનુશાસન કરે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુનો **અનેકાંત** સ્વભાવ છે. તેમાં જે તત્ છે, તે જ અતત્ છે; જે એક છે તે જ અનેક છે; જે સત્ છે, તે જ અસત્ છે; જે નિત્ય છે, તે જ અનિત્ય છે,-એમ એક વસ્તુના વસ્તુત્વનું સાધનાર એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશન તે અનેકાંત છે. એમ તત્ત્વવ્યવસ્થિતિથી પોતે પોતાને વ્યવસ્થાપિત કરતો અનેકાંત જૈન શાસનને અવલંબી વ્યવસ્થિત છે. આ '**અનેકાંત તો પરમાગમનો**× **જીવ-પ્રાણ છે.** અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિષેના ઝઘડાને શમાવનારો, તથા સકલ નયવિલસિતોના વિરોધને મથી નાંખનારો,' એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સર્વગ્રાહી છે. કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન નય-અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી સમગ્ર-સંપૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસે છે, તેથી પરસ્પર કલહ કરતા નયોની તકરારનો અંત આવે છે, અને કોઇ પણ પ્રકારના મતાગ્રહને ઉભવાનું સ્થાન રહેતું નથી. **તત્ત્વના જીવનરૂપ** આ અનેકાંતના આવા પરમ અદ્‌ભુત ચમત્કારિક સર્વસમાધાનકારી સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઇને, પરમ તત્ત્વજ્ઞોએ ઉદારઘોષા+ ઉદ્‌ઘોષણા કરી છે કે-" **અનેકાંત શિવાય તત્ત્વવ્યવસ્થા નથી,**" તે અત્યંત સત્ય છે.

અનેકાંત વસ્તુના સમગ્ર ગ્રહણથી

---

* "स्याद्वादो हि समस्तवस्तुतत्त्वसाधकमेवमेकमस्खलितं शासनमर्हत्सर्वज्ञस्य । स तु सर्वमनेकांतात्मकमित्यनुशास्ति सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकांतस्वभावत्वात् । + + तत्र यदेव तत्तदेवातत्, यदेवैकं तदेवानेकं, यदेव सत्तदेवासत्, यदेव नित्यं तदेवानित्यमित्येकवस्तुवस्तुत्वनिष्पादकं परस्परविरुद्धशक्तिद्वयप्रकाशन मनेकांतः ।" (ઇત્યાદિ, અનેકાંતની પરમ વિશદ હૃદયંગમ વિવેચના માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી વિરચિત સમયસાર ટીકા પરિશિષ્ટ.

× "परमागमस्य जीवं निषिद्धजात्यंधसिंधुरविधानम् ।
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकांतम् ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

"एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन्स्वयम् ।
आलंब्य शासनं जैनमनेकांतो व्यवस्थितः ॥"
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસારટીકા-પરિશિષ્ટ.

+ "इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा मुदारघोषामुदघोषणां ब्रुवे ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥"
—કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત અન્યયોગવ્યવ. દ્વા.

આમ અનંત ધર્માત્મક અખંડ વસ્તુતત્ત્વનું સંપૂર્ણપણે-સમગ્રપણે (as a whole) અત્ર ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં-ધર્મીમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે, વસ્તુતત્ત્વ અનેકાંત છે, છતાં વસ્તુ એક અખંડ ને અભેદ છે,-એમ સમગ્રપણે-સંપૂર્ણપણે અહીં વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે. તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

"સ્યાદ્વાદી વસ્તુ કહીજે, તસુ ધર્મ અનંત લહીજે;
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ....સ્વામી સુજાત."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્યાદ્વાદનું શાસન એક છત્ર;
સ્યાદ્વાદ મુદ્રા જન જેહ લોપે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લેજ કોપે"—(ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ ભવસમુદ્રના નિસ્તારને લીધે, કર્મવજ્રના વિભેદને લીધે, તથા જ્ઞેય વસ્તુ-તત્ત્વના સમગ્રપણે ગ્રહણને લીધે,-આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે, પરંતુ આવા સૂક્ષ્મપણા-વાળો બોધ હજુ આ દૃષ્ટિમા પ્રગટતો નથી, તેમજ તેની નીચેની દૃષ્ટિઓમાં પણ હોતો નથી, કારણ કે તેમાં **તત્ત્વથી ગ્રંથિભેદનો અભાવ** હોય છે.

अवेद्यसंवेद्यपदं यस्मादासु तथोल्वणम् ।
पक्षिच्छायाजलचरप्रवृत्त्याभमतः परम् ॥६७॥

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તો, તેવું પ્રબલ આ સ્થાન;
બીજું પક્ષિછાયા વિષે, જલચર પ્રવૃત્તિ સમાન. ૬૭.

અર્થ:—કારણ કે આ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ તથાપ્રકારે ઉલ્બણ-પ્રબળ હોય છે; અને આનાથી બીજું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે તો અહીં પંખીના પડછાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું હોય છે.

વિવેચન

સૂક્ષ્મ બોધ આ **મિત્રા** વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓમાં નથી હોતો એમ ઉપરમાં કહ્યું, તેનું કારણ એમ છે કે-અત્રે **અવેદ્યસંવેદ્ય પદ** ઉલ્બણ-પ્રબલ હોય છે. અને આનાથી

वृत्तिः—**अवेद्यसंवेद्यपदं**—અવેદ્યસંવેદ્યપદ,-જેનુ લક્ષણ કહેવામાં આવનાર છે તે, **यस्मादासु** કારણ કે આમાં-મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં, **तथोल्वण**-તેવું ઉલ્બણ, તે નિવૃત્તિઆદિ પદના પ્રકારથી પ્રબલ-ઉદ્ધત, **पक्षिच्छायाजलचरप्रवृत्त्याभम्**-પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, પક્ષીના પડછાયામાં તે પક્ષીની બુદ્ધિથી જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, **अतः परम्**-આનાથી પર-બીજું, એટલે વેદ્યસંવેદ્યપદ, આ દૃષ્ટિઓમા તાત્ત્વિક નથી હોતુ, એમ અર્થ છે. કારણ કે ગ્રંથિભેદની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને. આ અતાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ આ મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમા ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ હોય છે,-એમ આચાર્યો વદે છે.

બીજું-ઉલટું એવું જે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** તે અત્રે તાત્ત્વિક હોતું નથી, પરંતુ પક્ષીની છાયા પ્રત્યે જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું મિથ્યા-**અતાત્ત્વિક** હોય છે.

જેમ આકાશમાં પંખી ઉડતું હોય, તેનો પડછાયો પાણીમાં પડે, અને તે પડછાયાને પંખી જાણી કોઈ જલચર તેને પકડવાની ચેષ્ટા કરે-તેની પાછળ દોડે, પણ તેના હાથમાં કાંઈ આવતું નહિં હોવાથી તે ચેષ્ટા જેમ નિષ્ફળ-મિથ્યા જાય; તેમ આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં પણ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** તે જલચરની પડછાયા પાછળ દોડવારૂપ ખોટી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ જેવું હોઈ, યથાર્થ, તાત્ત્વિક (Real, Genuine) હોતું નથી, મિથ્યા પડછાયારૂપ (shadow-like) હોય છે, માત્ર તદાભાસરૂપ હોય છે. કારણ કે હજુસુધી અત્ર ગ્રંથિભેદ થયો નથી, એટલે **તાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ**ની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, પણ **અતાત્ત્વિક** એવું **વેદ્યસંવેદ્યપદ** અત્રે આ મિત્રાદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં હોય છે, અને તે પણ છેલ્લા **યથાપ્રવૃત્તકરણવડે** કરીને જ સાંપડે છે, એમ આચાર્ય ભગવંતોનું કથન છે, કારણ કે કર્મવિવરરૂપ પોળિયો-દ્વારપાલ જ્યારે પોળ અર્થાત્ તત્ત્વમંદિરનું સુખદ્વાર ઉઘાડે ત્યારે જ ખરેખરું તત્ત્વદર્શન થાય છે.

વે. સં. પદ પડછાયારૂપ

> "ભવ અનંતમાં દર્શન દીઠું, પ્રભુ એહવા દેખાડેજી;
> વિકટ ગ્રંથ જે પોળ પોળિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેજી....
> સેવો ભવિયાં વિમલ જિણેસર."—શ્રી યશોવિજયજી.

આ **યથાપ્રવૃત્તકરણ** આદિનું સ્વરૂપ આગળ પહેલી દૃષ્ટિના વર્ણનમાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જીવનો ભાવમલ જ્યારે ઘણો ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવને આ છેલ્લું **યથાપ્રવૃત્તકરણ**-આત્મપરિણામ વિશેષ સાંપડે છે. તેથી કરીને અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉલ્લાસ થઈ 'અપૂર્વકરણ' થાય છે. અને તે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહેજ નહિં-નિવર્તેજ નહિં, એવું 'અનિવૃત્તિકરણ' હોય છે. તેમાં જીવ ગ્રંથિ સુધી આવે ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ, ગ્રંથિભેદ કરતાં અપૂર્વકરણ, અને ગ્રંથિભેદ કરી જીવ સમ્યક્ત્વાભિમુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. આમાં આ ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સાંપડે છે. પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો પાંચમી દૃષ્ટિથી જ હોય છે, ત્યાર પહેલાંની ચાર દૃષ્ટિ સુધી તો મિથ્યાત્વજ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૪૬, ૧૭૦).

યથાપ્રવૃત્ત કરણાદિ

આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી '**અવેદ્યસંવેદ્ય પદ**' ઉલ્બણ-ઉત્કટ પ્રકારનું હોય છે, બહુ બળવાન હોય છે,-જેથી દર્શનમોહને લીધે જીવની મોહદશા હજુ હોય છે. અને અત્રે **વેદ્યસંવેદ્યપદ** જે હોય છે તે તાત્ત્વિક-વાસ્તવિક હોતું નથી, પણ તદાભાસરૂપ-પડછાયારૂપ અતા-

સ્થૂલ બોધ

ત્ત્વિક એવું હોય છે, એટલે જીવની જ્ઞાનદશા હોતી નથી. એટલા માટે જ આ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જીવને જે કાંઇ તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ થતો દેખાય છે, તે માત્ર ઉપરછલો ને ઉપરટપકાનો હોય છે, સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, પણ ઊંડો ને તત્ત્વરહસ્યગામી એવો સૂક્ષ્મ હોતો નથી.

આ ઉપરથી લેવા યોગ્ય ધડો

આ ઉપરથી—પુસ્તકો વાંચીને કે અહીંથી તહીંથી કંઇક જાણીને ઉપરછલા તત્ત્વબોધથી પોતાનું જ્ઞાનીપણું માની બેસનારા પંડિતમન્યોએ કે જ્ઞાનીઓના અનુભવની મલાઈરૂપ 'તૈયાર માલ' પર બેસી ગયેલા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓએ ઘણો ધડો લેવા જેવું છે, ઘણો બોધ લેવા જેવું છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ પાંચમી દૃષ્ટિમાં ઘણી ઊંચી દશા પ્રાપ્ત થયે હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિમાં કેવો અપૂર્વ ગુણગણ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, તે તે પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. તે યથોક્ત **'ગુણસ્થાન'** પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમ્યક્ત્વની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. છતાં તથારૂપ આત્મભાવની પ્રાપ્તિ વિના, મોહભાવ રહિત એવી તથારૂપ જ્ઞાનદશા વિના, પોતાને 'જ્ઞાની' માની બેસવાની 'કલ્પના' કરવી તે 'કલ્પના' જ છે, અને તે પોતાના આત્માને વંચવા-છેતરવા બરાબર છે. કારણ કે 'દશાનું ફળ છે, માન્યાનું ફળ નથી'—એ પરમ તત્ત્વદૃષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત અત્ર બરાબર લાગુ પડે છે.

"મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી ભ્રાંત.
સકળ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

આ એમ કેમ છે? તે માટે કહે છે—

अपायशक्तिमालिन्यं सूक्ष्मबोधविबंधकृत् ।
नैतद्वतोऽयं तत्तत्त्वे कदाचिदुपजायते ॥ ६८ ॥

અપાયશક્તિ માલિન્ય કરે, સૂક્ષ્મ બોધ પ્રતિબંધ;
એહ-વંતને તત્ત્વમાં, કદી ન આ ઉપજંત. ૬૮.

અર્થ:—અપાય શક્તિનું મલિનપણું સૂક્ષ્મબોધને પ્રતિબંધ કરનારું છે, તેથી કરીને આ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને તત્ત્વવિષયમાં આ સૂક્ષ્મ બોધ કદી ઉપજતો નથી.

વૃત્તિઃ—**अपायशक्तिमालिन्यं**-અપાયશક્તિનું માલિન્ય, નરકાદિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું. શું? તો કે-**सूक्ष्मबोधविबंधकृत्**-સૂક્ષ્મ બોધનો વિબંધ-પ્રતિબધ કરનારું છે, કારણ કે અપાયહેતુઓના આસેવનરૂપ ક્લિષ્ટ બીજનો ભાવ-હોવાપણું છે, તેથી કરીને. **नैतद्वतोऽयं**-એ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને આ-સૂક્ષ્મ બોધ નથી હોતો, **तत्**-તેથી કરીને, **तत्त्वे**-તત્ત્વ વિષયમાં, **कदाचिदुपजायते**-કદી ઉપજતો,—અબંધ્ય એવા સ્થૂલ બોધબીજના ભાવથી-હોવાપણાથી.

વિવેચન

ઉપરમાં એમ જે કહ્યું કે આ મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ પ્રબળ હોય છે, પણ તાત્ત્વિક એવું વેદ્યસંવેદ્ય પદ હોતું નથી, અને તેથી કરીને સૂક્ષ્મ બોધ અત્ર હોતો નથી, તે શા કારણથી એમ હોય છે, તેનો અહીં સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. નરક વગેરે અપાયનું જે શકિતરૂપ મલિનપણું છે, તે સૂક્ષ્મ બોધનો વિબંધ-પ્રતિબંધ કરનારું, રોધનારું-અટકાવનારું છે. કારણ કે નરક વગેરે આપે એવા અપાયહેતુઓનું-ક્લિષ્ટ કર્મના કારણોનું આસેવનરૂપ ક્લિષ્ટ બીજ હજુ અહીં સત્તામાં છે, શક્તિરૂપે રહ્યું છે. આ અપાય એટલે શું ? ×'નિરુપક્રમ નામથી ઓળખાતું એવું પૂર્વ કર્મ જ અપાય છે, એમ નિરપાય પુરુષો કહે છે; આ અપાયરૂપ વિચિત્ર કર્મ પાપ આશય ઉપજાવે છે.

અપાય શકિત માલિન્ય

અને પાપ આશય ઉપજાવનારૂં આ અપાયરૂપ ક્લિષ્ટ કર્મનું બીજ જ્યાંસુધી શક્તિરૂપે પણ હોય છે, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજવા દેતું નથી; કારણ કે તે ચિત્તનું એવું મલિનપણું ઉપજાવે છે કે તેમાં સૂક્ષ્મ બોધનો અંતઃપ્રવેશ થઇ શકતો નથી. મેલી પાટી પર જેમ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી, તેમ ચિત્તની પાટી જ્યાંસુધી મલિન હોય ત્યાંસુધી તેમાં સૂક્ષ્મ બોધરૂપ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી. જેમ ચીકાશવાળી સપાટી (Greasy surface) પર પાણી ઠરતું નથી, તેમ ક્લિષ્ટ કર્મમલથી ચીકણી ચિત્તભૂમિ પર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ નિર્મલ જલ ઠરતું નથી-પ્રવેશતું નથી. આ અપાયબીજરૂપ કીડો અંદરથી જ્યાંસુધી અંતરને કોરી ખાતો હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વસંબંધી સૂક્ષ્મબોધ ,ઉત્પત્તિની આશા રાખવી આકાશકુસુમવત્ ફોગટ છે, ત્યાંસુધી જે બોધ થાય તે પોલો જ-પોકળ જ રહેવાનો.

સૂક્ષ્મબોધ રોધક

કારણ કે તે શક્તિરૂપે રહેલું અપાય-બીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધને આડા અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિં, પણ તથારૂપ નિમિત્ત પામી તેમાંથી વૃક્ષ થઇ તેવા વ્યક્ત ફૂલપરિણામની પણ સંભાવના રહે છે. 'જ્યાંસુધી રોગનું બીજ ન ગયું હોય, રોગ નિર્મૂળ ન થયો હોય, ત્યાંસુધી રોગ ક્યારે ઉભરી નીકળશે, ક્યારે ઉથલો મારશે, તે કહી શકાતું નથી; તેમ અપાયબીજ પણ જ્યાસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે ક્યારે ઉભરી આવી-વ્યક્ત સ્વરૂપે ફૂલીફાલી આત્માના સ્વાસ્થ્યને બગાડી નાંખશે, તે કળી શકાતું નથી. આમ આ અપાયશક્તિનું મલિનપણું ખરેખર ! અપાયરૂપ જ થઇ પડે છે, કારણ કે તેના થકી અપાય (અપ+આય) થાય છે, આવેલો લાભ હાથમાંથી ચાલ્યો

બીજમાંથી વૃક્ષ

× " अपायमाहुः कर्मैव निरपायाः पुरातनम् ।
पापाशयकरं चित्रं निरुपक्रमसंज्ञकम् ॥ "—યોગબિન્દુ.

જાય છે, એટલે કે જે કાંઈ બોધનો લાભ થાય, તે સૂક્ષ્મબોધરૂપ ઇષ્ટ પરિણામ આપ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે.

અને આમ આવા અપાયનું-ક્લિષ્ટ કર્મદોષનું બીજરૂપ-શક્તિરૂપ મલિનપણું જેનામાં હોય, તેને સૂક્ષ્મબોધની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, એટલે કે તત્ત્વવિષયનું અંતર્ગત રહસ્યભૂત

સ્થૂલબોધ તો હોય જ

જ્ઞાન હોતું નથી, તત્ત્વની ઊંડી યથાર્થ સાંગોપાંગ સમજણ હોતી નથી. તોપણ આ મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિમાં તત્ત્વસંબંધી સ્થૂલ બોધ તો અવશ્ય હોય છે, કારણ કે અવંધ્ય-અમોઘ-અચૂક એવા સ્થૂલ બોધ-બીજનું અત્ર હોવાપણું છે; અને તે અવંધ્ય હોઇ, આગળ ઉપર ભાવી શુભ ફળ પરિણામનું એટલે કે ભાવી સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઇ પડે છે.

"સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઈહાંજી, સમકિત વિણુ ન હોય"—યો. સજ્ઝાય.

આમ છે તેથી કરીને—

अपायदर्शनं तस्माच्छ्रुतदीपान्न तात्त्विकम् ।
तदाभालंबनं त्वस्य तथा पापे प्रवृत्तितः ॥६९॥

શ્રુતદીપથીં તાત્ત્વિક ના, અપાય દર્શન તાસ;
તેથી પાપ પ્રવૃત્તિ થી, તે હોય તદાભાસ. ૬૯.

અર્થ:—તેથી કરીને શ્રુતરૂપ દીપકથી એનું અપાય દર્શન તાત્ત્વિક હોતું નથી, પણ એને તેની આભાનું-તદાભાસનું અવલંબન હોય છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે પાપમાં એની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

વિવેચન

આમ અપાયશક્તિના મલિનપણાને લીધે **સ્થૂલ બોધ** અત્રે હોય છે, પણ સૂક્ષ્મબોધ નથી હોતો, તેથી કરીને આગમરૂપ દીપકવડે કરીને આ દૃષ્ટિવાળાને **અપાયદર્શન** એટલે

વૃત્તિઃ अपायदर्शनम्—અપાયદર્શન, અપાયનું-દોષનું દર્શન, तस्मात्—તેથી કરીને, श्रुतदीपात्—શ્રુતરૂપ દીપથી, આગમથી, न तात्त्विकम्—તાત્ત્વિક નથી હોતું, પારમાર્થિક નથી હોતું, अस्य—આનું-એમ સંબંધ છે. तदाभालंबनं तु—પણ તેની આભાના અવલંબનવાળું તો, પરમાર્થઆભાસિપથી તો ભ્રાંતિથી હોય છે. (એટલે કે તત્ત્વાભાસ, પરમાર્થાભાસરૂપ અપાયદર્શન હોય છે, તત્ત્વદર્શન નહિં). શા કારણથી? તો કે—तथा पापे+ प्रवृत्तितः—તેવા પ્રકારે પાપમાં પ્રવૃત્તિથી, તેવા પ્રકારે વિચિત્ર અનાભોગ-અજાણતા પ્રકારથી પાપમાં પ્રવૃતિ હોય છે તેટલા માટે.

+પાઠાંતર-अपाये-અર્થાત્ અપાયમાં, પાપરૂપ દોષમાં.

કે કિલષ્ટ કર્મદોષનું જે દર્શન થાય છે, તે તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક હોતું નથી, પરંતુ તત્ત્વના-પરમાર્થના આભાસરૂપ, તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, **તદાભાસરૂપ** હોય છે.

આગમરૂપ દીવો મોહાંધકાર ભર્યા આ લોકમાં સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે, અને આત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચાડનાર એવા કિલષ્ટ કર્મરૂપ અપાયનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ દેખાડી તે કર્મદોષને કેમ દૂર કરવો તેનો સાચો રસ્તો બતાવે છે.

આગમ-દીપક જેમકે-આ આત્મા સ્વરૂપથી શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન સ્વયંજ્યોતિ ને સુખધામ છે. પણ અજીવરૂપ જડ કર્મના દોષથી તેનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવરાયું-ઢંકાઈ ગયું છે. તેના સહજાત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચેલ છે, અને આ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ અપાયથી તે નરકાદિ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અવ્રત-વિષય-કષાય આદિથી તે કર્મનો **આશ્રવ** થાય છે ને પછી **બંધ** થાય છે. દશવિધ ધર્મ આદિ **સંવરથી** નવા કર્મો આવતા અટકી જાય છે, ને તપથી જૂના કર્મોની **નિર્જરા** થાય છે-ખરી જાય છે. અને આમ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયે, આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના પ્રગટપણારૂપ **મોક્ષ** થાય છે.

"કર્મ ભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષ ભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.

જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત.

મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

ઇત્યાદિ પ્રકારે સદાગમરૂપ દીપક તત્ત્વનું સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, કર્મ-આત્માનો સંબંધ દર્શાવી તે કર્મ-અપાય દૂર કરવાનો શુદ્ધ માર્ગ સ્પષ્ટપણે દેખાડે છે. તથાપિ આ જીવની તેવા **સૂક્ષ્મ બોધની** ઊણપને લીધે તેને યથાર્થ તત્ત્વદર્શન થતું નથી. આગમરૂપ દીપકના પ્રકાશથી જો કે આ જીવને કર્મરૂપ અપાય દોષનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થાય છે, તો પણ બોધની દૃષ્ટિમંદતાને લીધે તેને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ-પરમાર્થ સ્વરૂપ હજુ સમજાતું નથી, બરાબર લક્ષમાં આવતું નથી.

એટલે તેનો આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, ઉપર-છલો ને પડછાયા જેવો (Shadow-like) હોય છે. આમ આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વનો-પરમાર્થનો આભાસ આપે એવો હોય છે, પણ તત્ત્વથી ચિત્તમાં અંતઃપ્રવેશરૂપ-સજ્જડ છાપ લાગી જાય એવો હોતો નથી. એથી કરીને ઉપર ઉપરથી તો આ જીવને આત્મા-કર્મ અપાય આદિનો બોધ હોય એવું દેખાય છે, એવો આભાસ ઉપજે છે. કારણ કે શ્રુત શ્રવણાદિદ્વારા તેવા સ્થૂલ પ્રકારે જાણી તેવી વાતો પણ કરે છે; પરંતુ તેનો તે બોધ તત્ત્વથી નહિં હોઇ, ભ્રાંતિરૂપ હોય છે, ખરેખરી અંતઃપ્રતીતિરૂપ હોતો નથી. કારણ કે આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતો જીવ હજુ અજાણતાં પણ તેવા પ્રકારના નાનાવિધ **પાપમાં પ્રવૃત્તિ** કરે છે, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે હજુ તેને નરકાદિ અપાયનું તત્ત્વથી દર્શન થયું નથી, જો થયું હોત તો તે ભીષણ નરકાદિ ગતિના અનંત દુઃખથી ભય પામીને તે તે પાપથી ડરતો રહી-પાપભીરુ રહી, તથાપ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અજાણ્યે પણ પ્રવર્ત્તત નહિં, તેથી દૂરથીજ ભાગત.

તત્ત્વાભાસરૂપ સ્થૂલ બોધ

अतोऽन्यदुत्तरास्वस्मात्पापे कर्मागसोऽपि हि ।
तप्तलोहपदन्यासतुल्या वृत्तिः क्वचिद्यदि ॥ ७० ॥

પદ અવેદ્ય સંવેદ્યથી, અન્ય વેદ્યસંવેદ્ય;
તે તો છેલ્લી ચાર તે, દૃષ્ટિમાંજ સંવેદ્ય.

આથી કર્મ અપરાધથી, પાપકર્મમાં કોય;
તપ્ત લોહપદ ન્યાસ સમ, વૃત્તિ કવચિત જો હોય. ૭૦

અર્થ:—આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય એવું જે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે, તે પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, કર્મના અપરાધથી પણ પાપમાં જો કવચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય, તો તે પણ તપેલા લોઢા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે.

વિવેચન

"એ પદ ગ્રંથિ વિભેદથીજી, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
તપ્ત લોહપદ ધૃતિ સમીજી, અંતસમય નિવૃત્તિ. મનમોહન૦—યો. સજ્ઝા. ૪-૭

વૃત્તિ:-अतोऽन्यद् उत्तरासु—આનાથી એટલે પ્રસ્તુત અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય તે વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ, ઉત્તર એટલે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. अस्मात्-આના થકી, આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, पापे પાપકર્મમાં, હિંસા આદિમાં, कर्मागसोऽपि हि-કર્મના અપરાધથી પણ (કર્મના દોષે કરીને પણ), શું ? તો કે-तप्तलोहपदन्यासतुल्यावृत्तिः—તપ્તલોહપદન્યાસ તુલ્ય વૃત્તિ, એટલે તપેલા લોઢા પર પગ મૂકવા જેવી વૃત્તિ,-અપાયમાં-અપાય થાય ત્યારે સંવેગસાર-સંવેગપ્રધાન એવી, क्वचिद्यदि-કવચિત્ હોય તો હોય, પણ પ્રાયે તો હોતી જ નથી.

ઉપરમાં જે **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ કહ્યું, તેનાથી ઇતર-બીજું એવું જે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે; તે **સ્થિરા** વગેરે પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ **વેદ્યસંવેદ્યપદના પરમ પ્રભાવથી** આ દૃષ્ટિવાળો જોગીજન અપાયમાં અથવા પાપમાં પ્રાયે પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; અને પૂર્વ કર્મના દોષે કરીને પણ જો કવચિત્ કરે, તો તેની તે પાપ પ્રવૃત્તિ, **તપ્તલોહપદન્યાસ** જેવી, એટલે-કે તપેલા લોઢા પર મૂકવા જેવી હોય છે. જેમ તપેલા લોઢા પર પગ મૂકતાં તરત જ આંચકો અનુભવાય છે, પગ ત્યાં ઝાઝો વખત સ્થિતિ કરતો નથી, તરત જ આપોઆપ પાછો ખેંચી લેવાય છે; તેમ આ દૃષ્ટિવાળો મહાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ એટલો બધો **પાપભીરુ** હોય છે, એટલો બધો પાપથી ડરતો રહે છે, કે કવચિત્ કર્મના અપરાધને લીધે પણ જો જાણતાં-અજાણતાં પણ તેની હિંસાદિ પાપમાં કંઇ પ્રવૃત્તિ થઇ જાય, તો તે તરત એકદમ આંચકો અનુભવે છે, પાપમાં તે ઝાઝો વખત ટકતો નથી, ત્યાંથી તે તત્ક્ષણ જ પાછો વળી જાય છે-પ્રતિક્રમી જાય છે.

તપ્તલોહપદ ન્યાસવૃત્તિ

અને તે પ્રવૃત્તિ પણ તે અત્યંત નીરસપણે-અંતરંગ ખેદપણે કરે છે, આત્મભાવથી તો કરતો જ નથી; નિર્ધ્વંસ પરિણામથી કરતો નથી, પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઇને પરાણે-ન છૂટકે કરવી પડે તો કરે છે. આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કાયપાતી જ+ હોય છે, કાયાથી જ એનું પતન થાય છે, એટલે કે કાયા માત્રથી જ તે કવચિત્ પાપમાં પડે-પાપક્રિયા કરે; પણ તે **ચિત્તપાતી** તો હોતો જ નથી, ચિત્તથી તો તેનું કદી પાપમાં પતન થતું જ નથી. કારણ કે તે ભિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે ને શરીર સંસારમાં હોય છે. 'मोक्षे चित्तं भवे तनुः.' એટલે તેનો સર્વ જ યોગ-ધર્મ અર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર યોગરૂપ જ હોય છે.

કાયપાતી, પણ ચિત્તપાતી નહિં

"શ્રી કૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઇ પણ ક્રિયા તે જીવની હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય; અને **જ્યાંસુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ** થાય નહીં ત્યાંસુધી બીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહીં. × × × સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે સંસારને ભજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં

સંસારક્રિયામાં નીરસપણું

+ "कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।
न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापि युक्तिमत् ॥
भिन्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो मोक्षे चित्तं भवे तनु. ।
तस्य तत्सर्व एवेह योगो योगो हि भावतः ॥"—શ્રી યોગબિંદુ.

એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિં. પૂર્વ કર્મના ઉદયરૂપ ભયથી ઘટે છે. જેટલે અંશે ભાવપ્રતિબંધ ન હોય તેટલે અંશે જ સમ્યક્દૃષ્ટિપણું તે જીવને હોય છે.

"અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયાં સંભવે નહિં, એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. × × × **પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે.** દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે. પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમા પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષનું હોય છે"

(વિશેષ માટે જુઓ)—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૩૭૫.

આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષની સમસ્ત સંસાર ચેષ્ટા, **ભાવપ્રતિબંધ વિનાની** હોય છે, **અનાસક્ત ભાવવાળી** હોય છે. આનું **ઉત્તમ દૃષ્ટાંત શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન્** છે. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા. ભોગી છતાં યોગી હતા, સંસારમાં અનાસક્તભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહ્યા હતા. આવું તેમનું લોકોત્તર ચિત્ર ચરિત્ર આચાર્યોના આચાર્ય જેવા સમર્થ કવિવર **યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયજીએ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમા આલેખ્યુ છે કે—

"રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;
ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઇ ન પામે હો તાગ....શ્રીશ્રેયાસ કૃપા કરો" શ્રીયશોવિજયજી.

"यदा मरुन्नरेंद्रश्रीस्त्वया नाथोपभुज्यते ।
यत्र तत्र रतिर्नाम विरक्तत्वं तदापि ते ॥" શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી વીતરાગસ્તવ

અને એવું જ ઉજ્જવલ જીવતું જાગતું જ્વલંત **દૃષ્ટાંત** વર્ત્તમાનયુગમાં **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** જેવા પરમ અધ્યાત્મયોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વીતરાગ પુરુષે પોતાના ઉત્તમ અધ્યાત્મચરિત્રથી પૂરું પાડયું છે તે તેમનું અધ્યાત્મ જીવન જેમા ઓતપ્રોત ગુંથાયેલુ છે એવા તેમના વચનામૃતને મધ્યસ્થ ભાવથી સાદ્યંત અવલોકનારને સહજે પ્રતીત થાય છે. દાખલા તરિકે—

"રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે.

અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે.

"ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે, જેથી વ્યવહારના બધાં કાર્ય ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ."

"અમને તો એવી જંજાળ વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. અમારે વિષે વર્તતો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિષે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી.

"જો કે અમારૂં ચિત્ત નેત્ર જેવું છે. નેત્રને વિષે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણુ પણ સહન થઇ શકે નહીં. બીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. × × × આવી સ્થિતિ છતાં ઉપાધિયોગ તો બળવાનપણે આરાધિયે છીયે. એ વેદવું વિકટ ઓછું લાગતું નથી, કારણ કે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે; તે જેમ દુઃખે, અત્યંત દુઃખે થવું વિકટ છે, તેમ ચિત્તને ઉપાધિ તે પરિણામરૂપ થવા બરાબર છે. સુગમપણાએ સ્થિત ચિત્ત હોવાથી વેદનાને સમ્યક્પ્રકારે વેદે છે, અખંડ સમાધિપણે વેદે છે." ઇત્યાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પ્રાયે પાપ આચરે જ નહિં, અને કદાચને પૂર્વ કર્મની પ્રેરણાથી—પ્રારબ્ધ ઉદયથી તે કિંચિત્માત્ર પણ ક્વચિત્ આચરે, તો તે નિર્ધ્વંસ પરિણામથી તો તેમ કરે જ નહિં, તેથી કરીને તેને બંધ× પણ અલ્પ હોય છે. તે પાપકર્મ આચરતાં પણ તેને તપાવેલા લોઢા પર પગ મૂકવાની જેમ એકદમ આંચકો લાગે છે, અરેરાટી ઉપજે છે, ને હૃદયના ઊંડાણમાંથી ચિત્તના સાચા ભાવથી અત્યંત અત્યંત ખેદ થાય છે. કારણ કે જેણે સમકિત અમૃત રસનો લેશ પણ સ્વાદ ચાખ્યો, તેને બાકસબુકસ જેવા બીજા રસ કેમ ગમે?

સમ્યગ્દૃષ્ટિને અલ્પ બંધ

"તુજ સમકિત રસ સ્વાદનો જાણ, પાપ કુભકતે હો બહુ દિન સેવિયુંજી;
સેવે જો કરમને જોગે તોહિ, વાંછે તે સમકિત અમૃત ધુરે લખ્યુંજી.
જાણ્યો રે જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી.
ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસબુકસ તસ ન રુચે કિમેજી."—શ્રી યશોવિજયજી

આ એવા પ્રકારની કેમ હોય છે? તે માટે કહે છે:—

× "सम्मदिट्ठी जीवो जइवि हु पावं समायरे किंचि।
अप्पोसि होइ बंधो जेण न निद्धंधसं कुणइ॥"—શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર—વંદિત્તા સૂત્ર.

वेद्यसंवेद्यपदतः संवेगातिशयादिति ।
चरमैव भवत्येषा पुनर्दुर्गत्ययोगतः ॥ ७१ ॥

સંવેગાતિશયે કરી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રભાવ;
પુનઃ દુર્ગતિ અયોગથી, છેલ્લી હોય આ સાવ. ૭૧

અર્થ:—વેદ્યસંવેદ્ય પદથકી સંવેગાતિશયને લીધે, આ પાપપ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ હોય છે, કારણકે (તેને) ફરીને દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ**વાળાને કદાચ પાપપ્રવૃત્તિ જો થાય, તો તે તપેલા લોઢા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે, એટલે કર્મદોષ વશે તે કરતાં તેને અંતરંગ ખેદ-પશ્ચાત્તાપરૂપ તીવ્ર બળતરા થાય છે. આવી વિલક્ષણ પ્રકારની **મંદતમ રસવાળી** આ પ્રવૃત્તિ કેમ હોય છે? તેનો અહીં ખુલાસો હોય છે. પ્રથમ તો **વેદ્યસંવેદ્યપદ**ની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાને લીધે જ આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદ (સમ્યગ્દર્શન) **ગ્રંથિભેદથી** પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. 'અત્યંત દારુણ એવી કર્મગ્રંથિને શુભ ભાવવડે ભેદી નાંખીને કદાચિત્ કોઈક જ તે દર્શનને* પામે છે.'

वृत्तिः—वेद्यसंवेद्यपदतो—વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, **संवेगातिशयात्**—સંવેગ અતિશયથી, અતિશય સંવેગને લીધે, **चरमैव भवत्येषा**—આ (પાપપ્રવૃત્તિ) છેલ્લી જ હોય છે. શા કારણથી? તો કે **पुनर्दुर्गत्ययोगतः**—પુનઃ-ફરીને દુર્ગતિના અયોગથી, ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી તેટલા માટે. શ્રેણિક આદિના ઉદાહરણ ઉપરથી.

શંકા—જેનું સદ્દર્શન પ્રતિપતિત (આવીને પાછું પડી ગયું છે) થયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિ હોય છે. સમાધાન-એમ કહેવું તે વાતમાં કાંઈ સાર નથી-માલ નથી. કારણકે અમારા અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન નથી-અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજાયો નથી. ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ નૈશ્ચયિક વેદ્યસંવેદ્ય પદનો ભાવ હોય છે, એવા અભિપ્રાયથી એ (સમ્યગ્દર્શન) વ્યાવહારિક છે. તેમજ—

આ જ (નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ) ચારુ-સુંદર છે, કારણ કે એ હોતાં, પ્રાયે દુર્ગતિમાં પણ માનસદુઃખનો અભાવ હોય છે,—વજ્ર તંદુલની જેમ (વજ્રના ચોખાની જેમ) આને ભાવ પાકનો અયોગ હોય છે તેને લીધે, પણ આનાથી બીજું એવું વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ તો એકાંતથી જ અચારુ-અસુંદર છે.

---

* " तद्दर्शनमवाप्नोति कर्मग्रंथिं सुदारुणम् ।
निर्भिद्य शुभभावेन कदाचित्कश्चिदेव हि ॥
सति चास्मिन्नसौ धन्यः सम्यग्दर्शनसंयुतः ।
तत्त्वश्रद्धानपूतात्मा न रमते भवोदधौ ॥ "

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

બીજું તો સંવેગાતિશય-અતિશય સવેગને લીધે આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અને આ સંવેગાતિશય પણ વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિનું ફળ પરિણામ છે. કારણ કે સમ્યગ્-દર્શન થતાં, ભવસાગરનું સાચેસાચું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, સંસારનું દારુણ અનંત દુઃખમય સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જણાય છે; અને આત્માનું અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ અનુભવગોચર થાય છે. એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય ભયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભય-સ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાળીને વેગે દૂર ભાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી તે સંસારથી ભડકીને ભાગે છે. ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રુચિકર લાગતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગભાવમય વચનામૃત છે કે—

સંવેગ=અત્યંત વેગ

"હે નાથ! સાતમી તમતમપ્રભા નર્કની વેદના મળી હોય તો વખતે સમ્મત કરત. પણ જગતની મોહિની સમ્મત થતી નથી."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાપ, તીવ્ર મુમુક્ષુપણું. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અદ્ભુત સમકિત અમૃતરસ ચાખ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગથી—અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ ભણી દોડે છે. એટલે કે જેમ બને તેમ ત્વરાથી સમસ્ત સંસારબંધ-નથી છૂટી, સકલ કર્મજાલમાંથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ પામ-વાની તેને ઉત્કટ—અતિશય ઇચ્છા હોય છે. કારણ કે તે ભાવે છે કે-'જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામી રહેલો આ ભયંકર ભવસાગર પુરુષોને કેવળ કલેશનું જ કારણ થાય છે, અને સુખનું કારણ તો માત્ર મોક્ષ જ છે, કે જે મોક્ષ જન્મ વગેરે કલેશથી રહિત, ભયશક્તિથી વિમુક્ત અને સદા વ્યાબાધાથી વર્જિત છે.'+

સંવેગ=મોક્ષા-ભિલાપ

અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાપરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધન-રૂપ-કારણરૂપ અર્હદ્ભક્તિ-વાત્સલ્ય વગેરે સતસાધન પ્રત્યે પણ સવેગ-પરમ રુચિ-ભાવ ધરાવે છે. કારણ કે કારણથી જ કાર્યનિષ્પત્તિ-કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એવો અખંડ સનાતન સિદ્ધાંત, ત્રિકાલાબાધિત નિશ્ચલ નિશ્ચય તે હૃદયમાં અવધારે છે. એટલે તે ભગવાન્ અર્હંતોની ભક્તિ-વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોલ્લા-

સંવેગ=પરમ ભક્તિરાગ

+ "जन्ममृत्युजराव्याधिरोगशोकाद्युपद्रुतः ।
क्लेशाय केवलं पुसामहो भीमो भवोदधिः ॥
सुखाय तु परं मोक्षो जन्मादिक्लेशवर्जितः ।
भयशक्त्या विनिर्मुक्तो व्याबाधावर्जितः सदा ॥"—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

સથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોકયું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ-સંવેગ-અદમ્ય ઉત્સાહ રોકયો રોકાતો નથી.

> " यथा सम्यक्त्वभावस्य संवेगो लक्षणं गुणः ।
> स चोपलक्ष्यते भक्तिवात्सल्येनाऽथवार्हताम् ॥
>
> —મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાધ્યાયી.

> " કારણથી કારજ હુવે, એ શ્રી જિન મુખ વાણ...જિનવર !
> પુષ્ટ હેતુ મુજ સિદ્ધિના, જાણી કીધ પ્રમાણ....જિનવર ! "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

> " જિનસેં ભાવ વિના કબૂ, નહિં છૂટત દુઃખદાવ. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ **વેદ્યસંવેદ્ય પદના** પ્રતાપે, ઉપરોક્ત **ત્રણે અર્થમાં સંવેગની** પ્રાપ્તિ હોય છે એટલે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ અત્યંત સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સંસારથી દૂર ભાગે છે, અત્યંત સવેગથી મોક્ષ પ્રત્યે દોડે છે, અત્યંત સંવેગથી-પરમોલ્લાસથી-પરમ ભક્તિરાગથી જિનભક્તિ આદિ મોક્ષસાધનને આરાધે છે. અને આમ **વેદ્યસંવેદ્યપદની** પ્રાપ્તિ થઇ હોવાથી, તથા સંવેગાતિશય ઉપજ્યો હોવાથી, ઉપરમા કહી તે **તપ્તલોહપદન્યાસ** જેવી પાપપ્રવૃત્તિ કદાચ હોય તો હોય; અને તે પણ ચરમ-એટલે **છેલ્લી** જ, છેવટની જ હોય છે, હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઇ કાળે તેનાથી તેવી પાપપ્રવૃત્તિ ફરીથી થવી સંભવતી નથી.

આ પાપ પ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ કહી, તેનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી પુનઃ કદી પણ દુર્ગતિનો-માઠી ગતિનો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને યોગ થવાનો નથી. અત્રે શ્રીમાન્ શ્રેણિક

પુનઃ દુર્ગતિ અયોગ

રાજાનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મહાનુભાવ મહાત્માને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, છતાં પૂર્વ કર્મપ્રયોગથી-પ્રારબ્ધવશે કરીને તેમની છેલ્લી પાપપ્રવૃત્તિ હતી, વ્રત-પચ્ચખાણ આદિ તે ગ્રહી શકતા ન્હોતા, અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હતા. અને જો કે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે બાંધેલા આયુકર્મના પ્રભાવે તેમને નરકગતિની પ્રાપ્તિ થઇ છે, તો પણ તે છેવટની જ છે. તે પછી તો તે આગામી ચોવીશીમાં મહાપદ્મ નામના તીર્થંકર થવાના છે. આવો અપૂર્વ મહિમા **વેદ્યસંવેદ્ય પદરૂપ**-સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો છે. પરમ સત્કવિવર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** ગાયું છે કે:—

> " વ્રત નહીં પચખાણ નહીં, નહીં ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો;
> મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રેણિક ઠાણુંગ જોઇ લ્યો.
> જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. "

સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા

આ વચન કાંઈ અવિરતિપણાની પ્રશંસારૂપ નથી, પરંતુ બાહ્ય–દ્રવ્ય અવિરતિ છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનનો, આત્મજ્ઞાનનો, આત્માનુભૂતિનો કેટલો બધો અચિન્ત્ય અપૂર્વ મહિમા છે, તે સૂચવવા માટે જ છે. વળી ભાવથી જોઈએ તો તેવા સાચા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો અંતરાત્માથી પરભાવથી વિરામ–વિરતિ પામ્યા જ હોય છે બાકી સમ્યગ્દર્શન ને બાહ્ય વિરતિનો સુમેળ તે તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા બરાબર છે. પણ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે જ્ઞાન જાણ્યું તે ન જાણ્યા બરાબર છે; મોટા મીંડારૂપ–શૂન્યરૂપ છે; તેમજ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે ચારિત્ર–વિરતિ–વ્રતપચ્ચખાણ તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે શૂન્યરૂપ–મોટા મીંડા જેવું છે–એમ શ્રી **ભગવતી સૂત્ર**માં ભાખ્યું છે. એનો જ ભાવ સૂચવતા પરમ રહસ્યપૂર્ણ પરમાર્થ-ગંભીર શબ્દોમાં એ જ સ્થળે કવિરાજ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** વદે છે કે—

"જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહિં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યુ સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.

નહિં ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ ચાતુરી,
નહીં મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા ઠરી,
નહીં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો

આ જીવ ને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્યો નહીં,
પચખાણ કીધા ત્યાંસુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યા નહીં;
એ પાચમે અંગે કહ્યો ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો જાણિયું નિજ રૂપને,
કાં તેહવો આશ્રય કરજો ભાવથી સાચા મને,
તો જ્ઞાન તેને ભાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો." શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આત્માનુભૂતિથી અવિનાભાવી એટલે કે **નિશ્ચયથી જેમાં આત્માનુભવ હોય જ** એવા સમ્યગ્દર્શનનો આવો પરમ પ્રભાવ છે. એટલે તે પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી અત્રે કોઈને શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે કે–જેનું સમ્યગ્દર્શન આવીને ચાલી ગયું છે, પ્રતિપાતી થયુ છે, પડી ગયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિનો યોગ હોય છે, તેનું કેમ ?

એનું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે **ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ નિશ્ચયથી વેદ્યસંવેદ્ય પદ** હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદની-વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિં. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર નથી, કારણકે તેથી ભવભ્રમણનો અંત આવતો નથી. ભવભ્રમણનો અંત તો **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ**ની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જે છે, તે જ સુંદર છે, રૂડું છે, ભલું છે, નિર્વ્યાજ સાચેસાચું કલ્યાણકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાયે દુર્ગતિમાં જવું જ પડતું નથી, પણ ક્વચિત્ કર્મવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જવું પડયું (મહાનુભાવ મહાત્મા શ્રેણિક મહારાજની જેમ), તોપણ ત્યાં નરકમાં પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને **માનસિક દુઃખનો અભાવ** હોય છે; વજ્રના ચોખા જેમ પાકે નહિં, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉની આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુલપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

નિશ્ચય વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ

" જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોય. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી **નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ** સંતજન જાણે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને **આત્મ ભાવના** ભાવે છે કે—

" અબધૂ ! ક્યા તેરા ? ક્યા મેરા ?
તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબ અનેરા....અબધૂ૦ "—શ્રી આનંદઘનજી

" હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. બીજું કંઇ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મ્હારું નથી. હું અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ, ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. "

" સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મ્હારે કોઇ મોહ છે નહિં-છે નહિં. હું શુદ્ધ ચિદ્‌ઘન તેજોનિધિ છું. "

" अहमिक्को खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥
जो पस्सदि अप्पाणं अवद्धपुट्ठमणण्णयं णियदं ।
अविसेसमसंजुत्तं शुद्धनयं तं वियाणीहि ॥ "—શ્રી સમયસાર

" सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं, चेतये स्वयमहं स्वमिहैकम् ।
नास्ति नास्ति मम कश्चन मोहः, शुद्धचिद्घनमहोनिधिरस्मि ॥ "— સમયસારકળશ

" પર્યાયદૃષ્ટિ ન દીજીએ, એક જ કનક અભંગ રે. "
નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે **આત્મભાવના** ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કયારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય **ઉદાસીન** ભાવથી **સ્વસ્થ** રહે છે, નિરંતર આત્માના નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદથી અન્ય એવું જે વ્યાવહારિક **વેદ્યસંવેદ્ય-પદ** છે, તે તો એકાંતેજ **અસુંદર** છે, ભલું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિચ્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ **પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદ** પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઇએ.

જે કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदमपदं परमार्थतः ।
पदं तु वेद्यसंवेद्यपदमेव हि योगिनाम् ॥७२॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;
પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય ૭૨

અર્થ:—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચે યોગીઓનું પદ તો **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે ઉપરમાં એકાંતે જ અસુંદર કહ્યું, સારૂં રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ જે પરમાર્થથી

वृत्तिः—**अवेद्यसंवेद्यपदम्**—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, મિથ્યાદૃષ્ટિ આશયસ્થાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે-**अपदं परमार्थतः**-પરમાર્થથી અપદ છે—યથાવસ્થિત વસ્તુ તત્ત્વના અપદનથી—અજાણપણાથી. **पदं तु**-પણ પદ તો, **वेद्यसंवेद्यपदमेव**-વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ,—જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,—અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ 'પદ' છે), **हि**-નિશ્ચયે, **योगिनाम्**-યોગીઓનું.

" सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं, चेतये स्वयमहं स्वमिहैकम् ।
नास्ति नास्ति मम कश्चन मोहः, शुद्धचिद्घनमहोनिधिरस्मि ॥ "—સમયસારકળશ

" પર્યાયદૃષ્ટિ ન દીજીએ, એક જ કનક અભંગ રે. "
નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે **આત્મભાવના** ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કયારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય **ઉદાસીન** ભાવથી **સ્વસ્થ** રહે છે, નિરંતર આત્માના નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદથી અન્ય એવું જે **વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય-પદ** છે, તે તો એકાંતેજ **અસુંદર** છે, ભલું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિચ્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ **પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદ** પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઇએ.

જે કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदमपदं परमार्थतः ।
पदं तु वेद्यसंवेद्यपदमेव हि योगिनाम् ॥ ७२ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;
પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય ૭૨

અર્થ:—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચે યોગીઓનુ પદ તો **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે ઉપરમાં એકાંતે જ અસુંદર કહ્યું, સારૂં રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ જો પરમાર્થથી

वृत्तिः—**अवेद्यसंवेद्यपदम्**-અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, મિથ્યાદૃષ્ટિ આશયસ્થાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે-**अपदं परमार्थतः**-પરમાર્થથી અપદ છે-યથાવસ્થિત વસ્તુ તત્ત્વના અપદનથી-અજાણપણાથી. **पदं तु**-પણ પદ તો, **वेद्यसंवेद्यपदमेव**-વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ,-જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,-અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ' પદ ' છે), **हि**-નિશ્ચય, **योगिनाम्**-યોગીઓનું.

એનું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નિશ્ચયથી વેદ્યસંવેદ્ય પદ હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદની-વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિં. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર નથી, કારણકે તેથી ભવભ્રમણનો અંત આવતો નથી. ભવભ્રમણનો અંત તો નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ જે છે, તે જ સુંદર છે, રૂડું છે, ભલું છે, નિર્વ્યાજ સાચેસાચું કલ્યાણકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાયે દુર્ગતિમાં જવું જ પડતું નથી, પણ ક્વચિત્ કર્મવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જવું પડયું (મહાનુભાવ મહાત્મા શ્રેણિક મહારાજની જેમ), તોપણ ત્યાં નરકમા પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે; વજ્રના ચોખા જેમ પાકે નહિં, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉન્હી આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુલપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

નિશ્ચય વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ

" જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોય. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ સંતજન જાણે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને આત્મ ભાવના ભાવે છે કે—

" અબધૂ ! ક્યા તેરા ? ક્યા મેરા ?
તેરા હૈ સો તેરી પાસે, અવર સબ અનેરા....અબધૂ૦ "—શ્રી આનંદઘનજી

" હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. બીજું કંઇ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મ્હારું નથી. હું અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. "

" સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મ્હારે કોઇ મોહ છે નહિં-છે નહિં. હું શુદ્ધ ચિદ્ઘન તેજોનિધિ છું. "

" अहमिक्को खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥
जो पस्सदि अप्पाणं अबद्धपुट्ठमणण्णयं णियदं ।
अविसेसमसंजुत्तं शुद्धनयं तं वियाणीहि ॥ "—શ્રી સમયસાર

" सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं, चेतये स्वयमहं स्वमिहैकम् ।
नास्ति नास्ति मम कश्चन मोहः, शुद्धचिद्घनमहोनिधिरस्मि ॥ "— સમયસારકળશ

" પર્યાયદૃષ્ટિ ન દીજીએ, એક જ કનક અભંગ રે. "
નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે **આત્મભાવના** ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કયારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય **ઉદાસીન** ભાવથી **સ્વસ્થ** રહે છે, નિરંતર આત્માના નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદથી અન્ય એવું જે **વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય-પદ** છે, તે તો એકાંતેજ **અસુંદર** છે, ભલું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિચ્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ **પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદ** પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઇએ.

જે કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदमपदं परमार्थतः ।
पदं तु वेद्यसंवेद्यपदमेव हि योगिनाम् ॥ ७२ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;
પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય ૭૨

અર્થ:—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચે યોગીઓનું પદ તો **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે ઉપરમાં એકાંતે જ અસુંદર કહ્યું, સારૂં રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ જો પરમાર્થથી

वृत्तिः—**अवेद्यसंवेद्यपदम्**-અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, મિથ્યાદૃષ્ટિ આશયસ્થાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે-**अपदं परमार्थतः**-પરમાર્થથી અપદ છે-યથાવસ્થિત વસ્તુ તત્ત્વના અપદનથી-અજાણપણાથી. **पदं तु**-પણ પદ તો, **वेद्यसंवेद्यपदमेव**-વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ,-જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,-અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ' પદ ' છે), **हि**-નિશ્ચય, **योगिनाम्**-યોગીઓનું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્ત્રી આદિ વેદ્ય વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં,–અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય–વેદવા યોગ્ય વસ્તુ, આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકનો ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક–સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિબંધનરૂપ–કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ્ય જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે–સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે–અનુભવાય છે, (તેનું નામ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારેઃ—

વેદ્ય એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના **ભાવયોગી** સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય–ગ્રહણ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ. ભાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન–અનુભવન–વેદન થવા યોગ્ય છે, તેનું નામ **વેદ્ય** છે. અત્રે વેદ્ય એટલે સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,–કે જે નરક–સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, ભાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ્ય છે.

જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ્ય સંવેદાય તે વે. સં.

આ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય–અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, જાણવામાં આવે છે, તે (વેદ્યસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેનું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, ત્રિકાળમાં ન ફરે એવી નિશ્ચય બુદ્ધિથી સંવેદન થવું, ભાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે.

આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી–સત્શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેનો વિપર્યય મલ–વિપર્યાસ મલ આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ધોવાઇ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની **અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ** હોય છે, એટલે કે વેદ્યસંવેદ્યપદ–સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી, આ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય–ત્રણે કાળમાં કદી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્ય-

આગમવિશુદ્ધ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ

વેદ્યસંવેદ્યજ 'પદ'

વિચારીએ તો 'અપદ' જ છે, એને 'પદ' નામ જ ઘટતું નથી. કારણકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિવાળું આશયસ્થાન છે, એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા યોગીજનોને તે પદ (પગ) મૂકવાનું ઠેકાણું જ નથી, સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો શ્રીમાન્ આનંદઘનજીના વચન પ્રમાણે 'ચરણ ધરણ નહિ ઠાય' એવી સ્થિતિ છે. પણ યોગીઓનું ખરૂં પદ તો,–પગ મૂકવાનું સ્થાન તો, **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જ છે; કારણકે તે જ 'પદ' શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે 'પદ' કહેવાને યોગ્ય છે, તેને જ 'પદ' નામ ઘટે છે.

'ઇચ્છે છે જે જોગીજન'

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ અથવા વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ જે છે તે સ્થિર નથી, અસ્થિર છે, તેને પતનનો ભય છે, અને તે પોતે ભવભ્રમણનો અંત કરી શકતું નથી. પણ જો તે પરંપરાએ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદનું કારણ થાય, એટલે કે તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતાથી–પાત્રતાથી જીવને જો નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ પ્રાપ્ત થાય, તો જ અને ત્યારે જ જીવને ભવભ્રમણનો અંત આવે છે, અને મોક્ષનો યોગ થાય છે. આ **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ** અસ્થિર નથી, સ્થિર જ હોય છે, તેને પતનનો ભય હોતો નથી, અને તેથી શીઘ્ર ભવભ્રમણ અટકી પડી મુક્તિ સાંપડે છે આમ **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ** જ મોક્ષનો અવિલંબે યોગ કરાવે છે, એટલે મોક્ષના અર્થી યોગીજનો સદાય આ **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદને** જ ઇચ્છે છે, પરમાર્થથી તેને જ પરમ ઇષ્ટ ગણે છે; અને બાકી બીજા બધા પદને અપદ જાણી, એક **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદને** જ પોતાનું પદ માને છે; તેને જ પરમ પૂજ્ય-આરાધ્ય-ઉપાસ્ય સમજી આરાધે છે–ઉપાસે છે.

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

वेद्यं संवेद्यते यस्मिन्नपायादिनिबन्धनम् ।
तथाप्रवृत्तिबुद्ध्यापि स्त्र्याद्यागमविशुद्धया ॥७३॥

વૃત્તિઃ–**वेद्यं**—વેદ્ય, વેદનીય, વેદવા યોગ્ય વસ્તુ. વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાન વડે ગ્રાહ્ય એવી વસ્તુ, એમ અર્થ છે. **संवेद्यते**–સંવેદાય છે, ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે નિશ્ચય બુદ્ધિથી પણ જણાય છે, **यस्मिन्**–જેમાં, જે પદમાં–આશયસ્થાનમાં. તે કેવું વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—**अपायादिनिबन्धनम्**—અપાય આદિનું નિબંધન-કારણ, નરક-સ્વર્ગ વગેરેનું કારણ, **स्त्र्यादि**–સ્ત્રીઆદિ, **तथा**–તેવા પ્રકારે, જેથી સામાન્યથી અનુવિદ્ધ (સામાન્ય સાથે સંકળાયેલું). **अप्रवृत्तिबुद्ध्यापि**—અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિથી પણ, એટલે કે તેના ઉપાદાન-ત્યાગ આશયાત્મક બુદ્ધિથી, તેના ઉપાદાન-ત્યાગ (ગ્રહણ-ત્યાગ) આશયવાળી બુદ્ધિવડે કરીને, **संवेद्यते**–સંવેદાય છે, (સ્ત્રીઆદિ વેદ્ય), **आगमविशुद्धया**—આગમથી વિશુદ્ધ એવી, એટલે શ્રુતથી જેનો વિપર્યયમલ દૂર કરાયો છે એવી બુદ્ધિથી. પ્રેક્ષાવતોને-વિચારવાન્ જીવોને પણ આ જ પ્રધાન બંધકારણ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઆદિ ગ્રહણ કર્યું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્રી આદિ વેદ્ય વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં,–અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય–વેદવા યોગ્ય વસ્તુ, આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકનો ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક–સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિબંધનરૂપ–કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ્ય જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે–સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે–અનુભવાય છે, (તેનું નામ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારે:—

વેદ્ય એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના **ભાવયોગી** સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય–ગ્રહણ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ ભાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન–અનુભવન–વેદન થવા યોગ્ય છે, તેનું નામ **વેદ્ય** છે. અત્રે વેદ્ય એટલે સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,–કે જે નરક–સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, ભાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ્ય છે.

જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ્ય સંવેદાય તે વે. સં.

આ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય–અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, જાણવામાં આવે છે, તે (વેદ્યસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેનું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, ત્રિકાળમાં ન ફરે એવી **નિશ્ચય બુદ્ધિથી** સંવેદન થવું, ભાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે.

આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી–સત્શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેનો વિપર્યય મલ–વિપર્યાસ મલ આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ધોવાઇ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની **અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ** હોય છે, એટલે કે વેદ્યસંવેદ્યપદ–સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી, આ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય–ત્રણે કાળમાં કદી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્ય-

આગમવિશુદ્ધ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ

ગ્દૃષ્ટિ પુરુષને, પૂર્વકર્મથી કદાચ ત્યાગ ન કરી શકાય તોપણ, સ્ત્રીઆદિ અપાયહેતુ પ્રત્યે અંતરાત્માથી સદાય અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ જ હોય. તે તે પદાર્થ પ્રત્યે તે કદી પણ આત્મભાવે પ્રવર્તે નહિં જ. કારણ કે—

"સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યા નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષના દર્શન પણ તેણે કર્યા નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઇ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી, એમ તમે જાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં. ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં. જ્ઞાની પુરુષ શિવાય તેનો આત્મા બીજે ક્યાંય ક્ષણવાર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં."   (વિશેષ માટે જુઓ) **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૩૭૧.

અત્રે **સ્ત્રીનું મુખ્યપણું** કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે ભલભલા મોટા વિચારશીલ જીવોને પણ **સ્ત્રી** એ મોટામાં મોટા **પ્રતિબંધનું** કારણ થઈ પડે છે દુર્જય કામ-ચાંડાલ પંડિતોને પણ પીડે છે. 'સ્ત્રી વગેરે મોટા ફાંસાથી ખૂબ જકડાયેલા સંસારી મુસાફરો 'ભવ' નામના મોટા અંધારા કૂવામાં પડે છે.' માટે મુખ્ય એવો આ સ્ત્રી-પ્રતિબંધ ટળતાં, બીજા પ્રતિબંધો પણ સહેજે તૂટવાનો અવકાશ મળે છે ×

"આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.
એક વિષયને જીતતાં, જીતિએ સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિએ, દળ પુર ને અધિકાર."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

નારી નિંદા

જીવને આ જગતમાં જો મોટામાં મોટું અપાયનું-આત્મહાનિનું કોઈ પણ કારણ હોય, કલ્યાણનું મોટામાં મોટું પ્રતિબંધક કોઇ પણ કારણ હોય, તો તે સ્ત્રી જ છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ આ સ્ત્રીની નિંદા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. જેમ કે–'વાણીમાં* જે અમૃત અને હૃદયમાં હાલાહલ વિષ ધારે છે એવી આ નિસર્ગ-કુટિલ સ્ત્રી કોણે નિર્માણ કરી છે તે અમે જાણતા નથી!

× "निर्दयः कामचंडालः पंडितानपि पीडयेत्।
यदि नाध्यात्मशास्त्रार्थबोधयोधकृपा भवेत्॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર.
"अङ्गनादिमहापाशैरतिगाढं नियन्त्रिताः।
पतन्त्यंधमहाकूप भवाख्ये भविनोऽध्वगाः॥"
—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

* "धारयन्त्यमृतं वाचि हृदि हालाहलं विषम्। निसर्गकुटिला नार्यो न विद्मः केन निर्मिताः॥
वज्रज्वलनलेखेव भोगिदंष्ट्रेव केवलम्। वनितेयं मनुष्याणां संतापभयदायिनी॥

વજ્રાગ્નિની લેખાની જેમ અને સાપની દાઢની જેમ આ વનિતા મનુષ્યોને કેવળ સંતાપ અને ભય આપનારી છે. સંતોના પણ ચિત્તમાં વસતિ બાંધતી એવી આ નિઃશંક સ્ત્રી જગત્પૂજ્ય એવા ગુણસમૂહને ઉદ્વાસિત કરે છે-દેશવટો દે છે. ક્રોધ પામેલી ફુંફાડા મારતી નાગણને આલિંગન કરવું સારું, પણ નરકપદ્ધતિરૂપ નારીને કૌતુકથી પણ આલિંગવું સારું નહિં. ઇંદ્રિયાર્થોનો પ્રકોપ કરનારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદયમાં એવો દાહ ઉપજાવે છે કે જેવો સ્પર્શવામાં આવેલી અગ્નિશિખા ઉપજાવતી નથી. સ્ત્રી સંધ્યાની પેઠે ક્ષણરાગવંતી છે, નિમ્નગા (નદી) જેમ નીચ-પ્રિયા છે, તથા બીજના ચંદ્રમાની પેઠે વક્ર-વાંકી હોય છે.' ઇત્યાદિ.

અને આમ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ જેમ અત્યંત હેયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, તેમ 'આદિ' શબ્દથી અન્ય સર્વ વસ્તુસ્વરૂપ પણ તેના યથાર્થ સ્વરૂપે અત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સંવેદાય છે. તેથી તે સર્વ હેય-ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. આ વસ્તુ ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો સ્પષ્ટ વિવેક, નિર્ધાર, નિશ્ચય બુદ્ધિ, સંવેદન તેના આત્મામાં દૃઢ છાપપણે અંકિત થઇ ગયેલ હોય છે. એટલે ભલે કદાચ તે તે પ્રમાણે આચરણ ન પણ કરી શકે, અર્થાત્ સ્ત્રીઆદિ હેય છે, તેનો તે ત્યાગ ન કરી શકતો હોય, અથવા વિરતિ-પ્રત્યાખ્યાન આદિ આદેય છે, તેનું તે ઉપાદાન-ગ્રહણ ન કરી શકતો હોય, તોપણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કંઇ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મદોષ વશે તેમ કરવાની કદાચ પોતાની અશક્તિ-નિર્બળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખરો આત્મસંવેદનમય ખેદ રહે છે કે અરે! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિ આદિ હું આદરી શકતો નથી. આમ તે જ્ઞાનીના અંતરમાં ભેદ પડી જાય છે અજ્ઞાનીને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર્ભેદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં, વૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર હોય છે.

હેય-ઉપાદેય વિવેક

કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને ભેદવિજ્ઞાન થયું છે. સ્વ-પર વસ્તુનો ભેદ તેણે જાણ્યો છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવો હું શુદ્ધ આત્મા છું, એવા બીજભૂત-મૂળભૂત જ્ઞાનનું અંતઃપ્રતીતિમય અખંડ સંવેદન-અનુભવન તેને વર્તે છે. સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાનરૂપ

उद्वासयति निःशङ्का जगत्पूज्यं गुणव्रजम्। बध्नती वसतिं चित्ते सतामपि नितम्बिनी॥
वरमालिङ्गिता क्रुद्धा चलल्लोलाऽत्र सर्पिणी। न पुनः कौतुकेनापि नारी नरकपद्धतिः॥
हृदि दत्ते तथा दाहं न स्पृष्टा हुतभुक्शिखा। वनितेयं यथा पुंसामिन्द्रियार्थप्रकोपिनी॥
सन्ध्येव क्षणरागाढ्या निम्नगेवाधरप्रिया। वक्रा बालेन्दुलेखेव भवन्ति नियतं स्त्रियः॥"

—જ્ઞાનાર્ણવ.

આ આત્મસંવેદન સર્વ ભાવયોગીને સામાન્ય (Common) છે. એટલે કે અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે (દર્શનવડે) શાહ્ય એવી વેદ્ય વસ્તુનું આ સામાન્ય દર્શન સર્વ ભાવયોગીને હોય છે, અને તેઓને આ વેદ્ય વસ્તુ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે. પણ સામાન્ય દર્શન જે થયું તેનું સમ્યગ્ દર્શન-શ્રદ્ધાન-આત્મસંવેદન-અનુભવન-સંપ્રતીતિ તો તે સર્વને સામાન્ય છે. અર્થાત્ જે કોઈ ભાવયોગી છે, તેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ હોય છે; અને જેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે જ ભાવયોગી છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ એ જ ભાવયોગી છે.

આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે-બોધબીજભૂત-મૂળભૂત આત્મસંવેદનવાળું, આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે.

મૂળ વસ્તુનું બીજભૂત જ્ઞાન

પણ તે બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું-આત્મસંવેદન વિનાનું-બીજું બધુંય ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય, તો ત્યાં વેદ્યસંવેદ્ય પદ નથી. એટલા માટે જ સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂળ બીજભૂત આવશ્યક તત્ત્વમય જ્ઞાન જેને હતું, પણ બીજું કાંઈ પણ જ્ઞાન જેને ન્હોતું, એવા 'તુષમાષ' જેવા અતિ મંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને ચૌદ પૂર્વ કંઈક ઊણા જાણનારા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્રપારંગતો પણ રખડ્યા છે, તેનું કારણ આ બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન ન્હોતું એ છે. તેમણે સર્વ શાસ્ત્રો જાણ્યા, પણ મૂળ બીજભૂત જે આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે ફરસ્યું નહિં, આ જીવ અને આ દેહ એવો સ્પષ્ટ આત્મસંવેદનરૂપ નિશ્ચય તેમણે કર્યો નહિં, તેથી તેમ થયું. આમ મૂળ બીજભૂત જ્ઞાન જ્યાં અવશ્ય છે એવા વેદ્યસંવેદ્ય પદના સદ્ભાવે થોડું જઘન્ય જ્ઞાન પણ શીઘ્ર મહાકલ્યાણકારી થાય છે, અને તેના અભાવે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ તેવું કલ્યાણકારી થતું નથી. આ વેદ્યસંવેદ્ય પદનો-સમ્યગ્ દર્શનનો અતિ અતિ અદ્ભુત મહિમા બતાવે છે. આ અંગે અતિ અદ્ભુત ચમત્કારિક રહસ્યમય સમાધાન **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પ્રકાશિત કર્યું છે:—

"બીજું પ્રશ્ન ચૌદ પૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઊણા એવા અનંત નિગોદમાં લાભે અને જઘન્ય જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમા અધિક પંદર ભવે મોક્ષે જાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?-એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે તે જ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્ય જ્ઞાન બીજું અને એ પ્રસંગ પણ બીજો છે. જઘન્ય જ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન, અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે. એટલા માટે એમ કહ્યું અને એક દેશે ઊણું એવું ચૌદ પૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન શિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું. અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન જિને બોધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં દેશે ઊણું ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. દેશે ઊણું કહેવાથી

આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચૌદપૂર્વને છેડે ભણી ભણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રખડ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધા જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અલ્પ ભાગ માટે અભ્યાસમાં પરાભવ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઇ ભાષા અઘરી, અથવા અર્થ અઘરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને દુર્લભ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઉણાઇ, તેણે ચૌદ પૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્ફળ કર્યું. એક નયથી એવી વિચારણા પણ થઇ શકે છે. કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાના) ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઇ અંતરં નથી, જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ બેયે બોજો જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોજો ઉપાડ્યો, ભણી ગયા તેણે મને બોજો ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે. જેને ઘેર આખો લવણ સમુદ્ર છે તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને બીજા કેટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. અને જ્ઞાન દષ્ટિએ જોતાં મહત્વનું તે જ છે.

તો પણ હવે બીજા નય પર હવે દષ્ટિ કરવી પડે છે. અને તે એ કે કોઇ રીતે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે, અને કાળે કરીને પાત્રતા પણ પામશે, અને પાત્રતા બીજાને પણ આપશે. એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ અહીં કરવાનો હેતુ નથી. પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો તો નિષેધ કરીએ તો એકાંતવાદી નહીં કહેવાઇએ." ઈત્યાદિ –(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૫.

तत्पदं साध्ववस्थानाद्भिन्नग्रन्थ्यादिलक्षणम् ।
अन्वर्थयोगतस्तन्त्रे वेद्यसंवेद्यमुच्यते ॥ ७४ ॥

તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિ થકી, ભિન્ન ગ્રંથ્યાદિરૂપ;
'વેદ્યસંવેદ્ય' શાસ્ત્રમાં, કહ્યું અર્થ અનુરૂપ. ૭૪

અર્થ:—તે ભિન્નગ્રંથિ વગેરે લક્ષણવાળું પદ, સમ્યક્ અવસ્થાનને–સ્થિતિને લીધે, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, શાસ્ત્રમાં 'વેદ્યસંવેદ્ય' કહેવાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે, જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ્ય યથાવસ્થિતપણે, જેમ છે તેમ, સંવેદાય

वृत्तिः—तत्पदम्–તે પદ. પદન થકી, પદરૂપ થવાથકી પદ, એટલે આશયસ્થાન, साध्ववस्थानात् સાધુ અવસ્થાનને લીધે, પરિચ્છેદથી સમ્યક્ અવસ્થાનને લીધે, સમ્યક સ્થિતિથી. भिन्नग्रन्थ्यादिलक्षणम्– ભિન્નગ્રંથિઆદિ લક્ષણવાળું, ભિન્નગ્રંથિ–દેશવિરતિરૂપ. શું? તો કે–अन्वर्थयोगतः–અન્વર્થ યોગથી, तंत्रे–તંત્રમાં, સિદ્ધાંતમાં, वेद्यसंवेद्यमुच्यते–વેદ્યસંવેદ્ય કહેવાય છે,–આના વડે કરીને વેદ્ય સંવેદાય છે, એટલા માટે.

છે, આત્માનુભવગોચર થાય છે, તે પદ 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' નામથી શાસ્ત્રમાં ઓળખાય છે.

વેદ્યસંવેદ્ય તેજ 'પદ'

સમ્યક્ પ્રકારે અવસ્થાનવાળું, સ્થિતિવાળું, સ્થિરતાવાળું હોવાથી તેને 'પદ' નામ બરાબર ઘટે છે, કારણ કે 'પદ' એટલે પદ-પગ મૂકવાનું યથાર્થ 'પદ' સ્થાન; અને તે સ્થિરતાવાળું હોય, ડગમગતું ન હોય, તો જ ત્યાં પદ (પગ) મૂકી શકાય; નહિં તો ત્યાં 'ચરણ ધરણ નહિં ઠાય,'-ત્યાં પગ મૂકી શકાય જ નહિં. પણ અત્રે તો ભાવથી તેવી સ્થિરતા હોય જ છે, એટલે આ પદને 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' નામ આપ્યું, તે તે શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં બરાબર ઘટે છે, પરમાર્થથી તેમ જ છે.

કારણ કે આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવપ્રધાન છે. અને આ આત્મ પદ જ વાસ્તવિક પદ છે, બાકી બીજા બધા અપદ છે. કારણ કે જે સહજ

આત્મસ્વભાવ 'પદ'

આત્મસ્વરૂપ છે, સહજ આત્મસ્વભાવ છે, તેજ ત્રિકાલાબાધિતપણે સ્થિર હોય છે, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદનું-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જે નિશ્ચયરૂપ ભાન થવું, અનુભવન થવું, સંવેદન થવું, તે પણ ત્રણે કાળમાં ફરે નહિં એવું સ્થિર નિશ્ચલ હોઇ 'પદ' નામને યોગ્ય છે. તે શિવાયના-આત્મસ્વભાવ પદથી અતિરિક્ત એવા બીજા બધાય કહેવાતા પદ તે પદ નથી, પણ અપદ છે, કારણ કે તે સ્વભાવરૂપ ન હોવાથી, અસ્થિર છે, અનિયત છે. એટલે આ અસ્થિરરૂપ દ્રવ્ય-ભાવ અપદોને મૂકી દઇ, નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ આ એક, નિયત, સ્થિર, એવો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતો ભાવ (પદ) ગ્રહણ કરે છે.

> " आदम्हि दव्वभावे अपदे मोत्तूण गिण्ह तह णियदं ।
> थिरमेगमिमं भावं उवलब्भंतं सहावेण ॥ " —શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૦

કારણ કે *'આ ભગવાન્ આત્મામાં બહુ દ્રવ્ય-ભાવોની મધ્યે જે અતત્ સ્વભાવે ઉપલબ્ધ થતા-અનુભવાતા, અનિયતપણાની અવસ્થાવાળા, અનેક, ક્ષણિક, એવા વ્યભિચારી ભાવો છે,-તે સર્વેય પોતે અસ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ કરનારનું સ્થાન થવાને અશક્ય હોવાથી અપદરૂપ છે. અને જે તત્ સ્વભાવથી-આત્મસ્વભાવથી ઉપલબ્ધ થતો-અનુભવાતો, નિયતપણાની અવસ્થાવાળો, એક, નિત્ય, અ અવ્યભિચારી ભાવ છે,-તે એક જ, પોતે સ્થાયીપણાને લીધે સ્થિ

અપદ અનેક, પદ એક જ

---

* " इह खलु भगवत्यात्मनि बहूनां द्रव्यभावानां मध्ये ये किल अतत्स्वभावेनोपलभ्यमानाः, अनियतत्वावस्थाः, अनेके, क्षणिकाः, व्यभिचारिणो भावाः ते सर्वेऽपि स्वयमस्थायित्वेन स्थातुः स्थानं भवितुमशक्यत्वात् अपदभूताः । यस्तु तत्स्वभावेनोपलभ्यमानः नियतत्वावस्थः, एकः, नित्यः, अव्यभिचारीभावः, स एक एव स्वयं स्थायित्वेन स्थातुः स्थानं भवितुं शक्यत्वात् पदभूतः । ततः सर्वानेवास्थायिभावान् मुक्त्वा स्थायिभावभूतं परमार्थरसतया स्वदमानं ज्ञानमेकमेवेदं स्वाद्यं ॥"-અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની સમયસારટીકા. ગા. ૨

કરનારનું સ્થાન થવાને શકય હોવાથી, પદરૂપ છે. તેથી કરીને સર્વેય અસ્થાયી ભાવોને મૂકીને, સ્થાયી ભાવરૂપ, પરમાર્થ રસપણે સ્વાદમાં આવતું, એવું આ જ્ઞાન એક જ સ્વાદ્ય-સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે'-(સંવેદ્ય છે).

તાત્પર્ય કે સહજ સ્વભાવરૂપ જ્ઞાયક એવો એક આત્મભાવ જ-આત્મપદ જ સ્થાયી છે, સ્થિર છે, એટલે ત્યાં જ સ્થિતિ-સ્થિરતા થઇ શકે, માટે તે જ પરમાર્થથી ખરેખરૂં પદ છે. બાકી એ આત્મભાવ સિવાયના બીજા બધાય ભાવો પોતે જ અસ્થાયી છે, અસ્થિર છે, ડગમગતા છે, એટલે ત્યાં સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકવી સંભવતી નથી, માટે તે બધાય અપદ છે.

અને આ આત્મપદરૂપ પારમાર્થિક પદ તો સ્વસંવેદનજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિને સાક્ષાત્ અનુભવગોચર હોય જ છે, એટલે તે સ્થિર પદમાં તેની સ્થિતિ હોવાથી, એના એ વેદ્યસંવેદ્ય પદને 'પદ' કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે. આ શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ પદની** પરમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષોએ ઠેર ઠેર મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી, તે **સ્વરૂપ પદનો** ખૂબ **મહિમા** ગાયો છે. જેમકે—

"જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

"ચરણ કમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ થિર પદ દેખ;
સમલ અથિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર દેખ....વિમલજિન દીઠા લોયણ આજ.
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ૦
અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ૦"-યોગિરાજ આનંદઘનજી.

"શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાજી;
આતમ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાજી."-તત્ત્વરંગી મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવરૂપ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું** હોય છે; અને **ગ્રંથિભેદ, દેશવિરતિ** આદિ લક્ષણોથી તે સૂચિત થાય છે. 'આ કર્મ-ગ્રંથિ જે અત્યંત કલેશ ઉપજાવનારી અને પર્વત જેવી મહાબલવાળી હોઇ ભેદવી દુષ્કર છે,

તે જ્યારે તીક્ષ્ણ ભાવ વજ્રથી ભેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે,–જેમ રોગીને ઔષધવડે કરીને રોગ દૂર થતાં ઉપજે છે તેમ.' (યોગબિન્દુ)

ભાવ દેશવિરતિ આદિ

દેશવિરતિ,–સમ્યગ્દર્શન જેનું મૂલ છે એવી ભાવ દેશવિરતિ, ભાવ સર્વ-વિરતિ આદિ પણ આ વેદ્યસંવેદ્ય પદનું લક્ષણ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન થયા પછી જીવ સ્વયમેવ સ્વાભાવિક રીતે જ પરપરિણતિથી–પરભાવથી ઓસરતો જાય છે, અને સ્વભાવપરિણતિ ભણી ઢળતો જાય છે–સંચરતો જાય છે. સમાધિરસ ભર્યા શુદ્ધ નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું અથવા જિનસ્વરૂપનું દર્શન થયા પછી, અનાદિકાળથી વિસરાઇ ગયેલા આત્મ-સ્વરૂપનું ભાન આવ્યા પછી, જીવ અવશ્યમેવ સકલ વિભાવ ઉપાધિથી ભાવથી પાછો હઠે છે, ઓસરે છે, પ્રતિક્રમે છે; અને શુદ્ધ આત્મસત્તાની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિની ચરણધારા

અને આમ અનાદિની મોહાદિની ધૂમિ (ઘૂમાવો–ભ્રમણા) ઉતરી જતાં ને અમલ અખંડ અલિપ્ત એવો આત્મસ્વભાવ સાંભરી આવતાં, તત્ત્વરમણરૂપ શુચિ–પવિત્ર–શુકલ–શુદ્ધ ધ્યાનને જીવ આદરે જ છે, અને સમતારસના ધામરૂપ જિનમુદ્રાને–શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને વરે છે, પ્રાપ્ત કરે છે. જિનદર્શન આદિ શુદ્ધ ઉત્તમ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થકી, વસ્તુના સાધર્મ્યથી આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ ઓળખાણ થતાં, તે પ્રત્યે બહુમાનયુક્ત રુચિ ઉપજે છે, એટલે પછી તે રુચિને અનુયાયી–અનુસરતું વીર્ય–આત્મસામર્થ્ય પ્રવર્તે છે, અને તે 'ચરણધારા' આત્મચારિત્રની અખંડ પરંપરા સાધે છે. આમાં દેશવિરતિ–સર્વવિરતિ આદિનો ભાવથી સમાવેશ થઇ જાય છે. મહાન્ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીએ સાક્ષાત્ ×જિનદર્શનનો અનુભવ થતાં પરમ ભાવાવેશથી લલકાર્યું છે કે—

"દીઠો સુવિધિ જિણંદ સમાધિરસે ભર્યો....હો લાલ૦
ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો.... " "
સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો.... " "
સત્તા સાધન માર્ગ ભણી એ સંચર્યો.... " " દીઠો૦
મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે.... " "
અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે.... " "
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન ભણી જે આદરે.... " "
તે સમતારસ ધામ સ્વામી મુદ્રા વરે.... " " દીઠો૦

× जह मूलाओ खंधो साहापरिवारबहुगुणो होइ।
तह जिणदंसणमूलो णिद्दिट्ठो मोक्खमग्गस्स ॥–શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી કૃત શ્રી અષ્ટપ્રાભૃ

પ્રભુ મુદ્રાને યોગ પ્રભુ પ્રભુતા લખે....હો લાલ.
દ્રવ્ય તણે સાધર્મ્ય સ્વ સંપત્તિ ઓળખે.... „ „
ઓળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે.... „ „
રુચિ અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા સધે....હો લાલ૦ દીઠો૦ ''—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આત્મસ્વરૂપનું ભાન થતાં પરભાવ પ્રવૃત્તિ ઘટે છે, ને સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ વધે છે, એટલે સ્ત્રી આદિ સમસ્ત પરભાવ હેય છે-ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચયરૂપ વિવેક આત્મામાં થાય છે. તેથી કરીને ખરેખરા **ભાવથી** આ જીવના **દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ** આદિ પરિણામ અવશ્ય ઉપજે છે. અને આ સમસ્તની પરમ રહસ્યભૂત મુખ્ય ચાવી (Master-Key) આ છે કે—**આત્માનો ગ્રાહક થાય એટલે પરનું ગ્રહણપણું એની મેળે છૂટી જાય છે, તત્ત્વનો ભોગી થાય એટલે પરનું ભોગ્યપણું આપોઆપ ટળે છે.**

'આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરગ્રહણતા'

"આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરગ્રહણતા,
તત્ત્વભોગી થયે ટળે પરભોગ્યતા." ધર્મ૦ શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિપણું એ જ **નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે, એ જ સાચું સમકિત, પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન છે. એ 'પદ'ની પ્રાપ્તિ વિના વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી પોતાનું સમકિતીપણું માની બેસનારા ભ્રાંતિમાં રમે છે, અને તેવી ભ્રાંતિથી આગળ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતાં અટકે છે. પણ જે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી સંતોષ ન માનતાં, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો નિરંતર લક્ષ રાખી-વેદ્યસંવેદ્ય પદને ઝંખતા રહી તેની પ્રાપ્તિ વિના જંપતા નથી, તે અવશ્ય આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતા રહે છે. એ આ ઉપરથી સહેજે સમજાય છે.

। इति वेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ અધિકાર

તેનાથી અન્ય કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदं विपरीतमतो मतम् ।
भवाभिनन्दिविषयं समारोपसमाकुलम् ॥ ७५ ॥

वृत्तिः—अवेद्यसंवेद्यपदं विपरीतम्-અવેદ્યસંવેદ્ય પદ વિપરીત, अतो-આનાથી, આ વેદ્યસંવેદ્ય પદથી, मतम्-મત છે, ઇષ્ટ છે, માનેલું છે.

તે આ પ્રકારે—'અવેદ્ય' એટલે અવેદનીય-ન વેદી શકાય તે, વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય નહિં તે-ગ્રહણ ન કરી શકાય એવું,-તથાપ્રકારના

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તો, એહ થકી વિપરીત;
ભવાભિનંદી વિષયી તે, સમારોપણ સહિત. ૭૫.

અર્થ:—એનાથી વિપરીત તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ કહ્યું છે. તેનો વિષય ભવાભિનંદી છે,–(ભવાભિનંદી જીવને તે હોય છે), અને તે સમારોપથી સમાકુલ એવું હોય છે.

વિવેચન

"એહ થકી વિપરીત છેજી, પદ તે અવેદ્યસંવેદ્ય;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, હોય તે વજ્ર અભેદ્ય....મન૦—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૪-૮

ઉપરમાં જે **વેદ્યસંવેદ્ય પદ**નું લક્ષણ કહ્યું, તેનાથી વિપરીત–ઉલટા પ્રકારનું જે છે, તે '**અવેદ્યસંવેદ્ય પદ**' કહ્યું છે. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:—

'અવેદ્ય' એટલે શું?

'અવેદ્ય' એટલે અવેદનીય,–ન વેદાય, ન અનુભવાય એવું. વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે તથાપ્રકારના **ભાવયોગી** સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે જે ગ્રાહ્ય-ગ્રહણ કરી શકાય એવું નથી, તે અવેદ્ય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના સમાન પરિણામનું અત્ર ઉપજવું થતું નથી. એટલા માટે જ આ 'અવેદ્ય' કહ્યું છે. **ભાવયોગીઓને** સામાન્યપણે વસ્તુસ્થિતિનું અમુક પ્રકારનું સામાન્ય-સમાન ભાવવાળું સંવેદન, અનુભવન, સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જેથી તેઓને સમાન પરિણામરૂપ સ્વસંવેદન, સમ્યગ્દર્શન, અનુભૂતિ હોય છે. જેમકે–'**છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે**'–એવા ભેદજ્ઞાનરૂપ સમાન અનુભવનો નિશ્ચય સામાન્યપણે સર્વ ભાવયોગીઓને હોયજ છે. એવો અનુભવ અવિકલ્પરૂપ–નિર્વિકલ્પ બોધરૂપ હોય છે, એમાં કોઈ પણ વિકલ્પ હોતો નથી, એટલે તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે. કારણ કે 'દર્શન' અવિકલ્પરૂપ કહ્યું છે, ને જ્ઞાન

સમાન પરિણામની અનુપપત્તિને લીધે. (તેવું સમાન પરિણામ ઘટતું નથી તેથી).

આવું જે 'અવેદ્ય' તે સંવેદાય છે, એટલે કે અજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે ઉપપ્લવ-સાર–વિપર્યાસરૂપ (ગોટાળાવાળી) એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ વડે કરીને મૃગતૃષ્ણા જલની જેમ જે પદમાં જણાય છે, તે તથાપ્રકારનું અવેદ્યસંવેદ્ય છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

भवाभिनन्दिविषयं—ભવાભિનંદી જેનો વિષય છે એવું, ભવાભિનંદીરૂપ વિષયવાળું. એનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. (ભવાભિનંદી એટલે ભવને–સંસારને અભિનંદનારો, વખાણનારો, સંસારમાં રાચનારો).

समारोपसमाकुलम्—સમારોપથી સમાકુલ–અત્યંત આકુલ મિથ્યાત્વના દોષથી અપાય પ્રત્યે ગમનાભિમુખ એવા સમારોપથી તેવા પ્રકારે પણ તે ગલિત છે, એમ અર્થ છે.

વિકલ્પરૂપ છે. પણ 'અવેદ્ય'માં તો તેવા પ્રકારનું ભાવયોગીગમ્ય એવું કોઇ પણ સામાન્ય સંવેદન-દર્શન હોતું નથી તેથી જ તેને '**અવેદ્ય**' નામ આપ્યું છે.

અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો **ભાવયોગીઓની** સામાન્યપણે, પોતપોતાની આત્મદશા અનુસાર જૂદી જૂદી સમાન કક્ષાઓ હોય છે, કે જેમાં સામાન્યપણે વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે અમુક વસ્તુનું અમુક પ્રકારનું સમાન સંવેદન, દર્શન, અનુભવન હોય છે. પણ આ '**અવેદ્ય**'માં તો એવી કોઇ સમ્યગ્દૃષ્ટિની કક્ષાના સમાન સંવેદન પરિણામની ઉપપત્તિ થતી નથી, 'અવેદ્ય' એવી કોઈ જઘન્ય યોગકોટિમાં પણ આવતું નથી-પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે જ એને 'અવેદ્ય' કહ્યું છે.

સંવેદ્ય એટલે એવું અવેદ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, જણાય છે, અનુભવાય છે તે. અત્રે મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. એટલે તે અજ્ઞાનનું આવરણ જેટલું ખસ્યું હોય, તેટલા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ઉપપ્લવરૂપ-વિપર્યાસરૂપ-

અજ્ઞાનરૂપ મિથ્યા સંવેદન

ગડબડગોટાળારૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જે **અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન**-જાણપણું અત્રે થાય છે, તે મૃગતૃષ્ણા જેવું ખોટું હોય છે. મૃગતૃષ્ણા (ઝાંઝવાનું જલ) જેમ જૂઠી હોય છે, મિથ્યા હોય છે, તેમ આ અવેદ્યસંવેદન પણ જૂઠું છે, મિથ્યા છે; કારણ કે મિથ્યાભાસરૂપ ખોટા ઝાંઝવાના પાણીને સાચા માનવારૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિ-ભ્રમણા અહીં હોય છે. પરમ* તાત્ત્વિકશેખર શ્રીમાન્ **અમૃતચંદ્રાચાર્યજી** કહે છે કે—

'અજ્ઞાનથી મૃગતૃષ્ણાને-ઝાંઝવાના જલને જલબુદ્ધિથી પીવાને મૃગલાઓ દોડે છે, અજ્ઞાનથી અંધકારમાં રજ્જુને વિષે સર્પની ભ્રાંતિથી લોકો ભાગે છે અને અજ્ઞાનથી વિકલ્પચક્રના કરવાવડે કરીને આ (આત્માઓ), પોતે શુદ્ધ જ્ઞાનમય છતાં, વાયુથી જેમાં તરંગ ઊઠે છે એવા સમુદ્રની પેઠે, કર્ત્તા થઇ આકુલ બને છે'.

આવા અજ્ઞાનથી ઝાંઝવાના જલ જેવું મિથ્યાભાસરૂપ સંવેદન જ્યાં થાય છે, તે **અવેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપર કહ્યું તેમ 'પદ' નામને પણ યોગ્ય નથી. આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ **ભવાભિનંદી જીવને** હોય છે. ભવાભિનંદી એટલે ભવને-સંસારને અભિનંદનારો, સંસારને પ્રશંસનારો-વખાણનારો, સંસારથી રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, સંસાર જેને મીઠો લાગે છે (*Hails*) એવો **વિષયકષાયનો કીડો**, ક્ષુદ્ર જંતુ. આનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે

* "अज्ञानान्मृगतृष्णिकां जलधिया धावंति पातुं मृगाः।
अज्ञानात्तमसि द्रवंति भुजगाध्यासेन रज्जौ जनाः॥
अज्ञानाच्च विकल्पचक्रकरणाद्वातोत्तरङ्गाब्धिवत्।
शुद्धज्ञानमया अपि स्वयममी कर्त्रीभवंत्याकुलाः॥" श्री समयसार-कलश

વળી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ **સમારોપથી સમાકુલ** હોય છે, એટલે કે આમાં એક વસ્તુનું બીજી પર આરોપણ હોય છે, ઉપચાર હોય છે, એકની ટોપલી બીજાને માથે ઓઢાડવામાં આવે છે, પરવસ્તુમાં સ્વનું-પોતાનું આરોપણ કરાય છે, સ્વવસ્તુમાં પરનું આરોપણ કરાય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદમાં સ્થિતિ કરતો ભવાભિનંદી જીવ પરવસ્તુને પોતાની માની બેસે છે, દેહાદિમાં આત્માનો અધ્યાસ-આત્મબુદ્ધિ કરે છે, બીજાની બેઠક ઉપર પોતે ચઢી બેસે છે, પારકી ગાદી પોતે પચાવી પાડે છે! આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ છતાં તે સુખનો આરોપ પુદ્‌ગલ-વિષયમાં કરે છે! અને તે સમારોપની આકુલતાનું ફલ પણ પોતે આકુલતામય દુઃખસ્વરૂપે ભોગવે છે!! કારણ કે આ સમારોપણ મિથ્યાત્વદોષથી અપાય-ગમનાભિમુખ-નરકાદિ અપાય પ્રત્યે જનારા જીવને હોય છે; તેથી આત્મસ્વરૂપની હાનિરૂપ અપાય થાય છે, અને નરકાદિ અપાયની પ્રાપ્તિથી આકુલતારૂપ દુઃખ ઉપજે છે.

સમારોપ સમાકુલ

આ જે સમારોપણ ઉપચાર છે તે વ્યવહાર નયનો વિષય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદવાળો જીવ વ્યવહારપ્રધાન દૃષ્ટિવાળો હોય છે અને વ્યવહારમાં જ જેની દૃષ્ટિ રહ્યા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો નથી, તે તો વ્યવહારના અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રમ્યા કરે છે, ચકરાવામાં જ ભમ્યા કરે છે, પણ તેને એક નિશ્ચયરૂપ અખંડ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે ઉપચારરૂપ-સમારોપરૂપ વ્યવહારનો જ લક્ષ રાખ્યા કરે, તેના હાથમાં કાંઈ વસ્તુ આવતી નથી; એક પરમાર્થનો જ લક્ષ રાખી જે પ્રવર્તે, તેને જ વસ્તુગતે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે,-જેમ **વેદ્યસંવેદ્ય પદવંતને** થાય છે તેમ.

વ્યવહારે 'કાંઈ ન આવે હાથ રે'

"પરમારથ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે.-ધરમ પરમ અરનાથનો૦
વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;
શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન દુવિધા સાથ રે-ધરમ૦" **શ્રી આનંદઘનજી.**

આવું સમારોપવાળું **અવેદ્યસંવેદ્ય પદ** મિથ્યાત્વદોષથી ઉપજતું હોઈ ગલત છે, **મિથ્યા** છે, મિથ્યાભાસરૂપ છે, અને તેનું પાત્ર ભવાભિનંદી જીવ છે.

ભવાભિનંદીનું લક્ષણ કહે છે:—

क्षुद्रो लाभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसंगतः ॥ ७६ ॥

वृत्तिः—क्षुद्रः-ક્ષુદ્ર, કૃપણ, लाभरतिः-લાભરતિ, લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો, લોભી, યાચાશીલ (માગણ સ્વભાવવાળો), दीनः-દીન, સદાય અકલ્યાણદર્શી, मत्सरी-મત્સરવંત, પર કલ્યાણમાં દુઃસ્થિત-

> ક્ષુદ્ર લોભી દીન મત્સરી, શઠ તેમજ ભયવંત;
> ભવાભિનંદી અજ્ઞ તે, આરંભ અફળવંત. ૭૬

અર્થ:—ક્ષુદ્ર, લોભી, દીન, મત્સરવંત, ભયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી નિષ્ફલ આરંભથી સંયુક્ત હોય છે.[1]

વિવેચન

સંસારમાં રાચનારો-રચ્યોપચ્યો રહેનારો ભવાભિનંદી જીવ કેવો હોય ? તેના મુખ્ય લક્ષણ અહીં સૂચવ્યા છે:—

ક્ષુદ્ર-લોભી

તે **ક્ષુદ્ર** એટલે કે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ-પામર સાંસારિક વિષયને તે બહુમાનનારો હોઈ, તેના આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંજૂસ જેવા અનુદાર ને છીછરા હોય છે; એટલે તે પોતે પણ તેવો પામર, તુચ્છ, ક્ષુદ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. તુચ્છ, ક્ષુદ્ર, ક્ષણિક સાંસારિક લાભથી તે મલકાઈ જાય છે, હર્ષાવેશમાં આવી કાકીડાની જેમ નાચવા કૂદવા મંડી જઈ પોતાની પામરતાનું પ્રદર્શન (Vanity fair) કરે છે ! અને રખેને તે ચાલ્યો જશે એમ જાણી તેને કૃપણની જેમ સાચવી રાખવા મથે છે ! પણ આત્માની અનંત ગુણ-સંપત્તિનું તેને ભાન પણ નથી !

તે **લાભરતિ-લોભી** હોય છે. તે સદાય લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો હોય છે, એટલે કે મને લાભ સદાય મળ્યા કરો એવો તે લોભી-લાલચુ હોય છે. પાંચ મળે તો પચીશ, પચીશ મળે તો સો, સો મળે તો હજાર, હજાર મળે તો લાખ, લાખ મળે તો ક્રોડ, ક્રોડ મળે તો અબજ,-એમ ઉત્તરોત્તર તેના લોભનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. 'દીનતાઈ હોય ત્યારે તે પટેલાઈ ઇચ્છે છે, પટેલાઇ મળે એટલે તે શેઠાઇ ઇચ્છે છે, શેઠાઇ મળે એટલે મંત્રિતાઇ ઇચ્છે છે, મંત્રિતાઈ મળે એટલે નૃપતાઇ (રાજાપણું) ઇચ્છે છે, નૃપતાઈ મળે એટલે દેવતાઇ ઇચ્છે છે, દેવતાઇ મળે એટલે ઇંદ્રતાઇ ઇચ્છે છે.' એમ તેના લોભને થોભ નથી. જેમ લાભ વધે તેમ લોભ વધતો જાય છે.

અને આવો લોભી-લાલચુ હોવાથી તે **યાંચાશીલ** એટલે કે યાચના કરવાના સ્વભાવવાળો, માગણવૃત્તિવાળો ભીખારી હોય છે, કારણ કે સાંસારિક વિષયની ભૂખથી પીડાતો હોઈ, તે ભૂખ ભાંગવાને માટે-વિષય બુભુક્ષાને ટાળવાને માટે તે 'નિષ્પુણ્યક રંક'

દુઃખીઓ, (એટલે કે બીજાનું ભલું દેખીને દુઃખી થનારો) **भयवान्**-ભયવાન્, નિત્ય ભીત, સદા ડરનારો, **शठः**-શઠ, માયાવી, કપટી, **अज्ञः**-અજ્ઞાની, મૂર્ખ, **भवाभिनन्दी**-ભવાભિનંદી, સંસાર બહુમાની, સંસારને બહુ માનનારો, **स्यात्**-એવો હોય તે, **निष्फलारम्भसंगतः**-નિષ્ફલ આરંભથી સંગત-સંયુક્ત હોય,—સર્વત્ર અતત્ત્વાભિનિવેશને લીધે.

કરમાં ઘટપાત્ર લઇને ભીખ માંગતો ફરે છે ! વિષયતૃષ્ણા છીપાવવા માટે મૃગતૃષ્ણા પાછળ દોડે છે ! પણ પોતામાં જ રહેલી આત્માની અનંત ઋદ્ધિને તે ઉલ્લંઘી જાય છે !

" ભવનગરીમાં જીવ ભિખારી, કરમાં લઇ ઘટપાત્ર;
વિષયબુભુક્ષુ ભીખ માંગતો, ભમે દિવસ ને રાત્ર. "—મનોનંદન (ડૉ ભગવાનદાસ)

તે **દીન** હોય છે. તે સદાય **અકલ્યાણદર્શી**, હમેશાં ભૂડું જ દેખનારો (Pessimistic) હોય છે. તે દીન, ગરીબડો, રાંક જેવો થઈ સદા અકલ્યાણ દેખે છે, ભૂંડું જ જુએ છે, નિરાશાવાદી જ હોય છે. હાય ! આ મ્હારા આ

દીન-મત્સરવંત ઠીબડામાં રહેલું વિષય કદન્ન ચાલ્યું જશે તો ? કોઈ ઉપાડી જશે તો ? કોઈ પડાવી લેશે તો ? એમ ઇંદ્ર જેવા પુરુષ પ્રત્યે પણ સદા આશંકા રાખતો હોઈ તે બાપડો-બિચારો સર્વત્ર અકલ્યાણ-અમંગલ દેખતો ફરે છે; સર્વત્ર ભય-દર્શી હોઈ, ભયાકુલ રહી, નિરંતર ફફડાટમાં રહ્યા કરે છે; અને હાથે કરીને દીન, લાચાર બિચારો, બાપડો, રાંકો થઈને ફરે છે ! કારણ કે કલ્યાણમૂર્ત્તિ એવા **સહજાત્મસ્વરૂપનો** તેને લક્ષ નથી.

વળી આ ભવાભિનંદી જીવ **મત્સરવંત**-અદેખો હોય છે. એટલે તે પરની ગુણ-સંપત્તિ પ્રત્યે દ્વેષવાળો હોય છે. પારકાનું ભલું દેખી કે પારકાનો ગુણ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ ઊઠે છે, પરસુખે તે દુઃખી થાય છે. કારણ કે તેને મન તુચ્છ સાંસારિક વિષયનું માહાત્મ્ય ભાસ્યું છે, તે સાંસારિક વિષયથી રીઝે છે; ને પોતાને પ્રાપ્ત ન થયેલા, પણ બીજાને પ્રાપ્ત એવા વિષયાદિ સુખ દેખી, અથવા પરના પ્રશસ્ત શુભ ગુણ દેખી, તેને મનમાં ઈર્ષ્યા ઉપજે છે કે-આ લઈ ગયો ને હું રહી ગયો. આવો પુણ્યદ્વેષી તે ગુણદ્વેષી તે હોય છે.

તે **ભયવાન્** હોય છે. તે સદા ભયાકુલ રહ્યા કરે છે. આ લોક પરલોક સંબંધી ભય, વેદના ભય, અશરણભય, અગુપ્તિભય, મૃત્યુભય, આદિ ભય તેને નિરંતર સતાવ્યા કરે છે, ડરાવ્યા કરે છે. હાય ! આ મ્હારું લૂંટાઇ જશે તો ! હાય ! મને વેદના આવી પડશે તો ! હાય ! મ્હારું મૃત્યુ આવી પડશે તો ! ઈત્યાદિ પ્રકારે તે સદાય ભયથી ફફડતો રહે છે; કારણ કે પરમ નિર્ભય એવા શાશ્વત આત્મસ્વરૂપનું તેને ભાન નથી.

ભયવાન્-શઠ-અજ્ઞ

તે **શઠ** એટલે માયાવી, કપટી હોય છે. જગતને છેતરવાનો, જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો તે પ્રયાસ કરે છે તેની મન-વચન-કાયાની એકતા હોતી નથી, મનમાં કાંઇ, વચનમાં કાંઇ અને વર્ત્તનમાં કાંઇ-એમ તેના ત્રણે યોગની વંચકતા હોય છે. તે પોતે દુર્ગુણી છતાં સદ્ગુણી દેખાવાનો ડોળ કરે છે, દંભ કરે છે ! તેની ચેષ્ટા દાંભિક

હોય છે, ને જગતને હું કેવો વંચું છું-છેતરું છું, એમ માની તે મનમાં મલકાય છે, પણ ખરી રીતે તો તે પોતે જ છેતરાય છે, આત્મવંચના જ કરે છે, તે તે મૂર્ખ જાણતો નથી.

" અવગુણ ઢાંકણ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા,
છંડું ન અવગુણચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા....વિહરમાન ભગવાન૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી

તે અજ્ઞ એટલે અજ્ઞાની, મૂર્ખ હોય છે, સારાસારના ભાન વિનાનો, અબૂઝ, અક્કલ વગરનો હોય છે.

અને આવા લક્ષણવાળો હોઇ, તે નિષ્ફળ આરંભી હોય છે, એટલે કે તેના સર્વ આરંભ નિષ્ફળ-અફળ જાય છે, કારણ કે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અતત્ત્વાભિનિવેશવાળી હોય છે, એટલે અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યા અભિનિવેશને લીધે તેની સમસ્ત ક્રિયા આદિ કાર્યકારી થતી નથી, કારગત થતી નથી, ફોગટ જાય છે, એળે જાય છે. એનું બધુંય કર્યું-કારવ્યું ધૂળ થાય છે, પાણીમાં જાય છે. 'આંધળો વણે ને પાડો ચાવે' એના જેવું થાય છે. આમ તેના બધા આરંભ-મંડાણ નિષ્ફળ જતા હોઇ, તે તો કેવળ નિષ્ફળ ખેદ ને મિથ્યા શ્રમ જ વ્હોરે છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિનાની તેની સકલ ક્રિયા 'છાર પર લિંપણા' જેવી થાય છે.

નિષ્ફળ આરંભી

"શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો. "—શ્રી આનંદઘનજી

" આગેકો ઢુંકત ધાય, પાછે બછરા ચરાવ, જૈસે દગહીન નર જેવરી વટતુ હૈ;
તૈસે મૂઢ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરી, રોવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ "–શ્રીબનારસીદાસજી.

આમ તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ-સમસ્ત આરંભ નિષ્ફળ થાય છે, એટલું જ નહિં પણ તેની યોગપ્રવૃત્તિ× પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્ફળ હોય છે. કારણ કે તે ધર્મવ્યાપારરૂપ યોગપ્રવૃત્તિ મોહગર્ભવૈરાગ્યથી ઉપજતી હોઇ, અપાયજનની મોહ-વાસના ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેનાથી જે પુણ્યબંધ થાય છે તે પણ પાછળથી અપાયવાળો હોય છે, એટલે કે તે પુણ્ય પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય છે. અને આમ 'અવેદ્યસંવેદ્ય પદના સ્થિતિ કરતા ભવાભિનંદી જંતુઓને પુણ્ય જે હોય છે, તે નિરનુબંધ હોય છે, અને પાપ જે હોય છે તે સાનુબંધ હોય છે.' એટલે પુણ્યની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી, પાપની

ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ અફળ

× " प्रवृत्तिरपि योगस्य वैराग्यान्मोहगर्भतः । प्रसूतेऽपायजननीमुत्तरां मोहवासनाम् ॥
अवेद्यसंवेद्यपदे पुण्यं निरनुबन्धकम् । भवाभिनन्दिजन्तूनां पापं स्यात्सानुबन्धकम् ॥ "
—શ્રી યશોવિજયજી કૃત દ્વા૦

પરંપરા ચાલુ રહે છે, કારણ કે રાગદ્વેષાદિનું આ ભવાભિનંદીને પ્રબલપણું હોય છે. આમ ભવાભિનંદી બિચારો જે કાંઇ ધર્મકરણી કરવા જાય છે, તે પણ તેને નિષ્ફળ થઇ પડે છે!—આવો આ ભવાભિનંદી જીવ, સંસારને અભિનંદનારો—બહુ માનનારો, સંસારમાં રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો મશગૂલ-તન્મય રહેનારો, સંસારનો કીડો હોય છે.

"લોભી કૃપણ દયામણોજી, માયી મચ્છર ઠાણ;
ભવાભિનંદી ભય ભર્યોજી, અફલ આરંભ અયાણ....મન "—યો. દ. સજ્ઝાય ૮-૯

જો ખરેખર એમ છે, તેથી શું? તે માટે કહે છે—

इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।
तत्संगादेव नियमाद्विपसंपृक्तकान्नवत् ॥ ७७ ॥

યુક્ત અસત્ પરિણામથી, બોધ ન સુંદર એમ;
તાસ સંગથી જ નિયમથી, વિષસ્પૃષ્ટ અન્ન જેમ. ૭૭

અર્થ:—એમ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-(સંકળાયેલો) બોધ, તેના સંગથકી જ, નિયમથી સુંદર નથી,-વિષમિશ્રિત-વિષથી ખરડાયેલા અન્નની જેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ભવાભિનંદીના લક્ષણ બતાવ્યા, તે ઉપરથી શું ફલિત થાય છે, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ભવાભિનંદીના-સંસારથી રાચનારા જીવના જે જે પરિણામ હોય છે, તે અસત્ હોય છે એટલે તેને જે કાંઇ સ્થૂલ બોધ હોય છે, તે પણ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-સંકળાયેલો-જોડાયેલો હોય છે

અસત્ પરિણામ યુક્ત બોધ અસત્

સોયમાં પરોવાયેલા દોરાની જેમ, તેનો બોધ પણ અસત્ પરિણામમાં પરોવાયેલો છે, એટલે અસત્ પરિણામના સંગવડે જ તેનો તે બોધ પણ નિયમથી અસત્ હોય છે, સુંદર-સારો નથી હોતો, રૂડો-ભલો નથી હોતો કારણ કે **જેવો સંગ તેવો રંગ** લાગે છે. આમ અસત્ પરિણામને લીધે તેના બોધનો બધો ઘાણ બગડી જાય છે. અત્રે વિષથી ખરડાયેલા, સ્પર્શાયેલા, ભેળ-

---

વૃત્તિ.—**इति**-એમ ભવાભિનંદી પરિણામ સતે-આના અસત્ પરિણામપણાને લીધે, **असत्परिणामानुविद्धः**-અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ, પરોવાયેલો, જોડાયેલો, સંકળાયેલો, **बोधः**-બોધ,-સામાન્યથી, **न सुंदर**-સુંદર નથી શા કારણથી? તો કે-**तत्सङ्गादेव**-તેના સંગથકી જ, વિવક્ષિત અસત્ પરિણામના સંબંધથકી જ; **नियमात्**-નિયમથી, કોની જેમ? તો કે-**विषसंपृक्तकान्नवत्**-વિષસંપૃક્ત અન્નની જેમ, વિષથી સ્પર્શાયેલા-ખરડાયેલા અન્નની જેમ. એમ નિદર્શન માત્ર-દૃષ્ટાંત માત્ર છે

વાયેલા વિષમિશ્રિત અન્નનું દષ્ટાંત ઘટે છે. સુંદર પકવાન્ન હોય, પણ તે જો વિષથી દૂષિત હોય, તેને વિષનો સંગ લાગ્યો હોય, તો તે આખું ભોજન વિષરૂપ થવાથી અસુંદર થઇ પડે છે, ભક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. તેમ ભવાભિનંદી જીવને પણ સ્વભાવથી સુંદર એવા શાસ્ત્ર આદિનો જે કંઇ બોધ હોય છે, તે પણ તેના અસત્-મિથ્યા આત્મ-પરિણામથી દૂષિત હોવાથી, વાસિત હોવાથી, અપ્રશસ્ત થઇ જાય છે, અસુંદર થઇ જાય છે; અસત્ પરિણામરૂપ વિષથી બધી બાજી બગડી જાય છે. તે પરમ અમૃતરૂપ આગમ-બોધ પણ તે અસત્ પરિણામવંત અનધિકારી જીવને અભિમાનાદિ વિકાર ઉપજાવી વિષ-રૂપ પરિણમે છે.

બોધ પણ અબોધ

એટલે આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે-**ભવાભિનંદી જીવ** ભલે ગમે તેટલો પંડિત હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો વાક્પટુ હોઇ વાચસ્પતિ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો શાસ્ત્રબોધ ધરાવતો હોય; તોપણ તેના પરિણામ અસત્ હોવાથી, મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી, તે **અજ્ઞાની જ છે, તેનો તે સર્વ બોધ અબોધરૂપ જ છે.** ક્ષયોપશમની તરતમતા પ્રમાણે ભલે તેનામાં તરતમ ક્ષયોપશમ હોય, તોપણ તેનો આધાર વાસનામય બોધ હોવાથી, '**વાસિત બોધ આધાર**' હોવાથી, તેનો તે બોધ વાસ્તવિક રીતે અબોધ જ છે. કારણ કે—

"વસ્તુ વિચારે રે ! દિવ્ય નયન તણો રે, વિરહ પડયો નિરધાર;
તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર. પંથડો૦ "-શ્રી આનંદઘનજી

ભવાભિનંદીનો જ્ઞાન-ક્રિયા નિષ્ફળ

વળી આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાંલગી અસત્ પરિણામની વાસના હોય છે; ત્યાંલગી ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતબોધ પણ અબોધરૂપ જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-' અભવ્ય સારી પેઠે શાસ્ત્રો અભ્યાસીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,-સાકરવાળું દૂધ પીને પણ પન્નગો (વિષધર-સાપ) નિર્વિષ-ઝેર વગરના નથી હોતા તેમ.' (જુઓ પૃ. ૭૯). આ અભવ્યના દષ્ટાંત ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે અભવ્ય તો કદી પણ અનાદિ અસત્ વાસના છોડતો નથી, સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાન કદી પામતો નથી, તેથી તેનો કદી મોક્ષ થતો નથી. તેમ અન્ય જીવ પણ-ભવ્ય પણ-જ્યાંલગી અનાદિ કુવાસના-અસત્ વાસના છોડતો નથી, જ્યાંલગી સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદ જ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાનને પામતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ અજ્ઞાની હોઇ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. અર્થાત્ **જ્યાંલગી જીવનું ભવાભિનંદીપણું ટળે નહિં ત્યાંલગી** ભવભ્રમણ પણ ટળે નહિં.

જ્યાંલગી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ટળતી નથી, પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યેની અંતરંગ રમણતા-રૂપ દુષ્ટ દુર્વાસના જ્યાંલગી દૂર થતી નથી, જીવની પરિણતિ અને વૃત્તિ જ્યાંલગી પરભાવ-વિભાવમાં રાચી રહી છે, ત્યાલગી તેનું સમસ્ત જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે, અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ નિષ્ફળ-નકામી છે.

"દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિન આગમ વાચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી....રે મનમોહના૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

ફલ થકી આ જ કહે છે—

एतदुन्तोऽत एवेह विपर्यासपरा नराः ।
हिताहितविवेकान्धा खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः ॥७८॥

એહીંજ કારણથી અહીં, અવેદ્યસંવેદ્યવંત; વિપર્યાસમાં તત્પરા, એવા નરો હુવંત.
વળી તે હિત-અહિતના, વિવેકમાંહિ અંધ; ખેદ પ્રાપ્ત કરતા રહે, વર્ત્તમાન દેખંત. ૭૮

અર્થ:—એટલા માટે જ અહીં આ અવેદ્યપદવાળા મનુષ્યો વિપર્યાસપરાયણ હોય છે; એટલે હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ એવા તેઓ વર્તમાનને જ દેખનારા હોઈ, ખેદ પામે છે.

વિવેચન

એટલા માટે જ, ઉપરમાં જે કહ્યુ તે કારણને લીધે, આ **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદમાં જે વર્ત્તે છે, એવા મનુષ્યો આ લોકમાં **વિપર્યાસ**પરાયણ હોય છે, એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી બુદ્ધિ ધરાવે છે. તેઓ સત્‌ને અસત્ જાણે છે, અસત્‌ને સત્ જાણે છે; તત્ત્વને અતત્ત્વ જાણે છે, અતત્ત્વને તત્ત્વ જાણે છે, નિત્યને અનિત્ય જાણે છે, અનિત્યને નિત્ય જાણે છે; ધર્મને અધર્મ જાણે છે, અધર્મને ધર્મ જાણે છે; હિતને અહિત જાણે છે, અહિતને હિત જાણે છે; હેયને આદેય જાણે છે, આદેયને હેય જાણે છે; જ્ઞેયને જ્ઞાન જાણે છે, જ્ઞાનને જ્ઞેય જાણે છે; આત્માને અનાત્મા જાણે છે, અનાત્માને આત્મા જાણે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તે વિપર્યાસનો-ઊંધી બુદ્ધિનો આવિષ્કાર થાય છે, પ્રગટ ભાવ દેખાય છે. તાત્પર્ય કે વસ્તુ સ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી માન્યતા તેનું નામ વિપર્યાસ છે

વિપર્યાસ

वृत्तिः—**एतदुन्तो**-આ અવેદ્યપદવાળા, **अत एव**-આજ કારણથી, **इह**-અહીં, લોકમાં, **विपर्यासपरा**—વિપર્યાસપ્રધાન, **नराः**-નરો, મનુષ્યો, શું? તો કે-**हिताहितविवेकान्धाः**-હિતાહિત વિવેકમા અંધ, આથી રહિત એમ અર્થ છે એટલા માટે જ કહ્યુ કે—**खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः**—સાંપ્રતેક્ષીઓ ખેદ પામે છે, વર્તમાનદર્શી હોઈ ખેદ પામે છે.

"પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિરધારી લે છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશ બોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે, અને જ્યાંસુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણે થયું જ સંભવે છે. ગૃહ–કુટુંબ પરિગ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૮.

અને આવી વિપર્યાસબુદ્ધિ-ઉલટી મતિ હોવાથી, તે જીવ **હિત–અહિત વિવેકમાં અંધ**–આંધળા હોય છે, હિત–અહિતનું તેને ભાન હોતું નથી, એટલે તે હિત છોડી અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરી હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

" हितं हित्वाहिते स्थित्वा दुर्धीर्दुःखायसे भृशम् ।
विपर्यये तयोरेधि त्वं सुखायिष्यसे सुधीः ॥ "

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

અર્થાત્ હિતને છોડી, અહિતમાં સ્થિતિ કરી તું દુર્બુદ્ધિ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અને તે બન્નેના વિપર્યયને તું પામ, એટલે કે અહિતને છોડી હિતમાં સ્થિતિ કર, એટલે સુબુદ્ધિ એવો તું સુખી થશે.

"જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટે સુખ નહિં મળે, એવી ખોટી મતિ જીવને થાય તો તે સાચી વાટે પ્રયત્ન કરતો તે અટકે છે. મને આ વાટે સુખ નહિં મળે, સુખ તો બીજી વાટે મળશે, આથી તે ખરી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે. અને સત્ય સુખનો અંતરાય પામે છે....આ ખોટી મતિને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાત્વ કહે છે."

—શ્રી મનઃસુખભાઇ કિ. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

એથી કરીને જ તેઓ માત્ર **સાંપ્રતેક્ષી** હોય છે, **વર્ત્તમાનદર્શી** જ હોય છે, માત્ર વર્ત્તમાનકાળને જ દેખે છે, આગળ પાછળનો વિચાર કરતા નથી. તે તો 'આ ભવ મીઠા, પરભવ કોણુ દીઠા' એમ માની માત્ર વર્તમાનને જ વિચારે છે. એટલે પરલોકને ભૂલી જઈ, વિસારી મૂકી, આ ભવાભિનંદી જીવો આ દેહાશ્રિત સમસ્ત કર્ત્તવ્યમાંજ ઇતિકર્ત્તવ્યતા માની, સર્વસ્વ માની, તેની પ્રવૃત્તિમાંજ આંખો મીંચીને રચ્યા-પચ્યા રહે છે. અને તેમ કરતાં તે હિતાહિત–અંધ જનો કૃત્યાકૃત્યનું, ગમ્યાગમ્યનું, ખાદ્યાખાદ્યનું, પેયાપેયનું ભાન ભૂલી જાય છે. તથા જડ દેહથી સર્વથા જૂદા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ આત્માના અભાનપણાથી, દેહ–આત્માનો એકત્વ અધ્યાસ રાખી તે બેભાનપણે–મોહમૂર્ચ્છિતપણે દેહની વેઠ કર્યા જ કરે છે.

વર્ત્તમાનદર્શી

અને જે જડ દેહના સંબંધની ખાતર આ બિચારા આટલી બધી વેઠ ઊઠાવે છે, આટલી બધી જહેમત કરે છે, તે દેહનો સંબંધ તો ઉલટો તેને બંધરૂપ નીવડે છે!

વેઠની પોઠ

કારણ કે જે દેહનો તેણે આટલો બધો ગાઢ સંબંધ રાખ્યો, તે દેહ પણ બદલામાં બંધરૂપ સંબંધ કેમ ન રાખે? શું તે કાંઈ અકૃતજ્ઞ છે–શું કૃતઘ્ન છે વારુ? એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી તેને દેહનો બંધ-સંબંધ છૂટતો નથી; તે બંધ છે ત્યાંસુધી જન્મ-મરણ છૂટતા નથી; જન્મ મરણ છૂટતા નથી ત્યાંસુધી દુઃખ છૂટતું નથી; અને આ જન્મ મરણ દુઃખ છૂટતું નથી, ત્યાંસુધી સંસાર પરિભ્રમણ છૂટતું નથી આમ પોતાના માનેલા સંબંધી એવા દેહનો સંબંધ જાળવવા ખાતર (!) પોતે પોતાને બાંધી પાપનો પોટલો માથે ચઢાવી, **વેઠની પોઠ** ઊઠાવી, આ વેઠીઆ બળદ જેવા ભવાભિનંદી જીવ સંસારમાર્ગમાં નિરંતર પરિભ્રમણનો ખેદ પામ્યા કરે છે! શ્રીમાન્ **પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ** પ્રકાશ્યું છે કે—

દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી જ સંસાર

'દેહમાં ×આત્મબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચયે યોજે છે; અને સ્વ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ તે દેહથી આત્માને વિયોજે છે–વિખૂટો પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે કલ્પનાઓ (Unrealities, Imaginations, Illusions) ઉપજી છે. અને તે કલ્પનાઓવડે આત્માની–પોતાની સંપત્તિ માનતું આ અભાગીયું જગત્ અરેરે! હણાઇ ગયું છે! આ સંસાર દુઃખનું મૂલ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ છે, તેથી આ દેહાત્મબુદ્ધિ છોડીને, બ્હારમાં ઇંદ્રિયને પ્રવૃત્ત નહિં કરતાં, અંતરૂમાં પ્રવેશ કરવો.'

પણ ભવાભિનંદી જીવને તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોય છે. અને આવી વિપર્યાસરૂપ ઉલટી બુદ્ધિથી તે દેહ સાથે બંધાઈને સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પામે છે. આમ વિપર્યાસથી અવિવેક, અવિવેકથી વર્ત્તમાનને જ દેખનારી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ, અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી સંસારખેદ ઉપજે છે, એમ સ્પષ્ટ થયું.

जन्ममृत्युजराव्याधिरोगशोकाद्युपद्रुतम् ।
वीक्षमाणा अपि भवं नोद्विजन्तेऽतिमोहतः ॥ ७९ ॥

वृत्ति.—जन्म-જન્મ, પ્રાદુર્ભાવ-જન્મવું જેનું લક્ષણ છે તે, **मृत्युः**-મૃત્યુ, પ્રાણત્યાગરૂપ, **जरा**-જરા, ઘડપણ, વયહાનિરૂપ વૃદ્ધાવસ્થા, **व्याधिः**-વ્યાધિ કોઢ વગેરે લક્ષણવાળો, **रोगः** રોગ, વિશુચિકા વગેરે આતંક-અત્યંત તીવ્ર આવેગવાળી પીડા, **शोकः**-શોક ઇષ્ટ વિયોગ વગેરેથી ઉપજતો મનોવિકાર, **आदि**-આદિ શબ્દથી ગ્રહ આદિનું ગ્રહણ છે, એઓથી- **उपद्रुतम्**-ઉપદ્રવ પામી રહેલ,

× "देहे स्वबुद्धिरात्मानं युनक्त्येतेन निश्चयात्। स्वात्मन्येवात्मधीस्तस्माद्वियोजयति देहिनम्॥ देहेष्वात्मधिया जाताः पुत्रभार्यादिकल्पनाः। सम्पत्तिमात्मनस्ताभिर्मन्यते हा हतं जगत्॥ मूलं संसारदुःखस्य देह एव आत्मधीस्ततः। त्यक्त्वैनां प्रविशेदन्तर्बहिरव्यापृतेन्द्रियः॥"
—શ્રી સમાધિશતક

જન્મ મરણ વ્યાધિ જરા, રોગ શોક દુઃખવંત;
ભવ જોતાંય ઉદ્વેગ ના, અતિ મોહથી લહંત ૭૯

અર્થ:—જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામતા સંસારને દેખતાં છતાં, તેઓ અતિ મોહને લીધે ઉદ્વેગ પામતા નથી!

વિવેચન

"જન્મ જરા ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;
કારણ તેના બે કહ્યા, રાગ દ્વેષ અણહેતુ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપરમાં ભવાભિનંદી જીવ વિપરીત મતિવાળા, ઊંધી બુદ્ધિવાળા હોઇ, હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ હોય છે, અને માત્ર-વર્તમાનને જ જોનારા હોય છે;—એમ કહ્યું. આમ અવિવેકી ને **વર્તમાનદર્શી** હોવાથી જ, સંસારનું પ્રગટ દુઃખદ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તેઓ તેથી ઉદ્વેગ પામતા નથી, કંટાળતા નથી, ઊલટા તેમાં જ ગાઢ મોહ પામે છે! પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ જનનીના જઠરમાં ગર્ભવાસ કરવો, પુનઃ પુનઃ ચારે ગતિમાં રખડવું, એવી અત્યંત પ્રગટ દુઃખમય અવસ્થાઓ પુનઃ પુનઃ આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવી પડે છે. છતાં આ સંસારથી આ જીવ ઉદ્વેગ પામતો નથી, તેમાંથી ઉદ્ એટલે અત્યંત વેગથી ભાગી છૂટવાનો વિચાર કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઊલટો દૃઢ આસક્તિથી વળગી રહે છે, એ કાંઇ જેવું તેવું આશ્ચર્ય નથી. ખરેખર આ બધું મહામોહનું વિલસિત છે કારણ કે—

મહામોહનું વિલસિત

અશુચિમય માતાના ઉદરમાં જાણે તપશ્ચર્યા કરતો હોય એમ નવ માસ પર્યંત ઉંધે માથે લટકતો રહી, આ જીવ જ્યારે જન્મ પામે છે, તે સમયે જે વેદના થાય છે, તે અતિ અતિ તીવ્ર, અતિ અતિ અસહ્ય, અકથ્ય ને અવર્ણ્ય હોય છે. એવી **જન્મ દુઃખ** વેદના પ્રત્યેક જન્મમાં-ભવમાં વેદવી પડે છે. કહ્યું છે કે—'જેના બન્ને છેડે અગ્નિ સળગાવેલો છે એવા લાકડાની અંદરમાં રહેલા કીડાની જેમ, હે જીવ! તું જન્મ-મૃત્યુથી ભેટાયેલા શરીરમાં અરેરે! સીદાય છે!'* શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગરંગી વચનામૃત છે કે—

કદર્થના-હેરાનગતી અનુભવતા, वीक्षमाणा અપિ-દેખતા છતાંય भवं-સંસારને, नोद्विजन्ते-ઉદ્વેગ પામતા નથી,-આના થકી ઉદ્વેગ પામતા નથી એમ પ્રક્રમ છે-ચાલુ સંબંધ છે, अतिमोहतो-અતિ મોહરૂપ હેતુને લીધે

* "दीप्तोभयाग्रवातारिदारूदरगकीटवत् ।
जन्ममृत्युसमाश्लिष्टे शरीरे बत सीदसि ॥"—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીકૃત આત્માનુશાસન
"पुनरपि जननं पुनरपि मरणं, पुनरपि जननीजठरे शयनं ।"—શ્રી શંકરાચાર્ય

" અંતર્જ્ઞાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઇ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે સમાધિ ન ભૂલ્યો હોય, નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા-વૈરાગ્યને આપે છે.

" વળી જેનું મુખ કોઇ કાળે પણ નહિં જોઉં; જેને કોઇ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરૂં; તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવારૂપે જન્મવું પડયું ! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી ! કહો, એ સ્મરણ થતાં આ કલેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય ? અર્થાત્ આવે છે."

—(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૧૧૫

મરણ દુઃખ

વળી જ્યારે મૃત્યુ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવને તેવીજ અસહ્ય તીવ્ર વેદના થાય છે તેમજ જે દેહમાં આયુષ્ય પર્યંત આખો ભવસ્થિતિ કરી તે દેહનો અને તે દેહને–આશ્રિત એવી અન્ય વળગણાઓનો સંબંધ વગર નોટિસે તાબડતોબ છોડતી વેળાએ, આ જીવ અત્યંત આંતરિક–માનસિક વ્યથા અનુભવે છે. પ્રત્યેક દેહ છોડતી વેળાએ તે તે દેહના **મમત્વથી** આવી અસહ્ય આંતર વેદના ભોગવવી પડે છે. અને તે તે ભવનો પરિગ્રહ તે છોડવા ઇચ્છતો નથી, છતાં તેને પરાણે છોડવો પડે છે તેથી તેનું અંતર્ કપાઇ જાય છે. પણ તે તેણે પોતાની માનેલી બધી સંપત્તિ ત્યાંની ત્યાં જ પડી રહે છે, કોઇ સાથે આવતી નથી.

" વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પળ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્ત્રિયાદિક) તે અનંતવાર છોડતાં તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઇ ગયો; તથાપિ તેના વિના જીવાયું એ કંઇ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો ? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫

આવા ઘોર મૃત્યુ–વ્યાઘ્રથી× સુંઘાયેલા પ્રાણીને દેવો પણ શરણરૂપ થતા નથી, તો

× " उपघ्रातस्य घोरेण मृत्युव्याघ्रेण देहिनः ।
देवा अपि न जायन्ते शरणं किमु मानवाः ॥ "–શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.
" जन्मतालद्रुमाज्जन्तुफलानि प्रच्युतान्यधः ।
अप्राप्य मृत्युभूभागमन्तरे स्युः कियच्चिरम् ॥ ' —શ્રી આત્માનુશાસન.

પછી માનવોનું શું ગજું ? જન્મરૂપ તાડવૃક્ષમાંથી નીચે ભ્રષ્ટ થયેલા જંતુરૂપ ફળો મૃત્યુરૂપ ભૂમિભાગે પહોંચતાં પહેલાં વચ્ચમાં કેટલીકવાર રહેશે ? તાડના ઝાડમાંથી છૂટા પડેલા ફળને ભૂમિ પર પહોંચતાં વાર લાગતી નથી, તેમ જન્મમાંથી જીવને મૃત્યુ પામતા વાર લાગતી નથી.

"નગુણી કાયા તેરા કયા ગુણ ગાવું ? મહેલ રચ્યો તિમે રહેને ન પાવું;
જો સુખ ચાવંત પાનકી બીરી, તો મુખ તેરે સંગત કીરી." —સંત કબીરજી

આમ જન્મ મૃત્યુ પરંપરા-શૃંખલા ચાલ્યા જ કરે છે. જન્મ પછી મરણ, ને મરણ પછી જન્મ,—એમ અનંત અનુબંધ-પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. અને તેથી આ જીવ અરઘટ્ટઘટી ન્યાયે, કૂવાના રેંટ જેવી આ સંસારની રેંટપટ્ટીમાં, અનંત દુઃખપરંપરા અનુભવ્યા કરે છે. વળી પ્રત્યેક જન્મમાં પણ બીજા શા શા મુખ્ય દુઃખ ભોગવવા પડે છે, તેનો પણ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

જ્યારે **જરા**—ઘડપણ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવના હાલહવાલ થવામાં કાંઈ બાકી રહેતી નથી. જ્યારે પાંચે ઇંદ્રિયોની શક્તિ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે, વિકલ-પાંગળી **ઘડપણનું** બની જાય છે, ઊઠવાની શક્તિ અંગમાં રહેતી નથી, હાથમાં લાકડીને **દુઃખ** ટેકે ચાલવું પડે છે, કેડ વાંકી વળી જાય છે, શરીરમાં કરોચલી પડે છે, વળીઆં-પળીઆ આવે છે, અને જ્યારે પરાધીન-પરવશ થઈને રહેવું પડે છે, બીજાના મેણાં-ટોણાં સહન કરવા પડે છે, "ને આ ડોકરો મરતો નથી ને માંચો મૂકતો નથી" એવા કડવાં વચન સાંભળવા પડે છે,—એવી વૃદ્ધાવસ્થા પણ કાંઈ ઓછી દુઃખદાયક નથી. વળી આ વૃદ્ધાવસ્થામાં+ બીજાઓના તિરસ્કાર વેણ જાણે સાંભળવાને ઇચ્છતા ન હોય એમ કાને બ્હેરા થઈ જાય છે ! પોતાની દુષ્ટ લાચાર દશા દેખવાને જાણે અસમર્થ હોય એમ આંખ અંધપણાને પામે છે ! સામે આવેલા યમરાજની ભીતિથી જાણે આ કાયા પણ ખૂબ કંપે છે ! તોપણ જરાથી ખખડી ગયેલ આ પ્રદીપ્ત ભવનમાં પણ અહો ! આ જીવ નિષ્કંપ રહે છે !' સત્ કવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું છે કે:—

"કરોચલી પડી દાઢી ડાચાં તણો ડાટ વળ્યો, કાળી કેશપટી વિષે શ્વેતતા છવાઈ ગઈ;
સુંઘવું સાંભળવું ને દેખવું તે માંડી વળ્યું, વળી દંત આવલિ તે ખરી કે ખવાઈ ગઈ;

+ "[illegible] श्रुतिः
. . . . गतम् ।
. . . . कम्पते,
निष्कम्पस्त्वमहो प्रदीप्तभवनेऽप्यासे जराजर्जरे ॥" —શ્રી આત્માનુશાસન

વળી કેડ વાંકી હાડ ગયા અંગ રંગ ગયો, ઊઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઇ,
અહો રાજ્યચંદ્ર ! એમ યુવાની હરાઇ પણ, મનથી ન તોય રાંડ મમતા મરાઇ ગઇ."

તેમજ કોઢ વગેરે અનેક જાતના દુઃસાધ્ય અસાધ્ય વ્યાધિઓ (Chronic diseases) અથવા વિસૂચિકા (Cholera) વગેરે અનેક તીવ્ર આત્યંતિક પીડા ઉપજાવનારા-વેદનામય રોગો (Acute Ailments) જ્યારે આ શરીર પર આક્રમણ કરે છે, જ્યારે આ શરીર પર જોરથી હલ્લો લાવી તેને ચોતરફથી ઘેરી વળે છે, ત્યારે આ પોતાનો વ્હાલો દેહ પણ અત્યંત અકારો થઇ પડે છે, અને તે છોડવાનું મન પણ કયારેક થઇ આવે, એવું અસહ્ય દુઃખ અત્ર વેદાય છે.

"જ્યારે એ રોગી જણાશે, મૂકવાનું મન થાશે,
તન તું ગણે છે તારું રે, તે નથી તારું."—કવિ શ્રી દલપતરામ.

શોક

તથા ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં કે અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં, તેનો શોક કરવારૂપ આંતર્ દુઃખ અત્રે હૃદયને અત્યંત સંતાપ આપે છે. કોઇ ઇષ્ટ-મનોવાંછિત વસ્તુ ન મળી, તો અરરર ! આ મને ન મળી, આવો લાગ આવ્યો હતો તે મારા હાથમાંથી હાથતાળી દઇને ચાલ્યો ગયો, એમ અંતસ્તાપ થાય છે. અથવા સ્વજનાદિ કોઇ ઇષ્ટ-પ્રિય જનનો મૃત્યુ આદિ કારણે વિયોગ થાય તો તેનો શોચ થયા કરે છે કે-અરે ! આ તો ગયો, એના વિના હું કેમ જીવીશ ? અથવા રોગાપત્તિ, ધનહાનિ, કે માનહાનિ આદિ કોઇ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે પણ એ ઝૂર્યા કરે છે કે-અરે ! આ અનિષ્ટ પ્રસંગ કેમ દૂર થશે ? આ મુશ્કેલીમાંથી કયારે આરો આવશે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ સંસારમાં ઇષ્ટના અસંયોગથી કે વિયોગથી, અથવા અનિષ્ટના સંયોગથી કે અવિયોગથી આર્ત્તધ્યાનરૂપ શોકથી ઉપજતું આંતર્ દુઃખ જીવના હૃદયને કીડાની જેમ કોરી ખાય છે. આ બધાના સારસમુચ્ચયરૂપ જીવંત શબ્દચિત્ર આ છેઃ—

દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ

"એક તરુણ સુકુમારને રોમે રોમે લાલચોળ સુયા ઘોંચવાથી જે અસહ્ય વેદના ઉપજે છે, તે કરતાં આઠગુણી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. લગભગ નવ મહિના મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુ આદિમાં અહોરાત્ર મૂર્છાગત સ્થિતિમાં વેદના ભોગવી ભોગવીને જન્મ પામે છે. ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતગુણી વેદના જન્મસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર, ધૂળ, અને નગ્નાવસ્થામાં અણસમજથી રઝળી રડીને તે બાળાવસ્થા પૂર્ણ થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, ત્યાં એટલે વિષય વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ, આળસ, અભિમાન, નિંદ્ય દૃષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ, એમ ઘટમાળમાં યુવાવય ચાલ્યું જાય છે.

ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંપે છે, મુખે લાળ ઝરે છે; ત્વચા પર કરોચલી પડી જાય છે; સુંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે, કેશ ધવળ થઈ ખરવા માંડે છે; ચાલવાની આય રહેતી નથી, હાથમાં લાકડી લઈ લડથડીઆં ખાતાં ચાલવું પડે છે; કાં તો જીવન પર્યંત ખાટલે પડ્યા રહેવું પડે છે; શ્વાસ, ખાંસી ઇત્યાદિક રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમાં કાળ આવીને કોળીઓ કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે? ચતુર્ગતિના દુઃખમાં જે મનુષ્ય દેહ શ્રેષ્ઠ તેમાં પણ કેટલાં બધાં દુઃખ રહ્યા છે! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે કાળ આવે છે, એમ પણ નથી, ગમે તે વખતે તે આવીને લઈ જાય છે, માટે જ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રમાદ વિના આત્મકલ્યાણને આરાધે છે." —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત મોક્ષમાળા પાઠ ૧૮.

આ સર્વાંગસુંદર શબ્દચિત્રમાં સંસારદુઃખનું તાદૃશ્ય આબેહુબ ચિત્ર દોર્યું છે. અને આમ પ્રગટપણે જન્મ-મરણાદિ દુઃખના ઉપદ્રવોથી હેરાન હેરાન એવું સંસાર સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, આ જીવો તેનાથી કેમ ઉદ્વેગ નહિં પામતાં છતાં ઉદ્વેગ હોય? તેમાંથી અત્યંત વેગથી કેમ નાશી છૂટતા નહિં હોય? આ નહિં! બળતા ઘરમાં રહેવાને કેમ ઇચ્છતા હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેનું સમાધાન મહાત્મા ગ્રંથકારજ સ્વયં કહે છે કે—'અતિમોહથી', મોહના અતિશય પ્રબળપણારૂપ હેતુથી, આ મહા મોહમૂઢ જીવો તે સંસારથી ઉદ્વેગ-કંટાળો પામતા નથી, સૂગ પામતા નથી, તેથી ત્રાસી જઇ તેનો અંત લાવવાને ઇચ્છતા નથી! ઉલટા મોહથી મુંઝાઇ જઇને તેને જ દૃઢ આસક્તિથી વળગી રહે છે! તેમાં જ રાચે છે! સંસારસમુદ્રનું ખારું પાણી હોંસથી મીઠું માનીને પીએ છે! ને પોતાના 'ભવાભિનંદી' નામને સાર્થક કરે છે!!

દાખલા તરીકે, એઓને શું હોય છે? તે કહે છે—

कुकृत्यं कृत्यमाभाति कृत्यं चाकृत्यवत्सदा ।
दुःखे सुखधियाकृष्टा कच्छूकण्डूयकादिवत् ॥ ८० ॥

વૃત્તિ:-कुकृत्यं—કુકૃત્ય, પ્રાણાતિપાત-આરંભ આદિ કુકૃત્ય, कृत्यमाभाति—કૃત્ય ભાસે છે,—મોહને લીધે, कृत्य च—અને કૃત્ય, અહિંસા-અનારંભ આદિ કૃત્ય, अकृत्यवत् सदा—અકૃત્ય જેવું સદા ભાસે છે,—મોહથી જ. दुःखे—દુ:ખમાં, સમારંભ આદિમાં, सुखधिया—સુખ બુદ્ધિથી आकृष्टा—આકર્ષાયેલાં, કોની જેમ? તો કે—कच्छूकण्डूयकादिवत्—કચ્છૂ કંડૂયક આદિની જેમ, ખસને ખણનારા વગેરેની જેમ. કચ્છૂ-પામા, ખસ તેના કંડૂયકો, કંડૂ-ખજવાળ કરે તે કંડૂયક, ખજવાળનારા, ખણનારા, તેની જેમ. આદિ શબ્દથી કૃમિથી હેરાન થઇ રહેલ એવા અગ્નિસેવક-અગ્નિ સેવનારા કોઢીઆનું ગ્રહણ છે.

કુકૃત્ય કૃત્ય ભાસે સદા, કૃત્ય અકૃત્ય જ તેમ;
દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ ધરે, ખસ ખણનારા જેમ. ૮૦

અર્થ:—એઓને કુકૃત્ય સદા કૃત્ય ભાસે છે, તેમજ કૃત્ય અકૃત્ય જેવું ભાસે છે, અને ખસને ખણનારા વગેરેની જેમ તેઓ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાયેલા હોય છે.

વિવેચન

અતિ મોહમૂઢ એવા ભવાભિનંદી જીવોની વિપર્યાસ મતિ ઉલટી બુદ્ધિ કેવા કેવ પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, તે અહીં બતાવ્યું છે.—હિંસા, આરંભ વગેરે જે દુષ્ટ કૃત્યો છે કુકૃત્યો છે, અકૃત્યો છે, તે તેઓને મન સદા કૃત્યરૂપ, કરવા યોગ્ય લાગે છે! અને અહિંસા, અનારંભ વગેરે જે શિષ્ટ કૃત્યો છે, સુકૃત્યે છે, તે તેઓને અકૃત્યરૂપ, નહિં કરવા યોગ્ય લાગે છે! આમ હોવાથ તેઓ દુઃખને સુખ માની બેસે છે, અને તેવી મિથ્યા સુખબુદ્ધિથ આકર્ષાઇને તેઓ તે દુઃખમા જ પ્રવૃતિ કરે છે, રાચે છે, તન્મય થાય છે! જેમ ખસવાળે મનુષ્ય ખસને ખણવાથી સુખ માને છે, અને તેથી ખણવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, વથ જેને કીડા પડ્યા હોય એવો કોઢીયો અગ્નિતા સેવનથી સુખ માની તેમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આ વિપરીત મતિવાળા ભવાભિનંદી પણ દુઃખમય સંસારમા કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ભૂલી જઈ દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં પ્રવર્ત્તે છે, અને સુખકારક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યથી નિવર્ત્તે છે!! એ અતિ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટના છે!

કૃત્યાકૃત્ય વિમૂઢતા

અને આ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટનાનું કારણ પણ આ છે, કે આ જીવને સુખના સાચા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન નથી. સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, પણ તેઓ સુખનો સાચો માર્ગ જાણતા નથી, ને દુઃખના માર્ગને સુખનો માર્ગ માની બેસી-કલ્પી બેસી તેને પકડે છે, અનાકુલતા એ સુખનુ લક્ષણ છે, આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે પ્રાણાતિપાત-હિંસા અસત્ય, ચોરી આદિ અનાર્ય કાર્યો આકુલતાના કારણરૂપ હોઈ દુઃખન કારણ છે કારણ કે જે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, અબ્રહ્મચર્યરૂપ દુઃશીલ સેવે છે, પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે-હરે છે, તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ઉપલક રીતે જોતા પણ પોતે અપરાધી હોઇ, નિરંતર આકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યત દુઃખી થયા કરે છે-એ સર્વ કોઇનો સતત પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે તે હિંસા-ચોરી આદિ કરનારને અંતરમા કદી પણ શાતિ હોતી નથી, હાય! કદાચ પકડાઇ જઇશ તો!—એમ સદાય ફફડાટ રહ્યા કરે છે. તેથી ઉલટુ જે પ્રાણાતિપાત નથી કરતો, અસત્ય નથી બોલતો, ચોરી નથી કરતો, દુઃશીલ નથી સેવતો, પરદ્રવ્ય નથી ગ્રહતો, તે પોતે નિરપરાધી હોઇ, નિરંતર નિરાકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યત સુખી વર્ત્યા કરે છે અહિંસક, સત્ય વદતા

દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ

સુશીલ પુરુષને અંતરૂમાં સદાય શાંતિ હોય છે-નિરાંત હોય છે,-આ સર્વ કોઇનો પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ છે. પણ આ જીવે તો વિપર્યાસને લીધે ઉલટી બુદ્ધિ ધરી છે, ને તેથી તે ઉલટો માર્ગ પકડે છે: તે હિંસા આદિ કરીને સુખ પામવાની ઇચ્છા રાખે છે! તેથી સુખને માટે ઝાંવા નાંખતો તે બિચારો દુઃખી થાય છે! અને અહિંસાદિ સુખનો માર્ગ છોડીને હિંસાદિ દુઃખનો માર્ગ પકડી સુખ પામવાને ફાંફાં મારે છે, પણ સુખથી ભ્રષ્ટ થઇ દુઃખ જ અનુભવે છે! આ જીવને જવું છે ઉત્તર ભણી, ને પકડે છે દક્ષિણનો માર્ગ! આ જીવને જોઇએ છે સુખઅમૃત, પણ પીએ છે દુઃખવિષ!

આરંભ એ દુઃખ

તેમજ આરંભ એ પ્રગટ આકુલતાનું કારણ છે અને નિરારંભ પ્રગટ નિરાકુલતાનું કારણ છે: જેટલી આરંભ ઉપાધિ, તેટલી આકુલતા ને દુઃખ; જેટલી નિરારંભ નિરુપાધિ, તેટલી નિરાકુલતા ને સુખ, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવી નિર્વિવાદ વાત છે. છતાં વિપર્યાસ બુદ્ધિવાળો જીવ એથી જ ઉંધું કલ્પી ઉંધું જ પ્રવર્તન કરે છે, ઉલટું જ આચરણ કરે છે. તે તો એમ જ સમજે છે કે આરંભ-સમારંભ કરવાથી મને સુખ સાંપડશે. એટલે તે હિંસાપ્રધાન કૃત્યો-આરંભો આદરી, પાપાચરણ આચરી, પાપોપાર્જન કરે છે, પાપની કમાણી કરે છે. દાખલા તરીકે-તેણે ધનમાં સુખ માન્યું છે, એટલે યેન કેન પ્રકારેણ ગમે તે પ્રકારે તે ધન મેળવવા માટે તે નાના પ્રકારના મહાપાપી કર્માદાની ધંધા-આરંભ આદરે છે. જેમકે-અગ્નિકર્મ, વનકર્મ, શકટકર્મ, ભાટકકર્મ, દંત વાણિજ્ય, લાખ વાણિજ્ય, રસ વાણિજ્ય, કેશ વાણિજ્ય, વિષ વાણિજ્ય ઇત્યાદિ.×

પરિગ્રહની બલા

અને જેમ જેમ આરંભ વધે છે, તેમ તેમ આરંભનો મિત્ર પરિગ્રહ પણ સાથોસાથ વૃદ્ધિ પામે છે. આ નામચીન 'પરિગ્રહ' પણ પોતાના નામ પ્રમાણે, જીવને 'પરિ' એટલે ચોતરફથી ગ્રહે છે, પકડી લે છે, જકડી લે છે. પછી તો આ 'ગ્રહ' (ભૂત અથવા દુષ્ટ ગ્રહ અથવા મગર) જેવો પરિગ્રહની જીવ પર જકડ-પકડ એવી તો મજબૂત હોય છે, કે તેમાંથી જીવને છૂટવા ધારે તો પણ છૂટવું ભારે પડે છે. તે પરિગ્રહ-બલા વળગી તે વળગી, કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે. મોટા વ્યવસાયો આરંભનારા અથવા મોટી મોટી રાજ્યાદિ ઉપાધિ ધારણ કરનારા જનોનો આ રોજનો જાતિઅનુભવ છે. પરિગ્રહની જંજાલમાં ફસેલા તે બાપડાઓને રાતે નીરાંતે ઊંઘ પણ આવતી નથી. આમ જીવે હાથે કરીને વ્હોરેલી આરંભ-ઉપાધિ જીવને પોતાને જ પરિગ્રહરૂપ આકુલતા ઉપજાવી દુઃખનું કારણ થઇ પડે છે! હાથના કર્યાં હૈયે વાગે છે! ભેંસના શીંગડા ભેંસને જ ભારી પડે છે!

આમ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી ખેંચાઇને આ જીવો દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં

× "इंगाली वण साडी भाडी फोडी सुवज्जए कम्मं।
वाणिज्जं चेव दंतलक्खरसकेसविसविसयं॥"—શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

તથા આરંભ-પરિગ્રહમાં પ્રવર્તે છે; પણ સુખદાયક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યમાં તથા નિરારંભમાં પ્રવર્તતા નથી. તે માટે અહીં બે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:-

ખસ ખણનારા જેમ — (૧) કોઈને ખસનું દરદ હોય તેને મીઠી ખૂજલી આવે, એટલે તે ખસને ખણ્યા કરે છે, પણ પરિણામે તેને બળતરા જ ઊઠે છે, લાહ્ય બળે છે. (૨) કોઢીયાને કીડા પડ્યા હોય તે અગ્નિસેવનથી-શેક વગેરેથી દૂર થશે એમ માને છે, પણ તેમ કરતાં તેનો વ્યાધિ ઉલટો વધી પડે છે.

"શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારના દુઃખોએ આકુલવ્યાકુલ જીવોને તે દુઃખોથી છૂટવાને બહુ બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં, તેમાંથી તે મુક્ત થઇ શકતા નથી તેનું શું કારણ? એવો પ્રશ્ન અનેક જીવોને ઉત્પન્ન થયા કરે; પણ તેનું યથાર્થ સમાધાન કોઇ વિરલ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી દુઃખનું મૂળ કારણ યથાર્થપણે જાણવામા ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો પણ દુઃખનો ક્ષય થઇ શકે નહીં. અને ગમે તેટલી અરુચિ, અપ્રિયતા અને અભાવ-તે દુઃખ પ્રત્યે હોય છતાં તેને અનુભવ્યા જ કરવુ પડે

"અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાણી માત્રને દુઃખ પ્રતિકૂળ, અપ્રિય અને સુખ અનુકૂળ તથા પ્રિય છે. તે દુ:ખથી રહિત થવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણી માત્રનું પ્રયત્ન છે. પ્રાણી માત્રનું એવું પ્રયત્ન છતા તેઓ દુઃખનો અનુભવ જ કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ક્વચિત્ કંઇક સુખના અંશ કોઇક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થયા દેખાય છે, તો પણ દુઃખની બાહુલ્યતાથી કરીને જોવામા આવે છે." ઇત્યાદિ —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૮૪

આમ વિપર્યાસથી સુખદુઃખના સાચા સ્વરૂપનું ભાન નહિ હોવાથી ભવાભિનંદી જીવની ઉલટી પ્રવૃત્તિ હોય છે અસત્ આચરણ હોય છે આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

यथा कण्डूयनेष्वेषां धीर्न कच्छूनिवर्तने ।
भोगाङ्गेषु तथैतेषां न तदिच्छापरिक्षये ॥ ८१ ॥

વૃત્તિ.—દૃષ્ટાંત-કોઇ એક ખસને ખણનારો દરદી હતો ખજવાળના અતિરેકથી એના નખ ઘસાઇ ગયા પછી રેતાળ ભૂમિમા નિવાસને લીધે, તેને ખજવાળ દૂર કરવા માટે ક્રમે કરીને તણખલું મળ્યું નહિ. ત્યા ભિક્ષાપુટિકા (ઝોળી) વગેરે સાથે જેણે તૃણનો પૂળો લીધો હતો એવા વૈદ્ય પથિકનું તેને દર્શન થયુ. તેની પાસે તેણે એક તૃણ માગ્યુ ને એણે તેને તે દીધુ. એટલે તે હૃદયમા પરિતુષ્ટ થયો અને તોષ પામી ચિંતવવા લાગ્યો-અહા! આ ખરેખર ધન્ય છે! કે જેની પાસે આટલા બધા ખંજવાળવાના વસ્તુનો (સાધનો) છે। પછી તેણે તેને પૂછ્યુ-ભાઇ, આ આમ આટલા બધા ક્યા મળે છે? તેણે કહ્યુ—લાટ દેશ આદિમા. ત્હારે એનુ શુ પ્રયોજન છે? તેણે કહ્યુ-ખસની ખજવાળ દૂર કરવાનું (કચ્છૂક વિનોદ) પથિક-જો એમ છે તો આનુ શુ કામ છે? હુ ત્હારી ખસને જ સાત

મતિ એની ખજવાળમાં, ખસ મટાડવા નાંહિ;
ત્યમ તસ મતિ ભોગાંગમાં, ન તદિચ્છા ક્ષયમાંહિ !

અર્થ :—આ ખસને ખણનારાઓની બુદ્ધિ જેમ ખજવાળમાં જ હોય છે, પણ ખસના મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદી જીવોની મતિ પણ ભોગના અંગરૂપ વિષયોમાં જ હોય છે, પણ તે ભોગાંગની (વિષયની) ઇચ્છાના નાશમાં હોતી નથી.

વિવેચન

અત્રે જે સુંદર આબેહૂબ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, (જુઓ વૃત્તિ) તે બહુ મનન કરવા જેવું છે, ને તેનો ઉપનયયુક્ત આ સાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે:—

ખસના દરદીને ખજવાળ-ચળ ઘણી જ મીઠી લાગે છે, અને તેથી તે ખણવામાં-ખોદી નાંખવામાં તેને એટલો બધો આનંદ આવે છે કે ખજવાળતાં ખજવાળતાં તેના નખ ઘસાઈ જાય, તો પણ તેની ખંજવાળ ખૂટતી નથી ! પછી તે ખજવાળવા માટે તૃણ વિગેરે બીજા સાધન પણ શોધે છે. હવે તેને જો કોઈ વૈદ્યરાજ મળી આવે અને તેને કહે કે-ભાઈ ! હારો સમૂળગો ખસરોગ જ હું કાઢી નાંખું, મને ત્રિફળાનો પ્રયોગ કરવા દે, પછી હારે ખંજવાળવાની પણ પંચાત નહિં રહે. તો એ સામું કહેશે-મ્હારે તો આ મ્હારી ખંજવાળજ ભલી છે, તે જ મને મીઠી લાગે છે, માટે બરાબર ખજવાળાય તેવો તેનો ઉપાય હોય તો કરો. જો કે આ ખજવાળથી તાત્કાલિક કલ્પિત મીઠાશ લાગતાં છતાં પરિણામે તો બળતરાજ ઊઠે છે, ખજવાળ ઉલટી વધે જ છે, ને રોગ ઊંડા મૂળ નાંખે છે. પણ પશુ જેવો મૂર્ખ તે ગામડીઓ ગમાર તેમ સમજતો નથી. તે જ પ્રકારે ભવાભિનંદીરૂપ રોગીને ભવરૂપ ખસનો મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. તેથી આ સંસારના કીડાને વિષયેચ્છારૂપ મીઠી ખુજલી-ખજવાળ આવે છે, અને વિષયસેવનથી તે ખજવાળ દૂર કરવા મથે છે, પણ ગમે તેટલા વિષયભોગથી તે મટતી નથી, અગ્નિમાં આહુતિની જેમ ઉલટી વધતી જાય છે, ને અંતસ્તાપરૂપ બળતરા ઊઠે છે. વિષય ભોગથી સંસાર રોગ ઊંડા મૂળ

દૃષ્ટાંત: ઉપનય

રાતમાં દૂર કરી દઉં. તું ત્રિફલાનો યોગ કર. તેણે કહ્યું—ખસ મટી ગયે, કંડૂવિનોદના અભાવે (ખજવાળના અભાવે) જીવવાનું ફળ શું? તેથી ત્રિફલાથી સર્યું ! આ ક્યાં મળે છે એ જ કહો !

એમ શ્લોકનો ગર્ભાર્થ છે. અક્ષરગમનિકા (શબ્દાર્થ) તો—યથા કણ્ડૂયનેષ્વેષાં ધીર્ન કચ્છૂનિવર્તને તથૈતેષાં ભોગાંગેષુ ન તદિચ્છાપરિક્ષયે-જેમ એઓની મતિ કંડૂયનોમાં (ખજવાળના સાધનોમાં) હોય છે, પણ તે ખસના નિવર્તનમાં-મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદીઓની મતિ ભોગાંગોમાં હોય છે, પણ તેની ઇચ્છાના પરિક્ષયમાં-ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિમાં નથી હોતી; તત્ત્વના અનભિજ્ઞપણાથી જ (અજાણપણાથી) વયનો પરિપાક થયે પણ, વાજીકરણમાં આદર હોવાથી. અહીં ઇચ્છાનું ગ્રહણ ભોગક્રિયાના ઉપલક્ષણવાળું છે.

નાખતો જાય છે. વિષયથી તૃપ્તિ થવાને બદલે વિષયતૃષ્ણા વધતી જાય છે. 'ઇંધનથી-બળતણથી અગ્નિ જેમ ક્ષીણ થતો નથી, તેમ વિષયોથી કામ ક્ષીણ થતો નથી, ઉલટો વિશેષ બળવાન બની વૃદ્ધિ પામે છે, કારણ કે અનંત વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં જાણે કદી પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવા ભ્રમને લીધે કામભોગોને વિષે મૂઢ જનની ઇચ્છા ઉપશમતી નથી!+'

પછી તેને દૈવાનુયોગે-સદ્‌ભાગ્યના ઉદયથી કોઈ સદ્‌ગુરુરૂપ સદ્વૈદ્યનો આકસ્મિક ભેટો થઈ જાય, તો તે વિષયેચ્છારૂપ ખજવાળ-ચળનો સાધન-ઉપાય (પુણ્યરૂપ) પૂછે છે. અને તે પણ વિષયસાધનથી જ થાય એમ ઇચ્છે છે એટલે શ્રી સદ્‌ગુરુ તેને કહે છે-હે ભદ્ર! આ ખજવાળ ખજવાળ શું કર છે? ચાલ, હું ત્હારો આ ખજવાળના મૂળરૂપ ભવરોગ જ અલ્પ સમયમાં મટાડી દઉં, આ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિફલાનું તું સેવન કર, એટલે આપોઆપ તે ખજવાળ પણ એનું મૂળ કારણ દૂર થતાં મટી જશે,

પણ તે મોહમૂઢ જીવ વળતું એમ બોલે છે-હે મહાનુભાવ! મ્હારો એ રોગ ભલે રહ્યો! મ્હારે તો આ મારી વિષયેચ્છાની ખજવાળ-ચળનું સાધન જોઈએ છે, તે ખણવામાજ -તેને ખોદી નાખવામાજ મને તો મીઠાશ લાગે છે, માટે તેને બાધ ન આવે એવું સાધન હોય તો કહો આમ તે વસ્તુતત્ત્વથી અનભિજ્ઞ-અજાણ હોઈ, ભોગસાધનોમાં આસક્ત રહી, ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છતો નથી, અને વિષયને જ ઇષ્ટ માની તેમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે,

વિષય સાધન ઇચ્છા

તેમાજ નિમગ્ન થાય છે, તેમાં જ ડૂબી જાય છે! અને આમ તેની ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી, તે એટલે સુધી કે ઉમર પાકી ગઈ હોય, પોતે ઘરડોખખ બૂઢ્ઢો બેલ જેવો થઈ ગયો હોય, છતાં વિષયાભિલાષના અતિરેકથી પુનઃ જુવાનીનું જોમ પ્રાપ્ત કરવાને તે 'વાજીકરણ' પ્રયોગ,-ધાતુપુષ્ટિનો વૈદ્યક પ્રયોગ કરે છે, રસાયન સેવે છે, ને ઘોડા જેવી તાકાત મેળવવા ઇચ્છતો તે વિષયનો ગધેડો બને છે! આશા જીર્ણ થતી નથી, તેજ જીર્ણ થાય છે! વય જાય છે, પણ વિષયાભિલાષ જતો નથી!!

'आशा न जीर्णा वयमेव जीर्णा'—શ્રી ભર્તૃહરિ.

'गतं वयो नो विषयाभिलाषः।'—શ્રી રત્નાકર પચ્ચીશી.

+ "विषयैः क्षीयते कामो नेंधनैरिव पावकः। प्रत्युत प्रोल्लसच्छक्तिर्भूय एवोपवर्धते॥ अप्राप्तत्वभ्रमादुच्चैरवाप्तेष्वप्यनंतशः। कामभोगेषु मूढानां समीहा नोपशाम्यति॥"
શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર

"न हि केनाप्युपायेन जन्मजातङ्कसंभवा। विषयेषु महातृष्णा पश्य पुंसां प्रशाम्यति"॥
શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

અત્રે ભોગસાધનનો ઇચ્છાપરિક્ષય નથી એમ કહ્યું, તે ઉપરથી ભોગ ક્રિયાનો પરિક્ષય પણ નથી થતો એમ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે, કારણ કે ભોગક્રિયા પણ ભોગ-ઇચ્છા વિના ઉપજતી નથી, એટલે ભોગઇચ્છાનો પરિક્ષય-નાશ ન હોય તો ભોગક્રિયાનો પણ પરિક્ષય નથી થતો. ઇચ્છા-વાસના ટળે નહિં ત્યાં સુધી ભોગપ્રવૃત્તિ પણ ટળે નહિં.

"જબ ઇચ્છાકા નાશ તબ, મિટે અનાદિ ભૂલ"—શ્રીમદ્ યશોવિજયજી.

અને કારણ એમ છે તેથી—

आत्मानं पाशयन्त्येते सदासच्चेष्टया भृशम् ।
पापधूल्या जडाः कार्यमविचार्यैव तत्त्वतः ॥ ८२ ॥

કુચેષ્ટાથી જડ એ સદા, નાંખે જીવને પાશ;
પાપ ધૂળથી-તત્ત્વથી, વિના કાર્ય વિમાસ. ૮૨.

અર્થ:—આ જડ જીવો, તત્ત્વથી કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, અત્યંતપણે અસત ચેષ્ટાથી આત્માને પાપધૂલિવડે સદા પાશ નાંખે છે.

વિવેચન

પોતાના હાથે ફાંસો!

ઉપરમાં કહ્યું તેમ સ્થિતિ હોવાથી, આ ભવાભિનંદી જીવ ક્ષણિક વિષયરૂપ કુસુખમાં-ખોટા માની લીધેલા કલ્પિત સુખમાં આસક્ત હોઇ, તે વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે, પરિગ્રહ વધારે છે, આરંભ આદિ કરે છે, અને તે તે પાપસ્થાનકોના સેવનથી તે જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મરૂપ ધૂલિ-રજ આત્મામાં નાંખી પોતાના આત્માને મલિન કરે છે! તે પાપધૂલિથી આત્માને પાશ નાંખે છે, પોતે પોતાને બાંધે છે, પોતે પોતાનો વૈરી થઇ આત્મઘાતી બને છે! અને આમ જે પોતાના હાથે ગળે ફાંસો નાંખે છે, આત્મામાં ધૂળ નાંખે છે, તે મૂર્ખ, જડ, મંદબુદ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. કારણ કે કોઇ માણસ પોતાના હાથે માથામાં ધૂળ નાંખતો હોય, તો આપણે તેને મૂર્ખ દિવાનો માનીએ છીએ, ગાંડાની ઇસ્પીતાલને લાયક ગાંડો પાગલ

વૃત્તિ:—आत्मानं-આત્માને, જીવને, पाशयंति-પાશ આપે છે, જકડી લ્યે છે, બાંધી લ્યે છે, एते-આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત પ્રાણીઓ, सदा સદા-સર્વકાલ असच्चेष्टया-અસત્ ચેષ્ટાથી, પ્રાણાતિપાત-આરંભરૂપ એવી હેતુભૂત અસત્ ચેષ્ટાવડે કરીને, भृशम्-અત્યંત. શેનાવડે પાશ બાંધે છે? તે માટે કહ્યું કે-पापधूल्या-પાપધૂલિવડે, જ્ઞાનાવરણ આદિ લક્ષણરૂપ પાપધૂલિવડે, जडाः-જડો, મંદો, कार्यमविचार्यैव-કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, तत्त्वतः-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. ક્ષણિક કુસુખમાં સક્તપણાથી તેઓ આત્માને પાશ નાંખે છે.

ગણીએ છીએ, ને તેની મૂર્ખતાપર હસીએ છીએ. તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અધિક એવા આત્મામાં પાપધૂલ નાંખી તેને મલિન કરવો, તે તો કેટલી બધી મૂર્ખતાનું કામ ગણવું જોઇએ? ખરેખર! વિષયાસક્તિથી પાપધૂલિ આત્મામાં નાંખનારા મોહમૂઢ ભવાભિનંદી જીવો મૂર્ખ, દિવાના, પાગલ જ છે, ગાંડાની હાસ્પિતાલને લાયક મનુષ્યો જ છે. કારણ કે તેઓ મોહમદિરાથી મસ્ત થઇ ઉન્મત્ત બન્યા છે!

"पीत्वा मोहमयीमिमां च मदिरामुन्मत्तीभूतं जगत्।"—ભર્તૃહરિ.

દાખલા તરીકે—

धर्मबीजं परं प्राप्य मानुष्यं कर्मभूमिषु।
न सत्कर्मकृषावस्य प्रयतन्तेऽल्पमेधसः ॥ ८३ ॥

કર્મ ભૂમિમાં લહી પરમ, ધર્મબીજ નર જન્મ;
તસ સત્ કર્મ કૃષિ વિષે, મંદ કરે ન પ્રયત્ન. ૮૩.

અર્થ:—કર્મભૂમિમાં પરમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું પામીને, એની સત્કર્મરૂપ કૃષિમાં (ખેતીમાં) અલ્પ મતિવાળાઓ પ્રયત્ન કરતા નથી.

વિવેચન

"બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે! ભવચક્રનો આંટો નહિં એકે ટળ્યો"—શ્રી મોક્ષમાળા.

કર્મભૂમિમાં ધર્મબીજની સત્ કર્મખેતી.

ધર્મની પ્રાપ્તિમાં બીજરૂપ પ્રધાન કારણ–**પરમ ધર્મબીજ મનુષ્યપણું** છે. બીજ હોય તો જ અંકુર ફૂટવાનો સંભવ છે, કારણ કે મનુષ્યપણું હોય તો જ બીજા આવશ્યક કારણોનો જોગ બની શકે છે, અને મનુષ્યપણામાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે,–બીજા કોઈ દેહથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે આ માનવ દેહ સર્વથી ઉત્તમ છે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઘણા ઘણા પુણ્યનો પુંજ ભેગો થાય–મોટો પુણ્યરાશિ એકઠો થાય, ત્યારે આ મોંઘો અવતાર મળે છે, **આ માનવદેહ પરમ દુર્લભ છે.** આવું મનુષ્યપણું પણ પુણ્યજોગે મળ્યું હોય, પણ

વૃત્તિઃ—धर्मबीजं-ધર્મ બીજ, ધર્મ કારણ, परं-પર, પ્રધાન, प्राप्य-પ્રાપ્ત કરી; તે કયું? તો કે–मानुष्यं-મનુષ્યપણું. ક્યાં? તો કે–कर्मभूमिषु-ભરત આદિ કર્મભૂમિઓમાં. શું? તો કે–सत्कर्मकृषौ-સત્ કર્મ કૃષિમાં, ધર્મ બીજપ્રધાન આદિરૂપ સત્કર્મની ખેતીમાં, अस्य-આની, આ ધર્મબીજની, न प्रयतन्तेऽल्पमेधसः-અલ્પમતિવાળા પ્રયત્ન કરતા નથી.

જો અનાર્ય ક્ષેત્રભૂમિમાં જન્મવું થયું હોય, તો તે મનુષ્યપણું પણ અફળ જાય છે; કારણ કે એવી અનાર્ય ભૂમિમાં ધર્મસંસ્કારનું દુર્લભપણું છે, ઉલટું ત્યાં તો ધર્મ-સંસ્કાર હોય તોપણ ચાલ્યા જવાનો સંભવ છે, માટે ધર્મની પ્રાપ્તિમાં આર્યક્ષેત્રની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. 'આર્ય' એટલે × સર્વ હેય-ત્યાગવા યોગ્ય ધર્મોથી જે જલ્દી ચાલ્યા ગયેલા છે, તે માનનીય જન. હિંસા-ચોરી-પરદારાગમન વગેરે અનાર્ય કાર્ય જે આચરતા નથી, અને ખાદ્યાખાદ્ય, પેયાપેય, ગમ્યાગમ્ય વગેરે વિવેક જે કરે છે, એવા સંસ્કારી આર્ય સજ્જન જ્યાં વસે છે તે આર્યક્ષેત્ર છે આર્ય છ પ્રકારના છે-ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ આર્ય, કર્મ આર્ય, શિલ્પ આર્ય અને ભાષા આર્ય. પંદર કર્મભૂમિઓમાં જન્મેલા તે ક્ષેત્ર આર્ય છે, ઇત્યાદિ

દેવકુરુ*, ઉત્તરકુરુને બાદ કરી, પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત ને પાંચ વિદેહ-એ પંદર **કર્મભૂમિઓ** કહેવાય છે, કારણ કે સંસાર દુર્ગનો અંત કરનારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા, કર્તા ને ઉપદેષ્ટા એવા ભગવાન્ પરમર્ષિ **તીર્થંકરો** અત્રે ઉપજે છે અત્રે જ જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે, અન્યત્ર નહિ. એટલા માટે મોક્ષાર્થ કર્મની જે સિદ્ધિભૂમિઓ છે, તે કર્મભૂમિઓ છે જ્યાં મોક્ષ માટેનો પુરુષાર્થ **કર્મયોગ** સફળ થાય છે-સિદ્ધ થાય છે, તેને 'કર્મભૂમિ' નામ બરાબર ઘટે છે.

પણ આવું પ્રધાન **ધર્મબીજરૂપ** ઉત્તમ **મનુષ્યપણું** મળ્યું હોય, અને ભરતક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું હોય, છતાં એ ધર્મબીજને વાવી, ઊગાડી, તેમાંથી **સત્કર્મરૂપ ખેતી** ન કરે, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તો શું કામનું? તેવા મનુષ્યો તો ખચિત અલ્પમતિવાળા કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે તેવું ઉત્તમ મનુષ્યપણું હારી જાય છે, તેનો યોગ પામી આત્માર્થ-આત્મકલ્યાણ સાધતા નથી, પોતાનું કામ કાઢી લેતા નથી

કોઈ બીજ હોય, તેને યોગ્ય ભૂમિમાં જો વાવવામાં ન આવે, ઊગાડવામાં ન આવે, ને તેને નકામું પડ્યું રહેવા દેવામાં આવે, તો તે પડ્યું પડ્યું સડી જાય ને નાશ પામે. પણ જો તેને સુયોગ્ય ભૂમિમાં વાવ્યું હોય, તો તે એક બીજમાથી લાખો, કરોડો, અબજો, અસંખ્ય, અનંત બીજ ઊગી નીકળે દાખલા તરીકે-વડનું એક નાનું સરખું બીજ વાવ્યું હોય, તેમાથી મોટું વટવૃક્ષ ફાલીફૂલી નીકળે છે તે વટવૃક્ષમા અનંત બીજ હોય છે, તે પ્રત્યેકમાંથી પાછા અનંત બીજ નીપજે છે એમ અનંત પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. તેમ

બીજમાથી વૃક્ષ

× 'आराध्यात् सर्वहेयधर्मेभ्यो इति आर्य.'—શ્રી શીલાંકાચાર્યકૃત સૂયગડાંગ ટીકા.

* "भरतैरावतविदेहा कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्य ।" શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું સાંપડયું હોય, તેને સતકર્મયોગ વડે કરીને કર્મક્ષેત્રરૂપ યોગ્ય ભૂમિમાં વાવ્યું હોય, તો તેમાંથી અનંત કલ્યાણપરંપરાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે: આ **ધર્મ ક્ષેત્રરૂપ+ કુરુક્ષેત્રમાં–કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો** અને **અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું** સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં સતકર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી–આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાર્થથી ધર્મબીજની ખેતી શરૂ થાય છે એમ સમજવું, અને પછી ઉત્તરોત્તર કલ્યાણની શ્રેણી પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

અત્રે 'કર્મભૂમિ' એમ જે શબ્દ ભરતાદિ ક્ષેત્રને માટે યોજ્યો છે, તે ઘણો અર્થસૂચક છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે–જેમ કર્મભૂમિમાં ધાન્ય આદિની ખેતી કરવી પડે છે, બીજને વાવી તેનું પરિપોષણ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી પડે છે, તેમ હે મનુષ્યો! તમે પણ આ કર્મભૂમિમાં જન્મ્યા છો, તો સતકર્મરૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો! પ્રયત્ન કરો! સતકર્મયોગ સાધી સાચા કર્મયોગી બનો! આ ઉત્તમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સતકર્મરૂપ ખેતી કરો, સદ્ધર્મ આરાધનારૂપ જલસિંચનવડે તેનું પરિપોષણ કરી વૃદ્ધિ પમાડો,–જેથી કરીને તે ધર્મ બીજ ઊગી નીકળી, ફાલીફૂલી અનંતગણો ફળ પરિપાક આપશે.

કર્મભૂમિ પામી કર્મયોગી થાઓ!

"જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અહો મનુષ્યો! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે **પંચ મહાવ્રતરૂપ ધાન્યની ખેતી** કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર વગેરે ગુણરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ–સુકાળ વર્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંતકાલ આત્મસુખ ભોગવશો.–આમ આ કર્મભૂમિ જાણે આ કર્મભૂમિનાં મનુષ્યોને સંદેશો આપી રહી છે!

"પંચ મહાવ્રત ધાન્ય તણાં કર્ષણ વધ્યા રે, સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે;
ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે, આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે.
પ્રભુદરિસણ મહામેહ તણે પરવેશમેં રે, પરમાનંદ સુભિક્ષ થયા મુજ દેશમેં રે;
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણો અનુભવ કરો રે, સાદિ અનંતો કાળ આતમ સુખ અનુસરો રે.
....શ્રી નમિ જિનવર સેવ ઘનાઘન ઉન્નમ્યો રે"—શ્રી દેવચંદ્રજી

+"धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः। मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय॥"
—શ્રી ભગવદ્ ગીતા, ૨-૧

ખરેખર ! મનુષ્યપણું એ ધર્મપ્રાપ્તિમાં—આત્મસિદ્ધિમાં અપેક્ષા કારણ છે પ્રભુદર્શન આદિ નિમિત્ત કારણ પામી, આત્મ પરિણામરૂપ ઉપાદાન કારણ જો પ્રગટે તો જ તે અપેક્ષા કારણનું સફળપણું છે, તો જ તે લેખે છે નહિં તો સમૂચ્છિંમ જેમ જન્મ્યો તોયે શું ? ને મુઓ તોયે શું ? તેનો કાંઇ હિસાબ નથી માટે **સદ્ધર્મરૂપ નિમિત્ત પામી આત્મારૂપ ઉપાદાનને પ્રગટાવવો,** એજ આ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાની ખેતી છે

"નર ગતિ પઢમ સંઘયણ તે અપેક્ષા જાણો;
નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણો....પ્રણમો શ્રી અરનાથ.
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો

"જન્મ કૃતાર્થ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ,
જગત શરણ જિન ચરણને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"દશ દષ્ટાંતે દુર્લભ માનવદેહ આ, પ્રાપ્ત થાય છે મહા પુણ્ય સંયોગ જો,
ઉતાવળે કરવું તો સાર્થક એહનું, ફરી ફરી બાઝે નહિ એવો જોગ જો "–(ડૉ. ભગવાનદાસ.)

પણ મૂર્ખશિરોમણિ એવા મંદબુદ્ધિ ભવાભિનંદી જીવો આમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાનું સાર્થક્ય કરવાને બદલે તે બીજને વેડફી નાખે છે ! અનેક પ્રકારના દુરાચારમાં, મિથ્યાભિમાનમાં, પ્રમાદમાં, વિષયમાં ને કષાયમાં તેઓ અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન સમાન મનુષ્ય જીવન ગુમાવી દે છે ! ને કાગડાને ઉડાડવા માટે ચિંતામણિ રત્ન ફગાવી દેનાર મૂર્ખ જેવું કાર્ય કરે છે ! તેથી તેમનો **'એળે ગયો અવતાર'** થાય છે.

"લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું ? તે તો કહો,
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય ગ્રહો,
વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ અહોહો ! એક પળ તમને હવો ! "–શ્રી મોક્ષમાળા

ત્યારે શું ?

वडिशामिषवत्तुच्छे कुसुखे दारुणोदये ।
सक्तास्त्यजन्ति सच्चेष्टां धिगहो दारुणं तमः ॥ ८४ ॥

वृत्ति.—वडिशामिषवत्—બડિશામિષ જેવા, એ નિદર્શન-ઉદાહરણ છે, એટલે કે માછલાના ગળાના માંસ જેવા, तुच्छे-તુચ્છ, અલ્પ, कुसुखे-કુસુખમાં, દુષ્ટ ભોગથી ઉપજતા કુસુખમાં, दारुणोदये-દારુણ ઉદયવાળા, રૌદ્ર વિપાકવાળા—આ સમય (આગમ) પરિભાષા છે सक्ताः-સક્ત, ગૃદ્ધ, લોલુપી. શું ? તો કે त्यजन्ति सच्चेष्टा-સત્ચેષ્ટા ત્યજે છે, ધર્મસાધન ત્યજે છે આ કર્મનો દોષ છે, તો

દારુણ ઉદયી ગલ સમા, તુચ્છ કુસુખે સક્ત,
ત્યજે સુચેષ્ટા-ધિક્ અહો, દારુણ તમને અત્ર! ૮૬

અર્થ:—બડિશામિષ એટલે માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ, તથા દારુણ ઉદય-વિપાકવાળા કુસુખમાં સક્ત થયેલા તેઓ સત્ચેષ્ટા ત્યજે છે! અહો! દારુણ તમસને-અજ્ઞાન અંધકારને ધિક્કાર હો!

વિવેચન

તે ભવાભિનંદી જીવો મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક તો કરતા નથી, પણ ઉલટું તેને વેડફી નાંખે છે; મનુષ્ય અવતારરૂપ ધર્મબીજની ખેતી કરવી તો દૂર રહી, પણ તે બીજને જ સડાવી નાખે છે! કમાણી કરવી તો દૂર રહી, ઉલટી મૂડી ગુમાવી નુકશાની જ કરે છે! નફાના બદલે ખોટનો વ્યાપાર કરે છે! કારણ કે તેઓ માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ અને દારુણ-ભયંકર વિપાકવાળા દુષ્ટ ભોગજન્ય વિષયસુખમાં સક્ત થાય છે.

ગલની લાલચે ભૂરા હાલ

માછલાને લલચાવવા માટે મચ્છીમારો માછલાના ગળાનું માંસ-ગલ આરમાં ભરાવીને મૂકે છે. માછલું તે તુચ્છ માંસ ખાવાની લાલચે, તેની પાછળ દોડી, તે આરમાં સપડાઇ જાય છે, અને પછી તેના ભૂંડા હાલહવાલ થાય છે, પ્રાણાંત દારુણ દુઃખ તે અનુભવે છે. તેમ મોહરૂપ મચ્છીમાર જીવરૂપ માછલાને લલચાવવા માટે દુષ્ટ વિષયસુખરૂપ ગલ મૂકે છે, તે તુચ્છ અસત્ સુખની આશાએ તે તેની પાછળ દોડી તેમાં સપડાઈ જાય છે, આસક્ત થાય છે, અને પછી તેના ભૂરા હાલહવાલ થાય છે, નરકાદિના દારુણ દુઃખ વિપાક તેને વેદવા પડે છે. આમ રસનેંદ્રિયની લોલુપતાથી જેમ માછલું સપડાઇને દુઃખી થાય છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થવાથી મદોન્મત્ત હાથી પણ બંધન પામે છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયને વશ થવાથી પતંગીઓ દીપકમાં ઝંપલાવી બળી મરે છે, ઘ્રાણેંદ્રિયને વશ થવાથી ભમરો કમળમાં પૂરાઇ જઇ પ્રાણાંત દુઃખ પામે છે, શ્રોત્રેંદ્રિયને વશ થવાથી મૃગલાં પારધિની જાલમાં સપડાઇ જાય છે આમ એકેક ઇંદ્રિય વિષયના પરવશપણાથી પ્રાણી દારુણ વિપાક પામે છે, તો પછી પાંચે ઇંદ્રિય જ્યાં મોકળી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ તો કેટલું દુઃખ પામે એમાં પૂછવું જ શું?

" करिझषमधुपा रे शलभमृगादयो, विषयविनोदरसेन ।
हंत लभंते रे विविधा वेदना, बत परिणतिविरसेन ॥
परिहरणीया रे सुकृतिभिराश्रवा । "—શાંતસુધારસ.

માટે કહ્યું—धिगहो दारुण तमः-અહો! દારુણ તમસને ધિક્કાર હો! આ દારુણ અજ્ઞાન અંધકારને ધિક્કાર હો! આ કષ્ટરૂપ અજ્ઞાન છે, એમ અર્થ છે.

"મનમથ વશ માતંગ જગતમેં, પરવશતા દુઃખ પાવે રે;
રસના લુબ્ધ હોય ઝખ મૂરખ, જાળ પડ્યો પછતાવે રે....
વિષય વાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે.

ઘ્રાણ સુવાસ કાજ સુન ભમરા, સંપુટમાંહે બંધાવે રે;
તે સરોજ સંપુટ સંયુત ફુન, કરટીકે મુખ જાવે રે....વિષય૦

રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડત દીપમાં જાઈ રે;
દેખો યાકું દુઃખ કારનમેં, નયન ભયે હૈ સહાઈ રે....વિષય૦

શ્રોત્રેંદ્રિય આસક્ત મિરગલા, છિનમેં શિશ કટાવે રે;
એક એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે....વિષય૦

પંચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જ્યું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમેં રહીએ રે....વિષય૦"

ચિદાનંદજી

આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષોએ આ વિષય સુખને નાગની ફેણની× અથવા કિંપાક-ફલની ઉપમા આપી છે, અને તેને કુસુખ-અસત્ સુખ કહ્યું તે યથાર્થ છે,—અથવા તો જેના પરિણામે દુઃખ છે તે વાસ્તવિક રીતે સુખ જ નથી, દુઃખ જ છે. 'એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહિં' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી).

'धिगहो दारुणं तमः'

આને અત્રે તુચ્છ ને દારુણ કહ્યું તે યથાયોગ્ય છે. કારણ કે તે તુચ્છ, સાર વિનાનું ને જગતની એઠ જેવું છે. જે પુદ્ગલો અનંત જીવોએ વારંવાર ભોગવ્યાં છે, તેના ઉચ્છિષ્ટ-એઠા એવા પુદ્ગલ પરમાણુઓના ભોગથી વિષયાસક્ત-ભવાભિનંદી જીવ આનંદ માને છે! ને તેવા ઝાંઝવાના જલ જેવા તુચ્છ કુસુખ પાછળ દોડી સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ધર્મ કર્ત્તવ્યરૂપ સત્પ્રવૃત્તિ છોડી દે છે! એ માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ આચાર્યજી ખેદ વ્યક્ત કરે છે—અરે! આ તમસ્ને, અજ્ઞાન અંધકારને ધિક્કાર હો! કે જેને લઈને આ જીવ પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને આમ વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ખોટું આચરણ કરે છે. આમાં એ બિચારાનો દોષ નથી, પણ તેના મોહનીય કર્મનો દોષ છે. તે જ અંધકાર-રૂપ હોવાથી, તેને સાચી દિશા સૂઝતી નથી, સાચો માર્ગ ભાસતો નથી, એટલે મુંઝાઈ જઈ તે સન્માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે જાય છે.

× "भोगा भुजङ्गभोगाभाः सद्यः प्राणापहारिणः ।
सेव्यमानाः प्रजायन्ते संसारे त्रिदशैरपि ॥"—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

"ઇંદ્રિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું બતાવે છે, અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે ?"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

अवेद्यसंवेद्यपदमान्ध्यं दुर्गतिपातकृत् ।
सत्संगागमयोगेन जेयमेतन्महात्मभिः ॥ ८५ ॥

પદ અવેદ્ય એ આંધ્યરૂપ, કરતું દુર્ગતિ પાત;
સત્સંગાગમ યોગથી, જેય મહાત્મથી માત્ર. ૮૫.

અર્થ:—એ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ-અંધપણારૂપ હોઈ, દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે; એ સત્સંગ-આગમના યોગથી મહાત્માઓથી જીતી શકાય એવું છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું, તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ એટલે કે-અંધપણારૂપ છે, અને તે દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ જ ભૂમિકામાં મહાત્મા જોગીજનોથી જ સત્સંગ-આગમના યોગે કરીને જીતાય એવું છે તે આ પ્રકારે:-જેમ કોઈ આંધળો અંધપણાને લીધે માર્ગ ન દેખતો હોઈ ઊંડા ખાડામાં પડી જાય, તેમ અવેદ્યસંવેદ્યરૂપ અંધપણાને લીધે આ જીવને સન્માર્ગ ન સૂઝતો હોઈ તે નરકાદિ દુર્ગતિરૂપ ગર્તામાં-ખાડામાં પડી જાય છે પણ તે આંધળાને જો સાચો માર્ગદર્શક દોરનારો મળી આવે, તો તે ખાડામાં ન પડતાં સીધે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે; તેમ આ જીવને પણ સાચે રસ્તે દોરનાર સત્સંગ-સત્પુરુષનો અને આગમનો-સત્શાસ્ત્રનો યોગ બાઝે, તો તેવા માર્ગદર્શકના પ્રભાવે તેને સન્માર્ગનું ભાન થાય, અને દુર્ગતિના ખાડામાં ન પડતાં તે સન્માર્ગે ચાલ્યો જાય.

અ. વે. સં. નો સત્સંગ-આગમથી જય

વૃત્તિ:—**अवेद्यसंवेद्यपदम्**-ઉક્ત લક્ષણવાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, **आन्ध्यं**-આન્ધ્ય ભાવરૂપ, અંધપણારૂપ છે. એટલા માટે જ કહ્યું—**दुर्गतिपातकृत्**-દુર્ગતિમાં પાત કરવાના શીલવાળું-સ્વભાવવાળું છે. **सत्संगागमयोगेन**-સત્સંગ-આગમના યોગથી, વિશિષ્ટ સંગ-આગમના સંબંધથી એમ અર્થ છે. એકરૂપ ભાવ પુરુષપ્રાધાન્ય પ્રખ્યાપન કરે છે. **जेयमेतद्**-આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાવા યોગ્ય છે, **महात्मभिः**-મહાત્મા પુરુષોથી,-આ જ ભૂમિકામાં; અન્યદા જીતવાનું અશક્યપણું છે તેથી કરીને. એથી કરીને જ આગમ પણ અનુવાદપર (આમ જ અનુકૂળ કહેનાર) છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે. '**अयोग्यनियोगासिद्धेः**'—અયોગ્યના નિયોગની અસિદ્ધિને લીધે

"પરિચય પાતકઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત....સંભવ."

"દુષ્ટજન સંગતિ પરિહરી, ભજે સુગુરુ સંતાન રે."—શ્રી આનંદઘનજી.

અત્રે સત્સંગ-આગમ યોગથી એમ એકવચનરૂપ પ્રયોગ કરી એકભાવ કહ્યો છે, તે સહેતુક છે, કારણ કે માર્ગના દર્શનમાં સત્પુરુષનું જ પ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણું છે. માર્ગદૃષ્ટા સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુ જ માર્ગ દેખાડી શકે, તે જ અજ્ઞાનાંધ જીવનું 'નયન' એટલે કે સન્માર્ગે દોરવણી કરી શકે. અને તે સત્પુરુષનો સમાગમ જોગ બને તો તેના અનુસંધાનમાં જ સત્શ્રુતના શ્રવણનો જોગ પણ બની આવે છે. અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વાંચવા-વિચારવાની-અવગાહવાની પ્રેરણા મળે છે. આમ અગમ એવું આગમજ્ઞાન પણ **ગુરુગમને** આધીન છે, માટે બન્ને કારણની એકતા કહી.

જ્ઞાની સત્પુરુષોએ આ **સત્સંગનો મહિમા** ઠેર ઠેર ખૂબ ગાયો છે. સત્સંગ એ જીવને તરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. 'ક્ષણ પણ સજ્જનની સંગતિ× થઇ તો તે ભવસમુદ્ર તરવામાં નૌકા સમાન થઇ પડે છે,' એમ મહાજનો કહે છે. કારણ કે સત્સંગથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે, ને આત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ સત્સંગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ, અવષ્ટંભરૂપ, ઓથરૂપ થઇ પડે છે, ને તેના અવલંબને સંસારસાગર ખાબોચીઆ જેવો થઇ જઇ લીલાથી પાર ઉતરાય છે. જીવના પરમ બાંધવરૂપ આ સત્સંગની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, માટે તેમાં સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે.

"માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઇ છે, તેણે પોતે કંઇ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું. તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યા છે, તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે. અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમપદને આપે એવાં છે, એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્ દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે.

"સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુર્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુર્લભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ જાણ્યું છે. જે પુરુષ સદ્‌ગુરુની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો

× "क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका।"—શ્રી શંકરાચાર્ય.
"पातयन्ति भवावर्ते ये त्वां ते नैव बांधवाः ।
 "बंधुतां ते करिष्यन्ति हितमुद्दिश्य योगिनः ॥"—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે "-(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ઇ૦

આવા ઉત્તમ સત્સંગ આગમના યોગથી આ **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ આ ચોથી દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોથી જ જીતી શકાય છે, કારણ કે આ જ ભૂમિકામાં તેનો જય કરી શકાય એમ છે. અન્યત્ર તેમ બની શકવું સંભવતું નથી, કારણ કે તથાપ્રકારની યોગ્યતાનો-પાત્રતાનો અભાવ હોય છે પૂર્વે તે જીતવા જેટલું આત્મબલ હોતું નથી, અને પછી તેનો ઉદય હોતો નથી, તે છતાઇ ગયું હોય છે. આગમમાં પણ આનું સમર્થન છે કે 'અયોગ્યને નિયોગની અસિદ્ધિ છે.' માટે આ દૃષ્ટિમાં જ **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદને જીતવાની યોગ્યતા આ મહાત્મા જોગી જનને સાંપડે છે. અને એટલા માટે જ કહ્યું કે—

"એવા અવગુણવંતનુંજી, પદ એ અવેદ્ય કઠોર;
સાધુ સંગ આગમતણોજી, તે જીત્યો ધુરધોર....મનમોહન."-શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૦

અવેદ્યસંવેદ્ય અને વેદ્યસંવેદ્ય પદની તુલના: કોષ્ટક ૭.

નામ	અવેદ્યસંવેદ્ય પદ	વેદ્યસંવેદ્ય પદ
કઇ દૃષ્ટિમાં	પહેલી ચારમાં અ. સં. પદ પ્રબલ; વેદ્યસંવેદ્ય અતાત્ત્વિક	છેલ્લી ચારમાં-અવેદ્ય સં. ન હોય, વેદ્યસંવેદ્ય પદ તાત્ત્વિક
કારણ	ગ્રંથિ અભેદ	ગ્રંથિભેદ
વ્યાખ્યા	વેદ્ય ન સંવેદાય, પરમાર્થથી અપદ	વેદ્ય સંવેદાય. પરમાર્થથી પદ
પાત્ર	ભવાભિનંદી, સાંપ્રતદર્શી મિથ્યાદૃષ્ટિ	મુમુક્ષુ, નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ
બોધ	સ્થૂલ-અસત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય, અપાય દર્શન અતાત્ત્વિક	સૂક્ષ્મ સત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય ન હોય, અપાયદર્શન તાત્ત્વિક
પાપ પ્રવૃત્તિ	પાપ પ્રવૃત્તિ હોય	હોય નહિ. કવચિત્ હોય તો છેલ્લી ને તપ્તલોહપદન્યાસ જેવી
લક્ષણ	વિપર્યાસ, વિવેકાંધતા, અતિમોહ, વિષમ કુતર્ક ગ્રહ	અવિપર્યાસ, સદ્વિવેક, અમોહ, ગ્રહરહિતપણું
પરિણામ	સંસાર પ્રતિ અનુદ્વેગ, ભોગાસક્તિ, કૃત્યાકૃત્યભ્રાંતિ	સંવેગાતિશય-પરમ વૈરાગ્ય, અનાસક્તિ, અભ્રાંતિ
પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ	અસત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, સત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ	સદ્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, અસત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ
સ્વરૂપ	અંધપણારૂપ	સમ્યગ્દર્શનરૂપ
ફલ	આત્મબંધન, દુર્ગતિપાત	અબંધ, સુગતિપ્રાપ્તિ
ગુણસ્થાન	પ્રથમ	ચતુર્થ-દેશવિરતિ આદિ

[। इति अवेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।]

વિષમ કુતર્કગ્રહ નિન્દા અધિકાર

એટલા માટે જયલિંગો (જયના ચિહ્નો) કહે છે—

जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् ।
निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं कुतर्कविषमग्रहः ॥ ८६ ॥

એહ જીતાતાં નિયમથી, તત્વ-થી નરનો સાવ;
સ્વયં નિવર્તે ગ્રહ સમો, વિષમ કુતર્ક ભાવ. ૮૬.

અર્થ:—અને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જય કરાતાં નિયમથી મનુષ્યોનો કુતર્ક વિષમ ગ્રહ તત્ત્વથી અત્યંતપણે આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે-ટળે છે.

વિવેચન

"તે જીતે સહેજે ટળેજી, વિષમ કુતર્ક પ્રકાર;
દૂર નિકટ હાથી હણેજી, કરે એ બહર વિચાર....મનમોહન૦"—શ્રી. યો. દ. સ. ૪-૧૧

અને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ કે જે મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે, અને પશુપણા આદિ શબ્દથી વાચ્ય-ઓળખાવા યોગ્ય છે, તે જ્યારે જીતાતું જાય છે ત્યારે પરમાર્થથી પુરુષનો વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહ પોતાની મેળેજ ચોક્કસ નિવર્તી જાય છે. ઉપરમાં અત્યંત વિસ્તારથી અવેદ્યસંવેદ્યપદનું વર્ણન કર્યું, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે મહામિથ્યાત્વનું કારણ જો કોઈ હોય, તો તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ જ છે. તેના પ્રભાવથી જ જીવ અનાત્મજ્ઞ હોય છે, અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ ધરે છે, સ્વ-પરનો એકત્વ અધ્યાસ કરે છે, દેહને જ આત્મા માની આત્માનું ભાન ભૂલી જાય છે, સતને અસત્ અને અસતને સત્ ચિંતવે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે ગાઢ મિથ્યાપણાનું-અસત્પણાનું કારણ આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ છે. અને આવા અબૂઝપણાને લીધે જ એને પશુપણું, ગમારપણું, અબૂઝપણું, મૂઢપણું ઇત્યાદિ નામ છાજે છે. કારણ કે પશુ જેવા અબૂઝનું જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થોથી સર્વથા પીવાઈ જાય છે ને નિજ પ્રવ્યક્તિ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપનું પ્રગટપણું છોડી દીધાથી ખાલી થતું જાય છે. આમ પરરૂપમાં જ

મહામિથ્યાત્વ નિબંધન

વૃત્તિ:-जीयमाने च नियमादेतस्मिन्—અને આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ નિયમથી જીતાતા; એટલે કે આ મહામિથ્યાત્વના નિબંધનરૂપ, પશુત્વ આદિ શબ્દથી વાચ્ય એવું અવેદ્ય પદ જીતાતી વેળાએ, तत्त्वतः-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, नृणां-નરોનો, પુરુષોનો, निवर्तते स्वतः-સ્વત. નિવર્તે છે; આત્માથી જ, પોતાની મેળે જ, પરના ઉપદેશ વિના નિવર્તે છે, ટળી જાય છે,-નિમિત્તના અભાવે નૈમિત્તિકના અભાવને લીધે. अत्यंतं-અત્યંતપણે,-સમ્યગ્જ્ઞાનયોગને લીધે, આગમ પ્રામાણ્યના જાણપણા થકી कुतर्कविषमग्रह.-કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહ,-દૃષ્ટ એવા અપાય હેતુપણાથકી (અપાય હેતુપણું પ્રગટ દીઠામાં આવતું હોવાથી.) ગ્રહ જેવો ગ્રહ (ગ્રહ=સૂર્ય ચંદ્રાદિ, અથવા ભૂત-પિશાચ, અથવા મગર)

વિશ્રાંત થયેલું પશુનું જ્ઞાન ચોતરફથી સીદાય છે. પણ જે તત્-તે છે, તે તત્ અહીં સ્વરૂપથી છે, એવું સ્યાદ્વાદીનું જ્ઞાન તો અત્યંત ઉન્મગ્ન-ઉપર તરી આવતા ઘન સ્વભાવ-ભરથી પૂર્ણ થઇ સમુન્મજ્જન પામે છે, ઉલ્લસી આવી ઉપર તરતું રહે છે.'×

આવું અબૂઝ-ગમાર પશુપણા જેવું મિથ્યાત્વકારણ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જેમ જેમ જીતાય છે, તેમ તેમ તે મિથ્યાત્વને આધીન-તે મિથ્યાત્વથી જ ઉદ્ભવતા એવા વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહો પોતાની મેળે જ નિવર્તી જાય છે, દૂર થાય છે; કારણ કે નિમિત્તનો અભાવ થાય એટલે નૈમિત્તિકનો અભાવ થાય જ એવો નિયમ છે. કુતર્કોનું જન્મસ્થાન મિથ્યાત્વ છે. એટલે જેવું મિથ્યાત્વ દૂર થાય, કે તેની સાથોસાથ જ કુતર્ક પણ ચાલ્યો જાય છે, કારણ કે મૂળ કારણ નિર્મૂલ થતાં ઉત્તર કારણ નિર્મૂલ નિરાધાર થાય છે. મુખ્ય આધાર-સ્થંભ ત્રૂટી પડતાં જેમ મકાન જમીનદોસ્ત થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો આધાર ત્રૂટી પડતાં કુતર્કની ઇમારત એકદમ ત્રૂટી પડે છે કુતર્કના હવાઇ કિલ્લા (Castles in the air) ઝપાટાબંધ ઊડી જાય છે. જેમ રાજા જીતાઇ જતાં આખી સેના જીતાઇ જાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો જય થતાં તેના પરિવારરૂપ કુતર્ક-સેના પણ જીતાઇ જાય છે. અને આમ આ કુતર્ક નષ્ટ થાય છે તે આપોઆપ જ, પોતાની મેળે જ; એમાં પછી બીજાના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી.

મિથ્યાત્વજયે કુતર્કગ્રહ-નિવૃત્તિ

કુતર્ક એટલે કુત્સિત તર્ક, અસત્-ખોટા તર્ક. જે સ્વરૂપથી પોતે જ દુષ્ટ છે, ખોટા છે, અસત્ છે, મિથ્યા છે તે કુતર્ક. આ કુતર્કનો ગ્રહ એટલે કુટિલ આવેશરૂપ પકડ, અભિનિવેશ 'વિષમ' કહ્યો તે યથાર્થ છે. કારણ કે તે ખરેખર વસમો છે, જીવને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે; વળી તે કુતર્કનું કોઇ જાતનું ઠેકાણું નથી, ઢંગધડો નથી, આમ પણ કૂદે ને તેમ પણ કૂદે, વાણીઆની પાઘડી જેમ ગમે તેમ ફેરવાય ! ખોટાનું સાચું ને સાચાનું ખોટું કરવુ એ એનું કામ છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કુતર્કનું વિષમપણું પ્રગટ છે.

આવા કુતર્કને વિષમ 'ગ્રહ' ની ઉપમા અનેક પ્રકારે ઘટે છે:—(૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ તેમાં દુષ્ટ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઇ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ દુષ્ટ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન હેરાન કરી નાંખી વસમો પીડાકારી થઇ પડે છે, કનડે છે. અથવા રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઇ તેને અત્યંત

વિષમ 'ગ્રહ' જેવો કુતર્ક

+ "बाह्यार्थैः परिपीतमुज्झितनिजप्रव्यक्तिरिक्तीभव—
द्विश्रांतं पररूप एव परितो ज्ञानं पशोः सीदति ।
यत्तत्तत्तदिह स्वरूपत इति स्याद्वादिनस्तत्पुन—
र्दूरोन्मग्नघनस्वभावभरतः पूर्णं समुन्मज्जति ॥ "—સમયસારકલશ.

તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે 'વસમો' ગ્રહ છે. (૨) અથવા 'ગ્રહ' એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઇને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેડો ન મૂકે, તેને ગ્રહી રાખે, પકડી–જકડી રાખે, અને તેને હેરાનપરેશાન કરી નાખે; તેમ આ કુતર્કરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જો વળગ્યું હોય, તો તે તેનો કેડો મૂકતું નથી, તેને ગ્રહી–પકડી–જકડી રાખે છે, કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતર્કરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion) ભરાઇ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું ભારી વસમું થઈ પડે છે, એ બલાને કાઢવી ભારી વિકટ થઈ પડે છે! આમ પણ કુતર્ક 'વિષમ ગ્રહ' છે. (૩) અથવા 'ગ્રહ' એટલે મગર. મગર જો કોઇને ગ્રહે, પકડે, તો તેની પકડમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ–વસમું છે, તેમ કુતર્કરૂપ ગ્રહના–મગરના પંજામાં જે સપડાયો, તેની દાઢમાં જે ભીડાયો, તેને પણ તેના સકંજામાંથી છૂટવું ભારી વસમું થઇ પડે છે. આ રીતે પણ કુતર્ક ખરેખર! વિષમ ગ્રહ છે—આમ દુષ્ટ ગ્રહ, ભૂત, કે મગર—એમ ગ્રહના કોઇ પણ અર્થમાં કુતર્કને 'ગ્રહ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ '**વિષમ**' ગ્રહ છે, વસમો–શમાવવો વિકટ, સમ કરવો–સીધો પાંસરો કરવો દુર્ઘટ એવો છે.

આવો જીવને ગ્રહી રાખનારો, પકડી–જકડી રાખનારો કુતર્કરૂપ પાપગ્રહ, અથવા [ભૂ]ત, અથવા મગરમચ્છ, અવેદ્યસંવેદ્યપદનો× જય થતાં, આપોઆપ પોતાની પકડ મૂકી [દે] છે. જેમ ગ્રહશાંતિના પાઠથી પાપગ્રહનો ઉપદ્રવ વિરામ પામે છે, જેમ ભુવાના મંત્ર-[પા]ઠથી ભૂતનો આવેશ–ઝોડ ઉતરી જાય છે, જેમ મર્મસ્થળમાં પ્રહાર આદિથી મગરની [પ]કડ છૂટી જાય છે, તેમ **અવેદ્યસંવેદ્યપદના** જયરૂપ ગ્રહશાંતિથી, મંત્રપાઠથી, શસ્ત્ર-[પ્ર]હારથી કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહ (યથાસંભવ ત્રણે અર્થમાં) પોતાનો ગ્રહ–પકડ આપોઆપ [છો]ડી દ્યે છે.

આ કુતર્ક કેવો વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહે છે—

बोधरोगः शमापायः श्रद्धाभङ्गोऽभिमानकृत् ।
कुतर्कश्चेतसो व्यक्तं भावशत्रुरनेकधा ॥ ८७ ॥

वृत्तिः—**बोधरोग**.—બોધને રોગરૂપ,—તે યથાવસ્થિતના ઉપઘાત ભાવને લીધે, **शमापायः**—શમને [અ]પાયરૂપ–હાનિ કરનાર,—અસદ્ અભિનિવેશના જનકપણા થકી. **श्रद्धाभङ्गः**—શ્રદ્ધાભંગરૂપ,—આગમ[ા]ર્થની અપ્રતિપત્તિને લીધે, **अभिमानकृत्**—અભિમાન કરનાર,—મિથ્યાભિમાનના જનકપણાથી. એમ

× "जीयमानेऽत्र राज्ञीव चमूचरपरिच्छदः ।
निवर्तते स्वतः शीघ्रं कुतर्कविषमग्रहः ॥"—શ્રી યશો. કૃત દ્વા. દ્વા.

"નૃપતિ જીતતાં જીતિએ દળ પુર ને અધિકાર."—શ્રી મોક્ષમાળા.

બોધરોગ શમહાણુ ને, શ્રદ્ધાભંગ મદકાર;
કુતર્ક ભાવરિપુ ચિત્તનો, પ્રગટ અનેક પ્રકાર. ૮૭

અર્થ:—બોધને રોગરૂપ, શમને અપાયરૂપ, શ્રદ્ધાને ભંગરૂપ, અને અભિમાન કરનારો એવો કુતર્ક વ્યક્તપણે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ છે.

વિવેચન

આ વિષમ કુતર્ક ગ્રહ જે કહ્યો, તે કેવો અનિષ્ટ ને દુષ્ટ છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે. આ કુતર્ક (૧) બોધ પ્રત્યે રોગ જેવો છે, (૨) શમને અપાયરૂપ-હાનિરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનારો છે, (૪) અને અભિમાનને ઉપજાવનારો છે. આમ તે અનેક પ્રકારે ચિત્તનો ભાવશત્રુ-પરમાર્થરિપુ છે.

ચિત્તનો ભાવશત્રુ કુતર્ક

૧. બોધરોગ—આ કુતર્ક ગ્રહ બોધ પ્રત્યે-સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રત્યે રોગરૂપ છે, કારણ કે યથાવસ્થિત બોધનો-સાચી સમજણનો તે ઉપઘાત કરે છે. રોગ જેમ શરીરને હાનિ પહોંચાડે છે, નિર્બલ કરે છે, તેમ કુતર્ક પણ યથાર્થ બોધને નુકશાન પહોંચાડી નબળો બનાવે છે. જેમ રોગથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અંગોપાંગ ઢીલા પડી જાય છે, ને શરીર કૃશ થઇ જાય છે, તેમ કુતર્કથી મનની ચિંતનશક્તિ કુંઠિત થવાથી બોધની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, બોધ શિથિલ-ઢીલો-પોચો બને છે, ને કૃશ થાય છે-દૂબળો પડી જાય છે. આમ કુતર્કથી બોધ 'માંદો' પડે છે.

એટલે માંદો માણસ જેમ ભારી ખોરાક પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, તેમ કુતર્કગ્રહરૂપ રોગ જેને લાગુ પડ્યો છે એવો કુતર્કી જીવ ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પરમાન્ન પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, ઊલટું તેનાથી તો તેને અપચો અજીર્ણ થાય છે! એટલા માટે જ્ઞાની સત્પુરુષો કહે છે કે-'જેનો અસદ્ગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, એવાને શ્રુતજ્ઞાન આપવું વર્ણાવવા લાયક નથી,-જેમ ખોડખાંપણવાળાને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય નથી તેમ. કાચા ઘડામાં રાખેલું પાણી જેમ પોતાનો અને ઘડાનો તરત નાશ કરે છે, તેમ અસદ્ગ્રહવંતને આપવામાં આવેલું શ્રુત તે બન્નેનો નાશ કરે છે. અસદ્ગ્રહથી ગ્રસાયેલને જે વિમૂઢ હિતોપદેશ આપવા જાય છે, તે મહાઉપકારી (!) કૂતરીના શરીર પર કસ્તૂરીનો લેપ કરે છે! કષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલ આગમ અર્થ જે અસદ્ગ્રહથી દૂષિતને

કુગ્રહવંત બોધ અપાત્ર

કુતર્કઃ કુતર્ક,-આગમનિરપેક્ષ એમ અર્થ છે. તે શું? તો કે-ચેતસઃ-ચિત્તનો, અંતઃકરણનો, વ્યક્ત-વ્યક્તપણે, ભાવશત્રુઃ-ભાવશત્રુ, પરમાર્થરિપુ. અનેકધા-અનેક પ્રકારે,-આર્યના અપવાદ આદિ કારણવડે કરીને.

આપે છે, તે સેંકડો યત્નથી મેળવેલું બીજ ઊખર ભૂમિમા વાવતાં ખેદ પામે છે! કારણ કે અસદ્ગ્રહવાન્ ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રો સાંભળે છે, પણ તેમની આજ્ઞા કદી પાળતો નથી, અને તે અસારગ્રાહી ચાલણીની જેમ પોતાનું વિવેચકપણું માને છે!' જેમ ચાલણી અસાર એવા કાંકરા પકડી રાખે છે, તેમ આ અસદ્ગ્રહવાન્ કાકરા જેવા અસાર દોષ પકડી રાખે છે! ને ઉલટું તેનુ અભિમાન રાખે છે કે હુ કેવો વિવેચક છું! 'આમ તેની ચતુરાઈ પણ દંભને માટે હોય છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ પાપને માટે હોય છે, પ્રતિભા-સંપન્નપણું પણ પ્રતારણા માટે—છેતરપીંડીને માટે હોય છે, ધીરપણું પણ ગર્વને માટે હોય છે! અહો! અસદ્ગ્રહવંતના ગુણોની વિપરીત સૃષ્ટિ હોય છે!' એટલા માટે જ અસદ્ગ્રહવંત રોગી બોધરૂપ દૂધપાક પચાવવાને યોગ્ય નથી.*

૨. શમાપાય—કુતર્ક શમને એટલે આત્મશાંતિને અપાયરૂપ—હાનિરૂપ થાય છે, ખલેલ પહોંચાડે છે, કારણ કે તે અસત્ અભિનિવેશ—કદાગ્રહ જન્માવે છે, ખોટા ખોટા મનના તરંગો કે તુરંગો ઉપજાવે છે, તેથી તે ચિત્તની શાંતિને ડોળી નાખે છે, ખળભળાવી મૂકે છે, ને જીવને વિભ્રમ દશામાં પાડી નાખે છે, હાવરો—બ્હાવરો બનાવી દે છે. 'શમરૂપ સુંદર ને શીતલ બાગને આ કુતર્કરૂપ આગની જ્વાલા બાળી નાખે છે, ને ઉજ્જડ વેરાન કરી મૂકે છે. આવા અસદ્ગ્રહરૂપ+ અગ્નિથી જેનું અંતર્ બળી ગયું છે, ત્યાં તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ વેલી ક્યાંથી ઊગે? તો પછી પ્રશાંતિ—પુષ્પો અને હિતોપદેશ—ફલો તો બીજે જ શોધી લેવા! આ અસદ્ગ્રહથી જેની મતિ છવાઇ ગઇ છે એવો મનુષ્ય કુતર્કરૂપ દાતરડાવડે તત્ત્વ—વલ્લીને કાપી નાખે છે, રસથી દોષવૃક્ષને સિંચે છે, ને શમરૂપ સ્વાદિષ્ટ ફલને નીચે ફેંકી દે છે!'

૩. શ્રદ્ધાભંગ—કુતર્ક શ્રદ્ધાનો ભંગ કરે છે, કારણ કે તેથી આગમ અર્થની અપ્રતિપત્તિ—અસ્વીકાર થાય છે, સત્શાસ્ત્રની આસ્થામાં ભંગાણ પડે છે, આસ્થા તૂટે છે. કુતર્કરૂપ શલ્ય હોય છે, ત્યાલગી હૃદયમાં શ્રદ્ધા ચોટતી નથી. જેમ પત્થરવાળી ભૂમિમાં પાણી પ્રવેશતું નથી ને અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ અસદ્ગ્રહરૂપ પત્થરમય ચિત્તમાં સદ્-

---

* "असद्ग्रहो यस्य गतो न नाशं, न दीयमानं श्रुतमस्य शस्यम्।
न नाम वैकल्यकलंकितस्य, प्रौढा प्रदातु घटते नृपश्रीः॥
आमे घटे वारि धृतं यथा सद्विनाशयेत् स्वं च घटं च सद्यः।
असद्ग्रहग्रस्तमतेस्तथैव, श्रुतात्मदत्तादुभयोर्विनाशः॥" ઇત્યાદિ.

(વિશેષ આધાર માટે જુઓ)—શ્રી યશો૦ કૃત શ્રી અધ્યાત્મસાર.

\+ "असद्ग्रहाग्निज्वलितं यदंतः, क्व तत्र तत्त्वव्यवसायवल्लिः।
प्रशांतिपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गवेषयन्तु॥
कुतर्कदात्रेण लुनाति तत्त्ववल्लीं रसात्सिंचति दोषवृक्षम्।
क्षिपत्यधः स्वादुफलं शमाख्यमसद्ग्रहच्छन्नमतिर्मनुष्यः॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

ભાવ રસનો પ્રવેશ થતો નથી, ને વિશુદ્ધ બોધરૂપ અંકુરો ઉગતો નથી, એમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ વારુ? વ્રત આચરે, તપ પણ તપે, અને પ્રયત્નથી પિંડશુદ્ધિ કરે, તોપણ નિહ્નવોને ફળ નથી મળતું, તે અસદ્ગ્રહનો જ અપરાધ છે, કારણ કે તેઓને શ્રદ્ધા નથી.' થાળીમાં લાડવા પીરસ્યા હોય, પણ કોઇ ગળું દબાવે તો કેમ ખાઇ શકાય? તેમ 'સ્વબુદ્ધિરૂપ થાળી છે, તેમાં સદ્ગુરુરૂપ પીરસનારે કોઈ બોધરૂપ મોદક પીરસ્યા છે, પણ અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ એવો દુષ્ટ ગળચી દબાવનાર છે કે તે ગળે ઉતરવા દેતો જ નથી!' એટલે કે શ્રદ્ધા ઉપજવા દેતો જ નથી.*

૪. **અભિમાનકાર**—કુતર્ક અભિમાન કરનાર છે, મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. તે આગમથી નિરપેક્ષ હોય છે. કુતર્ક કરનારને પોતાની કુતર્કશક્તિનું અભિમાન ઉપજે છે કે હું કેવો બઠો હોશિયાર છું, કેવો ડાહ્યો (દોઢ) છુ, આગમમા કહેલી વાતને પણ હું મ્હારા તર્કબળથી કેવી ખોટી પાડું છું! ઇત્યાદિ પ્રકારે તે ખોટો ફાંકો રાખી આગમ-શાસ્ત્રની પણ પરવા કરતો નથી! પણ આ બધું તેનું મિથ્યા-ખોટું અભિમાન છે. કારણ કે× 'કાઇક ભણીને ને કાંઇક સાભળીને અસદ્ગ્રહથી જે પંડિતમાની-પોતાને પંડિત માને છે, તે ભલે વાણીનુ મુખ ચુંબે, પણ તેનું લીલારહસ્ય તે અવગાહતો નથી'

આમ આ **વિષમ** કુતર્ક-ગ્રહ બોધને રોગ ઉપજાવનારો, આત્મશાંતિમાં અંતરાય પહોંચાડનારો, શ્રદ્ધાને ભાંગનારો, અને મિથ્યાભિમાનને જન્માવનારો હોય છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

"शमारामानलज्वाला हिमानी ज्ञानपङ्कजे ।
श्रद्धाशल्यं स्मयोल्लासः कुतर्कः सुनयार्गला ॥" શ્રી યશોવિજયજીકૃત, દ્વા. દ્વા ૨૩

અર્થાત્—કુતર્ક શમરૂપ બગીચા પ્રત્યે અગ્નિજ્વાલા છે, જ્ઞાનરૂપ કમળને કરમાવવામાં હિમ જેવો છે, શ્રદ્ધાને શૂળરૂપ છે, ગર્વના ઉલ્લાસરૂપ છે, ને સુનય પ્રત્યે આગળીઆરૂપ છે.

અને આમ છે એટલા માટે જ આ કુતર્ક ચિત્તનો-અંતઃકરણનો અનેક પ્રકારે

* "असद्ग्रहग्रावमये हि चित्ते, न क्वापि सद्भावरसप्रवेशः ।
इहांकुरश्चित्तविशुद्धबोधः, सिद्धांतवाचां बत कोऽपराधः ॥
स्थाले स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातुरुपस्थिता काचन मोदकाली ।
असद्ग्रहः कोऽपि गलेग्रहीता, तथापि भोक्तुं न ददाति दुष्टः ॥"-શ્રી અધ્યાત્મસાર

× "अधीत्य किंचिच्च निशम्य किंचिदसद्ग्रहात्पंडितमानिनो ये ।
मुखं सुखं चुंबितमस्तु वाचो लीलारहस्यं तु न तैर्जगाहे ॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર

ભાવશત્રુ છે, પરમાર્થરિપુ છે. બાહ્ય શત્રુ જેમ ભૂંડું કરે છે, અહિત કરે છે, તેમ આ ભાવશત્રુ જીવનું અકલ્યાણ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખતો નથી, કારણ કે એના કારણે આર્ય પરમપૂજ્ય એવા સત્પુરુષ–સદાગમ આદિનો અનાદર થાય છે, આશાતના–અવિનય–અપવાદ વગેરે નીપજે છે, અને તેથી જીવનું ભારી અકલ્યાણ થાય છે. શત્રુ જેમ સર્વનાશ કરવામાં સદા તત્પર હોય છે, તેમ જીવનો આ ભાવશત્રુરૂપ કુતર્ક સદાય ચિત્તશક્તિનો હ્રાસ કરતો રહી, સર્વનાશ કરવા સદાય તત્પર રહ્યા કરે છે. એટલે જે કુતર્ક કરે છે, તે **પોતે** પોતાના દુશ્મનનું કામ કરે છે! પોતે પોતાનો વૈરી બને છે!

કુતર્ક ચિત્તનો પ્રગટ ભાવશત્રુ

અને કારણ કે એમ છે, તેથી શું? તે માટે કહે છે—

> कुतर्केऽभिनिवेशस्तन्न युक्तो मुक्तिवादिनाम् ।
> युक्तः पुनः श्रुते शीले समाधौ च महात्मनाम् ॥ ८८ ॥

> કુતર્કે અભિનિવેશ ના, મુક્તિવાદીને યુક્ત;
> પણ શ્રુત શીલ સમાધિમાં, મહાત્મને એ યુક્ત. ૮૮

અર્થ:—તેથી કરીને મુક્તિવાદીઓને–મુમુક્ષુઓને કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો યુક્ત નથી; પણ શ્રુતમાં, શીલમાં અને સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એ મહાત્માઓને યુક્ત છે.

વિવેચન

આવા જે ઉપરમાં કહ્યા તે લક્ષણવાળા કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો તે મુક્તિવાદીઓને–સંન્યાસીઓને–મુમુક્ષુઓને કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી, કારણ કે યુક્તિમાં મતિને ન જોડવી× અને મતિમાં યુક્તિને પરાણે જોડવી એ અસદ્ગ્રહરૂપ અભિ-

---

વૃત્તિઃ-**कुतर्के**—ઉક્ત લક્ષણવાળા કુતર્કમાં, **अभिनिवेशः**–અભિનિવેશ, તેવા પ્રકારે તેના ગ્રહરૂપ. શું? તો કે-**न युक्तः**-યુક્ત નથી. કોને? તો કે-**मुक्तिवादीनाम्**-મુક્તિવાદીઓને, સંન્યાસીઓને. **युक्त. पुनः**-પણ યુક્ત છે, **श्रुते**-શ્રુતમાં, આગમમાં, **शीले**-શીલમાં, પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં, **समाधौ च**-અને સમાધિમાં, ધ્યાનના ફલભૂત સમાધિમાં, **महात्मनाम्**-મહાત્માઓને, મુક્તિવાદીઓને અભિનિવેશ યુક્ત છે.

× "नियोजयत्येव मतिं न युक्तौ युक्तिं मतौ यः प्रसभं नियुंक्ते ।
असद्ग्रहादेव न कस्य हास्योऽजले घटारोपणमादधानः ॥—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

"आग्रही बत निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा ।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशं ॥"—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

"मनोवत्सो युक्तिगवीं मध्यस्थस्यानुधावति ।
तामाकर्षति पुच्छेन तुच्छाग्रहमनःकपिः ॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

મુમુક્ષુને કુતર્ક નિવેશનું લક્ષણ છે, અને તે પાણી ન હોય ત્યાં ઘડો નાંખવા જેવું

અયુક્ત

હાસ્યાસ્પદ છે! 'મધ્યસ્થ પુરુષનું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયની પાછળ દોડે છે-યુક્તિને અનુસરે છે, પણ તુચ્છ આગ્રહીનું મનરૂપી વાંદરૂં તે યુક્તિરૂપી ગાયને પુંછડાથી ખેંચે છે!'—યુક્તિની ખેંચતાણ કરે છે! આવો તુચ્છ આગ્રહરૂપ અભિનિવેશ મુમુક્ષુ જીવે કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે મુમુક્ષુ તો માત્ર મોક્ષનો જ અભિલાષી હોય છે, આત્માર્થ શિવાય બીજી કોઈ ઈચ્છા કે મનરોગ તેને હોતો નથી.

'કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ' શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ કુતર્કનો અભિનિવેશ તો મોક્ષનો પ્રતિપક્ષી ને આત્માર્થનો વિરોધી છે-બાધક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જીવ સદ્બોધને ઇચ્છે છે, ને કુતર્ક તો બોધને રોગરૂપ થઈ

કુતર્ક મુક્તિવિરોધી

પડી તેનો હ્રાસ અથવા ધ્વંસ કરે છે. મુમુક્ષુ શમને—આત્મશાંતિને સંતિમગ્નને ઝંખે છે, ને કુતર્ક તો શમને અપાયરૂપ હોઈ હાનિ પહોંચાડે છે મુમુક્ષુ જીવ શ્રદ્ધાને સન્માર્ગનું પ્રથમ પગથીયું માની તેમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કુતર્ક તો શ્રદ્ધા ભંગ કરાવી તેને ડગમગાવી મૂકે છે. મુમુક્ષુ તો 'आणाए धम्मो आणाए तवो' 'આજ્ઞાએ ધર્મ ને આજ્ઞાએ તપ' એમ જાણી અત્યંત નમ્રપણે સદા આજ્ઞાપ્રધાન રહેવા મથે છે; ને કુતર્ક તો સ્વચ્છંદપ્રધાન હોઈ જીવને મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે આમ કુતર્ક અનેક પ્રકારે જીવનો ભાવશત્રુ છે. એટલે મુમુક્ષુપણાને ને કુતર્કને કયારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની કંઈ પણ મળતી પાણુ આવતી નથી, બન્નેમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, પ્રકાશ-અંધકાર જેવો પ્રગટ ભેદ છે, એ બન્નેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય એમ નથી.

માટે સાચો મુમુક્ષુ હોય તે પોતાના ઇષ્ટ પ્રયોજનમાં વિઘ્નકર્તા એવા કુતર્કને કેમ ગ્રહણ કરે વારુ? અને ગ્રહણ ન કરે-દૂરથી પણ ન સ્પર્શે, તો પછી તેમાં અભિનિવેશ-આગ્રહરૂપ પકડ તો કેમ જ કરે? ખરેખર! સાચો મોક્ષાભિલાષી હોય, તે તો કુતર્કરૂપ અસદ્ગ્રહને આત્મચંદ્ર પ્રત્યે રાહુરૂપ જાણતો હોઈ, તે કુતર્ક-ગ્રહણને ગ્રહવા ઇચ્છે જ નહિં; કુતર્કગ્રહને ભૂત પિશાચરૂપ બલાનો વળગાડ જાણતો હોઇ, તે બલાને વળગવા ઈચ્છે જ નહિ; કુતર્ક ગ્રહને ગ્રાહરૂપ-મગરરૂપ જાણતો હોઈ, તેનાથી ગ્રહાવા-તેના સકંજામાં આવવા ઈચ્છે જ નહિં. તે તો તે કુતર્કબલાથી સદા દૂર જ ભાગે, કદી પણ તેમાં અભિનિવેશ કરે જ નહિં. અને એમ જ કરવું મુમુક્ષુને યુક્ત છે, કારણ કે યોગમાર્ગના જ્ઞાતાપુરુષોએ ભાવિકાળના યોગીજનોના હિત અર્થે મોહાંધકાર પ્રત્યે આ લાલબત્તીરૂપ વચન કહ્યું છે કે-'તેવા તેવા પ્રકારે વાદો× અને પ્રતિવાદો કરતાં તત્ત્વનો અંત પમાતો

× "वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद्गतौ ॥" શ્રી યોગબિંદુ.

નથી,–ઘાણીના બેલની જેમ.' આંખે પાટા બાંધેલો-ઘાણીનો બેલ આખો વખત ભમ્યા કરે, પણ કેટલું ચાલ્યો તેનું તેને ભાન નથી હોતું; તેમ પોતપોતાના પક્ષના અભિનિવેશથી અંધ થયેલા વાદીઓ વિચિત્ર પ્રકારે વાદ વદે છે, છતાં ઓલાઇ રહેલા તત્ત્વને તો તેઓ પામતા નથી!

"તર્ક વિચારે રે વાદપરંપરા રે, પાર ન પ્હોંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.
....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો."—શ્રી આનંદઘનજી

શીલાદિમાં અભિનિવેશ યુક્ત

એટલા માટે મુમુક્ષુ જીવે કુતર્કમાં બીલકુલ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય નથી. પણ આ મહાત્મા મુમુક્ષુઓને જો કયાંય પણ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય હોય, તો તે શ્રુતમાં–સદાગમમાં કરવો યોગ્ય છે,' પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં–શુદ્ધ ચારિત્રમાં કરવો યોગ્ય છે, અને ધ્યાનના ફલરૂપ સમાધિમાં કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુત, શીલ ને સમાધિ જ એવા શુભ સ્થાનક છે, કે જ્યાં અભિનિવેશ કરવો એટલે કે અંતઃપ્રવેશ કરવો, દૃઢ આગ્રહ ધરવો, દૃઢતાથી વળગી રહેવું, મજબૂત પકડ કરવી,–એ આત્માર્થી મુમુક્ષુને હિતાવહ હોઇ યુક્ત છે, પરમ પ્રશસ્ત છે. જો કે આગ્રહરૂપ–કદાગ્રહરૂપ, મતાગ્રહરૂપ અભિનિવેશ તો સર્વથા અનિષ્ટ હોઇ સર્વત્ર વર્જ્ય જ–ત્યાગવા યોગ્ય જ છે; તો પણ અત્રે જે શ્રુત આદિમાં અભિનિવેશ કહ્યો, તે કદાગ્રહના અર્થમા નથી, પણ સદાગ્રહરૂપ–સત્યાગ્રહરૂપ પ્રશસ્ત અર્થમા છે; અત્રે અભિનિવેશ એટલે **અત્યંત અંતઃપ્રવેશ** એમ અર્થ ઘટે છે. આમ શ્રુતમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શ્રુતને દૃઢ ભક્તિથી આરાધવું, શ્રુત સાગરમાં ઊંડો પ્રવેશ કરી તેના અર્થનું અવગાહન કરવું. શીલમા અભિનિવેશ કરવો એટલે શીલને–શુદ્ધ ચારિત્રને દૃઢપણે, ચુસ્તપણે, મક્કમપણે વળગી રહેવું, ચીટકી રહેવું, શીલને અખંડ અભંગપણે સેવવું. સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે દૃઢતાથી સમાધિમા પ્રવેશી અક્ષોભ રહેવું, 'ઘોર× પરીષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો,'–એવી અખંડ આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત કરવી.

આમ પ્રશસ્ત અર્થમાં–શ્રુત, શીલ ને સમાધિની દૃઢ આરાધનાના સમર્થ અર્થમાં, શ્રુત–શીલ-સમાધિ પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે તે શ્રુત–શીલ–સમાધિ મુમુક્ષુ જોગીજનના મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિના ઉત્તમ સાધન છે, માટે તેની દૃઢ લગનીરૂપ આરાધના કરવી, રઢ લગાડીને તેની પાછળ મંડી પડવું, તેમાં અભિનિવેશ–અત્યંત તન્મયતારૂપ પ્રવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને અત્યંત યોગ્ય છે

× જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત અપૂર્વ અવસરવાળું અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ અમર કાવ્ય.

बीजं चास्य परं सिद्धमवन्ध्यं सर्वयोगिनाम् ।
परार्थकरणं येन परिशुद्धमतोऽत्र च ॥ ८९ ॥

આનું બીજ સહુ યોગિને, સિદ્ધ અવધ્ય પ્રધાન;
પરોપકાર પરિશુદ્ધ જે, એથી એહ આ સ્થાન. ૮૯

અર્થઃ—અને આ શ્રુત આદિનું પરમ બીજ, સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ એવું અવધ્ય-અચૂક ફલ દેનારું પરિશુદ્ધ પરાર્થકરણ(પરોપકાર) છે; એટલા માટે અત્રે પણ અભિનિવેશ કરવો યુક્ત છે.

વિવેચન

" પ્રભુ ભજો, નીતિ સમજો, પરઠો પરોપકાર. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ ઉપરમાં જે અભિનિવેશ કરવા યોગ્ય-લગની લગાડવા યોગ્ય, એવા શ્રુત, શીલ ને સમાધિ કહ્યા, તેનું પણ સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ થયેલું-પ્રતિષ્ઠિત થયેલું પરમ કારણ શું છે? તે અહીં પ્રગટ કર્યું છેઃ-એ શ્રુતાદિનું પણ પરમ બીજરૂપ પ્રધાન કારણ પરાર્થકરણ છે, એટલે કે પર પ્રયોજનના નિષ્પાદનરૂપ પરોપકાર છે. એમ કુલયોગી વગેરે સર્વ યોગીઓએ સંમત કરેલું છે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. અને આ પરોપકારરૂપ બીજ શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિરૂપ અમોઘ-અચૂક ફલ આપનારું છે. આ પરોપકાર કાર્યમાં અન્ય કોઈનો ઉપઘાત ન થવો જોઈએ, બીજા કોઈને બાધા ન ઉપજવી જોઈએ, એવું તે સર્વથા પરિશુદ્ધ હોવું જોઈએ આવા પરિશુદ્ધ પરોપકારમાં અભિનિવેશ કરવો, લગની લગાડવી, તે મુમુક્ષુ મહાત્માઓને યુક્ત છે, કારણ કે આ પરોપકાર શ્રુતાદિ કારણનું પણ કારણ છે. એટલા માટે મુમુક્ષુએ પરોપકારી થવું, પરોપકાર કાર્યના વ્યસની થવું, એમ સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. શ્રી વ્યાસજીએ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।'

શુદ્ધ પરોપકારમાં અભિનિવેશ યુક્ત

એટલે મોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ

વૃત્તિઃ-बीजं चास्य—અને આનુ-શ્રુતાદિનું બીજ, परं सिद्धं-પરમ સિદ્ધ, પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત, अवन्ध्यं-અવધ્ય, નિયત ફલદાયી, ચોક્કસ ફલ આપનારું, सर्वयोगिनाम्-સર્વયોગીઓને, કુલયોગી પ્રમુખ સર્વ યોગીઓને. તે શું ? તે માટે કહ્યું-परार्थकरणं-પરાર્થકરણ, પરપ્રયોજનનું નિષ્પાદન, (પરોપકાર) येन-જેથી, જે કારણથી, परिशुद्धं-પરિશુદ્ધ, અન્યના અનુપઘાતથી, બીજાનો ઉપઘાત નહિં કરવા થકી, अतो-આથી, આ કારણ થકી, अत्र च-અત્રે પણ, આ પરાર્થકરણમાં (પરોપકારમાં) પણ અભિનિવેશ યુક્ત છે.

અન્ય જીવોના ઉપકારને અર્થે ખર્ચવી એજ ઉચિત છે. પોતાના શરીરને તે પોતાનાથી બને તેટલી પર સેવા કાર્યમાં અર્પણ કરે, પોતાના મનને તે પરહિત-ચિંતાના કાર્યમાં વ્યાપૃત કરે, પોતાના વચનને તે પરનું ભલું થાય એવા સત્ પ્રયોજનમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના ધનને તે દીન-દુઃખીના દુઃખદલનમાં વિનિયોજિત કરે, અને જનકલ્યાણના ઉત્કર્ષરૂપ સેવા કાર્યમાં પોતાનો બનતો ફાળો આપે, કારણ કે સંતજનોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થ હોય છે. 'परोपकाराय सतां विभूतयः।' અને આવું જે પરોપકાર કૃત્ય છે તે 'પરિશુદ્ધ' અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ હોવું જોઇએ. એટલે આમાં બીજા જીવનો ઉપઘાત ન થાય, એકના ભોગે બીજાનો ઉપકાર ન થાય, એ ખાસ જોવું જોઇએ. કોઇ પણ જીવને કંઇપણ દુઃખ-કિલામણા ઉપજાવ્યા વિના જે કરવામાં આવે તે જ પરિશુદ્ધ પરોપકાર છે. તેમજ આ પરોપકાર કૃત્યમાં આ લોક-પરલોક સંબંધી કંઇ પણ ફલ અપેક્ષા નજ હોવી જોઇએ, પરોપકાર કૃત્ય સર્વથા **નિષ્કામ** જ હોવું જોઇએ, અને તો જ તે 'પરિશુદ્ધ' ગણાય.

તન,મન,ધનથી પરોપકાર

કુતર્કની અસારતા જ બતાવવા માટે કહે છે—

अविद्यासंगताः प्रायो विकल्पाः सर्व एव यत्।
तद्योजनात्मकश्चैष कुतर्कः किमनेन तत् ॥ ९० ॥

અવિદ્યાસંગત પ્રાય તો, હોય વિકલ્પ તમામ;
તસ યોજકજ કુતર્ક આ, તેથી એનું શું કામ? ૯૦

અર્થ:—ઘણું કરીને સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંયુક્ત હોય છે, અને તે વિકલ્પના યોજનરૂપ આ કુતર્ક છે. તેથી કરીને આ કુતર્કથી શું?

વિવેચન

"જહાં કલપના જલપના, તહાં માનો દુઃખ છાંઇ;
મિટે કલપના જલપના, તબ વસ્તુ તિન પાઇ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સર્વેય વિકલ્પો-શબ્દવિકલ્પો ને અર્થવિકલ્પો પ્રાયે કરીને અવિદ્યાસંગત હોય

वृत्तिः-अविद्यासंगताः—અવિદ્યાસંગત, જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંપૃક્ત-સંયુક્ત, प्रायो-પ્રાયે, બાહુલ્યથી, विकल्पाः सर्व एव-વિકલ્પો સર્વેય,-શબ્દ વિકલ્પો, અને અર્થ વિકલ્પો, यत्-કારણ કે, तद्योजनात्मकश्च-અને તેનો યોજનાત્મક, તે વિકલ્પનો યોજનાત્મક, एषः-આ,-ગોમય-પાયસ આદિ વિકલ્પ કરવાવડે કરીને, कुतर्कः-કુતર્ક-ઉક્ત લક્ષણવાળો છે. किमनेन तत्-તેથી કરીને એનાથી શું? એનું શું કામ છે? કંઇ નહિં, એમ અર્થ છે.

છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંયુક્ત હોય છે. જ્યાં જ્યાં વિકલ્પ છે ત્યાં ત્યાં તેની સાથે અવિદ્યા અવશ્ય જાય જ છે, ને ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જ્ઞાનાવરણીય આદિનો ઉદય હોય જ છે. અને તે **અવિદ્યાસંગત વિકલ્પોનો** યોજક-યોજનારો-ગોઠવનારો આ કુતર્ક છે. આ છાણુ છે તે દૂધ કેમ નહિં? આ દૂધ છે તે છાણુ કેમ નહિં? ઈત્યાદિ પ્રકારના અસમંજસ વિકલ્પનો ઉત્પાદક કુતર્ક જ છે અવિદ્યારૂપ× શિલ્પી-કડીઓ વિકલ્પરૂપ કલ્પનાની શિલા ઘડે છે! અને કુતર્ક તે કલ્પનાની શિલાની યોજના કરે છે, ગોઠવે છે, એક બીજા સાથે સલાડે છે! એટલે મૂળ શિલ્પકાર જ ખોટો! તેનું શિલ્પ-ઘડતર પણ કલ્પનારૂપ, બધુંય હવામાં! હવાઇ કિલ્લા જેવું! Castles in the air! ને તે હવાઇ કિલ્લાની શિલાને સલાડનારો પાછો કુતર્ક! એટલે પછી બધુંય ચણુતર ખોટામાં ખોટું કલ્પિત ને હવાઈ જ હોય ને! અને તે બાધવા જાય તેના પણુ ભાંગીને ભુક્કા જ થાય કે બીજું કાંઇ!

વિકલ્પનો યોજક કુતર્ક

> "મૂરખ જીવ ધરે ચિત્તમેં કહા, જલ્પ વિકલ્પ સદા દુઃખદાયી;
> ધ્યાવહુ બ્રહ્મ સદા અતિ ઉજ્જ્વલ, દૂર તજો સબ સોજ પરાઈ."
>
> શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત દ્રવ્યપ્રકાશ

તો પછી આવા અવિદ્યાપ્રેરિત વિકલ્પને ગોઠવનારા કુતર્કનું શું કામ છે? શું પ્રયોજન છે? કંઇ જ નહિં. વિકલ્પનું મૂળ અવિદ્યા છે ને તેને પોષનારો કુતર્ક છે, તો પછી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ અનર્થકારક ને હળાહળ ખોટા કુતર્કને કયો વિબુધ ભજે વારુ? અવિદ્યાજન્ય વિકલ્પથી જ આ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો પછી સંસારનો અંત ઇચ્છનારો મુમુક્ષુ વિકલ્પનો આશ્રય કેમ કરે? સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ નિષ્કર્ષરૂપ-નિચોડરૂપ અત્યંત સમર્થ અનુભવવચન તાત્ત્વિકશેખર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** ઉચ્ચાર્યા છે કે-

> "ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
> અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિં વાર."

તેમજ—

**जातिप्रायश्च सर्वोऽयं प्रतीतिफलबाधितः ।
हस्ती व्यापादयत्युक्तौ प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥ ९१ ॥**

वृत्तिः— जातिप्रायश्च-અને જાતિપ્રાય, દૂષણાભાસપ્રધાન, सर्वोऽयं-આ સર્વ કુતર્ક, प्रतीतिफलबाधितः-પ્રતીતિ-ફલથી બાધિત છે એટલા માટે. એ જ કહે છે-हस्ती व्यापादयत्युक्तौ-હાથી મારી નાખશે એવું વચન કહાવતે કહે,-કોની જેમ? તે માટે કહ્યુ-प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत्-પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્તના વિકલ્પની જેમ.

× "विकल्पकल्पनाशिल्पं प्रायोऽविद्याविनिर्मितम् ।
तद्योजनात्मकश्चात्र कुतर्कः किमनेन तत् ॥"—દ્વા. દ્વા

પ્રતીતિ-ફલ બાધિત આ, જાતિપ્રાય સહુ જલ્પ;
જયમ 'હાથી હણશે' કહ્યે, પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિકલ્પ. ૯૨.

અર્થ:—અને પ્રતીતિફલથી બાધિત એવો આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે-દૂષણાભાસ-પ્રધાન છે 'હાથી મારી નાખશે' એવું કહ્યે, હાથી પામેલાને-પાસે રહેલાને હણશે ? કે નહિં પામેલાને-દૂર રહેલાને હણશે ?-એવા વિકલ્પની જેમ.

વિવેચન

અને જે આ સર્વ કુતર્ક છે તે સર્વ જાતિપ્રાય છે, **દૂષણાભાસપ્રધાન** છે. જ્યાં હોય ત્યાં દૂષણાભાસ શોધી કાઢવું એ એનું કામ છે! દૂષણ નહિં-પણ દૂષણ જેવો આભાસ આપતું, દૂષણ જેવું દેખાતું કંઇ પણ છિદ્ર શોધી કાઢવું એ કુતર્કનું કામ છે! 'દૂધમાંથી પોરા કાઢવા' જેવું છલ નિર્દોષ નિરવદ્ય વસ્તુમાં પણ શોધી કાઢવું એ ખલ કુતર્કનું કુશલપણું છે!

"वाच्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।
दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥" શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર

આવો આ કુતર્ક પ્રતીતિથી અને ફલથી બાધિત છે, એટલે કે ગમે તેવા કુતર્કથી પણ પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, અને તે માન્યામા આવતો નથી, સર્વદા સંશયાત્મકતા જ રહે છે. ને 'संशयात्मा विनश्यति' સંશયી જીવ વિનાશ પામે છે. તેમજ તેથી કાંઈ ફલ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ખાલી નકામી માથા-ફોડ થાય છે. એ માટે અત્રે **રમૂજી દષ્ટાંત** રજૂ કર્યું છે કે-હાથી મારી નાખશે એમ મહાવતે કહ્યે, હાથી પાસે રહેલાને હણે? કે દૂર રહેલાને હણે? એવો વિકલ્પ જેમ કોઇ બઠર-જડ કરે, તેની જેમ અત્રે સમજવાનું છે. 'દૂર નિકટ હાથી હણેજી, જયમ એ બઠર વિચાર' આ **દષ્ટાંતનો** સાર આ પ્રમાણે:-

કુતર્ક પ્રતીતિ-ફલ બાધિત

કોઇ નૈયાયિક છાત્ર (વિદ્યાર્થી) કયાંકથી આવ્યો અવશ-નિરંકુશ થઇ ગયેલા ગાંડા હાથી પર ચઢેલા કોઇએ બૂમ મારી 'અરે! અરે! જલ્દી દૂર ખસી જા! (નહિં તો) હાથી મારી નાખશે' એટલે તેવા પ્રકારે જેને ન્યાયશાસ્ત્ર પરિચુત નહોતું-જે ભણ્યો પણ ગણ્યો ન્હોતો એવા તેણે કહ્યું-'રે રે! બઠર! આમ યુક્તિબાહ્ય કેમ પ્રલપે છે? કારણ કે, શું આ પ્રાપ્તને હણે છે? કે અપ્રાપ્તને? આદ્ય પક્ષમાં ત્હારી જ વ્યાપત્તિનો (મરણનો) પ્રસંગ છે,-પ્રાપ્તિભાવને લીધે એમ જ્યાં તે કહે છે, ત્યાં તો તેને હાથીએ ગ્રહ્યો-પકડ્યો. તેને માંડ માંડ મ્હાવતે મૂકાવ્યો.

જાતિપ્રાયતા તો સર્વત્ર ભિન્ન અર્થ ગ્રહણ સ્વભાવવાળા સંવેદનના વેદનમાં હોય છે,-તદ્દગત (તેમાં પ્રાપ્ત થતા) આકારરૂપ વિકલ્પનના એકપ્રાયપણાને લીધે, એમ અન્યત્ર ચર્ચવામાં આવ્યું છે.

કોઇ એક નૈયાયિક–ન્યાયશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી ક્યાંકથી આવી ચઢ્યો. ત્યાં રસ્તામાં નિરંકુશ ગાંડા થયેલા હાથી પર ચઢેલા મહાવતે બૂમ મારી–અરે અરે! જલદી દૂર હઠી જા! દૂર હઠી જા! નહિં તો હાથી મારી નાંખશે. એટલે ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિં એવો તે વેદીઓ દોઢચતુર દોઢડહાપણ કરી, પોતે ભણેલા ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ ન્યાયનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો કે–રે રે મૂર્ખ! આમ તું યુક્તિબાહ્ય–યુક્તિ વગરનું શું બકે છે? કારણ કે આ હાથી શું પામેલાને–પાસે આવેલાને હણે? કે નહિં પામેલાને હણે? પામેલાને હણે એમ કહે તો તને જ હણે,–એમ જ્યાં તે હજુ પોતાનું સંભાષણ આગળ ચલાવે છે, ત્યાં તો હાથી પાસે આવી પ્હોંચ્યો, ને તેને પકડ્યો. પછી મહાવતે તેને માંડમાંડ છોડાવ્યો. તેમ તેવા પ્રકારે વિકલ્પ કરનારો એવો તે તે દર્શનમાં સ્થિત જીવ પણ કુતર્ક–હસ્તીથી ગ્રહાયેલો હોય છે, તે સદ્ગુરુ–મહાવતથી જ મૂકાવાય છે. આના જેવું બીજું રમૂજી દૃષ્ટાંત–घृताधारं पात्रं किंवा पात्राधारं घृतम्। ઘીના આધારે પાત્ર છે? કે પાત્રના આધારે ઘી છે? એ પ્રયોગસિદ્ધ કરવા માટે વેદીઆ પંડિતે પાત્ર ઊંધું વાળ્યું એટલે ઘી ઢોળાઇ ગયું!

આમ સર્વત્ર જૂદો જ અર્થ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું સંવેદન જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં **જાતિપ્રાયતા** હોય છે. એટલે કે કહેવાના આશયથી–મતલબથી જૂદો જ અવળો જ આશય ગ્રહણ કરવો, 'ઓડનું ચોડ વેતરવું' તે જાતિપ્રાયતા છે, **દૂષણાભાસપ્રધાનતા** છે. અને તે સંબંધી વિકલ્પ કરવો તે પણ તદ્રૂપ હોવાથી તેવા પ્રકારનો જાતિપ્રાય–દૂષણાભાસપ્રધાન હોય છે. 'जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः।' તાત્પર્ય કે જે વાત કહેવા માગતા હોય, તેનાથી ઊલટો જ–ઊંધો જ અર્થ પકડવો અને તેવો વિકલ્પ કરવો તે જાતિ અથવા દૂષણાભાસ કહેવાય છે. અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે Chalk ને બદલે Cheese સમજવી, તેની જેમ.

"હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;
આળસુઆ ગુરુ શિષ્યનોજી, એ તો વચન પ્રકાર....મન."—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૪-૧૧

તેમજ વળી—

स्वभावोत्तरपर्यन्त एषोऽसावपि तत्त्वतः।
नार्वाग्दृग्गोचरो न्यायादन्यथान्येन कल्पितः ॥ ९२ ॥

વૃત્તિઃ—**स्वभावोत्तरपर्यन्त एषः**–આ કુતર્ક પર્યંત તે સ્વભાવ ઉત્તરવાળો હોય છે, છેવટે 'સ્વભાવ' એ જ કુતર્કનો ઉત્તર હોય છે. અને અત્રે '**वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं**' વસ્તુસ્વભાવો વડે કરીને ઉત્તર કહેવા યોગ્ય છે, એ વચન ઉપરથી. આમ અગ્નિ દહે છે, પાણી ભીંજવે છે, એવો એઓનો સ્વભાવ છે. **असावपि**–આ સ્વભાવ પણ, **तत्त्वतः**–તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, **नार्वाग्गोचरः**–અર્વાગ્ગોચર નથી, છદ્મસ્થનો વિષય નથી; **न्यायात्**–ન્યાયથી, પરમસિદ્ધ એવા ન્યાયથી. કેવા પ્રકારનો હોઇને?

સ્વભાવ આવી ઉભો રહે, છેવટનો જ જવાબ;
કુતર્ક એવો હોય એ, એવી એહની છાપ.
એ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી, છદ્મસ્થગોચર નો'ય;
કારણ ન્યાયથી અન્યથા, અન્યથી કલ્પિત હોય. ૯૨.

અર્થ:—સ્વભાવ જ જ્યાં છેવટનો જવાબ છે એવો આ કુતર્ક છે; અને આ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળાને–છદ્મસ્થને ગોચર હોતો નથી, કારણ કે ન્યાયથી એ બીજાથી-બીજા પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે.

વિવેચન

આ જે કુતર્ક કહ્યો, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—આ કુતર્ક એવો હોય છે કે તેમાં **છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ'** હોય છે. જ્યારે બીજી કોઇ પણ દલીલ કે યુક્તિ ન ચાલે, ત્યારે છેલ્લે એમ કહેવાય કે આ તો આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. કહ્યું છે કે–'वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं' 'વસ્તુસ્વભાવથી ઉત્તર કહેવો.' આમ અગ્નિ બાળે છે–દઝાડે છે, પાણી ભીંજાવે છે, કારણ કે એવો એનો સ્વભાવ છે.

છદ્મસ્થની અન્યથા કલ્પના

અને તે સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી–પરમાર્થથી અર્વાગ્દૃષ્ટિને એટલે કે છદ્મસ્થને ગોચર નથી. અમુક વસ્તુનો સ્વભાવ શો છે? તે તત્ત્વથી જાણવું એ છદ્મસ્થનો એટલે કે જ્ઞાનાવરણવંતનો વિષય નથી. જેને સંપૂર્ણ છદ્મ–જ્ઞાનાવરણ ટળ્યું નથી, તે તે જાણી શકવાને સમર્થ નથી. શાથી? પર દર્શનીઓને પ્રસિદ્ધ એવા ન્યાયથી. કેવા પ્રકારે? તો કે–અન્યવાદીથી તે અન્યથા–બીજા જ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. કોઈ અમુક પ્રકારે વસ્તુસ્વભાવની કલ્પના કરે, તો

તે માટે કહ્યું–अन्यथा–અન્યથા, પ્રકારાન્તરથી, જૂદા જ પ્રકારે, अन्येन–અન્યથી, બીજા વાદીથી, कल्पित:–કલ્પિત હોઇ, કલ્પવામા આવેલો હોઇ. દાખલા તરીકે–'वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं' વસ્તુ સ્વભાવો પરથી ઉત્તર કહેવો, એમ સર્વત્ર જ તથાપ્રકારે તેની તેની સિદ્ધિમાં કહી શકાય છે. કેવા પ્રકારે?–જેનાવડે તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે,–નહિં કે ક્ષણિકતાથી. કારણ કે તેનો (અર્થક્રિયાનો) સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર છે તેટલા માટે. કારણ કે ગમે ત્યાથી તેના અર્થક્રિયાભાવના પ્રસંગથી તેના કારણનો અવિશેષ હોય છે,–તફાવત હોતો નથી, તેથી.

" આમ અગ્નિ, જલની સંનિધિમાં (નિકટ હાજરીમાં) ભીંજવે છે,–તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે. તથા જલ અગ્નિની સંનિધિમાં દહે છે,–તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે જ,–સ્વભાવના વૈચિત્ર્યથા–વિચિત્રપણાને લીધે. તેમા પણ લોકબાધા શિવાય વળી બીજો સ્વભાવ હોય છે, દૃષ્ટાંતમાત્રનું સર્વત્ર સુલભપણું હોય છે. તેથી આમ કુતર્ક અસમંજસકારી (અયુક્ત) છે, એમ ઐદંપર્ય છે, આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

વળી બીજો વાદી પ્રકારાંતરથી—જૂદા જ પ્રકારથી તેની કલ્પના કરે છે. આમ જેનું જ્ઞાનાવરણ ટળ્યું નથી એવા છદ્મસ્થોનું જ્ઞાન કલ્પનારૂપ (Imaginary) હોવાથી, છદ્મસ્થોની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાનો મેળ ખાતો નથી! ને 'मुंडे मुंडे मतिर्भिन्ना' 'મગજે મગજે જૂદી મતિ' જેવું થાય છે! એક કલ્પના કરશે ઉત્તરની, તો બીજો કરશે દક્ષિણની! Diametrically Opposite! છદ્મસ્થને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો છે નહિં, એટલે તેને બધો આધાર વિકલ્પરૂપ કલ્પના ઉપર રાખવો પડે છે, અને કલ્પિત જ્ઞાનથી અનેક કલ્પિત કલ્પનાતરંગો ઊઠયા કરે છે; કારણ કે 'વસ્તુસ્વભાવો ઉપરથી ઉત્તર કહેવો,' એ સૂત્ર પ્રમાણે સર્વત્ર જ તેવા પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કહી શકાય છે તે આ પ્રકારે—જેના વડે કરીને તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે **અર્થક્રિયા** કરે છે,—નહિં કે ક્ષણિકતાથી. અને કોઈ પણ અર્થક્રિયા તેવા પ્રકારના તે વસ્તુના સ્વભાવથી થાય છે. આ અર્થક્રિયાનો સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર કરાય છે, અને ગમે ત્યાંથી તેવી અર્થક્રિયાનો પ્રસંગ ઉભો કરી શકાય છે, કારણ કે તેના કારણમાં કોઈ તફાવત નથી.

આમ કોઇ કહેશે કે અગ્નિ, પાણીની નિકટ હાજરીમાં, ભીંજાવે છે; કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! તથા પાણી, અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં, બાળે છે—દઝાડે છે, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! અથવા તો સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોવાથી, લોકબાધા ન ઉપજે એવા બીજા પ્રકારના પણ **તથાસ્વભાવપણાની વિચિત્ર કલ્પના** કરી શકાય છે! કારણ કે તેવા તેવા સ્વભાવને પુષ્ટ કરે એવા દૃષ્ટાંત માત્રનું સર્વત્ર સુલભપણું હોય છે! ગમે ત્યાંથી તેવું અનુકૂળ દૃષ્ટાંત મેળવવું સ્હેલું છે!

આવા પ્રકારે કુતર્ક કરનાર પોતાના મંતવ્યની—પોતાની કલ્પનાની સિદ્ધિ માટે હમેશાં વસ્તુસ્વભાવનો આશ્રય લે છે, અને આ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ છેવટનો જવાબ આપી સામા માણસને નિરુત્તર કરવાનો—મુખ બંધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે! અને येन केन प्रकारेण—ગમે તે પ્રકારથી કયાંયથી પણ તેને પોતાની કલ્પનાને અનુકૂળ એવો સ્વભાવ મળી પણ આવે છે! કારણ કે સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોય છે, અને તેને બંધબેસતું દૃષ્ટાંત મેળવવું પણ બધેય સુલભ હોય છે! તે મેળવતાં ઝાઝી તકલીફ પડતી નથી! દાખલા તરીકે—

દૃષ્ટાંતનો તોટો નથી

અગ્નિ તો મૂળ ઉષ્ણસ્વભાવી હોઇ દઝાડનાર છે એમ સર્વ કોઈ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો એમ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે કે જુઓ! અગ્નિનો સ્વભાવ પાણીની હાજરીમાં ભીંજાવવાનો છે, કારણ કે ઉન્હુ પાણી ભીંજાવે પણ છે! તેમજ પાણીનો મૂળ સ્વભાવ શીતલ હોઇ ભીંજાવવાનો છે, છતા કુતર્ક કરનાર એવી દલીલ કરશે કે—પાણીનો સ્વભાવ, અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડવાનો છે, કારણ કે ઉન્હુ પાણી દઝાડે છે! એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. કારણ કે તે તેનો સ્વભાવ છે આ રીતે વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા હેઠળ કુતર્ક કરનાર મારી મચડીને પોતાને મનફાવતો અર્થ બંધ બેસાડે છે! આમ દૃષ્ટાંતનો તોટો નથી ને

કુતર્કનો આરો નથી! માટે આવો કુતર્ક સર્વથા અસમંજસ, અયોગ્ય, અનુચિત છે, ઢંગધડા વિનાનો-ઠામઠેકાણા વિનાનો છે, એમ તાત્પર્ય છે. અને એટલા માટે જ આત્માર્થી મુમુક્ષુ જોગીજને તેનો સર્વથા દૂરથી પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

આ જ અર્થને વિશેષથી કહી દેખાડવા કહે છે—

अतोऽग्निः क्लेदयत्यम्बुसन्निधौ दहतीति च ।
अम्ब्वग्निसन्निधौ तत्स्वाभाव्यादित्युदिते तयोः ॥ ९३ ॥

એથી જલ સન્નિધાનમાં, અનલ ભીંજવે વાહ!
સન્નિધાનમાં અનલના, જલ ઉપજાવે દાહ;
એમ તેહ બન્ને તણા, તથા સ્વભાવે થાય;
એમ કોઇ વાદિ થકી, જ્યારે કથન કરાય; ૯૩.

અર્થ:—એટલા માટે પાણીની હાજરીમાં અગ્નિ ભીંજવે છે, ને અગ્નિની હાજરીમાં પાણી દઝાડે છે,—એમ તે બન્નેના તેવા સ્વભાવપણાને લીધે થાય છે, એવું કોઇથી જ્યારે કથવામાં આવે ત્યારે—

વિવેચન

ઉપરમાં કહેલી વાતને વિશેષથી કહી દેખાડે છે:-પ્રસ્તુત વસ્તુસ્વભાવ અર્વાગ્દૃષ્ટિ-છદ્મસ્થને ગોચર નથી, છદ્મસ્થ તે સ્વભાવને યથાર્થ જાણી શકતો નથી. એટલા માટે જ અગ્નિ, પાણીની સંનિધિમાં-નિકટ હાજરીમાં, ભીંજવે છે, અથવા પાણી, અગ્નિની સંનિધિમાં-નિકટ હાજરીમાં દઝાડે છે; કારણ કે અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો તેવો સ્વભાવ છે,—એમ કોઇ વાદી જ્યારે દલીલ કરે છે. ત્યારે શું? તેનું અનુસંધાન નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

અગ્નિનો અસલ સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, અને તેથી દઝાય છે એમ આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો કહેશે કે-અગ્નિનો સ્વભાવ ભીંજવવાનો છે, કારણ કે અગ્નિ પાણીની હાજરીમાં ભીંજવે છે, ઉષ્ણ જલ ભીંજવે છે, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

वृत्ति:—કારણ કે અધિકૃત-પ્રસ્તુત સ્વભાવ અર્વાગ્દૃગ્ગોચર-છદ્મસ્થની દૃષ્ટિને ગોચર નથી, **अतो**-એથી કરીને, એ કારણથી, **अग्निः क्लेदयति**-અગ્નિ ભીંજવે છે; પ્રત્યક્ષ વિરોધના પરિહાર અર્થે કહ્યું કે-**अम्बुसन्निधौ**-જલની સંનિધિમાં, નિકટ હાજરીમાં **दहति चाम्बु**-અથવા પાણી દઝાડે છે. પ્રતીતિ બાધા નથી એટલા માટે કહ્યું કે-**अग्निसंनिधौ**-અગ્નિની સંનિધિમાં (અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં). આ એમ કેમ છે? તે માટે કહ્યું-**तत्स्वाभाव्यात्तयोः**-તે બન્નેના તે સ્વભાવપણાને લીધે. અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો સ્વભાવ છે તેથી કરીને, **उदिते**-પરવાદીથી કહેવામાં આવ્યે,—એમ એમ જ્યારે કોઇ પર વાદી કહે છે ત્યારે-

તેમજ જલ મૂળ શીતલ સ્વભાવી છે, અને તેથી ભીંજવાય છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ દઝાડવાનો છે, કારણ કે પાણી અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડે છે, ઉષ્ણ જલ દઝાડે છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. આમ વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા નીચે કુતર્ક કરનાર પોતાને મનફાવતો અર્થ એક જ વાતમાંથી ઉતારી શકે છે!

શું ? તે કહે છે—

कोशपानादृते ज्ञानोपायो नास्त्यत्र युक्तितः।
विप्रकृष्टोऽप्ययस्कान्तः स्वार्थकृद्दृश्यते यतः ॥ ९४ ॥

કોશપાન વિના બીજો, હોય ન જ્ઞાન ઉપાય;
એવું પણ યુક્તિ થકી, અત્રે સ્થાપિત થાય!
કારણ દૂર રહ્યો છતાં, લોહચુંબ પાષાણ;
સ્વાર્થ કાર્ય કરતો સદા, દેખાયે આ ઠાણ. ૯૪

અર્થ:—અત્રે યુક્તિથી કોશપાન શિવાય જ્ઞાન ઉપાય છે નહિ; કારણ કે વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર રહેલો) લોહચુંબક પણ સ્વાર્થ કરનારો (પોતાનું કાર્ય કરનારો) દેખાય છે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ વળી એમ કહેશે કે કોશપાન (શબ્દકોષ પી જવો-ગોખી જવો તે) સિવાય જ્ઞાનનો બીજો ઉપાય નથી! એમ અત્રે સ્વભાવના પ્રસંગમાં શુષ્ક તર્કની યુક્તિથી સ્થાપિત થઇ શકશે. જો સ્વભાવની જ વાત કર્યા કરશો, તો કોઈ વળી એ જ સ્વભાવની યુક્તિ આગળ ધરીને ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરશે. તેમાં વળી કોઇ વિપ્રકર્ષનો (Far-fetched argument) એટલે દૂરપણાનો-છેટાપણાનો વાંધો લેશે, તો તે પણ આ લોહચુંબક દૃષ્ટાંતથી દૂર કરી શકાશે:-દૂર રહેલો અયસ્કાંત-લોહચુંબક પત્થર પણ સ્વાર્થ સાધે છે, અર્થાત્ લોઢાનું આકર્ષણ વગેરે પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ધરાવતો દેખાય છે

વૃત્તિઃ-**कोशपानादृते**—કોશપાન શિવાય, **ज्ञानोपायो नास्त्यत्र**-જ્ઞાનઉપાય અત્રે-સ્વભાવ વ્યતિકરમાં (પ્રસંગમાં) છે નહિં, **युक्तितः**-યુક્તિથી, શુષ્ક તર્કયુક્તિથી કોઇ બીજું દૃષ્ટાંત પણ આ અર્થનું સમર્થક એવું વિદ્યમાન છે જ, એટલા માટે કહ્યુ-**विप्रकृष्टोऽप्ययस्कान्तः**-વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો એવો અયસ્કાંત-લોહાકર્ષક પત્થરવિશેષ, **स्वार्थकृत्**-સ્વાર્થ કરનારો, લોહાકર્ષણ આદિ સ્વકાર્ય કરણરૂપ સ્વભાવવાળો, **दृश्यते यतः**-કારણ કે દેખાય છે.

તે જ વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો જ એવો તે સંનિકૃષ્ટ લોહને જ, નહિં કે તામ્રાદિને, આકર્ષે જ છે, નહિં કે કાપે છે. તેથી આમ આની જેમ આમ આદિનું તથાસ્વભાવ કલ્પન કોનાથી બાધિત થાય વારુ? કોઇથી નહિં, એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

કારણ કે તે દૂર રહ્યો રહ્યો જ લોઢાને ખેંચે છે, નજીક હોય તો નહિં; લોઢાને જ ખેંચે છે, તાંબા વગેરેને નહિં; લોઢાને ખેંચે જ છે, કાપતો નથી. કારણ કે લોહચુંબકનો તેવો જ સ્વભાવ છે.

તેથી આમ આની પેઠે અગ્નિ વગેરેના તથાસ્વભાવનું કલ્પન કોનાથી બાધી શકાય વારુ? કોઈથી નહિં, એમ ભાવવા યોગ્ય છે ગમે તેવો સ્વભાવ કુયુક્તિથી ને દૃષ્ટાંતબલથી સ્થાપિત કરી શકાય એમ છે, માટે એવા કુતર્કના ચુંથણા કરવામાં કાંઇ સાર નથી, કંઇ માલ નથી તત્ત્વગવેષક મુમુક્ષુએ તો આ દુષ્ટ કુતર્કને નવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે.!

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

दृष्टान्तमात्रं सर्वत्र यदेवं सुलभं क्षितौ ।
एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्यापोह्यते ह्ययम् ॥९५॥

એમ દૃષ્ટાંતમાત્ર અહીં, સર્વત્ર સુલભ જોય;
તત્પ્રધાન આ કોણથી, સ્વનીતિથી બાધિત હોય? ૯૫

અર્થ:—આમ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર દૃષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે. તેટલા માટે એ દૃષ્ટાંતપ્રધાન એવો આ કુતર્ક કોનાથી પોતાની નીતિ વડે કરીને બાધિત થઇ શકે વારુ?

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જે કહ્યું તે પ્રમાણે આ પૃથ્વીમા અવિશેષપણે સર્વ કોઇ સ્થળે સર્વત્ર **દૃષ્ટાંતમાત્ર સુલભ** છે; કોઇ પણ સાધ્ય વસ્તુ વિષે, લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું, દૃષ્ટાંત મેળવવું રહેલું છે. પોતાના સાધ્યને અનુકૂળ-બંધબેસતું એવું દૃષ્ટાંત મળી આવવું મુશ્કેલ નથી. પછી ભલેને તે લોકને પ્રતીત ન થાય એવું, માન્યામાં ન આવી શકે એવું હોય! ગમે તેમ મારી મચરડીને, તાણી ખેંચીને, પોતાની માન્યતાની ડાબલી બંધ બેસાડવા ખાતર ઊભું કરેલું હોય! માટે આવું દૃષ્ટાંત જ્યા પ્રધાન છે, આવા દૃષ્ટાંત પર જ જેનો બધો મદાર છે, આવા દૃષ્ટાંતના પોલા થાભલા પર જ જેની હવાઇ ઇમારત અદ્ધર ઉભી છે, એવા આ કુતર્કને કોણ પોતાની નીતિથી વારી શકે? કોણ બાધિત કરી શકે વારુ? કોઇ નહિં.

દૃષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્ક

વૃત્તિ:—दृष्टांतमात्रं-દૃષ્ટાંતમાત્ર, સાધ્ય વસ્તુમા, લોક-પ્રતીતિથી બાધિત એવું, सर्वत्र-સર્વત્ર અવિશેષથી, यदेवम्-કારણ કે એમ, ઉક્ત નીતિથી, सुलभं-સુલભ, क्षितौ-પૃથ્વીમાં છે. एतत्प्रधानोऽयं-એ દૃષ્ટાંતપ્રધાન આ કુતર્ક, केनापोह्यते-કોનાથી બાધિત થાય? કોઇનાથી સ્વનીતિના વિરોધને લીધે, એમ અર્થ છે.

કદાચ કોઇ એમ કહેશે કે કલ્પનાગૌરવ આદિથી આ કુતર્કને બાધા પ્હોંચે છે. જેમકે અગ્નિસંનિધિમાં પાણીનો દાહ સ્વભાવ કલ્પવો તેમાં કલ્પનાગૌરવ (Monstrous imagination) છે, ઘણી ભારી કલ્પના છે, તે ગળે ઉતરે એમ નથી; માટે તે બાધક છે. એમ કોઈ કહેશે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે યુક્તિથી સિદ્ધ સ્વભાવના બાધનમાં કલ્પનાગૌરવાદિક સમર્થ નથી, કારણ કે હજારો કલ્પનાઓથી પણ સ્વભાવનું અન્યથા કલ્પવું શકય નથી. એટલા માટે જ કલ્પનાલાઘવથી-નાનીસૂની કલ્પનાથી પણ સ્વભાવાંતર કલ્પવો શકય નથી, એમ સમજી લેવું ગૌરવ છતાં અપ્રામાણિક હોય તો તેનું દુષ્ટપણું છે; અને પ્રામાણિક હોય તો ગૌરવાદિ થકી પણ અદોષપણું છે. તાત્પર્ય કે કલ્પનાગૌરવ હોય કે કલ્પનાલાઘવ હોય, તેથી કાંઈ કુતર્કને બાધા પ્હોચતી નથી; માટે આવો આ દૃષ્ટાંતપ્રધાન× કુતર્ક સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે એમ નિશ્ચિત થયું.

કલ્પના-ગૌરવાદિ બાધક નથી

અહીં જ દૃષ્ટાંત કહે છે—

द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञाननिदर्शनबलोत्थितः ।
निरालम्बनतां सर्वज्ञानानां साधयन्यथा ॥९६॥

દ્વિચંદ્ર સ્વપ્નવિજ્ઞાનના, ઉદાહરણ બલ દાવ;
જયમ સહુ જ્ઞાનની સાધતો, નિરાલંબતા સાવ. ૯૬

અર્થઃ—જેમ બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણ બલથી ઊઠતો એવો આ કુતર્ક, સર્વ જ્ઞાનોની નિરાલંબનતા સાધતો સતો, કોનાથી બાધિત થાય વારુ?

વિવેચન

ઉપરમાં કુતર્કની દૃષ્ટાંતપ્રધાનતા કહી, ને આવા દૃષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કને કોણ બાધિત કરી શકે એમ કહ્યું. તે સ્પષ્ટ બતાવવા માટે અહીં દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છેઃ-ચંદ્ર એક છે, છતાં ત્રાંસી આંખે બે દેખાય છે. સ્વપ્ન મિથ્યા છે-ખોટું છે, છતાં તેનું વિજ્ઞાન-જાણપણું થાય છે. આમ બે ચંદ્રનું જ્ઞાન, તેમ જ સ્વપ્નવિજ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે, ખોટા

વૃત્તિઃ-**द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञाननिदर्शनबलोत्थितः**—બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના નિદર્શના-ઉદાહરણના બલથી-સામર્થ્યથી ઊઠેલો-ઉપજેલો એવો કુતર્ક, **निरालम्बनताम्**-નિરાલંબનતા, આલંબનશૂન્યતા, **सर्वज्ञानानाम्**-સર્વ જ્ઞાનોની, મૃગતૃષ્ણા આદિ ગોચર સર્વ જ્ઞાનોની,-અવિશેષથી, સામાન્યે કરીને, **साधयन्यथा**-સાધતો સતો જેમ,-આવો કુતર્ક કોનાથી બાધી શકાય વારુ?

× "दृष्टान्तमात्रसौलभ्यात्तदयं केन बाध्यताम् ।
स्वभावबाधने नालं कल्पनागौरवादिकम् ॥" દ્વા દ્વા. ૨૩-૧૦

છે, આલંબન વિનાના, આધાર વિનાના, નિર્મૂળ છે આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી, આ દૃષ્ટાંત આગળ ધરીને કોઇ એમ કુતર્ક કરે કે જેમ આ જ્ઞાન નિરાલંબન હોઇ મિથ્યા-ખોટા છે, તેમ મૃગતૃષ્ણાદિ ગોચર બીજા બધા જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે. ઝાંઝવાના જલ નિરાલંબન છે, વાસ્તવિક છે નહિં, પણ મિથ્યા આભાસરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વ જ્ઞાનો નિરાલંબન હોઇ મિથ્યા છે. આમ કુતર્ક કરી દૃષ્ટાંતના બલે કરીને સર્વ જ્ઞાનોનું નિરાલંબનપણું, નિરાધારપણું, નિર્મૂળપણું કોઈ સાબિત કરવા જાય, તો તેને કોણ બાધિત કરી શકે વારુ? કોઈ નહિં. કુતર્ક કોઇ રીતે બાધિત કરવો શકય નથી, એનું આ ઉદાહરણ માત્ર રજૂ કર્યું; માટે આવા ઉંધા રવાડે ચડાવી દેનાર, ઉન્માર્ગે લઇ જનાર, ઉત્પથે દોરી જનાર કુતર્કનો કયો વિવેકી પુરુષ આશ્રય કરે?

અને એમ તત્ત્વસિદ્ધિ નથી એટલા માટે કહે છે—

सर्वं सर्वत्र चाप्नोति यदस्मादसमञ्जसम् ।
प्रतीतिबाधितं लोके तदनेन न किंचन ॥ ९७ ॥

એથી અસમંજસ બધું, પ્રાપ્ત થાય સર્વત્ર;
પ્રતીતિ બાધિત લોકમાં, એથી કાંઈ ન અત્ર. ૯૭

અર્થ:—કારણ કે આ કુતર્કથકી સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે અસમંજસ (અયથાર્થ) અને લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત એવું હોય છે. તેટલા માટે આ કુતર્કથી કાંઇ નથી, એનું કાંઇ પ્રયોજન નથી.

વિવેચન

અને આમ કુતર્ક કરવાથકી કોઇ પ્રકારે તત્ત્વસિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે આ કુતર્કથી તો સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, ગમે ત્યા ગમે તે કાંઇ સાધ્ય થઈ શકે છે. કોઇ એક અમુક દૃષ્ટાંતના બળથી અમુક વાત સિદ્ધ કરી, કુતર્કથી તે દૃષ્ટાંત સર્વત્ર લાગુ પાડવામાં આવે છે! એક લાકડીએ બધાયને હાંકવામાં આવે છે! આ અતિપ્રસંગરૂપ હોઇ અસમંજસ છે, અયથાર્થ છે, અયોગ્ય છે. વળી આ કુતર્ક તો લોકમાં પણ પ્રતીતિથી બાધિત

દુષ્ટ કુતર્કથી સર્યું

वृत्ति.—सर्वं-સર્વ, નિરવશેષ સાધ્ય એમ પ્રક્રમ છે, सर्वत्र च-સર્વત્ર વળી, સર્વત્ર જ વસ્તુમાં प्राप्नोति-પ્રાપ્ત થાય છે, यद्यस्मात्-જે આ કુતર્કથકી, असमंजसम्-અસમંજસ, (અયથાર્થ),- અતિપ્રસંગને લીધે प्रतीतिवाधितं लोके-લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત થતું એવું,-તેવા પ્રકારના દૃષ્ટાંતમાત્ર સારતપણાથી, तदनेन न किंचन-તેથી આથી-આ કુતર્કથી કાંઇ નથી, (એનું કાંઇ કામ નથી.)

થાય છે, એટલે કે લોકમા પણ તે માટે પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, ખાત્રી થતી નથી. કુતર્કથી સિદ્ધ કરાતી વાત લોકોને પણ માન્યામાં આવતી નથી કારણ કે તેમાં માત્ર દૃષ્ટાંત શિવાય બીજો કાંઈ સાર હોતો નથી. આમ સર્વથા આવા નિઃસાર તુચ્છ કુતર્કથી કાંઈ નથી, એમાં કાંઈ માલ નથી. એટલે આવા અસમંજસકારી લોકપ્રતીતિથી બાધિત કુતર્કથી સર્યું!

" तत्कुतर्केण पर्याप्तमसमञ्जसकारिणा ।
अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं नावकाशोऽस्य कुत्रचित् ॥ દ્વા. દ્વા. ૨૩-૧૨.

માટે જે સત્યતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ છે એવા તત્ત્વગવેષક આત્માર્થીએ તો ક્યારેય પણ, કોઈ પણ પ્રકારના કંઇ પણ કુતર્કને બીલકુલ કોઠું આપવા યોગ્ય નથી જ, એમ **તાત્પર્ય** છે. આ અંગે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ પરમ આત્માનુભવી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના આ ટંકોત્કીર્ણ વચન હૃદયમા સદા કોતરી રાખવા યોગ્ય છે—

" છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કુતર્ક નિંદાનો સારાંશ

અને આ વચનનો જાણે પ્રતિધ્વનિ કરતા હોવ–પડઘો પાડતા હોય, એમ ભગવાન્ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ **હરિભદ્રસૂરિજી**એ આ કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહના ત્યાગ પર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે, સર્વ પ્રકારના આગ્રહ–અભિનિવેશનો અત્યંત નિષેધ કર્યો છે કારણ કે આ કુતર્ક વિષમ ગ્રહની ખૂબ નિંદા કરતાં, તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું કે–આ કુતર્ક, (૧) બોધ પ્રત્યે રોગરૂપ છે, (૨) શમને–આત્મશાંતિને અપાયરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર છે, (૪) મિથ્યા અભિમાન ઉપજાવનાર છે, અને (૫) આમ તે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ–પરમાર્થરિપુ છે, માટે તેમાં અભિનિવેશ કરવો મુમુક્ષુને યોગ્ય નથી. (૬) સર્વ વિકલ્પો અવિદ્યાસંગત છે, અને તેની યોજના–ગોઠવણી કરનાર આ કુતર્ક છે, માટે તેથી શું કામ છે? (૭) આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય એટલે દૂષણાભાસપ્રધાન છે, પ્રતીતિથી અને ફલથી બાધિત છે દૂર રહેલાને હાથી હણે? કે નિકટ રહેલાને? તેના જેવા વેદિયાવેડાની જેમ. (૮) વળી આ કુતર્કમાં છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ' છે અને આ સ્વભાવ તો તત્ત્વથી છદ્મસ્થોને ગોચર નથી, કારણ કે અન્યથી તે અન્ય પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે જેમકે અગ્નિ ભીંજવે છે, પાણી બાળે છે, ઇત્યાદિ. (૯) આમ સર્વત્ર લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું દૃષ્ટાંત સુલભ છે, તો પછી આવા દૃષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કને કોણ વારી શકે? જેમકે–બે ચદ્ર ને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણના બલ ઉપરથી ઊઠતો કુતર્ક સર્વ જ્ઞાનોનું નિરાલંબનપણું સાધે છે! (૧૦) આમ લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું સર્વ કાંઇ પણ અસમંજસ કુતર્કથી સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે કુતર્કથી ગમે તેવું અગડંબગડં ગમે ત્યાં સાબીત થઈ શકે છે! તો પછી આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ કુતર્કનું શું પ્રયોજન છે?

માટે આવા કુતર્કગ્રહનો-કદાગ્રહનો તૃણની જેમ ત્યાગ કરવો એ જ ઉદારબુદ્ધિ મુમુક્ષુજનને ઉચિત છે, અને એમ જે કરે છે, 'તેને પતિવ્રતા કુલીન સ્ત્રીની જેમ ગુણાનુરક્ત યશલક્ષ્મી+ કદી છોડતી નથી ' અને આવો નિંદ્ય આ દુષ્ટ, અનિષ્ટ, અસત્ એવો કુતર્ક વિષમગ્રહ, અત્રે આ દૃષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જય થતાં આપોઆપ ટળે છે.

। इति कुतर्कविषमग्रहनिन्दाधिकार. ।

અતીંદ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય

અને અહીં આ એમ છે, એટલા માટે કહે છે—

अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं यथालोचितकारिणाम् ।
प्रयासः शुष्कतर्कस्य न चासौ गोचरः क्वचित् ॥ ९८ ॥

સિદ્ધયર્થ અતીન્દ્રિયાર્થની, પ્રેક્ષાવંત પ્રયાસ,
ને તે ગોચર ક્યાંય ના, શુષ્ક તર્કને ખાસ. ૯૮

અર્થ:—જોઈ વિચારીને વર્તનારા પ્રેક્ષાવંત જનોનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે હોય છે, અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ તો કવચિત્ પણ શુષ્ક તર્કનો ગોચર (વિષય) હોતો નથી.

વિવેચન

જે પ્રેક્ષાવંત વિચારવાન જીવો છે, તે વિવેકીઓનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે ધર્મ, આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થ છે, એટલે કે ઇંદ્રિયને અગોચર છે, ઇંદ્રિયજ્ઞાનવડે જાણી શકાતા નથી ત્યાં ગો-ચર નથી, અર્થાત્ ગો એટલે ઇંદ્રિય, તેનો ચર-સંચાર નથી, ગતિ-પ્રસર નથી આવા અતીન્દ્રિય, ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી પર એવા ધર્મ-આત્મા આદિ અર્થનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે કેવું છે? તે જાણવા માટે, સમજવા માટે ને સિદ્ધ કરવા માટે વિચારવંત વિવેકી પુરુષો સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે,

---

वृत्ति:—**अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थ**-અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે, ધર્મ આદિની સિદ્ધિ અર્થે એમ અર્થ છે, **यथालोचितकारिणाम्**-યથાલોચિતકારીઓનો, પ્રેક્ષાવંતોનો, **प्रयासः**-પ્રયાસ, પ્રવૃત્તિ ઉત્કર્ષ હોય છે. **शुष्कतर्कस्य**-અધિકૃત શુષ્ક તર્કનો, **न चासौ**-અને નથી હોતો તે અતીન્દ્રિય અર્થ, **गोचर**-ગોચર, વિષય, **क्वचित्**-ક્વચિત, ક્યાંય પણ

+ " इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धि रसद्ग्रहं यस्तृणवज्जहाति ।
जहाति नैनं कुलजेव योषिद् गुणानुरक्ता दयित यशःश्रीः ॥ "—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

મથે છે અને એમ કરતા તેઓને આત્મા-ધર્મ આદિ પદાર્થના અતીન્દ્રિયપણાની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે તે આ પ્રકારે:—

ઇંદ્રિયોનો ઇંદ્ર આત્મા

'ઇંદ્રિય' એટલે ઇંદ્ર સબધિની ઇંદ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇંદ્રિય, અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમા અહમિન્દ્રની જેમ સર્વસત્તાધીશ થઇને વર્તે છે તે ઇંદ્રિય તેના ક્ષેત્રમા બીજાનુ કઈ ચાલતું નથી ને બીજાના ક્ષેત્રમા તેનુ કઇ ચાલતુ નથી પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર કોઇ ઇંદ્રિયની સત્તા ચાલતી નથી જેમકે-આખ દેખવાનું જ કામ કરી શકે છે, કાન સાભળવાનું જ કામ કરી શકે છે આખથી સભળાતું નથી, કે કાનથી દેખાતુ નથી આમ પ્રત્યેક ઇંદ્રિયની સત્તા નાના ઠાકરડાની પેઠે પોતાના નાનકડા સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે. આવી સર્વ ઇંદ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે, તે ઇંદ્રિયોનો પણ જે ઇંદ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે, તે 'આત્મા' નામથી ઓળખાતી વસ્તુ છે

'નથી દૃષ્ટિમાં આવતો'

અત્રે કોઇ એમ શકા કરે કે-આત્મા જેવી કોઇ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે તે દૃષ્ટિમા આવતો નથી-નજરે ચડતો નથી, તેનુ કોઇપણ રૂપ જણાતુ નથી, તેમજ તેનો બીજો કોઇ પણ અનુભવ થતો નથી માટે જીવનું સ્વરૂપ છે જ નહિં. અથવા દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઇંદ્રિય-પ્રાણ એ આત્મા છે, આત્મા જૂદો માનવો એ મિથ્યા છે, કારણ કે તેનું જૂદુ એધાણ નથી વળી જો તે આત્મા હોય તો તે કેમ જણાતો નથી? જો તે હોય તો ઘટ-પટ વગેરેની જેમ જણાવો જોઇએ, માટે આત્મા જેવા કોઇ પદાર્થ નથી અને તો પછી મોક્ષનો ઉપાય પણ મિથ્યા છે-ફોગટ છે

> "નથી દૃષ્ટિમા આવતો, નથી જણાતુ રૂપ,
> બીજો પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવસ્વરૂપ
> અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઇદ્રિય પ્રાણ,
> મિથ્યા જૂદો માનવો, નહિ જૂદુ એધાણ
> વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિ કેમ?
> જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ.
> માટે છે નહિં આતમા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય,
> એ અતર શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય"
>
> શ્રીમદ્ રાજચદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ કોઇ દેહાત્મવાદી કે જડવાદી દલીલ કરે તે કેટલી બધી પોકળ છે, એ ઉપર કહેલા ઇંદ્રિયના સ્વરૂપ પરથી સ્હેજે સમજી શકાય છે કારણ કે જે દૃષ્ટિનો પણ દ્રષ્ટા

'જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો' છે, જે રૂપને જાણનારો છે, તેને દૃષ્ટિ કેમ દેખી શકશે વારુ? સર્વ ઇંદ્રિયોથી પર એવો અબાધ્ય અનુભવ જે બાકી રહે છે, તે જ જીવનું સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક ઇંદ્રિયને તો પોતપોતાના વિષય પૂરતું જ જ્ઞાન હોય છે, પણ આત્માને તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયનું ભાન હોય છે. દેહ તે આત્માને જાણતો નથી, ઇંદ્રિય કે પ્રાણ તેને જાણતા નથી, પણ ખુદ આત્માની સત્તા વડે કરીને જ તે દેહ ઇંદ્રિય ને પ્રાણ પોતપોતાના નિયત કાર્યમાં પ્રવર્ત્તે છે. આત્મા એ બધા યંત્રનો ચલાવનારો યંત્રવાહક છે. આમ સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો–જૂદો જ જણાય છે, જૂદો જ તરી આવે છે, જે **પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય** છે, તે આત્મા છે; અને એ જ એનું સદાય એંધાણ છે–ઓળખવાની નીશાની છે. બાકી દેહાધ્યાસને લીધે આત્મા દેહ સમાન ભાસે છે, પણ તે બન્ને પ્રગટ લક્ષણ ઉપરથી ભિન્ન છે,–**'જેમ અસિ ને મ્યાન'** ભિન્ન છે–જૂદાં છે તેમ.

"જે દૃષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ.

છે ઇંદ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પંચ ઇંદ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન.

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇંદ્રિય પ્રાણ;
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્ત્તે જાણ.

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન."

(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ આત્માદિ અર્થનું અતીન્દ્રિયપણું સાબિત થાય છે. અને તે અતીન્દ્રિય પદાર્થ તો કવચિત્ પણ પ્રસ્તુત શુષ્ક તર્કનો વિષય **નથી** હોતો. સુક્કા, નીરસ, તકરાર જેવા કોરાધાકોડ તર્કથી કદી પણ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે આવો અપ્રયોજનભૂત, ઇષ્ટ સિદ્ધિને નહિં સાધનારા, અને ઉલટા આત્માર્થને હાનિરૂપ–બાધારૂપ થઇ વ્યામોહ ઉપજાવનારા શુષ્ક તર્કને કયો વિચારવંત આત્માર્થી પુરુષ સેવે? આદરે? કોઇ વિચારવાન વિવેકી જીવ તો તેને દૂરથી પણ સ્પર્શે જ નહિં.

गोचरस्त्वागमस्यैव ततस्तदुपलब्धितः ।
चन्द्रसूर्योपरागादिसंवाद्यागमदर्शनात् ॥ ९९ ॥

પણ અતીન્દ્રિય અર્થ તે, આગમ ગોચર હોય;
તેહ થકી તે અર્થની, ઉપલબ્ધિ અહિં જોય;
ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણાદિને, મળતું આવે જેહ;
એવા આગમદર્શને, હોય નહિં સંદેહ. ૯૯

અર્થ:—પરંતુ તે અતીન્દ્રિય અર્થ આગમને જ ગોચર હોય છે,-તેના થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ (જાણપણું) થાય છે તેટલા માટે. કારણ કે ચંદ્ર-સૂર્યના ગ્રહણ વગેરેને સંવાદી-મળતા આવતા આગમનું દર્શન થાય છે.

વિવેચન

ઉક્ત અતીન્દ્રિય અર્થ જો કોઇને પણ ગોચર હોય તો તે આગમને જ છે. કારણ કે અતીન્દ્રિય એટલે કે ઇંદ્રિયોને અગમ્ય એવા વિષયનું જાણપણું આગમથી થાય છે. જેમકે આગમદ્વારા એમ જાણવામાં આવે છે કે અમુક દિવસે, અમુક વખતે ચંદ્રગ્રહણ થશે, સૂર્યગ્રહણ થશે, ઇત્યાદિ. અને તે જ આગમવાણી પ્રમાણે તેને મળતા આવતા જ સમયે ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ (Eclipse) આદિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આમ આગમકથનનો પ્રત્યક્ષ સાથે સંવાદ આવે છે, મેળ ખાય છે. એટલે આ સ્થૂલ દૃષ્ટાંત ઉપરથી અતીન્દ્રિય અર્થની વાત એ આગમનો વિષય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જો કે આ ચંદ્રગ્રહણાદિ લૌકિક અર્થ છે, એમ ભાવવા યોગ્ય છે; છતાં અતીન્દ્રિય હોઈ દૃષ્ટાંતરૂપે અત્રે રજૂ કરેલ છે.

અતીન્દ્રિય અર્થ આગમગોચર

જે જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય તે વિષયમાં તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત ગણાય, તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વિષયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા **આપ્ત** પુરુષ પ્રમાણભૂત હોઇ, તેનું જ વચન પ્રમાણ છે. અને **આપ્ત પુરુષનું વચન** તેનું નામ જ 'આગમ' છે. તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપે એવું ગ્રહણનું દૃષ્ટાંત અત્ર આપ્યું છે. પણ આ તો લૌકિક પદાર્થ છે. પણ અલૌકિક એવા અતીન્દ્રિય આત્મપદાર્થના સંબંધમાં પણ આ આપ્ત જ પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રાપ્તિ કરી

वृत्तिः—गोचरस्तु-પણ ગોચર તો, आगमस्यैव-આગમને જ, અતીન્દ્રિય અર્થ તો આગમને જ ગોચર હોય છે. કયાંથી ? તે માટે કહ્યું-ततस्तदुपलब्धितः-તેના થકી-આગમ થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિને લીધે. એ જ કહે છે-चन्द्रसूर्योपरागादिसंवाद्यागमदर्शनात्-ચંદ્ર-સૂર્યના ઉપરાગ (ગ્રહણ) આદિને સંવાદી-બરાબર મળતા આવતા એવા આગમના દર્શન ઉપરથી. આ લૌકિક અર્થ છે એમ ભાવવું.

છે, અને તથારૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા સાક્ષાત્ 'પ્રભુ' બન્યા છે અને જેવું આત્મસ્વરૂપ તેમણે દીઠું તેવું યથાર્થપણે તેમણે કહી દેખાડયું છે એટલે આવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી પ્રાપ્ત પુરુષ આ બાબતમા પ્રમાણભૂત છે, આપ્ત છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે લોકવ્યવહારમા પણ જેમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યનો લોકો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમા પણ આ સાચા પ્રમાણિક સત્પુરુષ વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તહત્તિ' કરવા યોગ્ય છે પરમ તત્ત્વદૃષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** ભાખ્યું છે કે—

> "તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?
> નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું "—મોક્ષમાળા પાઠ ૬૭

અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષ* ને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે

'આપ્ત કોણ?'

કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન અસત્ય પણ હોય, ને તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ અને રાગ દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું-નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય-આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે, ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે અને આવું જે આપ્તવચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે

ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

> **एतत्प्रधानः सच्छ्राद्धः शीलवान् योगतत्परः ।**
> **जानात्यतीन्द्रियानर्थांस्तथा चाह महामतिः ॥ १०० ॥**

वृत्ति—**एतत्प्रधान**.-આ આગમપ્રધાન, **सच्छ्राद्ध**-સત્શ્રાદ્ધ, સત્શ્રદ્ધાવંત પ્રાજ્ઞ, **शीलवान्**-શીલવાન, પરદ્રોહથી વિરતિમાન, **योगतत्पर**-યોગતત્પર સદા તેમા અભિયુક્ત-તત્પર, એવા પ્રકારનો હોય, **जानात्यतीन्द्रियानर्थान्**-અતીન્દ્રિય અર્થોને, ધર્માદિને જાણે છે, **तथा चाह महामति**-અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ-પતંજલિએ કહ્યું છે—

---

* 'दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात् ।
क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥"
—સમંતભદ્રાચાર્યજીકૃત આપ્તમીમાંસા.

શ્રુતપ્રધાન સત્શ્રાદ્ધ ને, યોગપર શીલવાન,
અર્થ અતીન્દ્રિય જાણતો,-કહે મહામતિમાન – ૧૦૦

અર્થ:—આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ (સત્શ્રદ્ધાવંત), શીલવાન્ એવો યોગતત્પર પુરુષ, અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ (પતંજલિએ) કહ્યું છે:—

વિવેચન

આ આગમપ્રધાન એટલે કે આગમ જેને મન પ્રધાન–મુખ્ય છે, એવો સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન્ ને યોગતત્પર થઈ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે અને તેવા પ્રકારે મહામતિ પતંજલિએ પણ કહ્યું છે. ઉપરમાં અતીન્દ્રિય વિષયમાં પ્રમાણભૂત

અતીન્દ્રિય અર્થો કોણ જાણે ?

એવું જે આગમ અર્થાત્ આપ્તવચન કહ્યું, તે જેને મન પ્રધાન છે, મુખ્ય છે, સર્વોપરિ છે, એવો પુરુષ સત્શ્રાદ્ધ અથવા સત્શ્રદ્ધાવંત કહેવાય છે એવો સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન્ થાય છે એટલે કે પરદ્રોહથી વિરામ પામે છે, અને યોગસાધનમાં તત્પર રહી ધર્મ–આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે.

આગલા શ્લોકમાં અતીન્દ્રિય વિષયની બાબતમાં ગ્રહણના દૃષ્ટાંત ઉપરથી આગમનું–આપ્ત વચનનું પ્રમાણભૂતપણું બતાવ્યું. આવું આગમવચન જેને મન પ્રધાન છે, તે આજ્ઞાપ્રધાન પુરુષ સત્ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે કારણ કે તે સત્ વચન પ્રત્યે

આજ્ઞાપ્રધાન સત્શ્રાદ્ધ

સત્ શ્રદ્ધા–દૃઢ વિશ્વાસ–સ્થિર આસ્થા ધરાવે છે, અને સર્વજ્ઞ સત્પુરુષના વચનને આગળ કરી પ્રવર્ત્તવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવે છે. આમ આત્મકલ્યાણના ઇચ્છનાર મુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ 'આજ્ઞાપ્રધાન' થવું જોઈએ, કારણ કે 'આજ્ઞાથી ધર્મ અને આજ્ઞાથી તપ'–એમ શાસ્ત્રવચન છે સત્પુરુષની આજ્ઞા વિનાની આ જીવની દાન–તપ–શીલ આદિ ક્રિયા પણ જીવને બાધક થઈ ઉલટી ભવઉપાધિ કરે છે, માટે અત્રે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આજ્ઞાપ્રધાનપણા ગુણને સૌથી પ્રથમ મૂક્યો છે. આવો આજ્ઞાપ્રધાન હોય તે જ 'સત્ શ્રાદ્ધ'–સત્ શ્રદ્ધાળુ થઈ શકે છે

"પ્રભુ આણા ભકતે લીન, તિણે દેવચંદ્ર કીન."
"આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવો જે સત્શ્રાદ્ધ હોય છે તે પછી યથાશક્તિ આગમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા તત્પર બને છે. અને આગમની મુખ્ય આજ્ઞા તો 'શીલ' સેવવાની છે. 'શીલ' એટલે

શીલસેવન

આત્મસ્વભાવ; પરભાવ–વિભાવ પ્રત્યે ગમન કરવાથી–વ્યભિચાર કરવાથી તે શીલનો ભંગ થાય છે, માટે પરભાવ–વિભાવ પ્રત્યે વ્યભિચારથી શીલ ભંગ ન કરતા, આત્મસ્વભાવમાં રહી 'શીલ' પાળવું એવી મુખ્ય શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે. અને તેવા શીલના પાલન માટે અહિંસા સત્ય આદિ પંચ શીલ પરમ

ઉપકારી છે, માટે તેનું પાલન કરવું એવી શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે આ આજ્ઞાને અનુસરીને સત્શ્રાદ્ધ મુમુક્ષુ પુરુષ યથાશક્તિ અહિંસા-સત્યાદિ શીલના પાલનમાં તત્પર બને છે, અને જેમ બને તેમ પરભાવ-વિભાવનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વભાવમાં રહેવા પ્રયત્નશીલ બને છે આમ તે '**શીલવાન**' હોય છે

અને આમ જે સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન્-સંયમી હોય છે, તે પછી યોગનો અધિકારી બની **યોગતત્પર** હોય છે, આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગને સાધવા પ્રવર્ત્તે છે અને તેમ યોગતત્પર થતાં તેને દિવ્ય યોગીજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી **અતીન્દ્રિય અર્થોનું જ્ઞાન** થાય છે, સાક્ષાત્કાર થાય છે

શું ? તો કે—

आगमेनानुमानेन योगाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥ १०१ ॥

આગમથી અનુમાનથી, યોગાભ્યાસ રમે ય,
પ્રજ્ઞા ત્રિવિધે યોજતાં, ઉત્તમ તત્ત્વ લહે ય ૧૦૧.

અર્થ:—આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના રસથી,—એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતા-પ્રયોજતા ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે

વિવેચન

મુનિ પતંજલિ કહે છે કે—'ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતા થાય છે: (૧) આગમથી, (૨) અનુમાનથી, અને (૩) યોગાભ્યાસના રસથી ' પ્રજ્ઞાને-બુદ્ધિને **આગમ**માં યોજવાથી, આપ્ત પુરુષનાં વચનમાં જોડવાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે **અનુમાન** એટલે લિંગ ઉપરથી લિંગીનું 'જ્ઞાન; તેમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને **યોગાભ્યાસ** એટલે વિહિત અનુષ્ઠાનના અભ્યાસરસમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજિત કરતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે આમ ત્રણ પ્રકારે આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસરસથી,—એ ઉક્ત **અનુક્રમે જ** પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતા

ઉત્તમ તત્ત્વ પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે

वृत्ति.—आगमेन-આગમથી, આપ્તવચનરૂપ લક્ષણવાળા આગમથી, अनुमानेन-અનુમાનથી, લિંગ ઉપરથી લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનથી, योगाभ्यासरसेन च-અને યોગાભ્યાસના રસથી, વિહિત અનુષ્ઠાનરૂપ યોગાભ્યાસના રસથી, त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञा-ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતો,—ઉક્ત ક્રમે જ, કારણ કે અન્યથા તો પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને તો શું ? તો કે-लभते तत्त्वमुत्तमम्-ઉત્તમ તત્ત્વ પામે છે,-પાપ-સંમોહની નિવૃત્તિને લીધે, શ્રુતાદિ ભેદે કરીને.

ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે, એટલે કે પાપ-સંમોહની નિવૃત્તિ થકી શ્રુતાદિના ભેદે કરીને ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૧. અત્રે તત્ત્વપ્રાપ્તિનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય **આગમ** છે, કારણ કે આગમ એ તત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન જેણે કર્યું છે એવા આત્માનુભવી સત્પુરુષનું વચન છે. તેવા પરમ પ્રજ્ઞાવંત તત્ત્વદ્રષ્ટાના વચનામૃતમાં બુદ્ધિને યોજવાથી અર્થાત્ સત્પુરુષના વચનની બુદ્ધિપૂર્વક-સમજણપૂર્વક આરાધનાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય.

૨. તત્ત્વપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય **અનુમાન** અર્થાત્ સન્ન્યાયસંપન્ન યુક્તિવાદ છે. આ યુક્તિવાદમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવાથી અર્થાત્ **સન્મતિયુક્ત તર્ક** કરવાથી તત્ત્વની વિશેષ પરીક્ષા થાય છે, વિશેષ ચકાસણી થાય છે, અને યુક્તિની કસોટીમાંથી પાર ઉતરતાં તત્ત્વની અત્યંત દૃઢતા થાય છે, **સન્મતિતર્ક**નું યથાયોગ્ય સમાધાન થતાં તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે. પણ આ યુક્તિવાદ સન્ન્યાયસંપન્ન હોવો જોઈએ. જેમ ન્યાયમૂર્તિ નિષ્પક્ષપાતપણે-નિરાગ્રહપણે-મધ્યસ્થતાથી સત્ય ન્યાય તોલે, તેમ સન્મતિ પરીક્ષકે નિષ્પક્ષપાતપણે, નિરાગ્રહપણે, મધ્યસ્થતાથી તત્ત્વનો તોલ કરી, સન્ન્યાયસંપન્ન યુક્તિયુક્ત પક્ષનો જ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કરવો જોઈએ,-જેમ આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** શાસ્ત્રના કર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીએ કહી દેખાડ્યું છે ને કરી દેખાડ્યું છે તેમ; અથવા **મોક્ષમાળા** નામક દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**એ પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમ.

" पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ " —શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

તેમજ આ યુક્તિવાદ આગમથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ, પણ અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ, આગમને અનુકૂળ હોવો જોઈએ, કારણ આગમ એ સાક્ષાત્ તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરુષનું વચન હોઈ, તેનું સ્થાન યુક્તિ કરતાં ઘણું ઉંચું છે. એટલે આગમોક્ત તત્ત્વનું સુયુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં બાધ નથી, પણ ઉત્થાપન કરવામાં જરૂર બાધ છે. અને એટલા માટે જ અત્રે આગમનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું છે.

૩. તથા તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ત્રીજો ઉપાય **યોગાભ્યાસ રસ** છે. સતશાસ્ત્રમાં જે યોગ-અનુષ્ઠાન વિહિત છે, તેના રસપૂર્વક અભ્યાસથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રમાં જે યોગસાધન અર્થાત્ ધર્મવ્યાપાર વિધાન બતાવ્યા છે, તેના પુનઃ પુનઃ આસેવનરૂપ અભ્યાસમાં રસ લઈ મતિ જોડવાથી આત્માની પરિણતિ વિશુદ્ધ થાય છે, અને પ્રજ્ઞા નિર્મલ બને છે, તેથી તત્ત્વના ચમત્કારો તેમાં ભાસ્યમાન થાય છે. અત્રે '**રસ**' શબ્દથી યોગાભ્યાસમાં એકરસતારૂપ-તન્મયતારૂપ ભાવ સૂચવ્યો છે. આ યોગાભ્યાસનું સ્થાન અત્રે

ત્રીજું મૂક્યું છે, તેનું કારણ આ યોગાભ્યાસ શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણે તેમાં બતાવેલ વિધિ અનુસાર હોવો જોઈએ; તેમજ આગમને અનુકૂળ યુક્તિથી યુક્ત એવો હોવો જોઇએ, સ્વચ્છંદ પ્રમાણે ન હોવો જોઇએ.

આમ તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં આ ત્રણ ઉપાયનું ઉક્ત **અનુક્રમે પૂર્વાપર પ્રધાનપણું** છે: પ્રથમ સ્થાન આગમનું, પછી અનુમાનનું, અને પછી યોગાભ્યાસરસનું છે, કારણ કે આગળ આગળનું સ્થાન હોય તો જ પાછલું શોભે છે. માટે મુમુક્ષુ આગમવચનને દૃઢ શ્રદ્ધાથી માન્ય કરી, યુક્તિથી તેની ચકાસણી કરી બુદ્ધિપૂર્વક બરાબર સમજીને, તદનુસાર જો રસપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરે તો તેને અવશ્ય ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય, એમ **તાત્પર્ય** છે. પહેલાં **શ્રદ્ધા**, પછી **બુદ્ધિ**, અને પછી **રસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ**,–આ અનુક્રમે ત્રણે મળે, તો તત્ત્વકાર્યની સિદ્ધિ સાંપડે

। इति अतींद्रियार्थसिद्ध्युपायाधिकारः ।

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ: સર્વજ્ઞવાદી અભેદ અધિકાર*

આ જ અર્થ કહે છે—

न तत्त्वतो भिन्नमताः सर्वज्ञा बहवो यतः ।
मोहस्तदधिमुक्तीनां तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ १०२ ॥

સર્વજ્ઞો બહુ તત્ત્વથી, નથી ભિન્ન મતવાસ;
ભેદ માનવો મોહ છે, અતિભક્તોના તાસ. ૧૦૨

અર્થ:—કારણ કે ઘણા સર્વજ્ઞો તત્ત્વથી ભિન્ન મતવાળા નથી; તેથી કરીને તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે તેના અતિભક્તોનો–દાસોનો મોહ છે.

वृत्तिः—**न तत्त्वतः**–ન તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, **भिन्नमताः**–ભિન્ન મતવાળા, ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા, **सर्वज्ञा बहवो यतः**–કારણ કે બહુ સર્વજ્ઞો, **मोहस्तदधिमुक्तीनां**–મોહ છે તેના અતિભક્તોનો, સર્વાતિશય શ્રાદ્ધનો, **तद्भेदाश्रयणं**–તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે, સર્વજ્ઞના ભેદનું અંગીકરણ, **ततः**–તેથી કરીને.

* આ દીપ્રાદષ્ટિનું વર્ણન અનેક હૃદયંગમ શાસ્ત્રીય ચર્ચાવાળું ઘણું લાંબું હોઈ, વિષયની વિશદતા અને વાચકની સુગમતા અર્થે અત્રે આ મુખ્ય અધિકારો અને તેના અંતર્ગત અધિકારોના વિભાગની રચના મેં પ્રયોજી છે.
—ભગવાનદાસ

વિવેચન

" નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ. "—યો. દ. સજ્ઝા. ૪-૧૪.

ઉપરમાં આગમની અથવા શાસ્ત્રની પ્રધાનતા અને તેની શ્રદ્ધા પર ખાસ ભાર મૂક્યો, તો પછી કયા શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરવી ? કારણ કે શાસ્ત્રોનું પણ ભિન્નપણું છે, એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. તેનો અત્ર ઉત્તર આપ્યો છે કે તત્ત્વથી ધર્મવાદની અપેક્ષાએ જોઇએ તો શાસ્ત્રનો ભેદ પણ નથી, કારણ કે તેના **શાસ્તાઓમાં ભેદ નથી.** પણ સ્થૂલબુદ્ધિ જનોને તેના ભેદનું અભિમાન થાય છે, તે તો તે તે નયની અપેક્ષાએ દેશનાભેદને લીધે જ છે. આમ તે તે ધર્મ-શાસ્ત્રના પ્રણેતા જે અનેક સર્વજ્ઞો છે, તે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વિચારતાં કાંઇ ભિન્ન મતવાળા, ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી; તેઓમાં કોઇ પણ જાતનો મતભેદ કિંવા અભિપ્રાયભેદ નથી. તેટલા માટે તે તે સર્વજ્ઞોને ભજનારા જે સર્વજ્ઞ-ભક્તો છે, શ્રદ્ધાળુ શ્રાદ્ધજનો છે, તે સર્વમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો અવકાશ રહેતો નથી. છતાં પણ તે તે સર્વજ્ઞના કોઈ અતિભક્તો-અતિશ્રદ્ધાળુઓ જો તે સર્વજ્ઞોમાં ભેદની કલ્પના કરે, ભિન્નતા-જૂદાઇ માને, તો તે કેવલ તે **અતિભક્તોનો મોહ** જ-અજ્ઞાન જ છે, એમ કહેવું પડશે. કારણ કે તેઓ ભક્તિના અતિરેકમાં ને શ્રદ્ધાની અંધતામાં ધર્મઝનૂનના આવેશથી વિવેક ભૂલી જઇ તેવા પ્રકારે મિથ્યા કલ્પના કરે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો **અનંત સર્વજ્ઞો પણ એક અભિન્ન સ્વરૂપ છે.** માટે તેમાં ભિન્નતા* કલ્પવી તે માત્ર મોહનો વિલાસ છે, કેવલ ભ્રાંતિ જ છે. માટે જો આરાધ્ય-ઉપાસ્ય એવા સર્વજ્ઞમાં ભેદ નથી, તો પછી આરાધક એવા સર્વજ્ઞ ભક્તોમાં પણ કોઇ ભેદ હોવો ઘટતો નથી.

સર્વજ્ઞ ભેદ કલ્પના અતિ ભક્તોનો મોહ

પોતાના આરાધ્ય-પૂજ્ય પુરુષને સર્વજ્ઞ ને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવાનો માનવસ્વભાવ છે, **માનવસુલભ નબળાઇ** છે. એટલે પોતે માનેલા સર્વજ્ઞનું સ્થાન બીજા બધાથી ચઢીયાતું છે એમ સાબિત કરવા ઇચ્છતો તે તેનું ભિન્નપણું કલ્પવાને સહેજે લલચાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યેના દૃષ્ટિરાગથી અંધ થઇ તથાપ્રકારે ભિન્ન કલ્પનાનો આગ્રહ કરે છે. આ દૃષ્ટિરાગમાંથી શ્રદ્ધા-ભક્તિના અતિરેકને લીધે વધારે પડતાં ઉત્સાહી અતિભક્તોને આંધળું ધાર્મિક ઝનૂન પ્રગટે છે; અને તેથી ધર્મને નામે નાના પ્રકારના ઝઘડા ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ ભેદકલ્પના અનિષ્ટપરંપરાનું મૂલ થઇ પડે છે.

" અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે, દરિશણ દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જો જઇ પૂછિયે, સૌ થાપે અહમેવ. "—શ્રી આનંદઘનજી.

---

*" तत्त्वतः शास्त्रभेदश्च न शास्तॄणामभेदतः ।
मोहस्तदधिमुक्तीनां तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ " દ્વા. દ્વા. ૨૩-૧૪

કેવી રીતે ? તે માટે કહે છે—

सर्वज्ञो नाम यः कश्चित्पारमार्थिक एव हि ।
स एक एव सर्वत्र व्यक्तिभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ १०३ ॥

સર્વજ્ઞ નામે જેહ કો, પારમાર્થિક જ અત્ર;
વ્યક્તિ ભેદે પણ તત્ત્વથી, તે એકજ સર્વત્ર. ૧૦૩

અર્થ:—'સર્વજ્ઞ' નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ એવો છે, તે વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું કે સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી, તે કેવી રીતે ? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—'સર્વજ્ઞ' નામથી ઓળખાતો જે કોઈ પણ **પારમાર્થિક જ**, સાચેસાચો, નિરુપચરિત સર્વજ્ઞ હોય, તે વ્યક્તિભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે. વ્યક્તિભેદ છતાં તે સાચા પારમાર્થિક સર્વજ્ઞને ભલે પછી અર્હત, જિન, બુદ્ધ, શિવ, શંકર વગેરે ગમે તે નામ આપવામાં આવ્યું હોય, છતા તત્ત્વથી સર્વજ્ઞપણાએ કરીને તે સર્વત્ર એકજ છે. તે ઋષભ જિન આદિ વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય, તોપણ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞપણારૂપ એક સામાન્ય લક્ષણથી જોઈએ તો તે તત્ત્વથી જાતિની અપેક્ષાએ સર્વ સ્થળે એક જ છે, તેમાં ભેદનો અવકાશ છેજ નહિં.

સર્વજ્ઞ અભેદ

" *मुक्तो बुद्धोऽर्हन्वापि यदैश्वर्येण समन्वितः ।*
तदीश्वरः स एव स्यात्संज्ञाभेदोऽत्र केवलम् ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ

" શિવ શંકર જગદીશ્વરૂ, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના,
જિન અરિહા તીર્થંકરૂ, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના, શ્રી સુપાસજિન વંદીએ. "
—શ્રી આનંદઘનજી.

નામ ગમે તે હોય કે વ્યક્તિ ગમે તે હોય, પણ **સાચું પરમાર્થસત્ સર્વજ્ઞપણું** હોય, તો **અનંત સર્વજ્ઞો પણ એક સ્વરૂપ** છે. આમ અનંત કેવલજ્ઞાનીના પણ

વૃત્તિ —सर्वज्ञो नाम यः कश्चित्–સર્વજ્ઞ નામે જે કોઈ અર્હત આદિ, पारमार्थिक एव हि—પારમાર્થિક જ છે, નિરુપચરિતજ છે, स एक एव सर्वत्र–તે સર્વત્ર એકજ છે,–સર્વજ્ઞપણા થકી, व्यक्तिभेदेऽपि तत्त्वतः વ્યક્તિભેદ છતા,–તત્ત્વથી. ઋષભાદિરૂપ વ્યક્તિભેદ છતાં.

કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમાં ભેદ નથી, કારણકે કેવલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ સર્વ કાંઇ જાણે છે. તેના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક આત્મક્ષેત્રમાં અનંત પર્યાયનું સ્થાન છે, અને તેની અશેષ-સંપૂર્ણ જ્ઞાયક શક્તિ પૂર્ણ કલાએ પ્રગટી છે, તેથી તે સર્વ કાંઇ વિશેષ જાણે છે, સર્વ પ્રમેય-પ્રમાણ તેનું કેવલજ્ઞાન હોય છે.

"ક્ષેત્ર અસંખ્ય પ્રદેશ, અનંત પર્યાય નિવેશ;
જાણગ શક્તિ અશેષ, તેહથી જાણેરે કાંઈ સકલ વિશેષ રે....
જિણંદા તોરા નામથી મન ભીનો.
સર્વ પ્રમેય પ્રમાણ, જસ કેવલનાણ પહાણ;
તિણે કેવલનાણી અભિહાણ, જસ ધ્યાવે રે કાંઇ મુનિવર આણ રે....જિણંદા."
—શ્રી દેવચંદ્રજી

प्रतिपत्तिस्ततस्तस्य सामान्येनैव यावतां ।
ते सर्वेऽपि तमापन्ना इति न्यायगतिः परा ॥ १०४ ॥

તેથી પ્રતિપત્તિ તેહની, જેહની સામાન્યે જ;
તે સર્વ આશ્રિત તેહને, પરા ન્યાયગતિ એજ.　૧૦૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે મુખ્ય સર્વજ્ઞની જેટલાઓને સામાન્યથીજ પ્રતિપત્તિ (માન્યતા) છે, તે સર્વેય તેને આશ્રિત છે, એમ પરા ન્યાયગતિ છે.

વિવેચન

આમ વ્યક્તિભેદ છતાં સર્વજ્ઞ એક જ છે, તેથી કરીને આ સર્વજ્ઞનો **સામાન્યથી** જ જેટલાઓ સ્વીકાર કરતા હોય, તે સર્વ તે સર્વજ્ઞને જ આપન્ન છે, આશ્રિત છે, એવી ન્યાયની પરા ગતિ છે. કારણ કે જેમ મનુષ્ય લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, તેનો તેનો સામાન્યથી જ 'મનુષ્ય' તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની પદ્ધતિ છે; તેમ સર્વજ્ઞનું લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, તેનો તેનો સામાન્યથી 'સર્વજ્ઞ' તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. અને આમ જેટલા જેટલા ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓ-દાર્શનિકો સામાન્યપણાથી જ તે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરતા હોય, માન્યતા ધરાવતા હોય, તે સર્વેય મુખ્યજ-પારમાર્થિક જ એવા તે

મુખ્ય સર્વજ્ઞના ભકત અભેદ

વૃત્તિઃ—**प्रतिपत्तिः ततः**-તેથી કરીને પ્રતિપત્તિ, **तस्य**-તેની, સર્વજ્ઞની, **सामान्येनैव** સામાન્યથી જ, **यावतां**-જેટલાઓની, જેટલા તંત્રાન્તરીયોની (અન્ય અન્ય દર્શનીઓની) પણ, **ते सर्वेऽपि**-તે સર્વેય, **तमापन्ना**-તે મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ આપન્ન-આશ્રિત છે, **इति** *न्यायगतिः परा* એવી પરા ન્યાયગતિ છે,-તે શિવાય તેની પ્રતિપત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે.

એક સર્વજ્ઞને જ માન્ય કરે છે, માને છે, એમ ન્યાયથી સાબિત થાય છે. માટે સર્વજ્ઞને માનનારા જૂદા જૂદા દર્શનવાદીઓ પણ સર્વ કોઇ એક સ્વરૂપ જ છે, અભેદ સ્વરૂપ જ છે. આમ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્તોમાં પણ ભેદ હોવો સંભવતો જ નથી.

विशेषस्तु पुनस्तस्य कार्त्स्न्येनासर्वदर्शिभिः ।
सर्वैर्न ज्ञायते तेन तमापन्नो न कश्चन ॥ १०५ ॥

અસર્વદર્શી સર્વને, વિશેષ પણ તેનો ય;
પૂર્ણ જણાય ન–તે થકી, તેને પ્રાપ્ત ન કોય. ૧૦૫

અર્થ:—અને તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ–ભેદ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓને જાણવામાં આવતો નથી; તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત થયેલો એવો કોઇ (અસર્વદર્શી) છે નહિ.

વિવેચન

ઉપરમાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞનું એકપણું કહ્યું. હવે કોઇ કહેશે કે વિશેષથી તેમાં ભેદ હશે. તેનો ઉત્તર અત્રે કહે છે:—તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ–ભેદ તો અસર્વદર્શી એવા સર્વ પ્રમાતૃઓના જાણવામાં સંપૂર્ણપણે આવી શકતો નથી. કારણ કે તે પોતે અસર્વદર્શી અસર્વજ્ઞ હોવાથી, તેનું સર્વ દર્શન તેઓને થતું નથી, એટલે તે સર્વજ્ઞના વિશેષનું–ભેદનું જ્ઞાન તેઓને કેમ થઈ શકે? અને સામાન્ય એવું દર્શન થતું હોય તોપણ વિશેષ એવા તેના જ્ઞાનમાં તેઓની ગતિ હોતી નથી. આમ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ચિંતવનારા સર્વ અસર્વદર્શીઓને તેના સંપૂર્ણ વિશેષ સ્વરૂપનું ભાન થવું સંભવતું નથી. કારણ કે સંપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ આવી શકે, પણ અપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે?

અસર્વદર્શી વિશેષ સંપૂર્ણ કેમ જાણે?

એટલે તે તે દર્શન પ્રમાણે આ સર્વજ્ઞ સંબંધી જે ભેદ કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે પણ નિરર્થક છે. જેમકે–શૈવ લોકો તેને અનાદિશુદ્ધ ને સર્વગત કહે છે; જૈનો સાદિ ને અસર્વગત કહે છે; બૌદ્ધો પ્રતિક્ષણ ભંગુર કહે છે, ઈત્યાદિ જે ભેદ કલ્પાય છે તે નકામો છે. કારણ કે–(૧) તેના વિશેષનું પરિજ્ઞાન એટલે કે સર્વથા સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન છદ્મસ્થને થઇ શકતું નથી. (૨) યુક્તિઓના જાતિવાદને લીધે પ્રાયે વિરોધ હોય છે,

---

वृत्तिः—**विशेषस्तु**–વિશેષ તો, ભેદ તો **पुनः**–વળી, **तस्य**–તે સર્વજ્ઞનો, **कार्त्स्न्येन**–કાર્ત્સ્ન્યથી, સંપૂર્ણપણે, **असर्वदर्शिभिः**–અસર્વદર્શી પ્રમાતૃઓથી, **सर्वैः**–સર્વે, **न ज्ञायते**–નથી જાણવામાં આવતો,–તેના અદર્શનને લીધે; દર્શન સતે પણ તેના જ્ઞાનની અગતિને લીધે, દર્શન હોય તો પણ તેના જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ હોતી નથી તેથી કરીને, **तेन**–તે કારણથી, **तं**–ને સર્વજ્ઞને, **आपन्नः**–પ્રતિપન્ન, પ્રાપ્ત થયેલો, **न कश्चन**–કોઇ અસર્વદર્શી નથી.

એટલે અનુમાનરૂપ યુક્તિઓના પરસ્પર વિરુદ્ધપણાથી એક બીજાનું ખંડન કરે છે. સાંખ્ય ને શૈવ બૌદ્ધનું ખંડન કરે છે, તો બૌદ્ધ સાંખ્ય ને શૈવનું પ્રતિખંડન કરે છે. આમ ખંડનમંડન પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, ને આ પ્રશ્નનો નિવેડો કોઈ રીતે આવતો નથી, અને ઘાણીનો બેલ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે! (૩) અને ભાવથી ફલનો અભેદ છે. એટલે કે પરમાર્થથી ફળમાં ભેદ પડતો નથી.× કારણ કે સર્વજ્ઞનું વિશેષ સ્વરૂપ ગમે તે હો, પણ તે ગુણપ્રકર્ષરૂપ સર્વજ્ઞની આરાધનાનું સાધ્ય ફળ તો એક જ છે, અને તે ક્લેશક્ષયરૂપ મોક્ષફલ છે. એટલે તે સર્વજ્ઞ ભગવાન્ પ્રત્યેના બહુમાનનું જ ફલદાયકપણું હોવાથી જે **કોઈ પણ તે સર્વજ્ઞની સાચા ભાવથી ભક્તિ કરશે તેને જ તે ફલ મળશે,** માટે તે સર્વજ્ઞના વિશેષ સ્વરૂપ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ શો? નકામો ઝઘડો શો?

આમ વિશેષથી તે સર્વજ્ઞને પ્રતિપન્ન થયેલો-પામેલો એવો કોઈ પણ અસર્વદર્શી છે નહિં, તો પછી સર્વજ્ઞમાં ભેદ છે એમ કોણ દેખી-જાણી શકે વારુ? માટે તેની એકતા જે સિદ્ધ છે તે માન્ય કરી, વિશેષની વાત હાલ જતી કરવી, એ જ સર્વ અસર્વદર્શી છદ્મસ્થોને સાંપ્રત ને શ્રેયસ્કર છે, અને પરમાર્થથી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જોગીજનને તેમજ કરવું ઉચિત છે.

तस्मात्सामान्यतोऽप्येनमभ्युपैति य एव हि ।
निर्व्याजं तुल्य एवासौ तेनांशेनैव धीमताम् ॥ १०६ ॥

(તેથી) સામાન્યથી પણ એહને, માને અદંભ જેહ;
તે અંશે જ ધીમંતને, તુલ્ય જ હોયે તેહ. ૧૦૬

અર્થ:—તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે-સાચેસાચી રીતે માન્ય કરે છે, તે તેટલા અંશે કરીને જ મતિમંતોને મત તુલ્ય જ-સરખો જ છે.

વિવેચન

તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને જે કોઈપણ માને છે, સ્વીકારે છે, તે તે

વૃત્તિઃ—तस्मात्सामान्यतोऽप्येनम्—તેથી કરીને સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને, अभ्युपैति य एव हि—જે કોઈ અસર્વદર્શી માન્ય કરે છે, निर्व्याजम्-નિર્વ્યાજપણે (સાચેસાચી રીતે), ઔચિત્ય યોગથી તેણે કહેલના પાલનમાં તત્પર થઈને, तुल्य एवासौ-તે તુલ્યજ છે, तेनांशेन-તે સર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિ લક્ષણ અંશથી, धीमताम्-ધીમંતોને, અનુપહત બુદ્ધિવંતોને, એમ અર્થ છે.

× "अनादिशुद्ध इत्यादिर्यश्च भेदोऽस्य कल्प्यते ।
तत्तत्तन्त्रानुसारेण मन्ये सोऽपि निरर्थकः ॥
विशेषस्यापरिज्ञानाद्युक्तीनां जातिवादतः ।
प्रायो विरोधतश्चैव फलाभेदाच्च भावतः ॥ "—શ્રી યોગબિન્દુ.

માન્યતા પૂરતા અંશથી ધીમંતોને મન સરખા જ છે. એટલે કે નિર્વ્યાજપણે, નિર્દંભપણે, નિષ્કપટપણે, સાચેસાચી રીતે તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાના પાલનમાં યથોચિતપણે તત્પર થઈ, તેને જે કોઈ માન્ય કરે છે, તે **સર્વજ્ઞ માન્યતારૂપ સામાન્ય અંશે** કરીને બુદ્ધિમાન્ પ્રાજ્ઞજનોને મન તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે,–પછી તે ભલે ગમે તે મતનો, સંપ્રદાયનો કે દર્શનનો અનુયાયી હોય. અત્રે સર્વજ્ઞને માનવું, એટલે નિષ્કપટ, નિર્દંભપણે તેની ભાખેલી **આજ્ઞાનું પાલન** કરવામાં તત્પર રહેવું, એમ અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. કારણ કે મુખેથી માન્યપણું કહીએ, પણ આજ્ઞા આરાધન ન કરીએ, તો તે માન્યપણાની મશ્કરી વા વિડંબના કરવા બરાબર છે! એ તો 'ચાકર તેરા, કહ્યા નહિં કરૂં!'–એના જેવો ઘાટ થયો! માટે અહિંસા, સત્ય આદિના પાલન સંબંધી એની આજ્ઞાના પાલનમાં સદા ઉદ્યુક્ત રહેવું, એજ એ સર્વજ્ઞ ભગવાનની આરાધનાનો એક ઉપાય છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ અષ્ટકમાં કહ્યું છે.+

"સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણ ન કાંઈ ભાંજે;
હુકમ હાજર ખીજમતિ કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.
સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તાત્પર્ય કે–જે કોઈપણ સર્વજ્ઞ તત્ત્વને સ્વીકારી, નિર્દંભપણે–નિષ્કપટપણે, સાચા ભાવથી તેની આજ્ઞાના આરાધનમાં તત્પર હોય છે, તે સર્વ તેટલી માન્યતા પૂરતા સમાન અંશથી× તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે. ચાહે તો જૈન હોય કે અજૈન હોય, બૌદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, સાંખ્ય હોય કે નૈયાયિક હોય, વેદાંતી હોય કે સિદ્ધાંતી હોય, ઈસ્લામી હોય કે ઇસાઈ હોય, ગમે તે મત સંપ્રદાયનો અનુસર્તા હોય, પણ જો તે સર્વજ્ઞને (omniscient) માનતો હોય તો તે એકરૂપ–અભેદરૂપ જ છે. આમ સર્વને સામાન્ય એવી **સર્વજ્ઞ માન્યતા** જગત્‌ના **સમસ્ત સંપ્રદાયોનું એક અનુપમ મિલનસ્થાન છે**, માટે એક અભેદસ્વરૂપ સર્વજ્ઞને માનનારા સેવક સજ્જનોમાં કોઈ પણ ભેદ ઘટતો નથી, એમ સિદ્ધ થયું.

સર્વજ્ઞ ભક્તોનો અભેદ

આ જ અર્થ નિદર્શનગર્ભપણે કહે છે—

+ "यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि।
यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः॥"

× "सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशमाश्रित्यामलया धिया।
निर्व्याजं तुल्यता भाव्या सर्वतंत्रेषु योगिनाम्॥" દ્વા. દ્વા. ૨૩-૬

यथैवैकस्य नृपतेर्बहवोऽपि समाश्रिताः ।
दूरासन्नादिभेदेऽपि तद्भृत्याः सर्व एव ते ॥ १०७ ॥

જેમ એક રાજા તણા, આશ્રિત હોય ઘણાય;
દૂર-નિકટ ભેદય તે, તસ સેવક સઘળાય. ૧૦૭

અર્થ:—જેમ કોઇ એક રાજાના ઘણાય આશ્રિતો હોય, પણ દૂર-નિકટ આદિનો ભેદ છતાં, તેઓ સર્વેય તેના ભૃત્યો-સેવકો છે;

વિવેચન

ઉપરમાં સુયુક્તિથી જે સર્વજ્ઞભક્તોનું અભેદપણું ઘટાવ્યું, તેનું અહીં લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતવડે સમર્થન કર્યું છે:-જેમ કોઈ એક અમુક રાજા હોય, અને તેના આશ્રિત એવા સેવા કરનારા અનેક પુરુષો હોય. તે આશ્રિતમાં કોઈ રાજાની નિકટનો સેવક હોય, કોઇ દૂરનો હોય. કોઇ પ્રધાન હોય, તો કોઇ મંત્રી હોય; કોઇ સરદાર હોય તો કોઈ સીપાઇ હોય; કોઇ કારકુન હોય, તો કોઇ પટાવાળો હોય. ઇત્યાદિ પ્રકારે તે તે પુરુષની નિમણુક પ્રમાણે દરજ્જાનો ભેદ હોય છે. પણ રાજાના આશ્રિત એવા તે બધાય પુરુષો તે એક જ રાજાના ભૃત્યો તો છે જ, દાસો-સેવકો તો છે જ. તેઓના ભૃત્યપણામાં-સેવકપણામાં કાંઇ ભેદ પડતો નથી. કોઇનો હોદ્દો ઊંચો તો કોઇનો નીચો, પણ તે બધાયની ગણત્રી ભૃત્યવર્ગમાં જ-દાસવર્ગમાં જ થાય છે. તે સર્વ એક વર્ગ તરીકે રાજસેવક (Government Servant) કહેવાય છે.

દાર્ષ્ટાંતિક યોજન કહે છે—

सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन तथा सर्वज्ञवादिनः ।
सर्वे तत्तत्त्वगा ज्ञेया भिन्नाचारस्थिता अपि ॥ १०८ ॥

वृत्तिः—यथैवैकस्य नृपतेः-જેમ કોઇ એક વિવક્ષિત રાજાના, बहवोऽपि समाश्रिताः-ઘણાય સમાશ્રિત પુરુષો, दूरासन्नादिभेदेऽपि-દૂર-આસન્ન આદિ ભેદ હોતાં છતાં, તેવા પ્રકારે નિયોગ ભેદ (નીમણુકનો ભેદ) કરવામાં આવ્યે પણ, तद्भृत्याः-તે વિવક્ષિત રાજાના ભૃત્યો-સેવકો, सर्व एव ते-તે સમાશ્રિત સર્વેય હોય છે.

वृत्तिः—सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन-યથોક્ત નીતિથી હેતુભૂત એવા સર્વજ્ઞતત્ત્વના અભેદથી, तथा-તેવા પ્રકારે, રાજાના સમાશ્રિત બહુ પુરુષોની જેમ, सर्वज्ञवादिनः सर्वे-સર્વે સર્વજ્ઞવાદીઓ, જિન આદિ મતભેદ અવલંબીઓ, तत्तत्त्वगाः-તે સર્વજ્ઞતત્ત્વગામી, ज्ञेयाः-જાણવા, भिन्नाचारस्थिता अपि-ભિન્ન આચારમાં સ્થિત છતાં, તેવા પ્રકારના અધિકારભેદથી.

સર્વજ્ઞતત્ત્વ અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદી બધાય;
સર્વજ્ઞતત્ત્વગ જાણવા, ભિન્નાચાર છતાંય. ૧૦૮

અર્થ:—તેમ સર્વજ્ઞ તત્ત્વના અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીઓ સર્વે, ભિન્ન આચારમાં સ્થિત છતાં, તે સર્વજ્ઞ તત્ત્વગામી જાણવા.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે, એટલે કે ઉકત દૃષ્ટાંત અનુસાર એક રાજાના આશ્રયે રહેલા ઘણા પુરુષોની જેમ, સર્વેય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે સર્વજ્ઞતત્ત્વ પ્રત્યે જનારા–ગમન કરનારા છે; કારણકે સર્વજ્ઞ તત્ત્વનો ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે અભેદ છે. પછી ભલે તે સર્વજ્ઞવાદીઓ તેવા તેવા પ્રકારના **અધિકારભેદે ભિન્ન ભિન્ન આચારમાં** સ્થિત હોય. તાત્પર્ય કે–જેમ એક રાજાના આશ્રિત એવા ઘણા પુરુષો હોય, તેઓ પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર નાના મોટા ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર ધરાવતા હોય, ઊંચા નીચા હોદ્દા સંભાળતા હોય, પણ તે એકજ રાજાના આશ્રિત રાજસેવક ગણાય છે, તેઓના દાસભાવમાં ભેદ પડનો નથી; તેમ ભગવાન્ સર્વજ્ઞદેવનો આશ્રય કરનારા, સર્વજ્ઞને માનનારા–ભજનારા જૈન કે જૈનેતર બધાય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે એક સર્વજ્ઞતત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા હોઈ, સર્વજ્ઞના આશ્રિત સેવક ભક્ત છે. પછી તે સર્વજ્ઞ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરનારો ભલે જૈન હોય કે બૌદ્ધ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, પારસી હોય કે ખ્રીસ્તી હોય, અને ભલે તે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકારભેદથી ભિન્ન ભિન્ન આચારમાં વર્તતો હોય, ઉંચી દશાવાળો હોય કે નીચી દશાવાળો હોય, ઉત્તમ કોટિનો હોય કે અધમ કોટિનો હોય, ગમે તેમ હોય, પણ તે સર્વેય એકજ આરાધ્ય સર્વજ્ઞને ભજનારા આરાધકો–ભક્તો છે, સર્વજ્ઞસેવકો જ છે. એના દાસભાવમાં કોઈ જાતનો ભેદ નથી, તે બધાય સર્વજ્ઞ ભગવાન–દાસ છે.

તેમ સર્વ સર્વજ્ઞ-વાદી અભેદ

આ સર્વજ્ઞના સાચા સેવક ભક્ત પણ કોણ કહેવાય? તે ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે, તે અહીં નૃપસેવકના દૃષ્ટાંતથી વિશેષ દૃઢ કર્યું છે સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ રાજસેવક હોય તેણે રાજાની આજ્ઞા ઊઠાવવામાં સદા તત્પર રહેવું જોઈએ, એવી રીતિ છે, તો પછી આ તો લોકોત્તર દેવ સર્વજ્ઞ મહારાજની આજ્ઞાના પાલનમાં સાચા સેવકને કેટલા તત્પર રહેવુ જોઇએ, તે સહેજે સમજી શકાય એમ છે. અને તેની સેવાભક્તિ કરતાં સાચા સેવક ભક્તજને સેવાફળની આશા પણ ન રાખવી જોઇએ, ને તો જ તે સાચી ભક્તિ કહી શકાય; નહિં તો તેની જો આશા રાખવામાં આવે તો તે ભક્તિ નહિં, પણ ભાડુતી કામ જેવું થયું!

સેવક ભક્ત આજ્ઞા પાલક

" સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે, પણ મત માગો ભાઇ !
મહિનતનો ફળ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ જાઇ....સેવા૦
ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ જાચે;
દાસ તિકે જે ઘન ભરિ નિરખી, કેકીની પરે નાચે....સેવા૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ સર્વજ્ઞ દેવના આવા જે સાચા સેવક ભક્તજનો હોય, તેઓ સમાનધર્મી હોવાથી, સર્વેય સાધર્મિક છે. એટલે તેઓને એક બીજા પ્રત્યે પરમ વાત્સલ્ય હોવું જોઇએ, પરમ પ્રેમ સ્ફુરવો જોઇએ, વિશ્વબંધુત્વની (Universal Brotherhood) ભાવના દઢપણે વિકસવી જોઇએ, એમ આ ઉપરથી સહેજે ફલિત થાય છે. અને આમ છે તો પછી એક બીજા પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દ્વેષને, મત્સરને કે અસહિષ્ણુતાને ઉઠવાનું સ્થાન પણ ક્યાં રહે છે ?

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

न भेद एव तत्त्वेन सर्वज्ञानां महात्मनाम् ।
तथा नामादिभेदेऽपि भाव्यमेतन्महात्मभिः ॥ १०९ ॥

મહાત્મા સર્વજ્ઞો તણો, તત્ત્વથી ભેદ જ ના'ય;
નામાદિ ભેદેય આ, ભાવ્ય સુજ્ઞને હોય. ૧૦૯

અર્થ:—મહાત્મા સર્વજ્ઞોનો તત્ત્વથી ભેદ જ નથી,–તેવા પ્રકારે નામ વગેરેનો ભેદ છતાં પણ,–આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

" રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ,
કાન કહો કોઉ કૃષ્ણ કહોરી. "—શ્રી આનંદઘનજી.
" ઇશ્વર અલ્લા તેરે નામ, સબકો સન્મતિ દે ભગવાન ! "

ઉપરમાં જે સર્વજ્ઞ સંબંધી વિવરણ કર્યું, તેનો ઉપસંહાર કરતાં મહાનુભાવ મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે તત્ત્વથી–પરમાર્થથી જોઇએ તો મહાત્મા સર્વજ્ઞોમાં એટલે કે ખરેખરા ભાવ **સર્વજ્ઞોમાં ભેદ જ નથી.** ભલે તેવા તેવા પ્રકારે ઇષ્ટ–અનિષ્ટ

વૃત્તિઃ— न भेद एव-ભેદ જ નથી, तत्त्वेन-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. सर्वज्ञानां महात्मनाम्-સર્વજ્ઞ મહાત્માઓનો, ભાવ સર્વજ્ઞોનો એમ અર્થ છે, तथा-તેવા પ્રકારે, नामादिभेदेऽपि-ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નામ આદિનો ભેદ છતાં, भाव्यमेत[illegible] —આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે,–શુ[illegible] –મેધા–અસંમોહસાર પ્રજ્ઞા[illegible]

નામ વગેરેનો ભેદ હોય, તોપણ **તત્ત્વથી** તો તેમાં કંઈ પણ ભેદનો અભાવ છે. આમ મહાત્મા જનોએ શ્રુતથી, મેધાથી ને અસંમોહથી સાર-પ્રધાન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવવા યોગ્ય છે.

કારણકે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચારતાં, સાચા ખરેખરા ભાવ-સર્વજ્ઞોમાં કોઈપણ જાતનો ભેદ સંભવતો નથી, એમ બુધજનોને સ્પષ્ટ જણાય છે. 'સર્વ જાણે તે સર્વજ્ઞ' એમ તેની વ્યાખ્યા પરથી આ યુક્તિસિદ્ધપણે પ્રતીત થાય છે. ભલે પછી **નામભેદ ભલે હો** એ સર્વજ્ઞને મત-સંપ્રદાય આદિના ભેદે કરીને પોતપોતાના ઇષ્ટ એવા ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવામાં આવતા હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવતું હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનો મહિમા ગવાતો હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું ચરિત્ર સંકીર્ત્તન કરાતું હોય, પણ તેના સર્વજ્ઞપણારૂપ લક્ષણમાં ભેદ પડતો નથી. કોઇ તેને જિન કહે કે શિવ કહે, કોઇ બુદ્ધ કહે કે અર્હત્ કહે, કોઇ વિષ્ણુ કહે કે બ્રહ્મા કહે, કોઈ ઇશ્વર કહે કે ખુદા કહે, કોઇ રામ કહે કે રહેમાન કહે, કોઇ પરમાત્મા કહે કે સર્વશક્તિમાન્ 'ગૉડ' (God Almighty) કહે, ઇત્યાદિ ગમે તે ઇષ્ટ દેવના નામે તેને સર્વ કોઈ ભજતા હોય, પણ તેમાં **નામભેદથી અર્થભેદ નથી.** જેમ ગંગાનદીને કોઈ સુરનદી કહે, કોઈ ભાગીરથી કહે, કોઇ ત્રિપથગા કહે, કોઇ મંદાકિની કહે, પણ ગંગા નદી તો એકજ છે, તેમાં ફેર પડતો નથી; તેમ એકસ્વરૂપ સર્વજ્ઞના અપેક્ષાભેદે ભલે જૂદા જૂદા નામ આપવામાં આવે, પણ તેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની એકતામાં ફેર પડતો નથી. **સર્વજ્ઞતત્ત્વ** તો પરમાર્થથી એક ને અભિન્ન જ છે, એવું બુધજનોએ મેધાથી, શ્રુતથી ને અસંમોહથી પાવન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવન કરવા યોગ્ય છે, પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

ગુણનિષ્પન્ન નામની અવિરુદ્ધતા

અને આવા આ એક સ્વરૂપ સર્વજ્ઞને જે વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ તેના વિવિધ ગુણના વાચક છે, અને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ તેના અપૂર્વ અચિંત્ય મહિમાને વર્ણવતા હોઇ સાર્થક છે. જેમકે-તે '**અર્હત્**' એટલે પૂજાર્હ-પૂજાને યોગ્ય, જગત્પૂજ્ય, વિશ્વવંદ્ય છે. કર્મશત્રુનો નાશ કરવાથી તે '**જિન**'-વીતરાગ છે. અધિદેવપણાથી તે '**મહાદેવ**' છે. સુખાવહપણાથી એટલે કે ત્રણે ભુવનના શંકરપણાથી તે '**શંકર**' છે. બ્રહ્મજ્ઞપણાથી-આત્મજ્ઞપણાથી તે '**બ્રહ્મા**' છે. દુઃખ હરવાથી તે '**હરિ**' છે. વિબુધોથી તેનો બુદ્ધિ-બોધ અર્ચાય છે, માટે તે '**બુદ્ધ**' છે. શિવમાર્ગની વિધિનું વિધાન કરવાથી તે '**વિધાતા**' છે. આવા હોવાથી તે વ્યક્તપણે પ્રગટ '**પુરુષોત્તમ**' છે. ઇત્યાદિ અનેક નામ ધરાવતાં છતાં તે સ્વલક્ષણથી અનેક નથી, કારણકે અનંત ગુણાત્મક એક આત્મદ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. એટલે વિવિધ ગુણ અપેક્ષાએ વિવિધ નામ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી, પણ એકજ અર્થના-સ્વરૂપના દ્યોતક હોઇ, એકબીજાના પૂરક-પોષક છે, અને એક જ તત્ત્વસ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે.

" શિવ શંકર જગદીશ્વરૂ, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના૦
જિન અરિહા તીર્થંકરૂ, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના૦
શ્રી સુપાસ૦ " ઇત્યાદિઃ

" એમ અનેક અભિધા× ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલના૦
જે જાણે તેહને કરે રે...., આનંદઘન અવતાર રે લલના. શ્રી સુપાસ."
શ્રી આનંદઘનજી.

આમ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના અનેક અભિધાન છે, અને તેનો વિચાર અનુભવગમ્ય છે. જે તેને પરમાર્થથી જાણે છે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખે છે, તેને તે 'આનંદઘન અવતાર' કરે છે, તદ્રૂપ સર્વજ્ઞપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને આ એક ઇષ્ટ પરમાર્થ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, આ સર્વજ્ઞ ભગવાનને ગમે તે નામે ભજવામાં આવે, તેમાં વિરોધ શો? જો પરમાર્થ એક છે, તો શબ્દભેદનો ઝઘડો શો?

" શબ્દભેદ ઝઘડો કિશ્યોજી, જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહિં છેક.
મનમોહન૦ " યો૦ સજ્ઝાય. ૪-૨૧.

અને આવા આ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્ત જોગીજનો તે પ્રભુથી દૂર* હોય કે નિકટ હોય, તોપણ તે સર્વેય તે સર્વજ્ઞના સેવક-ઉપાસક જ છે. પછી ભલે તે ઉપાસકો પોત-

---

×" अर्हन्निति जगत्पूज्यो जिनः कर्मारिशातनात् ।
महादेवोऽधिदेवत्वाच्छङ्करोऽपि सुखावहात् ॥
विष्णुर्ज्ञानेन सर्वार्थविस्तृतत्वात् कथंचन ।
ब्रह्म ब्रह्मज्ञरूपत्वाद्धरिर्दुःखापनोदनात् ॥
इत्याद्यनेकनामापि नानेकोऽस्ति स्वलक्षणात् ।
यतोऽनन्तगुणात्मैकद्रव्यं स्यात् सिद्धसाधनात् ॥ "
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) પ્રણીત પંચાધ્યાયી.

" बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात् । त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धातासि धीर शिवमार्गविधेर्विधानात् । व्यक्तं त्वमेव भगवन्पुरुषोत्तमोऽसि ॥ "
ભક્તામરસ્તોત્ર.

" निर्मलः शाश्वतो शुद्धः निर्विकल्पो निरामयः । निःशरीरो निरातंको सिद्धः सूक्ष्मो निरंजनः ॥
महादेवो महावीरो महामोहविनाशकः । महाभावो महादर्शः महामुक्तिप्रदायकः ॥ "
શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત જિનલઘુસહસ્રનામ.

*" दूरासन्नादिभेदोऽपि तद्भृत्यत्वं निहन्ति न । एको नामादिभेदेन भिन्नाचारेष्वपि प्रभुः ॥ "
દ્વા. દ્વા. ૨૩-૧૮.

પોતાના અધિકારભેદથી ભિન્ન ભિન્ન આચાર પાળતા હોય, નાના પ્રકારના અનુષ્ઠાન આદરતા હોય, પોતાની ઉંચી નીચી આત્મદશા અનુસાર વિવિધ રીતે, તે પ્રભુને ભજતા હોય, પણ તે ઉપાસ્ય-આરાધ્ય પ્રભુ જો એક જ છે તો તેના ઉપાસકો—આરાધકો પણ એક રૂપ જ છે.

ચિત્ર અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ

શાસ્ત્રગર્ભ જ (શાસ્ત્રમાં કહેલ) બીજી ઉપપત્તિ-યુક્તિ કહે છે:—

चित्राचित्रविभागेन यच्च देवेषु वर्णिता।
भक्तिः सद्योगशास्त्रेषु ततोऽप्येवमिदं स्थितम्॥ ११०॥

ચિત્ર અચિત્ર વિભાગથી, ભક્તિ દેવની જેહ;
સદ્યોગ શાસ્ત્રે વર્ણવી, તેથી પણ સ્થિત એહ. ૧૧૦.

અર્થ:—અને દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, ચિત્ર અને અચિત્ર એ બે વિભાગથી સદ્યોગ-શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે,-તે ઉપરથી પણ આ (જે કહ્યું તે) એમ જ સ્થિત છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે સર્વજ્ઞનું એકપણું છે, તેનુ સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રોક્ત બીજી યુક્તિ અહીં કહી છે:—અધ્યાત્મ વિષયનું ચિંતન કરનારા સદ્યોગશાસ્ત્રોમા વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે-લોકપાલ, મુક્ત વગેરે દેવોની ભક્તિના બે સ્પષ્ટ વિભાગ પડે છે:-(૧) **ચિત્ર** એટલે ભિન્ન, જૂદા જૂદા પ્રકારની, (૨) **અચિત્ર** એટલે અભિન્ન અથવા જૂદા જૂદા પ્રકારની નહિં તે. આ સતશાસ્ત્રની પુષ્ટિ ઉપરથી પણ, 'પ્રસ્તુત સર્વજ્ઞ ને તેના ભક્તોની એકતા છે, તે એમ જ સ્થિત છે, એમ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

"નહિં સર્વજ્ઞ જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાર....મન૦"—યો. સજ્ઝાય ૪-૧૪

આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતા કહે છે:—

વૃત્તિ:— **चित्राचित्रविभागेन**-ચિત્ર-અચિત્ર વિભાગથી,-જેનુ લક્ષણ કહેવામાં આવશે, **यच्च**-અને જે, **देवेषु वर्णिता**-દેવો પ્રત્યે લોકપાલ-મુક્ત આદિ દેવો પ્રત્યે વર્ણવવામા આવી છે, **भक्ति**-ભક્તિ, **सद्योगशास्त्रेषु**-સદ્યોગશાસ્ત્રોમા, સર્વ અધ્યાત્મચિંતા શાસ્ત્રોમા, **ततोऽपि** તે કારણ થકી પણ, **एवमिदं स्थितम्**-આ પ્રસ્તુત એમ સ્થિત છે

संसारिषु हि देवेषु भक्तिस्तत्कायगामिनाम् ।
तदतीते पुनस्तत्त्वे तदतीतार्थयायिनाम् ॥ १११ ॥

સંસારી દેવો પ્રતિ, ભક્તિ નિશ્ચયે જોય;
તે સંસારી દેવના, કાયગામિની હોય.
સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ભક્તિ પરંતુ સોય;
સંસારાતીત અર્થમાં, ગમનકારીની હોય. ૧૧૧

અર્થ:—કારણકે સંસારી દેવો પ્રત્યે, તે કાયમાં જનારાઓની ભક્તિ હોય છે; પણ તે સંસારથી અતીત-પર એવા તત્ત્વ પ્રત્યે, સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની ભક્તિ હોય છે.

વિવેચન

સુકતના ભકત
સુસુક્ષુ

કોની કોની ભકિત કેવા કેવા દેવ પ્રત્યે હોય છે, તેનો સ્પષ્ટ વિભાગ અત્રે કર્યો છે: લોકપાલ વગેરે જે સંસારી દેવો છે, તેના પ્રત્યેની ભકિત તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓને હોય છે; તે તે સંસારી દેવની ગતિમાં જે ગમન કરનારા છે-જવાવાળા છે, તેવાઓ તે સંસારી દેવોના ભકત-સેવક હોય છે; તેઓ જ તેને ભજે છે* (૨) પરંતુ તે સંસારથી અતીત-પર તત્ત્વ પ્રત્યેની ભકિત તો સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓને હોય છે. સંસારથી અતીત-પર એવા યોગમાર્ગે જે ગમન કરનારા છે, એવા યોગીજનોની ભક્તિ તો સંસારથી અતીત, સંસારનો પાર પામેલા, એવા પર તત્ત્વમાં જ હોય છે. આમ **સંસારી દેવોના ભકત**, સંસારગામી **સંસારી** જીવ હોય છે; અને **મુકત સર્વજ્ઞ દેવના ભકત** મુકિતગામી **મુમુક્ષુ** જોગીજનો હોય છે. કારણકે '**यादृशी भावना तादृशी सिद्धिः**' **જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ,** અથવા यथा मतिः तथा गतिः **જેવી** મતિ

वृत्तिः—संसारिषु हि देवेषु-કારણકે સંસારી દેવોમા, લોકપાલ આદિ દેવો પ્રત્યે, **भक्तिः**-ભકિત, સેવા, **तत्कायगामिनाम्**-તે કાયગામીઓની, એટલે કે તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓની, (હોય છે), **तदतीते पुनः**-પણ તેથી અતીત, સંસારથી અતીત-પર, **तत्त्वे** તત્ત્વમાં, તત્ત્વ પ્રત્યે, **तदतीतार्थयायिनां**-તેનાથી અતીત અર્થગામીઓની, તેનાથી અતીત-પર અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની, એટલે કે સંસારાતીત માર્ગે જનારા યોગીઓની ભક્તિ હોય છે.

* " बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ "—ગીતા.

તેવી ગાત. જે જેને ભજે તે તેવો થાય. સંસારીને ભજે તે સંસારી થાય; મુક્તને ભજે તે મુક્ત થાય. આ પરિણામી આત્મા જેવા જેવા ભાવે પરિણમવા ઈચ્છે, તેવા તેવા ભાવે તે પરિણમી શકે છે. ઈયલ ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં, પોતે ભમરી બને છે.

"જિનસ્વરૂપ થઇ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૃંગી ઈલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે....ષડ્દર્શન"—શ્રી આનંદઘનજી

આ બેનો વિશેષ કહે છે—

चित्रा चाद्येषु तद्रागतदन्यद्वेषसङ्गता ।
अचित्रा चरमे त्वेषा शमसाराखिलैव हि ॥ ११२ ॥

તસ રાગ પર દ્વેષથી, ભક્તિ આદ્યમાં ચિત્ર;
શમસારા એ ચરમમાં, હોય સમસ્ત અચિત્ર. ૧૧૨

અર્થ:—અને તેમાં પહેલા-તે સસારી દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, તેના પ્રત્યેના રાગથી ને તેનાથી અન્ય પ્રત્યેના દ્વેષથી સંગત હોઈ, ચિત્ર (ભિન્ન) હોય છે અને છેલ્લા-તે સંસારાતીત તત્ત્વ પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે બધીય શમસાર (શમપ્રધાન) હોઈ, અચિત્ર (અભિન્ન) હોય છે.

વિવેચન

'ઉપરમાં જે બે પ્રકારના દેવના ભક્તના બે વિભાગ પાડ્યા, તેની ભક્તિમાં પણ તેવા બે ભેદ પડે છે, તે અહીં બતાવ્યું છેઃ-તેમા પ્રથમ જે લોકપાલ વિગેરે સાંસારિક દેવો છે, તેઓ પ્રત્યેની ભક્તિ **ચિત્ર** એટલે નાના પ્રકારની હોય છે; અને મોહગર્ભપણાને લીધે તે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગવાળી ને અનિષ્ટ દેવ પ્રત્યે દ્વેષવાળી હોય છે જેમકે કોઈ હનુમાનનો, કે શંકરનો, કે વિષ્ણુનો, કે સૂર્યનો, કે વરુણનો, કે અન્યનો ભક્ત હોય, તે તેવા પ્રકારના મોહભાવને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ રાખી, ઇતર પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે.

સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર

આમ તે ભક્તિ જૂદા જૂદા દેવને અપેક્ષીને જૂદા જૂદા પ્રકારની ને રાગ-દ્વેષવાળી હોય છે. એમાં સહિષ્ણુતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે, અને હું માનુ છું તે જ દેવ સાચા ને બાકી બીજા બધા ખોટા, એવી માન્યતા મુખ્યપણે હોય છે

વૃત્તિઃ—**चित्रा च**-અને ચિત્ર, નાના પ્રકારની, **आद्येषु**-આદ્યોમા, સાસારિક દેવો પ્રત્યે, **तद्रागतदन्यद्वेषसङ्गता**-પોતાના અભીષ્ટ દેવતાના રાગથી અને અનભીષ્ટના દ્વેષથી સયુક્ત એવી હોય છે,-મોહગર્ભપણાને લીધે **अचित्रा**-અચિત્ર, એકાકાર, એક પ્રકારની, **चरमे तु**-પણ ચરમમાં એટલે કે તદતીત-સંસારાતીત તત્ત્વમાં, **एषा**-આ ભક્તિ, અને તે, **शमसारा**-શમસાર-શમપ્રધાન, **अखिलैव हि** અખિલ જ હોય છે,-તેવા પ્રકારના સમોહના અભાવને લીધે.

અને બીજું જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું મુક્ત તત્ત્વ કહ્યું, તેના પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે તો અચિત્ર એટલે કે એકાકાર જ હોય છે, એક જ પ્રકારની હોય છે; કારણ કે તે પરતત્ત્વનું એકપણું-અભેદપણું ઉપરમાં સિદ્ધ કરાઈ ચૂક્યું છે. અને આ એકસ્વરૂપ પરતત્ત્વની ભક્તિ શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. તેમાં એક પ્રત્યે રાગ ને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, એમ હોતું નથી; પણ સર્વત્ર રાગદ્વેષરહિત એવો સમભાવ હોય છે, અને અખંડ શાંતરસનો પ્રવાહ વહે છે, એટલે દ્વેષ-અસહિષ્ણુતા આદિ દુષ્ટ ભાવોના ઉદ્ભવનો અસંભવ છે, કારણ કે સંમોહનો અત્ર અભાવ હોય છે. આમ અનેક એવા સંસારી દેવોની ભક્તિ વિચિત્ર અને એક એવા સંસારાતીત પર તત્ત્વની ભક્તિ અચિત્ર હોય છે.

મુક્ત તત્ત્વની ભક્તિ અચિત્ર

"દેવ સંસારી અનેક છે જી, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
એક રાગ પર દ્વેષથીજી, એક મુક્તિની અચિત્ર....મન૦ "—યો. દ. સજ્ઝાય. ૪-૧૫

અત્રે જ હેતુ કહે છે—

संसारिणां हि देवानां यस्माच्चित्राण्यनेकधा ।
स्थित्यैश्वर्यप्रभावाद्यैः स्थानानि प्रतिशासनम् ॥ ११३ ॥

સ્થાન સંસારિ દેવના, ચિ-ત્ર અનેક પ્રકાર;
સ્થિતિ ઐશ્વર્યાદિકથી, પ્રતિશાસને ધાર. ૧૧૩

અર્થ:—કારણ કે સંસારી દેવોના સ્થાનો સ્થિતિ-ઐશ્વર્ય-પ્રભાવ વગેરે વડે કરીને, પ્રત્યેક શાસનમાં, અનેક પ્રકારે ચિત્ર (જૂદા જૂદા) હોય છે.

વિવેચન

સંસારી દેવો ચિત્ર-જાતજાતના અને તેની ભક્તિ પણ ચિત્ર હોય છે એમ કહ્યું, તેનું કારણ આ પ્રમાણે:—ઊર્ધ્વ, મધ્ય ને અધોલોકરૂપ આ ત્રિવિધ બ્રહ્માંડમાં જે સંસારી દેવો છે, તેઓના સ્થાનો પ્રત્યેક શાસનમાં અનેક પ્રકારે ચિત્ર એટલે નાના પ્રકારના-જાત જાતના કહ્યા છે કારણ કે તેઓની સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સહજ રૂપ વગેરેથી તેઓના વિમાન આદિ સ્થાનોમાં જાત જાતનો તફાવત-ભેદ હોય છે. જેમકે (૧) હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,

સંસારી દેવોના ચિત્ર સ્થાન

વૃત્તિઃ—**संसारिणां हि देवानां**-કારણ કે સંસારી દેવોના-લોકપાલ આદિના, **यस्माच्चित्राणि**-કારણ કે ચિત્ર-અનેક આકારવાળા, **अनेकधा**-અનેક પ્રકારે,-કોના વડે ? કયા ? તે માટે કહ્યું-**स्थित्यैश्वर्यप्रभावाद्यैः**-સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ આદિ વડે કરીને, આદિ શબ્દથી સહજ રૂપ આદિનું ગ્રહણ છે, **स्थानानि**-સ્થાનો, વિમાન આદિ, **प्रतिशासनं**-પ્રતિશાસને, પ્રત્યેક શાસનમાં,-બ્રહ્માણ્ડના વૈવિધ્યના અનુભેદથી.

મહેશ, ઈંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવો ગણાય છે. તેઓના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ, સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરેમાં તેવો તેવો યથોક્ત વર્ણન પ્રમાણે ભેદ હોય છે. (૨) જૈન ધર્મમાં ચાર પ્રકારના સંસારી દેવનિકાય કહ્યા છે: ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ને વૈમાનિક. તેઓના વળી અનેક પ્રતિભેદ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેમાં કોઈની સ્થિતિ ઓછી હોય છે, કોઇની વધારે હોય છે. કોઇનું ઐશ્વર્ય અધિક હોય છે, કોઇનું ન્યૂન હોય છે. કોઇનો પ્રભાવ મંદ હોય છે, કોઇનો ઉગ્ર-તેજસ્વી હોય છે. કોઇનું સહજ રૂપ આકર્ષક હોય છે, કોઈનું અનાકર્ષક હોય છે. આમ રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણના વિભિન્ન ભેદે કરીને તરતમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. (૩) બૌદ્ધ ધર્મમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમા, અને બીજા ધર્મોમાં પણ પોતપોતાની માન્યતા અનુસાર સંસારી દેવોનું વર્ણન કર્યું છે. આમ પ્રત્યેક શાસનની અપેક્ષાએ સંસારી દેવોના સ્થાનો-વિમાન આદિ પણ ચિત્ર પ્રકારના હોય છે

કારણ કે એમ છે—

तस्मात्तत्साधनोपायो नियमाच्चित्र एव हि ।
न भिन्ननगराणां स्यादेकं वर्त्म कदाचन ॥ ११४ ॥

(તેથી) સાધન ઉપાય તેહનો, નિયમથી ચિત્રજ હોય;
કદી ભિન્ન નગરો તણો, મારગ એકજ નો'ય. ૧૧૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે દેવોના સ્થાનોની સાધનાનો ઉપાય. નિયમથીજ, ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે; કારણકે ભિન્ન નગરોનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં.

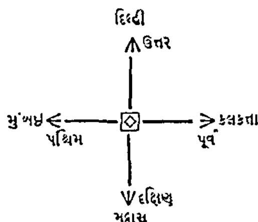
વિવેચન

અને આમ તે તે સસારી દેવોના સ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન છે, જૂદા જૂદા છે, એટલા માટે તે તે દેવસ્થાનોની સાધનાનો જે ઉપાય છે, તે પણ નિયમથી ચિત્ર હોય છે, ભિન્ન-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે. આ માટે અત્રે લોકમાં જાણીતું દષ્ટાંત આપ્યું છે કે જૂદા જૂદા નગરો પ્રત્યે જવાનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં. મુંબઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી વગેરે જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા શહેરો ભણી જવું હોય, તો તેનો રસ્તો પણ જુદી જુદી દિશામાં જતો હોય, એક ન હોય નહિં તો તે તે નગરોનું ભિન્નપણું ઘટે

वृत्ति—**तस्मात्**—તે કારણ થકી, **तत्साधनोपायः**—તેના સાધનનો ઉપાય, તે સસારી દેવોના સ્થાનના સાધનનો ઉપાય, **नियमाच्चित्र एव हि**—નિયમથી ચિત્રજ હોય છે. આ જ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ દ્વારા કહે છે-**न भिन्ननगराणां स्याद्**—ભિન્ન નગરોનો ન હોય, **एकं वर्त्म कदाचन**—એક માર્ગ કદી પણ, —તેવા પ્રકારે તેના ભેદની અનુપપત્તિને લીધે.

નહિં. આમ સાદી સમજથી ભિન્ન નગરોના માર્ગ પણ ભિન્ન છે, તેમ ભિન્ન સંસારી દેવસ્થાનોના સાધનોપાય પણ ભિન્ન છે. એટલે ચિત્ર દેવોની ભક્તિ ચિત્ર પ્રકારની છે એમ સાબિત થયું.

આકૃતિ ૧૧

ચિત્રાચિત્ર ભક્તિનું કોષ્ટકઃ ૮.

	ચિત્ર ભક્તિ	અચિત્ર ભક્તિ
દેવ	લોકપાલાદિ સંસારી દેવ	મુક્ત પરમાત્મા
ભક્ત	સંસારી દેવ કાયગામી, ભવાભિનંદી સંસારાસક્ત	સંસારાતીત અર્થગામી, ભવભોગ-વિરક્ત મુમુક્ષુ
લક્ષણ	મોહગર્ભપણાને લીધે ઇષ્ટદેવમાં રાગ, અનિષ્ટમાં દ્વેષ	અસંમોહભાવને લીધે શમસારપણું-સમભાવ
ચિત્રાચિત્રતા કારણ	(૧) સંસારિ દેવના ચિત્રસ્થાનના સાધન ઉપાય ચિત્ર (૨) ચિત્રઆશયથી ચિત્રફલભેદ	સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા આદિ નામભેદ છતાં નિર્વાણતત્ત્વનું-પરંપદનું અભેદપણું
ફલ	સંસાર	મોક્ષ

[। इति चित्राचित्रदेवभक्त्यंतराधिकारः ।]

ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલભેદ.

તથા—

इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसंधितः ।
नानाफलानि सर्वाणि द्रष्टव्यानि विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

લોકે ચિત્ર અભિસંધિથી, કર્મો ઇષ્ટાપૂર્ત;
વિચક્ષણે સહુ દેખવા, નાના ફલથી યુક્ત. ૧૧૫

અર્થ:—જે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો છે, તે સર્વેય લોકમાં ચિત્ર (જૂદા જૂદા) અભિસંધિને લીધે-અભિપ્રાયને લીધે, નાના પ્રકારના ફલવાળા છે, એમ વિચક્ષણોએ દેખવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં તે તે દેવોના સ્થાનનું ચિત્રપણું અને તેના સાધનોપાયનું પણ ચિત્રપણું કહ્યું, તેનું વળી પ્રકારાંતરથી સમર્થન કરવા માટે અહીં બીજી યુક્તિ રજૂ કરી છે:—

અભિપ્રાયભેદે ફલભેદ

ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો જે લોકમાં કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ જૂદા જૂદા પ્રાણીઓનો જૂદો જૂદો અભિસંધિ-અભિપ્રાય હોય છે, આશય-વિશેષ હોય છે. અને તેથી તે સર્વના ફલ પણ જૂદા જૂદા હોય છે, એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ-ડાહ્યા વિદ્વજ્જનોએ જાણવું યોગ્ય છે. જેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે એવા ઇષ્ટાપૂર્ત વિગેરે કર્મો કરવામાં જેવો જેવો અભિપ્રાયભેદ હોય છે, તેવો તેવો તેનો ફલભેદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત બુધજનોને સાવ સ્પષ્ટ ભાસે છે. જેવી મતલબ-ઇરાદો (Intention) તેવું ફલ, 'જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ'.

ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહે છે—

ऋत्विग्भिर्मंत्र संस्कारैर्ब्राह्मणानां समक्षतः ।
अन्तर्वेद्यां हि यद्दत्तमिष्टं तदभिधीयते ॥ ११६ ॥

વૃત્તિ:—इष्टापूर्तानि कर्माणि-ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો,-જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, लोके-લોકમાં, પ્રાણિગણમાં, चित्राभिसंधितः-ચિત્ર અભિસંધિથી-અભિપ્રાયરૂપ કારણથી. શું? તો કે-नानाफलानि-નાના પ્રકારના ફલવાળા, ચિત્ર ફલવાળા છે એમ, सर्वाणि-સર્વે, द्रष्टव्यानि-દેખવા યોગ્ય છે,-હેતુભેદને લીધે. કોનાથી? તે માટે કહ્યું-विचक्षणैः-વિચક્ષણોથી, વિદ્વાનોથી.

વૃત્તિ:—ऋत्विग्भिः-યજ્ઞમાં અધિકૃત એવા ઋત્વિજોથી, मंत्रसंस्कारैः-કરણભૂત એવા મંત્ર-સંસ્કારો વડે કરીને, ब्राह्मणानां समक्षतः-બ્રાહ્મણોની સમક્ષમાં, તેનાથી અન્યત્ર, अन्तर्वेद्यां-વેદીની અંદર, हि-સ્પષ્ટપણે, નિશ્ચયે, यद्दत्तं-જે હિરણ્ય (સુવર્ણ) આદિ દેવામાં આવે છે, इष्टं तदभिधीयते-તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે,-વિશેષ લક્ષણના યોગને લીધે.

બ્રાહ્મણ સમક્ષ ઋત્વિગે, કરી મંત્ર સંસ્કાર;
વેદીમાંહિ દેવાય જે, ઇષ્ટ તેહ અવધાર. ૧૧૬.

અર્થ:—ઋત્વિગો દ્વારા, મંત્ર સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણોની સમક્ષમાં, વેદીની અંદર, જે આપી દેવામાં આવે, તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે.

વિવેચન

ઇષ્ટાપૂર્તમાં 'ઇષ્ટ' એટલે શું? તેનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—યજ્ઞમાં જે અધિકૃત –અધિકારી બ્રાહ્મણો હોય, તે 'ઋત્વિગો' કહેવાય છે. એવા ઋત્વિગો દ્વારા, બીજા બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં, વેદીની અંદર મંત્રસસ્કારો વડે વિધિપૂર્વક જે સુવર્ણ વગેરેનું દાન આપવામાં આવે, તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં 'ઇષ્ટ' શબ્દનો અર્થ બરાબર ઘટે છે. 'હું અમુક દાન દેવા ઇચ્છું છું' એવા ઈષ્ટ સંકલ્પપૂર્વક યજ્ઞમાં દાન દેવાનો વિધિ હોવાથી, તેને 'ઇષ્ટ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં મહાજનની સમક્ષ ઈષ્ટ દાનની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, માટે આ 'ઇષ્ટ' છે.

યજ્ઞની ભાવના: બ્રહ્મયજ્ઞ

અત્રે બાહ્ય યજ્ઞમાં જે વિધિ પ્રચલિત છે તેને અનુસરીને કહ્યું છે. યજ્ઞ શબ્દ 'યજ્' ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે. એનો મૂળ અર્થ 'ય્' એટલે યજવું-પૂજવું, એ ઉપરથી યજ્ઞ એટલે ઇષ્ટ દેવનું યજન, પૂજન કરવું તે છે; અને તે પૂજનમાં અર્પણ કરવાની-હોમી દેવાની ભાવના હોય છે, એટલે હોમી દેવું, અર્પણ કરવું એવો બીજો અર્થ પણ થાય છે. અર્થાત્ **સ્વાર્પણ બુદ્ધિથી** દાનાદિ સદનુષ્ઠાન કરવું તે યજ્ઞ પોતાપણાની-મમત્વની બુદ્ધિ હોમી દઇ, આત્માર્પણ ભાવથી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે-નિષ્કામપણે જે કંઇ આત્મભોગ (Self-sacrifice) આપવામાં આવે, જે કાંઇ ઇષ્ટ સંકલ્પિત દાનાદિ દેવામાં આવે, તે યજ્ઞ ને તે જ ઈષ્ટ;- નહિં કે અન્ય પશુ આદિનો ભોગ આપવામાં આવે તે યજ્ઞ, તે તો યજ્ઞની વિકૃતિ ને વિડંબના છે. પોતાનો ને પોતાની વસ્તુનો ભોગ-બલિદાન આપવાની વાત જ અત્ર મુખ્ય છે. **મમત્વ વિસર્જનરૂપ-આત્માર્પણ ભાવરૂપ** સાચો સ્વાર્થત્યાગ એજ યજ્ઞની પાછળની પ્રશસ્ત ભાવના છે. વર્ત્તમાનમાં પણ અપેક્ષાએ કંઇક ઉપમારૂપ તુલના કરીએ તો શિષ્ટ જનોની (બ્રાહ્મણો) સભા સમક્ષ, દાતા સદ્ગૃહસ્થો (ઋત્વિગો), વ્યાસપીઠ (વેદી) પરથી, ગંભીર પ્રતિજ્ઞાવિધિરૂપ જાહેરાતથી (મંત્રસંસ્કારોથી) જે પોતાના ઈષ્ટ દાનનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે (announcement), તે સમસ્ત વિધિ પણ એક પ્રકારે ઉક્ત યજ્ઞવિધિને કઇક અંશે મળતો આવે છે, તે જાણે તેની ન્હાનકડી આવૃત્તિ સમો લાગે છે! અસ્તુ! આ તો બાહ્ય યજ્ઞની વાત થઇ. બાકી ખરો પારમાર્થિક યજ્ઞ તો આંતરિક છે,

અધ્યાત્મ યજ્ઞ છે, બ્રહ્મ× યજ્ઞ છે, અને તેજ પ્રશસ્ત હોઈ સર્વ સત્પુરુષોને સંમત છે.

મહાત્મા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

"હે પાર્થ! એવી રીતે કોઇ પોતાના સર્વ દોષોનું ક્ષાલન કરી નાખે છે; કોઇ હૃદયરૂપી અરણીમા વિચારરૂપ મથન કરીને, અને તેને ધૈર્યરૂપ ભારથી દાબીને, તથા શાંતિરૂપ દોરીથી હચમચાવીને ગુરુવાક્યરૂપ મન્ત્રવડે મંથન કરે છે એવી રીતે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરીને મંથન કરવાથી ત્યા તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે તે કાર્યસિદ્ધિ એ કે, ત્યાં તરત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ ઋદ્ધિસિદ્ધિના મોહરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમાડાનો લોપ થતાં અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિનગારી ઉત્પન્ન થાય છે એ પછી યમ—નિયમના યોગે સહજ તૈયાર થયેલા મનરૂપ કોયલાની સહાયતાથી તે અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે એની સાહ્યથી મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી વાસનારૂપ સમિધોને અનેક પ્રકારના મોહરૂપ ઘૃતનું લેપન કરીને તેમને બાળી નાંખવામાં આવે છે ત્યારપછી જીવરૂપ દીક્ષિત, પ્રદીપ્ત કરેલા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમા ઇંદ્રિય—કર્મોની આહુતિ આપી દે છે અંતે પ્રાણકર્મના 'સુવા' નામક યજ્ઞપાત્રની સહાયથી અગ્નિમાં પૂર્ણ આહુતિ કર્યા પછી ઐક્યબોધરૂપ અવભૃથ સ્નાનનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સંયમાગ્નિમાં ઇંદ્રિય આદિક હોમદ્રવ્યોનું હવન કરી દીધા પછી બાકી રહેલા આત્મસુખનો પુરોડાશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે."

"પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપ ઇંધનની પૂર્ણતાથી ઇંદ્રિયરૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને તેમા વિષયરૂપ દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે, ત્યાર પછી વજ્રાસનરૂપ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરીને તેની ઉપર મૂળબંધ મુદ્રાનો ઓટલો બાંધવામાં આવે છે, અને તેની ઉપર શરીરરૂપ મંડપ ઉભો કરાય છે તે સ્થાને ઇંદ્રિયનિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઇંદ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો અર્પીને યોગમંત્રવડે હવન કરાય છે એ પછી મન અને પ્રાણના નિગ્રહરૂપ હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમાડા વિના જ નિર્દોષ જ્ઞાનાગ્નિને સંતુષ્ટ કરવામા આવે છે. એવી રીતે એ આહુતિયોને જ્ઞાનમા અર્પણ કરીને, પછી તે જ્ઞાન પોતે બ્રહ્મમા લય પામે છે, અર્થાત્

× "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे। आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप। सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥"—ગીતા.

અર્થાત્—(૧) જે બ્રહ્મને અર્પણ કરનામા આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હવિ (હોમ દ્રવ્ય), બ્રહ્મ અગ્નિમા, બ્રહ્મથી હોમવામા આવે છે, અને બ્રહ્મ કર્મ સમાધિથી તેને બ્રહ્મ પ્રત્યેજ જવાનુ છે,—બ્રહ્મનેજ પામવાનુ છે. (૨) બીજાઓ વળી સર્વ ઇંદ્રિય કર્મોને અને પ્રાણકર્મોને જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગ—અગ્નિમા હોમી દે છે (૩) હે પરંતપ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેયસ્કર છે હે પાર્થ! સઘળુય સર્વ કર્મ જ્ઞાનમા પરિસમાપ્ત થાય છે

એમ થતાં અંતે કેવલ એકલું બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એને જ અધિયજ્ઞ એટલે બ્રહ્મ માનવામાં આવે છે. ”—જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૧૨ મા અધ્યયનમાં પણ સંક્ષેપથી આવો જ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજીને મળતો ભાવ બતાવ્યો છેઃ-બ્રાહ્મણો જન્મથી ચંડાલ એવા હરિકેશિબલ મુનિને પૂછે છે*—‘ હે મુનિ ! તમારી જ્યોતિ (અગ્નિ) શું છે ? તમારૂં જ્યોતિસ્થાન-અગ્નિસ્થાન શું છે ? તમારી સુવા (કડછી) કઇ છે ? તમારા ઇંધન (છાણાં-લાકડાં) કયા છે ? તમારા સમિધો કયા છે ? કયા હોમથી તમે જ્યોતિને હોમો છો ? ’ મુનિ જવાબ આપે છે-‘ તપ મારી જ્યોતિ (અગ્નિ) છે, જીવ મ્હારૂં જ્યોતિસ્થાન છે, યોગો મ્હારી સુવા (કડછી) છે, શરીર મ્હારૂં ઇંધન (છાણાં-લાકડાં) છે. કર્મ મ્હારા સમિધ છે, સંજમ જોગ શાંતિ છે, ઋષિ સંબંધી એવો પ્રશસ્ત હોમ હું હોમું છું. ’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પણ ‘ અગ્નિકારિકા’ અષ્ટકમાં વદે છે કે-‘ કર્મઇન્ધનનો આશ્રય કરીને જેમાં સદ્ભાવનાની આહુતિ આપવામાં આવે છે, એવી દૃઢ અગ્નિકારિકા ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે દીક્ષિતે કરવી. ’

આધ્યાત્મિક-ભાવયજ્ઞ

“ कर्मेन्धनं समाश्रित्य दृढा सद्भावनाहुतिः ।
धर्मध्याग्निना कार्या दीक्षितेनाग्निकारिका ॥ ”

આમ સાચો પ્રશસ્ત યજ્ઞ તો ભાવયજ્ઞજ છે, અધ્યાત્મ યજ્ઞ જ છે, બ્રહ્મયજ્ઞ જ છે. બાકી જે બાહ્ય યજ્ઞ-ઇષ્ટ છે, તે તો સકામને હોય છે, તે મોક્ષના અંગરૂપ નથી. અકામ મુમુક્ષુને તો ઉપરમાં કહેલી ×અગ્નિકારિકા જ ન્યાય્ય છે, એને તો એવી જ ‘ ધૂણી’ સદાય ધખાવવી ઘટે છે

તથા—

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमेतत्तु पूर्त्तं तत्त्वविदो विदुः ॥ ११७ ॥

વૃત્તિ:—वापीकूपतडागानि-વાવ, કૂવા, તળાવો લોકપ્રસિદ્ધજ છે, देवतायतनानि च-અને દેવતાયતનો, વસતિકા આદિ. તથા अन्नप्रदानं અન્નદાન (લૌકિકજ) છે. અને આવા પ્રકારનું તે શું ! તે માટે કહ્યું કે-पूर्त्तं तत्त्वविदो विदुः-‘ पूर्त ’ પરિભાષાથી તત્ત્વવિદો જાણે છે.

---

* “ के ते जोइ किं व ते जोइठाणं ? का ते सुआ किं व ते कारिसंगं ?
एहा य ते कयरा संति भिक्खू ! कयरेण होमेण हुणासि जोइं ? ”
મુનિ ઉત્તર આપે છે—
“ तवो जोई जीवो जोइठाणं, जोगा सुआ सरीरं कारिसंगं ।
कम्मे एहा संजमजोग संती, होमं हुणामि इसिणं पसत्थं ॥ ”

× “ ईष्टापूर्तं न मोक्षाङ्गं सकामस्योपवर्णितम् ।
अकामस्य पुनर्योक्ता सैव न्याय्याग्निकारिका ॥ ”-શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટકજી.

વાવ તળાવ કૂવા અને, દેવસ્થાન અન્નદાન;
એહ સર્વને પૂર્ત તો, જાણે તત્ત્વ સુજાણ. ૧૧૭

અર્થ:—વાવ, કૂવા, તળાવ અને દેવતાયતનો-દેવમંદિરો, તથા અન્નપ્રદાન-આને તત્ત્વવિદો 'પૂર્ત' કહે છે.

વિવેચન

વાવો કરાવવી, કૂવા ખોદાવવા, તળાવ બંધાવવા, દેવમંદિરો ચણાવવા, અન્નદાન આપવું, એ બધા પૂર્તકર્મ છે,-એમ પૂર્તની પરિભાષા ઉપરથી તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે. (૧) વાવ વગેરે જલાશય કરાવવા, એ સાર્વજનિક લોકકલ્યાણના કોઈ અપેક્ષાએ ઉપયોગી સુકૃત્યો છે. કોઈપણ તરસ્યો ત્યાં આવીને પોતાની તરસ બુઝાવે ને પોતાની આંતરડી ઠરતાં જલાશય કરાવનારને અંતરના આશીર્વાદ આપે, તેથી કોઈ રીતે કંઈ પુણ્યબંધ સંભવે છે. જો કે તેમાં હિંસા આદિ દોષ પણ છે, તથાપિ જલ વિના જીવન ટકતું નથી, એટલે તેની જ્યાં ખોટ હોય ત્યાં તે પૂરી પાડવી, તે લોકોપયોગી 'પૂર્ત કર્મ' છે. (૨) તેમજ ભૂખ્યાને અન્નદાન દેવું, તે માટે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં દાનશાલાઓ કરાવવી, સદાવ્રતો ખોલવા,-ઇત્યાદિ સુકૃત પણ જનસેવાના પ્રકારો છે. અન્ન વિના જીવી શકાતું નથી, તેથી દીન-દુઃખી-દરિદ્રીને પેટનો ખાડો પૂરવા માટે અન્નપ્રદાનનો પ્રબંધ કરવો તે પુણ્ય એવું 'પૂર્ત' કર્મ છે. દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે ભયંકર પ્રસંગોમાં જનતાની રાહત માટે યથાશક્તિ રાહતકેન્દ્રો ખોલી અન્નની ત્રુટિનો 'પૂર્તિ' કરવી તે પણ પૂર્ત કર્મનો પ્રકાર છે. (૩) તેજ પ્રકારે ઉપલક્ષણથી ઔષધદાન દેવું, રોગીઓની સારામાં સારી માવજત માટે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ઇસ્પિતાલો બંધાવવી, ઔષધાલયો-દવાખાનાં ખોલવાં, અનાથાલયો-અપંગાલયો ખોલવાં, તે પણ પૂર્ત કર્મના પ્રકાર છે, આમ જનતાના ઇહલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી તે 'પૂર્ત' કર્મ છે. (૪) તેમજ લોકના પારલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની પણ જ્યાં જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી, તે પૂરા પાડવા, તે પણ પૂર્ત કર્મ. જેમકે-દેવમંદિરો કરાવવા, ધર્મશાળાઓ કરાવવી, સ્વાધ્યાયગૃહો-પૌષધાલયો-ઉપાશ્રયો કરાવવા વગેરે.

આન્તરહેતુને અધિકૃત કરી (મુખ્ય કરીને) કહે છે—

अभिसंधेः फलं भिन्नमनुष्ठाने समेऽपि हि ।
परमोतः स एवेह वारीव कृपिकर्मणि ॥ ११८ ॥

વૃત્તિઃ—अभिसंधेः-તથાપ્રકારના આશયરૂપ લક્ષણવાળા અભિસંધિ થકી-અભિપ્રાય થકી. શું? તો કે-फलं भिन्नं-ફલ ભિન્ન છે, સંસારી દેવના સ્થાનાદિરૂપ ફળ ભિન્ન છે, अनुष्ठाने समेऽपि हि-કૃષ્ટ આદિ અનુષ્ઠાન સમ (સરખું) છતાં, परमः-પરમ, પ્રધાન, अतः-આ કારણથી, स एव-તે જ, અભિસંધિ જ, इह-અહીં, ફલસિદ્ધિમાં, કોની જેમ? તે માટે કહ્યું કે-वारीव कृषिकर्मणि-કૃષિકર્મમાં-ખેતીમાં જલની જેમ. એમ લોકરૂઢિથી પરમ દૃષ્ટાંત છે.

ફલ ભિન્ન અભિસંધિથી, સમ અનુષ્ઠાન છતાંય;
એથી તે જ પરમ અહીં, જલ જેમ કૃષિમાંય. ૧૧૮.

અર્થ:—અનુષ્ઠાન સમાન છતાં, અભિસંધિને (આશયને) લીધે ફળ ભિન્ન હોય છે. તેથી કરીને તે અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિમાં પરમ (કારણ) છે,—જેમ કૃષિકર્મમાં જલ છે તેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે અનુષ્ઠાન સમાન—એકસરખું હોવા છતાં, અભિસંધિ પ્રમાણે **આશય અનુસાર તેનું ફલ ભિન્ન** હોય છે, જૂદું જૂદું હોય છે.

અભિસંધિ પ્રમાણે ફલભેદ

દાખલા તરીકે—કોઇ પાંચ મનુષ્ય એકસરખી યજ્ઞ-દાનાદિ ક્રિયા કરે, અથવા વાવ-કૂવા વગેરે કરાવે, પણ તે પ્રત્યેકનો જેવો જેવો આશય-વિશેષ હોય છે, જેવો જેવો અંતરૂ પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો ફલમાં પણ ભેદ પડે છે, આમ અભિસંધિ-આશયવિશેષ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે, એટલા માટે આ અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિ બાબતમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, મુખ્ય છે. અત્રે લોકરૂઢિથી પ્રસિદ્ધ **દૃષ્ટાંત** આપ્યું છે કે—જેમ **કૃષિકર્મમાં, ખેતીવાડીમાં પાણી જ મુખ્ય કારણ છે**, તેમ પ્રસ્તુતમા પણ સમજવું. યોગ્ય જમીન હોય, સારા બીજ વાવ્યા હોય, સારી પેઠે ખેડવામાં આવેલ હોય, પણ પાણી જ ન હોય, તો એ બધા ફોગટ છે; પાણીનો જોગ હોય તો જ એ બધા સફળ છે. તે જ પ્રકારે યજ્ઞ-દાનાદિ સમાન અનુષ્ઠાનમાં-ક્રિયામાં પણ સર્વત્ર **અભિસંધિનું-આશયનું પ્રધાનપણું** છે.

અભિસંધિના આશયના ભેદના કારણો કહે છે—

रागादिभिरयं चेह भिद्यतेऽनेकधा नृणाम् ।
नानाफलोपभोक्तृणां तथा बुद्ध्यादिभेदतः ॥ ११९ ॥

ચિત્ર ફલભોગી લોકનો, રાગાદિથી આ એમ;
બહુ પ્રકારે ભિન્ન અહિં, બુદ્ધયાદિ ભેદે તેમ. ૧૧૯.

અર્થ:—અને રાગ આદિ વડે કરીને આ અભિસંધિ (આશય) નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા નરોને તથાપ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી ભિન્ન હોય છે.

વૃત્તિઃ—**रागादिभिः**-રાગાદિ દોષોથી, **अयं च**-આ અભિસંધિ વળી, **इह**-આ લોકમાં, **भिद्यतेऽनेकधा नृणाम्**-મનુષ્યોનો-અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે,-તેના મૃદુ, મધ્ય, આધમાત્ર ભેદે કરીને. કેવા વિશિષ્ટ મનુષ્યોનો? તે માટે કહ્યું-**नानाफलोपभोक्तृणां**-નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા એવ મનુષ્યોનો, **तथा बुद्ध्यादिभेदतः**-તેવા પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી (કહેવામાં આવનારા) અભિસંધિ ભેદ પામે છે.

વિવેચન

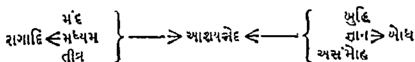
અને આ આશયમાં પણ ભેદ પડે છે, તેનું કારણ શું? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે—રાગાદિ પ્રમાણે તેવો ભેદ પડે છે. જેવા જેવા રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો આશયવિશેષ—અભિસંધિ નીપજે છે. એટલે કોઈના રાગાદિ પરિણામ **મંદ**—મોળા હોય, કોઈના **મધ્યમ** પ્રકારના હોય, કોઈના વધારે પડતી માત્રાવાળા—**અધિમાત્ર** તીવ્ર હોય. આમ એક સરખી ક્રિયા કરવામાં પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે આશયના ભેદ પડે છે; અને આશય પ્રમાણે ફળમાં પણ ભેદ પડે છે, જેવો આશય તેવું ફળ મળે છે.

રાગાદિથી આશયભેદ

દાખલા તરીકે—કોઇ ત્રણ ગૃહસ્થો છે, ને તે દરેક એકસરખી રકમનું ધર્માદા દાન કરે છે, અથવા ધર્મસ્થાનક કે હાસ્પીટલ બંધાવે છે, પણ તેમાંનો એક કીર્ત્તિનો લાલસુ છે, નામનો ભૂખ્યો છે, ને લોકો મ્હારી વાહવાહ કરશે, મ્હારા નામની તખ્તી ચોડશે, મ્હારું પૂતળું બેસાડશે, એમ સમજીને દાનાદિ કરે છે. બીજો કંઇક કીર્ત્તિલોભી છે, પણ સાથે સાથે સેવાભાવનાથી પ્રેરાઇને તેમ કરે છે. ત્રીજો એકાંત પરોપકાર અર્થે કેવળ પરમાર્થપ્રેમથી પ્રેરિત થઇને તે જ કાર્ય કરે છે. આમ એક જ કાર્યમાં ત્રણેના રાગાદિ પરિણામ જૂદા છે, તેથી આશય જૂદા છે, અને તેથી ફળ પણ જૂદા છે પહેલાને કીર્ત્તિ તો મળે છે, પણ ફળ તેથી આગળ વધતું નથી; બીજાને કીર્ત્તિ સાથે કંઇ વિશેષ પુણ્ય ફળ પણ મળે છે; ત્રીજાને પરમ પુણ્યરાશિનો સંચય થાય છે, અને જારની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ આનુષંગિક કીર્ત્તિ આદિ પણ મળે છે, પણ તેની તેવા મહાનુભાવ શુદ્ધ સેવાભાવીને પરવા પણ હોતી નથી.

તેમજ **બુદ્ધિ વગેરેના ભેદથી આશયમાં** ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ હોય છે, તેવો તેવો તેનો આશય હોય છે તે બુદ્ધિ આદિ ભેદનું સ્વરૂપ નીચે કહ્યું છે.

આકૃતિ: ૧૨

[। इति इष्टापूर्तान्तर्गत आशयभेदे फलभेदान्तराधिकारः ।]

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ અધિકાર.

આ જ કહે છે—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहस्त्रिविधो बोध इष्यते ।
तद्भेदात्सर्वकर्माणि भिद्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ १२० ॥

બુદ્ધિ જ્ઞાન અસંમોહ એ, બોધ ત્રિવિધ કથાય;
સર્વ દેહિના કર્મ સહુ, તસ ભેદે ભેદાય. ૧૨૦.

અર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન ને અસંમોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો બોધ કહ્યો છે; અને તેના ભેદથકી સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો ભેદ પામે છે

વિવેચન

શાસ્ત્રમાં બોધ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે:—(૧) બુદ્ધિરૂપ બોધ, (૨) જ્ઞાનરૂપ બોધ, (૩) અસંમોહરૂપ બોધ આ ત્રણેનું લક્ષણ હવે પછી કહેવામાં આવશે. આ બુદ્ધિ આદિરૂપ બોધના ભેદને લીધે સર્વ દેહધારી પ્રાણીઓના ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મોમાં પણ ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ, જેની જેની જેની સમજણ, તેવો તેવો તેના કર્મમાં ભેદ હોય છે; કારણ કે હેતુભેદ હોય તો ફલભેદ પણ હોય, એ ન્યાયની રીતિ છે. કારણ જૂદું, તો કાર્ય પણ જૂદું હોય જ, એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. આમ એક જ કર્મમાં, બોધની તરતમતા પ્રમાણે, કર્મની તરતમતાના ભેદ પડે છે.

તેમાં—

इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिर्ज्ञानं त्वागमपूर्वकम् ।
सदनुष्ठानवच्चैतदसंमोहोऽभिधीयते ॥ १२१ ॥

બુદ્ધિ ઇંદ્રિયાર્થાશ્રયી, આગમપૂર્વક જ્ઞાન;
સદનુષ્ઠાનવત્ જ્ઞાનનું, અસંમોહ અભિધાન. ૧૨૧

वृत्तिः—बुद्धि-બુદ્ધિ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, ज्ञानम्-જ્ઞાન પણ એમ જ, असंमोहः-અસંમોહ પણ એમ, त्रिविधो बोधः-ત્રણ પ્રકારનો બોધ, इष्यते-શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે, तद्भेदात्-તે બુદ્ધિ આદિના ભેદ ઉપરથી, सर्वकर्माणि-ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મો, भिद्यन्ते-ભેદ પામે છે, सर्वदेहिनाम्-સર્વ દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના,-તેના હેતુભેદ થકી ફલભેદ હોય છે એટલા માટે.

वृत्तिः—इंद्रियार्थाश्रया बुद्धिः-ઇંદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે,-તીર્થયાત્રાળુનું દર્શન થતા જેમ ત્યા જવાની બુદ્ધિ થાય તેમ; ज्ञानं त्वागमपूर्वकम्-અને જ્ઞાન આગમપૂર્વક હોય છે,-તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાનની જેમ; सदनुष्ठानवच्चैतत्-અને સદનુષ્ઠાનવાળું આ જ્ઞાન, શું ? તો કે- असंमोहोऽभिधीयते-અસંમોહ કહેવાય છે, બોધરાજ છે.

અર્થ:—ઇંદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે 'બુદ્ધિ' છે, આગમપૂર્વક (શ્રુતપૂર્વક) હોય તે 'જ્ઞાન' છે, અને સદનુષ્ઠાનવાળું આ જ્ઞાન તે 'અસંમોહ' કહેવાય છે.

વિવેચન

તેમા (૧) જે બુદ્ધિ છે તે ઇંદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરનારી છે ઇંદ્રિયદ્વારા જણાતો પદાર્થ તે બુદ્ધિનો વિષય છે ઇંદ્રિય થકી જે જાણપણું થાય છે, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે જેમકે-કોઇ તીર્થયાત્રાળુને દેખીને તીર્થગમનની બુદ્ધિ ઉપજે, તે બુદ્ધિજન્ય બોધ છે આમા તીર્થના સ્વરૂપની ગતાગમ નથી, માત્ર અન્યને તીર્થે જતો દેખી, ત્યાં તીર્થે જઇએ તો કેવું સારુ ? એવી પોતાને બુદ્ધિ ઉપજે છે (૨) જ્ઞાન જે છે તે આગમપૂર્વક છે, શાસ્ત્ર અથવા શ્રુતદ્વારા જે બોધ ઉપજે છે, જે જાણપણુ થાય છે, જે સમજણ આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે જેમકે-તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન આગમદ્વારા થાય છે. તીર્થ એટલે શું ? તીર્થનું સ્વરૂપ શુ ? તીર્થયાત્રા કેમ કરવી ? એ વગેરે વિધિ બાબત શાસ્ત્ર-થકી જણાય છે ભવસાગરથી તારે તે **તીર્થ**. તેના વળી દ્રવ્યતીર્થ, ક્ષેત્રતીર્થ, કાળતીર્થ ને ભાવતીર્થ એવા ભેદ છે. તે પ્રત્યે કેવા વિનય, વિવેક, ભક્તિ, આદર, બહુમાન આદિ દાખવવા જોઇએ, એ બધી વિધિ શાસ્ત્ર વિસ્તારથી બતાવે છે (૩) અને સદનુષ્ઠાનવાળું આ જે જ્ઞાન તે **અસંમોહ** અથવા 'બોધરાજ' કહેવાય છે આગમદ્વારા જે જાણ્યુ-સમજાયું તે જ્ઞાન થયું તદનુસાર તે જ્ઞાનસહિતપણે તથારૂપ સત્ પ્રવૃત્તિ-આચરણ કરવું તે, બોધમા શિરોમણિ, બોધરાજ, એવો અસંમોહરૂપ બોધ છે આમ બુદ્ધિમાં ઇંદ્રિયદ્વારા જાણપણું છે, જ્ઞાનમા શાસ્ત્રથકી જાણપણુ છે, અને અસંમોહમા જ્ઞાન સહિત સદ્આચરણ-પણું છે. અને તેથી કરીને તેના ફલમા પણ ભેદપણું છે

"ઇંદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત,
અસંમોહ શુભ કૃતિ ગુણેજી, નિણે ફલભેદ સંકેત મન૦"—શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૬.

એમ એઓનું લક્ષણ વ્યવસ્થિત સતે, લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે—

रत्नोपलम्भतज्ज्ञानतत्प्राप्त्यादि यथाक्रमम् ।
इहोदाहरणं साधु ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥ १२२ ॥

વૃત્તિઃ—रत्नोपलम्भः-રત્નનુ સામાન્યથી જાણપણુ તે ઇંદ્રિય અર્થના આશ્રયવાળી બુદ્ધિ છે, तज्ज्ञानं-આગમપૂર્વક તે રત્નનુ જ્ઞાન તે રત્નજ્ઞાન છે, तत्प्राप्त्यादि-તેની પ્રાપ્તિ આદિ તે અસંમોહ છે—એના બોધગર્ભપણાને લીધે, यथाक्रमम्-આમ યથાક્રમે, ઉક્ત અનુક્રમે, इह-અહીં, બુદ્ધિ વિષયમા, उदाहरणं-ઉદાહરણ, साधु-સાધુ છે, (સમ્યક્ છે),-ઇષ્ટ અર્થના સાધકપણાને લીધે એટલા માટે જ ક્હ્યુ-ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ને અસંમોહની સિદ્ધિ અર્થે જાણવુ

રત્ન તણો ઉપલંભ ને, તેહ તણું વળી જ્ઞાન;
પ્રાપ્તિ આદિ પણ એહના, જેમ હોય આ સ્થાન;
એહ ક્રમ અનુસારથી, ઉદાહરણ અહીં જાણ;
બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિને, કાજે સાધુ પ્રમાણ. ૧૨૨.

અર્થ:—રત્નની જાણ (ખબર) થવી, તેનું જ્ઞાન થવું, અને તેની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી,–એમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ વગેરેની સિદ્ધિ અર્થે સાધુ (સમ્યક્–સાધક) ઉદાહરણ જાણવું.

વિવેચન

રત્નનો ઉપલંભ એટલે કે આંખથી દેખીને આ રત્ન છે એવી સામાન્યથી ખબર પડવી, તે ઇંદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરતી બુદ્ધિ છે. તેનું જ્ઞાન એટલે કે આગમપૂર્વક તે રત્નનું જાણપણું થવું તે જ્ઞાન છે. અને તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ તે બોધગર્ભપણાને લીધે અસંમોહ છે. આમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ આદિ પરત્વે સાધુ–સમ્યક્ ઉદાહરણ છે; કારણ કે તે અભિપ્રેત–ઇષ્ટ અર્થનું બરાબર સાધક છે એટલા માટે જ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહનું બરાબર સચોટ સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે આ લૌકિક **રત્નનું દૃષ્ટાંત** રજુ કર્યું છે: (૧) જેમ કોઇ એક રત્ન હોય, તેને દેખી સામાન્યથી ચક્ષુઇંદ્રિયના વિષયથી 'આ રત્ન છે' એવું જે જાણપણું, તે **બુદ્ધિરૂપ** બોધ છે. (૨) અને રત્નના લક્ષણ દર્શાવનારા પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર દ્વારા, તેના આધારે, તે રત્ન સંબંધી લક્ષણનું વિશેષ જાણપણું, તે **જ્ઞાનરૂપ** બોધ છે. (૩) અને તે રત્નનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણી, તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખી, તે રત્નની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી, તે **અસંમોહરૂપ** બોધ છે. અસંમોહમાં તથારૂપ જ્ઞાન તો અંતર્ભૂત હોય જ છે, કારણપણે તથારૂપ યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો અસંમોહ કેમ ઉપજે? ઓળખ્યા વિના, સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગ્રહણ કેમ કરે? એટલે સમ્યક્પણે ઓળખી, સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ આદિ જ્યાં હોય, ત્યાં સંમોહ ક્યાંથી હોય? અસંમોહ જ હોય.

રત્નનું દૃષ્ટાંત

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે—

आदरः करणे प्रीतिरविघ्नः संपदागमः ।
जिज्ञासा तज्ज्ञसेवा च सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ १२३ ॥

વૃત્તિ:—**आदरः**–આદર, યત્નાતિશય (અતિશય યત્ન), **करणे**–ઇષ્ટ આદિ કરણમાં–ક્રિયામાં, **प्रीतिः**–પ્રીતિ, અભિષ્વંગરૂપ પ્રીતિ (પ્રેમ, ગાઢ સ્નેહ), **अविघ्नः**–અવિઘ્ન,–તેના કરણમાં જ, તે ઇષ્ટ આદિ કરવામાં અવિઘ્ન–અદૃષ્ટના સામર્થ્યને લીધે, **संपदागमः**–સંપદ્ આગમ, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ,–તેથી કરીને જ શુભભાવરૂપ પુણ્યસિદ્ધિને લીધે, **जिज्ञासा**–જિજ્ઞાસા, જાણવાની ઇચ્છા, ઇષ્ટ આદિ વિષયની જ જિજ્ઞાસા, **तज्ज्ञसेवा च**–અને તજ્જ્ઞની–તેના જાણકાર જ્ઞાતા પુરુષની સેવા, ઇષ્ટ ઉચિત સેવા, **च**–શબ્દ ઉપરથી અનુમહનું ગ્રહણ છે, **सदनुष्ठानलक्षणम्**–આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. કારણ કે એનું અનુબંધસારપણું છે,–(અનુબંધપ્રધાનપણું છે, પરંપરાએ એનો ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધ થયા કરે છે)

આદર પ્રીતિ અવિઘ્ન ને, સંપદ પ્રાપ્તિ તેમ;
જિજ્ઞાસા તજ્જ્ઞ સેવના, સત્કૃતિ લક્ષણ એમ. ૧૨૩

અર્થ:—ક્રિયાને વિષે આદર, પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા અને તજ્જ્ઞની–તેના જ્ઞાતા પુરુષની સેવના,–આ સત્ અનુષ્ઠાનનું (ક્રિયાનું) લક્ષણ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સદનુષ્ઠાન કહ્યું, તેનું લક્ષણ અહીં બતાવ્યું છે: (૧) ક્રિયામાં આદર, (૨) પ્રીતિ, (૩) અવિઘ્ન, (૪) સંપત્તિ પ્રાપ્તિ, (૫) જિજ્ઞાસા, (૬) તજ્જ્ઞસેવા, (૭) તેનો અનુગ્રહ.

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ

૧. ક્રિયા આદર—ઇષ્ટ આદિ કરવામાં આદર એટલે કે **યત્નાતિશય** હોય. જે ઇષ્ટ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે બહુમાનપૂર્વક, અત્યંત આદરથી, અતિશય યત્નથી કરવામાં આવે, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ક્રિયામાં વેઠ નહિં કાઢતાં ખૂબ જાળવીને, ઉપયોગ–જાગતિપૂર્વક ક્રિયા કરવી, તે સદનુષ્ઠાન સૂચવે છે. દાખલા તરિકે **ભક્તિ** કાર્યમાં—

" સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજે રે;
અતિ ઘણો ઉલટ અંગ ધરીને, પ્રહ ઊઠી પૂજીજે રે....સુવિધિ૦
દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઇએ રે;
દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઇકમના ધુરિ થઇએ રે....સુવિધિ૦ "–શ્રી આનંદઘનજી

૨. પ્રીતિ—તે ક્રિયા–અનુષ્ઠાન પ્રત્યે પ્રીતિ, અંતરંગ પ્રેમ, અભિષ્વંગ–સ્નેહરૂપ પ્રીતિ હોવી તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે કોઇ પણ ક્રિયામાં અંતરની પ્રીતિ–પ્રેમ–ઉમળકો જ્યાંલગી ન હોય, ત્યાંલગી તે ક્રિયા નીરસ, ફીક્કી, ને લૂખી લાગે છે, વેઠ કાઢવારૂપ થઇ પડે છે. જ્યારે તેના પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ–ઉલ્લાસ પ્રગટે છે, ત્યારે તે જ ક્રિયા અત્યંત સરસ, આહ્લાદક ને રોમાંચક નિવડે છે, ત્યારે આત્મા તેમાં તન્મય થઇ એકરસ બને છે. દાખલા તરિકે–પ્રભુભક્તિ કરવામાં આવે, તેમાં પ્રીતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ પ્રત્યે પર પ્રેમ પ્રવાહ પ્રગટે, અનન્ય પ્રીતિ જાગે, ત્યારે જ પ્રભુ ભક્તિની ઓર મજાહ–લીજ્જત અનુભવાય છે, ત્યારે જ જીવ પ્રભુભક્તિમાં તન્મય થઇ એકરસપણું–એકતાનપણું અનુભવે છે.

" અજિત જિણંદ શું પ્રીતડી, મને ન ગમે હો બીજાનો સંગ કે;
માલતી ફૂલે મોહિયો, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૃંગ કે....અજિત૦

કોકિલ કલ કૂજિત કરે, પામી મંજરી હો પંજરી સહકાર કે,
ઊંછા તરુવર નવિ ગમે, ગિરુઆ શું હોયે ગુણનો પ્યાર કે....અજિત૦
કમલિની દિનકર કર ગ્રહે, વળી કુમુદિની હો ધરે ચંદ શું પ્રીત કે,
ગૌરી ગિરીશ ગિરિધર વિના, નવિ ચાહે હો કમલા નિજ ચિત્ત કે ....અજિત૦
તિમ પ્રભુ શું મુજ મન રમ્યું, બીજા શું હો નવિ આવે દાય કે;
શ્રી નયવિજય વિબુધ તણો, વાચક જસ હો નિત નિત ગુણ ગાય કે ....અજિત૦ "

શ્રી યશોવિજયજી

" સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર;
વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર —સ્વામી૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી

૩. **અવિઘ્ન**—ક્રિયામાં અવિઘ્ન-નિર્વિઘ્નપણું એ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે આ નિર્વિઘ્નપણું અદૃષ્ટ એવા પૂર્વોપાર્જિત શુભ કર્મના સામર્થ્યથી ઉપજે છે. નિર્વિઘ્ને સદનુષ્ઠાન થાય તે પૂર્વ પુણ્યનો પસાય છે. જેમકે-પ્રભુભક્તિથી સર્વ વિઘ્ન દૂર નાસે છે

" શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં, અલિય વિઘન સવિ દૂર નાસે જી,
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવનિધિ લીલા, આવે બહુ મહમૂર પાસે જી. "—શ્રી યશોવિજયજી

૪. **સંપદાગમ**—સંપદ્દનું આવવું, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. સંપત્તિ પણ શુભભાવથી ઉપાર્જેલા પુણ્યકર્મથી આવી મળે છે કોઈ ક્રિયા ફલ વિનાની હોતી નથી, તેમ સત્ક્રિયા પણ સત્ફલ વિનાની હોતી નથી. એટલે સત્ક્રિયાના ફલ પરિણામે દ્રવ્ય-ભાવ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. **દ્રવ્યસંપત્તિ** એટલે અર્થ-વૈભવ વગેરે લૌકિક સંપત્તિ, અને **ભાવસંપત્તિ** એટલે વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વિજ્ઞાન વગેરે સદ્ગુણોની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ. આવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ દેખાય, તો આ સદનુષ્ઠાનનું ફલ છે એમ સમજવું. દાખલા તરીકે-પ્રભુભક્તિ અંગે કવિવર યશોવિજયજી કહે છે—

" ચંદ્ર કિરણ ઉજ્વલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી દીપે જી;
જે પ્રભુભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણ બહુ પ્રતાપી જીપે જી શ્રી નમિ૦
મંગલ માલા લચ્છી વિશાલા, બાલા બહુલે પ્રેમ રંગે જી,
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, કહે લહીએ સુખ પ્રેમ અંગે જી. શ્રી નમિ૦ "

૫. **જિજ્ઞાસા**—તે તે ક્રિયા સંબંધી જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઉત્સુકતા થવી, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની તાલાવેલી લાગવી, તમન્ના ઉપજવી, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે

૬. **તજ્જ્ઞ સેવા**—તજ્જ્ઞ એટલે તેના જ્ઞાતા પુરુષની-જાણકારની સેવા તે પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે જે સાચો જિજ્ઞાસુ-તત્ત્વપિપાસુ હોય છે, જેને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગી છે, ને તે તરસ બુઝાવવાને જે ઇચ્છે છે, તે તેના જાણકાર જ્ઞાતા પુરુષને શોધે છે, ને નિખાલસપણે નિર્માનીપણે તેની પાસેથી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તજ્જ્ઞોની સેવા-ઉપાસના કરે છે, તેમના ચરણકમલ પ્રત્યે 'ઉપનિષદ્' (સમીપ-પાસે બેસવું તે) કરે છે, જેથી તેને 'ઉપનિષદ્'-રહસ્યભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જ્ઞાની સત્પુરુષની સેવા-પર્યુપાસના કરવી તે સદનુષ્ઠાનનુ સૂચક લક્ષણ છે

> "સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ,
> પામે તે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૭. **તજ્જ્ઞ અનુગ્રહ**—તેના જ્ઞાતા પુરુષનો અનુગ્રહ-કૃપાપ્રસાદ પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે તજ્જ્ઞની સેવા કરતા, તે પ્રસન્ન થાય છે, અને તેથી તેનો અનુગ્રહ ઉપજે છે જો કે જ્ઞાની પુરુષ તેવી સેવાના બીલકુલ અભિલાષી હોતા જ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને તેથી આત્મલાભ થાય છે, તેથી તેવી યથોચિત સેવા કરવી એ તેના પોતાના જ હિતની વાત છે. એટલે જ્ઞાનીની સેવાથી જિજ્ઞાસા સંતોષાવારૂપ અનુગ્રહ હોય છે, અને આમ જ્ઞાનીની કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિથી જીવના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે આમ સદનુષ્ઠાનનુ લક્ષણ છે

> "આદર કિરિયા રતિ ઘણી જી, વિઘન ટળે મિલે લચ્છી,
> જિજ્ઞાસા બુધ સેવના જી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યચ્છી " મન૦—યો. દ. સ. ૪-૧૭

આને '**સદનુષ્ઠાન**' કહેવાનું કારણ એ કે તેનુ **અનુબંધસારપણું** છે, અનુબંધ-પ્રધાનપણું છે તેથી ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધપરંપરા થયા કરે છે, અને ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુબંધ પુણ્યની માત્રા વધતી જાય છે.

પાંચ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન

અત્રે સદનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે, કારણ કે એક જ અનુષ્ઠાનમા કર્તાના ભેદથી ભેદ પડે છે,—જેમ રોગી અને નીરોગી ભોક્તાના ભેદથી ભોજનાદિ બાબતમા ભેદ પડે છે તેમ, રોગીને અમુક ભોજન વગેરે રોગવૃદ્ધિનો હેતુ થાય છે, અને નીરોગીને તે જ ભોજનાદિ બલોપચયનું-પુષ્ટિનું કારણ થાય છે તેમ આમ આ અનુષ્ઠાન સામાન્યથી પંચ પ્રકારનું કહ્યુ છે.-(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુષ્ઠાન, (૪) તદ્ધેતુ, (૫) અમૃત-ગુરુ આદિના પૂજાનુષ્ઠાનમા અપેક્ષાદિ વિધાનથી આમ ભેદ પડે છે તેમા (૧) આ લોકમા લબ્ધિ-કીર્તિ આદિની અપેક્ષાથી જે કરવામા આવે છે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે કારણ કે આ સચ્ચિત્તને મારી નાખે છે અને મહત્ એવા અનુષ્ઠાનનું અલ્પ સ્પૃહણથી લઘુત્વ સંપાદન કરે છે તેથી આ ખરેખર વિષ છે (૨) દિવ્ય ભોગના અભિ-

લાલચથી જે કરવામાં આવે છે તે 'ગર' અનુષ્ઠાન છે. કારણ ઉપરમાં કહી તે જ નીતિથી આ કાલાંતરે નિપાતન કરે છે, હણી નાંખે છે, ભવાન્તરમાં અનર્થ સંપાદન કરે છે, અને આમ ગરની જેમ ધીરે ધીરે મારે છે, તેથી આ ખરેખર 'ગર' અનુષ્ઠાન× છે. (૩) અનાભોગવંતનું-બેખબરનું જે સંમૂર્ચ્છનજ તુલ્ય પ્રવૃત્તિથી અનુષ્ઠાન* છે, તે **અનનુષ્ઠાન** છે, કર્યું ન કર્યા બરાબર છે. કારણ કે આનું મન અત્યંત મુગ્ધ છે, એટલા માટે આ આવું કહ્યું છે. (૪) સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-બહુમાનથી જે કરવામાં આવે છે, તે સદનુષ્ઠાન ભાવનો શ્રેષ્ઠ હેતુ હોવાથી 'તદ્ધેતુ' અનુષ્ઠાન છે, કારણ કે આમાં શુભ ભાવાંશનો યોગ છે. (૫) આ જિનોક્ત છે એમ જાણી કરવામાં આવતું એવું **ભાવસાર** જે અત્યંત **સંવેગગર્ભ** અનુષ્ઠાન છે, તેને મુનિપુંગવો '**અમૃત**' અનુષ્ઠાન કહે છે

"जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः ।
संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥"   —શ્રી યોગબિન્દુ

"જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મન૦ અમૃત ક્રિયાને પસાય. રે ભવિ૦
અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મન૦ આતમ અમૃત થાય રે ભવિ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાંથી પ્રથમના ત્રણ તો અપ્રશસ્ત છે,-અસત્ છે, હેય છે; ચોથું કંઇક અંશે પ્રશસ્ત-સત્ છે; અને છેલ્લું અમૃત અનુષ્ઠાન તો પરમ પ્રશસ્ત છે, પરમ સત્ છે, એટલે તે જ મુખ્યપણે સદનુષ્ઠાન છે, એ જ મુમુક્ષુને પરમ આદેય છે, અને એ જ અત્ર વિવક્ષિત છે.

તેમાં—

बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि सर्वाण्येवेह देहिनाम् ।
संसारफलदान्येव विपाकविरसत्वतः ॥ १२४ ॥

વૃત્તિઃ—**बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि सर्वाण्येव**-સામાન્યથી સર્વેય બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો, **इह**-અહીં લોકમાં, **देहिनाम्**-દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના. શું ? તો કે-**संसारफलदान्येव**-સંસારફલદાયક જ છે, કારણ કે તેઓનું શાસ્ત્રપૂર્વકપણું નથી, (એટલે કે શાસ્ત્રને પ્રથમ આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી). અને તેમજ કહે છે-**विपाकविरसत्वतः**-તેઓનું નિયોગથી જ-નિયમથી જ વિપાકવિરસપણું છે તેથી કરીને, વિપાકમાં-પરિણામે તેઓનું વિરસપણું છે તેટલા માટે.

× "विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः इदं सचित्तमारणात् ।
महतोऽल्पार्थनाज्ज्ञेयं लघुत्वापादनात्तथा ॥
दिव्यभोगाभिलाषेण गरमाहुर्मनीषिणः ।
एतद्विहितनीत्यैव कालान्तरनिपातनात् ॥"—શ્રી યોગબિન્દુ

* "अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते । संप्रमुग्धं मनोऽस्येति ततश्चैतद्यथोदितम् ॥
एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः । सदनुष्ठानभावस्य शुभभावांशयोगतः ॥"
—શ્રી યોગબિન્દુ

બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ સહુ, દેહધારીના આંહિ;
વિપાક વિરસપણા થકી, સંસારફલદાયિ. ૧૨૪.

અર્થ:—અહીં પ્રાણીઓના જે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો છે તે સર્વેય, વિપાક વિરસપણાને લીધે, સંસારફલ જ દેનારા છે.

વિવેચન

આ લોકમાં દેહધારી પ્રાણીઓના સામાન્યથી સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાએ કરીને તે સંસારફલ જ આપનારા હોય છે.

ઇંદ્રિયપ્રવૃત્તિ અને સ્મૃતિ-સંસ્કાર

અત્રે સામાન્યથી જોઈએ તો પ્રાણીઓ સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક એટલે કે ઇંદ્રિયજન્ય બોધદ્વારા કરે છે; આંખથી, કાનથી, નાકથી, જીભથી કે ત્વચાથી જે કાંઇ જાણવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રેરાઇને તેઓ સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે દાખલા તરિકે-આંખથી કોઇ પદાર્થ દેખવામાં આવ્યો, જાણવામાં આવ્યો, તે પદાર્થ ઇષ્ટ લાગતાં તે ગ્રહણ કરવાનું મન થાય છે, અનિષ્ટ લાગતાં ત્યજવાનું મન થાય છે અને પછી તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આંખનો સંદેશો મગજને પહોંચ્યો, મગજે બુદ્ધિને પહોંચાડ્યો, અને બુદ્ધિએ પગને હુકમ કર્યો કે 'આ લેવા તું જા', તથા હાથને આદેશ દીધો કે 'આ તું લે'. આ બધી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા આંખના પલકારામાં બની જાય છે. વળી તે ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થ સંબંધી સ્મૃતિસંસ્કાર-ધારણા પણ રહી જાય છે, જેથી આગામી કાળે તેની ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય થાય છે. તે જ પ્રકારે કાન વગેરે બીજી ઇંદ્રિયો દ્વારા ઉપજતા બુદ્ધિરૂપ બોધથી તે તે પ્રકારનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું જણાય છે, અને પછી મનથી તેનું મનન થતાં તેના ગ્રહણ-ત્યાગ કરાય છે, તથા ભાવિકાળે પણ તેના રહી ગયેલા સ્મૃતિસંસ્કારની વાસનાથી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ ઇંદ્રિયજન્ય બોધથી પ્રાણીઓના સામાન્યપણે સર્વ કર્મોની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. ખાવું, પીવું, દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું, ચાખવું, સ્પર્શવું, લેવું, મૂકવું એ વગેરે વિષયભોગ પ્રવૃત્તિ, વગર શિખવ્યે પણ, પ્રાણીઓ કર્યા કરે છે. એમા કાંઇ નવી નવાઇ નથી.

વિષયનું વિપાક વિરસપણું

અને આ વિષયભોગ પ્રવૃત્તિરૂપ જે બુદ્ધિજન્ય કર્મો છે, તેનું વિપાક વિરસપણું છે, વિપાકે-પરિણામે તે અવશ્ય વિરસ નીવડે છે જે વિષયો પ્રથમ સરસ લાગે છે, તે જ પરિણામે વિરસ-રસહીન-લૂખા લાગે છે. જે વિષયો પ્રારંભમાં મીઠા ને આકર્ષક ભાસે છે, તે જ પ્રાંતે તેનો મોહ ઉતરી જતાં કડવા ને અનાકર્ષક જણાય છે. જે પુદ્ગલોના રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ પ્રથમ સરસ ને મનોજ્ઞ હતા, તે જ પુદ્ગલના સ્વભાવ પ્રમાણે વિપરિણામ પામતાં-

વિરસ થઇ જતાં અમનોજ્ઞ-અકારા લાગે છે. કારણ કે પૂરાવું ને ગળવું જ્યાં નિરંતર થયા કરે છે તે પુદ્‌ગલ છે, અને સડવાનો-વિધ્વંસ પામવાનો તેનો સ્વભાવ છે. આવા પુદ્‌ગલરૂપ વિષયો ભોગવતાં તો પ્રારંભે મીઠાં લાગે છે, પણ પરિણામે માઠા દુર્ગતિકારણ થાય છે, એટલે તેનું વિપાક વિરસપણું છે. કિંપાકફલ-ઇંદ્રવારણાના ફળ દેખાવે સુંદર જણાય છે, પણ ખાધા પછી શીઘ્ર પ્રાણહારી થાય છે, તેમ આ વિષયો ભોગવતાં સરસ લાગે છે, પણ પરિણામે વિરસ થઇ પડે છે. જ્ઞાનીઓએ આ 'ભોગોને ભુજંગના ભોગ જેવા-સાપની ફેણા જેવા કહ્યા છે, તે શીઘ્ર પ્રાણ હરે છે, ને તે ભોગવતાં દેવોને પણ સંસારમાં રખડવું પડે છે.' આમ આ વિષયસેવનરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મોનું વિપાકવિરસપણું છે.

"हृषीकार्थसमुत्पन्ने प्रतिक्षणविनश्वरे । सुखे कृत्वा रतिं मूढ विनष्टं भुवनत्रयम् ॥
भोगा भुजङ्गभोगाभाः सद्यः प्राणापहारिणः । सेव्यमाना प्रजायन्ते संसारे त्रिदशैरपि ॥"
—જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આવા આ વિપાકવિરસ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો **સંસારફલ** જ આપે છે, કારણ કે તે કર્મો શાસ્ત્રપૂર્વક નથી, શાસ્ત્રને-આપ્તવચનને આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી, શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરી કરાતા નથી, એટલે તેનું ફલ-પરિણામ એકાંત ભવભ્રમણરૂપ સંસાર જ છે.

"સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે".—શ્રી આનંદઘનજી.

ज्ञानपूर्वाणि तान्येव मुक्त्यङ्गं कुलयोगिनाम् ।
श्रुतशक्तिसमावेशादनुबंधफलत्वतः ॥ १२५ ॥

મુક્તિ અંગ કુલયોગિને, જ્ઞાનપૂર્વ તે કર્મ;
શ્રુતશક્તિ સમાવેશથી, અનુબંધે શિવ શર્મ. ૧૨૫.

અર્થઃ—જ્ઞાનપૂર્વક એવા તે જ કર્મો કુલયોગીઓને મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે; કારણ કે એમાં શ્રુતશક્તિના સમાવેશને લીધે અનુબંધફલપણું હોય છે.

વૃત્તિઃ—**ज्ञानपूर्वाणि**-જ્ઞાનપૂર્વક, યથોક્ત જ્ઞાન-નિબંધનવાળા, (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ કારણવાળા). **तान्येव**-તે જ કર્મો. શું? તો કે-**मुक्त्यङ्गं**-મુક્તિનું અંગ હોય છે, **कुलयोगिनाम्**-કુલયોગીઓને,-જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. કુલયોગીઓનું ગ્રહણ, અન્યને અસંભવ જણાવવા માટે છે. શા કારણથી? તો કે-**श्रुतशक्तिसमावेशात्**-શ્રુતશક્તિના સમાવેશરૂપ હેતુથી. આ (શ્રુતશક્તિ) અમૃત શક્તિ જેવી છે. એના અભાવે મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. એટલા માટે જ કહ્યું કે-**अनुबन्धफलत्वतः**-અનુબંધફલપણા થકી,-મુક્તિ અંગની સિદ્ધિમાં તાત્ત્વિક અનુબંધના એવંભૂતપણાને લીધે. (મુક્તિના અંગરૂપ થાય તે જ તાત્ત્વિક અનુબંધનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે).

વિવેચન

જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો છે, તે મુક્તિ અંગરૂપ છે, અને તે કુલયોગીઓને જ હોય છે, કારણ કે શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી તેઓને અનુબંધફલપણું હોય છે

જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો એટલે આગમપૂર્વક જે કર્મો કરવામાં આવે છે, શાસ્ત્ર આજ્ઞાને આગળ કરી-અનુસરી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે મુક્તિના અંગરૂપ છે, મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે કારણ કે આપ્ત અર્થાત્ પ્રમાણભૂત પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરવું તે મોક્ષનો પ્રધાન હેતુ છે, મોક્ષનો ધોરી રસ્તો-રાજમાર્ગ છે એટલે તથારૂપ આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત શાસ્ત્ર-આજ્ઞાને પ્રમાણ માની, શિરસાવંદ્ય ગણી, માથે ચઢાવી, જે કોઈ સત્કર્મ કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે

"તુમ આણા હો આરાધન શુદ્ધ કે, સાધું હું સાધકપણો"
"આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે"—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ જેમાં આપ્ત આજ્ઞાનું અનુસરણ મુખ્ય છે એવા આ મુક્તિઅંગરૂપ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કુલયોગીઓને જ હોય છે,—બીજાને નહિ આ કુલયોગીનું લક્ષણ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે આ કુલયોગીઓને જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો સંભવ કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે તેથી હેઠની અવસ્થામાં બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો હોય છે, ને ઉપલી અવસ્થામાં અસંમોહરૂપ કર્મો હોય છે એટલે કુલયોગી સિવાય અન્યને આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો અસંભવ કહ્યો અને

અમૃત સમી શ્રુતશક્તિ

કુલયોગીઓને આનો સંભવ કહ્યો, તેનું કારણ પણ તેઓને શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ હોય છે, અને તેથી કરીને અનુબંધફલપણું હોય છે, તે છે આ શ્રુતશક્તિ અમૃતશક્તિ જેવી છે એ ન હોય તો મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્ચ્છિતને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ પણ મહામોહથી મૃતપ્રાય અથવા મૂર્ચ્છિત બનેલા જીવને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય ભાવ-જીવન બક્ષે છે, અને ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવ-મરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે આ સંજીવની જેવી પરમ અમૃતસ્વરૂપ શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અર્થાત્ સમ્યક્ શ્રુત પ્રવેશથી, દૃઢ ભાવરંગથી મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે

"જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે,
દ્રવ્ય ભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે ...પ્રભુ અંતરજામી"—શ્રી દેવચંદ્રજી

"વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ,
ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આવી આ અમૃત સમાણી શ્રુતશક્તિના મહાપ્રભાવથી **અનુબંધ** ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુભ ફલપરંપરા સાંપડે છે; એક શુભ ફલ બીજા વધારે શુભ ફલનું કારણ થાય છે, એમ ને એમ શુભ ફલની સંકલના અતૂટપણે-અખંડપણે ચાલ્યા કરે છે, યાવત્ પરમ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શ્રુતશક્તિના પ્રભાવે કુલયોગીઓને તાત્ત્વિક અનુબંધ થયા કરે છે, તેથી જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો તેઓને મુક્તિઅંગરૂપ થઈ પડે છે.

આમ કુલયોગીઓનું અનુષ્ઠાન અનુબંધ ફલવાળું હોય છે, કારણ કે તે **અનુબંધ-શુદ્ધ** હોય છે. આ બરાબર સમજવા માટે ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે: (૧) **વિષયશુદ્ધ**, (૨) **સ્વરૂપશુદ્ધ**, (૩) **અનુબંધશુદ્ધ**. આ ત્રણ અનુષ્ઠાનનું ઉત્તરોત્તર પ્રધાનપણું છે (૧) તેમા મુક્તિને અર્થે-મને મુક્તિ મળશે એમ મુગ્ધપણે-ભોળા ભાવે માનીને જે ભૃગુપાત આદિ પણ કરવામાં આવે છે, તે **વિષયશુદ્ધ** અનુષ્ઠાન છે. અને તે મુક્તિના લેશ ઉપાદેયભાવથી શુભ કહ્યું છે, પણ અત્યંત સાવદ્યરૂપપણાને (પાપરૂપપણાને) લીધે તે સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી. (૨) **સ્વરૂપ-શુદ્ધ** અનુષ્ઠાન તો લોકદૃષ્ટિથી વ્યવસ્થિત એવા યમાદિ જ છે, અર્થાત્ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જે અહિંસા-સત્ય વિગેરે યમ આદિ લૌકિક રીતે-સ્થૂલ લોકરૂઢિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. પણ તે યથાશાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્ર અનુસાર નથી, કારણ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન આદિનો અભાવ છે આ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી તો શુદ્ધ છે, પણ વિધિથી શુદ્ધ નથી. (૩) જે **અનુબંધશુદ્ધ** અનુષ્ઠાન છે તે આ યમાદિ જ છે, પણ તે **તત્ત્વસંવેદનથી** અનુગત હોય છે, સમ્યક્ તત્ત્વપરિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તત્ત્વની બરાબર સમજણવાળું હોય છે; તથા **પ્રશાંત**-નિષ્કષાય વૃત્તિવડે કરીને તે સર્વત્ર અત્યંતપણે **ઉત્સુકતા રહિત** હોય છે આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી અને વિધિથી પણ શુદ્ધ હોય છે.

ત્રિવિધ અનુષ્ઠાન અને તેનું ફલ

" तृतीयमप्यदः किन्तु तत्त्वसंवेदनानुगम् ।
प्रशांतवृत्त्या सर्वत्र दृढमौत्सुक्यवर्जितम् ॥ "—શ્રી યોગબિન્દુ

આ ત્રણેનું ફળ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:-(૧) **વિષયશુદ્ધ** અનુષ્ઠાનથી દોષવિગમ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષલાભને બાધક એવો દોષ દૂર થતો નથી. કારણ કે તમસનું-અજ્ઞાન અંધકારનું બાહુલ્ય-પ્રબલપણું છે, તેથી જ આવી આત્મઘાતરૂપ કુમતિ સૂઝે છે. (૨) **સ્વરૂપશુદ્ધ** અનુષ્ઠાનથી દોષ દૂર તો થાય છે, પણ એકાંત અનુબંધથી દૂર થતો નથી. ભસ્મ કરાયેલા દેડકાના ચૂર્ણનો જો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેમાંથી દેડકાની ઉત્પત્તિ ન થાય, પણ અત્રે તો તેની જેમ દોષનો સાનુબંધ નાશ થતો નથી કે જેથી બીજા ભાવિ

દોષ ન ઉપજે. દોષ દૂર તો થાય છે, પણ તે દૂર થવાની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી. એક દોષ દૂર થાય, ત્યાં બીજા ઉભા જ છે. 'આંધળો વણે ને પાડો ચાવે' એના જેવી પરિસ્થિતિ થાય છે! કારણ કે તેમાં ગુરુલાઘવ-ચિંતાદિ નિયમથી હોતા નથી; અર્થાત્ ગુણ-દોષના ગુરુ-લઘુભાવના પ્રમાણનું ભાન અત્ર હોતું નથી એટલે આર્યજનો એને બાહ્ય-અપ્રધાન માને છે, કારણ કે તે અંદરખાનેથી મેલું છે, મલિન છે; અને દુષ્ટ રાજાના પુરને સુંદર કિલ્લાનો યત્ન જેવું તે છે. કિલ્લાથી બહારના આક્રમણ સામે રક્ષણ મળે છે, પણ અંદરખાનેથી રાજા જ પોતે પ્રજાને લૂંટીને પીડે છે! ત્યાંની પ્રજાની આબાદી કેમ થાય ? તેમ આ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બાહ્ય દોષનો અભાવ છતાં, અંદરખાનેથી આ કુરાજા જેવા તત્ત્વજ્ઞાનરહિત પુરુષના અજ્ઞાન દોષને લીધે ગુણવૃદ્ધિ થતી નથી. (૩) ત્રીજાથી દોષવિગમ× થાય છે, દોષ દૂર થાય છે, અને નિયમથી તે **સાનુબંધ** હોય છે, અર્થાત્ દોષ દૂર થવાની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, એક પછી એક દોષ દૂર થવાનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે. આ દોષવિગમને ઘરની આદ્ય ભૂમિકાના આરંભ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. ઘરનો પાયો મજબૂત હોય, તો તેના ઉપર માળના માળ ઉપરાઉપરિ ચણી શકાય છે, તેમ આ અનુષ્ઠાનમાં ઉત્તરોત્તર દોષ દૂર થવાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આવું આ અનુષ્ઠાન ગુરુલાઘવ ચિંતાથી યુક્ત હોઈ, ગુણદોષના પ્રમાણના બરાબર ભાનવાળું હોઈ, તેવું અનુબંધવાળું ઉદાર ફલ આપે છે. એથી કરીને અત્રે સર્વેય પ્રવૃત્તિ સદૈવ મહોદયવાળી હોય છે. આવું આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કુલયોગીઓને હોવાથી તેઓને **સાનુબંધ** ફલ પ્રાપ્તિ હોય છે.

असंमोहसमुत्थानि त्वेकान्तपरिशुद्धितः ।
निर्वाणफलदान्याशु भवातीतार्थयायिनाम् ॥ १२६ ॥

એકાંતે પરિશુદ્ધિથી, અસમોહરૂપ કર્મ;
ભવાતીત અર્થગામિને, શીઘ્ર દીએ શિવશર્મ. ૧૨૬.

वृत्तिः—**असंमोहसमुत्थानि**—અસમોહથી ઉદ્ભવેલા, યથોક્ત અસંમોહરૂપ નિબંધન-કારણવાળા, તે જ કર્મો **तु**—તો, વળી, **एकान्तपरिशुद्धितः**-એકાંત પરિશુદ્ધિરૂપ કારણથી,—પરિપાક વશે કરીને; શું ? તો કે—**निर्वाणफलदान्याशु**—શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા છે. કોને ? તે માટે કહ્યુ—**भवातीतार्थयायिनाम्**—સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, એટલે સમ્યક્ પરતત્ત્વવેદીઓને—પર તત્ત્વ જાણનારાઓને, એમ અર્થ છે.

× "तृतीयाद्दोषविगमः सानुबंधो नियोगतः। गृहाद्यभूमिकापाततुल्यः कैश्चिदुदाहृतः॥
एतच्युदग्रफलदं गुरुलाघवचिंतया। अतः प्रवृत्तिः सर्वैव सदैव हि महोदया" ॥
—(આધાર માટે જુઓ) યોગબિન્દુ

અર્થ:—અને અસંમોહથી ઉપજતા એવા તે જ કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, સંસારાતીત-પર અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને (પરતત્ત્વવેદીઓને) શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા હોય છે.

વિવેચન

અસંમોહથી ઉપજેલા એવા કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, ભવાતીત-સંસારાતીત અર્થગામીઓને શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ આપનારા એવા હોય છે.

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે સદ્અનુષ્ઠાન સહિત જે જ્ઞાન તે **અસંમોહ** કહેવાય છે. એવા અસંમોહથી એટલે કે સદ્અનુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાનથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે શીઘ્ર નિર્વાણફલ આપે છે; એમાં કાળક્ષેપ કે વિલંબ થતો નથી, કારણ **અસંમોહ કર્મ** કે અત્રે **એકાંત પરિશુદ્ધિ** હોય છે, પરિપાકવશે કરીને સર્વથા શુદ્ધિ **શીઘ્ર મોક્ષદાયી** હોય છે. જેમ સુવર્ણને અગ્નિથી તપાવતાં તપાવતાં મેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે ને છેવટે પરિપાક થતાં શુદ્ધ સુવર્ણ ઉત્તીર્ણ થાય છે; તેમ અત્રે પણ યોગાનલથી તપાવતાં તપાવતાં આત્માની કર્મમલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધિનો પરિપાક થતાં શુદ્ધ આત્મારૂપ સુવર્ણ જ નિષ્પન્ન થાય છે અને આમ જ્યારે આત્માની એકાંત પરિશુદ્ધિ થઇ, એટલે પછી મોક્ષફલને આવતાં વાર શી? આત્મા શુદ્ધોપયોગવંત થયો એટલે મોક્ષ હથેળીમાં જ છે, કારણ કે 'જે ×શુદ્ધોપયોગવંત છે, તેના આવરણ-અંતરાય ને મોહરજ દૂર થઇ જતાં, તે સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ-સ્વયંભૂ થઈ, જ્ઞેયમાત્રના પારને પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન પામે છે.' તે આ પ્રકારે—'જે ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણવાળા ઉપયોગવડે કરીને યથાશક્તિ વિશુદ્ધ થઇને વર્ત્તે છે, તેની વિશિષ્ટ વિશુદ્ધિ શક્તિ પદે પદે ઉદ્ભેદ પામતી જાય છે-ખૂલતી જાય છે. એટલે તેની અનાદિની બંધાયેલી અતિ દૃઢ મોહગ્રંથિ ઉદ્ગ્રથિત થાય છે-ઉકેલાઇ જાય છે, અને તે અત્યંત નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ થાય છે. એટલે પછી તેના સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ને અંતરાય સર્વથા દૂર થાય છે. અને આમ નિષ્પ્રતિઘ-અપ્રતિહત આત્મશક્તિ ઉલ્લસિત થતાં, સ્વયમેવ **પ્રગટ આત્મારૂપ** થઇ જ્ઞેયમાત્રના અંતને પામે છે,'* કેવલજ્ઞાન પામે છે. આમ ઉપયોગની એકાંત પરિશુદ્ધિ થકી યાવત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

× "उवओगविसुद्धो जो विगदावरणंतरायमोहरओ ।
भूदो सयमेवादा जादि परं णेयभूदाणं ॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત પ્રવચનસાર.

* "यो हि नाम चैतन्यपरिणामलक्षणेनोपयोगेन यथाशक्ति विशुद्धो भूत्वा वर्तते स खलु प्रतिपदमुद्भिद्यमानविशिष्टविशुद्धिशक्तिरुद्ग्रन्थितासंसारबद्धदृढतरमोहग्रन्थितयात्यन्तनिर्विकारचैतन्यो निरस्तसमस्तज्ञानदर्शनावरणान्तरायो नि प्रतिघविजृम्भितात्मशक्तिश्च स्वयमेव भूतो ज्ञेयत्वमापन्नानामन्तमवाप्नोति ।"—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારવૃત્તિ.

એવા શીઘ્ર મોક્ષફલ આપનારા અસંમોહ કર્મો કોને હોય છે? તે માટે અત્ર કહ્યું કે-'**ભવાતીત અર્થગામીઓને,**' એટલે સંસારથી અતીત-પર એવા અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, સમ્યક્ પર તત્ત્વને જાણનારા પર તત્ત્વવેદીઓને આ અસંમોહ કર્મો હોય છે એમ તાત્પર્ય છે જેને આ પેર તત્ત્વની ગમ-સમજણ પડે છે, તેઓ જ આ પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન-કરનારા હોય છે

—આમ અનુક્રમે બુદ્ધિક્રિયાનું-ફલ-સંસાર છે; જ્ઞાનક્રિયાનું ફલ મુક્તિના અંગરૂપ છે-પરંપરાએ મુક્તિ છે, અને અસંમોહ ક્રિયાનું ફલ શીઘ્ર અવિલંબપણે મોક્ષ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

"બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવઅંગ,
અસંમોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિફલ ચંગ મન૦"—શ્રી યો. દ સ ૪-૧૮

ત્રિવિધ બોધનો સાર સંક્ષેપ

આશયના-અભિપ્રાયના ભેદે કરીને ફલમાં ભેદ પડે છે અને આશયનો ભેદ રાગાદિની તરતમતાથી, તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અસંમોહરૂપ બોધના કારણભેદથી પડે છે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-બુદ્ધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અસંમોહરૂપ આ બોધના ભેદથી સર્વ જીવોના સર્વ કર્મોના પ્રકારમાં-ભેદ પડે છે (૧) ઇંદ્રિયના આલંબને ઉપજતો બોધ તે 'બુદ્ધિ' કહેવાય છે. (૨) શ્રુતના-શાસ્ત્રના આધારે ઉપજતો બોધ તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે. (૩) અને સદનુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાન તે 'અસંમોહ'રૂપ બોધ કહેવાય છે, તે બોધ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોઇ 'બોધરાજ' કહેવાય છે જેમકે-યાત્રાળુને દેખી તીર્થે જવાની બુદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિ છે, તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન, તે જ્ઞાન છે, અને તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાન પ્રમાણે તીર્થગમન-તીર્થફરસણ તે અસંમોહ છે 'આ રત્ન છે' એવું રત્નનું સામાન્ય જાણપણું તે બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, આગમ આધારે આ રત્નનું આ સ્વરૂપ છે એમ જાણવું તે જ્ઞાનનું ઉદાહરણ છે, અને તે જ્ઞાનગર્ભિતપણે જ્ઞાનથી તે રત્નનું સ્વરૂપ ઓળખી તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ થવી તે અસંમોહનું, સમ્યક્ સાધક, ઉદાહરણ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, અને તજ્જ્ઞસેવા એ સદનુષ્ઠાનના લક્ષણ છે.

તેમાં (૧) પ્રાણીઓના સર્વેય કર્મો સામાન્યપણે બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે,-ઇંદ્રિયજન્ય બોધવાળા હોય છે, અને તે વિપાકવિરસ હોઇ, તેનું ફલ પરિણામ સંસાર છે (૨), કુલયોગીઓના સર્વ કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક એટલે કે શ્રુત-શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, અને શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય અમૃત જેવું છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ફલપરંપરા સાંપડે છે. માટે શાસ્ત્રાનુગામી એવા કુલયોગીઓના કર્મ મુક્તિના અંગરૂપ છે, પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ થઇ પડે છે (૩) અને સંસારાતીત-સંસારથી પર એવા પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન

કરનારા પરમાર્થવેત્તાઓના જે કર્મો છે તે અસંમોહજન્ય હોય છે એટલે એકાંતે-નિર્ભેળપણે પરિશુદ્ધિવાળા હોઇ, તેઓનું ફલ શીઘ્ર-અવિલંબે મુક્તિ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

ત્રિવિધ બોધનું કોષ્ટકઃ ૯

	બુદ્ધિ	જ્ઞાન	અસંમોહ
લક્ષણ	ઇંદ્રિયાર્થ આશ્રયી	આગમપૂર્વક	સદનુષ્ઠાન યુક્ત જ્ઞાન. { ક્રિયા આદર, પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપત્તિ પ્રાપ્ત, જિજ્ઞાસા, તજ્જ્ઞ સેવા. }
ઉદાહરણ	રત્નનું સામાન્ય જાણપણું	આગમથી રત્નનું જ્ઞાન.	રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ.
પાત્ર	સામાન્યથી સર્વ પ્રાણી.	કુલયોગીઓ	ભવાતીત અર્થગામી.
વિશિષ્ટ પરિણામ	વિપાકવિરસપણું	અમૃતસમી શ્રુતશક્તિથી સાનુબંધ ફલપણું	એકાંત પરિશુદ્ધિ.
ફલ	સંસાર	મુક્તિ અંગ-પરંપરાએ મોક્ષ	શીઘ્ર મુક્તિ-અનંતર મોક્ષ.

[। इति बुद्धिज्ञानासंमोहकर्मान्तराधिकारः ।]

પરંતત્ત્વગામીનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ

એઓનું જ (ભવાતીત અર્થગામીનું) લક્ષણ કહે છે—

प्राकृतेष्विह भावेषु येषां चेतो निरुत्सुकम् ।
भवभोगविरक्तास्ते भवातीतार्थयायिनः ॥ १२७ ॥

વૃત્તિઃ—**प्राकृतेष्विह भावेषु**—અહીં પ્રાકૃત ભાવો પ્રત્યે, બુદ્ધિમાં જેનું પર્યવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવોમાં, (આ શબ્દાદિ ભાવો છેવટે બુદ્ધિમાં સમાય છે,-બુદ્ધિજન્ય ભાવો છે તેમાં), **येषां चेतो निरुत्सुकम्**-જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે,-નિઃસંગતાના સમાવેશને લીધે, **भवभोगविरक्तास्ते**-ભવભોગથી વિરક્ત એવા તેઓ, સંસારના ભોગથી વિરક્ત એવા સ્વરૂપવાળા (એવંભૂત) તે જીવો મુક્ત જેવા, **भवातीतार्थयायिनः**-'ભવાતીતઅર્થગામી' કહેવાય છે,-ભવમાં ચિત્તના અસંસ્પર્શને લીધે. (સંસારમાં તેઓનું ચિત્ત સ્પર્શાતું નથી-લેપાતું નથી, તેથી કરીને)

પ્રાકૃત ભાવોમાં અહીં, નિરુત્સુક જસ ચિત્ત;
ભવાતીત અર્થગામિ તે, ભવભોગમાં વિરક્ત. ૧૨૭

અર્થ:—અહીં પ્રાકૃત ભાવો પ્રત્યે જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક (ઉત્સુકતા રહિત) હોય છે, તે ભવભોગથી વિરક્ત થયેલાઓ, ભવાતીત અર્થગામી છે

વિવેચન

ઉપરમા **ભવાતીતઅર્થગામી** એવા મહામુમુક્ષુ કહ્યા, તે કોણ ને કેવા હોય? તેનું લક્ષણ અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે અહીં શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમા જેઓનુ ચિત્ત ઉત્સુકતા રહિત હોય છે, તે સાસારિક ભોગથી વિરક્ત જનો ભવાતીતઅર્થગામી છે

પ્રાકૃત ભાવો એટલે બુદ્ધિમા જેનું પર્યવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવો પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર, પુદ્ગલનો વિકાર શબ્દાદિ વિષયો પ્રાકૃત ભાવ છે અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે, પુદ્ગલના વિકારરૂપ છે, અને તે બુદ્ધિમા પર્યવસાન પામે છે, ઠેઠ બુદ્ધિમા સમાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિગમ્ય ભાવો છે આવા આ શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમા જેઓનું ચિત્ત અના સક્તપણાને લીધે ઉત્સુકતા વિનાનું હોય છે, તે ભવભોગથી વિરક્ત થયેલા જનો **'ભવાતીત અર્થગામી'** કહેવાય છે શબ્દાદિ વિષયોમા તેઓ રાચતા નથી, આસક્ત થતા નથી, વિષયોમાથી તેઓનુ ચિત્ત ઊઠી ગયુ છે, સાસારિક ભોગ તેઓને દીઠા ગમતા નથી, એટલે **ભવભોગથી વિરક્ત**-સાચો અ તરગ વૈરાગ્ય પામેલા આ જીવો ખરેખરા 'ભવાતીતઅર્થગામી' છે કારણ કે તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત ભવમા-સંસારમા સ્પર્શતું નથી, લેપાતુ નથી, અસ્પૃષ્ટ રહે છે, જળ-કમળવત્ અલિપ્ત રહે છે વિવિધ સ્વપ્ન-ઇંદ્રજાલ જેવી પુદ્ગલરચના તેઓને કારમી-અકારી લાગે છે, અને જગતની એઠરૂપ તે પુદ્ગલ વિષયનુ સેવન કરવુ તે તેવા પરમ વૈરાગ્યવત સાચા **સંવેગરંગી** મહાત્માઓને **આંખ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું** અત્યત, અસહ્ય લાગે છે દાખલા તરીકે-**પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પોતાના સ્વાનુભવોદ્ગાર કાઢ્યા છે કે—

મુમુક્ષુ ભવભોગ વિરક્ત

"જોકે અમારૂ ચિત્ત નેત્ર જેવુ છે, નેત્રને વિષે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણુ પણ સહન થઇ શકે નહીં બીજા અવયવોરૂ૫ અન્ય ચિત્ત છે અમને વર્તે છે એવુ જે ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે તેને વિષે વાણીનુ ઉઠવુ, સમજાવવું, આ કરવુ અથવા આ ન કરવુ, એવી વિચારણા કરવી તે માડમાડ બને છે × × × કારણકે આખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે"
—શ્રીમદ્ રાજચદ્ર

આવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યવંત સંવેગરંગી સાચા પરિણત-ભાવિતાત્માઓ બુદ્ધિફળરૂપ શબ્દાદિ વિષયોમાં-પ્રાકૃત ભાવોમાં કેમ રાચે ? આ પ્રાકૃત ભાવોમાં તો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો જ રાચે, પુદ્ગલાનંદી ભવાભિનંદી જીવોજ આસક્ત થાય; પણ સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યવાન્ મુમુક્ષુ જીવો કદી પણ ઉત્કંઠા ધરાવે નહિં, આસક્ત થાય નહિં. આવા વૈરાગ્યવાસિત આત્મા, સાચા ' વૈરાગીઓ ' જ સંસારથી પર એવા અર્થ-તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા છે, પર તત્ત્વને જાણનારા ને પામનારા હોય છે કારણકે સંસારમાં રહ્યા છતાં, તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંસારી ભાવોને-વાસનાને લેશમાત્ર સ્પર્શતું નથી. તેથી તેઓ મુક્ત જેવા છે, દેહ છતાં નિર્વાણ પામેલા છે, જીવન્મુક્ત છે.

" મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી ભ્રાંત.
સકલ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।
अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ १२८ ॥

એકજ હોયે તેહનો, પ્રશમપરાયણ માર્ગ;
અવસ્થાભેદ છતાં યથા, સાગરમાં તીરમાર્ગ. ૧૨૮

અર્થ:—અને તેઓનો શમપરાયણ માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એકજ છે, સમુદ્રમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ.

વિવેચન

અને એવા તે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો એટલે કે પરમતત્ત્વવેદીઓનો માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એક જ છે,-સાગરમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની પેઠે ઉપરમાં જેનું સ્પષ્ટ લક્ષણ કહ્યું, એવા સાચા ભવવિરક્ત વૈરાગ્યવાસિત સંવેગી

वृत्तिः—**एक एव तु मार्गोऽपि**-અને માર્ગ પણ એકજ, ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એકજ છે, **तेषां**-તેઓનો, એટલે કે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો, **शमपरायणः**-શમપરાયણ, શમનિષ્ઠ, **अवस्थाभेदभेदेऽपि**-અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં,-ગુણસ્થાનકના ભેદની અપેક્ષાએ, (તેમની દશાનો ભેદ છતા), **जलधौ तीरमार्गवत्**-સમુદ્રની બાબતમાં તીરમાર્ગની જેમ, એ દૃષ્ટાંત છે. અને અહીં તે સમુદ્રથી દૂર-નિકટપણા આદિના ભેદથી અવસ્થાભેદ હોય છે. (સમુદ્રના કાંઠાના માર્ગ તે તીરમાર્ગ છે. તેમા કોઇ દૂર હોય, કોઈ નિકટ હોય, એમ ભેદ છતાં તે બધાય ' તીરમાર્ગ ' જ છે.)

મુમુક્ષુનો માર્ગ એકજ મુમુક્ષુ આત્માઓ ભવાતીત અર્થગામી અથવા પરતત્ત્વવેદી કહેવાય છે. અને તેઓનો **ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ** લક્ષણવાળો **માર્ગ** પણ **એક જ** છે. કોઇપણ પ્રકારે ચિત્તવિશુદ્ધિ કરી, આત્માને શુદ્ધ કરવો, એજ માર્ગ છે, અને તે એક જ છે, તેમાં કોઇ પણ ભેદ નથી. **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે—

"મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ"—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

મોક્ષનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ-શાંતિમાર્ગ

અને આ માર્ગ **શમપરાયણ** છે—શમનિષ્ઠ છે: (૧) **શમ** એટલે નિષ્કષાય આત્મપરિણતિ, રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. 'મોહ-ક્ષોભરહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમ× કહેવાય છે.' આ માર્ગમાં શમની પ્રાપ્તિ કરવી, શમપરાયણ થવું, એજ એક નિષ્ઠા છે—છેવટની નિતાંત સ્થિતિ છે, એજ અંતિમ સાધ્ય છે. (૨) અથવા **શમ** એટલે સામ્ય; યથાવસ્થિત આત્મગુણને પામવું-જેમ છે તેમ આત્મગુણની સમાન થવું તે સામ્ય છે. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને '**वत्थुसहावो धम्मो**' એ લક્ષણ પ્રમાણે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ચારિત્ર એટલે '**स्वरूपे चरणं चारित्रं**' એ લક્ષણ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ચરવું, આત્મસ્વરૂપમાં વર્ત્તવું, તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર, ધર્મ, સામ્ય, સમ, શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થવું એજ શમનિષ્ઠ માર્ગ છે. (૩) અથવા **શમ** એટલે શાંતિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિની શાંતિ થવી તે શમ છે. પરભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં આવવું તેનું નામ શાંતિ છે, અને તેજ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા **શાંતિ માર્ગ** છે. આ શાંતિમાર્ગનું

શાંતિમાર્ગ અત્યંત હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાજ્ઞાની યોગીશ્વર શ્રીમાન્ **આનંદઘનજીએ** શ્રી **શાંતિનાથજીના** સ્તવનમાં સંક્ષેપમાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં શ્રી **આનંદઘનજી** ભગવાનને સાક્ષાત્ હાજરાહજૂર દેખતા હોય એમ તેમની સાથે ગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતાં પૂછે છે—

"**શાંતિજિન**! એક મુજ વિનતિ, સુણો ત્રિભુવન રાય રે;
શાંતિ સ્વરૂપ કિમ જાણીએ? કહો કિમ મન પરખાય રે?....શાંતિ૦"

× "चारित्तं खलु धम्मो धम्मो जो सो समोत्ति णिद्दिट्ठो।
मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो हु समो॥"
—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

ત્યારે ભગવાન્ તેનો જવાબ આપે છે કે-જેને આવા પ્રશ્નનો અવકાશ છે એવા હે આનંદઘન! ત્હારા આત્માને ધન્ય છે! તું મનમાં ધીરજ ધરીને સાંભળ! હું તને શાંતિસ્વરૂપ જેમ પ્રતિભાસ્યું છે તેમ કહું છું:

"ધન્ય તું આતમ જેહને, એહવો પ્રશ્ન અવકાશ રે;
ધીરજ મન ધરી સાંભળો, કહું શાંતિ પ્રતિભાસ રે....શાંતિ૦"

૧. અવિશુદ્ધ ને સુવિશુદ્ધ જે જે ભાવો ભગવાન્ જિનવરે-પરમ વીતરાગદેવે કહ્યા છે, તે તેમજ અવિતથ્ય અર્થાત્ અત્યંત સાચા જાણીને સદ્દહે, શ્રદ્ધે, દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માન્ય કરે, તે શાંતિપદની પ્રથમ સેવા છે, શાંતિમાર્ગનું પ્રથમ પદ-પગથિયું છે.

૨. અને આગમના પરમાર્થ રહસ્યને ધારણ કરનારા, સમ્યક્ત્વવંત અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની, સારભૂત એવી સંવર ક્રિયા કરનારા, જ્ઞાનીઓના સનાતન મોક્ષમાર્ગના સંપ્રદાયને અનુસરનારા, સદાય અવંચક, સર્વથા ઋજુ-સરલ, અને શુદ્ધ આત્માનુભવના આધારરૂપ એવા સદ્ગુરુનું જે સેવન તે શાંતિપદની સેવાનું પરમ અવલંબન છે. તેમજ અન્ય પણ શુદ્ધ આલંબન આદરવા ને બીજી બધી જંજાલ છોડી દેવી, તથા સર્વ તામસી વૃત્તિઓ પરિહરી સુંદર સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ ભજવી,-એ શાંતિ સ્વરૂપને પામવાનો માર્ગ છે.

"ભાવ અવિશુદ્ધ સુવિશુદ્ધ જે, કહ્યા જિનવર દેવ રે;
તે તેમ અવિતથ્થ સદ્દહે, પ્રથમ એ શાંતિપદ સેવ રે....શાંતિ૦
આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે....શાંતિ૦
શુદ્ધ આલંબન આદરે, તજી અવર જંજાલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ રે....શાંતિ૦"

૩. તેમજ-જેમાં ફલનો વિસંવાદ છે નહિં, અચૂકપણે જે ઇષ્ટ મોક્ષફલ આપે જ છે; જેમાં શબ્દ છે તે બરાબર અર્થ સાથે સંબંધ-સુમેળ ધરાવે છે, અર્થાત્ શબ્દનયે ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં તે તે સત્ સાધન સેવાય છે-પ્રયોજાય છે; અને જેમાં સકલ નયવાદ વ્યાપી રહે છે, અર્થાત્ સર્વ નય જેમાં અવિરોધી-અવિસંવાદીપણે એક પરમાર્થ સાધકપણે પ્રવર્તે છે, એવા શિવસાધનની-સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધનની સંધિ કરવી, એવા સમ્યક્ મોક્ષસાધન જોડવા-પ્રયોજવા, તે શિવસ્વરૂપ-મોક્ષસ્વરૂપ પરમ શાંતિમાર્ગનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે

"ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિં, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે;
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, તે શિવસાધન સંધિ રે....શાંતિ૦"

૪. આત્મપદાર્થને વિરોધ ન આવે એવો વિધિ-પ્રતિષેધ કરી, મહાજને ગ્રહેલો એવો આત્માનો ગ્રહણવિધિ આદરવો,-એ આગમમાં કહેલો શાંતિમાર્ગનો બોધ-ઉપદેશ છે.

૫. દુષ્ટ જનની સંગતિ છોડી દઈ, સુગુરુના સંતાનની સંગત કરવી, અને મુક્તિના હેતુરૂપ યોગ–સમાધિમય ચિત્તભાવને ભજવું, એ શાંતિનો સન્માર્ગ છે.

"વિધિ પ્રતિષેધ કરી આતમા, પદારથ અવિરોધ રે;
ગ્રહણ વિધિ મહાજને પરિગ્રહ્યો, ઇસ્યો આગમે બોધ રે....શાંતિ૦
દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી, ભજે સુગુરુ સંતાન રે;
યોગ સમાધિ ચિત્ત ભાવ જે, ભજે મુગતિનિદાન રે....શાંતિ૦"

૬. માન–અપમાનને સમાન જાણે, વંદક–નિંદકને સમ ગણે, કનક–પાષાણને સરખા માને, સર્વ જગતજંતુને સમ ગણે, તૃણ–મણિને તુલ્ય જાણે, મુક્તિ–સંસારને સમ ગણે,– આ ભવસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન શાંતિમાર્ગ છે.

"માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે....શાંતિ૦
સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુને ભવજલનિધિ નાવ રે....શાંતિ૦"

૭. તેમજ–આપણો આત્મભાવ જે શુદ્ધ ચેતનાધાર છે, તે જ નિજ પરિકર (પરિવાર) બીજા બધા સાથસંયોગ કરતાં સાર છે, માટે તે શુદ્ધ આત્મભાવમાં આવી તેમાં શમાઈ જવું, એ જ શાંતિસ્વરૂપ પામવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

"આપણો આતમ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ૦"

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ શમપરાયણ માર્ગનું–શાંતિ માર્ગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

"ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે શમ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨

મોક્ષનો શાંતિ-માર્ગ એક જ

સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક **શાંતિમાર્ગને** પામવાને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ એક જ છે. જેમ સાગરકાંઠાના સર્વ માર્ગ '**તીરમાર્ગ**' છે, માટે તે એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ આ સર્વ મુમુક્ષુઓના માર્ગ પણ 'ભવ–તીરમાર્ગ'–મોક્ષમાર્ગ છે, માટે તે એક જ છે. પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે માર્ગની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય. જેમ સાગરમાં કોઈ તીરમાર્ગ કાંઠાની નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે 'તીરમાર્ગ' જ છે;

તેમ કોઈ મુમુક્ષુ ભવસમુદ્રના તીરની-ભવપારની-મોક્ષની અત્યંત નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વનો માર્ગ તો એક જ 'મોક્ષમાર્ગ' છે. આમ ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ દશાવિશેષ પ્રમાણે ભલે તેઓમાં દૂર-નિકટપણાનો ભેદ હોય, તો પણ મોક્ષમાર્ગનો તો અભેદ જ છે. અર્થાત્ તે સર્વ **એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ**ના ભક્તો-આરાધકો-ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

"મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિ માર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે. અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં

"શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે. અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઇ તે ક્રિયાઓ અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો તે સૌ નિષ્ફળ છે.

"શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પામશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીંદ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે." ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨

પર તત્ત્વના કથનની ઇચ્છાથી કહે છે—

संसारातीततत्त्वं तु परं निर्वाणसंज्ञितम् ।
तद्ध्येकमेव नियमाच्छब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ १२९ ॥

ભવાતીત પર તત્ત્વ તો, નિર્વાણ કહેવાય;
તત્ત્વથી એકજ તેહ છે, શબ્દ ભેદ છતાંય, ૧૨૯

વૃત્તિઃ—**संसारातीततत्त्वं तु**-અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો, શું? તો કે-**परं**-પર, પ્રધાન, **निर्वाणसंज्ञितम्**-નિર્વાણ નામનું છે, નિર્વાણ સંજ્ઞા એની ઉપજી છે એટલા માટે, **तद्ध्येकमेव**-તે નિશ્ચયે એક જ સામાન્યથી છે, **नियमात्**-નિયમથી, નિયમે કરીને, **शब्दभेदेऽपि**-શબ્દભેદ (જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે) છતાં, **तत्त्वतः**-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી.

અર્થ:—અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો 'નિર્વાણ' સંજ્ઞાથી ઓળખાતું એવું પર તત્ત્વ છે; અને તે તો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમે કરીને એકજ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સસારાતીત–સંસારથી પર એવું પર તત્ત્વ કહ્યું, તે શું? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:–તે પર તત્ત્વ 'નિર્વાણ' એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અને તે તો સામાન્યથી નિયમે કરીને એક જ છે. નીચે કહેવામાં આવે છે એવો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી–પરમાર્થથી તે નિર્વાણ તત્ત્વ એકજ છે. ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે, પણ પરમ એવા તે નિર્વાણ તત્ત્વમાં કોઈ ભેદ છે જ નહિં. તે તત્ત્વથી પર કોઇ છે નહિં ને સર્વથી પર તે છે, તેટલા માટે તે '**પરં તત્ત્વ**' છે. કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જવાથી સંસારરૂપ દીવો ત્યાં બૂઝાઇ જાય છે–નિર્વાણ પામે છે, તેટલા માટે તે તત્ત્વને 'નિર્વાણ' નામ ઘટે છે.

એજ કહે છે—

सदाशिवः परं ब्रह्म सिद्धात्मा तथातेति च ।
शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वर्थादेकमेवैवमादिभिः ॥ १३० ॥

સદાશિવ પર બ્રહ્મ ને, સિદ્ધાત્મ તથાતા ય;
આદિ શબ્દે અન્વર્થથી, એકજ તેહ કથાય. ૧૩૦

અર્થ:—સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા, ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે ઓળખાય છે; તે અન્વર્થથી (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે) એકજ છે.

વૃત્તિ:–**सदाशिवः**—સદાશિવ, એટલે સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિ તે,–ત્રિકાલ પરિશુદ્ધિ થકી સર્વ અશિવના અભાવને લીધે, **परं**-પરમ, પ્રધાન, **ब्रह्म**-બ્રહ્મ,–તથાપ્રકારે બૃહત્ત્વ અને બૃંહકત્વવડે કરીને સદ્ભાવનું અવલંબનપણું હોવાથી, **सिद्धात्मा**–સિદ્ધ આત્મા, કૃતકૃત્ય આત્મા, નિષ્ઠિતાર્થ એમ અર્થ છે, **तथातेति च**–અને તથાતા, આકાલ એટલે સર્વકાલ તથાભાવથી, સદાકાલ તેવા પ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે, 'તથાતા' કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

" उपादाननिमित्ताभ्यामधिकारित्वता ध्रुवा । सर्वकालं तथाभावात्तथातेत्यभिधीयते ॥
विसंयोगात्मिका चेयं त्रिदुःखपरिवर्जिता । भूतकोटिः परात्यन्तं भूतार्थफलदेति च ॥ "

અર્થાત્—ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે, અને સર્વકાલ તથાભાવને લીધે તે 'તથાતા' કહેવાય છે અને આ અધિકારિત્વતા–તથાતા વિસંયોગસ્વરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત–સર્વથા રહિત એવી છે; તે પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંત ભૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. ઇત્યાદિ **शब्दैः**:–શબ્દોથી, **तत्**–તે નિર્વાણ, **उच्यते**–કહેવાય છે, ઓળખાય છે, **अन्वर्थात्**–અન્વર્થથી, અર્થને અનુસરતા, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, ઉક્ત નીતિથી, **एकमेव**–તે એકજ હોઇ, **एवमादिभिः** એ આદિ શબ્દોથી

વિવેચન

"શબ્દ ભેદ ઝઘડો કિશ્યોજી, જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક....મનમોહન૦"–શ્રીયો. દ. સ. ૪-૨૧

તે પરમ 'નિર્વાણુ' નામના તત્ત્વને જે જૂદે જૂદે નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેનો પરમાર્થ જોતાં કાંઇ અર્થભેદ નથી. તે ભિન્ન ભિન્ન નામોમાંથી કેટલાક અત્ર બતાવ્યાં છેઃ (૧) સદાશિવ, (૨) પરંબ્રહ્મ, (૩) સિદ્ધાત્મા, (૪) તથાતા. પરમાર્થથી તે નામોનું એકપણું આ પ્રકારે—

સદાશિવ—કોઇ તેને 'સદાશિવ' કહે છે. આ 'સદાશિવ' એટલે સદાય શિવ, સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિં તે. ત્રણે કાળને વિષે સર્વથા પરિશુદ્ધિ વડે કરીને સર્વ અશિવના–અકલ્યાણુના અભાવને લીધે આને 'સદાશિવ' નામ બરાબર ઘટે છે. કારણ કે શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ** હોવાથી, આ 'નિર્વાણુ' સદા શિવસ્વરૂપ–કલ્યાણુસ્વરૂપ–મંગલસ્વરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણુનું–મંગલનું ધામ છે, શંકર સ્વરૂપ અર્થાત્ શમ–આત્મસુખકર સ્વરૂપ છે.

"શિવશંકર જગદીશ્વરૂ રે, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના૦"—શ્રી આનંદઘનજી

પરંબ્રહ્મ—વળી એ 'પરંબ્રહ્મ' નામથી ઓળખાય છે. પરં એટલે પરમ, પ્રધાન. અને તથા પ્રકારે બૃહત્ત્વ–બૃંહકત્વથી સદ્ભાવ અવલંબનપણાને લીધે તે 'બ્રહ્મ' છે. બૃહત્ત્વ એટલે જગતમાં અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ કરતાં જેનું બૃહત્પણું–મહત્પણું છે તે બ્રહ્મ. અથવા બૃંહકત્વ એટલે આત્મગુણુનું અત્યંત વૃદ્ધિંગતપણું–અત્યંત પુષ્ટપણું જ્યાં વર્તે છે તે બ્રહ્મ. આવા બૃહત્ત્વ–બૃંહકત્વ વડે કરીને જ્યાં આત્મસ્વરૂપના સદ્ભાવનું અવલંબન છે, અર્થાત્ જ્યાં શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું વિદ્યમાનપણું વર્તે છે, જે **સહજાત્મસ્વરૂપ** છે, તે 'પરં બ્રહ્મ' છે.

"બ્રહ્મ શબ્દ બૃહ્–બૃંહ્ (વધવું, to grow) એ ઉપરથી થયો છે, એમ મનાય છે. અને એ રીતે જોતાં વિશ્વની વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઇ શકે છે, રહસ્ય સમજાય છે, એ આન્તર તત્ત્વનું નામ 'બ્રહ્મ' છે. × × × પણ બ્રહ્મ શબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ–જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે–તે વિચારતાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ ફલિત થઇ શકે છે. અતિ પ્રાચીન સમયથી–ઋક્ સંહિતાના સમયથી–બૃહત્ શબ્દ વિશાળ, મ્હોટું, અનવચ્છિન્ન એ અર્થમાં વપરાય છે, અને એ શબ્દ બ્રહ્મ શબ્દનો સહોદર છે, તેથી બ્રહ્મ એટલે અનવચ્છિન્ન વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે."

—પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.

સિદ્ધાત્મા—તેને સિદ્ધાત્મા નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આત્મા સિદ્ધ છે, જેણે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે સિદ્ધાત્મા જેનો આત્મા કૃતકૃત્ય છે, જેને કાંઇ કર્ત્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી તે સિદ્ધાત્મા. જે નિષ્ઠિતાર્થ છે અર્થાત્ જેના સર્વ અર્થની નિષ્ઠા–છેવટની હદ પ્રાપ્ત થઇ છે, એટલે કે જેના સર્વ અર્થ–પ્રયોજન સિદ્ધ થયા છે, તે સિદ્ધાત્મા આમ જેણે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે, નિષ્પન્ન કર્યું છે, એવા **સહજાત્મસ્વરૂપ** સ્વામી **શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ** તે સિદ્ધાત્મા છે.

" येनात्माबुध्यतात्मैव परत्वेनैव चापरम् ।
अक्षयानन्तबोधाय तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ "

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક.

" સકળ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;
આતમગુણની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ.
....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે
અચળ અબાધિત હો જે નિ:સંગતા, પરમાતમ ચિદ્રૂપ;
આતમભોગી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણ એ રૂપ....સ્વામી૦—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથાતા—વળી કોઇ તેને 'તથાતા' નામથી ઓળખે છે. આકાલ એટલે કે સર્વકાલ તથાભાવ વડે કરીને તે તથાતા કહેવાય છે; સદાકાળ તથાપ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે તે 'તથાતા' છે. જેનુ શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ** જેમ છે તેમ શાશ્વત વર્ત્તે છે, તે તથાતા છે તે માટે કહ્યું છે કે—

ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિતા ધ્રુવ છે–નિશ્ચલ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને તેના હાથમાં છે, તેને આધીન છે. ઉપાદાન આત્મા છે અને તેને પ્રગટ કરનાર નિમિત્ત પણ શુદ્ધ આત્માજ છે. એટલે તેનુ સ્વસ્વરૂપનું અધિકારીપણું, સ્વામીપણું, ઇશ્વરપણું, સત્તાધીશપણું ધ્રુવ છે, અચલ છે, કદી ન ફરે એવું છે. શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપનું** ઉપાદાન પણ તે જ છે, ને નિમિત્ત પણ તે જ છે.

આ '**તથાતા**' વિસંયોગાત્મિકા છે, અને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત છે સર્વ અન્ય ભાવનો જ્યા વિસંયોગ છે, અર્થાત્ સમસ્ત પર ભાવનો જ્યાં વિયોગ થયો છે, વિશ્લેષ થયો છે, પરમાણુ માત્ર પણ કર્મનો જ્યાં સ્પર્શ રહ્યો નથી, કેવલ શુદ્ધ આત્માજ જ્યા વર્ત્તે છે, એવી આ તથાતા વિસંયોગાત્મિકા છે–વિસંયોગસ્વરૂપ છે. અને એટલા માટેજ શારીરિક, માનસિક ને વાચિક દુઃખથી, અથવા આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ

તાપથી, અથવા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ને આધિભૌતિક એ ત્રિવિધ દુઃખથી તે પરિ- વર્જિત છે, સર્વથા રહિત છે.

"સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ લહ્યું,
શુદ્ધ આત્મિક આનંદપદ સંગ્રહ્યું....
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ "—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી આ તથાતા પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંતપણે ભૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. પ્રાણી- ઓની-ભૂતોની પરમ કોટિરૂપ-ઉચ્ચતમ વર્ગરૂપ જે છે તે પરા ભૂતકોટિ છે, અર્થાત્ જે પરમાત્મસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ** છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના આત્મા છે, તે તથાતા છે.

"જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;
અતીંદ્રિય ગુણગણમણિ આગરુ, ઇમ પરમાતમ સાધ.
સુગ્યાની ! સુમતિ ચરણકજ આતમ અરપણા. "—શ્રી આનંદઘનજી

અને તે ભૂતાર્થ ફલ-પરમાર્થ ફલ આપનાર છે; અર્થાત્ ખરેખરૂં સત્ય ફલ, મોક્ષરૂપ પરમાર્થસત્ ફલ આપે છે તથાતાની અર્થાત્ શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ** પરમ પ્રભુજીની- પરમાત્માની સેવા-ભક્તિ તથાતારૂપ નિર્વાણ ફલ અવશ્ય આપનારી છે. આમ તથાતાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર કહ્યું છે, તે શ્લોક શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજીએ** સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ટાંકેલ છે, તેનો ભાવાર્થ અત્ર કંઇક વિચાર્યો છે.

નિર્વાણતત્ત્વ એક જ

ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે નિર્વાણને અન્વર્થથી એટલે કે શબ્દને બરાબર અનુસરતા અર્થ પ્રમાણે તે તે નામ આપેલ છે એ આદિ શબ્દોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ એક જ છે, નામભેદ માત્ર છે, અર્થભેદ નથી. કારણ કે શુદ્ધ **સહજાત્મ- સ્વરૂપ** એવું તે નિર્વાણ, આપણે જોયું તેમ, સદા શિવસ્વરૂપ હોવાથી સદાશિવ છે, પરમ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મ છે, શુદ્ધ આત્મ- સિદ્ધિના નિષ્પન્નપણાથી સિદ્ધાત્મા છે, સહજાત્મસ્વરૂપપણે શાશ્વત સ્થિતિથી તથાતા છે. ઇત્યાદિ અર્થને અનુસરતા અન્ય અન્ય નામોથી પણ તેનું અભેદ સ્વરૂપ જ પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત થાય છે; તેનો પરમાર્થ જે સમજે, તે **આનંદઘન અવતારને** પામે છે.

"એમ અનેક અભિધા ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલના૦
જે જાણે તેહને કરે રે, આનંદઘન અવતાર....લલના૦ "—શ્રી આનંદઘનજી

તે કેવું છે ? તે કહે છે—

तल्लक्षणाविसंवादान्निराबाधमनामयम् ।
निष्क्रियं च परं तत्त्वं यतो जन्माद्ययोगतः ॥ १३१ ॥

લક્ષણ અવિસંવાદથી, નિરાબાધ નીરોગ;
ને નિષ્ક્રિય પર તત્ત્વ તે, જન્માદિને અયોગ. ૧૩૧

અર્થ:—તે નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે, તે પરમ તત્ત્વ નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું છે; કારણ કે જન્મ આદિનો અયોગ છે.

વિવેચન

"અવ્યાબાધ અગાધ, આતમસુખ સંગ્રહો હો લાલ"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે નિર્વાણ તત્ત્વ કહ્યું, અને તેના વાચક જે વિવિધ નામ કહ્યા, તેના લક્ષણમાં અવિસંવાદ છે, સંવાદ–મળતાપણું છે, તેમાં વિસંવાદ–અણુરાપણું નથી, તેથી કરીને તે એકસ્વરૂપ છે કારણ કે–'નિર્વાણ' એટલે શું? (૧)

નિર્વાણ સ્વરૂપ

નિર્વાણ એટલે બૂઝાઈ જવું, શાંત થઈ જવું, નિર્વૃત્તિ પામવી તે. જેમ તેલ હોય ત્યાંસુધી દીવો બળે છે, તેલ ખૂટી જાય એટલે તે તરત બૂઝાઈ જાય છે–નિર્વાણ પામે છે; તેમ જ્યાંસુધી કર્મરૂપ તેલ હોય ત્યાંસુધી સંસારનો દીવો બળ્યા કરે છે, પણ જેવું કર્મરૂપ તેલ ખૂટયું કે તરત તે સંસાર–દીપક બૂઝાઈ જાય છે, હોલવાઈ જાય છે, નિર્વાણ પામે છે. આમ જ્યાં સંસાર–દીપક બૂઝાઈ જાય છે–નિર્વાણ પામે છે, તે પદ નિર્વાણપદ છે. (૨) અથવા નિર્વાણ એટલે શાંતિ, શાંત થઈ જવું તે. જ્યાં સર્વ સંસારભાવ શાંત થઈ જાય છે, સર્વ પરભાવ–વિભાવ વિરામ પામે છે, તે નિર્વાણ છે. આત્મા જ્યાં સ્વ સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થાય છે, નિસ્તરંગ સમુદ્રની જેમ પરમ શાંત થઈ સ્વ **સહજાત્મસ્વરૂપ**માં શમાઈ જાય છે, તે પરમ શાંતિસ્વરૂપ એવું પદ તે નિર્વાણ છે. (૩) અથવા જ્યાં સર્વ વૃત્તિઓનો સંક્ષય થયો છે, અર્થાત્ સર્વ સંસાર-વૃત્તિઓ જ્યાં નિવૃત્ત થઈ છે, નિર્વૃત્તિ પામી ગઈ છે, અને કેવલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જ વર્ત્તનારૂપ વૃત્તિ જ્યાં વર્તે છે, અર્થાત્ **શુદ્ધ આત્મપદરૂપ** સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં નિરંતર રમણતા છે,–તે નિર્વૃતિપદ અથવા નિર્વાણ છે. અને ઉપરમાં જે **સદાશિવ** વગેરે શબ્દનો પરમાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો, તે તત્ત્વથી વિચારતાં, જેવો નિર્વાણનો અર્થ છે, તેવોજ તે તે શબ્દનો

वृत्तिः—**तल्लक्षणाविसंवादात्**-તેના–નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે. એ જ કહે છે–**निराबाधं**-નિરાબાધ, '**निर्गतं आबाधाभ्य**'–આ બાધાઓથી નિર્ગત–બહાર નીકળી ગયેલ (લેશ પણ બાધા જ્યા નથી એવું) **अनामयं**-અનામય, જ્યાં દ્રવ્ય–ભાવ રોગ અવિદ્યમાન છે એવું, **निष्क्रियं च**-અને નિષ્ક્રિય છે, નિબંધનના–કારણના અભાવે કર્તવ્યના અભાવથકી નિષ્ક્રિય છે. **परं तत्त्वं**-એવંભૂત તે પરં તત્ત્વ, **यतो**-જે કારણ થકી, **जन्माद्ययोगतः**—જન્મ, જરા, મરણના અયોગ થકી.

અર્થ છે, માટે નિર્વાણના લક્ષણમાં અને સદાશિવ આદિના લક્ષણમાં વિસંવાદ નથી, અવિસંવાદરૂપ એકતા છે. અર્થાત્ નિર્વાણ, સદાશિવ આદિ એકતત્ત્વરૂપ છે, એક જ છે, એમ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયું.

અને આમ એક એવું આ નિર્વાણતત્ત્વ કેવું છે? તો કે નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે તે આ પ્રકારે-(૧) **નિરાબાધ**—સર્વ અબાધાઓમાંથી તે બહાર નીકળી ગયેલું છે; આબાધા અર્થાત્ લેશમાત્ર બાધાથી પણ તે રહિત છે, **અવ્યાબાધ સ્વરૂપ** છે. અને આવું અવ્યાબાધ સ્વરૂપ તે પદ હોવાથી, ત્યાં એકાંતિક, આત્યંતિક, સહજ, સ્વાધીન એવું અનુપમ અવ્યાબાધ આત્મસુખ નિરંતર અનુભવાય છે. (૨) **નિરામય**-આમય એટલે કોઇપણ જાતના દ્રવ્ય-ભાવરોગનો ત્યાં અભાવ છે. દેહનો અભાવ છે, એટલે શરીર સંબંધી કોઇપણ દ્રવ્ય રોગનો ત્યાં સંભવ જ નથી. અને આત્માની અત્યંત પરિશુદ્ધિ વર્ત્તે છે, એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવરોગનો પણ બીલકુલ અભાવ છે. આમ દ્રવ્યથી ને ભાવથી આ પદ નિરામય, નીરોગી છે, અને અત્રે આત્માનું પરમ ભાવ આરોગ્ય, **સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ પરમ સ્વાસ્થ્ય** વર્ત્તે છે. (૩) **નિષ્ક્રિય** છે. નિબંધનનો કારણનો અભાવ છે, એટલે કાર્યનો અભાવ છે. અત્રે સર્વ કર્મનો નિઃશેષ નાશ થઇ ગયો હોવાથી કર્મરૂપ પ્રેરક કારણ નથી, એટલે કાંઇ કર્ત્તવ્ય પણ રહ્યું નથી. કારણ હોય તો કાર્ય હોય, કારણ ન હોય તો કાર્ય પણ ન હોય, એ સનાતન સામાન્ય નિયમ છે. આમ તે નિષ્ક્રિય છે.

"એકાંતિક આત્યતિકો સહજ અકૃત સ્વાધીન હો જિનજી!
નિરુપચરિત નિર્દ્વંદ્વ સુખ, અન્ય અહેતુક પીન હો જિનજી!
"શુદ્ધ પરિણામતા, વીર્ય કર્ત્તા થઇ, પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો."—શ્રી દેવચંદ્રજી

"દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવું નિરાબાધ, નિરામય, ને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે, કારણ કે જન્મ જરા-મરણનો ત્યાં અયોગ છે, સર્વથા અભાવ છે. એટલે સર્વ દુઃખોનો ત્યાં આત્યંતિક અભાવ છે, કારણ કે '**જન્મ-જરા ને મૃત્યુ**' એ જ '**મુખ્ય દુઃખના હેતુ**' છે. અને '**કારણ તેના બે કહ્યા,**' '**રાગ દ્વેષ અણહેતુ.**' પણ અત્રે તો મુખ્ય દુઃખહેતુ આ જન્માદિ નથી, અને તેના કારણ રાગદ્વેષનો પણ સર્વથા અભાવ છે. એટલે જ આ નિર્વાણરૂપ પરમ પદમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધાનો, રોગનો અને સંસરણરૂપ ક્રિયાનો-સંસારનો સર્વથા અસંભવજ છે.

ઐદંપર્ય (તાત્પર્ય) કહે છે—

ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नसंमोहेन तत्त्वतः
प्रेक्षावतां न तद्भक्तौ विवाद उपपद्यते ॥ १३२ ॥

અસંમોહથી તત્ત્વથી, જાણ્યે તત્ત્વ આ ઉક્ત;
તસ ભક્તિમાં વિવાદ ના, બુદ્ધિવંતને યુક્ત. ૧૩૨

અર્થ:—આ નિર્વાણ તત્ત્વ અસંમોહે કરીને તત્ત્વથી જાણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને (વિચારવંતોને) તેની ભક્તિ બાબતમાં વિવાદ ઘટતો નથી.

વિવેચન

આવું જે નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું પરમ **નિર્વાણતત્ત્વ** ઉપરમાં વર્ણવ્યું, તેનું સ્વરૂપ **અસંમોહ બોધવડે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી** જાણવામાં આવ્યે, સમ્યક્ પરિચ્છેદ કરવામાં આવ્યે, વિચારવાન જીવોને તેની ભક્તિના વિષયમાં વિવાદ ઘટતો નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદનો અભાવ છે. નહિં તો જો વિવાદ કરવામાં આવે તો પ્રેક્ષાવંતપણાને-વિચારવંતપણાને વિરોધ આવે જે સુજ્ઞ વિચારક જનો છે, તે તો નિરંતર તત્ત્વ ભણી જ દૃષ્ટિ રાખે છે. તત્ત્વ જો અભેદ હોય તો પછી તેની ભક્તિ-આરાધના વિધિમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય, તો પણ તેની તેઓ બીલકુલ પરવા કરતા નથી. **સાધ્ય** જો એક છે, તો તેના **સાધક સાધન** ગમે તે હોય, તેના પ્રત્યે તેઓ દુર્લક્ષ્ય કરે છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ સાધ્યરૂપ મધ્યબિંદુ પ્રત્યે જ દોરી જતા વિવિધ સાધનમાર્ગો પ્રત્યે તેઓ કટાક્ષદૃષ્ટિએ જોતા નથી. દાખલા તરીકે-નાગપુર જવું હોય, તો જૂદી જૂદી દિશામા આવેલા મુંબઇ, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે શહેરોથી ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ત્યા પહોંચી શકાય, પણ ઇષ્ટ મધ્યબિંદુ એક જ છે. તેમ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સંપ્રદાયવાળાઓ નિર્વાણ તત્ત્વને માન્ય કરી ભલે તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આરાધતા હોય, પણ તેઓનુ ઇષ્ટ લક્ષ્ય સ્થાન જો એક જ છે; તો પછી તેની ભક્તિ બાબતમાં કોઇ વિવાદનો અવકાશ રહેતો નથી. એટલે તત્ત્વગ્રાહી દૃષ્ટિવાળા સુજ્ઞજનો તે તે સાધનધર્મના મિથ્યા ઝઘડામાં પડતા નથી, કારણ કે સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જેઓને નિર્વાણ તત્ત્વનુ પૂરેપૂરૂ ભાન છે, તેઓ તો કદી પરસ્પર ઝઘડે જ નહિં; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પરમ આરાધ્ય એવા તે ઇષ્ટ નિર્વાણ પદને જે અન્ય કોઇ ભક્તિથી આરાધતા હોય, તે સર્વને પોતાના **સાધર્મિક** જ માને, સ્વધર્મબંધુ જ ગણે. પણ નિર્વાણતત્ત્વનુ જેને ભાન નથી, એવા અજ્ઞાનીઓ પોતે તેથી અત્યત દૂર છતાં, તે

વૃત્તિઃ—ज्ञाते-પરિચ્છિન્ન થયે, निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्-આ એવંભૂત નિર્વાણ તત્ત્વ, असंमोहेन-અસંમોહરૂપ બોધથી, तत्त्वतः-પરમાર્થથી. શું ? તો કે-प्रेक्षावतां-બુદ્ધિમંતોને, न तद्भक्तौ-નથી તેની ભક્તિમા, નિર્વાણ તત્ત્વની સેવા બાબતમા, શું ? તો કે विवाद उपपद्यते-વિવાદ ઘટતો-તત્ત્વજ્ઞાનમા ભેદના અભાવને લીધે,-નહિં તો પ્રેક્ષાવંતપણાને વિરોધ આવે, એટલા માટે.

નિર્વાણ તત્ત્વની આરાધના બાબત પરસ્પર ઝઘડે છે, એ મહાઆશ્ચર્ય છે! એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની શૂન્યતાનો જ દોષ છે. મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** દર્શન-પ્રભાવક **શ્રી મોક્ષમાળા** ગ્રંથમાં અત્યંત મનનીય એવું પરમ સત્ય જ ભાખ્યું છે કે—

"**મહાવીર** ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે વર્ત્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઇ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઇ ગઇ છે, ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યાં છે. એક લૌકિક કથન છે કે 'સો શાણે એક મત,' તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી, માટે તત્ત્વાવબોધ પરમ આવશ્યક છે."—શ્રી મોક્ષમાળા.

ઉપરમાં જે વિવર્યું, તે ઉપરથી આટલું **તાત્પર્ય** ફલિત થાય છે કે-તે **નિર્વાણ-તત્ત્વને** સમ્યક્પણે જાણનારા વિવેકી વિવાદ કરે નહિ, અને વિવાદ કરે તે વિવેકી નહિં. સુજ્ઞેષુ કિં બહુના?

। इति परंतत्त्वाभेद मार्गान्तराधिकारः ।

सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् ।
आसन्नोऽयमृजुर्मार्गस्तद्भेदस्तत्कथं भवेत् ॥ १३३ ॥

સર્વજ્ઞપૂર્વક આ વળી, નિયમથી જ છે સ્થિત;
નિકટ આ ઋજુ માર્ગ તો, તેનો ભેદ શી રીત? ૧૩૩

અર્થ:—અને કારણ કે આ નિર્વાણ તત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક નિયમથી જ સ્થિત છે. અને નિર્વાણને સમીપ એવો આ સર્વજ્ઞરૂપ માર્ગ ઋજુ-સરલ છે, તો પછી તેનો ભેદ કેમ હોય?

વૃત્તિઃ—**सर्वज्ञपूर्वकं चैतद्**-અને સર્વજ્ઞપૂર્વક આ-નિર્વાણ નામનું અધિકૃત તત્ત્વ, **नियमादेव यत्स्थितम्**-કારણ કે નિયમથી જ સ્થિત છે,-અસર્વજ્ઞને નિર્વાણની અનુપપત્તિને લીધે. **आसन्नोऽयम्**-નિર્વાણને આસન્ન-સમીપનો, આ સર્વજ્ઞ લક્ષણવાળો, **ऋजुर्मार्गः**-ઋજુ-અવક્ર, માર્ગ-પંથ, **तद्भेदः**-સર્વજ્ઞ ભેદ,-મતભેદરૂપ લક્ષણવાળો, **तत्** તેથી, **कथं भवेत्**-કેમ હોય? ન જ હોય.

વિવેચન

"ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આ પ્રસ્તુત નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વક હોય, એમ સ્થિતિ છે, કારણ કે અસર્વજ્ઞને કદી નિર્વાણ ઘટે જ નહિં, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થયા વિના નિર્વાણ પામે જ નહિં એવો નિયમ છે. એટલે સર્વજ્ઞપણું એ નિર્વાણ પૂર્વેની અવિનાભાવી આવશ્યક સ્થિતિ છે, સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણ પામે, એ નિયમમાં ત્રણે કાળમાં ફેરફાર થાય એમ નથી, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત સ્થિત છે. આમ આ સર્વજ્ઞપણું નિર્વાણને અત્યંત નિકટની સ્થિતિરૂપ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ ઋજુ છે, સરલ-સીધો છે, વક્ર-વાંકાચૂકો નથી, એટલે તે એકરૂપ જ છે. આવા અભેદરૂપ સર્વજ્ઞ માર્ગમાં મતભેદરૂપ સર્વજ્ઞભેદ કેમ હોય વારુ? ન જ હોય, ન જ હોય અને સર્વજ્ઞમાં ભેદ જો નથી જ, તો પછી તેના આરાધક ભક્તોમાં કેમ ભેદ હોઇ શકે? ન જ હોય, ન જ હોય, એ આ ઉપરથી વિશેષે કરીને પૂરવાર થયું, સંસિદ્ધ થયું.

સર્વજ્ઞપૂર્વક નિર્વાણ

તાત્પર્ય કે સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય, એમ નિયમથી સિદ્ધ છે. એટલે નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ જો કોઇ હોય તો તે સર્વજ્ઞ છે, અને મોક્ષનો નિકટમાં નિકટ જો કોઇ માર્ગ હોય તો તે સર્વજ્ઞદશા છે. આ માર્ગ ઋજુ-સરલ છે, સીધો છે, વાંકોચૂકો નથી; અને જે સીધો સરલ માર્ગ હોય તે એક જ હોય; કારણ કે કોઇ અમુક સ્થળે જવાનો સીધો-સીધી લીટીએ જતો (Straight-line) માર્ગ એક જ હોય, વાંકાચૂકા-આડા-અવળા માર્ગ અનેક હોય, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે; તેમ મોક્ષ પ્રત્યે સીધો લઈ જતો આ સર્વજ્ઞતારૂપ ઋજુ માર્ગ એક જ છે. આવા નિર્વાણને નિકટમાં નિકટના સરલ સર્વજ્ઞમાર્ગને ભજવું, તે નિર્વાણનો નિકટતમ માર્ગ છે, અને તેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી તેને ભજનારા સાચાઆરાધક ભક્ત જનોમાં કેમ ભેદ હોઇ શકે વારુ?

તો સર્વજ્ઞ-ભક્તમાં ભેદ કેમ?

"આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્ત્તમાનમાં હોય;
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિં કોય."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા-સારાંશ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા બાબત અત્રે જે યુક્તિઓ-દલીલો બતાવી, તેનો સાર આ પ્રમાણે-(૧) પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદ છતાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞ

તત્ત્વથી એક છે; અને તેનો વિશેષ સંપૂર્ણપણે અસર્વદર્શીને ગમ્ય નથી. એટલે સામાન્યથી તે સર્વજ્ઞને નિર્દંભપણે યથાશક્તિ તેના આજ્ઞાપાલનપૂર્વક જે કોઇ માનતા હોય તે સર્વ તુલ્ય જ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞભક્તો એક જ છે—જેમ એક રાજાના અનેક સેવકો તેના એક ભૃત્યવર્ગમાં જ ગણાય છે. તેમ (૨) દેવોની ભક્તિ ચિત્ર–અચિત્ર બે પ્રકારની છે. તેમાં સંસારી દેવ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર, અને સંસારાતીત અર્થ–પર તત્ત્વ–મુક્ત દેવની ભક્તિ અચિત્ર છે. એટલે તે એક મુક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન ઇચ્છનારા મુમુક્ષુ જોગીજનોનો માર્ગ એકજ છે. (૩) તે મુમુક્ષુઓનો માર્ગ એક જ–શમપરાયણ એવો છે, અને તે સાગરમાં કાંઠાના માર્ગની પેઠે અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં એક જ છે. (૪) નિર્વાણ નામનું પરં તત્ત્વ નામભેદ છતાં એકજ છે. સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ યથાર્થ નામોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ સ્વરૂપથી એકજ છે આવું નિર્વાણ તત્ત્વ નિરાબાધ, નિરામય, નિષ્ક્રિય ને જન્મમરણાદિ રહિત એવું એકસ્વરૂપ છે. આ નિર્વાણતત્ત્વને જાણનારા ને માનનારા મુમુક્ષુ યોગીઓ વિવાદ કેમ કરે ? (૫) આ નિર્વાણતત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક છે. સર્વજ્ઞત્વ જ એને પામવાનો ઋજુ અને નિકટ એવો એકજ માર્ગ છે, તેના વિના તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી. આમ **એકસ્વરૂપ નિર્વાણનો સર્વજ્ઞત્વરૂપ માર્ગ પણ એકજ છે,** તો પછી સર્વજ્ઞમાં ભેદ કેમ હોય ? અને તેમા ભેદ ન હોય તો તે સર્વજ્ઞના સાચા ભક્ત એવા મુમુક્ષુ જોગીજનોમાં પણ ભેદ કેમ હોય ?

। इति सर्वज्ञतत्त्वाभेदप्रतिष्ठापको महाधिकारः ।

ભિન્ન સર્વજ્ઞદેશના અભેદ અધિકાર

દેશનાભેદ કેમ છે ? એમ આશંકીને કહે છે—

चित्रा तु देशनैतेषां स्याद्विनेयानुगुण्यतः ।
यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥ १३४ ॥

વૃત્તિઃ—चित्रा तु-વળી ચિત્ર નાના પ્રકારની, **देशना**-દેશના, 'આત્મા નિત્ય છે,' અને 'અનિત્ય છે,' ઇત્યાદિરૂપે, **एतेषां**-એઓની,-કપિલ, સુગત આદિ સર્વજ્ઞોની, **स्याद्**-હોય, **विनेयानुगुण्यतः**-તથાપ્રકારના વિનેયોના–શિષ્યોના આનુગુણ્યથી–અનુકૂળપણાને લીધે. કાલાન્તર અપાયથી બીરુ એવા શિષ્યને આશ્રીને પર્યાયને ઉપસર્જન-ગૌણ કરતી એવી **દ્રવ્યપ્રધાન નિત્ય દેશના;** અને ભોગઆસ્થાવંતને આશ્રીને દ્રવ્યને ઉપસર્જન કરતી એવી **પર્યાયપ્રધાન અનિત્ય દેશના.** અને તેઓ અન્વય–વ્યતિરેકવાળી વસ્તુના જાણનારા ન હોય એમ નથી, કારણ કે તો તો સર્વજ્ઞપણાની અનુપપત્તિ હોય, (સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિં) એવા પ્રકારે દેશના તો તથાપ્રકારે ગુણદર્શનથી અદુષ્ટ જ છે-નિર્દોષ જ છે. તે માટે કહ્યું-**यस्मादेते महात्मानः**-કારણ કે આ મહાત્માઓ, સર્વજ્ઞો. શું ? તો કે-**भवव्याधिभिषग्वराः**-ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો છે. સંસારવ્યાધિના વૈદ્યોમાં પ્રધાન છે.

ચિત્ર દેશના એહની, શિષ્ય આનુગણ્ય કાજ;
કારણ એહ મહાત્મ તો, ભવવ્યાધિ વૈદ્યરાજ. ૧૩૪

અર્થ:—પરંતુ એઓની ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારની દેશના તો શિષ્યોના આનુગુણ્યથી-અનુકૂળપણાથી હોય; કારણ કે આ મહાત્માઓ ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો છે.

વિવેચન

"જે ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ત્યારે હવે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો ઉપરમાં પ્રતિપાદન કર્યું તેમ સર્વજ્ઞોનો અભેદ છે, તો પછી એઓની દેશના ચિત્ર-વિચિત્ર કેમ છે? જૂદા જૂદા પ્રકારની કેમ છે? તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે આ કપિલ, બુદ્ધ આદિ સર્વજ્ઞોની દેશના તથાપ્રકારના શિષ્યોના આનુગુણ્યથકી-અનુકૂળપણાથકી ચિત્ર એટલે કે જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવી સંભવે છે; કારણ કે આ મહાત્માઓ ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો છે, સંસાર રોગના વૈદ્યરાજો છે.

'જે ગાયો તે સઘળે એક'

કપિલ, સુગત-બુદ્ધ આદિને તે તે દર્શનવાદીઓ સર્વજ્ઞ માને છે, પણ તેઓની દેશનામાં-ઉપદેશપદ્ધતિમાં ભેદ પડે છે, તેનું શું કારણ? તેનું યુક્તિસંગત સમાધાન અત્ર મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આપ્યું છે. અને તે એ છે કે-જેવો જેવો શિષ્યરૂપપાત્ર વિશેષ હોય, તેવો તેવો તેને અનુકૂળ પડે-માફક આવે, તેના આત્માને ગુણ કરે, એવો બોધ કરવો, ઉપદેશ કરવો યોગ્ય જાણી, તે તે સર્વજ્ઞોએ તેમ કર્યું છે. એટલે કે તથાવિધ શિષ્ય-વિશેષના આનુગુણ્યથી, તેને જેમ ગુણ ઉપજે તેમ, તેના આત્માનું જે રીતે કલ્યાણ થાય તે રીતે, તેઓએ તેને વિવિધ પ્રકારે 'સમજાવ્યાની શૈલી કરી' છે. પાત્રવિશેષને લક્ષમાં લઇ કોઇ પણ પ્રકારે શિષ્યને ઠેકાણે આણવો-સ્વસ્થાને લાવવો-'સમજાવવો,' એ જ તેઓનો એકાંત હિત હેતુ હોઇ, તેઓની દેશના શૈલી જૂદી પડે છે. દાખલા તરિકે-

'સમજાવ્યાની શૈલી કરી'

કોઇ અનિત્યવાદી શિષ્ય એમ કહે કે-આ દેહાદિ અનિત્ય છે, જગતમાં વસ્તુમાત્ર ક્ષણિક છે, ક્ષણભંગુર છે, તેમ આ આત્મા પણ અનિત્ય છે, તો પછી આ ધર્મ-મોક્ષ આદિ કોના માટે? ને શા માટે કરવા? એમ અનિત્યપણાથી ભીરુ હોય, ડરતો હોય, તેવા શિષ્યને બોધ કરવાનો હોય-સમજાવવાનો હોય, ત્યારે તેઓએ પર્યાયને ગૌણ કરી, દ્રવ્યપ્રધાન દેશના દીધી કે-અહો ભવ્ય! પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યથી નિત્ય છે, તેમ આ આત્મા પણ

દ્રવ્યપ્રધાન દેશના

દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પર્યાયથી પલટાય છે. ' કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે. ' બાલ, વૃદ્ધ ને યુવાન એ ત્રણે અવસ્થાનું સ્મરણ-જ્ઞાન એક જ આત્માને થાય છે, એ પ્રગટ સૂચવે છે કે આત્મા નિત્ય છે. જેમ જૂના વસ્ત્રો બદલીને મનુષ્ય નવાં પહેરે છે, તેમ જીર્ણ થયેલા દેહને છોડી આત્મા નવા દેહને ગ્રહે છે, ખોળીયું બદલાય છે, આત્મા બદલાતો નથી, માટે આત્મા અજર, અમર ને અવિનાશી છે એમ જાણી તું ભય મ પામ.×

"આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાલાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય.
અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિં, કર અનુભવ નિરધાર.
ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે? તપાસ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વળી ભોગ પ્રત્યે આસ્થાવંત-આસક્તિ ધરાવતો કોઈ શિષ્ય હોય, તેને બોધ કરવાના પ્રસંગે, તેઓએ દ્રવ્યને ગૌણ કરી, **પર્યાયપ્રધાન** એવી **અનિત્યદેશના** દીધી કે*-' અહો ! આ અનિત્ય ભોગોમાં ત્હારે આસ્થા કરવી યોગ્ય નથી. આ બધુંય જગત્ ક્ષણભંગુર છે. પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે. ઈર્ષ્યા ને શોકથી ભરેલો એવો પ્રિયસંયોગ અનિત્ય છે. કુત્સિત આચરણનું સ્થાનક એવું યૌવન અનિત્ય છે. તીવ્ર ક્લેશ-સમૂહથી ઉપજેલી એવી સંપદાઓ અનિત્ય છે. અને સર્વભાવના નિબંધનરૂપ-કારણરૂપ એવું જીવન પણ અનિત્ય છે. પુનઃ પુનઃ જન્મ, પુનઃ પુનઃ મૃત્યુ, અને પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચ-નીચ આદિ સ્થાનનો આશ્રય કરવો પડે છે, એટલે અત્રે સુખ છે નહિં. આમ આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી

પર્યાયપ્રધાન દેશના

× "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ "—શ્રી ભગવદ્‌ગીતા

"नष्टे वस्त्रे यथात्मानं न नष्टं मन्यते तथा ।
नष्टे स्वदेहेऽप्यात्मानं न नष्टं मन्यते बुधः ॥"—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત શ્રી સમાધિશતક

* " अनित्यः प्रियसंयोग इहेर्ष्याशोकसंकुलः । अनित्यं यौवनं चापि कुत्सिताचरणास्पदम् ॥
अनित्याः सपदस्तीव्रक्लेशवर्गसमुद्भवाः । अनित्यं जीवितं चेह सर्वभावनिबन्धनम् ॥
पुनर्जन्म पुनर्मृत्युर्हीनादिस्थानसंश्रयः । पुनः पुनश्च यदतः सुखमत्र न विद्यते ॥
प्रकृत्यसुंदरं ह्येवं संसारे सर्वमेव यत् । अतोऽत्र वद किं युक्ता क्वचिदास्था विवेकिनाम् ॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्वंद्यमकलङ्कं सनातनम् । परार्थसाधकं धीरैः सेवितं शीलशालिभिः ॥
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય. સ્તબક ૧.

અસુંદર છે. એટલા માટે, કહે, એક જગદ્વંદ્ય સનાતન શુદ્ધ ધર્મ શિવાય અત્રે કયાંય વિવેકીઓએ આસ્થા કરવી યુક્ત છે ?' આમ પાત્રભેદે તે તે શિષ્યના ઉપકાર હેતુએ તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો ભેદ પડ્યો હોય એમ સંભવે છે.

અન્વય-વ્યતિરેકરૂપ વસ્તુ

વળી તે સર્વજ્ઞો કાંઈ અન્વય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુને જાણનારા ન હોય એમ નથી, જાણનારા હોય જ એ નિશ્ચય છે, નહિં તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિ. કારણ કે અન્વયરૂપ દ્રવ્ય અને વ્યતિરેકરૂપ પર્યાય, એ બન્નેથી યુક્ત એવું વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ ન જાણતા હોય, તો તેઓનું સર્વજ્ઞપણું શી રીતે ? અને અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી તે અન્વય-વ્યતિરેક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાય એ બન્ને મળીને ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી જ વસ્તુ છે, એ યુક્તિ-સુસંગત વાત તો સામાન્ય બુદ્ધિવાળા બુધજન પણ સમજી શકે છે, તો પછી આ સર્વજ્ઞો ન જાણતા હોય, એમ કેમ બને ? કારણ કે 'દ્રવ્ય વિનાનો પર્યાય નથી અને પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય નથી,'–એમ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. આ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પણ તેનો એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવતાં ઘટતી નથી. કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયનો એકાંત ભેદ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગની પ્રાપ્તિ થશે; એકાંત અભેદ માનવામાં આવે, તો તે બન્નેનું ઐક્ય-એકપણું થશે, તો પછી દ્રવ્ય-પર્યાય જૂદા માનવાની શી જરૂર પડી ? અને આમ એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવશે, તો શબ્દાર્થ પણ ઘટશે નહિં, કારણ કે સર્વત્ર અનુવર્ત્તે-ચાલ્યો આવે તે અન્વય નામે ઓળખાય છે, અને એકત્ર વર્ત્તી જૂદો તરી આવે તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. આમ શબ્દાર્થ પણ એકાંત પક્ષમા ઘટશે નહિં. વળી 'અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ' એમા 'અન્યોન્ય' એ શબ્દો ભેદ સૂચવે છે, અને 'વ્યાપ્તિ' એ અભેદ બતાવે છે. માટે એ બન્નેનો ભેદાભેદ માનવામાં આવે તો જ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિનો સંભવ થાય. તાત્પર્ય કે-અન્વય-વ્યતિરેકની* અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી વસ્તુ ભેદાભેદરૂપ જ છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી વસ્તુ છે, વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયમય છે, એમ ન્યાયથી અવિરુદ્ધપણે સિદ્ધ છે.

'સ્યાદવાદ સમજણ પણ ખરી'

---

* "अन्वयो व्यतिरेकश्च द्रव्यपर्यायसंज्ञितौ। अन्योन्यव्याप्तितो भेदाभेदवृत्त्यैव वस्तु तौ ॥
नान्योऽन्यव्याप्तिरेकांतभेदेऽभेदे च युज्यते। अतिप्रसंगादैक्याच्च शब्दार्थानुपपत्तितः ॥
अन्योऽन्यमिति यद्भेद व्याप्तिश्चाह विपर्ययम्। भेदाभेदे द्वयोस्तस्मादन्योन्यव्याप्तिसंभव.॥
एवं न्यायाविरुद्धेऽस्मिन् विरोधोद्भावन नृणाम्। व्यसनं वा जडत्वं वा प्रकाशयति केवलम्॥"

ઇત્યાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય, સ્તબક ૭.

"णत्थि विणा परिणामं अत्थो अत्थं विणेह परिणामो।
दव्वगुणपज्जयत्थो अत्थो अत्थित्तणिव्वत्तो ॥"

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—પરિણામ વિનાનો અર્થ નથી, અને અર્થ વિનાનો પરિણામ નથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્થિત અર્થ અસ્તિત્વથી સિદ્ધ થાય છે

આવું સદ્બુદ્ધિગમ્ય ન્યાયપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞોની જાણ બ્હાર હોય, એમ કેમ બને ? ન જ બને. તેવું યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ અવશ્ય જાણતા જ હોવા જોઈએ, પરંતુ શિષ્યના હિતહેતુએ તેઓએ તેવા તેવા પ્રકારે ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી જૂદી જૂદી દેશના કરી છે, માટે તે અદુષ્ટ જ છે, નિર્દોષ જ છે; કારણ કે નિત્ય દેશના કરતાં પર્યાયનો ગૌણભાવ, અને અનિત્ય દેશના કરતાં દ્રવ્યનો ગૌણભાવ, તે મહાનુભાવોના હૃદયમાં હોવો જ જોઈએ. કોઇ પણ દેશના અમુક નય-અપેક્ષાના પ્રધાનપણાથી ને અન્ય અપેક્ષાના ગૌણપણાથી જ થઈ શકે; કારણ કે વચનમાં એક વખતે એક અપેક્ષા જ આવી શકે, અને જ્ઞાનમાં તો સર્વ અપેક્ષા એકી સાથે ભાસ્યમાન થાય, છતાં વચનથી તો અનુક્રમે એક એક અપેક્ષાજ ગૌણ-મુખ્યભાવે કહી શકાય. એટલે તે મહાનુભાવોનું કથન એકાંતિક નથી, એમ આશય સમજાય છે.

> " કુંથુનાથ પ્રભુ દેશનારે, સાધક સાધન સિદ્ધિ;
> ગૌણ મુખ્યતા વચનમાં રે, જ્ઞાન તે સકલ સમૃદ્ધિરે. કુંથુ જિનેસરૂ !
> વસ્તુ અનંત સ્વભાવ છે રે, અનંત કથક તસુ નામો;
> ગ્રાહક અવસર બોધથી રે, કહેવે અર્પિત કામો રે. કુંથુ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તેવા પરમ ઉપકારી મહાત્મા મહાપુરુષો આમ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે કોઇ પણ પ્રકારે આ જીવનો સંસારરૂપ મહારોગ મટે એ જ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે **ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો**-વૈદ્યરાજો જેવા આ સર્વજ્ઞોએ તે તે જીવની પ્રકૃતિ ઓળખી, તેને માફક આવે, અનુકૂળ પડે, ગુણ કરે, એવી દેશના ઔષધિ તેઓને આપી. વ્યવહારમાં પણ કુશળ વૈદ્યરાજ હોય તે રોગીની પ્રકૃતિ ઓળખી, રોગનું નિદાન પારખી, બરાબર ચિકિત્સા કરી, તેને યોગ્ય અનુપાનયુક્ત ઓષધાદિ આપે છે. તેમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જે ઓષધ માફક આવે, તે કફવાળાને ન આવે; કફવાળાને સદે, તે પિત્ત પ્રકૃતિને ન ફાવે; વાત પ્રકૃતિને ગુણ કરે, તે કફપ્રકૃતિને અવગુણ કરે; ઇત્યાદિ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તે ઓષધપ્રયોગ કરે છે. તેમ આ ભવરોગના વૈદ્યરાજ મહાત્મા સર્વજ્ઞોએ પણ તેવા તેવા પ્રકારે જીવની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવેક કરીને તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના-ઓષધિનો* પ્રયોગ કર્યો છે, એમ સમજાય છે.

ભવવ્યાધિના ભિષગવરો

આ ઉપરથી શું ? તે કહે છે—

---

* " विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसंगनिवृत्तिये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देशनार्हतः ॥
न चैतदपि न न्याय्यं यतो बुद्धो महामुनिः । सुवैद्यवद्विना कार्यं द्रव्यासत्यं न भाषते ॥ "
" अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं महात्मना ॥ "
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

यस्य येन प्रकारेण बीजाधानादिसंभवः ।
सानुबन्धो भवत्येते तथा तस्य जगुस्ततः ॥ १३५ ॥

સાનુબંધ બીજ આદિનો, સંભવ જેને જેમ;
તેને એઓએ અહીં, બોધ કર્યો છે તેમ. ૧૩૫

અર્થઃ—જેને જે પ્રકારે સાનુબંધ બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય, તેના પ્રત્યે તેવા પ્રકારે તેઓએ તેટલા માટે કહ્યું છે.

વિવેચન

"ભવરોગના વૈદ્ય જિનેશ્વરૂ, ભાવૌષધ તુજ ભક્તિ;
દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ."—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ મહાત્મા સર્વજ્ઞો **ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો** છે—સંસારરોગના વૈદ્યરાજો છે, એટલા માટે જ જે પ્રાણીને જે પ્રકારે **સાનુબંધ બીજાધાન** આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ માલીની પેઠે, તેના પ્રત્યે ઉપદેશકાર્ય કર્યું. તે આ પ્રકારેઃ—વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કોઈ છોડને ઊગવા માટે અમુક જાતનું ખાતર જોઈએ છે. કોઈ બીજા છોડને માટે બીજી જાતનું ખાતર ખપે છે. આમ જૂદા જૂદા છોડને માટે જૂદી જૂદી જાતનું ખાતર નાંખવું પડે છે. આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને કુશલ માલી યોગ્ય ભૂમિમાં **બીજાધાન** થાય, બીજ રોપાય, ઊગી નીકળે, એવું ખાતર નાંખે છે. તેમ આ કુશલ ભિષગ્વરો પણ યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ શિષ્યની ચિત્તભૂમિમાં સમ્યગ્ બોધ—બીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું ભવોદ્વેગ ઉપજે એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે.

બીજાધાનાદિ થાય તેવો બોધ

માળી જેમ બીજાધાન થયા પછી પણ, બીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર-ફણગો ફૂટે તેમ **જલસિંચન** કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈદ્યરાજો પણ તે તે શિષ્યને તે બોધબીજ ઊગી નીકળી તેમાથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશજલ સિંચે છે. પછી માળી જેમ તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ—વાડ કરે છે, કયારો બાંધે છે, અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિષ્ણાત વૈદ્યવરો શિષ્યના ઊગતા બોધરૂપ

વૃત્તિઃ—**यस्य**—જે પ્રાણીને, **येन प्रकारेण**—નિત્યદેશના આદિ લક્ષણવાળા જે પ્રકારે, **बीजाधानादिसंभवः**—બીજાધાન આદિનો સંભવ,—તથાપ્રકારે ભવોદ્વેગ આદિ ભાવે કરીને, **सानुबन्धो भवति**—સાનુબંધ થાય,—તેવા પ્રકારે ઉત્તર ગુણવૃદ્ધિ વડે કરીને, **एते**—આ સર્વજ્ઞોએ **तथा**—તેવા પ્રકારે, **तस्य**—તેને, તેના પ્રત્યે, **जगुः**—કહ્યુ છે, ગાયું છે, **ततः**—તેટલા માટે.

છોડને રક્ષવા માટે વ્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રબંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સદ્બોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધિ પમાડે છે.

અને પછી ખૂબ કાળજીથી—માવજતથી છોડને ઉછેરીને જેમ માલી તે છોડ ફુલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે, તેમ આ ભિષગ્વરો પણ શિષ્યનો બોધરૂપ છોડ મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. આમ જેમ કુશલ માલી બીજાધાનથી માંડીને ફલભારથી નમ્ર વૃક્ષ થવા પર્યંત છોડની કાળજીભરી સંભાળ લે છે; તેમ આ મહાનિપુણ વૈદ્યરાજો શિષ્યને સાનુબંધ બીજાધાનાદિ થાય, અર્થાત્ સમ્યગ્ બોધબીજ ઊગી નીકળી, ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિ પામી, યાવત્ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઉપદેશામૃત જલધારા વહાવી નિષ્કારણ કરુણાથી કાળજીભરી સંભાળ લે છે.

વૃક્ષ

કારણ કે આવા પરમ વિવેકી, પરમ કૃપાળુ, પરમ કૃપાનિધાન આ ભાવ-વૈદ્યરાજોનો એકાંત હેતુ ગમે તેમ કરીને શિષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે. જેમ સદ્વૈદ્યનો હેતુ રોગીને જેમ બને તેમ જલ્દી રોગમુક્ત કરવાનો—સાજો કરવાનો જ હોય છે; પછી ગમે તે ઓસડથી સારો થતો હોય, તો તે ઓસડ તે નિઃસંકોચ-પણે અજમાવે છે. તેમ આ ભવરોગના ભિષગ્વરો પણ જે ઉપદેશ ઓષધિથી આ જીવનો ભવરોગ મટે, તેની આત્મભ્રાંતિ ટળે, તે ઓષધિનો નિઃશંક પ્રયોગ કરતાં અચકાતા નથી, કારણ કે તેઓનો એકાંત હેતુ જેમ બને તેમ જલદી જીવનો ભવરૂપ ભાવરોગ મટાડવાનો છે, જીવની આત્મભ્રાંતિ ને તેથી થતી ભવભ્રાંતિ દૂર કરવાનો છે; એટલે નિત્યપ્રધાન દેશનાથી શિષ્યને ગુણ થાય એમ છે એવું લાગ્યું, તો તેઓએ નિત્યદેશના ઉપર ભાર મૂક્યો; અને અનિત્યપ્રધાન દેશનાથી લાભ થાય એમ છે એવું દેખ્યું તો અનિત્યદેશના પર ભાર મૂક્યો. જ્યાં જેમ ઘટે તેમ વિવેક વાપરી તેઓએ યથાયોગ્ય ઉપદેશ દીધો. આમ પરમાર્થહેતુએ કરીને સર્વજ્ઞોની દેશનામાં ભેદ પડ્યો હશે, એમ આશય સમજાય છે.

એકાંત શિષ્ય કલ્યાણ હેતુ

" આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઓષધ વિચાર ધ્યાન "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિહારાન્તર—બીજા પ્રકારનો શંકાનો પરિહાર (સમાધાન) કહે છે—

एकापि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।
अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्रावभासते ॥ १३६ ॥

वृत्तिः-एकापि देशना—દેશના એક છતાં, તેઓના મુખમાંથી વિનિર્ગમને—નીકળવાને આશ્રીને એક છતાં, **एतेषां**—આ સર્વજ્ઞોની, **यद्वा**—અથવા તો, **श्रोतृविभेदतः**—શ્રોતાઓના વિભેદથી, તથા-ભવ્યતાના ભેદે કરીને, **अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्**—અચિન્ત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથકી, એટલે કે પર બોધના આશ્રયથકી ઉપાર્જેલા કર્મના વિપાકને લીધે, એમ અર્થ છે, **तथा**—તેવા નિત્ય આદિ પ્રકારે, **चित्रावभासते**—ચિત્ર અવભાસે છે.

એક છતાં તસ દેશના, શ્રોતૃભેદથી તેમ;
અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી, ચિત્ર ભાસતી એમ. ૧૩૬

અર્થઃ—અથવા તો એઓની (સર્વજ્ઞોની) દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિભેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યને લીધે, તથાપ્રકારે ચિત્ર—જૂદી જૂદી અવભાસે છે.

વિવેચન

અથવા તો સર્વજ્ઞોની વાણીમા ભેદ કેમ પડે છે? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે બીજો યુક્તિસંગત ખુલાસો અહીં કર્યો છેઃ-એઓની દેશના એક છતા, શ્રોતાઓના વિભેદે કરીને, **અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્ય**ના પ્રભાવને લીધે, તેવા પ્રકારે ચિત્ર ભાસે છે! અર્થાત્ એ સર્વજ્ઞોના મુખવિનિર્ગમને અપેક્ષીને એટલે કે એઓના મુખમાથી નીકળી તે અપેક્ષાએ તો તેઓની દેશના એક છે, છતા તથાભવ્યત્વના ભેદથી શ્રોતાઓના ભેદને લીધે તે ચિત્ર ભાસે છે! આમ તે સર્વજ્ઞોના મુખમાથી ઝરેલી વાણી તો એક જ પ્રકારની છે, પરંતુ શ્રોતાઓમાં **તથાભવ્યત્વ**નો ભેદ હોય છે, જૂદી જૂદી ભવ્યતા—યોગ્યતા હોય છે, એટલે શ્રોતાઓનો ભેદ પડે છે, તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞવાણી એઓના અચિન્ત્ય પુણ્ય પ્રભાવથી તે તે શ્રોતાને ચિત્ર—જૂદી જૂદી પ્રતિભાસે છે! એટલે પોતપોતાની ભવ્યતા પ્રમાણે પ્રત્યેક શ્રોતા સર્વજ્ઞવાણીને પોતપોતાને ઉપકારી એવી અનુકૂળ અપેક્ષામા સમજી જાય છે, પોતપોતાને કલ્યાણકારી અનુકૂળ અર્થમાં ગ્રહણ કરી લ્યે છે, એટલે પ્રત્યેક સાંભળનાર જાણે એમજ સમજે કે ભગવાન આ જાણે મનેજ ઉદ્દેશીને કહી રહ્યા છે! એમ× કહેવાય છે કે **સમવસરણ**માં બિરાજી ભગવાન તીર્થંકર સર્વજ્ઞદેવ દેશના આપે છે, ત્યારે પશુ–પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ કોઈ પોતપોતાની ભાષામા તેનો ભાવ સમજી જાય છે, તેનો અર્થ ગ્રહણ કરી લે છે! આવો અદ્ભુત સર્વજ્ઞનો **વચનાતિશય** હોય છે, તે એ જ પરમાર્થ સૂચવે છે.

સર્વજ્ઞ દેશના એક છતાં ચિત્ર ભાસે!

અને આમ એક વાણી પણ અનેકરૂપે–ચિત્રરૂપે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભગવાન સર્વજ્ઞના અચિન્ત્ય પુણ્ય *સામર્થ્યનો જ પ્રભાવ છે. કારણ કે '**સવિ જીવ કરૂં શાસન-રસી**' એવી પરમ ઉદાત્ત પરોપકાર ભાવનાના બલથી, પરોપદેશના કારણે કરી, તેઓએ મહાપુણ્યસંભાર સંચિત કર્યો હતો તે પુણ્યના પરિપાકવશે કરીને આવો ચમત્કારકારી અતિશયવંત મહાપ્રભાવ તેઓનો વર્તે છે! જેમ મેઘવૃષ્ટિ તો એક જ હોય છે, પણ ભૂમિ પર પડતાં, તે તે ભૂમિના આકાર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વહેળા વહે છે, તેમ આ સર્વજ્ઞોએ વર્ષાવેલ બોધધારામય ઉપદેશવૃષ્ટિ એક જ પ્રકારની છે, છતા ભિન્ન ભિન્ન શ્રોતા પાત્રની

× " तेषामेव स्वस्वभाषापरिणाममनोहरम् ।
अप्येकरूपं वचनं यत्ते धर्मावबोधकृत् ॥ "—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત વીતરાગસ્તવ.

ચિત્તભૂમિમાં પડતાં તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થપ્રવાહ ધારણ કરે છે! આ તેમનો અપૂર્વ વચનાતિશય સૂચવે છે!

"વાણી ગુણ પાંત્રીશ અનોપમ, અવિસંવાદ સરૂપે રે;
ભવ દુઃખવારણ શિવસુખ કારણ, સૂધો ધર્મ પ્રરૂપે રે." —શ્રી દેવચંદ્રજી

અને એમ પણ ગુણ નથી એમ નથી, તે કહે છે—

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ।
जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ १३७ ॥

એથી ઉપજે સર્વનો, યથાભવ્ય ઉપકાર;
અવંધ્યતા સ્થિત એહની, સર્વત્ર એહ પ્રકાર. ૧૩૭

અર્થ:—અને યથાભવ્ય (ભવ્ય પ્રમાણે) સર્વેનો તેનાથી કરાયેલો ઉપકાર ઉપજે છે; આમ આ દેશનાની આ અવન્ધ્યતા (સફળતા) પણ સર્વત્ર સુસ્થિત એવી છે

વિવેચન

"વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંત રસમૂળ;
ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ સર્વજ્ઞદેશના એક છતાં ભિન્ન ભિન્ન શ્રોતાને ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે, તોપણ વિશેષ આશ્ચર્યકારી તો એ છે કે તેનાથી તે સર્વેનો **યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે ઉપકાર** પણ થાય છે આમ સર્વજ્ઞ વાણીની સર્વત્ર સુસ્થિત એવી અવંધ્યતા—અનિષ્ફળતા ઉપજે છે.

શ્રી સર્વજ્ઞવાણી એકરૂપ છતા ચિત્રરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિં પણ, તે પાવન અમૃતવાણી જે સાંભળે છે, તે સર્વ સાંભળનાર શ્રોતાનો તેના થકી ઉપકાર પણ થાય છે;

वृत्तिः—यथाभव्यं च-અને યથાભવ્ય, ભવ્યને સદૃશ, सर्वेषां-સર્વેનો, उपकारोऽपि-ઉપકાર પણ, ગુણ પણ, तत्कृतः-તેનાથી કરાયેલો, દેશનાથી નિષ્પન્ન-નીપજેલો, जायते-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભવે છે, પ્રગટે છે, अवन्ध्यताऽपि-અવંધ્યતા પણ, અનિષ્ફલતા પણ, एवम्-એમ, ઉક્ત નીતિથી अस्या-આની આ દેશનાની, सर्वत्र सुस्थिता-સર્વત્ર સુસ્થિત એવી

"प्रकृष्टपुण्यसामर्थ्यात्प्रातिहार्यसमन्वितः ।
अवन्ध्यदेशनः श्रीमान्यथाभव्यंनि योगतः ॥" —યોગબિન્દુ

સર્વજ્ઞની અવંધ્ય દેશના

અને તે ઉપકાર, સાંભળનારનું જેવું જેવું ભવ્યત્વ–યોગ્યપણું હોય તે પ્રમાણે થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની યોગ્યતા–પાત્રતા છે, તેવો તેવો તેને તેને ઉપકાર થાય છે, ગુણ ઉપજે છે, આત્મલાભ થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની ઝીલવાની શક્તિ, જેવો જેવો જેનો ક્ષયોપશમવિશેષ, તેવો તેવો બોધ તે ઝીલે છે જેમ કોઈ અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, તેમાંથી જેવડું પાત્ર હોય, તેવડું પાત્રપ્રમાણ ગ્રહણ થાય છે તેમ આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત સાગરમાંથી તથાવિધ પાત્રપ્રમાણ ગ્રહણ થાય છે તે અમૃતસિંધુમાંથી જેનાથી જેટલું બને તેટલું યથાશક્તિ અમૃતપાન યથેચ્છપણે સર્વ કોઈ શ્રોતા કરે છે, અને તેથી તેને તથાપ્રકારનો આત્મગુણ થાય છે, તે ચોક્કસ.

" ભવ ઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુજી છો વૈદ્ય અમોઘ રે;
રત્નત્રયી ઔષધ કરી, તમો તાર્યા ભવિજન ઓઘ રે.
દેવ વિશાલ જિણંદની, તુમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે. "—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે રોગીને સાચો વૈદ્ય મળ્યો છે, અને અમોઘ અમૃત ઓષધિનો જોગ બન્યો છે, તો તેનો રોગ દૂર કેમ ન થાય ? તેમ આત્મભ્રાંતિથી ઉપજેલો આ ભવરૂપ મહારોગ જેને લાગુ પડ્યો છે, એવા આ ભવ્ય શ્રોતાજનોને શ્રી સર્વજ્ઞરૂપ પરમ સદ્‌વૈદ્યનો જોગ લાધ્યો છે, ને તેઓએ પ્રયોજેલી પરમ ઓષધિરૂપ અમૃતવાણી કાને પડી છે, તો પછી તેઓનો તે રોગ કેમ ન મટે ? કેમ ન હઠે ? રોગીનો રોગ હઠે છે કે નહિં, તેને ગુણ થાય છે કે નહિં, તે તેના દોષ દૂર થવારૂપ ચિહ્નથી પરખાય છે. જેમ વાત, પિત્ત ને કફની વિષમતાથી ઉપજેલા ત્રિદોષથી કોઈ પીડાતો હોય, તેને ઓષધ આપવામાં આવતાં જો તેનો ત્રિદોષ દૂર થતો દેખાય તો સમજવું કે આ ઔષધથી તેને ગુણ થયો; તેમ આ ભવરોગી રાગ, દ્વેષ ને મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેનો આ રાગ–દ્વેષ મોહરૂપ ત્રિદોષ જો '**પરમ શાંત રસમૂળ સર્વજ્ઞ વચનામૃત**'થી દૂર થયો, વા ઓછો થયો, તો જાણવું કે આ ઓષધનો આ ગુણ છે. અને આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત શ્રવણથી તે તે શ્રોતાના રાગ–દ્વેષ–મોહરૂપ **ત્રિદોષ** અવશ્ય દૂર થાય છે, દૂર હઠે છે, મોળા પડે છે, એ નિશ્ચિત છે. એમ કહેવાય છે કે, સર્વજ્ઞદેશના સાંભળી મોહપટલ દૂર થતાં કંઈક જીવોને સર્વવિરતિ પરિણામ–ભાવ ઉપજે છે, કંઈક જીવો દેશવિરતિભાવને પામે છે, કંઈક જીવોને સમ્યગ્‌દર્શન સાંપડે છે, અને કંઈક જીવો શુભભાવમાં સ્થિતિ કરે છે.

ઔષધનો ગુણઃ ત્રિદોષનો નાશ

" મોહી જીવ લોહકો કાંચન, કરવે પારસ ભારી હો;
સમકિત સુરતરુ વન સેચનમેં, વર પુષ્કર જલધારી હો "—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે અનંત અનંત ભાવભેદથી ભરેલી, તથા અનંત અનંત નયનિક્ષેપે વ્યાખ્યાન કરેલી, એવી સર્વજ્ઞવાણી સકલ જગતની હિતકારિણી છે, મોહની હારિણી છે, ભવસાગરની તારિણી છે, અને મોક્ષની ચારિણી છે. એવી સર્વજ્ઞવાણીને ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે ફોગટ છે, અને ઉપમા આપવાની કોઈ ધૃષ્ટતા કરે તો તેના ઉપરથી તેની પોતાની મતિનું માપ નીકળી જાય છે! આવી પરમ ગુણકારિણી સર્વજ્ઞવાણીનો બાલ જીવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે ગુણખાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે.

'જિનેશ્વરતણી વાણી, જાણી તેણે જાણી છે'

અને તેવા પ્રકારે શ્રી **'જિનેશ્વરની વાણી'**ની અનન્ય ભાવથી પરમ પ્રશંસા કરતા અમર કાવ્યમાં **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** લલકાર્યું છે:—

"અનંત અનત ભાવભેદથી ભરેલી ભલી, અનત અનત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને, તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ, મપાઈ મેં માની છે;
અહો **રાજચંદ્ર!** બાલ, ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે."

—મોક્ષમાળા

આમ સર્વજ્ઞવાણી શ્રોતાઓને યથાયોગ્ય ઉપકારરૂપ ગુણ અવશ્ય કરે છે, એટલા માટે એનું સર્વત્ર અવંધ્યપણું છે, અનિષ્ફળપણું છે, અમોઘપણું છે, અર્થાત્ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર સફળપણું છે, એ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. **સર્વજ્ઞવાણી** રામબાણ જેવી **અમોઘ** છે, કદી પણ ખાલી જતી નથી.

પ્રકારાન્તર (બીજો સમાધાન પ્રકાર) કહે છે:—

यद्वा तत्तन्नयापेक्षा तत्कालादिनियोगतः ।
ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूलैषापि तत्त्वतः ॥ १३८ ॥

તત્કાલાદિ નિયોગથી, તે તે નયસાપેક્ષ;
ચિત્ર દેશના ઋષિથકી, તન્મૂલ આ પણ પેખ. ૧૩૮

અર્થ:—અથવા તો તે તે નયની અપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના તે કાલ આદિ નિયોગથી ઋષિઓ થકી પ્રવર્ત્તી છે; આ પણ તત્ત્વથી તો સર્વજ્ઞમૂલવાળી છે.

વૃત્તિ:—यद्वा-અથવા તો, तत्तन्नयापेक्षा-તે તે નયની અપેક્ષાવાળી, દ્રવ્યાસ્તિકાય આદિને અધિકૃત કરી-આશ્રીને, तत्कालादिनियोगतः-તે કાલ આદિના નિયોગથી, દુઃષમ આદિના યોગથી, ऋषिभ्यः-ઋષિઓ થકી, કપિલ આદિ થકી જ, देशना चित्रा-દેશના ચિત્ર છે. અને આ પણ નિર્મૂલ નથી, એટલા માટે કહ્યું-तन्मूलैषापि-તે સર્વજ્ઞદેશનામૂલ આ પણ, तत्त्वतः-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી,-તેના પ્રવચનના અનુસાર થકી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિને લીધે.

વિવેચન

"રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ;
ઇનમેં સબ મત રહત હૈ, કરતે નિજ સંભાલ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અહીં વળી પ્રસ્તુત વાતનો બીજા પ્રકારે ખુલાસો કર્યો છે. તે કાળ આદિના નિયોગથી તે તે નયની અપેક્ષાવાળી આ ચિત્ર દેશના કપિલ આદિ ઋષિઓ થકીજ પ્રવર્તી છે; અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે;

કાલાદિ સાપેક્ષ કારણ કે સર્વજ્ઞપ્રવચનના અનુસારે જ તેની તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ છે. આમ

ચિત્ર ઋષિદેશના તે તે દેશના ચિત્ર-જૂદી જૂદી ભાસે છે, તેનું પ્રકારાંતરે આ યુક્તિયુક્ત કારણ પણ સંભવે છે કે-તેવી જૂદી જૂદી દેશના સ્વયં ઋષિઓ થકી જ ચાલી આવી છે; અર્થાત્ કપિલ આદિ ઋષિઓએ જ તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ દેશ-કાલ આદિ જોઈ વિચારીને પ્રવર્ત્યા છે. સર્વત્ર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ આદિ જોઈને પ્રવર્ત્તવું એ વિચક્ષણનું કર્ત્તવ્ય છે એવો નિયમ છે. એટલે એ મહાનુભાવોએ દુઃષમ કાળ-કરાલ કલિકાલ વગેરે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, અને જીવોના સત્ત્વ-સંવેગ ને વિજ્ઞાનવિશેષ ખ્યાલમાં રાખીને અનુશાસન કર્યું છે, દ્રવ્યાસ્તિક આદિ નયની અપેક્ષાએ જાતજાતની દેશના કરી છે. શ્રી **સિદ્ધસેન દિવાકર** સૂરીશ્વરે કહ્યું છે કે—

"देशकालान्वयाचारवयः प्रकृतिमात्मनाम् ।
सत्त्वसंवेगविज्ञानविशेषाञ्चानुशासनम् ॥"—દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

દેશકાલાદિ જોતાં જો નિત્યદેશના ઉપકારી લાગી, તો તેઓએ **દ્રવ્યાસ્તિક** નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો; જો અનિત્ય દેશના ઉપયોગી લાગી, તો **પર્યાયાસ્તિક** નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો; અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તો તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને-અપેક્ષાવિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે; કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની આત્મભ્રાંતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવી 'ઠેકાણે આણવો,' એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે એ જ એક વિવેક તેઓએ સર્વત્ર નિજ નિજ દર્શનમાં ગાયો છે, અને તે સમજાવવા માટેની જૂદી જૂદી શૈલી-કથનરીતિ અખત્યાર કરી છે.

"જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી."

—પરમ તત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને 'નય' શબ્દનો પરમાર્થ પણ એ જ સૂચવે છે, કારણ કે 'ની' ધાતુ ઉપરથી નય એટલે વસ્તુસ્વરૂપ અંશ પ્રત્યે દોરી જાય તે અથવા 'નાના સ્વભાવોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી એક સ્વભાવમાં વસ્તુને દોરી જાય–પહોંચાડે તે નય.' અથવા 'પ્રકૃત વસ્તુના અંશનું ગ્રહણ કરતો પણ તેના ઇતર–બીજા અંશનો પ્રતિક્ષેપ–વિરોધ નહિં કરતો અધ્યવસાય-વિશેષ તે નય.'* જો ઇતર અંશનો અપલાપ કરે–પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે નય નહિં, પણ **દુર્નય**+ અથવા **નયાભાસ** બને છે. અથવા **નય** એટલે ન્યાય નયરૂપ ન્યાય-પદ્ધતિથી નિષ્પક્ષપાતપણે અનંતધર્માત્મક વસ્તુસ્વરૂપના અંશોનું અનુક્રમે પરીક્ષણ–તોલન થઇ શકે છે. અને 'ઉપદેશ છે તે નય છે,' 'उवएसो सो णओ णाम', અર્થાત નયજન્ય ઉપદેશમાં નય પદનો ઉપચાર થાય છે. કારણ કે ઉપદેશ પણ અમુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી થઇ શકે છે. એટલે ઉપદેશ છે તે પણ નય છે, અપેક્ષા-વિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમજાવવાની શૈલી'રૂપ છે, માટે તે તે ઋષિ-દેશનાને પણ નયસાપેક્ષ કહી તે યથાર્થ છે.

ઋષિદેશનાનું મૂલ સર્વજ્ઞદેશના

આવી સાપેક્ષ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી–પરમાર્થથી **સર્વજ્ઞદેશના** જ છે, કારણ કે પરમ પ્રમાણભૂત સર્વજ્ઞવાણી જ પ્રત્યેક વસ્તુને–કોઇ નય ન દૂભાય એમ–અનંત નય અપેક્ષાએ પરીક્ષે છે. સર્વજ્ઞવાણીમાં નયવિહીન એવું કોઇ સૂત્ર કે અર્થ નથી,× પણ શ્રોતાને આશ્રીને નયવિશારદ નય કહે–પ્રકાશે. એટલે પરમાર્થથી તે તે નય અપેક્ષાએ શ્રોતાવિશેષને આશ્રીને કરવામાં આવેલી સર્વ ઋષિદેશનાઓનું મૂલ ઉદ્ભવસ્થાન સર્વજ્ઞ-વાણી જ છે, એમ સ્વયસિદ્ધ થાય છે. જેમ અનેક નદીઓનું મૂલ પ્રભવસ્થાન પર્વત છે, તેમ વિવિધ દેશના–સરિતાઓનું મૂલ જન્મસ્થાન સર્વજ્ઞવચન છે. પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** આ સર્વજ્ઞવાણીને પરમ ભક્તિભાવાંજલિ અર્પતું ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે—

> "**અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ !**
> **અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞ દેવ !**

---

* "नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्यैकस्मिन्स्वभावे वस्तु नयति प्राप्नोतीति नयः ।"
"प्रकृतवस्त्वंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यवसायविशेषो नयः ।"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત નયરહસ્ય.

+ "चेदेकान्तकलंकपंककलुषास्ते स्युस्तदा दुर्नयाः ।"—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચાશત.

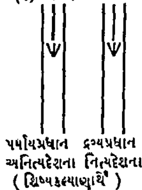
× "नत्थि नएहिं विहुणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि ।
आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥"—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યક સૂત્ર.

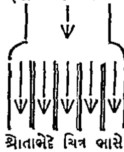
અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ !
તમે આ વિશ્વમાં સર્વકાળ જયવંત વર્ત્તો ! જયવંત વર્ત્તો !"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

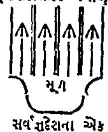
આમ સર્વજ્ઞ પ્રવચનને અનુસારે જ પ્રવર્તેલી તે તે ઋષિદેશનાઓ એક જ વત્સલ માતાની સંપીલી પુત્રીઓ જેવી છે, વિવિધ છતાં મૂલ તો એક જ આશયવાળી છે. એટલે પરમાર્થથી તે પણ અભિન્ન છે.

"શિષ્ય ભણી જિન દેશનાજી, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન,
કહે મુનિની નય દેશનાજી, પરમારથથી અભિન્ન....મન૦"—શ્રી યો. સ. ૪-૨૦.

આકૃતિ ૧૩

। इति चित्रसर्वज्ञदेशनाऽभेदाधिकार ।

સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ નિષેધ અધિકાર.

પ્રકૃત ઋષિઓથકી યોજન કહે છે—

तदभिप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्वाग्दृशां सताम् ।
युज्यते तत्प्रतिक्षेपो महानर्थकरः परः ॥ १३९ ॥

वृत्तिः—तदभिप्रायम्-તેઓનો અભિપ્રાય, સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય, अज्ञात्वा-જાણ્યા વિના, न-નથી, ततः-તે કારણથી, अर्वाग्दृशां सतां-અર્વાગ્દૃષ્ટિ (છદ્મસ્થ) સતોને, પ્રમાતૃઓને. શું ? તો કે-युज्यते तत् प्रतिक्षेपः-તેઓનો પ્રતિક્ષેપ યુક્ત, કેવો વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું-महानर्थकरः-મહા અનર્થકરણશીલ, મહા અનર્થ કરવાના સ્વભાવવાળો, परः-પર, પ્રધાન

× "सुनिश्चितं नः परतंत्रयुक्तिषु, स्फुरंति याः काश्चन सूक्तसंपदः ।
तवैव ते पूर्वमहार्णवोत्थिताः, जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ "
શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીકૃત દ્વા. દ્વા.

તસ અભિપ્રાય લહ્યા વિના, છદ્મસ્થને લગાર;
પ્રતિક્ષેપ તસ યુક્ત ના, પર મહાનર્થંકાર. ૧૩૯

અર્થઃ—તેથી કરીને તેનો-સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા શિવાય, અર્વાગ્દૃષ્ટિ છદ્મસ્થ સંતોને તેનો પ્રતિક્ષેપ (વિરોધ) યુક્ત નથી,-કે જે પરમ મહાઅનર્થ કરનાર છે.

વિવેચન

"સબ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે,
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યા તે તે કારણોને લીધે તે સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા છદ્મસ્થ સંતજનોએ તેઓનો પ્રતિક્ષેપ કરવો-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી તે પ્રતિક્ષેપ કેવો છે? તો કે મોટામાં મોટો અનર્થ કરનાર એવો છે

સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ મહાઅનર્થકર

સર્વજ્ઞદેશનાના ભેદના સમાધાન અંગે જે જે ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યું, તે સર્વ લક્ષમાં લઇને વિચારીએ તો-ને સર્વજ્ઞનો આશય શો છે? તેની સમજણ વિના અર્વાગ્દૃષ્ટિ પ્રમાતૃઓએ અર્થાત્ તત્ત્વગવેષક છદ્મસ્થ સજ્જનોએ તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો-વિરોધ કરવો ઘટતો નથી કારણ કે **છદ્મસ્થનું જ્ઞાન** આવરણવાળું હોઇ ઘણું જ **મર્યાદિત** છે, અત્યંત પરિમિત છે. કેવલજ્ઞાન વિનાના ×છદ્મસ્થો ખરેખર! અચક્ષુ-ચક્ષુ વિનાના છે, એટલે આંધળાની લાકડી જેવા પરોક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે તેઓનો વ્યવહાર ચાલે છે આંધળો જેમ હાથ લગાડીને વસ્તુ પારખે, તેમ આ શાસ્ત્રજ્ઞાન ચક્ષુઅંધના હસ્તસ્પર્શ સમું છે તેના વડે છદ્મસ્થો યથાવત્ કેમ દેખી-જાણી શકે? માટે સર્વજ્ઞના વિષયમાં સંસ્થિત અર્થોને છદ્મસ્થો પ્રકાશી શકતા નથી, એમાં આશ્ચર્ય નથી, પણ તે કંઇ પણ જાણે છે તે જ અતિ અદ્ભુત-આશ્ચર્ય છે!

"सर्वज्ञविषयसंस्थांश्छद्मस्थो प्रकाशयत्यर्थान् ।
नाश्चर्यमेतदत्यद्भुतं तु यत्किंचिदपि वेत्ति ॥"

—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮-૨૧

વળી ઉપલક્ષણથી તે તે દર્શનભેદવાળી દેશનાઓ પણ **સર્વજ્ઞમૂલક** છે, મૂલ તેમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, એટલે તે પણ સર્વજ્ઞવાણીના અંગરૂપ છે આમ મુખ્ય એવા ષડ્દર્શન પણ સર્વજ્ઞપ્રવચનના અંગભૂત હોઇ, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે પણ સર્વજ્ઞવાણીનો છેદ કરવા બરાબર છે શ્રી **આનંદઘનજી**ની અમૃત વાણી છે કે—

× 'अंतरा केवलज्ञानं छद्मस्था खल्वचक्षुषः । हस्तस्पर्शसमं शास्त्रज्ञानं तद्व्यवहारकृत् ॥"
—શ્રી યશોવિજયજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

"ષડ્ દરિસણ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દરિસણ આરાધે રે....ષડ્ દરિસણ.
જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....ષડ્૦
ભેદ અભેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર કર દોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભજીએ, ગુરુગમથી અવધારી રે....ષડ્૦
લોકાયતિક કુખ જિનવરની, અંશ વિચાર જો કીજે રે;
તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે ? ષડ્૦
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....ષડ્૦
જિનવરમાં સઘળાં દરિસણ છે, દર્શન જિનવર ભજનારે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજનારે. ષડ્૦ "

માટે તે તે દર્શનો વિચારતાં, '**સ્યાત્**' પદાંકિત અપેક્ષાવિશેષનો '**ધુરિ**'-પ્રથમ ન્યાસ કરી, સર્વજ્ઞના આરાધક સંતજનોએ તેનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવા યોગ્ય નથી; એટલું જ નહિં પણ, સ્યાત્ પદના ન્યાસપૂર્વક-સ્યાત્ પદ આગળ જોડીને કલ્પવૃક્ષ સમા જિનદર્શનના અંગભૂત ષડ્દર્શન પણ આરાધવા યોગ્ય છે. અને આ ષડ્દર્શનનું જ્ઞાન પણ કાંઈ ખંડનમંડનમાં ઉતરવા માટે નથી, પણ તત્ત્વનો વિનિશ્ચય કરવા માટે છે, પર સિદ્ધાંત જાણીને સ્વ સિદ્ધાંતના બલનો× નિશ્ચય જાણવા માટે છે, સ્વપક્ષનું બલ ચકાસવા માટે છે, અને એમ કરીને પણ કેવલ આત્માર્થ સાધવા માટે છે. વળી સર્વશાસ્ત્રના નય હૃદયમાં ધારણ કરી, આ જીવે અનંતવાર મત ખંડનમંડનના ભેદ જાણ્યા, તોપણ તેનું કલ્યાણ થયું નથી! એ સાધનો અનંતવાર કર્યાં છતાં, હજુ કાંઇ તત્ત્વ હાથમાં આવ્યું નથી! હાથ હજુ ખાલી ને ખાલી છે! માટે આત્માર્થી સંતજનોએ કોઇપણ પ્રકારે પ્રતિક્ષેપમાં ખંડનમંડનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. અને તેમાં પણ સર્વજ્ઞનો કે **સર્વજ્ઞ વાણીનો પ્રતિક્ષેપ** કરવો તે તો અત્યંત દુષ્ટ છે, **મહા અનર્થકર** છે, મોટામાં મોટો અનર્થ કરનાર છે. કારણ કે પરમ પૂજ્ય આરાધ્ય સર્વજ્ઞની આશાતના જીવને સન્માર્ગપ્રાપ્તિમાં મહા અંતરાયરૂપ થઈ પડી, પરમ અકલ્યાણનો હેતુ થાય છે. પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ આ નિરંતર લક્ષમાં *રાખવા

'ષડ્ દરિશન જિન અંગ ભણીજે'

× " ज्ञेयः परसिद्धान्तः स्वपक्षबलनिश्चयोपलब्ध्यर्थम् ।
परपक्षक्षोभणमभ्युपेत्य तु सतामनाचारः ॥ "—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૮-૧૯

* " एकस्याशातनाप्यत्र सर्वेषामेव तत्त्वतः ।
अन्योन्यमनुविद्धा हि तेषु ज्ञानादयो गुणाः "—શ્રી યશો. કૃત દ્વા. દ્વા. ૨૯-૯

યોગ્ય છે કે એક સંતની આશાતનામાં સર્વ સંતની આશાતના છે, ને એક સંતની પૂજનામાં સર્વ સંતની પૂજના છે.

અહીં જ નિદર્શન (દૃષ્ટાંત) કહે છે—

निशानाथप्रतिक्षेपो यथान्धानामसंगतः ।
तद्भेदपरिकल्पश्च तथैवार्वाग्दृशामयम् ॥ १४० ॥

ચંદ્ર તણો પ્રતિક્ષેપ ને, ભેદ કલ્પના જેમ;
હોય અસંગત અંધના, છદ્મસ્થના આ તેમ. ૧૪૦

અર્થ:—જેમ ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ (કલ્પના) આંધળાઓને અસંગત-અયુક્ત છે, તેમજ અર્વાગ્દૃશોને-છદ્મસ્થોને આ સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અસંયુક્ત છે.

વિવેચન

જેમ ચક્ષુવિકલ એવા આંધળાઓને ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ કરવો, નિષેધ કરવો, તે નીતિથી અસંગત છે-અયુક્ત છે, અને ચંદ્રના ભેદની પરિકલ્પના કરવી તે પણ અયુક્ત છે, તેમજ છદ્મસ્થોને સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો કે તેના ભેદની પરિકલ્પના કરવી અસંગત છે-અયુક્ત છે. અંધકારને દૂર કરનારો નિશાનાથ-ચંદ્ર દૂર આકાશમાં રહ્યો સતો ચાંદની રેલાવી સમસ્ત જગતમાં પ્રકાશ રેલાવે છે; છતાં ચક્ષુવિકલ આંધળા તેને દેખી શકતા નથી. ચંદ્ર પ્રગટ છે, છતાં જો આ અંધજનો 'ચંદ્ર છેજ નહિં' એમ કહી વાંધો ઉઠાવે, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે બીલકુલ બેહૂદું છે, અણુઘટતું છે, નીતિથી અસંગત છે કારણ કે તેઓ પોતે જ દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કેમ કહી શકે ? તેમ મોહાંધકારને હરનારા **સર્વજ્ઞ-ચંદ્ર** જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના વિસ્તારી સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, છતાં દૃષ્ટિવિકલ **છદ્મસ્થો** તેને દેખી શકતા નથી, સર્વજ્ઞ પ્રગટ છે, છતાં જો આ અર્વાગ્દૃષ્ટિ છદ્મસ્થો, 'સર્વજ્ઞ જ નથી' એમ કહી પ્રતિવાદ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે સર્વથા અયુક્ત છે, સન્ન્યાયથી અસંગત છે, કારણ કે પોતે જ જે દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરી શકે વારુ ?

સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ અયુક્તઃ અંધનું દૃષ્ટાંત

વૃત્તિઃ-**निशानाथप्रतिक्षेपः**—ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ, **यथान्धानाम्**-જેમ અંધોનો, ચક્ષુવિકલોનો, **असंगतः**-અસંગત છે, નીતિથી અસંગત છે, **तद्भेदपरिकल्पश्च**-અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ, ચંદ્રના ભેદનો પરિકલ્પ,-વક્રપણું, ચોરસપણું વગેરે, **तथैव**-તેમજ, **अर्वाग्दृशाम्**-અર્વાગ્ દૃષ્ટિવાળાઓનો, એટલે કે છદ્મસ્થોનો, **अयं**-આ, સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ, અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અયુક્ત છે

વળી આ અંધજનોમાં કોઇ ચંદ્ર વાંકો છે, કોઇ ત્રાંસો છે, કોઇ ચોરસ છે, એમ કહી તેના ભેદની પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, નીતિથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જે ચંદ્રને દીઠો જ નથી, તેના સ્વરૂપ સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરવી તે કલ્પના જ છે, સત્ય નથી. તેમ છદ્મસ્થ જનો, સર્વજ્ઞ આવા છે કે તેવા છે વગેરે તેના ભેદ સંબંધી પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, બેહૂદું છે; કારણ કે જે સર્વજ્ઞને પોતે દીઠા જ નથી, તેના સંબંધી ગમે તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા તે મિથ્યા કલ્પનારૂપ જ છે, સત્ય નથી. અને જે ચંદ્ર પોતાને દેખાતો નથી, તે ચંદ્રના વિવિધ ભેદ કલ્પી, આંધળાઓ તે સંબંધી ઝઘડો કરે, તો તે તો કેટલું બધું બેહૂદું કહેવાય? તેમ જે સર્વજ્ઞ પોતે દીઠા નથી, તે સર્વજ્ઞના જૂદા જૂદા ભેદ કલ્પી, છદ્મસ્થો તે ભેદ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ કરે, સામસામા પ્રતિક્ષેપ કરે, પરસ્પર ખંડન-મંડનમાં ઉતરી પડે, તે તો અત્યંત અયુક્ત છે જ, એ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. અને જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથીનું દૃષ્ટાંત ઘણું બંધબેસ્તું છે. તે આ પ્રકારે:—

ભેદ કલ્પના અયુક્ત

જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથી

કોઇ એક સ્થળે એક હાથી આવ્યો. એને જોવા માટે છ જન્માંધ પુરુષો ગયા. તે આંધળાઓએ હાથીને હાથ લગાડીને તપાસી જોયો. એકના હાથમાં હાથીની સૂંઢ આવી એટલે તેને હાથી સાંબેલા જેવો લાગ્યો. બીજાના હાથમાં દંતૂશળ આવ્યું એટલે તેને તે ભૂંગળા જેવો લાગ્યો. ત્રીજાના હાથમાં કાન આવ્યો, એટલે તેને તે સૂપડા જેવો લાગ્યો. ચોથાના હાથમાં પગ આવ્યો, એટલે તેને હાથી થાંભલા જેવો જણાયો. પાંચમાના હાથમાં ઉદર આવ્યું, એટલે તેને તે મષક જેવો જણાયો. છઠ્ઠાના હાથમાં પૂંછડું આવ્યું, એટલે તેને તે સાવરણી જેવો જણાયો. આ ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો અને પછી એક બીજાને જણાવ્યો પછી દરેક પોતપોતાના અભિપ્રાયમાં મક્કમ હોઇ, પોતે જ સાચો છે ને બાકીના બીજા બધા ખોટા છે, એમ આગ્રહ કરી પરસ્પર ઝઘડો કરવા લાગ્યા, મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા, ને તકરાર વધી પડી!

ત્યાં કોઇ એક દેખતો દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય આવી ચઢ્યો, અને તે તેઓને નિવારીને બોલ્યો કે-અરે! ભલા માણુસો! આ તમે ફોગટ ઝઘડો શા માટે કરો છો? તમે બધાય ખોટા છો ને તમે બધાય સાચા છો! કારણ કે હાથી આવો જ છે એવા તમારા આગ્રહથી તમે ખોટા છો, અને અમુક અંગની અપેક્ષાએ હાથી આવો છે એ રીતે તમે સાચા છો. જુઓ! હાથીની સૂંઢનો આકાર સાંબેલા જેવો છે, દંતૂશળનો આકાર ભૂંગળા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવા છે, પગ થાંભલા જેવા છે, પેટ મષક જેવું જણાય છે, અને પૂંછડું

સાવરણી જેવું દેખાય છે. એક એક અંગને સ્પર્શવાથી તમને હાથી તેવો તેવો લાગ્યો, તે તે તે અંગની અપેક્ષાએ બરાબર છે, પણ તે ઉપરથી કાંઇ આખા હાથીનો ખ્યાલ ઓછો આવે છે! સમગ્ર અંગ મળીને જ હાથી બને છે. માટે તેનું સાંગોપાંગ સ્વરૂપ બરાબર સમજવું હોય તો તેનો સમગ્રપણે જ વિચાર કરવો જોઇએ, તમારો આગ્રહરૂપ 'જ'કાર-એકાંતવાદ છોડી દેવો જોઇએ એમ સમજી હવે તમારો ઝઘડો બંધ કરો! બંધ કરો! એમ તે ડાહ્યા દેખતા દક્ષ પુરુષે સમજાવ્યા, એટલે તે વાદીઓ ટાઢા પડ્યા, ને મિથ્યા ચર્ચા છોડી દઇ સમજીને શાંત થયા.*

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે આ આમ 'જ' છે એમ વદનારા એકાંતવાદી આગ્રહી હોય, પણ સર્વસમન્વયકારી અનેકાંતવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહી જ હોય. થોડા પણ મહાઅર્થગંભીર શબ્દમાં સમસ્ત એકાંતવાદીનું પરમ સમર્થ નિરસન કરતું **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** ચમત્કારિક સુભાષિત છે કે—

"એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ! મને- તમારે માટે દર્શાવે છે. કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખાલી દાબવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ 'જ' એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાનવડે કહો છો. મહારો **મહાવીર** એમ કોઇ કાળે કહે નહિં; એ જ એની સત્કવિની પેઠે ચમત્કૃતિ છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬

તેમજ—

न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् ।
आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाछेदाधिको मतः ॥ १४१ ॥

પ્રતિક્ષેપ સામાન્યનો, પણ સતને ન યુક્ત;
અધિકો જિહ્વાછેદથી, આર્ય અપવાદ ઉક્ત. ૧૪૧

અર્થઃ—સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ યુક્ત નથી. તેથી કરીને આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ તો સંતોને મન જિહ્વાછેદ કરતાં અધિક છે.

વૃત્તિઃ—न युज्यते—નથી યુક્ત, प्रतिक्षेपः-નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ सामान्यस्यापि-કોઇ સામાન્ય પુરુષ આદિનો પણ, तत्-તેથી કરીને, सताम्-સંતોને, મુનિઓને, आर्यापवादस्तु पुनः-આર્યનો અપવાદ તો વળી, સર્વજ્ઞનો પરિભવ તો એમ અર્થ છે. શું? તો કે-जिह्वाछेदाधिको मतः-જિહ્વાછેદ કરતાં (જીભ કપાઇ જવા કરતાં) અધિક મત છે,-તથાવિધ પ્રત્યપાયના ભાવે કરીને.

* "परमागमस्य जीवं, निषिद्धजात्यंधसिन्धुरविधानम् ।
सकलनयविलसितानाम्, विरोधमथनं नमाम्यनेकांतम् ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

વિવેચન

કોઈ સામાન્ય પુરુષનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી; તેટલા માટે આર્ય એવા સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો તે તો સંતજનોને મન જીભ કપાઈ જવા કરતાં પણ અધિક છે.

કોઈ સામાન્ય-સાધારણ મનુષ્ય હોય, તેનો પણ નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ કરવો, પ્રતિવાદ કરવો, વિરોધ કરવો, તે સજ્જનોને ઘટતો નથી. કારણ કે આપણા મનમાં કાંઈ હોય ને એના મનમાં કાંઈ હોય 'અપને મન કછુ ઓર હૈ, ઉનકે મન કછુ ઓર.' આપણે એનો આશય-અભિપ્રાય જાણી શકતા નથી, એટલે તે જાણ્યા વિના તેના ખંડનમાં ઉતરી પડવું, તેને તોડી પાડવાનો વિકલ્પ સુદ્ધાં કરવો, તે સાવ બેહૂદું છે. તે પ્રતિક્ષેપ કરતાં પણ, સામો માણસ કાંઈ પોતાનો અભિપ્રાય છોડી દેતો નથી, ઊલટો ઘણીવાર તેને બેવડા જોરથી વળગી રહે છે! વળી તેવા પ્રતિક્ષેપથી વિરોધની વૃદ્ધિ થાય છે, સામા માણસનું મન દૂભાય છે, વૈમનસ્ય બંધાય છે, રાગદ્વેષની ગાંઠ પડે છે, +આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન થાય છે, પોતાને પણ અશાંતિ રહે છે. આમ અનેક અનર્થ નીપજે છે, માટે સંતો-મુનિઓ તેવો વિરોધ કરે જ નહિં.

સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ પણ યુક્ત નથી

તો પછી અસામાન્ય, અસાધારણ વિભૂતિરૂપ, મહાઅતિશયવંત એવા આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ કરવો-અવર્ણવાદ બોલવો તે તો અત્યંત અત્યંત અયુક્ત જ હોય, એમાં પૂછવું શું? એટલા માટે એવા પરમ પૂજ્ય આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ કરવો, પરિભવરૂપ વિરોધ કરવો, તેને સંત મુનિજનો તો જિહ્વાછેદ કરતાં અધિક માને છે. એટલે કે પરમ અર્હત્ સર્વજ્ઞ માટે એક પણ અપવાદ વચન બોલતાં, તેમને જીભ કપાઈ જવા કરતા વધારે દુઃખ થાય છે. અને જીભ કપાઈ જતા બોલાય જ કેમ? અને પોતાની જીભ કપાય તેવું બોલવા ઇચ્છે પણ કોણ? તાત્પર્ય કે સંતજનો કદી પણ આર્ય સર્વજ્ઞનું અપવાદ વચન ઉચ્ચારવાનો પ્રારંભ પણ કરે નહિં, તેવું વચન ઉચ્ચારતાં તેમની જીભ ઉપડે જ નહિં; કારણ કે પરમ સત્પુરુષ એવા આર્ય સર્વજ્ઞના અવર્ણવાદથી મહા અનર્થ-પરંપરા નિપજે છે, જીવ અનંત સંસારી થાય છે.

આર્ય અપવાદ જીહ્વાછેદથી અધિક

તેમજ—

+ "आर्त्तध्यानोपगतो वादी प्रतिवादिनस्तथा स्वस्य ।
चिन्तयति पक्षनयहेतुशास्त्रवाग्वाणसामर्थ्यम् ॥"—શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૮-૧૦

कुदृष्टयादिवन्नो सन्तो भाषन्ते प्रायशः क्वचित् ।
निश्चितं सारवच्चैव किंतु सत्त्वार्थकृत् सदा ॥ १४२ ॥

કુદૃષ્ટિવાળું વેણુ તો, ભાખે કદી ન સંત;
નિશ્ચિત પરહિતકર સદા, સારવંત જ વદંત. ૧૪૨

અર્થ:—કુદૃષ્ટિ આદિવાળું કુત્સ્ય વચન સંતો કવચિત્ બોલતા નથી; પરંતુ સદાય નિશ્ચિત, સારવાળું અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં-પ્રાણીઓનું હિત કરનારૂં એવું વચન બોલે છે.

વિવેચન

સંતજનો કુદૃષ્ટિ આદિની પેઠે કદી કુદૃષ્ટિવાળું-કુત્સિત-નિંદ્ય વચન બોલતા નથી, અને બોલે છે તો નિશ્ચિત, સારવાળું અને પરનું હિત કરનારૂં એવું જ વચન સદા બોલે છે.

સંત કેવું બોલે ?

કુદૃષ્ટિવંત અજ્ઞાની અવિવેકી જનો હોય તે કુત્સિત-નિંદ્ય ભાષણ કરે છે, ફાવે તેમ ઠેકાણા વિનાનું બોલે છે, યદ્વાતદ્વા ઢંગધડા વિનાનો અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરે છે, સાર વગરનું નમાલું બકે છે, અને બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય એવું સાવદ્ય વચન ઉચ્ચારે છે. પણ જે સાચા સંત-મુનિજનો જોગીજનો છે, તેઓ તેમ કદી કરતા નથી, તેવું સાવદ્ય વચન કદી ઉચ્ચારતા નથી. તેઓ બોલે છે તો વિવેકપૂર્વક ભાષાસમિતિ સાચવીને, ભાષાનો વિવેક આચાર બરાબર જાળવીને જ સદા બોલે છે. એટલે જ તેઓનું વચન સદા નિશ્ચિત-અસંદિગ્ધ-સુસંબદ્ધ હોય છે,-સંદેહવાળું, ઠેકાણા વિનાનું, અસંબદ્ધ પ્રલાપ જેવું હોતું નથી; સારપૂર્ણ હોય છે,-નિઃસાર નિષ્પ્રયોજન કે નિર્માલ્ય હોતું નથી; અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં હોય છે, અન્ય જીવોનું હિત કરવાના સ્વભાવવાળું જ હોય છે,-બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય, એવું સાવદ્ય કદી પણ હોતું નથી. આમ સંત જનોને સદા નિશ્ચિત, સારભૂત, ને પરોપકારી એવું નિરવદ્ય-નિર્દોષ વચન ઉચ્ચારવાની ટેવ પડી હોય છે.

" સાધુજી સમિતિ બીજી આદરો, વચન નિર્દોષ પરકાશ રે;
ગુપ્તિ ઉત્સર્ગનો સમિતિ તે, માર્ગ અપવાદ સુવિલાસ રે. "

—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત અષ્ટપ્રવચનમાતાની સજ્ઝાય.

। इति सर्वज्ञप्रतिक्षेपनिषेधाधिकारः ।

वृत्तिः—कुदृष्टयादिवत् કુદૃષ્ટિ આદિવાળું, કુત્સ્ય ઇત્યાદિ, नो सन्तो—ન સંતો, મુનિઓ, भाषन्ते क्वचित्-ભાખે ક્વચિત્, ત્યારે કેવું ભાખે?, તે માટે કહ્યું—निश्चितम्-નિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ, सारवच्चैव-અને સારવાળું જ, ન અપાર્થક-વ્યર્થ નહિં એવું, किंतु सत्त्वार्थकृत्-પરંતુ સત્ત્વાર્થકર, પરાર્થકરણશીલ એવું, सदा-સદા ભાખે છે.

સર્વજ્ઞાદિ અતીંદ્રિય અર્થ અનુમાન અગોચરત્વ અધિકાર

ઉપસંહરતાં કહે છે—

निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य योगिज्ञानादृते न च ।
अतोऽप्यत्रान्धकल्पानां विवादेन न किंचन ॥ १४३ ॥

નિશ્ચય અતીન્દ્રિયાર્થનો, ન યોગિજ્ઞાન શિવાય;
એથીય અંધ સમાનના, વિવાદથી નહિં કાંય. ૧૪૩

અર્થ:—અને અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી; એથી કરીને પણ અત્રે સર્વજ્ઞની બાબતમાં અંધ જેવાઓના વિવાદથી કાંઇ નથી.

વિવેચન

અને સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન સિવાય થતો નથી, કારણકે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે અત્રે સર્વજ્ઞ અધિકારમાં અંધ જેવા છદ્મસ્થોના વિવાદથી શું ?

સર્વજ્ઞ આદિ વિષય **અતીન્દ્રિય** છે, ઇંદ્રિય અને મનને અગોચર છે, અને માત્ર યોગીઓને જ જ્ઞાનગમ્ય થઇ શકે એવા છે. એ સંબંધી યથાર્થ નિશ્ચયની બાબતમાં છદ્મસ્થોનો અધિકાર નથી, કારણ કે વિશેષથી તત્ત્વને નહિં દેખનારા એવા તે છદ્મસ્થો અંધ જનો જેવા છે. માટે એ એમના અધિકાર બહારના વિષયમાં–તત્ત્વનિશ્ચય બાબતમાં તેઓનો વિવાદ નકામો છે, તેઓની ચર્ચાની અર્ચા અકિંચિત્કર છે. કારણ કે જે વસ્તુ આપણે દેખતા નથી–જાણતા નથી, તેના સ્વરૂપ બાબતમાં સ્વછંદે કલ્પના કરી, મિથ્યા ઝઘડો કરવો, નિઃસાર વાગ્યુદ્ધ કરવું, વાદ–પ્રતિવાદ કરી થૂંક વલોવવું, ખંડનમંડનમાં પડી વૈમનસ્ય વધારવું, તે મૂર્ખતાની નિશાની છે; ચંદ્રના આકાર વિષે અંધજનોની કલ્પના જેવું હાસ્યાસ્પદ છે; પેલા આંધળાઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ બાબત ખોટો ટંટો કરતા હતા, તેના જેવું ફોગટ છે. તેવા મિથ્યા વિવાદથી લાભ થવાને બદલે ઉલટી હાનિ થાય છે. કારણ કે તેથી પોતાના **સત્ ચિત્તનો** નાશ થવારૂપ અનિષ્ટ ફલ નીપજે છે અર્થાત્

અંધ સમા છદ્મસ્થોના વિવાદથી શું ?

વૃત્તિઃ—निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य-સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય, योगिज्ञानादृते न च-યોગિજ્ઞાન શિવાય નથી હોતો,–કારણ કે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે. अतोऽपि-આ કારણ થકી પણ, अत्र-અત્રે, સર્વજ્ઞ અધિકારમાં, अन्धकल्पानां-અંધ જેવાઓના,–વિશેષથી તેના તત્ત્વને નહિં દેખનારાઓના, विवादेन न किंचन-વિવાદથી કંઇ નથી,–સચ્ચિત્તનાશરૂપ ફલવાળા વિવાદથી કાંઇ નથી.

સદ્‌ભાવવાળો ચિત્ત આશય નષ્ટ થઈ દુષ્ટ આશય જન્મે છે, રાગદ્વેષાદિ દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, ચિત્તને અશાંતિ ને સંક્ષોભ ઉપજે છે. આવા સત્‌ચિત્તનો નાશ કરનારા વિવાદનું સંતજનોને શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નહિં, કંઈ જ નહિં.

न चानुमानविषय एषोऽर्थस्तत्त्वतो मतः।
न चातो निश्चयः सम्यगन्यत्राप्याह धीधनः ॥ १४४ ॥

યુક્તિ વિષય આ તત્ત્વથી, નાહુ-એથી અન્યત્ર;
સમ્યક્ નિશ્ચય થાય ના, કથ્યું બુદ્ધિધન અત્ર;-૧૪૪

અર્થ:-અને આ સર્વજ્ઞરૂપ અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો વિષય નથી માનવામાં આવ્યો. અને આ અનુમાનથકી અન્યત્ર પણ સમ્યક્‌પણે નિશ્ચય થતો નથી. બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

વિવેચન

ઉપરમાં એમ કહ્યું કે સર્વજ્ઞાદિ **અતીન્દ્રિય** અર્થ યોગિજ્ઞાન વિના જણાતો નથી, એટલે આ વિષયે અંધ સમા છદ્મસ્થોના વિવાદથી કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ત્યારે કોઈ એમ કહે કે આપ એવું કેમ કહો છો? અનુમાનથી-યુક્તિથી પણ તે કેમ ન જાણી શકાય? ,તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે-આ સર્વજ્ઞરૂપ અતીન્દ્રિય અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો-યુક્તિનો વિષય નથી. ગમે તેવા મહામતિમાન્ તાર્કિકની યુક્તિનો ત્યાં ગતિ નથી; ગમે તેટલા યુક્તિવાદથી સાક્ષાત સર્વજ્ઞ તત્ત્વ ગમ્ય થઇ શકતું નથી. કારણ કે તે તત્ત્વ અતીન્દ્રિય એટલે મન ને ઇંદ્રિયથી પર છે-અગમ્ય છે, અને તર્કવાદ બુદ્ધિનો વિષય હોઇ બુદ્ધિગમ્ય છે. એટલે તે અતીન્દ્રિય વિષયમાં મતિની ગતિ કુંઠિત થતાં યુક્તિવાદ બોઠો પડે છે. વળી આ અતીન્દ્રિય વિષયનો વાત જવા દઈએ, તો પણ અન્ય સામાન્ય અર્થનો પણ અનુમાન થકી સમ્યક્‌પણે નિશ્ચય થતો નથી; યુક્તિવાદથી સામાન્ય-સાધારણ બાબતનો પણ બરાબર નિર્ણય પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અતીન્દ્રિય અર્થનું તો પૂછવું જ શું? આના સમર્થનમાં અહીં મહામતિ ભર્તૃહરિનું વચન ટાંક્યું છે.

અતીંદ્રિય અર્થ યુક્તિનો અવિષય

શું કહ્યું છે? તે કહે છે:—

વૃત્તિઃ—न चानुमानविषयो-અને અનુમાનનો વિષય નથી, યુક્તિગોચર નથી, एषोऽर्थः-આ સર્વજ્ઞવિશેષ લક્ષણવાળો અર્થ, तत्त्वतो मतः-તત્ત્વથી માનવામાં આવેલ, પરમાર્થથી દષ્ટ, न चातो-અને આ અનુમાનથકી નથી હોતો, निश्चयः सम्यक्-નિશ્ચય સમ્યક્‌પણે, अन्यत्रापि-અન્યત્ર પણ, સામાન્ય અર્થમાં પણ-आह धीधन.-તે બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ १४५ ॥

યત્નથી પટુ અનુમાતૃથી, અર્થ અનુમિત થાય,
તેય યુક્તતર અન્યથી, અન્યથા સમર્થાય. ૧૪૫

અર્થ:—કુશલ અનુમાનકારોથી યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, વધારે યુક્તિયુક્ત એવા બીજાઓથી બીજી જ રીતે સાબિત કરાય છે.

વિવેચન

તે બુદ્ધિધનવાળા **શ્રી ભર્તૃહરિએ** શું કહ્યું છે? તે કહે છે—'કુશળ અનુમાનકારોએ યત્નથી અનુમાનેલો અર્થ પણ વધારે સબળ યુક્તિવાળા બીજાઓથી બીજી જ રીતે ઉપપાદન કરાય છે'—સાબિત કરાય છે.

યુક્તિથી મંડનઃ યુક્તિથી ખંડન.

અન્વય-વ્યતિરેક વગેરે ન્યાયપદ્ધતિમાં પારંગત એવા નિપુણ યુક્તિવાદીઓ અન્વય-વ્યતિરેક આદિ અનુસારે તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે. તેમાં **અન્વય** એટલે આ આમ હોય તો આ આમ હોય એવી વિધાનરૂપ હકારાત્મક ઉક્તિ; અને **વ્યતિરેક** એટલે આ આમ ન હોય તો આ આમ ન હોય, એવી નિષેધરૂપ નકારાત્મક ઉક્તિ (૧) આ અન્વય-વ્યતિરેક પ્રમાણે કોઈ કુશલ યુક્તિવાદીઓ પ્રયત્નપૂર્વક અનુમાનથી-યુક્તિથી અમુક અર્થ સ્થાપિત કરે, અને કહે કે જુઓ! આ અર્થ આ હેતુથી આ રીતે જ ઘટે છે, આમ એની **તથોપપત્તિ** છે; આ અર્થ આથી અન્ય રીતે ઘટતો નથી—આમ એની **અન્યથાનુપપત્તિ** છે (૨) તો ત્યાં તેનાથી ચઢીયાતા એવા બીજા પ્રખર તાર્કિકો-યુક્તિવાદીઓ, વળી એ જ અન્વય-વ્યતિરેક આદિનો આશ્રય કરી, તે જ અર્થને અન્યથા પ્રકારે ઉપપાદિત કરે છે, સાબિત કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે જુઓ! તમે કહો છો તે પ્રકારે આ અર્થ ઘટતો નથી—એની **અતથોપપત્તિ** છે; અને આ અમે કહીએ છીએ તે બીજા પ્રકારે જ એ ઘટમાન થાય છે—એની **અન્યથોપપત્તિ** છે આમ એક જ અર્થને અમુક વાદી સ્થાપે છે, તો બીજો ઉત્થાપે છે! એક જ અર્થને સમર્થ તાર્કિકો પોતપોતાના મતિબલથી જૂદા જૂદા પ્રકારે પૂરવાર કરી આપે છે!

વૃત્તિઃ—**यत्नेनानुमितोऽप्यर्थो**-અન્વય આદિ અનુસારે યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, **कुशलैरनुमातृभिः**-અન્વય આદિના જાણનારા કુશલ અનુમાનકારોથી-યુક્તિવાદીઓથી, **अभियुक्ततरैरन्यै:**-અન્વય આદિના જ્ઞાતા જ એવા અભિયુક્તતર-વધારે યુક્તિવાળા બીજાઓથી, **अन्यथैवोपपाद्यते**-અન્યથા જ ઉપપાદન કરાય છે. અતથાસિદ્ધિ આદિ પ્રકારે બીજી રીતે જ પૂરવાર કરાય છે

આમ આ તર્કવાદ તો બુદ્ધિનો અખાડો છે! અખાડામાં જેમ શરીરનો વ્યાયામ થાય છે, કસરત કરાય છે, અટાપટા ખેલાય છે, દાવપેચ રમાય છે, તેમ આ યુક્તિવાદરૂપ વ્યાયામશાળામાં બુદ્ધિનો વ્યાયામ થાય છે, યુક્તિની કસરત કરાય છે, તર્કના અટાપટા ખેલાય છે, છલ-જાતિના દાવપેચ રમાય છે! 'साक्षरा विपरीता राक्षसा भवन्ति!' અખાડામાં જેમ વધારે બળવાન્ મલ્લ અલ્પ બળવાળા પ્રતિમલ્લને મહાત કરે છે, શિકસ્ત આપે છે, તેમ આ યુક્તિવાદની કસરતશાળામાં વધારે પ્રખર બુદ્ધિમાન્ વાદી અલ્પ બુદ્ધિવાળા પ્રતિવાદીને પરાજિત કરે છે, હાર આપે છે! વળી 'શેરને માથે સવાશેર' એ ન્યાયે તે વિજેતા મલ્લને પણ જેમ વધારે બળવાન્ મલ્લ જીતે છે, તેમ વિજયથી મલકાતા ને ફૂલાતા તે વાદીને પણ બીજો અધિક તર્કપટુ પ્રતિવાદી હરાવે છે! આમ જેમ કુસ્તીની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, મલ્લયુદ્ધનો છેડો આવતો નથી, તેમ તર્કવાદની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે ને બુદ્ધિયુદ્ધનો આરો આવતો નથી! પણ આમ અનંત તર્કવાદ કરતાં પણ કોઈ અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહી શકવા સમર્થ થતો નથી! ઉલટું 'પાડે પાડા લડે તેમાં ઝાડનો ખો નીકળી જાય,' એ ન્યાયે આ તાર્કિકોની સાઠમારીમાં તત્ત્વવૃક્ષ બાપડું ક્યાંય છૂંદાઈ જાય છે! તત્ત્વ વસ્તુ ક્યાંય હાથ લાગતી નથી. મહાત્મા આનંદઘનજીનું માર્મિક વચનામૃત છે કે—

તર્કવાદ બુદ્ધિનો અખાડો

"તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન પ્હોંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.
....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે."—શ્રી આનંદઘનજી.

અભ્યુચ્ચય કહે છે—

ज्ञायेरन्हेतुवादेन पदार्था यद्यतीन्द्रियाः ।
कालेनैतावता प्राज्ञैः कृतः स्यात्तेषु निश्चयः ॥ १४६ ॥

પદાર્થો અતીન્દ્રિય જો, હેતુવાદથી જણાત;
આટલા કાળે પ્રાજ્ઞથી, નિશ્ચય તિહાં કરાત. ૧૪૬

અર્થ:—જો હેતુવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાતા હોત, તો આટલા કાળે પ્રાજ્ઞોથી તે વિષયમાં નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોત.

वृत्तिः—ज्ञायेरन् हेतुवादेन-હેતુવાદથી-અનુમાનવાદથી જાણવામાં આવતા હોત, पदार्था यद्यतीन्द्रियाः-જો સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો, कालेनैतावता-આટલા કાળે કરીને, प्राज्ञैः-પ્રાજ્ઞોથી, તાર્કિકોથી, कृतः स्यात-કરાયો હોત, तेषु-તે વિષયોમાં,-निश्चयः-નિશ્ચય, અવગમ.

વિવેચન

"હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઈએ, અતિ દુર્ગમ નયવાદ;
આગમવાદે હો ગુરુગમ કો નહીં, એ સબલો વિખવાદ.
અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે."—શ્રી આનંદઘનજી.

જો યુક્તિવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોત, તો આટલા કાળે પ્રાજ્ઞ જનોએ તે સંબંધી નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હોત જો યુક્તિ વડે કરીને ઇંદ્રિયોને અગમ્ય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થો જાણવામાં આવતા હોત, તો ઘણા લાંબા કાળથી આ મહાબુદ્ધિશાળી પ્રાજ્ઞજનો-મહાતાર્કિકો જે તેવી યુક્તિ લડાવતા આવ્યા છે, તેઓને આટલા બધા કાળે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ જવો જોઈતો હતો પણ તેવું તો થયું દેખાતું નથી, હજુ તેનો કાંઈ નીવેડો આવ્યો જણાતો નથી કારણ કે આ વાદી-પ્રતિવાદીઓ હજુ તેવા ને તેવા જોરશોરથી તે જ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે! હજુ પણ તે બાબતમાં નવા નિશાળીઆની જેમ તેવા ને તેવા કોરાધાકોડ રહેલા જણાય છે! તેઓની વાદ-કંડૂ હજુ તેવી ને તેવી છે! આટલા બધા મહાસમર્થ વાદી મહારથીઓએ આટલો બધો કાળ પ્રખર યુક્તિબલ અજમાવ્યું, પણ તે મહાનુભાવોનો આ મહા પ્રયાસ પાણીમાં ગયો હોય એમ જણાય છે! કારણ કે યોગબિંદુમાં કહ્યા પ્રમાણે 'નિશ્ચિત એવા વાદો ને પ્રતિવાદો કરતાં છતાં તેઓ ગતિમા ઘાણીના બેલની પેઠે, હજુ તત્ત્વના અંતને પામ્યા નથી!'

હેતુવાદથી તત્ત્વનિશ્ચય ન થાય

**न चैतदेवं यत्तस्मात्शुष्कतर्कग्रहो महान्।
मिथ્याभिमानहेतुत्वात्त्याज्य एव मुमुक्षुभिः ॥ १४७ ॥**

ને આ એમ ન તે થકી, શુષ્ક કુગ્રહ મહાન;
ત્યાજ્યજ હોય મુમુક્ષુને, મિથ્યા માન નિદાન. ૧૪૭

અર્થઃ—અને કારણ કે આ એમ નથી, તેટલા માટે મહાન્ એવો શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મિથ્યાભિમાનના હેતુપણાને લીધે, મુમુક્ષુઓને ત્યાજ્ય જ છે-છોડી જ દેવો યોગ્ય છે.

વૃત્તિઃ—चैतदेवं-અને આ એમ નથી, यद्-જે કારણથી, तस्मात्-તે કારણથી, शुष्कतर्कग्रहो-શુષ્કતર્કગ્રહ, महान्-મહાન્, અતિરૌદ્ર, मिथ्याभिमानहेतुत्वात्-મિથ્યાભિમાનહેતુપણારૂપ કારણથી, त्याज्य एव-ત્યાજ્ય જ છે, मुमुक्षुभिः-મુમુક્ષુઓએ, મૂકાવા ઇચ્છનારાઓએ.

વિલખાપણું દૂર કરે છે.* તે વાદ કથા ખમી શક્તો નથી, અને માનભંગથી ઉષ્ણ એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે! રમ્ય વસ્તુમાં પણ તેને અરતિ–જ્વર લાગુ પડે છે–રમ્ય વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુહૃદો પ્રત્યે પણ તેના વચન વજ્ર જેવા કઠોર નીકળે છે! અને **દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે**, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર જાણે આરૂઢ થઇને તે ખરેખર! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે!' ઇત્યાદિ પ્રકારે શુષ્ક તર્કવાદ રૌદ્ર પરિણામનું કારણ થાય છે. વળી શુષ્ક તર્કવાદ **મિથ્યાભિમાનનો** હેતુ થાય છે. શુષ્ક તર્કવાદી પોતાને બડો હોશિયાર માને છે! તેને પોતાની પ્રબુદ્ધિનું–તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી ફક્કડ યુક્તિ લડાવી ફલાણાને છક્કડ મારી તોડી પાડયો–હરાવ્યો, એવો ફાંકો રાખી તે અક્કડ રહે છે!

આમ મહારૌદ્ર પરિણામવાળો શુષ્ક તર્કગ્રહ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મહિતૈષી મુમુક્ષુઓને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા મુમુક્ષુઓનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને ભવબંધનથી છૂટવાનો છે. તેઓને કેવળ **એક આત્માર્થનું જ કામ છે**, માન–પૂજા–લબ્ધિ–સત્કાર આદિ બીજો **મન–રોગ** તેઓને હોતો નથી, અને ઉપરમાં જોયું તેમ શુષ્ક તર્કથી કોઇપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, ઊલટો માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. કયાં સાચા **મુમુક્ષુ જોગીજનનું** એકાંત આત્માર્થીપણું? અને કયાં શુષ્ક તર્કવાદીનું મતાર્થીપણું–માનાર્થીપણું? 'શ્રેય તો એક બાજુએ રહ્યા છે, ને વાદિશ્રેષ્ઠો અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાજુએ વિચરી રહ્યા છે! મુનિએ વાદવિવાદને કયાંય પણ મોક્ષ–ઉપાય કહ્યો નથી.' આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થી એવો મુમુક્ષુ જોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે? શુષ્ક તર્કગ્રહને કેમ ગ્રહે?

---

* "यदि विजयते कथंचित्ततोऽपि परितोषभग्नमर्यादः।
स्वगुणविकत्थनदूषितकश्चिनपि लोकान् खलीकुरुते॥
उत जीयते कथंचित् परिपत्परिवादिनं स कोपान्ध.।
गलगर्जनाक्रामन् वैलक्ष्यविनोदन कुरुते॥
वादकथां न क्षमते दीर्घं निःश्वसिति मानभङ्गोष्णम्।
रम्येऽप्यरतिज्वरितः सुहृत्स्वपि वज्रीकरणवाक्यः॥
दुःखमहंकारप्रभवमित्ययं सर्वतंत्रसिद्धांतः।
अथ च तमेवारूढस्तत्त्वपरीक्षां किल करोति॥"
શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮ ૧૫–૧૮

× "अन्यत एव श्रेयांस्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषाः।
वाक्संरंभः क्वचिदपि न जगाद मुनिः शिवोपायः" ॥
શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા.–દ્વા. ૮–૭

વિવેચન

અને આ એમ તો છે નહિં અર્થાત્ ઘણા ઘણા કાળે પણ હેતુવાદથી અતીંદ્રિય તત્ત્વનો નિશ્ચય હજુ પ્રાજ્ઞજનોથી પણ થઇ શકયો નથી; તેથી કરીને મિથ્યાભિમાનના હેતુરૂપ આ શુષ્ક તર્કનો મહા રૌદ્ર-ભયંકર ગ્રહ, ભવબંધનથી ખરેખર છૂટવા ઇચ્છનારા મુમુક્ષુજનોએ છોડી જ દેવો જોઇએ, કારણ કે આ શુષ્ક તર્કવાદ ખરેખર! 'શુષ્ક જ' છે. એમાં કાંઇ રસ-આર્દ્રતા નથી. સુક્કી, હૃદય સ્પર્શ વિનાની યુક્તિઓની વાગ્જાલમય લડાઇ જ એમાં છે. વેળુને ગમે તેટલું પીલતાં પણ જેમ તેમાંથી તેલરૂપ સાર નીકળે નહિં, તેમ ગમે તેટલું પીલતાં પણ-પિષ્ટપેષણ કરતાં પણ શુષ્ક તર્કવાદમાંથી તત્ત્વરૂપ સાર નીકળે નહિં અને મુમુક્ષુ તો તત્ત્વનો જ ખપી છે, તે આવા નિઃસાર-નીરસ શુષ્ક તર્કને કેમ ગ્રહે વારુ? વળી આ શુષ્ક તર્ક ગ્રહ ખરેખર! ગ્રહ જેવો જ છે. પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ગ્રહ એટલે ભૂતપિશાચ, અથવા અનિષ્ટ ગ્રહ, અથવા મગરમચ્છ. (૧) ભૂતપિશાચરૂપ ગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય, જેને ઝોડ વળગ્યું હોય, તેના ભુંડા હાલહવાલ થાય છે ને તેને તે ગ્રહમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે; તેમ આ શુષ્ક તર્કવાદરૂપ ગ્રહથી-ભૂતથી જે આવિષ્ટ થયો હોય, એ ભૂત જેને ભરાયું હોય, તેની ભારે બૂરી દશા થાય છે, ને તેના ગ્રહમાંથી-પકડમાંથી છૂટવું ભારી થઇ પડે છે. (૨) અથવા અનિષ્ટ પાપ ગ્રહ જેને નડતો હોય, તેને ભારી વસમી પીડા સહવી પડે છે; તેમ આ તર્કવાદરૂપ અનિષ્ટ ગ્રહથી જે પીડાતો હોય, તેને પોતાને હાથે વ્હોરેલી ભારી કનડગત ભોગવવી પડે છે, અને તેની અસરમાંથી તે સ્હેલાઇથી છૂટી શકતો નથી. (૩) અથવા જે મગરથી ગ્રસાયો હોય, તેને તેના જડબામાંથી છટકવું ભારી કઠિન થઇ પડે છે; તેમ શુષ્ક તર્કરૂપ મગરના ગ્રહથી જે ગ્રહાયો હોય, તેને તેની ચુંગાલમાંથી છૂટવું અતિ દુષ્કર થઇ પડે છે. આમ ત્રણે અર્થમાં પોતે ગ્રહેલા શુષ્ક તર્કરૂપ ગ્રહથી શુષ્કતર્કગ્રાહી પોતાની મેળે જ દુઃખી થાય છે. આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ શુષ્કતર્ક ગ્રહને આત્માર્થગ્રાહી મુમુક્ષુ કેમ ગ્રહે?

શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મુમુક્ષુએ ત્યાજ્ય જ

તેમજ આ શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મહાન્ છે, અતિ રૌદ્ર છે, મહા ભયંકર છે. એનું પરિણામ પોતાને માટે ને પરને માટે મહા રૌદ્ર છે-દારુણ છે. કારણ કે આર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાનથી વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને હાનિ થાય છે. મહા તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યું છે તેમ-'જો કોઇ પ્રકારે પોતાનો વિજય થાય છે તો તે એટલો બધો પરિતોષ પામે છે કે મર્યાદાનો ભંગ કરી એ પોતાની બડાઇ હાંકી ત્રણે લોકોને ખલ બનાવે છે! અને પોતે જો કોઇ પ્રકારે બીજાથી જીતાઇ જાય તો તે કોપાંધ થઇ જઇ, પ્રતિવાદી પ્રત્યે ઘાંટા પાડી-બરાડા પાડી, આક્રમણ કરતો સતો પોતાનું

વિલખાપણું દૂર કરે છે.* તે વાદ કથા ખમી શકતો નથી, અને માનભંગથી ઉષ્ણ એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે! રમ્ય વસ્તુમાં પણ તેને અરતિ-જ્વર લાગુ પડે છે-રમ્ય વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુહૃદો પ્રત્યે પણ તેના વચન વજ્ર જેવા કઠોર નીકળે છે! અને દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર જાણે આરૂઢ થઈને તે ખરેખર! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે!' ઈત્યાદિ પ્રકારે શુષ્ક તર્કવાદ રૌદ્ર પરિણામનું કારણ થાય છે. વળી શુષ્ક તર્કવાદ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ થાય છે. શુષ્ક તર્કવાદી પોતાને બડા હોશિયાર માને છે! તેને પોતાની પ્રબુદ્ધિનું-તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી ફક્કડ યુક્તિ લડાવી ફલાણાને છક્કડ મારી તોડી પાડયો-હરાવ્યો, એવો ફાંકો રાખી તે અક્કડ રહે છે!

આમ મહારૌદ્ર પરિણામવાળો શુષ્ક તર્કગ્રહ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મહિતૈષી મુમુક્ષુઓને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા મુમુક્ષુઓનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને ભવબંધનથી છૂટવાનો છે. તેઓને કેવળ એક આત્માર્થનું જ કામ છે, માન-પૂજા-લબ્ધિ-સત્કાર આદિ બીજો મન-રોગ તેઓને હોતો નથી, અને ઉપરમાં જોયું તેમ શુષ્ક તર્કથી કોઈપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, ઊલટો માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. કયાં સાચા મુમુક્ષુ જોગીજનનું એકાંત આત્માર્થીપણું? અને કયાં શુષ્ક તર્કવાદીનું મતાર્થીપણું-માનાર્થીપણું? 'શ્રેય તો એક બાજુએ રહ્યા છે, ને વાદિઓ અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાજુએ વિચરી રહ્યા છે! મુનિએ વાદવિવાદને કયાંય પણ મોક્ષ-ઉપાય કહ્યો નથી.' આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થી એવો મુમુક્ષુ જોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે? શુષ્ક તર્કગ્રહને કેમ ગ્રહે?

---

* "यदि विजयते कथंचित्ततोऽपि परितोषभग्नमर्यादः ।
स्वगुणविकत्थनदूषितकश्चीनपि लोकान् खलीकुरुते ॥
उत जीयते कथंचित् परिपत्परिवादिनं स कोपान्धः ।
गलगर्जनाक्रामन् वैलक्ष्यविनोदनं कुरुते ॥
वादकथां न क्षमते दीर्घं निःश्वसिति मानभङ्गोष्णम् ।
रम्येऽप्यरतिज्वरितः सुहृत्स्वपि वज्रीकरणवाक्यः ॥
दुःखमहंकारप्रभवमित्ययं सर्वतंत्रसिद्धांतः ।
अथ च तमेवारूढस्तत्त्वपरीक्षां किल करोति ॥"

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮ ૧૫-૧૮

× "अन्यत एव श्रेयांस्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषाः ।
वाक्संरंसः क्वचिदपि न जगाद मुनिः शिवोपायः" ॥

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા.-દ્વા. ૮-૭

તેમજ—

ग्रहः सर्वत्र तत्त्वेन मुमुक्षूणामसंगतः ।
मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्यक्तव्याः किमनेन तत् ॥ १४८ ॥

સુમુક્ષુઓને તત્ત્વથી, ગ્રહ અયુક્ત સર્વત્ર;
ધર્મોય પ્રાયે મુક્તિમાં, ત્યાજ્ય–એથી શું અત્ર ? ૧૪૮

અર્થ:—સર્વત્ર ગ્રહ તત્ત્વથી મુમુક્ષુઓને અસંગત–અયુક્ત છે. મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવાના હોય છે, તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

વિવેચન

" છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

મુમુક્ષુએ તત્ત્વથી ક્યાંય પણ ગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી. કારણ કે મુક્તિમાં ધર્મો પણ પ્રાયે છોડી દેવા પડે છે. તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

ક્યાંય પણ ગ્રહ યુકત નથી

મોક્ષાભિલાષી આત્માર્થી જીવે શુષ્ક તર્કગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે, એટલું જ નહિં, પણ ક્યાંય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો ગ્રહ પણ ત્યજી દેવો જોઈએ. માટે સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ તેમ વિકલ્પ છોડી દઈ, તેમ જ અન્ય સર્વ પ્રકારનો ગ્રહ પણ વિસર્જન કરી મુમુક્ષુએ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ જ આરાધવો યોગ્ય છે, કારણ કે મુમુક્ષુનો એકાંત હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ છે અને મોક્ષમાં તો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ક્ષાયિક ધર્મો સિવાય બધુંય છોડયે જ છૂટકો છે. અરે ! ક્ષમાદિક **ક્ષાયોપશમિક ધર્મો** પણ મોક્ષમાં છોડી દેવા પડે છે, ત્યાં આ તુચ્છ અનિષ્ટ ગ્રહોની તો શી વાત કરવી ? સર્વ ગ્રહથી મુક્ત થયા વિના માર્ગસન્મુખ પણ ન થવાય, તો મુક્ત તો કેમ જ થવાય ? તો પછી આ 'રાખના પડીકા' જેવા દુષ્ટ ગ્રહોને મુમુક્ષુ શા હેતુએ ગાંઠે બાંધે ? ને એ ગ્રહ જેવા ગ્રહોને ગ્રહીને હાથે કરીને શું કામ નિષ્કારણે દુઃખથી ગૃહીત થાય ?

" ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મિટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;
તો ઝઘડા ઝંઝા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ "
....મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ. "—યો. દ. સજ્ઝા. ૪-૨૨

। इति सर्वज्ञादि अतीन्द्रियार्थानुमानागोचरत्वाधिकारः ।

वृत्तिः—ग्रहः–ગ્રહ, सर्वत्र–સર્વત્ર, સર્વ વસ્તુમાં, तत्त्वेन–તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, मुमुक्षूणामसंगत.–મુમુક્ષુઓને અસંગત છે–અયુક્ત છે કયા કારણથી ? તો કે–मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्यक्तव्याः–મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવા પડે છે,–પ્રાયઃનું ગ્રહણ ક્ષાયિક ધર્મોના વ્યવચ્છેદ (અપવાદ) અર્થે છે, किमनेन तत्–તો પછી આ ગ્રહથી શું ? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

મહત્પુરુષ માર્ગ અધિકાર.

કારણ કે એમ છે તેથી—

तदत्र महतां वर्त्म समाश्रित्य विचक्षणैः ।
वर्तितव्यं यथान्यायं तदतिक्रमवर्जितैः ॥ १४९ ॥

પ્રાજ્ઞે અત્ર મહંતનો, માર્ગ આશ્રીને સાર;
તસ અતિક્રમ વિણ વર્ત્તવું, ન્યાય તણે અનુસાર. ૧૪૯

અર્થ:—તેથી કરીને અત્રે મહત પુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, વિચક્ષણોએ તેનો અતિક્રમ વર્જીને, યથાન્યાય વર્ત્તવું યોગ્ય છે.

વિવેચન

"મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ."
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

તેની અત્રે આ બાબતમાં મહાપુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, નિરીક્ષણ કરી મુમુક્ષુજનોએ તે ધર્મનો અતિક્રમ ન થાય એ રીતે, યથાન્યાયે વર્ત્તવું યોગ્ય છે.

તો પછી મુમુક્ષુ **આત્માર્થી** જીવે શું કરવું યોગ્ય છે તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

મહાજનના માર્ગને અનુસરવું

વિચક્ષણ મુમુક્ષુએ તો બીજી બધી માથાફોડ છોડી દઈને, બીજી બધી ભંગજાલ ફગાવી દઈને, મત-દર્શન આગ્રહનો સમસ્ત પ્રપંચ વિસર્જન કરી, સર્વ ગ્રહની ચુંગાલમાંથી મુક્ત થઈ, મહત પુરુષોના માર્ગનું સમ્યક્ અવલંબન કરવું યોગ્ય છે 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ છે અને મહાજનોનો માર્ગ તો કેવળ **આત્મવિશુદ્ધિરૂપ મોક્ષમાર્ગ** છે એટલે મહાજનોના નિર્દિષ્ટ માર્ગે તેમના પગલે ચાલવું એ જ મુમુક્ષુનું કર્ત્તવ્ય છે અને તે માર્ગે ચાલતાં, મહત્ પુરુષોએ પ્રણીત કરેલા નિર્દોષ ધર્મમાર્ગનો જેમ અતિક્રમ ન થાય અતિચાર ન થાય, ઉલ્લંઘન ન થાય, ભંગ ન થાય, તેમ ઉપયોગપૂર્વક સન્નીતિ પ્રમાણે ચાલવું યોગ્ય છે આમ મહાજનના માર્ગે નિરતિચારપણે યથાન્યાય પ્રવર્ત્તવું-ગમન કરવું એ જ મુમુક્ષુ યોગીજનનું કર્ત્તવ્ય છે

૧ **वृत्ति**:-**तदत्र**-તેથી અત્ર વ્યતિકરમાં, આ પ્રસંગમાં, **महतां वर्त्म**-મહત્પુરુષોના માર્ગને, **समाश्रित्य**-સમાશ્રય કરી, અંગીકાર કરી, **विचक्षणैः**-વિચક્ષણોએ, પંડિતોએ, **वर्तितव्यं यथान्यायं**-યથાન્યાય—ન્યાય પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે **तदतिक्रमवर्जितैः**-તે મહત્ ધર્મના અતિક્રમથી—અતિચારથી રહિત એવાઓએ

એજ કહે છે—

परपीडेह सूक्ष्मापि वर्जनीया प्रयत्नतः ।
तद्वत्तदुपकारेऽपि यतितव्यं सदैव हि ॥ १५० ॥

પરપીડા અહિં સૂક્ષ્મ પણ, વર્જવીજ સપ્રયત્ન;
તેમજ તસ ઉપકારમાં, કરવો સદૈવ યત્ન. ૧૫૦

અર્થ:—અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જવી; તેમજ તેના ઉપકારમાં પણ સદૈવજ યત્ન કરવો.

વિવેચન

" परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् "—વ્યાસજી.

તે મહત્ પુરુષોએ આચરેલો માર્ગ કયો છે? તે અહીં કહ્યો છે: આ લોકમાં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા વર્જવી, તેમજ પર ઉપકારમાં પણ નિરંતર યત્ન કરવો.

આ જગતમાં પોતાનાથી બીજા જીવને સૂક્ષ્મ પીડા પણ ન થાય, સૂક્ષ્મ બાધા પણ ન ઉપજે, એમ પ્રયત્નથી-યતનાથી વર્તવું, એ મુમુક્ષુ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. મુમુક્ષુ **બીજા જીવોને સૂક્ષ્મ પીડા પણ વર્જે**, તો પછી મોટી પીડાની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી! મનથી, વચનથી કે કાયથી કોઈપણ પ્રકારે કોઇપણ જીવને પોતાનાથી કંઇપણ પીડા-બાધા ન ઉપજે, એવી સતત જાગૃતિ આત્માર્થી જીવ રાખે.

" અનુબંધે આત્મા દૂભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઇચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે નહિં વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ.
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વિણ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.
તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત મોક્ષમાળા

વૃત્તિ—परपीडा—પર પીડા, પર બાધા, इह—અહીં, લોકમાં, सूक्ष्मापि—સૂક્ષ્મ પણ, મોટી તો દૂર રહો! શું? તો કે वर्जनीया—વર્જવા યોગ્ય છે, પરિત્યજવા યોગ્ય છે, प्रयत्नतः—પ્રયત્નથી, સૂક્ષ્મ આભોગથી, तद्वत्—તેની જેમજ, પ્રયત્નથીજ, तदुपकारेऽपि—તેના ઉપકારમાં પણ, यतितव्यं—યત્ન કરવો યોગ્ય છે, અનુષ્ઠાન દ્વારાએ (આચરણવડે કરીને), सदैव हि—સદૈવજ.

અને બીજા જીવોના ઉપકારમાં પણ મુમુક્ષુ જીવ સદૈવ યત્ન કરે. અન્ય જીવોનું આ લોકમાં ને પરલોકમાં જે રીતે હિત થાય એવા પ્રકારે તન-મન-ધનથી પોતાથી બનતું બધુંય મુમુક્ષુ જીવ સહાય સક્રિય આચરણ દ્વારા કરી ચૂકે. આમ મુમુક્ષુ જોગીજન **પરમદયાળુ ને પરોપકારનો વ્યસની**-મંધાણી હોય.

તથા—

गुरवो देवता विप्रा यतयश्च तपोधनाः ।
पूजनीया महात्मानः सुप्रयत्नेन चेतसा ॥ १५१ ॥

ગુરુ દેવતા વિપ્ર ને, તપોધન યતિરાજ;
પૂજ્ય સુપ્રયત્ન ચિત્તથી, મહાત્માઓ સહુ આજ. ૧૫૧

અર્થ:—ગુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો અને તપોધન યતિઓ-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવાળા ચિત્તથી પૂજનીય છે-પૂજવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

તેમજ-ગુરુઓ, દેવતા, દ્વિજો અને તપોધન યતિઓ,-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવંત ચિત્તે યથાયોગ્યપણે પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે:-**ગુરુઓ** એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ-ભાઇ બ્હેન વગેરે, તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો-જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને ઇષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે તેનું પૂજન આ આ પ્રકારે થાય:-(૧) ત્રણ સંધ્યા સમયે તેને નમનક્રિયા કરવી, અને તેવો અવસરજોગ ન હોય તો ચિત્તમાં તેને અત્યંતપણે આરોપીને નમનક્રિયા કરવી. (૨) તે આવે ત્યારે અભ્યુત્થાનાદિ કરવું, અર્થાત્ ઊઠીને સામા જવુ, આસન દેવું તે બેસે એટલે પર્યુપાસના કરવી, ઇત્યાદિ વિનય આચરણ કરવુ, તેની સમીપમા અપ્રગલ્ભપણે-અનુદ્ધતપણે બેસવું, અસ્થાને તેનું નામ ન લેવું; કવચિત્ પણ તેનો અવર્ણવાદ ન સાભળવો. (૩) સારામાં સારા વસ્ત્રાદિનું તેને યથાશક્તિ નિવેદન-સમર્પણ કરવું, અને તેના હાથે સદા પરલોક ક્રિયાઓનું કરાવવું. (૪) તેને અનિષ્ટ એવા વ્યવહારોનો ત્યાગ કરવો, અને ઇષ્ટ એવા વ્યવહારોમાં પ્રવર્તન કરવું, અને આ ધર્માદિને પીડા× ન ઉપજે એમ ઔચિત્યથી-ઉચિતપણે કરવું, અર્થાત્

ગુરુ-દેવાદિ પૂજન

વૃત્તિઃ—**गुरवो**-ગુરુઓ, માતા-પિતા પ્રમુખ, **देवता**-દેવતા, સામાન્યથી જ, **विप्राः**-વિપ્રો, દ્વિજો, **यतयश्च**-અને યતિઓ, પ્રવ્રજિતો, **तपोधना**-તપોધન, તપરૂપ ધનવાળા, **पूजनीयाः**-પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે, **महात्मानः**-મહાત્માઓ, એ સર્વેય, યથાર્હપણે-યથાયોગ્યપણે કેવી રીતે તો કે-**सुप्रयत्नेन चेतसा**-સુપ્રયત્નવંત ચિત્તથી, આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તથી, એમ અર્થ છે.

× " त्यागश्च तदनिष्टानां तदिष्टेषु प्रवर्त्तनम् । औचित्येन त्विदं ज्ञेयं प्राहुर्धर्माद्यपीडया ॥ " (આધાર માટે જુઓ) શ્રી યોગબિન્દુ. શ્લો ૧૧૦-૧૧૫.

તેને અનિષ્ટથી નિવર્ત્તતાં અને ઇષ્ટમાં પ્રવર્ત્તતાં જો ધર્માદિ પુરુષાર્થને બાધા ઉપજતી હોય, તો તેમ ન કરતાં પુરુષાર્થ-આરાધનપરાયણ રહેવું. (૫) તેના આસનાદિનો અભોગ કરવો, અર્થાત્ ગુરુના આસનાદિ વાપરવા નહિં. અને તેના દ્રવ્યનું તીથમાં નિયોજન કરવુ, અર્થાત તીર્થક્ષેત્રમા વાપરી નાખવું, નહિં તો તે પોતે ગ્રહણ કરે તો તેના મરણાદિમા અનુમતિનો પ્રસંગ આવે (૬) તેમજ તેના પ્રતિબિમ્બની* સ્થાપનાનો ધૂપ-પુષ્પાદિ પૂજારૂપ સંસ્કાર કરવો અને તેની પરમ-ઉત્કૃષ્ટ એવી ઊર્ધ્વદેહક્રિયા કરવી, મૃતકાર્ય કરવું

પુષ્પોથી, બલિથી, વસ્ત્રોથી, અને શોભન સ્તોત્રોથી શૌચ-શ્રદ્ધા સમન્વિત એવું દેવોનું પૂજન કરવું. ઇત્યાદિ પ્રકારે યથાયોગ્યપણે ગુરુ-દેવની પૂજા કરવી

વિપ્રો એટલે દ્વિજો-બ્રાહ્મણો. વિદ્યા વડે જે પ્રકૃષ્ટ છે, અર્થાત્ જે વિદ્યાના પ્રકર્ષને પામેલા છે તે **વિપ્ર.** બે વાર જેનો જન્મ થયો છે, અર્થાત્ એક તો સ્થૂલ દેહજન્મની અપેક્ષાએ અને બીજો સંસ્કારની અપેક્ષાએ એમ બે જન્મ જેના થયા છે તે **દ્વિજ.** બ્રહ્મને આત્મસ્વરૂપને જે જાણે છે, તે **બ્રાહ્મણ.** આવા વિદ્યાવંત, સંસ્કારસ્વામી, બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વજ્જનોરૂપ દ્વિજો યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે, સન્માનવા યોગ્ય છે,

તેમજ તપોધન એવા યતિઓ પણ પૂજનીય છે. **યતિ** એટલે સયમી પુરુષ, સાધુજન જેણે મનનો ને ઇંદ્રિયોનો સંયમ કર્યો છે તે 'યતિ' અથવા 'જતિ'. જે જીવરક્ષામા ને ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં યત્નવંત છે તે યતિ તપ જેનું ધન છે તે તપોધન. અનશનાદિ બાહ્ય તપ, અને પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યતર તપ નિરંતર તપતા રહી તપરૂપ ધનની જેણે વૃદ્ધિ કરી છે, એવા તપોધન યતિઓ નિરંતર પરમાદરથી પૂજવા યોગ્ય છે.

આમ ગુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો, અને તપોધન યતિઓ—આ સર્વ મહાત્માઓ જેમ ઉચિત હોય તેમ યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે. અને તે પૂજના પણ **સુપ્રયત્નવંત ચિત્તથી** હોવી જોઇએ. અર્થાત્ તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર એવા **આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તથી** કરવી જોઇએ.

पापवत्स्वपि चात्यन्तं स्वकर्मनिहतेष्वलम् ।
अनुकम्पैव सत्त्वेषु न्याय्या धर्मोऽयमुत्तमः ॥ १५२ ॥

સ્વકર્મથી જ હણાયલા, પાપી પ્રતિ અત્યત;
ન્યાય્ય અનુકંપા જ,-આ, ઉત્તમ ધર્મ મહંત. ૧૫૨

વૃત્તિઃ—**पापवत्स्वपि चात्यन्तं**-અને અત્યત પાપવતો પ્રત્યે પણ,-લુબ્ધક-શિકારી આદિ પ્રત્યે પણ, **स्वकर्मनिहतेष्वलम्**-અત્યતપણે સ્વકર્મથી હણાયેલા એવા, **अनुकम्पैव सत्त्वेषु**-સત્ત્વો પ્રત્યે અનુકપા જ, **न्याय्या**-ન્યાય્ય છે,-નહિં કે મત્સર, **धर्मोऽयमुत्तमः**-આ ધર્મ ઉત્તમ છે,-કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી

---

* "तदासनाद्यभोगश्च तीर्थे तद्वित्तयोजनम् ।
तद्बिम्बन्यासससंस्कार ऊर्ध्वदेहक्रिया परा ॥" —શ્રી યોગબિંદુ

અર્થ:—અને સ્વકર્મથી અત્યંત હણાયેલા એવા અત્યંત પાપવંત જીવો પ્રત્યે પણ અનુકંપા જ ન્યાય્ય છે,—આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

વિવેચન

"શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને પોતાના જ કર્મોથી અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ અનુકંપા જ ન્યાય્ય છે—આ **ધર્મ ઉત્તમ** છે.

મહાપાપી પ્રત્યે પણ દયા.

મુમુક્ષુ જીવને સર્વ જીવ પ્રત્યે દયા—અનુકંપા હોય એમાં તો પૂછવું જ શું ? પણ શિકારી, મચ્છીમાર વગેરે જેવા **મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ** તે અનુકંપા જ રાખે અને એ જ ન્યાય્ય છે—ન્યાયયુક્ત છે. તેઓના પ્રત્યે ઘૃણા રાખવી કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે એ બિચારા પામર જીવો અજ્ઞાનના વશે કરીને મહા કુકર્મોમાં પડી ગયા છે, પતિત થયા છે, અને પોતાના દુષ્ટ કર્મોથી જ અત્યંત હણાઈ ગયેલા છે. એવા મરેલાને મારવું શું ? 'પડતા ઉપર પાટુ' શી ? એ બિચારા પાપી જીવો તો અત્યંત દયાનું, અનુકંપાનું જ સ્થાન છે. આ કુકર્મોથી આ જીવો બાપડા કેવી દુર્ગતિ પામશે ? એ વિચારતાં મુમુક્ષુને તેના પ્રત્યે અનુકંપા જ છૂટે. અને તેથી પ્રેરિત થઈ પોતાનાથી બને તો તેમાંથી તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન પણ કરે. આ જ ધર્મ ઉત્તમ છે.

"તુલસી દયા ન છાંડીએ, જબ લગ ઘટમે પ્રાન."—તુલસીદાસજી

"પરહિત એ જ નિજ હિત સમજવું, અને
પરદુઃખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું."

"પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરઠો પરોપકાર."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ (૧) પરપીડાવર્જન, (૨) પરોપકાર વ્યસન, (૩) ગુરુદેવાદિપૂજન, (૪) પાપીની પણ અનુકંપા,—આ **ધર્મ ઉત્તમ** છે, આ **મહત્ પુરુષોનો માર્ગ** છે. આ ઉત્તમ ધર્મ મહાજનોએ આચર્યો છે, ને દર્શાવ્યો છે, તેને જ અનુસરવું એ જ યથાન્યાય વર્તન છે.

। इति महत्पुरुषमार्गाऽधिकारः ।

ઉપસંહાર કરતાં કહે છેઃ—

कृतमत्र प्रसंगेन प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना ।
तत्पुनः पञ्चमी तावद्योगदृष्टिर्महोदया ॥ १५३ ॥

સર્યું અત્ર પ્રસંગથી, હવે કહીંએ પ્રસ્તુત;
તે તો પંચમી યોગની, દૃષ્ટિ મહોદય યુક્ત. ૧૫૩

અર્થઃ—અત્રે પ્રસંગથી બસ થયું. હવે અમે પ્રકૃત વાત પ્રસ્તુત કરીએ છીએ; અને તે પ્રકૃત તો પાંચમી મહોદયવંતી યોગદૃષ્ટિ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં આ જે બધું ય કહ્યું તે પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે. તે માટે આટલું બસ છે! વધારે કહેવાની જરૂર નથી. શાણા તો સાનમાં સમજી જાય. એટલે સાચા મુમુક્ષુ વિચક્ષણ જનો આટલામાંથી બધું સમજી જશે, '**થોડું કહ્યું ઝાઝું કરી જાણશો.**' એટલે હવે અમે પ્રકૃત–ચાલુ વાતનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરીએ છીએ. અને તે પ્રસ્તુત વાત તો પાંચમી '**સ્થિરા**' નામની યોગદૃષ્ટિ છે. અને તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તો કે **મહોદયવાળી** છે. માટે અહો મુમુક્ષુ જોગીજનો! સર્વ અભિનિવેશ છોડી દઈને ચાર દૃષ્ટિની મર્યાદા વટાવી જઈને, તમે હવે આ '**સુયશ**' અમૃત ઘનવૃષ્ટિ કરનારી પાંચમી '**સ્થિરા**' દૃષ્ટિ સંબંધી યોગ કથા ભાવથી એકચિત્તે શ્રવણ કરો!

"અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દૃષ્ટિ;
તે લેશે હવે પાંચમીજી, **સુયશ** અમૃત ઘન વૃષ્ટિ....
મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણ–" શ્રી યો. દૃ. સજ્ઝા ૪-૨૩

વૃત્તિઃ-**कृतं**—પર્યાપ્ત થયું, બસ થયું, **अत्र**-અત્ર વ્યતિકરમાં, **प्रसंगेन**-પ્રસંગથી, **प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना**-હવે અમે પ્રકૃત (ચાલુ વાત) કહીએ છીએ, **तत्पुनः**-પુનઃ તે પ્રકૃત તો, **पञ्चमी तावद्योगदृष्टिः**-પાંચમી યોગદૃષ્ટિ-સ્થિરા નામની છે. તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહ્યું-**महोदया**-મહોદયવાળી છે, નિર્વાણરૂપ પરમ ફલવાળી છે, એમ અર્થ છે.

દીપ્રાદૃષ્ટિનું કોષ્ટક : ૧૦

નામ	ચોથી દૃષ્ટિમાં	નોંધ.
દર્શન	દીપપ્રભા સમબોધ	અવેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે બોધ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ નહિ.
યોગાંગ	ભાવ પ્રાણાયામ → રેચક, પૂરક, કુંભક	પરભાવને રેચ, આત્મભાવની પૂર્તિ ને સ્થિરતા.
દોષત્યાગ	ઉત્થાન દોષત્યાગ	પ્રશાંતવાહિતાને લીધે યોગમાં ઉત્થાનદોષ ન હોય.
ગુણપ્રાપ્તિ	તત્ત્વશ્રવણ	→ ધર્મશ્રવણ > બીજપ્રરોહ > ગુરુભક્તિ > તીર્થંકરદર્શન > નિર્વાણ.
વિશિષ્ટતા	અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જય	→ વિષમ કુતર્કગ્રહ નિવૃત્તિ.
ગુણસ્થાન	પહેલું ગુણસ્થાન	પહેલા 'ગુણસ્થાન'નો પ્રકર્ષ-ઉલ્લાસમાં છેલ્લી હદ અહીં પ્રાપ્ત થાય.

દીપ્રા દૃષ્ટિનો સાર.

ચોથી **દીપ્રા** દૃષ્ટિમાં તેના નામ પ્રમાણે દીપક સમાન બોધ પ્રકાશ હોય છે, અને યોગનું ચોથું અંગ **પ્રાણાયામ** પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અત્રે **ઉત્થાન** નામના ચોથા ચિત્ત-દોષનો નાશ તથા **તત્ત્વશ્રવણ** નામના ચોથા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે,-છતાં અત્રે હજુ સૂક્ષ્મ બોધ હોતો નથી.

અત્રે આ **પ્રાણાયામ** જે હોય છે, તે **ભાવથી** હોય છે. એટલે બાહ્ય ભાવને રેચ દેવારૂપ **રેચક** પ્રાણાયામ, અંતરૂભાવને પૂરવારૂપ **પૂરક** પ્રાણાયામ, અને તેને સ્થિરતા ગુણથી સ્થિર કરવારૂપ **કુંભક** પ્રાણાયામ,-એમ સ્વભાવરૂપ **ભાવ પ્રાણાયામ** હોય છે. આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મોટો ગણે છે, એટલે તે ધર્મની ખાતર પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડયે પણ પ્રાણની ખાતર ધર્મ છોડતો નથી, એવો તે દૃઢધર્મા હોય છે.

આમ સદાશયવાળો તે મુમુક્ષુ **તત્ત્વશ્રવણ**માં તત્પર બની પ્રાણો કરતા પણ પરમ એવા ધર્મને બલાત્કારે જ ભજે છે જેમ ખારૂં પાણી છોડી મીઠા પાણીના યોગથી બીજ ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રુતિથી નરને યોગ બીજ ઊગી નીકળે છે–પ્રરોહ પામે છે; અહીં સર્વ સંસારયોગ છે તે ખારા પાણી બરાબર છે, અને તત્ત્વશ્રુતિ તે મધુર જલના જોગ સમાન છે. એથી કરીને આ તત્ત્વશ્રુતિથી મનુષ્યને સર્વ કલ્યાણ સાંપડે છે, કે જે ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત અને બન્ને લોકમા હિતાવહ એવું હોય છે આ ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી તીર્થંકરદર્શન કહ્યું છે, કે જે **સમાપત્તિ** આદિ ભેદથી નિર્વાણનુ એક કારણ છે

"તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેજી, ઇહાં હોય બીજ પ્રરોહ;
ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી, ગુરુ ભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન૦"

છતા અત્રે સૂક્ષ્મ બોધનો નિષેધ કર્યો તેનુ કારણ આ છે કે–સમકિત વિના તેવો બોધ હોતો નથી તેવો બોધ **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** થકી હોય છે, તે **અવેદ્યસંવેદ્ય-પદ**મા જોવામા આવતો નથી વેદ્ય એટલે બધ–મોક્ષહેતુરૂપ વેદનીય વસ્તુ, તે

વેદ્યસંવેદ્ય પદ

જ્યા સવેદાય છે તે વેદ્યસવેદ્ય પદ છે, તેથી કરીને સમ્યક્ હેતુ આદિ ભેદથી વિદ્વત સમાજમાં જે તત્ત્વનિર્ણય થાય છે તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. તેવો સૂક્ષ્મબોધ હજુ આ દૃષ્ટિમા હોતો નથી, કારણ કે અહી પહેલી ચાર દૃષ્ટિમા અવેદ્યસવેદ્ય પદ પ્રબળ હોય છે ને વેદ્યસવેદ્ય પદ પંખીની છાયામા જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું પડછાયારૂપ–તદાભાસરૂપ અતાત્ત્વિક હોય છે. અને અવેદ્યસવેદ્ય પદ જે છે તે તો પરમાર્થથી અપદ જ છે, યોગીઓનું પદ તો **વેદ્યસવેદ્ય પદ** જ છે. કારણ કે સ્ત્રી આદિ વેદ્યનુ જ્યા સમ્યક્ સવેદન તથાપ્રકારની નિર્મલ અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી થાય છે, એવું તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળુ હોઈ તે 'પદ' નામને બરાબર યોગ્ય છે આવું આ વેદ્યસવેદ્ય પદ ભિન્નગ્રથિ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણવાળું છે આ **નૈશ્ચયિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ** ક્ષાયિક **સમ્યગ્દૃષ્ટિને** જ હોય છે. અને તેના મહાપ્રભાવને લીધે કર્મના અપરાધવશે કરીને પણ જો કવચિત પાપમા પ્રવૃત્તિ થઇ જાય તો તે **તપ્તલોહપદન્યાસ** જેવી હોય, અર્થાત તપેલા લોઢા પર પગ મૂકતા જેમ તરત પાછો ખેચાઇ જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ પાપ કરતા તરત આચકો લાગે છે, તેમાં ઝાઝી સ્થિતિ થતી નથી, અને આ પાપ પ્રવૃત્તિ પણ છેલ્લી જ હોય છે, કારણ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને **શ્રેણિક** મહારાજની જેમ પુનઃ દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી

"તે પદ ગ્રથિ વિભેદથીજી, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
તપ્ત લોહપદ ધૃતિ સમીજી, તિહા હોય અત નિવૃત્તિ....મનમોહન૦"

તેનાથી વિપરીત તે **અવેદ્યસંવેદ્ય** પદ છે. અને વજ્ર જેવું અભેદ્ય તે પદ ભવાભિનંદી જીવને હોય છે. આ ભવાભિનંદી ક્ષુદ્ર, લોભી, દીન, મત્સરવંત, ભયાકુલ, શઠ,

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ

અજ્ઞાની અને નિષ્ફલ આરંભથી સંગત એવો હોય છે. એવા અવગુણુવંતનો બોધ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ–પરોવાયેલો હોઈ વિષમિશ્રિત અન્ન જેમ સુંદર નથી હોતો એટલે આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદવાળા મનુષ્યો વિપર્યાસપરાયણ ને વર્તમાનદર્શી હોઇ હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ હોય છે; એટલે સંસારનું પ્રગટ દુઃખમય સ્વરૂપ દેખતાં છતાં તેઓ અતિમોહને લીધે તેથી ઉદ્વેગ–કંટાળો પામતા નથી; અને ભોગમાં આસક્ત રહી આ જડ જનો પાપધૂલિથી આત્માને પાશ નાંખે છે–બાંધે છે. કર્મભૂમિને વિષે મનુષ્યપણારૂપ પરમ ધર્મબીજ પામીને પણ આ અલ્પમતિ જનો આ બીજની સત્કર્મરૂપ ખેતીમાં પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ગલ જેવા તુચ્છ ને દારુણ ઉદયવાળા કુસુખમાં સક્ત થઇ સતચેષ્ટા–સતઆચરણ છોડી દે છે! અહો! આવા આ દારુણ તમસ્‌ને ધિક્કાર છે! આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ અંધપણારૂપ હોઈ દુર્ગતિમાં પાત કરનારું–પાડનારું છે, અને તે સત્સંગ–આગમ યોગવડે ધુરંધર મહાત્માઓથી જ આ જ ભૂમિકામાં જીતાવા યોગ્ય છે,–અન્ય સમયે જીતાવું અશક્ય છે.

> "એવા અવગુણવંતનું જી, પદ જે અવેદ્ય કઠોર;
> સાધુસંગ આગમ તણોજી, તે જીત્યો ધુરધોર....મનમોહન૦"

વિષમ કુતર્કગ્રહ નિવૃત્તિ

અને આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જીતાયું હોય છે ત્યારે મનુષ્યના **વિષમ કુતર્કગ્રહ** આપોઆપ નિયમથી ટળે છે. આ કુતર્ક બોધને રોગરૂપ છે, શમને અપાયરૂપ છે, શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર અને અભિમાન ઉપજાવનાર છે. આમ આ કુતર્ક પ્રગટપણે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ છે. એટલા માટે મુમુક્ષુઓને આવા દુષ્ટ કુતર્કમાં અભિનિવેશ–આગ્રહ કરવો યુક્ત નથી, પણ શ્રુતમાં, શીલમાં, સમાધિમાં અને પરોપકારમાં તે કરવો યુક્ત છે. તેમજ–સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંગત છે. અને તેઓની યોજનારૂપ આ કુતર્ક છે, તો એથી શું પ્રયોજન છે? વળી આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે–દૂષણાભાસપ્રધાન છે, અને પ્રતીતિથી–ફલથી બાધિત છે. હાથી મારવા દોડતો હોય ત્યારે આ હાથી દૂર રહેલાને હણશે કે નિકટ રહેલાને હણશે? એવા મૂર્ખ વિકલ્પ જેવો આ કુતર્ક છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દોષ આ કુતર્કથી ઉપજે છે તેથી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ કુતર્કનું શું કામ છે?

અને વિચારવંત જીવોનો પ્રયાસ તો અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે, અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ કદી શુષ્ક તર્કને ગોચર હોતો નથી, પણ આગમને જ ગોચર હોય છે. એટલે આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ, શીલવાન્ એવો યોગતત્પર પુરુષ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે, અને તેવા પ્રકારે મહામતિ **પતંજલિએ** પણ કહ્યું છે–'આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસરસથી એમ પ્રજ્ઞાને ત્રણ પ્રકારે પ્રયોજતાં પુરુષ ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે.'

અને તત્ત્વથી ઘણા સર્વજ્ઞો ભિન્ન મતવાળા નથી, તેથી તેનો ભેદ માનવો તે તેના

અતિભક્તોનો મોહ છે. કારણકે સર્વજ્ઞ નામનો જે કોઇ પારમાર્થિક જ છે, તે વ્યક્તિભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે. તેથી તેની સામાન્યથી જ જેટલાઓની પ્રતિપત્તિ-માન્યતા છે, તે સર્વેય તેને પામેલા છે એવી પરા ન્યાયગતિ છે. અને તેનો વિશેષ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓથી જણાતો નથી, તેથી સામાન્યથી પણ એ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે-નિષ્કપટપણે તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર થઇ માનતા હોય, તે તેટલા અંશથી જ ધીમંતોને મન તુલ્ય જ છે,-એક રાજાના ઘણા સેવકોની જેમ. અત્રે બીજી યુક્તિ પણ છેઃ-દેવોની ભક્તિ બે પ્રકારની છે-ચિત્ર અને અચિત્ર. તેમાં જે સંસારી દેવો છે તેની ભક્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે, કારણ કે તેઓનું સ્વરૂપ વિચિત્ર પ્રકારનું છે, અને તે ભક્તિમાં મોહગર્ભપણાને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ અને અનિષ્ટ દેવ પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે. પણ સંસારાતીત એવા પર મુક્ત તત્ત્વની જે ભક્તિ છે, તે અચિત્ર છે, અને તે સંમોહના અભાવને લીધે **શમસારા** જ-શમપ્રધાન જ હોય છે.

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ

> " નહિં સર્વજ્ઞ જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
> ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન૦ "

તેમજ-સમાન અનુષ્ઠાનમાં પણ અભિસંધિ-આશય પ્રમાણે ભિન્ન ફળ હોય છે, અને તે જ આશય અહીં કૃષિ કર્મમાં પાણીની પેઠે પરમ છે-પ્રધાન છે. આ આશય પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે તથા બુદ્ધિ આદિ બોધના ભેદ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદવાળો હોય છે, કારણકે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છેઃ (૧) બુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાન, (૩) અસંમોહ. તે બોધથકી સર્વ કર્મોમાં ભેદ પડે છે. તેમાં ઇંદ્રિયાર્થનો આશ્રય કરે તે **બુદ્ધિ** છે, આગમપૂર્વક હોય તે **જ્ઞાન** છે, અને સદનુષ્ઠાન યુક્ત જે જ્ઞાન તે **અસંમોહ** છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તજ્જ્ઞ બુધજનની સેવા, અને તેમનો અનુગ્રહ-એ આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો સામાન્યથી બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાને લીધે તે સંસારફલ આપનારા છે. કુલયોગીઓના જે કર્મ છે તે જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અને તે અમૃત સમી શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અનુબંધફલપણા-થકી મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે. અને અસંમોહથી ઉપજતા કર્મો એકાંત પરિશુદ્ધિથકી શીઘ્ર મોક્ષફળ આપનારા હોય છે; આ અસંમોહ કર્મ **ભવાતીત અર્થગામી** મુમુક્ષુઓને જ હોય છે.

બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અસંમોહ

> " બુદ્ધિ ક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
> અસંમોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિફલ ચંગ....મનમોહન૦ "

અહીં પ્રાકૃત ભાવોમાં-કારમી પુદ્ગલ રચનામાં જેનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે, તે ભવ-

ભોગવિરક્ત જનો ભવાતીત અર્થગામી છે. તેઓનો માર્ગ એક જ શમપરાયણ એવો છે, અને અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં તે સાગર પરના તીરમાર્ગની જેમ

મુમુક્ષુનો એક જ શમમાર્ગ

એક જ છે, કારણ કે સંસારાતીત પર તત્ત્વ 'નિર્વાણ' નામનું છે, તે શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમથી એક જ છે. સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ શબ્દોથી અન્વર્થથી ઓળખાતું તે એક જ છે. કારણકે તેના લક્ષણના અવિસંવાદથી નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું આ પરં તત્ત્વ જન્માદિના અયોગથી હોય છે. એટલે અસંમોહથી તત્ત્વથી આ નિર્વાણતત્ત્વ જાણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને તેની ભક્તિની બાબતમા વિવાદ ઘટતો જ નથી.

નિર્વાણ તત્ત્વ એક જ

અને આ નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વક સ્થિત છે. આ સર્વજ્ઞરૂપ ઋજુ માર્ગ નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ માર્ગ છે, તો તે સર્વજ્ઞનો ભેદ કેમ હોય? અને તે ન હોય તો તેના ભક્તોનો ભેદ કેમ હોય?

> "પુદ્ગલ રચના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
> એક માર્ગ તે શિવ તણોજી, ભેદ લહે જગ દીન.....મન૦"

ત્યારે સ્હેજે શંકા થશે કે તો પછી તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો ભેદ કેમ છે? તેનું સમાધાન એમ છે કે શિષ્યના આનુગુણ્યથી-ગુણ થાય એવા અનુકૂળપણાથી તે ચિત્ર-નાના પ્રકારની છે. કારણ કે ભવરોગના આ ભિષગ્વરોએ જેને જે પ્રકારે

દેશના ભિન્નતાનો ખુલાસો

બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય તેને તેવા પ્રકારે ઉપદેશ દીધો છે. અથવા તો બીજું કારણ એમ છે કે એઓની દેશના એક છતાં શ્રોતાઓના વિભેદથી તેઓના અચિન્ત્ય પુણ્યસામર્થ્યને લીધે 'ચિત્ર ભાસે છે, અને તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્ય-યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. અથવા તો તે તે દેશ-કાલાદિના નિયોગથી તે તે નયઅપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના ઋષિઓ થકી જ પ્રવર્ત્તી છે, અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ જ

કુતર્કગ્રહ ત્યાજ્ય

છે. એટલા માટે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તેનો પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતિક્ષેપ પરમ મહા અનર્થકર છે. એટલે આ સર્વજ્ઞ વિષયમાં અંધ જેવા છદ્મસ્થોએ વાદવિવાદ કરવો યુક્ત નથી, માટે મિથ્યાભિમાનના હેતુપણાને લીધે શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મુમુક્ષુએ સર્વથા છોડી દેવા યોગ્ય જ છે. મુમુક્ષુને તો તત્ત્વથી સર્વત્ર ગ્રહ અયુક્ત છે કારણ કે મુક્તિમાં પ્રાયે ધર્મો પણ છોડી દેવા પડે છે, તો પછી આ તુચ્છ શુષ્ક કુતર્ક ગ્રહથી શું?

> "ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;
> તો ઝઘડા ઝંઝા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ?....મન૦"

તેથી મહત્ પુરુષોના માર્ગને સમ્યક્પણે આશ્રી વિચક્ષણોએ તેના અતિક્રમ રહિતપણે યથાન્યાય વર્ત્તવા યોગ્ય છે. તે **મહત્ પુરુષોનો માર્ગ** સામાન્યથી સંક્ષેપમાં આ છે:- (૧) અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જવી, (૨) પરોપકારમાં સદૈવ યત્ન કરવો, ગુરુઓ, દેવતા, વિપ્રો, અને તપોધન યતિઓ-એ મહાત્માઓને સુપ્રયત્ન ચિત્તથી યથાયોગ્યપણે પૂજવા, (૪) પોતાના કર્મોવડે જ અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અત્યંત અનુકંપા રાખવી,-નહિં કે મત્સર. આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

ઇત્યાદિ ગુણગણ પ્રાપ્ત કરી, જે સર્વ કુતર્ક-અભિનિવેશ ત્યજી ચાર દૃષ્ટિ પામ્યો છે, તે હવે અમૃત ઘનવૃષ્ટિ સમી પાંચમી **સ્થિરા** દૃષ્ટિ પામશે.

"અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દૃષ્ટિ;
તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુયશ અમૃત ઘન વૃષ્ટિ.
....મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણ."—યો. દ. સજ્ઝાય

કળશ કાવ્ય

: શાલિની :

દીપ્રામાંહી દીપ શા બોધ દીપે, દીપંતો તે ચિત્ત ઉત્થાન ઝીપે;
પ્રાણાયામે આત્માને તે ભરે છે, ને પ્રીતેથી તત્ત્વશ્રુતિ કરે છે. ૫૭

બાહિર્ભાવો રેચકે બ્હાર કાઢે, અંતર્ભાવો પૂરકે ગાઢ વાધે;
તેને યોગી કુંભકે સ્થિર ધારે, ભાવે પ્રાણાયામ તે આમ ત્યારે. ૫૮

પ્રાણાયામે પૂર્ણ તે એહ સ્થાને, પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો જ માને;
પ્રાણોને તે ધર્મ અર્થે ત્યજે છે, ના પ્રાણાર્થે ધર્મને તે ત્યજે છે. ૫૯

સુહૃદ્ સાચો એકલો ધર્મ થાયે, મૂઆની યે પાછળે જેહ જાયે;
બાકી બીજું તો બધુંયે બળે છે, કાયા સાથે ખાખમાંહી ભળે છે. ૬૦

આવી રૂડી ધર્મની ભાવનાથી, તત્ત્વશ્રુતિ તત્પરો થાય આથી;
પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો લહે છે, શર્ણું તેનું ભક્તિભાવે ગ્રહે છે. ૬૧

ખારૂં પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીતેથી;
તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે. ૬૨

ખારા પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વશ્રુતિ મિષ્ટ વારિ સમાણી;
કલ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, ગુરુભક્તિ સૌખ્ય લ્હાવો મળે છે. ૬૩

શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિ કેરા પ્રભાવે, તીર્થસ્વામી દર્શન પ્રાપ્ત થાવે;
ધ્યાને સ્પર્શી તે સમાપત્તિ ભાવે,-નિર્વાણ જે એક હેતુ ધરાવે. ૬૪

ઉપજાતિ

તોયે ન હોયે અહિં સૂક્ષ્મ બોધ, તે વેદ્યસંવેદ્ય પદે સુબોધ;
તે વેદ્યસંવેદ્ય ન અત્ર હોય, અવેદ્યસંવેદ્ય જ ઉગ્ર જોય. ૬૫
જે વેદ્યસવેદ્ય પદે ઠરે છે, ભવાંબુધિ શીઘ્ર જ તે તરે છે;
ને વજ્ર તે કર્મરૂપી વિભેદે, સતત્ત્વથી જ્ઞેય સમગ્ર વેદે. ૬૬
આ વેદ્યસવેદ્ય પદ પ્રભાવે, પાપે પ્રવૃત્તિ કદીયે ન થાવે;
ને કર્મદોષે યદિ તે પ્રવૃત્તિ, તો તપ્તલોહપદન્યાસ વૃત્તિ. ૬૭
જે વેદ્યસંવેદ્ય પદે વસે છે, સંવેગરંગે અતિ તે લસે છે;
તેથી જ છેલ્લી તસ પાપવૃત્તિ, ના દુર્ગતિની ફરીને પ્રવૃત્તિ. ૬૮
આ વેદ્યસંવેદ્ય તણા અભાવે, અવેદ્યસંવેદ્ય તણા જ ભાવે;
ના અત્ર તત્ત્વે કદી સૂક્ષ્મ બોધ, પરંતુ હોયે કંઈ સ્થૂલ બોધ. ૬૯
ના તત્ત્વથી તો 'પદ' છે અવેદ્ય, છે યોગીઓનું પદ એક વેદ્ય;
સમ્યક્ સ્થિતિથી 'પદ' તે જ સાચું, ને ગ્રંથિભેદાદિ સ્વરૂપ જાચું. ૭૦
અવેદ્ય તો છે વિપરીત તેથી, ભવાભિનંદી તસ પાત્ર એથી;
અસત્ પરિણામી ન બોધ ચારુ, જ્યું વિષસંપૃક્ત ન અન્ન સારૂં. ૭૧
એથી વિપર્યાસી અવેદ્યવંતા, હિતાહિતે હોય વિવેક અંધા;
આ લોક મીઠા પર કોણ દીઠા? એવું વિચારે જન મોહ મૂઠા. ૭૨
સંસાર જન્માદિથી દુઃખી દેખે, ઉદ્વેજતા તોય ન મોહ લેખે!
કુકૃત્ય તો કૃત્ય અકૃત્ય કૃત્ય, ભાસે-સ્વ પાશે કરી તે કુકૃત્ય. ૭૩
લે કર્મભોમ નર ધર્મબીજ, સત્ કર્મ એની મૂઢ ના કરે જ;
દારુણ્ય ફૂડા કુસુખે જ રાચી, ચેષ્ટા ત્યજે તે જડ સર્વ સાચી. ૭૪
અવેદ્ય આ અંધપણું નઠારું, છે દુર્ગતિમાંહિ જ પાડનારૂં;
તે તો જીતે આ જ સુદૃષ્ટિ યોગે,' સત્સંગ સત્ આગમના સુયોગે. ૭૫
ને આ જીતાતાં નિયમે નકી જ, સ્વતઃ નશેનો અતિ તત્ત્વથી જ;
કુતર્ક આડો વસમો ટળે છે, જે જીવને તો ગ્રહ શો નડે છે. ૭૬
આ રોગ બોધે, શમહાણકારી, શ્રદ્ધાપહારી અભિમાનકારી;
કુતર્ક પ્રત્યક્ષ અનેક રીતે, છે ચિત્તનો ભાવરિપુ જ નિત્યે. ૭૭
તેથી કુતર્કે ગ્રહ ના જ યુક્ત, સમાધિ ને શીલ શ્રુતે સુયુક્ત;
પરોપકારે પણ સુવિશુદ્ધ,—જે યોગીને બીજ અવંધ્ય સિદ્ધ. ૭૮
મુમુક્ષુ તો શ્રાદ્ધ શ્રુતપ્રધાન, થૈ યોગમાં તત્પર શીલવાન;
પદાર્થ અતીન્દ્રિય અત્ર જાણે, પ્રજ્ઞાબળે ઉત્તમ તત્ત્વ પામે. ૭૯

ઇંદ્રિવંશા (વંશસ્થ)

સર્વજ્ઞ આગ્રા નથી ભિન્ન તત્ત્વથી, તદ્ભેદ માને અતિભક્ત મોહથી;
સર્વજ્ઞ જે કોઇ ખરેખરો જ છે, તે વ્યક્તિ ભેદે પણ એક સર્વ છે. ૮૦
તેને જ સામાન્યથી જેહ માનતા, ધીમંતને તે સહુની સમાનતા;
જયું એક રાજાશ્રિત સેવકો બહુ, નિયુક્તિ ભેદે પણ ભૃત્ય તે સહુ. ૮૧
સર્વજ્ઞ સત્ તત્ત્વ તણા અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીમહિં ભેદ તો નથી;
ઉપાસ્ય જો એક ઉપાસકો મહીં, આચાર ભેદે પણ ભિન્નતા નહિં. ૮૨
સર્વેય સર્વજ્ઞ મહાત્મનો ખરે! તેથી નથી તત્ત્વથી ભેદ આખરે;
નામાદિનું ભિન્નપણું ભલે હવું, સમ્યક્ મહાત્મા જન એહ ભાવવું. ૮૩

શાલિની

ચિત્રાચિત્રા ભક્તિ જે દેવ કેરી, સતશાસ્ત્રોમાં યોગના વર્ણવેલી;
તેથીયે આ વસ્તુ તો પુષ્ટિ પાવે, સર્વજ્ઞોની એકતા સિદ્ધ થાવે. ૮૪
જે સંસારી દેવકાર્યે જનારા, તે સંસારી દેવમાં ભક્તિ ધારા;
જે સંસારાતીત અર્થે જનારા, તે તો તેહી તત્ત્વમાં ભક્તિકારા. ૮૫
તે સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, તેના રાગે અન્ય દ્વેષે સહિત;
ને સંસારાતીત તત્ત્વે અચિત્ર, ભક્તિ સર્વે શંમસારા પવિત્ર. ૮૬
તે સંસારી દેવના સ્થાન ચિત્ર, સ્થિતિ આદિ સો પ્રકારે વિચિત્ર;
તેથી તેનો સાધનોપાય ચિત્ર, રસ્તો જૂદા પુરનો ના અચિત્ર. ૮૭
કાર્યે એકે આશયોનો વિભેદ, તેથી તેવો તત ફલોનોય ભેદ;
હોયે હેતુ આશયો મુખ્ય આંહી, જેવી રીતે પાણી તો ખેતીમાંહિ. ૮૮
ભોક્તા નાના તત્ ફલો એહ ઠામે, તે લોકોના આશયો ભેદ પામે;
રાગાદિના તારતમ્ય પ્રમાણે, ને બુદ્ધયાદિ બોધભેદ પ્રમાણે. ૮૯
બુદ્ધિ જ્ઞાને ને અસંમોહદ્વારા, ભાખ્યા શાસ્ત્રે બોધના ત્રિપ્રકારા;
તેના ભેદે સર્વ પ્રાણીગણોના, કર્મો સર્વે પામતા ભેદ નાના. ૯૦
ઇંદ્રિયાર્થો બુદ્ધિ તો આશ્રનારી, હોયે અત્રે જ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસારી;
ને સત્ ક્રિયા યુક્ત જે જ્ઞાન આમ, તેને આપ્યું છે 'અસંમોહ' નામ. ૯૧
ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભારી, નિર્વિઘ્ન ધી સંપદાલબ્ધિ સારી;
જિજ્ઞાસા ને તજ્જ્ઞ સેવા સુજાણો! સત્ક્રિયાના લક્ષણો એહ જાણો. ૯૨
બુદ્ધિપૂર્વ પ્રાણીના કર્મ -સર્વ, તે તો સંસારી ફલો દે જ સર્વ;
શાસ્ત્રાનુસારીપણું નો'ય જ્યાંહિ, વિપાકે તે વિરસા હોય આંહિ. ૯૩

ને કર્મો જે જ્ઞાનપૂર્વા જુઓને ! તે મુક્ત્યંગા કુલયોગી જનોને;
સુધા જેવી શ્રુતશક્તિ પ્રભાવે, સાનુબંધી સતફ્ળો તે જ પાવે. ૯૪
કર્મો હોયે જે અસંમોહજન્ય, તે તો આપે શીઘ્ર નિર્વાણ ધન્ય;
જે સંસારાતીત તત તત્ત્વગામી, તે એકાંતે શુદ્ધિથી સિદ્ધિ સ્વામી. ૯૫
જેનું ચિત્ત પ્રાકૃતાર્થે ન સક્ત, જે સંસારી ભોગ પ્રત્યે વિરક્ત;
એવા જીવન્મુક્ત જે આત્મરામી, તે સંસારાતીત તત તત્ત્વગામી. ૯૬
એવા તે સંતો તણો માર્ગ એક, 'संतिमग्गो' શંમનિષ્ઠો જ છેક;
હોયે ઝાઝા તદ્ દશા ભેદ તોયે, અબ્ધિમાં જ્યું તીરનો માર્ગ હોયે. ૯૭
તે સંસારાતીત તત્ત્વં પરં તે, છે નિર્વાણં નામ સંજ્ઞાધરં તે;
તે તો નિશ્ચે તત્ત્વથી એક હોયે, સિદ્ધાત્માદિ શબ્દભેદો છતાયે. ૯૮
આ નિર્વાણ તત્ત્વને તત્ત્વથી જ, સમ્યક્ જાણ્યે એ અસંમોહથી જ;
તેની ભક્તિમાં વિવેકી જનોને, વિવાદો તો ના ઘટે રે ! જુઓને ! ૯૯
ને નિર્વાણ હોય સર્વજ્ઞપૂર્વ, મુક્તો પૂર્વે હોય સર્વજ્ઞ સર્વ;
આ સર્વજ્ઞ ઋજુ નિર્વાણમાર્ગ, તેથી તેનો કેમ રે ! હોય ભેદ ? ૧૦૦
સર્વજ્ઞોની દેશના ચિત્ર જેહ, કલ્યાણાર્થે શિષ્યના ઉક્ત તેહ;
જેને ઊગે બોધબીજાદિ જેમ, તેને બોધ્યું જન્મવૈદ્યે જ તેમ. ૧૦૧
શ્રોતાભેદે દેશના એક તોયે, ચિત્રા ભાસે ! પુણ્ય સામર્થ્ય જો એ !
સૌ ભવ્યોનો તેથી ઉપકાર હોયે, ને આ રીતે તદ્ અવંધ્યત્વ સ્હોયે. ૧૦૨
વા ઋષિની દેશના ચિત્ર હોયે, તે તો કાલાદિ અપેક્ષાજ જોયે;
ને તેનુંયે મૂલ સર્વજ્ઞ જાણો, સર્વજ્ઞવાક્ સિંધુ બિન્દુ પ્રમાણો. ૧૦૩
વિના જાણ્યે આશયો તાસ આદિ, તેનો પ્રત્યાક્ષેપ તો યુક્ત નાહિ;
આર્યોનો દુર્વાદ ભાખે કદી કો, તે તો જિહ્વાછેદથી છે અધિકો. ૧૦૪
સર્વજ્ઞાદિ આ અતીંદ્રિય હોયે, વિના યોગીજ્ઞાન નિર્ણીત નો'યે;
એથી અત્રે અંધ જેવા જનોના, વિવાદોનું કામ કાંઈ જ છે ના. ૧૦૫

અનુષ્ટુપ્

શુષ્ક તર્ક તણો તેથી, ગ્રહ રૌદ્ર મહા અતિ;
મિથ્યાભિમાનનો હેતુ, ત્યજે મુમુક્ષુ સન્મતિ. ૧૦૬

તત્ત્વથી ગ્રહ સર્વત્ર, મુમુક્ષુને ઘટે નહિં;
ધર્મોય મુક્તિમાં ત્યાજ્ય, તો આ ગ્રહથી શું અહિં ? ૧૦૭

વૈતાલીય-

અહિં આત્મ જ એક શાશ્વતો, તસ છે ધર્મ જ એક શાશ્વતો;
ભજી ધર્મ જ તે સનાતનો, જન યોગી પદ લે સનાતનો. ૧૦૮

મત દર્શન આગ્રહો ત્યજી, પથ સત્ સંત મહંતનો ભજી;
સત ભક્તિપરાયણા થવું, અનુકંપામય ચિત્ત ધારવું. ૧૦૯

પરપીડન સૂક્ષ્મ વર્જવું, ઉપકારે નિત ચિત્ત અર્પવું;
પૂજવા ગુરુ આદિ સાદરા, થવું પાપી પ્રતિયે દયાપરા. ૧૧૦

વિષ આગ્રહનું જ વામશે, સમકિતામૃત તેહ પામશે;
મનનંદન ધામ જામશે, ભગવાનદાસ અમૃતત્વ પામશે. ૧૧૧

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते कृतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन *सुमनोनंदनीबृहट्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे चतुर्थी दीप्रादृष्टिः ॥

* આ સત્કૃત વિવેચનનું આ 'સુમનોનંદની બૃહત્ ટીકા' નામ રાખ્યું છે.—
—ભગવાનદાસ ('મનોનંદન')

૫

સ્થિરા દૃષ્ટિ

એમ સપ્રપંચ ચોથી દૃષ્ટિ કહી, પાચમી કહી દેખાડવા માટે કહે છે

स्थिरायां दर्शनं नित्यं प्रत्याहारवदेव च ।
कृत्यमभ्रान्तमनघं सूक्ष्मबोधसमन्वितम् ॥ १५४ ॥

દર્શન નિત્ય સ્થિરામહીં, પ્રત્યાહારથી યુક્ત;
કૃત્ય અભ્રાંત અદોષ ને, સૂક્ષ્મ બોધ સંયુક્ત. ૧૫૪.

અર્થ:—સ્થિરા દૃષ્ટિમાં દર્શન નિત્ય અને પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે; તથા કૃત્ય અભ્રાંત, અનઘ (નિર્દોષ), ને સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

" દૃષ્ટિ થિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રત્નપ્રભા સમ જાણો રે;
ભ્રાંતિ નહિં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે.
તે ગુણ વીર તણો ન વિસારૂં. " **શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૬-૧.**

સ્થિરા નામની પાંચમી યોગદૃષ્ટિમાં-નિરતિચારમાં દર્શન નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, અને સાતિચારમાં અનિત્ય પણ હોય છે; અને તે દર્શન પ્રત્યાહારથી યુક્ત એવું

વૃત્તિ:—**स्थिरायां**-સ્થિરા દૃષ્ટિમાં, **दर्शनं**-દર્શન,-બોધલક્ષણવાળું, **नित्यं**-નિત્ય, અપ્રતિપાતી,-નિરતિચાર એવી દૃષ્ટિમાં; અને સાતિચારમાં તો,-જેનો નયનપટલનો (આંખના પડદાનો) ઉપદ્રવ પ્રક્ષીણ છે તેને તેના ઉત્કોપાદિના અનવબોધ જેવું,-અનિત્ય પણ હોય છે,-તેવા પ્રકારના અતિચારના ભાવને લીધે રત્નપ્રભામાં પણ ધૂલિ આદિનો ઉપદ્રવ હોય છે. **प्रत्याहारवदेव च**-અને પ્રત્યાહારવાળું જ. સ્વવિષયના અસંપ્રયોગે સ્વચિત્તસ્વરૂપનો અનુકારી એવો ઇંદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર, તેનાથી યુક્ત એવું આ દર્શન છે. **कृत्यम्**-કૃત્ય, વંદનાદિ ક્રિયા, **अभ्रान्तं**-અભ્રાંત,-ક્રમને અધિકૃત કરીને-આશ્રીને, એટલા માટે જ **अनघं**-અનઘ, નિષ્પાપ-નિર્દોષ -અનતિચારપણાને લીધે એને જ વિશેષણ આપે છે. **सूक्ष्मबोधसमन्वितम्**-સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત,-ગ્રંથિભેદ થકી વેદ્યસંવેદ્યપદની ઉપપત્તિને લીધે.

હોય છે. તથા અત્રે વંદનાદિ ક્રિયા ક્રમની અપેક્ષાએ અભ્રાંત, નિર્દોષ–નિરતિચાર હોય છે; અને એટલે જ તે સૂક્ષ્મબોધ સહિત એવી હોય છે. કારણ કે ગ્રંથિભેદથી અહીં વેદ્ય-સંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આગળ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે અહીં પાંચમી દૃષ્ટિમાં–(૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન હોય છે, (૨) યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર સાંપડે છે, (૩) ભ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે, (૪) બોધ નામનો પાંચમો ગુણ પ્રગટે છે.

નિત્ય દર્શનઃ રત્નપ્રભા સમ

સ્થિરા દૃષ્ટિ બે પ્રકારે છે–(૧) **નિરતિચાર**, (૨) **સાતિચાર.** નિરતિચાર દૃષ્ટિમાં જે દર્શન થાય છે તે નિત્ય–અપ્રતિપાતી હોય છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે; અને સાતિચારમાં જે દર્શન થાય છે, તે અનિત્ય પણ હોય છે,–ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહેતું નથી.

આ દૃષ્ટિના દર્શન–બોધને **રત્નપ્રભાની ઉપમા** છાજે છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા દીપપ્રભા કરતાં અધિક હોય, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ ચોથી **દીપ્રા** દૃષ્ટિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે. દીપકની પ્રભા તેલ વગેરે બાહ્ય કારણોને અવલંબીને હોય છે, જ્યાંલગી તેલ હોય ત્યાંસુધી દીપક પ્રકાશે છે, એટલે તે અસ્થિર હોય છે, પણ રત્નની પ્રભા તેવા બાહ્ય કારણોને અવલંબતી નથી, તે તો સ્વાવલંબી છે, એટલે તે સ્થિર રહે છે–કદી નાશ પામતી નથી. તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ આત્માવલંબી છે, પર કારણને અપેક્ષતો નથી–પરાવલંબી નથી, અપરોક્ષ છે, અને આમ આ બોધ આત્માલંબી પ્રત્યક્ષ **આત્માનુભવરૂપ** હોવાથી સ્થિર રહે છે, કદી નાશ પામતો નથી. તેમાં–(૧) **નિરતિચાર સ્થિરા** દૃષ્ટિનો બોધ નિર્મલ રત્નપ્રભા જેવો હોઇ, નિર્મલપણાએ કરીને નિત્ય–સદા સ્થિર એકરૂપ હોય છે, અપ્રતિપાતી હોય છે, જેવો છે તેવો અવસ્થિત રહે છે. અને (૨) **સાતિચાર સ્થિરા** દૃષ્ટિનો બોધ સમલ રત્નપ્રભા જેવો હોઇ, અતિચારરૂપ સમલપણાને લીધે અનિત્ય–અસ્થિર હોય છે, સદા એકરૂપ રહેતો નથી, મલાપગમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. રત્ન ઉપર જેમ ધૂલ વગેરે ઉપદ્રવ સંભવે છે, અને તે ધૂલ વગેરેને લીધે તેની પ્રભા પણ અસ્થિર આંદોલનવાળી હોય છે–ન્યૂનાધિક ઝાંખી વધારે થાય છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતી નથી એટલે સ્થિર રહે છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ અતિચારરૂપ મલને લીધે અસ્થિર આંદોલનવાળો–અનિત્ય હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતો નથી, એટલે સ્થિર રહે છે.

'રત્નપ્રભા સમ જાણો રે'

જેમ કોઇની આંખ ઊઠી હોય ને તે મટવા આવી હોય, તેને તેના ઉત્કોપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, તેની આંખ હવે ખૂબ લાલઘૂમ દેખાતી નથી, તેને પીડા પણ

થતી નથી, છતાં હજુ કંઇક વિકારની અસરથી તે આંખ મટમટાવ્યા કરે છે, ને વચ્ચે વચ્ચે ઝાંખું ઝાંખું દેખે છે; તેમ સાતિચાર દૃષ્ટિવાળાનો દૃષ્ટિરોગ મટવા આવ્યો છે, એટલે તેને તેના ઉદ્રેક આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, દૃષ્ટિરાગ પણ દેખાતો નથી, અને તજ્જન્ય પીડા પણ થતી નથી, છતાં હજુ કંઇ અતિચારરૂપ વિકારને લીધે દર્શનમાં ક્ષયોપશમ થયા કરે છે, વધઘટ થયા કરે છે. આમ સાતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિમાં દર્શનની ન્યૂનાધિકતારૂપ અસ્થિરતા,–અનિત્યતા નીપજે છે.–છતાં આ '**સ્થિરા**' દૃષ્ટિ તો એના નામ પ્રમાણે સ્થિર જ રહે છે, **અપ્રતિપાતિ** જ હોય છે, આવ્યા પછી કદી પડતી નથી, એ પૂર્વોક્ત નિયમ તો કાયમ રહે છે. કારણ કે પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે. આમ આ સ્થિરા દૃષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે, છતાં તેમાં–નિરતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કઇ રીતે નિત્ય–અપ્રતિપાતી છે અને સાતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કઇ રીતે અનિત્ય–પ્રતિપાતી પણ છે, એનો આશય ઉપરમાં વિવરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થઇ જશે.

દૃષ્ટિરોગ નષ્ટ

આ દૃષ્ટિમાં થતું **દર્શન**, નેત્રરોગ દૂર થતાં ઉપજતા દર્શન જેવું છે. જેમ આંખનો રોગ મટી જતાં–આંખનું પડળ ખસી જતાં, તત્કાળ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે; તેમ અત્રે આ દૃષ્ટિમાં અનાદિ મોહસંતાનથી ઉપજેલો દેહ–આત્માની એકયબુદ્ધિરૂપ દૃષ્ટિરોગ દૂર થતાં ને **દર્શનમોહનો** પડદો હઠી જતાં, તત્ક્ષણ જ પ્રતિબુદ્ધ થયેલા જીવને પદાર્થનું સમ્યગ્ દર્શન થાય છે. એટલે આ સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સ્વપર પદાર્થના વિવેકરૂપ **ભેદજ્ઞાન** પ્રગટે છે, અને તે સમજે છે કે–'હું એક શુદ્ધ દર્શન–જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. અન્ય કંઇ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારું નથી.' (જુઓ પૃ. ૬૮)

'રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ'

આ દર્શન–બોધને **રત્નદીપકની ઉપમા** બરાબર બંધ બેસે છે. કારણ કે (૧) રત્નપ્રદીપથી જેમ શાંત પ્રકાશ પથરાય છે ને અંધકાર વિખરાય છે, તેમ અત્રે **સમ્યગ્-દર્શનરૂપ રત્નપ્રદીપ** મનમંદિરમા પ્રગટતાં પરમ શાંતિમય અનુભવ પ્રકાશ પ્રકાશે છે, મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, '**મિટે તો મોહ અંધાર.**' (૨) રત્નપ્રદીપમા જેમ ધૂમાડાની રેખા હોતી નથી ને ચિત્રામણ ચળતું નથી, તેમ સમ્યગ્દર્શન રત્ન જ્યારે '**અનુભવ –તેજે ઝળહળે**' છે, ત્યારે કષાયરૂપ ધૂમાડાની રેખા પણ દેખાતી નથી, '**ધૂમ કષાય ન રેખ**' અને ચારિત્રરૂપ ચિત્રામણ ચળતું નથી. '**ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ.**' (૩) રત્નદીપ બીજા દીવાની પેઠે પાત્ર નીચે કરતું નથી, '**પાત્ર કરે નહિં હેઠ,**' તેમ આ સમ્યગ્દર્શન રત્ન તેના પાત્રને અધઃ–નીચે કરતું નથી, અર્થાત્ તેનું પાત્ર અધોગતિને પામતું નથી. (૪) રત્નદીપ તો કદાચ સૂર્યના તેજમા છૂપાઇ જાય, પણ સમ્યગ્દર્શન રત્નનું તેજ તો સૂર્યતેજથી છૂપાતું નથી. (૫) રત્નદીપનું

તેજ તો સ્થિર–જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે, પણ 'સર્વ તેજનું તેજ' એવું આ સમ્યગ્દર્શનરત્નનું તેજ તો અનુભવપ્રયોગની બળવત્તરતાથી પહેલાં કરતાં પાછળથી વધતું જાય છે. (૬) રત્નદીપક જેમ પવનથી ઓલવાતો નથી અને ચંચલતા–અસ્થિરતા પામતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ મોહરૂપ વાયુને ગમ્ય નથી કે તેથી ચંચલતા–અસ્થિરતા પામતો નથી. 'ઘોર પરીષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો.' (જુઓ ફૂટનોટ પૃ. ૬૮). (૭) રત્નદીપક સદા રમ્ય–સુંદર દેખાય છે અને ક્ષીણ–કૃશ થતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ સદા રમણીય–સુંદર દેખાય છે, તથા 'પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ'–પુષ્ટ ગુણે કરીને કદી પણ કૃશ–ક્ષીણ થતો નથી, દૂબળો પડતો નથી, પણ આત્મધર્મની ઉત્તરોત્તર પુષ્ટિથી નિરંતર પુષ્ટ જ થયા કરે છે. (૮) રત્નદીપકમાં જેમ તેલ નાંખવું પડતું નથી તથા 'દશા' અર્થાત્ વાટ બળતી નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીવામાં પુદ્ગલરૂપ તેલ નાંખવું પડતું નથી અર્થાત્ પરભાવનું આલંબન હોતું નથી, તથા શુદ્ધ આત્મદશા બળતી નથી, 'જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ,' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મભાવમાં સ્થિતિ રહે છે.–રત્નદીપકના રૂપક પરથી ફલિત થતો આ સર્વ ચમત્કારિક ભાવ કવિવર યશોવિજયજીએ પોતાના આ અમર કાવ્યમા અદ્‌ભુત રીતે સંગીત કર્યો છે:—

"સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;
સા૦ મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ ઝીપતો હો લાલ" ઇ. (જુઓ પૃ. ૬૯)

તેમજ–રત્નના પ્રકાશની જેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ (૧) અપ્રતિપાતી, (૨) પ્રવર્દ્ધમાન, (૩) નિરપાય, (૪) અન્યને અપરિતાપહેતુ, (૫) પરિતોષહેતુ, (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન, (૭) પરમ મંગલરૂપ હોય છે. (સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પૃ. ૬૯–૭૦). ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિરા દૃષ્ટિના દર્શનનું–બોધનું સમાનધર્મપણું છે, સરખાપણું ઘટાવી શકાય છે. આ ઉપમાને જેમ જેમ વિશેષ વિચારીએ, તેમ તેમ તેમાંથી ઓર ને ઓર ચમત્કૃતિ ભાસે છે, ને જ્ઞાનીની વાણીની પરમ અદ્‌ભુતતાની પ્રતીતિ કરાવી બહુમાન ઉપજાવે છે. અત્રે સંક્ષેપમાં તેનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. સ્વમતિથી વિશેષ વિચારવું.

યોગનું પાંચમું અંગ–પ્રત્યાહાર

"વિષય વિકારે ન ઇંદ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે."—યો. સજ્ઝાય, ૬–૪.

યોગનું ચોથું અંગ પ્રાણાયામ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ અત્ર સાંપડે છે. પ્રત્યાહાર (પ્રતિ+આહાર) એટલે ઇંદ્રિયોનું વિષયોમાંથી પ્રત્યાહૃત થવું–પાછું ખેંચાવું તે. 'વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં

સ્વચિત્તસ્વરૂપનો અનુકારી તે પ્રત્યાહાર છે ' અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયને ગ્રાહ્ય એવા રૂપ આદિ વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં, એટલે કે વિષયો સાથે જોડાણ નહિં થતાં તેનું ગ્રહણાભિમુખપણું છોડી દીધાથી સ્વરૂપમાત્ર અવસ્થાન થાય ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી પાછી ફરે, એટલે જેમ છે તેમ છાનીમાની બેસી જાય, અને એમ થાય એટલે અંતઃ-સ્વરૂપનું અનુકરણ થાય, અર્થાત્ ચિત્તનિરોધ કરવા માટેની સામગ્રી સાંપડે. આનું નામ ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોનો **પ્રત્યાહાર** છે. આ પ્રત્યાહાર કેવો છે? તો કે **ઇંદ્રિયોના વશીકરણરૂપ** એક ફલવાળો છે. પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ થતાં, ઇંદ્રિયો એવી આયત્ત-આધીન-તાબેદાર થઇ જાય છે, કે બાહ્ય વિષયો પ્રત્યે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી.*

ચોથી દૃષ્ટિમાં **પ્રાણાયામ** વડે કરીને બાહ્ય ભાવને રેચ દીધો, અંતરૂભાવનું પૂરણ કર્યું, અને તેનું કુંભન-સ્થિરીકરણ કર્યું; આમ યોગમાર્ગે આગળ વધતા મુમુક્ષુ જોગી-જનની વૃત્તિ બાહ્ય ભાવમાં રમતી નથી, અને અન્તરૂ ભાવમાં પરિણમે છે. એટલે હવે આ પાંચમી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં, આ યોગાભ્યાસી મુમુક્ષુ જનની ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવર્ત્તતી નથી, અને તેના તેના વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઇ પાછી ખેંચાઇ આવે છે-પ્રત્યાહૃત થાય છે, અને અંતઃવ્યાપારમા વ્યાપૃત-પ્રવૃત્ત થઇ ચિત્તનિરોધમાં ખપ લાગે છે, અને ચિત્તસ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે.

'વિષય વિકારે ન ઇંદ્રિય જોડે'

જે ઇંદ્રિયો પૂર્વે હરાયા ઢોરની જેમ છૂટી ફરતી હતી ને રઘવાઇ થઇને સ્વચ્છંદે વિચરતી હતી, તે હવે નિયમમાં આવી જઇ, પાછી ખેંચાઇને, પોતાના ચિત્ત-ઘરના ખીલે બંધાય છે. વિષયગ્રહણ માટે જ્યાં ત્યાં મુખ નાંખવારૂપ બહિર્મુખ વૃત્તિ છોડી દઇ, તે હવે ડાહીડમરી બની અંતરૂ અભિમુખ થાય છે. એટલે જેની આંખો બાહ્ય રૂપને દેખતી હતી તે યોગી હવે ભાવથી અંતઃ-સ્વરૂપને દેખે છે. જે કાન બાહ્ય શબ્દો સુણતા હતા તે હવે અંતઃનાદ સાંભળે છે. જેનું નાક બાહ્ય સુગંધથી લોભાતું હતું, તે હવે ભાવ-સૌરભથી સંતોષાય છે. જેની રસના બાહ્ય રસથી રીઝતી હતી, તે હવે અંતઃચૈતન્યરસના પાનથી પ્રસન્ન થાય છે. જેનો સ્પર્શ બાહ્ય સ્પર્શથી સુખ માનતો હતો, તે હવે ચૈતન્ય સ્વરૂપની સ્પર્શનાથી આનંદ અનુભવે છે. આમ ઇંદ્રિયોની બાહ્ય વૃત્તિ વિરામ પામી ભાવરૂપ આભ્યંતર વૃત્તિ વર્તે છે, કારણ કે પાંચે **ઇંદ્રિયોરૂપ તોફાની** ઘોડાની લગામ હવે જાગ્રત આત્માના

* " विषयासंप्रयोगेऽन्तःस्वरूपानुकृतिः किल । प्रत्याहारः हृषीकाणामेतदायत्तताफलः ॥ "
—શ્રી યશો૦ કૃત દ્વા૦ દ્વા૦ ૨૪-૨.

" स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ " —શ્રી પાતંજલ યો. સૂ. ૨-૫૪-૫૫.

એક **ચિત્ત-સારથિના** હાથમાં આવી છે, અને આમ ભાવથી અનુપમ ચૈતન્યરસનો અનુભવ આસ્વાદ થાય છે, એટલે પછી ઇંદ્રિયો એવી તો વશ થઇ જાય છે, એવી તો ગરીબડી ગાય જેવી આધીન થઇ જાય છે, કે તેને પછી બાહ્ય વિષયોમાં રસ પડતો નથી, ને તે પ્રત્યે પરાણે લઇ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી! એવું તો તેને આ ચિત્ત-ઘર ગોઠી જાય છે! એટલે આ ચૈતન્ય અમૃતરસનો આસ્વાદ છોડીને યોગી તે 'બાકસબુકસ'રૂપ પુદ્‌ગલભોગને ઇચ્છતો નથી!–આમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું દર્શન અવશ્ય પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર–ખરેખરો અંતરંગ વિષયવૈરાગ્ય ન હોય તો સમ્યગ્‌દૃષ્ટિપણું પણ ઘટે નહિં, માટે સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષને વિષયો પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે.

ભ્રાંતિ દોષ ત્યાગ.

"બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્ત સ્થિર થઇશ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ચોથો **ઉત્થાન** નામનો ચિત્તદોષ ચોથી દૃષ્ટિમાં નાશ પામ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે **ભ્રાંતિ** નામનો પાંચમો દોષ અત્રે ટળે છે. કારણ કે (૧) અત્રે એવી **પ્રશાંત-વાહિતા** હોય છે, ચિત્તનો એવો અખંડ એકધારો શાંત પ્રવાહ પ્રવહે છે, ચિત્તનું એવું ઠરેલપણું હોય છે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ–ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. અને જો ચિત્ત સ્વસ્થાનમાંથી ઊઠે જ નહિં, તો તેની ભ્રાંતિ પણ કેમ થાય? તે આડુંઅવળું કેમ ભમે? એટલે અત્રે ચિત્ત અભ્રાંત હોય છે-સ્થિર હોય છે. (૨) અથવા પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારેકોર ભ્રમણ–ભ્રામક વૃત્તિ તે ભ્રાંતિ. પણ અત્રે તો શાંતપણાને લીધે ચિત્તસ્થિરતા વર્ત્તે છે, એટલે તેવી ભ્રાંતિ હોતી નથી, અભ્રાંતિ જ હોય છે. (૩) અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ ભ્રમણા થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ **વિપર્યાસ** થવો તે ભ્રાંતિ. પણ અત્રે તો તત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયને લીધે તેવી વિપર્યાસરૂપ ભ્રાંતિ હોતી નથી, અભ્રાંતિ જ વર્ત્તે છે. (૪) અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી, એ ભ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાથકી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઇષ્ટફલરૂપ પરમાર્થ કાર્ય ન થાય. (જુઓ પૃ. ૮૬) આ પણ ભ્રાંતિ છે. પણ અત્રે આ દૃષ્ટિમાં તો સમ્યગ્ ઉપયોગવંતપણાને લીધે જાગ્રતિવાળા સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષને તેવી ભ્રાંતિ પણ ઉપજતી નથી. આમ શાંતપણાને લીધે, વિપર્યાસરહિતપણાને લીધે, અને ઉપયોગવંતપણાને લીધે અત્રે ચિત્ત સર્વ પ્રકારે અભ્રાંત હોય છે-સ્થિર હોય છે. એટલે સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષ જે વંદનાદિ **ક્રિયા** કરે છે તે પણ **અભ્રાંત** હોય છે, અર્થાત યથોક્ત ક્રમને બરાબર સાચવીને તે તે ક્રિયા ભ્રાંતિરહિતપણે કરે છે; પૂર્ણ ભાવપૂર્વક પરમ શાંતિથી, તાત્ત્વિક લક્ષથી, ને તન્મય સ્થિર ઉપયોગથી કરે છે. જેમ કે—

"શુદ્ધાશય થિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામજી;
અવ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી. શીતલ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે વંદનાદિ કરે છે તો સ્થાન, કાળ ને ક્રમ બરાબર સાચવે છે, સૂત્ર શબ્દના અર્થમાં ઉપયોગ રાખે છે, બીજાને સંમોહ ન ઉપજે-વિક્ષેપ ન થાય તથા શ્રદ્ધા-સંવેગ સૂચવે એવા યુક્ત સ્વરે સૂત્રોચ્ચાર કરે છે; અને તે વંદનાદિ કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ઉલ્લસે છે, શુભાશય વર્ધમાન થાય છે, ને પ્રણામાદિની સંશુદ્ધિ બરાબર જળવાય છે. આમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા નિરતિચારપણાને લીધે અનઘ-નિર્દોષ-નિષ્પાપ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૨૧૯-૨૨૦). તેમજ આ વંદન-પ્રતિક્રમણાદિક્રિયા સૂક્ષ્મ બોધથી સંયુક્ત એવી હોય છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ જે કોઇ ક્રિયા કરે છે, તે તેની તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક સમ્યક્પણે કરે છે; કારણ કે તેને તત્ત્વનું સમ્યક્ સંવેદન હોય છે, એટલે તેને અનુસરીને સર્વ ક્રિયા પ્રશાંત વૃત્તિથી, સર્વત્ર અત્યંત ઔત્સુક્ય-રહિતપણે, ત્વરા રહિતપણે કરે છે. આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિનું અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ હોય છે. દાખલા તરિકે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રભુભક્તિ કરે છે તો તાત્ત્વિક ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજીને કરે છે. તે એમ જાણે છે કે આ પ્રભુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, માટે મ્હારા પરમ પૂજ્ય છે. જે આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તે મ્હારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. એટલે મ્હારી શુદ્ધ આત્મસત્તાની પૂર્ણતા પામવા માટે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ કરવા માટે, આ પ્રતિચ્છંદ-સ્થાનીય-શુદ્ધ આદર્શરૂપ પ્રભુ પરમ હેતુ હોઇ, મ્હારે તેનું પરમ પ્રબળ અવલંબન લેવા યોગ્ય છે.

'શુદ્ધાશય થિર પ્રભુ ઉપયોગે'

"પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;
સમજો જિન સ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુંજ્ય."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

"માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણો હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તવ્યો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સકલ રાચો."-શ્રી દેવચંદ્રજી

સૂક્ષ્મ બોધ ગુણની પ્રાપ્તિ

અત્રે બોધ નામનો પાંચમો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે ચોથી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો ગુણ પ્રગટ્યો, એટલે તેના ફલ પરિપાકરૂપે આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં બોધ ગુણ સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રગટવો જોઇએ. અને તે બોધ પણ અત્રે સૂક્ષ્મતાવાળો હોય છે. કારણ કે અત્રે ગ્રંથિભેદને લીધે વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે અને આ વેદ્યસંવેદ્યપદમાં જ સૂક્ષ્મ-બોધ ઘટે છે, એમ આગળ ચોથી દૃષ્ટિના વેદ્યસંવેદ્યપદ અધિકારમાં વિસ્તારથી કહેવાઇ ચૂક્યું છે, તોપણ સંક્ષેપમાં ભાવનાર્થે તેની પુનરાવૃત્તિ કરી જઇએ, તો તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—સમ્યક્પણે હેતુ સ્વરૂપ ને ફલના ભેદે કરીને

સમાજમાં જે વેદ્યસંવેદ્યપદ થકી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ કરાય, તે '**સૂક્ષ્મ બોધ**' કહેવાય છે અને ભવસમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવામાં આ બોધનું કુશલપણું છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે; અથવા કર્મ વજ્રનો વિભેદ કરવામાં એનુ તીક્ષ્ણપણું છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે; અથવા અનંત ધર્માત્મક સમગ્ર વસ્તુતત્ત્વનું વ્યાપકપણે નિપુણ માન્યપણું એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે. આમ અનેક પ્રકારે આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે. (જુઓ શ્લો. ૬૫–૬૬, વિવેચન પૃ. ૨૬૧–૨૬૬).

અત્રે **વેદ્યસંવેદ્યપદ**ની પ્રાપ્તિ હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં વેદ્ય–સવેદનીય વસ્તુ વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે સવેદાય છે તે **વેદ્યસંવેદ્યપદ** છે. એટલે સ્રી આદિ પદાર્થ જે અપાય આદિના કારણરૂપ છે, તે તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં અત્રે આગમથી વિશુદ્ધ એવી તથાપ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી સંવેદાય છે. અર્થાત્ સ્રી આદિ પદાર્થ ભવહેતુ છે, માટે હેય જ છે, ત્યાજ્ય જ છે, એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ-પ્રતીતિ–સમજણ–છાપ આત્માને વિષે ઉપજે છે. (જુઓ–શ્લો. ૭૦-૭૫, વિવેચન પૃ ૨૭૨–૨૯૧) તથા જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ લક્ષણવાળો એક શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા જ માત્ર આદેય છે–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધુ ય હેય છે–ત્યજવા યોગ્ય છે, એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં પ્રગટે છે. શુદ્ધ આત્માનો જે અનુભવ છે તે સ્વસમયનો વિલાસ છે, અને જ્યાં પુદ્ગલ કર્મપ્રદેશમાં સ્થિતિરૂપ પરભાવની છાંયડી પડે છે, તે પરસમય નિવાસ છે, એમ વસ્તુગતે વસ્તુ અત્રે પ્રકાશે છે.

'શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા'

"શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પરવડી છાંહડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....
ધરમ પરમ અરનાથનો." —શ્રી આનંદઘનજી.

મ્યાનથી તરવારની જેમ, દેહાદિથી આત્મા ભિન્ન છે, સદા ઉપયોગવંત અને અવિનાશી છે, એમ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી જાણીને અત્રે તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપનું સવેદન થાય છે. આવું જે **સહજ આત્મસ્વરૂપપદ** સમજ્યા વિના અર્થાત્ જાણીને પ્રતીત્યા વિના પૂર્વે અનંત દુઃખ પામ્યો હતો, તે આત્મસ્વરૂપ 'પદ' શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાને સમજાવ્યાથી હવે આ જીવને અનુભવગોચર થાય છે, સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તે જ **વેદ્યસંવેદ્યપદ** છે.

"સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;
નિજ **પદ** નિજમાંહિ લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન." —શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આ જે **આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ** અથવા **વેદ્યસંવેદ્ય પદ** છે તે જ શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે 'પદ' છે, કારણ કે જ્યાં સ્થિરપણે પદ માંડી શકાય

એવું સ્થિર સમ્યક્ સ્થિતિવાળું જે હોય તેને જ 'પદ' નામ ઘટી શકે. અને આ આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ-**વેદ્યસંવેદ્ય પદ** સ્વભાવભૂત હોઇ તેવું સમ્યક્ સ્થિતિવાળું છે, એટલે તેને જ 'પદ' નામ બરાબર ઘટે છે (જુઓ વિવેચન પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૧).

આવું સ્થિર **આત્મસ્વભાવ અનુભવરૂપ** વેદ્યસંવેદ્ય પદ ગ્રંથિભેદથી આ **સ્થિરા** દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને અત્રે સૂક્ષ્મ બોધની સંપ્રાપ્તિ હોય છે. અને એવા સૂક્ષ્મબોધસંપન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષના આવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે-આમ નિર્મલ સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપે કરીને જેણે મ્હારું પશુરૂપપણું ટાળીને દેવરૂપપણું કર્યું, દિવ્ય સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તે ભગવાન્ **વીરનો** અમાપ ઉપકાર હું કદી વિસરું નહિં, રાત દિવસ સંભારું છું.

"એ ગુણ વીર તણો ન વિસારું, સંભારું દિન રાત રે;
પશુ ટાળી સુરરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે." —**શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૫-૨.**

"અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી, જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્ત્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

बालधूलीगृहक्रीडातुल्यास्यां भाति धीमताम् ।
तमोग्रंथिविभेदेन भवचेष्टाखिलैव हि ॥ १५५ ॥

બાલ ધૂલિગૃહ રમત શી, ભવચેષ્ટા જ સમસ્ત;
તમોગ્રંથિભેદે દીસે, બુદ્ધિમંતને અત્ર. ૧૫૫

અર્થ:—આ દૃષ્ટિમાં તમોગ્રંથિના વિભેદને લીધે બુદ્ધિમંતોને અખિલ જ ભવચેષ્ટા બાલકોની ધૂલિગૃહક્રીડા તુલ્ય ભાસે છે.

વિવેચન

"બાલધૂલિ ગૃહ ક્રીડા સરખી, ભવ ચેષ્ટા ઇહાં ભાસે રે;
ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....તે ગુણ વીર૦"
—**શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય. ૫-૩**

वृत्तिः—**बालधूलीगृहक्रीडातुल्या**-બાલકની ધૂલિ ગૃહક્રીડા સરખી,-પ્રકૃતિ અસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી, **अस्यां**-આમાં, આ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં, **भाति**-ભાસે છે, **धीमतां**-ધીમત-બુદ્ધિમંત પુરુષોને, **तमोग्रंथिविभेदेन**-તમોગ્રંથિના વિભેદરૂપ હેતુથી, **भवचेष्टाखिलैव हि**-અખિલ જ ભવચેષ્ટા નિશ્ચયે —ચક્રવર્તી આદિ ચેષ્ટારૂપ પણ,-પ્રકૃતિઅસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી.

આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તતા યોગીને તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલકની ધૂલિગૃહ ક્રીડા જેવી ભાસે છે, કારણ કે પ્રકૃતિથી અસુંદરપણાથી.

બાલ ધૂલિ ઘર ક્રીડા સમી સર્વ ભવચેષ્ટા

ને અસ્થિરપણાથી તે બન્નેનું સમાનપણું છે. બાલક ધૂળના કૂબા (ઘર) બનાવવાની રમત રમે છે. તે કૂબા પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી અસુંદર અને હાથ લગાડતાં કે ઠેસ મારતાં પડી જાય એવા અસ્થિર હોય છે. તેમ આ સર્વ સંસારચેષ્ટા પણ પ્રકૃતિથી અસુંદર-અરમણીય અને અસ્થિર છે, ક્ષણમાત્રમાં શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય એવી ક્ષણભંગુર છે. આમ એ બન્નેનું તુલ્યપણું છે અરે! ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ કે જે સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તે પણ તત્ત્વથી જોતાં વિષમિશ્રિત અન્ન જેવી અસુંદર અને અસ્થાયી છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે કરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા, ને બ્રહ્માંડમાં બળવાન્, થઈને 'ભારી ભૂપ' ઉપજ્યા હતા, 'એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઇને, હાથ ખંખેરીને આવ્યા હતા તેવા ખાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. આ જગતમાં એટલા બધા ચક્રવર્તીઓ થઇ ગયા છે, કે જ્યારે કોઇ નવો ચક્રવર્તી થાય છે, ત્યારે કિંકિણીરત્નથી ઋષભકૂટ પર્વત પર પોતાનું નામ ઉત્કીર્ણ કરતી વેળાએ તેને એક નામ ભૂંસી નાંખવું પડે છે, ત્યારે તો તેના નામ માટે જગ્યા થાય છે! આમ આ પૃથ્વીના અનંત સ્વામી થઈ ગયા છે, ને આ પૃથ્વી કોઇ સાથે ગઇ નથી કે જવાની નથી. આમ આ જગતની સર્વોચ્ચ પદવીની પણ આ દશા છે, તો પછી એનાથી ઉતરતી એવી અન્ય કક્ષાઓની શી વાત કરવી? (જુઓ પૃ. ૨૪૯-૨૫૦).

આમ બાલકના કૂબા જેમ સાવ તકલાદી ને ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઇ જાય છે, તેમ આ સર્વ સંસારનો ખેલ પણ ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ જાય છે, હતો ન હતો થઇ જાય છે. આ સંસારમા જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર ક્ષણભંગુરતા ને અરમ્યતા જ ભરી છે. તે તો બાલકના કૂબાની જેમ બાલજીવોને જ રુચે છે-ગમે છે, પણ તેની બાલકની રમત રમવી જેમ મોટા માણસને ન રુચે-ન ગમે, અથવા શરમાવા જેવી લાગે, તેમ આ ભવચેષ્ટારૂપ ધૂલિગૃહક્રીડા પણ પંડિત જનને-જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને રુચતી નથી, અને ભૂલેચૂકે તેમાં રમવું-આનંદ માનવો તે લજ્જાનું કારણ લાગે છે! શરમાવા જેવું લાગે છે. અને આ સકલ ભવચેષ્ટા તેને બાલધૂલિગૃહક્રીડા જેવી લાગે છે, તેનું કારણ તેને **તમોગ્રંથિનો વિભેદ** થયો છે, તે છે આ તમોગ્રથિના વિભેદથી તેને **વેદ્યસંવેદ્યપદ**રૂપ **સમ્યગ્દર્શન** પ્રગટ્યુ છે, તેથી તેને સંસારનું યથાર્થ દુઃખદ સ્વરૂપ સંવેદાય છે, માટે આ ગ્રંથિભેદનું તથા તેના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતા **સમ્યગ્દર્શનનું** સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જાણવું અત્ર પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

ગ્રંથિભેદ

આ પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિને પામેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને તમોગ્રંથિનો એટલે

અજ્ઞાન અંધકારરૂપ ગ્રથિનો વિભેદ થયો હોય છે, અજ્ઞાનમય મોહાંધકારનો પડદો ચીરાઈ ગયો છે. આ અજ્ઞાન ખરેખર ! તમસ્રૂપ-અંધકારરૂપ જ છે, કારણ કે અંધકારમાં જેમ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અજ્ઞાન અંધકારમા પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આ અંધકાર સમું અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થતાં શીઘ્ર નાશી જાય છે-એકદમ પલાયન કરી જાય છે. લાંબા વખતનું અંધારૂં પણ દીવો પેટાવતાં તરત જ દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો મોહાંધકાર પણ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રગટતા તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે એટલે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાસ્થિત સ્વરૂપે આ યોગીને દેખાય છે. આમ આ યોગી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની હોય છે

"કર્મભાર અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ,
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.
રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ,
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ." —આત્મસિદ્ધિ.

આ **તમોગ્રંથિ** જીવનો કર્મજનિત ઘન-ગાઢ રાગદ્વેષ પરિણામ છે; અને તે વાંસની કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ ગાંઠ જેવો અત્યંત દુર્ભેદ્ય છે એટલા માટે જ એને 'ગ્રથિ'-ગાંઠ કહેલ છે. તે કઠણ અટપટી (Complex) પર્વત જેવી મહાબલવાન તમોગ્રથિ અત્રે **અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની** સ્ફુરણાથી **અપૂર્વકરણરૂપ** તીક્ષ્ણ ભાવવજ્રવડે ભેદાઇ જાય છે. એટલે પછી સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં-નિવર્ત્તે નહિં એવા **અનિવૃત્તિકરણવડે** કરીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વસ્તુનુ યથાર્થ-સમ્યક્ સ્વરૂપ દેખાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ-પૃ ૩૯ અને ૪૬-૪૭).

સમ્યગ્દર્શન

"છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;....
મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે !
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનુ નામ ખાસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્ત્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત,....મૂળ૦
કહ્યું ભગવતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત....મૂળ૦"
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ ઉક્ત ગ્રથિભેદના ફલ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. આ સમ્યક્ત્વ અથવા **સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ** છે, અને તે **નિર્વિકલ્પ** છે. આ સૂક્ષ્મ ગુણ કેવલજ્ઞાનગોચર છે તથા પરમાવધિ અને મનઃપર્યય જ્ઞાનનો વિષય છે, મતિજ્ઞાનનો કે શ્રુતજ્ઞાનનો કે દેશાવધિનો વિષય નથી એટલે આ ગુણ પ્રગટ્યો છે કે નહિં તે તેવા

વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ જાણે છે. આ ગુણ અનાદિથી **દર્શનમોહના** ઉદયથી મિથ્યા સ્વાદરૂપ થઈ પડ્યો છે,–કડવી તૂંબડીમાં નાખેલા દૂધની જેમ દૈવયોગે કાલાદિ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થયે ભવસમુદ્રનો છેડો નજીકમાં હોય ત્યારે ભવ્યભાવના વિપાકથી–જીવની યથાયોગ્યતાથી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આ **પાંચ લબ્ધિ** કારણભૂત છેઃ—

પાંચ લબ્ધિઃ દર્શનમોહ ઉપશમ

(૧) **ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિ**–કર્મોના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિ. (૨) **વિશુદ્ધિ લબ્ધિ**–કર્મોના ક્ષયોપશમથી આત્માની જે વિશુદ્ધતા ઉપજે તે (૩) **દેશના લબ્ધિ**–સદ્‌ગુરુ આદિના ઉપદેશનો યોગ. (૪) **પ્રાયોગિકી લબ્ધિ**–કે જેથી કરીને કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને અંતઃકોટાકોટિમાત્ર રહી જાય (૫) **કરણ લબ્ધિ**–આત્મસામર્થ્યવિશેષ કે જેથી કરીને કર્મોની સ્થિતિનું ને રસનું ખંડન કરવાની શક્તિ ઉપજે છે કરણ લબ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—અથઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ચૂકયું છે. આ કરણલબ્ધિ પછી અંતર્મુહૂર્તમાં **દર્શનમોહના ઉપશમથી** અવશ્ય સમ્યગ્‌દર્શન ઉપજે છે, અર્થાત્ દર્શનની મિથ્યા અવસ્થા સમ્યક્ અવસ્થારૂપ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી **અનંતાનુબંધી કષાયનો** ઉદય હોય ત્યાં સુધી આ સમ્યગ્‌દર્શનનો લાભ થતો નથી કારણ કે તીવ્ર ક્રોધ–માન–માયા–લોભરૂપ આ દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય-ચોકડી જ સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર છે, અવરોધનાર છે. તે અનંત સંસારના મૂળ કારણરૂપ મિથ્યાત્વને–દર્શનમોહને ઉદયમાં આણે છે, એટલા માટે એને **'અનંતાનુબંધી'** એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આમ અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનાર આ મહા રૌદ્ર ને દારુણ પરિણામી અનંતાનુબંધી કષાય ટળ્યે જ દર્શનમોહ ટળે છે, એટલા માટે અનંતાનુબંધીનું આ વ્યવહારૂ સ્વરૂપ સમજી આત્માર્થીએ તેને ટાળવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએઃ

"જે સંસાર અર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, ભ્રાંતિગત પરિણામે અસદ્‌ગુરુ, દેવ, ધર્મને ભજે છે તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે; કારણ કે બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુબંધ કરવાવાળી નથી. માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજ્યા કરે, તે પરમાર્થ જ્ઞાની એવા પુરુષ પ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે તે સદ્‌ગુરુ, દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્‌ગુરુવાદિકના આગ્રહથી, માઠા બોધથી, આસાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિચ્છેદ નહીં થતી

---

* "खयुवसम विसोही देसणा पाउग्ग करणलद्धीए।
चत्तारिवि सामण्णा करणं पुण होदि सम्मत्ते ॥"
શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીકૃત શ્રી ગોમ્મટસાર.

હોતાં છતાં તે પરિચ્છેદ માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે. એ જ અનંત ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫, ૫૨૩.

વળી આ ઉક્ત પાંચ લબ્ધિના સ્વરૂપ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આમાં મધ્યવર્તિની દેશના લબ્ધિ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની રહસ્ય ચાવી (Master-key) છે. કારણ કે કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવની વિશુદ્ધતા થાય અને તેને સદ્ગુરુના ઉપદેશની પ્રાપ્તિનો જોગ બને, તો પછી તેને અનુક્રમે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય. એટલે પ્રથમ તો જીવની વિશુદ્ધતા થવી જોઈએ. અને તે કેમ થાય? સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રશમાદિ ગુણની પ્રાપ્તિથી. જ્યારે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા હોય નહિં, સંસાર પ્રત્યે ખેદ હોય અને અંતરમાં દયા વર્તે, ત્યારે આ જીવ વિશુદ્ધિને પામે, અને તે જ ખરેખરો મોક્ષમાર્ગનો 'જિજ્ઞાસુ' કહેવાય. આવા વિશુદ્ધિપ્રાપ્ત સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો બોધ થાય તો તે સમકિત પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે; એટલે પછી સદ્દેવ-ગુરુ-ધર્મની સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ વ્યવહાર સમકિત, અને તેના ફલરૂપે શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ પરમાર્થ સમકિત-એમ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમ્યક્ત્વની કક્ષાઓને તે સ્પર્શતો જાય.

"કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.
તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુ બોધ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ.
મત દર્શન આગ્રહ ત્યજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.
વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત.
વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યા ભાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ પદ વાસ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે:-(૧) આપ્ત પુરુષનાં વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વચ્છંદનિરોધપણે આપ્ત પુરુષની ભક્તિરૂપ એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે. પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય-કર્યાં છે ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૯૮૯

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે-સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરી શ્રી સદ્‌ગુરુના ચરણનું સમુપાસન કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવને અનંતાનુબંધી દુષ્ટ કષાય-ચોકડી નષ્ટ થયે **દર્શનમોહનો ઉપશમ** થાય છે; અને ત્યારે-જેમ સૂર્યકિરણોથી× અંધકારનો નાશ થયે દિશાઓ પ્રસન્નતા પામે છે અને ચોતરફ નિર્મલ થઈ જાય છે, તેમ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં શુદ્ધપણું હોય છે, ચિત્તપ્રસન્નતા-નિર્મલતા ઉપજે છે, કે જેથી ત્રણ પ્રકારનો બંધ દૂર થાય છે. અથવા જેમ કોઈએ મદિરા કે ધતૂરો પીધો હોય તેને મૂર્છા આવે છે, પણ થોડા વખત પછી તેનો નશો ઉતરી જતાં તે મૂર્છારહિત નીરોગી થઈ જાય છે; તેમ દર્શનમોહના ઉદયથી જીવને મૂર્છા ઉપજે છે, વૈચિત્ય હોય છે-ચિત્તનું ઠેકાણું હોતું નથી, બેભાનપણું હોય છે, તથા ભ્રમ હોય છે, પણ તે દર્શનમોહ શાંત થયે મૂર્છાનો નાશ થતાં જીવ નીરોગી બને છે.

"દર્શન મોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો....(અપૂર્વ અવસર)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તે સમ્યગ્‌દર્શનનું લક્ષણ શું ? શ્રદ્ધાનાદિ* ગુણ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિનું બાહ્ય લક્ષણ છે. તે શ્રદ્ધાનાદિ જ સમ્યક્‌ત્વરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનના પર્યાયો છે. વળી આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ પણ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે. માટે તે પણ સમ્યક્‌ત્વનું લક્ષણ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્‌ત્વ નથી અને જો છે એમ કહો તો તે બાહ્ય લક્ષણ કહી શકાય. કારણ કે જેમ નીરોગતા દુર્લક્ષ્ય છે, પણ મન-વચન-કાયાના ઉત્સાહાદિક ગુણરૂપ સ્થૂલ લક્ષણોથી જાણી શકાય છે; તેમ સમ્યગ્‌દર્શન દુર્લક્ષ્ય છે, પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, આત્માનુભૂતિ આદિ બાહ્ય લક્ષણથી લક્ષિત થાય છે, જાણી શકાય છે. નિર્વિકલ્પ વસ્તુ કહી શકાય એમ નહિં હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ જ્ઞાનદ્વારા કરાય છે, કારણ કે જ્ઞાન જ એક એવો ગુણ છે કે જે સવિકલ્પ-સાકાર હોઈ દીપકની જેમ સ્વ-પરનો ગ્રાહક છે, સ્વ-પરનો આવેદક છે, સ્વ-પરનો નિશ્ચાયક-નિશ્ચય કરાવનાર છે. બીજા બધા ગુણ નિર્વિકલ્પ હોઈ સ્વ-પર અવેદક છે. એટલે સમ્યક્‌ત્વ પણ નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર હોઈ વસ્તુતઃ વચનને અગોચર એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે. તેથી વિધિ-ક્રમે કોઈથી કહી કે સાંભળી શકાય તેમ નથી, માટે આત્માની સાધનાદિ વિધિમાં જ્ઞાન જ એક પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્વાનુ-

શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનાદિ બાહ્ય લક્ષણ

× "तत्रोल्लेखस्तमोनाशे तमोऽरेरिव रश्मिभिः। दिशः प्रसत्तिमासेदुः सर्वतो विमलाशयाः॥
दङ्मोहोपशमे सम्यग्दृष्टेरुल्लेख एव सः। शुद्धत्वं सर्वदेशेषु त्रिधा बन्धापहारि यत्॥"
(આધાર માટે જુઓ) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) કૃત શ્રી પંચાધ્યાયી.

* "श्रद्धानादि गुणा बाह्यं लक्ष्म सम्यग्दृगात्मनः।
न सम्यक्त्व तदेवेति संति ज्ञानस्य पर्ययाः॥"—શ્રી પંચાધ્યાયી

ભૂતિનો એક હેતુ હોઇ તે જ પરમ પદ છે—પરમ આશ્રયસ્થાન છે. જ્ઞાન જ અન્ય ગુણોનો લક્ષ્ય કરાવનાર છે.

"નિરાકાર અભેદ સંગ્રાહક, ભેદ ગ્રાહક સાકારો રે;
દર્શન જ્ઞાન દુભેદ ચેતના, વસ્તુગ્રહણ વ્યાપારો રે....વાસુપૂજ્ય૦"—શ્રી આનંદઘનજી

આત્માનુભૂતિ અને સમ્યક્ત્વની વ્યાપ્તિ

અને જે **આત્માનુભૂતિ**—આત્માનુભવ છે તે આત્માનો જ્ઞાનવિશેષ છે. આ આત્માનુભૂતિનો સમ્યક્ત્વની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકથી અવિનાભાવી સબંધ છે, એક બીજા વિના ન ચાલે એવો સંબંધ છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ હોય તો આત્માનુભૂતિ હોય, આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ હોય; સમ્યક્ત્વ ન હોય તો આત્માનુભૂતિ ન હોય, આત્માનુભૂતિ ન હોય તો સમ્યક્ત્વ ન હોય. આમ બન્નેની પરસ્પર વ્યાપ્તિના સદ્ભાવથી કહી શકાય છે કે સમ્યક્ત્વ તે સ્વાનુભૂતિ છે,—તે સ્વાનુભૂતિ જો શુદ્ધ નયાત્મક હોય તો. અર્થાત્ **શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ** જ્યાં વર્ત્તે છે ત્યાં **સમ્યક્ત્વ** છે એમ સમજવું. આમ **શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ** એ સમ્યક્ત્વનું અવિસંવાદી મુખ્ય લક્ષણ છે.

આત્માનુભૂતિ સહિત શ્રદ્ધા સમ્યક્ત્વલક્ષણ

વળી સમ્યક્શ્રદ્ધાન આદિ ગુણ પણ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કેવી રીતે છે તે તપાસીએ:—'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं'—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે એવું લક્ષણ શ્રી **તત્ત્વાર્થ** સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ યથામ્નાય તત્ત્વાર્થગોચર શ્રદ્ધાનના ચાર પ્રકાર છે—(૧) શ્રદ્ધા-તત્ત્વાર્થ અભિમુખી બુદ્ધિ તે. (૨) રુચિ—સાત્મ્ય, આત્મભાવ, (૩) પ્રતીતિ—'તથા' 'તહત્તિ' એમ સ્વીકાર તે, (૪) ચરણ—તેને અનુકૂલ આચરણ—ક્રિયા. આમ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમ છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનના જ પર્યાય છે; અને આચરણ મન-વચન-કાયાનો શુભ કર્મમાં વ્યાપાર છે. આ ચારે સમસ્ત કે વ્યસ્ત-છૂટા છૂટા સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ હોય કે ન પણ હોય, તે સમ્યક્ત્વ સાથે પણ હોય ને મિથ્યાત્વ સાથે પણ હોય, અથવા આ શ્રદ્ધાદિક સાથે સમ્યગ્દર્શન હોય કે ન પણ હોય, એટલે આ શ્રદ્ધાદિ પોતે કાંઇ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી, પણ જો તે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો જ ગુણ છે—સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ છે, સ્વાનુભૂતિ વિના ગુણાભાસ છે અર્થાત્ ગુણો જ નથી. આમ શ્રદ્ધાદિ સર્વે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો સમ્યક્ત્વ છે, પણ શ્રદ્ધાભાસ આદિ મિથ્યા શ્રદ્ધાદિની જેમ સમ્યક્ત્વ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રદ્ધા આદિ હોય પણ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ ન હોય, તો સમ્યક્ત્વ નથી; શ્રદ્ધા આદિ હોય અને શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ છે.

આ શ્રદ્ધાદિના બે પ્રકાર છે—સમ્યક્ અને મિથ્યા. (૧) આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાદિ છે, અને તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધાદિ કહેવા યોગ્ય છે. (૨) આત્માનુ-

ભૂતિ રહિત હોય તે મિથ્યા શ્રદ્ધાદિ છે, અર્થાત્ તે શ્રદ્ધાદિ નથી.-

શ્રદ્ધા-આત્માનુભૂતિ વ્યાપ્તિ

આમ ભેદ પાડવાનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધા અને સ્વાનુભવની સમ વ્યાપ્તિ છે, કારણ કે અનુપલબ્ધ અર્થમાં એટલે કે જેનો અનુભવ નથી થયો એવા અનનુભૂત અર્થમાં શ્રદ્ધા હોવી તે ખરવિષાણ જેવી-ગધેડાના શિંગડા જેવી છે, અર્થાત્ નહિં અનુભવેલા પદાર્થમાં નિશ્ચયથી શ્રદ્ધા સંભવતી નથી. વળી આત્માનુભૂતિ વિના જે શ્રદ્ધા શ્રુતમાત્રથી-શાસ્ત્રમાત્રથી છે, તે પણ તત્ત્વાર્થને અનુસરતી છતાં અર્થથી શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધિ છે-આત્માનુભવ નથી. તાત્પર્ય કે 'જ્યાં ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા' છે ત્યાં આત્માનુભવ છે; અને જ્યાં આત્માનુભવ છે ત્યાં જ ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે. આમ બન્નેની વ્યાપ્તિ છે-અવિનાભાવી સંબંધ છે. એટલા માટે જ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહેવાની યૌગિકી રૂઢિ પડી છે. તેમાં પણ **સ્વાત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા છે,** એમ આશય સમજવો. અને આ જ '**तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं**'-'તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન એ સમ્યગ્દર્શન છે' એ મહાસૂત્રનું રહસ્ય છે. કારણ કે આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ એ જ શ્રદ્ધાનનું અંતસ્તત્ત્વ છે, આત્માનુભૂતિ વિનાની શ્રદ્ધા એ ખરી શ્રદ્ધા જ નથી.

આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ વિના સમ્યગ્દર્શન હોય નહિં, અને આત્માનુભૂતિ વિના સાચી શ્રદ્ધા હોય નહિં, એટલે (૧) **આત્માનુભૂતિ એ જ સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ** છે, (૨) અથવા આત્માનુભૂતિજન્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે, એમ ફલિત થાય છે. અત્રે આત્માનુભૂતિ એટલે **શુદ્ધનયથી***-ભૂતાર્થથી ઉપજતી શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ સમજવી. એટલા માટે જ શ્રી **સમયસારજી**માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-'ભૂતાર્થથી+ જાણેલા અનુભવેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એ સમ્યક્ત્વ છે.'

"જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આસવ તથા બંધ;
સંવર નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં, નવ પદાર્થ સંબંધ.
જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;
વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન્ મુનિરાય." **—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.**

"કારણ જોગે હો બાંધે બંધને, કારણ મુગતિ મૂકાય;
આશ્રવ-સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદ્મપ્રભુ૦" **—શ્રી આનંદઘનજી.**

આમાં (૧) જીવ તત્ત્વ ઉપાદેય છે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, (૨-૩-૪) અજીવ

---

* "ववहारोऽभूयत्थो भूयत्थो देसिदो दु सुद्धणओ।
भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माइट्ठी हवइ जीवो ॥"—શ્રી સમયસાર.

\+ "भूयत्थेणाभिगदा जीवाजीवा य पुण्णपावं च।
आसवसंवरणिज्जरबंधो मोक्खो य सम्मत्तं ॥"—શ્રી સમયસાર.

અને તેના અંગભૂત પુણ્ય-પાપ હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (૫-૬) હેય એવા અજીવ તત્ત્વનો ઉપાદાનહેતુ આસવ છે, અને તેના આદાનરૂપ-ગ્રહણરૂપ બંધ છે, એટલે એ બન્નેય હેય-ત્યજવા યોગ્ય છે. (૭-૮-૯) સંવર અને નિર્જરા એ હેય એવા અજીવ તત્ત્વના હાનના-ક્ષીણપણાના હેતુ છે, અને તે હેયના પ્રહાણરૂપ-આત્યંતિક ક્ષીણતારૂપ જીવનો મોક્ષ છે, એટલે આ ત્રણેય તત્ત્વ ઉપાદેય છે.-આવો હેયોપાદેય વિવેક સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ કરે છે (જુઓ-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર). આમ ભૂતાર્થથી-પરમાર્થથી દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી ભિન્ન એવી પ્રત્યગ્ જ્યોતિ પ્રકાશે છે કે જે 'અનેક વર્ણમાળામાં સુવર્ણસૂત્રની જેમ નવતત્ત્વગત છતાં એકત્વ છોડતી નથી!' આ ભિન્ન જ્યોતિરૂપ શુદ્ધ આત્માનું ભેદજ્ઞાન ઉપજવું, અનુભૂતિ થવી, આત્મખ્યાતિ પ્રગટવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત છે. (જુઓ પૃ. ૪૦)

નવતત્ત્વ વિવેકથી ભેદજ્ઞાન

" उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं, क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रं ।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंकषेऽस्मिन्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ "

શ્રી સમયસારકલશ

" નય નિક્ષેપે રે જેહ ન જાણિયે, નવિ જિહાં પ્રસરે પ્રમાણ;
શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે બ્રહ્મ દાખવે, કેવળ અનુભવ ભાણ..વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.
અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર."—શ્રી આનંદઘનજી

આવા આત્માનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનના બીજા બાહ્ય લિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પણ છે; અને તે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા ને આસ્તિક્ય એ પાંચ છે (જુઓ-પૃ. ૪૧-૪૨). આ પ્રશમાદિ ગુણ પણ બહિર્ દૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ છે; આત્માનુભૂતિ અથવા સમ્યક્ત્વ સાથે જો તે હોય તો તે ગુણ છે, નહિં તો ગુણાભાસ છે. અર્થાત્ આત્માનુભૂતિ ન હોય તો પ્રશમાદિ સમ્યગ્ દર્શનના લક્ષણ નથી. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે: (૧) **પ્રશમ**—વિષય કષાયમાં શિથિલ મન તે, અર્થાત્ વિષય કષાયનું ઉપશાંતપણું તે પ્રશમ છે. અથવા કૃતાપરાધી જીવો પ્રત્યે તેને બાધા ઉપજાવવાની બુદ્ધિ ન થવી, ક્રોધનું ઉપશમન કરી ક્ષમા ધરવી તે પ્રશમ છે.

પ્રશમાદિ બાહ્ય લક્ષણ

(૨)**સંવેગ**—(अ) આત્મધર્મમાં અને ધર્મફલમાં પરમ ઉત્સાહ, (ब) સાધર્મિકોમાં અનુરાગ, (क) પરમેષ્ઠીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ, તે સંવેગ છે. જેમકે—(अ)સમ્યક્ત્વમાત્ર આત્મા એ જ ધર્મ છે, અથવા શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે જ ધર્મ છે, અને તેનું ફળ

અતીન્દ્રિય અક્ષય ને ક્ષાયિક એવું મોક્ષપદ છે. આવા આ આત્મધર્મ અને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષ પ્રત્યે **સંવેગ** (સં + વેગ)-અત્યંત વેગ ધરવો, અદમ્ય પરમ ઉત્સાહ ધરાવવો, પરમ ઉછરંગ ધરાવવો તે સંવેગ છે. (ख) આવા આત્મધર્મને સાધનારા-આરાધનારા જે સાધર્મિકો છે, તેના પ્રત્યે કેવળ **ગુણોના અનુરાગથી** પરમ પ્રેમ ધરાવવો તે સંવેગ છે. પણ તેવા ગુણ ન હોય એવા નામમાત્ર સાધર્મિકો પ્રત્યે અનુરાગ હોવો તે સંવેગ નથી, પણ મોહ છે. કારણ કે અત્રે અનુરાગ એટલે અભિલાષ એવો અર્થ નથી, પણ **ગુણપ્રેમ** અર્થ છે, અથવા અધર્મથી કે અધર્મફલથી નિવૃત્તિ થવી તે અનુરાગ છે. (क) અથવા આવા આત્મધર્મને ને તેના ફળલાભને જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, અથવા તેની સાધનાની ઉચ્ચ દશા જેણે સાધી છે, એવા પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતો પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ હોવી, પરમ ભક્તિ હોવી તે સંવેગ છે. અર્થાત્ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પરમ ઉલ્લાસથી **અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુની** આરાધના-ઉપાસના કરવી તે સંવેગ છે.-આમ આત્મધર્મ ને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષપદની સાધના સિવાય બીજી કોઇ જ્યાં અભિલાષા નથી, તે સંવેગ છે. '**માત્ર મોક્ષ અભિલાષ**' તે વિધિરૂપ સંવેગ છે, અને સર્વ અભિલાષનો ત્યાગ તે નિષેધરૂપ સંવેગ અથવા નિર્વેદ* છે, એમ પરમ તત્ત્વદૃષ્ટા શ્રી **પંચાધ્યાયીકાર** વિભાગ પાડે છે. આ સંવેગ છે તે જ ધર્મ છે, કારણ કે મોક્ષ સિવાય બીજા અભિલાષયુક્ત-ઇચ્છાયુક્ત હોય તે ધર્મવાન્ નથી. અને **ક્રિયા માત્ર છે તે ધર્મ નથી**, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ ક્રિયા કરે છે, પણ તેની ક્રિયા નિત્ય રાગાદિના સદ્ભાવથી ઉલટી અધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ સદા રાગી જ હોય છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સદા વૈરાગી જ હોય છે, સદા સંવેગી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૨૭૭).

" संवेगः परमोत्साहो धर्मे धर्मफले चितः ।
सधर्मेष्वनुरागो वा प्रीतिर्वा परमेष्ठिषु ॥
धर्मः सम्यक्त्वमात्रात्मा शुद्धस्यानुभवोऽथवा ।
तत्फलं सुखमत्यक्षमक्षयं क्षायिकं च यत् ॥ "   —શ્રી પંચાધ્યાયી.

(૩) **નિર્વેદ**—એટલે સંસાર સંબંધી સર્વ અભિલાષનો-ઇચ્છાનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંસારથી થાકી જવું-કંટાળવું તે, સંસારથી ખેદ પામવો તે. (૪) **અનુકંપા**-એટલે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અનુગ્રહ બુદ્ધિ-ઉપકાર બુદ્ધિ, અથવા મૈત્રીભાવ, અથવા માધ્યસ્થ્ય, અથવા વૈરત્યાગથી નિઃશલ્યપણું. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જે સમતા છે તે પર અનુકંપા છે, અને અર્થથી તે સ્વાનુકંપા છે,-શલ્યવર્જનથી શલ્યની જેમ. આ સ્વાનુકંપા જ પ્રધાન છે.

---

* " त्यागः सर्वाभिलापस्य निर्वेदो लक्षणात्तथा ।
स संवेगोऽथवा धर्मः साभिलापो न धर्मवान् ॥ "
(ઇત્યાદિ આધાર માટે જુઓ)—પંચાધ્યાયી.

રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોના સદ્ભાવે બંધ થાય છે, તેના અસદ્ભાવે બંધ નથી થતો, એમ જાણી રાગાદિ ત્યજી આત્મા ન બંધાય એમ કરવું તે સ્વાનુકંપા—પોતાના આત્માની દયા છે. (૫) **આસ્તિક્ય**—સ્વતઃસિદ્ધ એવા તત્ત્વના સદ્ભાવમાં—હોવાપણામાં, ધર્મમાં, ધર્મના હેતુમાં અને ધર્મના ફળમાં,—આત્મા આદિનો જેવો ધર્મ છે તેવો યથાવત્ વિનિશ્ચય કરવો તે આસ્તિક્ય છે. આ આસ્તિક્ય જો આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તો જ સમ્યક્ત્વ છે, નહિં તો મિથ્યા આસ્તિક્ય છે.

"આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્ત્તા નિજ કર્મ;
છે ભોક્તા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય એવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે શમ. મુક્ત થવા શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં, અભિલાષા નહિ તે સંવેગ. જયારથી એમ સમજાયું કે ભ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું ત્યારથી હવે ઘણી થઈ! અરે જીવ! હવે થોભ, એ નિર્વેદ. મહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે શ્રદ્ધા—આસ્થા. એ સઘળાંવડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા. આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવાં યોગ્ય છે, સ્મરવાં યોગ્ય છે, ઈચ્છવાં યોગ્ય છે, અનુભવવાં યોગ્ય છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨.

પ્રશમાદિ ગુણ આવશ્યક

આવા આ પ્રશમાદિ ગુણ પણ જો આત્માનુભૂતિ—આત્માનુભવ સહિત હોય તો સમ્યગ્દર્શનના બાહ્ય લક્ષણ છે; આત્માનુભૂતિ સહિત ન હોય તો સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી. આમ સર્વત્ર શુદ્ધ આત્માનુભૂતિનું જ પ્રાધાન્ય છે, શુદ્ધ આત્માનુભવનું જ મુખ્યપણું છે. તથાપિ આ **પ્રશમાદિ ગુણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ** છે, કારણ કે જીવમાં જેમ જેમ પ્રશમાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનામાં સમ્યગ્દર્શન પામવાની યોગ્યતા—પાત્રતા વધતી જાય છે. જ્યારે વિષયકષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજો અભિલાષ ન હોય, સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય વર્ત્તે, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ને પોતાના આત્મા પ્રત્યે અનુકંપા ભાવ હોય, ત્યારે તેવી વિશુદ્ધ દશા પામેલો જીવ સદ્ગુરુના ઉપદેશને પાત્ર બને છે; અને તે ઉપદેશ બોધથી સદ્વિચારણાની સ્ફુરણા થાય છે, એટલે આત્માના અસ્તિત્વથી માંડીને મોક્ષપદ સુધીના છ અસ્તિપદ સમજાય છે—આસ્તિક્ય ઉપજે છે, અને આત્માનુભૂતિ—આત્મજ્ઞાન પ્રગટી સમ્યગ્દર્શન સાંપડે છે, અને તેથી ગાઢ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદ પામે છે. માર્ગપ્રાપ્તિનો આ અવિકલ ક્રમ મહાસમર્થ તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં અત્યંત મનનીય સુભાષિતમાં પણ પ્રકાશ્યો છે

"કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિં જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.
જ્યાં આવે એવી દશા, સદ્‌ગુરુ બોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઇ, પામે પદ નિર્વાણ "—શ્રી આત્મસિદ્ધિજી.

આમ પ્રશમ–ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉત્તમ હેતુ પણ છે. કારણકે ત્યાગ–વૈરાગ્ય જેના ચિત્તમા–અંતરંગમાં નથી, અસ્થિમજ્જાપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપ્યા નથી, તેને આત્મજ્ઞાન થાય નહિં; અને ત્યાગ–વૈરાગ્યમાંજ જો જીવ અટકી પડે–આત્મજ્ઞાનના ઇષ્ટ લક્ષ્ય ભણી આગળ વધે નહિં, તો તે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય, અર્થાત્ જે આત્મજ્ઞાન પામવાના મૂળ હેતુ અર્થે ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ અત્યંત આવશ્યક છે, તે મૂળ હેતુ જ તે ચૂકી જાય છે.

"વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમ જ્ઞાન;
તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણા નિદાન.
ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ ઉપકારી પ્રશમાદિ ગુણ જ્યાં પ્રગટ્યા છે, પરમાર્થથી–તત્ત્વાર્થનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્યાં ઉપજ્યું છે, અને જ્યાં પ્રગટ આત્મજ્ઞાન–શુદ્ધ આત્માનુભવ થયો છે, એવું આ પરમ ધન્ય, પરમ વંદ્ય, **પરમ દુર્લભ** એવું **કલ્યાણમૂર્ત્તિ સમ્યગ્‌દર્શન** આ પાંચમી **સ્થિરા** દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને તમોગ્રંથિના વિભેદથી સાંપડે છે. અને આમ જેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થયો છે, ને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવા આ મહાબુદ્ધિમાન્ વિવેકી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ દૃષ્ટા યોગીને આ સંસારનું મહાભયંકર દુઃખદ અસ્થિર સ્વરૂપ સંવેદાય છે, સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. એટલે જ આ પરમ ધન્ય સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલધૂલિગૃહક્રીડા જેવી ભાસે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે—

"એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે, તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામે રે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગ રે.
હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે,
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે, ઓધા જીવનદોરી અમારી રે."—શ્રી મુક્તાનંદજી

આમ સંતજનોએ આત્મજ્ઞાનનો—સમ્યગ્ દર્શનનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. **શ્રીમાન્ યશોવિજયજી** કહે છે કે–'આત્મજ્ઞાનનું ફલ ધ્યાન છે, અને આત્મજ્ઞાન મુક્તિ આપનારૂં છે, માટે મહાત્મા આત્માર્થીએ આત્મજ્ઞાનને અર્થે નિત્ય યત્ન કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્માને× જાણ્યે, પછી 'જાણવાનું' બાકી રહેતું નથી; અને આ આત્મા ન જાણ્યો, તો પછી બીજું જ્ઞાન ફોગટ છે.' પરમ આત્મજ્ઞાની **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** આનો પડઘો પાડે છે :—

"જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સબ જાન્યો સો ફોક."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नसंनिभान् ।
बाह्यान् पश्यति तत्त्वेन भावान् श्रुतविवेकतः ॥ १५९ ॥

મૃગજલ ગંધર્વનગર ને, તેમજ સ્વપ્ન સમાન;
બાહ્ય ભાવ તત્ત્વથી જુએ, શ્રુતવિવેકથી સુજાણ. ૧૫૯.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી શ્રુતવિવેક થકી બાહ્ય ભાવોને તત્ત્વથી માયાજલ, ગંધર્વનગર ને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

વિવેચન

"જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રૈલોક....જીવ્યું ધન્ય તેહનું !
દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ ક્રોધ તે કેદી લોક....જીવ્યું ધન્ય તેહનું !"

આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રુતવિવેક પરિણત હોય છે, એથી તે દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવોને પરમાર્થથી મૃગતૃષ્ણા જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે–આ સર્વ જગજ્જાલ મૃગતૃષ્ણા જેવી છે, મૃગજલ જેવી-ઝાંઝવાના પાણી જેવી મિથ્યા છે (જુઓ પૃ. ૨૧૯). ભર ઉન્હાળામાં જંગલને

वृत्तिः—मायामरीचयो-મૃગતૃષ્ણિકા, **गन्धर्वनगरं**-ગન્ધર્વનગર, હરિશ્ચંદ્રપુર આદિ, **स्वप्नः**-સ્વપ્ન, પ્રતીત જ છે, **संनिभान्**-તેના આકારવાળા, **बाह्यान्**-બાહ્ય, દેહ-ગૃહ આદિ, **पश्यति**-દેખે છે, **तत्त्वेन**-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, **भावान्**-ભાવોને, પદાર્થોને, શા કારણથી ? તો કે–**श्रुतविवेकतः**-શ્રુત વિવેક થકી, સમ્યક્ એવા શ્રુતજ્ઞાને કરીને.

× "ज्ञाते ह्यात्मनि नो भूयो ज्ञातव्यमवशिष्यते । अज्ञाते पुनरेतस्मिन् ज्ञानमन्यन्निरर्थकम् ॥"
શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર.

'મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રૈલોક'

વિષે તરસ્યા થયેલા મૃગને દૂર દૂર પાણીનો આભાસ થાય છે, ને તે પાણી પીવાની આશાએ પૂરપાટ દોડ્યો જાય છે! પણ તે મૃગજલ તો વસ્તુતઃ નહિં હોવાથી, ખાલી આભાસમાત્ર હોવાથી, હાથતાલી દઇને આઘુ ને આઘું ભાગતું જાય છે! ને તે મૃગ બિચારો તેની ખોટી ને ખોટી આશામાં દોડીદોડીને નાહકનો લોથપોથ થાય છે! અથવા મધ્યાહ્ને રણભૂમિમાં પસાર થતા મુસાફરને દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં પાણીનો આભાસ (Mirage) થાય છે, એટલે તરસ્યો થયેલો તે તે મેળવવાની આશાએ દોડે છે, પણ તે પાણી તો હતું તેટલું જ દૂર રહે છે! કારણ કે તે જલ ખોટું છે, મિથ્યા કલ્પનારૂપ છે, સૂર્યકિરણોથી ઉપજતો મિથ્યાભાસરૂપ દૃશ્યવિભ્રમ (Illusion of vision) છે, એટલે તે બિચારાને નિરાશ થવું પડે છે! તેમ આ દેહ–ગૃહાદિ ભાવો મૃગજળ જેવા છે, તે પોતાના નથી, છતાં અવિવેકરૂપ દેહાધ્યાસથી–મિથ્યાભાસથી–અસત્ કલ્પનાથી પોતાના ભાસે છે! એટલે મૃગ–પશુ જેવો મૂઢ જીવ તેને પોતાના ગણી, તે મેળવવાની દુરાશાથી, તેની પાછળ 'જેતી મનની રે દોડ'–જેટલું દોડાય તેટલું દોડે છે! પણ જે વસ્તુ વસ્તુતઃ પોતાની છે જ નહિં, તે કેમ હાથમાં આવે? જેમ જેમ આ જીવ તેની પાછળ દોડે છે, તેમ તેમ તે હાથતાલી દઈને દૂર ને દૂર ભાગતી જાય છે! ને આ જીવની જાણે ક્રૂર મશ્કરીરૂપ વિડંબના કરે છે, ઠેકડી કરે છે!

કારણ કે આ અનાદિ સંસારમાં આ જીવે અનંત દેહપર્યાય ધારણ કર્યા, તેમાં કયો દેહ આ જીવનો ગણવો? જે દેહપર્યાયને આ જીવ મિથ્યા દેહાધ્યાસથી પોતાનો માનવા જાય છે, તે દેહ તો ખલજનની માફક તેનો ત્યાગ કરીને–દગો દઇને ચાલ્યો જાય છે! ને આ જીવ મેંઢાની જેમ 'મે મે' (મ્હારૂં મ્હારૂં) કરતો હાથ ઘસતો રહે છે! આ વ્હાલામાં વ્હાલો દેહ પણ જ્યાં જીવનો થતો નથી, તો પછી તે દેહને આશ્રયે રહેલી–દેહ હોઇને રહેલી એવી ઘરબાર વગેરે પરિગ્રહરૂપ વળગણા તો તેની કયાંથી થાય? જે દેહમાં દૂધ ને પાણીની જેમ એક ક્ષેત્રાવગાહપણે આ આત્મા રહ્યો છે, તે દેહ પણ જો આ આત્માનો નથી થતો, તો પછી પ્રગટપણે અત્યંત અત્યંત ભિન્ન એવા અન્ય પદાર્થ તો આ આત્માના કયાંથી બને? માટે આ દેહાદિ બાહ્ય ભાવો તત્ત્વથી મિથ્યાભાસરૂપ છે, મૃગતૃષ્ણા જેવા જ છે, એમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ પ્રત્યક્ષ દેખે છે.

"મહાત્મા પુરુષો–દેહધારીરૂપે વિચરતા મહાત્મા પુરુષોનો લક્ષ સદૈવ દેહને વિષે અધિષ્ઠિત અજર અમર અનંત એવો જે દેહી–આત્મા તે પ્રતિ હોય છે. એ દેહીએ દેહ તો અનેક ધર્યા હોય, ત્યા કયા દેહને પોતાનો ગણે?"

શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ કૃત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનરેખા.

અથવા તો આ દેહ–ગૃહ આદિ ભાવો ગગનનગર જેવા છે, આકાશમાં રચાયેલા

શહેર જેવા છે! ઇંદ્રજાલીયા આકાશમાં નગરરચનાનો ખોટો ભાસ ઉભો કરાવે છે, પણ તે મિથ્યાભાસરૂપ નગર તો ક્ષણવારમાં ક્યાંય 'છુ' થઇ જાય છે! ક્યાંનું ક્યાંય અલોપ થઇ જાય છે! અથવા તો આકાશમાં અદ્ધર નિરાધારપણે એવું નગર રચવું અશક્ય છે! હવામાં કિલ્લા બાંધવા (Castles in air) અસંભવિત છે, શેખચલ્લીના વિચાર જેવા મિથ્યા કલ્પનાના ઘોડા છે! તેની જેમ આ દેહ-ગૃહ આદિ બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણભંગુર ને મિથ્યાભાસરૂપ છે, ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઇ જાય છે. આ દેહાદિ ખરેખર! આત્માથી બાહ્ય છે, પરભાવ છે, તેની સાથે પરમાર્થથી આ આત્માને કાંઇ લેવાદેવા નથી. **શ્રી દેવચંદ્રજી**ના શબ્દોમાં 'દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહિં, ભાવ તે અન્ય વ્યાસ હો મિત્ત.' જડ તે જડ ને ચેતન તે ચેતન એમ ત્રણે કાળમાં અખંડ સ્થિતિ છે. એટલે દેહાદિ સાથે કંઇ પણ સંબંધની કલ્પના તે આકાશમાં નગરરચના જેવી મિથ્યા કલ્પનામાત્ર છે. **શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજી**એ કહ્યું છે તેમ 'દેહોમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કલ્પનાઓ ઉપજી છે અને તેનાવડે આત્માની સંપત્તિ માનતું જગત્ અરે હણાઇ ગયું છે!'

ગગનનગર જેવો સંસાર

"વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા આ દેહ-ગૃહ આદિ આત્મ-બાહ્ય પદાર્થો **સ્વપ્ન** સમાન છે. સ્વપ્નમાં દીઠેલી વસ્તુ જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતી નથી, મિથ્યા જણાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્ન દશામાં દેખાતી આ દેહાદિ કલ્પના આત્મજાગ્રતિરૂપ જ્ઞાનદશામાં વાસ્તવિક દેખાતી નથી, મિથ્યાભાસરૂપ જણાય છે. અથવા ગમે તેવું સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને તેમાં ગમે તેવા ઉત્તમ ભોગ ભોગવ્યા હોય, છતાં તેને ક્ષણવારમાં વિલય થતાં વાર લાગતી નથી; અને હાય! તે ભોગ ચાલ્યા ગયા ને અમારા ભોગ મર્યા!—એવો મિથ્યા ખેદ મનમાં બાકી રહે છે! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિનો સુંદર યોગ થયો હોય અને ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ ઉત્તમ ભોગોની વિપુલતા સાંપડી હોય, તો પણ તે સર્વ ક્ષણવારમાં સ્વપ્નાની જેમ જોતજોતામાં દષ્ટનષ્ટ થઇ જાય છે, ને હાય! આ મ્હારા ભોગ ચાલ્યા ગયા, એવો વસવસો મનમાં રહી જાય છે! '**ભીખારીનો ખેદ**' એ મનનીય દષ્ટાંત **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**એ **મોક્ષમાળામાં** તાદશ્ય રીતે વર્ણવ્યું છે, તે અત્રે બરાબર બરાબર લાગુ પડે છે. કોઇ એક ભીખારીને સ્વપ્નમાં ઉત્તમ રાજવૈભવ સાંપડ્યો છે, ને પછી તે સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં રોમાંચ અનુભવે છે, ત્યાં અફસોસ! વચ્ચમાં વિઘ્ન આવે છે–ગાજવીજનો ગડગડાટ થાય છે, ને તેનું સ્વપ્ન અધૂરૂં રહે છે, તેનો ખેદ માત્ર અવશેષ રહે છે! આમ આ સંસાર ખરેખર! સ્વપ્ના જેવો છે, માટે જ સાદા વેધક શબ્દોમાં ચાબખા મારનારા **ભોજા ભગતે** ભોળા ભાવે સાચું જ ગાયું છે કે—'પ્રાણીઆ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો

'આ તો સ્વપનું છે સંસાર'

સ્વપ્નું છે સંસાર.'—ઇત્યાદિ પ્રકારે નિરંતર ભાવતા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને આ સમસ્ત સંસાર સ્વપ્ન જેવો, મૃગજળ જેવો, ગગનનગર જેવો, ને ઉપલક્ષણથી એઠ જેવો, ધૂળ-રાખ જેવો, કાજળની કોટડી જેવો ભાસે છે. કારણકે સ્વપ્નરૂપ અજ્ઞાન દશા વ્યતીત થઈ, તેને જ્ઞાનરૂપ જાગ્રત દશા પ્રાપ્ત થઇ છે.

"જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે."—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

"સકળ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહીયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચા જ્ઞાન."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાના પાણીને લેવા દોડી તૃષા છીપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુળ ખેદ, જ્વરાદિ રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને અનુભવે છે; એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના કોઇ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરી ફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૪.

આમ આ સંસાર પ્રત્યે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષને અત્યંત તીવ્ર અંતરંગ વૈરાગ્ય વર્તે છે. આવા ગાઢ સંવેગરંગથી જ્ઞાનીપુરુષ રંગાયેલા હોય છે, તેનું કારણ એમને શ્રુતવિવેક ઉપજ્યો છે તે છે, સમ્યક્પણે **શ્રુતજ્ઞાન પરિણત** થયું છે તે છે (જુઓ પૃ. ૧૯-૨૦). અર્થાત્ આ સમ્યગ્દષ્ટિ દશા પુરુષને સત્પુરુષ સદ્ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરેલા 'શ્રુત' જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્પણે પરિણમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ **વિવેકખ્યાતિ** ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

શ્રુતવિવેક

જેમકે-હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરભાવ તે હું નથી એક શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપજ મ્હારૂં છે, બીજું કંઇ પણ મ્હારૂં નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મ્હારા નથી,-એવો વિવેકરૂપ નિશ્ચય તેના આત્મામાં દૃઢ થયો છે.

"ભાસ્યું નિજ સ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"શ્રી સદ્‌ગુરુએ કહ્યાં છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઇપણ મ્હારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

માટે મ્હારે આ મ્હારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મ્હારા આત્મભાવને જ ભજું ને સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે આપણો આત્મભાવ જે એક ચેતનાધાર છે, તે નિજ પરિકર–પરિવારરૂપ ભાવ જ આ બીજા બધા સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. '**એ નિજ પરિકર સાર રે.**' માટે હે ચેતન! તું શાંત થઇ આ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ! વિરામ પામ! હે **આનંદઘન**! એ જ આ પરમ શાંતિમાર્ગ પામવાનો પરમ ઉપાય છે· એનો આશ્રય કર! આશ્રય કર!

"આપણો આતમ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિજિન૰"–શ્રી આનંદઘનજી.

આમ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ સ્વભાવનો આશ્રય કરવાનો ને પરભાવનો ત્યાગ કરવાનો વિવેકજન્ય નિશ્ચય કરે છે, તેમાં ધોબીના ઘેરથી આણેલા બદલાઇ ગયેલ વસ્ત્રનું આ દૃષ્ટાંત બરાબર ઘટે છે:–જેમ કોઇ એક પુરુષ ભ્રાંતિથી ધોબીના ઘેરથી વસ્ત્ર લઇ આવી, પોતાનું માની પ્હેરીને સૂઇ ગયો. તે પોતે અજ્ઞાની હોઇ, બીજાએ તેનો છેડો પકડી તેને બળથી નગ્ન કરવા માંડયો અને કહ્યું કે 'અલ્યા! જલ્દી ઊઠ! આ મ્હારૂં બદલાઇ ગયેલું વસ્ત્ર આપી દે!' એમ વારંવાર વચન સાંભળીને તેણે બધા ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, ચોક્કસ આ તો પારકું છે એમ જાણ્યું, એટલે જ્ઞાની થઇ તેણે તે વસ્ત્ર એકદમ મૂકી દીધું.

'તેહ પરભાવને કેમ ચાખે ?'

તેમ જ્ઞાતા પણ સંભ્રાંતિથી પારકા ભાવો ગ્રહણ કરીને આત્મીય પ્રતિપત્તિથી–પોતાના માની બેસી પરમાં અધ્યાસ કરીને સૂતો હતો તે સ્વયં અજ્ઞાની હોઇ, ગુરુ પર ભાવવિવેક કરી તેને 'એક' કરવા માંડે છે ને ઉપદેશે છે કે–'અરે! પ્રતિબોધ પામ! જાગ! આ આત્મા નિશ્ચયથી એક છે.' એમ વારંવાર શ્રૌત–શ્રુત સંબંધી વચન સાંભળી તે સર્વ ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, નિશ્ચિત આ પરભાવો છે એમ જાણે છે, એટલે જ્ઞાની થઇ તે સર્વ× ભાવોને શીઘ્ર મૂકી દે છે. કારણ કે—

× "जह णाम कोवि पुरिसो परदव्वमिणंति जाणिदुं चयदि।
तह सव्वे परभावे णाऊण विमुंचदे णाणी॥"
(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર અને અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા

" જીવ નવિ પુગ્ગલી નૈવ પુગ્ગલ કદા, પુગ્ગલાધાર નવિ તાસ રંગી;
પરતણો ઇશ નહિં અપર ઐશ્વર્યતા, વસ્તુધર્મે કદા ન પર સંગી....
અહો ! શ્રી સુમતિ જિન શુદ્ધતા તાહરી૦

સંગ્રહે નહિં આપે નહિં પર ભણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાખે;
શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ નિજ ભાવ ભોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ ચાખે ?....અહો શ્રી સુમતિ૦

તાહરી શુદ્ધતા ભાસ આશ્ચર્યથી, ઉપજે રુચિ તિણે તત્ત્વ ઇહે;
તત્ત્વરંગી થયો દોષથી ઉભગ્યો, દોષ ત્યાગે ઢળે તત્ત્વ લીહે....અહો ! શ્રી સુમતિ૦

શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ શ્રુતજ્ઞાન પરિણત થવાથી, તત્ત્વવિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, સ્વ–પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટયું હોવાથી, આત્મસ્વરૂપપદ સમજાયું હોવાથી, ને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સાંપડયું હોવાથી,– આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષને દેહ–ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવો–પરપદાર્થો મૃગતૃષ્ણાદિ જેવા ભાસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષની આત્મદશા ઉત્કટ વૈરાગ્યમય ને પરમ **સંવેગરંગથી** રંગાયેલી હોય છે. ખરેખર ! **આત્મારામી સમ્યગ્દૃષ્ટિ** મહાત્માની દશા પરમ અદ્ભુત હોય છે જેમકે—

નિઃશંક સમ્યગ્ દૃષ્ટિ કેવો હોય ?

'કર્મબંધની શંકા ઉપજાવનારા મિથ્યાત્વાદિ ચાર પાદને છેદે છે, તે **નિશંક** *આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. જે કર્મફલોમાં તથા સર્વધર્મોમાં કાંક્ષા કરતો નથી, તે **નિષ્કાંક્ષ** આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. જે સર્વેય ધર્મોમાં જુગુપ્સા કરતો નથી, તે **નિર્વિચિકિત્સ** આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. જે સર્વ ભાવોમાં અસંમૂઢ હોઇ સદ્દૃષ્ટિવાન્ છે, તે **અમૂઢદૃષ્ટિ** સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. સિદ્ધભક્તિયુક્ત એવો જે સર્વ પરવસ્તુના ધર્મોનું ઉપગૂહન–ગોપન કરે છે, અથવા સર્વ આત્મધર્મોનું–આત્મશક્તિઓનું ઉપબૃંહણ કરે છે–વૃદ્ધિ કરે છે, તે **ઉપગૂહનકારી–ઉપબૃંહનકારી** સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. ઉન્માર્ગે જતા પોતાના આત્માને જે માર્ગે સ્થાપે છે તે **સ્થિતિકરણયુક્ત** આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. મોક્ષમાર્ગને વિષે ત્રણ સાધુઓનું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રનું જે પોતાનાથી અભેદબુદ્ધિથી વાત્સલ્ય કરે છે, તે **વત્સલભાવયુકત** એવો માર્ગવત્સલ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. વિદ્યારથમાં આરૂઢ થયેલો જે મનોરથપથોમાં ભમે છે, તે ચેતયિતા–આત્મા જિનજ્ઞાનની પ્રભાવના કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો '×

* "जो चत्तारिवि पाए छिंददि ते कम्मबंधमोहकरे।
सो णिस्संको चेदा सम्मदिट्ठी मुणेयव्वो ॥"
—(જુઓ) શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૨૯–૨૩૬.

× "विज्जारहमारूढो मणोरहपएसु भमइ जो चेदा।
सो जिणणाणपहावी सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥"—શ્રી સમયસાર.

अबाह्यं केवलं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् ।
यदत्र तत्परं तत्त्वं शेषः पुनरुपप्लवः ॥ १५७ ॥

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ જે, નિરામય નિરાબાધ;
પરમ તત્ત્વ તેહીં જ અહીં, શેષ ઉપપ્લવ બાધ. ૧૫૭

અર્થ:—અબાહ્ય એવી કેવલ, નિરાબાધ, નિરામય જ્યોતિ જે અત્રે છે તે પરમ તત્ત્વ છે; બાકી શેષ તો ઉપપ્લવ છે.

વિવેચન

"કેવલ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે."—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા. ૫-૪

અત્રે અબાહ્ય એવી જે નિરાબાધ ને નિરામય કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ છે, તે જ **પરમ તત્ત્વ** છે. તે જ અમૂર્ત્તપણાને લીધે નિરાબાધ અને અનામય છે. એટલા માટે જ તે પરમ તત્ત્વ છે. એ શિવાયનું બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ છે.

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ પરં તત્ત્વ

આ જગત્‌માં જો કોઈ પરમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, પરમોત્તમ તત્ત્વ હોય તો તે અંતરૂમાં ઝળહળી રહેલી કેવળ એક જ્ઞાન જ્યોતિ જ છે. એ તત્ત્વ **અબાહ્ય** છે, અંતરૂમાં ઝળહળી રહ્યું છે. તે **નિરાબાધ** છે, કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી—પીડાથી રહિત છે, કારણ કે તે અમૂર્ત્ત—અરૂપી છે, એટલે તેને કોઈ બાધા સ્પર્શી શકતી નથી. વળી તે **નિરામય**—આમય-રોગ રહિત, અરોગી છે, ભાવઆરોગ્યસંપન્ન છે. કારણ કે તે અરૂપી—અમૂર્ત્ત છે. આમ નિરાબાધ ને નિરામય હોવાથી તે પરમ સુખમય, પરમ આનંદમય છે. કોઇ પણ બાધા-પીડા વિનાનો અને રોગ વિનાનો સ્વસ્થ મનુષ્ય જેમ પોતાના સહજ (Normal & Natural) કુદરતી સંપૂર્ણ આરોગ્યમય સ્વરૂપમાં દીપી નીકળી પૂર્ણ ખુશ-મીજાજમાં—આનંદોલ્લાસમાં દેખાય છે, તેમ કોઇ પણ પ્રકારની બાધાથી ને રોગથી રહિત, એવી આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ પોતાના સહજ સંપૂર્ણ **અવ્યાબાધ** આરોગ્યમય—સ્વાસ્થ્યમય સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી પરમ નિર્ભય સુખમય—પરમ આનંદમય દીસે છે. આ અવ્યાબાધ આરોગ્યમય એવા **સહજાત્મસ્વરૂપે** સ્થિત કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિજ પરમ તત્ત્વ છે. 'નેતિ નેતિ' એમ બીજું બધુંય બાધ્ય બાધ કરતાં, તે છેવટ—પરમ અબાધ્ય અનુભવરૂપ રહે છે,

---

वृत्तिः—अबाह्य-અબાહ્ય, આન્તર, केवलं-કેવલ, એક, ज्योतिः-જ્યોતિ, જ્ઞાન, अनाबाधं-અનાબાધ-અમૂર્ત્તતાથી, પીડારહિત, अनामयं-અનામય, અરોગી,-એટલા માટે જ, यदत्र-જે અત્રે-લોકમાં, तत्परं तत्त्वं-તે પર તત્ત્વ વર્તે છે,-સદા તથાભાવને લીધે, शेषः पुनः-શેષ-બાકીનો પુનઃ, उपप्लवः-ઉપપ્લવ છે,-તથાસ્વરૂપે ભાવવો.

તેટલા માટે તે **પરમ** છે; અથવા એનાથી પર–મોટું કોઈ નથી. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એ જ સર્વોત્તમ છે, તેટલા માટે તે પરમ છે.

અને ત્યાં કેવલ માત્ર, એક, શુદ્ધ, અદ્વૈત એવી તે જ્ઞાનજ્યોતિ જ છે, એક ચૈતન્ય ચમત્કાર શિવાય બીજું કાંઈ નથી. ‘અખંડ અનાકુલ ને અનંત એવી તે પરમ જ્યોતિ અંદરમાં ને બ્હારમાં સદા સહજ વિલસી રહી છે; ચૈતન્યના ઉછાળાથી તે નિર્ભર હોઈ, મીઠાના ગાંગડાની પેઠે સદાકાલ એકરસને આલંબે છે.’ ×મીઠાનો ગાંગડો ગમે ત્યાંથી ચાખો પણ સદા એક લવણરસરૂપ જ લાગે છે, તેમ આ **ચૈતન્યઘન** જ્ઞાનજ્યોતિ સદા એક ચૈતન્યરસરૂપજ અનુભવાય છે.

> “શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
> બીજું કહિયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિજી.

અને આવું આ પરમ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ **અબાહ્ય** છે, **અંતરમાં**જ વર્તે છે, આત્મામાં જ સ્થિત છે, પોતામાંજ રહેલ છે, આત્માથી બાહ્ય–બ્હાર નથી. એ આત્માનું અંતસ્તત્વ છે, અને તે જ પોતાનું છે. તે કંઈ બ્હાર ખોળવા જવાની જરૂર નથી. તે તો આત્મામાંજ રહેલું હોઈ, આત્મામાંથી જ ઓળખીને ખોળી કાઢવાનું છે. પરંતુ કસ્તૂરી જેમ મૃગની નાભિમાં જ છે, પણ અજ્ઞાન મૃગને તેનું ભાન નહિં હોવાથી તે ઢુંઢવા માટે બીજે દોડે છે! તેમ અજ્ઞાની જીવને આ પરમ તત્ત્વ જે પોતાના આત્માની અંદરમાં જ રહેલું છે, જે આત્મા પોતે જ છે, તેનું ભાન નહિં હોવાથી, તે તેની શોધમાં બ્હાર ભમ્યા કરે છે! પણ અંતર્મુખ થઈ પોતાની અંદર અવલોકતો નથી! આમ **પરમ નિધાન** જે **પ્રગટ મુખ આગળે** રહ્યો છે, તેને આ અજ્ઞાની જગત્ ઉલ્લંઘી જાય છે! ને તેની શોધમાં બ્હાર નીકળી પડે છે! ‘કેડે છોકરૂં ને શોધવા ચાલી’ એના જેવો ઘાટ થાય છે! ખુલ્લો ખજાનો આવે છે, ત્યાં આંખો મીંચીને ચાલતા, છતી આંખે આંધળા બનેલા મૂર્ખ જનોના જેવી આ વાત બને છે! તેઓ નિકળ્યા'તા તો ખજાનો શોધવા, પણ જ્યાં ખજાનો આવે છે, ત્યાં ‘આંધળા શી રીતે ચાલતા હશે તે જોઈએ તો ખરા!’ એમ તુક્કો ઊઠતાં તેઓ આંખો મીંચીને ચાલવાનો અખતરો કરે છે! એમ કરતાં તેઓ ખજાનો ઉલ્લંઘી જાય છે–ટપી જાય છે! અને તે શોધવા માટે આગળ દોડ્યા જાય છે! પણ પ્રગટ મોઢા આગળ ઉઘાડો પડેલો ખજાનો દેખતા નથી! તેમ અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–વીર્ય–આનંદ આદિ ગુણરત્નોનો પરમ નિધાન, સૌથી મોટામાં મોટો ને કિંમતીમાં

‘ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે ’

× अखण्डितमनाकुलं ज्वलदनन्तमन्तर्बहिर्महः परममस्तु नः सहजमुद्विलासं सदा।
चिदुच्छलननिर्भरं सकलकालमालम्बते, यदेकरसमुल्लसल्लवणखिल्यलीलायितं॥”
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ.

કિંમતી ખજાનો, એવો આ આત્મા મુખ આગળ પ્રગટ ઉઘાડો પડ્યો છે-સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, છતાં આ અજ્ઞાની જગત અંધની જેમ તેને ઉલ્લંઘી જાય છે! તે આમ કરે છે તેનું કારણ તેને આ પરમ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો નથી તે છે, એટલે અજ્ઞાન-રૂપ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હોઇ, તે બિચારૂં આ પરમ નિધાન દેખતું નથી, અને 'અંધો અંધ પલાય' આંધળાની પાછળ આંધળા દોડતા હોય એવી ચેષ્ટા કરે છે!

"પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય....જિનેસર!
જ્યોતિ વિના જુઓ! જગદીશની, અંધો અંધ પલાય....જિનેસર! ધર્મ૦"

—શ્રી આનંદઘનજી.

પણ આ યોગદૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને તો અબાહ્ય એવી આંતરૂ જ્યોતિનું પ્રગટ દર્શન થયું છે, જગદીશનો જ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એટલે તેણે તો આ **'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે'** દીઠા છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને તો પોતાની પૂર્વ અજ્ઞાન અવસ્થાનું સ્મરણ થતાં પોતાના પ્રત્યે હસવું આવે છે! તે વિચારે છે કે **'આપ આપકું ભૂલ ગયા!'** પોતે પોતાને ભૂલી ગયો એનાથી તે બીજું મોટું અંધેર કયું? એ ફરી ફરી યાદ કરતાં કરતાં અમને હસવું આવે છે! પણ હવે તો અમે ફરીથી નહિં ભૂલીએ! પરમ ભાવયોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** અત્યંત માર્મિક વચનો કહ્યા છે કેઃ—

"આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર?
સુમર સુમર અબ હસત હે, નહિં ભૂલેંગે ફેર."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય છે, બાકી બીજું બધુંય બાહ્ય છે, અર્થાત્ કર્મ, નોકર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તેનો આત્મામાં અંતઃપ્રવેશ નથી. કારણ કે ×'પ્રગટપણે અનંત શક્તિવાળી વસ્તુ પણ ભલે બ્હાર આળોટ્યા કરે, પણ વસ્તવં-

× "वहिर्लुठति यद्यपि स्फुटदनंतशक्तिः स्वयम्,
तथाप्यपरवस्तुनो विशति नान्यवस्त्वन्तरम्।
स्वभावनियतं यतः सकलमेव वस्त्विष्यते,
स्वभावचलनाकुलः किमिह मोहितः क्लिश्यते॥
वस्तु चैकमिह नान्यवस्तुनो, येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत्।
निश्चयोऽयमपरोऽपरस्य कः, किं करोति हि वहिर्लुठन्नपि॥
यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्यवस्तुनः, किंचनापि परिणामिनः स्वयं।
व्यावहारिकदृशैव तन्मतं, नान्यदस्ति किमपीह निश्चयात्॥"

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર કલશ.

કર્મઆદિ આત્માથી બાહ્ય તરની-બીજી વસ્તુની અંદર પ્રવેશી શકતી નથી, કારણ કે સકલ જ વસ્તુ સ્વભાવનિયત કહી છે, પોતાના સ્વભાવથી મર્યાદિત કહી છે, તો પછી મોહ પામી તે સ્વભાવ ફેરવવા માટે આકુલ થઇ શાને કલેશ પામવામાં આવે છે ? કારણ કે અહીં કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી, તેથી વસ્તુ તે વસ્તુ જ છે, આ નિશ્ચય છે. બ્હાર લોટતાં છતાં અન્ય અન્યનું શું કરે છે ? અને સ્વયં પરિણામી એવી અન્ય વસ્તુનું અન્ય વસ્તુ કંઇ પણ કરે છે, તે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી માન્યું છે, નિશ્ચયથી તો અહીં બીજું કંઈ પણ નથી.' આમ કર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તો પછી આત્માનો અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો, શરીરાદિનો તથા રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મનો પરસ્પર શો સંબંધ છે ? તે પ્રસંગથી અત્ર સમજવા માટે સંક્ષેપ વિચાર કર્તવ્ય છે.

અત્રે શિલ્પીનું*-કારીગરનું **દૃષ્ટાંત** ઘટે છે-જેમ કોઇ સોની વગેરે કારીગર કુંડલાદિ પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણોવડે કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણો ગ્રહે છે, અને કુંડલાદિ કર્મના ફળરૂપે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ ગ્રામાદિ ભોગવે છે, પણ અનેક દ્રવ્યપણાને લીધે તેનાથી અન્યપણું-જૂદાપણું હોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે

નિમિત્ત નૈમિત્તિક વ્યવહાર

તેમ આત્મા પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુદ્ગલ પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણોવડે કરે છે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણો ગ્રહે છે, અને પુણ્ય પાપાદિ કર્મફલરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામાત્મક સુખ દુઃખાદિ ભોગવે છે, પણ અનેક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું-ભિન્નપણું હોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી **નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ** માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે.

અને જેમ તે જ કારીગર કામ કરવાને ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટાને અનુરૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, અને ચેષ્ટાને અનુરૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મફળ ભોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અનન્યપણું-અભિન્નપણું હોઇ તન્મય થાય છે, તેથી **પરિણામ-પરિણામી** ભાવથી તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ ભોગ્યત્વનો **નિશ્ચય** છે. તેમ આત્મા પણ કરવા ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટારૂપ આત્મપરિણામરૂપ કર્મ કરે છે,

પરિણામ-પરિણામી નિશ્ચય

---

* "जह सिप्पिओ उ कम्मं कुव्वइ ण य सो उ तम्मओ होइ ।
तह जीवोवि य कम्मं कुव्वदि ण य तम्मओ होइ ॥"

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર ગા. ૩૪૯-૩૫૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

ચેષ્ટારૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મફળ ભોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અનન્યપણું-અભિન્નપણું હોઇ તન્મય થાય છે. તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો **નિશ્ચય** છે. આમ દ્રવ્ય કર્મ સાથે જીવનો **વ્યવહારથી** નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, અને **અશુદ્ધ નિશ્ચયથી** ભાવકર્મ સાથે પરિણામ-પરિણામી સંબંધ છે. પણ **શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી** તો આત્મા સર્વ કર્મ-કલંક-પંકથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવી 'દેવ સ્વયં શાશ્વત' છે.

ખડી અને ભીંતનું દૃષ્ટાંત

વળી જેમ ભીંત પર બ્હાર લગાડેલી ખડી ભીંતરૂપ નથી, ભીંતથી બાહ્ય છે, ભીંતથી જૂદી છે, એટલે ખડી ભીંતની નથી, ખડી તે ખડી જ છે, તેમ જ્ઞાયક એવા આત્માનું વ્યવહારથી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય જ્ઞેય છે, પણ તે જ્ઞાયક જ્ઞેયથી બાહ્ય છે, જ્ઞેયથી જૂદો છે, એટલે તે જ્ઞાયક જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યનો નથી, જ્ઞાયક તે જ્ઞાયક જ છે, એમ નિશ્ચય છે. જેમ શ્વેત ગુણવાળી ખડીનો સ્વભાવ ભીંતને શ્વેત કરવાનો છે, તેમ જ્ઞાનગુણવાળા આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞેયને જાણવાનો છે. ખડી જેમ વ્યવહારથી ભીંતરૂપ પરદ્રવ્યને શ્વેત કરે છે, તેથી તે કાંઇ ભીંતની થઇ જતી નથી, અર્થાત્ ભીંતરૂપ બની જતી નથી, પણ નિશ્ચયથી ખડીની ખડી જ રહે છે; તેમ આત્મા પણ વ્યવહારથી જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યને જાણે છે, તેથી તે કાંઇ પરદ્રવ્યનો થઇ જતો નથી, અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ બની જતો નથી, પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાયકનો જ્ઞાયક જ રહે છે. કારણકે એજ એનો સ્વભાવ છે. (આધાર માટે જુઓ **સમયસાર** ગા. ૩૫૬-૩૬૫ અને **શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી**ની ટીકા)

"जह सेडिया दु ण परस्स सेडिया सेडिया य सा होइ ।
तह जाणओ दु ण परस्स जाणओ जाणओ सो दु ॥—श्री समयसार

"ભાવ સંયોગજા કર્મ ઉદયાગતા, કરમ નવિ જીવ નવિ મૂલ તે નવિ છતા;
ખડીયથી ભીતિમાં જેમ હોએ શ્વેતતા, ભીતિ નવિ ખડીય નવિ તેહ ભ્રમસંગતા;
દેહ નવિ વચન નવિ જીવ નવિ ચિત્ત છે, કર્મ નવિ રાગ નવિ દ્વેષ ન વિચિત્ત છે;
પુદ્ગલિ ભાવ પુદ્ગલપણે પરિણમે, દ્રવ્ય નવિ જૂઓ જૂઓ એક હોવે કિમે."
—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાડા ત્રણ ગા. સ્ત.

અને જ્ઞાયકપણું આત્માનો સ્વભાવ હોઇ તે વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેથી તે કાંઇ વિશ્વરૂપ થઇ જતો નથી,-વિશ્વપ્રકાશક '**ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી**' તેમ (જુઓ પૃ. ૭૫). જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું થતું નથી. આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે. જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને જાણે છે.-આમ જીવ દેહ નથી, વચન નથી, મન નથી, કર્મ નથી, રાગ નથી, દ્વેષ નથી, પુદ્ગલ નથી, કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી. જીવ આ સર્વથી જૂદો છે-ભિન્ન છે. આ સર્વ તો બાહ્ય ભાવો છે,

એક કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આત્માનો અબાહ્ય ભાવ છે; કારણ કે નિશ્ચયથી-શુદ્ધનયથી આ આત્મા અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે. (જુઓ ગાથા, ફુટનોટ પૃ ૭૨)

"દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબદ્ધસ્પૃષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્ પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ

(૧) અનાદિ બંધ પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે, છતા એકાંતે પુદ્ગલથી અસ્પૃશ્ય એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને આત્મા જલમાં કમલની જેમ **અબદ્ધસ્પૃષ્ટ** છે (૨) નરનરકાદિ અન્યાન્ય પર્યાય ધારણ કર્યાથી અન્યરૂપ છતા સર્વત્ર અખંડ એવા આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ, ઘટ આદિ સર્વ પર્યાયમાં વર્ત્તતા અખંડિત મૃત્તિકા સ્વભાવની જેમ, આત્મા **અનન્ય** છે. (૩) સમુદ્રની જેમ આત્માના વૃદ્ધિ-હાનિ પર્યાયથી અનિયત છતાં, સમુદ્ર સ્વભાવ જેવા નિત્ય વ્યવસ્થિત આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ આત્મા **નિયત** છે (૪) ભારી, પીળું, ચીકણું એમ સોનું અનેક પર્યાયરૂપ દીસે છે, પણ પર્યાયદૃષ્ટિ ન દઈએ ને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોઇએ તો એક અભંગ સોનું જ દેખાય છે. તેમ પર્યાય દૃષ્ટિથી આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનેક પર્યાયવિશેષરૂપ દીસે છે, પણ **અવિશેષ** એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને જોઇએ ને નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કરીએ તો શુદ્ધ નિરંજન એક આત્મા જ ભાસ્યમાન થાય છે. (૫) જેમ અગ્નિસંયોગે પ્રાપ્ત ઉષ્ણત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જલમાં ઉષ્ણપણાનું સંયુક્તપણું છે છતા, એકાંતે જલના શીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ તવું સંયુક્તપણું નથી; તેમ કર્મસંયોગે પ્રાપ્ત મોહપર્યાયની અપેક્ષાએ આત્માનું મોહસંયુક્તપણું છે, છતા એકાંતે આત્માના સ્વયં બોધબીજ સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સંયુક્તપણું નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંયુક્ત છે. આમ પર્યાયદૃષ્ટિ છોડી દઇ, શુદ્ધ દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે.

(આધાર માટે જુઓ સમયસારટીકા ગા. ૧૪-૧૫)

"ભારી પીળો ચીકણો, કનક અનેક તરંગ રે;
પર્યાયદૃષ્ટિ ન દીજીએ, એકજ કનક અભંગ રે....ધરમ પરમ અરનાથનો૦
દરશન જ્ઞાન ચરણથકી, અલખ સ્વરૂપ અનેક રે;
નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે....ધરમ૦"—શ્રી આનંદઘનજી

આવી શુદ્ધ, નિરંજન, એક, અદ્વૈત એવી કેવલ **જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય** છે, આત્માનું પરમ એવું અંતરતત્ત્વ છે એ શિવાયના શેષ ભાવો તો બાહ્ય છે, આત્માથી

બાકી બધો ઉપપ્લવ

પર છે, ને તે ઉપપ્લવરૂપ છે. ઉપપ્લવ એટલે અંધાધુંધી, આફત, આપત્તિ, દુર્ભાગ્ય, વિઘ્ન, ભય, ક્ષોભ–ખળભળાટ, અરિષ્ટ, ગ્રહ ઈત્યાદિ. કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ શિવાયના જે જે ભાવો છે–પરભાવો છે, તે તે ખરેખર ! ઉપપ્લવરૂપ જ છે. જેમ કોઈ પરચક્રના આક્રમણથી નગરમાં ઉપપ્લવ મચી રહે, અંધાધુંધી ફેલાઈ જાય, ખળભળાટ વ્યાપી જાય, નાશભાગ થઈ રહે, સંપત્તિ લૂંટાઈ જાય, ને વિપત્તિનો પાર રહે નહિં; તેમ પરવસ્તુના આક્રમણથી આ ચૈતન્યમય પુરુષના ચૈતન્યપુરમાં ઉપપ્લવ મચે છે, આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદરૂપ સંક્ષોભ ઉપજે છે, અજ્ઞાનની અંધાધુંધી વ્યાપે છે, આત્માના જ્ઞાન–દર્શનાદિ ગુણરત્નોનો ખજાનો લૂંટાય છે, અને અનંત ભવપરિભ્રમણરૂપ આપત્તિનો પાર રહેતો નથી. 'પારકો પેઠો વિનાશ કરે' તે કહેવત અત્રે સાચી પડે છે !

" परः प्रविष्टः कुरुते विनाशम्, लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।
निर्विश्य कर्माणुभिरस्य किं किं, ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टम् ॥ "—શાંતસુધારસ.

આ કર્માદિ પરભાવો તો બાહ્ય ભાવો છે, ખરેખર ! પર છે–અર્થાત્ શત્રુનું કામ કરતા હોવાથી 'પર' છે, આત્માના ભાવશત્રુ છે પરમાર્થથી આત્માને એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. પણ અનાદિ અધ્યાસની કુવાસનાથી તેમાં અહંત્વ–મમત્વ કરીને તે બંધાય છે. તે એટલે સુધી કે પરપરિણતિના રાગીપણે, તે પરરસના રંગથી રક્ત થાય છે, પરરસરંગે રંગાઈ જાય છે, અને પરનો ગ્રાહક તથા રક્ષક બની પરભોગમાં આસક્ત બને છે ! આ પરપરિણતિના રંગથી જ આ જીવ અનંત દુઃખ પામે છે. એટલે આ પરભાવરૂપ પરચક્રનું આક્રમણ ખરેખર ! ઉપપ્લવરૂપ છે, આફત છે, આપત્તિ છે, દુર્ભાગ્યરૂપ છે, વિઘ્નરૂપ–બાધારૂપ છે, અરિષ્ટ–અનિષ્ટરૂપ છે, ગ્રહરૂપ છે, અંધાધુંધીરૂપ છે.

"પર પરિણતિ રાગીપણે, પર રસ રંગે રક્ત રે;
પર ગ્રાહક રક્ષકપણે, પરભોગે આસક્ત રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું." શ્રી દેવચંદ્રજી.

" एगो मे सासओ अप्पा ज्ञानदंसणलक्खणो ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ "—શ્રી આર્ષ વચન.

'एगो मे सासओ अप्पा'

પણ જેને કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો એમ ભાવે છે કે–જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળો એક શાશ્વત આત્મા જ મ્હારો છે, બાકીના સંયોગલક્ષણ ભાવો તો બાહ્ય છે–આત્મબાહ્ય છે, મ્હારા આત્માને તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી–કંઈ નિસ્બત નથી. એમ સમજી તે પરપરિણતિ ત્યજે છે, ને આત્મપરિણતિને ભજે છે; પરમાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વજાતિ તત્ત્વના બહુમાનમાં તલ્લીન બની, વિરસ એવા વિજાતિ પરભાવ રસને છોડી દે છે, ને સરસ એવા સ્વસ્વરૂપ રસના પાનથી પીન–પુષ્ટ થાય છે, ધીંગોધડો બને છે !

" શુદ્ધ સ્વજાતિ તત્ત્વને, બહુમાને તલ્લીન રે;
તે વિજાતિ રસતા તજી, સ્વસ્વરૂપ રસ પીન રે....જગતારક૦ "— શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આવા કેવલજ્ઞાન-જ્યોતિર્મય પરમ આત્મતત્ત્વનું જેને દર્શન સાંપડયું છે, આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને પછી કોઇ પણ પ્રકારનો સંશયનો અંશ પણ રહેતો નથી. 'જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ.' જેમ સૂર્યનો કિરણસમૂહ પ્રસરતાં અંધકાર રહેતો નથી, તેમ પરમાત્મદર્શન થયે લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, સર્વથા પરમ નિઃશંકતા-નિર્ભયતા વર્તે છે, અને 'દુઃખ દોહગ દૂરે ટળે' છે. કારણ કે જ્યાં શંકા છે ત્યાં જ સંતાપ છે, અને જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં શંકા નથી.

" જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

" દરશન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;
દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ૦ "—શ્રી આનંદઘનજી.

એવું નિઃશંક સહજાત્મસ્વરૂપનું દર્શન થતાં પરમ નિર્ભયપણાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા **અનુભવજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિઓના** આવા **પરમ ધન્ય ઉદ્ગાર** નીકળી પડે છેઃ-

" મારગ સાચા મિલ ગયા છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કયા નિજ દેહ. "

" ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસેં, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.
ધન્ય દિવસ આ અહો! જાગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ રે. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

" દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું ભેટ;
ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?
વિમલ જિન દીઠા લોયણ આજ, મ્હારા સિજ્ઝયાં વંછિત કાજ.
અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ૦ "–શ્રી આનંદઘનજી.

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरायणाः ।
धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥ १५८ ॥

वृत्तिः-एवम्—એમ, ઉક્ત નીતિ પ્રમાણે, **विवेकिनः**-આ વિવેકીઓ, **धीराः**-ધીર, અચપલ, **प्रत्याहारपराः**-ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારપ્રધાન, **तथा**-તે પ્રકારે, **धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च**-અને ધર્મબાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત, **तत्त्वतः**-તત્ત્વથી, એમ ઉક્ત નીતિથી વિવેકવડે કરીને પરિશુદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. 'કારણ કે તેઓ ભિન્નગ્રંથિપણાયકી ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોય' એમ આલોચે છે.

એમ વિવેકી ધીર આ, પ્રત્યાહાર કરંત;
તત્ત્વથી ધર્મબાધના, ત્યાગે પ્રયત્નવંત　૧૫૮

અર્થ:—એમ વિવેકી એવા એ ધીરજનો તેવા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે, અને તત્ત્વથી ધર્મબાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે વિવેકી એવા આ ધીર–અચપલ જનો ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારમાં તત્પર હોય છે; અને તે **વિવેકથી** ઉપજેલી પરિશુદ્ધિને લીધે તેઓ તત્ત્વથી–પરમાર્થથી ધર્મની બાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વિવેકખ્યાતિ

ઉપરમાં સ્વ–પર ભાવનો સ્પષ્ટ વિવેક બતાવ્યો કે: દેહ–ગૃહાદિ ભાવ બાહ્ય છે; મૃગજલાદિ જેવા અનિત્ય, અશરણ ને અશુચિ છે; પર છે–પારકા છે, પોતાના નથી. અને નિરાબાધ નિરામય એવી કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય છે; શાશ્વત, શરણરૂપ ને શુચિ ભાવ છે; આત્મીય–પોતાનો છે, પારકો નથી; અને એ જ પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ–આફતરૂપ–અંધાધુંધીરૂપ છે. માટે એક આ કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધુંય હેય છે–ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ભૂલથી ધોબીને ઘેરથી પારકું વસ્ત્ર આવી ગયું હોય તો તેના મૂળ ધણીને પાછું આપી દેવું જોઇએ, એ ન્યાયે પ્રમાણિક વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એમ જાણે છે કે આ સર્વ પરભાવનો–પરવસ્તુનો મ્હારે ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ, તેમાં સ્નેહરૂપ ' આસક્તિથી હું બંધાયો છું, માટે મ્હારે તે આસક્તિ છોડી દેવી જોઇએ. કારણ કે દેહમાં સ્વબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચય જોડે છે, સ્વાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ એ દેહથી આત્માને વિયોજે છે–વિછોડો પાડે છે. દેહમા આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે ', માટે હું દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરૂં. (જુઓ પૃ. ૩૦૨).

આમ સ્વ–પરભાવનો વિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું હોવાથી, તેને નિર્મલ આત્માનુભવ સાંપડે છે. એટલે–' ભૂત×, વર્તમાન

× " भूतं भान्तमभूतमेव रभसा निर्भिद्य बंधं सुधी-
यद्यन्तः किल कोऽप्यहो कलयति व्याहत्य मोहं हठात् ।
आत्मात्मानुभवैकगम्यमहिमा व्यक्तोऽयमास्ते ध्रुवं,
नित्यं कर्मकलङ्कपङ्कविकलो देवः स्वयं शाश्वतः ॥ '

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસાર કલશ.

'અનુભવ હંસ શું પેખ રે'

ને ભાવી બંધને એકદમ નિર્ભેદીને આ સુબુદ્ધિવંત મોહને હઠથી હઠાવી અંતરૂમાં નિહાળે છે, તો એક આત્માનુભવથી જ જેનો મહિમા ગમ્ય છે એવો આ પ્રગટ આત્મા ધ્રુવપણે 'સ્થિત' છે, અને તે નિત્ય કર્મકલંક પંકથી રહિત એવો સ્વયં શાશ્વત દેવ છે'. આમ હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા કરે છે, તેમ આ આત્માનુભવી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, સ્વ-પરને જૂદા પાડે છે. દેહથી જેમ વસ્ત્ર જૂદું છે, મ્યાનથી જેમ તલવાર જૂદી છે, તેમ જડથી ચેતનસ્વરૂપ આત્મા પ્રગટ લક્ષણે જૂદો છે, એમ તે અનુભવે છે; સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો ને જૂદો જણાય છે અને જે પ્રગટ ચૈતન્યમય સ્વરૂપ છે, એવો આત્મા તે સાક્ષાત્ સંવેદે છે ચિત્રશાળા ન્યારી-જૂદી છે, તેમાં પલંગ ન્યારો જૂદો છે, તેમાં સેજ-પથારી ન્યારી છે, તેની ચાદર પણ ન્યારી છે, આવો પરવસ્તુ સાથેનો મ્હારો સબંધ છે, એમાં મ્હારી સ્થાપના કરવી-આત્મબુદ્ધિ કરવી જૂઠી છે,-એમ સમજી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ ભેદજ્ઞાની પુરુષ અચેનતતાભાવ ત્યાગીને, ત્યાગી ચેતન બની, દૃષ્ટિ ખોલીને દેખે છે, તો પોતાનું-આત્માનું સ્વરૂપ દેખે છે

"નિજ ગુણ સબ નિજમાં લખે, ન ચખે પરગુણની રેખ રે;
ખીર નીર વિવરો કરે, અનુભવ હંસ શું પેખ રે....પણમું પદપંકજ પાર્શ્વના."

—શ્રી આનંદઘનજી.

"ચિત્રસારી ન્યારી, પરજંક ન્યારો, સેજ ન્યારી, ચાદર ભી ન્યારી, ઈહાં જૂઠી મેરી થપના;
અતીત અવસ્થા સૈન, નિદ્રા વહી કોઉ પૈન, વિદ્યમાન પલક ન, યામેં અબ છપના;
શ્વાસ ઓ સુપન દોઉ, નિદ્રાકી અલંગ બુઝે, સૂઝે સબ અંગ લખી, આતમ દરપના;
ત્યાગી ભયો ચેતન, અચેતનતાભાવ ત્યાગી, ભાલે દૃષ્ટિ ખોલિકે, સંભાલે રૂપ અપના"

—કવિવર બનારસીદાસજી.

અને તે દેખે છે તે સ્વરૂપ કેવું છે? આત્માથી જ, આત્મામાં, આત્માને હું જે અનુભવું છું તે હું છું, 'सोऽहं'. તે નથી નપુંસક, નથી નર, નથી નારી, નથી એક, નથી બે, નથી બહુ, नेति नेति. જેના અભાવે હું સુષુપ્ત-સૂતો હતો, અને જેના સદ્‌ભાવે હું જાગ્રત થયો-ઊઠ્યો, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય એવો સ્વસંવેદ્ય હું છું. (જુઓ પૃ. ૨૮૦-૮૧) આમ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષને નિજ સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટતાં અનાદિની પ્રમાદ નિદ્રા ટળી છે, અને **સમ્યગ્ જ્ઞાનસુધારસધામ** એવો **આત્મા** જાગ્યો છે ને બોલી ઊઠે છે કે—

---

*"येनात्मनाऽनुभूयेऽहमात्मनैवात्मनात्मनि। सोऽहं न तन्न सा नासौ नैको न द्वौ न वा बहु॥
यदभावे सुषुप्तोऽहं यद्भावे व्युत्थितः पुनः। अतीन्द्रियमनिर्देश्यं तत्स्वसंवेद्यमस्म्यहं॥"

—શ્રી સમાધિશતક.

" જગત દિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામ જો, તુજ મુખ દીઠે નાઠી ભૂલ અનાદિની રે લો.
જાગ્યો સમ્યગ્ જ્ઞાન સુધારસ ધામ જો, છાંડી દુર્જય મિથ્યા નિંદ પ્રમાદની રે લો
સહજે પ્રગટયો નિજ પરભાવ વિવેક જો, અંતર આતમ ઠહર્યો સાધન સાધવે રે લો
સાધ્યાલંબી થઈ જ્ઞાયકતા છેક જો, નિજપરિણતિ થિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો "

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ધીરતા-નિર્ભયતા.

" ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ ? વિમલ૦ "—શ્રી આનંદઘનજી.

આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માઓ આવા **વિવેકી** હોય છે, એટલા માટે જ **ધીર** હોય છે, અચપલ-અચંચલ હોય છે, પરમ **નિર્ભય** હોય છે, કારણ કે ભય-ચંચલતાનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, પણ જેને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટયું છે, એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો તો દૃઢ નિશ્ચયપણે જાણે છે કે મ્હારું કાંઈ ચાલ્યું જવાનું નથી, મ્હારું છે તે તો મ્હારી પાસે જ છે, બાકી બીજું બધુંય અનેરું છે. ' અવધૂ ક્યા તેરા ? ક્યા મેરા ? તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબહી અનેરા ' માટે મ્હારે ભય શો ? ચિંતા શી ? વિકલ્પ શો ?

" **સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય ઉપયોગ કરૂં છઉં. તન્મય થાઉં છું. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ** "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૦

સપ્ત ભયરહિત જ્ઞાનીનું પરમ નિઃશંકપણું

આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ જ આ પરમ સાહસ કરવાને સમર્થ થાય છે કે-' જ્યારે વજ્ર પડતું હોય ને ભયથી કંપાયમાન થતું ત્રૈલોક્ય તેનો માર્ગ છોડતું હોય, ત્યારે નિસર્ગ-*નિર્ભયતાથી સર્વ જ શંકા છોડી દઈ, તેઓ સ્વયં પોતાને ન હણી* શકાય એવા અવધ્ય જ્ઞાનદેહરૂપ જાણતા હોઈ બોધથી ચ્યુત થતા નથી.' (જુઓ પૃ. ૬૮, ફુટનોટ) અને આમ જેને જ્ઞાનદેહમય નિજ સહજાત્મસ્વરૂપનો પરમ અખંડ નિશ્ચય ઉપજ્યો છે એવા ધીર સમ્યગ્દૃષ્ટિને **સાત ભય**માંથી કોઈ પણ પ્રકારનો કંઈ પણ ભય રહેતો નથી. એવો તે પરમ નિઃશંક હોય છે, કારણ કે (૧-૨) સર્વથી* જૂદા એવા આ

---

* આ સાત ભયનું વિસ્તારથી પરમ મનોજ્ઞ વર્ણન શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યજી(?)કૃત પંચાધ્યાયીમાં આપ્યું છે ત્યાં જિજ્ઞાસુએ જોવું તેનું સારભૂત સંક્ષેપ પણ સંપૂર્ણ વર્ણન શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ પરમ સુંદર રીતે અત્રે આધારરૂપ લીધેલા સમયસારકલશમાં લલકાર્યું છે. જેમકે—

" लोकः शाश्वत एष एक सकलव्यक्तो विविक्तात्मन-
श्चिल्लोकं स्वयमेव केवलमयं यल्लोकयत्येकक ।
लोको यन्न तवापरस्तव परस्तस्यास्ति तद्भी. कुतो,
निःशङ्कः सततं स्वयं स सहज ज्ञानं सदा विन्दति ॥ " ઇત્યાદિ

વિવિક્ત આત્માનો તો સર્વથી રહિત એવો આ એક શાશ્વત. લોક છે. એવા આ કેવલ ચૈતન્ય લોકને એકાકી સ્વયમેવ જે અનુભવે છે, અને આ અપર લોક કે પર લોક ત્હારો નથી એમ જે ચિંતવે છે, તેને તે **ઈહલોકભીતિ** કે **પરલોકભીતિ** કયાંથી હોય? આમ સતત નિ:શંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે. (૩) નિર્ભેદપણે ઉદિત-ઉદય પામેલા એવા વેદ્ય-વેદકના બલથી એક અચલ એવું જ્ઞાન સદા અનાકુલ જનોથી જે સ્વયં વેદાય છે, તે આ એકજ વેદના છે, બીજી આવી પડેલી વેદના હોયજ નહિં, તેથી જ્ઞાનીને તે **વેદનાભીતિ** કયાંથી હોય? (૪) જે 'સત્' છે તે નિશ્ચય નાશ પામતું નથી, એવી પ્રગટ વસ્તુ-સ્થિતિ છે અને જ્ઞાન સ્વયમેવ સત્ છે, તો પછી એનું બીજાઓથી શું ત્રાણ કરાયું છે? એટલા માટે એનું અત્રાણ એવું કંઇ નથી, તો પછી તે **અત્રાણ ભીતિ** જ્ઞાનીને કયાંથી હોય? (૫) '**સ્વ રૂપ**' એજ ખરેખર! વસ્તુની પરમ ગુપ્તિ છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઇ પણ બીજો પ્રવેશવા શક્ત નથી, અને અકૃત-અકૃત્રિમ એવું સહજ જ્ઞાનજ સ્વરૂપ છે. એટલે પછી એની અગુપ્તિ કોઇ હોય નહિં. તેથી **અગુપ્તિ ભીતિ** જ્ઞાનીને કયાંથી હોય? (૬) પ્રાણના ઉચ્છેદને મરણ કહે છે, અને આ આત્માના પ્રાણ તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે તે સ્વયમેવ શાશ્વતતાએ કરીને કદી પણ ઉચ્છેદાતું નથી, એથી કરીને તેનું મરણ કંઇ હોય નહિં, તો પછી જ્ઞાનીને **મૃત્યુભીતિ** કયાંથી હોય? (૭) એક એવું જ્ઞાન અનાદિ-અનંત ને અચલ છે, અને એ ખરેખર! સ્વત:સિદ્ધ છે. ગમે ત્યાં આ સદૈવ જ છે, અત્રે બીજાનો-દ્વિતીયનો ઉદય નથી. તેથી આકસ્મિક એવું કાંઇ અત્રે હોય નહિં. તો **આકસ્મિક ભીતિ** જ્ઞાનીને કયાંથી હોય? સતત નિ:શંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે—આમ ઇહલોકાદિ સાત ભય જેને ટળ્યા છે, એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની તો સદા પરમ નિર્ભય, પરમ નિ:શંકજ હોય છે. ભયનેજ ભય લાગી તેમનાથી દૂર ભાગી જાય છે!*

પ્રત્યાહાર.

"પરપરિણામિકતા અછે, જે તુજ પુદ્ગલ ભોગ હો મિત્ત!
જડ ચલ જગની એઠનો, ન ઘટે તુજને ભોગ હો મિત્ત!"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ આવા વિવેકી ને ધીર હોય છે, તેટલા માટેજ તેઓ પ્રત્યાહારમાં તત્પર બને છે, અર્થાત્ વિષયવિકારમાં ઇંદ્રિય જોડતા નથી, વિષયવિકારમાંથી ઇંદ્રિયોને પ્રત્યાહૃત કરે છે-પાછી ખેંચી લે છે, પરભાવમાંથી આત્માને પાછો વાળી સ્વચિત્તસ્વરૂપને અનુકારી કરે છે, પરપરિણતિને વમી આત્મ-પરિણતિમાં રમે છે તેઓ પોતાના આત્માને સંબોધીને કહે છે કે-હે આત્મન્! હે મિત્ર! જે તું પુદ્ગલભોગ કરે છે, તે પરપરિણતિપણું છે.

'સકળ જગત્ તે એઠવત્'

* "सम्मदिट्ठी जीवा णिस्संका होंति णिब्भया तेण।
सत्तभयविप्पमुक्का जम्हा तम्हा दु णिस्संका॥"—શ્રી સમયસાર.

પરપરિણતિભાવ છે. આ જડ ને ચલ જગત્‌ની એઠનો હે મિત્ર ! તને ભોગ ઘટતો નથી. આ પુદ્‌ગલો સર્વ જીવોએ અનંત વાર ભોગવીને મૂકી દીધેલા છે, તે તેઓના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જેવા છે, એઠ જેવા છે. આવી પ્રગટ અશુચિરૂપ એઠ કોણ ખાય ? ને પોતાના પરમ શુચિ આત્મસ્વરૂપને કોણ ભ્રષ્ટ કરે ? વળી હે ચેતન ! આ પુદ્‌ગલભોગ અનિત્ય છે, ક્ષણવિધ્વંસી છે. જે પૌદ્‌ગલિક વિષયભોગ સરસ ને પ્રિય લાગતા હતા, તે ક્ષણવારમાં વિરસ અને અપ્રિય થઈ પડે છે, કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ-વર્ણના વિપરિણામથી પુદ્‌ગલમાં તેવા તેવા વિકાર-ફેરફાર થયા જ કરે છે રાજસંપદાથી કે સ્વર્ગસંપદાથી પ્રાપ્ત થતા ભોગ પણ દુર્ગંધી કદન્ન જેવા છે, માટે નિત્ય સરસ એવા ચૈતન્યરસમય નિજાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ છોડીને તેવા અનિત્ય વિરસ પુદ્‌ગલ કદન્નને કોણ ચાખે ?

" કરો સાચા રંગ જિનેશ્વરુ, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ય રે;
સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુરગંધિ કદન્ન રે....કરો સાચા૦
આસ્તાગ જિન ગુણરસ રમી, વિષય વિકાર વિરૂપ રે;
વિણુ સમકિત મત અભિલપે, જિણે ચાખ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપ રે....કરો સાચા૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયભોગ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે ' જે આપાતમાત્રે-આરંભ માત્રે સુખદાયક લાગે છે, તે વિષયભોગ વિપાકે કિંપાક ફલ જેવા દારુણ પરિણામી છે.

'વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન !'

આ ભોગ ખરેખર ! સાપની ફેણ જેવા આત્મઘાતી છે. વિષયમાં ને કાલકૂટ વિષમાં મેરુ ને સર્ષવ જેટલું અંતર છે.' એકેક ઇંદ્રિયને પરવશપણાથી હાથી આદિને પ્રાપ્ત થતા આ પ્રત્યક્ષ ભયંકર પરિણામ તું જો ! (જુઓ. પૃ. ૩૧૮-૩૧૯) તો પછી પાંચે ઇંદ્રિયના પ્રબળપણાથી તો કેટલું બધું દુઃખ થાય ? માટે હે સચ્ચિદાનંદ આત્મન્‌ ! તું વિષયવાસના છોડીને નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કર ! વળી હે ચેતન ! આ અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક વાર દેવલોકાદિના અનંત સુખ ભોગવ્યા, છતાં તને તૃપ્તિ ઉપજી નથી, અને હજુ ભુખાળવાની જેમ જાણે કોઇ દિવસ દીઠા ન હોય એમ તું આ મનુષ્યલોકના તુચ્છ કામભોગની વાચ્છા કરે છે ! તો તેથી તને શી રીતે તૃપ્તિ ઉપજશે ? સાગરજલથી જે તૃષા નથી છીપી, તે ગાગરજલથી કેમ છીપશે ? પાણીના પૂરથી સમુદ્ર કોઈ રીતે તૃપ્તિ પામે, ઇંધનોથી અગ્નિ તૃપ્તિ પામે, પણ અતિ ચિરકાળ ભોગવેલ અનંત કામભોગથી પણ પ્રાણી તૃપ્તિ પામતો નથી, માટે આવા તૃષ્ણા-તાપ ઉપજાવનારા દારુણ વિષયસુખથી સર્યું ×-આમ આ પુદ્‌ગલભોગ સર્વથા અશુચિ, અનિત્ય, દુઃખમય અને તૃષ્ણાતાપ ઉપજાવનાર છે. અને ત્હારું સ્વરૂપ તો હે ચેતન ! પરમ શુચિ, નિત્ય, પરમ સુખમય, ને આત્મતૃપ્તિજન્ય પરમ શાંતિ ઉપજાવનારું છે, માટે હવે તું પરપરિણતિરસરૂપ પુદ્‌ગલ ભોગની આસક્તિ છોડી દે, ને સ્વસ્વરૂપરસના ભોગનો આસ્વાદ લે !

× વિશેષ આધાર માટે જુઓ જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર આદિ ગ્રંથરત્નો.

" ત્યાગીને સહુ પરપરિણતિરસ રીઝ જો, જાગી છે નિજ આતમ અનુભવ ઇષ્ટતા રે લો૦
સહેજે છૂટી આશ્રવ ભાવની ચાલ જો, જાલિમ એ પ્રગટી છે સંવર શિષ્ટતા રે લો૦ "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચનારા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જોગીજનને ભોગ પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય છે, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે છે; કારણ કે—(૧) જેનું મન મૂગો અનાહત નાદ સાંભળી રહ્યું છે, એવા આ જોગીજનને કોકિલનો કલ સ્વર કેમ આનંદ આપે ? અનુભૂતિ નટીએ લલકારેલા પ્રિય સંગીતમાં જે રત થયા છે, તે કામિનીના કોમલ કરકંકણના અવાજથી કેમ ઘૂર્ણાયમાન થાય ? (૨) અવિનાશી ને નિસર્ગ-નિર્મલ એવા સ્વરૂપને જે દેખે છે, તે યોગીપુરુષને નાશવંત ને શુક્ર-શોણિતથી ઉપજેલું રૂપ કેમ ગમે ? (૩) શીલ સૌરભથી જે પ્રસન્ન થાય છે, તેને કસ્તૂરી-ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી કેમ આનંદ ઉપજે ? કારણ કે બીજી સુગંધી તો ઝાઝીવાર ટકતી નથી, વાયુથી શીઘ્ર ઊડી જાય છે, પણ શીલસૌરભ તો લાંબો વખત ઉપયોગમાં આવે છે અને તેને વિભાવરૂપ વાયરો હરી શકતો નથી (૪) જેનું મન સતત અવિકારી એવા નવમા શાંત રસમાં મગ્ન થયું છે, તે યોગીજન આરંભે સુખરૂપ પણ પરિણામે વસમા એવા રસોથી કેમ રીઝે ? જે મધુર રસને ચાખતાં રસલોલુપીની રસનામાંથી રસ પડે છે-જીભમાં પાણી છૂટે છે, તે રસનો ભયંકર વિપાક ચિંતવતાં આ વિરક્તજનોની આંખમાંથી પાણી પડે છે-આંસુ આવે છે (૫) જ્યાં ગુણપુષ્પો× બીછાવેલા છે એવી નિર્મલ સુવિકલ્પરૂપ તળાઈમાં જે ધૃતિ-પત્નીને આલિંગીને સૂતા છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિજનો બાહ્ય સ્પર્શમાં કેમ રત થાય ? આમ આ લોકના વિષયો આ વિરક્તચિત્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જનોને આનંદદાયી થતા નથી. અરે ! આ મહાનુભાવો પરમાનંદરસનું પાન કરીને ધીંગાધડગા બની એટલા બધા આળસુ બની ગયા છે, કે તેઓ પરલોક સુખમાં પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે !

આવા જોગીને ભોગ કેમ ગમે ?

ધર્મયતના

આવા વિવેકી ધીર ને વિષયવિરક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાજનો ધર્મ બાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન ઉપજે તેમ પ્રવર્ત્તવા તેઓ સતત યત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ જેમ બને તેમ આત્મપરિણતિમાં વર્ત્તવા પ્રયાસ કરે છે; પરભાવમાંથી

× " इह ये गुणपुष्पपूरिते, धृतिपत्नीमुपगुह्य शेरते ।
विमले सुविकल्पतल्पके, क्व बहिः स्पर्शरता भवंतु ते ॥
तदिमे विषयाः किलैहिका, न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।
परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानंदरसालसा अमी ॥ "
(ઇત્યાદિ આધારરૂપ હૃદયંગમ વર્ણન માટે જુઓ) અધ્યાત્મસાર વૈરાગ્યઅધિકાર

આત્માને પ્રત્યાહૃત કરી—પાછો ખેંચી લઈ, તે સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને તેમાં બાધા-હાનિ આવવા દેતા નથી પરમ ધર્મમૂર્તિ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પોતાનો તાદૃશ્ય આત્માનુભવ આલેખ્યો છે કે:—

"એક આત્મપરિણતિ શિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્ત્તે છે. × × × અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે. × × × એક આત્મપરિણામ શિવાય સર્વ બીજાં પરિણામને વિષે ઉદાસીનપણું વર્ત્તે છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૯૨.

'ધર્મ' એટલે?

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ–'वत्थुसहावो धम्मो।' વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટંકોત્કીર્ણ એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્ત્તવું તે જ વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ છે. અથવા **શ્રી પ્રવચનસાર**માં કહ્યું છે તેમ 'ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.' આમાં 'સ્વરૂપમાં ×ચરણ તે ચારિત્ર છે, અર્થાત્ સ્વસમયપ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર છે. તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રકાશન તે ધર્મ છે. અને તે જ યથાવસ્થિત આત્મગુણપણાથી સામ્ય છે. અને સામ્ય તો દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.' આમ **ચારિત્ર, ધર્મ ને સામ્ય** એ ત્રણે એકાર્થવાચક છે.

આમ આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનું દર્શન, ને આત્માનું ચારિત્ર—એ રત્નત્રયીરૂપ **શુદ્ધ આત્મધર્મ**માં જેમ બાધા ન પહોંચે, તેમ વર્ત્તવાનો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સતત ઉપયોગ રાખે છે. તાત્પર્ય કે જેમ બને તેમ આત્મા **શુદ્ધ ઉપયોગ**માં સ્થિતિ કરે તેમ કરવા મથે છે. ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જ છે. બાકી **વ્યવહારધર્મ**ના પ્રકારો પણ જો ઉપરોક્ત નિશ્ચયરૂપ **ભાવધર્મ**ના સાધક થતા હોય તો જ ભલા છે, રૂડા છે,—ભાવ વિના તો એ બધાય ફોગટ છે. (જુઓ: પૃ. ૨૪૪-૨૪૫) સકલ જગત 'ધરમ ધરમ' કરતું ફરે છે, પણ તે ધર્મનો મર્મ જાણતું નથી. તે તો કોઈ વિરલા જ જાણે છે **ધર્મનો મર્મ** તો ઉપર કહ્યો તે–આત્મસ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે છે. જો દેહાધ્યાસ છૂટે, દેહમાંથી આત્મબુદ્ધિ

× "स्वरूपे चरणं चारित्रं स्वसमयप्रवृत्तिरित्यर्थः। तदेव वस्तुस्वभावत्वाद्धर्मः। शुद्ध चैतन्यप्रकाशनमित्यर्थः। तदेव च यथावस्थितात्मगुणत्वात्साम्यम्। साम्यं तु दर्शनचारित्रमोहनीयोदयापादितसमस्तमोहक्षोभाभावादत्यन्तनिर्विकारो जीवस्य परिणामः।"

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પ્રવચનસાર ટીકા.

જાય ને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ થાય, તો તું કર્મનો કર્ત્તા અને ભોક્તા પણ નથી—એ જ ધર્મનો મર્મ છે.

> "છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્ત્તા નહિં કર્મ;
> તું ભોક્તા નહિં તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે **ધર્મ** છે, અને વિભાવમાં વર્ત્તવું તે **અધર્મ** છે. જે વિભાવ છે તે નૈમિત્તિક છે—નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નિમિત્ત વિષયસંગાદિક છે. આ અશુદ્ધ નિમિત્તથી આત્મા સંસારમાં સંસરે છે—રઝળે છે, અને પરભાવનો કર્ત્તા થાય છે. પણ જ્યારે આ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન આત્મા શુદ્ધ નિમિત્તમાં રમે છે, ત્યારે તે નિજ ભાવનો કર્ત્તા થાય છે.

> "પારિણામિક જે ધર્મ તમારો, તેવો અમચો ધર્મ;
> શ્રદ્ધા ભાસન રમણ વિયોગે, વળગ્યો વિભાવ અધર્મ.—
> ....રે સ્વામી! વિનવિયે મન રંગે.
>
> જેહ વિભાવ તેહ નૈમિત્તિક, સંતતિ ભાવ અનાદિ;
> પરનિમિત્ત વિષયસંગાદિક, હોય સંયોગે સાદિ....રે સ્વામી!૦—
>
> અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો;
> શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જબ ચિદ્દ્ઘન, કર્ત્તા ભોક્તા ઘરનો....રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી

'પ્રગટો તેહ અમારો રે!'

આવું ધર્મ-અધર્મનું પરમ સારભૂત પરમાર્થસ્વરૂપ જાણી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ વિભાવરૂપ અધર્મના નિમિત્તોનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધક કારણોનો-સત્ સાધનોનો આશ્રય કરે છે અર્થાત્ સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિના ઉપાયોનું અવલંબન લે છે; આત્મસ્વરૂપના બાધક કારણોને ત્યજે છે ને સાધક કારણોને ભજે છે, અને તેમાં પણ જેને એવો શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ વસ્તુ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, એવા પરમાત્મા પ્રભુની ૬૮ આશ્રયભક્તિ પરમ અવલંબનભૂત—આધારભૂત ગણીને તે પરમપ્રેમે ભજે છે. અને તે પ્રભુને ભજતાં તે, 'હે પ્રભુ! હે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી! આપને જેવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, તેવો શુદ્ધ ધર્મ અમને પ્રગટો!' એમ નિરંતર અજંપા જાપ જપે છે. તે પ્રભુને અવલંબતાં પરભાવ પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમા રમણતા અનુભવતાં તેનો આત્મભાવ પ્રગટે છે.

> "શ્રી **સીમંધર** જિનવર સ્વામી, વિનતડી અવધારો,
> શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમચો, પ્રગટો તેહ અમારો રે...
> શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પર [illegible] ભાવ;
> આતમધર્મરમણ અનુભવતાં, પ્ર[illegible] રે....સ્વા[illegible] દેવચંદ્રજી.

અને સમ્યગ્‌દૃષ્ટિની આવી પ્રવૃત્તિ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી હોય છે, કારણ કે તેને નિશ્ચયપણે ગ્રંથિભેદ થયો છે. એટલે વિવેકની પરિશુદ્ધિને લીધે તે ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ વિચારે છે.

न ह्यलक्ष्मीसखी लक्ष्मीर्यथानन्दाय धीमताम् ।
तथा पापसखा लोके देहिनां भोगविस्तरः ॥ १५९ ॥

અલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મી ન દે, ધીમંતને આનંદ;
પાપસખા ત્યમ પ્રાણિને, અહીં ભોગનો વૃંદ. ૧૫૯.

અર્થ:—ખરેખર અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમંતોને આનંદ માટે થાય જ નહિં; તેમ લોકમાં પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનદ માટે થતો નથી.

વિવેચન

અલક્ષ્મી જેની સખી છે, એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયક થતી નથી; તેમ પાપ જેનો સખા છે એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી.

પાપસખા ભોગ

સામાન્ય લોકવ્યવહારમા પણ મનાય છે કે અલક્ષ્મી જેની બ્હેનપણી છે અર્થાત્ જે લક્ષ્મીની સાથે અલક્ષ્મી સહચરીરૂપે જોડાયેલી છે, જે લક્ષ્મીના પરિણામે અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી લક્ષ્મી ડાહ્યા માણસોને આનંદનું કારણ થતી નથી. કારણ કે જે લક્ષ્મી અનુબંધે અલક્ષ્મી આપે, જે કરેલી કમાણી ધૂળધાણી થઈ નિર્ધનપણું આપે, ને અંતરૂમાં દાહ દઈને ચાલી જાય, તેવી લક્ષ્મીથી બુધજન કેમ રાચે? તેમ સમસ્ત પ્રકારનો જે ભોગવિસ્તાર છે તેનો સખા-મિત્ર પાપ છે. ભોગની અને પાપની એવી ગાઢ મૈત્રી છે, એવી દિલોજાન દોસ્તી છે કે, જ્યાં જ્યાં ભોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યા ત્યાં તેનો સહચર દિલોજાન દોસ્ત પાપ અવશ્ય હાજર હોય જ છે. અર્થાત્ ભોગપ્રવૃત્તિ પાપ વિના થઈ શકતી નથી, એવો એ બન્નેનો એક બીજા વિના ન ચાલે એવો-ચેન ન પડે એવો અવિનાભાવી સંબંધ છે. આવો પાપરૂપ મિત્રવાળો અથવા પાપનો મિત્ર-ગોઠીઓ ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી, અને ભૂતોપઘાતથી પાપ છે, એમ ભાવના છે. અને પાપથી તો

વૃત્તિ:—**नहि**-નહિં જ, **अलक्ष्मीसखी लक्ष्मीः**-અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી, અથવા અલક્ષ્મી જેની સખી છે એવી લક્ષ્મી,-તથાપ્રકારે ઉભયના પરિભોગથી, **यथानन्दाय धीमताम्**-જેવા પ્રકારે ધીમંતોના આનંદાર્થે,-**तथा**-તેવા પ્રકારે, **पापसखा**-પાપનો સખા, અથવા પાપ જેનો સખા છે એવો, **लोके**-લોકમા,-તેના અવિનાભાવથી, **देहिनां भोगविस्तरः**-પ્રાણીઓના ભોગવિસ્તર, આનંદાર્થે થતો નથી,-ભૂતોનો ઉપઘાત કર્યા વિના ભોગ સંભવતો નથી, અને ભૂતોપઘાતથી પાપ એમ ભાવના છે.

દુઃખ જ છે, તો પછી જેનાથી પાછળ દુઃખ છે એવા પાપસખા ભોગથી સુખ કેમ થાય? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકોત્કીર્ણ અમૃત વચન છે કેઃ—

"પરવસ્તુમાં નહિં મુંઝવો, એની દયા મુજને રહી;
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહિં." —શ્રી મોક્ષમાળા

ન્હાનામાં ન્હાની ભોગસામગ્રી એવી નથી કે જેની ઉત્પત્તિમાં હિંસા ન હોય. આમ ભોગસામગ્રીમાં સર્વત્ર હિંસા વ્યાપ્ત છે; અને હિંસા એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલે સમસ્ત ભોગોત્પત્તિ સાથે પાપ સદા સંકળાયેલું હોય છે.

(૨) વળી આ પાપ-સખાવાળી ભોગસામગ્રીની-વિષયસાધનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મનુષ્યોને પ્રાયે પાપોપાર્જનથી ધનપ્રાપ્તિ કરવી પડે છે, આરંભપરિગ્રહ સેવવા પડે છે, અને તેથી પણ મહાપાપ થાય છે પૈસાની કમાણી માટે ભાગ્યે જ કોઈ એવો ધંધો હશે કે જે સર્વથા પાપમુક્ત ને અનવદ્ય હોય. તેમાં પણ અગ્નિકર્મ-વનકર્મ વગેરે **પંદર કર્માદાની ધંધા** તો વિશેષ વિશેષ પાપના કારણ હોઈ અત્યંત નિંદ્ય છે, અને આત્માર્થીને સર્વથા વર્જ્ય છે—દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે આમ ભોગસાધન એવા ધનના ઉપાર્જનમાં પણ મહાપાપ છે. (૩) તેમજ ભોગના **ઉપભોગ**માં પણ મહાપાપ છે, કારણ કે તે તે ભોગસામગ્રી ભોગવતી વેળાએ રૂપ-રસાદિ વિષયોના અભિલાષથી જીવના રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી નિજ આત્માના ગુણનો ઘાત થવાથી આત્મઘાતરૂપ ભાવહિંસા થાય છે, આત્માનું ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણ થાય છે. આ પ્રગટ પાપ છે.

"સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો;
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહો ?"—શ્રી મોક્ષમાળા.

આમ ભોગની ઉત્પત્તિમાં પાપ છે, ભોગની પ્રાપ્તિમાં પાપ છે અને ભોગના ઉપભોગમાં પણ પાપ છે. એટલે ભોગનો સખા પાપ છે એમ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે, અને એટલા માટે જ આત્માર્થી મુમુક્ષુને સમસ્ત ભોગપ્રવૃત્તિ વર્જ્ય છે, તેમજ ભોગ-સાધનરૂપ આરંભ-પરિગ્રહ પણ ત્યાજ્ય છે, એમ જાણી **સંવેગરંગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ** પુરુષો સમસ્ત વિષયભોગ પ્રવૃત્તિથી સતત દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અને જેમ બને તેમ આરંભપરિગ્રહનો સંક્ષેપ કરે છે.

ધર્મભોગ સુંદર છે એવી પણ આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

**धर्मादपि भवन् भोगः प्रायोऽनर्थाय देहिनाम् ।
चन्दनादपि संभूतो दहत्येव हुताशनः ॥ १६० ॥**

वृत्तिः—धर्मादपि भवन् भोगः—ધર્મથકી પણ ઉપજતો ભોગ,-દેવલોકાદિમાં, **प्रायो**-પ્રાયે, બાહુલ્યથી, **अनर्थाय देहिनाम्**-પ્રાણીઓને અનર્થ અર્થે થાય છે,-તથાપ્રકારે પ્રમાદવિધાનથી. પ્રાયઃનું ગ્રહણ શુદ્ધ ધર્માક્ષેપી (શુદ્ધ ધર્મને આકર્ષનારા-ખેંચી લાવનારા) ભોગના નિરાસ અર્થે છે,-તેના પ્રમાદજીવત્વના અયોગને લીધે, અત્યંત અનવદ્ય તીર્થંકરાદિ ફલશુદ્ધિને લીધે, તથા પુણ્યશુદ્ધિ આદિમા આગમાભિનિવેશ થકી ધર્મસાર ચિત્તની ઉપપત્તિને લીધે. સામાન્યથી દૃષ્ટાંત કહ્યું—**चन्दनादपि संभूतः**-તથાપ્રકારે શૈત્ય પ્રકૃતિવાળા શીતલ ચંદનથકી પણ ઉપજેલો, શું ? તો કે-**दहत्येव हुताशनः**-હુતાશન-અગ્નિ દહે જ છે, દઝાડે જ છે,-તથાસ્વભાવપણાને લીધે. પ્રાયઃ આ આમ જ છે, (તથાપિ) કોઈ નથી પણ દહતો,-સત્ય મંત્રથી અભિસંસ્કૃત અગ્નિથકી દાહની અસિદ્ધિને લીધે. આ સકલ લોકસિદ્ધ છે.

ધર્મથકી પણ ભોગ તે, અનર્થકર પ્રાયે જ;
ચંદનથી પણ ઉપજતો, અગ્નિ અહીં બાળે જ. ૧૬૦

અર્થ:—ધર્મથકી પણ ઉપજેલો ભોગ પ્રાણીઓને પ્રાયે અનર્થ અર્થે થાય છે. ચંદનથકી પણ ઉપજેલો અગ્નિ દઝાડે જ છે.

વિવેચન

" શીતલ ચંદનથી પણ ઉપનો, અગ્નિ દહે જિમ વનને રે;
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇહાં તિમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....તે ગુણ૦ "
શ્રી યો૦ સજ્ઝા૦ ૫-૫.

ઉપરમાં ભોગમાત્રને પાપસખા કહ્યો ને તેથી ગર્ભિતપણે મુમુક્ષુને તેનો નિષેધ કર્યો, પણ ધર્મથી—પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા ભોગનું શું? એ પ્રશ્નનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે-ધર્મથી એટલે શુભકર્મરૂપ ધર્મકૃત્યથી ઉપાર્જન કરેલ પુણ્યના ઉદયથી

ધર્મજન્ય ભોગ પણ અનર્થહેતુ

દેવલોક—મનુષ્યલોક આદિમાં જે ભોગવિસ્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને અનર્થરૂપ થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે પ્રમાદ ઉપજાવે છે. અહીં 'ઘણું કરીને' એમ કહ્યું તે શુદ્ધ ધર્મને આક્ષેપનારા—ખેંચી આણનારા ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેવો ભોગ પ્રમાદજીવી નથી, અને તેમાં અત્યંત નિર્દોષ એવા તીર્થંકરાદિ ફલની શુદ્ધિ હોય છે, તેમજ આગમાભિનિવેશ વડે કરીને ધર્મસાર—ધર્મપ્રધાન ચિત્તનું હોવાપણું છે. અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું કે, ચંદન શીતલ પ્રકૃતિવાળું છે, છતાં તેથી પ્રગટેલો અગ્નિ જરૂર બાળે જ છે—દઝાડે જ છે. કદાપિ કોઇ સાચા મંત્રથી સંસ્કારેલ ચંદનનો અગ્નિ નથી પણ બાળતો,—આ લોકમાં પ્રતીત છે.

તેમાં પ્રથમ દેવલોકમાં કેવી રીતે પ્રમાદાચરણ થાય છે તે તપાસીએ:—'×દેવલોકમાં જીવ શુભ ધર્મકરણીના પુણ્યોદયથી ઉપજે છે ત્યાં અતિ ભવ્ય વિમાનને વિષે કુંદ જેવા કોમલ ઉપપાદ શિલા—ગર્ભમાં દેવો સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થાન

દેવલોકના સુખ

સર્વ ઇંદ્રિયોને સુખ આપનારૂં એવું રમ્ય છે, નિત્ય ઉત્સવથી વિરાજમાન છે, ગીત—વાજિંત્રની લીલાથી ભરચક છે, 'જય' 'જીવ' શબ્દથી ગાજતું છે. ત્યાં દિવ્ય આકૃતિ—રૂપ સુસંસ્થાનવાળા, સાત ધાતુથી રહિત, અને દેહકાંતિજલના પૂરોથી દિગંતરોને પ્રસાદિત કરતા એવા વજ્રકાય ને મહાબલવાન્ સર્વાંગસુંદર દેવો અચિન્ત્ય પુણ્યયોગથી ઉત્તમ દિવ્ય શરીર ધારણ કરે છે. જાણે સુખા-

× " तत्रातिभव्यताधारे विमाने कुन्दकोमले। उपपादशिलागर्भे संभवन्ति स्वयं सुराः॥ "
(ઇત્યાદિ આધાર માટે જુઓ) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, પ્ર૦ ૩૫.

મૃતના મહાસાગરની મધ્યેથી બ્હાર નિકળ્યા હોય એમ તે દેવો તરત જ ક્ષણમાં નવયૌવનવાળા થાય છે. જેમ કોઇ સુખનિદ્રામાંથી આળસ મરડીને ઊઠે, તેમ આ દેવો ઉપપાદશય્યામાંથી ઊઠી આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પરમ રમણીય સ્વર્ગભૂમિ ને તેની વિપુલ ભોગસામગ્રી નજરે પડે છે. એટલે તે આશ્ચર્યચકિત થઇ ચિંતવે છે, અહો! મેં પૂર્વે અન્ય જનોને દુશ્ચર એવું તપ આચર્યું હતું, અને જીવિતાર્થી પ્રાણીઓને અભયદાન દીધું હતું; મનઃશુદ્ધિથી દર્શન-જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય આરાધ્યું હતું, અને જગતના નાથ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરને આરાધ્યા હતા; વિષય અરણ્યને મેં બાળી નાંખ્યું હતું, કામ વૈરીને હણ્યો હતો, કષાય તરુઓને છેદી નાંખ્યા હતા, ને રાગશત્રુને નિયંત્રિત કર્યો હતો. આ બધો તેનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આજે દુર્ગતિમાંથી ઉદ્ધરીને મને દેવવંદિત સ્વર્ગરાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવ્યો છે.'

"નિત નિત નવ નવ રંગ, ગીત જય જય સદા હો લાલ૦ ગીત૦
સાત ધાતુ વિણુ દેહ, રૂપ સુખકર સુદા હો લાલ૦ રૂપ૦
અતિ સુકુમાલ શરીર, ચતુર પંડિતવરુ હો લાલ૦ ચતુર૦
દોષ કલેશ ભયહીન, શાંત જિમ નિશકરુ હો લાલ૦ શાંત૦
પુણ્ય ઉદે લહે સુખ, સદા મન ઊમહે હો લાલ૦ સદા૦
દેવલોકની ભૂમિ સદા, સુખ ગુણ ગહે હો લાલ૦ સદા૦
સુરપતિ ચેતન તામ, કામ એ પુણ્યના હો લાલ૦ કામ૦
પૂરવકૃત તપ શીલ, ચરણ વર દાનના હો લાલ૦ ચરણ૦
પિણ શિવસાધક માગ, એણ ગમે નહીં હો લાલ૦ એણ૦
એહ વિનાશી સુખ, દુઃખ ગિણજે સહી હો લાલ૦ દુઃખ૦"

—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ.

પ્રમાદમાં જીવનવ્યય!

અને પછી આમ શુભકરણીજન્ય પુણ્યોદયથી સાંપડેલી સ્વર્ગસંપત્તિનો ઉપભોગ દેવો કરે છે. ત્યાં પંચવિષયના સુખોપભોગ સાધનોની એટલી બધી વિપુલતા હોય છે, અને દેવો ભોગસાગરમા એટલા બધા નિમગ્ન થઇ જાય છે-મશગુલ બની જાય છે, કે તે આડે તેઓને બીજું કાંઇ સૂઝતુ નથી. રાતદિવસ કયાં જાય છે તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી! અરે! અનેક સાગરોપમ જેટલું તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય પણ એમ ને એમ પાણીના રેલાની માફક કયાં ચાલ્યું જાય છે તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી! આયુષ્યના માત્ર છેલ્લા છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે એમની ફૂલની માળા કરમાવા લાગે છે, નેત્રોનું અનિમેષપણું ટળે છે—ચક્ષુ મટમટે છે, ત્યારે તેમની આંખ ઉઘડે છે કે—અરે! મ્હારો અંતકાળ હવે નજીકમાં છે. અરે રે! આ મ્હારું આયુષ્ય મેં વિષયતલ્લીન બની પ્રમાદમાં ગુમાવ્યું! 'આ સુરમ્ય સ્વર્ગભૂમિ! આ સર્વાંગસુંદર દેવાંગનાઓ! આ પરમ પ્રણયી મિત્ર

દેવો ! આ સ્વામીભક્ત સેવકો ! આ નંદનવન ! આ કલ્પવૃક્ષો ! આ પંચ વિષયની સંપૂર્ણ સામગ્રી ! અરે રે ! આ બધુંય છોડીને મ્હારે હવે ચાલ્યા જવું પડશે. આના મને પુનઃ ક્યારે દર્શન થશે ?' ઇત્યાદિ અંતસ્તાપપૂર્વક ચિંતવતા તે ચિંતાસાગરમાં નિમગ્ન થઈને છેલ્લા છ માસ યુગોની જેમ અફસોસમાં ને અફસોસમાં કેમે કરીને વિતાવે છે. આમ દેવલોકમાં પ્રાયઃ ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ ભોગ ભોગવતાં પ્રમાદમાં જીવન વ્યતીત થાય છે, અને સ્વરૂપભ્રષ્ટતાથી તે આત્માને અનર્થનો હેતુ થઇ પડે છે.

રાજાદિનું પ્રમાદ જીવન

આ સ્વર્ગલોકની વાત જવા દઇએ, અને પ્રત્યક્ષ દૃશ્યમાન એવા મનુષ્યાદિની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ, તો પણ તેમજ પ્રતીત થાય છે. પ્રબળ પુણ્યોદયથી ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીને પામેલ એવા રાજાદિનું આંતરૂ જીવન જો તપાસીએ, તો તે ભોગવિલાસાદિમાં કે રાજ્યચિંતાદિમાં એટલા બધા વ્યગ્ર થઈ ગયેલા દેખાય છે, એટલા બધા પ્રમાદમા પતિત—'પડી ગયેલા' જણાય છે, કે તેઓને 'ધર્મકાર્ય' માટે 'ફુરસદ' મળતી નથી! નવરાશ જડતી નથી ! એટલું જ નહિં પણ રાજ્યભારરૂપ પુષ્પશય્યામાં નહિં—પણ કંટકશય્યામાં પોઢી ગયેલા તે મહાનુભાવોને 'ધર્મ' જેવી કોઇ વસ્તુ જગતમાં છે કે નહિં તેની પણ ભાગ્યે જ ખબર પડે છે ! જે ધર્મના જ પ્રસાદથી આ પુણ્યવૈભવ સાંપડ્યો છે, તે ઉપકારી મૂળ ધર્મનું જ વિસ્મરણ કરી આ બાપડા દુઃખીઆ જીવો કૃતઘ્નપણું આચરે છે ! ને પ્રમાદમાં અવતાર એળે ગુમાવે છે ! 'Unhappy lies the head, that wears the crown.'

શ્રીમંતોના પણ એ જ હાલ !

અથવા તો મહાઐશ્વર્યસંપન્ન એવો કોઇ શ્રીમંત ધનાઢ્ય હોય, તો તેની પણ એજ ભૂરી દશા છે. કારણ કે લાડી, વાડી ને ગાડીનું સુખ જેને ઘેર હોય છે, બાગ, બંગલા ને બગી સદા જેની તહેનાતમાં હોય છે, પાણી માગતાં દૂધ જેની પાસે હાજર થાય છે, એવા શ્રીમંત ધનાઢ્ય જનોની જીવનચર્યા નીરખીએ તો તે પણ એવી જ પ્રમાદાચરણથી ભરેલી હોય છે. કારણ કે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ ને શાતાગારવના ગારામાં ગુંચીને ગરકાવ થઈ ગયેલા હોઇ, તેઓ કાં તો એશઆરામમાં ને વૈભવવિલાસમાં એટલા બધા 'પડી ગયા' હોય છે, ચાર દિવસની ચાંદની જેવા જીવનની 'બે ઘડી મોજ' માણવામાં એટલા બધા અપ્રમાદી બની ગયા હોય છે, હાય ! રહી જશે એમ જાણી જીવનનો લ્હાવો લૂંટવાની તાલાવેલીમાં એટલા બધા લટ્ટુ બની ગયા હોય છે, કે ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી! કાં તો તેઓ ધનના મદમાં એટલા બધા છાકી ગયા હોય છે, દોલતની દો-લત એમની છાતીમાં એટલા બધા જોરથી લાગી હોય છે, '**ચિત્તસ્તબ્ધતા**' નામનું વિલેપન છાતી પર લગાવી તેઓ જાણે આકાશના તારા નિહાળતા હોય એમ એટલા બધા અક્કડ ને

ફૂલ્લડ બનીને ચાલે છે, કે તેઓ સમસ્ત જગતને પોતાની પાસે "તૃણવત્ તુચ્છ ગણે છે! અરે! પોતે મૂર્ખશિરોમણિ છતાં સાચા પંડિત સમર્થ વિદ્વજ્જનોને પણ હસે છે–અપમાને છે! અને કાં તો આ બિચારા શ્રીમંત જનો પોતે પાથરેલી પરિગ્રહની જાલમાં એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા હોય છે, મિલ–કારખાના વગેરે પાપોપાદાનરૂપ કર્માદાની ધંધાઓની ધાંધલમાં ને પરોજણમાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા હોય છે, પારકે પરસેવે સંચય કરેલો ધનરાશિ કઈ ગાઠે બાંધવો ને કયાં રોકવો તેના પ્રપંચની વિમાસણમાં એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે, શેરસટ્ટાની ઉથલપાથલની ગડમથલમાં અહીંના અહીં જ પાછળ મૂકી જવા માટેના ધનના ઢગલા શીઘ્ર ભેગા કરવાની વેતરણમાં એટલા બધા વ્યગ્ર બની ગયા હોય છે,–કે આ બાપડા ગદ્ધાવૈતરું કરનારા શ્રીમંતો શાંતિથી ભોજન પણ લેતા નથી! ચિંતામગ્ન થઈ રાતે નિરાંતે ઊંઘતા પણ નથી! અને આવી આ **ધન-મધની મધમાખીઓ** જે ધન-મધનો પોતે સંચય કરે છે, તેનો આસ્વાદ લેવાથી પોતે જ વંચિત રહે છે! જે ધનના મધપુડા પોતે બાંધે છે, તે જાણે પારકા માટે 'મૂકી જવાને' જ હોયની એમ પરગજુ–પરોપકારી બને છે! વેઠીઆ પોઠીઆ બની પારકી વેઠ કરે છે! પણ પ્રમાદ છોડી, જે ધર્મથી આ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે, થાય છે, ને થવાની છે, તેને સંભારતા પણ નથી! ખરેખર! શ્રીમંત ધનવાન જેવું બીજું કોઈ વધારે દયાપાત્ર પ્રાણી દુનિયામાં જડવું મુશ્કેલ છે. સોયના નાકામાંથી ઊંટ નીકળી જાય એ બનવાજોગ છે, પણ શ્રીમંતનો પ્રભુના ધામમાં પ્રવેશ થવો સંભવતો નથી, એવા આશયનું મહાત્મા ઈસુ ખ્રીસ્તનું વચન બાઈબલમાં છે, તે અત્રે બરાબર લાગુ પડે છે:–
'It is easier for a camel to pass through the eye of a needle than for a rich man to enter the kingdom of heaven.'

"સાહ્યબી સુખદ હોય, માન તણો મદ હોય, ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કશા કામનું?
જુવાનીનું જોર હોય, એશનો અંકોર હોય, દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામનું;
વનિતા વિલાસ હોય, પ્રૌઢતા પ્રકાશ હોય, દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું,
વદે **રાયચંદ** એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના, જાણી લેજે સુખ, એ તો બેએ જ બદામનું."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સ્વર્ગમાં કે મનુષ્યમાં જ્યાં ધર્મપસાયે પુણ્યોદયથી ભોગસંપત્તિ સાંપડે છે, ત્યાં જીવન પ્રાયે વિશિષ્ટ ધર્મસાધન વિના પ્રમાદમાં વ્યતીત થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપ ભૂલાઈ જાય છે. એટલે પરિણામે આ ધર્મજનિત ભોગસંપત્તિ પણ પરમાર્થથી આત્માને અનર્થકારક થઈ પડે છે, અહિતરૂપ બને છે, આત્માર્થથી ચૂકાવી દેનાર–વંચિત કરનાર નીવડે છે; માટે આ ધર્મજનિત ભોગ પણ પ્રાયે અનિષ્ટ છે, પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે.

"અત્રે પ્રાયે—ઘણું કરીને એમ કહ્યું છે તે શુદ્ધ ધર્મને આક્ષેપનારા–આકર્ષનારા

એવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ફલના ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેમાં પ્રમાદનો અયોગ હોય છે, આત્મસ્વરૂપના ભાનથી ભ્રષ્ટપણું હોતું નથી.

અપવાદરૂપ સત્પુરુષો

તીર્થંકર આદિ ઉત્તમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષવિશેષની વાત ન્યારી છે તેઓને અચિંત્ય પુણ્યસંભારથી તીર્થંકર પદવી આદિ પુણ્યફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ગૃહસ્થાવાસમાં પણ તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ ભોગસામગ્રીનો ઉપભોગ લે છે, તો પણ તેઓનો તે ઉપભોગ અત્યંત અનાસક્ત ભાવે હોવાથી તેઓ બંધાતા નથી. જેમ સુક્કી ભીંત પર માટીનો ગોળો ચોંટતો નથી, તેમ નિઃસ્નેહ-અનાસક્ત એવા તેઓને કર્મબંધ થતો નથી, પણ નિર્જરા જ થાય છે, ને ભોગકર્મથી તે છૂટે છે કારણ કે ભોગ-પંકની મધ્યે રહ્યા છતાં તેઓ જલમાં કમલની જેમ સર્વથા અલિપ્ત જ રહે છે, એ એમનું આશ્ચર્યકારક ચિત્ર ચરિત્ર છે! બીજા પ્રાકૃત સામાન્ય જનોને જે ભોગ બંધનું કારણ થાય છે, તે આ અસામાન્ય-અસાધારણ અતિશયવંત તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષવિશેષને નિર્જરાનું કારણ થાય છે! એટલે સામાન્ય પ્રાકૃત કોટિના જનોનો નિયમ આવા અસામાન્ય પુરુષોત્તમોને લાગુ પડતો નથી. તેઓ તેમાં અપવાદરૂપ છે. 'Exception proves the rule'-અપવાદ નિયમને સિદ્ધ કરે છે, એ અંગ્રેજી કહેવત અત્ર ઘટે છે. રાજમાર્ગે-ધોરીમાર્ગે તો સહુ કોઇ ચાલી શકે છે, પણ સાંકડી કેડી-એકપદી પર ચાલવું તે કોઇ વિરલાઓનું જ કામ છે. માટે આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો ભોગ ભોગવતાં છતાં, તેમનું ચિત્ત તો ધર્મસાર જ હોય છે-ધર્મપ્રધાન જ હોય છે, આત્મધર્મની ભાવનાથી જ ભાવિત ને વાસિત હોય છે.× (જુઓ પૃ. ૨૭૪-૨૭૫)

"રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ,
ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, કોઇ ન પામે હો તાગ....શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો!"

શ્રી યશોવિજયજી

અજ્ઞાનીને બંધઃ જ્ઞાની અબંધ

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે વિષયનું સેવન-અસેવન એ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ નથી, પણ અનાસક્ત ભાવ એ જ મુખ્ય લક્ષણ છે, કારણ કે વિષયનું સેવન ન કરે, પણ અનાસક્ત ભાવ ન હોય ને અંતરમાં ભોગાદિની કામના-વાસના હોય તો વૈરાગ્ય નથી; અને વિષયનું સેવન કરે, પણ અનાસક્તભાવ હોય ને અંતરમા ભોગાદિની કામના-વાસના ન હોય તો વૈરાગ્ય છે. તેમા પણ વિષયના અસેવન સાથે અનાસક્ત ભાવ હોય તો તે સર્વોત્તમ છે, તથાપિ કોઇ અપવાદરૂપ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષને અનાસક્તભાવ છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિષયસેવન હોય, તોપણ તેના

×"अत एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम्।
गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते॥" શ્રી અધ્યાત્મસાર

વૈરાગ્યને બાધ આવતો નથી; એટલે 'વિષયોના બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ'છે નહિં. અજ્ઞાનીઓને તેનાથી બંધ છે, જ્ઞાનીઓને કદી બંધ નથી-નિર્જરા જ છે; કારણ કે જ્ઞાની સેવતાં છતાં સેવતા નથી'-ભોગવતાં છતાં ભોગવતા નથી! અને 'અજ્ઞાની નહિં સેવતાં છતાં સેવે છે'-નહિં ભોગવતાં છતાં ભોગવે છે! આ આશ્ચર્યકારક પણ સત્ય ઘટના છે.* કારણ કે જેમ કોઇ વાણોતર શેઠની વતી વ્યાપાર કરે-લેવડદેવડ કરે, પણ તે કાંઇ લાભહાનિનો સ્વામી થતો નથી, તેના નફા-ટોટામાં તેને કાંઇ લેવાદેવા નથી, તે તો માત્ર ચીઠ્ઠીનો ચાકર છે; અને શેઠ પોતે બેસી રહે છે, ને કાંઇ કરતો નથી, છતાં તે નફા-ટોટાનો માલીક છે, લાભ-હાનિનો સ્વામી છે; તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પૂર્વ કર્મોદયથી સાંપડેલાં વિષયો સેવતાં છતાં, રાગાદિ ભાવોના અભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વના અભાવથી અસેવક જ-નહિં સેવનારો છે; અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તો વિષયો નહિં સેવતાં છતાં રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વને લીધે સેવક-સેવનારો છે.

આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ ભોગ ભોગવે છે છતાં બંધાતા નથી ને કર્મ નિર્જરે જ છે! ને અજ્ઞાની ભોગવતાં બંધાય છે! કારણ કે 'પરદ્રવ્ય ઉપભોગવતાં સતાં' તેના નિમિત્તે સાત-અસાત વેદનાના ઉદયથી જીવનો સુખરૂપ વા દુઃખરૂપ ભાવ નિયમથી ઉદયમાં આવે છે. પણ તે જ્યારે વેદાય છે ત્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિને રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવથી બંધનિમિત્ત થઇને નિર્જરાતો છતાં અજીર્ણ હોઇ બંધ જ થાય છે; પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગાદિ ભાવના અભાવથી બંધનિમિત્ત થયા વિના કેવળ નિર્જરાતો સતો જીર્ણ થઇને નિર્જરા જ થાય છે.* આમ કોઇ કર્મ ભોગવતાં છતાં કર્મોથી બંધાતો નથી! તે †જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય છે કે વિરાગનું જ સામર્થ્ય છે: (૧) જેમ વિષ ખાતાં વૈદ્ય પુરુષ મરણ નથી પામતો, તેમ પુદ્ગલ કર્મનો ઉદય જ્ઞાની ભોગવે છે પણ બંધાતો નથી. કોઇ વિષ વૈદ્ય, બીજાઓને મરણનું કારણ એવું વિષ ખાતાં છતાં, અમોઘ વિદ્યાના સામર્થ્યવડે તેની

જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય

*"विषयाणां ततो बंधजनने नियमोऽस्ति न । अज्ञानिनां ततो बंधो ज्ञानिनां तु न कर्हिचित् ॥
सेवतेऽसेवमानोऽपि सेवमानो न सेवते । कोऽपि पारजनो न स्याच्छ्रयन् परजनानपि ॥"
શ્રી અધ્યાત્મસાર

"सेवंतोवि ण सेवइ असेवमाणोवि सेवगो कोई ।
पगरणचेट्ठा कस्सवि ण य पायरणोत्ति होई ॥"—શ્રી સમયસાર

* આ વિષય વિસ્તારથી સમજવા માટે અત્રે આધારરૂપ લીધેલ શ્રી સમયસારની ગા૦ ૧૯૪-૧૯૮ તથા તે પરની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની પરમસુંદર ટીકા અવગાહવી;-તેમજ શ્રી અધ્યાત્મસારનો વૈરાગ્ય અધિકાર અવલોકવો.

† "तद् ज्ञानस्यैव सामर्थ्यं विरागस्य च वा किल ।
यत्कोऽपि कर्मभिः कर्म भुञ्जानोऽपि न बध्यते ॥"—શ્રી સમયસાર કલશ.

શક્તિની નિરુદ્ધતાથી મરતો નથી; તેમ અજ્ઞાનીઓને રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવથી બંધકારણ એવો પૂર્વ કર્મનો ઉદય ઉપભોગવતાં છતાં, અમોઘ જ્ઞાનસામર્થ્યવડે કરીને રાગાદિ ભાવોનો અભાવ સતે તેની શક્તિની નિરુદ્ધતાથી જ્ઞાની બંધાતો નથી—આમ **જ્ઞાનનું સામર્થ્ય** છે.* (૨) જેમ મદ્ય પીતો પુરુષ અરતિભાવે કરીને મદવાળો થતો નથી, તેમ દ્રવ્યના ઉપભોગમાં અરત એવો જ્ઞાની બંધાતો નથી. કોઈ પુરુષ મદ્ય પ્રતિ તીવ્ર અરતિભાવ પ્રવર્ત્તતો હોઇ મદ્ય પીતાં છતાં તીવ્ર અરતિના સામર્થ્યથી મદવાળો થતો નથી, તેમ રાગાદિ ભાવોના અભાવે સર્વ દ્રવ્યોપભોગ પ્રતિ તીવ્ર વિરાગભાવ પ્રવર્ત્તતો હોઇ, વિષયો ઉપભોગવતાં છતાં, જ્ઞાની તીવ્ર વિરાગભાવના સામર્થ્યથકી, બંધાતો નથી—આ **વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય** છે '

આમ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોની વાત ન્યારી છે. તેઓ પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઇને પ્રારબ્ધોદયથી સંસારમાં રહ્યા હોય તોપણ તે સંસારથી પર-અસંસારી છે, ને ભોગ ભોગવતા છતા નથી ભોગવતા,—એવો પરમ અદ્ભુત વૈરાગ્ય તેમનો હોય છે ! કારણ કે તેમનું શરીર-ખોળીયું સંસારમાં છે, પણ ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ છે. શ્રીમાન્ **હરિભદ્રસૂરિજી**એ કહ્યું છે તેમ ' मोक्षे चित्तं भवे तनुः '. ' લોકમાં વર્ત્તતા જ્ઞાની યોગીની પ્રવૃત્તિઓ કાષ્ઠયંત્રની પૂતળીઓના નૃત્ય જેવી હોઇ તેમને બાધાર્થે થતી નથી; અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણાથી આ ' યોગમાયા ' છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ પણ કહે છે, અને એમાં પણ દૂષણ નથી. '

' मोक्षे चित्तं भवे तनुः '

" दारुयंत्रस्थपांचालीनृत्यतुल्याः प्रवृत्तयः ।
योगिनो नैव बाधायै ज्ञानिनो लोकवर्तिनः ॥ "—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

અને આવા અપવાદરૂપ પરમ સમર્થ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માનું દૃષ્ટાંત શોધવાને આપણે વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. હજુ હમણાં જ વર્ત્તમાન યુગમાં થઇ ગયેલા પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના પરમ અધ્યાત્મમય જીવનવૃત્તમાંથી આનું જ્વલંત ઉદાહરણ મળી આવે છે. એ **પરમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને** પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી અનિચ્છતાં છતાં સંસારપ્રસંગમાં રહેવું પડયું હતું, છતાં પ્રતિક્ષણે તેમને તેનો અત્યંત

* " जह विसमुवभुज्जंतो वेज्जो पुरिसो ण मरणमुवयादि ।
पोग्गलकम्मस्सुदयं तह भुंजदि णेव वज्झए णाणी ॥
जह मज्जं पिवमाणो अरदिभावेण मज्जदि ण पुरिसो ।
दव्वुवभोगे अरदो णाणी वि ण वज्झदि तहेव ॥ "—શ્રી સમયસાર.

" जहा विसं कुट्ठगयं, मंतमूलविसारया ।
विज्जा हणंति मंतेहिं, तो तं हवइ निव्विसं ॥—શ્રી વંદિત્તાસૂત્ર.

અત્યંત ખેદ વર્ત્તતો હતો, અને મહામુનિવરોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ઉદાસીન અદ્ભુત વૈરાગ્યમય ભાવનિર્ગ્રંથદશા ને ઉત્કટ આત્મસ્થિતિ તેમને વર્ત્તતી હતી, અખંડ **આત્મસમાધિ** અનુભવાતી હતી,–એ એમના આત્માનુભવમય વચનામૃત પરથી નિષ્પક્ષપાત અવલોકનારને પદે પદે સુપ્રતીત થાય છે પણ આવા **અપવાદરૂપ** (Exceptional –*Extraordinary*) જલકમલવત્ નિર્લેપ મહાનુભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માઓ વિરલ જ હોય છે, અતિ અતિ અલ્પ હોય છે. ત્રિકાળ વૈરાગ્યવંત તેમના ચિત્તસમુદ્રનો તાગ લેવાનું કે અનુકરણ કરવાનું બીજાનું ગજું નથી; તેમ કરવા જતાં બીજા પ્રાકૃત જનો તો ખત્તા જ ખાય! આ અંગે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** જ મનનીય વચનામૃત છે કેઃ—

"વિષયાદિ ઈચ્છિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઈચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્ત્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે એમ થવું કઠણ છે, કેમકે **જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી.** માત્ર ઉદય વિષયો ભોગવ્યાથી નાશ થાય; પણ જો જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુક પરિણામ થયા વિના ન રહે; અને તેથી પરાજિત થવાને બદલે વિષય વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્ત્તતા નથી, અને એમ જો પ્રવર્ત્તવા જાય તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની ભોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચત્તાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સયુક્ત હોય છે. સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે, કેમકે જ્ઞાની પુરુષ તે પ્રસંગને માંડ માંડ જીતી શક્યા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એવા પ્રકારે જીતી શકે.—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૪૯૯

આમ સામાન્યપણે ધર્મજનિત ભોગ પણ અનર્થરૂપ થઈ પડે છે એ નિયમ છે, છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષવિશેષને તેમ નથી પણ થતો એ અપવાદ છે. અત્રે ચંદનનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. ચંદન જો કે સ્વભાવથી શીતલ જ છે, છતાં ચંદનનો અગ્નિ વનને બાળે જ છે, કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. તેમ ધર્મ પણ સ્વભાવે શીતલ–શાંતિપ્રદ છતાં, ધર્મજનિત ભોગ પણ અંતર્દાહ ઉપજાવે જ છે. કવચિત્ અપવાદે ચંદનનો અગ્નિ મંત્રથી સંસ્કારવામાં આવતાં મંત્રસિદ્ધ વિદ્યાધર પુરુષને નથી પણ દઝાડતો. તેમ કોઈ અપવાદરૂપ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જેવા ઉત્તમ પુરુષવિશેષને ધર્મજનિત ભોગ અનર્થહેતુ નથી પણ થતો. કારણ કે તેવા ભાવિતાત્મા તે **આત્મ-વિદ્યાધર** પુરુષોએ અનાસક્ત ભાવથી વાસનાનું વિષ કાઢી નાંખ્યું હોય છે, એટલે તેમને ભોગનું ઝેર ચઢતું નથી! બીજા અજ્ઞાની જનોને

ચંદનનો અગ્નિ પણ બાળે

જે આશ્રવનું–કર્મઆગમનનું કારણ થાય છે, તે જ તેઓને પરિશ્રવનું–કર્મનિર્ગમનનું કારણ થાય છે!

" जे आसवा से परिसवा, परिसवा से आसवा ॥ "—શ્રી આચારાંગ સૂત્ર

" હોત આસવા પરિસવા, નહિં ઇનમેં સંદેહ;
માત્ર દષ્ટિ કી ભૂલ હૈ, ભૂલ ગયે ગત એહ. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ધર્મજન્ય ભોગ પણ અનિષ્ટ

આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને ધર્મજનિત ભોગ પણ મનને અનિષ્ટ લાગે છે, પુણ્યોદયથી સાંપડેલ ભોગ પણ અકારો લાગે છે, કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે–આ વિષયભોગ આત્માને પ્રમાદના–સ્વરૂપભ્રષ્ટ કરવાના કારણ છે, માટે એની અંડાસે પણ ઉતરવા યોગ્ય નથી. એમ સમજી તે વિષયભોગ ઇચ્છતો જ નથી અને તેથી ભાગતો જ ફરે છે. પણ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી કવચિત્ તેમ ન બની શકે, તો સતત ચેતતો રહી **અનાસક્તભાવે–અનાત્મભાવે** ભોગવી તે કર્મને ખેરવી નાંખે છે, પણ બંધાતો નથી! તે અવિનાશી જાણે પુદ્ગલજાલનો તમાસો જોઈ રહ્યો હોય એમ કેવળ દૃષ્ટાભાવે–સાક્ષીભાવે વર્તે છે.

તથા—

भोगात्तदिच्छाविरतिः स्कंधभारापनुत्तये ।
स्कंधान्तरसमारोपस्तत्संस्कारविधानतः ॥ १६१ ॥

वृत्तिः—भोगात्–ભોગથકી, तदिच्छाविरतिः–તેની–ભોગની ઇચ્છાની વિરતિ,–તાત્કાલિકી, શું? તો કે–स्कंधभारापनुत्तये–સ્કંધભાર દૂર કરવા માટે, स्कंधान्तरसमारोपः–સ્કંધાન્તર સમારોપ વર્તે છે, બીજી ખાંધ પર લાદવા બરાબર છે,–શા કારણથી? તો કે–तत्संस्कारविधानतः–તેના સંસ્કાર વિધાનથી. તથાપ્રકારે કર્મબંધથી અનિષ્ટ એવા ભોગસંસ્કારના વિધાનથકી, તત્ત્વથી તેની ઇચ્છાની અનિવૃત્તિને લીધે.

એમ પાંચમી દૃષ્ટિ કહી. આ દૃષ્ટિ સતે, બીજા યોગાચાર્યોએ પણ અલૌલ્ય–અલોલુપતા આદિ ગુણો કહ્યા છે. કહ્યું છે કે—

" अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वम्, गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च, योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
मैत्र्यादियुक्तं विषयेष्वचेतः, प्रभाववद्धैर्यसमन्वितं च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभः, जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥
दोषव्यपायः परमा च तृप्ति–रौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ ऋतंभरा धी–र्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ " ઇત્યાદિ.

અર્થાત્—(૧) અલૌલ્ય–અલોલુપપણું, (૨) આરોગ્ય, (૩) અનિષ્ઠુરપણું–અકઠોરપણું,

ભોગથકી ઇચ્છા-વિરતિ તે, તસ સંસ્કાર પ્રરોપ;
સ્કંધભાર ઉતારવા, સ્કંધાન્તર આરોપ. ૧૬૧.

અર્થ:—ભોગથકી તેની ઇચ્છાવિરતિ તે ખાંધ પરનો ભાર દૂર કરવા માટે બીજી ખાંધ પર લાદવા બરાબર છે,—તેના સંસ્કાર વિધાનને લીધે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ કહેશે કે—વિષયભોગથી તેની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થશે, ભોગ ભોગવ્યાથી એના પ્રત્યે કંટાળો—વૈરાગ્ય આવશે, તો તે માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે ભોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી, તે તો એક ખાંધેથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવા બરાબર છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર તો ચાલુ જ છે. જેમ કોઈ ભારવાહક એક ખાંધે ભાર ઉપાડતાં થાકી જાય, એટલે બીજી ખાંધે ભાર આરોપે છે, પણ ભાર મૂકી દેતો નથી; તેમ ભોગવાંછક એક વિષયથી થાકે—કંટાળે એટલે તેની ઇચ્છાથી વિરામ પામી બીજો વિષય પકડે છે, પણ મૂળભૂત વિષયવાસનાને મૂકી દેતો નથી, માટે ભોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી શકય નથી. કારણ કે ભોગસંસ્કાર છૂટ્યો નથી—વાસના ટળી નથી, એટલે વિષયમાંથી વિષયાંતર થયા જ કરે છે. આમ ભોગ થકી જે ઇચ્છાવિરતિ થવી તે તો તત્ત્વથી ઇચ્છા અનિવૃત્તિરૂપ જ છે, કારણ કે વાસનાનો અનુબંધ ચાલુ જ છે।×

ભોગથી ઇચ્છાનિવૃત્તિ ન થાય

આમ જાણી આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ ભોગેચ્છાથી દૂર રહે છે, વિષયવાંછા ત્યજે છે, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે; અને કદાચિત્ પૂર્વકર્મયોગે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પ્રભાવે પ્રાપ્ત ભોગસંપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે, તો પણ અનાસક્તભાવે—અનાત્મભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહીને જ કરે છે; એટલે તે તેમાં બંધાતો નથી અને કર્મ ભોગવીને છૂટી જાય છે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષની

'પુદ્ગલ જાલ તમાસી રે'

---

(૪) શુભ ગંધ, (૫) અલ્પ મૂત્ર-પુરીષ,—આ યોગપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. (૬) મૈત્રી આદિથી યુક્ત ચિત્ત, (૭) વિષયોમાં અચેત એવું ચિત્ત, (૮) પ્રભાવવત ચિત્ત, (૯) અને ધૈર્યથી યુક્ત એવું ચિત્ત, (૧૦) દ્વન્દ્વોથી અધૃષ્યત્વ,—ઇષ્ટ અનિષ્ટ, લાભ—અલાભ આદિ દ્વન્દ્વોથી નહિ ગભરાવાપણું, (૧૧) અને જનપ્રિયપણું,—આ બીજું ચિહ્ન છે (૧૨) દોષનો વ્યપાય-દૂર થવું તે, (૧૩) અને પરમ તૃપ્તિ, (૧૪) ઔચિત્ય યોગ, (૧૫) અને ભારી સમતા, (૧૬) વૈરાદિનો નાશ, (૧૭) અને ઋતભરા બુદ્ધિ,—આ નિષ્પન્ન યોગનું ચિહ્ન છે—અહીં પણ આ અકૃત્રિમ ગુણસમૂહ અહીંથી જ (આ દૃષ્ટિથી જ) આરંભીને જોડવો.

× " सिद्धया विषयसौख्यस्य वैराग्यं वर्णयंति ये । मतं न युज्यते तेषां यावदर्थाप्रसिद्धितः ।
अप्राप्तत्वभ्रमादुच्चैरवाप्तेष्वप्यनंततः । कामभोगेषु मूढानां समीहा नोपशाम्यति ॥
विषयैः क्षीयते कामो नेंधनैरिव पावकः । प्रत्युत प्रोल्लसच्छक्तिर्भूय एवोपवर्धते ॥ "
—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આશ્ચર્ય ઘટના છે. કારણ કે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો દ્રષ્ટા—જ્ઞાતા હોઈ, પુદ્ગલની બાજીમાં સપડાતો નથી, અને આ બધો રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દમય પુદ્ગલનો તમાસો છે, 'અવધૂ! નટ નાગરની બાજી' છે એમ જાણી, માત્ર દ્રષ્ટારૂપે-સાક્ષીભાવે તે તમાસો જોયા કરે છે, અને મફતમાં આનંદ માણે છે! કારણ કે જે ચિદાનંદઘનના સુયશનો વિલાસી છે, તે પર વસ્તુની આશા કેમ રાખે?

"અંશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જાલ તમાસી રે;
ચિદાનંદઘન **સુયશ** વિલાસી, તે કિમ પરનો આશી રે? તે ગુણ૦ "—યો. દ. સજ્ઝા. ૫-૬

"જગતને, જગત્‌ની લીલાને બેઠા બેઠા મફતમાં જોઈએ છીએ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

યોગ સાધનાથી પ્રાપ્ત ગુણગણ

આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં વળી અલોલ્યાદિ બીજા ગુણો જે અન્ય યોગાચાર્યોએ પણ કહ્યા છે, તે પણ ઘટે છે, તે આ પ્રકારે:—(૧) **અલોલુપતા**—સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને વિષયવાસના નષ્ટ હોય છે, અથવા અતિ અતિ મંદ હોય છે, મોળી પડી ગયેલી હોય છે, એટલે તેને વિષયલોલુપતા સંભવતી નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વિષય માટે ઝાંવાં નાંખતો નથી કે તે માટે તલપાપડ થતો નથી. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પ્રાપ્ત ભોગ પણ તે અનાસક્તપણે—અમૂર્છિતપણે ભોગવે છે. (૨) **આરોગ્ય**—યોગસાધનના પ્રભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને આરોગ્ય વર્તે છે મન-વચન-કાયાના યોગની શુદ્ધિથી તથા વિષય અલોલુપતાથી રોગ હોય તો નાબુદ થાય છે ને નવો થતો નથી, આરોગ્ય સાંપડે છે. (૩) **અનિષ્ઠુરપણું**—સમ્યગ્દૃષ્ટિના મનઃપરિણામ અત્યંત કોમળ થઈ જાય છે, દયા—અનુકંપાથી આર્દ્ર—ભીના બને છે એટલે તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિષ્ઠુરપણું—કઠોરપણું હોતું નથી; પણ કુસુમ સમું કોમળપણું, મૃદુપણું ને દયાર્દ્રપણું જ હોય છે શ્રી **દેવચંદ્રજીએ** ગાયું છે તેમ 'ભાવ દયા પરિણામનો એહ જ છે વ્યવહાર.' (૪) **શુભગંધ**—યોગી પુરુષને યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી શરીરનો પરિમલ પણ સુગંધી-સુવાસિત બની જાય છે, કાંતિ—પ્રસન્નતા આદિ પણ વધે છે. (૫) **અલ્પ મૂત્ર-પુરીષ**—યોગસાધનાથી શરીરમાં કોઈ એવી પ્રક્રિયા થાય છે કે જેથી શરીરના મલ સુકાઈ જઈ મલ-મૂત્ર પણ થોડા થાય છે, લઘુનીતિ-વડીનીતિ અલ્પ બને છે. ઇત્યાદિ યોગપ્રવૃત્તિના પ્રથમ ચિહ્ન છે, પ્રથમ વાનકીરૂપ છે. આ બધા લક્ષણો યોગસાધનાના પ્રારંભમાં જણાય છે.

યોગપ્રવૃત્તિના પ્રથમ ચિહ્ન

"અચપલ રોગ રહિત નિષ્ઠુર નહિં, અલ્પ હોય દોય નીતિ;
ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું!"—શ્રી યો. સ. ૬-૧

(૬) મૈત્રી આદિ યુક્ત ચિત્ત—આગલી દૃષ્ટિઓમાં કરેલી યોગસાધનાથી ચિત્ત મૈત્રી આદિ ભાવથી ભાવિત હોય છે. (૭) વિષયો પ્રત્યે અચેત—વિષયો પ્રત્યે ચિત્ત અચેત હોય છે. (૮) પ્રભાવવંતપણું—યોગ પ્રભાવથી યોગી પુરુષનો કોઈ ઓર પ્રભાવ ઝળકે છે. જેથી સામો માણસ અંજાઈ જાય છે, ને તેના પર ચમત્કારની સ્વાભાવિક છાપ પડે છે. યોગી પુરુષને જોતાં જ આ કોઇ પ્રભાવિક પુરુષ છે એવી સ્વયંભૂ સહજ અસર ઉપજે છે. (૯) ધૈર્યવંતપણું—પરમ આત્મનિર્ભયતાથી યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ધૈર્ય અસાધારણ-અલૌકિક હોય છે. (૧૦) દ્વન્દ્વ અધૃષ્યત્વ—સુખ દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, લાભ-હાનિ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્વન્દ્વોથી યોગીનું અધૃષ્યપણું હોય છે. અર્થાત્ તે તે દ્વન્દ્વોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ ક્ષોભ પામતા નથી, ચલાયમાન થતા નથી, ગાંજ્યા જતા નથી, ડરતા નથી, ગભરાતા નથી. તે તે દ્વન્દ્વોનો ભાર નથી કે યોગી પુરુષનો વાળ વાંકો કરી શકે. (૧૧) જનપ્રિયત્વ—આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ લોકપ્રિય હોય છે. એમનું દર્શન થતાં લોકોને આનંદ ઉપજે છે, અને કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે છે, એવા તે પ્રિયદર્શન હોય છે.—આ બધા યોગના બીજા ચિહ્ન છે.

બીજું ચિહ્ન

"ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;
લાભ ઇષ્ટનો રે દ્વંદ્વ અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ધન૦"—શ્રી યો. સ. ૬-૨.

(૧૨) દોષ વ્યપાય—રાગ, દ્વેષ-મોહ આદિ દોષ દૂર થાય છે, અથવા અત્યંત મંદ થાય છે, મોળા પડે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શનની દૃઢતા થાય છે, તેમ તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષનું જોર ઓછું થતું જાય છે. (૧૩) પરમતૃપ્તિ—આત્માધીન એવા આત્માનુભવથી ઉપજતા સુખથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરમ તૃપ્તિ ઉપજે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરસના આસ્વાદથી તે એટલા બધા આત્મતૃપ્ત થઇ ગયેલ હોય છે,—એટલા બધા ધરાઇ ગયેલ હોય છે, કે તેને પછી બાકસબુકસ જેવા બીજા રસ ગમતા નથી. (૧૪) ઔચિત્ય યોગ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ સર્વત્ર ઔચિત્યથી-ઉચિતપણે, ઘટિતપણે પ્રવર્તે છે. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે છે. (૧૫) ભારી સમતા—સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વત્ર કોઇ અપૂર્વ સમતા વર્તે છે. (૧૬) વૈરાદિ નાશ—સમ્યગ્દૃષ્ટિને વેર-વિરોધ, ક્લેશ આદિનો નાશ સહજમાં થઇ જાય છે, કારણ કે વેર-વિરોધાદિ કરીને કઇ ગાંઠે બાંધવા છે? એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિચારે છે. તેમજ અહિંસક સમ્યગ્દૃષ્ટિના સન્નિધાનમાં વૈરાદિનો નાશ થાય છે, એવો તેમનો ઉગ્ર મહાપ્રભાવ વર્તે છે. યોગી પુરુષોની હાજરીમાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવેર ભૂલી શાંત થઇ જાય છે. (૧૭) ઋતંભરા બુદ્ધિ—'ऋतं बिभर्तीति ऋतंभरा' અર્થાત્ ઋત એટલે સત્યનેજ જે ધારણ કરે છે, કદી પણ વિપર્યયથી આચ્છાદિત થતી નથી તે ઋતંભરા

નિષ્પન્ન યોગના ચિહ્ન

બુદ્ધિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રગટે છે. આ ઋતંભરા× બુદ્ધિને પ્રાતિભ જ્ઞાન પણ કહે છે. તે શ્રુતજ્ઞાન ને અનુમાન કરતાં અધિક છે, કારણ કે શ્રુત ને અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે, ઋતંભરાનો વિષય વિશેષ છે. આ ઋતંભરા બુદ્ધિ અધ્યાત્મની પ્રસન્નતાથી ઉપજે છે–અત્યંત આત્મશુદ્ધિથી પ્રગટે છે.–આ બધા નિષ્પન્ન–સિદ્ધ યોગના લક્ષણ છે. અને તે **પાંચમી દૃષ્ટિથી** માંડીને પ્રગટતા પામે છે.

> " નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
> નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ધન૦
> ચિહ્ન યોગના રે જે પરગ્રંથમાં, યોગાચાર જ દીઠ;
> પાંચમી દૃષ્ટિથકી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરીઠ....ધન ધન૦ "
>
> શ્રી યો૦ સજ્ઝા૦ ૬-૩-૪

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિનો સાર.

આ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં—(૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન, નિત્ય–અપ્રતિપાતી એવું હોય છે, (૨) પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે, (૩) ભ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ ટળે છે, અને (૪) સૂક્ષ્મબોધ નામનો પાંચમો ગુણ સાંપડે છે.

આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દર્શની જ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનાંધકારરૂપ તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારસ્વરૂપ તેના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે. આ સર્વ ભવચેષ્ટા તે બુદ્ધિમંતને મન બાલકની ધૂલિગૃહક્રીડા જેવી અસાર અને અસ્થિર ભાસે છે. સમ્યક્ પરિણત શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકને લીધે તે સર્વ બાહ્ય ભાવોને મૃગજલ જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, અને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે. અબાહ્ય–આંતર્ એવી કેવલ નિરાબાધ ને નિરામય જે જ્ઞાનજ્યોતિ છે તે જ અત્રે પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજો બધો ઉપપ્લવ છે.–એમ જેને વિવેક ઉપજ્યો છે એવા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધીર સત્પુરુષો તથા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે; અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચી લે છે–વિષયવિકારોમાં ઇંદ્રિયોને જોડતા નથી; અને ધર્મને બાધા ન ઉપજે એમ તત્ત્વથી યત્નવંત રહે છે.

અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી જેમ બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયી થતી નથી, તેમ પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી, કારણ કે પાપનો અને ભોગનો સંબંધ એક બીજા વિના ન ચાલે એવો અવિનાભાવી છે, અર્થાત્ ભોગ છે ત્યાં પાપ હોય છે જ. પ્રાણીઓના ઉપઘાત સિવાય ભોગ સંભવતો

× "अध्यात्मं निर्विचारत्ववैशारद्ये प्रसीदति। ऋतंभरा ततः प्रज्ञा श्रुतानुमितितोऽधिका॥"
—શ્રી યશો૦કૃત દ્વા૦ દ્વા૦

નથી, માટે ભોગથી પાપ જ છે, એમ જાણી ધર્મિષ્ઠ એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ વિષયભોગથી વિરામ પામવા જ ઇચ્છે છે. વળી ધર્મથી પણ ઉપજતો ભોગ પ્રાયે અનર્થકારી થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદ ઉપજાવે છે. જેમ શીતલ ચંદનથી ઉપજેલો અગ્નિ પણ દઝાડે છે, તેમ ધર્મજનિત ભોગ પણ તાપ પમાડતો હોઇ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને અનિષ્ટ લાગે છે. તેમ જ–ભોગથી ભોગ–ઇચ્છાવિરતિ માનવી, તે તો એક ખાંધેથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંધે લાદવા બરાબર છે. તેથી કાંઇ ભાર ઉતરતો નથી, પણ ભારનો સંસ્કાર ચાલુ જ રહે છે. તેમ ભોગથી ભોગની ઇચ્છા વિરામ પામશે એમ માનવું તે ભ્રાંતિ છે, કારણ કે તેથી તો ઊલટો ભોગેચ્છાનો નવો નવો સંસ્કાર ચાલુ રહે છે, અને વિષયતૃષ્ણાને લીધે ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી.–એમ સમજી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ જેમ બને તેમ ભોગને દૂરથી વર્જવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે.

વળી યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત થતા બીજા અલોલુપતાદિ ચિહ્ન પણ જે અન્ય યોગાચાર્યોએ કહ્યા છે, તે પણ આ પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને પ્રગટે છે (જુઓ પૃ૦ ૫૦૬).

સ્થિરાદૃષ્ટિનું કોષ્ટક ૧૧

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
રત્નપ્રભાસમ–નિત્ય	પ્રત્યાહાર	ભ્રાંતિત્યાગ	સૂક્ષ્મબોધ — અલોલુપતાદિ	૪–૫–૬

—: કળશ કાવ્ય :—

ચોપાઇ

દર્શન રત્નપ્રભા સમ નિત, પ્રત્યાહારે ઇંદ્રિય જીત;
કૃત્ય કરે સહુ ભ્રાંતિ રહિત, યોગી સૂક્ષ્મ સુબોધ સહિત. ૧૧૨

ગ્રંથિભેદ તણો સુપ્રભાવ, વેદ્યસંવેદ્ય પદે સ્થિર ભાવ;
વીતી મોહ અંધારી રાત, ભેદજ્ઞાનનું થયું પ્રભાત. ૧૧૩

ક્ષીર–નીર જયમ જાણી ભેદ, સ્વપર વસ્તુનો કરી વિભેદ;
યોગી હંસ શુદ્ધ માનસ રમે, પરપરિણતિ આત્માની વમે. ૧૧૪

બાલ ધૂલિગૃહક્રીડા સમી, ભવચેષ્ટા લાગે વસમી;
મૃગજલ ને સ્વપ્નાદિ સમાન, દેખે ભાવો બાહ્ય સુજાણ. ૧૧૫

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ એક, નિરાબાધ નિરામય છેક;
તેજ પરમ અહિં તત્ત્વ પ્રમાણ, બાકી બધો ઉપપ્લવ જાણ. ૧૧૬

એમ વિવેકી ધીર મહંત, પ્રત્યાહાર સદાય કરંત;
વિષયોમાંથી ઈંદ્રિય હરે, આસક્તિ ભોગે ના ધરે. ૧૧૭

જેહ હરાયા ઢોરો જેમ, વિષયોમાં ધરતી બહુ પ્રેમ;
હઠથી હઠાવી ઈંદ્રિય તેહ, સ્વરૂપમાં જોડે ગુણગેહ ૧૧૮

પાપ તણો મિત્ર જ છે ભોગ, યોગ પ્રત્યે રોગ જ છે ભોગ;
ભોગ ભુજંગ તણો છે ભોગ, ઈચ્છે કયમ યોગી તે ભોગ? ૧૧૯

ધર્મથી પણ સાંપડતો ભોગ, તેનો પણ ગમે નહિં યોગ;
ઉપજ્યો શીતલ ચંદન થકી, તે અગ્નિય વન બાળે નકી. ૧૨૦

ભોગથી ઇચ્છા તણો વિરામ, કદી ન થાયે–વધે જ કામ;
એક ખાંધેથી ઉતાર્યો ભાર, બીજે લાદવો તે અવધાર! ૧૨૧

એમ ચિંતે યોગી નિષ્કામ, આત્મારામી તે ગુણધામ;
વિષયવિષને દૂરથી ત્યજે, આત્મસ્વરૂપ અમૃતને ભજે. ૧૨૨

અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવ નિધિ, યોગીને હોયે સંનિધિ;
વિભૂતિ સૌ દાસી થઇ ફરે, આવી સ્વયં યોગીને વરે. ૧૨૩

તે સામી નવ દૃષ્ટિ કરે, યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ખરે!
અનંત જ્યાં આત્માની ઋદ્ધિ, ત્યાં કુણ માત્રજ લબ્ધિ સિદ્ધિ? ૧૨૪

બેસી સ્વરૂપના ઘરમાંહિ, યોગી સાક્ષી ભાવે આંહિ;
પુદ્ગલજાલ તમાસો જુવે, લીલા લ્હેર મફત અનુભવે. ૧૨૫

ધર્મતણી બાધા પરિહરે, તત્ત્વથી ધર્મે યત્ન જ કરે;
આત્મધર્મમાં સ્થિરતા ધરે, ભગવાન્ મનનંદન પદ વરે. ૧૨૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते फिरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहट्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे पञ्चमी स्थिरादृष्टिः॥

૬

કાંતા દૃષ્ટિ

અને તથાપ્રકારે છઠ્ઠી દૃષ્ટિ કહી દેખાડવા માટે કહે છે:—

कान्तायामेतदन्येषां प्रीतये धारणा परा ।
अतोऽत्र नान्यमुन्नित्यं मीमांसाऽस्ति हितोदया ॥ १६२ ॥

કાંતા દૃષ્ટિ છઠ્ઠીમાં, જેહ કહ્યું હમણાં જ;
તેહ બધુયે હોય છે, અન્ય પ્રીતિને કાજ.
હોય પરા અહિં ધારણા, એથી અન્યમુદ નાંય;
મીમાંસા વળી સર્વદા, હિતોદયયુત હોય. ૧૬૨

અર્થ:—કાંતા દૃષ્ટિમાં આ નિત્ય દર્શનાદિ અન્યને પ્રીતિ કારણ થાય છે, તથા પરા ધારણા હોય છે, એથી અત્રે અન્યમુદ હોતી નથી ને નિત્ય હિતોદયા મીમાંસા હોય છે

વિવેચન

"છઠ્ઠી દિઠ્ઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ;
તત્ત્વમીમાંસા રે દૃઢ હોય ધારણા, નહિ અન્ય શ્રુત વાસ....
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું!"—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય ૬-૫

વૃત્તિ—**कान्तायाम्**—કાંતા દૃષ્ટિમાં, **एतद्**—આ, અનંતર-હમણાં જ કહેલું નિત્યદર્શનાદિ, **अन्येषां प्रीतये**—બીજાઓની પ્રીતિ અર્થે થાય છે,—નહિ કે દ્વેષ અર્થે. તથા **धारणा परा**—પરા-પ્રધાન ધારણા હોય છે 'ચિત્તનો દેશબંધ' એ ધારણાનું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે-'**देशबन्धश्चित्तस्य धारणा**' (પા ૩ ૧) **अतो**—આ ધારણાથકી, **अत्र**—આ દૃષ્ટિમાં, **नान्यमुद्**—અન્યમુદ નથી હોતી, અન્યત્ર હર્ષ નથી હોતો,—ત્યારે તેને પ્રતિભાસના અયોગને લીધે તથા-**नित्यं**-નિત્ય, સર્વકાળ, **मीमांसाऽस्ति**—સદ્‌વિચારાત્મિકા મીમાંસા હોય છે, એટલે જ કહ્યું-**हितोदया**-હિતોદયવાળી,—સમ્યગ્‌ જ્ઞાનના ફળપણાએ કરીને.

આ છઠ્ઠી **કાંતા** દૃષ્ટિમાં (૧) આ જે હમણાં જ કહ્યું તે નિત્ય દર્શનાદિ બધુંય હોય છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે છે—નહિં કે દ્વેષ. (૨) પરમ **ધારણા** હોય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ. (૩) અને આ ધારણાને લીધે અત્રે **અન્યમુદ્** હોતી નથી, અર્થાત્ અન્યત્ર હર્ષ હોતો નથી, કારણકે ત્યારે તે તે પ્રતિભાસનો અયોગ હોય છે. (૪) તથા નિત્ય-સર્વકાળ સદ્‌વિચારાત્મક **મીમાંસા**-તત્ત્વવિચારણા હોય છે, કે જે સમ્યગ્‌જ્ઞાનના ફળપણાએ કરીને હિતોદયવંતી હોય છે.

આ દૃષ્ટિને '**કાંતા**' નામ આપ્યું છે, તે યથાર્થ છે. કારણકે આ દૃષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરના બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પતિનુંજ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષ ભલે બીજું સંસાર સંબંધી કામ કરતો હોય, તોપણ તેનું ચિત્ત સદાય શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. અથવા કાંતા એટલે પ્રિયા-વ્હાલી લાગે તે. આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો પુરુષ કાંત-કમનીય-પરમ રમ્ય ભાસે છે, એટલે અન્ય જીવોને બહુ પ્રિય-વ્હાલો લાગે એવો જનપ્રિય હોય છે, એટલે આ દૃષ્ટિને પણ 'કાંતા' નામ ઘટે છે. અથવા આ દૃષ્ટિ યોગિજનોને બહુ પ્રિય છે, એટલે પણ તે કાંતા છે. આમ ખરેખર 'કાંતા' એવી આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં પાંચમી દૃષ્ટિનો જે નિત્ય દર્શનાદિ ગુણગણ કહ્યો, તે તો હોય જ છે, પણ તે વિશેષ નિર્મળપણે. એટલે નિત્ય દર્શન, સૂક્ષ્મ બોધ, પ્રત્યાહાર, ભ્રાંતિત્યાગ આદિ અત્રે અવશ્ય અનુવર્તે છે જ, અને તેની ઓર બળવત્તરતા વર્તે છે.

અત્રે જે દર્શન થાય છે તે સ્થિરા દૃષ્ટિની પેઠે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, પણ વધારે નિર્મલ અને બળવાન્ હોય છે તેને **તારાની ઉપમા** ઘટે છે, કારણ કે તારાનો

'તિહાં તારાભ પ્રકાશ'

પ્રકાશ રત્નની જેમ સ્થિર હોય છે, પણ તેના કરતાં વધારે બળવાન તેજસ્વી હોય છે. તારાનો પ્રકાશ આકાશમાં નિત્ય ચમકે છે, સદા સ્થિર હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ પુરુષનો સમ્યગ્ દર્શનમય બોધ-પ્રકાશ ચિદાકાશમાં નિત્ય ઝગઝગે છે, સદા સ્થિર પ્રકૃતિથી સ્થિત જ વર્તે છે. અત્રે દર્શન અર્થાત્ આત્માનુભવજન્ય સત્ શ્રદ્ધાવંત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ હોય છે કે તે તારાની પેઠે ચિદાકાશને નિરંતર ઉદ્યોતમય કરી મૂકે છે. વળી તારા જેમ આકાશમાં નિરાલંબન છતાં નિત્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ નિરાલંબન છતાં સદા ચિદાકાશને પ્રકાશમાન કરે છે. અને જ્ઞાનીનું આ નિરાલંબનપણું પણ પ્રથમ તો પરમ જ્ઞાની એવા પ્રભુનું-પરમાત્માનું અવલંબન લેવાથી પ્રગટે છે, કારણ કે આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર પણ તે શુદ્ધ **સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ**ના પ્રબલ અવલંબનથી ગોપદ સમાન બની જાય છે, અને તે પ્રભુના જ અવલંબનબલથી આત્મા નિરાવલંબનપણું પામી નિજ ગુણરૂપ શુદ્ધ નંદનવનમાં રમે છે.

એટલે જ આવા આ સમ્યગ્‌દર્શની પુરુષનો બોધ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. દબ્યાંવું

યોગ ને તેના મર્મરૂપ રહસ્યને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વથી સમ્યક્પણે જાણે છે. તેની શ્રુત-અનુભવની દશા પ્રતિસમય વધતી જાય છે ને તેને શુદ્ધ સહજાત્મ-

સૂક્ષ્મ બોધ

સ્વરૂપનો અવભાસ થાય છે. સ્વ-પર ભાવનો પરમ વિવેક કરવારૂપ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે અધિક બળવત્તર હોય છે, અત્યંત સ્થિર હોય છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છું, એવું પ્રગટ ભેદ જ્ઞાન અત્રે અત્યંત દૃઢ ભાવનાવાળું હોય છે. એટલે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે-'ચૈતન્ય* શક્તિમાં જેનો સર્વસ્વ સાર વ્યાપ્ત છે એવો આ આત્મા આટલો જ છે, એનાથી અતિરિક્ત (જૂદા) આ સર્વેય ભાવો પૌદ્ગલિક છે. આ અનાદિ અવિવેકરૂપ મહાનાટ્યમાં વર્ણાદિમાન્ પુદ્ગલ જ નાચે છે-અન્ય નહિં; અને આ જીવ તો રાગાદિ પુદ્ગલ-વિકારથી વિરુદ્ધ એવી શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય મૂર્તિરૂપ છે'.-એવી દૃઢ આત્મભાવનાને લીધે 'ચેતનયથી રિક્ત-ખાલી એવું બધુંય એકદમ છોડી દઈ, અત્યંત સ્ફુટ એવા ચિત્શક્તિમાત્ર આત્માને અવગાહીને તેઓ વિશ્વની ઉપર તરતા રહી, આ અનંત એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને આત્મામાં અનુભવે છે.'-આવો સૂક્ષ્મ બોધ હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને ક્યારનીયે મિથ્યાત્વજન્ય ભ્રાંતિ ટળી છે અને પરમ શાંતિ મળી છે, કારણ કે અનાત્મ એવી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ મુખ્ય ભ્રાંતિ છે, એ જ મિથ્યાત્વ અથવા અવિદ્યા છે; આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ એ જ સમ્યક્ત્વ અથવા વિદ્યા છે, એ જ વિશ્રાંતિ છે, એ જ આરામ છે, એ જ વિરામ છે, એ જ વિરતિ છે, અને એ જ શાંતિ છે. પર વસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે, અને તે આત્મભ્રાંતિથી જ ચિત્તભ્રાંતિ અને ભવભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખ ઉપજે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને તો આ આત્મભ્રાંતિ-રૂપ મહારોગ સર્વથા દૂર થયો છે, એટલે તેઓ સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈ, સ્વરૂપૈકનિષ્ઠ બની પરમ આત્મશાંતિ અનુભવે છે.

આમ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂલગત ભ્રાંતિ ટળી હોવાથી, અને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વરૂપવિશ્રાંતિમય પરમ શાંતિ મળી હોવાથી, આ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષ પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લે છે-પ્રત્યાહૃત કરે છે. એટલે તે

પ્રત્યાહાર

પરપરિણતિમાં રમતા નથી, પરવસ્તુમાં આત્માને મુંઝવવા દેતા નથી-મોહમૂર્છિત થવા દેતા નથી, પણ નિજ આત્મપરિણતિમાં જ રમે છે.

---

*"चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्वसारो जीव इयानयम्। अतोऽतिरिक्ताः सर्वेऽपि भावाः पौद्गलिका अमी॥
"अस्मिन्ननादिनि महत्यविवेकनाट्ये, वर्णादिमान्नटति पुद्गल एव नान्यः।
रागादिपुद्गलविकारविरुद्धशुद्ध-चैतन्यधातुमयमूर्तिरयं तु जीवः॥
सकलमपि विहायाह्नाय चिच्छक्तिरिक्तम्, स्फुटतरमवगाह्य स्वं च चिच्छक्तिमात्रम्।
इममुपरि चरन्तं चारु विश्वस्य साक्षात्, कलयतु परमात्मात्मानमात्मन्यनन्तम्॥"

—શ્રી સમયસાર કલશ.

તેઓ પૌદ્ગલિક વિષયભોગથી નિરંતર દૂર દૂર ભાગે છે, અને કાચબાની જેમ વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરે છે–પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એમની આશ્રવભાવની ચાલ સહેજે-અનાયાસે છૂટી જાય છે, અને ઉગ્ર સંવર દશા પ્રગટે છે. જેથી તેઓનો આત્મા પોતેજ સાક્ષાત્ સંવરરૂપ થાય છે, સ્વરૂપગુપ્ત બને છે.–આમ નિત્યદર્શન–પ્રત્યાહાર આદિ પાંચમી દૃષ્ટિના ગુણગણનો આત્મલાભ અત્ર છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં વિશેષ પ્રબળપણે–નિર્મળપણે અનુવર્તે છે જ. આવા પરમ ઉદાર ગુણસંપન્ન સમ્યગ્ દૃષ્ટિ સત્પુરુષને દેખીને અન્ય જીવોને પણ તેમના પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ સ્ફુરે એવી તેમની **જનપ્રિયતા** હોય છે. આ મહંતોના સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્રનો કોઇ એવો મુંગો મહાપ્રભાવ સ્વયં સ્ફુરે છે, કે તેમને જોતાંજ બીજા જીવોને તેમના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ–બહુમાન ઉપજે છે.

યોગનું છઠ્ઠું અંગ–ધારણા.

"જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ દૃષ્ટિમાં ધારણા નામનું છઠ્ઠું યોગ અંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું અંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે ધારણા થાય છે. **ધારણા** એટલે ચિત્તનો દેશબંધ, ચિત્તને અમુક મર્યાદિત દેશમાં–ક્ષેત્રમાં બાંધી રાખવું-

વિભાવ નિવૃત્તિ
સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ

ધારી રાખવું તે ધારણા, એમ તેની વ્યાખ્યા છે. મનોમર્કટ ચારેકોર ભ્રમણ કરવાનો અતિ ચંચલ સ્વભાવ ધરાવે છે, તેને નાસાગ્ર આદિમાં સ્થિર કરવું, અથવા શ્રુતસ્કંધના નિરંતર આરોહણ–અવરોહણમાં રોકી રાખવું, પ્રભુભક્તિરૂપ ખીલામાં પ્રેમની સાંકળથી બાંધી રાખવું, અથવા શુદ્ધ આત્મચિંતનના વ્યાપારમાં ધારી રાખવું તે ધારણા છે (જુઓ પૃ ૨૧૨–૨૧૩) આત્માને પરભાવમાંથી પ્રત્યાહૃત કરવો–પાછો ખેંચવો તે પ્રત્યાહારનું કામ છે, ને તેને આત્મભાવમાં ધારી રાખવો તે ધારણાનું કામ છે. આમ ચિત્તને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્મભાવમાંજ પ્રવૃત્ત કરવું, આત્મસ્વરૂપ ધર્મમાં જ ધારી રાખવું એવી શુદ્ધ ધારણા સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ ધરે છે, કે જે અંતે તત્ત્વાનંદમય પૂર્ણ સમાધિમાં લયને પામે છે આવી ઉત્તમ આત્મધારણાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ 'પરપરિણતિ* છોડી દઇ, ભેદવાદોનું ખંડન કરી, ઉદિત અખંડ એવા પ્રચંડ જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, તો પછી તેને બીજી કર્ત્તા–કર્મ પ્રવૃત્તિનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? અથવા પૌદ્ગલિક કર્મબંધ ક્યાંથી હોય?' આવી અદ્ભુત આત્મસ્વભાવ ધર્મમય ધારણાવાળા ભેદજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ

---

* "परपरिणतिमुज्झत् खंडयद्भेदवादा–निदमुदितमखण्डं ज्ञानमुच्चण्डमुच्चैः।
ननु कथमवकाशः कर्तृकर्मप्रवृत्तेरिह भवति कथं वा पौद्गलः कर्मबन्धः॥"

(ઇત્યાદિ વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રી સમયસારકલશ.

પુરુષ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અતિ જાગરૂક-જાગતા હોય છે, અને પરપ્રવૃત્તિમાં બ્હેરા, આંધળા ને મૂંગા હોય છે!

'आत्मप्रवृत्तावति जागरूकः, परप्रवृत्तौ बधिरान्धमूकः।"—અધ્યાત્મોપનિષદ્.

અન્યમુદ્ દોષનો નાશ.

"ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું, ભંગ મ પડશો હો પ્રીત....જિનેસર!
બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત....જિ૦"—શ્રી આનંદઘનજી.

અને અત્રે આવી સ્વસ્વરૂપમાં દૃઢ અવધારણરૂપ ધારણા હોય છે, એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા દૃઢ યોગીને અન્યમુદ્ હોતી નથી, અન્ય સ્થળે હર્ષ ઉપજતો નથી, એક આત્મા સિવાય બીજે કયાય આનંદ થતો નથી. કારણ કે પરમ આનંદના નિધાન સચ્ચિદાનંદરૂપી ભગવાન્ આનંદઘન આત્માના પરમ અમૃત સુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તેને તેનાથી અન્ય એવા 'બાકસ બુકસ' જેવા તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રસ પડે? આત્મા અને આત્મધર્મ શિવાય તેને બીજું કંઈ પણ કેમ ગમે? આવા આત્મારામી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને કેવળ આત્મનિમગ્નતામાં જ આનંદ ઉપજે છે. એક ક્ષણ પણ એ સુખનો વિરહ તે ખમી શકતા નથી અને અનિચ્છતાં છતાં કદાપિ કર્મજન્ય બાહ્ય ઉપાધિ પ્રસંગથી તે અમૃતસુખસિંધુના અખંડ અનુભવનમાં વિઘ્ન આવે, તો તેથી તેનો આત્મા અત્યંત સંવેદનવાળો પ્રશસ્ત ખેદ અનુભવે છે.—એવી ઉત્કૃષ્ટ આત્માકારતા જ્ઞાની પુરુષની વર્તે છે

'બીજો મન-મંદિર આણું નહિં'

"મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતી અમચી,
મોહ તિમિર રવિ હર્ષ ચંદ્ર છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી....
હું તો વારિ પ્રભુ! તુમ સુખની"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ પરમ આત્મતત્ત્વના એવા પરમ ભક્ત હોય છે, તેના પ્રત્યે એમને એવી અનન્ય પ્રીતિ પ્રગટી હોય છે, એવો પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહતો હોય છે, કે એ શિવાય બીજે કયાય એમનું ચિત્ત રચમાત્ર પણ રતિ પામતું નથી શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ પ્રત્યે તેમને એવી અપૂર્વ પ્રીતડી બંધાણી છે, કે તેને બીજાનો સંગ ગમતો નથી માલતી કુલે જે મોહ્યો હોય તે ભમરો બાવળની ડાળ પર કેમ બેસે? પવિત્ર પ્રવાહી ને શીતલ સુગંધી ગંગાજલમાં જે હંસ ઝીલ્યો હોય, તે અશુચિ બંધિયાર ને દુઃખદ દુર્ગંધી ખાબોચિઆના પાણીમાં કેમ રમે? અત્યંત ઉત્કંઠાથી જે 'પીઉ પીઉ' જપી

'મને ન ગમે હો બીજાનો સંગ'

જલધરના જલની પ્રતીક્ષા કરતો હોય, તે ચાતક બીજા જલ સામું પણ કેમ જુએ? શીતલ છાયાપ્રદ ને ફલભારથી નમ્ર એવા આમ્રની પંજરી મંજરી પામી જે મધુર ટહુકા કરતી હોય, તે કોકિલને ફલફૂલ રહિત ઉંછા ને ઉંચા તાડ જેવા ઝાડ કેમ ગમે? કમલિની દિનકરના કર વિના બીજાનો કર કેમ ગ્રહે? કુમુદિની ચંદ્ર શિવાય બીજાથી પ્રીતિ કેમ કરે? ગૌરી ગિરીશ વિના ને લક્ષ્મી ગિરિધર વિના પોતાના ચિત્તમાં અન્યને કેમ ચાહે? તેમ જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ એક પરમાત્મ તત્ત્વ શિવાય અન્યત્ર પ્રીતિ કેમ ધરે? (જુઓ પૃ. ૩૮૧-૩૮૨) આમ આ પરમ આત્મતત્ત્વના અનન્ય પ્રેમને લીધે જ્ઞાની પુરુષને તેમા એટલું બધું તન્મયપણું-એકાગ્રપણું થઈ જાય છે, કે તેથી તેની દૃષ્ટિમાં અન્ય વિષયનો પ્રતિભાસ પણ થતો નથી! સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષોનું ચિત્ત સ્વરૂપ-સ્વદેશમાં એટલું બધું રોકાયેલું રહે છે કે તે આડે બીજે ક્યાંય શું બની રહ્યું છે, તેનું પણ તે પરમ સંત અવધૂતોને ભાન રહેતું નથી!—આવા પરમ અદ્ભુત **અનન્યમુદ્ ભાવનું** જીવતું જાગતું જ્વલંત ઉદાહરણ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના સ્વાનુભવજન્ય સહજ વચનોદ્ગારમાં સ્થળે સ્થળે સુજ્ઞ વિવેકીને પ્રત્યક્ષ થાય છે જેમકે—

"રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે, આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું? હાડ માંસ અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સુંઘવું ગમતું, નથી કંઇ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઇ ચાખવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી બોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું, નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઉઠવું ગમતું, નથી સુવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી, એમ છે. ઈત્યાદિ" (જુઓ) **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૧૨૦.

ખરેખરા જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષનો અનન્યમુદ્ભાવ આવી પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલો વર્ત્તે છે, તેનું આ દિગ્દર્શન માત્ર છે. આમ આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં **અન્યમુદ્** નામનો છઠ્ઠો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય સ્થળે આનંદ-મોદ પામવો તે અન્યમુદ્ અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થરૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે. (જુઓ પૃ. ૮૬)

મીમાંસા—

તથા આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં **મીમાંસા** નામનો છઠ્ઠો ગુણ પ્રગટે છે. પાચમી દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નામનો ગુણ પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે મીમાંસા ગુણ ઉપજવો જોઈએ.

કારણ કે જેને સૂક્ષ્મબોધ ઉપજે છે, તે પછી તે બોધનું મીમાંસન કરે છે, તલસ્પર્શી સદ્વિચારણા કરે છે, અહોનિશ ઊહાપોહ કરે છે, નિત્ય મનન-નિદિધ્યાસન કરે છે, નિરંતર તત્ત્વચિંતન કરે છે. જેમ કોઈ ખોરાક ખાય તે બરાબર રસપૂર્વક ચાવે તો હોજરીમાં પાચક રસની બરાબર ઉત્પત્તિ થાય, ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થાય, અને પછી તે રસ લોહીમાં એકરસ થઈ સર્વ અંગને માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે, તેમ સમ્યગ્ બોધરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક બરાબર ચાવવામાં આવે, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ મનન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ ભાવરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય, ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ઉત્તમ પાચનક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિણત રસ આત્માના અંગેઅંગમાં-પ્રદેશેપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે. આ દૃષ્ટાંતથી મીમાંસાનો પરમાર્થ સમજાય છે.

એટલે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, તેના ભાગ, નય, પ્રમાણ, સત્ સ્વરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રિપદી, સપ્તભંગી, આત્મા, કર્મ, યોગ આદિ દ્રવ્યાનુયોગાંતર્ગત સૂક્ષ્મ વિષયોની તલસ્પર્શિની અવગાહના કરે છે; સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું અસ્તિપણું છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું નાસ્તિપણું છે, એવું ઊંડું ગંભીર તત્ત્વચિંતન કરે છે. આ દ્રવ્યાનુયોગના પરમ રહસ્યભૂત-કળશરૂપ પરમ આત્મતત્ત્વનું-ભગવાન્ સમયસારનું અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના સહજ સ્વરૂપનું પરિશીલન કરી, તેને આત્મસ્વભાવભૂત કરી મૂકે છે.

"ગુણ પર્યાય અનંતતા રે, વળી ય સ્વભાવ અગાહો રે;
નય ગમ ભાગ નિક્ષેપના રે, હેયોપાદેય પ્રવાહો રે....કુંથુ જિનેસરુ!
નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ,
અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા રે, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે... કુંથુ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આવી સૂક્ષ્મ મીમાંસા-તત્ત્વવિચારણા હિતોદયવાળી હોય છે, આથી હિતોદય-સર્વ પ્રકારના આત્મકલ્યાણની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદય એટલે ચઢતી કળા. જેમ સૂર્યનો ઉદય થઈ તે ઉત્તરોત્તર વધતી તેજસ્વિતાને પામી મધ્યાહ્ને પૂર્ણપણે પ્રતપે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ સૂર્યનો ઉદય થઈ, ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાને પામી, પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ મધ્યાહ્નને પામે છે. અથવા જેમ બીજનો ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણિમાએ પૂર્ણસ્વરૂપને પામે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પર્યાપ્તિ પામે છે. સહસ્રદલ કમલકલિકા જેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસને પામી, પૂર્ણપણે ખીલી ઊઠે છે, તેમ અત્ર હિતોદયરૂપ સહસ્રદલ કમલ સાનુબંધ વિકાસને પામી પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીલી નીકળે છે. નવે નિધાન અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ કિંકર થઈને જ્ઞાનીપુરુષને અનુસરે છે, પણ અવધૂત નિરપેક્ષ જ્ઞાની તો તેની સામું પણ

ધર્મનો મહિમા કોઇ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અત્રે '**ધર્મ**' એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો **આત્મધર્મ** સમજવો. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ '**જિન**' અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે; અને એવા તે જિનનો અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે. તે કર્મને જે કાટે-કાપે તે જિનવચન છે આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઇ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાબાધિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનું નામ '**ધર્મ**' છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો **વસ્તુ ધર્મ** છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્ત્તવું, તેમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. '**वत्थुसहावो धम्मो**' **વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ.** આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગત્‌ને ભાન નથી. '**ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે**' આખું જગત 'ધર્મ' 'ધર્મ' કરતું ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખબર નથી નહિં તો આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ ગ્રહ્યા પછી કોઇ કર્મ બાંધે જ નહિં,-એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા **આનંદઘનજી** ગાઇ ગયા છે.

કસ્તૂરી મૃગનું દૃષ્ટાંત

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જોતા નથી! આ તો તેઓ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમાં જ કસ્તૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે તેનું ભાન નથી. એટલે તે બિચારો તેની શોધમાં બ્હાર ચોતરફ ભમ્યા કરે છે! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઇ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને ઢૂંઢવા માટે ચારેકોર ફાંફા નાંખી નકામા હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેદ ધરે છે. પોતાના મુખની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઇને, તેઓ તેની શોધમાં બ્હાર નીકળી પડે છે!! (જુઓ પૃ. ૪૮૦)

"પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.
....શ્રી **સીમંધર** સાહેબ સાંભળો "—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

પાછું વાળીને જોતા નથી, તેની તમા પણ કરતા નથી! એવો પરમ અદ્ભુત ગુણવૈરાગ્ય જ્ઞાની પુરુષને હોય છે!

"તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઇ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઇ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય; તથાપિ તે પ્રભાવ જોગને વિષે વર્ત્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઇ કર્ત્તવ્ય નથી, એમ તો છે, અને જો તેને તે પ્રભાવજોગને વિષે કંઇ કર્ત્તવ્ય ભાસે છે તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપનાં અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્ત્તે છે, એમ જાણીએ છીયે."

"બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૩૭, ૩૬૯.

આ જ અર્થ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે—

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धितः।
प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥ १६३ ॥

આમાં ધર્મમાહાત્મ્યથી, હોય વિશુદ્ધાચાર;
તેથી હોય પ્રિય પ્રાણિને, ધર્મ એકમન ધાર. ૧૬૩

અર્થ:—અને આ જ દૃષ્ટિમા ધર્મના માહાત્મ્યથકી સમ્યક્ આચારની વિશુદ્ધિને લીધે, યોગી પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, તથા ધર્મમા એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

વિવેચન

આ કાંતા દૃષ્ટિમા જ નિયમે કરીને ધર્મના માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે; અને તેથી કરીનેજ અત્રે સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ પ્રાણીઓને આપોઆપ પ્રિય થઇ પડે છે, તથા તે ધર્મમાં એકાગ્ર ચિત્ત ધરાવે છે

ધર્મનો મર્મ: ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા.

"જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ,
કર્મ કટે સો જિન બચન, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

वृत्ति -अस्यां तु—આ જ કાંતા દૃષ્ટિમા-નિયોગથી, નિયમથી, धर्ममाहात्म्यात्-ધર્મ માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી, समाचारविशुद्धितः-સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિરૂપ હેતુને લીધે, શુ? તો કે-प्रियो भवति भूतानाम्-ભૂતોને-પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, धर्मैकाग्रमनास्तथा-તથા ધર્મમા એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

ધર્મનો મહિમા કોઇ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે અત્રે '**ધર્મ**' એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો **આત્મધર્મ** સમજવો. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ '**જિન**' અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે, અને એવા તે જિનનો અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે તે કર્મને જે કાટે-કાપે તે જિનવચન છે આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાબાધિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનુ નામ '**ધર્મ**' છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો **વસ્તુ ધર્મ** છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્ત્તવું, તેમા સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. '**वत्थुसहावो धम्मो**' **વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ.** આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગત્‌ને ભાન નથી. '**ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે**' આખું જગત 'ધર્મ' 'ધર્મ' કરતુ ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખબર નથી નહિં તો આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ ગ્રહ્યા પછી કોઇ કર્મ બાંધે જ નહિં,-એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા **આનંદઘનજી** ગાઇ ગયા છે.

કસ્તૂરી મૃગનું દૃષ્ટાંત

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જોતા નથી! આ તો તેઓ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમા જ કસ્તૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે તેનું ભાન નથી. એટલે તે બિચારો તેની શોધમાં બ્હાર ચોતરફ ભમ્યા કરે છે! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઈ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને ઢૂંઢવા માટે ચારેકોર ઝાવા નાખી નકામા હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેદ ધરે છે. પોતાના મુખની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઈને, તેઓ તેની શોધમાં બ્હાર નીકળી પડે છે!! (જુઓ પૃ. ૪૮૦)

"પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.
....શ્રી **સીમંધર** સાહેબ સાંભળો "—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામા જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી. જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઈ, તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાયઅભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, **આત્મશુદ્ધિ** એ જ **ધર્મ** છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ હોય તો તેમાં રાતી ઝાંઈ-છાયા પડે છે, કાળું ફૂલ હોય તો કાળી ઝાંઈ પડે છે. આમ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે, તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે તે ઉપાધિ દૂર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયંસ્થિત છે જ, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે. અને તેવુ નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે

સ્ફટિક દૃષ્ટાંતઃ નિરુપાધિપણું તે ધર્મ

"જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશીઓ, પ્રબળ કષાય અભાવ....શ્રી સીમંધર.
જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડું, શ્યામ ફૂલથી રે શ્યામ;
પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને, રાગ દ્વેષ પરિણામ...શ્રી સીમંધર.
ધર્મ ન કહીએ રે નિશ્ચે તેહને, જેહ વિભાવ વડ વ્યાધિ;
પહેલે અંગે રે એણી પેરે ભાખિયું, કરમે હોયે ઉપાધિ....શ્રી સીમંધર.
જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દૃષ્ટિ રે ગુણઠાણાથકી, જાવ લહે શિવશર્મ....શ્રી સીમંધર.

—શ્રી યશોવિજયજી.

જેમ જેમ પરપરિણતિ ત્યજાતી જાય છે અને આત્મપરિણતિ ભજાતી જાય છે, તેમ તેમ આ શુદ્ધ આત્મધર્મ ઉન્મીલન પામતો જાય છે-વિકસતો જાય છે, યાવત્ મોક્ષમાં શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ એ જ ધર્મ છે. જેમ જેમ કર્મ-ઉપાધિ ટળે છે, તેમ તેમ ધર્મ-સમાધિ પ્રગટે છે; કારણ કે વિભાવપરિણતિરૂપ ઉપાધિ તે કર્મ છે અને સ્વભાવપરિણતિરૂપ સમાધિ તે ધર્મ છે. આમ ધર્મની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. ધર્મના દ્રવ્ય

વિભાવ તે કર્મઃ સ્વભાવ તે ધર્મ

ધર્મ આદિ બીજા પ્રકારો પણ આ ઉક્ત **ભાવધર્મની–આત્મધર્મની** ઉત્પત્તિમાં–સિદ્ધિમાં જેટલે જેટલે અંશે કારણભૂત થાય તેટલે તેટલે અંશે જ તેની સફળતા છે; નહિં તો વસ્તુના સ્વભાવ ધર્મની સિદ્ધિ વિના નિષ્ફળતા છે. મહામુનીશ્વર **શ્રી દેવચંદ્રજીએ** કહ્યું છે તેમ '**ભાવ વિના સહુ આલ.**'

આવો આ આત્મનિર્મલતારૂપ સ્વભાવ–ધર્મ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને અત્યંત આવિર્ભૂત થયો હોય છે, અત્યંત પ્રગટ્યો હોય છે; કારણકે આ દષ્ટિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષ અત્યંત આત્મસ્થિતિમાં સ્થિત હોય છે, પરપરિણતિને ત્યજી આત્મસ્વરૂપને ભજે છે, એવા તે **ધર્મમૂર્ત્તિ** મહાત્મા હોય છે

" धम्मो मंगलमुक्किट्ठं, अहिंसा संजमो तवो ।
देवा वि तं णमंसंति, जस्स धम्मे सया मणो ॥ "—શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર.

ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા

આ ઉક્ત આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. ચિંતામણિ, કામકુંભ, કલ્પવૃક્ષ* આદિનો મહિમા તેની પાસે તુચ્છ છે. આ ધર્મ જ્યારે ખરેખરા સ્વરૂપમા આત્મામાં પ્રગટે છે, ત્યારે સર્વ લબ્ધિ-સિદ્ધિ, સર્વ વિભૂતિ તેની પાસે દાસી થઈને કર જોડી ઊભી રહે છે છતાં આ આત્મનિમગ્ન અવધૂત મહાત્મા તેની પરવાહ પણ કરતા નથી ! તેની સામું જોવાની પણ તકલીફ લેતા નથી ! ખરેખર ! ધર્મમાં જેનું મન સદા લીન હોય છે, એવા મહાત્મા યોગીને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. કારણ કે **અહિંસા, સંયમ** અને **તપ** એ ધર્મના પ્રકાર છે; અને તેની આ મહાત્માએ અત્યંત સિદ્ધિ કરી હોય છે પરભાવ-વિભાવ પરિણતિથી તે આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસા થવા દેતા નથી, અને સ્વસ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિતિ કરે છે, તેથી તે અત્યંત **અહિંસક** હોય છે. આત્માને તે સ્વસ્વરૂપમાં જ સંયમી રાખે છે–દાબી રાખે છે, બ્હાર પરવસ્તુમાં જવા દેતા નથી, તેથી તે પૂરા **સંયમી** હોય છે આમ પરભાવમાં નહિં જવારૂપ અહિંસનથી, અને સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ સંયમનથી સમર્થ આત્મવીર્યનો સંચય થાય છે, અને તેથી આ યોગી પુરુષ સ્વસ્વરૂપના પરમ તેજથી પ્રતપે છે, પરમ **તપોધન** હોય છે. આવા **અહિંસક, સંયમી** અને **તપસ્વી** સાચા સંત સત્પુરુષને દેવો પણ નમસ્કાર કરે એમાં શી નવાઇ ?

---

* " धर्मः श्रीवशमंत्र एष परमो धर्मश्च कल्पद्रुमो,
धर्मः कामगवीप्सितप्रदमणिर्धर्मः परं दैवतम् ।
धर्मः सौख्यपरंपरामृतनदीसंभूतिसत्पर्वतो,
धर्मो भ्रातरुपास्यतां किमपरैः क्षुद्रैरसत्कल्पनैः "—શ્રી પદ્મનંદિપંચવિંશતિ॥

સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-

અને આવા શુદ્ધ ધર્મની સિદ્ધિના મહિમાથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની યથોક્ત વિશુદ્ધિ થાય છે. એટલે (૧) '**જ્ઞાનચરણાર્થે**+ આ યોગી પુરુષ સ્વાધ્યાય કાલ અવલોકે છે, અનેક પ્રકારે વિનય પ્રપંચે છે, દુર્દ્ધર ઉપધાન વિધિપૂર્વક આદરે છે, સારી પેઠે બહુમાન વિસ્તારે છે, નિહ્નવ દોષાપત્તિ અત્યંત નિવારે છે, અર્થ-વ્યંજન અને તદુભય શુદ્ધિમાં નિતાંત સાવધાન રહે છે. (૨) **દર્શનચરણાર્થે** પ્રશમરસનિમગ્ન, દૃઢ સંવેગરંગી, પરમ વૈરાગ્યસંપન્ન, અનુકંપાપરાયણ અને આસ્તિકયવંત એવા તેઓ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા અને મૂઢદૃષ્ટિતાને ઊઠતાં વેંત જ દાબી દેવા માટે નિત્ય બદ્ધપરિકર-કેડ બાંધીને તૈયાર રહે છે; અને ઉપબૃંહણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, તથા પ્રભાવનાને ભાવતાં વારંવાર ઉત્સાહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. (૩) **ચારિત્રચરણાર્થે** હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી સમસ્ત વિરતિરૂપ પંચ મહાવ્રતોમાં તેઓ તન્નિષ્ઠવૃત્તિવાળા હોય છે, સમ્યગ્ યોગનિગ્રહરૂપ લક્ષણવાળી ગુપ્તિઓમાં અત્યંત ઉદ્યોગી હોય છે; ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહે છે. (૪) **તપ આચરણાર્થે** તેઓ અનશન, અવમોદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ અને વિવિક્ત શય્યાસનમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્સાહ ધરાવે છે; પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનપરિકરથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને અંકુશમાં લાવે છે. (૫) **વીર્યાચરણાર્થે** તેઓ કર્મકાંડમાં સર્વશક્તિથી વ્યાપૃત થાય છે.'-આમ કંઈ પણ અતિચાર દોષ ન લાગે એમ તેઓ પંચાચારનું આદર્શ પરિપાલન કરે છે. આવું તેઓનું **નિરતિચાર ભાવ અનુષ્ઠાન**, સત્ક્રિયાચરણ હોય છે

"માર્ગાભિમુખ થયેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને એ આચરણો પરમ કલ્યાણના હેતુરૂપ છે. માટે તેઓએ તે અવશ્ય આચરવાં ઘટે છે, આચરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કરવો ઘટે છે, અભ્યાસે કરી વિશુદ્ધ આચરણ થશે. અહો! કેવા અનુપમ આચાર!" (આ પંચાચારનું હૃદયંગમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજવા માટે જુઓ)—શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદકૃત

જ્ઞાનધર્મ-પંચાચાર.

જ્ઞાનને અનુસરતી-અનુકૂળ જે સત્ ક્રિયા તેનું નામ '**અનુષ્ઠાન**' છે. એટલે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને જે આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ-છાજે એવી આત્માનું ચરણરૂપ **ભાવક્રિયા** કરવાનો-સચ્ચારિત્ર પાળવાનો આ યોગી સત્પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પુરુષાર્થ કરે છે. આ સાચા સાધુપુરુષના વંદનાદિ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ ભાવવાળા હોય છે

+ "ज्ञानचरणाय स्वाध्यायकालमवलोकयन्तो, बहुधा विनयं प्रपञ्चयन्तो"-(ઇત્યાદિ આધારરૂપ પરમસુંદર વર્ણન માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાસ્તિકાય ટીકા. ગા. ૧૭૨.

એટલે જ આ દૃષ્ટિવાળા પરમ ભાવિતાત્મા યોગીપુરુષનું સમસ્ત આચરણ–ચારિત્ર નિરતિચાર, શુદ્ધ ઉપયોગને અનુસરનારૂં, વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી યુક્ત, વિનિયોગપ્રધાન અને ગભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે (જુઓ પૃ. ૭૨, તથા પૃ. ૨૫ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** ' અપૂર્વ અવસર ' વાળું અપૂર્વ કાવ્ય)

' તે અણગારx ભગવંતો ઇર્યાસમિત, ભાષાસમિત, એષણાસમિત, આદાનભંડમાત્ર નિક્ષેપણા સમિત, પારિષ્ઠાપનિકા સમિત, મનસમિત, વચનસમિત, કાયસમિત, મનગુપ્ત, વચનગુપ્ત, કાયગુપ્ત, ગુપ્ત, ગુપ્તેન્દ્રિય, ગુપ્ત બ્રહ્મચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલોભ, શાંત, પ્રશાંત, ઉપશાંત, પરિનિર્વૃત, અનાશ્રવ, અગ્રંથ, છિન્નશ્રોત, નિરુપલેપ, કાંસ્યપાત્ર જેવા મુક્તાજલ, શંખ જેવા નિરંજન, જીવ જેવા અપ્રતિહતગતિ, ગગનતલ જેવા નિરાલંબન, વાયુ જેવા અપ્રતિબંધ, શારદજલ જેવા શુદ્ધહૃદય, પુષ્કરપત્ર જેવા નિરુપલેપ, કૂર્મ જેવા ગુપ્તેન્દ્રિય, વિહગ જેવા વિપ્રમુક્ત, ગેંડાના શીંગડા જેવા એકજાત, ભારંડપક્ષી જેવા અપ્રમત્ત, કુંજર જેવા શોંડીર, વૃષભ જેવા સ્થિર, સિંહ જેવા દુર્ધર્ષ, મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્યલેશ્યાવંત, સૂર્ય જેવા દિપ્તતેજ, જાત્ય સુવર્ણ જેવા જાતરૂપ, વસુધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિષહ, સુહુત હુતાશન જેવા તેજથી જ્વલંત હોય છે. તે ભગવંતોને ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ હોતો નથી. '

અને આવી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિને લીધે આવો શુદ્ધોપયોગમય નિર્ગ્રંથ શ્રમણ આપોઆપ જનતાને પ્રિય થઇ પડે છે આ સ્વયંભૂ (spontaneous) પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે તેને કાંઇ બોલવુ પડતું નથી, કે બીજો કોઇ કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. માત્ર આ નિર્ગ્રંથ મહાત્માનું સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ એવું શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ પવિત્ર ચારિત્ર જ જાણે લોકોને પોકારીને બોધ આપી આકર્ષે છે! સેંકડો વાચાલોની વાણી જે બોધી નથી શકતી, તે એક જ્ઞાની મુનિનું મૌન બોધે છે। પુસ્તક પંડિતોના વાગ્જાલરૂપ હજારો ઉપદેશો કે વાચસ્પતિઓના લાખો વ્યાખ્યાનો જે બોધ નથી આપી શકતા, તેનાથી અનંતગણો સમર્થ બોધ એક સાચા સત્પુરુષનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમય નિર્મલ આત્મચારિત્ર મૂક વાણીથી આપે છે! અને તેથી તેના પ્રત્યે લોકોનો નૈસર્ગિક પ્રેમ પ્રવાહ પ્રવહે છે.

ધર્મમાં એકાગ્ર મન–

અને આવા શુદ્ધ આચારસંપન્ન, ધર્મમૂર્તિ, પરમાર્થના અવતાર સમા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું ચિત્ત સદાય ધર્મમાં એકાગ્ર જ હોય, એમા પૂછવું જ શું ? ધર્મ તો

x ' से जहा णामए अणगारा भगवंतो इरियासमिया भासासमिया । ' ४. (જુઓ નિર્ગ્રંથચર્યાના આ પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન માટે શ્રી સૂત્રકૃતાંગ, દ્વિ. શ્રુ. સ્કં. સૂત્ર. ૭૦)

એના પ્રાણરૂપ જ હોય છે, જીવનરૂપ જ થઈ પડે છે, એવો અસ્થિ–મજ્જા પર્યંત અવિહડ-પાકો ધર્મરંગ તેમને લાગ્યો હોય છે. આનું જ્વલંત ઉદાહરણ આ રહ્યું—

"ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઊભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર (?) છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. અને તે મનુષ્ય દેહે પરમાત્મા છે. એ દશાને શું આપણે નથી ઇચ્છતા?"—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૧૧૭.

આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મ-ધારણામાં આવો પરમ દૃઢ ધીર હોય છે, તે તેની અત્યાર સુધીની દીર્ઘ યોગસાધનાનું ફળ છે. કારણ કે આપણે પૂર્વે આગલી દૃષ્ટિઓમાં પ્રાપ્ત થતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં જોયું તેમ, તેણે પ્રથમ તો મૈત્રી આદિ ભાવનાઓવડે ચિત્તપરિકર્મથી–ચિત્તસુધારણાથી પોતાના અંતઃકરણને વાસિત કર્યું; પછી **યમ-નિયમનો** સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો; આસનનો જય કર્યો–દેહાધ્યાસ છોડી આત્મભાવમાં **આસન** જમાવ્યું; પ્રાણવિક્ષેપને પરિહર્યો–આત્મભાવની સ્થિરતારૂપ **ભાવ પ્રાણાયામ** સાધ્યો; ઇંદ્રિય ગ્રામને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ **પ્રત્યાહાર** કરી કાયાને ઋજુ કરી–સીધી કરી; રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોનો જય કર્યો, સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસમાં અત્યંત પ્રવેશ કર્યો; અને નાભિચક્ર–નાસાગ્ર આદિ દેશમાં ચિત્તનો બંધ કર્યો,–વિષયાન્તર પરિહારથી અર્થાત્ બીજો બધો વિષય છોડી દઈ ચિત્તના સ્થિરીકરણરૂપ **ધારણા** કરી.–આવો ધારણામાં સુસ્થિત–સમ્યક્પણે વ્યવસ્થિત મહાયોગી શ્રીમદ્ સત્પુરુષ જગજ્જનને પ્રિય કેમ ન હોય? તથા ધર્મમાં એકાગ્રમના કેમ ન હોય?× એ જ કહે છે—

દીર્ઘ યોગ-સાધનાનું ફળ

श्रुतधर्मे मनो नित्यं कायस्त्वस्यान्यचेष्टिते ।
अतस्त्वाक्षेपकज्ञानान्न भोगा भवहेतवः ॥ १६४ ॥

વૃત્તિઃ—**श्रुतधर्मे**-શ્રુતધર્મમાં, આગમમાં, **मनो नित्यं**-મન નિત્ય હોય છે,-તેની ભાવનાની ઉપપત્તિને લીધે. **कायस्तु**-કાય જ, **अस्य**-આ અધિકૃત દૃષ્ટિવંતની, **अन्यचेष्टिते**-અન્ય ચેષ્ટિતમાં, સામાન્ય એવા બીજા કાર્યમાં. **अतस्तु**-આ જ કારણથી, **आक्षेपकज्ञानात्**-હેતુભૂત એવા સમગ્ર આક્ષેપક જ્ઞાનથકી, **भोगाः**-ભોગો, ઇંદ્રિયાર્થ સંબંધો, **भवहेतवः**-સંસારહેતુઓ, **न**-નથી હોતા.

× "देशबन्धो हि चित्तस्य धारणा तत्र सुस्थितः ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥"
—(આધાર માટે જુઓ) શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૬

શ્રુતધર્મે મન તસ સદા, અન્ય કાર્ય તન યોગ;
એથી આક્ષેપક જ્ઞાનથી, ભવહેતુ નહિં ભોગ. ૧૬૪

અર્થ:—એનું મન નિત્યે શ્રુતધર્મમાં હોય છે, કાય જ અન્ય કાર્યમાં હોય છે; આથી કરીને જ આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને ભોગો ભવહેતુ થતા નથી.

વિવેચન

આ પ્રસ્તુત દૃષ્ટિવાળા યોગીનું મન શ્રુતધર્મની દૃઢ ભાવનાને લીધે શ્રુતધર્મમ આગમમાં હોય છે, અને એની કાયા જ સામાન્ય એવા અન્ય કાર્યમાં હોય છે. આ કારણથી **આક્ષેપક જ્ઞાનને** લીધે ભોગો એને ભવહેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષને આત્મધર્મની એવી દૃઢ ભાવ ઉપજી હોય છે, કે તેનું મન શ્રીમદ્ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પાસેથી શ્રવણ કરેલા શ્રુતધર્મમા-આગમમા નિરંતર લીન રહે છે. ભલે તેનું શરીર સંસા

આક્ષેપક જ્ઞાન

સંબંધી બીજા સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય, પણ તેનું ચિત્ત તો આજ્ઞારૂપ શ્રુતધર્મમા જ ચોટેલું હોય છે આ ધર્મનુ તેને કોઈ એ અજબ આકર્ષણ-આક્ષેપણ હોય છે, કે ગમે તે કાર્ય કરતાં પણ તેના ચિત્તનો પોતા ભણી આક્ષેપ-આકર્ષણ કરે છે. લોહચુંબક જેમ લોઢાને ખેંચી રાખે છે, તેમ શ્રુતધ પ્રત્યે આવું સહજ સ્વભાવે આક્ષેપનારૂં-આકર્ષનારૂં-ખેંચી રાખનારૂં જ્ઞાન **આક્ષેપ જ્ઞાન** કહેવાય છે. અને તેવું સહજ સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવનારા આ જ્ઞાની પુરુ '**જ્ઞાનાક્ષેપકવંત**' કહેવાય છે અત્રે આ લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત ઘટે છે: મહિલાનું અર્થા પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન ઘર સંબંધી બીજાં બધા કામ કરતાં પણ પોતાના પ્રિયતમમાં જ લગ થયેલું હોય છે. તેમ **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત** જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ સંસાર સંબંધી અન કાર્ય કરતાં છતા, કે ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ નિરંતર શ્રુતધર્મમાં જ લીન હોય છે,આસક્ત હોય છે. આ મહામુમુક્ષુનું **મન મોક્ષમાં અને ખોળીઉં સંસારમાં**—એવી સ્થિતિ હોય છે

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશેલો પરમાર્થ.

"મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરંત રે;
તિમ શ્રુત ધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે....ધન૦"—શ્રી યો૦ દ૦ સજ્ઝાય ૬-૬

આ વચન ઉપર **સૂક્ષ્મ મીમાંસન** કરતા પ્રખર તત્ત્વવેત્તા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પરમ મનનીય વિવેચન કર્યું છે કે-"ઘર સંબંધી બીજા સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિવ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભર્તારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમા રહી સમસ્ત કાર્ય પ્રસગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશ ધર્મ તેને વિષે લીનપણે

વર્ત્તે છે. સમસ્ત સંસારને વિષે સ્ત્રી પુરુષના સ્નેહને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ પુરુષ પ્રત્યેનો સ્ત્રીનો પ્રેમ એ કોઇ પ્રકારે પણ તેથી વિશેષ પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. અને એમાં પણ પતિવ્રતા એવી સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ તે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન એવો ગણવામાં આવ્યો છે. તે સ્નેહ એવો પ્રધાન-પ્રધાન શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે? ત્યારે જેણે સિદ્ધાંત બળવાનપણે દર્શાવવા તે દૃષ્ટાંતને ગ્રહણ કર્યું છે, એવો સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે તે સ્નેહને એટલા માટે. અમે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન ગણીએ છીએ, કે બીજાં બધાં ઘર સબંધી (અને બીજાં પણ) કામ કરતાં છતાં, તે પતિવ્રતા એવી મહિલાનુ ચિત્ત પતિને વિષે જ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે વર્ત્તે છે, એટલા માટે. પણ સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે એ સ્નેહનું કારણ તો સંસારપ્રત્યયી છે, અને અત્ર તો તે અસંસારપ્રત્યયી કરવાને અર્થે કહેવું છે; માટે તે સ્નેહ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે, જ્યાં કરવા યોગ્ય છે, જ્યાં તે સ્નેહ અસંસાર પરિણામને પામે છે તે કહીએ છીએ તે સ્નેહ તો પતિવૃત્તારૂપ એવા મુમુક્ષુએ જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે તે જ પ્રકારે કરવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રત્યે તે પ્રકારે જે જીવ વર્ત્તે છે, ત્યારે 'કાંતા' એવા નામની સમકિત સંબંધી જે દૃષ્ટિ તેને વિષે તે જીવ સ્થિત છે, એમ જાણીએ છીએ

એવા અર્થને વિષે પૂરિત એવાં એ બે પદ છે. તે પદ તો ભક્તિપ્રધાન છે. × × × ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્ત્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે, એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાનીપુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અલ્પ પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઇ હોય છે તો તે પણ દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. અલ્પ એવું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન દશા તે અસુગમ એવા અર્થ પ્રત્યે, સ્વચ્છંદાદિ દોષ પ્રત્યે, અથવા પદાર્થ સંબંધી ભ્રાંતિ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણું કરીને એમ હોય છે. તેમા પણ આ કાળને વિષે તો ઘણા કાળ સુધી જીવનપર્યંત પણ જીવે ભક્તિપ્રધાન દશા આરાધવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ કર્યો જણાય છે. (અમને એમ લાગે છે, અને એમ જ છે)."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૩૨૦

વળી 'તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે' એ પદ પર પુનઃ પરમ પરમાર્થમય તલસ્પર્શી વિવેચન કરતાં તેઓશ્રી—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** પ્રકાશે છે કે—"વિક્ષેપ રહિત એવું જેનું વિચારજ્ઞાન થયું છે, એવો જ્ઞાનાક્ષેપકવંત આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય, તે જ્ઞાની મુખેથી શ્રવણ થયો છે એવો જે આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્મ તેને વિષે નિશ્ચળ પરિણામે મનને ધારણ કરે, એ સામાન્ય ભાવ ઉપરનાં પદોનો છે અત્યંત સમર્થ એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જીવના પરિણામમાં તે સિદ્ધાંત સ્થિત થવાને અર્થે સમર્થ એવું દૃષ્ટાંત ઘટે છે, એમ જાણી ગ્રંથકર્ત્તા તે સ્થળે જગતમાં, સંસારમાં પ્રાયે મુખ્ય એવો જે પુરુષ પ્રત્યેનો કલેશાદિ ભાવ રહિત એવો કામ્ય પ્રેમ સ્ત્રીનો, તે જ પ્રેમ

સત્પુરુષથી શ્રવણ થયો હોય જે ધર્મ તેને વિષે પરિણમિત કરવા કહે છે તે સત્પુરુષદ્વારા શ્રવણ પ્રાપ્ત થયો છે જે ધર્મ તેમાં સર્વ બીજા જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે, તેથી ઉદાસીન થઇ એક લક્ષપણે, એક ધ્યાનપણે, એક લયપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે સર્વ વૃત્તિમાં રહેલો જે કામ્ય પ્રેમ તે મટાડી, શ્રુતધર્મરૂપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; એ કામ્ય પ્રેમથી અનંતગુણવિશિષ્ટ એવો શ્રુત પ્રત્યે પ્રેમ કરવો ઘટે છે, તથાપિ દૃષ્ટાંત પરિસીમા કરી શકયું નથી, જેથી દૃષ્ટાંતની પરિસીમા જ્યાં થઇ ત્યાંસુધીનો પ્રેમ કહ્યો છે, સિદ્ધાંત ત્યા પરિસીમાપણાને પમાડ્યો નથી. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૧

. અત્રે બીજા લોકપ્રસિદ્ધ **દૃષ્ટાંત** પણ ઘટે છે. જેમકે–ગાય વનમાં ચારો ચરવા જાય છે, ચારે દિશામાં ફરે છે, પણ તેનું મન તો પોતાના પરમ પ્રિય વત્સ–વાછડામાં જ હોય છે. ચાર પાંચ સાહેલીઓ હળીમળીને પાણી ભરવા જાય છે, તે પાણીનું બેડું માથા પર મૂકીને ઝપાટાબંધ રુવાબભેર ચાલે છે, વાતો કરતી જાય છે, તાલી દીએ છે ને ખડખડાટ હસે પણ છે, પણ તેની નજર તો 'ગગુરિઆમાંય'–તેની ગાગરમાં જ હોય છે તેમ પરભાવના વિક્ષેપથી રહિત એવા **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત** જ્ઞાનીનું મન પણ સંસાર સંબંધી અન્ય કાર્ય કરતાં થકાં પણ સદાય શ્રુતધર્મના જ ધ્યાનમાં લીન હોય છે

"જિન ચરને ચિત્ત લાવ, વૈસે જિન ચરને ચિત્ત લાવ,
ચારો ચરનકે કારણે રે, ગૌઆ બનમેં જાય,
ચારો ચરે ફિરે ચિહું દિશિ, વાંકી નજર બછુરિઆ માંહ્ય....વૈસે જિન૦

ચાર પાંચ સાહેલિઆં મિલી, હિલમિલ પાની જાય;
તાલી દીએ ખડખડ હસે, વાકી નજર ગગુરિઆ માહ્ય....વૈસે૦ "—શ્રી આનંદઘનજી.

"નિશદિન સુતાં જાગતાં, હઇડાથી ન રહે દૂર રે;
જબ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદપૂર રે. "—શ્રી યશોવિજયજી.

'ભોગ નહિં ભવહેત'

અને આવા સહજ સ્વભાવભૂત **આક્ષેપક જ્ઞાનના** પ્રભાવને લીધે જ આ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને ભોગો પણ ભવહેતુ થતા નથી–સંસારકારણ [illegible] નથી! જે સાંસારિક ભોગો બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનને સંસારહેતુ હોય છે, તે ભોગો પણ આ દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષને સંસારકારણ થતા નથી. એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક પણ પરમ સત્ય [illegible] છે. આનો હેતુ એમ છે કે–સામાન્ય સંસારી અજ્ઞાની જીવને વિષયોનું [illegible] આકર્ષણ હોય છે, અને આ જ્ઞાની પુરુષને તો નિરંતર [illegible] જ આક્ષેપણ–[illegible] હોય છે. અજ્ઞાની જીવ સદાય વિષયાર્ત્ત હોઇ, [illegible] ઝંખતો રહી [illegible] ઇચ્છે છે ને તે પ્રત્યે દોડે છે. અને જ્ઞાની [illegible]

ધર્મનેજ–આજ્ઞાપ્રધાન સ્વભાવ ધર્મને જ ઇચ્છે છે, એ વિષયને નહિં ઇચ્છતાં તેથી દૂર ભાગે છે, છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી ભોગવવા પડે તો અલોલુપપણે–અનાસક્ત ભાવે ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે. જ્યારે અજ્ઞાની જીવ તો અત્યંત લોલુપપણે–આસક્ત ભાવે ભોગવી પુનઃ બંધાય છે. આમ જ્ઞાની–અજ્ઞાનીની વૃત્તિમાં ને દૃષ્ટિબિન્દુમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. એટલે જ ભોગને નિરંતર ઇચ્છતો એવો અજ્ઞાની ભોગ નહિં ભોગવતાં છતાં બંધાય છે! અને ભોગને અનિચ્છતો એવો જ્ઞાની આવી પડેલ ભોગ ભોગવતા છતાં બંધાતો નથી! એ આશ્ચર્યકારક ઘટના સત્ય બને છે. (જુઓ પૃ. ૫૦૨–૫૦૪).

કારણ કે **યંત્રની પૂતળીઓ જેમ** દોરીસંચારથી નાચે છે, તેમ નિરિચ્છ એવા જ્ઞાની પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ પૂર્વ પ્રારબ્ધના સૂત્રસંચારથી જ ચાલે છે એટલે તે ક્વચિત પૂર્વ **પ્રારબ્ધોદય** પ્રમાણે સાંસારિક ભોગાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કરે, તોપણ જલકમલવત્ **નિર્લેપ** એવા તે જ્ઞાનીનું ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ લીન રહે છે. સંસારમાં રહેલા જ્ઞાની પુરુષ જાણે યોગમાયા પ્રકટ કરતા હોય, એમ જણાય છે! અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણાથી આમાં પણ દૂષણ નથી. આમ લોકવર્તી જ્ઞાની યોગી પુરુષ ક્વચિત્ અપવાદવિશેષે સંસારમાં–ગૃહવાસાદિમાં રહ્યા છતાં, સાસારિક ભોગાદિ ભોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી, અને અજ્ઞાની નહિં ભોગવતાં છતાં પણ બધાય છે! એ વિલક્ષણ વાત **આક્ષેપક જ્ઞાનનો** મહાપ્રભાવ **સૂચવે છે** ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ જ્ઞાની બંધાતા નથી, તેનું કારણ તેમનામાં આસક્તિનો–સ્નેહનો અભાવ એ છે જેમ રેણુમહુલ× વ્યાયામશાળામાં કોઇ સ્નેહાભ્યાસક્ત–તેલ ચોપડેલો મનુષ્ય વ્યાયામ કરે તો તેને રજ ચોટે છે; પણ સ્નેહાભ્યક્ત ન હોય–તેલ ચોપડેલ ન હોય, તેને સ્નેહરૂપ-તેલરૂપ ચીકાશના અભાવે રેણુ ચોંટતી નથી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્નેહરૂપ, આસક્તિરૂપ, રાગરૂપ ચીકાશને લીધે કર્મપરમાણુરૂપ રજ ચોંટે છે, પણ નિઃસ્નેહ-વીતરાગ–**અનાસક્ત** એવા ' કોરા ધાકોડ ' જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સ્નેહરૂપ–આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે કર્મરજ વળગી શકતી નથી આમ સમર્થ એવા જ્ઞાનીની વાત ન્યારી છે, તે જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહી શકવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે, મૂર્ખ અજ્ઞાનીમાં તેનું અનુકરણ કરવાનું ગજું નથી, ને તેમ કરવા જાય તો ખત્તા જ ખાય!

' વિચરે પૂર્વ-પ્રયોગ '

" ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા "—શ્રી આનંદઘનજી

સંસારમાં રહીને પણ સર્વથા નિર્લેપ રહેવાનું આવું મહાપરાક્રમ તો કોઇક વિરલા અપવાદરૂપ અસાધારણ જ્ઞાની જ કરી શકે; આવી બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ

× " एवं सम्मादिठ्ठी वट्टंतो बहुविहेसु जोगेसु, अकरंतो उवओगे रागाइ ण लिप्पइ रयेण ॥ "
(જુઓ) શ્રી સમયસાર-ગા૦ ૨૪૨–૨૪૬.

તો સમર્થ યોગી પુરુષો જ કરી શકે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે રહ્યા છતાં અખંડ આત્મસમાધિ જાળવવી એ કાંઇ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી, પણ 'આભ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું મહાવિકટ છે'–એમ પરમ અધ્યાત્મરસનિમગ્ન સમર્થ મહાયોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** આત્માનુભવથી યથાર્થ જ કહ્યું છે,–જેમના વચનામૃતમાં આ આક્ષેપક જ્ઞાનના ચમત્કાર પદે પદે દગ્ગોચર થાય છે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે પણ એ મહાત્મા જ્ઞાની પુરુષની આત્મસમાધિ કેવી અખંડ હતી, શુદ્ધોપયોગમય આત્મજાગૃતિ કેવી અપૂર્વ હતી, સંસારસંગમાં પણ અસંગતા કેવી અદ્ભુત હતી, તે તેમના આત્માનુભવમય વચનામૃતમાં સ્થળે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતી વિચક્ષણ વિવેકી જનોને સ્વયં પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वान्' એ પાતંજલ યોગભાષ્યનું વચન પણ આવી જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાનીદશાની સાક્ષી પૂરે છે.

'ધાર તરવારની'

આ જ અર્થ દૃષ્ટાંતને આશ્રીને કહે છે—

> **मायाम्भस्तत्त्वतः पश्यन्ननुद्विग्नस्ततो द्रुतम् ।**
> **तन्मध्येन प्रयात्येव यथा व्याघातवर्जितः ॥ १६५ ॥**

> મૃગજલ તત્ત્વથી દેખતો, તે તો વિણ ઉદ્વેગ;
> તે મધ્યે વ્યાઘાત વિણ, જાય જ જેમ સવેગ; ૧૬૫

અર્થ:—માયાજલને તત્ત્વથી દેખતો પુરુષ તેનાથી અનુદ્વિગ્નપણે તેની મધ્યેથી જેમ વ્યાઘાત પામ્યા વિના શીઘ્ર ચાલ્યો જ જાય છે,–

વિવેચન

માયાજલને–મૃગજલને જે તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખે છે, તે તેનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી–ગભરાતો નથી. એટલે તે તો તેની મધ્યેથી ઝપાટાબંધ ચાલ્યો જ જાય છે; અને તેમ કરતા તેને વ્યાઘાત–બાધ ઉપજતો નથી, કારણ કે માયા-જલ તત્ત્વથી વ્યાઘાત–બાધ ઉપજાવવાને અસમર્થ છે. મૃગજલ–ઝાંઝવાનું પાણી એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે–ખોટું છે. એવા માયાજલનું તત્ત્વથી કોઇ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ છે જ નહિ, તે મિથ્યાભાસરૂપ હોઇ ખોટું જ છે, એમ જે જાણે છે, તે તેથી ઉદ્વેગ–ક્ષોભ પામતો નથી, રખેને હું આમાં

'માયા પાણી રે જાણી તેહને'

વૃત્તિઃ—**मायाम्भः**-માયાજલને, **तत्त्वतः पश्यन्**-તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખતો, **अनुद्विग्नस्ततो**-તે માયાજલથી અનુદ્વિગ્ન હોય, **द्रुतम्**-શીઘ્ર, **तन्मध्येन**-તે માયાજલ મધ્યેથી, **प्रयात्येव**-ચાલ્યો જ જાય છે, **यथा**-જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ અર્થે છે, **व्याघातवर्जितः**-વ્યાઘાત પામ્યા વિના,–માયાજલના તત્ત્વથી વ્યાઘાતના અસમર્થપણાને લીધે.

બૂડી જઈશ એમ ડરતો નથી. એટલે તે તો તે માયાજલ મધ્યેથી સોંસરો ઝપાટાબંધ બેધડકપણે ચાલ્યો જતાં આંચકો ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ જાય છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ વ્યાઘાત–બાધારૂપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આલઅવલ આવતી નથી.

"માયા પાણી રે જાણી તેહને, લંઘી જાય અડોલ,
સાચું જાણી રે તે બીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦"
—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય ૬–૮.

भोगान् स्वरूपतः पश्यंस्तथा मायोदकोपमान् ।
भुञ्जानोऽपि ह्यसङ्गः सन् प्रयात्येव परं पदम् ॥ १६६ ॥

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તત્ત્વથી જે દેખેજ;
ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામે જ. ૧૬૬

અર્થ:—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાયજ છે–કારણકે અનભિષ્વંગથી–અનાસક્તિથી પરવશ ભાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇંદ્રિયાર્થ સંબંધોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા–મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ મ[illegible]
મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઇ અસ્તિત્વ નથી, એટલે
વિષય મૃગજલ તેમાં જલબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ખોટો છે; તેના પ્રત્યે
[illegible] .પ્તિની આશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઈકાળે તૃષ
[illegible] વાની [illegible] તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં–તેની મધ્યેથી
[illegible] પણ નથી [illegible] વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે.
કોઈ [illegible] ,–પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

स्वरूपतः पश्यन् સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી
અસાર, भुञ्जानोऽपि–કર્માક્ષિપ્ત–કર્મથી
[illegible] ંગ હોઇ, प्रयात्येव परं पदम्
[illegible]) પરવશ ભાવને લીધે.

કાંઇ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયભોગમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-ખોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાએ-દુરાશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃષ્ણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કર્યા વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉલ્લંઘીને સોંસરા ચાલ્યા જતાં પણ ડૂબાતું નથી. એટલે વિષયોનું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે **અસંગ-અનાસક્ત** જ્ઞાની પુરુષ તેમાં ડૂબતો નથી, પણ અવશ્ય ભોગ્ય કર્મ ક્વચિત્ આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી સોંસરો બેધડકપણે અવિષમ ભાવે પસાર થઇ જાય છે.

જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ

અત્રે ભોગોને 'મિથ્યા' કહ્યા છે, તેનો અર્થ કોઇ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો કરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે 'મિથ્યા' શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં **પરમાર્થથી નિઃસાર** એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કંઈ જલરૂપ સાર નથી, અને તેની પાછળ દોડવાથી કાંઇ વળતું નથી; તેમ અનાત્મસ્વરૂપ ભોગોમા કઇ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અનુધાવનથી-દોડવાથી આત્માનું કાંઈ વળતું નથી. અથવા 'મિથ્યા' એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસત્‌પણું નહિં, પણ ખોટાપણારૂપ અસત્‌પણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ ભોગ **અસત્** અર્થાત્ ખોટા છે, વિપર્યાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-ખોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદ્વેષજન્ય ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ મુંઝાય છે ને બંધાય છે પણ **અમોહસ્વરૂપ** એવા વીતરાગ **જ્ઞાની** પુરુષ તો તેમા આત્મબુદ્ધિ નહિં કરતાં, ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવનાનો ત્યાગ કરી મુંઝાતા નથી ને બંધાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને ખોટા જાણે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ ક્વચિત્ પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આક્ષિપ્ત-ખેંચાઇને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ **અસંગ** હોઇ, પરમપદને પામે જ છે. સાચા જ્ઞાની પુરુષ ભોગપંકની મધ્યે પણ કદી ખરડાતા નથી-લેપાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી અસ્પર્શ્ય એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આનું નામ જ **ગીતા**માં કહેલો **અનાસક્ત યોગ** છે.

"ભોગ પંક ત્યજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા
ધન્ય તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે "—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે **અનાસક્તિ**-અસંગ ભાવ રાખી શકે છે, તેનું કારણ એમ છે કે-તે સાચા અંતરાત્માથી નિશ્ચય જાણે છે અને નિરંતર ભાવે છે કે-આ

બૂડી જઈશ એમ ડરતો નથી. એટલે તે તો તે માયાજલ મધ્યેથી સોંસરો ઝપાટાબંધ બેધડકપણે ચાલ્યો જતાં આંચકો ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ જાય છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ વ્યાઘાત–બાધારૂપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આલઅવલ આવતી નથી.

"માયા પાણી રે જાણી તેહને, લંઘી જાય અડોલ;
સાચું જાણી રે તે બીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦"

—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય ૬–૮

भोगान् स्वरूपतः पश्यंस्तथा मायोदकोपमान् ।
भुञ्जानोऽपि ह्यसङ्गः सन् प्रयात्येव परं पदम् ॥ १६६ ॥

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તત્ત્વથી જે દેખેજ;
ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામે જ. ૧૬૬

અર્થ:—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાયજ છે–કારણકે અનભિષ્વંગથી–અનાસક્તિથી પરવશ ભાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇંદ્રિયાર્થ સંબંધોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા–મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ માત્ર મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઇ અસ્તિત્વ નથી, એટલે **વિષય મૃગજલ** તેમાં જલબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ખોટો છે; તેના પ્રત્યે પ્રાપ્તિની આશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઇકાળે તૃષા છીપાવાની નથી; અને તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં–તેની મધ્યેથી સોસરા પસાર થતાં ડૂબાતું પણ નથી. તેમ વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ તે કોઈ ચીજ છે નહિં,–પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

વૃત્તિઃ–भोगान्—ભોગોને, ઇંદ્રિયાર્થ સંબંધોને, स्वरूपतः पश्यन् સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી જોતો, तथा–તેમ, मायोदकोपमान्–માયાજલ જેવા અસાર, भुञ्जानोऽपि–કર્માક્ષિપ્ત–કર્મથી આકર્ષાઈને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં પણ, असङ्गः सन्–અસંગ હોઇ, प्रयात्येव परं पदम् પરમ પદ પ્રત્યે જાયજ છે,–અનભિષ્વંગતાથી (અનાસક્તિથી) પરવશ ભાવને લીધે

કાંઇ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયભોગમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-ખોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાએ-દુરાશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃષ્ણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કર્યા વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉલ્લંઘીને સોંસરા ચાલ્યા જતાં પણ ડૂબાતું નથી. એટલે વિષયોનું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે **અસંગ-અનાસકત** જ્ઞાની પુરુષ તેમા ડૂબતો નથી, પણ અવશ્ય ભોગ્ય કર્મ કવચિત્ આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી ગોસરો બેધડકપણે અવિષમ ભાવે પસાર થઇ જાય છે.

અત્રે ભોગોને '**મિથ્યા**' કહ્યા છે, તેનો અર્થ કોઇ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો કરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે 'મિથ્યા' શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં **પરમાર્થથી નિઃસાર** એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કંઈ જલરૂપ સાર નથી, અને તેની પાછળ દોડવાથી કાંઇ વળતું નથી; તેમ અનાત્મસ્વરૂપ ભોગોમા કઇ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અનુધાવનથી-દોડવાથી આત્માનું કાંઈ વળતું નથી. અથવા 'મિથ્યા' એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસત્પણું નહિં, પણ ખોટાપણારૂપ અસત્પણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ ભોગ **અસત્** અર્થાત્ ખોટા છે, વિપર્યાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-ખોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદ્વેષજન્ય ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ મુઝાય છે ને બધાય છે પણ **અમોહસ્વરૂપ** એવા વીતરાગ **જ્ઞાની** પુરુષ તો તેમા આત્મબુદ્ધિ નહિ કરતાં, ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવનાનો ત્યાગ કરી મુંઝાતા નથી ને બંધાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને ખોટા જાણે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ કવચિત્ પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આક્ષિપ્ત-ખેંચાઇને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ **અસંગ** હોઇ, પરમપદને પામે જ છે સાચા જ્ઞાની પુરુષ ભોગપંકની મધ્યે પણ કદી ખરડાતા નથી-લેપાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી અસ્પર્શ્ય એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આનું નામ જ **ગીતા**માં કહેલો **અનાસકત યોગ** છે.

જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ

> "ભોગ પંક ત્યજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;
> સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા.
> ધન્ય તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે "—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે **અનાસકિત**-અસંગ ભાવ રાખી શકે છે, તેનું કારણ એમ છે કે-તે સાચા અંતરાત્માથી નિશ્ચય જાણે છે અને નિરંતર ભાવે છે કે-આ

પરવસ્તુમાં પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારૂં નથી. હું તો એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય ચૈતન્યસ્વરૂપી અરૂપી આત્મા છું. આ સમસ્ત પરવસ્તુની સાથે મ્હારે કંઇ પણ લેવાદેવા નથી. પૂર્વે મોહથી આ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધીને હું જે પુદ્ગલ કર્મબંધથી બંધાયો છું તે આ કર્મપુદ્ગલો પોતાનું જૂનું લેણું વસુલ કરવા આવ્યા છે, તે ભલે પોતાનું લેણું લઇ લઇ મને ઝટ ઋણમુક્ત કરો! બાકી 'હું× તે પરવસ્તુ નથી ને પરવસ્તુ તે હું નથી. તે મ્હારી નથી ને હું ત્હેનો નથી.' હું તે હું છું, તે તે તે છે. મ્હારૂં તે મ્હારૂં છે, તેનું તે તેનું છે. હે ચેતન! ત્હારૂં છે તે ત્હારી પાસે છે, બાકી બીજું બધું ય અનેરૂં છે, માટે આ પરવસ્તુમાં તું હુંકાર હુંકાર શું કરે છે? મારૂં મારૂં શું કરે છે? આત્માનો હુંકાર કરી એ હુંકારનો હુંકાર તું તોડી નાંખ. 'મારૂં'ને મારૂં એમ નિશ્ચય કર.

જ્ઞાનીનો ત્રિકાલ વૈરાગ્ય

આવી પરમ ઉદાસીન વૃત્તિવાળી અખંડ આત્મભાવનાના મહાપ્રભાવને લીધે જ જ્ઞાની પુરુષ પરવસ્તુના ભોગ મધ્યે રહ્યા છતાં પણ ભોગથી લિપ્ત થતા નથી, પરંતુ કાજળની કોટડીમાં પણ અસંગ રહી, ડાઘ લાગવા દીધા વિના ભોગકર્મને ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે, પણ બંધાતા નથી! એ પરમ આશ્ચર્ય છે. પરમ જ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાનના ભોગાવલી કર્મના ભોગવટાનું આ જ પરમ રહસ્ય છે. આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા **તીર્થંકર** દેવને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી અનિચ્છતાં છતાં કંઇક વખત ગૃહાવાસમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રસંગ પણ પડે છે, પણ શ્રુતધર્મમાં દૃઢ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત પરમ આત્મજ્ઞાની એવા તે પરમ પુરુષ ભોગકર્મને ભોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી,–ઉલટા તે ભોગાવલી કર્મ ભોગવીને નિર્જરી નાંખે છે, ખેરવી નાંખે છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે (જુઓ, પૃ. ૨૭૩–૨૭૪).

આવા જ્ઞાની અપવાદરૂપ

એ જ પ્રકારે એવા કોઇ **અપવાદરૂપ** સમર્થ જ્ઞાનીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધના યોગથી, ખરેખરા અંતઃકરણથી અનિચ્છતાં છતાં, સંસારવાસમાં રહેવાનો પ્રસંગ પરાણે આવી પડે, તો તે પરમ સમર્થ યોગી અત્યંત આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે સંસારપ્રસંગમાં પણ અસંગ રહી, તેમાંથી નિર્લેપપણે ઉત્તીર્ણ થવાનો પરમ પુરુષાર્થ કરે છે; અને '**ધાર તરવારની સોહલી-દોહલી ચૌદમા જિન-તણી ચરણસેવા**'ની જેમ, સંસારઉપાધિ મધ્યે સ્થિત છતાં પરમ આત્મસમાધિ જાળવી, શુદ્ધ આત્માનુચરણમય ચારિત્રની **બેધારી તલવાર** પર ચાલવાનું અદ્ભુત બાજીગરપણું દાખવી, પોતે સાધેલા પરમ અદ્ભુત આત્મસામર્થ્યયોગનો પરચો બતાવે છે અને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પણ આવા અપવાદરૂપ યોગીઓ તો કોઇક **વિરલા** જ હોય છે, કારણ કે ત્યાગ અવસ્થામાં આત્મસમાધિ જાળવવી દુષ્કર છતાં સુકર–

× "अहमेदं एदमहं अहमेदस्सेव होमि मम एदम् । अण्णं जं परदव्वं सच्चित्ताचित्तमिस्सं वा ॥
पयत्तु असंभूदं आदवियप्पं करेदि संमूढो । भूदत्थं जाणंतो ण करेदि दु तं असंमूढो ॥"
—શ્રી સમયસાર ગા. ૨૦–૨૨.

સોહલી છે, પણ ગૃહસ્થાવસ્થામા તથારૂપ આત્મસમાધિ જાળવવી તે તો દુષ્કર દુષ્કર ને દોહલી છે. ચોખ્ખા ઓરડામાં ડાઘ ન લાગે એ દેખીતું છે, પણ કાજળની કોટડીમાં રહીને પણ જરા પણ ડાઘ ન લાગવા દેવો, એ કાઇ જેવા તેવા પુરુષાર્થકૌશલ્યનું કામ નથી. પણ પુન: કહેવાનું કે આવા અપવાદરૂપ પરમ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે. આનું જ્વલંત ઉદાહરણ વર્ત્તમાનમાં પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના જીવનચરિત્રમાથી મળી આવે છે અનિચ્છતા છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પરાણે સંસારઉપાધિ મધ્યે રહીને પણ, તેમણે કેવી અખંડ આત્મસમાધિદશા જાળવી છે, તે તેમના વચનામૃતમાં ડોકિયું કરતા કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાત વિવેકી વિચારકને સહેજે સુપ્રતીત થાય છે. અન્ય દર્શનીઓમાં પણ જનક વિદેહી–શ્રી કૃષ્ણ આદિના દષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે

બીજાનું ગજું નથી

પણ આવું બેધારી તલવાર પર ચાલવા જેવું પરમ દુર્ઘટ કાર્ય તો કોઇ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના સ્વામી એવા સિદ્ધહસ્ત–યોગારૂઢ પુરુષો જ કરી શકે બાકી બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનો, કે સામાન્ય કોટિના યોગિજનો, કે યોગપ્રારંભક આરોહક સાધકો, તેનુ જો આંધળુ અનુકરણ કરવા જવાની ધૃષ્ટતા કરે, તો તેનુ તો અધ:પતન થવાનુ જ નિર્માણ થયેલુ છે, કારણ કે તેમ કરવાનું તેનું ગજું નથી, સામર્થ્ય નથી એટલે સંસાર પ્રસંગમા રહી કેવળ અસંગ રહેવાનો અખતરો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો અજમાવવા જાય, તો તે પ્રાયે નિષ્ફળ જવાને જ સર્જાયેલો છે, એટલુ જ નહિ પણ તેને ઉલટો મહાઅનર્થકારક થઇ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. હાલમાં સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વાચી તથારૂપ દશા વિના અનાસક્ત યોગની દાંભિક વાતો કરનારા અને ખોટો ફાંકો રાખનારા ઘણા જનો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તે મહાનુભાવો ક્ષણભર જો પોતાનો દંભ અને ફાંકો છોડી દઇ સ્વસ્થ અંતરાત્માથી વિચારે તો તેઓને આ ઉપરથી ઘણો ધડો લેવાનું પ્રાપ્ત થાય એમ છે. કારણ કે **છઠ્ઠી દષ્ટિ** જેટલી ઉંચી પરિપક્વ યોગદશાને પામેલા **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત યોગીવિશેષ** જ જે કાર્ય કરવાને સમર્થ છે, તે કાચી દશાવાળા યોગ્યતાવિહીન જનો કેમ કરી શકે? જેને હજુ એકડો પણ આવડતો નથી એવો બાલ, સ્નાતક પદવીને પામેલા વિદ્યાપારગત પંડિતને કેમ પહોંચી શકે? મોટા માણસના જોડામાં જેમ ન્હાનાનો પગ ન મૂકાય, તેમ મહાજ્ઞાની મહાપુરુષના આચરણનુ અનુકરણ સામાન્ય મનુષ્યો નજ કરી શકે, અને યોગ્યતા વિના કરવા જાય તો ઉલટું અહિતકારકજ થઇ પડે **શ્રી નરસિંહ મહેતાને** કહેવું પડયું છે કે:—

> " અમારૂં ગાયું ગાશે, તે ઝાઝા ખાસડાં ખાશે,
> જે સમજીને ગાશે, તે વ્હેલો વૈકુંઠ જાશે. "

માટે સાંકડી કેડી–**એકપદી**માથી તો કોઈ વિરલ મનુષ્યજ જઇ શકે છે ને રાજમાર્ગે

તો સહુ કોઇ જઇ શકે છે, એમ જાણી, ભોગ મધ્યે પણ નિર્લેપ રહેવારૂપ એકપદી પર ચાલવાનું દુર્ઘટ કાર્ય કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીવિશેષને માટે રહેવા દઇ, ઇતર જનોએ તો વિષયત્યાગરૂપ **રાજમાર્ગે** જ ચાલવામાં પોતાનું ધ્યાન કેંદ્રિત કરવા યોગ્ય છે, એ જ અત્ર તાત્પર્ય છે. (જુઓ, અધ્યાત્મસાર).

એટલે જ્ઞાની પુરુષોના અધ્યાત્મ વચનો વાંચી પોતાની **તથારૂપ આત્મદશા** થયા વિના, પોતાની તેવી દશા કલ્પી લઇ, જે શુષ્ક જ્ઞાનીઓ સંસારમાં રહીને ભોગ ભોગવતાં છતાં નિષ્કામપણું ભજવાનો ખોટો ડોળ-દંભ કરે છે, તે અજ્ઞાનીઓ **દંભી અજ્ઞાનીનો** ખરેખર ! આત્મવંચના જ કરે છે, અને યોગ-અધ્યાત્મની હાસી-વિડંબના જ માત્ર કરે છે ! કારણ કે સકામપણાના બાહ્ય નિમિત્તો તેને **કરુણ કેજ !** નિષ્કામ રહેવા દેતા નથી, એટલુંજ નહિં પણ તેનું ઘોર અધઃપતન કરે છે. માટે ખરેખર જો નિષ્કામપણું ભજવું જ હોય તો તેવા બાહ્ય નિમિત્ત પ્રસંગનો પણ ત્યાગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે સંસાર પ્રસંગમાં પણ અસંગ રહી નિષ્કામવૃત્તિ અખંડપણે જાળવનારા પરમ પુરુષો તો અત્યત અત્યંત વિરલા જ છે, **અપવાદરૂપ** જ છે, એમ જાણી મુમુક્ષુએ સાંસારિક ભોગ પ્રસંગનો જેમ બને તેમ પરિત્યાગ કરતાં જ રહેવું એ **ઉત્સર્ગમાર્ગ** છે. આ અનાસક્ત યોગ તો કોઇક **વિરલા** પરમ **યોગસિદ્ધ** પુરુષો જ સાધી શકે છે બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના જે તે સાધવાની ધૃષ્ટતા વા સાહસ કરવા જાય છે, તે તો બિચારા ખત્તા જ ખાય છે, વ્યામોહ ઉપજાવનારા બાહ્ય નિમિત્તો તેને સત્સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરે છે-પાડી નાંખે છે, અને માયાની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા પડી તે યોગીને બદલે ' ભોગી ' બને છે ! એટલા માટે જ. જ્ઞાની પુરુષોએ વિષયભોગ સાધનને પતનસ્થાન જાણી બાહ્ય સંગનો પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો છે, તે સહેતુક છે. પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુનો લેશ પણ સંગ કરવા યોગ્ય નથી, એ એમનો નિરંતર ઉપદેશ છે. અને એટલા માટે જ અનાસક્ત નિષ્કામ યોગ સાધવા પ્રવર્ત્તવાની ચેષ્ટા કરનારને ચેતવણીરૂપ '**લાલબત્તી**' તેઓએ આગળ ધરી છે. જેમકે—

હે જ્ઞાની ! કદી પણ કંઇ કર્મ× કરવું ઉચિત નથી. તથાપિ જો તું એમ કહે કે ' હું તો ભોગવું છું, પણ પરદ્રવ્ય કદી મ્હારૂં નથી, ' તો અરે ! તું દુર્ભુક્ત જ છો, અર્થાત્ જે ત્હારૂં નથી તે તું ભોગવે છે, એટલે તું દુષ્ટ ભોગ ભોગવનાર છો. અને જો તું કહે કે ' ઉપભોગથી બંધ નથી, કારણ કે પરદ્રવ્યના ઉપભોગથી બંધ નથી એમ

× " ज्ञानिन् कर्म न जातु कर्तुमुचितं किंचित्तथाप्युच्यते,
भुंक्ष्वे हंत न जातु मे यदि परं दुर्भुक्त एवासि भोः ।
बंधः स्यादुपभोगतो यदि न तत्किं कामचारोऽस्ति ते,
ज्ञानं सन्वस बंधमेष्यपरथा स्वस्यापराधाद्ध्रुवम् ॥ "
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી સમયસારકલશ.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે,' તો શું આ હારી ભોગપ્રવૃત્તિ કામચાર છે-ઈચ્છાપ્રવૃત્તિ છે? અને એમ છે તો શું બંધ નથી? માટે હે જ્ઞાની! તું જ્ઞાનરૂપ થઈને વસ, નહિં તો ચોક્કસ હારા પોતાના અપરાધથી તું બંધને પામીશ તેમજ-' કર્મનયના અવલંબનમાં પરાયણ-ક્રિયામાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા એવા ક્રિયાજડ જે જ્ઞાનને નથી જાણતા તે મગ્ન છે, સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા છે. જ્ઞાનનયને ઈચ્છનારાઓ પણ જે સ્વચ્છંદથી મંદ અને અધમ છે તે પણ મગ્ન છે, સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જ છે. વિશ્વ ઉપર તો તે તરે છે, કે જે સતત સ્વયં જ્ઞાન થઈ-જ્ઞાનરૂપે પરિણમી કર્મ કદી પણ કરતા નથી, અને કદી પણ પ્રમાદને વશ થતા નથી.'+

વળી અત્રે **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત** કવચિત્ ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ **અસંગ** હોઈ નિર્લેપ રહી શકે છે એમ કહ્યું, તે તેની અદ્ભુત યોગસિદ્ધિનું સામર્થ્ય સૂચવવા માટે કહ્યું છે, તે ભોગ ભોગવે જ એમ કહેવા માટે કહ્યું નથી, પણ કવચિત્ કોઈ યોગીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી તેવી સંભાવનાની અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી, તેનું અસાધારણ અતિશયવંત દઢયોગીપણું દર્શાવવા માટે કહ્યું છે

જ્ઞાની ભોગી છતાં અભોગી!

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયોને પર પદાર્થ જાણે છે, તેમાં આત્મભાવ કરતા નથી, તે પોતાના નથી જ એમ દઢ આત્મપ્રતીતિથી માને છે, અને તેમાં સ્વપ્નાંતરે પણ પરમાણુ માત્ર પણ આસક્તિ રાખતા નથી એટલે સુક્કો ગોળો જેમ ભીંતને લાગતો નથી, તેમ ખરેખરા અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ વિષયોથી બંધાતા નથી, કેવળ અલિપ્ત જ રહે છે. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી કદાચને ભોગ ભોગવવો પડે, તો પણ તેમાં સર્વથા અસંગપણાને લીધે જ્ઞાની લેપાતા નથી, એવી અપૂર્વ ઉપયોગજાગૃતિ રાખે છે. આ ખરેખર! તેઓના જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય અથવા વૈરાગ્યનું જ સામર્થ્ય છે. તેમજ—

'મન ગુણ અવગુણ ખેત'

વિષયો જે છે તે પોતે તેના સ્વરૂપથી ગુણરૂપ પણ નથી કે દોષરૂપ પણ નથી એટલે 'વિષયોનો બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ નથી; અજ્ઞાનીને તેથી બંધ થાય છે, જ્ઞાનીને કદી થતો નથી જે સેવતાં કદી જેની અશુદ્ધિ થાય છે, તેનાથી જ તેની કદાચિત્ શુદ્ધિ થાય છે, એમ શાસ્ત્ર-વચન છે.' (જુઓ અધ્યાત્મસાર) પણ તે વિષયોના નિમિત્તે જે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે જ બંધનું કારણ છે. તેથી મન જ ગુણ-અવગુણનું ક્ષેત્ર છે, ઉત્પત્તિસ્થાન છે. 'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।' અને વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષને તો એવો પરમ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે તેને વિષયોમાં લેશમાત્ર પણ ઇષ્ટાનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી જ નથી, નિર્મૂળ જ

+ "मग्नाः कर्मनयावलम्बनपरा ज्ञानं न जानंति ये,
मग्ना ज्ञाननयैषिणोऽपि यदतिस्वच्छंदमंदाधमाः।
विश्वस्योपरि ते तरंति सततं ज्ञानं भवंत स्वयं,
ये कुर्वंति न कर्म जातु न वशं याति प्रमादस्य च "—શ્રી સમયસાર કલશ.

થયેલી હોય છે, એટલે પૂર્વ કર્મવશાત્ કવચિત્ વિષયો ભોગવતાં છતાં પણ તે પરમ ઉદાસીન રહી, તે વિષયભોગના ગુણ-દોષથી લેપાતા નથી, એવા તે પરમ સમર્થ હોય છે.
"ક્લેશે વાસિત મન સંસાર, ક્લેશ રહિત મન તે ભવપાર "—શ્રી યશોવિજયજી.
"એવા જ્ઞાને રે વિઘન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેત;
નવિ ગુણ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન ગુણ અવગુણ ખેત....ધન૦"—શ્રી યો. સજ્ઝાય ૬-૭

આમ જે ભોગસાગરમાં ભોગી ડૂબી મરે છે, તેને સમર્થ યોગી શીઘ્ર તરી જાય છે! જે ભોગથી બીજાના ભોગ મરે છે, તે ભોગ પણ આવા ઉત્તમ યોગીને યોગબાધક થતા નથી, ભવહેતુ થતા નથી! કારણ કે 'આ **કાંતા** દૃષ્ટિમાં કર્માક્ષિપ્તપણાથી ભોગશક્તિ નિર્બલ હોય છે; તે નિરંતર સ્વરસથી પ્રવર્ત્તતી એવી બલીયસી ધર્મશક્તિને હણતી નથી,-દીપને જે વાયરો બૂઝાવી નાખે છે, તે પ્રજ્વલિત એવા દાવાનલને બૂઝાવી શકતો નથી,' પણ ઉલટો તેને સહાયતા જ કરે છે. તેમ અત્રે ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા કર્મનો ક્ષય થતો હોવાથી બળવાન્ ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ સહાયતા જ કરે છે, પણ નિર્બળપણાને લીધે તેનો વિરોધ કરતી નથી હાથીને મગતરૂં શું કરી શકે? મહામલ્લને નિર્બલ બાલક શું કરી શકે? જો કે **સ્થિરા** દૃષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનીની તાકાત એટલી બધી હોય છે કે તેને ભોગો કંઇ કરી શકે એમ નથી, તોપણ ત્યારે હજુ કંઇક અંશે પણ પ્રમાદની સંભાવના છે. પરંતુ આ **કાન્તા** દૃષ્ટિમાં તો ધારણા વડે કરીને જ્ઞાનનું એવું પરમ બળવાનપણું થયું હોય છે, કે તે ભોગો પણ લેશ પણ પ્રમાદ ઉપજાવી શકતા નથી! અર્થાત્ ભોગ મધ્યે પણ તેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ભ્રષ્ટ થતો નથી, સ્વરૂપસ્થિત અપ્રમત્ત જ રહે છે, એવો તે બળવાન્ સામર્થ્યસંપન્ન હોય છે. આવો અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ **યોગી** પણ **ભાવસાધુ** જ છે. અને આમ હોવાથી અત્રસ્થિત **અસંગ** જ્ઞાની યોગીપુરુષ નિર્વિઘ્ને-નિર્બાધપણે પરમ પદ પ્રત્યે અખંડ પ્રયાણ કરતો આગળ વધે જ છે.

જ્ઞાની ગૃહસ્થ પણ ભાવસાધુ

"તે એ દૃષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુયશ સંયોગ."—યો. સજ્ઝાય.

भोगतत्त्वस्य तु पुनर्न भवोदधिलङ्घनम् ।
मायोदकदृढावेशस्तेन यातीह कः पथा ? ॥ १६७ ॥

वृत्तिः-भोगतत्त्वस्य तु—ભોગતત્ત્વને તો, ભોગપરમાર્થને તો, અર્થાત્ ભોગ જેને મન પરમાર્થ છે એવાને, **पुनः**-પુનઃ, **न भवोदधिलङ्घनम्**-ભવોદધિનું લંઘન નથી, ભવસાગર ઉલ્લંઘાતો નથી,-તેવા પ્રકારની બુદ્ધિથકી તેના ઉપાયમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે, અને એજ કહે છે-**मायोदकदृढावेशः**-માયાજલમાં જેને દૃઢ આવેશ છે એવો,-તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, જેને મૃગજલમાં દૃઢ અભિનિવેશ છે એવો, **तेन यातीह कः पथा**-કોણ અહીં તે પંથે-માર્ગે જાય, કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે.

× "धर्मशक्तिं न हन्त्यस्यां भोगशक्तिर्बलीयसीम् ।
हन्ति दीपापहो वायुर्ज्वलन्तं न दवानलम् ॥"—યશો૦ કૃત દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫

ભોગતત્ત્વને ભવાબ્ધિનું, લંઘન તો નજ થાય;
મૃગજલે દઢાવેશ તે, તે માર્ગે કુણ જાય? ૧૬૭

અર્થ:—પણ જેને મન ભોગ એ તત્ત્વ છે, એવાને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. જેને મૃગજલમાં દઢ આવેશ છે, એવો કોણ અહીં તે માર્ગે—કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે ત્યાં—જાય?

વિવેચન

" સાચું જાણી રે તે બીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન ધન૦
ભોગતત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝાય.

પણ ભોગને જે તત્ત્વરૂપ—પરમાર્થરૂપ માને છે, એવા **ભોગતત્ત્વ** પુરુષને તો ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, માયાજલમાં જેને દઢ અભિનિવેશ છે એવો કોણ અહીં—જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે એવા તે માર્ગે જાય?

ભોગતત્ત્વ ભવાબ્ધિ ન તરે

ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ લાગે છે, સાચા ભાસે છે, એવો **ભોગતત્ત્વ** પુરુષ કદી ભવસમુદ્ર ઓળંગી શકતો નથી. કારણ કે તેવી મિથ્યાભાસરૂપ બુદ્ધિને લીધે તે તેના ઉલ્લંઘનના ઉપાયમાં પ્રવર્ત્તતો નથી. અને તેનું કારણ પણ એમ છે કે જેને માયાજલમાં દઢ આવેશ—ગાઢ અભિનિવેશ હોય, તે તે માર્ગે કેવી રીતે જાય? વિપર્યાસને લીધે તેને સાચું જાણતો હોય તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ કેમ ભીડે? એટલે રખેને હું ડૂબી જઇશ એમ ડરતો રહી, ડામાડોળ બની, તે માયાજલને ઓળંગી જવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે! તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડયો રહે છે! તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેને નિઃસાર અસત્ય જાણી તેની સોંસરો નિર્ભયપણે પસાર થઇ જતો નથી, પણ તેમાંજ નિમગ્ન બની ડૂબી જાય છે, ગુચી જાય છે, રચ્યોપચ્યો રહે છે.

વિષય મૃગજલ: વિપર્યાસ

અત્રે વિષયોને જે **મૃગજલ**ની—ઝાંઝવાના પાણીની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે અત્યંત યુક્ત છે. કારણ કે ગ્રીષ્મમાં, દૂર દૂર ક્ષિતિજમા—જ્યાં પૃથ્વી ને આકાશ મળતા દેખાય છે ત્યાં દષ્ટિમર્યાદાના છેડે જલનો આભાસ થાય છે, તેને મૃગ-જલ કહે છે. તે જલ કાંઇ વસ્તુતઃ છે જ નહિં, પણ દષ્ટિવિભ્રમથી (Illusion of vision) તેનો આભાસ માત્ર થાય છે. એવા તે મૃગજલને સાચું જલ માનીને તૃષાતુર મૃગ તે પીવાની આશાએ તે

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો જાણે હાથતાલી દઇને આઘું ને આઘું ભાગતું જ જાય છે! કાંઇ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી બિચારા મૃગની તૃષ્ણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માનો સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ **વિપર્યાસરૂપ** દૃષ્ટિવિભ્રમથી (Illusion & Delusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના **સમારોપથી** તેવો સંબંધ ભાસે છે તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે ઝાંઝવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષય-તૃષ્ણાથી આકુલ બનેલો મોહમૂઢ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે ઝાંઝવાના પાણીને માટે ખૂબ ઝાંવાં નાંખે છે, પણ મહામાયાવી એવું તે **માયાજલ** તો લાંબેથી લટક સલામ કરી જાણે જીવની વિડંબના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર ભાગતું જ જાય છે! અને આ નિષ્ફળ વિષયાનુધાવનથી ભવભ્રમણજન્ય ખેદને લીધે, પશુ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃષ્ણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવભ્રમણ દુઃખ સહવું પડે છે.

આ **વિપર્યાસ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે,** તે જ જીવને ઉંધા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિભ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિપર્યાસથી ભોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, દેહાદિથી આત્માને અભિન્ન માની હું દેહાદિરૂપ છું એવી મિથ્યામતિ ઉદ્ભવે છે. એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયેલો આત્મા ઇંદ્રિયદ્વારોથી પ્રવર્ત્તતો રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને પોતે પોતાને તત્ત્વથી જાણતો નથી, પોતે પોતાને ભૂલી જાય છે! **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** લાક્ષણિક શૈલીમાં ભાખ્યા પ્રમાણે **'આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર!'** એના જેવી મહાહાસ્યાસ્પદ વાર્ત્તા બને છે!

'આપ આપકું ભૂલ ગયા!'

> "હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;
> ઝીલ્યો ઊલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી **વર્દ્ધમાનસ્વામી** જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મવું મરવું થયાં છતાં, હજુ તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં? અને એવી કઇ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સદ્બોધનાં વર્દ્ધમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ ભગવાને દીઠી છે તે જિનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ જાણીને તેથી રહિત મુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ **સર્વ ભૂલની બીજભૂત** ભૂલ જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે. કોઇ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છૂટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્ત્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે. "—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ છે. '**આપ આપકું ભૂલ ગયા!**' એ જ મોટામાં મોટી કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી બીજી ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે એટલી હદ સુધી આત્માનું પતન થાય છે કે તેની વૃત્તિ વિષયાકાર બની જાય છે. પંચ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો બધો તન્મય થઇ જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાવ ભૂલી જઇ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મંડ્યો રહે છે! અને વિષયતૃષ્ણાથી આર્ત્ત ને તપ્ત બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોનો કીડો વિષયોનો કેડો મૂકતો નથી! ને વિણાના ભ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે! આવો તે વિષયબુભુક્ષુ જીવ શ્રી **ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ** કથામાં મહાત્મા **સિદ્ધર્ષિ**એ અનુપમ શૈલીથી તાદૃશ્ય વર્ણવેલા તે **નિષ્પુણ્યક** રંકના જેવું સમસ્ત ચેષ્ટિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર લઈ રાતદિવસ વિષયકદન્નની ભિક્ષાર્થે ભમે છે! જેમકે—

વિષયનો ભિખારી: નિષ્પુણ્યક રંક

"આ જીવ આ **સંસાર-નગરમાં** અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં **વિષય-કદન્નના** આશાપાશને વશ થઇ અવિરામપણે ભમ્યા કરે છે.

"ક્ષુધાથી જસ દુર્બલ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્થે તેહ;
કરમાંહિ ગૃહીને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાઘાત ઉતાપ, તિહાં અનુગત ચેતન આપ;
'વોય માડી! રે કરજો ત્રાણ!' પોકારે એવી દીન વાણ.
જ્વર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપીડિત ને પામા યુક્ત;
સર્વ રોગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિહ્વલ ખાસ.
'પામીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ,' ઇત્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકલ્પાકુલ મનમાં થાય, રૌદ્રધ્યાન ભરંતો જાય.
સંતોને કરુણાનું સ્થાન, માનીઓને હાસ્ય નિદાન;
બાલોને ક્રીડન આવાસ, ઉદાહરણ પાપીને ખાસ."

—**શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા,** પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત સપદ્યગદ્ય અનુવાદ)

'સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ બંધુવર્ગ-ધન-સુવર્ણાદિ, અને જે ક્રીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો જાણે હાથતાલી દઇને આઘું ને આઘું ભાગતું જ જાય છે! કાંઇ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી બિચારા મૃગની તૃષ્ણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માનો સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ **વિપર્યાસરૂપ** દૃષ્ટિવિભ્રમથી (Illusion & Delusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના **સમારોપથી** તેવો સંબંધ ભાસે છે. તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે ઝાંઝવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષયતૃષ્ણાથી આકુલ બનેલો મોહમૂઢ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે ઝાંઝવાના પાણીને માટે ખૂબ ઝાંવાં નાંખે છે, પણ મહામાયાવી એવું તે **માયાજલ** તો લાંબેથી લટક સલામ કરી જાણે જીવની વિડંબના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર ભાગતું જ જાય છે! અને આ નિષ્ફળ વિષયાનુધાવનથી ભવભ્રમણજન્ય ખેદને લીધે, પશુ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃષ્ણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવભ્રમણ દુઃખ સહવું પડે છે.

આ **વિપર્યાસ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે,** તે જ જીવને ઉંધા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિભ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિપર્યાસથી ભોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, દેહાદિથી આત્માને અભિન્ન માની હું દેહાદિરૂપ છું એવી મિથ્યામતિ ઉદ્ભવે છે એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયેલો આત્મા ઇંદ્રિયદ્વારેથી પ્રવર્ત્તતો રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને પોતે પોતાને તત્ત્વથી જાણતો નથી, પોતે પોતાને ભૂલી જાય છે! **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** લાક્ષણિક શૈલીમાં ભાખ્યા પ્રમાણે **'આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે ક્યા અંધેર!'** એના જેવી મહાહાસ્યાસ્પદ વાર્ત્તા બને છે!

'આપ આપકું ભૂલ ગયા!'

"હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;
ઝીલ્યો ઊલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી **વર્દ્ધમાનસ્વામી** જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મવું મરવું થયાં છતાં, હજુ તે જન્મ–મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં? અને એવી કઇ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સદ્બોધનાં વર્દ્ધમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ ભગવાને દીઠી છે તે જિનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ જાણીને તેથી રહિત મુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ **સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ** જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વ ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વ ભૂલ મટે છે કોઈ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છૂટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્ત્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઈચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની **બીજભૂત ભૂલ** તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ છે. '**આપ આપકું ભૂલ ગયા!**' એ જ મોટામાં મોટી કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી બીજી ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે એટલી હદ સુધી આત્માનું પતન થાય છે કે તેની વૃત્તિ વિષયાકાર બની જાય છે. પંચ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો બધો તન્મય થઈ જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાવ ભૂલી જઈ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મંડ્યો રહે છે! અને વિષયતૃષ્ણાથી આર્ત્ત ને તપ્ત બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોનો કીડો વિષયોનો કેડો મૂકતો નથી! ને વિણાના ભ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે! આવો તે વિષયબુભુક્ષુ જીવ શ્રી **ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ** કથામાં મહાત્મા **સિદ્ધર્ષિ**એ અનુપમ શૈલીથી તાદૃશ્ય વર્ણવેલા તે **નિષ્પુણ્યક** રંકના જેવું સમસ્ત ચેષ્ટિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર લઈ રાતદિવસ વિષયકદન્નની ભિક્ષાર્થે ભમે છે! જેમકે—

વિષયનો ભિખારી: નિષ્પુણ્યક રંક

"આ જીવ આ **સંસાર-નગર**માં અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં **વિષય-કદન્ન**ના આશાપાશને વશ થઈ અવિરામપણે ભમ્યા કરે છે

"ક્ષુધાથી જસ દુર્બલ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્થે તેહ;
કરમાંહિ ગ્રહીને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાઘાત ઉતાપ, તિહા અનુગત ચેતન આપ;
'વોય માડી! રે કરજો ત્રાણ!' પોકારે એવી દીન વાણ.
જ્વર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપીડિત ને પામા યુક્ત;
સર્વ રોગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિહ્વલ ખાસ.
'પામીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ,' ઈત્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકલ્પાકુલ મનમાં થાય, રૌદ્રધ્યાન ભરંતો જાય.
સંતોને કરુણાનું સ્થાન, માનીઓને હાસ્ય નિદાન;
બાલોને ક્રીડન આવાસ, ઉદાહરણ પાપીને ખાસ."

—**શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧** (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત સપદ્યગદ્ય અનુવાદ)

'સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ બંધુવર્ગ-ધન-સુવર્ણાદિ, અને જે ક્રીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

ત્યાંજ નિઃશંક સ્થિતિ કરે, ભવોદ્વિગ્ન તે જેમ;
ભોગજંબાલે મોહિયો, મોક્ષપથે પણ તેમ. ૧૬૮

અર્થ:—તે જેમ ત્યાંજ-માર્ગમાં, ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ ભોગજંબાલથી મોહિત એવો તે સ્થિતિ કરે છે.

વિવેચન

માયાજલમાં જેને જલનો દૃઢ અભિનિવેશ છે, એવો તે **ભોગતત્ત્વ** પુરુષ જેમ જલબુદ્ધિના આવેશથી, ભવોદ્વિગ્ન રહી, ત્યાં જ માર્ગમાં અસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ ભોગના કારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે નિઃસંશય 'સ્થિતિ' કરે છે.

આનો આશય એમ સમજાય છે કે—માયાજલમાં જેને જલબુદ્ધિનો અભિનિવેશ છે, એવો **ભોગતત્ત્વ** પુરુષ, આ જલ સાચું છે—ખરેખરૂં છે, એવા બાંધી લીધેલા પૂર્વગ્રહરૂપ મિથ્યાભાવને લીધે, સંસારથી ઉદ્વેગ—દુઃખ પામતો રહી, ત્યાંજ માર્ગમાં સ્થિતિ કરે છે; પણ આમાં કાંઈ સાર નથી એમ જાણી તે સંસાર-સાગરને ઓળંગી જવા આગળ વધતો નથી, પુરુષાર્થ કરતો નથી, એટલે તે ભોગમાં જ સ્થિતિ કરે છે, ભોગમાં જ રચ્યો-પચ્યો રહે છે. તેમજ ભોગકારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહમૂઢ બનીને, તે જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, એટલે કે જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં અટકી રહે છે—થોભી રહે છે, પડ્યો રહે છે, પણ આગળ વધતો નથી. તાત્પર્ય કે જેમ તે ભવમાર્ગમાં નિવાસરૂપ સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ આગળ પ્રગતિ ન કરવારૂપ 'સ્થિતિ' કરે છે અર્થાત્ તે ભવસમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે, અને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો નથી. તે આ પ્રકારે:—

ભવમાં સ્થિતિઃ મોક્ષમાર્ગે પણ 'સ્થિતિ'

આ આત્મા અનાદિથી પોતાના મૂળ સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે. આ સ્વરૂપઅજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા અથવા મિથ્યાત્વથી તે પરપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ કરી રહ્યો છે. અનાદિ કાળના અધ્યાસથી દેહાદિ પરવસ્તુમાં તેની આત્મબુદ્ધિ એટલી બધી સજ્જડ થઈ ગઈ છે, એટલા બધા ઊંડા મૂળ ઘાલી ગઈ છે કે 'દેહાદિ તે જ હું' એવી વિપર્યાસ બુદ્ધિ-વિપરીત મતિ તેને ઉપજી છે. જડના દીર્ઘકાલના સહવાસથી તે જાણે જડ જેવો થઈ ગયો છે! આમ કાયાદિકમાં આત્મબુદ્ધિથી ગ્રહાયેલો જીવ બહિરાત્મા કહેવાય છે. 'આત્મજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખ એવો આ **બહિરાત્મા** પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, ઇંદ્રિયદ્વારોથી સ્ફુરાયમાન થઈ, પોતાના દેહને આત્માપણે માની બેસે છે. મનુષ્ય દેહમાં

બહિરાત્મા: દેહમાં આત્મબુદ્ધિ

રહેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, તિર્યંચ દેહમાં રહેલા આત્માને તિર્યંચ માને છે, દેવ દેહમાં રહેલા આત્માને દેવ માને છે, અને નારક દેહમાં રહેલા આત્માને તે નારક માને છે. પણ તત્ત્વથી હું પોતે તેવો નથી, તે તે દેહપર્યાયરૂપ નથી, હું તો **અનંતાનંત જ્ઞાનશકિતનો સ્વામી સ્વસંવેદ્ય એવો અચલ સ્થિતિવાળો શાશ્વત આત્મા છું,** એમ તે મૂઢ જાણતો નથી.' આમ પોતાના દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ કરતો એવો આ **બહિરાત્મા** 'પરના આત્માનો જ્યાં વાસ છે એવા સ્વદેહ સદૃશ અચેતન પરદેહને આ પારકો દેહ એમ માની બેસે છે. અને આમ દેહોમાં સ્વપરના **મિથ્યા અધ્યવસાયને**–માન્યતાને લીધે, જેને આત્માનું ભાન નથી એવા અનાત્મજ્ઞ જનને સ્ત્રી–પુત્રાદિ સંબંધી **વિભ્રમ** વર્ત્તે છે, અને તેમાંથી **અવિદ્યા** નામનો દૃઢ સંસ્કાર જન્મે છે,–કે જેથી લોક પુનઃ દેહ એ જ આત્મા એવું અભિમાન ધરે છે. આ **દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે.'**

" જડ ચલ જડ ચલ કર્મ જે દેહને હોજી, જાણ્યું આતમ તત્ત્વ;
બહિરાતમ બહિરાતમતા મેં ગ્રહી હોજી, ચતુરંગે અકલ્વ. નમિપ્રભ૦ "–શ્રી દેવચંદ્રજી.

દેહમાં આ આત્મબુદ્ધિને લીધે જ જીવ તેના લાલન–પાલનાર્થે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે વિષયપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધનાદિના ઉપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ થાય તે પ્રત્યે રાગ કરે છે, પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ ધરે છે. તેમાં કોઇ વચ્ચે આડું આવે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે, તુચ્છ કદન્ન જેવા કંઇક વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે અનંતગણું અભિમાન ધરી કાકીડાની જેમ નાચે છે, અને વિશેષ વિશેષનો લોભ ધરતો રહી તેના લાભ માટે અનેક પ્રકારના છળપ્રપંચ–માયાકપટ કરી પોતાને અને પરને છેતરે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે જીવ **વિષયને અર્થે** કષાય કરે છે, અને તેથી 'હાથે' કરીને આખો ભવપ્રપંચ ઉભો કરીને, સંસાર પરિભ્રમણદુઃખ પામી, તે ભવોદ્વિગ્ન બને છે. આમ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂળથી ઉપજતા વિષય–કષાયથી આ જીવનું **સંસારચક્ર** ચાલ્યા કરે છે.

× " बहिरात्मेन्द्रियद्वारैरात्मज्ञानपराङ्मुखः । स्फुरितश्चात्मनो देहमात्मत्वेनाध्यवस्यति ॥
नरदेहस्थमात्मानमविद्वान्मन्यते नरम् । तिर्यञ्चं तिर्यगङ्गस्थं सुराङ्गस्थं सुरं तथा ॥
नारकं नारकाङ्गस्थं न स्वयं तत्त्वतस्तथा । अनंतानंतधीशक्तिः स्वसंवेद्योऽचलस्थितिः ॥
स्वदेहसदृशं दृष्ट्वा परदेहमचेतनम् । परात्माधिष्ठितं मूढः परत्वेनाध्यवस्यति ॥
स्वपराध्यवसायेन देहेष्वविदितात्मनाम् । वर्त्तते विभ्रमः पुंसां पुत्रभार्यादिगोचरः ॥
अविद्यासंज्ञितस्तस्मात्संस्कारो जायते दृढः । येन लोकोऽङ्गमेव स्वं पुनरप्यभिमन्यते ॥
मूलं संसारदुःखस्य देह एव आत्मधीस्ततः । त्यक्त्वैनां प्रविशेदन्तर्बहिरव्यापृतेन्द्रियः ॥ "

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત શ્રી સમાધિશતક.

"રાગ દ્વેષે ભર્યો, મોહ વૈરી નડ્યો, લોકની રીતમાં ઘણુંય રાતો;
ક્રોધ વશ ધમધમ્યો, શુદ્ધ ગુણ નવ રમ્યો, ભમ્યો ભવમાંહિ હું વિષય માતો....
તાર હો તાર પ્રભુ! મુજ સેવક ભણી!"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"વળી સ્મરણ થાય છે કે એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી? બીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માઠું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે." ઇ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫

અને પછી તો તે તુચ્છ કદન્ન જેવા વિષયસુખમાં આ મોહમૂઢ જીવને એટલો બધો રંગ લાગી જાય છે, એટલો બધો તન્મય રસ જામે છે, કે તે તેની પ્રાપ્તિમાં નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, અને તેને જ સુંદર માને છે, બીજું કાંઈ તે બાપડો જાણતો નથી. કારણ કે સુસ્વાદુ ભોજનનો સ્વાદ તેને સ્વપ્ને પણ લાધ્યો નથી. એટલે ડુક્કરને જેમ કાદવમાં પડ્યા રહેવું ગમે છે, તેમ તેને વિષય-કદન્નમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવું ગમે છે. તે વિષ્ટાના ભ્રમરને જેમ વિષ્ટાની સુગંધી જ સારી લાગતી હતી, તેમ આ વિષયના ભ્રમરને વિષયની ગંધ જ સારી લાગે છે!

"તેને સુંદર માને રાંક, બીજું ન જાણે તેહ વરાક;
સુસ્વાદુ ભોજનનો સ્વાદ, સ્વપ્ને પણ એને ન પ્રાપ્ત."
ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત અનુવાદ)

આમ પરપરિણતિના રાગીપણે, પર રસરંગે રક્ત થયેલો આ જીવ, પરવસ્તુનો ગ્રાહક અને રક્ષક બની, પરવસ્તુના ભોગમાં આસક્ત થઈને અનંત કાળ પર્યંત સંસારમાં રખડે છે. અને આમ પોતાનું આત્મહિત ચૂકી, આ મહામોહમૂઢ જીવ વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ ઉઠાવી, હાથે કરીને 'નાહકનો હેરાન હેરાન' થાય છે! ભાવિતાત્મા મહાત્માઓના વચનામૃત છે કે—

"પરપરિણતિ રસ રંગતા, પરગ્રાહકતા ભાવ....નાથ રે!
પર કરતા પર ભોગતા, શ્યો થયો એહ સ્વભાવ?....નાથ રે!"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"જે ક્રિયાને વિષે જીવને રંગ લાગે છે, તેને ત્યાં જ સ્થિતિ હોય છે, એવો જે જિનનો અભિપ્રાય તે સત્ય છે. ત્રીશ મહામોહનીયનાં સ્થાનક શ્રી તીર્થંકરે કહ્યાં છે તે સાચાં છે."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૧૪૮

અને આમ ભોગરૂપ નિઃસાર માયાજલમાં જ જેને દૃઢ રંગ લાગ્યો છે, દૃઢ અભિનિવેશ ઉપજ્યો છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન હોતું નથી, એટલે મોક્ષમાર્ગમાં તેનો પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય ? દેહાદિની ભૂલભૂલામણીભરી જંજાલમાં જે ફસાઇ ગયો છે, દેહાદિ માયાપ્રપંચમાં આત્મબુદ્ધિના વ્યામોહથી જે મુંઝાઇ ગયો છે, માયાજલરૂપ વિષયની અટપટી માયાવી જાલમાં જે અટવાઇ પડ્યો છે, તેના નિમિત્તે રાગદ્વેષ કરતો જે કષાયરંગથી રંગાઇ રહ્યો છે, અને તેથી જે ભવપ્રપંચના અનંત ચક્રાવામાં પડી ગયો છે,–એવા આ મહામોહમૂઢ જીવને મોક્ષમાર્ગ પામવો પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેની મિથ્યાત્વમાં જ સ્થિતિ હોય છે, તેથી તે આગળ વધતો નથી, પ્રગતિ કરતો નથી; કારણ કે જ્યાંલગી કષાયની ઉપશાંતતા ન થઈ હોય, વિષયાદિ પ્રત્યે અંતરંગ વૈરાગ્ય ન વર્ત્તતો હોય, મોક્ષ શિવાય બીજી કોઇ અભિલાષા ન હોય, ત્યાંલગી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, સાચું **મિથ્યાત્વ 'ગુણસ્થાનક'** પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, ને પ્રથમ **મિત્રાદૃષ્ટિ** પણ ખૂલતી નથી, તો પછી ઉક્ત ભોગતત્ત્વ પુરુષનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ક્યાંથી હોય ? ને તેમાં તે આગળ ક્યાંથી વધે ? ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિથી પ્રગતિ કેમ કરે ?

મોક્ષમાર્ગે અપ્રગતિ-સ્થિતિ

આમ જેને ભોગમાં તત્ત્વબુદ્ધિ છે એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ સંસારમાં 'સ્થિતિ' કરે છે, અર્થાત્ અનંત કાળસ્થિતિ પર્યંત અનંત પરિભ્રમણ દુઃખને પામે છે. અને મોક્ષમાર્ગમાં પણ તે 'સ્થિતિ' જ કરે છે, અર્થાત્ ગુણવિકાસ પામી આગળ પ્રગતિ કરતો નથી, ગળીયા બળદની જેમ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! અને આમ તેનું પરિભ્રમણ દુઃખ ચાલુ રહે છે, ને તેના નિવારણનો ઉપાય તેને મળતો નથી. એટલે બન્ને રીતે તે દુઃખી થાય છે

मीमांसाभावतो नित्यं न मोहोऽस्यां यतो भवेत् ।
अतस्तत्त्वसमावेशात्सदैव हि हितोदयः ॥ १६९ ॥

નિત્ય મીમાંસા ભાવથી, મોહ એહમાં ન્હોય;
એથી તત્ત્વ સમાવેશથી, સદા હિતોદય હોય. ૧૬૯

અર્થ:—નિત્ય મીમાંસા ભાવને લીધે આ દૃષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, એથી કરીને તત્ત્વ સમાવેશને લીધે સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

वृत्ति.-मीमांसाभावतो—મીમાંસા ભાવથી, સદ્વિચાર ભાવથી, **नित्यं**-નિત્ય, સર્વકાળ, **न मोहोऽस्यां यतो भवेत्**-કારણકે આ દૃષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, **अतः**-એથી કરીને, **तत्त्वसमावेशात्** તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણ થકી, **सदैव हि हितोदयः**-આ દૃષ્ટિમાં ચોક્કસ સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વિવેચન

વળી નિત્ય મીમાંસાના સદ્ભાવથી આ દૃષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી. એથી કરીને તત્ત્વના સમાવેશરૂપ કારણ થકી નિશ્ચય એને સદાય હિતોદયજ હોય છે.

તત્ત્વ મીમાંસા

આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ સમર્થ તત્ત્વચિંતક-તત્ત્વમીમાંસક હોય છે. એટલે નિરંતર સદ્વિચારરૂપ મીમાંસાના-સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પર્યેષણાના હોવાપણાને લીધે અત્રે કોઈપણ મોહનો સંભવ હોતો નથી. કારણકે જે તત્ત્વ સમજે છે, તે મોહ પામતો નથી. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને **દર્શનમોહ** તો કયારનો ક્ષય થઈ ચૂકયો છે, તથા યોગમાર્ગમાં આગળ વધતાં એને **ચારિત્રમોહ**ની પણ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણતા થતી જાય છે, એટલે સર્વથા મોહનો અભાવ હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ અનેક પ્રકારે તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે. જેમકે—

ષટ્પદ મીમાંસા

"શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ **પદને સમ્યગ્દર્શનનાં નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક** કહ્યાં છે:—(૧) **પહેલું પદ-આત્મા છે.** જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે. (૨) **બીજું પદ-આત્મા નિત્ય છે.** ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્ત્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્ત્તિ છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મ સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈપણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન-સત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઇ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિં. (૩) **ત્રીજું પદ—આત્મા કર્ત્તા છે.** સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્ત્તા છે. તે કર્ત્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્ત્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્ત્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્ત્તા છે. (૪) **ચોથું પદ—આત્મા ભોકતા છે.** જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કઇ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઇ પરિણામે આત્મા પ્રવર્ત્તે તેનું ફળ પણ

થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્ત્તા હોવાથી ભોક્તા છે. (૫) **પાંચમું પદ—મોક્ષપદ છે.**-જે અનુપચરિત વ્યવહારથી કર્મનું કર્ત્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્ત્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઇ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઇ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે. (૬) **છઠ્ઠું પદ-તે મોક્ષનો ઉપાય છે.**—જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઇ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવા જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષ પદના ઉપાય છે."

—(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૦૬.

"આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્ત્તા નિજ કર્મ;
છે ભોક્તા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.
ષટ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ દરશન પણ એહ;
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનિએ એહ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"મુનિસુવ્રત જિનરાજ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો;
આતમ તત્ત્વ કયું જાણ્યું જગતગુરુ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
આતમ તત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્તસમાધિ નવિ લહિયો મુ૦"—શ્રીઆનંદઘનજી.

ષડ્દર્શન મીમાંસા

વળી આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી ષડ્દર્શનની તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ આ પ્રમાણે વિશેષ પર્યાલોચના કરે છે:-(૧) કોઇ આત્મતત્ત્વને અબંધ માને છે, પણ આ આત્મા ક્રિયા કરતો દેખાય છે, તો તે ક્રિયાનું ફળ કોણ ભોગવશે? (૨) જડ-ચેતન આ બન્ને એક જ આત્મારૂપ છે, સ્થાવર-જંગમ બન્ને સરખા છે એમ કોઇ કહે છે. પણ તેમાં સુખ-દુઃખ વ્યવસ્થા નથી ઘટતી, અને સંકર નામનું દૂષણ આવે છે, એમ ચિત્તમાં વિચારી પરીક્ષા કરતાં જણાય છે. (૩) આત્મદર્શનમાં લીન એવો કોઇ કહે છે કે 'આત્મતત્ત્વ નિત્ય જ છે,' પણ તેમાં તો કરેલા કર્મના વિનાશરૂપ કૃતવિનાશ દોષ, અને નહિં કરેલા કર્મના આગમનરૂપ અકૃતાગમ દોષ આવે છે, તે મતિહીનને દેખાતા નથી.

"કોઇ અબંધ આતમ તત્ત માને, કિરિયા કરતો દીસે;
ક્રિયાતણું ફલ કહો કુણ ભોગવે? ઇમ પૂછયું ચિત્ત રીસે. મુનિસુવ્રત૦

જડ ચેતન આ આતમ એક જ, સ્થાવર જંગમ સરિખો;
દુઃખ સુખ-સંકર દૂષણ આવે, ચિત્ત વિચારી જો પરિખો. મુનિ૦
એક કહે નિત્ય જ આતમ તત્ત્વ, આતમ દરિશણ લીનો;
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દૂષણ, નવિ દેખે મતિહીણો. મુનિ૦ "—આનંદઘનજી.

(૪) કોઈ કહે છે કે 'આ આત્મા ક્ષણિક છે એમ જાણો.' પણ તેમ માનતાં બંધ-મોક્ષ કે સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા નહિં ઘટે, એ વિચાર મનમાં લાવવા યોગ્ય છે (૫) કોઈ વળી એમ કહે છે કે 'ચાર ભૂત શિવાયની અળગી-જૂદી એવી આત્મસત્તા ઘટતી નથી.' પણ આંધળો ગાડું નજરે ન ભાળે તેમાં ગાડાંનો શો દોષ?—એમ અનેક વાદીઓના મતવિભ્રમરૂપ સંકટમાં પડી ગયેલું ચિત્ત સમાધિ પામતું નથી, અને યથાર્થપણે આત્મતત્ત્વ સમજ્યા વિના તે સમાધિ ઉપજે એમ નથી, તો મુમુક્ષુએ કેમ કરવું?

"સૌગત મતિરાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો;
બંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ નવિ ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. મુનિ૦
ભૂત ચતુષ્ક વર્જિત આતમતત્ત, સત્તા અલગી ન ઘટે;
અંધ શકટ જો નજર ન દેખે, તો શું કીજે શકટે? મુનિ૦
એમ અનેક વાદિ મતવિભ્રમ, સંકટ પડિયો ન લહે;
ચિત્તસમાધિ-તે માટે પૂછું, તુમ વિણુ તત્ત કોઇ ન કહે. મુનિ૦ "—શ્રી આનંદઘનજી.

ત્યારે તેનો અંતરાત્મા (અથવા પરમાત્મા) જાણે જવાબ આપે છે કે-અહો આત્મન્! તું સર્વ પક્ષપાત છોડી દઇ, રાગ-દ્વેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિત એવા એક આત્મતત્ત્વમાં રઢ લગાડીને મંડી પડ! જે કોઈ આ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તે ફરી આમાં આવતો નથી, અને બીજું બધુંય વાગ્જાલ છે એમ જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે, માટે જેના વડે કરીને દેહ-આત્માનો વિવેક ઉપજે તે જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે, અને તે જ તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય એટલે એનો અંતરાત્મા પુનઃ બોલી ઊઠે છે કે હે આત્મસ્વરૂપ આનંદઘન પ્રભુ! 'મુનિસુવ્રત! જો કૃપા કરો તો,' 'આનંદઘન પદ લહીએ.'

"વળતું જગગુરુ ઇણિ પેરે ભાખે, પક્ષપાત સબ છંડી;
રાગ-દ્વેષ-મોહ પખ વર્જિત, આતમ શું રઢ મંડી....મુનિસુવ્રત૦
આતમધ્યાન કરે જો કોઉ, સો ફિર ઇણમેં નાવે;
વાગ્જાલ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત લાવે. મુનિ૦
જિણે વિવેક ધરિયે પખ ગ્રહિયે, તત્તજ્ઞાની તે કહિયે:
મુનિસુવ્રત જો કૃપા કરો તો, આનંદઘન પદ લહિયે" મુનિ૦—શ્રી આનંદઘનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ષટ્પદની અને તે પરથી ફલિત થતા ષડ્દર્શનની મીમાંસા કરનારો

આત્મતત્ત્વ મીમાંસા

આ મહાતત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ બીજી બધી પંચાત છોડી દઈ, શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં લીન થાય છે, અને ધ્યાવે છે કેઃ-હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છું. 'આ મ્હારા સ્વરૂપથી* ચ્યુત થઈ હું ઇંદ્રિયદ્વારોથી વિષયોમાં પતિત-પડી ગયો હતો. તે વિષયોને પામીને 'હું' એમ મને મેં પૂર્વે તત્ત્વથી ઓળખ્યો નહિં! જે અગ્રાહ્યને ગ્રહતું નથી ને ગ્રહેલને મૂકતું નથી, જે સર્વથા સર્વ જાણે છે, એવું સ્વસંવેદ્ય તે 'तत्' હું છું. તત્ત્વથી બોધાત્મા-બોધસ્વરૂપ એવા મને સમ્યક્પણે પેખતાં, રાગાદિ અત્રેજ ક્ષીણ થાય છે; તેથી કોઈ મ્હારો શત્રુ નથી, કે કોઈ મ્હારો પ્રિય મિત્ર નથી. મને નહિં દેખતો એવો આ લોક નથી મ્હારો શત્રુ કે નથી મારો મિત્ર.' આમ બહિરાત્માને ત્યજી અંતરાત્મામાં વ્યવસ્થિત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ ભાવે છે કે-'જે પરમાત્મા છે તે હું છું, ને જે હું છું તે પરમ છું. તેથી હુંજ મ્હારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં એમ સ્થિતિ છે. વિષયોમાંથી મને પ્રચ્યુત કરાવી, મ્હારાથીજ મ્હારામાં સ્થિત એવા પરમાનંદમય બોધાત્માને હું પ્રપન્ન થયેલો છું, પ્રાપ્ત થયેલો છું.' ઇત્યાદિ પ્રકારે **આત્મભાવનાના** પરિભાવનથી તે **દર્શનમોહનો** ક્ષય કરે છે. અને તેથી કરીને દેહથી ભિન્ન એવા કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યનું આત્માનુભવમય જ્ઞાન જ્યાં વર્ત્તે છે, એવો **પરમ સૂક્ષ્મબોધ** તેને ઉપજે છે. એટલે પછી તેને તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું એવું ધ્યાન પ્રવર્ત્તે છે કે તે ચારિત્રમોહને પ્રક્ષીણ-અત્યંત ક્ષીણ કરવા ભણી પ્રવર્ત્તે છે. જેમકે—

ચારિત્ર મોહ પરાજય

સર્વત્ર ઔદાસીન્યઃ ગુપ્તિ-સમિતિ

સર્વ ભાવથી તે ઔદાસીન્ય વૃત્તિ-ઉદાસીન ભાવ કરે છે, અને તેનો દેહ માત્ર સંયમના હેતુએ જ હોય છે; બીજા કોઈ કારણે તેને બીજું કાંઇ કલ્પતું નથી, અને દેહમાં પણ તેને કિંચિત્ મૂર્છા હોતી નથી. મન, વચન, કાયાના યોગને તે જેમ બને તેમ સંક્ષિપ્ત કરે છે, અને તે ત્રણે સંક્ષિપ્ત યોગની આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે; તે પણ મુખ્યપણે તો દેહની સ્થિતિ પર્યંત-યાવજ્જીવ વર્ત્તે છે. તે આત્મસ્થિરતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે ઘોર પરીષહ કે ઉપસર્ગના ભયથી પણ તેનો અંત આવી શકતો નથી.

---

*"मत्तश्च्युत्वेन्द्रियद्वारैः पतितो विषयेष्वहम् । तान्प्रपद्याहमिति मां पुरा वेद न तत्त्वतः ॥
यदग्राह्यं न गृह्णाति गृहीतं नापि मुञ्चति । जानाति सर्वथा सर्वं तत्स्वसंवेद्यमस्म्यहम् ॥
क्षीयन्तेऽत्रैव रागाद्यास्तत्त्वतो मां प्रपश्यतः । बोधात्मानं ततः कश्चिन्न मे शत्रुर्न च प्रिय. ॥
मामपश्यन्नयं लोको न मे शत्रुर्न च प्रियः । मां प्रपश्यन्नयं लोको न मे शत्रुर्न च प्रियः ॥
यः परात्मा स एवाहं योऽहं स परमस्ततः । अहमेव मयोपास्यो नान्यः कश्चिदिति स्थितिः ॥
प्रच्याव्य विषयेभ्योऽहं मां मयैव मयि स्थितम् । बोधात्मानं प्रपन्नोऽस्मि परमानन्दनिर्वृतम् ॥"
—શ્રી સમાધિશતક.

અને તે સંક્ષિપ્ત મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે માત્ર સંયમના હેતુથી જ કરે છે, અને તે પણ નિજ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને અને ભગવાન્ વીતરાગ દેવની આજ્ઞાને આધીનપણે રહીને. તે સંક્ષિપ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી સ્થિતિમાં હોય છે, અને છેવટે નિજ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. (જુઓ પૃ. ૨૫, **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** સંગીત કરેલું 'અપૂર્વ અવસર'વાળું અનન્ય કાવ્ય).

"સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિં, દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?" ઇ૦—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વિષયકષાયજય: અપ્રમાદ-અપ્રતિબંધ

પંચ ઇંદ્રિયના વિષયમાં તેને રાગદ્વેષ વિરહિતપણું હોય છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી નથી; પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી એના મનને ક્ષોભ ઉપજતો નથી; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી ને ભાવથી ક્યાંય પ્રતિબંધ કર્યા વિના તે નિર્લોભપણે પૂર્વ પ્રારબ્ધ કર્મના ઉદયને આધીન થઇને વિચરે છે. ક્રોધ પ્રત્યે તો તેને ક્રોધસ્વભાવપણું વર્તે છે! માન પ્રત્યે દીનપણાનું માન હોય છે! માયા પ્રત્યે તે સાક્ષીભાવની-દષ્ટાભાવની માયા કરે છે! અને લોભ પ્રત્યે તે લોભ સમાન થતો નથી! કોઈ બહુ ઉપસર્ગ કરનારો હોય તો તેના પ્રત્યે તે કોપતો નથી. ચક્રવર્તી આવીને વંદન કરે તો પણ તેનામાં માન ગોત્યું જડતું નથી. દેહ છૂટી જાય તો પણ તેના રોમમાં પણ માયા ઉપજતી નથી. પ્રબળ લબ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રગટે તો પણ તેને લોભનો અંશ પણ સ્પર્શતો નથી

સર્વત્ર સમભાવ: જિનકલ્પીવત્ ચર્યા

શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે તેને સમદર્શિપણું વર્તે છે, માન-અપમાનમાં પણ તેનો તે જ સ્વભાવ વર્તે છે, જીવિતમાં કે મરણમાં તે ન્યૂનાધિકપણું-ઓછાવત્તાપણું માનતો નથી અને સંસાર હો કે મોક્ષ હો તે પ્રત્યે તેને શુદ્ધ સમભાવ વર્તે છે. તે એકાકીપણે સ્મશાનને વિષે વિચરે છે, વળી પર્વતમાં કે જ્યાં વાઘ-સિંહનો સંયોગ હોય છે ત્યાં પણ વિચરે છે; છતાં તેનું આસન અડોલ રહે છે ને મનમાં કોઈપણ પ્રકારનો ક્ષોભ ઉપજતો નથી, પણ જાણે પરમ મિત્રનો યોગ પામ્યા હોય એમ તે જાણે છે. ઘોર તપશ્ચર્યા કરતાં પણ તેના મનને તાપ થતો નથી, અને સરસ અન્નથી તેના મનને પ્રસન્નભાવ ઉપજતો નથી. રજકણ હો કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હો,-તે સર્વેય એક પુદ્ગલ-સ્વભાવરૂપ છે એમ તે માને છે

આમ તે **ચારિત્રમોહનો** પણ **પરાજય** કરે છે, એટલે સર્વથા મોહના અભાવે તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણને લીધે-અત્યંત તત્ત્વપરિણતિને લીધે તેને સદાય હિતોદય

હોય છે. મોહાંધકાર હરનારી **મીમાંસાદીપિકાના**+ તત્ત્વપ્રકાશવડે **સદાય હિતોદય** કરીને તેને સદાય આત્મકલ્યાણની-ધર્મની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. તેનો **વસ્તુસ્વભાવરૂપ** આત્મધર્મ અધિકાધિક અંશે ઉન્મીલન પામતો જાય છે, પ્રગટતો જાય છે. આમ તેની આત્મદશા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામતી જાય છે, તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ આત્મગુણની શ્રેણી પર આરૂઢ થતો જાય છે જેમ બીજનો ચંદ્રમા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પ્રાંતે પૂર્ણતાને પામે છે, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્મા યોગીનો હિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પૂર્ણસ્વરૂપપણાને પામે છે.

' ભોગ તત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે ભોગ;
તે એ દૃષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુયશ સયોગ.
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું ! "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા. ૬-૯

કાંતા દૃષ્ટિ: કોષ્ટક ૧૨

દર્શન-તારા સમાન	અન્યમુદ્ ચિત્તદોષ ત્યાગ
યોગાંગ-ધારણા	મીમાંસા-ગુણપ્રાપ્તિ

—: કાંતા દૃષ્ટિનો સાર :—

છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિમાં, આગલી દૃષ્ટિમાં જે નિત્યદર્શન, પ્રત્યાહાર, અભ્રાંતિ, સૂક્ષ્મબોધ વગેરે કહ્યું, તે તો હોય જ છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું હોય છે. તે ઉપરાંત અત્રે **ધારણા** નામનું છઠ્ઠું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમ ધારણાને લીધે અત્રે **અન્યમુદ્** નામનો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અર્થાત્ ચિત્ત ધર્મ શિવાય કોઈ અન્ય સ્થળે આનંદ પામતું નથી. અને હિતોદય કરનારી એવી નિત્ય **મીમાંસા-સદ્વિચારણા** અત્ર હોય છે.

આ દૃષ્ટિમાં ધર્મના માહાત્મ્યને લીધે **સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ** હોય છે. અને તેથી કરીને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી સત્પુરુષ પ્રાણીઓને પ્રિય થઈ પડે છે, અને તે **ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો** હોય છે. એનું મન સદાય શ્રુતધર્મમાં લીન રહે છે, અને કાયા જ બીજા કામમાં હોય છે, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ચિત્ત ઘરના બીજા બધા કામ કરતાં પણ

+ " मीमांसादीपिका चास्यां मोहध्वान्तविनाशिनी ।
तत्त्वालोकेन तेन स्याद्म कदाप्यसमञ्जसम् ॥—શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫

પોતાના પતિમાં જ લીન રહે છે, તેમ. એથી કરીને **આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને ભોગો** ભવહેતુ–સંસારકારણ થતા નથી.

માયાજલને તત્ત્વથી–તેના સ્વરૂપથી દેખનારો પુરુષ જેમ બેધડકપણે શીઘ્ર તેની મધ્યેથી, વ્યાઘાત પામ્યા વિના, ચાલ્યો જાય જ છે; તેમ માયાજલની ઉપમા જેને ઘટે છે, એવા ભોગોને તેના સ્વરૂપથી દેખનારો સમ્યગ્દૃષ્ટિ દૃષ્ટા પુરુષ, તે ભોગવતાં છતાં, અસંગ–અનાસક્ત હોઇ, પરમપદ પ્રત્યે જાય જ છે પણ ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ–સાચે સાચા ભાસે છે, એવા **ભોગતત્ત્વ** પુરુષને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની બુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં તેની અપ્રવૃત્તિ હોય છે. માયાજલમાં જેને તેવા વિપર્યાસને લીધે દૃઢ અભિનિવેશ–આગ્રહ છે, એવો કોણ અહીં માયામાં–જ્યાં જલબુદ્ધિ છે તે માર્ગે જાય? એટલે તે તો ભવોદ્વિગ્ન–ભવથી દુઃખ પામતો રહી, જેમ ત્યાં જ–માર્ગમાં જ નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ ભોગજંબાલથી મોહિત એવો તે મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, પણ આગળ પ્રગતિ કરતો નથી.

સદા સદ્વિચારરૂપ મીમાંસા ભાવથી આ દૃષ્ટિમાં કદી મોહ હોતો નથી, એથી કરીને '**અમોહસ્વરૂપ**' એવા '**બોધમૂર્ત્તિ**' જ્ઞાની પુરુષને સદૈવ **હિતોદય** જ હોય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર આત્મદશાની પ્રગતિરૂપ હિતનો–આત્મકલ્યાણનો સમુદય થયા જ કરે છે.

કળશ કાવ્ય

હરિગીત

કાંતા સમી નિત કાંત કાંતા દૃષ્ટિ યોગિજન તણી,
તારા સમી દર્શનપ્રભાથી ચમકતી નિત્યે ઘણી;
સૂક્ષ્મબોધ પ્રકાશ કાંતિ ચિદાકાશ ઝગાવતી,
પુષ્ટ તત્ત્વવિચારણામય મીમાંસા બલથી અતિ. ૧૨૭
મ્યાનથી અસિ જેમ આત્મા ભિન્ન દેહાદિ થકી,
અવિનાશી ને ઉપયોગવંતો દેખતો નિત્યે નકી;
યોગી પરા ધીર ધારણા આત્મસ્વરૂપે ધારતો,
પરભાવ તેમ વિભાવમાં કદી મોદ તે ન ધરાવતો. ૧૨૮
આત્મ સ્વભાવે વર્ત્તનારૂપ ધર્મમાં વર્ત્તન થકી,
આચારની શુદ્ધિ પરા આ પામતો યોગી નકી;
ધર્મમાં એકાગ્રમન આ ધર્મમૂર્ત્તિ મહાત્મને,
આ ધર્મના મહિમા થકી હોયે અતિ પ્રિયતા જને ૧૨૯

શ્રુત ધર્મમાં નિત ચિત્ત ધારે, કાય કાર્ય બીજા મહીં,
મન જેમ મહિલાનું સહાયે લીન વ્હાલામાં અહીં;
જ્યમ ગાય વનમાં જાય, ચારો ચરે, ચાર દિશા ફરે,
પણ દૃષ્ટિ તો તેની સદા નિજ વત્સ વ્હાલા પર ધરે. ૧૩૦

શ્રુત ધર્મ જેનું ચિત્ત આમ જ નિત્ય આક્ષેપે અહીં,
તે જ્ઞાનાક્ષેપકવંતને યોગોય ભવહેતુ નહિં !
મોહમયી માયામહીં પણ અમોહસ્વરૂપી સદા,
દુષ્કરકરા તે કમલવત્ જલમાં ન લેપાયે કદા. ૧૩૧

મૃગજલ અહીં મૃગજલપણે જે તત્ત્વથી જન પેખતો,
તે સોંસરો બેધડક તે બાધા વિના ચાલ્યો જતો;
ત્યમ ભોગ માયાજલ સમા જે સ્વરૂપથી અહીં દેખતો,
ભોગ'તાંય અસંગ રહી તે પદ પરમ પ્રત્યે જતો. ૧૩૨

ભોગ તત્ત્વ જ માનતો તે ભવસમુદ્ર તરે નહિં,
માયાજલે આવેશ દૃઢ તે તે પથે વિચરે નહિં;
તે ત્યાં જ ભવઉદ્વિગ્ન જ્યમ માયાજલે સ્થિતિ ધારતો,
ત્યમ મોક્ષમાર્ગે પણ કરે 'સ્થિતિ' ભોગમલ મોહિત થતો. ૧૩૩

હું એક શુદ્ધ જ જ્ઞાનમય, બાકી બધુંય અનિષ્ટ છે,
એ પુષ્ટ તત્ત્વ સુધાતણા રસપાનથી નિત પુષ્ટ છે;
તે યોગી મનનંદન ધરે કયમ મોહ કેં પરભાવમાં ?
હિત ઉદય તે પામે સદા ભગવાનદાસ સ્વભાવમા ૧૩૪

॥ इति महर्षि श्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चन्द्रसूनुमन सुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहट्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे षष्ठी कान्तादृष्टिः ॥

७

પ્રભા દૃષ્ટિ

છઠ્ઠી દષ્ટિ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી. હવે સાતમી કહેવામાં આવે છે:—

ध्यानप्रिया प्रभा प्रायो नास्यां रुगत एव हि।
तत्त्वप्रतिपत्तियुता सत्प्रवृत्तिपदावहा+ ॥ १७० ॥

ધ્યાન પ્રિયા પ્રાયે પ્રભા, એથી અત્ર ન રોગ;
તત્ત્વ પ્રતિપત્તિ અહીં, સત્પ્રવૃત્તિ પદ યોગ. ૧૭૦

અર્થ:—પ્રભા દષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, એથી કરીનેજ આમાં 'રોગ' નામનો દોષ હોતો નથી. આ દષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ યુક્ત અર્થાત્ યથાર્થ આત્માનુભવયુક્ત હોય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિ પદને આણનારી હોય છે.

વિવેચન

"અર્કપ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાન પ્રિયા એ દિઠ્ઠી;
તત્ત્વતણી પ્રતિપત્તિ વળી ઈહાં, રોગ નહિં સુખ પુઠ્ઠી...
રે ભવિકા! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ"—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા. ૭-૧

આ સાતમી **પ્રભા** દૃષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સૂર્યપ્રભા સમાન બોધ, સાતમું યોગાંગ ધ્યાન, સાતમા 'રુગ્' દોષનો અભાવ ને સાતમા તત્ત્વપ્રતિપત્તિ ગુણનો સદ્ભાવ હોય છે. આવી આ દષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત અને તેથી **સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા**—સત્પ્રવૃત્તિપદ આણનારી હોય છે.

વૃત્તિઃ—એમ આ દષ્ટિ 'સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા' છે એમ પિંડાર્થ છે, અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવનારી છે.

+ પાઠાંતરઃ—विशेषेण शमान्विता। અર્થાત્ વિશેષે કરીને શમ સંયુક્ત એવી હોય છે. અને વૃત્તિ પણ અપૂર્ણ અથવા ખંડિત જણાય છે.

આ દૃષ્ટિને સૂર્યપ્રભાની ઉપમા આપી, તે યથોચિત છે. કારણ કે તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો બળવાન્ હોય છે, તેમ છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિ કરતાં સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિનું દર્શન-બોધપ્રકાશ અનેકગુણવિશિષ્ટ બળવાન્, પરમ અવગાઢ હોય છે. આને 'પ્રભા' નામ આપ્યું તે પણ યથાર્થ છેઃ પ્રભના અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ જેનો છે તે પ્રભા જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી છે, તેમ આ દૃષ્ટિની બોધ-પ્રભા અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી, બળવાન્ ક્ષયોપશમસંપન્ન હોય છે. સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થસાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

યોગનું સાતમું અંગઃ ધ્યાન

અને આ દૃષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધ-પ્રકાશ હોય છે, તેથી જ આ બોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ થઇ પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે; જેવું જ્ઞાન બળવાન્ તેવું ધ્યાન પણ બળવાન્ હોય છે. આમ આ દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, ધ્યાનની વ્હાલી પ્રિયતમા જેવી હોય છે, જ્યાં ધ્યાન યોગીને અત્યંત પ્રિય હોય છે એવી હોય છે. એટલે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્ઞાની પુરુષ પોતાને પરમ પ્રિય એવું **અખંડ આત્મધ્યાન** ધ્યાવે છે. અને આ આત્મધ્યાન તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું-આત્મજાગ્રતિવાળું હોવાથી, તેમાં પ્રાયે-ઘણું કરીને કોઇ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવકાશ હોતો નથી, એવું તે **નિર્વિકલ્પ** હોય છે.

ધારણા નામનું છઠ્ઠું યોગાંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે સાતમું ધ્યાન નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ધારણા એટલે અમુક વિષયમાં-પ્રદેશમાં ચિત્તબંધ થાય, એટલે તેના પુનઃ પુનઃ સંસ્કારથી તેના અંતસ્તત્ત્વ પ્રત્યે ચિત્ત દોરાય છે, અને તેમાં જ એકાગ્ર થાય છે. આત્માને આત્મસ્વભાવ અભિમુખ ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન પ્રગટે છે. 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (પા૦ ૧-૧). ધારણામાં સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં ચિત્તનું અવધારણ હોય છે, અને ધ્યાનમાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સાક્ષાત્ અનુસંધાન હોય છે. 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।' (પા૦ ૩-૨). ચિત્તના ધારણા-દેશમાં પ્રત્યયની એકતાનતા થવી અર્થાત્ ધારણા પ્રદેશમાં એક સરખા અખંડ પરિણામની ધારા રહેવી તે ધ્યાન છે. (જુઓ દ્વા દ્વા.) 'જે સ્થિર અધ્યવસાય તે ધ્યાન છે, અને અસ્થિર ચિત્ત તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, વા ચિંતા એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એક અર્થમાં મનની અંતર્મુહૂર્ત્ત સ્થિતિ તે ધ્યાન છે અનેક અર્થસંક્રમમા લાંબી પણ સ્થિતિ હોય, તે અચ્છિન્ન-અખંડ એવી ધ્યાનસંતતિ છે.' (જુઓ અધ્યાત્મસાર)

ધ્યાનના મુખ્ય ચાર ભેદ છે-(૧) આર્ત્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ, (૪) શુક્લ. તેમાં આર્ત્ત-રૌદ્ર એ બે દુર્ધ્યાન સંસારના કારણ હોઇ અપ્રશસ્ત અને અનિષ્ટ છે,

અને આત્માર્થી મુમુક્ષુને સર્વથા હેય છે—ત્યજવા યોગ્ય છે. બાકીના બે ધર્મ અને શુક્લ મોક્ષના કારણ હોઇ પ્રશસ્ત અને ઇષ્ટ છે, અને આત્માર્થી મુમુક્ષુને સર્વથા આદેય છે, પરમ આદરથી આદરવા યોગ્ય છે અથવા **પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ** અને **રૂપાતીત** એમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પણ સમજવા યોગ્ય છે. આ સર્વ ધ્યાનપ્રકાર વિસ્તારથી સમજવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર, યોગશાસ્ત્ર, મોક્ષમાળા આદિ ગ્રંથરત્નો અવલોકવા. આ સર્વ પ્રકારના ધ્યાનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. એટલે આત્મધ્યાન એજ મુખ્ય ધ્યાન છે. અત્રે ધ્યાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે ધ્યાતા–ધ્યેય આદિનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે:—

ધ્યાતા સ્વરૂપ

ચિત્તને સ્થિર ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અનિષ્ટ અર્થોમાં મોહ મ પામો, રાગ મ કરો, દ્વેષ મ કરો.'

" मा मुज्झह मा रज्जह मा दुस्सह इट्ठणिट्ठअत्थेसु ।
थिरमिच्छह जइ चित्तं विचित्तझाणपसिद्धिए ॥ "—બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ.

આમ મનના અને ઇંદ્રિયના જયથી જે નિર્વિકાર બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે ધ્યાતા શાંત અને દાંત એવો હોય છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતતાથી તે શાંત હોય છે, અને ઇંદ્રિયાદિના દમનથી તે દાંત હોય છે. ગીતામાં કહેલા ×સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ આ શાંત-દાંત યોગીમાં સંપૂર્ણપણે ઘટે છે:-'હે અર્જુન! જ્યારે સર્વ મનોગત કામોને-ઇચ્છાઓને છોડી દે છે, ત્યારે આત્માથી આત્મામાં જ તુષ્ટ એવો તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. દુઃખોમાં તેના મનને ઉદ્વેગ ઉપજતો નથી અને સુખોમાં તે સ્પૃહા કરતો નથી. વીતરાગ, વીતભય, વીતક્રોધ હોય એવો તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.' આત્મારામપણાએ સ્થિત એવો શાંત-દાંત પુરુષ ખરેખર! આવા લક્ષણવાળો હોય છે.

શાંત, દાંત: સ્થિતપ્રજ્ઞ

અને આ સાતમી દૃષ્ટિવાળા યોગી પુરુષ તો આવા ઉત્તમ કોટિના ધ્યાતા હોય જ છે, કારણ કે અત્યાર સુધીનો ઉત્તમ યોગસાધનાથી તે અત્યંત સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઇ ચૂકયા છે. (૧) સૂક્ષ્મ તત્ત્વબોધ અને તેની મીમાંસાથી-સૂક્ષ્મ સદ્વિચારણાથી તેને જ્ઞાન-દર્શનની ઉત્તમ ભાવના થઈ હોય છે. (૨) અહિંસાદિ પાંચ યમના પાલનથી, શૌચ સંતોષાદિ નિયમના સેવનથી, ચિત્ત સમાધાનકારી સુખાસનની દૃઢતાથી, બાહ્ય ભાવના વિરેચન અને અંતર્ આત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ પ્રાણાયામથી, ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહારથી, અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં ધારી રાખવારૂપ દૃઢ ધારણાથી,-આમ યોગાંગોના નિરંતર અભ્યાસથી-પુનઃ પુનઃ ભાવનથી તેની ચારિત્રભાવના ઉત્તમ પ્રકારની થઈ હોય છે. (૩) અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આવી ઉત્તમ ભાવનાવાળા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પરમ વૈરાગ્ય ભાવનાથી રંગાયેલા હોય છે, તેથી પરમ ઉદાસીન એવા તે વીતરાગ પુરુષ કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતા નથી, આ લોક-પરલોક સંબંધી કોઈપણ ઇચ્છા ધરતા નથી, જીવવાની તેમને તૃષ્ણા નથી ને મરણયોગથી તે ક્ષોભ પામતા

આ દૃષ્ટિવાળો ઉત્તમ ધ્યાતા

×" प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥"ગીતા.

" सुविदिदपदत्थसुत्तो संजमतवसंजुदो विगतरागो ।
समणो समसुहदुक्खो भणिदो सुद्धोवओगोत्ति ॥ "—શ્રી પ્રવચનસાર.

નથી, એવા તે સર્વ ભયથી મુક્ત–પરમ નિર્ભય અવધૂત હોય છે. યોગીશ્વર રાજચંદ્રજીનું ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે:—

"નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓથી અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ રંગાયેલા, ને આત્મભાવનાથી અત્યંતપણે ભાવિતાત્મા એવા આ યોગીને, ચિત્ત વિક્ષેપ ઉપજાવનારા દોષો નિવૃત્ત થઇ ગયા હોવાથી, ચિત્તની અત્યંત સ્થિરતા વર્તે છે. એટલે આ આવા સ્થિરચિત્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મારામી, શાંત–દાંત, વીતરાગયોગીશ્વર સમગ્ર ધ્યાનસામગ્રીથી સંપન્ન હોઇ, કયાંય પણ ઇષ્ટ–અનિષ્ટ અર્થમાં મોહ પામતા નથી, રાગ ધરતા નથી, દ્વેષ કરતા નથી અને એટલે જ આ પરમ નિર્ગ્રંથ વીતરાગ મુનીશ્વર પરમ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે–શુદ્ધ આત્મધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય હોય છે

ધ્યેય સ્વરૂપ

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય–આલંબન. કોઈ પણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ (Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા નિરીહ વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણાને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે:—(૧) ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત્ત–અમૂર્ત્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન–અચેતન એમ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ–સ્થિતિ–લયરૂપ સત્ સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણપર્યાયથી યુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાની સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે સ્વ દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાલ–ભાવથી અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક 'વસ્તુ, પર દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાલ–ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને ભજતી નથી, સ્વસમયની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે જડ ભાવે જ પરિણમે છે, અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. એમાં કોઈ પોતાનો સ્વભાવ છોડી પલટતું નથી. જડ તે ત્રણે કાળમાં જડ છે, અને ચેતન તે ત્રણે કાળમાં ચેતન છે. આ પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, એમાં સંશય કેમ હોય? ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઇ પણ ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઢળે છે, અને શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

"જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઇ કોઇ પલટે નહિં, છોડી આપ સ્વભાવ.
જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં ચેતન ચેતન તેમ;
પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય એમાં કેમ?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

૨. અથવા **પંચ પરમેષ્ઠિનો** પરમેષ્ઠિવાચક નામમંત્રોથી જપ કરવો (**પદસ્થ ધ્યાન**) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે.

"नमो अरिहंताण, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं, नमो उवज्झायाणं, नमो लोए सव्वसाहूणं।"

અરિહંતનું ધ્યાન

(૧) 'જેના ચાર ઘાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે, અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થ× શુદ્ધ આત્મા તે 'અર્હત્' ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે' ધ્યાનના ફલરૂપ પરમ આત્મ-સમાધિને પામી જે દેહ છતાં **દેહાતીત** કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે, એવા **સહજાત્મસ્વરૂપે** સ્થિત **શુદ્ધ** આત્મા તે જ અર્હત-જિન ભગવાન્-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માર્થી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે આ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી આત્મા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન પર આરૂઢ થાય છે. એટલે આ 'પરમેષ્ઠિ'નું ધ્યાન મુમુક્ષુને હસ્તાવલંબનરૂપ હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. જિનવરના આલંબનથી આત્મા આત્માવલંબની થઇ નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે.

"નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોજી;
શુકલ ધ્યાને રે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોજી." —શ્રી દેવચંદ્રજી.

"દેહ તોય જેહની દશા અદેહ વર્ત્તતી, વૃત્તિ આત્મભાવમાં સદા સ્વયં પ્રવર્ત્તતી;
યોગિનાથ જે ધરી રહ્યા જીવન્વિમુક્તિને, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વંદું એ વિભૂતિને."
—શ્રી અરિહંતસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

સિદ્ધનું ધ્યાન

(૨) 'જેના અષ્ટ+ કર્મ અને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકાલોકના જે જ્ઞાયક ને દૃષ્ટા છે, એવા પુરુષાકાર **સિદ્ધ** આત્મા લોકશિખર સ્થિત છે તે ધ્યાવવા ' સર્વ કર્મકલંકનો ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠત્વરૂપ કૈવલ્યને પામ્યા છે,-એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન્ તે પરમ ધ્યેય છે-

---

× "णट्ठचदुघाइकम्मो दंसणसुहणाणवीरियमईओ।
सुहदेहत्थो अप्पा सुद्धो अरिहो विचिंतिज्जो॥"
—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્ત્તીકૃત શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ.

+"णट्ठट्ठकम्मदेहो लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा। पुरिसायारो अप्पा सिद्धो झाएह लोयसिहरत्थो॥"
—શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ.

પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે ભગવાનૂને શુદ્ધ આત્મવસ્તુ-ધર્મ પ્રગટ્યો છે, સર્વ આત્મગુણની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ છે, નિજ સ્વરૂપના કર્તા-ભોક્તા થઈ તે તેમાં રમણતા-પરિણામતા અનુભવી રહ્યા છે, સર્વ આત્મપ્રદેશનો શુદ્ધતા તેમને ઉપજી છે, ચૈતન્યમય તત્ત્વપણું તેમને પ્રગટ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને ગ્રાહ્ય પણ ચેતન છે ને ગ્રાહક પણ ચેતન છે, વ્યાપ્ય પણ ચેતન છે ને વ્યાપક પણ ચેતન છે,-એવી ચૈતન્યમય તત્ત્વ અવસ્થા-સિદ્ધ દશા પ્રગટી છે.

"ધર્મ પ્રાગ્ભાવતા, સકલ ગુણ શુદ્ધતા, કર્તૃતા ભોગ્યતા, રમણ પરિણામતા;
શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા, તત્ત્વ ચેતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા ગ્રાહ્ય ગ્રાહકગતા....
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ, આપણો આતમા તેહવો ભાવીએ!"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"પ્રભુપદ વળગ્યા તે રહ્યા તાજા, અલગા અંગ ન સાજા રે;
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઉં, એ પ્રભુના ગુણ ગાઉં રે."—શ્રી યશોવિજયજી.

"ખાતાં કરી ખાતમ કર્મતણા સમસ્ત, પામ્યા ગતિજ અપુનર્ભવ જે પ્રશસ્ત;
જેણે ચૂર્યાં ચઉગતિ રથ ચક્ર ચારે, તે સિદ્ધના ચરણ હો શરણું અમારે!"
—શ્રી સિદ્ધસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

આવા પ્રગટ **સહજાત્મસ્વરૂપ** સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનથી આત્મા નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે, કારણકે તે પરમાત્માની ને આત્માની આત્મત્વ જાતિ એક છે. જેવો તે ધર્મમૂર્તિ **ધર્મનાથ** પરમાત્માનો શુદ્ધ ધર્મ છે, તેવો જ આ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ ધર્મ છે. આમ જે વસ્તુની જાતિએકતા છે, તે કદી પલટતી નથી-ફરતી નથી. મુક્ત પરમાત્મામાં સર્વ સંગના પરિહારથી તે પરમ આનંદમય પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યક્તપણે રહ્યું છે, અને સંસારી આત્મામાં ઉપાધિરૂપ પરભાવના પ્રસંગને લીધે તે આવૃત હોવાથી અવ્યક્તપણે-શક્તિરૂપે× રહ્યું છે. અર્થાત્ સંસારી જીવમાં શક્તિથી પરમાત્મપણું છે, અને સિદ્ધમાં વ્યક્તિથી પરમાત્મપણું છે. એટલે તે શક્તિરૂપ પરમાત્મપણાની વ્યક્તિ માટે, જેને તેની વ્યક્તિ-પ્રગટતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મ તત્ત્વની ભક્તિમાં રંગ લગાડી, તેનું તન્મય ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેવા તન્મય ધ્યાનથી **સમાપત્તિ** થાય છે, એટલે કે સમરસીભાવ ઉપજે છે, એકીકરણ થાય છે, કે જ્યાં આત્મા અપૃથક્પણે-અભિન્નપણે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આમ શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનોમંદિરમાં મુમુક્ષુને સદા ધ્યાવવા યોગ્ય છે-પરમ ઇષ્ટ છે.

'તિણે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ'

×"मम शक्त्या गुणग्रामो व्यक्त्या च परमेष्ठिनः। एतावानावयोर्भेदः शक्तिव्यक्तिस्वभावतः॥
सोऽहं समरसीभावस्तदेकीकरणं स्मृतम्। अपृथक्त्वेन यत्रात्मा लीयते परमात्मनि॥"
—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

"તિણે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ મુજ સંપજે;
તિણે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ."

"પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા થાય રે;
તત્ત્વરમણ એકાગ્રતા, તેહ પૂરણ તત્ત્વ સમાય રે."

"ઈણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;
ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલ્પ આવે.
ધન્ય તું! ધન્ય તું! ધન્ય જિનરાજ તું!"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આચાર્યાદિ ધ્યેય

(૩-૪-૫) તેમજ—'દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન* એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોજે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે—ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે જે રત્નત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં નિરત છે, યતિવરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો! (તે પણ ધ્યેય છે) દર્શન-જ્ઞાનસમગ્ર એવું મોક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો!' આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારામી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે—આમ પંચપરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય-આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો—ચઢવાનો છે, કારણ કે 'જે કંઈ ચિંતવતાં સાધુ જ્યારે એકત્વ પામી નિરીહ વૃત્તિવાળો થઈ જાય છે, ત્યારે તેને નિશ્ચય ધ્યાન હોય છે,' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન હોય છે પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિ આદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ પણ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે એ અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયના ચિંતનથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા—એકાગ્રતા

---

* "दंसणणाणपहाणे वीरियचारित्ततवायारे। अप्पं परं च जुंजइ सो आयरिओ मुणी झेओ ॥
जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवएसणे णिरदो। सो उवज्झाओ अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥
दंसणणाणसमग्गं मग्गं मोक्खस्स जो हु चारित्तं। साधयदि णिच्चसुद्धं साहू स मुणी णमो तस्स ॥
जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू। लध्धूणय एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं झाण ॥"
—શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ.

થાય છે,—જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય છે. એટલે તે પરમ ગુણવંત પરમાત્માનું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચય ધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

" પરમગુણી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પાવેજી.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ દૃષ્ટિવાળો મહાયોગી તો શુકલ એવા આ શુદ્ધ આત્મધ્યાનના પ્રારંભ માટે પરમ યોગ્ય થઇ ગયો હોય છે, કારણ કે અત્યાર સુધીની ધર્મધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાથી આ આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ એવો શાંત, દાંત ને અપ્રમત્ત થઇ ગયો હોય છે આત્મભાવનાથી એવો ભાવિતાત્મા અને સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્મારામી થઇ ગયો હોય છે, કે તેણે શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનરૂપ શુકલધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢવા માટે આવશ્યક ઉપયોગી એવા અપૂર્વ આત્મવીર્યનો—આત્મસામર્થ્યનો અદ્ભુત સંચય કરી લીધો હોય છે. એટલે આ આત્મધ્યાની પુરુષ અપૂર્વ આત્મવીર્યની સ્ફુરણાથી ભાવે છે કે—'અનંત ગુણ–કમલનો વિકાસ કરનાર એવો હું સૂર્ય સમાન છતાં અહો! આ મહા-ભવારણ્યમાં પૂર્વે કર્મ–વૈરિઓથી વંચિત કરાયો! આત્મભ્રાંતિથી ઉપજેલા રાગાદિ અતુલ બંધનોથી બંધાયેલો હું અનંતકાળ આ દુર્ગમ ભવ–વનમાં વિડંબિત થયો! હવે આજ મ્હારો રાગ–જ્વર નષ્ટ થયો છે, આજ મ્હારી મોહનિદ્રા ચાલી ગઇ છે, તેથી ધ્યાનરૂપ ખડ્ગધારાથી હું કર્મશત્રુને હણી નાંખું.* '

આ દૃષ્ટિમાં શુકલધ્યાનની યોગ્યતા

વળી તે ભાવે છે કે—'જેના અભાવે હું સૂતો હતો, અને જેના સદ્ભાવે હું ઊઠ્યો છું, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય સ્વસંવેદ્ય હું છું. જે પરાત્મા છે તે જ હું છું, જે હું છું તે પરમ છે, તેથી હું જ મ્હારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઇ નહિં, એમ સ્થિતિ છે.'+ આમ જે **આત્મભાવના** ભાવે છે, તે ક્યાંય રાગ–દ્વેષ કરતો નથી. કારણકે તે ચિંતવે છે કે—'આ અચેતન× છે તે દૃશ્ય છે, ને ચેતન છે તે અદૃશ્ય છે. તો હું ક્યાં રોષ કરું? ક્યાં તોષ કરું? એથી હું

'નમો મુજ નમો મુજ રે'

* " अनन्तगुणराजीवबन्धुरप्यत्र वञ्चितः। अहो भवमहाकक्षे प्रागहं कर्मवैरिभिः॥
स्वविभ्रमसमुद्भूतै रागाद्यतुलबन्धनैः। बद्धो विडम्बितः कालमनन्तं जन्मदुर्गमे॥
अद्य रागज्वरो जीर्णो मोहनिद्राद्य निर्गता। ततः कर्मरिपुं हन्मि ध्याननिस्त्रिंशधारया॥"
—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

× " अचेतनमिदं दृश्यमदृश्यं चेतनं ततः।
क्व रुष्यामि क्व तुष्यामि मध्यस्थोऽहं भवाम्यत.॥"—શ્રી સમાધિશતક.

મધ્યસ્થ થઉં છું.' અને સર્વત્ર વીતરાગ એવો તે આત્મામાં જ રત થઇ શુક્લ એવા આત્મધ્યાનને પામે છે, ને તેના પરમ ધન્ય ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે—

"અહો ! અહો ! હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;
અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહને ભેટ થઇ તુજ રે.
....શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ."—શ્રી આનંદઘનજી.

આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહ-પિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં બિરાજમાન આત્મ-દેવનું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષ્ઠિવાચક નમસ્કારાદિ મંત્ર વાકયનો જપ જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. જ્યાં સદેહે વર્ત્તતા, સાકાર-રૂપી એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.*

ધ્યેય ભેદે ચાર ધ્યાન ભેદ

" देहादेवलि जो वसइ, देउ अणाइ अणंतु । केवलणाणफुरंततणु, सो परमप्पु णिभंतु ॥ "
—શ્રી યોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ, ગા. ૩૩.

એમાં પણ ખાસ કરીને જીવંતમૂર્ત્તિ એવા રૂપી-દેહપિંડસ્થ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ધ્યાન જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. કારણ કે આ દેહ છતાં દેહાતીત દશાવાળા પરમ આત્મસમાધિમય પ્રભુનું અનુપમ રૂપ દેખીને ભક્ત જનનું મન ચપળ સ્વભાવ છોડીને ઠરી જાય છે-સ્થિર થાય છે. એટલે એ ભક્ત જન ભાવાવેશમાં ગાય છે કે-હે ભગવાન્ ! જો આ ત્હારૂં રૂપી સ્વરૂપ જગતમાં ન દેખાયું હોત, તો અમારું મન કોના ઉપર હીંસન-હર્ષ પામત ? હીંસ્યા વિના શુદ્ધ સ્વભાવને કેમ ઇચ્છત ? ઇચ્છયા વિના ત્હારા પ્રગટ ભાવને કેમ પ્રીચ્છત-ઓળખત ? પ્રીચ્છયા વિના ધ્યાન દશામાં તે કેમ લાવત ? લાવ્યા વિના રસસ્વાદ તે કેમ પામત ? માટે અમે તો માનીએ છીએ કે હે પ્રભુ ! ત્હારી ભક્તિ વિના કોઇ ભક્તને મુક્તિ હોતી નથી. હે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ! અમારા સત્ પુણ્યના યોગથી તમે રૂપી-દેહધારી થયા ને અમૃત સમાણી ધર્મની વાણી કહી ગયા. આમ હે ભગવાન્ ! આ ત્હારો દેહ-પિંડ ઘણા ગુણનું કારણ છે, અને તે સેવવામાં આવતાં મહાભયનું વારણ થઇ પડે છે. માટે હે પ્રભુ ! અમે તો ત્હારું પિંડસ્થ ધ્યાન એકમના થઇને કરવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ.

પ્રભુનું પિંડસ્થ ધ્યાન

"રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરું, છાંડી ચપલ સ્વભાવ ઠર્યું મન માહરું;
રૂપી સરૂપ ન હોત જો જગ તુજ દીસતું, તો કુણ ઉપર મન કહો અમ હીંસતું

* " पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिंतनम् ।
रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ॥ "

હિંસ્યા વિણુ કિમ શુદ્ધ સ્વભાવને ઇચ્છતા ? ઇચ્છા વિણુ તુજ ભાવ, પ્રગટ કિમ પ્રીછતા ?
પ્રીછયા વિણુ કિમ ધ્યાન, દશામાહિ લાવતા ? લાવ્યા વિણુ રસસ્વાદ, કહો કિમ પાવતા ?
ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હુવે કોઈ ભક્તને, રૂપી વિના તો તે ન, હુવે કોઈ વ્યક્તને
અમ સતપુરુષને યોગે, તુમે રૂપી થયા, અમિય સમાણી વાણી, ધરમની કહી ગયા.
તે માટે તુજ પિંડ, ઘણા ગુણ કારણો, સેવ્યો ધ્યાયો હુવે, મહાભયવારણો.
શાંતિવિજય બુધ શિષ્ય, કહે ભવિકાજના ! પ્રભુનુ પિંડસ્થ ધ્યાન, કરો થઈ એકમના."

—શ્રી રૂપવિજયજી.

"ત્હારું ધ્યાન તે સમકિત રૂપ, તેહજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છેજી;
તેહથી જાયે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હુવે પછેજી."—શ્રી યશોવિજયજી.

આ સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો પરમ શાંત, પ્રશમરસનિમગ્ન વીતરાગ ભાવ જેમાં મૂર્તિમંત થાય છે, એવી તેની તદાકાર સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા પણ ધ્યાન માટે તેટલી જ ઉપકારી થાય છે. જિન અને જિનપ્રતિમા બન્ને નિમિત્ત સમાન છે, એવી આગમ વાણી છે. એટલે આ સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા સાથે પણ જો અભેદતા વધી, તો આ આત્માના સ્વસ્વભાવ ગુણની વ્યક્ત-પ્રગટ યોગ્યતા સાધી એમ જાણવું. અને આવા આ રૂપી ભગવંતનું અદ્ભુત રૂપ દેખીને આશ્ચર્ય છે કે ભવ્યજન-યોગ્ય એવા યોગીજન અરૂપી પદ વરે છે!

'જિનપડિમા જિન સારિખી'

"નિમિત્ત સમાન થાપના જિનજી, એ આગમની વાણી રે."
"જિનપડિમા જિન સારિખી, કહી સૂત્ર મઝાર."
"ઠવણા સમવસરણ જિન સેતી, જો અભેદતા વાધી રે;
એ આતમના સ્વસ્વભાવ ગુણ, વ્યક્ત યોગ્યતા સાધી રે"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"દેખી રે અદ્ભુત તાહરું રૂપ, અચરિજ ભવિકા અરૂપી પદ વરેજી;
ત્હારી ગત તું જાણે હો દેવ! સમરણ ભજન તો વાચક યશ કરેજી"—શ્રી યશોવિજયજી.

તેમજ રૂપાતીત આદિ ધ્યાન પ્રકારો પણ આત્માને સ્વરૂપાવલંબનમાં પરમ ઉપકારી થઈ આત્મધ્યાને ચઢાવે છે. આ આત્મધ્યાન જ મુખ્ય એવું યોગસાધન છે, કારણ કે તેનાથી જ યોગનો મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન થાય છે, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનરૂપ યોગ નીપજે છે. આ ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા પોતે ધ્યેયરૂપ-પરમાત્મારૂપ બની જાય છે. 'કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગથી સમાહિત એવો યોગી, ધ્યાનયોગ પર ચઢી, મુક્તિયોગને પામે છે'×

×"कर्मयोगं समभ्यस्य ज्ञानयोगसमाहितः । ध्यानयोगं समारुह्य मुक्तियोगं प्रपद्यते ॥"
—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

"ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે, એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્ત્તે છે **તે ધ્યાન** કહેવાય છે; અને એજ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી, એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે બોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે." (જુઓ) **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૩૪૨.

રોગ દોષનો નાશ

"ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પરપરિણતિ ઉચ્છેદે."—**શ્રી દેવચંદ્રજી.**

'રોગ' નામનો સાતમો ચિત્તદોષ અત્રે નષ્ટ થાય છે. રોગ એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ તેનો અત્ર અભાવ થાય છે. અથવા સાચી યથાર્થ સમજણ વિનાની ક્રિયા કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને જે પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ થાય, તે રોગ છે. (જુઓ પૃ. ૮૬) અને આવી માંદલી અશુદ્ધ ક્રિયાનું ફળ વાંઝિયું છે. (૧) આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જીવ પરભાવમાં મુંઝાય છે, મૂર્ચ્છિત થાય છે,-આ જ મોહ છે. અને તેને લીધે પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિના કારણે આ જીવ રાગ-દ્વેષ કરે છે. એટલે એ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કરે છે, પરપરિણતિને ભજે છે. આમ મોહ-રાગ-દ્વેષ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે. જેમ ત્રિદોષ સન્નિપાતનો રોગી પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, બેભાનપણે ફાવે તેમ બકે છે, પોતાનું તે પારકું ને પારકું તે પોતાનું એવું યદ્વાતદ્વા અસમંજસ બોલે છે, ટૂંકામાં જાણે બદલાઈ ગયો હોય એમ પોતાના મૂળ અસલ સ્વભાવથી-વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્ત્તે છે, અને પોતાના સત્ સ્વરૂપથી નિપાતને પામી પોતાના 'સન્નિપાતી' નામને યથાર્થ કરે છે; તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ **ત્રિદોષ સન્નિપાત** જે જીવને લાગુ પડ્યો હોય છે, તે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જાય છે, પારકું તે પોતાનું ને પોતાનું તે પારકું એવું બેભાનપણે ફાવે તેમ પ્રલપે છે-લવે છે, પોતાના મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્ત્તે છે. આમ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી જીવનો નિજ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપાત થાય છે એટલે તેના આત્મ-પરિણમનમાં ભંગ પડી, તે પરભાવ પ્રત્યે-વિભાવ પ્રત્યે ગમન, પરિણમન ને રમણ કરે છે. આ જ જીવનો મુખ્ય મહારોગ છે. (૨) અથવા યથાર્થ સાચી સમજણ વિનાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે પણ રોગ છે, કારણ કે તેથી શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય છે, એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડા ઉપજે છે અથવા તેનો ભંગ થાય છે માંદા માણસની ગમનાદિ ક્રિયા જેમ માંદલી હોય છે, તેમ આ રોગ દોષવંતની કોઈ પણ ક્રિયા માંદલી-[illegible] હોય છે તાત્પર્ય કે શુદ્ધ ક્રિયા એટલે શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જે પીડા ઉપજે,

ત્રિદોષ સન્નિપાત

શુદ્ધ સ્વરૂપરમણતારૂપ ચારિત્રનો જે ભંગ થાય તે જ રોગ છે. આ બન્ને વ્યાખ્યાનો તાત્પર્યાર્થ એક જ છે. આમ શુદ્ધ આત્મપરિણતિના ભંગરૂપ અથવા પરપરિણતિમાં ગમનરૂપ રોગનો અત્ર નાશ થાય છે.—એટલે પરપરિણતિમાં ગમન થતું નથી અને આત્મ-પરિણતિમાં જ રમણ થાય છે.—આ ' **પ્રભા** ' દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો મહાયોગી પરભાવને પરિહરી નિરંતર **શુદ્ધ આત્મપરિણતિને** જ ભજ્યા કરે છે, **શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ** આત્મદેવને અવલંબતાં પરભાવને પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણ અનુભવતાં આત્મભાવને પ્રગટાવે છે. આવી ઉચ્ચ આત્મદશાના સ્વાનુભવનું તાદૃશ્ય આલેખન આ રહ્યું:—

એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્ત્તે છે." "અત્રે આત્માકારતા વર્ત્તે છે." ઇત્યાદિ. (જુઓ) **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

તત્ત્વપ્રતિપત્તિ

"એ આશ્ચર્ય જાણે તે જાણ, જાણે જ્યારે પ્રગટે ભાણ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં ' **મીમાંસા** '—સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણા નામનો ગુણ પ્રકટ્યા પછી તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે સાતમી દૃષ્ટિમાં **તત્ત્વપ્રતિપત્તિ** નામના ગુણનો અવિર્ભાવ થાય છે. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ એટલે યથાસ્થિત—જેમ છે તેમ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ. ' **શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા** '. આમ અત્રે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ—સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે જેમાં તેનું પરોક્ષ વર્ણન છે, એવા અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર થઈ પડે છે, નકામા—અણખપના થઇ પડે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનું દિશાદર્શન કરાવે છે, અને જે આત્મ-વસ્તુતત્ત્વનો લક્ષ કરાવવા માટે શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, તે વસ્તુતત્ત્વ તો અત્રે સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાં—અનુભવમાં આવ્યું છે, એટલે હવે તેનું શું કામ છે? તેનું હવે કંઇ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

"અગમ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

જેહ અગોચર માનસ વચનને, તેહ અતીંદ્રિય રૂપ;
અનુભવ મિત્તે રે વ્યક્તિ શક્તિ શું, ભાખ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીર૦ "—**શ્રી આનંદઘનજી.**

જે મન—વચનને અગોચર છે, જ્યાં વાણી અને મનને મૌન ભજવું પડે છે, જ્યાં વિકલ્પ—જલ્પનો અવકાશ નથી, એવું અતીન્દ્રિય આત્મસ્વરૂપ **અનુભવ મિત્રના** પ્રસાદથી અત્રે સાક્ષાત જણાય છે જે નય—નિક્ષેપથી જાણાતું નથી, અને જ્યા પ્રમાણનો પ્રસર નથી, ગતિ નથી, તે શુદ્ધ સ્વરૂપી બ્રહ્મને કેવળ અનુભવ—ભાનુ જ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૦)

ध्यानजं सुखमस्यां तु जितमन्मथसाधनम् ।
विवेकबलनिर्जातं शमसारं सदैव हि ॥ १७१ ॥

ધ્યાનજન્ય સુખ એહમાં, મન્મથને જીતનાર;
વિવેકબલથી ઉપજતું, સદૈવ જે શમસાર. ૧૭૧

અર્થ:—અને આ દૃષ્ટિમાં કામના સાધનને જીતનારૂં એવું ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે વિવેકબલથી ઉપજેલું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય છે.

વિવેચન

"કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ પ્રસ્તુત સાતમી દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. અને તે કેવું વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે મન્મથના—કામના સાધનોને જીતનારૂં, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો જય કરનારું એવું હોય છે. વળી તે વિવેકબલથી—જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોઈ, સદાય **શમસાર**—શમપ્રધાન જ હોય છે; કારણકે વિવેકનું ફળ શમ છે.

ધ્યાન સુખ અનુભવ

આ દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનનું ખરેખરૂં સુખ અનુભવાય છે; શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી કેવો નિર્વ્યાજ સાચેસાચો આનંદ ઉપજે છે, તે અત્ર સંવેદાય છે. નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ પરમ અમૃતરસસાગરમાં નિમગ્ન થયેલ યોગિરાજ જે સહજાત્મસ્વરૂપના આનંદની શીતલ લહરીઓ અનુભવે છે, તેનું અવાચ્ય સુખ તો તે પોતે જ જાણે છે. આ ધ્યાનજન્ય સુખ વિષયજન્ય સુખથી ઉલટા પ્રકારનું છે. કારણ કે અત્રે તો કામના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયોનો×

वृत्तिः—ध्यानजं सुखमस्यां तु-આમાં અધિકૃત દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. કેવું વિશિષ્ટ? તોકે जितमन्मथसाधनं-મન્મથના-કામના સાધનને જીતનારું, શબ્દાદિ વિષયને વ્યુદસ્ત કરનારું-ફગાવી દેનારું. આને જ વિશેષણ આપે છે-विवेकबलनिर्जातम्-વિવેકના બલથી ઉપજેલું, જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન, એટલા માટે જ शमसारं सदैव हि-સદૈવ જ શમસાર-શમપ્રધાન, વિવેકના શમફલપણાને લીધે.

× इन्द्रियसुखभाजनेषु हि प्रधानाः दिवौकसः । तेषामपि न खलु स्वाभाविकं सुखमस्ति, प्रत्युत तेषां स्वाभाविकं दुःखमेवावलोक्यते । यतस्ते पञ्चेन्द्रियात्मकशरीरपिशाचपीडया परवशा भृगुप्रपातस्थानीयान्मनोज्ञविषयानभिपतन्ति । ××× तद्दुःखवेगमसहमाना अनुभवन्ति च विषयान् जलयूका इव तावद्यावत् क्षयं यान्ति ।" ४० (વિશેષ માટે જુઓ)
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારટીકા ગા. ૭૧-૭૭.

જય હોય છે, જિતેન્દ્રિયપણારૂપ 'જિનત્વ' હોય છે. શબ્દાદિ વિષયો જે લોકમાં સુખ-સાધન મનાય છે તે તો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં દુઃખસાધન જ છે, અથવા કલ્પિત સુખાભાસ જ છે. કારણ કે પુણ્યપરિપાકને લીધે દેવતાઓને ઉત્કૃષ્ટ ઇંદ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ હોય છે, 'તેઓને પણ સ્વાભાવિક સુખ નથી, ઉલટું સ્વાભાવિક દુઃખ જ દેખાય છે. કારણ કે તેઓ પંચે-ન્દ્રિયાત્મક શરીર-પિશાચની પીડાથી પરવશ થઇ ભૃગુપ્રપાત સમા મનગમતા વિષયો પ્રત્યે ઝાંવાં નાંખી ઝંપલાવે છે.' પુણ્ય બલથી ઇચ્છા મુજબ હાજર થતા ભોગોથી તેઓ સુખીઆ જેવા પ્રતિભાસે છે, પરંતુ 'દુષ્ટ રુધિરમાં જળોની પેઠે' તેઓ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત હોઇ વિષયતૃષ્ણાદુઃખ અનુભવે છે. ખરાબ લોહી પીવા ઇચ્છતી લોહીતરસી જળો જેમ રુધિર પાન કરતાં પોતે જ પ્રલય પામી કલેશ ભોગવે છે; તેમ વિષયતૃષ્ણાવત આ પુણ્યશાળીઓ પણ વિષયોને ઇચ્છતા અને ભોગવતા રહી પ્રલય-આત્મનાશ પામી કલેશ અનુભવે છે. આમ શુભોપયોગજન્ય પુણ્યો પણ સુખાભાસરૂપ દુઃખના જ સાધનો છે. જ્યાં મહા પુણ્યશાળી દેવાદિના સુખ પણ પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે, ત્યાં બીજા સુખનું તો પૂછવું જ શું ?

વળી પુણ્યજન્ય ઇંદ્રિયસુખ સુખાભાસરૂપ છે એટલું જ નહિં, પણ બહુ પ્રકારે દુઃખ સ્વરૂપ પણ છે. કારણ કે 'તે પરાધીન છે, બાધા સહિત છે, વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. બંધ-કારણ છે, વિષમ છે. એટલા માટે ઇંદ્રિયોથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ જ છે.'–આત્માથી અતિરિક્ત-જૂદા એવા પર નિમિત્તથી ઉપજતું હોવાથી, તે ઇંદ્રિયસુખ **પરાધીન**× છે. ક્ષુધા-તૃષાદિ તૃષ્ણાપ્રકારોથી અત્યંત આકુલતાને લીધે તે બાધાસહિત છે. એક સરખો અખંડ શાતાવેદનીયનો ઉદય રહેતો ન હોઈ, શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદયથી તે ખંડખંડ થાય છે, એટલે તે વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. ઉપભોગમાર્ગમાં રાગાદિ દોષસેના તો પાછળ પાછળ લાગેલી જ છે, અને તેના અનુસારે ઘન કર્મરજપટલ પણ સાથે સાથે હોય જ છે, તેના વડે કરીને તે બંધકારણ છે. અને સદા વૃદ્ધિ-હાનિ પામવાથી વિષમપણાએ કરીને તે વિષમ છે. આમ પુણ્ય પણ પાપની જેમ દુઃખસાધન સિદ્ધ થયું.

" सपरं बाधासहिदं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं ।
जं इंदिएहिं लद्धं तं सोक्खं दुःक्खमेव तधा ॥ "—શ્રી પ્રવચનસાર.

અને 'આમ પુણ્ય-પાપમાં તફાવત નથી એમ જે નથી માનતો તે મોહાચ્છાદિત જીવ અપાર ઘોર સંસારમાં ભમે છે.'× કારણકે સોનાની બેડી હોય કે લોઢાની બેડી હોય, પણ બન્ને બંધનરૂપ બેડીજ છે, તેમ પુણ્યબંધ હોય કે પાપબંધ હોય, પણ બન્ને

× જુઓ–શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસાર ટીકા, ગા. ૭૬.

બાવળબંધનરૂપ બેડી જ છે, એટલે પુણ્ય-પાપમાં કોઈ ફલભેદ નથી, અર્થાત્ પુણ્યફલરૂપ સુખ પણ કર્મોદયરૂપ હોઇ દુઃખજ× છે; 'પરિણામથી* તાપથી, સંસ્કારથી, અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી પુણ્યજન્ય સુખ તે દુઃખજ છે.' જેનો વધ કરાવાનો છે એવા ઘેટાની દેહ-પુષ્ટિનું પરિણામ જેમ અતિ દારુણ હોય છે, લોહીતરસી જળો જેમ અંતે દારુણ દશાને પામે છે, તેમ પુણ્યજન્ય વિષયભોગનો વિપાક પણ અતિ દારુણ હોય છે ઔત્સુક્યને લીધે જ્યાં વિષય તૃષ્ણાતાપથી ઇંદ્રિયોનું સંતપ્તપણું રહે છે, ત્યાં સુખ શેનું હોય? એક ખાંધેથી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવાની પેઠે ઇંદ્રિયનો આહ્લાદ છતાં તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર દૂર થતો નથી. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણેય ગુણવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, છતાં એ ત્રણેય દુઃખરૂપજ છે

ઇત્યાદિ પ્રકારે પુણ્યજન્ય વિષયસુખનું જે પ્રગટ દુઃખરૂપપણું જાણે છે, એવા પરમ વૈરાગ્યવાન્ જ્ઞાની યોગીપુરુષ આ તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રાચે? મન્મથના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયનો જય કેમ ન કરે? 'જડ ચલ જગની એંઠ' જેવા પુદ્ગલ ભોગને દૂરથી કેમ ફગાવી ન દે? પરમ અમૃત જેવા ધ્યાનસુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તે તુચ્છ બાકસબુકસ જેવા દુર્ગંધિ વિષય-કદન્નને કેમ ચાખે? કારણકે વિષયસુખ પરાધીન છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સ્વાધીન છે. વિષયસુખ બાધા સહિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ બાધા રહિત છે. વિષયસુખ વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ અવિચ્છિન્ન-અખંડિત છે. વિષયસુખ બંધકારણ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ મોક્ષકારણ છે. વિષયસુખ વિષમ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સમ છે. આવું પરમોત્તમ ધ્યાનસુખ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પછી તુચ્છ વિષય ભણી નજર પણ કેમ નાંખે?

'જિન'નો વિષયજય

આવું ધ્યાનસુખ વળી વિવેકના બળથી-જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. સ્વપર વસ્તુના ભેદવિજ્ઞાનથી જે વિવેક ઉપજે છે, આત્મજ્ઞાન સાંપડે છે, તેના સામર્થ્યથી આ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનની ક્ષયોપશમની જેવી તીવ્રતા હોય છે, તેવીજ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે; અને જેવી ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે, તેવી આત્મસુખની તીવ્રતા ઉપજે છે.

વિવેકબલજન્ય ધ્યાન સુખ'

× "ण हि मण्णदि जो एवं णत्थि विसेसोत्ति पुण्णपावाणं ।
हिंडदि घोरमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥"—શ્રી પ્રવચનસાર.
"न ह्यायसस्य बंधस्य तपनीयमयस्य च ।
पारतंत्र्याविशेषेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥"
—(ઇત્યાદિ જુઓ) શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લો. ૬૦-૭૪

* "परिणामाच्च तापाच्च संस्काराच्च बुधैर्मतम् ।
गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखं पुण्यभवं सुखम् ॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

કારણકે હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા પાડે છે, અને પછી પાણીને છોડી દૂધ ગ્રહે છે; તેમ મુનિરૂપ **પરમહંસ** યોગિરાજ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, અને અનાત્મારૂપ સમસ્ત પરભાવને હેય-ત્યજવા યોગ્ય જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે, તથા જ્ઞાનદર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પરમ આદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જાણી આત્મસ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિને જોડે છે. આ આત્મસ્વરૂપના એકાગ્ર ચિંતનમાં અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો, તે જ મુખ્યપણે 'યોગ' છે, અને તેને જ જૈન પરિભાષામાં 'ધ્યાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને એ શુકલ ધ્યાનરૂપ હોળીની જ્વાળા કઠોર કર્મ પણ બાળી નાંખે છે.

"શુકલ ધ્યાન હોરીકી જ્વાલા, જાલે કર્મ કઠોર રે....નિજ સુખકે સધૈયા;
શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષીરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ જોર રે....નિજ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ ધ્યાનસુખ વિવેકબલથી-જ્ઞાન સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોય છે, એટલા માટે જ તે સદાય **શમસાર**-શમપ્રધાન હોય છે. કારણ કે '**સમજ્યા તે શમાયા.**' જ્ઞાનનું અર્થાત્ વિવેકનું ફલ વિરતિ-શમ છે. 'ज्ञानस्य फलं विरतिः'-એ જિનપ્રવચનનું મહાસૂત્ર છે.

"જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ બન્ને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. જે જે સમજ્યા તેણે તેણે મારૂં તારૂં એ આદિ અહંત્વ મમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો દીઠો નહિં; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાબાધસ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા" (જુઓ)—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૫૬૧.

આમ સ્વરૂપમાં જે શમાયા છે, એવા જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની **પ્રશાંતવાહિતા** હોય છે. જેમ તરંગ રહિત શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ એકધારો વહ્યા કરે, તેમ અત્રે યોગીની શાંત ચિત્ત-સરિતાનો પ્રવાહ એવો અખંડ એકધારો

પ્રશાંતવાહિતા

શાંતપણે પ્રવહ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ પણ વિકલ્પતરંગ ઊઠતો નથી, વિક્ષેપ દૂર કર્યો હોવાથી સદૃશ એક સરખા પ્રવાહવાળી પરિણામિતા હોય છે. આ પ્રશાંતવાહિતા નિરોધજન્ય સંસ્કારથી ઉપજે છે × (આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પાતં. યો. ૩, ૯-૧૦, તથા દ્વા. દ્વા. ૨૪.)

"तस्य प्रशांतवाहिता संस्कारात् ।"—પાતંજલ યો. ૩-૧૦

શમ એટલે (૧) કષાયનું શમન, (૨) વિરતિ, (૩) વીતરાગભાવ, (૪) સમભાવ, (૫) સામ્યભાવ, (૬) ધર્મ, (૭) ચારિત્ર, (૮) આત્મશાંતિ-વિશ્રાંતિ.

શમના વિવિધ અર્થની એકતા

આમ શમ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એક છે. તે આ પ્રકારેઃ—(૧) વિવેકને લીધે વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ આવે, સ્વ-પરનો ભેદ પરખાય, તો પછી આત્મા શિવાયની સમસ્ત વસ્તુ પારકી છે એમ જાણે, એટલે તે વિષયરૂપ પરવસ્તુને નિમિત્તે નિષ્કારણ કષાયની ઉત્પત્તિ ન થાય, **'રાગ દ્વેષ અણહેતુ'** ન ઉપજે, અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું શમન થાય, શાંતપણું થાય, મંદપણું થાય. આમ વિવેકથી **કષાયશમન** થાય છે. (૨) વિવેકથી સ્વ-પરનો ભેદ જાણે, એટલે પછી પરભાવથી વિરામ પામે-**વિરતિ** પામે. જે વિષયને માટે ઝાંવાં નાંખવારૂપ મનની દોડાદોડ થતી હતી, તે બધી અટકી જાય, વિરમી જાય. આમ 'જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ' એ સૂત્ર ચરિતાર્થ બને છે. (૩) સ્વ-પર ભેદ જાણે, એટલે પર વસ્તુમાં મુંઝાય નહિં, મોહ પામે નહિં, ગોથું ખાય નહિં. એટલે પરભાવ પ્રત્યેનો રાગ છૂટી જાય, આસક્તિ છૂટે, સ્નેહાનુબંધ ત્રુટે. આમ **વીતરાગ ભાવરૂપ** શમ પામે. (૪) આમ વીતરાગ ભાવ પામે, સર્વત્ર રાગ-દ્વેષ વિરહિત બને, એટલે સર્વત્ર સમભાવી થાય, ક્યાંય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ચિંતવે નહિ, સમદર્શી બને, 'વંદક નિંદક સમ ગણે'-ઈત્યાદિ પ્રકારે **સમભાવને** પામે. (૫) આમ સમભાવને પામે એટલે સામ્યભાવને પામે. જેવું આત્મસ્વરૂપ છે, તેનું સમાનપણું-સદૃશપણું પામવું તેનું નામ સામ્ય છે, એટલે **સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સામ્યને** પામે (૬) અને આ સામ્ય પામે એટલે ધર્મ પામે. કારણ કે ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ. 'वत्थुसहावो धम्मो।' આત્મસ્વભાવને પામવો તેનું નામ **ધર્મ**. માટે સ્વરૂપસામ્ય થયું એટલે **આત્મધર્મ** પામ્યો. (૭) આત્મધર્મ પામ્યો એટલે **ચારિત્ર** યુક્ત થયો. કારણ કે 'स्वरूपे चरणं चारित्रं'-આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ તે ચારિત્ર. જેવું આત્માનું સ્વરૂપ ખ્યાત છે, પ્રસિદ્ધ છે, તેવું **યથાખ્યાત ચારિત્ર અર્થાત્ સ્વ સ્વરૂપમાં રમણપણું** આમ પ્રાપ્ત થાય. (૮) અને આપણો આત્મભાવ જે એક જ ચૈતન્ય આધારરૂપ છે, તે જ નિજ પરિકર-નિજ પરિવાર બીજા સર્વ સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. તે જ નિજ પરિકરરૂપ આત્મભાવની સાક્ષાત્ અત્ર પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પરમ **આત્મશાંતિ** ઉપજી, અને આત્મા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, **સ્વરૂપવિશ્રાંતિ** પામ્યો, સ્વરૂપમાં શમાઇ ગયો. આમ **સમજ્યો એટલે શમાયો.**

"શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્ત્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્ત્તે તે જ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ વર્ત્તે શુદ્ધ સમભાવ જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ સ્વ-પરનો ભેદ જાણ્યો-વિવેક થયો, એટલે કષાય ઉપશાંતિ થઇ, વિરતિ થઈ, આસક્તિ ગઇ, વીતરાગતા આવી, સમતા ઉપજી, સ્વરૂપ સામ્ય થયું, આત્મધર્મની સિદ્ધિ

થઈ, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટ્યું, આત્મા પરમ શાંતિમાર્ગને પામ્યો, સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપ સમજીને તેમાં જ શમાઈ ગયો. આ બધા ' શમ 'ના પ્રકાર છે. અથવા તો સરવાળે પરિણામે એક જ છે. આવા અપૂર્વ શમની અત્ર પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે જ આ ધ્યાનસુખને શમસાર-શમપ્રધાન કહ્યું છે. તેમજ—

'સ્વરૂપે શમાયા એવા '

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १७२ ॥

પરવશ સઘળું દુઃખ છે, નિજવશ સઘળું સુખ;
લક્ષણ એ સુખ દુઃખનું, કહ્યું સંક્ષેપે મુખ્ય ૧૭૨

અર્થ:—પરવશ હોય તે બધુંય દુઃખ છે, અને આત્મવશ હોય તે બધુંય સુખ છે, આ સંક્ષેપમાં સુખદુઃખનું લક્ષણ કહ્યું છે.

વિવેચન.

" સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;
એ દૃષ્ટે આતમગુણ પ્રગટે, તે વિણ સુખ કુણ કહીએ ? "—શ્રી યો. સજ્ઝાય ૭-૨

જે કાંઇ પરવશ છે—પરાધીન છે, તે બધુંય દુઃખ છે; અને જે સ્વવશ છે—આત્મવશ છે. તે બધુંય સુખ છે; કારણકે તેમાં સુખ-દુઃખના લક્ષણનો યોગ છે. આ સંક્ષેપમાં સુખ-દુઃખનું લક્ષણ-સ્વરૂપ મુનિએ કહ્યું છે.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' પારકી આશ તે સદા નિરાશ ' પરાધીનતા-પરતંત્રતા જેવું કોઈ દુઃખ નથી ને સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા જેવું કોઇ સુખ નથી. કોઈ પારકી આશે ઓશીયાળો થઇને પડ્યો હોય, તેનું દુઃખ તે પોતે જ જાણે છે. પરાધીન-પરતંત્ર રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને કેવું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તે હાલના જમાનામાં સર્વ કોઇ જાણે છે. આમ જેમ વ્યવહારમાં, તેમ પરમાર્થમાં પણ પરાધીનતા-પરતંત્રતા એ દુઃખ છે, સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા એ સુખ છે. પરમાર્થથી પરાધીનતા એટલે આત્માથી અતિરિક્ત-જૂદી એવી પરવસ્તુને આધીનપણું-પરતંત્રપણું, સ્વાધીનતા એટલે નિજ આત્મસ્વરૂપને આધીન-પણું-સ્વતંત્રપણું. જેમાં પર વસ્તુરૂપ વિષયની અપેક્ષા રહે છે, તે વિષયજન્ય સુખ તે

'સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ '

वृत्तिः-सर्वं परवशं दुःखम्—પરવશ તે સર્વ દુઃખ છે,—તેના લક્ષણના યોગ થકી, सर्वमात्मवशं सुखम्-આત્મવશ તે સર્વ સુખ છે-એ જ હેતુથકી. एतदुक्तं-આ કહ્યું છે મુનિએ, समासेन-સમાસથી, સંક્ષેપથી, लक्षणम्-લક્ષણ, સ્વરૂપ, सुखदुःखयोः-સુખ-દુઃખનું.

સુખ નથી, પણ દુઃખ જ છે, અથવા કેવલ સુખાભાસ જ છે, એમ આપણે પૂર્વે વિસ્તારથી વિચારી ગયા. જેમાં એક શુદ્ધ આત્મવસ્તુનું જ અવલંબન છે, એવું નિરપેક્ષ આત્મસુખ એ જ વાસ્તવિક સુખ છે કારણકે 'सापेक्षं असमर्थं, निरपेक्षं समर्थं' સાપેક્ષ તે અસમર્થ છે, નિરપેક્ષ તે સમર્થ છે, આમ પરમાર્થ પરિભાષા છે.

" આશા ઓરનકી કયા કીજે ? ગ્યાન સુધારસ પીજે....આશા૦
ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કુકર આશા ધારી....આશા૦
આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસ....આશા૦ "—શ્રી આનંદઘનજી.

અથવા **આકુલતા** એ દુઃખનું લક્ષણ છે, અને નિરાકુલતા એ સુખનું લક્ષણ છે, એ વ્યાખ્યા પણ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સાથે બંધબેસતી છે, ને તેને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે જ્યાં એક કરતાં વધારે મળે-ભળે, જ્યાં દ્વૈત છે ત્યાં આકુલતા છે; અને જ્યાં એક શુદ્ધ નિર્ભેળ વસ્તુ હોય છે, જ્યાં અદ્વૈત છે ત્યાં નિરાકુલતા છે. એટલે પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં આકુલતા છે; અને જ્યાં આકુલતા છે, ત્યાં દુઃખ છે,—એ સર્વ કોઈનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તથા પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી રહિત એવી જ્યાં સ્વાધીનતા છે ત્યાં નિરાકુલતા છે; અને જ્યાં નિરાકુલતા છે ત્યાં સુખ છે. આ પણ સર્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ છે. આમ આ બન્ને વ્યાખ્યાનો સુમેળ છે.

આકુલતા તે દુઃખ

આત્માથી અતિરિક્ત-જૂદી એવી જે અન્ય વસ્તુ-કર્મ, તેના વડે કરીને જ આ આત્માને અનંત સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. બેડીથી જકડાયેલા પરાધીન કેદીને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં પરાણે લઈ જવાય છે, તેમ કર્મબંધરૂપ બેડીથી બંધાયેલા પરાધીન જીવને કર્મ ગમે ત્યાં ઘસડી જાય છે, અને જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખોથી દુઃખી કરે છે. આમ 'પારકો પેઠો વિનાશ કરે'—'परः प्रविष्टः कुरुते विनाशं'—એ લોકોક્તિ સાચી ઠરે છે. આત્માએ સ્વસમયને અર્થાત્ આત્મવસ્તુની સ્વરૂપમર્યાદાને ઉલ્લંઘી, પરસમયમાં —પારકા પુદ્ગલ ક્ષેત્રમાં—પારકી હદમાં પ્રવેશ કર્યો, અતિક્રમણ (Transgression, Trespass) કર્યો અનાદિથી આત્માએ પરપુદ્ગલ પ્રદેશમાં માથું માર્યું-હસ્તક્ષેપ કર્યો, પરવસ્તુમાં આસક્તિ કરી, તેની સાથે સ્નેહસંબંધ (!) બાંધ્યો. એટલે તે પુદ્ગલ બલાએ બદલામાં કર્મરૂપ ભૂત તે આત્માને વળગાડ્યું, અને આત્માને પોતાના ક્ષેત્રમાં આક્રમણના ગુન્હાના બદલામાં પોતાના વિષય-ક્ષેત્રમાં પૂરી રાખવારૂપ દંડ દીધો! અથવા તો સ્નેહ-સંબંધના બદલામાં તેને ગાઢ બંધને બાંધી સંસારરૂપ હેડમાં પૂરી રાખ્યો! આમ પરાધીનતાથી જ બધી મ્હોકાણ થઈ છે!

'પારકો પેઠો વિનાશ કરે'

પણ જ્યારે આત્મા પરક્ષેત્રમાં આક્રમણરૂપ અતિક્રમનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે, ને પોતાના

ક્ષેત્રમાં પાછા જવારૂપ **પ્રતિક્રમણ** કરે છે, પુનઃ પરક્ષેત્રમાં નહિં જવાનું **પ્રત્યાખ્યાન** કરે છે; સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી શુદ્ધ **સામાયિકરૂપ** આત્મસ્વભાવને ભજે છે; સ્વસ્વરૂપના સ્પર્શનરૂપ સાચું **આત્મવંદન** કરે છે; 'નમો મુજ! નમો મુજ!' એમ **આત્મસ્તુતિની** પરમ ધન્ય યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને '**કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા**' નિર્ગ્રંથના પંથને પામે છે, અર્થાત્ દેહ છતાં દેહાતીત દશાને પામી નિરંતર **કાયોત્સર્ગ** ભાવને સાધે છે;–ત્યારે આ આત્મા સ્વાધીન–આત્માધીન એવા પરમ સુખને અનુભવે છે. અને આવી આ કાયોત્સર્ગ દશાને પામેલો આ દષ્ટિમાં સ્થિત યોગી તો પરવશપણાથી દુઃખસ્વરૂપ એવા સર્વ વિષયનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વવશપણાથી સુખસ્વરૂપ એવા શુક્લ આત્મધ્યાનનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પરમાનંદ લહરીઓમાં નિરંતર નિમજ્જન કરે છે.

'પ્રતિક્રમણ' કર્યે છૂટકો

पुण्यापेक्षमपि ह्येवं सुखं परवशं स्थितम् ।
ततश्च दुःखमेवैतत्तल्लक्षणनियोगतः ॥ १७३ ॥

પુણ્ય અપેક્ષક સુખ પણ, પરવશ સ્થિત છે આમ;
તસ લક્ષણ નિયોગથી, દુઃખજ એહ તમામ. ૧૭૩

અર્થ:—એમ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ સ્થિત છે, અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. (અને ધ્યાનજન્ય સુખ જ તાત્ત્વિક સુખ છે.)

વિવેચન.

એમ ઉપર કહી તે નીતિ પ્રમાણે પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ રહ્યું છે, કારણકે પુણ્યનું પરપણું છે, એટલે તે પણ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. તેથી આમ ધ્યાનજન્ય સુખ એ જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણકે તેનું અપરાધીનપણું છે અને કર્મ વિયોગ માત્રથી ઉપજવાપણું છે.

ઉપરમાં જે સામાન્ય નિયમથી કહ્યું કે જેટલું પરવશ છે તેટલું બધુંય દુઃખ છે, અને સ્વવશ છે તેટલું બધુંય સુખ છે, તે નિયમની નીતિ પ્રમાણે જે સુખમાં પુણ્યની અપેક્ષા

वृत्तिः-पुण्यापेक्षमपि—પુણ્યાપેક્ષી પણ, પુણ્યની અપેક્ષાવાળું પણ, **ह्येवम्**–એમ, ઉક્ત નીતિથી, **सुखं परवशं स्थितम्**–સુખ પરવશ સ્થિત છે, પુણ્યના પરપણાને લીધે. **ततश्च दुःखमेवैतत् तल्लक्षणनियोगतः**–અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગને લીધે દુઃખ જ છે. તેથી આમ–**ध्यानजं तात्त्विकं सुखं**–ધ્યાનજન્ય એજ તાત્ત્વિક સુખ છે–અપરાધીનપણાને લીધે, કર્મ વિયોગ માત્ર જન્યપણાને લીધે. [**ध्यानजं तात्त्विकं सुखम्**–એ પાઠાંતર છે.]

પુણ્યાપેક્ષી સુખ તે દુઃખ

રહે છે, અર્થાત્ પુણ્યોદયથકી જે જે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ દુઃખ જ છે. કારણકે તે પુણ્ય પણ પરવસ્તુ છે, એટલે તેને પરાધીન એવું સુખ તે તો દુઃખ જ છે, એ દુઃખનું લક્ષણ અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

પુણ્યને પરવસ્તુ કહેવાનું કારણ એ કે-પુણ્ય એ શુભ કર્મ છે અને શુભ કર્મ એ આત્માથી અતિરિક્ત-જૂદી એવી પરવસ્તુ છે. આમ પરવસ્તુરૂપ પુણ્યના ઉદયથી દેવેન્દ્ર-મનુજેંદ્ર આદિના જે જે સુખ સાંપડે છે, તે પરમાર્થથી દુઃખ જ છે, અથવા સુખાભાસ જ છે. ઇંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિની અઢળક ઋદ્ધિ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા પંચ વિષય સંબંધી કહેવાતા સુખ તે દુઃખ જ છે અત્રે શ્રી **ઉપમિતિભવપ્રપંચ** કથામાં કહેલ **નિષ્પુણ્યક** રંકનું તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો કરતું પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. તેમાં પુણ્યોદયથી ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ પામેલાને પણ પરમાર્થથી '**નિષ્પુણ્યક**' અર્થાત્ ધર્મ-ધનથી રહિત એવો નિર્ધનીઓ મહાદરિદ્રો ને દુઃખી કહ્યો છે. તે સમસ્ત અદ્ભુત રૂપક વર્ણન (Allegory) મહાત્મા **સિદ્ધર્ષિ**ની જેમ પોતાના આત્મા ઉપર ઘટાવી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવે પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે જો કદી બંધનને સુખ માની શકાય તો પુણ્યને સુખ માની શકાય, પણ તેમ તો મૂર્ખ ગમાર પણ માને નહિ. કારણકે પુણ્ય એ સોનાની બેડી ને પાપ એ લોઢાની બેડી, પણ બન્ને બંધન તો છે જ છે. પોપટને સોનાના પાંજરામા પૂર્યો હોય કે લોઢાના, પણ તે બન્ને બંધનરૂપ પાંજરા છે જ. એટલે જે પુણ્યબંધથી સંસારબંધન ચાલુ રહે છે, વિષય તૃષ્ણા ઉદીર્ણ રહે છે, તેને સુખ કેમ કહી શકાય ? આ વગેરે ઉપરમા વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યું છે.

આ ઉપરથી સારરૂપ તાત્પર્ય એક જ છે કે-તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક સુખ કેવળ ધ્યાનથી જ ઉપજે છે; કારણ કે આત્મધ્યાનમા પરાવલંબનની અપેક્ષા નથી, અથવા પ્રગટ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાત્માના જ અવલંબનની અપેક્ષા છે, એટલે તે કેવલ આત્માધીન છે, અને તે કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજે છે, એટલે તેમા કર્મનુ પરવશપણું નથી આમ સ્વાધીન એવા આત્મધ્યાનમાં આત્મા ધ્યાતા છે, ધ્યેય આત્મા છે, ને ધ્યાન આત્મા છે. ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેયની ત્રિપુટીની અત્ર એકતા થાય છે, પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત થાય છે. **સહજાત્મ-સ્વરૂપ** એ જ સાધ્ય, સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધન, ને સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સિદ્ધિ-એમ અભેદ એકતા અત્ર થાય છે. એટલે કોઇ પણ પ્રકારની કોઇ પણ વિકલ્પરૂપ આકુલતા થતી નથી, પરમ નિર્વિકલ્પ શાંતિ થાય છે, પરમ સ્વસ્થતા ઉપજે છે, તે જ પરમ સુખ છે, તે જ પરમ આનંદ છે એવા પરમોત્તમ ધ્યાન સુખની તુચ્છ વિષયસુખમાં રાચનારા પામર જનોને શી ખબર પડે ? નગરમા રહેનારા નાગર જનના સુખની ગમાર ગામડીઆને શી ગમ પડે ? તેમ અનુભવ વિના તે ધ્યાનસુખ કેમ કહી શકાય ?

ધ્યાનસુખ આત્માધીન

" નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ કુમારી રે,
અનુભવ વિણુ ત્યમ ધ્યાનતણું સુખ, કુણ લહે નર નારી રે "-શ્રી યો. સજ્ઝા. ૭-૩.

'આ ધ્યાન× જ્યારે પરમ પરિપાકને પામે છે ત્યારે તેની પાસે ઇંદ્રપદ તૃણ સરખું છે. સ્વપ્રકાશમય-સુખમય-બોધમય એવું આ ધ્યાન જ ભવનો નાશ કરનારું છે. આત્માનો પરમાત્મામાં જે ભેદબુદ્ધિકૃત વિવાદ હતો, એને આ ધ્યાનરૂપ સંધિકાર ઝટ દૂર કરી, એ બેનો અભેદ કરી આપે છે.' અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માની અભેદતા થતાં આત્માનો પરમાત્મામાં લય થાય છે.

"ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સ્વગુણ ઉપભોગ રે....નિજ સુખકે સધૈયા;
રીઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિંત્ર સન્મુખ યોગ રે....નિજ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ध्यानं च निर्मले बोधे सदैव हि महात्मनाम् ।
क्षीणप्रायमलं हेम सदा कल्याणमेव हि ॥ १७४ ॥

નિર્મલ બોધ સતે સદા, મહાત્માઓને ધ્યાન;
ક્ષીણપ્રાય મલ હોય તે, હેમ સદા જ કલ્યાણ. ૧૭૪.

અર્થ:—અને નિર્મલ બોધ સતે, મહાત્માઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોનું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે.

વિવેચન

"એહ દૃષ્ટિમાં નિર્મલ બોધે, ધ્યાન તે હોયે સાચું;
દૂષણ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રત્ન તે દીપે જાચું."—શ્રી યો. સજ્ઝા. ૭-૪

સ્પષ્ટ ક્ષયોપક્ષમથી ઉપજેલો નિર્મલ બોધ હોતાં, મહાત્મા મુનિઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. અત્રે **પ્રતિવસ્તુઉપમા** આપી છે કે-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોનું સદાય કલ્યાણજ હોય છે. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિ છે.

"જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વૃત્તિ:—**ध्यानं च निर्मले बोधे**-અને સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ બોધ સતે ધ્યાન, શું? તો કે-**सदैव हि महात्मनाम्**-સદૈવ જ મહાત્માઓને, મુનિઓને હોય છે. આ જ પ્રતિવસ્તૂપમાથી કહે છે-**क्षीणप्रायमलं हेम**-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું હેમ-સોનું, **सदा कल्याणमेव हि**-સદા કલ્યાણજ હોય છે,-તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે.

× "यत्र गच्छति परं परिपाकं, पाकशासनपदं तृणकल्पम् ।
स्वप्रकाशसुखबोधमयं तद्ध्यानमेव भवनाशि भजध्वम् ॥
आत्मनो हि परमात्मनि योऽभूद्भेदबुद्धिकृत एव विवादः ।
ध्यानसंधिकृदमुं व्यपनीय द्रागभेदमनयोर्वितनोति ॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર, અ૦ ૧૭.

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં બોધ એટલો બધો નિર્મલ થઇ ગયો હોય છે, સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમનું બલ એટલું બધું વધી ગયું હોય છે, કે આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા યોગી મુનીશ્વરોને સદાય-નિરંતર ધ્યાન વર્ત્તે છે. આ આત્મારામી જ્ઞાની પુરુષો નિરંતર આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, એવી અદ્ભુત સહજ ધ્યાનદશા તેમની વર્ત્તે છે; કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે. અને અત્રે યોગીનો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ એટલો બધો વધી ગયો હોય છે, સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ ને ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયો હોય છે, જ્ઞાનદશા એટલી બધી આકરી-તીવ્ર થઈ ગઇ હોય છે, કે એવા યોગીશ્વરોને સહજ સ્વભાવે નિરંતર અખંડ આત્મધ્યાન વર્ત્તે છે આ આત્મધ્યાની× પુરુષ 'પુણ્ય-પાપ યોગ વિષયમાં આત્માને આત્માથી રુંધી, તથા પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઇચ્છાથી વિરત થઈ, દર્શન-જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે અને સર્વ સંગથી મુક્ત એવા તે આત્માને આત્માથી ધ્યાવે છે, કર્મને કે નોકર્મને ધ્યાવતા નથી, અને ચેતયિતા-આત્માનુભવી એવા તે એકત્વને ચિંતવે છે. આમ દર્શન-જ્ઞાનમય ને અનન્યમય એવા જ્ઞાની પુરુષ આત્માને ધ્યાવતાં કર્મવિપ્રમુક્ત એવા આત્માનેજ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે.' આ આત્મધ્યાનની સિદ્ધિમાં જેણે શુદ્ધ આત્માની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરી છે, એવા **પરમાત્માનું અવલંબન** પરમ ઉપકારી થાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પરમાત્માની ભજનાથી પોતાનો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, એટલા માટે યોગી પુરુષો પોતાના મનોમંદિરમાં પરમાત્માનું નિરંતર ધ્યાન ધરે છે, કારણ કે એવા પુષ્ટ નિમિત્ત આલંબનરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનથી લય સ્થાને સ્વાલંબન-આત્માલંબન થાય છે, અને આમ 'દેવચંદ્ર' પરમાત્માના ગુણની સાથે એકતાનતા થતાં, આત્મા પૂર્ણસ્થાને પહોંચે છે, પરમાત્મપદને પામે છે.

આત્મધ્યાનથી આત્મપ્રાપ્તિ

"પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર ગુણને એક તાને, પહોંચે પૂરણ થાને."

"મોરા સ્વામી હો તોરા ધ્યાન ધરિજે, ધ્યાન ધરિજે હો;
સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે-જેમાંથી મેલ લગભગ ગાળી નંખાયો હોય, શુદ્ધ કરાયો હોય, એવું હેમ-સોનું 'કલ્યાણ' તરીકે ઓળખાય છે, અને તે સદાય

× "अप्पाणमप्पणा रुंधिउण दो पुण्णपावजोएसु ।
दंसणणाणह्मि ठिदो इच्छाविरओ य अण्णह्मि ॥
जो सव्वसंगमुक्को झायदि अप्पाणमप्पणो अप्पा ।
णवि कम्मं णोकम्मं चेदा चिंतेदि एयत्तं ॥
अप्पाणं झायंतो दंसणणाणमओ अणण्णमओ ।
लहइ अचिरेण अप्पाणमेव सो कम्मपविमुक्कं ॥"-શ્રી સમયસાર ગા. ૧૮૭-૧૮૯.

'કલ્યાણ' સ્વરૂપજ રહે છે. તેમ અત્રે પણ કર્મમલ લગભગ ક્ષીણ કલ્યાણ સુવર્ણ થયો હોવાથી–ક્ષીણપ્રાય હોવાથી, નિર્મલ એવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી જે બોધ થાય છે, તે પરમ કલ્યાણરૂપ જ હોય છે, કારણકે તે પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાચા જ્ઞાનનો હેતુ થઇ પડે છે. જેમ દૂષણ વિનાનું, નિરંતર જ્યોતિવાળું રત્ન ખરેખરૂં દીપે છે–ઝગારા મારે છે, તેમ આ નિર્મલ બોધરૂપ સાચું રત્ન અંતરૂમાં ઝગારા મારે છે, અત્યંત ઝળકી ઊઠે છે. આવો પરમ પ્રકાશમય–પ્રકાશ ધામરૂપ બોધ સદાય પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ છે, કારણકે પરમ કલ્યાણમય સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ અત્રે નિકટમાં નિકટ વર્તે છે. વળી જેમ શુદ્ધ 'કલ્યાણ' સુવર્ણ કદી બગડે નહિં, વિપરિણામ પામે નહિં, પણ જેમ છે તેમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ રહે; તેમ શુદ્ધ કલ્યાણમય નિર્મલ બોધ કદી વિણસે નહિં, વિપરિણામ પામે નહિં, પણ જેમ છે તેમ શુદ્ધ કલ્યાણસ્વરૂપે જ રહે. એટલે આવો નિર્મલ બોધ સતે અત્રે નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે, એ યથાર્થ કહ્યું છે.

सत्प्रवृत्तिपदं चेहासङ्गानुष्ठानसंज्ञितम् ।
महापथप्रयाणं यदनागामिपदावहम् ॥ १७५ ॥

ને સત્પ્રવૃત્તિપદ અહીં, છે અસંગ અનુષ્ઠાન;
મહાપથતણું પ્રયાણ જે, આપે પદ નિર્વાણ. ૧૭૫

અર્થ:—અને અહીં–તત્ત્વમાર્ગમાં, 'અસંગાનુષ્ઠાન' એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિપદ વર્તે છે, કે જે મહાપથ–પ્રયાણરૂપ હોઇ, અપુનરાવર્ત્ત પદ–નિત્ય પદ પમાડનારૂં છે.

વિવેચન

અને અહીં તત્ત્વમાર્ગને વિષે, '**અસંગઅનુષ્ઠાન**' એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું **સત્પ્રવૃત્તિ પદ** પ્રાપ્ત વર્ત્તે છે. કારણ કે તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિ હોય છે. તે અસંગાનુષ્ઠાન નામનું સત્પ્રવૃત્તિપદ મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, અને અનાગામિપદાવહ છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત્ત પદ પમાડનારું–નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

અસંગ અનુષ્ઠાન.

ઉપરમાં જે **સત્પ્રવૃત્તિપદ** કહ્યું તે શું ? તેનું અત્ર સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં તત્ત્વ-

---

वृत्ति.–सत्प्रवृत्तिपदं चेह—અને અહીં એટલે કે તત્ત્વમાર્ગમાં સત્પ્રવૃત્તિ પદ, શું ? તોકે **असङ्गानुष्ठानसंज्ञितम्**–અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞિત–સંજ્ઞાવાળું વર્તે છે, તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિને લીધે. **महापथप्रयाणं यद्**–જે અસંગાનુષ્ઠાન મહાપથ પ્રયાણ છે **अनागामिपदावहम्**–અનાગામિ પદાવહ છે, (અપુનરાવર્ત્ત પદ પમાડનાર છે), નિત્યપદ પ્રાપક–પમાડનાર છે.

માર્ગમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ સાધનારા યોગમાર્ગમાં, સત્પ્રવૃત્તિપદને 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા—નામ ઉપરથી એનું સ્વરૂપ સંજ્ઞાત થાય છે, સમ્યક્પ્રકારે જણાય છે, એટલે એને 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા બરાબર ઘટે છે. 'संज्ञायते अनेन इति संज्ञा.' આ અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શું? તે બરાબર સમજવા માટે આ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ: (૧) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન, (૨) ભક્તિ અનુષ્ઠાન, (૩) વચન અનુષ્ઠાન, (૪) અસંગ અનુષ્ઠાન.

પ્રીતિ-ભક્તિ અનુષ્ઠાન

જે અનુષ્ઠાનમાં પરમ આદર—પ્રયત્નાતિશય હોય છે, પરમ પ્રીતિ ઉપજે છે, અને શેષત્યાગથી એટલે કે બીજાં બધાં કામ એક કોર મૂકી દઈ જે કરાય છે, તે **પ્રીતિ અનુષ્ઠાન** છે.× એ પ્રીતિ અનુષ્ઠાનની તુલ્ય છતાં, પૂજ્યપણાની બુદ્ધિથી જે વિશુદ્ધતર વ્યાપારવાળું હોય છે, તે **ભક્તિ અનુષ્ઠાન** છે. એટલે બીજી બધી રીતે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન બરાબર છતાં, આ ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં પૂજ્યભાવનો અંશ વિશેષ હોય છે, તેથી તે વધારે વિશુદ્ધયોગ-વ્યાપારવાળું હોય છે. આ પ્રીતિ-ભક્તિ એ બન્ને અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પત્નીનું અને માતાનું ઉદાહરણ છે. પત્ની છે તે અત્યંત વલ્લભ-પ્રિય છે, તેમજ જનની હિતરૂપ છે. પત્નીને જે ભોજન-વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવે છે તે પ્રીતિથી અપાય છે, અને માતાને જે આપવામાં આવે છે તે ભક્તિથી અપાય છે. આટલો એ બન્ને વચ્ચે ફેર છે.

વચન-અસંગ અનુષ્ઠાન

શાસ્ત્ર અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક સાધુપુરુષની જે સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ, તે **વચનાનુષ્ઠાન** છે. અર્થાત્ ચારિત્રવંત સત્પુરુષની શાસ્ત્રવચનને અનુસરતી, 'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે' એવી સર્વત્ર ઉચિત યોગવાળી પ્રવૃત્તિ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યથાસૂત્ર આદર્શ (Ideal) આચરણ, તે **વચનાનુષ્ઠાન** છે. દા. ત. અઢાર હજાર શીલઅંગને ધરનારા તે સાચા સાધુ અથવા મુનિ છે, તેવું શાસ્ત્રવચન અનુસારતું યથોક્ત આદર્શ આચરણ હોય તે વચનાનુષ્ઠાન. વ્યવહારકાલે શાસ્ત્રવચનથી જે નિરપેક્ષ હોય છે—શાસ્ત્રવચનની જ્યાં અપેક્ષા રહી નથી, અને અતિદૃઢ સંસ્કારને લીધે **ચંદનગંધ ન્યાયે** જે આત્મારૂપ થઈ ગયું હોય છે, એવું જે જિનકલ્પી આદિનું ક્રિયાસેવન—સર્વ પર ભાવના સંગસ્પર્શરહિત શુદ્ધ

× "यत्रादरोऽस्ति परमः प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्त्तुः।
शेषत्यागेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम्॥
गौरवविशेषयोगाद्बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम्।
क्रिययेतरतुल्यमपि ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम्॥
अत्यन्तवल्लभा खलु पत्नी तद्वद्धिता च जननीति।
तुल्यमपि कृत्यमनयोर्ज्ञातं स्यात्प्रीतिभक्तिगतम्॥"—ષોડશક, ૧૦, ૩-૫

આત્માનુચરણ તે **અસંગાનુષ્ઠાન** છે. કહ્યું છે કે—'અભ્યાસાતિશયને* લીધે સંતોથી જે સાત્મીભૂત જેવું આચરાય છે, એવું અસંગાનુષ્ઠાન તે વચનના સંસ્કાર થકી હોય છે. પહેલું ચક્રભ્રમણ દંડવ્યાપારથી હોય છે અને તેના અભાવે પછીનું હોય છે,—આ વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનનો વિશેષ જણાવનારૂં દૃષ્ટાંત છે.' અર્થાત્ હાથો હલાવતાં ચક્ર ભમે છે, તેમાં પહેલો આંટો હાથો હલાવવાથી ફરે છે, અને પછી હાથો મૂકી દઇએ તો પણ પૂર્વ સંસ્કારથી ચક્ર ફર્યા કરે છે. આમાં પહેલા આંટા બરાબર વચનાનુષ્ઠાન છે અને પછીના આંટા બરાબર અસંગાનુષ્ઠાન છે. એટલે ભિક્ષાટનાદિ વિષયી વચનાનુષ્ઠાન વચનવ્યાપારથકી હોય છે, અને અસંગાનુષ્ઠાન વચન અભાવે પણ કેવલ તજ્જનિત સંસ્કારથકી હોય છે, વચનવ્યાપાર નહિં છતાં તેનાથી ઉપજેલા દૃઢ અભ્યાસ સંસ્કારથી આપોઆપ (Automatic) થયા કરે છે. આમ અસંગાનુષ્ઠાન એટલે વ્યવહાર કાલે વચનનું આલંબન લીધા વિના, અતિશય અભ્યાસને લીધે ઉપજેલા ગાઢ સંસ્કાર થકી, **ચંદનગંધન્યાયે** સાત્મીભૂત થયેલું—આત્માના સ્વભાવભૂત થઇ ગયેલું અનુષ્ઠાન. જેમ ચંદનગંધ આખા વનને સુવાસિત કરી મૂકે છે, તેમ આ અનુષ્ઠાન આ ચારિત્રવંત મહાયોગીને એટલું બધું આત્મારૂપ થઇ ગયું હોય છે, કે તે તેના સકલ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઇ જઇ તેને શીલસૌરભથી સુવાસિત કરી મૂકે છે. તે અનુષ્ઠાનનો તેના આત્માને એટલો બધો દૃઢ અભ્યાસ થઇ ગયો હોય છે, ને શાસ્ત્રવચનનો તેને એટલો બધો ગાઢ સંસ્કાર લાગી ગયો હોય છે, કે વચનાલંબન વિના પણ એની મેળે સ્વરસથી તેની તથાપ્રવૃત્તિ થયા જ કરે છે. આવું તે મહાત્માનું **સહજ સ્વભાવરૂપ અસંગ આચરણ** તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

અનાલંબન યોગ

આ જે **અસંગાનુષ્ઠાન** છે, તે જ **અનાલંબન યોગ** કહેવાય છે, કારણ કે અનાલંબન એ સંગત્યાગનું જ લક્ષણ છે. આ અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આલંબન યોગનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે:—'અહીં આલંબન પણ આ છે—રૂપી અને અરૂપી એવા પરમ; અને તે અરૂપી પરમાત્માના ગુણની પરિણતિરૂપ એવો જે સૂક્ષ્મ છે, તે અનાલંબન યોગ છે.'

" आलंबणं पि एयं रूवमरूवी य इत्थ परमुत्ति ।
तग्गुणपरिणइरूवो, सुहुमोऽणालंबणो नाम ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા, ગા. ૧૯.

---

* " यत्त्वभ्यासातिशयात्सात्मीभूतमिव चेष्टते सद्भिः ।
तदसङ्गानुष्ठानं भवति त्वेतत्तदावेधात् ॥
चक्रभ्रमणं दण्डात्तदभावे चैव यत्परं भवति ।
वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं ज्ञेयम् ॥ "
મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત ષોડશક ૧૦—૭, ૮

અહીં (૧) રૂપી એટલે સમવસરણસ્થિત જિનરૂપ; અને તેની પ્રતિમાદિ લક્ષણવાળું આલંબન. (૨) અરૂપી પરમ એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા. તેમાં-તે અરૂપી પરમાત્મરૂપ આલંબનના જે કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો, તેની **સમાપત્તિરૂપ** પરિણતિથી જે જણાય છે, તે તદ્ગુણપરિણતિરૂપ અનાલંબન નામનો યોગ છે. અતીન્દ્રિય વિષયપણાને લીધે તે સૂક્ષ્મ છે; અથવા તો સૂક્ષ્મ આલંબનવાળો આ યોગ છે, તેથી આ ઈષદ્-કિંચિત્ આલંબનરૂપ હોઈ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે.×

અને આ જે અનાલંબન યોગ છે, તે **સામર્થ્ય યોગમાં** પ્રાપ્ત થતી **પરતત્ત્વદર્શનેચ્છારૂપ** છે. 'શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ જેનો વિષય શાસ્ત્રથી પર છે, એવો વિશેષથી શક્તિઉદ્રેકથી પ્રાપ્ત થતો આ સામર્થ્ય નામનો ઉત્તમ યોગ છે'-એમ આ ગ્રંથપ્રારંભમાં (શ્લો. ૫) વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. આ સામર્થ્ય યોગ **ક્ષપકશ્રેણીગત દ્વિતીયઅપૂર્વકરણમાં** પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેમાં ક્ષમા આદિ ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે. આવા સ્વરૂપવાળા આ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગથકી જે નિઃસંગ એવી **પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા*** અખંડપણે પ્રવર્તે છે, તદ્રૂપ આ અનાલંબન યોગ જાણવો. અર્થાત્ એક પરમાત્મા શિવાય બીજે કયાંય સંગ ન કરે-ચોંટે નહિં એવી અસંગ શક્તિથી, અખંડ પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એવી જે પરમાત્મદર્શનની ઈચ્છા તે અનાલંબન યોગ છે. અને તે પરતત્ત્વનું દર્શન જ્યાંલગી નથી થયું, ત્યાંલગી જ આ હોય છે; પણ પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન થયે કેવલજ્ઞાન ઉપજતાં, અનાલંબન યોગ હોતો નથી, પણ સાલંબન હોય છે. આ સમજવા માટે બાણનું દૃષ્ટાંત છેઃ—

પરતત્ત્વ દર્શનેચ્છા

ક્ષપકરૂપ ધનુર્ધર-બાણાવળી છે. ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ધનુષ્ય છે. પરમાત્મા એ લક્ષ્ય-તાકવાનું નિશાન છે. તેના વેધમાં ખાલી ન જાય, અચૂક જે બાણ તાકે છે, તેના સ્થાને આ અનાલંબન યોગ છે. જ્યાંલગી તે બાણ છોડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંલગી જ અનાલંબન યોગ વ્યાપાર છે. પણ તે છોડવામાં આવ્યે, અચૂક એવા તેના પતનમાત્રથી જ લક્ષ્યવેધ હોય છે, શીઘ્ર પરમાત્મ દર્શન થાય છે. એટલે બાણપાત-બાણના પડવા જેવો સાલંબન કેવલજ્ઞાન પ્રકાશ જ હોય છે,

---

× "सालम्बनो निरालम्बनश्च योगः परो द्विधा ज्ञेयः।
जिनरूपध्यानं खल्वाद्यस्तत्तत्त्वगस्त्वपरः॥"—ષોડશક ૧૪-૧.

* "सामर्थ्ययोगतो या तत्र दिदृक्षेत्यसङ्गशक्त्याढ्या।
साऽनालम्बनयोगः प्रोक्तस्तदर्शनं यावत्॥
तत्राप्रतिष्ठितोऽयं यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र।
सर्वोत्तमानुजः खलु तेनानालम्बनो गीतः॥
द्रागस्माच्चदर्शनमिषुपातज्ञातमात्रतो ज्ञेयम्।
एतच्च केवलं तत् ज्ञानं यत्तत्परं ज्योतिः॥"—ષોડશક ૧૫-૮, ૯, ૧૦.

નહિં કે અનાલંબન યોગ વ્યાપાર. કારણ કે ફલનું સિદ્ધપણું છે. (વિશેષ જિજ્ઞાસુએ યોગવિંશિકા પર શ્રી યશોવિજયજીની ટીકા તથા ષોડશક શાસ્ત્ર અવલોકવાં.)

અસંગનું તાત્પર્ય

આ સર્વ ઉપરથી તાત્પર્ય આ છે કે-(૧) અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શાસ્ત્રવચનના સંગ-અવલંબન વિના, તજ્જન્ય દૃઢ સંસ્કારથી આપોઆપ સ્વરસથી પ્રવર્ત્તતું એવું, નિર્ગ્રંથ વીતરાગ મુનિનું આત્મસ્વભાવરૂપ થઈ ગયેલું અસંગ આચરણ. આ નિર્ગ્રંથ મહામુનિનું આત્મચારિત્ર એટલું બધું આદર્શપણે અસંગ હોય છે, કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પરભાવનો કંઈ પણ સંગ નથી હોતો. સંગ બે પ્રકારના છે-બાહ્ય અને અભ્યંતર. ધન ધાન્યાદિ પરિગ્રહ તે બાહ્ય સંગ છે, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અંતરંગ ભાવો તે અભ્યંતર સંગ છે. આ બન્ને પ્રકારના સંગનો જ્યાં સર્વથા અભાવ વર્ત્તે છે, તે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથપણાની અને તેમાંય મુખ્ય કરીને આદર્શ ભાવ નિર્ગ્રંથપણાની જ્યાં સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ વર્ત્તે છે, તે **અસંગ અનુષ્ઠાન** છે. (૨) આ અસંગ અનુષ્ઠાન એ જ **અનાલંબન યોગ** છે. અરૂપી પરમાત્માના ગુણ સાથે સમાપત્તિ થવી, સમરસભાવ પરિણતિ થવી તે અનાલંબન યોગ છે. બીજે કયાય પણ સંગ-આસક્તિ કર્યા વિના કેવળ એક પરમાત્મામાં જ ચિત્ત જોડી, પરમાત્માના અને આત્માના ગુણની એકત્વતાના ચિંતનથી તન્મયતા થવી, તે અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે. (૩) અને આ અનાલંબન યોગ તે **સામર્થ્યયોગ**માં પ્રગટતી ઉત્કટ **પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા** છે. આ પરતત્ત્વદર્શનની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ-તીવ્ર હોય છે, કે ત્યાં પછી બીજે કયાંય પરભાવમાં સંગ-આસક્તિ હોતી નથી, બીજે કયાંય ચિત્ત ચોંટતું નથી, કેવળ પરતત્ત્વના દર્શનની જ ઝંખના વર્તે છે. આમ અન્યત્ર કયાંય સંગ વિના-આસક્તિ વિના, આલંબન વિના, પ્રતિબંધ વિના, જે અસંગ નિર્ગ્રંથ આચરણ થાય, એક પરમાત્માના ધ્યાવનરૂપ જે અનાલંબનયોગ પ્રગટે, પરમાત્મદર્શનની જે ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રવર્તે, તે સર્વ અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

'અનુષ્ઠાન'નું રહસ્ય

આ '**અનુષ્ઠાન**' શબ્દનું અર્થરહસ્ય સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી, અનુકૂળ, અવિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, તેનું નામ અનુષ્ઠાન છે. એટલે જે પ્રકારે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થયું કે દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે, તે નિશ્ચય જ્ઞાનને વર્ત્તનમાં-આચરણમાં મૂકવું અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુ પ્રત્યેના રાગાદિ ભાવનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્ત્તવું, તે અનુષ્ઠાન છે. દેહાદિથી પ્રગટ ભિન્ન એવું જે આત્માનુભવરૂપ આત્મજ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપ-છાજે એમ દેહાદિ પરભાવના સંસર્ગથી રહિતપણે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું આચરણ કરવું, તે અનુષ્ઠાન છે એટલે તેની સાધક એવી ક્રિયા તે પણ અનુષ્ઠાન નામથી ઓળખાય છે. આવા આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા અમૃત અનુષ્ઠાનની સાધના કરતાં કરતાં

સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ, સમસ્ત પરભાવ-વિભાવના સંગ-સ્પર્શ વિનાના પરમ અસંગ અનુષ્ઠાનને પામી, પરમ અમૃતમય આત્મધ્યાનદશાને પામે છે.

" પ્રીતિ ભક્તિ અનુષ્ઠાનથી રે....મન૦ વચન અસંગી સેવ રે....ભવિ૦
કર્તા તન્મયતા લહેરે....મન૦ પ્રભુ ભક્તિ સ્વયમેવ રે....ભવિ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવું પરમ અમૃતમય અસંગ અનુષ્ઠાન મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, મહામોક્ષમાર્ગ પ્રત્યેના સાક્ષાત્ ગમનરૂપ-છેલ્લી મજલરૂપ છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાનથીજ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને એટલા માટેજ આ અસંગ અનુષ્ઠાનને અહીં ' અનાગામિપદાવહ ' કહ્યું છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત્ત પદ કે જ્યાંથી પુનઃ પાછું ફરવાનું નથી, એવું નિત્યપદ, શાશ્વત મોક્ષપદ તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાન થકીજ નિત્ય-સદા સ્થિર એવા મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે આ અસંગાનુષ્ઠાન તે ઉપરમાં કહ્યું તેમ પરમાત્માના તન્મય ધ્યાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપ ધ્યાન આલંબને આત્મા અવશ્ય પરમાત્મા થાય છે,-ઇયળ જેમ ભમરીના ધ્યાનથી ભમરી બને છે તેમ.

" જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, મન૦ વેધક રસ ગુણપ્રેમ રે. ભવિ૦
સેવક જિનપદ પામશે રે, મન૦ રસવેધિત અય જેમ રે. ભવિ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.
" જિન થઈ જિન જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૃંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે. "—શ્રી આનંદઘનજી.

આના નામો કહે છે—

प्रशान्तवाहितासंज्ञं विसभागपरिक्षयः ।
शिववर्त्म ध्रुवाध्वेति योगिभिर्गीयते ह्यदः ॥ १७६ ॥

વિસભાગપરિક્ષય અને, શાંતવાહિતા નામ;
ધ્રુવમાર્ગ શિવપંથ આ, ગીત યોગીથીં આમ. ૧૬૬.

અર્થ:—પ્રશાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું આ અસંગ અનુષ્ઠાન વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ એમ યોગીઓથી ગવાય છે.

વિવેચન

" વિસભાગક્ષય શાંતવાહિતા, ધ્રુવમારગ શિવ નામ;
કરે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુયશ પરિણામ રે. "—યો. સજ્ઝા. ૭-૫.

વૃત્તિઃ—प्रशांतवाहितासंज्ञम्-પ્રશાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું,-સાંખ્યોનું. विसभागपरिक्षयः-વિસભાગપરિક્ષય,-બૌદ્ધોનું. शिववर्त्म-શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ,-શૈવોનું ध्रुवाध्वा-ધ્રુવમાર્ગ.-મહાવ્રતિકોનું, इति-એમ, योगिभिर्गीयते ह्यदः-આ અસંગ અનુષ્ઠાન યોગીઓથી ગવાય છે.

આ જે **અસંગ અનુષ્ઠાન** કહ્યું, તેને યોગીઓએ ભિન્ન ભિન્ન નામે ગાયું છે: કોઈ તેને **પ્રશાંતવાહિતા** કહે છે, કોઇ **વિસભાગપરિક્ષય** કહે છે, કોઇ **શિવવર્ત્મ** કહે છે, કોઇ **ધ્રુવમાર્ગ** કહે છે.

અસંગાનુષ્ઠાનના વિવિધ નામ

(૧) સાંખ્યદર્શની–યોગદર્શનીઓ આ અસંગઅનુષ્ઠાનને **પ્રશાંતવાહિતા** નામે ઓળખે છે. જ્યાં પ્રશાંત–અત્યંત શાંતવાહિતા–વહન ભાવ છે, અર્થાત્ જ્યાં અખંડ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત એકધારો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા છે. જ્યાં અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં નિમજ્જનમય અખંડ એકધારો આત્મભાવ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા× છે. (૨) બૌદ્ધ દર્શની તેને **'વિસભાગપરિક્ષય'** કહે છે. જ્યાં વિસભાગનો પરિક્ષય છે તે વિસભાગપરિક્ષય. આનો પરમાર્થ એમ સમજાય છે કે–અનાદિ કુવાસનામય વિષનો જ્યાં પરિક્ષય–સર્વથા ક્ષય હોય છે તે વિસભાગ-પરિક્ષય છે. આ કુવાસનામય વિષનો સર્વનાશ થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા જ્યાં સ્વસ્વભાવે પ્રગટ થાય છે, તે વિસભાગપરિક્ષય છે. (૩) શૈવો તેને **શિવવર્ત્મ–શિવમાર્ગ** કહે છે. શિવ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ મોક્ષ અથવા કલ્યાણ–નિઃશ્રેયસ્; તેને પામવાનો માર્ગ, તેના પ્રત્યે જતો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ. અથવા શિવ એટલે શાંતિ; પરમ આત્મશાંતિ પામવાનો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. (૪) મહાવ્રતિકો તેને ધ્રુવાધ્વ–**ધ્રુવ માર્ગ** નામ આપે છે. ધ્રુવ એટલે ત્રણે કાળમાં જે કદી ચલે નહિં, ફરે નહિં એવું અચલ પદ. જેમ ધ્રુવનો તારો કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે, તેમ જે કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે તે **ધ્રુવ પદ**. તે ધ્રુવપદ પ્રત્યે જવાનો માર્ગ તે ધ્રુવ માર્ગ.

આમ જે પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ અસંગ આત્મચારિત્રને જૈનો **અસંગાનુષ્ઠાન** નામે ઓળખે છે, તેને જ અન્ય દર્શનીઓએ પણ જૂદા જૂદા નામે ગાઇ તેનો મહા-મહિમા વિસ્તાર્યો છે. અને આમ પરમાણુમાત્ર પણ પરભાવ–વિભાવની વાસનાના સ્પર્શ લેશથી રહિત એવું આ પરમ અસંગ વીતરાગપદ–જિનપદ, શિવપદ, બુદ્ધપદ, વિષ્ણુપદ છે; અને તે પામવાનો માર્ગ પણ તેવો જ અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ છે. સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ **'ઇચ્છે છે જે જોગીજન'**વાળું પરમ અદ્ભુત અમર કાવ્ય કે જે યોગીશ્વર

× "प्रशांतवाहिता वृत्तेः संस्कारात्स्यान्निरोधजात् ।
प्रादुर्भावतिरोभावौ तद्व्युत्थानजयोरयम् ॥"—દ્વા. દ્વા. ૨૪. ૨૩.

અર્થાત્—પ્રશાંતવાહિતા એટલે વિક્ષેપના પરિહતપણાથી સદૃશપ્રવાહ પરિણામિતા, એક સરખી પ્રવાહરૂપ પરિણામિતા. તે વૃત્તિ એટલે વૃત્તિમય ચિત્તના નિરોધજન્ય સંસ્કારથી હોય છે. "तस्य प्रशांतवाहिता संस्कारात्"–(पा. ३०–१०). આ નિરોધ તે શું? તો કે નિરોધજન્ય અને વ્યુત્થાનજન્ય સંસ્કારના અનુક્રમે પ્રાદુર્ભાવ–તિરોભાવ તે નિરોધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની અંતિમ કૃતિ છે, તેની આ અંતિમ ગાથામાં ઉપરોક્ત સર્વ નામોનો પરમાર્થભાવ સુંદર સરલ ને સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉત્તમ રીતે ગુંથેલો દૃશ્ય થાય છે:—

"સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહીં;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

સુખના ધામરૂપ અનંત-શાશ્વત-ધ્રુવ એવા આ પરમ પદને સંતજનો-જોગીજનો ચાહે છે, નિરંતર ઇચ્છે છે, એટલે જ રાતદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં રહે છે. સુધામય-અમૃતમય એવી પરમ શાંતિ જ્યાં પ્રવહે છે એવા આ પદને નમસ્કાર હો! એ પદ 'વર' છે અર્થાત્ યોગીઓએ વરેલું-પસંદ કરેલું (Choicest) પરમ પદ છે. એવું તે પદ જયવંત વર્તો! અત્રે 'સુખધામ' શબ્દથી તેનું શિવપણું અને 'અનંત' શબ્દથી ધ્રુવપણું બતાવ્યું છે. 'સુધામય' શબ્દથી વિસભાગપરિક્ષયનું સૂચન છે, અને 'પર શાંતિ અનંત' પદથી પ્રશાંતવાહિતા પ્રદર્શિત કરી છે. આમ એક જ કંડિકામાં સર્વ દર્શનોના યોગશાસ્ત્રોને પરમ સંમત એવી યોગપરિભાષાનો પરમ રહસ્યરૂપ અનુપમ પરમાર્થ કેવી અપૂર્વ સરલતાથી પ્રકાશ્યો છે! ખરેખર! શ્રીમદ્‌નો આ છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ એ સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો પણ છેલ્લામાં છેલ્લો (last word) શબ્દજ છે.

'પરશાંતિ અનંત સુધામય જે'

एतत्प्रसाधयत्याशु यद्योग्यस्यां व्यवस्थितः ।
एतत्पदावहैषैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७७ ॥

એહ પ્રસાધે શીઘ્ર અહિં, સ્થિત યોગિજન શિષ્ટ;
તેથી એહ-પદાવહા, આ જ તજ્જ્ઞને ઇષ્ટ. ૧૭૭

અર્થ:—કારણ કે આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત સતો યોગી આ અસંગ અનુષ્ઠાનને શીઘ્ર પ્રસાધે છે. તેથી કરીને એ પદ પમાડનારી આ જ દૃષ્ટિ ત્યાં આ પદના જાણનારાઓને ઇષ્ટ છે.

વિવેચન

આ અસંગ અનુષ્ઠાનને આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે એટલે આ

वृत्तिः-एतद्—આ, અસંગ અનુષ્ઠાન, प्रसाधयत्याशु-શીઘ્ર પ્રસાધે છે, यद् योगी-કારણ કે યોગી, अस्यां-આમાં, આ દૃષ્ટિમાં, व्यवस्थितः-વ્યવસ્થિત સતો, एतत्पदावहैषैव-એ પદાવહા આ જ છે, એ પદ પમાડનારી આ જ દૃષ્ટિ છે, तत्-તેથી કરીને, तत्र-તેમાં, एतद्विदां-એ પદને જાણનારાઓને, मता-મત છે, ઇષ્ટ છે.

અસંગપદાવહા-અસંગ પદને પમાડનારી આ જ દૃષ્ટિ, તે યોગમાર્ગને વિષે એ પદના જ્ઞાતા યોગી પુરુષોને મત છે, ઇષ્ટ છે, અભિમત છે.

આ જે **અસંગ અનુષ્ઠાન** કહેવામાં આવ્યું, તે અસંગ અનુષ્ઠાનને આ સાતમી **પ્રભા દૃષ્ટિ**માં સ્થિતિ કરતો યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. અત્રે યોગી પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ આ અસંગ પદને પામે છે; કે જ્યાં અનાદિ કુવાસનામય વિષનો પરિક્ષય-વિસભાગપરિક્ષય થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને જ્યાં પરમ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે-પ્રશાંતવાહિતા વર્ત્તે છે, એટલે અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં આત્મા નિરંતર નિમજ્જન કરે છે. અત્રે જ તે પરમ યોગી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અભેદ એકતારૂપ પરમાર્થ મોક્ષ-માર્ગને-શિવમાર્ગને સાક્ષાત્ પામે છે, મોક્ષરૂપ ધ્રુવપદ પ્રત્યે લઇ જનારા પ્રત્યક્ષ ધ્રુવ-માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.

અસંગાનુષ્ઠાન સિદ્ધિ

" એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા અસંગ-વીતરાગ યોગીની આત્મદશા પરમ અદ્ભુત હોય છે. તેમનો આત્મા એટલો બધો ઉદાસીન-વીતરાગ વર્તે છે, કે તે સર્વત્ર અસંગ ભાવને જ ભજે છે, એક આત્મા સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય સંગ કરતો નથી. આવી પરમ અદ્ભુત અસંગ-ઉદાસીન વીતરાગ દશાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

જ્વલંત ઉદાહરણ

" ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે. "

" એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમ સંપત્તિ વિના અમને કંઇ ગમતું નથી, અમને કોઇ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઇ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી; જગત્ શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઇ શત્રુ-મિત્રમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છઇએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છઇયે. "

ઇત્યાદિ. જુઓ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૨૧૭

આ **અસંગ અનુષ્ઠાન** અત્રે સાતમી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે આ સાતમી દૃષ્ટિ જ પરમપદને-મોક્ષપદને આણનારી, પમાડનારી હોઇ, યોગીઓને પરમ ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કારણ કે એ પદને-શાશ્વત પદને અથવા અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદને જેઓ સ્વરૂપથી જાણે છે, તે શાશ્વત આત્મસ્વરૂપ પદનો-મોક્ષપદનો મહિમા જેના હૃદયે વસ્યો છે, એવ

'પ્રણુસું પદ તે, વર તે, જય તે'

તજ્જ્ઞ યોગીઓને, તે પદની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરાવનારી આ દૃષ્ટિ જ પરમ પ્રિય, અત્યંત વ્હાલી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એટલે યોગીઓ નિરંતર આ દૃષ્ટિની જ ઝંખના કર્યા કરે છે, નિરંતર ભાવનામય ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી અસંગ જ્ઞાનદશાસંપન્ન જ્ઞાનીને સ્તવે છે કે:—

"દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનિના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

—: પ્રભા દૃષ્ટિનો સાર :—

સાતમી **પ્રભા** દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા છે. એથી કરીને જ આમાં '**રોગ**' નામનો સાતમો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અને આ દૃષ્ટિ **તત્ત્વપ્રતિપત્તિ** નામના સાતમા ગુણથી યુક્ત, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત એવી હોઈ, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા—સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારી છે.

આ દૃષ્ટિમાં ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામસાધનને જીતનારું હોય છે, તથા વિવેકબલથી—જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉપજેલું એવું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય હોય છે, કારણ કે વિવેકનું ફલ શમ છે. તેમજ સર્વ પરવશ તે દુઃખ છે, ને સર્વ આત્મવશ તે સુખ છે,—આ સંક્ષેપમાં સુખ દુઃખનું લક્ષણ મુનિએ કહ્યું છે. એમ પુણ્યની અપેક્ષા રાખવાવાળું સુખ પણ પરવશસ્થિત છે, કારણ કે પુણ્યનું પરપણું છે, અને તેથી કરીને આ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ તેના લક્ષણની પ્રાપ્તિથી દુઃખ જ છે. માત્ર ધ્યાનજન્ય સુખ તે જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણ કે તેનું અપરાધીનપણું છે, અને કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજવાપણું છે. અત્રે નિર્મલ બોધ હોઈ, મહાત્મા મુનિઓને ધ્યાન સદૈવ હોય છે, કારણ કે જેનો મલ લગભગ ક્ષીણ છે એવું સુવર્ણ સદા કલ્યાણ જ હોય છે.

અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞાથી ઓળખાતું સત્ પ્રવૃત્તિપદ અત્ર પ્રાપ્ત હોય છે. તે મહાપથના પ્રયાણરૂપ હોઈ નિત્ય પદ પમાડનારું છે. આ અસંગાનુષ્ઠાન પ્રશાંતવાહિતા, વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ,—એમ અનેક નામે યોગીઓથી ગવાય છે; આને અત્ર સ્થિત યોગી શીઘ્ર સાધે છે. તેથી આ પદ પમાડનારી આ દૃષ્ટિ જ યોગવિદોને ઇષ્ટ છે.

પ્રભા દૃષ્ટિનું કોષ્ટક: ૧૩

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	અન્ય વિશિષ્ટતા	ગુણસ્થાન
સૂર્યપ્રભાસમ નિર્મલ બોધ	ધ્યાન સદાય અનુપમસુખ —શમસાર	રોગ દોષ ત્યાગ	તત્ત્વપ્રતિપત્તિ	સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહપણું સત્પ્રવૃત્તિપદ =અસંગાનુષ્ઠાન	૭–૮

કળશ કાવ્ય

માલિની–

દિનકર શું પ્રકાશી આ પ્રભા નામ દૃષ્ટિ, શમ અમૃત ઘનોની અત્ર ઉદ્દામ વૃષ્ટિ;
નિરમલ પ્રતિપત્તિ તત્ત્વકેરી પ્રવર્ત્તે, રુગરહિત ક્રિયા સૌ સર્વદા શુદ્ધ વર્ત્તે. ૧૩૫

વિષય સુખતણા સૌ સાધનો જીતનારું, બલથી સ્વપર ભેદજ્ઞાનના જન્મનારું;
પ્રશમરસથી સાર ધ્યાનનું સૌખ્ય એવું, અહિં અનુભવી ચાખે યોગી–ઔપમ્ય કેવું ? ૧૩૬

પરવશ સઘળું યે લોકમાં દુઃખ જાણો, નિજવશ સઘળું યે સુખ તે તો પ્રમાણો;
લખણ સુખદુઃખોનું એહ સંક્ષેપમાંહિ, પરવશ સુખ પુણ્યાપેક્ષી તે દુઃખ આંહિ. ૧૩૭

નિરમલ અતિ બોધે આત્મનું શુક્લ ધ્યાન, નિશદિન જ મહાત્મા જ્ઞાનીને એહ સ્થાન;
મલ ગલિત થયો તે હેમ કલ્યાણ જાચું, ત્યમ અમલ લહે'હ્યાં ધ્યાન કલ્યાણ સાચું. ૧૩૮

વિષમ વિષય આદિ વિષ જ્યાં ક્ષીણ વર્ત્તે, અપુનરગતિદાયી સત્પ્રવૃત્તિ પ્રવર્ત્તે;
પરમ પ્રવહતી જ્યાં શાંતિ સુધા સરિતા, ધ્રુવ શિવ પથદાત્રી યોગીને નિત્ય પ્રીતા ૧૩૯

પરપરિણતિકેરો સંગ જ્યાં નો'ય કાંઈ, પર સમયની જેમાં હોય સ્વપ્ને ન છાંઈ;
સમય પણ ન જેમાં હોય વિભાવ વૃત્તિ, સ્થિતિ જ સ્વસમયે તે સત્ અસંગી પ્રવૃત્તિ. ૧૪૦

સત્ પ્રવૃત્તિપદ તે'હ્યાં અસંગાનુષ્ઠાન, મહત પથ પ્રતિ તે યોગિનું છે પ્રયાણ;
પરિખય વિસભાગ શાંતસંવાહિતાય, શિવપદ ધ્રુવમાર્ગ યોગિથી તે ગવાય. ૧૪૧

સકલ સ્થલ અસંગી આ અસંગાનુષ્ઠાન, સ્થિત અહિં ઝટ યોગી સાધતો એહ સ્થાન;
નિશદિન મનનંદી આત્મ આનંદ જામે, પર પદ ભગવાનનો દાસ તે શીઘ્ર પામે. ૧૪૨

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्‌चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहट्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे सप्तमी प्रभादृष्टिः ॥

૮

પરા દૃષ્ટિ

સાતમી દૃષ્ટિ કહી, હવે તે પછીની કહેવામાં આવે છે. તે કહે છે:—

समाधिनिष्ठा तु परा तदासङ्गविवर्जिता ।
सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाशयेति च ॥ १७८ ॥

સમાધિનિષ્ઠ દૃષ્ટિ પરા, તસ આસંગ વિહીન;
આત્મારૂપ પ્રવૃત્તિ જ્યાં, આશય તેથી ઉત્તીર્ણ. ૧૭૮

અર્થ:—આઠમી પરા દૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તેના આસંગદોષથી વિવર્જિત એવી હોય છે; તથા સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તેનાથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે.

વિવેચન

"આઠમી દૃષ્ટિ સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણુંજી,
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણુંજી"—યો. સજ્ઝા. ૮-૧

આ પરાદૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તે સમાધિના આસંગ દોષથી સર્વથા રહિત એવી હોય છે. વળી તે ચંદનગંધ ન્યાયે સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તે પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે, કારણકે વાસક ચિત્તનો અભાવ હોય છે.

આ આઠમી દૃષ્ટિ 'પરા' નામની છે, અને તેનું આ 'પરા' નામ સર્વથા યથાર્થ છે; કારણ કે એનાથી પર કોઇ નથી, અને એ સર્વથી પર છે, પરમ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે,

---

वृत्तिः-समाधिनिष्ठा तु परा—આઠમી પરાદૃષ્ટિ તો સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. સમાધિ તે ધ્યાન-વિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ફલ છે એમ બીજાઓ કહે છે. કહ્યું છે કે-'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (पा. ३-१), 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं' (पा. ३-२), 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (पा. ३-३).

तदासङ्गविवर्जिता—તેના-સમાધિના આસંગથી વિવર્જિત, सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च-સાત્મીકૃત પ્રવૃત્તિવાળી, સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી આ,-ચંદનગંધન્યાયે. तदुत्तीर्णाशया-તેનાથી-પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી-વાસક ચિત્તના અભાવે.

ઊંચામાં ઊંચી ને છેવટમાં છેવટની એ છે. એટલા માટે એને 'પરા' કહી છે. અત્રે જ આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપ યોગની પરાકાષ્ઠા–છેલ્લામાં છેલ્લી હદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ તત્ત્વની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ અત્ર હોય છે, અર્થાત્ અત્રે આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મા બને છે. વળી આ 'પરા' દૃષ્ટિને પામેલો યોગીશ્વર સંસારથી પર થાય છે, એટલે પણ એને 'પરા' નામ ઘટે છે. આવી આ યથાર્થાભિધાના આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે **ચંદ્રપ્રભા સમાન બોધ**, યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ, આઠમા **આસંગ** દોષનો ત્યાગ અને આઠમા **પ્રવૃત્તિ** ગુણની સંપ્રાપ્તિ હોય છે.'

આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો બોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે, કારણ કે સાતમી દૃષ્ટિ કે જેનો બોધ–પ્રકાશ સૂર્યપ્રભા સમાન હોય છે, તેના કરતાં આ આઠમી દૃષ્ટિનો બોધ અધિકતર હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે; અને બન્નેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે, એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાનચંદ્રનો પ્રકાશ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે, એવી આ દૃષ્ટિનો બોધ પરમોત્કૃષ્ટ હોય છે, અને તે બોધ–ચંદ્રની જ્ઞાન જ્યોત્સ્ના સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે, પણ તે વિશ્વરૂપ થતો નથી. (જુઓ પૃ. ૭૫૭–૪૮૩)

'શશિ સમ બોધ વખાણ્યુંજી'

આમ આ પરાદૃષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે, કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી અત્રે બોધની વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, પણ વિશ્વવ્યાપકતા નથી હોતી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો લેશ પણ પ્રવેશ હોતો નથી, કેવળ નિર્ભેળ શુદ્ધ **અદ્વૈત અવસ્થા** જ હોય છે.

અને આમ બોધની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત હોવાથી અત્રે યોગનું આઠમું અંગ **સમાધિ** પ્રાપ્ત થાય છે આ દૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ હોય છે–સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ હોય છે. આ સમાધિ એ ધ્યાનવિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ફળ છે એમ બીજાએ કહે છે. ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા, તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન, અને તે જ ધ્યાન અર્થમાત્ર નિર્ભાસરૂપ હોઈ જાણે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય તે **સમાધિ** છે. અર્થાત્ જ્યાં ધ્યેય વસ્તુમાત્રજ દેખાય છે ને ધ્યાનનું સ્વરૂપ રહેતું નથી, અને આમ જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની ત્રિપુટીની એકતા થાય છે,–કેવળ એક સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ જ સહજ સ્વરૂપે ભાસે છે, તેનું નામ **સમાધિ** છે. અત્રે નિરંતરપણે આવી પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે, એટલે આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીશ્વરની **સહજાત્મ-સ્વરૂપે** અખંડ સ્થિતિ હોય છે; કારણ કે પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા ટળી ગયું,

સમાધિનિષ્ઠતા

એટલે એને પરમ **શુદ્ધ અદ્વૈત** ભાવે કેવળ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિરૂપ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્ત્તે છે. આમ આ દૃષ્ટિ સમાધિમાં નિષ્ઠાને—અંતિમ આત્યંતિક સ્થિતિને પામે છે, એટલે જ એને અત્રે '**સમાધિનિષ્ઠ**' કહી છે.

"શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી યદા, આત્મ ક્ષેત્રે નહિં અન્ય રક્ષણ તદા;
એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દ્વંદ્વતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યક્તતા."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ પરમ સદ્ધ્યાનરૂપ આત્મસમાધિ **નિર્વિકલ્પ** જ હોય છે; કારણ કે અત્રે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બોધ પણ ચંદ્ર જેવો નિર્મલ તથા નિર્વિકલ્પ હોય છે. એટલે એમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો સર્વથા અસંભવ જ
નિર્વિકલ્પ દશા છે. આમ અત્રે **નિર્વિકલ્પ** અખંડ **આત્મસમાધિ** હોય છે, એટલે ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી પણ લય પામે છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિગુણ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે. અત્ર સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે, ને એક શુદ્ધ આત્મા સ્વભાવસમવસ્થિત રહે છે, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં નિયત ચરિતવંત-ચરણવંત વર્તે છે, સ્વસ્વભાવમાં વિલસે છે.

"નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ત્રિગુણ ભયે હે અભેદ."
"ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પર પરિણતિ વિચ્છેદે રે;
ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ અંતરજામી!" શ્રી દેવચંદ્રજી.

"તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ મારગ.
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ....મૂળ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ પરમ યોગીંદ્ર આવી **નિર્વિકલ્પ દશા** આવા અખંડ આત્મધ્યાનથી પામે છેઃ—

"સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? બીજી અવસ્થા શી? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય ઉપયોગ કરૂં છઉં. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૧૦.

આમ વિકલ્પજાલથી ચ્યુત થઈ શાંત ચિત્તવાળા જે યોગીશ્વરો નયપક્ષપાત છોડી, નિત્ય **સ્વરૂપગુપ્ત** થઈને નિવસે છે, તેઓ જ સાક્ષાત અમૃત પીએ છે, અર્થાત્ જેઓ નિર્વિકલ્પ એવું **શુદ્ધ-શુકલ આત્મધ્યાન** ધ્યાવે છે, તેઓ જ પરમ

સ્વરૂપગુપ્તનું અમૃતપાન

જીવન્મુક્તદશારૂપ પરમ અમૃત સમા સહજ સમાધિ સુખનો સાક્ષાત અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે તાત્ત્વિકશિરોમણિ શ્રી **અમૃતચંદ્રાચાર્યજી**એ શ્રી **સમયસાર** કલશમાં પરમ આત્મભાવના ઉલ્લાસમાં લલકાર્યું છે:—

" य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं, स्वरूपगुप्ता निवसन्ति नित्यम् ।
विकल्पजालच्युतशान्तचित्तास्त एव साक्षादमृतं पिबन्ति ॥ "

આવી પરમ **આત્મસમાધિ** જ્યાં પ્રગટે છે, એવી આ આઠમી દૃષ્ટિમાં **આસંગ** નામના આઠમા ચિત્તદોષનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી તે આસંગદોષ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમા 'ઇદમેવ સુંદરં' આ જ સુંદર છે–રૂડું છે–ભલું છે, એવો જે રંગ લાગવો, આસક્ત ભાવ થવો, તેમાં જ ગુંદરીયા થઇને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ અર્થાત્ આસક્તિ છે. કારણ કે એમ એક જ સ્થાને જીવ જો આસક્ત થઈને ચોંટી રહે–મંડ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ ગુણસ્થાને સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress, Advancement) ન થાય, આગળનું ગુણસ્થાન ન સ્પર્શાય, અને તેથી પરમાર્થરૂપ સત્ફળ–મોક્ષફલ ન મળે. (જુઓ પૃ. ૮૬).

આસંગ દોષત્યાગ

" ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેજી;
આસંગે વરજિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણ લેખેજી "—યો. સજ્ઝા૦ ૮-૨

અથવા પર દ્રવ્ય તથા પરભાવના પ્રસંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે આસંગ છે આ દૃષ્ટિવંત વીતરાગ મહાયોગીને પરદ્રવ્ય–પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ લેશમાત્ર આસક્તિ હોતી નથી, સ્વપ્નાંતરે પણ સમય માત્ર પણ તે પ્રત્યે આત્મભાવ ઉપજતો નથી; કારણ કે એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારૂં નથી, એવી અખંડ **આત્મભાવના** તે ભાવે છે આવા પરમ ભાવિતાત્માને પરભાવ પ્રત્યે આસક્તિ કેમ હોય? અરે! અન્યત્ર આસંગ તો દૂર રહ્યો, પણ ઉપરમાં કહ્યું તેમ યોગ–સમાધિ ક્રિયામાં પણ તેને આસંગ હોતો નથી! અને તેથી કરીને જ ઉત્તરોત્તર સમાધિપ્રકર્ષને પામતો આ યોગીશ્વર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરતો આગળ વધે છે; એક જ સ્થાને પડ્યો રહેતો નથી, પણ સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો રહી તે અપાટાબંધ ગુણસ્થાન શ્રેણીએ ચઢતો ચઢતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મસમાધિ દશાને પામે છે.

" અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;
સંયમ શ્રેણી ફુલડેજી, પૂજું પદ નિષ્પાવ. "

અને સાતમો પ્રતિપત્તિ–તત્ત્વાનુભવરૂપ ગુણ પ્રગટ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે આ આઠમી દૃષ્ટિમાં આઠમો પ્રવૃત્તિ ગુણ પ્રગટે છે, જેથી યથાતત્ત્વ પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે જેવા પ્રકારે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભવમાં આવ્યું, તેવા પ્રકારે આપ સ્વભાવે પ્રવર્ત્તનરૂપ, આચરણરૂપ, ચારિત્રરૂપ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, આત્માનુચરણ હોય છે. અર્થાત્ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન–દર્શનરૂપ છે, તે સ્વભાવમાં નિયત ચરિત હોવું, આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણપણે પ્રવર્ત્તવું, 'આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ' થવી, એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ ગુણ અત્ર પ્રગટે છે. આમ આ સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ સાત્મીરૂપ–આત્મભૂત થઇ જાય છે, આત્માનુચરણરૂપ પ્રવૃત્તિ આત્મામય બની જાય છે, આત્માકાર થઈ જાય છે. આત્મા સ્વયં ચારિત્રમૂર્ત્તિ બને છે, આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે શુદ્ધ ચારિત્ર ગુણ વ્યાપ્ત થાય છે જેને વાસકની–સુવાસિત કરનારની અપેક્ષા નથી, એવો ચંદનનો ગંધ વનમાં સર્વત્ર પ્રસરી જઇ તેને સુવાસિત કરે છે, તેમ આ સ્વરૂપાચરણમય આત્મપ્રવૃત્તિ ગુણ સહજ સ્વભાવે સર્વ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપી જઇ સંપૂર્ણ શીલસુગંધથી તેને સુવાસિત કરી મૂકે છે. જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ ગુણ વિકસતો જાય છે, તેમ તેમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતો જાય છે, ને વીતરાગતાની માત્રા વધતી જાય છે, છેવટે યથાખ્યાત પરમ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રગટે છે. એટલે કે જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે–પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તો જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કષાય સ્વરૂપ આખ્યાત છે–જ્ઞાનીઓએ ભાખ્યું છે, તેવું અત્ર પ્રગટ થાય છે.

'આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ'

'નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ'

"જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વથી ભિન્ન અસંગ મૂળ મારગ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ મૂળ૦ "—શ્રી રાજચંદ્રજી.

વળી આ દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે–વાસક ચિત્તના અભાવને લીધે એટલે કે હવે ચિત્ત–આશય પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ–પાર ઉતરી ગયેલો હોય છે. ચિત્તને કંઇ પ્રવૃત્તિ કરવાપણું રહ્યું નથી, એટલે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત થાય છે, બધી દોડાદોડ બંધ થાય છે ને તે આત્મામાં લય પામે છે. અત્યાર પહેલાં વાસનાવંત આત્માની બધી પ્રવૃત્તિ ચિત્તદ્વારા થતી હતી, જ્યાંસુધી કલેશરૂપ વાસના હતી ત્યાંસુધી વાસનાવાસિત ચિત્ત જીવનો બધો કારભાર ચલાવતું હતું. પરંતુ હવે તો કલેશરૂપ વાસના નિર્મૂળ થતાં, વાસનાનું બીજ સર્વથા બળી જતાં, આત્મા પોતે જ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, વચ્ચે મક્તીઆ મારફતીઆ (agent) ચિત્તની ડખલ રહેતી નથી. આમ પદભ્રષ્ટ મંત્રીની જેમ વાસનાવાસિત ચિત્ત અત્ર નિર્વાસિત થાય છે! એટલે 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અત્ર સંપ્રાપ્ત થાય છે.

'પ્રવૃત્તિ અનંત અપહારી હો'

"સર્વ પ્રદેશ પ્રગટ શમગુણથી, પ્રવૃત્તિ અનંત અપહારી હો;
પરમ ગુણી સેવનથેં સેવક, અપ્રશસ્તતા વારી હો."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"ક્લેશે વાસિત મન સંસાર, ક્લેશ રહિત મન તે ભવપાર."—શ્રી યશોવિજયજી.

"જિહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તિહાં સર્વદા માનો ક્લેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકલ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.

"આગ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આગ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

निराचारपदो ह्यस्यामतिचारविवर्जितः ।
आरूढारोहणाभावगतिवत्त्वस्य चेष्टितम् ॥ १७९ ॥

નિરાચાર યોગી અહીં, નિરતિચાર જ હોય;
તસ ચેષ્ટિત-આરૂઢનું, આરોહણ જયમ નો'ય. ૧૭૯.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો, અતિચારથી વિવર્જિત-રહિત એવો હોય છે. આરૂઢના આરોહણ અભાવની ગતિ જેમ એનું ચેષ્ટિત હોય છે.

વિવેચન

આ દૃષ્ટિમાં યોગી **નિરાચાર** પદવાળો હોય છે. કોઈ પણ આચાર કરવાનું પ્રયોજન તેને હોતું નથી. તેથી તેને પ્રતિક્રમણ આદિ આચારનો અભાવ હોય છે. વળી તે અતિચારથી વિવર્જિત-સર્વથા રહિત હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ અતિચાર લાગવાનું કારણ તેને હોતું નથી. આરૂઢને આરોહણના અભાવની જેમ આ યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે, કારણ કે આચાર વડે જીતવા યોગ્ય એવા કર્મનો તેને અભાવ થયો છે. એટલે કોઈ આચારનું પાળવાપણું તેને બાકી રહ્યું નથી. આમ તે સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદને પ્રાપ્ત થયો હોય છે.

"નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહિં અતિચારીજી;
આરોહે આરૂઢે ગિરિને, ત્યમ એહની ગતિ ન્યારીજી." યો. દ. સજ્ઝા. ૮-૧.

જ્યારે યોગી આ આઠમી **પરા** દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહેતું નથી, તે આચારથી પર એવો 'કલ્પાતીત' થાય છે. અત્યાર સુધી

वृत्तिः—**निराचारपदो हि**-નિરાચાર પદવાળો જ, **अस्यां**-આમાં, આ દૃષ્ટિમાં યોગી હોય છે, -પ્રતિક્રમણાદિના અભાવથી, **अतिचारविवर्जितः**-અતિચાર વિવર્જિત-રહિત,-તેના નિબંધનના અભાવને લીધે. **आरूढारोहणाभावगतिवत् त्वस्य चेष्टितम्**-આરૂઢના આરોહણ અભાવની ગતિ જેમ આનું-યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે. આચારથી જેય-જય કરવા યોગ્ય એવા કર્મના અભાવથી નિરાચાર પદવાળો હોય છે, એમ અર્થ છે.

'નિરાચાર પદ એહમાં યોગી'

યોગસાધના માટે જે જે આચાર આવશ્યક હતા, અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતા, તે હવે અત્રે સંપૂર્ણ યોગસિદ્ધિ સાંપડતાં નિરુપયોગી બની જાય છે, નિષ્પ્રયોજન થાય છે. પૂર્વે પ્રારંભક સાધકને જે પ્રતિક્રમણાદિ સાધન યોગભૂમિકા પર ચઢવા માટે ઉપકારી હતા, તે હવે યોગારૂઢ એવી સમાધિદશા પામ્યા પછી યોગસિદ્ધ પુરુષને અકિંચિત્‌કર-નકામા થઇ પડે છે. યોગારંભ દશામાં જે પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક આચાર **અમૃતકુંભરૂપ** હોય છે, તે જ સાધનને જો નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગદશામાં પણ વળગી રહેવામાં આવે તો તે **વિષકુંભરૂપ** થઇ પડે છે; કારણ કે અખંડ આત્મસમાધિરૂપ આત્મસ્થિતિમાં તે તે ક્રિયા ઉલટો વિક્ષેપ પાડે છે. પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા કરવાનો હેતુ અનુક્રમે આત્મસમાધિદશા પામવાનો છે, તે હેતુ સિદ્ધ થઇ ગયા પછી તે તે સાધનનું કોઇ પ્રયોજન રહેતું નથી.

પ્રતિક્રમણાદિ વિષકુંભ કેમ ?

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે-'આ શુદ્ધ આત્મ ઉપાસનથી શું ? કારણ કે પ્રતિક્રમણાદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. અપ્રતિક્રમણાદિ સાપરાધને-અપરાધીને અપરાધ દૂર નહિં કરનાર હોવાથી વિષકુંભરૂપ છે, અને પ્રતિક્રમણાદિ અપરાધ દૂર કરવાપણાથી અમૃતકુંભ છે.' તેનું સમાધાન-પ્રતિક્રમણાદિ અપ્રતિક્રમણાદિના ત્રણ પ્રકાર છેઃ—(૧) અજ્ઞાની જનનું જે અપ્રતિક્રમણાદિ છે તે તો સાક્ષાત્ **વિષકુંભ** જ છે. કારણ કે તેમાં તો શુભ આત્મસિદ્ધિનો અભાવ જ છે, એટલે એ સ્વયં અપરાધરૂપ જ છે. (૨) અ. બીજું જે દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ **ત્રીજી ભૂમિકાના** લક્ષ્ય વિનાનું હોય, તે પણ **વિષકુંભ** જ થઇ પડે છે, કારણ કે તે આત્માર્થરૂપ સ્વકાર્ય સાધતું નથી, અને માનાર્થ આદિરૂપ વિપરીત કાર્ય સાધે છે, એટલે આત્માને વિષરૂપે જ-ઝેરરૂપે જ પરિણમે છે. (બ) પણ તે દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ જો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ **તૃતીય ભૂમિકાના** લક્ષ્યવાળું હોય, આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય રાખીને કરવામાં આવતું હોય, તો **વ્યવહારથી** તે **અમૃતકુંભ**-રૂપ હોય છે, અર્થાત્ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમવાનું કારણ થાય છે. (૩) ત્રીજું **જ્ઞાનીજનનું** જે તૃતીય ભૂમિકારૂપ—શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ અપ્રતિક્રમણાદિ છે, તે તો સાક્ષાત્ સ્વયં **અમૃતકુંભ** છે, અર્થાત્ આત્માને સાક્ષાત્ અમૃતરૂપે પરિણમે છે. એટલે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિસંપન્ન આવા યોગારૂઢ જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ તેઓને દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ વિષકુંભ છે, અને અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ છે.* (સરખાવો-વિષ, અમૃત આદિ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપ).

---

* " पडिकमणं पडिसरणं परिहारो धारणा णियत्ती य ।
णिंदा गरहा सोही अट्ठविहो होइ विसकुंभो ॥
अपडिकमणं अप्पडिसरणं अप्परिहारो अधारणा चेव ।
अणियत्ती य अणिंदा गरहा सोही अमयकुंभो ॥ "

(જુઓ) સમયસાર ગા. ૩૦૬-૩૦૭ અને અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની અદ્ભુત **ટીકા.**

અને એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સિદ્ધ યોગી જ્ઞાની પુરુષ આ **અમૃતકુંભ** સમી **અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાને** પ્રાપ્ત હોવાથી, તેમને

અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ

સાધકોપયોગી એવી દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ આચાર ક્રિયા હોતી નથી; કારણ કે સમસ્ત ક્રિયાકલાપનો એક ઇષ્ટ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ છે, અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ તો અત્રે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તેનું કંઇ પ્રયોજન રહ્યું નથી. કારણ કે ×'કર્મ જે પૂર્વકૃત શુભાશુભ અનેક વિસ્તાર વિશેષવાળું છે, તેનાથી જે આત્માને નિવર્ત્તાવે–પાછો વાળે તે **પ્રતિક્રમણ** છે.' અથવા તો 'સ્વસ્થાનમાંથી જે પ્રમાદને વશ થઇ પરસ્થાને ગયો હોય, તેનું પુનઃ પાછું ત્યાં જ મૂળ સ્થાને ક્રમણ–ગમન તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાંથી જે ભ્રષ્ટતા થઇ હતી, ત્યાં 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'માં પાછું આવી જવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે; આવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં પુનરાગમનરૂપ **ભાવપ્રતિક્રમણ**—પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ અત્રે નિષ્પન્ન યોગીને પ્રાપ્ત થઇ ચૂક્યું છે. એટલે એમને એવી પરમ નિરપરાધ–નિર્દોષ આત્મદશા પ્રગટી છે, કે ત્યાં લેશ પણ અપરાધનો પુનઃ સંભવ નથી. તો પછી અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? આમ તેમને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિમય પરમ અમૃતસ્વરૂપ **અપ્રતિક્રમણ દશા** ઘટે છે. તે જ પ્રકારે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ બાબત સમજી લેવું.

અત્રે આ દૃષ્ટાંત ઘટે છે:—પર્વત પર ચઢવા માટે આરોહણક્રિયા–ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી કાંઇ ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડતી નથી.

યોગારૂઢની વાત ન્યારી

તેમ યોગગિરિ પર ચઢવા માટે ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકા વટાવવારૂપ આરોહણક્રિયા કરવી પડે છે, પણ યોગગિરિના શૃંગ પર આરૂઢ થયા પછી કંઇ પણ યોગસાધનરૂપ આરોહણક્રિયા કરવી પડતી નથી. સાધક દશામાં વર્ત્તતા યોગારોહકને જે અવલંબન–સાધન અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે, અવશ્ય જરૂરના છે, તે નિષ્પન્ન યોગદશાને પામેલા યોગારૂઢ જ્ઞાની પુરુષને કંઈ પણ કામના નથી. કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું? પામેલાને પામવાનું શું? ધરાયેલાને જમવાનું શું? આમ પરમ અદ્ભુત આત્મસમાધિમય **પરમ જ્ઞાનદશા** પામેલા જ્ઞાનયોગીની વાત ઓર છે, ન્યારી છે. ત્યાં પ્રાકૃત જનનો કાયદો કેમ લાગુ પડે? સામાન્ય જનના અનુમાનના કાટલે જોખવાનું કેમ પાલવે? અને સામાન્ય પ્રાકૃત જન તેવા જ્ઞાનીજનનું અનુકરણ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે તે પણ કેમ કામ આવે? ભૂખ્યાને ભોજન કરવાની જરૂર પડે છે, પણ ધરાયેલાને–તૃપ્ત થયેલાને કાંઇ જરૂર રહેતી

× "कम्मं जं पुव्वकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं ।
तत्तो णियत्तए अप्पयं तु जो सो पडिक्कमणं"—શ્રી સમયસાર ટીકા ગા. ૩૮૩.

"स्वस्थानात्यत्परस्थानं प्रमादस्य वशाद् गतः। तत्रैव क्रमणं भूयः प्रतिक्रमणमुच्यते ॥"

'આનંદઘન પ્રભુ જાગે રે' નથી. તેમ પરમ જ્ઞાનામૃતના પાનથી જે આકંઠ પરિતૃપ્ત થયા છે, તેને હવે કોઇ આલંબન–સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે આલંબન–સાધનને ત્યાગી જેણે પરપરિણતિને ભગાડી છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપી આનંદઘન પ્રભુ અક્ષય એવા દર્શન–જ્ઞાન–વૈરાગ્યમાં જાગ્યા છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિતિરૂપ સદોદિત જાગ્રત એવી ઉજાગર દશામાં બિરાજમાન થયા છે. આમ સાધ્ય સિદ્ધ થયું હોવાથી સાધનની કંઇ અપેક્ષા રહેતી નથી, કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી એને હવે કંઇ કરવાનું રહ્યું નથી.

"આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગે, આનંદઘન પ્રભુ જાગે રે"—શ્રી આનંદઘનજી.

આ પરમ જ્ઞાની પુરુષ પરમ કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ થઇ ચૂકયા છે; કારણ કે જ્યારથી ચેતન પોતે વિભાવથી ઉલટો થઇ–વિમુખ થઇ, સમય પામી પોતાનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરી લીધો છે, ત્યારથી જ જે જે લેવા યોગ્ય હતું તે તે સર્વ તેણે લઇ લીધું છે, અને જે જે ત્યાગ યોગ્ય હતું, તે તે સર્વ છોડી દીધું છે. એટલે તેને હવે કંઇ લેવાનું રહ્યું નથી કે મૂકવાનું બીજું કાંઇ રહ્યું નથી, તો હવે તેને બાકી નવીન કાર્ય શું રહ્યું છે? કારણ કે સંગના ત્યાગી, અંગના ત્યાગી, વચન–તરંગના ત્યાગી, મનના ત્યાગી, બુદ્ધિના ત્યાગી એવા આ પરમ વીતરાગ યોગીશ્વરે આત્માને શુદ્ધ કરી દીધો છે.

કૃતકૃત્ય જ્ઞાન-દશા

"જબહિં તે ચેતન વિભાવસો ઉલટિ આપુ, સમો પાઇ અપનો સુભાવ ગહી લીનો હૈ;
તબહિં તે જો જો લેન જોગ સો સો સબ લીનો, જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સબ છાંડી દીનો હૈ.
લેવેકી ન રહી ઠોર ત્યાગિવેકો નાંહિ ઓર, બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ;
સંગ ત્યાગી, અંગ ત્યાગી, વચનતરંગ ત્યાગી, મન ત્યાગી, બુદ્ધિ ત્યાગી, આપા શુદ્ધ કીનો."
—શ્રી બનારસીદાસજીકૃત હિંદી સમયસાર.

આવી પરમ અદ્ભુત વીતરાગ જ્ઞાનદશાનો જેણે પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, એવા પરમ યોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** આ સુભાષિતમાં વર્ણવેલ જ્ઞાનદશાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતાં પરમોલ્લાસથી કહે છે કે:—

"લેવેકી ન રહી ઠોર, ત્યાગીવેકી નાહિ ઓર;
બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ."

સ્વરૂપનું ભાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે બીજું કોઇ ક્ષેત્ર કંઇ પણ લેવાને માટે રહ્યું નથી. સ્વરૂપનો તો કોઇ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણ ઇચ્છે નહિ; અને જ્યાં કેવલ સ્વરૂપસ્થિત છે ત્યાં તો–પછી બીજું કંઇ રહ્યું

'લેવેકી ન રહી ઠોર' નથી, એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું દેવું એ બન્ને નિવૃત્ત થઇ ગયું ત્યારે બીજું કોઈ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઉગર્યું ? અર્થાત્ જેમ થવું જોઈએ તેમ થયું, ત્યાં પછી બીજી લેવા-દેવાની જંજાળ ક્યાંથી હોય ? એટલે કહે છે કે અહીં પૂર્ણકામતા થઈ."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૨૭૫.

કેવી અદ્ભુત ધન્ય દશા ! આવા કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ જ્ઞાની પુરુષને ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ કયો આચાર આચરવાનો બાકી રહ્યો હોય ? કારણ કે 'મૂઢ જીવ બ્હારમાં ગ્રહણ-ત્યાગ× કરે છે, આત્મવેત્તા અધ્યાત્મમાં-અંતરૂમાં ગ્રહણ-ત્યાગ કરે છે, પણ નિષ્ઠિતાત્માને બ્હાર કે અંદર ગ્રહણ-ત્યાગ હોતા નથી.' આમ **નિરાચાર** પદને પામ્યા હોવાથી અત્રે તેના કારણના અભાવે કોઇ પણ અતિચારનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે આચારમાં અતિચાર લાગે, પણ અત્રે તો આચાર જ નથી, તો અતિચાર ક્યાંથી લાગે ? આવી નિરાચારપદવાળી ઊંચી આત્મદશાને પામેલા મહાત્માઓનું વર્તમાન ઉદાહરણ શ્રી **ચિદાનંદજી** મહારાજના અધ્યાત્મ જીવનમાંથી મળી આવે છે. આ અંગે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** કહ્યું છે કે:—

'કહીયે નહિં અતિચારીજી'

"જૈન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઈ જવાથી ક્રમપૂર્વક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી યમ-નિયમ તેઓ હવે પાળી શકશે નહીં, તેમ તેમને (ચિદાનંદજીને) લાગ્યું. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યમનિયમનું ક્રમપૂર્વક પાલન કરવું છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ તો પછી તે શ્રેણીએ પ્રવર્ત્તવું અને ન પ્રવર્ત્તવું બન્ને સમ છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે." ઇત્યાદિ. —**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,** પત્રાંક ૯ (૨)

આને ભિક્ષાટનાદિ આચાર કેમ હોય ? એવી આશંકા દૂર કરવા કહે છે—

रत्नादिशिक्षादृग्भ्योऽन्या यथा दृक् तन्नियोजने ।
तथाचारक्रियाप्यस्य सैवान्या फलभेदतः ॥ १८० ॥

वृत्तिः-रत्नादिशिक्षादृग्भ्यो—રત્નાદિની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં, **अन्या**-અન્ય, ભિન્ન જ, **यथा**-જેમ, **दृक्**-દૃષ્ટિ, **तन्नियोजने**-તે રત્નાદિના નિયોજનમાં,-શિક્ષિત હોતાં-**तथा**-તેમ, **आचारक्रियाप्यस्य,** આ યોગીની આચારક્રિયા પણ, **सैव**-તે જ, ભિક્ષાટનાદિ લક્ષણવાળી, **अन्या**-અન્ય, ભિન્ન, જૂદી જ હોય છે. કયા કારણથી ? તો કે **फलभेदतः**-ફલભેદ થકી.-પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય ફળ હતું, અને હમણાં તો ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

× "त्यागादाने बहिर्मूढः करोत्यध्यात्ममात्मवित् ।
नान्तर्बहिरुपादानं न त्यागो निष्ठितात्मनः ॥"—સમાધિશતક.

રત્નશિક્ષા દૃષ્ટિ થકી, નિયોજન દૃષ્ટિ ભિન્ન;
ત્યમ આચાર ક્રિયા ય તસ, તે ફલ ભેદે ભિન્ન. ૧૮૦

અર્થઃ—રત્નાદિની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન સંબંધી દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, તેમ આની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદને લીધે ભિન્ન હોય છે.

વિવેચન

"શિક્ષાથી જયમ રતન નિયોજન, દૃષ્ટિ ભિન્ન ત્યમ એહોજી."—શ્રી યો. સજ્ઝા. ૮-૨

રત્નાદિકની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં, જેમ શિક્ષિત થતાં તેના નિયોજન વિષયમાં દૃષ્ટિ અન્ય જ હોય છે, ભિન્ન જ હોય છે; તેમ આ યોગીની તે જ ભિક્ષાટનાદિ આચાર ક્રિયા પણ અન્ય જ-ભિન્ન જ હોય છે. શા કારણથી ? તો કે ફલભેદથી,–પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય ફળ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

'શિક્ષાથી જયમ રતન નિયોજન'

પ્રથમ શિક્ષા લેતી વેળાએ રત્નપરીક્ષા વિષયે શિખાઉની જે દૃષ્ટિ હોય છે, તે કરતાં શીખીને પાર ઉતરી ગયા પછી તે રત્નનું નિયોજન કરે છે એવા તે શિક્ષિતની દૃષ્ટિ જૂદી જ હોય છે; કારણકે પ્રથમ તો શિખાઉને તે વિષય સંબંધી કંઇ જ્ઞાન હોતું નથી. રત્ન કેવું છે ? તેનું સ્વરૂપ શું ? તેના પ્રકાર શું ? તેના ગુણ–દોષ શું ? તેનું મૂલ્ય શું ? ઇત્યાદિ બાબત તેને સાવ અજ્ઞાત હોય છે. એટલે તેને તે સંબંધી કુતૂહલ બુદ્ધિ હોય છે. એથી તે જિજ્ઞાસાપૂર્વક તે તે રત્નની પરીક્ષા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રવર્તે છે. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તદ્‌વિષયક જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત થાય છે. અને પછી રત્નપરીક્ષામાં સુશિક્ષિત એવો તે ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરે છે, ક્રય–વિક્રયાદિ પ્રયોગ કરે છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માત્ર શિખાઉ જ્ઞાન (Theorotical knowledge) હતું, ત્યારે હવે તો તેનો અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ (Practical application) હોય છે. એટલે પ્હેલાંની શિખાઉ દૃષ્ટિ કરતાં આ વિનિયોગ દશાની દૃષ્ટિ ભિન્ન જ–જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. તેમ અત્રે પણ યોગીની તે જ ભિક્ષાટન આદિ આચારક્રિયા પણ ભિન્ન જ–ઓર પ્રકારની જ હોય છે. પહેલાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા હતી, અને હમણાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા છે, છતાં બન્ને દૃષ્ટિમાં મહદ્ અંતર છે.

અથવા તો એકડીઆને પ્રથમ તો માતૃકાક્ષરનું–બારાખડીનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું, એકડો પણ નથી આવડતો. પણ તે ખંતીલો વિદ્યાર્થી બનીને એકડો ઘુંટતાં ઘુંટતાં, ક્રમે કરીને શિખાઉ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો કરતો, વિદ્યાપારંગત સ્નાતક થાય છે, જ્ઞાન–ગંગામાં નાહીને બ્હાર પડે છે ! અને પછી જીવનવ્યવહારમાં શિખેલા જ્ઞાનનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરે છે–યથાયોગ્ય વિનિયોગ કરે છે. તેની નિશાળીઆ તરિકેની શિખાઉ અવસ્થાની

દૃષ્ટિમાં અને જીવન-વ્યવહાર શાળાની શિક્ષિત અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટિમાં ઘણો જ ફરક હોય છે. તેમ અત્રે પણ આચારની બાબતમાં પ્રારંભક સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં, યોગારૂઢ સિદ્ધ યોગીની દૃષ્ટિ ભિન્ન-જૂદા પ્રકારની હોય છે.

'દૃષ્ટિ ભિન્ન ત્યમ એહોજી'

અથવા તો સંગીત શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ-અજાણ જેમ પહેલાં તો આલાપ લેતાં શીખે છે, સ્વરના પ્રકાર વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મેળવે છે. આમ શીખતાં શીખતાં અનુક્રમે તે સંગીત કલામાં પ્રવીણ બને છે, અને તેમાં એનો હાથ એવો બેસી જાય છે કે ગ્રામ-મૂર્છનાદિ પ્રકાર તેને સહજ સિદ્ધ થાય છે, ગમે ત્યારે ગમે તે રાગ છેડી તન્મયતા સાધી તે ઉસ્તાદ જન-મનરંજન કરી શકે છે. આમ પ્રથમની અશિક્ષિત આલાપકલા કરતાં તેની હવેની સુશિક્ષિત આલાપકલા સાવ જૂદી જ તરી આવે છે. તેમ અત્રે પણ આચાર પરત્વે પ્રથમની અભ્યાસદશામાં સાધક યોગીની જે દૃષ્ટિ હોય છે, તેના કરતાં ગીતાર્થ નિષ્પન્ન જ્ઞાનદશામાં દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે.-આમ રત્ન, કે માતૃકાક્ષર, કે સંગીત આદિ છે તો તેના તે, પણ તેના પ્રત્યેની શિખાઉની દૃષ્ટિમાં ને શિક્ષિતની દૃષ્ટિમાં પ્રગટ ભેદ હોય છે; તેમ ભિક્ષાટનાદિ આચારક્રિયા છે તો તેની તે, પણ તેના પ્રત્યેની સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં અત્રે સિદ્ધ-નિષ્પન્ન યોગીની દૃષ્ટિ ભિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની-ઓર જ હોય છે.

ફલભેદ

કારણકે પૂર્વે **સાંપરાયિક**-કષાય સંબંધી કર્મક્ષય એ આચાર ક્રિયાનું ફલ હતું, હવે **ભવોપગ્રાહી** કર્મક્ષય એ ફલ છે. પૂર્વે નિર્ગ્રંથ મુનિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કષાય સંબંધી કર્મક્ષય કરવા માટે હતી, જેમ બને તેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કષાયનો પણ ક્ષય કરવા અર્થે હતી, તે સંયમીનો દેહ પણ માત્ર સંયમને માટે હતો, અને તે દેહ દ્વારા સંયમયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા આવશ્યક હતી, તથા એ બધુંય કષાય-ભાવ દૂર કરવા માટે જ-પૂર્ણ વીતરાગતા આણવા માટે જ હતું. કારણ કે સાચા 'સાધુ'ને કવચિત્ હોય તો અતિ અતિ સૂક્ષ્મ એવો **સંજ્વલન કષાય** જ હોય, એથી અધિક કષાય× હોય જ નહિં, છતાં

× શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજી શ્રી પંચાશક સત્શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટપણે કહે છે કે-'સાધુ' ને કાલ-દોષથી હોય તો કવચિત્ સંજ્વલન કષાયનો ઉદય હોય, બાકી તો કષાય હોય જ નહિં, અને જો હોય **તો તે સાધુ જ નથી.** કારણ કે સર્વેય અતિચારો સંજ્વલનના ઉદયથી હોય છે, પણ અનંતાનુબંધી આદિ બાર કષાયના ઉદયથી તો સચોડો વ્રતભંગ થતો હોવાથી મૂલછેદ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે

" चरिमाण वि तह णेयं संजलणकसायसंगमं चेव,
माइठाणं पायं असइं पि हु कालदोसेण ॥
सव्वेविय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होंति ।
मूलछेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं ॥ "—શ્રી પંચાશક.

તે મહામુનિ આંખના કણુની જેમ તે કષાયકણિકાને પણ સાંખી શકતા નથી, એટલે સર્વ આત્મપ્રદેશમાંથી પરમાણુ માત્ર કષાયકણુને પણ કાઢી નાંખવા માટે તે સર્વાત્માથી પ્રવર્તે છે, અને નિષ્કષાયતારૂપ વીતરાગ ભાવને સાધે છે. પણ હવે અત્રે તો તે અતિ અતિ અલ્પ કષાયભાવ પણ સર્વથા દૂર થઇ ગયો છે, વીતરાગતા પ્રાપ્ત થઇ ચૂકી છે, ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થઇ ચૂકયો છે, એટલે **અઘાતી** એવા **ભવોપગ્રાહી** કર્મનો ક્ષય એક જ અત્ર હેતુ છે. અત્રે આ પરમ યોગી જે દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, તે નામ-ગોત્ર-આયુ-વેદનીય એ ચાર, આ ચરમ દેહમાં ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષય અર્થે જ ધારણ કરી રહ્યા છે. એટલે તે દેહના નિર્વાહાર્થે જે ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે પણ તે ભવોપગ્રાહી કર્મના ક્ષય અર્થે જ કરે છે. આમ પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય એ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફલ હતું, અને અત્રે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. આમ ફલભેદથી દૃષ્ટિભેદ પ્રગટ છે.

'દેહ છતાં જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત'

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જેને સર્વ કષાયનો ક્ષય થયો છે એવા વીતરાગ પરમ યોગી જ્યાંલગી આ છેલ્લા દેહની આયુસ્થિતિ છે ત્યાંલગી પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિચરે છે, અને એમ કરીને પોતાના શેષ કર્મનો ઋણાનુબંધ ચૂકવી આપી નિર્જરી નાંખે છે. આમ પૂર્વ પ્રયોગથી વિચરતા જ્ઞાની પુરુષ, દેહ છતાં દેહાતીત એવી પરમ અદ્ભુત **કાયોત્સર્ગ દશા-જીવન્મુક્ત દશાનો** અનુભવ કરતા સતા, સદેહે મુક્ત વર્ત્તે છે. આવા વિદેહદશાસંપન્ન કેવલિ ભગવાન્ પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી ભવ્યજનોને બોધ કરતા ભૂતલ પર વિચરે છે, ને પરમ જનકલ્યાણ-લોકોપકાર કરે છે અને આવા જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનરાજને ધન્ય આત્માઓ સેવે છે. જેમકે—

" અજિતવીર્ય જિન વિચરતા રે....મન૦ પુષ્કર અર્ધ વિદેહ રે....ભવિ૦
જંગમ સુરતરુ સારિખો રે....મન૦ સેવે ધન્ય ધન્ય તેહ રે...ભવિ૦ "-શ્રી દેવચંદ્રજી.

"દેહ છતાં જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત "-શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

तन्नियोगान्महात्मेह कृतकृत्यो यथा भवेत् ।
तथायं धर्मसंन्यासविनियोगान्महामुनिः ॥ १८१ ॥

વૃત્તિઃ—**तन्नियोगात्**-તેના નિયોગથી, રત્નના નિયોગથી, **महात्मेह**-મહાત્મા અહીં લોકમાં, **कृतकृत्यो यथा भवेत्**-જેમ કૃતકૃત્ય હોય છે, કોઇ રત્નવણિક્ કૃતકૃત્ય હોય છે; **तथायं**-તેમ આ, અધિકૃત યોગી, **धर्मसंन्यासविनियोगात्**-ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથકી, **महामुनिः**-મહામુનિ, કૃતકૃત્ય હોય છે.

તસ વિનિયોગે તે અહીં, કૃતકૃત્ય જયમ થાય;
ધર્મ સંન્યાસ નિયોગથી, તેમ મહામુનિરાય. ૧૮૧.

અર્થ:—તે રત્નના વિનિયોગથી અહીં જેમ તે મહાત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

વિવેચન

"તાસ નિયોગે કરણુ અપૂર્વ, લહે મુનિ કેવલ ગેહાજી."—યો. સજ્ઝા. ૮, ૨.

તે રત્નના વિનિયોગથી જેમ અહીં લોકમાં કોઈ મહાત્મા-રત્નવણિક્ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ **ધર્મસંન્યાસ**ના વિનિયોગથકી કૃતકૃત્ય થાય છે.

રત્નવણિક્નું દૃષ્ટાંત

રત્નપરીક્ષા કરી જાણનારો રત્નવણિક્ ચોકસી, ઝવેરી શુદ્ધ દૃષ્ટિથી જ્યારે રત્નનો યથેચ્છ વ્યાપાર કરે, ત્યારે જ તે કૃતકૃત્ય થયો કહેવાય છે કારણ કે રત્નપરીક્ષા સંબંધી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, પણ જ્યાંસુધી વ્યવહારમાં-વ્યાપારવિનિમયમાં તેનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી તેનું સાર્થકપણું-કૃતાર્થપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ રત્નના ક્રયવિક્રયમાં, લેવડદેવડમાં ઉપયોગી થાય તેની ખાતર જ જે રત્નપરીક્ષાનું જ્ઞાન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હતું, તે જ્ઞાનનો વ્યાપારમાં જ્યારે વિનિયોગ (Practical application) કરવામાં આવે, ને તેનો યથેચ્છ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ત્યારે જ તેનું કૃતકૃત્યપણું ગણાય, ત્યારે જ તેનું કામ થયું કહેવાય.

ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગ

તે જ પ્રકારે આ દૃષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ અહીં **ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી**, અર્થાત્ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી તાત્ત્વિક આચરણરૂપ વિશિષ્ટ પ્રયોગથી-ધર્મવ્યાપારરૂપ પ્રયોજનથી કૃતકૃત્ય થાય છે; કારણ કે ધર્મસંન્યાસ સંબંધી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, ગમે તેટલી તાલીમ લીધી હોય, પણ જ્યાંસુધી હજુ તેનો નિશ્ચયશુદ્ધ વ્યવહારમાં તાત્ત્વિકપણે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી પરમાર્થથી તેનું સાર્થકપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ પ્રસ્તુત ધર્મ-સંન્યાસની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે ખાતર જ જે અત્યારસુધીની જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અખંડ આરાધનારૂપ તાલીમ અત્યંત આવશ્યક હતી, તેનો હવે અહીં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ-પણે વ્યવહારૂ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને તજ્જન્ય પરમ આત્મલાભ ઊઠાવવામાં આવે છે. એટલે અહીં આ દૃષ્ટિમાં જ **ધર્મસંન્યાસ**ના વિનિયોગથી (Practice) કૃતકૃત્યપણું હોય છે. અર્થાત્ અત્રે જ શુદ્ધ રત્નત્રયીનો વ્યાપાર કરનારો **મહામુનિરૂપ રત્નવણિક્**, **ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ** રત્નવાણિજ્ય વડે, યથેચ્છ આત્મલાભરૂપ નફો મેળવી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે; અહીં જ તેનો બેડો પાર થઈ જાય છે, અહીં જ તેનું આત્મસિદ્ધિનું કામ થઈ

જાય છે, અહીં જ તે સાચો 'ધર્મસંન્યાસ' યોગી-'સંન્યાસી' બની પરમ આત્મકલ્યાણને પામે છે. કારણ કે આ દૃષ્ટિ પૂર્વેનો અત્યાર સુધીનો જે **ધર્મસંન્યાસયોગ** હતો, તે તાત્ત્વિક ન્હોતો, અતાત્ત્વિક હતો તેમાં પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ જરૂર હતો, એટલે જ તે અતાત્ત્વિક છતાં 'ધર્મસંન્યાસ' નામને યોગ્ય હતો; તેમજ તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પામવા માટે પણ આવશ્યક ને ઉપકારી હતો, એટલે પણ તેને ઉપચરિતપણે તે ધર્મસંન્યાસ નામ ઘટતું હતું. પણ અહીં તો **તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ** હોય છે. ધર્મ એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવ, તેનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, માટે તે ધર્મસંન્યાસયોગ અત્રે યથાર્થપણે પરમાર્થથી હોય છે.

તથા—

द्वितीयापूर्वकरणे मुख्योऽयमुपजायते ।
केवलश्रीस्ततश्चास्य निःसपत्ना सदोदया ॥ १८२ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, મુખ્ય એહ ઉપજંત,
(તેથી તેને) નિરાવરણ નિત્યોદયા, કેવલલક્ષ્મી વરંત. ૧૮૨.

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ ઉપજે છે, અને તેથી કરીને આ યોગીને નિઃસપત્ના-નિરાવરણ એવી સદોદયા કેવલલક્ષ્મી હોય છે.

વિવેચન

શ્રેણીવર્ત્તી એવા **બીજા અપૂર્વકરણમાં** મુખ્ય એવો આ **ધર્મસંન્યાસયોગ** ઉપજે છે,-ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને હોય છે. અને તે ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગ થકી આ યોગીને નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી ઉપજે છે,-કે જે પ્રતિપાતના અભાવે કરીને સદોદયા હોય છે.

આ **ધર્મસંન્યાસ યોગ** જે કહ્યો, તે મુખ્ય અર્થાત્ તાત્ત્વિક કોટિનો ધર્મસંન્યાસ ક્યારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ છે મુખ્ય-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ શ્રેણીમાં આવતા **બીજા અપૂર્વકરણ** સમયે પ્રાપ્ત હોય છે,-જો કે ઉપચરિત-અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ **પ્રમત્તસંયત** ગુણસ્થાનથી માંડીને હોય છે, અને તે અનુક્રમે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પામવાની યોગ્યતા માટે-અધિકારી થવા માટે પરમ ઉપકારી થાય છે. આ અતાત્ત્વિક ધર્મ-

તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ

વૃત્તિઃ—**द्वितीयापूर्वकरणे**-દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં, શ્રેણીવર્ત્તી એવા અપૂર્વકરણમાં, **मुख्योऽयम्**-મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ; **उपजायते**-ઉપજે છે,-ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને ઉપજે છે. **केवलश्रीस्ततश्च**-અને કેવલશ્રી તેથી કરીને-ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગ થકી, **अस्य**-આ યોગીને, **निःसपत्ना**-નિઃસપત્ના, પ્રતિપક્ષ રહિત (નિરાવરણ), **सदोदया**-સદોદયા,-પ્રતિપાતના અભાવે કરીને.

સંન્યાસમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, અને તાત્ત્વિક ધર્મ-સંન્યાસમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, એટલે '**ધર્મસંન્યાસ**' સંજ્ઞા યથાર્થ છે.

અહીં '**બીજા**' **અપૂર્વકરણ**માં આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પ્રગટે છે એમ કહ્યું તે સહેતુક છે, કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ જે ગ્રંથિભેદનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મ-સંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે 'બીજા'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છેઃ—(૧) ગ્રંથિભેદના કારણરૂપ તે પહેલું; (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું તે બીજું. આ '**અપૂર્વકરણ**' એટલે શું ? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિકાળના ભવભ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ફળ ગ્રંથિભેદ છે અને તે ગ્રંથિભેદનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે આ બીજું અપૂર્વ-કરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ **ક્ષપક શ્રેણી**માં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે. (આને 'અપૂર્વકરણ' કહેવાના કારણ માટે જુઓ પૃ. ૪૩-૪૪).

ક્ષપકશ્રેણી
કેવલશ્રી

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને, પરમ આત્મવીર્યોલ્લાસ સ્ફુરાવીને જે યોગીપુરુષ **ક્ષપકશ્રેણી** પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ **તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ** નામનો **સામર્થ્યયોગ** હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મ પ્રકૃતિઓને સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઉડાવતો ઉડાવતો, ગુણ-સ્થાનકની શ્રેણી પર વેગે ચઢતો જાય છે અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો સંન્યાસ કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર 'સંન્યાસી' ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા **સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને** પહોંચી '**નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન**' પ્રગટાવે છે. (જુઓ આકૃતિ ૩-પૃ. ૫૦.)

'શ્રીમદ્'
ભગવાન્

અને આમ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી આ સામર્થ્યયોગીને કેવલલક્ષ્મીની-કેવલશ્રીની પ્રાપ્તિ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ઉત્પત્તિ હોય છે, કે જેમાં કોઈપણ પ્રતિબંધક-વિરોધક પ્રતિપક્ષરૂપ આવરણ હોતું નથી. આવી આ નિરાવરણ કેવલશ્રી **સદોદયા** હોય છે, અર્થાત્ કોઈપણ કાળે તેના પ્રતિપાતનો અભાવ હોવાથી સદા ઉદયવંતી જ હોય છે. એટલે આવી અનુપમ કેવલશ્રી સંપન્ન આ '**શ્રીમદ્**' ભગવાન્ **જિનરાજ રાજેશ્વર** આત્મસામ્રાજ્ય લક્ષ્મીથી સદા વિરાજે છે. તેનું અપૂર્વ વર્ણન લાક્ષણિક શૈલીમાં કવિરાજ **દેવચંદ્રજી**એ ગાયું છેઃ—

"મહાભદ્ર જિનરાજ ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડોજી;
ક્ષાયિક વીર્ય અનંત, ધર્મ અભંગે હો તું સાહિબ વડોજી....
હું બલિહારી રે શ્રી જિનવર તણી રે.

કર્ત્તા ભોક્તા ભાવ, કારક કારણ હો તું સ્વામી છતોજી;
જ્ઞાનાનંદ પ્રધાન, સર્વ વસ્તુનો હો ધર્મ પ્રકાશતોજી....હું બલિહારી૦
સમ્યગ્દર્શન મિત્ત, સ્થિર નિર્દ્ધારે રે અવિસંવાદતાજી;
અવ્યાબાધ સમાધિ, કોશ અનશ્વર રે નિજ આનંદતાજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

શ્રી જિનરાજ રાજરાજેશ્વર

કારણ કે આ આત્મસામ્રાજ્યના સ્વામી **શ્રીમદ્ ભગવાન્‌માં** રાજરાજેશ્વરના સમ્રાટ્‌ના સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવે છે જેમકે-તેમનામાં અનંત એવું ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટ્યું છે, અને તેથી આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના અભંગપણાએ કરીને એ 'વડા સાહિબ' મોટામાં મોટા સાહેબ થયા છે. તે આત્મભાવના કર્ત્તા-ભોક્તા, કારક કારણ છે, એટલે તે છતા-પ્રગટ એવા સ્વસ્વરૂપના સ્વામી થયા છે. તેમને **જ્ઞાનાનંદ** નામનો પ્રધાન છે કે જે સર્વ વસ્તુનો ધર્મ પ્રકાશે છે; અને સમ્યગ્દર્શન નામનો મિત્ર છે કે જે સ્થિર એવી અવિસંવાદિતાનો નિર્ધાર કરે છે, બધુંય બરાબર છે એની તકેદારી રાખે છે. તેમને અવ્યાબાધ સમાધિરૂપ નિજાનંદમય અવિનશ્વર કોશ છે, અખૂટ ખજાનો છે. અસંખ્ય આત્મપ્રદેશરૂપ તેના દેશ છે કે જે પોતપોતાની રીતે ગુણસંપત્તિથી ભર્યા છે. એમને ચારિત્રરૂપ અભંગ દુર્ગ છે, અજેય કિલ્લા છે, કે જે આત્મશક્તિથી પરનો-પરભાવરૂપ શત્રુનો જય કરવા સંચર્યા છે. ક્ષમાદિ ધર્મરૂપ તેમનું સૈન્ય છે. પરિણતિ પ્રભુત્વરૂપ-આત્મપરિણતિના સ્વામિત્વરૂપ તેમનું આકરૂં બલ છે. આવા આ પ્રભુએ સકલ તત્ત્વનો પ્રગટભાવ સાદિ અનંતી રીતે ધારણ કર્યો છે. દ્રવ્ય-ભાવ સર્વ શત્રુનો નાશ કરીને આવા આ 'સાહિબ' અવતર્યા છે; અને તે સહજ સ્વભાવ વિલાસના ભોગી, ઉપયોગી એવા જ્ઞાનગુણે ભર્યા છે.

"દેશ અસંખ્ય પ્રદેશ, નિજ નિજ રીતે રે ગુણસંપત્તિ ભર્યાજી;
ચારિત્ર દુર્ગ અભંગ, આતમશકતે હો પર જય સંચર્યાજી....હું બલિહારી૦
ધર્મ ક્ષમાદિક સૈન્ય, પરિણતિ પ્રભુતા હો તુજ બલ આકરોજી;
તત્ત્વ સકલ પ્રાગ્ભાવ, સાદિ અનંતી રે રીતે પ્રભુ ધર્યોજી....હું બલિહારી૦
દ્રવ્યભાવ અરિ લેશ, સકલ નિવારી રે સાહિબ અવતર્યોજી;
સહજ સ્વભાવ વિલાસ, ભોગી ઉપયોગી રે જ્ઞાનગુણે ભર્યોજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

સિંહાવલોકન નીતિથી અધિકૃત વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહે છે:—

स्थितः शीतांशुवज्जीवः प्रकृत्या भावशुद्धया ।
चंद्रिकावच्च विज्ञानं तदावरणमभ्रवत् ॥ १८३ ॥

ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શું જીવ એહ;
જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તદાવરણ છે મેહ. ૧૮૩

અર્થ:—જીવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું આવરણ અભ્ર-વાદળા જેવું છે.

વિવેચન

આત્મા ચંદ્રની પેઠે પોતાની-આત્મીય ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે,-કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી; અને જે વિજ્ઞાન છે તે જ્યોત્સ્ના જેવું-ચાંદની જેવું છે. આ કેવલાદિનું ઉપમામાત્ર છે. અને તદાવરણ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ તે અભ્ર જેવું-વાદળા જેવું છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ **ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી**-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં **સ્થિત** છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અત્રે **ચંદ્રની ઉપમા** સાંગોપાંગ સુઘટપણે ઘટે છે:-ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-કુદરતથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી **સહજ સ્વભાવથી** ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વ-પર અવભાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમવસ્થિત જ રહ્યો છે આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્ત્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિતિ છે. અને જે સ્વભાવ છે તે કદી અન્યથા થતો નથી, કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિં, પણ પરભાવ જ છે. (જુઓ પૃ. ૪૮૩, તથા શ્લો. પૃ. ૭૫) આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક એવો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, એટલે તે વિશ્વને

આત્મ-ચંદ્ર જ્ઞાન-ચંદ્રિકા

वृत्ति—**स्थितः**:-સ્થિત છે, નહિં કે સ્થાપનીય, સ્થાપવાનો નથી, **शीतांशुवत्**-શીતાંશુ-ચંદ્રની જેમ, **जीवः**-જીવ, આત્મા, **प्रकृत्या**-આત્મીય,-પોતાની પ્રકૃતિથી **भावशुद्धया**-ભાવશુદ્ધ એવી, તત્ત્વ-શુદ્ધ એવી એમ અર્થ છે. તેમજ-**चंद्रिकावच्च**-અને ચંદ્રિકા જેવું, જ્યોત્સ્ના-ચાંદની જેવું, **विज्ञानम्**-વિજ્ઞાન. કેવલાદિનું આ ઉપમામાત્ર છે **तदावरणम्**-તદાવરણ, જ્ઞાનાવરણ, **अभ्रवत्**-અભ્ર જેવું, મેઘપટલ જેવું છે, એમ અર્થ છે.

જાણે છે, પણ તેથી તે કાંઇ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છેઃ—

"ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઇ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઇ ભૂમિરૂપ કોઇ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે કયારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

"જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાયે તથ્થ રે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્થ રે."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ—વાદળાં આવરે છે, ઢાંકી દે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે—ઢાંકી દે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઇ ને કંઇ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ ચંદ્રિકા વાદળને વીંધીને બ્હાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, 'ચંદ્ર છુપે નહિં બાદલ છાયો'; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ—ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઇ ને કાંઇ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ જ્ઞાન—જ્યોત્સ્ના ડોકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલજ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં× કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવરાઇ જાય તો જીવ અજીવપણાને પામી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાન ઉપજે છે.* "सुट्ठुवि मेघसमुदए होंति पभा चंदसूराणं"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

જ્ઞાનાવરણ—મેઘ

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

× "सव्वजीवाणंपि य णं अक्खरस्स अनन्ततमो भागो णिच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ,
सो विअ जइ आवरिज्जा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा।"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* "अयं च स्वभावः केवलज्ञानावरणावृतस्य जीवस्य घनपटलच्छन्नस्य,
रवेरिव मंदप्रकाश इत्युच्यते। तत्र हेतुः केवलज्ञानावरणमेव।"—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ.

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી કે ભીંતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અભ્રાચ્છાદિત સૂર્યના મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાચ્છાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ઓછાવત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના **ક્ષયોપશમ**ના અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.+ ગમે તેમ હો, પણ આત્મચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઇ ને કંઇ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત હોય છે—અણઢાંક્યો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક **અસાધારણ ગુણ** છે.

ક્ષયોપશમઃ અનંત ભેદ

"तत्र ज्ञानं तावदात्मनः स्वपरावभासकः असाधारणो गुणः।"

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનબિન્દુ

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

घातिकर्माभ्रकल्पं तदुक्तयोगानिलाहतेः।
यदापैति तदा श्रीमान् जायते ज्ञानकेवली ॥ १८४ ॥

ઘાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;
દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ઘાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ તે **અભ્ર** જેવું-વાદળા જેવું વર્ત્તે છે. તે ઘાતિકર્મ,—ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા **ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ** પવનના સપાટાથી,—જ્યારે

वृत्तिः—**घातिकर्म**-ઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ-**अभ्रकल्पम्**-અભ્ર, વાદળા જેવું વર્ત્તે છે. **तद्**-તે ઘાતિકર્મ, **उक्तयोगानिलाहतेः** ઉક્ત-હમણાં જ કહ્યા તે યોગ-વાયુના આઘાતથી-સપાટાથી (એમ અર્થ છે) **यदापैति**-જ્યારે દૂર થાય છે-શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે, **तदा**-ત્યારે, **श्रीमान्**-શ્રીમાન્, શ્રીમદ્ તે,—મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, **जायते ज्ञानकेवली**-જ્ઞાનકેવલી થાય છે, મર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે.

+ "स च अपान्तरालावस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमभेदसंपादितं नानात्वं भजते। घनपटलाच्छन्नरवेः मंदप्रकाश इव अन्तरालस्थकुटकुड्याद्यावरणविवरप्रवेशात्।"

ઇત્યાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ.

જાણે છે, પણ તેથી તે કાંઇ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

"ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઇ ભૂમિરૂપ કોઇ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

"જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાયે તથ્થ રે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્થ રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતા ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ–વાદળાં આવરે છે, ઢાંકી લે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે–ઢાંકી દે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઇ ને કંઇ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ ચંદ્રિકા વાદળને વીંધીને બ્હાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, 'ચંદ્ર છુપે નહિં બાદલ છાયો'; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ–ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઈ ને કાંઇ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ જ્ઞાન–જ્યોત્સ્ના ડોકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલજ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં× કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવરાઈ જાય તો જીવ અજીવપણાને પામી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ **મંદ પ્રકાશ** તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાન ઉપજે છે.* "सुट्ठुवि मेघसमुदए होंति पभा चंदसूराणं"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

જ્ઞાનાવરણ–મેઘ

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

---

× "सव्वजीवाणंपि य णं अक्खरस्स अनन्ततमो भागो णिच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ,
सो विअ जइ आवरिज्जा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा।"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* "अयं च स्वभावः केवलज्ञानावरणावृतस्य जीवस्य घनपटलच्छन्नस्य,
रवेरिव मंदप्रकाश इत्युच्यते। तत्र हेतुः केवलज्ञानावरणमेव।"—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી કે ભીંતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અભ્રાચ્છાદિત સૂર્યના મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાચ્છાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ઓછાવત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના **ક્ષયોપશમના** અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.+ ગમે તેમ હો, પણ આત્મચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત હોય છે—અણઢાંકયો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક **અસાધારણ ગુણ છે.**

ક્ષયોપશમ: અનંત ભેદ

"तत्र ज्ञानं तावदात्मनः स्वपरावभासकः असाधारणो गुणः ।"

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનબિન્દુ

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

घातिकर्माभ्रकल्पं तदुक्तयोगानिलाहतेः ।
यदापैति तदा श्रीमान् जायते ज्ञानकेवली ॥ १८४ ॥

ઘાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;
દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ઘાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ તે **અભ્ર** જેવું-વાદળા જેવું વર્ત્તે છે તે ઘાતિકર્મ,-ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા **ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ** પવનના સપાટાથી,-જ્યારે

वृत्तिः—**घातिकर्म**-ઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ-**अभ्रकल्पम्**-અભ્ર, વાદળા જેવુ વર્ત્તે છે. **तद्**-તે ઘાતિકર્મ, **उक्तयोगानिलाहतेः** ઉક્ત-હમણા જ કહ્યા તે યોગ-વાયુના આઘાતથી-સપાટાથી (એમ અર્થ છે) **यदापैति**-જ્યારે દૂર થાય છે-શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે, **तदा**-ત્યારે, **श्रीमान्**-શ્રીમાન્, શ્રીમદ્ તે,-મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, **जायते ज्ञानकेवली**-જ્ઞાનકેવલી થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે

+ "स च अपान्तरालावस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमभेदसंपादितं नानात्वं भजते ।
घनपटलाच्छन्नरवेः मंदप्रकाश इव अन्तरालस्थकुटकुड्याद्यावरणविवरप्रवेशात् ।"
ઈત્યાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ.

જાણે છે, પણ તેથી તે કાંઇ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છેઃ—

"ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઇ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઇ ભૂમિરૂપ કોઇ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

"જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાયે તથ્થ રે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્થ રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળાં આવરે છે, ઢાંકી દે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી દે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઇ ને કંઇ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ ચંદ્રિકા વાદળને વીંધીને બ્હાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, 'ચંદ્ર છુપે નહિં બાદલ છાયો'; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઇ ને કાંઇ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઇ ને કંઇ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડોકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલજ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં× કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવરાઇ જાય તો જીવ અજીવપણાને પામી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાન ઉપજે છે.* "सुट्ठुवि मेघसमुदए होंति पभा चंदसूराणं"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

જ્ઞાનાવરણ-મેઘ

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, વિચિત્ર-

× "सव्वजीवाणंपि य णं अक्खरस्स अनन्ततमो भागो णिच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ,
सो विअ जइ आवरिज्जा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा।"—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* "अयं च स्वभावः केवलज्ञानावरणावृतस्य जीवस्य घनपटलच्छन्नस्य,
रवेरिव मंदप्रकाश इत्युच्यते। तत्र हेतुः केवलज्ञानावरणमेव।"—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી કે ભીંતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અભ્રાચ્છાદિત સૂર્યના મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાચ્છાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ઓછાવત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.+ ગમે તેમ હો, પણ આત્મચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત હોય છે—અણઢાંક્યો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક **અસાધારણ ગુણ** છે.

ક્ષયોપશમ: અનંત ભેદ

"तत्र ज्ञानं तावदात्मनः स्वपरावभासकः असाधारणो गुणः ।"

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનબિન્દુ

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

घातिकर्माभ्रकल्पं तदुक्तयोगानिलाहतेः ।
यदापैति तदा श्रीमान् जायते ज्ञानकेवली ॥ १८४ ॥

ઘાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;
દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ઘાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ તે **અભ્ર** જેવું-વાદળા જેવું વર્તે છે. તે ઘાતિકર્મ,—ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા **ધર્મસંન્યાસ** યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,—જ્યારે

वृत्ति:—**घातिकर्म**-ઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ-**अभ्रकल्पम्**-અભ્ર, વાદળા જેવું વર્તે છે. **तद्**-તે ઘાતિકર્મ, **उक्तयोगानिलाहतेः** ઉક્ત-હમણાં જ કહ્યા તે યોગ-વાયુના આઘાતથી-સપાટાથી (એમ અર્થ છે) **यदापैति**-જ્યારે દૂર થાય છે-શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે, **तदा**-ત્યારે, **श्रीमान्**-શ્રીમાન્, શ્રીમદ્ તે,—મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, **जायते ज्ञानकेवली**-જ્ઞાનકેવલી થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે.

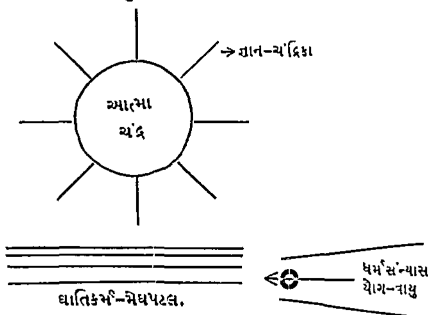
+ "स च अपान्तरालावस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमभेदसंपादितं नानात्वं भजते । घनपटलाच्छन्नरवेः मंदप्रकाश इव अन्तरालस्थकुटकुड्याद्यावरणविवरप्रवेशात् ।" ઈત્યાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ.

શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે વીખેરાઇ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી–સર્વજ્ઞ થાય છે.

ઘાતિકર્મ-અભ્ર

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર **'ઘાતિકર્મ'** કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની ઘાત કરે છે, માટે 'ઘાતિ'–ઘાત કરનારા છે. **જ્ઞાનાવરણીય** કર્મ આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવગુણને આવૃત કરી તેની ઘાત કરે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે છે. **મોહનીય** કર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને તથા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. **અંતરાય** કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારેય કર્મોને **'ઘાતિકર્મ'** એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ ૧૪:—

ઘાતિકર્મ–મેઘપટલ.

" तत्र घातीनि चत्वारि कर्माण्यन्वर्थसंज्ञया ।
घातकत्वाद् गुणानां हि जीवस्यैवेति वाक्स्मृतिः ॥ "—શ્રી પંચાધ્યાયી.

મોહનીયઃ કર્મોનો રાજા

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ **મોહનીય** કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન્ છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે ગુણોને આવરણ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તો આત્માના તે તે ગુણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે **દર્શનમો**… આત્માના સમ્યગ્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત… …નરૂપ

મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે. અને **ચારિત્ર મોહનીય** આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ સ્થિતિપણામાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીયકર્મ તો પોતાનું દોઢડહાપણ વાપરી ઉલટો બગાડો કરી મૂકે છે! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader) છે. તે નાયકના જોર પર જ બીજાં કર્મોનું બળ નભે છે, તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પણ ક્ષીણ થાય છે આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-'અન્નદાતા' હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોનો 'રાજા' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

> "કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
> તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
> કર્મ મોહિનીય ભેદ બે, ૧ દર્શન ૨ ચારિત્ર નામ;
> હણે ૧ બોધ ૨ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ઘાતિની અને ચાર અઘાતિની કહેવાય છે. ચાર ઘાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો અર્થાત્ (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું બળ-વીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે. અને તે માટે ઘાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે. આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના ભોગ ઉપભોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-બળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા ભોગાદિને સમજે છે, જાણે દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં ભોગાદિમાં વિઘ્ન-અંતરાય કરે છે, માટે તેને આવરણ નહિં પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી. આમ ત્રણ આત્મઘાતિની પ્રકૃતિ થઇ. ચોથી ઘાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્ચ્છિત કરી, મોહિત કરી વિકળ કરે છે; જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહિં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, ઊંધા પાટા બંધાવે છે, મુંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ કહી. બીજી ચાર પ્રકૃતિ જો કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણની આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે ઘાતક નથી માટે તેને અઘાતિની કહી છે."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૭૯૩.

આ ચાર ઘાતિ કર્મ શિવાયના શેષ-બાકીના જે ચાર કર્મ છે, તે '**અઘાતિ**'

કર્મ કહેવાય છે. આયુ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ 'અઘાતિ' કર્મ છે, કારણ કે તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શન ગુણની ઘાત કરતા નથી. હા, તે ઘાતિ કર્મોને સહાયક અવશ્ય થાય છે, પણ સ્વયં આત્માના તે મૂળ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવગુણને હણતા નથી. તથાપિ તે તે કર્મ પોતપોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ જરૂર દાખવે છે. જેમકે-આયુ કર્મથી જીવ અમુક મર્યાદિત સમય સુધી તે તે ગતિને વિષે તે તે દેહમાં સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ આયુકર્મ જીવને ચતુર્ગતિમય સંસારરૂપ બંદિખાનામાં જકડી રાખે છે, અને તેથી આત્માના અવગાહન ગુણને હાનિ પહોંચે છે. **નામકર્મ** આત્માના અમૂર્ત્તત્વ-સૂક્ષ્મત્વ ગુણને ધોખો પહોંચાડે છે, જેથી કરીને આત્માના ગતિ-જાતિ-શરીર આદિ સ્થૂલ-મૂર્ત્ત પર્યાયો પ્રગટે છે; એટલે નામકર્મ ચિતારાએ ચિત્રેલા ચિત્રામણ જેવા ચિત્રવિચિત્ર નામ પામી આત્મા બહુરૂપી-વિશ્વરૂપી બને છે! **ગોત્રકર્મ** આત્માના 'અગુરુલઘુ' ગુણને હાનિ કરે છે, જેથી કરીને એક શુદ્ધ સમસ્વરૂપ આત્મા ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રરૂપ વિષમતાને પામે છે. **વેદનીય કર્મ** આત્માના અવ્યાબાધ સુખગુણને હણે છે. જેથી કરીને મધુથી ખરડાયેલ ખડ્ગધારા જેવા શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદયથી સુખદુઃખ ભોગવવા પડે છે. આમ આ ચાર અઘાતિ× કર્મ પણ મૂળ આત્મગુણઘાતી નહિં છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ અસર જરૂર નીપજાવે છે, પોતપોતાનો ભાવ જરૂર ભજવે છે.

અઘાતિ કર્મ

આમ આ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મ છે, તે વાદળા જેવું છે. તે જ્યારે **ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ** પવનના સપાટાથી શીર્ણવિશીર્ણ થાય છે, વિખરાઈ જાય છે, ત્યારે સુષ્ય એવા પરાક્રમ યોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થાય છે. વાદળાં જેમ વાયુના હીલોળાથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસરૂપ પવનના આઘાતથી-સપાટાથી ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ વિખરાઈ જાય છે. આ હમણાં જ કહ્યો તે **તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ** નામનો સામર્થ્ય યોગ આઠમા '**અપૂર્વકરણ**' ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે, કે જ્યાં **ક્ષપકશ્રેણી**નો પ્રારંભ થાય છે. અત્રે આ સમર્થ યોગી અપૂર્વ આત્મપરાક્રમ-અપૂર્વ આત્મવીર્યોલ્લાસ દાખવતો ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, અને કર્મોને ક્ષય કરતો કરતો, ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, '**મહા વીર**'ની પેઠે આત્મસ્થાને વીરપણું પ્રકટ કરતો સતો, આગળ વધે છે. સમયે સમયે આત્મસ્થિતિમાં સંયમનરૂપ અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો કરતો, ને કર્મદલોને ઉડાવતો ઉડાવતો, તે મહાયોગી ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાન ભૂમિકાઓ કૂદાવતો જાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. યાવત્ બારમા ગુણસ્થાનના અંતે મોહનીય કર્મનો સર્વસંક્ષય કરી, તે પરમ યોગી પરમ અમોહસ્વરૂપ એવા પરમ વીતરાગભાવને પામે છે

ધર્મસંન્યાસ વાયુ: ક્ષપકશ્રેણી

× "ततः शेषचतुष्कं स्यात् कर्माघाति विवक्षया।
गुणानां घातकाभावशक्तेरप्यात्मशक्तिमत्॥"—શ્રી પંચાધ્યાયી

"વીરપણું તે આતમ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે;
ધ્યાને નાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિચાણે રે."—શ્રી આનંદઘનજી.

અને જેવું મોહનીય કર્મ ક્ષય પામે છે કે તત્ક્ષણ જ તેના અવષ્ટંભે-ઓથે રહેલા જ્ઞાનાવરણાદિ બાકીના ત્રણ ઘાતિ કર્મ ક્ષય પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલ દર્શનાવરણ, ને અંતરાય કર્મની ત્રિપુટીનો સર્વનાશ થાય છે. આમ મોહરિપુનો જય થતાં આત્માનો જયપટહ વાગી રહે છે, જીત-નગારૂં વાગે છે, અને આત્મા કર્મરિપુનો જય કરનારા 'જિન' તરીકે, 'અરિહંત' તરીકે, 'વીર' તરીકે જગત્‌માં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કેવલજ્ઞાન

"સહજ ગુણ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાયો;
શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ જીતી જયપડહ વાયો."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

"વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાગું, જીત નગારૂં વાગું રે."—શ્રી આનંદઘનજી.

અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા ચાર ઘાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તત્ક્ષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત ઝળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિનરાજ-ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણ કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.

"ચાર કર્મ ઘનઘાતિ તે વ્યવચ્છેદ જયાં, ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો.
અપૂર્વ અવસર."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે જ કહે છે—

क्षीणदोषोऽथ सर्वज्ञः सर्वलब्धिफलान्वितः ।
परं परार्थं संपाद्य ततो योगान्तमश्नुते ॥ १८५ ॥

वृत्तिः-क्षीणदोषः—ક્ષીણ દોષ જેના થયા છે તે,-સકલ રાગાદિના પરિક્ષયથી. अथ-ત્યારે જ, सर्वज्ञो-સર્વજ્ઞ, નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને, सर्वलब्धिफलान्वितः-સર્વ લબ્ધિ ફલથી યુક્ત,-સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિથી. परं परार्थं संपाद्य-પરમ પરાર્થ સંપાદન કરી,-યથાભવ્ય સમ્યક્ત્વાદિ લક્ષણવાળો પરાર્થ-પરોપકાર કરી, ततो योगान्तमश्नुते-પછી યોગના અંતને પામે છે, યોગના પર્યંતને પામે છે..

ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ તબ, સર્વ લબ્ધિ ફલવંત;
પરમ પરાર્થ કરી પછી, લહે યોગનો અંત ૧૮૫

અર્થ:—પછી ક્ષીણ દોષવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વ લબ્ધિ ફલથી યુક્ત એવા તે પરમ પરાર્થનું સંપાદન કરી યોગના અંતને પામે છે.

વિવેચન

આમ જે **ક્ષીણદોષ** થયા છે એવા તે ત્યારે જ નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને **સર્વજ્ઞ** હોય છે; અને સર્વ ઓત્સુકયની નિવૃત્તિ થકી સર્વ લબ્ધિફલથી યુક્ત એવા હોય છે. આવા **સર્વલબ્ધિસંપન્ન** સર્વજ્ઞ, ભવ્યજનોની યોગ્યતા પ્રમાણે, તેમને સમ્યક્ત્વાદિ પરમાર્થલાભ આપી, પરમ પરોપકાર કરે છે; અને પછી યોગના અંતને પામે છે.

'ત્રિદોષ' વિજેતા મહાદેવ

જેના રાગાદિ સર્વ દોષ ક્ષીણ થાય છે તે વીતરાગ-જિન થાય છે, અને જે વીતરાગ થાય છે તે તત્ક્ષણ જ સર્વજ્ઞ હોય છે. આ નિયમ છે. સર્વ દોષો ત્રણ મુખ્ય દોષમાં સમાય છે-રાગ, દ્વેષ અને મોહ. આ 'ત્રિદોષ' જેનામાંથી ગયા છે, તે સર્વ દોષથી મુક્ત એવા પરમ વીતરાગ હોય છે; કારણ કે આ 'ત્રિદોષ'થી જ જીવને '**સન્નિપાત**' લાગુ પડે છે, અર્થાત્ આત્માના શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપતન હોય છે. પણ જ્યારે આ દોષ નષ્ટ થાય છે ત્યારે સત્ સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત હોતો નથી, પણ આત્માના સહજ સત્ સ્વરૂપમાં સંસ્થિતિ જ હોય છે, આત્મા સહજાત્મસ્વરૂપે 'સુસ્થિત' થાય છે. આ જ પરમ વીતરાગ દશા છે, અને આ જ પરમ દિવ્ય એવું ખરેખરૂં 'મહાદેવપણું' છે. એટલા જ માટે કહ્યું છે કે—'જેને સંકલેશ ઉપજાવનારો રાગ સદાયને માટે છે જ નહિં, અને શમરૂપી ઇંધન પ્રત્યે દાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિં, અને સદ્જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિં,-તે ત્રિલોકપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો 'મહાદેવ' કહેવાય છે.'

" यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वदा । न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमान्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् । त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત અષ્ટક.

અષ્ટાદશ દોષ રહિત શ્રીમદ્ વીતરાગ જિનદેવ

અથવા પ્રકારાંતરે, જેનામાંથી અઢાર દોષ ગયા છે, તે પરમ નિર્દોષમૂર્ત્તિ વીતરાગ હોય છે. બીજાઓ જે દોષને અતિ આદર આપે છે, જે રાગાદિ દોષથી યુક્તમાં પણ

પૂજ્યપણું આરોપે છે, તે દોષોને આ ભગવાન્ જિને-વીતરાગે તો મૂલથી નિવાર્યા હોય છે, જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હોય છે. જેમકે—

"સેવક કિમ અવગણીએ હો મલ્લિજિન ! એ અબ શોભા સારી;
અવર જેહને આદર અતિ દીએ, તેહ તેં મૂલ નિવારી."—શ્રી આનંદઘનજી.

અનાદિ એવું આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંત કાળના અજ્ઞાન આવરણના અનંત થર બાઝી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગે બ્હાર ખેંચી કાઢી પ્રકટ કર્યું.

'તુરીય અવસ્થા આવી'

અનાદિની સાથે સંલગ્ન થયેલી અજ્ઞાનદશાને રીસાવી તે જુઓ તો ખરા ! અને તે રીસાઈને ચાલી જતાં તેની કાણ પણ ન માંડી ! તેને માટે અફસોસ વટીક પણ ન કર્યો ! આમ આ ભગવાને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગ્રત અને ઉજાગ્રત એ ચાર દશામાંથી ચોથી ઉજાગર અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી. અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગ્રત આત્મોપયોગમય સતત અત્યંત જાગ્રતિને પામ્યા; અને નિદ્રા-સ્વપ્ન એ બે દશા રીસાણી જાણી તે ચાલવા માંડી, તો પણ આ સ્વસ્વરૂપના સ્વામીએ તેને મનાવી નહિં ! તે ચિરકાલની પ્રિયાનું મનામણું કર્યું નહિં ! આમ અત્યંત જાગ્રત-ઉજાગર એવી પરમ જ્ઞાનદશાને પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી.

"જ્ઞાન સ્વરૂપ અનાદિ તમારૂં, તે લીધું તમે તાણી;
જુઓ અજ્ઞાન દશા રીસાવી, જાતાં કાણ ન આણી.....હો મલ્લિજિન !

નિદ્રા સુપન જાગર ઉજાગરતા, તુરીય અવસ્થા આવી;
નિદ્રા સુપન દોય દશા રીસાણી, જાણી ન નાથ મનાવી....હો મલ્લિજિન !"

મિથ્યામતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી જોડાયેલી હતી, સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધણ-દુષ્ટ દોષવાળી દુઃશીલ વ્યભિચારણી જાણીને આ મહાત્માએ

'સમકિત સાથે સગાઈ કીધી'

આત્મગૃહમાંથી બ્હાર કાઢી મૂકી, અને સપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ કીધી, ગાઢ સગપણ સંબંધ બાંધ્યો. આમ સમ્યગ્દર્શનને પામેલા ભગવંતે મહામિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો.

"સમકિત સાથે સગાઈ કીધી, સપરિવાર શું ગાઢી;
મિથ્યામતિ અપરાધણ જાણી, ઘરથી બાહિર કાઢી....મલ્લિજિન !"

હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુગંચ્છા, ભય,-એ તુચ્છ કૃમિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના ઢેફાં જેવા દોષ તો બિચારા ક્યાંય કચરાઈ ગયા ! એ પામર મગતરાં જેવા નોકષાય દોષો તો,-ભગવાન્ જ્યારે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા

'ભય પામર કરસાલી'

ત્યારે,-શ્વાનની ગતિ ધારણ કરી! પણ 'હાથીની પાછળ કૂતરાં ભસે' તેની જેમ તે બાપડા ભસતા જ રહ્યા! અને ભગવાનની સ્વારી તો તેની ઉપેક્ષા કરી આગળ ચાલી! અર્થાત્ આ તુચ્છ પામર દોષો આ પરમ સમર્થ યોગિવર પાસે અકિંચિત્કર થઇ પડ્યા, તેમના પર પોતાની કાંઇ પણ અસર નીપજાવવા સર્વથા અસમર્થ નીવડ્યા!

"હાસ્ય અરતિ રતિ શોક દુગંચ્છા, ભય પામર કરસાલી;
નોકષાય ગજ શ્રેણી ચઢતાં, શ્વાન તણી ગતિ ઝાલી....હો મલ્લિજિન!"

'ચરણ મોહના યોદ્ધા'

રાગ, દ્વેષ અને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જબરજસ્ત યોદ્ધા હતા, તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તત્ક્ષણ બાધા બની ઉઠીને નાઠા! વળી વેદોદયરૂપ જે કામવિકાર પરિણામ-કામ્ય કર્મ તે સર્વનો પણ આ ભગવાને ત્યાગ કર્યો. આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી, નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવે અનંત ચતુષ્ક પદ પ્રગટ કર્યું, અર્થાત્ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત આનંદ ને અનંત વીર્યની પ્રાપ્તિ કરી.

"રાગ દ્વેષ અવિરતિની પરિણતિ, ચરણ મોહના યોદ્ધા;
વીતરાગ પરિણતિ પરિણમતાં, ઊઠી નાઠા બોધા....હો મલ્લિજિન!
વેદોદય કામા પરિણામા, કામ્ય કરમ સહુ ત્યાગી;
નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર, અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી....હો મલ્લિજિન!"

'પરમ લાભ રસ માતા'

આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ દાન સંબંધી વિઘ્નને-અંતરાયને નિવારી સર્વ-જનને અભય દાનપદના દાતા થયા. લાભ સંબંધી વિઘ્નને નિવારી પરમ લાભરસથી મસ્ત એવા આ પ્રભુ જગતને વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા. પંડિત વીર્યે કરીને વીર્યવિઘ્નને-વીર્યાંતરાયને હણીને આ પ્રભુ પૂર્ણ પદવીના યોગી બન્યા; અને ભોગ-ઉપભોગ એ બન્ને વિઘ્ન નિવારીને પૂર્ણ ભોગના સુભોગી થયા.

"દાન વિઘન વારી સહુ જનને, અભયદાન પદ દાતા;
લાભ વિઘન જગ વિઘન નિવારી, પરમ લાભ રસ માતા હો....મલ્લિજિન!
વીર્ય વિઘન પંડિત વીર્યે હણી, પૂરણ પદવી યોગી;
ભોગોપભોગ દોય વિઘન નિવારી, પૂરણ ભોગ સુભોગી હો....મલ્લિજિન!"

આમ (૧) અજ્ઞાન, (૨) નિદ્રા, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) હાસ્ય, (૫) અરતિ, (૬) રતિ, (૭) શોક, (૮) દુગંચ્છા, (૯) ભય, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨)

'મુનિજન વૃંદે ગાયા'

અવિરતિ, (૧૩) વેદોદય (કામ), (૧૪) દાનાંતરાય, (૧૫) લાભાંતરાય, (૧૬) વીર્યાંતરાય, (૧૭) ભોગાંતરાય, (૧૮) ઉપભોગાંતરાય,—એ અઢાર દૂષણથી રહિત આ જિન-વીતરાગ પરમાત્મા હોય છે, કે જેના અનન્ય ગુણોનું સંકીર્ત્તન મુનિજનવૃંદ ગાય છે, અને જે નિર્દૂષણ એવા પ્રભુ મનને રુચે એવા-ગમે એવા છે. અને આ આવા પરમ નિર્દોષ ગુણમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની** આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મનવિશ્રામી જિનવરના ગુણ જે ગાય છે, તે પણ આ દીનબંધુની મહેર નજરથી-કૃપાદૃષ્ટિથી **આનંદઘનપદને** પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વર તુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે.

" એહ અઢાર દૂષણ વરજિત તનુ, મુનિજન વૃંદે ગાયા;
અવિરતિરૂપક દોષ નિરૂપણ, નિર્દૂષણ મન ભાયા હો....મલ્લિજિન !
ઇણવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર ગુણ જે ગાવે રે;
દીનબંધુની મહેર નજરથી, **આનંદઘનપદ** પાવે રે હો. "—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ આ ભગવાનૂના દોષ-આવરણની નિઃશેષ હાનિ-આત્યંતિક ક્ષીણતા હોય છે,-સ્વ હેતુઓથી જેમ બાહ્ય-અભ્યંતર મલ ક્ષય થાય છે તેમ. ધાતુપાષાણનો બાહ્યાભ્યંતર

દોષ-આવરણ ક્ષયઃ સર્વજ્ઞ

મલ જેમ પોતાના હેતુએ કરીને ક્ષય પામે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વહેતુઓ વડે કરીને ભગવાનૂના બાહ્યાભ્યંતર મલનો ક્ષય થયો હોય છે; એટલે મોહનીય ને અંતરાયરૂપ દોષ, તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણરૂપ આવરણનો આત્યંતિક ક્ષય હોય છે. અને આમ પ્રતિબંધક એવા દોષ-આવરણનો ક્ષય થતાં, ક્ષીણદોષ એવા તે અવશ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે, અર્થાત્ નિરાવરણ એવા કેવલજ્ઞાનને પામે છે, જેથી લોકાલોકના સર્વ ભાવને તે સાક્ષાત્ દેખે છે, સર્વ દ્રવ્યના સર્વ પર્યાય જાણે છે. (જુઓ પૃ. ૩૫૬, તથા પૃ. ૩૪૯ ફુટનોટ.)

આ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વિષયમાં આ પ્રમાણ છેઃ—*સૂક્ષ્મ, અંતરિત ને દૂર પદાર્થો કોઇને પ્રત્યક્ષ હોય છે,-અનુમેયપણું છે માટે, અગ્નિ આદિની જેમ. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એટલે સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ (વિખૂટા પડેલા), અંતરિત એટલે કાળથી વિપ્રકૃષ્ટ ને દૂર એટલે દેશથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા પદાર્થો કોઇને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, કારણ કે તે અનુમેય-અનુમાનગમ્ય છે, અથવા પ્રમેય છે. અને જે પ્રમેય છે તે કોઇ પુરુષવિશેષને પ્રત્યક્ષ હોય છે, અથવા જે અનુમાનગમ્ય છે તે કોઇને પ્રત્યક્ષ હોય છે. જેમકે-અગ્નિ આદિ. વળી સર્વજ્ઞ-

* " सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ "—શ્રી આપ્તમીમાંસા.

સિદ્ધિ બાબત બીજી પ્રમાણભૂત યુક્તિ આ છે કે—જે વસ્તુ તરતમભાવયુક્ત હોય છે, તેનો પ્રકર્ષ—છેવટની હદ હોય છે. જેમકે—મહત્ત્વ, એ તરતમભાવવાળો ગુણ છે. તેનો પ્રકર્ષ—અંતિમ મર્યાદા આકાશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આકાશ સૌથી મહાન્ છે, તેમ જ્ઞાન ગુણ તરતમભાવથી યુક્ત હોય છે. એટલે તેની ક્વચિત્—કોઈ પુરુષવિશેષમાં પ્રકર્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય સંભવે છે. અને જેનામાં તે જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત હોય છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે. ઇત્યલં પ્રસંગેન ! (જુઓ—**શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ, જ્ઞાનબિન્દુ, આપ્તમીમાંસા** આદિ).

'સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી'

આવા ક્ષીણદોષ—પરમ નિર્દોષ, ગુણાવતાર **શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ** ભગવાન્ સર્વ લબ્ધિરૂપ ફલથી સંયુક્ત હોય છે કેવલજ્ઞાન લબ્ધિ, કેવલદર્શન લબ્ધિ, અનંત દાનલબ્ધિ, અનંત લાભ લબ્ધિ, અનંત ભોગ લબ્ધિ, અનંત ઉપભોગ લબ્ધિ, અનંત વીર્ય લબ્ધિ આદિ સર્વ લબ્ધિ આ કેવલી ભગવંતના ઘટમાં વસે છે. અણિમા—મહિમા આદિ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ એમની કિંકરી થઈને ફરે છે. **પાતંજલ** આદિ યોગશાસ્ત્રોમાં તથા જિનાગમોમાં વર્ણવેલ સર્વ વિભૂતિઓનું આ ભગવાન્ એક ધામ હોય છે. સર્વ પદાર્થના સર્વ પર્યાયમાં વ્યાપક એવા સર્વજ્ઞપણાને લીધે આજ્ઞાનવડે કરીને સર્વવ્યાપક શ્રીપતિ 'વિષ્ણુ' ભગવાન્‌ને ઔત્સુક્યની સર્વથા નિવૃત્તિ હોય છે, ક્યાંય પણ કંઇ પણ ઉત્સુકપણું હોતું નથી, એટલે તે સર્વ લબ્ધિઓના ફલના ભોગી હોય છે.

"**તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઇ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય.**"—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, અંક ૩૩૭.

'અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી'

કારણ કે નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞાયક પદના ઇશ એવા આ વીતરાગ પ્રભુ જ્ઞેયના જ્ઞાતા હોય છે, નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરી આ પ્રભુ નિજ સામાન્ય એવું દશ્ય દેખે છે, આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રમાં રમતારામ એવા આ પ્રભુ નિજ રમ્યમાં રમણ કરે છે, ભોગ્ય એવા નિજ સ્વરૂપના અનંત ભોગને આ ભોક્તા સ્વામી ભોગવે છે. મહાન્ દાતા એવા આ પ્રભુ નિત્ય દાન દીએ છે, અને નિજ શક્તિના ગ્રાહક—વ્યાપકમય એવા આ દેવ પોતે જ તે દાનના પાત્ર છે.

"નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાતા જ્ઞાયક પદ ઇશ રે;
દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દશ્ય સામાન્ય જગીશ રે.

નિજ રમ્યે રમણ કરો, પ્રભુ ચારિત્રે રમતા રામ રે;
ભોગ્ય અનંતને ભોગવો, ભોગે તિણે ભોક્તા સ્વામ રે.
દેય દાન નિત દીજતે, અતિ દાતા પ્રભુ સ્વયમેવ રે;
પાત્ર તુમે નિજ શક્તિના, ગ્રાહક વ્યાપકમય દેવ રે. શ્રી શ્રેયાંસ." શ્રી દેવચંદ્રજી.

દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ ભગવાન્ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન આત્માને કરે છે, લાભાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અણુચિંતવ્યો એવો સહજ આત્મસ્વરૂપ લાભ નિરંતર પામે છે, ભોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સંપત્તિનો અયત્ને ભોગ કરે છે, ઉપભોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ સ્વગુણનો નિરંતર ઉપભોગ લે છે, અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયને લીધે સ્વરૂપરમણને વિષે અપ્રયાસવંત હોય છે—પ્રયાસ વિના સહજપણે અનંત આત્મશક્તિ સ્ફુરાયમાન કરે છે.

'શુદ્ધ સ્વગુણ ઉપભોગ'

"અક્ષય દાન અચિંતના, લાભ અયત્ને ભોગ....હો જિનજી!
વીર્ય શક્તિ અપ્રયાસતા, શુદ્ધ સ્વગુણ ઉપભોગ....હો"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ અનંત દાનાદિ લબ્ધિથી સ્વરૂપને વિષે પર્યાપ્ત હોવાથી, આ પરમ પ્રભુ ધ્રુવ એવા સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં જ રમણ કરનારા હોય છે. એટલે જ આ **'ધ્રુવપદ-રામી'** પ્રભુને કોઇ કામના નથી હોતી, તે નિઃકામી જ હોય છે. જેને ઘેર વિપુલ પરિપૂર્ણ સંપત્તિ ભરી હોય, તે અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા કેમ કરે? તેમ જેનું આત્મ-ગૃહ વિપુલ પરિપૂર્ણ ગુણસંપત્તિથી સંભૃત છે, તે ધ્રુવપદરામી નિષ્કામી ગુણરાય બીજી કંઇ કામના કેમ ધરે? કેવલ એક **'ધ્રુવ'** એવા **શુદ્ધ આત્મપદ** શિવાય અન્યત્ર આ **'કેવલી'** ભગવાન્ ઉપયોગ કેમ દીએ?

'ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા'

"ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિઃકામી ગુણરાય....સુગ્યાની!
નિઃકામી હો પામી તું ધણી, ધ્રુવ આરામી થાય."—શ્રી આનંદઘનજી.

આ લબ્ધિ વિષય અંગે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરતાં પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પરમ અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રકાશ્યો છે કેઃ—

"ચાર ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે. અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઇ અનંત દાનલબ્ધિ, અનંત લાભલબ્ધિ,

દાનાદિ લબ્ધિનો અદ્ભુત પરમાર્થ

અનંત વીર્ય લબ્ધિ, અને અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષય્યું છે એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે. તથાપિ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માની સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયકભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે, ઉદયિકભાવે નથી, તેથી આત્મસ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે; અને જે અનંત સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિરૂપે હતું તે વ્યક્ત થઈ આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં તે આપી શકે છે, તદ્રૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણમાવી શકે છે, તે અનંત દાનલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિત્ માત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંત લાભ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. વળી અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદ સ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ તેમાં વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

"તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયાં છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ થાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે, વહન ન કરી શકે, અથવા તે સામર્થ્યને કોઇપણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્‌માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણે કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ બળ સહિત રહેવાનું છે તે અનંત વીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. ક્ષાયક ભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે લબ્ધિનો પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુવિશેષથી સમજાવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્ય લબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઇ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિનો ઉપયોગ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેવું સામર્થ્ય તેમાં વર્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી. અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વબંધના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃત ભાવથી નથી."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૮૪૦ (૩).

અને પછી આવા સર્વ લબ્ધિસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે પરમ પરોપકાર કરતા સતા વિચરે છે. પોતાના શેષ જે ચાર અઘાતિ કર્મ–ભવોપગ્રાહી કર્મ છે, તેનાથી પ્રાપ્ત ઉદય પ્રમાણે ભૂતલ પર વિહાર કરતાં આ

'નિષ્કારણ કરુણા રસ સાગર'

કૃતકૃત્ય પ્રભુ, સદ્દેશનાના દાનવડે અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પરમ પરોપકાર કરી, તેઓને કૃતકૃત્ય થવાનો મહા મોક્ષમાર્ગ બોધે છે. **'નિષ્કારણ કરુણા રસ સાગર'** એવા આ **પરમકૃપાળુ દેવ** પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી સંસારતાપથી સંતપ્ત જગજ્જંતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આ જીવ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામ્યો છે, તે '**સ્વરૂપ પદ**' સમજાવી, આ પરમ જગદ્‌ગુરુ પરમ લોકકલ્યાણ–લોકસંગ્રહ–લોકાનુગ્રહ કરે છે. 'ભવ દુઃખવારણ શિવસુખ કારણ' એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી આ ભગવાન્ વિશ્વબંધુ પરમ શાંતિ સન્માર્ગ પ્રવહતો કરે છે, કે જેમાં નિમજ્જન કરી ભવ્ય આત્માઓ પરમ આત્મશાંતિને અનુભવે છે. આમ આ ધર્મમૂર્ત્તિ–ધર્માવતાર વીતરાગ પરમાત્મા સદ્ધર્મની સંસ્થાપના કરી, સમુદ્ધાર કરી, ભવ્યજનોની યથાભવ્યતા પ્રમાણે–પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસારે તેમને સમ્યક્‌ત્વાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ કરાવી, યથાયોગ્યપણે '**ધર્મલાભ**' આપે છે. આ કેવલી ભાસ્કર ભવ્યજન–કમલોને પ્રબોધી વિકસિત કરતા સતા જગતમાં વિહરે છે.

"કેવલ જ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરજામી.
ચિદાનંદ ઘન તત્ત્વ વિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે...પ્રભુ૦
આતમ ધર્મ તણો આરામી, પરપરિણતિ નિષ્કામી રે....પ્રભુ૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ આયુષ્યસ્થિતિ પર્યંત દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, અને શિષ્ટ સાધુજનોને ઇષ્ટ પરમાર્થ માર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજંતુનું હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુગ્રહ આચરી, પછી આ વિશ્વવત્સલ પરમાત્મા **યોગના અંતને** પામે છે, યોગ-પર્યંતને અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાને પામે છે.

"ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી;
પર ઉપકાર કરીને શિવ તે, પામે યોગ અયોગીજી."—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા, ૮-૩

तत्र द्रागेव भगवानयोगाद्योगसत्तमात् ।
भवव्याधिक्षयं कृत्वा निर्वाणं लभते परम् ॥ १८६ ॥

અયોગ યોગોત્તમ થકી, શીઘ્ર જ ત્યાં ભગવાન;
ક્ષય કરી ભવવ્યાધિનો, પામે પર નિર્વાણ. ૧૮૬,

અર્થ:—ત્યાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન્, યોગસત્તમ એવા અયોગથી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને, પરમ નિર્વાણને પામે છે.

વૃત્તિઃ—तत्र–ત્યાં, એટલે કે યોગાન્તમાં, શૈલેશી અવસ્થામાં, द्रागेव–શીઘ્ર જ, ઝપાટાબંધ જ, હ્રસ્વ પંચ અક્ષર ઉચ્ચારણમાત્ર કાળમાં, भगवान्–ભગવાન્ તે, अयोगाद्–અયોગ થકી, અવ્યાપાર થકી योगसत्तमात्–યોગસત્તમ થકી, યોગપ્રધાન થકી, શૈલેશી યોગ થકી એમ અર્થ છે. શું? તો કે–भवव्याधिक्षयं कृत्वा–ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી,–સર્વ પ્રકારે, निर्वाणं लभते परं–પરમ નિર્વાણને પામે છે, ભાવ નિર્વાણને પામે છે, એમ અર્થ છે.

વિવેચન

પછી ત્યાં-યોગપર્યંતરૂપ **શૈલેશી** અવસ્થામાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન્ સર્વ યોગમાં પ્રધાન એવા '**અયોગ**' **યોગથી** અર્થાત્ શૈલેશી યોગથી, સર્વ પ્રકારે ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

શૈલેશી અવસ્થામાં આ કેવલી ભગવાન્ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ એવા '**અયોગ**' નામના પરમ યોગને પામે છે; અર્થાત્ સર્વ મનોયોગ, સર્વ વચનયોગ, ને સર્વ કાયયોગની ક્રિયા વિરામ પામે છે, એવી સમસ્ત યોગવ્યાપાર રહિત પરમ '**અયોગી**' દશાને-ગુણસ્થાનને પામે છે.

"મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....
અપૂર્વ અવસર૦ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે ઉત્કૃષ્ટ એવા ક્ષાયિક વીર્યના બળથી મન-વચન-કાયાના યોગની ચપળતા રોધીને, આ યોગીશ્વર ભગવાન્ ચેતનને શુચિ-શુદ્ધ અને અલેશી-લેશ્યા રહિત કરે છે.

શૈલેશીકરણ: અયોગ યોગસત્તમ

અને **શૈલેશી** અર્થાત્ મેરુપર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ-નિશ્ચલ આત્મસ્થિરતારૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં સ્થિતિ કરી, **પરમ સંવરને** પામેલા આ પરમ '**શીલેશ**' પ્રભુ પરમ અક્રિય થઈ, સૂક્ષ્મ એવા ચાર શેષ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. આમ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યની સ્ફુરણા હોય છે, ત્યારે યોગ-ક્રિયાનો પ્રવેશ હોતો નથી, એટલે આ **શૈલેશી**કરણમાં યોગની એવી ધ્રુવતા-નિશ્ચલતા હોય છે કે તે શૈલેશ-મેરુ જેવી અચલ અડોલ આત્મશક્તિને ખેસવી શકતી નથી-ચલાયમાન કરી શકતી નથી. (જુઓ પૃ. ૪૫-૪૬). અને આ અયોગી દશા-ગુણસ્થાનક પંચ હ્રસ્વાક્ષર ઉચ્ચારણમાત્ર કાળ રહે છે; અર્થાત્ અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ-એ પાંચ લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો વખત જ રહે છે. એટલે આ '**અયોગ**' **યોગસત્તમને** પામીને શીઘ્ર જ-તરત જ આ પ્રભુ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ નિર્વાણને પામે છે.

જેને લઇને ભવની સ્થિતિ હતી-પુનઃ પુનઃ દેહધારણરૂપ સ્થિતિ હતી, તે ભવના મૂલ કારણભૂત સર્વ કર્મનો અત્ર સર્વથા સંક્ષય થાય છે. એટલે કારણના અભાવે કાર્ય ન હોય એ ન્યાયે, ભવનો-સંસારનો આત્યંતિક ઉચ્છેદ થાય છે.

'ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો'

જેમ રોગનું મૂળ કારણ નિર્મૂળ થતાં રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ ભવરોગનું કર્મરૂપ કારણ નિર્મૂળ થતાં ભવરોગ નિર્મૂળ થાય છે. એટલે પછી પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાપણું રહેતું નથી. જેમ બીજ બળી ગયા પછી

અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ કર્મરૂપ ભવ-બીજ બળી ગયા પછી, ભવરૂપ અંકુરો ફૂટતો નથી.

" दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ॥ "

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

અને રોગનો નાશ થયા પછી જ્યાં રોગનું રજકણ પણ નથી, એવી તંદુરસ્તી-સંપૂર્ણ આરોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ભવવ્યાધિનો નાશ થયા પછી જ્યાં કર્મ રોગનું એક પરમાણુ પણ નથી, એવી આત્માની સંપૂર્ણ **ભાવ આરોગ્ય સર્વ વ્યાધિ લય** અવસ્થા પ્રગટે છે. જેમ રોગનો નાશ થયા પછી મનુષ્ય પોતાની અસલ મૂળ સહજ સ્વસ્થતાને પામે છે, તેમ ભવરૂપ ભાવરોગનો નાશ થતાં આત્મા પોતાની અસલ મૂળ સહજ '**સ્વસ્થતા**'ને-**સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ**ને ભજે છે, અર્થાત્ સહજ-યથાજાત આત્મસ્વરૂપમાં '**સુસ્થિત**' એવો ભગવાન્ શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે. અને જેમ રોગનો નાશ થયા પછી નીરોગી મનુષ્ય આરોગ્યનો સહજ તાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે છે, તેમ ભવરોગનો ક્ષય થયા પછી ભાવ આરોગ્યસંપન્ન આત્મા ભાવ-આરોગ્યનો સહજ શુદ્ધ તાત્ત્વિક પરમાનંદ અનુભવે છે.

" પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્રપદ વ્યક્તિ....
પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે. " —શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ ભવવ્યાધિનો ક્ષય થાય છે, એટલે ભગવાન્ પરમ એવા **ભાવ નિર્વાણ**ને પામે છે. દીપકનું તેલ ખૂટી જતાં જેમ દીપક નિર્વાણ પામે છે-બૂઝાઈ જાય છે, તેમ કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જતાં ભગવાન્ પણ નિર્વાણને પામે છે. કારણ કે કર્મ-તેલના અભાવે તેમનો સંસાર-દીવો નિર્વાણ પામ્યો હોવાથી-હોલવાઈ ગયો હોવાથી, ભગવાન્ પણ 'નિર્વાણ' પામ્યા કહેવાય છે. અથવા જેનું ઈંધન-બળતણ બળીને ખાખ થઈ ગયું છે, એવો ઉપાદાનસંતતિ વિનાનો અગ્નિ જેમ નિર્વાણને પામે છે-બૂઝાઈ જાય છે, તેમ સર્વ કર્મ ઈંધન બળીને ખાખ થઈ જતાં ઉપાદાન-સંતતિ વિનાનો સંસાર અગ્નિ નિર્વાણને પામે છે, હોલવાઈ જાય છે. એટલે ભગવાન્ 'નિર્વાણ' પામ્યા એમ યથાર્થ કહેવાય છે.

" कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेन्धनो वह्निर्निरुपादानसंततिः ॥ "

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

" હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

" સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી;
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંત ગુણ નિરીહાજી. "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા. ૮-૩

પરા દૃષ્ટિનો સાર.

પરાદૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ છે. તે સમાધિના આસંગ દોષથી રહિત એવી હોય છે, અને ચંદનગંધ ન્યાયે તે સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે. આમાં યોગી સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદવાળો હોય છે અને કારણ અભાવે તેને અતિચાર હોતો નથી; અર્થાત્ તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહ્યું નથી અને તેથી તેને કોઈ અતિચાર દોષની સંભાવના પણ નથી. આરૂઢને આરોહણનો જેમ અભાવ હોય છે, ચઢેલાને જેમ ચઢવાનું હોતું નથી, તેમ આ યોગારૂઢ પુરુષને આચારવડે જીતવા યોગ્ય કર્મના અભાવે નિરાચાર પદ હોય છે.

તો પછી તેને ભિક્ષાટન આદિ આચાર કેમ હોય છે? તે શંકાનું નિવારણ એ છે કે–રત્ન આદિની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન વિષયમાં શિક્ષિતની દૃષ્ટિ જૂદી હોય છે, તેમ આ યોગીની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદે કરીને જૂદી હોય છે; કારણ કે પૂર્વે તેનું સાંપરાયિક (કષાય સંબંધી) કર્મક્ષય ફલ હતું, ને હવે તો ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફલ છે. તે રત્નના નિયોગથી–વ્યાપારથી અહીં લોકમાં તે મહાત્મા રત્નવણિક્ જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગથી–વ્યાપારથી આ મહામુનિ કૃતકૃત્ય થાય છે. આ મુખ્ય ધર્મસંન્યાસ **બીજા અપૂર્વકરણમાં** ઉપજે છે, અને તેના થકી નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી હોય છે, કે જેનો કદી પ્રતિપાત ન થતો હોવાથી સદોદયા–સદા ઉદયવંત હોય છે.

ચંદ્રની જેમ જીવ પોતાની ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી–સ્વભાવથી 'સ્થિત જ' છે, કાંઈ સ્થાપવાનો નથી. અને જે વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે. તે જ્ઞાનનું આવરણ તે મેઘપટલ જેવું–વાદળા જેવું છે. આ વાદળા જેવું ઘાતિકર્મ છે, તે આ **ધર્મસંન્યાસ** યોગરૂપ વાયુના સપાટાથી જ્યારે **ક્ષપકશ્રેણી**ના પરિસમાપ્તિ વેળાયે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગથી **જ્ઞાનકેવલી** થાય છે. એટલે કે સકલ રાગાદિ દોષના પરિક્ષય થકી ક્ષીણદોષ એવા તે તત્ક્ષણ જ નિરાવરણ જ્ઞાને કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે, અને સર્વ લબ્ધિફલના ભોગી હોય છે. આવા તે **શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ** ભગવાન્ મહામુનિ પરાર્થ–પરોપકાર કરીને પછી યોગના અંતને પામે છે. ત્યાં યોગાન્તમાં–શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર ઉચ્ચારણ માત્ર કાળમાં તે ભગવાન્ યોગોત્તમ એવા અયોગ થકી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

"ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિ લય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંત ગુણ નિરીહાજી."—શ્રી યો. સજ્ઝાય.

પરા દષ્ટિ કોષ્ટક: ૧૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
ચંદ્રપ્રભા સમ સંપૂર્ણ કેવલ-દર્શન જ્ઞાન	સમાધિ	આસંગત્યાગ	પ્રવૃત્તિ ' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ '	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪ ધર્મસંન્યાસયોગ ▼ ક્ષપકશ્રેણી ▼ કેવલજ્ઞાન-નિર્વાણ

અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણાહુતિ: રૂપકઘટના

આમ અષ્ટ ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થતાં, તથા આપ સ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિરૂપ આઠમા પ્રવૃત્તિગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં, તથા આઠમા સમાધિ યોગાંગની સિદ્ધિ સાંપડતાં, અત્રે આઠમી યોગદષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી નીકળે છે, અને તેથી કરીને યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં ભવચક્રની પણ પૂર્ણતા થાય છે, અર્થાત્ ભવચક્રનો અંત આવે છે. આ યોગચક્ર ખરેખર! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનારૂં અમોઘ શસ્ત્ર છે તેના વડે કરીને આ પરમ યોગિનાથ ભવ-અરિને હણી ' અરિહંત ' એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરી ' સિદ્ધ ' નામને સાર્થક કરે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મ-સ્વભાવયુંજનરૂપ યોગની ધરી સાથે ગાઢ સંબદ્ધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે.

યોગ-પુરુષ અષ્ટાંગ યોગ

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમરૂપ બે ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષસ્થલ (છાતી) છે, ધ્યાન ગ્રીવા-ડોક છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું સપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગ પુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા છે,-જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અંગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગ પુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે,-જેમ હીન અંગવાળા ખોડખાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. જેમ પુરુષ શરીરના પ્રત્યેક અંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગ-શરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્ત્તી (Co-ordination) એક શરીર સંબંધી સર્વ ક્રિયા સાધે છે, તેમ યોગ પુરુષના આ સર્વ અંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્ત્તી (organic unit) એક

યોગપુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ ઉપમાનું ઘટમાનપણું અત્ર યથામતિ મેં વિવેચ્યું છે. તે વિશેષ સ્વમતિથી ચિંતવવું.

અથવા યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું કમલ છે. આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી–કમલદલ છે. અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુંજનરૂપ યોગ–કર્ણિકા છે. તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન્ આત્મા–પરંબ્રહ્મ બિરાજે છે.

યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ યોગદૃષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ–કમલ વિકાસને પામતું જાય છે. એકેક યોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી ખુલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદૃષ્ટિ વિકસતાં યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. આ સર્વનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મૂકેલ સર્વગ્રાહી મુખ્ય આકૃતિ પરથી આવશે.

કળશ કાવ્ય

વસંતતિલકા.

હોયે સમાધિમહિં નિદ્ર પરા સુદૃષ્ટિ, સદ્બોધ ચંદ્રતણી શાંતિ સુધા સુવૃષ્ટિ;
સોળે કળાથી અહિં આતમ ચંદ્ર ખીલે, જ્યોત્સ્ના સુજ્ઞાનમયમાં ત્રય લોક ઝીલે. ૧૪૩
સર્વે વિભાવ પરભાવ શમાઈ જાય, આત્મા સ્વભાવમહિં શુદ્ધ સદા સમાય;
થાયે વિલીન મન આત્મમહિં સદાય, એવી સમાધિ પ્રગટે પર સૌખ્યદાય. ૧૪૪
સત્ સંયમો જ સમયે સમયે અનંતા, વૃદ્ધિ લહે અમલ આતમ ભાવવંતા;
એવું અપૂર્વ અહિં શુક્લ સદા સુધ્યાન, આસંગ વર્જિત અખંડ પ્રવર્દ્ધમાન. ૧૪૫
જ્યાં વાસનામય મનઃ વરતે વિલીન, આત્મા થયો નિજ સ્વરૂપ વિષે જ લીન;
સર્વ પ્રદેશમહિં ચંદન ગંધ ન્યાયે, આત્મપ્રવૃત્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ થાયે. ૧૪૬
આવી અસિવ્રત સમી ચરણૈકધારા, વર્ત્તે સદા સહજ નિરતિચારચારા;
આચારથી પર સુદુષ્કરકાર તે છે, આરોહવાનું શું જ આરૂઢને રહે છે? ૧૪૭
જે યોગના પરમ શ્રૃંગ પરે ચઢ્યા છે, ને જે અપૂર્વ ગુણશ્રેણી પરે વધ્યા છે;
તે સર્વ કલ્પથી અતીત જ નિર્વિકલ્પ, સામર્થ્યયોગી જિનકલ્પ તુલે અનલ્પ. ૧૪૮
રત્નાદિ શિક્ષણની દૃષ્ટિ શિખાઉ જેવી, તેથી જૂદી તસ નિયોજન દૃષ્ટિ એવી;
આચારની ત્યમ ક્રિયા પણ તે જ આંહિ, યોગીની અન્ય ફલભેદથી લોકમાંહિ. ૧૪૯
રત્નો નિયોજી જયમ રત્નવણિક્ કૃતાર્થ, નિયોજી રત્નત્રયી તેમ મુનિ યથાર્થ;
સંન્યાસ ધર્મ વિનિયોગથી અત્ર યોગી, થાયે કૃતાર્થ પરમાર્થ સુતત્ત્વ ભોગી. ૧૫૦
સંન્યાસ ધર્મ સઘળાય તણો કરીને, ક્ષાયિક ભાવ સહુ અંતરમાં ભરીને;
સંન્યાસ ધર્મ પર યોગ મુનિ લહે છે, શ્રેણી અપૂર્વકરણે ગુણની વહે છે. ૧૫૧

સાક્ષાત મોક્ષપદ નીસરણી સમાણી, એવી અપૂર્વ ગુણશ્રેણી ચઢંત નાણી,
યોગીશ્વરો પરમ કેવલશ્રી વરે છે, જે નિત્ય ઉદયી નિરાવરણા ઠરે છે. ૧૫૨

આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર, શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર,
સત્ચંદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન લેવું, તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું. ૧૫૩

તે ઘાતિ કર્મ ઘન શું વિખરે ઝપાટે, સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુ તણા સપાટે;
ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે, ને જ્ઞાનકેવલી કહાય યથાર્થ નામે ૧૫૪

સર્વેય દોષ ક્ષીણ સાવ જ વર્તનારા, સર્વજ્ઞ લબ્ધિફલ સર્વ જ ભોગનારા,
સાધી પરાર્થ પર તેહ પરં કૃપાળુ, યોગાંત શ્રીમદ મુનીંદ્ર લહે દયાળુ ૧૫૫

શૈલેશીમાહિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી, પામી જ શીઘ્ર પર યોગ અયોગ નામી;
વ્યાધિ ભવ ક્ષય કરી નિરવાણ પામે, સુસ્થિત તેહ ભગવાન્ નિત સૌખ્ય ધામે. ૧૫૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चन्द्रसुतसुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे अष्टमी परा दृष्टिः ॥

મુક્ત તત્ત્વ મીમાંસા*

ત્યાં (નિર્વાણમાં) આ કેવો હોય છે ? તે કહે છે—

व्याधिमुक्तः पुमान् लोके यादृशस्तादृशो ह्ययम् ।
नाभावो न च नो मुक्तो व्याधिना व्याधितो न च ॥ १८७ ॥

વ્યાધિમુક્ત પુરુષ અહીં, જેવો-તેવો આ જ;
ન અભાવ ન વ્યાધિથી ના, મુક્ત-અવ્યાધિત નાજ. ૧૮૭

અર્થ:—લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો જ આ હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, અને તે અવ્યાધિત પણ નથી.

વિવેચન

આ લોકમાં **વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો** હોય છે, તેવો આ નિર્વાણ પામેલો **મુક્ત** પુરુષ હોય છે. (૧) તે અભાવરૂપ નથી, પણ બૂઝાઇ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો તે સદ્ભાવરૂપ હોય છે (૨) વળી તે વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી મુક્તજ હોય છે. (૩) તેમજ તે અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો ન્હોતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તથાપ્રકારે વ્યાધિનો સદ્ભાવ તેને હતો.

કોઇ ચિરકાળનો મહારોગી છે. ઘણા ઘણા લાંબા વખતથી તે અતિ દુઃસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાય છે. વિવિધ રોગવિકારોથી દુઃખાકુલ થઇ તે 'त्राहि माम्' પોકારી રહ્યો છે. તેના શરીરમાં ઉગ્ર જ્વર-તાવ ભરાયેલો છે. વાત-પિત્ત-કફ એ દોષની વિષમતાથી તેને ત્રિદોષ સન્નિપાત ઉપજ્યો છે. તેથી તે

રોગીનું દૃષ્ટાંત

वृत्तिः-व्याधिमुक्तः—વ્યાધિથી મુક્ત, વ્યાધિ જેનો પરિક્ષીણ છે તે, **पुमान्**-પુરુષ, **यादृशो**-યાદૃશ, જેવો હોય છે, **तादृशो ह्ययम्**-તેવો આ નિર્વૃત-નિર્વાણપ્રાપ્ત હોય છે. **नाभावो**-અભાવ નથી, બૂઝાઈ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો. **न च नो मुक्तो व्याधिना**-અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, અર્થાત્ મુક્તજ છે-ભવ્યત્વના પરિક્ષયને લીધે. **अव्याधितो न च**-અને અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો ન્હોતો એમ પણ નથી,-પૂર્વે તથાપ્રકારે તદ્ભાવને લીધે.

* આ **સિદ્ધસ્વરૂપવિચાર** વાસ્તવિક રીતે પરા દૃષ્ટિની ચૂલિકારૂપ જ છે. તે વિષયની વિશદતાર્થે અત્ર અલગ અધિકારરૂપે મૂક્યો છે.

પોતાનું ભાન ભૂલી જઇ જેમ તેમ બકી રહ્યો છે, ઉન્મત્ત ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તીવ્ર અસહ્ય દાહવેદના તેને થઈ રહી છે. હૃદયમાં તીક્ષ્ણ શૂલ ભોંકાઇ રહ્યું છે. એમ અનેક પ્રકારની રોગપીડાથી આકુલવ્યાકુલ એવો તે હેરાન હેરાન થઇ રહ્યો છે. આવા મહા રોગાર્ત્ત દુઃખી જીવને ઉત્તમ સદ્વૈદ્યના ઉપદેશથી ઉત્તમ ઔષધનો જોગ મળી આવે ને તેનો યથાનિર્દિષ્ટ પથ્યપૂર્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય; તેનો જ્વર-તાવ ઉતરી જાય, ત્રિદોષ-સન્નિપાત ચાલ્યો જાય, તે બરાબર પોતાના ભાનમાં આવે, તેની દાહવેદના દૂર થાય, હૃદયશૂલ્ય નીકળી જાય, ને પછી સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થઈ, તદ્દન સાજોતાજો-હૃષ્ટપુષ્ટ બની તે સપૂર્ણ આરોગ્યને-સ્વાસ્થ્યને અનુભવે. અને આવો આ આરોગ્યસંપન્ન 'સ્વસ્થ' પુરુષ રોગમુક્ત થયાનો કોઇ અદ્ભુત આનંદરસ આસ્વાદે. આ પ્રકારે લોકમાં પ્રગટ દેખાય છે.

જીવનો ભવરૂપ ભાવરોગ

તે જ પ્રકારે આ જીવને અનાદિ કાળથી આ ભવરૂપ મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. આ મહા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિથી તે ઘણા ઘણા દીર્ઘ સમયથી હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. તે રોગના વિકારોથી દુઃખી દુઃખી થઇ તે 'વોય માડી રે ! કરજો ત્રાણ' એમ પોકારી રહ્યો છે. તેના જ્ઞાનમય દેહમાં રાગરૂપ ઉગ્ર જ્વર ચઢી આવ્યો છે, મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત તેને થયો છે, એટલે તે 'નિજ ભાન' ભૂલી જઇ ઉન્મત્ત પ્રલાપ-ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તેને વિષયતૃષ્ણાજન્ય અસહ્ય તીવ્ર દાહવેદના વ્યાપી રહી છે-બળતરા થઈ રહી છે; હૃદયમાં દ્વેષરૂપ શલ્ય ભોંકાઇ રહ્યું છે. આવા ઉગ્ર ભવરોગથી આકુલ જીવને શ્રીમદ્ સદ્ગુરુરૂપ ઉત્તમ સદ્વૈદ્યનો 'જોગ' બાઝતાં, તેમના સદુપદેશથી સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઔષધત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય અનુપાન સાથે તે રત્નત્રયીરૂપ ઔષધત્રિપુટીનું સમ્યક્ સેવન કરતાં અનુક્રમે તેના ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. તેનો રાગ-જ્વર ઉતરી જાય છે, દ્વેષશલ્ય નીકળી જાય છે, મોહ સન્નિપાતનું પતન થાય છે, આત્મભાન પાછું આવે છે, વિષયતૃષ્ણાથી ઉપજતી દાહવેદના-બળતરા શમી જાય છે. અને તે નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરી, જ્ઞાન પામી, આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ કરે છે; કેવલ શુદ્ધ આત્માને જાણી, શ્રદ્ધી, કેવલ જ્ઞાનમય આત્મામાં સ્થિતિ કરી, 'સ્વસ્થ' થઇ, કૈવલ્ય દશાને અનુભવે છે. અને પછી તે ચરમ દેહના આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત બળેલી સીંદરી જેવા આકૃતિમાત્ર રહેલા શેષ ચાર કર્મોને પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે, અને પ્રાંતે તે કર્મોને પણ સર્વથા પરિક્ષીણ કરે છે. આમ સર્વથા કર્મમુક્ત થયેલ તે ભવરોગથી મુક્ત બને છે. અને આવા આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલા, પરમ ભાવારોગ્યસંપન્ન, સહજાત્મસ્વરૂપ સુસ્થિત, એવા આ પરમ '**સ્વસ્થ**' પરમ પુરુષ પરમ આનંદમય એવી ભાવ-આરોગ્ય દશાનો કોઇ અવર્ણનીય આનંદરસ ભોગવે છે.

આમ જેમ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો નીરોગી, જેવો સ્વસ્થ, જેવો આનંદમય હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ (આત્મા) પરમ નીરોગી, પરમ 'સ્વસ્થ', પરમ આનંદમય હોય છે. (૧) આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત પુરુષ કાંઈ અભાવરૂપ નથી, અર્થાત્ કેટલાક (બૌદ્ધ આદિ) માને છે તેમ નૈરાત્મ્ય અવસ્થારૂપ નથી, આત્મ વસ્તુના અભાવરૂપ નથી, પરંતુ વસ્તુસદ્‌ભાવરૂપ છે. એટલે કે કેવલ, શુદ્ધ, વિવિક્ત, નિર્મલ આત્મતત્ત્વનું જ ત્યાં હોવાપણું છે, કે જે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ 'સિદ્ધ' નામથી ઓળખાય છે. રોગથી મુક્ત થયેલો પુરુષ રોગથી મુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ મટી જતો નથી, તેમ ભવરોગથી મુક્ત થયેલો ચૈતન્યમય પુરુષ–આત્મા ભવરોગમુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ–આત્મા મટી જતો નથી. રોગના અભાવે કાંઈ પુરુષનો અભાવ થતો નથી, પણ કેવલ તેની શુદ્ધ નીરોગી અવસ્થા જ પ્રગટે છે. તેમ ભવરોગના અભાવે કાંઈ આત્માનો અભાવ થતો નથી, પણ તેની કેવલ શુદ્ધ નીરોગી નિરામય તત્ત્વકાય અવસ્થા પ્રગટે છે; આત્માની સંસારી અવસ્થા દૂર થઈ સિદ્ધ–મુક્ત અવસ્થા આવિર્ભાવ પામે છે; દેહાદિક સંયોગનો જ્યાં આત્યંતિક વિયોગ છે, એવી શુદ્ધ નિજ સ્વભાવરૂપ મોક્ષદશા પ્રકટ થાય છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૪૦૪).

મુકત અભાવરૂપ નથી

વળી (૨) આ પુરુષ–આત્મા વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ પણ નથી, પણ ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી મુક્ત હોયજ છે. કોઇ (સાંખ્યાદિ) એમ માને છે કે આ આત્મા તો સદાય મુક્ત જ છે, અબંધ જ છે–બંધાયેલો જ નથી. પણ આ માન્યતા બહુ ભૂલભરેલી છે; કારણ કે તેમ જો માનીએ તો બંધ–મોક્ષ, સુખ–દુઃખ આદિ વ્યવસ્થા ઘટશે નહિં, કૃત નાશ–અકૃતાગમ આદિ અનેક દોષ આવશે, અને જે મોક્ષને માટે જ તે તે દર્શનનું પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન પણ નિષ્ફળ થશે ! કારણ કે બંધાયેલો હોય તેને મુક્ત થવાપણું હોય, પણ જો બંધાયેલો જ ન હોય તો મુક્ત થવાનું કયાં રહ્યું ? જો બંધન જ ન હોય તો મુક્તિ કયાંથી હોય ? કારણકે બંધન–મોચન, બંધનથી છૂટવું તેનું નામ જ મોક્ષ છે. આ બંધન-મોચનરૂપ મોક્ષ અત્રે ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી હોય છે. એટલા માટે જે મોક્ષ પામે છે, મુકત થાય છે, તે ભવવ્યાધિથી મુકત નથી થયો એમ નથી, પરંતુ મુક્ત થયો જ છે. જેમ 'નીરોગી' મનુષ્ય રોગથી મુકત નથી થયો એમ નથી, પણ છતા એવા રોગથી મુકત થયો જ છે, અને એટલે જ તે નીરોગી–રોગમુક્ત કહેવાય છે; તેમ મુક્ત આત્મા ભવરોગથી મુકત નથી થયો એમ નથી, પણ છતા–પ્રગટ અસ્તિત્વરૂપ ભવરોગથી મુકત થયો જ છે, એટલે જ તે 'મુક્ત'–ભવરોગમુક્ત કહેવાય છે. (૩) અને તે 'અવ્યાધિત'–વ્યાધિ વગરનો હતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તેને તથાપ્રકારે પ્રગટ વ્યાધિનો સદ્‌ભાવ હતો જ. વ્યાધિમુક્ત પુરુષને માટે કોઇ એમ કહે કે પૂર્વે તેને વ્યાધિ જ ન્હોતો, તો તેમાં દૃષ્ટ–ઇષ્ટ બાધા, પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. કારણ કે તે તો 'મ્હારા મોઢામાં જીભ નથી' એમ

મુકત નથી થયો એમ પણ નથી

અવ્યાધિત પણ નથી

બોલનારની જેમ વદતોવ્યાઘાત છે. કારણ કે જો વ્યાધિ જ ન્હોતો, તો વ્યાધિમુક્ત થયો શી રીતે? માટે એમ કહેવું તે સાવ બેહૂદું છે. કારણકે તે ભવરોગથી દુઃખી થઇ રહ્યો હતો તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ હકીકત (Real fact) છે. અને તેમાંથી છૂટ્યો-મુક્ત થયો, ત્યારે જ તે ભવવ્યાધિ રહિત-મુક્ત કહેવાય છે.

રોગમુક્ત જેવો ભવમુક્ત

આમ સર્વથા, વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો લોકમાં હોય છે, તેવો જ-તાદૃશ જ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત પુરુષ (આત્મા) હોય છે: (૧) વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો સ્વસ્થ-આનંદી હોય છે, તેવો આ મુક્ત આત્મા પરમ સ્વસ્થ-પરમ આનંદ-નિમગ્ન હોય છે. (૨) જેમ રોગ દૂર થતાં કાંઇ રોગી પુરુષનો અભાવ થઇ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિ દૂર થતાં કાંઇ શુદ્ધ ચૈતન્ય-મૂર્ત્તિ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. (૩) તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી હોતો એમ નહિં, પણ મુક્ત જ હોય છે; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુકત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુકત નથી એમ નહિં, પણ મુકત જ હોય છે. (૪) અને તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે અવ્યાધિત ન્હોતો, વ્યાધિ વગરનો ન્હોતો, પણ વ્યાધિવાળો હતો જ; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વે અવ્યાધિત ન્હોતો, ભવ વ્યાધિ વગરનો ન્હોતો, પણ ભવ વ્યાધિવાળો હતો જ. નહિં તો, વ્યાધિ જ ન હોત, તો તેનો નાશ પણ કેમ હોત? તેથી મુક્તપણું કેમ હોત? **मूलं नास्ति कुतो शाखा?** આમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સુપ્રતીતપણે ફલિત થતી ચોકખી દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત બાલક પણ સમજી શકે એમ છે, તો સાદી સમજવાળો કોઇ પણ મનુષ્ય કેમ ન સમજે? તથાપિ મહામતિ ગણાતા કેટલાક દર્શનવાદીઓએ આ મોક્ષ સંબંધી અનેક પ્રકારે **અસત્ કલ્પનાઓ** ઉભી કરી છે તે આશ્ચર્ય છે! જેમકે-'મોક્ષ આત્મ અભાવરૂપ છે,' 'આ આત્મા નિત્ય મુક્ત જ છે.' 'આ આત્માને ભવવ્યાધિ લાગેલો જ નથી,' ઇત્યાદિ. આવા બધા કુવિકલ્પો દૃષ્ટ-ઇષ્ટ બાધિત હોઇ, વિવેક વિચારથી ક્ષણભર પણ ટકી શકતા નથી. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશના જિજ્ઞાસુએ **શ્રી ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય, બત્રીશ બત્રીશી, તત્ત્વાર્થસાર** આદિ મહાગ્રંથરત્નો અવગાહવા ભલામણ છે. અત્ર વિસ્તાર ભયથી દિગ્દર્શનરૂપ નિર્દેશમાત્ર કર્યો છે.

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

> **भव एव महाव्याधिर्जन्ममृत्युविकारवान्।**
> ***विचित्रमोहजननस्तीव्ररागादिवेदनः॥ १८८॥***

वृत्तिः-भव एव—ભવજ, સંસારજ, **महाव्याधिः**-મહાવ્યાધિ છે, કેવો વિશિષ્ટ? તો કે-**जन्ममृत्युविकारवान्**-જન્મ, મૃત્યુરૂપ વિકારવાળો. આતું જરા આદિ ઉપલક્ષણ છે. **विचित्रमोहजननो**-વિચિત્ર મોહ ઉપજાવનારો, મિથ્યાત્વના ઉદય ભાવથી. **तीव्ररागादि-वेदनः**-તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો,-સ્ત્રી આદિના અભિષ્વંગભાવથી (આસક્તિ ભાવથી).

સંસારજ મહા વ્યાધિ છે, જન્મ મૃત્યુ વિકાર;
તીવ્ર રાગાદિ વેદના, ચિત્ર મોહ કરનાર. ૧૮૮

અર્થ:—ભવ જ મહાવ્યાધિ છે. તે જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, વિચિત્ર મોહ ઉપજાવનારો અને તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે.

વિવેચન

આ ભવ-સંસાર એ જ **મહાવ્યાધિ** છે. તે કેવો છે? જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, ઉપલક્ષણથી જરા આદિ વિકારવાળો છે; મિથ્યાત્વના ઉદયભાવથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવનારો છે; તથા સ્ત્રી આદિના આસક્તિ ભાવથી તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે. ઉપરમાં જે વ્યાધિની વાત કહી તે વ્યાધિ કયો? તેની અહીં ગ્રંથકાર મહર્ષિએ જ સ્પષ્ટતા કરી છે. પરમાર્થથી જોઈએ તો આ જગતમાં મોટામાં મોટો જો કોઇ વ્યાધિ હોય, તો તે આ ભવ એટલે સંસાર જ છે. આ સંસારને **મહારોગની ઉપમા** બરાબર ઘટે છે; કારણ કે ચિહ્નથી, સ્વરૂપથી, કારણથી, વિકૃતિથી, ચિકિત્સાથી, પરિણામ આદિથી બન્નેનું અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. તે આ પ્રકારે:—

ભવરોગનું આક્રમણ

રોગ જેમ મનુષ્યના શરીર પર આક્રમણ કરી તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના જ્ઞાનમય શરીર પર આક્રમણ કરી એને ચોપાસથી ઘેરી લે છે. રોગ જેમ શરીરના પરમાણુએ પરમાણુમાં વ્યાપ્ત થઇ પોતાની અસર નીપજાવે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ પોતાની અસર નીપજાવે છે. રોગ જેમ શરીરની શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, રક્ત-માંસ આદિ ધાતુઓને શોષી લે છે; તેમ ભવરોગ પણ આત્માની અનંત શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, આત્માનું નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્મસ્વભાવરૂપ ધાતુઓને શોષી લે છે. રોગ જેમ દોષપ્રકોપ કરે છે, તેમ ભવરોગ રાગદ્વેષાદિ દોષનો પ્રકોપ કરે છે રોગ જેમ મનુષ્યને પથારીવશ કરી પરાધીન ને પાંગળો કરી મૂકે છે, તેમ ભવરોગ આત્માને શરીર-શય્યામાં સુવડાવી પર પુદ્ગલ વસ્તુને આધીન પાંગળો કરી મૂકે છે. રોગ જેમ માણુસની આખી સીકલ એવી ફેરવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ પડવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે, તેમ ભવરોગ આત્માની અસલ સીકલ એવી પલટાવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ થવું કઠિન હોય છે.

ભવરોગ અપ્રાકૃતિક અવસ્થા

રોગ એ જેમ મનુષ્યની અનારોગ્યરૂપ અપ્રાકૃતિક-અકુદરતી-વિકૃત અવસ્થા છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અનારોગ્યરૂપ અકુદરતી **અપ્રાકૃતિક-વિકૃત અવસ્થા** છે. રોગ જેમ મનુષ્યના શરીરની **અસ્વસ્થ** સ્થિતિ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે રોગ જેમ મનુષ્યના પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વર્ત્તનની-અધર્મની સજા છે-દંડ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માના સહજ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વર્ત્તનની-અધર્મની સજા છે, દંડ છે. રોગ જેમ શરીરની

ધાતુઓની વિષમતાનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની સ્વભાવ-ધાતુની વિષમતાનો આવિષ્કાર-પ્રકટ પ્રકાર છે. રોગનો જેમ નિયત ચોક્કસ કારણકલાપ હોય છે, તેમ ભવરોગનો નિયત ચોક્કસ કારણકલાપ હોય છે. મલસંચય, દોષપ્રકોપ, ધાતુવૈષમ્ય, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આચરણ, ભય, ઉદ્વેગ આદિ સ્વ-યોગ્ય કારણોથી જેમ રોગની ઉત્પત્તિ હોય છે; તેમ ભાવમલસંચયથી, રાગાદિ દોષપ્રકોપથી, સ્વભાવ-ધાતુવૈષમ્યથી, આત્માની સહજ સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આચરણથી-અધર્મથી, આત્મપરિણામની ચંચલતારૂપ ભયથી, સન્માર્ગ પ્રત્યે કંટાળારૂપ ઉદ્વેગથી,-ઇત્યાદિ સ્વયોગ્ય વિવિધ કારણોથી મહાભવરોગ ઊપજે છે.

રોગચિહ્નો અગ્નિમાંદ્ય આદિ

(૧) રોગથી જેમ અગ્નિમાંદ્ય થાય છે, અન્ન પ્રત્યે અરુચિ ઉપજે છે, ખાવાનું ભાવતું નથી, તેમ ભવરોગથી આત્મતેજની મંદતારૂપ અગ્નિમાંદ્ય ઉપજે છે, સન્માર્ગરૂપ પરમાન્ન પ્રતિ અરુચિ-અભાવો આવે છે. રોગથી જેમ મોળ આવે છે, વમન થાય છે, તેમ ભવરોગથી સતવચન પ્રત્યે અણગમારૂપ મોળ આવે છે, ને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ વમન થાય છે. રોગથી જેમ મલાવષ્ટંભ થાય છે, અથવા અજીર્ણ-વિશૂચિકા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી કર્મસંચયરૂપ ભાવમલનો અવષ્ટંભ થાય છે, અથવા વિષયવિકારરૂપ અજીર્ણ-વિસૂચિકા ઉપજે છે. (૨) રોગથી જેમ હૃદયમાં શૂલ ભોંકાય છે, તથા હાંફ ચઢે છે, તેમ ભવરોગથી દ્વેષરૂપ શૂળ આત્માને ભોંકાય છે, તથા સન્માર્ગ પ્રત્યે ખેદરૂપ હાંફ ચઢે છે. (૩) રોગથી જેમ પ્રાણાવરોધ થાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલે છે, ખાંસી આવે છે, કફ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણનો અવરોધ થાય છે, જન્મ-મરણરૂપ શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલે છે, કષાયરૂપ ખાંસી આવે છે, ને વિષયરૂપ કફ પડે છે. (૪) રોગથી જેમ શરીરને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનમય આત્મદેહને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે. (૫) રોગથી જેમ શુદ્ધ રક્તાભિસરણ (circulation) બરાબર થતું નથી, શરીર પાંડુ-ફીકકું-નિસ્તેજ (anaemic) થઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રવાહરૂપ રક્તનું અભિસરણ (circulation) બરાબર થતું નથી, આત્માનો જ્ઞાનદેહ પાંડુ-ફીક્કો-નિસ્તેજ બની જાય છે. (૬) રોગથી જેમ શરીરના રુધિર-માંસાદિ ધાતુ સુકાઈ જાય છે ને શરીર અસ્થિ-માત્રાવશેષ રહે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માના જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવરૂપ ધાતુ શોષાય છે ને અત્યંત મંદ ચૈતન્યચિહ્નરૂપ આત્મદેહ અવશેષ રહે છે.

(૭) રોગથી જેમ મગજનું ઠેકાણું રહેતું નથી, મગજનું કેંદ્ર (centre) ખસી જાય છે, માણસ પોતે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, 'ચક્રમ' થઈને યદ્વાતદ્વા ફાવે તેમ બકે છે, ને ત્રિદોષ સન્નિપાતને પામે છે; તેમ ભવરોગથી આત્માનું

ત્રિદોષ ઉન્માદાદિ

સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ કોઇ ઠેકાણું રહેતું નથી, સ્વરૂપભ્રષ્ટતાથી સ્વરૂપ કેંદ્ર ખસી જાય છે, આત્મા પોતે પોતાના સહજ નિજ સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જાય છે, ઉન્મત્ત 'ચક્રમ' બનીને પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ યદ્વાતદ્વા પ્રલાપ–બકબકાટ કરે છે, અને મોહ–રાગ–દ્વેષરૂપી ત્રિદોષની વૃદ્ધિથી સત્‌સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાતને પામે છે. (૮) રોગથી જેમ ખસ થાય છે ને ખૂજલી–ચીડી ચળ ઉપડે છે, અને તેથી પરિણામે લાહ્ય બળે છે, તેમ ભવરોગથી વિષયવિકારરૂપ ખસ થાય છે ને ભોગેચ્છારૂપ ખજવાળ–ચીઠી ચળ–'કંડૂ' આવે છે, ને તેથી પરિણામે ભવભોગરૂપ લાહ્ય બળ્યા કરે છે. (૯) રોગથી જેમ શરીરમાં ઉગ્ર–આકરો તાવ ભરાય છે અને ભારી તરસ લાગે છે, તેમ ભવરોગથી રાગરૂપ ઉગ્ર જ્વર ભરાય છે અને વિષય-તૃષ્ણારૂપ ભારી તૃષા ઉપજે છે (૧૦) વળી રોગથી જેમ વિવિધ વિકારો ઉભરી આવે છે, તેમ ભવરોગથી **જન્મ-મરણાદિ વિકારો** ઉપજે છે ફરી ફરીને જન્મવું, ફરી ફરીને મરવું, ફરી ફરીને માતાના ઉદરમા શયન કરવું, ફરી ફરી ઘડપણ, રોગ, શોક, ચિંતા, દૌર્ભાગ્ય, દારિદ્ર આદિ દુઃખ અનુભવવું, એ બધા ભવરોગના વિકાર છે.

(૧૧) રોગથી જેમ વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ કમળારૂપ પિત્તવિકારને લીધે ધોળી વસ્તુ પણ પીળી દેખાવારૂપ દૃષ્ટિદોષ થાય છે; તેમ ભવરોગથી મિથ્યાત્વ ઉદયને

વિચિત્ર મોહ આદિ

લીધે અસત્‌માં સત્‌બુદ્ધિ ને સત્‌માં અસત્‌બુદ્ધિરૂપ દૃષ્ટિદોષ–**દર્શનમોહ** ઉપજે છે રોગથી જેમ રોગાકુલ દરદી પોતે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, તેમ ભવરોગાર્ત્ત જંતુને આત્માના સ્વસ્વરૂપનું ભાન રહેતું નથી. બેભાનપણામાં જેમ દરદી પોતાની વસ્તુને પારકી ને પારકી વસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ ભ્રાંતિને સેવે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના અભાનપણામાં ભવરોગી પરવસ્તુને પોતાની ને સ્વવસ્તુને પારકી ગણવારૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિને સેવે છે (૧૨) રોગી જેમ પોતાની મૂળ આરોગ્યમય અસલ સ્વભાવસ્થિતિમાં હોતો નથી, પણ રોગકૃત વિકૃત અવસ્થામાં હોય છે, તેમ ભવરોગી પોતાની મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવસ્થિતિમાં વર્ત્તતો નથી, પણ ભવરોગકૃત વિભાવરૂપ વિકૃત દશામાં વર્ત્તતો હોય છે. (૧૩) રોગથી મુંઝાઇ ગયેલા–મોહમૂઢ રોગીનું આચરણ જેમ વિષમ હોય છે, તેમ ભવરોગથી મોહિત થયેલા–મુંઝાઇ ગયેલા મોહમૂઢ જીવનું આચરણ પણ મહામોહમય વિષમ હોય છે, સ્વભાવથી વિપરીત હોય છે. (૧૪) રોગથી જેમ સ્વભાવ ચીઢીયો થઇ જવાથી દરદી વાતવાતમાં ચીઢાઇ જાય છે, તેમ ભવરોગથી ચીઢીયો થઇ ગયેલો આ ભવરોગી પણ વાતવાતમાં ક્રોધાદિ કષાયાકુલ થઇ આવેશમાં આવી જાય છે! 'કમ જોર ને ગુસ્સા બ્હોત' કરે છે! (૧૫) રોગથી જેમ શરીરે તીવ્ર વેદના–પીડા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માને સ્રી આદિ પ્રત્યેના આસક્તિભાવને લીધે **રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર વેદના** ઉપડે છે–આમ અમુક અમુક ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી

જેમ રોગનું નિદાન–પરીક્ષા (Diagnosis) થઇ શકે છે, તેમ નાના પ્રકારના પ્રતિનિયત–ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી **ભવરોગનું નિદાન** થઇ શકે છે.

સાધ્યાસાધ્ય નિર્ણય

અને રોગીની તથાપ્રકારની અવસ્થા ઉપરથી જેમ રોગની સુસાધ્યતાનો કે દુઃસાધ્યતાનો કે અસાધ્યતાનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા–અભવ્યતારૂપ, યોગ્યતા–અયોગ્યતારૂપ દશાવિશેષ ઉપરથી આ જીવનો ભવરોગ સુસાધ્ય છે ? કે દુઃસાધ્ય છે ? કે અસાધ્ય છે ? તેનો પ્રાક્નિર્ણય (Prognosis) થઇ શકે છે. જેમકે–(૧) રોગી ઉપર અજમાવવામાં આવેલ ઓષધિની તાત્કાલિક ઘણી સુંદર અસર થાય તો જેમ રોગીનો રોગ સુસાધ્ય છે એમ જણાય છે, તેમ સમ્યગ્‌દર્શનાદિ યથાયોગ્ય ઓષધિના પ્રયોગથી જે જીવના પર તાત્કાલિક પ્રશસ્ત આત્મપરિણામરૂપ–ભાવરૂપ ઘણી સુંદર અસર થાય છે, તે જીવ **નિકટભવ્ય** છે અને તેનો ભવરોગ **સુસાધ્ય** છે, એમ નિશ્ચિત થાય છે. (૨) રોગી પર પ્રયોજેલ ઓષધિની લાંબા વખતે કંઇક અસર થાય તો જેમ આ રોગ દુઃસાધ્ય છે એમ ખાત્રી થાય છે, તેમ રત્નત્રયીરૂપ સદ્‌ઓષધના પ્રયોગથી જે જીવના પર ચિરકાળે શુભ ભાવરૂપ કંઇક સુંદર અસર થાય, તો તે જીવ **દૂરભવ્ય** છે, ને તેનો ભવરોગ **દુઃસાધ્ય** છે (Difficult to cure) છે એમ સમજાય છે. (૩) રોગી પર ગમે તેટલા ઉત્તમ ઓષધોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છતાં અતિ અતિ ચિરકાળે પણ જેના પર કંઇ પણ અસર ઉપજતી નથી, દવાની કંઇ પણ 'ટીકી' લાગતી નથી, 'પત્થર પર પાણી ઢોળ્યા' જેવું થાય છે, ને રોગ ઉલટો વધતો જાય છે, તે રોગીનો રોગ જેમ અસાધ્ય કોટિમાં (Incurable) આવે છે; તેમ જે જીવ પર ગમે તેટલા ઉત્તમ દર્શનાદિ સદ્‌-ઓષધોની માત્રા અજમાવવામાં આવે, પણ ઘણા લાંબા વખતે પણ કંઇ પણ સદ્‌ભાવની ઉત્પત્તિરૂપ સુંદર અસર નીપજતી નથી, કંઇ પણ ગુણ ઉપજતો નથી, 'ઘડો કોરો ને કોરો ધાકોડ' રહે છે, ને ઉલટી અભિમાનાદિ વિપરિણામરૂપ અસર થઇ રોગ ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે, તે જીવ **અભવ્ય–અસાધ્ય** કોટિનો (Incurable) છે, અને તેનો ભવ-રોગ અસાધ્ય છે એમ પ્રતીત થાય છે. આમ રોગીના ચિહ્ન ઉપરથી–દશાવિશેષ ઉપરથી જેમ રોગના ભાવિ પરિણામનું અનુમાન (Prognosis) અગાઉથી બંધાય છે, તેમ ભવરોગીના ચિહ્ન ઉપરથી–દશાવિશેષ ઉપરથી તેના ભવરોગના પરિણામનું અનુમાન અગાઉથી કરી શકાય છે.

રોગીની વિવિધતા

વળી રોગી–રોગીમાં પણ ફરક હોય છે; કોઇ સમજુ, કોઇ અણસમજુ હોય છે, કોઇ બાલ, કોઇ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. તેમ ભવરોગીમાં પણ તફાવત હોય છે; કોઇ સમજુ, કોઇ અણસમજુ, કોઇ બાલ, કોઇ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. કારણકે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોગના દુઃખમય સ્વરૂપને જે જાણે છે, તે વિવેકી સુજ્ઞ રોગી જેમ બને તેમ જલદી રોગ નિર્મૂળ થાય એમ

ખરા અંતઃકરણથી ઈચ્છે છે. એટલે તે ડાહ્યો સમજુ રોગી જેમ કુશળ સદ્વૈદ્યનું શરણ લે છે, અને પોતાનું ડહાપણ ડહોળ્યા વિના વૈદ્યની સૂચના મુજબ ઔષધ-પ્રયોગ કરે છે, અને તેથી કરીને રોગમુક્ત થાય છે. તેમ સમ્યક્ સમજણવાળો ડાહ્યો સમજુ 'પંડિત' જીવ સદ્ગુરુરૂપ સુજાણ સદ્વૈદ્યનું શરણ લે છે, અને પોતાની મતિ-કલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદનું ડોઢડહાપણ છોડી દઈ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર રત્નત્રયી ઔષધનું પ્રતિસેવન કરે છે, અને તેથી તે ભવરોગથી મુક્ત થાય છે. પણ કુપથ્યસેવનમાં આસક્ત એવો અણુસમજુ રોગી જેમ મીઠું મીઠું અનુકૂળ વદનારા ઊંટવૈદ્યને (Quack) પકડે છે, અને તેણે બતાવેલ ઊંટવૈદું સેવીને ઉલટો હાથે કરીને હેરાન થાય છે ને રોગ-મુક્ત થતો નથી; તેમ વિષયકદન્નમાં આસક્ત એવો બાલ અણુસમજુ જીવ વિષયાનુકૂળ-પ્રથમ દૃષ્ટિએ મીઠા લાગતા પણ પરિણામે હાલાહલ ઝેર જેવા વચન વદનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ અસદ્ગુરુરૂપ ઊંટવૈદ્યનો આશ્રય કરે છે, અને તે અનાડી વૈદ્યના અનાડી ઉપાયથી હાથે કરીને ભવકૂપમાં ઊંડો ઉતરે છે ને ભવરોગથી મુક્ત થતો નથી. ઈત્યાદિ પ્રકારે રોગી રોગીના પ્રકાર હોય છે, અને તે ઉપરથી પણ રોગની સાધ્યતા-અસાધ્યતાના પ્રાક્કથનમાં (Prognosis) પણ ફરક પડે છે.

તેમજ-રોગ જેમ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી (Right treatment) કાબૂમાં આવે છે ને મટે છે, તેમ ભવરોગ પણ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી કાબૂમાં આવે છે ને મટી જાય છે.

રોગચિકિત્સા

રોગચિકિત્સામાં પ્રથમ જેમ રોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, ચિહ્નને, પરિણામને અને ચિકિત્સાને બરાબર જાણનારા કુશળ નિષ્ણાત (Expert, Specialist) સદ્વૈદ્યની જરૂર છે; તેમ ભવરોગની ચિકિત્સામાં પણ ભવરોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, ચિહ્નને, પરિણામને અને નિવારણરૂપ ચિકિત્સાને યથાર્થપણે બરાબર જાણનારા કુશળ જ્ઞાની **સદ્ગુરુરૂપ** 'સુજાણ' **સદ્**-વૈદ્યની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. વળી રોગના નિવારણમાં જેમ ઉત્તમ ઔષધની જરૂર પડે છે, તેમ ભવરોગના નિવારણમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સદ્ ઔષધત્રયીની જરૂર પડે છે. પથ્ય અનુપાન સાથે ઓસડનું બરાબર સેવન કરવામાં આવે તોજ તે ફાયદો કરે છે, ગુણકારી થાય છે, નહિંતો ઉલટું અનર્થકારક થઈ પડે છે; તેમ **ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય** અનુપાન સાથે જો પરમ અમૃતસ્વરૂપ રત્નત્રયી ઔષધિનું સમ્યક્ સેવન કરવામાં આવે, તોજ તે ગુણકારી-આત્મોપકારી થાય છે, નહિંતો આત્માર્થ-હાનિરૂપ અનર્થ વિપરિણામ નીપજાવે છે. **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** સુભાષિત છે કે:—

"આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આમ યથાયોગ્યપણે ઔષધપ્રયોગથી રોગ નિર્મૂળ થતાં રોગી જેમ નીરોગી બને

છે, સાજોતાજો-હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે, અને આનંદનિમગ્ન સ્વસ્થ અવસ્થા માણે છે; તેમ યથાયોગ્યપણે સમ્યક્ રત્નત્રયીરૂપ ઔષધપ્રયોગથી ભવરોગ નિર્મૂળ થતાં જીવ નીરોગી-ભાવઆરોગ્ય સંપન્ન બને છે, સાજોતાજો-નિરામય તથા શુદ્ધ ચૈતન્યરસના પાનથી હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે, અને પરમાનંદ-નિમગ્ન સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં પરમ સ્વસ્થ અવસ્થા અનુભવે છે-

આરોગ્ય સ્વાસ્થ્ય

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ભવનું રોગ સાથે સામ્ય-સરખાપણું ઘટાવી શકાય છે, તેથી તેને રોગની ઉપમા બરાબર છાજે છે. એ અત્ર સંક્ષેપમાં યથામતિ દિગ્દર્શનમાત્ર દર્શાવ્યું છે. વિશેષ સ્વમતિથી સમજી લેવું.

વળી આ ભવરોગને 'મહા' કહ્યો તે પણ સહેતુક છે, કારણ કે પોતપોતાના વર્ગમાં-જાતિમાં જે શ્રેષ્ઠ-મોટો હોય તે 'મહા' કહેવાય છે. દા૦ ત૦ મહાકવિ, મહારાજા, મહાવીર, મહામુનિ; અને ભવરોગનું મહત્પણું-મોટાપણું અનેક પ્રકારે છે. જેમકે-(૧) માણસના શરીરમાં ઉપજતો રોગ અમુક મર્યાદિત સમય સુધીનો અથવા વધારેમાં વધારે યાવજ્જીવ-આ જીંદગી પર્યંત ટકે એવો હોય છે; પણ આ ભવરોગ તો અનાદિ કાળથી આ જીવને લાગુ પડેલો અને ભવોભવ ચાલી આવેલો હોઇ, હજુ પણ આ જીવનો કેડો મૂકતો નથી! આમ અતિ અતિ દીર્ઘ સ્થિતિને (Duration) લઇ આ ભવરોગ 'મહાન્' છે. (૨) મનુષ્યના શરીરમાં દૃશ્ય થતો રોગ જો કે તીવ્ર વેદના ઉપજાવે છે, તો પણ ભવરોગથી નરકાદિમાં (જુઓ ગાથા પૃ. ૨૦૨ ફૂટનોટ) ઉપજતી વેદના એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તેની પાસે ગમે તેવો આકરો રોગ કંઇ વિસાતમાં નથી રોગથી જે શારીરિક-માનસિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેના કરતાં અનંતગણું શારીરિક-માનસિક દુઃખ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિરૂપે ભવરોગથી વેઠવું પડે છે. ચારે ગતિમાં જન્મમરણાદિથી અનંત અનંત દુઃખ વેદના-યાતના ખમવી પડે છે. આમ તીવ્રતાને લઇ (Acuteness & Intensity) પણ ભવરોગની મહત્તા છે. (૩) બાહ્ય રોગને સાધવો-મટાડવો એ કાંઇ એટલી બધી મુશ્કેલ વાત નથી, પણ આ ભવરૂપ ભાવરોગ સાધવો-મટાડવો એ મહા મહાદુષ્કર વાર્ત્તા છે. એટલે કૃચ્છ્રસાધ્યતાથી અથવા અસાધ્યતાથી પણ આ ભવરોગ 'મહાન્' છે-મોટો છે. (૪) બાહ્ય રોગ અતિ તીવ્ર હોય તો કવચિત એક જ વારના મરણમાં પરિણમે છે, પરંતુ આ અતિ તીવ્ર ભવરોગ તો સદાય અનંતવારના જન્મમરણમાં પરિણમે છે. આમ પરિણામદૃષ્ટિથી પણ આ ભવરોગ અતિ મોટો છે.

'મહા' રોગ કેમ કહ્યો ?

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-સંસાર ખરેખર મહારોગ જ છે. એને મીટાવવાને વિવેકી બદ્ધપરિકર થઇ જરૂર કમ્મર કસે જ, સર્વાત્માથી સર્વ પ્રયાસ કરી છૂટે જ. ક્ષણિક જીંદગીના એક સામાન્ય રોગને મટાડવાને લોકો કેટલી બધી જહેમત ઉઠાવે છે ? કેવા આકાશ પાતાલ એક કરે છે ? કેટલા વૈદ્ય-ડાક્તર

મુમુક્ષુનું કર્ત્તવ્ય

ભેગા કરે છે? ઔષધાદિ અંગે કેટલો બધો ખર્ચ કરે છે? તો પછી આવા આ અનાદિના મહારોગને મીટાવવાને માટે આત્માર્થી મુમુક્ષુ કેમ બને તેટલી જહેમત ન ઊઠાવે? કેમ અપૂર્વ આત્મ-પુરુષાર્થ ન કરે? પોતાના તન-મન-ધન-વચનની સમસ્ત શક્તિ કેમ ન ખર્ચી નાંખે? રત્નત્રયી ઔષધિનું પરમ અમૃતપાન પરમ પ્રેમથી કેમ ન કરે? સદ્‌ગુરુ આજ્ઞારૂપ પથ્યનું પરમ ઉત્સાહથી કેમ પાલન ન કરે?

मुख्योऽयमात्मनोऽनादिचित्रकर्मनिदानजः ।
तथानुभवसिद्धत्वात्सर्वप्राणिभृतामिति ॥ १८९ ॥

મુખ્ય આ જીવને ઉપજ્યો, અનાદિ ચિત્ર કર્મજ;
તેમ અનુભવસિદ્ધ છે, સર્વ પ્રાણિઓનેજ. ૧૮૯

અર્થ:—આ ભવવ્યાધિ આત્માનો મુખ્ય-નિરુપચરિત એવો વ્યાધિ છે; અને તે અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મના નિદાનથી-કારણથી ઉપજેલો છે; કારણકે સર્વ પ્રાણીઓને તેનું તેવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણું છે.

વિવેચન

જીવનો આ જે **ભવવ્યાધિ** છે તે મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો ખરેખરો છે. અને તે અનાદિ એવા દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન વિચિત્ર કર્મના બલથી ઉત્પન્ન થયેલો છે; કારણકે જન્મ-મરણાદિ વિકારોના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે કરીને, તે તિર્યંચ વગેરે સર્વ પ્રાણીઓને પણ અનુભવસિદ્ધ છે.

ભવવ્યાધિ મુખ્ય પરમાર્થ સત્

ઉપરમાં જે ભવવ્યાધિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો તે ભવવ્યાધિ કાંઈ કલ્પનારૂપ નથી, કાલ્પનિક નથી, કથનમાત્ર ઉપચારરૂપ નથી, પરંતુ ખરેખરો છે, મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો પારમાર્થિક છે. તે કાંઈ ઉત્પ્રેક્ષારૂપ કવિકલ્પનાનો તરંગ નથી, કલ્પિત નથી, પણ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ સત્ય હકીકત (Actual Fact, Reality) છે કારણકે જે પારમાર્થિકસત્ વસ્તુસ્વરૂપે નિરુપચરિત હોય તે 'મુખ્ય' કહેવાય છે. અને ઉપચાર પણ જો મુખ્ય-પારમાર્થિકસત્ વસ્તુ હોય તો જ થઈ શકે છે, નહિં તો નહિં. જો ભવરૂપ વસ્તુ જ ન હોત, તો તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ ન થઈ શકત પણ ભવ

वृत्तिः-मुख्यः—મુખ્ય, નિરુપચરિત, अयम्-આ, ભવવ્યાધિ, आत्मनो-આત્માનો, જીવનો, કેવા પ્રકારનો? તોકે-अनादिचित्रकर्मनिदानजः—અનાદિ એવા ચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી જન્મેલો,- દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા કર્મના બલથી ઉત્પન્ન એમ અર્થ છે. કયા કારણથી? તો કે-तथानुभवसिद्धत्वात्-તથાપ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણાને લીધે, જન્માદિના અનુભવથી. सर्वप्राणिभृतामिति- સર્વ પ્રાણીઓને પણ,-તિર્યંચ પ્રમુખને પણ.

તો ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ-સદ્‌ભાવરૂપ છે જ, એટલે જ તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ કરી શકાયો છે. વ્યાધિ એ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર ભલે હો, પણ 'ભવ' એ કાંઈ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર નથી. ભવ એ તો સત્ય હકીકત (Absolute reality) **નિરુપચરિત** ઘટના છે, મુખ્ય એવી પારમાર્થિક વસ્તુસ્થિતિ છે. એ મુખ્ય 'છતી' પ્રગટ વસ્તુ છે, તેને યથાર્થપણે સમજવા માટે આ વ્યાધિરૂપ રૂપક ઘટના-ઉપચારકથન છે. અને આ ઉપચારરૂપ વ્યવહાર પણ પરમાર્થરૂપ મુખ્ય વસ્તુના સદ્‌ભાવે જ ઘટે છે, શોભે છે. જેમકે-વાસ્તવિક વ્યાધિનું અસ્તિત્વ છે, તો તેનો ઉપમારૂપે ઉપચારરૂપ× વ્યવહાર કરી શકાય છે; વાસ્તવિક સિંહનું અસ્તિત્વ છે, તો 'સિંહ-માણવકનો'-બીલાડીને સિંહની ઉપમાનો ઉપચાર કરાય છે, પુરુષ-સિંહનો વ્યવહાર કરાય છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોત તો તેવો કોઈ ઉપચાર વ્યવહાર બની શકત નહિં. દાખલા તરિકે-વંધ્યાસુતનું, કે આકાશ-પુષ્પનું, કે શશશૃંગનું અસ્તિત્વ જ નથી, એટલે તેનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી.

આ ભવરોગ **અનાદિ** એવા વિચિત્ર **કર્મરૂપ કારણથી** ઉત્પન્ન થયેલો છે. કોઇ પણ કાર્યનું કંઇ ને કંઇ કારણ હોવું જ જોઇએ, એ સનાતન નિયમ પ્રમાણે ભવરૂપ કાર્યનું કંઇ ને કંઇ કારણ હોવું જ જોઇએ. એટલે રોગ જેમ ચોક્કસ કારણકલાપથી ઉપજે છે, તેમ આ ભવરોગ પણ દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને આ કર્મરૂપ નિદાન-કારણ અનાદિ છે. એટલે આ કર્મ આ આત્મા સાથે અનાદિનું જોડાયેલું-સંલગ્ન છે, સંયોગ સંબંધથી બંધાયેલું છે. પ્રકૃતિની અને પુરુષની આ જોડી અનાદિ છે,-કનકપાષાણમાં સોનાનો ને માટીનો સંયોગ જેમ અનાદિ છે તેમ.

"કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષ તણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જિહાં લગી આતમા, સંસારી કહેવાય."—શ્રી આનંદઘનજી

"જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણ અનાદિ અનંત;
કર્તા કોઈ ન તેહનો, ભાખે જિન ભગવંત."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

કર્મ-આત્માનો આ સંયોગ સંબંધ જો અનાદિ ન માનીએ તો આમ વિરોધ આવે છે:-જો કર્મને પહેલું માનીએ તો આત્મા વિના કર્મ કર્યા કોણે? અને તે લાગ્યા કોને? જો કેવલ શુદ્ધ આત્માને પહેલો માનીએ તો શુદ્ધ આત્માને કર્મ લાગવાનું પ્રયોજન શું? અને લાગે છે એમ માનીએ, તો શુદ્ધ એવા સિદ્ધ આત્માને પણ કેમ નહિં લાગે? વળી મરઘી પહેલી કે ઇંડું પહેલું? વૃક્ષ પહેલું કે બીજ પહેલું? તેનો

× "उपचारोऽपि च प्रायो लोके यन्मुख्यपूर्वकः ।
दृष्टस्ततोऽप्यदः सर्वमित्थमेव व्यवस्थितम् ॥" શ્રી યોગબિંદુ, શ્લો. ૧૫

નિર્ણય જેમ કહી શકાતો નથી ને બન્ને અનાદિ જ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્રે પણ કર્મ-આત્માનો સંબંધ ×અનાદિ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

"જીવ પહેલો કે કર્મ ?–બન્ને અનાદિ છે. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઇ નિમિત્ત જોઇએ. કર્મ પહેલાં કહો તો જીવ વિના કર્મ કર્યાં કોણે ? એ ન્યાયથી બન્ને અનાદિ છે."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.**

આ અનાદિ કર્મ વિચિત્ર છે-અનેક પ્રકારનું છે, અને તે **દ્રવ્ય-ભાવ** ભેદમાં વિભક્ત થયેલું છે. **દ્રવ્ય કર્મ** તે પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ, અને **ભાવકર્મ** તે આત્મપરિણામ-રૂપ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ એ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ તે ભાવકર્મ છે, અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ છે. તે આઠ કર્મની સામાન્ય સમજ આ પ્રકારે:—

"**જ્ઞાનાવરણીય** એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંત શક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઇ જવું તે. **દર્શનાવરણીય** એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઇ જવું તે. **વેદનીય** એટલે દેહ નિમિત્તે સાતા અસાતા બે પ્રકારનાં વેદનીય કર્મ, એથી અવ્યાબાધ સુખરૂપ આત્માની શક્તિ રોકાઇ રહેવી તે. **મોહનીયકર્મ** એટલે આત્મચારિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઇ રહેવી તે. **આયુકર્મ** એટલે અક્ષય સ્થિતિ ગુણ રોકાઇ રહેવો તે. **નામકર્મ** એટલે અમૂર્ત્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. **ગોત્રકર્મ** એટલે અટલ અવગાહનારૂપ આત્મિક શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. **અંતરાય** કર્મ એટલે અનંત દાન, લાભ, વીર્ય, ભોગ અને ઉપભોગ શક્તિ રોકાઇ રહેવી તે."

—શ્રી મોક્ષમાળા, પા. ૧૦૨.

આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિના વળી ઉત્તર અનેક ભેદ છે. અને તેના બંધના ચાર પ્રકાર છે: પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ, પ્રદેશબંધ. તેમાં સ્થિતિબંધ-રસબંધ કષાયથી થાય છે, અને પ્રકૃતિબંધ-પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગથી થાય છે. તે તે કર્મોના બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સત્તા, કર્મવિચ્છેદ, ઘાતિ, અઘાતિ વગેરે અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો **કર્મગ્રંથ, પંચાધ્યાયી, ગોમટ્ટસાર** આદિ મહાગ્રંથરત્નોથી તત્ત્વરસિકે સમજવા યોગ્ય છે.

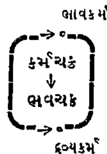
"પદ્મપ્રભ જિન ! તુજ મુજ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંત ?
કર્મ વિપાકે હો કારણ જોઇને, કોઇ કહે મતિમંત....પદ્મ૦
પયડિ ઠિઈ અણુભાગ પ્રદેશથી, મૂળ ઉત્તર બહુ ભેદ;
ઘાતિ અઘાતિ બંધ ઉદય ઉદીરણા, સત્તા કર્મવિચ્છેદ....પદ્મ૦"—શ્રી આનંદઘનજી.

× "योग्यतामन्तरेणास्य संयोगोऽपि न युज्यते ।
सा च तत्त्वमित्येवं तत्संयोगोऽप्यनादिमान् ॥"—શ્રી યોગબિન્દુ શ્લો. ૧૦

આ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. રાગાદિ ભાવકર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દ્રવ્ય કર્મના નિમિત્તથી પુનઃ રાગાદિ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ એક બીજાની સાંકળ ચક્રભ્રમણ ન્યાયે ચાલ્યા કરે છે, અને દુષ્ટ અનંતચક્ર (Vicious circle) સ્થાપિત થાય છે. પણ રાગાદિ ભાવકર્મ જો અટકાવી દેવામાં આવે-જે અટકાવવું મોટરની બ્રેઇકની જેમ આત્માના પોતાના હાથની વાત છે— તો તે દુષ્ટ ચક્ર આપોઆપ તુટી પડે છે, ને કર્મચક્રગતિ અટકી પડતાં ભવચક્રગતિ અટકી પડે છે. આ સંબંધી ઘણો સૂક્ષ્મ વિવેકવિચાર શ્રી **સમયસાર**×, **પ્રવચનસાર** આદિ ગ્રંથરાજોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, જે મુમુક્ષુએ અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે.

દ્રવ્ય-ભાવ કર્મની સંકલના

આકૃતિ : ૧૫

આમ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો આ ભવરોગ મુખ્ય-નિરુપચરિત કહ્યો, તેનું પ્રમાણ શું ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો સીધો, સરળ ને સચોટ જવાબ એ છે કે-તે સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે કે અનુભવરૂપ પ્રબળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અત્ર છે. કારણકે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને આ ભવવ્યાધિ તથાપ્રકારે પોતાના અનુભવમાં આવી રહ્યો છે; તેઓ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિરૂપે આ ભવવ્યાધિનું મહાદુઃખ-વસમી પીડા પ્રત્યક્ષ વેઠી રહ્યા છે. આ જન્મમરણાદિ આપનારો ભવવ્યાધિ એ કલ્પના નથી, પણ સર્વને સાક્ષાત્ અનુભવસિદ્ધ 'હકીકત' છે, વસ્તુસ્થિતિરૂપ સિદ્ધ વાર્ત્તા છે; તોપછી આથી વધારે બીજું પ્રમાણ ગોતવા દૂર જવાની જરૂર નથી.

× "जीवपरिणामहेदुं कम्मत्तं पुग्गला परिणमंति ।
पुग्गलकम्मणिमित्तं तहेव जीवो इ परिणमइ ॥"—શ્રી સમયસાર.

ભવ ને વ્યાધિની તુલના-કોષ્ટક ૧૫

જીવ＝રોગી	અભવ્ય＝અસાધ્ય રોગી
ભવ＝વ્યાધિ-મુખ્ય	દૂરભવ્ય＝દુઃસાધ્ય રોગી
જન્મ મરણ＝વિકાર	આસન્નભવ્ય＝સુસાધ્ય રોગી
મોહ＝પરિણામ	સદ્ગુરુ＝સુવૈદ્ય
રાગાદિ＝વેદના	રત્નત્રયી＝ઔષધ
કર્મ-દ્રવ્ય-ભાવ＝ભવરોગ હેતુ	ભવમુક્ત-મુક્ત＝વ્યાધિ મુક્ત

एतन्मुक्तश्च मुक्तोऽपि मुख्य एवोपपद्यते ।
जन्मादिदोषविगमात्तददोषत्वसंगतेः ॥ १९० ॥

એથી મુક્ત પણ મુક્તનું, ઘટતું મુખ્યપણું જ;
(કારણ) જન્માદિ દોષ ટળ્યે ઘટે, અદોષત્વ તેનું જ. ૧૯૦

અર્થ:—અને આ ભવવ્યાધિથી મુકત થયેલો મુકત પણ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે; કારણકે જન્માદિ દોષના દૂર થવાથકી, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં ‘ મુખ્ય ’ એવો જે ભવવ્યાધિ કહ્યો, તેનાથી મુક્ત થયેલો મુકત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણકે પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો ભાવ છે. એટલે કે જન્માદિ દોષના દૂર થવારૂપ કારણ થકી તેના અદોષપણાની સંગતિ છે-ઘટમાનપણું છે.

ભવવ્યાધિ જે મુખ્ય-નિરુપચરિત સાબીત કરવામાં આવ્યો, તે ભવવ્યાધિમાંથી મુક્ત થયેલો મુકત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ, નિરુપચરિત જ, પારમાર્થિકસત્ જ હોવો ઘટે છે.

મુકત પણ મુખ્ય જ

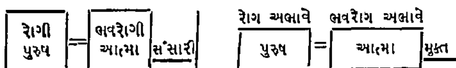
કારણકે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત-કારણ જો મુખ્ય હોય તો કાર્ય પણ મુખ્ય હોય, આ નિયમ છે. અને અહીં જન્માદિ દોષ દૂર થવારૂપ કારણ મુખ્ય છે, એટલે મુક્ત થવારૂપ કાર્ય પણ મુખ્ય છે. અને આમ જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી એના અદોષપણાનું સંગતપણું હોય છે. કારણકે રોગયુકત સરોગ પુરુષ રોગમુકત થતાં અરોગ કહેવાય છે,

---

वृत्तिः-एतन्मुक्तश्च—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત એવો, मुक्तोऽपि-મુક્ત પણ, સિદ્ધ, मुख्य एवोपपद्येत-મુખ્ય જ ઉપપન્ન છે, ઘટે છે,-પ્રવૃત્તિ નિમિત્તના ભાવને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે-जन्मादिदोषविगमात्-જન્માદિ દોષના વિગમરૂપ-ટળવારૂપ કારણથકી, तददोषत्वसंगतेः-તે દોષવંતના અદોષપણાની પ્રાપ્તિને લીધે.

તેમ જન્મ મરણાદિ દોષથી મુક્ત સદોષ પુરુષ તે જન્માદિ દોષથી મુક્ત થતાં ' અદોષ ' કહેવાય છે. આમ દોષના અપગમરૂપ–ચાલ્યા જવારૂપ કારણથી દોષવંતનું અદોષપણું ઘટે છે, માટે ' મુક્ત ' એ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે. **તાત્પર્ય** કે–રોગ નષ્ટ થતાં કાંઇ પુરુષ નષ્ટ થઇ જતો નથી, પણ રોગમુક્ત પુરુષનો સદ્ભાવ જ હોય છે; તેમ ભવરોગ નષ્ટ થતાં કાંઇ પુરુષ–આત્મા નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ ભવરોગમુક્ત પુરુષનો–મુક્ત આત્માનો સદ્ભાવ જ હોય છે. જે દોષવંત હોય તે તેના **દોષનો અભાવ થતાં અદોષ** હોય છે, તેમ જન્માદિ દોષવંત આ આત્મા તે દોષનો અભાવ થતાં અદોષ એવો સિદ્ધ–મુક્ત આત્મા હોય છે. પણ દોષ અભાવે કાંઇ અદોષ પુરુષનો અભાવ હોતો નથી, તેમ જન્માદિ દોષ અભાવે કાંઇ અદોષ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. જેમ અદોષપણું એ પુરુષની દોષ–અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ પુરુષ અભાવરૂપ નથી; તેમ અદોષ એવું મુક્તપણું એ આત્માની જન્માદિ દોષ અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ આત્મ–અભાવાત્મક નથી. ટૂંકામાં રોગ અભાવે નિરોગી પુરુષ જ બાકી રહે છે, તેમ ભવરોગ અભાવે× નિરોગી શુદ્ધ આત્મા જ બાકી રહે છે.

આકૃતિ ૧૬

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છેઃ—

तत्स्वभावोपमर्देऽपि तत्तत्स्वाभाव्ययोगतः ।
तस्यैव हि तथाभावात्तददोषत्वसंगतिः ॥ १९१ ॥

તે આત્મના સ્વ–ભાવનો છે ઉપમર્દ છતાંય, તેના તે જ સ્વભાવના યોગ તણે સુપસાય;
તે જ આત્મનો ઉપજે, નિશ્ચે જ તથાભાવ, તેથી ઘટે છે તેહનું અદોષત્વ અહિં સાવ. ૧૯૧

વૃત્તિઃ—तत्स्वभावोपमर्देऽपि–તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં, જન્માદિભાવના વિગમે કરીને–દૂર થવાપણાએ કરીને, **तत्तत्स्वाभाव्ययोगतः**–તેના તત્સ્વાભાવ્યના યોગથી; એટલે તેનું તત્સ્વાભાવ્ય, તેની સાથે યોગથી. તે આ પ્રકારે–તેનો એવા પ્રકારનો જ સ્વભાવ જેથી છે, તે જ 'તથા' હોય છે. અને તેથી કરીને–**तस्यैव हि**–તેના જ, **तथाभावात्**–તથાભાવથી, જન્માદિના ત્યાગથી, જન્માદિ અતીતપણે ભાવથી, શું ? તો કે–**तददोषत्वसंगतिः**–તેના અદોષત્વની સંગતિ હોય છે. દોષવંતની જ અદોષત્વપ્રાપ્તિ હોય છે, એમ અર્થ છે.

× " नष्टे वस्त्रे यथात्मानं न नष्टं मन्यते तथा ।
नष्टे स्वदेहेऽप्यात्मानं न नष्टं मन्यते बुधः ॥ "—શ્રી સમાધિશતક.

અર્થઃ—તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં, તેના તત્સ્વાભાવ્યના—તેવા સ્વભાવપણાના યોગથી, તેના જ તથાભાવને લીધે, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

તે આત્માનો સ્વભાવ ઉપમર્દ છતાં, જન્માદિ ભાવના દૂર થવાથી તેનો તત્સ્વાભાવ્ય સાથે યોગ હોય છે; અને તેથી કરીને તેનો જન્માદિ અતીતપણે '**તથાભાવ**' હોય છે, એટલે તેના **અદોષપણાની સંગતિ** હોય છે. અર્થાત્ દોષવંતને અદોષપણાની પ્રાપ્તિ ઘટે છે.

અનાદિ કાળથી આ આત્માના **સ્વભાવનો ઉપમર્દ** થયો છે—કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો છે. વિભાવના આક્રમણથી તે સ્વભાવ કચરાઈ ગયો છે, દબાઈ ગયો છે, ઘેરાઈ ગયો છે, આવૃત થયો છે, પણ મૂળ નાશ નથી પામ્યો. નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાન-

સ્વભાવ ઉપમર્દ દર્શન-ચરણરૂપ **સ્વભાવ ધર્મ**ના વિયોગે જો કે તેને **વિભાવરૂપ અધર્મ** વળગ્યો છે, તો પણ વસ્તુનો જે સ્વજાતિ સ્વભાવ છે, તેનો કદી સમૂળગો અભાવ થતો નથી. માત્ર થાય છે એટલું જ કે—પર વિભાવને અનુગત—અનુસરતા એવા ચેતનથી તે કર્મે કરીને અવરાય છે—ઢંકાઇ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરવસ્તુરૂપ વિભાવને અનુસર્યો, તેથી તે કર્મથી અવરાયો છે. સ્વભાવરૂપ '**સ્વધર્મ**' છોડી, તે વિભાવરૂપ 'પર ધર્મ'ને અનુસર્યો, તેથી કર્મરૂપ ભૂતના વળગાડથી તે પરધર્મ તેને સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખવડે કરીને ખરેખર! 'ભયાવહ' થઇ પડ્યો છે! 'परधर्मो भयावहः।' આ પર એવો જે વિભાવ છે, તે પણ નૈમિત્તિક અર્થાત્ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારો હોઇ સંતતિથી અનાદિ છે; અને તેના નિમિત્તરૂપ જે પરભાવ છે—તે વિષયસંગાદિક છે, તે સંયોગે કરીને સાદિ છે. આમ વિષયાદિરૂપ પરભાવના નિમિત્તથી રાગાદિ વિભાવરૂપ અધર્મ ઉપજે છે, અને તેથી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઇ આત્મા સંસારમાં રખડે છે ને પરભાવનો કર્તા થાય છે. આમ પરભાવ-વિભાવથી આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે—કચરાવાપણું થાય છે, અભિભૂતપણું—દબાઇ જવાપણું થાય છે. (જુઓ પૃ. ४९४)

> "વસ્તુ સ્વભાવ સ્વજાતિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;
> પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

> "ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
> વર્ત્તે નહિં નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જેમ પરચક્રના આક્રમણથી પુરમાં ઉપમર્દ—ઉપપ્લવ મચી રહે છે, અંધાધુંધી (chaos) ફેલાઈ જાય છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી, ને અરાજકતાથી સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી જાય છે; તેમ વિભાવરૂપ પરચક્રના આક્રમણથી

વિભાવ પરચક્રથી ઉપપ્લવ

ચેતન્ય-પુરમાં ઉપમર્દ થાય છે, ઉપપ્લવ મચે છે, અંધાધુંધી વ્યાપે છે, સ્વ-પરનો ભેદ પરખાતો નથી, સ્વપરની સેળભેળ-ગોટાળો થઈ જાય છે, અને ચેતન રાજના 'પદ'ભ્રષ્ટપણાથી અરાજકતાને લીધે સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય જામી જાય છે! આમ વિભાવરૂપ અધર્મના સેવનથી, સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થયેલો, 'ઠેકાણાં વિનાનો,' સ્વરૂપપદથી ભ્રષ્ટ એવો આ આત્મા ચતુર્ગતિમય સંસારમાં રખડે છે, ને જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખ ભોગવે છે.

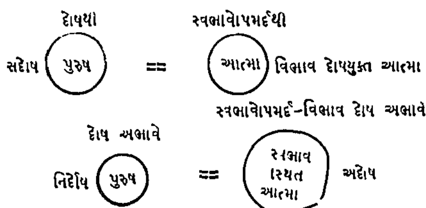
તત્સ્વાભાવ્ય સાથે યોગ

આવા આ સ્વરૂપ-પદભ્રષ્ટ ચિદ્દ્ઘન આત્માનો પુનઃ જ્યારે તત્સ્વાભાવ્ય સાથે અર્થાત્ તેના પોતાના સ્વસ્વભાવપણા સાથે 'યોગ' થાય છે, ત્યારે તેનો 'તથાભાવ' હોય છે એટલે કે તેનો જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તથાપ્રકારનો ભાવ તેને ઉપજે છે. આમ આત્મા જ્યારે 'પ્રતિક્રમણ' કરી-પીછેહઠ કરી મૂળ અસલ સહજ તથાભાવરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિને ભજે છે, વિભાવરૂપ 'પર ઘર' છોડી દઈ નિજ સ્વભાવરૂપ ઘરમાં આવે છે, ત્યારે તેનો જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર વિરામ પામે છે, અને સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષ પ્રગટે છે, ને 'નિજ ઘર મંગલમાળ' થાય છે. 'આતમઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે.' (દેવચંદ્રજી).

'તથાભાવ'થી અદોષપણું

અને આમ 'તથાભાવ' અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો ભાવ થવાથી જ તેનું અદોષપણું ઘટે છે, તે દોષવંત મટી અદોષ બને છે. કારણકે સ્વભાવ ઉપમર્દ કરનારા વિભાવરૂપ દોષથી તે દોષવંત હતો; તે વિભાવ દોષ ટળવાથી તેનો સ્વભાવ ઉપમર્દ થતો અટકયો, એટલે તે અદોષ થયો, જેવો હતો તેવો રહ્યો. સ્વભાવ પદથી-પોતાના ઠેકાણાથી ભ્રષ્ટ થયો-ખસ્યો એ તેનો દોષ હતો, સ્વભાવમાં આવ્યો એટલે તે દોષ ટળ્યો, અને સ્વભાવપદમાં સ્થિતિ થવાથી-'ઠેકાણે આવ્યાથી' તે અદોષ થયો,-રોગીનો રોગ ટળતાં જેમ તે અરોગી હોય છે તેમ. તાત્પર્ય કે-અદોષ હોતાં, તે તથાભાવયુક્ત હોય છે, અર્થાત્ સ્વ-સ્વભાવપણાનાં યોગથી જેવો અસલ સહજ સ્વભાવે-સહજાત્મસ્વરૂપે હતો તેવો હોય છે. આમ ખરેખરા-મુખ્ય એવા જન્મમરણાદિ આપનારો સ્વરૂપોપમર્દરૂપ વિભાવદોષ મુખ્ય હતો, એ જેમ ખરી વાત છે; તેમ વિભાવદોષ ટળી સ્વસ્વરૂપમાં આવ્યાથી તે 'અદોષ' થયો, એ પણ તેવીજ ખરેખરી મુખ્ય વાત છે. માટે 'અદોષ' એવો આ સ્વરૂપ-મુક્ત આત્મા મુખ્ય છે, ખરેખરો છે, નિરુપચરિત છે, પરમાર્થસત્ છે, એમ ઉપરથી સાબીત થયું.

આકૃતિ ૧૭

અને આ આમ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે તે કહે છે—

स्वभावोऽस्य स्वभावो यन्निजा सत्तैव तत्त्वतः ।
भावावधिरयं युक्तो नान्यथातिप्रसङ्गतः ॥ १९२ ॥

સ્વભાવ તસ સ્વભાવ છે, તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ;
ભાવાવધિ આ-અન્યથા, અતિપ્રસંગથી ના જ. ૧૯૨

અર્થ:—આ આત્માનો સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ છે, કારણ કે તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ ભાવાવધિ (ભાવની અવધિ પર્યંત) યુક્ત છે, અન્યથા નહિં,—અતિપ્રસંગને લીધે

વિવેચન

આ આત્માનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ છે, અને પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે **નિજ સત્તા** જ **તે સ્વભાવ** છે. આ જે સ્વભાવ છે તે ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે ભાવની અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ યુક્ત છે,—નહિ તો યુક્ત નથી, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે.

ઉપરમાં આત્માનું સ્વભાવમાં આવ્યાથી અદોષપણું હોય એમ કહ્યું, તે **સ્વભાવ** એટલે શું ? તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્ર બતાવી છે આ આત્માનો '**સ્વ ભાવ**' તે **સ્વભાવ** છે. અર્થાત્ પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે, તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે

वृत्तिः—स्वाभावोऽस्य-આ આત્માનો સ્વભાવ, **स्वभाव**.-સ્વભાવ છે, **यत्**-કારણ કે, શું કહ્યું ? તો કે-**निजसत्तैव तत्त्वतः**-નિજ સત્તા જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી **भावावधिरयं युक्तो**-આ હમણાં જ કહ્યો તે સ્વભાવ ભાવઅવધિવાળો યુક્ત છે, **नान्यथा**—અન્યથા યુક્ત નથી. શા કારણથી ? તો કે-**अतिप्रसङ्गतः**-અતિપ્રસંગને લીધે

આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે, જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વનું ભવન-હોવું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવું તે '**સ્વભાવ**' છે. (જુઓ શ્લોક પૃ. ૭૫ ફૂટનોટ).

અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે જેટલી સ્વ ભાવની અવધિ-મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ સ્વભાવ ઘટે છે,-નહિં કે અન્ય પ્રકારે.

સ્વભાવ-'મર્યાદા ધર્મ'

શુદ્ધ ચેતનભાવમાં હોવું-વર્ત્તવું એ આત્માની **સ્વભાવ-મર્યાદા** છે, એ જ એનો '**મર્યાદા ધર્મ**'-'**મરજાદ**' છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન ભાવમાં વર્ત્તે તો જ 'સ્વભાવમાં' આવ્યો કહેવાય, નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવ મર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્ત્તતાં, પરભાવ-વિભાવમાં વર્ત્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્ત્યો ન કહેવાય, ને વર્ત્યો જો કહીએ તો **અતિપ્રસંગ** દોષ આવે; કારણ કે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભવન તે જ સ્વભાવ છે, અને જો તે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થાય તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્ય કે-જેમ છે તેમ, જેટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં-મર્યાદામાં હોવું-વર્ત્તવું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ મર્યાદામાં ન હોવું-ન વર્ત્તવું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ છે. અને આ જે સ્વભાવમાં હોવું-વર્ત્તવું તે જ **અદોષ** એવું મુક્તપણું છે; 'નિજ ભાવથી નિજ સત્તા' એ જ અનંત ગુણનું સ્થાન એવું શુદ્ધ સિદ્ધપણું છે, અને તેને જે પામ્યા છે તે જ પરમ નિર્દોષ મુક્ત, સિદ્ધ એવા '**દેવચંદ્ર**' **જિનરાજજી** છે.

'નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે'

" નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, ગુણ અનંતનું ઠાણ....જિનવર પૂજો૦
દેવચંદ્ર જિનરાજજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ સુખખાણ....જિન૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ કહે છે—

अनन्तरक्षणाभूतिरात्मभूतेह यस्य तु ।
तयाविरोधान्नित्योऽसौ स्यादसन्वा सदैव हि ॥ १९३ ॥

આગલી પાછલી ક્ષણે, આત્મા તણો અભાવ; જે માને છે તેહને, અહિં લોકમાં સાવ;
તેજ માન્યતા સાથમાં, વિરોધભાવ વિનાજ; હોય નિત્ય તે આતમા, અથવા અસત્ સદાજ. ૧૯૩

वृत्तिः-अनन्तरक्षणाभूतिः—અનંતરક્ષણે અભૂતિ-અભાવ, પૂર્વ-પશ્ચાત્ ક્ષણે અભૂતિ-અભાવ, એમ અર્થ છે, **आत्मभूतेह यस्य तु**-જેને અહીં આત્મભૂત છે, જે વર્તમાનની અથવા વાદીની આત્મભૂત છે, તેનો દોષ કહે છે. **तया**-તે સાથે, તે અનંતર ક્ષણ અભૂતિ સાથે, **अविरोधात्**-અવિરોધરૂપ કારણ થકી, વર્તમાનભાવે કરીને શું ? તોકે-**नित्योऽसौ**-નિત્ય એવો તે વર્તમાન હોય - '**तद्वत् सदा तद्भावात्**' ' સદા તદ્ભાવ થકી તદ્વત્ હોય ' એટલા માટે. પક્ષાન્તર કહે છે-**असन्वा सदैव हि**-અથવા સદૈવ અસત્ હોય,-તે અનંતર ક્ષણે અભૂતિ સાથે અવિરોધથી તેના અસત્પણાને લીધે.

અર્થઃ—અનંતર ક્ષણે અભૂતિ અહીં જેને (વર્તમાનને વા વાદીને) આત્મભૂત છે, તેને તેની સાથે અવિરોધથી તે વર્તમાન નિત્ય હોય, વા સદૈવ અસત્ જ હોય.

વિવેચન

અનંતર અર્થાત્ આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ-નહિં હોવાપણું, એ જે વર્તમાન વાદીના અભિપ્રાયે આત્મભૂત છે, અર્થાત્ આત્માને જે આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવરૂપ-નહિં હોવારૂપ માને છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ ભાવરૂપ-હોવારૂપ માને છે, તેને અનેક દોષ આવે છે. તે આગલી પાછલી ક્ષણે અભાવ સાથે તેના વર્તમાનભાવનો અવિરોધ છે, તેથી તે વર્તમાન (૧) કાં તો નિત્ય હોવો જોઇએ, અને (૨) કાં તો સદાય અસત્ જ અવિદ્યમાન જ હોવો જોઇએ,-આમ આ બે પક્ષ અત્રે સંભવે છે. આ બન્ને પક્ષ દૂષિત છે, અને તેથી ક્ષણિકવાદનો મત ખંડિત થાય છે. તે આ પ્રકારેઃ—

(૧) ક્ષણિકવાદી એમ માને છે કે-આત્માદિ વસ્તુ ક્ષણસ્વરૂપ છે, આગલી પાછલી ક્ષણે અવિદ્યમાન-અભાવરૂપ છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ વિદ્યમાન-ભાવરૂપ છે. આ મત જેના આત્મભૂત છે, તેના પોતાના આત્મા ઉપર જ આ ઘટાવીએ તો આમ વિરોધ આવે છેઃ-આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એવી તેની માન્યતાની સાથે અવિરોધને લીધે, વર્તમાન ભાવે તો તે પોતે છે. કારણકે આગલી-પાછલી ક્ષણે જ નહિં હોવાપણું તે કહે છે, એટલે તે બેની વચ્ચેની વર્તમાન ક્ષણે તો તેનું વિદ્યમાનપણું-વર્તમાનપણું તે સ્વીકારે છે. આમ જે વર્તમાનભાવે વર્તમાન છે, તે નિત્ય હોવો જોઇએ. કારણકે ' સદા તદ્‌ભાવ થકી તદ્વત્ ' તે ભાવવંત હોય એમ નિયમ છે. અર્થાત્ જે જે ભાવવાળો હોય તે તદ્‌ભાવથી સદા તે ભાવવાળો હોવો જોઇએ. એટલે વર્તમાન ભાવવાળો તે સદા વર્તમાન ભાવવંત હોવો જોઇએ, અર્થાત્ તે નિત્ય હોવો જોઇએ. અને આમ નિત્ય પક્ષની સિદ્ધિ થતાં, ક્ષણિકવાદ ઊડી જાય છે. (૨) વળી આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એમ જે જાણે છે ને કહે છે, તે પોતે જો આગલી-પાછલી ક્ષણે વિદ્યમાન ન હોય, તો તેમ કેમ જાણી-કહી શકે વારુ ? એટલે તે પોતે જે વર્તમાન ક્ષણે વિદ્યમાન છે, તે આગલી પાછલી ક્ષણે પણ વિદ્યમાન હોવોજ જોઇએ. આમ જે વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ જાણી વદે છે, તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એમ અનુભવથી નિશ્ચય જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૮૧, આત્મસિદ્ધિની ગાથા). તાત્પર્ય કે આત્મા ક્ષણિક નહિં, પણ નિત્ય છે.-એટલે વાદીએ કાં તો નિત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ,અને કાં તો પોતાના વર્તમાન ક્ષણે પણ વિદ્યમાનપણાનો પક્ષ છોડી દેવો જોઇએ. અને એમ જો કરે તો તે સદાય અસત્ જ-અવિદ્યમાન જ થઇ પડે ! કારણકે તેઓના મતે આગલી પાછલી ક્ષણે તે અભાવરૂપ છે, અને આમ વર્તમાન ક્ષણે પણ જો ન હોય, તો તે સદાય અભાવરૂપ જ હોવાથી સદાય અસત્ જ હોય, અવિદ્યમાન જ હોય.

' વદનારો તે ક્ષણિક નહિં '

વર્તમાન ક્ષણે પણ તે સત નહિં રહે. અને તે વદનારા ક્ષણિકવાદીનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ નહિં રહે! એટલે તેનો વાદ જ કયાથી ઉભો રહેશે? આમ આગલી—પાછલી ક્ષણે આત્માનો અભાવ માનનારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી.

પરોક્તિ માત્રના પરિહારાર્થે કહે છે—

स एव न भवत्येतदन्यथाभवतीतिवत् ।
विरुद्धं तन्नयादेव तदुत्पत्त्यादितस्तथा ॥ १९४ ॥

'તે જ છે ન' એ 'અન્યથા, તે છે'–એની જેમ;
વિરુદ્ધ તસ ન્યાયે જ–તસ, ઉત્પત્ત્યાદિથી તેમ. ૧૯૪

અર્થ:—'તે જ નથી હોતો'–આ 'અન્યથા હોય છે'–એની જેમ વિરુદ્ધ છે,–તેના ન્યાયથી જ તદુત્પત્તિ આદિને લીધે તથાપ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વિવેચન

'**स एव**' '**તે જ**' એ ભાવ સૂચવે છે, '**न भवति**'–નથી હોતો એ અભાવ સૂચવે છે. એટલે 'તે જ નથી હોતો' એ '**अन्यथा भवति**' તે અન્યથા હોય છે એની પેઠે, વિરુદ્ધ છે, વિરોધ પામે છે. તેના પોતાના નયથી જ—ન્યાયથી જ આમ છે. કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી 'તે જ અન્યથા ભવતિ–અન્યથા થાય છે,' એમ કહે આમ કહે છે–"તે અન્યથા કેમ હોય? જો અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય?" અને આ ન્યાય તે જ ભાવ '**न भवति**'–નથી હોતો, એમાં પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારેઃ– જો તે જ છે, તો તે '**न भवति**' કેમ? નથી હોતો કેમ? અને જો '**अभवत्**' છે–છે નહિં, તો તે '**ભાવ**' કેમ? એમ આ વિરુદ્ધ છે અભાવોત્પત્તિ આદિને લીધે આ તથા પ્રકારે–તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે

તે જ ભાવ અભાવ–આ વિરુદ્ધ

वृत्तिः—स एव–તે જ એમ ભાવ પરામર્શ છે, અને **न भवति**–નથી હોતો,–એમ અભાવ અભિધાન છે, **एतत्**–આ, શું? તો કે–**अन्यथा भवतीतिवत्**–'અન્યથા ભવતિ'–અન્યથા હોય છે એની જેમ, એમ નિદર્શન છે, **विरुद्धं**–વિરુદ્ધ, વ્યાહત છે,–**तन्नयादेव**–તેના નય થકી જ, તેના ન્યાયથી જ. કારણ કે તે 'તે જ અન્યથા થાય છે' એમ કહે આમ કહે છે–"કેમ **અન્યથા** થાય? જો અન્યથા થાય, તો **તે** કેમ?" અને આ 'તે જ નથી હોતો'–એમા અત્રે પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારેઃ–જો તે જ છે, તો તે કેમ '**न भवति**'–ન હોય? અભવત્‌પણાથી–ન હોવાપણાથી **તે** કેમ? એવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે. અભ્યુચ્ચય કહે છે–**तदुत्पत्त्यादितः**–તેની ઉત્પત્તિ આદિ થકી, અભાવોત્પત્તિ આદિ થકી, **तथा**–તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

આકૃતિઃ ૧૮

ક્ષણિકવાદી	■ ભાવ	× અભાવ	ખંડન	■ ભાવ	× અભાવ ?
				× અભાવ	■ ભાવ ?

અહીં ક્ષણિકવાદી જે યુક્તિથી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે, તે જ યુક્તિથી તે ક્ષણિક મતનું ખંડન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ કુશળ ન્યાયશાસ્ત્રીની જેમ અજબ કુશળતાથી કરી બતાવી, વાદીની દલીલ વાદીના મુખમાં પાછી આપી છે, ત્યારે એના જ ન્યાયે તેને નિરુત્તર-મોન રહેવા શિવાય છૂટકો નથી. તે આ પ્રકારેઃ-પૂર્વ **એનું ખંડન** ક્ષણે જે ભાવ છે, તે જ ઉત્તર ક્ષણે પર્યાયાંતર પામી અન્યથા હોય છે-'અન્યથા ભવતિ,' એમ કોઇ કહે છે. ત્યારે ક્ષણિકવાદી આ પ્રમાણે દલીલ કરી તેનું ખંડન કરે છે-'તે **અન્યથા** કેમ હોય ? જો અન્યથા હોય, તો **તે** કેમ હોય ? અર્થાત્ તે ભાવ બીજા પ્રકારે કેમ હોય ? અને બીજા પ્રકારે હોય તો તે ભાવ કેમ હોય ? માટે અન્યથા ભવતિ-તે ભાવ અન્યથા હોય છે તે ઘટતું નથી.' હવે એ જ ન્યાયે, આગલી-પાછલી ક્ષણે છે તે જ વર્ત્તમાન ક્ષણે નથી એમ માની, 'स एव न भवति' -તે જ છે નહિં, એમ જે ક્ષણિકવાદી કહે છે, તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે '**તે જ**' એ **ભાવ**-હોવાપણું બતાવે છે, અને '**છે નહિં**' એ **અભાવ**-નહિં હોવાપણું બતાવે છે. આમ એક સ્થળે ભાવ-અભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તે જ ભાવ છે, તો તે કેમ 'ન ભવતિ'-કેમ નથી હોતો ? અને જો તે અભવત્ છે-છે નહિં, તો તે ભાવ કેમ ? અર્થાત્ જો 'ભાવ' છે તો 'ન ભવતિ' કેમ ? ને જો 'ન ભવતિ' છે તો 'ભાવ કેમ ? આમ આ વિરુદ્ધ છે. માટે 'તે જ નથી હોતો' એ ક્ષણિક પક્ષ ઘટતો નથી.

વળી વર્ત્તમાન ક્ષણે જ 'ભાવ'નો ક્ષણિકવાદી સ્વીકાર કરે છે, પણ આગલી-પાછલી ક્ષણે તે 'ન ભવતિ'-તે નથી હોતો-અભાવ છે એમ તે કહે છે. તેમાં પણ અનેક વિરોધ આવે છે; કારણ કે પૂર્વ ક્ષણે ન હોય, તે વર્ત્તમાન ક્ષણે હોય, તો **અસત્ ઉત્પાદ** થયો, અર્થાત્ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ, આ દોષ છે. તેમ જ વર્ત્તમાન ક્ષણે હોય તે ઉત્તર ક્ષણે ન હોય, તો **સત્ વિનાશ** થયો, અર્થાત્ ભાવમાંથી અભાવ થયો, આ પણ પ્રગટ દોષ છે. ઇત્યાદિ અનેક વિરોધ અત્ર આવે છે. (જુઓ શ્લો. ફૂટનોટ પૃ. ૮૧).

આના ભાવન અર્થેજ કહે છે—

सतोऽसत्त्वे तदुत्पादस्ततो नाशोऽपि तस्य यत् ।
तन्नष्टस्य पुनर्भावः सदा नाशे न तत्स्थितिः ॥ १९५ ॥

वृत्तिः-सतो—સત્‌નું, ભાવનું, असत्त्वे-અસત્વ માનવામાં, આવ્યે ('स एव न भवति' 'તે જ નથી હોતો' એ વચનથી.) શું ? તો કે-तदुत्पादः-તેનો ઉત્પાદ, એટલે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે,-કાદાચિત્કપણાથી (કદાચિત્ હોવાપણાને લીધે) ततो-તેથી કરીને, તે ઉત્પાદને લીધે, **नाशोऽपि**

સત્નું અસત્પણું સતે,–ઉત્પત્તિ તસ હોય; તેથી તેહ અસત્ત્વનો, અહિં નાશ પણ જોય;
ને તેથી કરી નષ્ટનો, ઉપજે પુનર્ભાવ; અથવા નાશ સદા કહ્યે, સ્થિતિ ન તેની સાવ. ૧૯૫

અર્થ:—સત્નું અસત્ત્વ–અસત્પણું માનવામાં આવ્યે તે અસત્ત્વનો–અસત્પણાનો ઉત્પાદ થશે, તેથી કરીને તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે; તેટલા માટે નષ્ટ અસત્ત્વનો પુનર્ભાવ થશે, અને સદા નાશ માન્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય.

વિવેચન

'स एव न भवति'—'તે જ નથી હોતો' એ વચન ઉપરથી સતનું–ભાવનું અસત્ત્વ–અભાવ માનવામાં આવ્યે, કવચિત્ હોવાપણાને લીધે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અને તે ઉત્પાદને લીધે તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે કારણ કે 'જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે અનિત્ય હોય' એવો નિયમ છે. અને તેથી કરીને નષ્ટ એવા અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિ છે, અર્થાત્ બીજી કોઈ રીતે ઘટમાનપણું નથી. હવે નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વપશ્ચાત્–આગળ પાછળ અવસ્થિત જ છે, એમ કોઈ કહે તો એ આશંકીને કહે છે–સદા નાશ જો માનવામાં આવે, તો તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે.

અસત્ ઉત્પાદ આદિ દોષ

'તે જ નથી હોતો' એ વચનના આધારે જો સતનું અસત્પણું માનવામાં આવે, ભાવનું અભાવપણું માનવામાં આવે, તો **અસત્ની** ઉત્પત્તિ થશે, અભાવનો ઉદ્ભવ થશે. એટલે જે વસ્તુનું મૂળ અસ્તિત્વ જ છે નહિ, તે નવી આવીને ઉત્પન્ન થશે, અભાવમાંથી ભાવ ઉપજશે, શૂન્યમાંથી જગત્ પેદા થશે! આમ આકાશપુષ્પ, શશશૃંગ, અથવા વંધ્યાસુત કે જેનું અસ્તિત્વ જ છે નહિં, તે આપમેળે આકાશમાંથી ઉભા થશે! આમ આ અસત્ ઉત્પાદ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, અનેક પ્રકારે દોષયુક્ત છે. (૧) તથાપિ ધારો કે અસત્ ઉત્પાદ થશે, તો તે અસત્નો નાશ પણ સાથે આવીને ઉભો રહેશે. કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ એવો નિયમ છે. તેથી અસત્ત્વનો વિનાશ થશે, તે અસત્ત્વ પણ ઊડી જશે. એટલે નષ્ટ એવા અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વનો વિનાશ

કાં તો સદા સત્:
કાં તો સદા અસત્

तस्य–તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે.—'**यदुत्पत्तिमत्तदनित्यं**' જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે અનિત્ય હોય, એટલા માટે. **यद्**–જે કારણથી, જેથી કરીને. એમ **तत्**–તેથી કરીને, **नष्टस्य**–નષ્ટનો, અસત્ત્વનો, **पुनर्भावः**–તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે,–તે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિને લીધે (તે અસત્ત્વનો વિનાશ બીજી કોઈ રીતે નહિં ઘટે, માટે). હવે 'નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વ–પશ્ચાત્ અવસ્થિત જ છે' એ આશંકીને કહે છે–**सदा नाशे**–સદા નાશ માનવામાં આવ્યે, શું? તો કે–**न तत्स्थितिः**–તેની સ્થિતિ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે છે.

બીજી કોઈ રીતે ઘટશે નહિં. આમ સત્ત્વ જ રહેશે, સત્પણું જ રહેશે, વસ્તુ સદા સત્સ્વરૂપ જ સાબિત થશે, માટે તમે માનેલું સતનું અસત્ત્વ અયુક્ત છે-મિથ્યા છે. (૨) એટલે સકંજામાં આવેલો વાદી મુંઝાઈને સતવિનાશ પક્ષને પકડીને કહે છે કે-નાશાત્મક ભાવને લીધે આગલી-પાછલી ક્ષણે નાશ તો છે જ એમ અમે પણ માનીએ છીએ. ત્યારે તેનો જવાબ આપે છે કે-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય. તમે કહો છો તે વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેનું અસ્તિત્વ જ નહિં રહે એટલે તમે માનેલું સત સદા અસત્ જ થઈ પડશે. આમ સતનું અસત્ત્વ માનવાથી (૧) અસત્ ઉત્પાદ-અભાવ ભાવ થશે, (૨) એટલે અસત્ત્વ વિનાશ થશે અર્થાત્ અભાવ ભાવનો અભાવ થશે, (૩) એટલે કે ભાવનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ ભાવ ભાવ થશે, વસ્તુ સદા ભાવરૂપ જ સિદ્ધ થશે. અથવા-સત્વિનાશ માનવાથી વસ્તુ સદાય અભાવરૂપ સિદ્ધ થતાં, ક્યારેય પણ તેની સ્થિતિ નહિં હોય.

આકૃતિઃ ૧૯

ક્ષણિકવાદી { ○ ભાવ × અભાવ | ખંડન { ○ ભાવ ○ ભાવ ○ ભાવ [અભાવ ઉત્પાદ→અભાવ નાશ]
× અભાવ × અભાવ × અભાવ [સદા નાશ]

स क्षणस्थितिधर्मा चेद् द्वितीयादिक्षणे स्थितौ ।
युज्यते ह्येतदप्यस्य तथा चोक्तानतिक्रमः ॥ १९६ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ યુત વળી, જો માનો તે નાશ; તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે, હોતાં સ્થિતિ જ તાસ;
ક્ષણસ્થિતિ ધર્મકપણું, એ જ યુક્ત એનુંય; અને તેમ તો જે કહ્યું, તેહ યથાર્થ બધુંય. ૧૯૬.

અર્થઃ—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે એમ જો કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, આ અધિકૃત ભાવનું આ ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉક્તનો અનતિક્રમ હોય છે, અર્થાત્ જે કહ્યું તેનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વિવેચન

તે નાશ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો ભાવ જ છે, એમ જો કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે આ પ્રસ્તુત ભાવનું **ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું** પણ યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉપરમાં કહેલી વાતનું ઉલ્લંઘન થતું નથી

વૃત્તિઃ-**સઃ**—તે નાશ, **क्षणस्थितिधर्मा चेत्**—જો ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો ભાવ જ છે, આ આશંકીને કહે છે-**द्वितीयादिक्षणे स्थितौ**-દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, શું ? તો કે-**युज्यते ह्येतदपि**-આ પણ યુક્ત છે, ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું પણ યુક્ત છે, **अस्य**-આનું, અધિકૃત ભાવનું, **तथा च**-અને તેવા પ્રકારે, એમ સતે, **उक्तानतिक्रमः**-ઉક્તનો અનતિક્રમ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. એટલે ક્ષણિકવાદી કહે છે કે-તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે. તેનો જવાબ આપતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે (૧) બીજી વગેરે ક્ષણે પણ આ તમે જે ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું કહો છો તે ઘટે છે, એટલે બીજી વગેરે ક્ષણે પણ આ ક્ષણસ્થિતિવાળો ધર્મ આવીને ઉભો રહેશે. એમ અનંત ક્ષણ પર્યંત ચાલ્યા જ કરશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ વિનાની ખાલી કઇ ક્ષણ હશે? એ બતાવો અર્થાત્ અનવકાશ એવી ત્રિકાળ સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થશે. આમ વસ્તુની અખંડ સ્થિતિ સિદ્ધ થતાં ક્ષણિકપણું કયાં રહેશે? (૨) અથવા એમ જો કહો કે-નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો-ક્ષણભર રહેનારો છે, તો પછી બીજી વગેરે ક્ષણે પણ તે ક્ષણસ્થિતિવાળો નાશ પ્રાપ્ત થશે. એટલે તમે માનેલા ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળા નાશ વિનાની ખાલી-અવકાશ એવી કઇ ક્ષણ હશે? તે કહો. એવી એક પણ ક્ષણ નહિં હોય કે જ્યારે નાશ નહિં વર્તતો હોય, અર્થાત્ સદાય નાશ જ પ્રાપ્ત થશે, અને વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. આમ કાં તો સદા સ્થિતિ-સત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે, અને કાં તો સદા અસ્થિતિ-અસત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે એટલે કોઇપણ રીતે તમારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણ પણ ટકશે નહિં. અને આમ ઉપરમાં જે કહ્યું હતું તે બધુંય બરાબર જ છે, એમ અત્રે પુષ્ટિ મળે છે.

કાં તો સદા સ્થિતિ: કાં તો સદા અસ્થિતિ

કેવા પ્રકારે? તે કહે છે—

क्षणस्थितौ तदैवास्य नास्थितिर्युक्त्यसंगतेः ।
न पश्चादपि सेत्येवं सतोऽसत्त्वं व्यवस्थितम् ॥ १९७ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ત્યારેજ એહની, અસ્થિતિ નહિં યુક્ત;
ન પછી પણ અસ્થતિ તે, એમ વ્યવસ્થિત ઉક્ત. ૧૯૭

અર્થ:—ક્ષણસ્થિતિ સતે, ત્યારે જ આ વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નથી,-યુક્તિની અસંગતિને લીધે; અને પછી પણ તે અસ્થિતિ નથી,-એવા પ્રકારે સતનું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે.

વિવેચન

ક્ષણસ્થિતિ સતે ત્યારે જ-વિવક્ષિત ક્ષણે આ વિવક્ષિત ભાવની જ અસ્થિતિ નહિં

વૃત્તિઃ-क्षणस्थितौ—ક્ષણસ્થિતિ સતે, तदैव-ત્યારે જ, વિવક્ષિત ક્ષણે, अस्य-આની, વિવક્ષિત ભાવની જ, नास्थितिः-અસ્થિતિ નથી. શા કારણથી? તો કે-युक्त्यसंगतेः-યુક્તિની અસંગતિને લીધે,-ત્યારે જ અસ્થિતિના વિરોધ થકી, એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. न पश्चादपि-પછી પણ-દ્વિતીય ક્ષણે પણ નહિં, सा તે અસ્થિતિ નથી,-યુક્તિ અસંગતિ થકી જ. 'ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિના વિરોધ થકી,'-એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. इत्येवं એવા પ્રકારે, सतोऽसत्त्वं-સતનું અસત્ત્વ અવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને સત્ના અસત્ત્વમાં તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્ત્ત જ છે.

હોય; કારણકે નહિં તો ત્યારે જ અસ્થિતિનો વિરોધ આવે,-એમ યુક્તિની અસંગતિ હોય. પછી પણ દ્વિતીય ક્ષણે પણ તે અસ્થિતિ નહિં હોય,-યુક્તિની **વિવક્ષિત આદિ** અસંગતિને લીધેજ. 'ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિનો વિરોધ છે'- **ક્ષણે ન અસ્થિતિ** એ પ્રકારે યુક્તિની અસંગતિ હોય છે માટે. એવા પ્રકારે સતનું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને 'सतोऽसत्त्वे तदुत्पादः' સતનું અસત્ત્વ સતે તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્ત્તે જ છે.

આગલા શ્લોકમાં નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો છે, ઇત્યાદિ કહ્યું, તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. (૧) **ભાવની ક્ષણસ્થિતિ વેળાયે** ત્યારે જ-અમુક ચોક્કસ વિવક્ષિત ક્ષણે તે વિવક્ષિત ભાવની **અસ્થિતિ નહિં હોય,** અર્થાત્ સ્થિતિ જ હોય. કારણ કે નહિં તો યુક્તિની અસંગતિ થાય. જ્યારે સ્થિતિ છે ત્યારે અસ્થિતિનો વિરોધ છે, અર્થાત્ જ્યારે સ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં એ પ્રમાણે યુક્તિ છે, તે ઘટે નહિં. એટલે વસ્તુ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી હોય તો વિવક્ષિત ક્ષણે વિવક્ષિત ભાવની સ્થિતિ હોવી જ જોઇએ. (૨) અને પછી પણ બીજી ક્ષણે પણ તેની અસ્થિતિ નથી, કારણ કે નહિં તો યુક્તિની અસંગતિ થાય; 'ત્યારે અવસ્થિતિમાં અસ્થિતિનો વિરોધ આવે છે' એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તેની અસંગતિ થાય; અર્થાત્ જ્યારે **અવસ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં,** એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તે અહીં ઘટે નહિં. એટલે બીજી ક્ષણે પણ પ્રસ્તુત ભાવની અસ્થિતિ નથી, પણ સ્થિતિ જ છે. એમ અપરાપર ક્ષણ માટે સમજવું. એટલે પ્રસ્તુત ભાવની ત્રિકાળ સ્થિતિ સિદ્ધ થઇ.-આમ સતનું અસત્ત્વ સતે અસત્ત્વ ઉત્પાદ વગેરે જે કહ્યું હતું, તે બધુંય બરાબર જ છે, એમ સાબિત થયું. એટલે ક્ષણિકવાદીએ માનેલા ક્ષણિક એવા સત્ સ્વરૂપનું અસત્ત્વ સ્થાપિત થયું; અર્થાત્ અસત્પણું-અસત્યપણું-મિથ્યાપણું પૂરવાર થયું. આમ સર્વથા ક્ષણિકવાદ અસત્ છે.

। इति एकान्तअनित्यपक्षनिराकरणम् ।

નિત્ય પક્ષને અધિકૃત કરી કહે છે—

भवभावानिवृत्तावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ।
एकान्तैकस्वभावस्य न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥ १९८ ॥

ભવભાવનોય જો વળી, હોયે નહિં અભાવ; મુક્ત ભાવની કલ્પના, તો ઘટે નહિં જ સાવ;
કારણ કે એકાન્તથી, જેનો એક સ્વભાવ; તેનો કદીય હોય ના, દ્વય અવસ્થા ભાવ. ૧૯૮

વૃત્તિઃ-**भवभावानिवृत्तावपि**-ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, એકાન્ત નિત્યતામાં પણ, શું ? તો કે-**अयुक्ता मुक्तकल्पना**-આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે ? તો કે-**एकान्तैकस्वभावस्य**-એકાન્ત એક સ્વભાવનું,-અપ્રચ્યુત અનુત્પન્ન સ્થિર એક સ્વભાવતાનું, **नहि**-કારણ કે નથી, **अवस्थाद्वयं**-અવસ્થાદ્વય,-સંસારી અને મુક્તારૂપ, **क्वचित्**-ક્વચિત,-એકાંત એકસ્વભાવપણાના વિરોધને લીધે.

અર્થઃ—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે, કારણ કે એકાંત એક સ્વભાવની કવચિત્ બે અવસ્થા હોય નહિં.

વિવેચન

ભવભાવની-સંસારભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, અર્થાત્ એકાન્ત નિત્યતા માનવામાં આવતાં પણ, આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે? તો કે એકાંત એક સ્વભાવનું અવસ્થાદ્વય કદી હોય નહિં; અર્થાત્ અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર એવો જેનો એકરૂપ સ્વભાવ હોય, તેને સંસારી ને મુક્ત એવી બે અવસ્થા કદી હોય નહિં, કારણ કે તેમ તો તેના એકાંત એક સ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે એકાંત અભાવરૂપ-અનિત્ય પક્ષમાં જેમ મોક્ષ ઘટતો નથી, તેમ એકાંત ભાવરૂપ નિત્ય પક્ષમાં પણ મોક્ષ ઘટતો નથી. કારણ કે ભવભાવ-સંસારભાવ હોય, તો નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાયે તેની કદી નિવૃત્તિ થશે નહિં, એટલે સદાય ભવભાવ જ-સંસારભાવ જ રહ્યા કરશે, અને આત્માની કદી પણ મુક્તિ થશે નહિં. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં મુક્તકલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે એકાંતે એક સ્વભાવરૂપ જે હોય, તેને કદી પણ બે અવસ્થા હોય નહિં.

એકાંત નિત્યમાં મોક્ષ નહિં ઘટે

એકાંત નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાય પ્રમાણે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એક સ્વભાવરૂપ હોય તે નિત્ય છે. એટલે કે જે સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત-ભ્રષ્ટ નહિં હોવાથી અપ્રચ્યુત છે, ઉત્પન્ન નહિં થતું હોવાથી જે અનુત્પન્ન છે, સદા સ્થિરતાવાળું હોવાથી જે સ્થિર છે, અને અદ્વિતીય એવા એકસ્વભાવવાળું હોવાથી જે એકરૂપ છે,-તે નિત્ય એવું સત્ છે, એમ તેઓની 'નિત્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા છે. 'अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं सत्।'-આ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ભાવ-વસ્તુ નિત્ય હોઈ, સદા સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ છે તેમ સદા અવસ્થિત રહે છે, એટલે તેમાં કોઈ બીજો ફેરફાર કે પરિણામ કે અવસ્થાંતર ઘટતું નથી; અને આમ તેની સદા જેમ છે તેમ એક જ અવસ્થા રહે છે, બીજી અવસ્થા સંભવતી નથી. નહિં તો તેના એકાંત એકસ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. એટલે જો સંસાર-ભાવ હશે તો સદાય સંસાર ભાવ જ રહેશે તેમાથી કદી પણ મુક્તપણારૂપ બીજા ભાવનો-અવસ્થાનો સંભવ નહિં જ થાય. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ મુક્તપણું ઘટશે નહિં, અને 'મુક્તપણું' એ કલ્પના માત્ર થઇ પડશે! અને આ મુક્તિ માટેનો યોગમાર્ગ પણ 'કલ્પના માત્ર ભદ્રક' થઈ પડશે! અર્થાત્ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ યોગમાર્ગનો સંભવ જ નહિં રહે (જુઓ શ્લો. પૃ ૮૦)

વિરોધાત્મક નિત્ય વ્યાખ્યા

तदभावे च संसारी मुक्तश्चेति निरर्थकम् ।
तत्स्वभावोपमर्दोऽस्य नीत्या तात्त्विक इष्यताम् ॥ १९९ ॥

અને બે અવસ્થા તણો, હોતાં એમ અભાવ; સંસારી ને મુક્ત એ, કથન નિરર્થક સાવ;
તેથી એક સ્વભાવથી, બીજા તણો અભાવ; ન્યાયથી તાત્ત્વિક માનવો, એ જ ઇષ્ટ છે ભાવ. ૧૯૯

અર્થ:—અને તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુકત એમ કહેવું નિરર્થક થઇ પડશે. તેથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ ન્યાયથી તાત્ત્વિક માન્ય કરો.

વિવેચન

અને ઉપરમાં કહ્યું તેમ તે **અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુકત**, એમ આ નિરર્થક જ **શબ્દમાત્ર** જ થઇ પડશે, કારણ કે અર્થનો અયોગ છે. તેથી કરીને તથા-પ્રકારે આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ નીતિથી—ન્યાયથી તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક માનો એ જ ઇષ્ટ છે. આ **સ્વભાવોપમર્દ** તદન્તરથી તદન્તરના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ તેનાથી અન્યવડે કરીને તદ્અન્યને દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે.

ઉપરમાં સાબિત કરી બતાવવામાં આવ્યું કે અપરિણામી એવા એકાંત નિત્ય પક્ષમાં સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ વસ્તુની કદી પણ બે અવસ્થા હોઇ શકે નહિં. આમ **અપરિણામીમાં અવસ્થાદ્વયના અભાવે** આત્માની સંસારી ને મુક્ત એવી બે અવસ્થા ઘટશે નહિં. એટલે તિર્યંચાદિ ભાવવાળો **સંસારી**, અને ભવપ્રપંચના ઉપરમને લીધે **મુક્ત**,—એમ આ બે ભિન્ન અવસ્થાની કલ્પના કરવી તે નિરર્થક જ—અર્થવિહીન જ થઇ પડશે, શબ્દમાત્ર જ થઇ પડશે, કથનમાત્ર જ—કહેવા પૂરતી જ રહેશે, તે કલ્પના તે કલ્પના જ રહેશે, અર્થરૂપ—તત્ત્વરૂપ નહિં રહે. આ અયુક્ત છે, દૃષ્ટ—ઇષ્ટથી બાધિત છે; કારણ કે સંસારી અને મુક્ત એ બે જૂદી જૂદી અવસ્થા તત્ત્વથી અવશ્ય છે, દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ છે, એટલે અપરિણામી એવો નિત્ય એકાંતપક્ષ કોઇ રીતે ઘટતો નથી.

આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ છે કે—સંસારી ને મુકત એ બે અવસ્થાનું ઘટમાનપણું તો જ હોય કે જો આત્માનો **સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક** માનવામાં આવે. એક સ્વભાવે કરીને બીજો સ્વભાવ દૂર કરાય—હઠાવાય, તે જ સ્વભાવો-

---

વૃત્તિઃ—तदभावे च—અને તેના અભાવે, અવસ્થાદ્વયના અભાવે, संसारी—સંસારી, તિર્યંચ આદિ ભાવવાળો, मुक्तश्च—અને મુક્ત,—ભવપ્રપંચ ઉપરમ થકી, इति—આ, निरर्थकं—નિરર્થક, શબ્દમાત્ર જ છે, અર્થના અયોગને લીધે. तत्—તેથી, તથા પ્રકારે स्वभावोपमर्दः—સ્વભાવ ઉપમર્દ,—તદન્તરથી તદન્તરના અપનયનરૂપ લક્ષણવાળો—તેનાથી અન્યથી તદ્અન્યના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો એવો, अस्य આનો, આત્માનો, नीत्या—નીતિથી, ન્યાયથી શું? તો કે—तात्त्विक इष्यतां—તાત્ત્વિક ઇચ્છો, પારમાર્થિક માનો.

તાત્ત્વિક સ્વભાવોપમર્દ: પરિણામ પમર્દનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એક અવસ્થામાંથી અવસ્થાંતર થાય, ભાવમાંથી ભાવાંતર થાય, પરિણામમાંથી પરિણામાંતર થાય તે જ સ્વભાવોપમર્દ છે. એટલે સંસારી ભાવનો સ્વભાવોપમર્દ થઇ પરિણામાંતર થાય, ભાવાંતર થાય, તો જ મુક્ત ભાવ ઘટે-નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવોપમર્દ ન થાય-એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને હઠાવી તેની જગ્યા ન લે ને સંસારી ભાવ એમ ને એમ રહે, ભાવાંતર-પરિણામાંતર ન થાય, તો મુક્ત ભાવ થાય જ કેમ? માટે આમ ન્યાયથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ-પરિણામ ભાવ તાત્ત્વિક જ-પારમાર્થિક જ માનવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે **પરિણામી આત્મામાં** જ અવસ્થાભેદની સંગતિથી યોગમાર્ગનો સંભવ હોય છે. (જુઓ. શ્લો. ફૂટનોટ પૃ. ૮૧).

दिदृक्षाद्यात्मभूतं तन्मुख्यमस्य निवर्त्तते ।
प्रधानादिनतेर्हेतुस्तदभावान्न तन्नतिः ॥ २०० ॥

દિદૃક્ષા મલ આદિ આ, તેથી મુખ્ય જ સાવ; નિવર્તે નહિં આત્મના, આત્મભૂત આ ભાવ;
પ્રધાનાદિ પરિણામનું, દિદૃક્ષાદિ નિદાન; તસ અભાવે તેહનું, હોય નહિં પરિણામ. ૨૦૦

અર્થ:—દિદૃક્ષાદિ આત્મભૂત છે, તેથી આ આત્માનું મુખ્ય એવું તે દિદૃક્ષાદિ નિવર્તે છે. તે દિદૃક્ષાદિ પ્રધાનાદિ પરિણતિનો હેતુ છે; અને તેના અભાવથી મુક્તાત્માને તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ નથી હોતી.

વિવેચન

દિદૃક્ષા, અવિદ્યા, મલ, ભવાધિકાર આદિ આત્મભૂત છે, સહજ વસ્તુસત્ છે. તેથી કરીને **મુખ્ય-અનુપચરિત** જ એવું આ **દિદૃક્ષાદિ** આત્માને નિવર્તે છે. તે કેવું છે? તો કે પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ છે. અને તે દિદૃક્ષાદિના અભાવથી તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ મુક્ત આત્માને હોતી નથી. તે આ પ્રકારે:—

દિદૃક્ષા એટલે દેખવાની ઇચ્છા, જગત્ રચના દેખવાની ઇચ્છા. **અવિદ્યા** એટલે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. **મલ** એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અંતરંગ મલ, ભાવમલ. **ભવાધિકાર** એટલે સંસારનો અધિકાર, સંસાર ભાવનું પ્રાબલ્ય, સંસાર ભાવની સત્તા. આ દિદૃક્ષાદિ

વૃત્તિ:—दिदृक्षादि-દિદૃક્ષા, અવિદ્યા, મલ, ભવાધિકાર આદિ, आत्मभूतं-આત્મભૂત, સહજ વસ્તુસત્, तत्-તેથી, मुख्यम्-મુખ્ય, અનુપચરિત જ, अस्य-આ આત્માનું, निवर्त्तते-નિવર્તે છે. તે કેવું? તો કે-प्रधानादिनतेर्हेतुः-પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ એવું, तदभावात्-તે દિદૃક્ષાદિના અભાવથી, न तन्नतिः-તેની નતિ-પરિણતિ નથી, પ્રધાન આદિની પરિણતિ નથી,-મુક્ત આત્માને.

આત્મભૂત છે, આત્માના અંગભૂત–આત્મભાવરૂપ છે, સહજ વસ્તુસત્ છે (Realistic), કાલ્પનિક (Imaginary) નથી. આમ આત્મા સાથે જોડાયેલ હોવાથી આ દિદૃક્ષાદિ મુખ્ય છે-નિરુપચરિત છે. તે દિદૃક્ષાદિ આ આત્માને નિવર્ત્તે છે તે પ્રધાનાદિની પરિણતિનો હેતુ હોય છે; અને તે દિદૃક્ષાદિની નિવૃત્તિ થતાં, મુક્તાત્માને પ્રધાનાદિ પરિણતિ હોતી નથી.×

"અભેદ દશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગત્‌ની રચના જોવા ઈચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે તે પ્રાણીએ તે રચનાનાં કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી, અને પોતાની અહંરૂપ ભ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે. અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણ જેવું એકકે ઓષધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્ત્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતા જોઇ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ! તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિમાં ભક્તિ આપ, એ ઉદ્‌ગાર નિકળે છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

દિદૃક્ષાદિથી પ્રધાનાદિનું પરિણમન

ઉપરમાં સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક છે, અને તેથી અવસ્થાંતર–ભાવાંતર થાય છે, એમ સ્થાપિત કર્યું. તે અવસ્થાંતર–ભાવાંતરરૂપ પરિણામીપણું કેવા પ્રકારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું છે. સંસારી અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા–એ બે અવસ્થાનું પરિણમન કેવી રીતે થાય છે? તે અહીં વિવરી બતાવ્યું છે. દિદૃક્ષા વગેરે જે આત્માનો અંગભૂત ભાવ છે, તે જ્યાંસુધી નિવર્ત્તતો નથી–ટળતો નથી, ત્યાંસુધી તે જડ પ્રકૃતિ–પ્રધાનાદિની પરિણતિનું નિમિત્ત–કારણ થાય છે. અને તે દિદૃક્ષાદિ જ્યારે નિવર્ત્તે છે–ટળે છે, ત્યારે તે મુક્ત આત્માને પ્રકૃતિની–પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી દિદૃક્ષાદિભાવ છે, ત્યાં લગી પ્રકૃતિ પરિણામ છે, અને ત્યાં લગી સંસાર છે. અને જ્યારે દિદૃક્ષાદિ ભાવનો અભાવ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પરિણામના અભાવે સંસારનો અભાવ હોય છે, અને મુક્તભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે આમ દિદૃક્ષાદિની નિવૃત્તિ આદિ આત્માનું પરિણામીપણું સતે ઘટે છે,–આત્માનું અપરિણામીપણું સતે આ બધું નિરર્થક નિષ્ફલ થઇ પડે છે.*

× "जगद्देहात्मदृष्टीनां विश्वासः रम्यमेव वा।
आत्मन्येवात्मदृष्टीनां क्व विश्वासः क्व वा रतिः॥"—શ્રી સમાધિશતક.

* "दिदृक्षादिनिवृत्त्यादि पूर्वसूर्युदितं यथा।
आत्मनोऽपरिणामित्वे सर्वमेतदपार्थकम्॥"—શ્રીયોગબિન્દુ, શ્લો ૪૮૯

દિદૃક્ષાદિ—→ પ્રકૃતિ પરિણામ—→ સંસાર.
દિદૃક્ષાદિ અભાવ—→ પ્રકૃતિપરિણામ અભાવ—→ સંસાર અભાવ (મોક્ષ)

अन्यथा स्यादियं नित्यमेषा च भव उच्यते ।
एवं च भवनित्यत्वे कथं मुक्तस्य संभवः ॥ २०१ ॥

નહિં તો હોય આ નિત્ય ને, કહાય આ 'ભવ'–એમ;
ભવનું નિત્યપણું સતે, મુક્ત સંભવ જ કેમ ? ૨૦૧

અર્થ:—નહિં તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય હોય, અને આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ 'ભવ' કહેવાય છે; અને એમ ભવનિત્યત્વ સતે મુક્તનો સંભવ કેમ હોય ?

વિવેચન

અને એમ જો દિદૃક્ષાદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય–સદૈવ જ હોય અને આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ '**ભવ**' કહેવાય છે, '**સંસાર**' નામે ઓળખાય છે; કારણ કે એ પ્રધાનની–પ્રકૃતિની પરિણતિ સતે, તદાત્મક મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. એટલે પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય હોતાં, **ભવનું નિત્યપણું** થશે, એટલે મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય, એમ અર્થ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં દિદૃક્ષા–ભાવમલ આદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિનો પરિણતિ હોય છે, અને તેના અભાવે તેની પરિણતિ હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમ જો ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય–સદૈવ જ થયા કરે; કારણ કે જે સકારણ હોય તે તો કાદાચિત્ક હોય–ક્વચિત્ કારણ મળ્યે જ હોય, પણ નિષ્કારણ હોય તે કાં તો સદાય જ હોય અને કાં તો સદાય ન હોય,–આ નિયમ છે એટલે દિદૃક્ષાદિ નિમિત્ત કારણ જો ન હોય, ને પ્રધાનાદિની પરિણતિ એની મેળે સ્વભાવથી જ થયા કરતી હોય, તો તો પછી તે એની મેળે સદાય થયા જ કરશે, કદી પણ અટકશે નહિં, કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, ને મોક્ષ કદી થશે નહિં.

વૃત્તિ:—અને આમ આ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે,–**अन्यथा**–અન્યથા, નહિં તો, એમ અભ્યુપગમ–સ્વીકાર ન કરવામાં આવતાં, **स्यादियं**–આ પ્રધાનાદિ નતિ–પરિણતિ હોય, **नित्यं**–નિત્ય, સદૈવ. તેથી શું ? તો કે–**एषा च**–અને આ પ્રધાનાદિ નતિ–પરિણતિ, **भव उच्यते**–ભવ કહેવાય છે, સંસાર નામે ઓળખાય છે,–એની પરિણતિ સતે તદાત્મક મહત્ આદિના ભાવને લીધે, **एवं च**–અને એમ, ઉક્ત નીતિથી, **भवनित्यत्वे**–ભવનિત્યત્વ સતે, **कथं मुक्तस्य संभवः**–મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય એમ અર્થ છે,

કારણ કે આ **પ્રધાનાદિની જે પરિણતિ છે, તે જ ભવ અથવા સંસાર** કહેવાય છે. પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણતિ હોતાં, તે પ્રકૃતિઆત્મક× મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. પ્રધાનમાંથી મહત્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે, મહત્‌માંથી અહંકાર ઉપજે છે, અને અહંકારમાંથી **પોડશક ગણ** ઉપજે છે, અર્થાત્ પાંચ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મેંદ્રિય, પાંચ તન્માત્રા અને મન, એમ સોળ ઉપજે છે. આમ પ્રધાન-પ્રકૃતિની પરિણતિ પ્રમાણે ભવની-સંસારની પરિણતિ હોય છે. એટલે પ્રધાનની પરિણતિ જો નિત્ય હોય, તો ભવની-સંસારની પરિણતિ પણ નિત્ય થશે. અને આમ ભવનું-સંસારનું નિત્યપણું હોતાં, **મુક્તનો અસંભવ જ** થશે. આ અયુક્ત છે. એટલે નિષ્કારણ-નિર્નિમિત્ત એવી પ્રધાનાદિની પરિણતિ ઘટતી નથી, પણ દિદૃક્ષા-ભાવમલ આદિના નિમિત્ત-કારણે જ તેની પરિણતિ ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-**દિદૃક્ષાદિના કારણે સંસાર ને તે કારણ ટળ્યે મોક્ષ હોય છે.** એમ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. દિદૃક્ષાદિ—> પ્રધાનાદિ પરિણતિ—> સંસાર. તેમજ-પ્રધાન (પ્રકૃતિ)—> મહત્ (બુદ્ધિ)—> અહંકાર—> પોડશક ગણ, (પાંચ બુદ્ધિ ઇંદ્રિય, પાંચ કર્મેંદ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, મન.)

પ્રકૃતિપરિણતિ એ જ સંસાર

अवस्था तत्त्वतो नो चेन्ननु तत्प्रत्ययः कथम् ।
भ्रान्तोऽयं किमनेनेति मानमत्र न विद्यते ॥ २०२ ॥

અવસ્થા જો તત્ત્વથી નથી, પ્રત્યય તેનો કેમ?
ભ્રાંત એહ, એથી જ શું? પ્રમાણ અહિં ન એમ. ૨૦૨

અર્થ:—તત્ત્વથી અવસ્થા નથી એમ જો કહો, તો તેનો પ્રત્યય કેમ હોય? આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે, તો આથી શું? અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં માન-પ્રમાણ વિદ્યમાન છે નહિં.

वृत्तिः-**अवस्था तत्त्वतो**—અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી, **नो चेत्**-જો ન હોય, પૂર્વાપર ભાવથી. તે આશંકીને કહે છે-**ननु तत्प्रत्ययः**-વારુ, તેનો પ્રત્યય-અવસ્થાનો પ્રત્યય, **कथं**-કેવી રીતે હોય?- નિબંધનના અભાવે. આ ભલે હો! તેથી શું? **भ्रान्तोऽयम्**-આ ભ્રાંત છે, આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે. તો **किमनेन**-આથી શું? **इति**-એમ, આ આશંકીને કહે છે-**मानमत्र**-માન-પ્રમાણ અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં, **न विद्यते**-વિદ્યમાન નથી.

×"एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥
ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते । अहंकारस्ततोऽपि स्यात्तस्मात् पोडशको गणः ॥"
—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, ૩૬-૩૭

વિવેચન

જો પૂર્વાપર ભાવથી **અવસ્થા** તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી એમ કહો, તો વારુ, નિબંધનના અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેવી રીતે ઉપજશે ? એટલે વાદી કહે છે-આ ભલે હો, આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે. એથી શું ? તેને જવાબ આપે છે કે અત્રે ભ્રાંત અવસ્થા બાબતમાં કોઇ પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી.

ઉપરમાં **પરિણામી** આત્મામાં સંસારી ને મુક્ત એ બે અવસ્થા કેવી રીતે ઘટી શકે છે, તે નિર્મલ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, અને એકાંત નિત્ય પક્ષનું ખંડન કર્યું.

અવસ્થા બા. દલીલો

એટલે નિત્ય પક્ષવાદી કહે છે કે-તમે ભલે તે બે અવસ્થા સિદ્ધ કરી બતાવી, પણ તે અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી. તેનો ન્યાયમૂર્ત્તિ શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-વારુ, તે અવસ્થા જો પરમાર્થથી નથી, તો કારણ અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેમ ઉપજશે ? આ સંસારી અવસ્થા ને આ સિદ્ધ અવસ્થા, એવી પ્રતીતિ શી રીતે થશે ? એટલે સંકડામણમાં આવીને વાદી કહે છે-આ ભલે હો, પણ આ અવસ્થાપ્રત્યય તો ભ્રાંત છે. એથી શું ? તેનો પુનઃ જવાબ આપે છે કે-આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે એમ તમે કહો છો, તો તેનું પ્રમાણ શું ? અત્રે પ્રમાણ કોઇ છે નહિં.

योगिज्ञानं तु मानं चेत्तदवस्थान्तरं तु तत् ।
ततः किं भ्रान્तमेतत्स्यादन्यथा सिद्धसाध्यता ॥ २०३ ॥

યોગિજ્ઞાન જો માન તો, અવસ્થાન્તર તે તાસ;
તો શું ? ભ્રાંત આ-અન્યથા, સિદ્ધસાધ્યતા ખાસ. ૨૦૩

અર્થ:—અને યોગિજ્ઞાન માન છે-પ્રમાણ છે એમ જો કહો, તો તે યોગિજ્ઞાન તે યોગીનું અવસ્થાંતર થયું. તેથી શું ? તો કે-આ યોગિજ્ઞાન ભ્રાંત હોય, નહિં તો એનું અભ્રાંતપણું સતે સિદ્ધસાધ્યતા થાય, અર્થાત્ અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ થાય.

વિવેચન

યોગીજ્ઞાન જ અત્ર પ્રમાણ છે, એમ જો કહો, તો તે **યોગીજ્ઞાન** યોગીનું અવ-

---

વૃત્તિ:—**योगिज्ञानं तु**-યોગિજ્ઞાન જ, **मानं चेत्**-અત્ર જો પ્રમાણ છે, આ આશંકીને કહે છે, **तदवस्थान्तरं तु**-તેનું અવસ્થાન્તર જ, યોગી અવસ્થાન્તર જ, **तत्**-તે, યોગિજ્ઞાન છે. **ततः किं**-તેથી શું ? એમ આ આશંકીને કહે છે-**भ्रान्तमेतत्स्यात्**-આ યોગિજ્ઞાન ભ્રાંત હોય. **अन्यथा**-અન્યથા, નહિં તો એનું અભ્રાંતપણું સતે, શું ? તો કે-**सिद्धसाध्यता**-સિદ્ધસાધ્યતા થાય,-અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે.

સ્થાંતર જ છે. તેથી શું ? તો કે–આ યોગીજ્ઞાન ભ્રાંત હોય; નહિં તો એનું અભ્રાંતપણું સતે, અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે, સિદ્ધસાધ્યતા થાય.

ઉપરમાં પ્રમાણુ શું એમ પૂછયું, એટલે વાદી કહે છે કે–યોગીજ્ઞાન છે તે પ્રમાણુ છે. તેનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે–જો તમે યોગીજ્ઞાનને પ્રમાણુ કહેતા હો તો તે યોગી-જ્ઞાન પોતે જ યોગીનું અવસ્થાંતર જ છે. એટલે વાદી કહે છે–તેથી શું ? તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? તે ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? તેનો સિદ્ધાંતકાર જવાબ આપે છે કે–આ યોગીજ્ઞાન કાં તો ભ્રાંત હોય ને કાં તો અભ્રાંત હોય. જો ભ્રાંત કહો તો તેને તમે પ્રમાણુભૂત લેખ્યું શી રીતે ? અને જો અભ્રાંત કહો તો **સિદ્ધસાધ્યતા** થઈ. અર્થાત્ અભ્રાંત એવા અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ થઈ, એટલે અમે જે સાધવા માગતા હતા, તે જ તમે સ્વીકારીને સાધી આપ્યું ! જ્યાંથી તમે છટકવા માગતા હતા, ત્યાં જ આવીને તમે સપડાઈ ગયા ! એટલે હવે તમે અમારા મતનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી, અમારે કાંઇ કહેવાપણું રહેતું નથી; કારણ કે **યોગીજ્ઞાન** એ જ પોતે તે યોગીનું **અવસ્થાંતર** છે. પૂર્વે તે યોગીજ્ઞાન ન્હોતું, પછી થયું, એટલે તે આગલી અવસ્થામાંથી થયેલી જૂદી અવસ્થા છે અને આ તો અભ્રાંત છે–પ્રમાણુભૂત છે એમ તમે કહો છો, એટલે તે અવસ્થાંતર પણુ અભ્રાંત છે, પ્રમાણુભૂત છે, એમ તમે પણુ સ્વીકાર કરો છો. ઇતિ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્ ! કિં બહુ જલ્પિતેન ?–આમ એકાંત નિત્યપક્ષનું પણુ અત્ર સુયુક્તિયુક્ત સન્ન્યાયથી ખંડન કરવામાં આવ્યું.

એટલે વસ્તુ કેવલ અભાવરૂપ પણુ નથી, તેમજ કેવલ ભાવરૂપ પણુ નથી, પણુ ભાવાભાવરૂપ છે, એમ **અનેકાંત સિદ્ધાંત** અત્ર સુપ્રતિષ્ઠિત થયો. તાત્પર્ય કે–આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, અને પર્યાયથી અનિત્ય છે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે–પર્યાયથી પલટાય છે. બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

"આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાલાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

। इति एकान्तनित्यपक्षनिराकरणम् ।

વસ્તુસ્વભાવ–સાર.

ક્ષણિકવાદી કહે છે કે–'આગલી પાછલી ક્ષણે વસ્તુનો અભાવ છે, વર્ત્તમાન ક્ષણે જ તેનો ભાવ-હોવાપણું છે.' (૧) આ તેનું કથન યુક્તિથી અસંગત છે, કારણ કે તેના અભિપ્રાયે તે વર્ત્તમાન ભાવવાળી તો છે, એટલે તે સદા તદ્ભાવવાળી–વર્ત્તમાન ભાવવાળી હોવી જોઇએ. કારણ કે 'સદા તદ્ભાવથી તદ્વત્' હોય એવો નિયમ છે. આમ તેની માન્યતા સાથે અવિરોધથી તે વસ્તુ સદા વર્ત્તમાન ભાવવાળી અર્થાત નિત્ય સિદ્ધ થશે. અને તે વર્ત્તમાન ભાવનો

એકાંત અનિત્ય પક્ષ અયુક્ત

સ્વીકાર નહિં કરે, તો તે સદાય અસત્ જ સિદ્ધ થશે. આમ કાં તો વસ્તુ એકાંત નિત્ય–સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે અને કાં તો એકાંત અનિત્ય–સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. એટલે ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર ટકી શકશે નહિં. (૨) હવે જો ક્ષણિકવાદી એમ કહે કે–'જે આગલી ક્ષણે છે તે જ છે નહિં.' તો 'તે અન્યથા હોય છે' એની જેમ વિરુદ્ધ છે. કારણકે તે વસ્તુ અન્યથા–બીજી જ થઈ જતી હોય તો 'તે' કેમ ? અને તે હોય તો 'અન્યથા'–બીજી જ કેમ થાય ? એવી દલીલ તેઓ કરે છે. તે જ ન્યાય તેમના કથન પર લાગુ પાડીએ તો તે જ છે તો તે કેમ 'છે નહિં ?' અને તે છે નહિં તો 'તે' કેમ ? એમ વદતો વ્યાઘાત થાય છે. (૩) તેમજ અભાવ ઉત્પત્તિ આદિ દોષ આવે છે, કારણ કે સતનું અસત્ત્વ માનો, તો અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અર્થાત્ અભાવની ઉત્પત્તિ થશે. અને જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ, એ નિયમથી આ અભાવનો નાશ પણ થશે, એટલે નષ્ટ વસ્તુનો તે ને તે રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ વસ્તુ સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે. અને જો વસ્તુ સદા નાશવંત માનો તો વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેની સ્થિતિ નહિ હોય, અર્થાત્ તે સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. (૪) હવે જો એમ કહો કે તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ-ધર્મવાળો છે, તો બીજી વગેરે ક્ષણે પણ સ્થિતિ હોતાં આ ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું આવીને ઊભું રહેશે. એટલે જે કહ્યું હતું તેમજ થશે કારણ કે જ્યારે તેની ક્ષણસ્થિતિ છે ત્યારે જ તેની અસ્થિતિ ઘટતી નથી, અને પછી પણ તે અસ્થિતિ ઘટતી નથી. અર્થાત્ સદા તેની સ્થિતિ જ ઘટે છે. આમ સતનું અસત્ત્વ વગેરે જે કહ્યું હતું તે બધું ય બરાબર છે. અર્થાત્ કોઇ પણ પ્રકારે એકાંત અનિત્ય પક્ષ–ક્ષણિકવાદ ઘટતો નથી. તાત્પર્ય કે–વસ્તુ એકાંત અભાવરૂપ નથી.

એકાંત નિત્ય પક્ષ અયુક્ત

તેમજ એકાંત નિત્ય પક્ષ પણ કોઇ રીતે ઘટતો નથી. કારણ કે (૧) અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એકરૂપ તે સત્ છે એમ નિત્યવાદી કહે છે, અર્થાત્ વસ્તુ સદા એક-ભાવરૂપ છે. એટલે સંસાર ભાવ છે, તો તેની કદી પણ નિવૃત્તિ નહિં થાય, અર્થાત્ સદા ય સંસારભાવ જ રહેશે, કદી પણ મુક્ત ભાવની ઉપપત્તિ થશે નહિં; કારણ કે એક સ્વભાવની બે અવસ્થા કદી હોય છે. એટલે સંસારી અને મુક્ત એમ બે અવસ્થા કહેવી તે શબ્દમાત્ર થઇ પડશે, માટે એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવનો ઉપમર્દ તાત્ત્વિક માનવો ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને ખસેડી તેનું સ્થાન લે તો જ સંસારી ને મુક્ત એમ બે અવસ્થા ઘટી શકે, નહિં તો નહિં. (૨) દિદૃક્ષા–ભાવમલ વગેરે આત્માની આત્મભૂત મુખ્ય વસ્તુસત્ છે, તે આત્માને નિવર્ત્તે છે. અને તે દિદૃક્ષાદિ પ્રધાનાદિની પરિણતિનું કારણ છે, તેના અભાવે પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. અર્થાત્ દિદૃક્ષાદિ કારણ જ્યાં લગી ટળતું નથી ત્યાંલગી પ્રધાનાદિની–પ્રકૃતિ આદિની પરિણતિ થયા કરે છે, અને કારણ ટળ્યે પ્રધાનાદિની પરિણતિ થતી નથી. નહિં તો દિદૃક્ષાદિ કારણ ન અને નિષ્કારણ એવી આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ સદા થયા કરશે. આ પ્રધાનાદિની

છે, તે ભવ-સંસાર કહેવાય છે. અને આમ ભવનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો સંભવ કેમ થશે? માટે દિદૃક્ષાદિ કારણ માનવું પડશે. દિદૃક્ષાદિ હોતાં સંસાર હોય છે, અને તેના અભાવે મોક્ષ હોય છે. આમ બે અવસ્થા ઘટશે. (૩) અને એમ જો કહો કે-આ અવસ્થા તત્ત્વથી નથી, તો તેની પ્રતીતિ કેમ ઉપજશે? આ પ્રતીતિ ભ્રાંત છે એમ કહો તો તેનું પ્રમાણ શું? યોગીજ્ઞાન પ્રમાણ છે, તો તે આ યોગીજ્ઞાન જ અવસ્થાંતર થયું. આ યોગીજ્ઞાનને ભ્રાંત કહો તો તેને પહેલાં પ્રમાણ કેમ કહ્યું? અને અભ્રાંત કહો, તો અવસ્થાંતર પક્ષનો તમે સ્વીકાર કર્યો. આમ કોઇ રીતે એકાંત નિત્ય પક્ષ (ભાવરૂપ વસ્તુ) ઘટતો નથી.

તાત્પર્ય કે વસ્તુ ભાવ-અભાવરૂપ છે, અર્થાત **પરિણામી નિત્ય** છે. એમ માનીએ તો જ સંસાર-મોક્ષ એ સર્વ વ્યવસ્થા બરાબર ઘટે છે; કારણ કે ભાવમલ આદિથી સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે, છતાં તેના મૂળ સ્વભાવના યોગથી તેનો જેવો ભાવ હતો તેવો ભાવ-તથાભાવ થાય છે. એ જ અદોષપણું છે. અને આ જે સ્વભાવ છે તે જ વસ્તુનો સ્વ ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. **સ્વભાવસ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે, એ જ અદોષપણું છે; અને વિભાવસ્થિતિ એ જ સંસાર છે, એ જ સદોષપણું છે.**

આનુષંગિક કહ્યું, હવે પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ, અને તે પ્રકૃત સિદ્ધસ્વરૂપ છે, 'व्याधिमुक्तः पुमान् लोके' ઇત્યાદિના ઉપન્યાસથી. તેમાં—

व्याधितस्तदभावो वा तदन्यो वा यथैव हि ।
व्याधिमुक्तो न सन्नीत्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

રોગી રોગી અભાવ વા, તેથી અન્ય જ જેમ;
રોગ મુક્ત સન્ન્યાયથી, ઘટે ન કદીય એમ. ૨૦૪

અર્થ:—જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે વ્યાધિત, અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય જે છે તે, જેમ સન્નીતિથી 'વ્યાધિમુક્ત' કદી પણ ઘટતો નથી;

વિવેચન

વ્યાધિત એટલે જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે, અથવા તેના અભાવરૂપ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ જે છે તે, એ ત્રણેમાંથી એક પણ સન્ન્યાયથી કદી પણ 'વ્યાધિમુક્ત' ઘટતો નથી. એમ દૃષ્ટાંત છે.

वृत्तिः-व्याधितः—વ્યાધિત, જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે જ, **तदभावो वा**-અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, **तदन्यो वा**-અથવા તેનાથી અન્ય, વ્યાધિતથી અન્ય,-તેનો પુત્રાદિ, **यथैव हि व्याधिमुक्तो-न**-જેમ વ્યાધિમુક્ત નથી, એ ત્રણેમાંથી એક પણ જેમ 'વ્યાધિમુક્ત' નથી, **सन्नीत्या**-સન્નીતિથી સન્ન્યાયથી, **कदाचिदुपपद्यते**-કદી પણ ઘટતો, એમ દૃષ્ટાંત છે.

(૧) જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત અર્થાત્ વ્યાધિવાળો મનુષ્ય સન્ન્યાયથી જોઇએ તો કદીપણુ 'વ્યાધિમુક્ત' કહી શકાય નહિં; કારણ કે વ્યાધિયુક્ત હોય તે વ્યાધિમુક્ત કેમ કહેવાય? તે તો વદતોવ્યાઘાત છે. (૨) અથવા **વ્યાધિત આદિ** જ્યાં વ્યાધિતનો-વ્યાધિવંતનો જ સચોડો અભાવ હોય, ત્યાં પણ **વ્યાધિમુક્ત નથી** વ્યાધિમુક્તપણું કેમ ઘટે? કારણ કે જ્યાં વ્યાધિવંત જ પોતે નથી, ત્યાં વ્યાધિથી મુક્ત થાય કોણ? (૩) અથવા વ્યાધિતથી અન્ય એવો તેનો પુત્ર-ભાઇ આદિ પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી. કારણ કે વ્યાધિયુક્ત જૂદો ને વ્યાધિમુક્ત થનારો જૂદો-એમ કેમ બને? આમ રોગી હોય તે રોગમુક્ત કેમ કહેવાય? અથવા રોગીનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં રોગમુક્ત થશે કોણ? અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત-સાજો થાય બીજો, એ પણ કેમ ઘટે? માટે **સન્નીતિ**ની રીતિએ જોતાં રોગી કે રોગીનો અભાવ કે રોગીથી અન્ય, કદીપણ 'રોગમુક્ત' કહેવો ઘટે નહિં. કારણ કે આ ત્રણેય પક્ષ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, દૃષ્ટ-ઇષ્ટ વિરુદ્ધ છે. એટલે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે-રોગીને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીના અભાવને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીને બદલે બીજાને જે રોગમુક્ત કહે, તે તેનું પ્રગટ ભ્રાંતપણું જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે.

દાર્ષ્ટાંતિક યોજન કહે છે—

> संसारी तदभावो वा तदन्यो वा तथैव हि ।
> मुक्तोऽपि हन्त नो मुक्तो मुख्यवृत्त्येति तद्विदः ॥ २०५ ॥
>
> સંસારી તસ અભાવ વા, તેથી અન્ય જ તેમ;
> મુક્ત પણ મુક્ત મુખ્ય ના, વદે યોગવિદ્ એમ. ૨૦૫

અર્થ:—તેમજ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય, તે મુક્ત કહો છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

તેમ જ સંસારી પુરુષ, અથવા તે પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, અથવા તેનાથી એકાંતે અન્ય,--તે મુક્ત છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જ્ઞાતા પુરુષો કથે છે.

वृत्तिः—**संसारी**-સંસારી, પુરુષ, **तदभावो वा**-અથવા તેનો અભાવ, પુરુષ અભાવ માત્ર જ, **तदन्यो वा**-અથવા તેનાથી અન્ય, એકાંતલક્ષણ એવો તેનાથી અન્ય, **तथैव हि**-તેમ જ, જેમ દૃષ્ટાંતમાં છે તેમ, શું? તો કે-**मुक्तोऽपि हन्त नो मुक्तो मुख्यवृत्त्या**-મુક્ત કહો છતાં મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત નથી,-ત્રણેયને તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના અભાવને લીધે. **इति तद्विदः**-એમ તદ્વિદો-તેના જાણકારો, મુક્તના જ્ઞાતાઓ એમ કહે છે.

ઉપરમાં જે દૃષ્ટાંત કહ્યું તેની **દાર્ષ્ટાંતિક ઘટના** અહીં કહી છેઃ-જેમ રોગી, કે રોગીનો અભાવ, કે રોગીથી અન્ય,-એ ત્રણમાંથી કોઇ પણ રોગમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; તેમ સંસારી પુરુષ, કે સંસારી પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, કે તેનાથી એકાંતે અન્ય-એ ત્રણેમાંથી કોઇ પણ મુખ્યવૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત ઘટતો નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો તેને અભાવ છે. (૧) સંસારી અર્થાત્ ભવરોગ જેને લાગુ પડેલો છે, એવો સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહેલો પુરુષ-આત્મા જે છે, તે પરમાર્થથી મુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; કારણ કે તે પરમાર્થથી ખરેખરો મુક્ત હોય તો તે સંસારી કેમ છે? અને જો તે સંસારી છે, તો સંસારથી મુક્ત એવો તે મુક્ત કેમ હોય? જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ **'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ'**-એમ ઉપચાર કથન કરી શકાય, તો પણ તથારૂપ તાત્ત્વિક મુક્ત દશા વિના પારમાર્થિક-મુખ્ય એવું મુક્તપણું કહી શકાય નહિ. અને જો કોઇ કહે તો તે કેવલ ભ્રાંતિ જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે તાત્પર્ય કે-સંસારી તે મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત કહેવાય નહિં. (૨) અથવા જ્યાં સંસારી પુરુષનો જ અભાવ હોય, ત્યાં પણ મુક્તપણું ઘટતું નથી. કારણ કે જ્યાં પુરુષનો-આત્માનો જ સચોડો અભાવ છે, ત્યાં મુક્ત થશે કોણ? (૩) અથવા તે સંસારી પુરુષથી અન્ય-એકાંતે જૂદો જ હોય, તે પણ મુક્ત થવો ઘટતો નથી; કારણ કે રોગી બીજો ને સાજો થાય બીજો એ જેમ બનવાજોગ નથી, તેમ ભવરોગી બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થનારો બીજો એ પણ બનવાજોગ નથી.

સંસારી આદિ મુક્ત નથી

આમ મોક્ષના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના-કારણના અભાવે ત્રણેમાંથી કોઇ પણ પક્ષમાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્તપણું ઘટતું નથી એટલે કે રોગી જેમ રોગમુક્ત કહી શકાતો નથી, તેમ ભવરોગી એવો સંસારી પણ મુક્ત કહી શકાતો નથી. રોગીનો પોતાનો જ જ્યાં સચોડો અભાવ હોય ત્યાં પછી રોગમુક્ત થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, તેમ ભવરોગી એવા પુરુષનો આત્માનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં તેના મુક્ત હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત સાજો થાય બીજો એ જેમ ઘટતું નથી, તેમ ભવરોગી આત્મા બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થાય બીજો તે પણ ઘટતું નથી કારણ કે તે તો કરે કોઇ ને ભોગવે કોઇ, 'લે લાલો ને ભરે હરદાસ' એના જેવું થયું! આમ બે ને બે ચાર જેવી, કોઇ કાળે ન ફરે એવી આ **પરમ નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાંતિક વાર્ત્તા** છે. આબાલવૃદ્ધ સાદી સમજવાળો કોઇ પણ મનુષ્ય સમજે એવી આ પ્રગટ સત્ય હકીકત છે. છતાં રોગીને, અથવા રોગીના અભાવને, અથવા રોગીથી અન્યને જો કોઇ રોગમુક્ત કહેવાનો ખોટો આગ્રહ ધરે, તો તે સાવ બેહૂદું હોઇ જેમ પ્રગટ ભ્રાંતિ જ છે, પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વ જ છે; તેમ ભવરોગી એવા સંસારી પુરુષને, કે તે પુરુષના અભાવને, કે તે પુરુષથી અન્યને જો કોઇ મુક્ત કહે, તો તે પણ સાવ બેહૂદું હોઇ, પ્રગટ ભ્રાંતિ જ છે, સાક્ષાત્ મિથ્યાત્વ જ છે.

આ ઉપરથી એ ધ્વનિત થાય છે કે-(૧) કોઇ મતવાદી (સાંખ્ય-યોગાદિ)

સંસારી પુરુષને-આત્માને સદા મુક્ત જ માને છે, તે મિથ્યા છે; કારણકે સંસારી પુરુષ-આત્મા જો મુક્ત જ છે, તો તેનો પ્રગટ ભવભ્રમણરૂપ સંસાર કેમ છે? અને જો સંસાર છે તો તે મુકત કેમ છે? વળી જો તે મુકત જ છે તો તેને સંસારથી મુકત કરવા માટેના આ બધા યોગમાર્ગનું પ્રયોજન શું છે? માટે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, મિથ્યા છે. (૨) કોઇ મતવાદી પુરુષના-આત્માના અભાવને મુકત કહે છે, તે પણ મિથ્યા છે, અતિપ્રસંગરૂપ હોઇ અયુકત છે. કારણકે જેનો અભાવ છે, તેનો 'ભાવ'-હોવાપણું કહેવું બેહૂદું છે. જે છે જ નહિં, તે મુક્ત કેમ થશે? (૩) કોઇ પુરુષથી-આત્માથી એકાંતે અન્યને-જૂદાને મુકત કહે છે, તે પણ અયુક્ત છે; કારણકે ક્ષણવાદીના અભિપ્રાયે જે પૂર્વ ક્ષણે હતો તે ઉત્તરક્ષણે છે જ નહિ. એટલે પૂર્વાપર અન્વય સંબંધ વિના ભવરોગી એવો સંસારી આત્મા તે બીજો, અને મુકત થયો તે આત્મા પણ બીજો આ તો પ્રગટ વિસંવાદરૂપ છે.

ભ્રાંત માન્યતાઓ

આમ એકાંતવાદી અન્ય દર્શનીઓની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ ઘટતો નથી, બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. કેવળ **અનેકાંત સિદ્ધાંતથી** જ વસ્તુસ્વભાવ ઘટે છે, અવિકલ એવી સકલ બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે છે, સંસારી-મુકત આદિ વ્યવસ્થા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે. ઇત્યાદિ અત્યંત ગંભીર દાર્શનિક વિચારણા અત્ર સમાય છે, જે સમજવા માટે શ્રી **ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સન્મતિતર્ક** આદિ દર્શનપ્રભાવક આકર ગ્રંથો જિજ્ઞાસુએ અવગાહવા.

અનેકાંતની પ્રમાણતા

"સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજાં દર્શનની પ્રતિભાસતી નથી-અને જે અવિકળ શિક્ષા તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.**

ત્યારે મુક્ત વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે છે? તે કહે છે—

क्षीणव्याधिर्यथा लोके व्याधिमुक्त इति स्थितः ।
भवरोग्येव तु तथा मुक्तस्तन्त्रेषु तत्क्षयात् ॥ २०६ ॥

વૃત્તિ:—क्षीणव्याधि:-ક્ષીણ વ્યાધિવાળો પુરુષ, **यथा लोके** જેમ લોકમાં અવિગાનથી (એકી અવાજે), **व्याधिमुक्त इति**-વ્યાધિમુકત છે એમ, તેના તેના અભાવથી વ્યાધિમુકત છે એમ, **स्थित:**-સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી-સ્થાપવાનો નથી. **भवरोग्येव**-ભવરોગી જ, મુખ્ય એવા તદ્‌ભાવથી,-તે રોગના ભાવથી, **तथा**-તેવા પ્રકારે, **मुक्त:**-મુક્ત, વ્યાધિમુક્ત, **तंत्रेषु**-તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે, **तत्क्षयात्**-તેના ક્ષય થકી, તે ભવરોગના ક્ષયને લીધે, એમ અર્થ છે.

ક્ષીણવ્યાધિ જ્યમ લોકમાં, વ્યાધિમુક્ત છે સ્થિત;
ભવરોગી જ ત્યમ તસ ક્ષયે, શાસ્ત્રે મુક્ત સુસ્થિત. ૨૦૬

અર્થ:—જેમ લોકમાં ક્ષીણ વ્યાધિવાળો તે 'વ્યાધિમુક્ત' એમ સ્થિત છે, તેમ ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી 'મુક્ત' એમ તંત્રોમાં–શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

વિવેચન

જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો **ક્ષીણવ્યાધિ** પુરુષ જેમ લોકમાં અવિગાનથી–એકી અવાજે '**વ્યાધિમુક્ત**' છે એમ સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી–સ્થાપવાનો નથી; તેમ મુખ્ય એવા તદ્‌ભાવથી ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી 'મુક્ત' એમ તંત્રોમાં–શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

અત્રે ઉપરોક્ત સમસ્ત રસપ્રદ ચર્ચાનો છેવટનો ચૂકાદો–નિર્ણય (Judjement) ન્યાયમૂર્ત્તિ શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે, કે જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને એકમતે સંમત છે. જેને 'હતો' તે વ્યાધિ–રોગ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણ-વ્યાધિ પુરુષ, તે તે વ્યાધિના અભાવથી લોકમાં 'વ્યાધિમુક્ત' કહેવાય છે; આમ અવિગાનથી–સર્વાનુમતે લોકમાં સ્થિત છે, સાદી સમજથી સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે, કાંઇ નવો સ્થાપવાનો નથી. તેમ મુખ્ય ભાવથી જેને ભવરોગ લાગુ પડેલો છે, એવો **ભવરોગી** જ તે **ભવરોગના** ક્ષય થકી 'વ્યાધિમુક્ત' મુક્ત હોય છે, એમ તંત્રોમાં–શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે, અખંડ નિશ્ચય સિદ્ધાંત સ્થાપિત છે, તે કાંઇ નવો સ્થાપવાનો રહેતો નથી. એટલે આમ જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને સંમત છે, એવી આબાલવૃદ્ધ સર્વ સમજી શકે એવી સાદી સમજવાળી વસ્તુસ્થિતિને સ્થાપિત કરવા માટે અન્ય કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. એ સંબંધી વધારે શું કહેવું?

ભવરોગ ક્ષયથી મુક્ત

મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સાર.

આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા કેવો છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે વ્યાધિ-મુક્ત–રોગમુક્ત પુરુષનું દૃષ્ટાંત સાંગોપાંગપણે ઘટાવ્યું છે:–વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો અહીં લોકમાં હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી, વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, અને પૂર્વે વ્યાધિવાળો ન્હોતો એમ પણ નથી. અર્થાત્ વ્યાધિમુક્ત થતાં પુરુષનો કાંઇ અભાવ થઇ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિમુક્ત થતાં આત્માનો કાંઇ અભાવ થઇ જતો નથી. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, પણ મુક્ત જ છે. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે વ્યાધિયુક્ત ન્હોતો એમ નથી, પણ વ્યાધિયુક્ત હતો જ,

તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા પૂર્વે ભવવ્યાધિયુક્ત ન્હોતો એમ નહિં, પણ ભવવ્યાધિયુક્ત હતો જ, તે હવે તેનાથી મુક્ત થયો છે.

અત્રે સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. જન્મ-મૃત્યુ આદિ તેના વિકાર છે. તે વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવે છે, અને રાગાદિ તીવ્ર વેદના પમાડે છે. આ **ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે,** અને આત્માનો આ વ્યાધિ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી (દ્રવ્ય-ભાવ) ઉપજેલો છે. અને તે તેવા પ્રકારે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. આમ આ ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે, માટે એથી મુક્ત થયેલો **મુક્ત** પણ **મુખ્ય જ** ઘટે છે, કારણ કે જન્મ મરણાદિ દોષ ટળવાથી તેના અદોષપણાની સંગતિ-ઘટમાનપણું થાય છે. તે આ પ્રકારે:-તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં તે આત્માના તે સ્વભાવપણાના યોગ થકી તેનો જ તથાભાવ હોય છે, અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તેવો જ ભાવ થાય છે, તેથી તેનું અદોષપણું ઘટે છે. વિભાવથી તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ-કચ્ચરઘાણ થયો તે દોષ હતો, તેને પુનઃ મૂળ સ્વભાવનો યોગ થતાં અદોષપણું પ્રાપ્ત થયું. આમ જે દોષયુક્ત હતો તે દોષમુક્ત થાય, તેની જેમ આ ભવદોષયુક્ત આત્મા ભવદોષથી મુક્ત થયો આમ મુક્ત મુખ્ય છે-ખરેખરો પારમાર્થિક પરમાર્થસત્ એવો **સ્વભાવ ભાવ** છે.

અને આ જે સ્વભાવ છે તે આત્માનો સ્વ ભાવ-પોતાનો ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. અર્થાત્ આત્માની સ્વરૂપ સત્તા જ-સ્વભાવ સ્થિતિ-**સહજાત્મસ્વરૂપ** એ જ મોક્ષભાવ-મુક્ત ભાવ છે. અને આ સ્વભાવ છે તે ભાવ અવધિ જ યુક્ત છે-વસ્તુ સ્વરૂપ મર્યાદા પર્યંત જ યુક્ત છે, બીજી રીતે નહિં, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે. જો તે ભાવ એકાંત અનિત્ય માનીએ કે એકાંત નિત્ય માનીએ તો મોક્ષભાવનો સંભવ થતો નથી, એ ઉપરમાં સુયુક્તિપૂર્વક કહેવાઈ ચૂક્યું છે.

જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત, અથવા તે વ્યાધિવંતનો અભાવ, અથવા તે વ્યાધિવંતથી અન્ય-એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સન્ન્યાયથી વ્યાધિમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી. તેમ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય એવો આત્મા મુક્ત કહો તો પણ મુખ્યવૃત્તિથી-તત્ત્વથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ મુક્તનું સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષો કહે છે; માટે મુક્ત વ્યવસ્થા આ પ્રકારે જ ઘટે છે:-જેમ જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો **ક્ષીણવ્યાધિ** પુરુષ જ **'વ્યાધિમુક્ત'** છે એમ લોકમાં **સ્થિત** છે, તેમ જે ખરેખરો ભવરોગી હતો, તે જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી મુક્ત છે, એમ શાસ્ત્રોમાં **સ્થિત** છે.

કળશ કાવ્ય

ચામર છંદ (નારાચવત્)

વ્યાધિમુક્ત જેહવો પુરુષ લોકમાંહ્ય છે, જન્મમુક્ત તેહવો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત એહ છે,
ના અભાવ તેહનો, ન મુક્ત એમ ના અહિં, વ્યાધિથી ન વ્યાધિતો વળીય એમ છે નહિં. ૧૫૫

વ્યાધિ આ ભવાખ્ય, જન્મ મૃત્યુ તો વિકાર છે, ચિત્ર મોહ રાગ આદિ વેદના અપાર છે;
મુખ્ય આ અનાદિ કર્મજન્ય આત્મનો ભવે, સિદ્ધ એહ સર્વ પ્રાણીને તથા અનુભવે. ૧૫૮

એહ વ્યાધિમુક્ત તેય મુક્ત મુખ્ય આ ઘટે, જન્મ આદિ દોષવિગમે અદોષતા ઘટે;
પૂર્વ જન્મ આદિ દોષવંત આત્મ જે હતો, તેહ દોષ તે ટળ્યે અદોષભાવ પામતો. ૧૫૯

તત્સ્વભાવ તો ભલે દબાયલો વિભાવથી, તોય તેહના જ તત્સ્વભાવ યોગ ભાવથી;
ભાવ જે હતો યથા થયો જ તેહનો તથા,–આમ પૂર્વ દોષવંતની ઘટે અદોષતા. ૧૬૦

એહ આત્મનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ જાણવો, તેહ તત્ત્વથી જ નિજ સત્ત્વભાવ માનવો;
ભાવની મર્યાદ તેટલો જ આ સ્વભાવ છે, અન્યથા અતિ પ્રસંગનો જ અત્ર ભાવ છે. ૧૬૧

રોગી, તેહનો અભાવ, તેહથી બીજો નકી, રોગમુકત તે કદી ઘટે ન સન્નીતિ થકી;
તેમ જન્મરોગી, તદ્અભાવ, અન્ય તો અહિં, મુકત તોય મુકત મુખ્યતો કદી ઘટે નહિં. ૧૬૨

વ્યાધિ ક્ષીણ જે પુરુષનો અહિં થઇ ગયો, વ્યાધિમુકત જેમ લોકમાંહિ સ્થિત તે રહ્યો;
તેમ જન્મવ્યાધિ ક્ષીણ જેહ આત્મનો થયો, તેહ જન્મરોગી તેથી મુકત શાસ્ત્રમાં કહ્યો. ૧૬૩

રોગના અભાવથી ન રોગીનો અભાવ છે, રોગ મુક્ત તે નીરોગીનો જ સ્વસ્થ ભાવ છે;
જન્મના અભાવથી ન આત્મનો અભાવ છે, આત્મ તે નીરોગી સ્વસ્થ આત્મનો સ્વભાવ છે. ૧૬૪

વિયોગથી વિભાવના સ્વભાવના સુયોગથી, થયો જ મુક્ત આત્મ એહ મુક્ત જન્મરોગથી;
સ્વભાવધર્મ મુંજીને અધર્મ કર્મ ટાળિયું, પ્રતાપથી સ્વરૂપના જ જન્મબીજ બાળિયું. ૧૬૫

આત્મ સ્વ સ્વભાવ સ્થિત મુક્ત જે પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ તત સહજ્સ્વરૂપ સિદ્ધ તેથી સિદ્ધ છે;
બ્રહ્મ જે પરં શ્રીમદ્ સ્વ શુદ્ધ ચેતનાપતિ, શિવ તે સદા સુભાગ્યવાનની પરા ગતિ. ૧૬૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे मुक्ततत्त्वमीमांसाधिकारः ॥

ઉપસંહાર : કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-યોગ્યાયોગ્ય વિચાર

એમ પ્રકૃત કહી, સર્વ ઉપસંહાર કહે છે—

अनेकयोगशास्त्रेभ्यः संक्षेपेण समुद्धृतः ।
दृष्टिभेदेन योगोऽयमात्मानुस्मृतये परः ॥ २०७ ॥

યોગશાસ્ત્રોથી ઉદ્ધર્યો, એહ સંક્ષેપમાં જ;
દૃષ્ટિભેદથી યોગ પર, આત્માનુસ્મૃતિ કાજ. ૨૦૭

અર્થ:—દૃષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધત કરવામાં આવ્યો છે; અને તે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે પરમ-પ્રધાન એવો છે.

વિવેચન

પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી દૃષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ સંક્ષેપથી-સમાસથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે. શું અર્થે ? તો કે-આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરમપ્રધાન એવો.

અત્રે સરલતાની-ઋજુતાની મૂર્ત્તિ સમા આ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પોતાના આ ગ્રંથનું મૂલ શું છે ? તેનો ઋજુતાથી પ્રમાણિકપણે ઋણસ્વીકાર કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે-

દૂધમાંથી માખણ જેમ

'આ ગ્રંથ **પાતંજલ** આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, **દૂધમાંથી માખણની જેમ** પૃથક્-જૂદો કરવામાં આવ્યો છે.' અનેક યોગશાસ્ત્રોનું દોહન કરીને નવનીત જેવો પરમ સારભૂત આ યોગગ્રંથ આ મહાન્ યોગાચાર્યે પૃથક્ કર્યો છે. સાગરનું મંથન કરી જેમ વિબુધોએ અમૃત વલોવ્યું હતું, તેમ યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું મંથન કરીને

• **वृत्तिः-अनेकयोगशास्त्रेभ्यः**—અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી, પાતંજલ આદિમાંથી, **संक्षेपेण**-સંક્ષેપથી, સમાસથી, **समुद्धृतः**-સમુદ્ધૃત કરાયો છે, તેઓમાંથી પૃથક્ કરાયો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ. કોના વડે કરીને ? કોણ ? તો કે-**दृष्टिभेदेन**-ઉક્ત લક્ષણવાળા દૃષ્ટિભેદથી, **योगोऽयं**-આ યોગ, અધિકૃત જ યોગ શું અર્થે ?-તો કે **आत्मानुस्मृतये** આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, **परः**-પર, પ્રધાન એવો યોગ.

આ મહાવિબુધ શાસ્ત્રકાર ભગવાને આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયરૂપ** પરમ યોગામૃત વલોવ્યું છે. અને સાગરનું મંથન કરવામાં કેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ દેવો જ જાણે, તેમ આ યોગશાસ્ત્રમથનમાં કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે આ પરમ આચાર્યદેવ જ જાણે. અને તે મહાવિકટ પ્રયાસે પ્રાપ્ત અમૃતનો રસાસ્વાદ કેવો હશે તે જેમ તે અમરો જ જાણે, તેમ અતિ વિકટ પ્રયાસે ઉપલબ્ધ આ યોગામૃતનો રસાસ્વાદ આ અમર કૃતિ સર્જનારા આ પરમ અમૃતસ્વરૂપ યોગાચાર્ય જ જાણે. તે તે યોગશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે, અત્રે તેના **સારભૂત સંક્ષેપમાં** કથન છે. અત્યંત વિસ્તૃત મહાન્ ગ્રંથરાશિમાંથી સારભૂત કથનરૂપ રત્ન ખોળી કાઢવું એ કાંઇ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી. એક અપેક્ષાએ જોઇએ તો સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો સ્હેલો છે, પણ વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સ્હેલો નથી. કારણ કે વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવામાં ઘણી ભારે કુશળતાની જરૂર પડે છે, અને તે આ આચાર્યવર્યે પૂરેપૂરી દાખવી છે, એમ પ્રગટ દેખાય છે. વળી **સંક્ષેપ** એટલે કાંઇ અપૂર્ણ-અધૂરું નહિં, પણ **ટૂંકામાં છતાં સંપૂર્ણ.** જેમ કોઇ પુરુષની પ્રતિકૃતિ-છબી (Portrait) તે પુરુષપ્રમાણ (Life-size) મોટી પણ હોય, ને અંગુલિની મુદ્રિકામાં સમાય એવડી નાની (Locket-size) પણ હોય, છતાં તે નાની મુદ્રા-પ્રતિકૃતિ પણ પુરુષની તે સંપૂર્ણ આકૃતિ રજૂ કરે છે; તેમ વિસ્તૃત શાસ્ત્ર-કથનનું 'સંક્ષેપ' કથન પણ ટૂંકામાં તદ્દવિષયક સંપૂર્ણ શાસ્ત્રવક્તવ્ય રજૂ કરે છે.

સંક્ષેપનો પર્યાય શબ્દ '**સમાસ**' પણ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણા અર્થનો સમાસ કરવો-સમાવવો તે સમાસ અથવા સંક્ષેપ છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહન કરવાની-સમાવવાની શક્તિ છે, તેમ સત્પુરુષ કથિત શાસ્ત્રસમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની અદ્ભુત શકિત છે. આમ આ શાસ્ત્ર અલ્પશબ્દરૂપ છતાં મહાઅર્થ-સંભારથી સંભૃત છે, અત્યંત આશયગંભીર છે. અને તે **આશયની ગંભીરતાની** પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ-**અવગાહન** કરીએ તેમ તેમ થતી જાય છે. જેમ સપાટી જોતાં સમુદ્ર ઉપર ઉપરથી તો સાવ સાદો-ઊંડો નહિં હોય એમ જણાય છે, પણ તેના ઊંડાણની ખબર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-નિમજ્જન કરી ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે છે; તેમ ઉપર ઉપરથી જોતાં આ ગ્રંથ સાવ સાદો જણાય, પણ તેની આશયગંભીરતાની ખબર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે. આવી અદ્ભુત આશયવાળી **અવગાહન શકિત-સમાસશકિત** આ શાસ્ત્રની છે; કારણ કે સમર્થ સત્પુરુષની હથોટી લાગતાં એક સામાન્ય વચન પણ સમર્થ અર્થભર્યું મહાવચન બની જાય છે. આત્માનુભવી સંતરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં વર્ણમય શબ્દ 'સુવર્ણ' બની અનંત અર્થલબ્ધિથી ભરપૂર હોય છે. જ્ઞાનીનું એકેક 'પદ' પરમ 'પદ' પમાડવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ હોય છે. એટલા માટે જ 'સત્પુરુષના એક એક વચનમાં અનંત આગમ રહ્યા છે,'-એ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** સુભાષિત વચનામૃત અત્ર યથાર્થ

'સમાસ'નો પરમાર્થ

ભાસે છે. અને બાળક જેમ 'સમુદ્ર કેવડો ?' એમ પૂછવામાં આવતાં બે હાથ પ્હોળા કરીને કહે કે 'આવડો મોટો,' તેમ આપણે પણ આવા **'સાગરવરગંભીરા'** ગ્રંથને માટે આશ્ચર્યચકિત થઇ 'આવડો મોટો !' એટલું જ કહી બાલચેષ્ટા માત્ર કરી શકીએ એમ છે ! આ 'સાગરવરગંભીરા' આચાર્યચૂડામણિની આ પરમાર્થગંભીર કૃતિ માટે આપણે જો શ્રીમાન્ **આનંદઘનજી** યોગિરાજની કૃતિ માટે કોઇએ કાઢેલા ઉદ્ગારનું કિંચિત્ ફેરફાર સાથે અનુકરણ કરીએ તો—

> "આશય શ્રી હરિભદ્રનો, અતિ ગંભીર ઉદાર;
> બાળક બાંહ્ય પ્રસારીને, કહે ઉદધિ વિસ્તાર."

> "बालोऽपि किं न निजबाहुयुगं वितत्य,
> विस्तीर्णतां कथयति स्वधियांबुराशेः । —શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર.

'સૂત્ર' સમું આ શાસ્ત્ર

અથવા **'સૂત્ર'** જેમ સંક્ષેપ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંગ્રહરૂપ હોય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર પણ તેવું જ હોઈ સૂત્ર સમાન છે સૂત્રનો-દોરાનો દડો ગજવામાં મૂકી શકાય એવો નાનો હોય છે, પણ તેને ઉકેલી જો વિસ્તાર કરીએ, તો ગાઉના ગાઉ સુધી પહોંચે છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક શાસ્ત્ર પણ સંક્ષેપ હોઇ સ્વલ્પ શબ્દ પ્રમાણ છે, પણ તેનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય એટલો ઉદાર આશય એમાં ભરેલો છે વળી સૂત્ર-દોરો જેમ મધ્યબિન્દુરૂપ ફેરકણાની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર પણ આત્મસ્વભાવ-યુંજનમય યોગરૂપ મધ્યબિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલે ઊંચે ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત પડી જાય છે. તેમ આ સૂત્રાત્મક યોગશાસ્ત્રનો **સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ** યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલી ઊંચે ઊર્ધ્વ-ઊર્ધ્વ યોગભૂમિકાઓ પર્યંત ચઢાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં તરત યોગભ્રષ્ટતારૂપ અધઃપતન થાય છે. મુક્તામાળામાં જેમ વિવિધ મુક્તાફળ એક સૂત્રમાં પરોવેલ હોય છે, તેમ મુક્તામાળારૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં વિવિધ સૂક્તરૂપ મુક્તાફળ એક આત્મસિદ્ધિરૂપ સૂત્રમાં પરોવેલ છે. જેમ પુષ્પહારમાં વિવિધ પુષ્પો એક સૂત્રથી ગુંથેલા હોય છે; તેમ આ યોગશાસ્ત્રરૂપ પુષ્પહારમાં વિવિધ સુભાવિત પુષ્પો યોગદષ્ટિરૂપ એક સૂત્રથી ગુંથેલા છે. જેમ પુષ્પરાશિ કંઠે ધારણ કરી શકાતો નથી, પણ વિવિધ ચુટેલા પુષ્પો એક સૂત્રમાં ગુંથી હાર બનાવ્યો હોય તો સુખેથી કંઠે ધારણ થઇ શકે છે; તેમ મહાગ્રંથરાશિ કંઠે ધારણ કરવો સહેલો નથી, પણ વિવિધ સૂક્ત-પુષ્પો ચૂંટી એક યોગ-સૂત્રમાં કળામયરીતે

ગુંથેલો આ યોગશાસ્ત્રરૂપ હાર સુખેથી 'કંઠે' ધારણ થઇ શકે એમ છે. આમ સંક્ષેપ કથનને લીધે આ યોગશાસ્ત્રને અનેક પ્રકારે સૂત્રની ઉપમા ઘટે છે.

વળી અત્રે સંક્ષેપ કથનમાં સિંધુ-બિંદુનું અને વૃક્ષ-બીજનું દષ્ટાંત પણ ઘટે છે. સિંધુમાં બિંદુ છે ને બિંદુમાં સિંધુ છે, વૃક્ષમાં બીજ છે ને બીજમાં વૃક્ષ છે, તેમ અત્રે પણ ઘટે છે. તે આ પ્રકારે:-સિંધુની જે રચના (Composition) છે તે બિંદુની રચના છે. સિંધુમાં જે જે ભૌતિક તત્ત્વો (Elements) છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના પ્રત્યેક બિન્દુમાં છે. આખા સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં એક બિન્દુનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. આખા સમુદ્રનો જે સ્વાદ છે, તે તેના પ્રત્યેક બિન્દુનો સ્વાદ છે. એક બિન્દુ ચાખ્યું એટલે આખો સમુદ્ર ચાખ્યો એટલા જ માટે કહ્યું કે-સિંધુમાં બિંદુ છે ને બિંદુમાં સિંધુ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રરૂપ સિંધુની જે રચના છે, તે આ તેમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્ધૃત બિન્દુરૂપ યોગશાસ્ત્રની રચના છે. તે તે પ્રવચન-સિંધુમાં જે જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના બિન્દુરૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં છે. આખા યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં આ બિન્દુરૂપ યોગશાસ્ત્રનુ પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. **એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસ સાગરસ્વરૂપ** સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર-સિન્ધુનો જે પરમામૃતમય રસાસ્વાદ છે, તે જ આ તેની વાનકીરૂપ યોગશાસ્ત્ર-બિન્દુનો રસાસ્વાદ છે. આ યોગ-બિન્દુ જેણે ચાખ્યું, તેણે સમસ્ત યોગ-સિન્ધુ ચાખ્યો. આમ આખો '**પ્રવચનસમુદ્ર**' આ પરમ અમૃતમય યોગશાસ્ત્રરૂપ એક '**બિન્દુમાં**' ઉલટી આવ્યો છે-ઉલ્લસી આવ્યો છે,-કે જેનો રસાસ્વાદ સર્વસુલભ થઇ પડ્યો છે. યોગિરાજ **રાજચંદ્રજી**નું ટંકોત્કીર્ણ સુભાષિત છે કે:—

સિંધુ-બિંદુનું દષ્ટાંત

> "પ્રવચન સમુદ્ર બિન્દુમાં, ઉલટી આવે જેમ;
> ચૌદ પૂર્વની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વૃક્ષની જે રચના છે, તે સંક્ષેપરૂપમાં (miniature form) બીજની રચના છે વૃક્ષના અંગ-પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા જે પ્રમાણે વ્યક્ત રૂપમાં છે, તે જ પ્રમાણે અવ્યક્તરૂપે તેના અંગ-પ્રત્યંગનું પ્રતિનિધિત્વ બીજમાં છે. વૃક્ષમાંથી બીજની ઉત્પત્તિ અને બીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ હોય છે, આ સનાતન ક્રમ છે. આખા વૃક્ષનું સત્ત્વ (Essence) એક બીજમાં આવીને રહ્યું છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે-વૃક્ષમાં બીજ છે ને બીજમાં વૃક્ષ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર એક વિશાળ વૃક્ષસ્વરૂપ છે, અને તેના સંક્ષેપ સારસંદોહરૂપ આ યોગશાસ્ત્ર બીજસ્વરૂપ છે તે યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની જે સંકલનારૂપ રચના છે, તે સંક્ષેપરૂપમાં આ યોગશાસ્ત્રની રચના છે; તે યોગશાસ્ત્રવૃક્ષના જે અંગ પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા

વૃક્ષ-બીજનું દષ્ટાંત

જે પ્રમાણે વિસ્તૃત રૂપમાં છે, તે અત્રે બીજરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે (In Concentrated & condensed form) છે. અખિલ યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષમાંથી સંક્ષેપ કરતાં જેમ આ યોગશાસ્ત્ર-બીજની ઉત્પત્તિ છે, તેમ આ યોગશાસ્ત્ર-બીજનો વિચાર-વિસ્તાર કરતાં તેમાંથી સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ સંભવે છે આમ આખા યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષનું સંપૂર્ણ તત્ત્વમય સત્ત્વ આ એક યોગશાસ્ત્ર-બીજમાં એકત્ર આવી વસ્યું છે. એવું આનું આશયશક્તિરૂપ અદ્ભુત સામર્થ્ય છે! માત્ર તેની વ્યક્તિ કરનાર-ખોજનાર કુશળ સાચો જિજ્ઞાસુ તત્ત્વગવેષક સંશોધક જોઈએ! અસ્તુ!

વળી સૂક્ષ્મ ને સ્થૂળ રૂપ આપવું સહેલું છે, પણ સ્થૂળને સૂક્ષ્મ રૂપ આપવું જેમ સ્હેલું નથી; અથવા નાના ચિત્રને મોટું બનાવવું સ્હેલું છે, પણ મોટાને નાનું બનાવવું જેમ સ્હેલું નથી; તેમ સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો તે સહેલો છે, પણ વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. એટલે અનેક યોગશાસ્ત્રોરૂપ કામધેનુને દોહીને, તેમાંથી આ સંક્ષેપરૂપ નવનીત ખેંચી કાઢી સર્વસુલભ કરી આપવું,-એ કંઈ જેવું તેવું-નાનું સૂનું કાર્ય નથી, મહાદુર્ઘટ કાર્ય છે,-ઉત્તમ કળાનું કામ છે. અને તેવી સક્ષેર સંકલનારૂપ ઉત્તમ કળાકૃતિ કરવામાં આ આચાર્યશ્રી એક્કા છે, પરમ કુશળ છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી નાંખવાની એમની સિદ્ધહસ્ત અદ્ભુત કળામય ચમત્કૃતિ એમની પ્રત્યેક કૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'થોડું લખ્યું ઝાઝું કરી જાણજો'-એ લોકોક્તિ એમની આ અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં ચરિતાર્થ થતી જણાય છે.

વિસ્તારનો સંક્ષેપ દુષ્કર

'**પાતંજલ** આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી આ સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત છે'-એ ઉપરથી મહાત્મા ગ્રંથકારે પોતાની લઘુતાનો, નિરભિમાનિતાનો, કૃતજ્ઞતાનો, પ્રમાણિકતાનો, નિર્દંભતાનો, સરળતાનો, મહાનુભાવતાનો, ઉદારતાનો, નિરાગ્રહતાનો, મધ્યસ્થતાનો, ને સર્વ દર્શન પ્રત્યે સમભાવરૂપ સહિષ્ણુતાનો પરિચય આપણને આપ્યો છે, અને એમ કરી પોતાની અતિ ઉચ્ચ કોટિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક મહત્તાની ઝાંખી કરાવી છે. એ સુજ્ઞ વાંચક સ્વયં સમજી શકે એમ છે, તેમાં પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બીના એ છે કે-બીજાઓ જ્યારે અન્ય દર્શનીઓના નામથી પણ સૂગાય છે વા અચકાય છે, વા ભડકે છે, ત્યારે આ **પરમ ઉદાર મહાનુભાવ** આચાર્યવરે બેધડક અન્ય દર્શનીય શાસ્ત્રોનો પણ નામોલ્લેખ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કર્યો છે. અને આવા પરમ યોગમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા આમ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે યોગમાર્ગમાં સર્વ દર્શનોની એકતા છે, યોગ માર્ગ સર્વ દર્શનોને સંમત ને પરમ ઇષ્ટ છે ભલે સંસારના માર્ગ અનેક હોય પણ મોક્ષનો માર્ગ-યોગમાર્ગ તો એક જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-યોગ કરવો તે જ એક તેનો ઉદ્દિષ્ટ લક્ષ્ય છે. એટલે આવા મોક્ષસાધક

ગ્રંથકારની મહત્તા: પરમ ઉદારતા

યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં મતદર્શનભેદના તુચ્છ આગ્રહને અવકાશ કયાંથી હોય ? પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકો સિદ્ધાંત એવો ક્ષુદ્ર ભેદ મુમુક્ષુ યોગીઓને કયાંથી હોય ? ત્યાં તો દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અબાધિત એવો જે સત્ય તત્ત્વપ્રતિપાદક સિદ્ધાંત હોય, તેનું જ મુક્ત કંઠે ને ખુલ્લા હૃદયે ગ્રહણ હોય; જે કોઇ પણ રીતે 'આત્મા આત્મત્વ પામે' એ જ રીતિ ત્યાં પ્રમાણ હોય. (જુઓ પૃ. ૩૯૭-૩૯૮, તથા આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૪૩૬).

" आत्मीयः परकीयो वा कः सिद्धांतः विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥ " —યોગબિંદુ. શ્લો. ૫૨૪.

એટલા માટે મતદર્શનનો જેને લેશ માત્ર આગ્રહ-અભિનિવેશ છે જ નહિં એવા આ પરમ યોગાચાર્યે એ જ નીતિરીતિનું અનુસરણ કર્યું હોય, તે અત્યંત યુક્તિયુક્ત છે; કારણ કે સર્વ દર્શનોનો સમન્વય (Unity) સાધવામાં તેઓશ્રી પરમ કુશળ (Expert) હોઇ, અન્ય દર્શનોક્ત યોગનો સ્વદર્શનોક્ત યોગમાં સાંગોપાંગ અવતાર કરવાનું ને પરસ્પર સુમેળ સાધવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમણે અજબ કુશળતાથી કરી બતાવ્યું છે ! કે જે મત-દર્શનના આગ્રહ વિના સર્વ દર્શનીઓના પરમ ધન્યવાદને પાત્ર છે ! તથાસ્તુ !

આમ સંક્ષેપકથન જેમ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે, તેમ આ ગ્રંથનો ખાસ વિષય પણ એની બીજી વિશિષ્ટતા છે. અને તે વિષય **દૃષ્ટિભેદથી યોગનું કથન**-એ છે, અર્થાત્ યોગદૃષ્ટિના વિકાસ પ્રમાણે અત્રે યોગનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

દૃષ્ટિભેદથી યોગકથન

ઉપરમાં પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે વર્ણવવામાં આવ્યું તેમ આ **યોગદૃષ્ટિ** આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સૂચવનારી 'આધ્યાત્મિક' યંત્રપદ્ધતિ (Spiritual Instrument) છે. જેમ જેમ આ યોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામતી જાય છે-ઉઘડતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉચ્ચ ઉચ્ચ યોગભૂમિકા પર આરૂઢ થતો જાય છે, અને છેવટે પૂર્ણ ઉન્મીલન-વિકાસ થતાં પરમ યોગારૂઢ સ્થિતિને પામે છે. મહાસમર્થ ભાવયોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પ્રકાશ્યું છે તેમ-થર્મોમીટર (Thermometer), ઉષ્ણતામાપક યંત્ર (પારાશીશી) ઉપરથી જેમ શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ થઇ શકે છે, તેમ આ '**યોગદૃષ્ટિ**'રૂપ **આત્મદશામાપક આધ્યાત્મિક યંત્ર** ઉપરથી આત્માની યોગવિકાસરૂપ આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. આત્માનો આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસ સમજવા માટે જેમ ચૌદ ગુણસ્થાનક પદ્ધતિ છે, તેમ આ અષ્ટ યોગદૃષ્ટિરૂપ વિશિષ્ટ યોગપદ્ધતિ પણ છે.

આવો આ **યોગદૃષ્ટિ** ગ્રંથ સંક્ષેપથી શું અર્થ ગુંથવામાં આવ્યો છે ? તેનું શું

પ્રયોજન છે? તે અત્ર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે '**આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે**'; અર્થાત્ પોતાની અનુસ્મૃતિને અર્થે, પોતાની યાદીને માટે, **આત્માર્થે**. જેમ કોઇ પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને સ્મૃતિ રહે તે માટે કોઇ વિષયની ટુંકામાં યાદી ટપકાવી લે, તેમ આ આચાર્યજી કહે છે કે—પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને અનુસ્મૃતિ રહે તે ખાતર મેં આ યોગવિષયની યાદી (Memorandum) મ્હારા પોતાના આત્માના ઉપકારાર્થે—આત્માર્થે સંક્ષેપમાં નોંધી છે.

'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'

સંક્ષેપમાં નોંધેલી યાદી પર જેમ ઝડપથી નજર ફેરવી જવાય છે, અને તેમાંથી કઇ વસ્તુ થઇ ગઇ ને કઇ રહી ગઈ તેનો તુરત જ ખ્યાલ આવે છે; તેમ આ યોગદૃષ્ટિની **સંક્ષિપ્ત યાદી** પ્રત્યે ઝડપથી દૃષ્ટિ ફેરવી જવાય છે, ને તેમાંથી પોતાના આત્મા પરત્વે કઈ ગુણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ ગઈ ને કઇ રહી ગઇ, તેનો ઝટ ખ્યાલ આવી જાય છે. અને પછી યાદીમાંથી રહી ગયેલી વસ્તુ પ્રત્યે જેમ લક્ષ્ય કેંદ્રિત થાય છે, તેમ અત્રે પણ પ્રાપ્ત થવી રહી ગયેલી સાધ્ય ગુણસ્થિતિ પ્રત્યે લક્ષ્ય કેંદ્રિત થાય છે, ને અનુક્રમે આત્મપરાક્રમથી તેની સિદ્ધિ થાય છે. આમ આત્માર્થે—આત્મોપયોગાર્થે આ યાદી અત્યંત ઉપકારી છે.

તેથી જ આ **પરમ આત્માર્થી** આચાર્યવર્યનો કહેવાનો આશય એ છે કે—હું યોગમાર્ગનો પ્રવાસી **આત્માર્થી** છું—મુમુક્ષુ છું. મોક્ષસાધક યોગમાર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છતો હું **ઈચ્છાયોગી** સાધક—'**સાધુ**' છું. અને આ યોગદૃષ્ટિ આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિના સીમાચિહ્નરૂપ (Milestone) છે, એ ઉપરથી આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. એટલે તે તે યોગદૃષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ મ્હારા પોતાના આત્મામાં છે કે નહિ? તેનું '**અંતર્મુખ અવલોકન**' (Introspection) કરતાં સતત ભાન રહે, અનુસ્મરણ રહે, તેની ખાતર કેવળ આત્માર્થે જ મેં આ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથની ગુંથણી કરી છે. જો આ યોગદૃષ્ટિ નિરંતર દૃષ્ટિ સન્મુખ હોય, તો મ્હારા પોતાના આત્માની યોગદૃષ્ટિ કેટલી વિકાસ પામી છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે,—જેથી કરીને પ્રાપ્ત યોગસ્થિતિનું જેમ 'ક્ષેમ' થાય, સુદૃઢપણું—સુરક્ષિતપણું થાય, અને અપ્રાપ્તનો જેમ 'યોગ' થાય, તેમ પ્રવર્ત્તવા માટે મને આત્માનુસ્મૃતિ રહે આમ કેવળ આત્મકલ્યાણ જ આ ગ્રંથ રચવામાં હેતુ છે. બાકી ખ્યાતિ માટે, કે પૂજાસત્કાર માટે, કે યશ માટે, કે આ લોક—પરલોક સંબંધી અન્ય કોઇ લાભ માટે, આ ગ્રંથ રચવાનું અમારે કોઇ પ્રયોજન છે જ નહિં. એ બધા તુચ્છ હેતુઓ તો હાલાહલ 'વિષ' જાણી અમે છોડ્યા છે અમારે તો કેવળ **આત્મસિદ્ધિરૂપ પરમ અમૃતમય આત્માર્થનું** જ કામ છે, બાકી **બીજો ખ્યાતિ આદિ કામનારૂપ 'મનરોગ' અમને છે નહિં.** 'કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ'. અથવા '**આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે**'—એટલે આત્માના અનુસ્મરણ અર્થે, આ યોગદૃષ્ટિનું કથન છે. આ યોગદૃષ્ટિ નિરંતર આત્માનું અનુસ્મરણ કરાવે છે; કારણ કે આત્મસ્વભાવ સાથે યુંજન તેનું નામ '**યોગ**' છે, અને આ યોગદૃષ્ટિ તેવા સ્વભાવયુંજન

'કામ એક આત્માર્થનું'

યોગના અભ્યાસરૂપ છે. એટલે આ **યોગદૃષ્ટિથી નિરંતર આત્મસ્વરૂપનો** લક્ષ રહે છે, દેહાધ્યાસ દૃષ્ટિ છૂટી સતત આત્મા ભણી દૃષ્ટિ રહે છે, જેથી કેવળ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક આત્માર્થનું જ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

"નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય વ્હાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ મારગ.
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કોઈ પામે મુમુક્ષુ એ વાત....મૂળ."–શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ સર્વથા આત્માર્થ જ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન હોઇ, આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે આ દૃષ્ટિભેદરૂપ **યોગ પરમ** છે, પ્રધાન છે, શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ઉપરમાં વિવેચીને કહ્યું તેમ, પ્રાપ્ત યોગના ક્ષેમમાં અને અપ્રાપ્તના યોગમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમ જ નિરંતર આત્મસ્વભાવની અનુસ્મૃતિરૂપ સતત જાગૃત ઉપયોગ રખાવતો હોવાથી, આ યોગદૃષ્ટિથી પર એવો બીજો કયો યોગ હોઇ શકે વારુ?

પ્રયોજનાન્તર (બીજું પ્રયોજન) કહે છેઃ—

कुलादियोगभेदेन चतुर्धा योगिनो यतः ।
अतः परोपकारोऽपि लेशतो न विरुध्यते ॥ २०८ ॥

કુલ આદિ યોગભેદથી, યોગી ચાર પ્રકાર;
એથા વિરોધ ન પામતો, કાંઇય પર ઉપકાર. ૨૦૮

અર્થઃ—કારણ કે કુલયોગ આદિ ભેદે કરીને યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે, એથી કરીને આ યોગગ્રંથ થકી કંઇક એમનો પરોપકાર પણ વિરોધ નથી પામતો.

વિવેચન

કુલ આદિ યોગભેદને લીધે યોગીઓ પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના છે. એથી કરીને તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ એઓને પણ આ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથ થકી લેશથી–કંઇક ઉપકાર થવો વિરોધ પામતો નથી, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત હોય છે.–ઉપરમાં 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'–આત્માર્થરૂપ સ્વઉપકાર અર્થેનું આ યોગદૃષ્ટિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન કહ્યું; અત્રે પર ઉપકાર અર્થેનું **ગૌણ પ્રયોજન** કહ્યું છે.

वृत्तिः—**कुलादियोगभेदेन**–કુલાદિ યોગ ભેદથી,–ગોત્ર, કુલ, પ્રવૃત્તચક્ર, નિષ્પન્ન યોગરૂપ લક્ષણ-વાળા યોગભેદથી, **चतुर्धा**–ચાર પ્રકારના, **योगिनो यतः**–કારણ કે યોગીઓ સામાન્યથી છે. એથી શું? તો કે–**परोपकारोऽपि**–પરોપકાર પણ,–તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ, **लेशतो न विरुध्यते**–લેશથી વિરુદ્ધ નથી હોતો,–જરાક આના થકી પણ વિરોધ નથી પામતો, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત છે માટે. એમ ભાવ છે.

જેમ આ ગ્રંથ આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે—પોતાના આત્માની અનુસ્મૃતિ અર્થે ઉપકારી છે, તેમ બીજા પણ તથારૂપ યોગ્યતાવાળા આત્માઓને આ ગ્રંથ કંઈક ઉપકારી થઈ શકવાનો સંભવ પણ છે; કારણ કે તેઓનું આત્મત્વ સમાન છે, એટલે તેઓને પણ આના થકી આત્માનુસ્મરણ થવાનો—આત્મભાન આવવાનો સંભવ છે. સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવરૂપ ધર્મ સમાન હોવાથી **સમાનધર્મી—સાધર્મિક** એવા અન્ય આત્માઓને પણ, જો તેઓ આ સંસ્કાર ઝીલે તો, આના થકી આત્મજાગૃતિરૂપ આત્મલાભ થવો સંભવે છે, કારણ કે ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળ સુધી રહેલા સિંહશિશુને જેમ સિંહને દેખીને સ્વરૂપપદનું ભાન થાય છે, (જુઓ પૃ. ૧૧૩) તેમ પરવસ્તુના અનાદિ સંસર્ગમાં—પરિચયમાં રહેલા આત્માને પણ આના થકી આત્મસ્વરૂપના દર્શનથી નિજ સ્વરૂપનું અનુસ્મરણ થાય એવી સંભાવના છે.

કુલયોગી આદિને કંઈક ઉપકાર

અને તે સંસ્કાર ઝીલવા (Reception) માટે પણ કંઈક **તથારૂપ યોગ્યતા** જોઈએ છે. જેમ રેડિઓ પ્રવચનના (Radio Broadcasting) વાયુતરંગ—આંદોલન (Waves) ઝીલવા માટે રેડિઓ યંત્ર અમુક ચોક્કસ કક્ષા પર—રેખાંશ (Wave-length) પર હોવું જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, નહિં તો નહિં; તેમ આ યોગ—પ્રવચનના સંસ્કાર—તરંગ—આંદોલન (Vibrations) ઝીલવા માટે આત્મા પણ અમુક ચોક્કસ યોગ્યતારૂપ કક્ષા પર—યોગરેખાંશ પર સ્થિતિ કરતો હોવો જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, નહિં તો નહિં. અથવા પાત્ર વિના વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેમ તથારૂપ પાત્ર વિના આ આત્મિક જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ રહી શકતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં કહ્યું છે તેમ—'પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન.' 'જોગ' (યોગ્ય) જીવ વિના આ 'જોગ'રૂપ મહત્ વસ્તુ જીરવી શકાય એમ નથી. જેમ સિંહણનું દૂધ સિંહસુતને જ જરે છે—'સિંહણ કેરૂં દૂધ તે તો સિંહસુતને જરે,'—બીજાની તો હોજરી જ ફાટી જાય; તેમ આ 'જોગ'રૂપ પરમાન્ન પણ તથારૂપ યોગ્યતાવાળા જોગીજનોને જ જરી શકે એમ છે, બીજાને—અજોગીઓને તો તે જરે એમ નથી, એટલું જ નહિં, પણ મિથ્યાઅભિમાન-રૂપ અજીર્ણ—અપચો ને ઉદરપીડા ઉપજાવે એમ છે.

'જોગ' વિના જોગ નહિં

અને તે જોગીજનોના ચાર પ્રકાર છે, કારણ કે **ગોત્રયોગ, કુલયોગ, પ્રવૃત્ત-ચક્રયોગ, ને નિષ્પન્નયોગ**—એમ યોગના ચાર પ્રકાર છે એટલે **ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ને નિષ્પન્નયોગી** એમ યોગીઓના પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકાર છે (જેનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે) એઓને પણ યથા-સંભવ આ યોગગ્રંથથી ઉપકાર થવો સંભવે છે. અને તે ઉપકાર થવાનું કારણ પણ તેઓને યોગ પ્રત્યેનો અંતરંગ **ભાવથી** પક્ષપાત હોય છે, એ છે; તેઓને કુદરતી રીતે જ યોગ વિષય પ્રત્યે પ્રશસ્ત રાગ—નૈસર્ગિક પ્રેમ હોય છે,

ચાર પ્રકારના યોગી

એ છે. કારણ કે તેઓનું માનસિક વલણ (Inclination) સ્વભાવથી જ યોગ પ્રત્યે પક્ષપાતથી (Bias) ઢળે છે. તેઓનું આત્મપરિણમન યોગ પ્રત્યે પરિ-ણમન કરતું-સર્વથા નમી પડતું હોય છે. આમ આ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથ જેમ મુખ્યપણે આત્માર્થે-આત્મોપકારાર્થે છે, તેમ ગૌણપણે પરાર્થે-**પરોપકારાર્થે** પણ છે. તાત્પર્ય કે-**સ્વ-પર ઉપકાર** એ આ ગ્રંથનું ઇષ્ટ પ્રયોજન છે. મહાપુરુષો સ્વ ઉપકાર અર્થે જે કૃતિ રચે છે, તે આનુષંગિકપણે સર્વ ઉપકારાર્થે-સાર્વજનિક ઉપયોગની પણ થઇ પડે છે, તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સરખાવો—

> " न कवित्वाभिमानेन न कीर्तिप्रसरेच्छया ।
> कृतिः किन्तु मदीयेयं स्वबोधायैव केवलम् ॥ "
>
> —શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આ ઉપરથી એ પણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-આવા સાચા પરોપકારપરાયણ સંત મહાત્માઓ જે **સ્વ ઉપકાર** કરે છે તે જ ખરેખરા **પર ઉપકાર** કરવાને સમર્થ હોય છે; જે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થ સાધે છે તે જ **સ્વ-પર ઉપકાર** પરમાર્થરૂપ પરાર્થ સાધી શકે છે. કારણ કે જે સ્વ ઉપકાર નથી કરતો, તે પર ઉપકાર પણ નથી કરી શકતો; જે આત્માર્થ નથી સાધતો, તે પરાર્થ પણ નથી સાધી શકતો. કારણ કે 'કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે.' 'પોતાનું નહિં સાધ્યું કાંઈ, ઉકાળશે પરનું શું ભાઇ ?' પણ આત્માર્થ સાધ્યા વિના જે પરાર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, વા શેખી કરે છે, તે તો બન્ને ગુમાવે છે, અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થાય છે. જે પોતાના આત્માને ઉપદેશ દીધા વિના પરને ઉપદેશ દેવા જાય છે, તે પોતાનું કે પરનું હિત કરી શકતો નથી; કારણ કે સ્વાચરણરૂપ ચારિત્રના બળ વિના તેની ધારેલી અસર નીપજતી નથી, અન્યના હૃદયને સ્પર્શ થતો નથી, ને 'પત્થર પર પાણી' ઢોળ્યા જેવું થાય છે ! એટલા માટે જ સન્માર્ગના જ્ઞાતા સદુપદેષ્ટા સત્પુરુષોનું સૌથી પ્રથમ ને મુખ્ય પ્રયોજન સ્વાત્માને ઉપદેશ દેવાનું હોય છે, કારણ કે તે ભાવિતાત્માઓ સારી પેઠે ભાવે છે કે-'હે જીવ ! તું ઉપદેશ મ દે, પ્રથમ તું જ ઉપદેશ લે, કારણ કે તે જ્ઞાનીનો દેશ સર્વથી ન્યારો ને અગમ છે.' **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** આ માર્મિક વચનામૃત સર્વ મુમુક્ષુઓએ અંતરમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે કે:—

> " મત દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;
> સબસેં ન્યારા અગમ હે, વો જ્ઞાનીકા દેશ. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આવા સદુપદેષ્ટા સાધુચરિત સત્પુરુષોની વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ પણ જેમ મુખ્યપણે મોટેથી-**ઉચ્ચસ્વરે સ્વાધ્યાયરૂપ** હોય છે, તેમ આવી ગ્રંથલેખનપ્રવૃત્તિ પણ **મૂક-મૂંગા**

આ તો 'સાધુ'નો મૂંગો સ્વાધ્યાય છે

સ્વાધ્યાયરૂપ–સજ્ઝાયરૂપ જ હોય છે; નહિં કે વાગ્જાલ વિસ્તારનારા વાચસ્પતિઓની જેમ જન-મનરંજનકારિણી; કારણ કે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે–જ્યાં આત્મસાક્ષીએ ધર્મ છે, ત્યાં જનનું શું કામ છે? જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ્ય એક ફૂટી બદામ પણ નથી.

"આતમ સાખે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ?
જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ."—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલા માટે જ આવા સ્વાધ્યાયનિમગ્ન, સાચા આત્માર્થી, '**ભવવિરહ**'ને ઝંખનારા ખરેખરા મુમુક્ષુ, મોક્ષસાધક સાચા સાધક-સાધુ, અધ્યાત્મરસપરિણત, ભાવિતાત્મા આ શાસ્ત્રકર્ત્તા મહાયોગીની આ સ્વાધ્યાય ઉદ્‌ઘોષણા અદ્યાપિ અન્ય અધ્યાત્મરસપિપાસુ મુમુક્ષુ જોગીજનોના હૃદયને સ્પર્શી તેમના પર અપાર ઉપકાર કરે છે. જીવતી જાગતી જ્યોત જેવા આ જોગીરાજની ચેતનવંતી જોગવાણી જોગીજનોને જાગ્રત કરી, તેમના અંતરમાં નિર્મલ આત્મજ્યોતિરૂપ યોગ-પ્રદીપ પ્રગટાવે છે! અને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો પ્રગટાવતી રહેશે એવું એમાં પરમ દૈવત છે! અસ્તુ!

જીવતી જાગતી જ્યોત જેવા આ જોગી

તેમાં અત્રે—

कुलप्रवृत्तचक्रा ये त एवास्याधिकारिणः ।
योगिनो न तु सर्वेऽपि तथाऽसिद्धयादिभावतः ॥ २०९ ॥

કુલયોગી પ્રવૃત્તચક્ર જે, અધિકારીઓ તે જ;
તથા અસિદ્ધયાદિ ભાવથી, ન યોગીઓ સર્વે જ. ૨૦૯

અર્થ:—જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, તેઓ જ આના અધિકારીઓ છે,-નહિં કે સર્વેય યોગીઓ, કારણ કે તેઓને તેવા પ્રકારે અસિદ્ધિ આદિનો ભાવ છે.

વિવેચન

તેમાં જે **કુલયોગી** અને **પ્રવૃત્તચક્રયોગી** છે, તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના પાત્ર

વૃત્તિઃ—**कुलप्रवृत्तचक्रा ये**-જેઓ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, **त एवास्याधिकारिणः**-એઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારીઓ છે, અર્હ છે, **योगिनो**-યોગીઓ, **न तु सर्वेऽपि**-નહિ કે સર્વેય સામાન્યથી. શા કારણથી? તો કે-**तथा**-તથાપ્રકારે, **असिद्धयादिभावतः**-અસિદ્ધિ આદિ ભાવને લીધે,-ગોત્રયોગીઓને અસિદ્ધિભાવને લીધે, અને આદિ શબ્દથી નિષ્પન્ન(સિદ્ધ) યોગીઓને સિદ્ધિભાવને લીધે

અધિકારી યોગીઓ છે,–બીજા નહિં; કારણ કે ગોત્રયોગીને તથાપ્રકારની યોગ્યતાની અસિદ્ધિ હોય છે, તેથી તેઓ આના અનધિકારી છે; અને નિષ્પન્ન–સિદ્ધ યોગીને તો તથાપ્રકારની યોગસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે, એટલે તેઓને હવે આવા યોગગ્રંથનું પ્રયોજન રહ્યું નહિં હોઈ તેઓ પણ અત્ર અનધિકારી છે.

'પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે'

પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર–અધિકારાનુસાર શોભે છે. સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ઉચ્ચ–નીચ પદવીરૂપ અધિકાર અપાય છે. તેમ પરમાર્થરૂપ શાસ્ત્રવ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ધર્મસાધનનો અધિકાર ઘટે છે 'अधिकारिवशात्शास्त्रे धर्मसाधनसंस्थितिः'–એ શ્રી **અષ્ટક**માં શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજીનું** સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત છે. રાજ્યાધિકાર માટે જેમ યથાયોગ્ય ગુણની જરૂર પડે છે, તેમ આ યોગ–રાજ્યાધિકાર માટે પણ **તથારૂપ યથાયોગ્યતા**ની જરૂર અનિવાર્ય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વધતી યોગ્યતારૂપ અધિકારની આવશ્યકતા છે, તેમ અસામાન્ય એવા આ યોગવિદ્યાભ્યાસ માટે પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમે ચઢતી યોગભૂમિકારૂપ યોગ્ય અધિકારની આવશ્યકતા છે સાધારણ લૌકિક શાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ જેમ યથાયોગ્ય વિનય, વિવેક, સમજણ, બુદ્ધિ વિકાસ આદિ ગુણગણરૂપ યોગ્યતાની જરૂર હોય છે, તેમ અસાધારણ અલૌકિક એવું આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ યથાયોગ્ય ગુણસ્થિતિરૂપ યોગ્યતાની વિશેષે જરૂર છે. અને તેવા પ્રકારની યોગ્યતા **કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર** યોગીઓમાં અવશ્ય હોય છે, એટલા માટે તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે, તેઓ જ આ પરમાર્થશાસ્ત્રના સતસંસ્કાર ઝીલવાને સુયોગ્ય સુપાત્ર છે. (જુઓ. પૃ. ૨૫૨, આત્મસિદ્ધિની ગાથા)

ગોત્રયોગી અનધિકારી

બાકી જે **ગોત્રયોગી** છે, તેઓને આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકાર ઘટતો નથી, કારણ કે તેઓમાં તથારૂપ યથાયોગ્ય ગુણભાવ હોતો નથી, 'જોગ' યોગ્ય યોગની સિદ્ધિનો અભાવ હોય છે એટલે તેઓને યોગનો અયોગ છે. જેમ અયોગ્યને રાજ્યપદવી ઘટતી નથી, તેમ આ અયોગ્ય ગોત્રયોગીને યોગ–રાજ્ય પદવી ઘટતી નથી. અબુધ એવા મૂર્ખનો જેમ વિદ્વન્મંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી, તેમ આ અબુધ યોગીનો યોગમંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી. એકડો હજુ નથી આવડતો તે એકડીઆને જેમ સાતમી ચોપડીમાં બેસવાનો અધિકાર ઘટતો નથી, તેમ યોગમાર્ગનો પ્રાથમિક યોગ્યતારૂપ એકડો પણ હજુ જેણે ઘુંટ્યો નથી તે અયોગીને આ ઉચ્ચ યોગશાસ્ત્રવર્ગમાં સ્થાન લેવાનો અધિકાર ઘટતો નથી આમ પ્રાથમિક યોગ્યતાથી પણ રહિત એવા ગોત્રયોગીઓ અપાત્ર હોઈ અત્ર અનધિકારી છે.

અને જે નિષ્પન્ન યોગીઓ–સિદ્ધ યોગીઓ છે, તે પણ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી

સિદ્ધયોગી પણ અનધિકારી

નથી. પણ તેનું કારણ બીજુંજ છે. ગોત્રયોગીઓ જ્યારે યોગની અસિદ્ધિને લીધે અત્ર અનધિકારી છે, ત્યારે નિષ્પન્ન યોગીઓ **યોગની સિદ્ધિને લીધે અનધિકારી** છે આ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો યોગસિદ્ધિ માટે છે, અને તે યોગસિદ્ધિ તો આ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને હાંસલ થઈ ચૂકી છે, તો પછી તેઓને હવે આનું પ્રયોજન શું હોય ? જેણે યોગસિદ્ધિ સાક્ષાત્ પ્રગટ પ્રયોગસિદ્ધ (Practice) કરી બતાવી છે, જેણે સ્વભાવ-યુંજન યોગ સિદ્ધ કરી શુદ્ધ **આત્મા** પ્રગટ કર્યો છે, જેણે 'સમયસાર' પ્રયોગસિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, એવા સિદ્ધયોગીને પછી આવા શબ્દરૂપ શાસ્ત્રનું (Theory) શું પ્રયોજન હોય ? યોગમાર્ગના પ્રવાસીને આ યોગશાસ્ત્રરૂપ માર્ગદર્શક ભોમીઓ ઉપયોગી થાય, પણ જેણે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો છે, તેને હવે આ યોગશાસ્ત્રરૂપ ભોમીઆની (Guide) શી જરૂર ? પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે આલંબનની જરૂર પડે, પણ પ્રાસાદ-શિખરે ચઢ્યા પછી જેમ તેની જરૂર ન પડે; તેમ યોગપ્રાસાદ પર ચઢવા માટે હસ્તાવલંબનરૂપ આ યોગશાસ્ત્રની સહાય લેવી પડે, પણ યોગ-પ્રાસાદના શિખરે ચઢી ગયા પછી તેની જરૂર કયાં રહી ? પર્વત પર ચઢવા માટે જેમ લાકડીના ટેકાની જરૂર પડે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી જેમ તેની કંઈ જરૂર ન રહે; તેમ યોગ-ગિરિ પર ચઢવા માટે આ યોગદૃષ્ટિરૂપ યષ્ટિના ટેકાની જરૂર પડે, પણ બધી યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈ યોગગિરિના શૃંગે પ્હોંચ્યા પછી તેની જરૂર શેની હોય ? કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? પામેલાને પામવાનું શું ? સિદ્ધને સાધવાનું શું ? માટે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગી પણ આ અપેક્ષાએ આ યોગશાસ્ત્ર-સાધનના અનધિકારી છે.

'કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે'

આમ ગોત્રયોગી અયોગી હોવાથી આ સતશાસ્ત્રના અનધિકારી છે, અને નિષ્પન્ન યોગી પરમ યોગી હોવાથી આના અનધિકારી છે. માત્ર મધ્યમ બે પ્રકારના યોગી-**કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર** યોગી-આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે. તાત્પર્ય કે-યોગ્ય યોગભૂમિકાથી દૂર એવા બાધક ભાવમાં વર્ત્તતા હોવાથી ગોત્ર યોગી અત્ર અયોગ્ય છે; પરમ યોગ્ય એવી યોગભૂમિકાની પરાકાષ્ઠારૂપ સિદ્ધ ભાવમાં વર્ત્તતા હોવાથી નિષ્પન્ન યોગી પણ અત્ર અયોગ્ય છે; અને યથાયોગ્ય એવી યોગભૂમિકારૂપ સાધક ભાવમાં વર્ત્તતા કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી અત્ર સુયોગ્ય છે-યથાયોગ્ય છે. અને એટલા માટેજ—

> "અડદિઠ્ઠી એ કહી સક્ષેપે, યોગશાસ્ત્ર સકેતેજી;
> કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક જે, તેહ તણે હિત હેતેજી "—શ્રી યો. દ. સજ્ઝા. ૮-૪

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે:—

ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ।
कुलयोगिन उच्यन्ते गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥ २१० ॥

જન્મ્યા જે યોગિકુલે, તસ ધર્મ અનુગતા ય;
કુલયોગિઓ કહાય તે, ન ગોત્રવંત બીજાય. ૨૧૦.

અર્થ:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, અને જેઓ તે યોગીઓના ધર્મને અનુગત છે, તેઓ 'કુલયોગીઓ' કહેવાય છે,—નહિં કે બીજાઓ ગોત્રવંતો પણ.

વિવેચન

"યોગિકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીજી."—યો. સજ્ઝા. ૮-૪

જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ તેઓના ધર્મને ઉપગત છે-પામેલા છે, તથા પ્રકૃતિથી યોગિધર્મને અનુગત-અનુસરનારા એવા જે બીજાઓ પણ છે, તેઓ '**કુલયોગીઓ**' કહેવાય છે, એમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી જણાય છે,-નહિં કે ગોત્રવંતો પણ, નહિં કે સામાન્યથી ભૂમિભવ્ય એવા બીજાઓ પણ.

જે યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગીઓના ધર્મને જે ઉપગત છે-પામેલા છે, તે કુલયોગી છે. અર્થાત્-જે જન્મથી જ યોગી છે, **આજન્મ યોગી** (Born Yogis) છે તે **કુલયોગી** છે. મનુષ્ય કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ મનુષ્ય-બાલ હોય છે, સિંહ કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ સિંહશિશુ હોય છે, તેમ યોગિકુલમાં જન્મેલો જન્મથી જ 'જોગી' હોય છે. પૂર્વ જન્મમાં યોગસાધના કરતાં કરતાં, આયુ પૂર્ણ થતાં જેનું ચ્યવન થયું છે, તેવા પૂર્વારાધક 'યોગભ્રષ્ટ' પુરુષો આવા કુલયોગી (Born Yogis) હોઈ શકે છે. જેમ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિવાળા- મનુષ્યો આજન્મ કવિ (Born Poets) હોય છે, તેમ આવા નૈસર્ગિક યોગિત્વશક્તિવાળા મહાત્મા કુલયોગીઓ આજન્મ યોગી હોય છે. આવા યોગીઓને પૂર્વારાધિત યોગસંસ્કારની જાગ્રતિ સ્વયં સહેજે સ્ફુરિત થાય છે, જાતિસ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, અને પૂર્વે અધૂરા છોડેલ યોગની કડીનું અનુસંધાન શીઘ્ર વિના પ્રયાસે હોય છે. જેમ લાંબી મુસાફરીએ નીકળેલો મુસાફર વચ્ચમાં વિશ્રામ સ્થાને વિસામો ખાય છે, રાતવાસો કરે

કુલયોગી: આજન્મ યોગી

वृत्तिः--ये योगिनां कुले जाताः—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે,-જન્મથી જ- तद्धर्मानुगताश्च-અને તેઓના ધર્મને અનુગત-યોગિધર્મને અનુગત, ये-જેઓ પ્રકૃતિથી અન્ય પણ, कुलयोगिन उच्यन्ते-કુલયોગીઓ કહેવાય છે એમ સમજાય છે,-દ્રવ્યથી અને ભાવથી. गोत्रवन्तोऽपि-ગોત્રવંતો પણ, સામાન્યથી ભૂમિભવ્યો પણ, नापरे-નહિં કે બીજાઓ. નહિં કે બીજાઓ કુલયોગીઓ કહેવાય છે.

છે, પણ થાક ઉતરી ગયા પછી તાજોમાજો થઈ તરત જ આગળ અખંડ પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે; તેમ મોક્ષપુરીના પ્રવાસે નીકળેલો **યોગમાર્ગનો અખંડ પ્રવાસી** મુમુક્ષુ આયુપૂર્ણતારૂપ વિશ્રામસ્થાને વિશ્રાંતિ લે છે, ભવાંતરગમનરૂપ રાત્રીવાસ કરે છે, અને શ્રમ ઉતરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મરૂપ નવો અવતાર પામી, તાજોમાજો થઈને, અપૂર્વ ઉત્સાહથી યોગમાર્ગની મુસાફરી આગળ ચલાવે છે; અને આમ આ યોગમાર્ગના મુસાફરનું મુક્તિપુરી પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડિત રહે છે. જેમ વખત પૂરો થઈ જતાં કારકુન આગલે દિવસે અધૂરૂં મૂકેલું કચેરીનું કામ, બીજે દિવસે જ્યાંથી અધૂરૂં હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવે છે; તેમ આયુનો સમય પૂરો થઈ જતાં યોગી આગલા જન્મમાં અધૂરૂં છોડેલું આત્માર્થનું કામ, બીજા જન્મમાં અધૂરૂં હતું ત્યાંથી આગળ ધપાવે છે. આમ યોગી પુરુષનું યોગસાધનરૂપ આત્માર્થ કાર્ય અતૂટપણે પૂર્ણતા પર્યંત વિના પ્રયાસે-સહજ સ્વભાવે ચાલ્યા કરે છે.

> "દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;
> રયણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે."—યો. સજ્ઝા. ૧

બીજાઓને-અન્ય પ્રાકૃત જનોને જે સંસ્કાર ઘણા ઘણા અભ્યાસે કંઈક જ-અલ્પ માત્ર જ થાય છે, તે આવા ×આજન્મ યોગીઓને વિના પરિશ્રમે સહજ સ્વભાવે ઉપજે છે! અને તે પૂર્વજન્મનું **અસાધારણ યોગારાધકપણું** જ દર્શાવે છે,—જેનું વર્તમાનમાં પ્રગટ જ્વલંત ઉદાહરણ પરમ યોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના આ સ્વસંવેદનરૂપ આત્માનુભવગમ્ય સહજ ઉદ્ગાર ઉપરથી સ્વયં સૂચિત થાય છેઃ—

> "લઘુવયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ;
> એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ?
> જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
> વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય?"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

બીજા ઉદાહરણો

ભૂતકાળમાં પણ જન્મથી જ અત્યંત અસાધારણ યોગસામર્થ્ય દાખવનારા અનેક મહાપુરુષોના ચરિત્રો પણ આ જ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. જેમકે-વીશ વર્ષની નાની ઉમરમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અસામાન્ય ગ્રંથ લખનાર સંત **જ્ઞાનેશ્વર.** ઘોડીઆમાં રમતાં પણ જેને પૂર્વારાધિત મુનિભાવ સાંભરી આવ્યો હતો, તે મહાયોગી **વજ્રસ્વામી.** પાંચ વર્ષની લઘુવયમાં અસાધારણ બુદ્ધિચાપલ્ય દર્શાવનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી **હેમચંદ્રાચાર્યજી,** અને ધર્મધુરંધર શ્રી **યશોવિજયજી.** સંત **કબીરજી,** રમણ મહર્ષિ આદિના ચરિત્રો પણ એની સાક્ષી પૂરે છે. ખુદ **તીર્થંકર** ભગવંતો પણ જન્મથીજ મતિ-શ્રુત-અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનના ધારક હતા એ હકીકત પણ

× "अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्। एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्। यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन॥"—ગીતા.

આજન્મયોગીપણું જ સૂચવે છે. આમ કુલયોગીઓના સેંકડો દાખલા આપી શકાય એમ છે, જે પૂર્વજન્મના યોગાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. આવા કુલયોગીઓને **યોગ સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ** હોય છે. ઉંઘમાંથી આળસ મરડીને ઊઠતાં જ ગત રાત્રીના બનાવની પેઠે તેમને યોગ યાદ આવી જાય છે; અને પછી પ્રવૃત્તચક્રાદિ યોગભૂમિકાઓ ઝપાટાબંધ અત્યંત વેગે વટાવી જઈ તેઓ નિષ્પન્ન યોગદશાને-સિદ્ધદશાને પામે છે.

આધ્યાત્મિક સંસ્કાર જન્મ

આ યોગીકુલમાં જન્મરૂપ જે કુલયોગીપણું કહ્યું તે અધ્યાત્મ સંસ્કારની અપેક્ષાએ છે, અર્થાત્ તે **સંસ્કાર જન્મરૂપ** છે. જેમ પુરુષનો બાહ્ય જન્મ સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, તેમ યોગીપુરુષનો આ **આધ્યાત્મિક જન્મ** સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. વ્યવહારથી જેમ બાહ્ય વર્ણાદિસંપન્ન દેહનો જન્મ છે, તેમ પરમાર્થથી યોગ-સંસ્કારસંપન્ન આત્માનો જન્મ છે. બીજાધાનથી જેમ સ્થૂલ પુરુષ દેહનું સર્જન થાય છે, તેમ યોગ-બીજાધાનથી પુરુષના-આત્માના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર-શરીરનું સર્જન થાય છે. બાહ્ય સ્થૂલ દેહનું બીજાધાન કરનારા જેમ બાહ્ય માતા-પિતા હોય છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ દેહનું સમ્યગ્દર્શનાદિ બીજાધાન કરનારા યોગીઓરૂપ માતા-પિતા છે. જેમ સ્થૂલ દેહમાં માતા-પિતાનો ગુણ-લક્ષણ વારસો ઉતરે છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારસ્વામી યોગીઓનો ગુણસંસ્કાર-વારસો તે સૂક્ષ્મદેહમાં ઉતરે છે. જેમ 'બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા' હોય છે, તેમ યોગી-પિતા જેવા આ યોગી-બાલ હોય છે. પરંતુ બાહ્ય જન્મ પુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે, પણ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ તો અપુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે. વ્યાવહારિક જન્મ મૃતત્વનો-મરણનો હેતુ હોય છે, પણ આ પારમાર્થિક જન્મ અમૃતત્વનો-અમરપણાનો હેતુ હોય છે. અથવા તો બાહ્ય સ્થૂલ દેહે જન્મ એ પરમાર્થથી જન્મ જ નથી, પણ ભાવથી તો આત્માનું મૃત્યુ જ છે, ભાવમરણ જ છે; આત્માનો ખરેખરો **પારમાર્થિક જન્મ** તો યોગસંસ્કાર સંપન્નપણે જન્મવું તે જ છે. *આવો આ પરમ ધન્ય પારમાર્થિક સંસ્કારજન્મ આ કુલ-*યોગીઓને સાંપડ્યો હોય છે, અને જન્મથી જ તેઓ યોગીઓના ધર્મને પામેલા હોય છે.

અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગીધર્મને અનુગત હોય, તે પણ કુલયોગી છે. અર્થાત્ જેઓ યોગીઓના ધર્મને અનુસરનારા-'અનુયાયી' છે તે પણ '**કુલયોગી**' કહેવાય છે.

'યોગીધર્મ' એટલે શું ?

આ '**યોગીધર્મ**' એટલે શું ? યોગનો જેને યોગ (સંબંધ) થયો તે છે યોગી, અને આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-જોડાણ તેનું નામ યોગ. એટલે આત્મસ્વભાવ સાથે જેનું યોજન છે, અર્થાત્ જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન થયું છે તે યોગી છે, અને એવા તે યોગીનો જે ધર્મ છે તે યોગીધર્મ છે. આમ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, આત્મસ્વભાવની સાધના-આરાધના કરવી, આત્મસિદ્ધિ કરવી, એ જ યોગીઓનો ધર્મ છે. વળી '**ધર્મ**' શબ્દ પણ એ જ ભાવનો સૂચક છે; કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ,

'वत्थुसहावो धम्मो' અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ધર્મ તે આત્મધર્મ-વસ્તુધર્મ. આત્માનું સ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે ધર્મ, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી તે ધર્મ, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખવો તે ધર્મ. આવો આત્માનો સ્વભાવયુંજનરૂપ યોગ તે જ ધર્મ. એટલે જે આત્મ-સ્વભાવમાં વર્ત્તે છે, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખે છે, આત્માના સ્વભાવયુંજનરૂપ યોગને સાધે છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્ત્તિ 'યોગી' છે અને તેનો ધર્મ પણ તે જ છે. આમ યોગી ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ વસ્તુધર્મ-આત્મ-ધર્મ. પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, આત્મપરિણતિને અનુસરવું તે જ યોગિધર્મ. તાત્પર્ય કે-આત્મસ્વભાવ સાથે યુંજનરૂપ યોગ જેણે સાધ્યો છે, જે **સ્વરૂપસ્થિત** છે તે '**યોગી**' છે. અને આત્મસ્વભાવ સાથે યુંજનરૂપ યોગ તે જ તેઓનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. આવા આત્મ-સ્વભાવરૂપ યોગિધર્મને અનુસરવા જે નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે **કુલયોગી** છે. **આત્માને અનુગત** એટલે કે સર્વત્ર આત્માને આગળ કરી તેને અનુસરતી જેની સમસ્ત **ભાવધર્મ પ્રવૃત્તિ** છે, તે **કુલયોગી** છે. આવો આત્મ-અનુગત ભાવ **સમકિત** ગુણથી માંડીને **શૈલેશી** અવસ્થા પર્યંત હોય છે,-કે જેથી સંવર-નિર્જરા થઇ ઉપાદાન કારણ પ્રગટે છે, કારણ કે અત્રે સાધ્ય આલંબનનો દાવ હાથ લાગેલો છે (જુઓ પૃ. ૪૯૩, ૫૨૧-૫૨૨).

> "સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;"
> સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ." દેવચંદ્રજી.

અને આમ સદા **આત્મ-અનુગત** ભાવ હોવાથી જ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ જેમ બને તેમ આત્મ-પદાર્થને વિરોધ ન આવે, વિરાધના ન થાય, એમ સર્વ વિધિ-નિષેધ આચરે છે; એટલે જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ ન આવે તે સર્વ 'ધર્મ' કર્ત્તવ્ય કરે છે, અને જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ આવે તે સર્વ અધર્મ કર્ત્તવ્ય નથી કરતો. ટૂંકામાં તે '**આરાધક**' જીવ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વભાવરૂપ ધર્મને આદરે છે, તે રાગદ્વેષાદિ વિભાવરૂપ અધર્મને પરિહરે છે; આત્મપરિણતિને ભજે છે ને પરપરિણતિને ત્યજે છે. અને આમ **આત્મપદાર્થથી અવિરોધ** એવો **વિધિ-નિષેધ** આચરી, તે 'મહાજને' પરિગ્રહેલો આત્મપદાર્થનો ગ્રહણ '**વિધિ**' કરે છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૩૯૭) એટલે જ આવો યોગિધર્મનો-મોક્ષમાર્ગનો અનુયાયી મુમુક્ષુ કુલયોગી, અજ્ઞાનરૂપ કર્મભાવને છોડી દઇ, નિજ વાસરૂપ-સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષભાવને ભજવા નિત્ય પ્રયત્નશીલ બને છે; અંધકાર સમા અજ્ઞાનનો જ્ઞાનપ્રકાશ વડે નાશ કરે છે; જે જે બંધના કારણો છે તે બંધનો પંથ જાણી, તે કારણોની છેદક એવી દશારૂપ મોક્ષમાર્ગને સેવે છે; રાગ દ્વેષ ને અજ્ઞાન એ કર્મની મુખ્ય ગ્રંથિ-ગાંઠ છે તેની જેના વડે નિવૃત્તિ થાય, એવા મોક્ષપંથને આરાધે છે; અને સત્ ચૈતન્યમય ને સર્વાભાસથી રહિત એવો '**કેવળ**' **આત્મા** જેથી પામીએ,' એ મોક્ષપંથની રીતિને અનુસરે છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૨૭૧, ૪૬૩)

આ જે કહ્યો તે મોક્ષમાર્ગરૂપ યોગીધર્મમાં-**સનાતન વસ્તુધર્મમાં**-શાશ્વત

આત્મધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો-દર્શનાગ્રહભેદનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? જાતિ-વેષનો ભેદ ક્યાંથી હોય? એટલે આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની સિદ્ધિરૂપ એક જ પ્રયોજન જ્યાં છે તે યોગિધર્મમાં જૈન, વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ, વેદાંતી, બૌદ્ધ આદિ કુલ ધર્મના ભેદો મટી જાય છે સાધુ, શ્રમણ, સંન્યાસી, જોગી, ફકીર આદિ બાહ્ય દ્રવ્યલિંગભેદોને× સ્થાન જ નથી. ઉપરમાં જે કહ્યો તે **ભાવલિંગરૂપ યોગિધર્મ-મોક્ષમાર્ગ** જે સાધે છે, આરાધે છે, ઉપાસે છે, તે જ મુક્તિને પામે છે.

'જાતિ વેષનો ભેદ નહિ'

"જાતિ વેષનો ભેદ નહિં, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જે કોઈ આ યથોક્ત યોગીધર્મને આરાધે છે, તે આ યોગીધર્મમાં છે. જે કોઈ મત-દર્શનનો આગ્રહ તેમજ વિકલ્પ છોડી દઈ, નિજ સ્વભાવની સિદ્ધિરૂપ આ સનાતન આત્મધર્મને **ભાવથી** સાધે છે, પરપરિણતિને ત્યજતા રહી આત્મપરિણતિને ભજતા રહે છે,-તે સર્વ સાચા સાધકો, સર્વ આરાધકો, સર્વ ઉપાસકો, સર્વ મુમુક્ષુઓ, સર્વ આત્માર્થીઓ, સર્વ યોગીઓ, સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાધુજનો, મત-સંપ્રદાયના ભેદ વિના આ વિશ્વધર્મરૂપ (Universal Religion) યોગિધર્મના ખરેખરા 'અનુયાયી' એવા કુલયોગીઓ છે. અને ઉપલક્ષણથી-આવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ તેના પ્રત્યે જે કોઈને સર્વથા અદ્વેષ હોય, ખરેખરો અંતરંગ પ્રેમ હોય, પ્રશસ્ત રાગ હોય, સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા હોય, તેને અનુસરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હોય,-તે સર્વ સન્માર્ગ-પ્રેમીઓ, સર્વ માર્ગાનુસારીઓ, સર્વ જિજ્ઞાસુઓ પણ **દ્રવ્યથી** આ યોગીધર્મના અધિકારી કુલયોગીઓ છે. આમ આ વસ્તુસ્વભાવરૂપ સનાતન **યોગિધર્મ** સાર્વજનિક એવો **'વિશ્વધર્મ'** બનવાને પરમ યોગ્ય છે; કારણ કે સ્વરૂપથી સર્વ યોગારાધક યોગીઓની જાતિ એક છે, અને તેઓનો ધર્મ પણ એક જ છે; કારણ કે સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે તે જ યોગરૂપ ધર્મ આ મહાનુભાવ યોગીઓને અનુકૂળ હોય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ.-૫૮-૫૯)

યોગિધર્મના સાચા અનુયાયી

"તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ"-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

× "लिङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः। न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते लिङ्गकृताग्रहाः॥
जातिर्देहाश्रिता दृष्टा देह एवात्मनो भवः। न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते जातिकृताग्रहाः॥"
—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક.

"ण उ होदि मोक्खमग्गो लिंगं जं देहणिम्ममा अरिहा।
लिंग मुइत्तु दंसणणाणचरित्ताणि सेयंति॥"—શ્રી સમયસાર.

એટલે આવા પરમ ઉદાર સર્વગ્રાહી આ યોગિધર્મને જે સાચા ભાવથી અનુસરતા હોય, તે સર્વ ગમે તે સંપ્રદાયના હોય, તો પણ એક જ ધર્મના અનુયાયી—સાધર્મિકો છે. તાત્પર્ય કે—આ યોગમાર્ગને ખરેખરો અનુસરનારો જૈન હોય કે વૈષ્ણવ હોય, બૌદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, સાંખ્ય હોય કે વેદાંતી હોય, ગમે તે હોય, તે સર્વ સાધર્મિક બંધુઓ છે, આત્મબંધુઓ છે. આવા આ યોગિધર્મને જે કોઇ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અનુસરતા હોય તે સર્વ કુલયોગી છે. અત્રે ભાવનું કારણ થાય તે જ પ્રધાન એવું દ્રવ્ય વિવક્ષિત છે,—નહિં કે ભાવનું કારણ ન થાય એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય. એટલે કે જેથી પરિણામે યોગભાવનો ઉદ્ભવ થાય તેમ દ્રવ્યથી જે દ્રવ્ય યોગસાધનરૂપ યોગિધર્મને અનુસરે છે, તે પણ ઉપલક્ષણથી કુલયોગી છે; અને ભાવથી જે અનુસરે છે તે તો પ્રગટ તેમ છે જ. માત્ર એટલું જ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે—દ્રવ્ય યોગસાધનધર્મ પણ ભાવ યોગસાધન ધર્મનાં કારણભૂત થાય તો જ તે ભલાં છે, સફળ છે, નહિં તો આલ છે—મિથ્યા છે **દ્રવ્યસ્તવ** એવું વિશિષ્ટ હોવું જોઇએ કે તે ચોક્કસ **ભાવસ્તવનું** કારણ થાય, અને એમ થાય તો જ તે સફળ છે, નહિં તો અફળ છે. આ સંબંધી વિશેષ જાણવાને ઇચ્છતા તત્ત્વરસિક જને શ્રી **હારિભદ્રસૂરિજી**કૃત શ્રી **પંચાશકશાસ્ત્ર** અવલોકવું.

સાધર્મિક આત્મબંધુઓ.

> " દ્રવ્યધર્મ તે યોગ સમારવા, વિષયાદિક પરિહાર;
> આતમશક્તિ હો સ્વભાવ સુધર્મનો, સાધન હેતુ ઉદાર. "—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવા આ મહાનુભાવ '**કુલ યોગીઓ**' ખરેખર ! કુલયોગીઓ જ હોય છે. કુલવધૂ જેમ પોતાના કુલને છાજે એવું વર્ત્તન કરે છે—કુલીનપણું આચરે છે, કુલપુત્ર જેમ પોતાના કુલને લાંછન ન લાગે એવું કુલીનતા યોગ્ય આચરણ કરે છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલને છાજે એવું, ને દોષ—કલંકરૂપ ઝાંખપ ન લાગે એવું, યથાયોગ્ય કુલીન આચરણ કરે છે. જેમકે—પર ઘરે ન જવું, સ્વ ઘરમાં જ રહેવું, ઉચિત મર્યાદા ધર્મમાં રહેવું, શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ કુલધર્મને જેમ કુલવધૂ પાળે છે; તેમ પરભાવ-વિભાવરૂપ પર ઘર પ્રત્યે ગમન ન કરવું, આત્માના નિજ ઘરમાં જ રહેવું, વસ્તુ સ્વભાવની મર્યાદા ન ઉલ્લંઘાય એમ ઉચિત 'મર્યાદાધર્મમાં'—' મરજાદમાં ' રહેવું, સ્વરૂપાચરણરૂપ શીલ સાચવવું,—ઇત્યાદિ યોગીકુલના ધર્મને કુલયોગી બરાબર પાળે છે. તેમજ કુલપુત્ર જેમ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરદ્રવ્યગ્રહણ આદિ સર્વ અનાર્ય કાર્યને દૂરથી વર્જે છે, અને સન્ન્યાયનીતિને—પ્રમાણિકતાને અનુસરે છે; તેમ આ આર્ય કુલયોગી પણ આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસાને, પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ અસત્યને, પરદ્રવ્યની ચોરી કરવારૂપ અદત્તાદાનને, પરવસ્તુ પ્રત્યે ગમન કરવારૂપ

' કુલયોગી ' શબ્દનું રહસ્ય

વ્યભિચારને, અને મમત્વથી પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહને–ઇત્યાદિ અનાર્ય કાર્યને દૂરથી ત્યજે છે; અને પરવસ્તુરૂપ પરભાવ–વિભાવને છોડી દઇ, તે ઉપરથી પોતાની માલીકી ઉઠાવી લઇ, સ્વ વસ્તુમાં જ સ્થિતિ કરી સન્ન્યાયનીતિને–ખરેખરી પ્રમાણિકતાને અનુસરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને કુલપુત્ર જેમ બાપદાદાની આબરૂ વધારી–કુલને ઉજાળી સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારી, કુલને અજવાળી, 'એકોતેર પેઢીને તારી' યોગી સમાજમાં સ્થાન પામી સ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. એટલા માટે કુલવધૂ અને કુલપુત્રની જેમ કુલયોગીને આ 'કુલયોગી' નામ બરાબર ઘટે છે.

નામમાત્ર અનુયાયીઓ

બાકી જિનાદિ પરમ યોગીઓના કુલમાં બાહ્ય દેહજન્મની અપેક્ષાએ જન્મ્યા છતાં, જે તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, અથવા તો નામમાત્ર અનુસરતા હોય, છતાં પોતાને તેના અનુરાગી–અનુયાયી 'જૈન' આદિ કહેવડાવતા હોય, તે તો નામમાત્ર જૈન આદિ છે, ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી. તે જ પ્રકારે બુદ્ધના કુલ–સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા હોય અને તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, છતાં પોતાને તેના અનુયાયી 'બૌદ્ધ' તરીકે ઓળખાવતા હોય, તો તે પણ નામમાત્ર બૌદ્ધ છે, કુલયોગી નથી. તેમજ સાચા બ્રાહ્મણ–વૈષ્ણવજન× આદિમાં હોવા યોગ્ય લક્ષણ જેનામાં નથી, છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ–વૈષ્ણવ વગેરે કહેવડાવનારા અન્યને માટે પણ સમજવું. રાગ–દ્વેષાદિ શત્રુનો જય કરવારૂપ જૈનપણું જેનામાં નથી, અથવા યથાર્થ વસ્તુબોધરૂપ બુધપણું જેનામાં નથી, અથવા આત્મપવિત્રતારૂપ શૌચમય વૈષ્ણવપણું જેનામાં નથી, અથવા સાચા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ બ્રાહ્મણપણું જેનામાં નથી,–તે ભલે જન્મથી જૈન હો કે બૌદ્ધ હો, વૈષ્ણવ હો કે બ્રાહ્મણ હો, કે અન્ય કોઇ પણ હો; પણ તે ભાવથી–પરમાર્થથી જૈન પણ નથી ને બૌદ્ધ પણ નથી, વૈષ્ણવ પણ નથી ને બ્રાહ્મણ પણ નથી; તેમજ તે કુલયોગી પણ કહી શકાય એમ નથી તાત્પર્ય કે–સાચા પારમાર્થિક યોગમાર્ગને–મોક્ષમાર્ગને નહિં અનુસરનારા એવા સર્વ સંપ્રદાયવાદીઓ, સર્વ મતદર્શનાગ્રહીઓ કાંઇ કુલયોગી નથી.

"ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઇ ને કોઇ ધર્મ મતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મ મત પ્રમાણે પ્રવર્ત્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે પણ એનું નામ મુમુક્ષુતા નથી. મુમુક્ષુતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઇ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો; અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્ત્તવું."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૨૧૬.

અથવા તો માત્ર શારીરિક વિકાસને માટેના વ્યાયામાદિ પ્રયોગને જે યોગને નામે

× વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે." ઇત્યાદિ.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

ઠઠાડતા હોય, અથવા હઠયોગાદિ પ્રક્રિયાને બ્હાને જે લોકોને યોગ સંબંધી વ્યામોહ ઉપજાવતા હોય, અથવા યોગને નામે અનેક ધતીંગ ઉભા કરી જે મહાન્ 'યોગ' શબ્દની વિડંબના કરતા હોય, અથવા ખોટી સમાધિ ચઢાવી જવાનો ડોળ કરી મુગ્ધ લોકોને વંચતા રહી જે યોગને નામે ચરી ખાતા હોય, અથવા જટાજૂટ વધારી જોગી આદિ વેષ ધારણ કરી જે જોગીમાં ખપતા હોય,-એ આદિ પણ કંઇ કુલયોગી નથી. તે તો યોગની ઠેકડી ઉડાવનારા યોગવિડંબકો છે, યોગિકુલને હાંસીપાત્ર બનાવનારા છે, અને 'યોગ' જેવી પરમ પવિત્ર વસ્તુને અભડાવનારા છે!

મહાન્ 'યોગ'ની વિડંબના

ઉપરમાં જે કુલયોગી કહ્યા, તે શિવાયના બીજાઓ જે ભૂમિભવ્યો-**ગોત્રયોગીઓ** છે, તે કાંઇ કુલયોગી નથી. ભૂમિભવ્યો એટલે ભૂમિના ગુણને લીધે જે ભવ્ય કહેવાય છે તે. જેમકે-આર્યક્ષેત્રના-આ ભરતભૂમિના સંતાનો ભૂમિભવ્યો છે. તે ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી; કારણ કે ભૂમિની ભવ્યતામાત્રથી કાંઇ જીવનું કલ્યાણ થઇ જતું નથી. પણ તથારૂપ અનુકૂળ નિમિત્ત પામી, જીવમાં જ્યારે ખરેખરી ભવ્યતા આવે-તથારૂપ ગુણયોગ્યતા પ્રગટે, ત્યારે જ કલ્યાણ થાય છે. ભૂમિની ભવ્યતા આત્માનું કલ્યાણ થવામાં અનુકૂળ સામગ્રીની ઉપનતિમાં—જોગવાઈમાં **અપેક્ષાકારણ** જરૂર છે, પણ **નિમિત્ત-કારણને** આધીન એવું **ઉપાદાનકારણ** પ્રગટાવવામાં જો તેનો ઉપયોગ કરાય, તો જ તે લેખે થાય છે, નહિં તો અલેખે છે. દાખલા તરીકે-આર્ય એવી આ ભવ્ય ભરતભૂમિમાં યોગિધર્મ પામવાની પૂરેપૂરી અનુકૂળતા છે, કારણ કે આ દિવ્ય ભૂમિમાં અનેક મહાન્ યોગિવરોએ જન્મ લઇ આ અવનિને પાવન કરી છે. એટલે અત્રે યોગસાધન સામગ્રી પામવી સુલભ છે. પણ તે સાધનસામગ્રીનો જો યથેષ્ટ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ને આત્માનું તથારૂપ યોગ્યપણું-ભવ્યપણું-સુપાત્રપણું પ્રગટ કરવામાં આવે, તો જ તે લેખે છે બાકી ખાલી ભૂમિભવ્યતાથી કાંઇ વળે નહિં, મહાયોગીઓની ભૂમિ એવી ભવ્ય ભરત ભૂમિમાં જન્મ્યા માત્રથી કાંઈ યોગી થઇ જવાય નહિં. એટલે ભૂમિભવ્યોરૂપ ગોત્ર-યોગીઓ છે, તે કાંઇ કુલયોગી કહેવાય નહિં કુલયોગી થવા માટે તો તેવા મુમુક્ષુતા યોગ્ય ગુણ પ્રગટાવવા જોઇએ. (જુઓ પૃ ૩૧૬-૩૧૭) આ ગોત્રયોગી ને કુલયોગીનો તફા-વત સ્થૂલરૂપે સમજવા માટે ગોત્ર અને કુલ શબ્દનો તફાવત સમજવાની જરૂર છે. 'કુલ' શબ્દ નિકટનો વંશસંબંધ સૂચવે છે, ને 'ગોત્ર' દૂરનો વંશસંબંધ સૂચવે છે. તેમ કુલયોગી યોગીકુલ સાથે નિકટનો વંશસંબંધ ધરાવે છે, અને ગોત્રયોગી દૂર દૂરનો સગ-પણસંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે-જેનો મોક્ષ નિકટમાં છે, સમીપમાં છે, તે આસન્નભવ્ય મુમુક્ષુ આત્માઓ '**કુલયોગી**' છે; અને જેનો મોક્ષ હજુ ઘણો ઘણો દૂર છે, તે દૂરભવ્ય ભવાભિનંદી જીવો '**ગોત્રયોગી**' છે

ગોત્રયોગી તે કુલયોગી નથી

એના વિશેષ લક્ષણને અધિકૃત કરી કહે છે—

सर्वत्राद्वेषिणश्चैते गुरुदेवद्विजप्रियाः
दयालवो विनीताश्च बोधवन्तो यतेन्द्रियाः ॥ २११ ॥

સર્વત્ર અદ્વેષી ગુરુ,-દેવ-દ્વિજ પ્રીતિવંત;
દયાળુ તેમ વિનીત આ, યતેંદ્રિય બોધવંત. ૨૧૧.

અર્થ:—અને એઓ (કુલયોગીઓ) સર્વત્ર અદ્વેષી, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, તથા દયાળુ, વિનીત, બોધવંત અને યતેંદ્રિય હોય છે.

વિવેચન

"અદ્વેષી ગુરુ દેવ દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી."—યો. સજ્ઝા. ૮

અને આ કુલયોગીઓ તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે **સર્વત્ર અદ્વેષી** હોય છે; ધર્મપ્રભાવને લીધે, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને **પ્રિય** છે એવા હોય છે; ક્લિષ્ટ પાપના અભાવને લીધે પ્રકૃતિથી **દયાળુ** હોય છે; કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી **વિનીત** હોય છે; ગ્રંથિભેદથી **બોધવંત** હોય છે; અને ચારિત્રભાવથી યતેંદ્રિય-જિતેંદ્રિય હોય છે.

સર્વત્ર અદ્વેષી

આ કુલયોગીઓ-કે જે યોગીકુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગિધર્મને જે અનુસરનારા છે, તેઓ સર્વત્ર-સર્વસ્થળે અદ્વેષી હોય છે, તેઓને જગતમાં ક્યાંય પણ દ્વેષ હોતો નથી; કારણ કે તેઓને દ્વેષના કારણરૂપ કોઇ પણ પ્રકારના ગ્રહનો-મિથ્યા આગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે દ્વેષનો પણ અભાવ હોય છે દ્વેષનું કારણ ગ્રહ હોય છે, પોતે ગ્રહેલા-પકડેલા મતથી જો કોઈ વિરુદ્ધ પડે તો ગ્રહગ્રસ્ત મતાગ્રહીને તરત જ દ્વેષ ઉપજે છે; કારણ કે મતાર્થીને પોતાના મતનો 'મમત' હોય છે, આ મ્હારો મત છે એવા મમત્વને લીધે તેથી વિરુદ્ધ જનાર પ્રત્યે તે ગુસ્સે થાય છે! મતાગ્રહી **'મારું તે સાચું'** એમ માને છે, અને સતગ્રાહી **'સાચું તે મારું'** એમ માને છે. તેથી **મતાગ્રહી** પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ઘસડાતો હોઇ યુક્તિને પણ જ્યાં પોતાની મતિ અભિનિવિષ્ટ છે, ત્યાં ખેંચી જાય છે, અને **સદાગ્રહીને** તો જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં મતિ સ્વયં પ્રવેશ કરે છે. આગ્રહીનું મનરૂપી વાંદરૂં યુક્તિરૂપી ગાયને પૂંછડેથી 'ખેંચે' છે! અને નિરાગ્રહી

वृत्ति—**सर्वत्राद्वेषिणश्चैते**-અને એઓ સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે,-તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે. તથા-**गुरुदेवद्विजप्रियाः**-ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા,-ધર્મ પ્રભાવને લીધે તથા-**दयालवः**-દયાળુ-પ્રકૃતિથી,-ક્લિષ્ટ પાપના અભાવથી, **विनीताश्च**-અને વિનીત,-કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી, તથા **बोधवन्तो**-બોધવંત,-ગ્રંથિભેદથી, **यतेन्द्रियाः**-યતેંદ્રિય,-ચારિત્રભાવથી હોય છે.

મધ્યસ્થનું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયને 'અનુસરે' છે-પાછળ પાછળ જાય છે.! (જુઓ ફૂટનોટ શ્લોક. પૃ. ૩૨૮-૩૨૯).

આવો મતાગ્રહ એકાંતવાદીને જ હોય છે, કારણ કે તે કોઇ એક અમુક નયને જ પકડી બેસે છે, અને 'વ્હોરાવાળા નાડા' ની જેમ તેનો જ હઠ પકડી રાખે છે! એટલે કે તે મતાર્થી હોય છે દાખલા તરીકે-કોઇ વ્યવહાર નયનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઇ નિશ્ચય નયનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઇ જ્ઞાનનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઈ ક્રિયાનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઇ એકાંત નિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઇ એકાંત અનિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે. આમ મતાર્થી એકાંતવાદીને પોતપોતાના મતનો અભિનિવેશ-આગ્રહ હોય છે. પણ આત્માર્થી અનેકાંતવાદીને તેવો કોઇ પણ આગ્રહ હોતો નથી, કારણ કે તે નયના સ્વરૂપને સારી પેઠે જાણે છે કે પ્રત્યેક નય પોતપોતાની અપેક્ષાએ પોતાની નય-મર્યાદામાં સાચો છે, પણ પર અપેક્ષાએ ખોટો છે, માટે કોઇ પણ નયનો એકાંત આગ્રહ કરવો તે ખોટો છે, મિથ્યા છે. એમ જાણતો હોઇ તે કદી પણ કોઈ એક નયનો આગ્રહ કરતો જ નથી, અને વ્યવહારનય-નિશ્ચય નયની યથાયોગ્ય મર્યાદા સ્વીકારી બન્નેનો સમન્વય (Reconciliation) સાધે છે. એટલે નિશ્ચયવાણી સાંભળી તે કાંઇ સાધન છોડી દેતો નથી, પણ નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખી તે તે જ સાધનો કરે છે.

મતાર્થી ને આત્માર્થી

> "નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ય;
> નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય."-શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી ષડ્દર્શન વિષયમાં પણ તેને કોઈ પણ મત-દર્શનનો આગ્રહ હોતો નથી; કારણ કે સ્યાદ્વાદદર્શી હોઇ તે, તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ, કથંચિત્-કોઇ અપેક્ષાએ સાચા છે, એમ 'સ્યાત્' પદનો ન્યાસ કરીને તે સમાધાન કરે છે. તે તે દર્શનોને તે જિનદર્શનના અંગભૂત જાણે છે, એટલે તત્સંબંધી પણ તેને કોઇ આગ્રહ સંભવતો નથી. (જુઓ પૃ. ૫૮-૫૯, પૃ. ૪૨૩) આમ સાંકડી એકાંત દૃષ્ટિનો અભાવ હોવાથી અને વિશાલ અનેકાંતદૃષ્ટિનો સદ્ભાવ હોવાથી આ આત્માર્થી કુલયોગીને મતાગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે. તે તો જ્યાં ત્યાંથી 'સત્'નો જ ગ્રાહક હોઇ, સર્વત્ર સદંશને જ ખોળે છે; એને મતનું કામ નથી, 'સતનું' જ કામ છે. અને આમ તેને સર્વથા ગ્રહનો અભાવ હોય છે, એટલે કોઇ પણ દર્શનવાદી પ્રત્યે તેને કદી પણ દ્વેષ ઉપજતો નથી. તેને મન તો તે સર્વ પોતાના સાધર્મિક આત્મબંધુઓ છે. તે તો એટલે સુધી ભાવે છે કે—સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવ ધર્મ એક જ છે, એટલે સમાનધર્મી હોવાથી આ સર્વ આત્માઓ મ્હારા સાધર્મિક ભાઇઓ છે. એવી પરમ ઉદાર ભાવનાથી તેને **સર્વ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી**

દર્શનાગ્રહ અભાવ

હોય છે, તેમના પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ હોય છે, સર્વ ભૂત પ્રત્યે તે આત્મવત્ વર્ત્તે છે. આવા સર્વત્ર મૈત્રી ભાવવાળાને ક્યાંય દ્વેષ ક્યાંથી હોય ?

> " मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ "—શ્રી જિનપ્રવચન
>
> " आत्मवत् सर्वभूएषु । "—શ્રી ભગવદ્ ગીતા

" સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો. " શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૨. ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું

આ કુલયોગીનો બીજો ગુણ ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું એ છે. આ આત્માર્થી મુમુક્ષુને ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ અતિ પ્રિય હોય છે-ખૂબ વ્હાલા લાગે છે, અને તે તેને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો પ્રભાવ છે. શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે જો વિચાર કરીએ તો દરેક પ્રાણીને પોતાનું હિત પ્રિય હોય છે, પોતાનું ભલું થાય એમ સહુ કોઈ ઇચ્છે છે, એટલે તે હિતના કારણરૂપ ભલું કરનાર સહાયક જે કોઇ હોય છે, તે પણ તેને પ્રિય થઇ પડે છે. અને ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેને આત્મહિતમાં સહાયભૂત થઇ પડતા હોઇ તેને પ્રિય થાય છે. દાખલા તરીકે—

કોઇ માણસ દીર્ઘ રોગથી પીડાતો હોઇ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હોય, તેને કોઇ સુવૈદ્ય સાજો કરે, તો તે જીવિતદાન આપનારો ઉપકારી વૈદ્ય તેને કેટલો બધો વ્હાલો લાગે ?

અહો ! અહો ! ઉપકાર ! રોગી આદિ દૃષ્ટાંત

તેમ આ કુલયોગીને પણ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની બાબતમાં પણ છે. કારણ કે-(૧) પોતાનો જીવ જે અનાદિકાળથી આત્મભ્રાંતિરૂપ મહારોગથી પીડાતો હતો, અને 'ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણ'રૂપ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હતો, તેને આ સદ્ગુરુ સુવૈદ્યે સ્વરૂપ-સમજણરૂપ ઔષધિ વડે સાજો કર્યો, આત્મઆરોગ્યસંપન્ન કર્યો, અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ-બોધિબીજરૂપ અપૂર્વ સંસ્કારબીજ રોપી નવો જન્મ આપ્યો, તો પછી આવા આ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ ભગવાન્ તે આત્માર્થી મુમુક્ષુને તેનાથી અનંત અનંતગણા વ્હાલા કેમ ન લાગે ?

> " જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
> સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા (૨) કોઈ રંક ભિખારી ભારી દારિદ્ર્યદુઃખથી દુઃખીઓ હોય, તેનું દારિદ્ર્યદુઃખ ટાળી કોઇ તેને મહાસુખ સંપત્તિમાન્ બનાવી દ્યે, તો તે દારિદ્ર્યહર પુરુષ તેને કેટલો બધો ઇષ્ટ થઇ પડે ? તો પછી,-અનંત આત્મસંપત્તિ ભર્યા નિજ સ્વરૂપનું આ જીવને ભાન નહિં હોવાથી તે પોતાનું ઘર છોડીને પરઘેર ભીખ માગતો ફરતો

હતો, પરપુદ્ગલની એઠીજૂઠી એઠ ખાતો હતો, અને વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ કરતો રહી પાપી પેટ ભરતો હતો, તેને આ સત્પુરુષ સદ્ગુરુએ નિજ સ્વરૂપનું અપૂર્વ ભાન કરાવી અનંત આત્મસંપત્તિભર્યા સ્વગૃહનો લક્ષ કરાવ્યો, નિજ ઘરમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરી પરગૃહે ભીખ માંગતો બંધ કર્યો, ' ચલ જડ જગની એઠ ' નહિં ચાટવાનો અને પારકી વેઠ નહિં કરવાનો બોધ કરી પાપી પેટ ભરતો અટકાવ્યો, અને આમ નિજ ઘરમાં જ રહેલી અઢળક આત્મલક્ષ્મીનો ભોક્તા સ્વામી બનાવી દઇ પરમ સુખસંપત્તિમય કરી મૂકયો. તે અનંત ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ આવા સાચા મુમુક્ષુ યોગીને પરમ પ્રિય કેમ ન લાગે ? અથવા (૩) કોઇ ભયંકર અટવીમાં માર્ગ નહિં મળવાથી ચારે કોર ગોથાં ખાતાં ભૂલા પડેલ મનુષ્યને કોઇ સરલ, સીધો ને નિષ્કંટક માર્ગ બતાવી આપે, તો તે માર્ગદર્શક પુરુષ તેને કેટલો બધો પ્રિય થઇ પડે ? તો પછી આ ભયંકર **ભવાટવી**માં સન્માર્ગની દિશાનું ભાન નહિં હોવાથી આ જીવ ચારે ગતિમાં ચારેકોર ગોથાં ખાતો આથડતો હતો, અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામતો હતો, તેને નિજ સ્વરૂપ–યોગરૂપ સીધો સરલ નિર્દોષ સન્માર્ગ બતાવી જેણે પુનઃ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળી ભવાટવીમાંથી ઉગાર્યો, તે સન્માર્ગદેશક શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ દેવનો અમાપ ઉપકાર ચિંતવતા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીને તેઓશ્રી પ્રત્યે પરમ પ્રેમપ્રવાહ કેમ ન પ્રવહે ? અથવા (૪) ભયંકર મોજાં જ્યાં ઊછળી રહ્યા છે, એવા મહાસમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા મનુષ્યને જો કોઈ તારુ બચાવી લઇ, બાવડું ઝાલી કાંઠે આણે, તો તે તારનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમ સ્ફુરે ? તો પછી–આ ભીષણ **ભવસાગરમાં** જન્મ મરણ તરંગોથી તણાતો આ જીવ મોહરૂપ ગળકાં ખાઇ અનંત દુઃખથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો, તેને મહાતારુ જેવા જે સદ્ગુરુદેવે હસ્તાવલંબન આપીને ડૂબતો બચાવી શિવપુરને આરે આણ્યો, તે અનન્ય ઉપકારી અપાર કરુણાસિંધુ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ કૃતજ્ઞ યોગીજનને અપૂર્વ પ્રેમનો ઉમળકો કેમ ન આવે વારુ ?

> " અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
> આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

> " શ્રી અરજિન ભલજલનો તારુ, લાગે મુજ મન વારુ રે;
> બાંહ્ય ગ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે. "—શ્રી યશોવિજયજી.

અથવા—(૫) કોઇ જીવ ઉગ્ર દાવાનલમાં સપડાઈ ગયો હોય, તેને શીતલ જલવૃષ્ટિથી જો કોઈ બચાવી દયે, તો તે બચાવનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમભાવ ઉપજે ? તો પછી–આ ભયંકર **ભવદાવાનલમાં** આ જીવ સપડાઈ ગયો હતો તેને પરમાર્થ અમૃતની શીતલ મેઘધારા વર્ષાવી જેણે બચાવી લીધો, તે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ આત્માર્થીને અપૂર્વ પ્રેમભાવ કેમ ન ઉપજે ?

"ભવ દવ હો પ્રભુ! ભવ દવ તાપિત જીવ;
તેહને હો પ્રભુ! તેહને અમૃત ઘન સમીજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

" संसारदावानलदाहनीरं, संमोहधूलीहरणे समीरम् ।
मायारसादारणसारसीरं, नमामि वीरं गिरिसारधीरम् ॥ "—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

અથવા (૬) મહાફણિધરના ડંસથી ઝેર ચઢવાથી કોઇ મનુષ્ય મૂર્ચ્છિત-બેભાન થઇને પડ્યો હોય, તેને કોઇ ગારુડિક જાંગુલિમંત્રથી ઝેર ઉતારી પુનર્જીવન બક્ષે, તો તેને તે વિષહર પ્રત્યે કેટલી બધી પ્રીતિ ઉપજે? તો પછી **મહામોહ વિષધરના** ડંસથી આ જીવને મિથ્યાત્વ-ઝેર ચઢયું હતું, તેથી આ જીવ નિજ સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી મોહ-મૂર્ચ્છિત-બેભાન બન્યો હતો. તેને **સહજાત્મસ્વરૂપ** પ્રકાશનારા અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન મંત્રપ્રયોગથી પરમ માંત્રિક સમા જે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવે મિથ્યાત્વ-વિષ ઉતારી નાંખી, નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપના ભાનમાં આણ્યો, અને સમ્યક્ત્વ અમૃત છાંટી યોગિકુલે જન્મરૂપ પુનર્જન્મ આપ્યો, તે **વિષહર** પરમ અમૃતમય શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ જોગીજનને, તેલમાં જલબિન્દુની જેમ અપૂર્વ પ્રીતિ કેમ ન વિસ્તરે?

"મિથ્યા હો પ્રભુ! મિથ્યા વિષની ખીવ;
હરવા હો પ્રભુ! હરવા જાંગુલિ મન રમીજી."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અનન્ય ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે મુમુક્ષુ યોગીને પરમ પ્રેમ ઉલ્લસે છે, એટલું જ નહિં પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ સ્વરૂપથી એવા છે કે તેમના પરમોત્તમ ગુણગણ પ્રત્યે કોઇ પણ ગુણાનુરાગી સાચા સજ્જનને કુદરતી પ્રેમ સ્ફુર્યા વિના ન જ રહે. કારણ કે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો '**સ્વરૂપ**' એ જ એમનું સ્વરૂપ છે અથવા '**સદ્ગુરુ**' એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સર્વ 'સત્' વસ્તુમાં ગુરુ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે આખા જગત્ કરતાં ગુરુ, ભારી, ગૌરવવંત એવા શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. એક બાજુ આખું જગત મૂકીએ ને બીજી બાજુ સદ્ગુરુ મૂકીએ, તો સદ્ગુરુનું જ પલ્લું નમી પડશે. એટલે જગદ્ગુરુ શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. અથવા **સત્-સંત** એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જે પ્રકારે જેવું આત્મવસ્તુનું સતસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે તેવું સત્, સાચું, છતું, વર્ત્તમાનમાં પ્રગટ દશારૂપે વિદ્યમાન, એવું તેમનું સતસ્વરૂપ છે, સંતસ્વરૂપ છે, સાધુસ્વરૂપ છે; અથવા '**સંત**' એટલે શાંત,-પરભાવ વિભાવ પ્રત્યેની જેની બધી દોડાદોડ મટી જઇ, જે સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થઇ પરમ આત્મશાંતિને પામ્યા છે, એવા શાંત તે '**સંત**'.

ઉપકારી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ

"પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માગું એ જ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તું જ, એ દ્રઢતા કરી દે જ."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા સંતસ્વરૂપ સદ્ગુરુ, આત્મજ્ઞાની, સમદર્શી, પ્રારબ્ધોદયથી વિચરનારા, અપૂર્વ વાણી પ્રકાશનારા, અને પરમ શ્રુતજ્ઞાનસંપન્ન હોય છે. મોહભાવ જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો છે અથવા પ્રશાંત વર્ત્તે છે, અને આખું જગત્ જ્યાં એઠ જેવું અથવા સ્વપ્ન જેવું ભાસે છે, એવી પરમ અદ્ભુત '**જ્ઞાની દશા**' તેમની હોય છે. અને આવા જ્ઞાની પુરુષ દેહ છતાં જાણે દેહમાં ન વર્ત્તતા હોય, એવી પરમ આશ્ચર્યકારક દેહાતીત–**વિદેહ દશામાં** (**वोसट्टकाय**) વર્ત્તતા હોય છે ! ! (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૧૨૯, ૩૯૪). આવા પરમ ગુણનિધાન, નિષ્કારણ કરુણારસસાગર, પરમ ઉપકારી, પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવ પ્રત્યે મુમુક્ષુ આત્માને અનન્ય પ્રેમ કેમ ન વછૂટે ?

> "દીન દયાળ કૃપાળુઓ, નાથ ભવિક આધાર; લાલ રે;
> **દેવચંદ્ર** જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર. લાલ રે."—**શ્રી દેવચંદ્રજી.**

દેવનું સ્વરૂપ

આમ જેમ સદેહે વર્ત્તમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પ્રીતિ હોય છે, તેમ વિદેહ એવા પરોક્ષ દેવ પ્રત્યે પણ તેને તેવી જ અનન્ય પ્રીતિ હોય છે; કારણ કે તે પરમાત્મ દેવનું સ્વરૂપ આત્માને નિજ સ્વરૂપાવલંબન માટે પરમ ઉપકારી થઇ પડે છે. દિવ્ય એવું જેનું 'સ્વરૂપ' પ્રગટ્યું છે તે દેવ છે, દિવ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જે 'સુસ્થિત' છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ ભગવાન્ દેવ છે. જેણે આત્માને આત્મા જ જાણ્યો ને બીજું પરપણે જ જાણ્યું, એવા અક્ષય અનંત બોધસ્વરૂપ તે દેવ **સિદ્ધ આત્મા** છે. મુક્તિ સન્માર્ગનો વિધિ બતાવ્યો હોવાથી તે **વિધિ** વિધાતા છે. પરમ આત્મશાંતિનો શિવમાર્ગ–મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી ત્રિભુવનનું શંકરપણું કર્યું હોવાથી તે **શિવ–શંકર** છે. સ્વરૂપસ્થિત છતાં જ્ઞાનથી સમસ્ત વિશ્વને જાણતા હોવાથી તે **વિષ્ણુ** છે. મોક્ષરૂપ પરમ સુગતિને પામ્યા હોવાથી તે **સુગત** છે. અને રાગદ્વેષાદિનો જય કરી કેવળ શુદ્ધ સહજસ્વરૂપી આત્મા પ્રગટ કર્યો હોવાથી તે પરમ વીતરાગ એવા યથાર્થનામા **જિનદેવ** છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૩–૩૬૪ તથા ૪૦૦–૪૦૧) આવા શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જિનપ્રભુ તે વ્યવહારથી દેવ છે, નિશ્ચયથી તો **આત્મા એ જ દેવ** છે. જે જિનદેવની પૂજના છે, તે નિશ્ચયથી નિજ આત્માની જ પૂજના છે, કારણ કે જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈ ભેદભાવ નથી, સ્વરૂપભેદ નથી. (જુઓ કાવ્યો, પૃ. ૧૧૨–૧૧૩).

'પર પ્રેમપ્રવાહ બઢે પ્રભુસે'

આ જિનવર દેવ પ્રત્યે સાચા ભક્તિભાવ વિના કદી પણ દુઃખદાવ છૂટતો નથી; તેટલા માટે આ ભવ દુઃખદાવાનલથી છૂટવા માટે આ પરમ પ્રભુની ભક્તિ પરમ અમૃતઘન સમી હોઇ, શીતલ આનંદદાયિની થઇ પડે છે; એટલે આ પરમ ઉપકારી પ્રભુ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પરમ પ્રેમ–અનન્ય પ્રેમ કેમ ન ઉલ્લસે ? વળી આ પરમ દેવ સાધ્ય એવા આત્મસ્વરૂપના પ્રતિચ્છંદ સ્થાને છે,

(model) આદર્શસ્વરૂપ છે. જેમ શુદ્ધ સુંદર આદર્શને દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી કલાકાર શિલ્પી કલાકૃતિની ઘટના કરે છે; તેમ આ સિદ્ધ દેવરૂપ શુદ્ધ આદર્શને સતત દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાધક એવો ભક્ત મુમુક્ષુ આત્મસ્વરૂપની ઘટના કરે છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૩) 'અજકુલગત કેસરી' જેમ સિંહને દેખીને નિજરૂપ લહે છે, તેમ આ પ્રભુ-ભક્તિથી આ ભવ્ય આત્મા આત્મશક્તિને સંભાળી લે છે. આમ સ્વરૂપસિદ્ધિમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમજ અનુપમ ગુણગણના રત્નાકર હોવાથી, પોતાના પરમ ઇષ્ટ એવા આ પરમેષ્ઠિ દેવ પ્રત્યે ભક્ત મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ હોય જ છે.

'ગુરુ' પદ પ્રથમ કેમ?

અત્રે 'ગુરુ' પદ પ્રથમ મૂકવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો પરમ પ્રભાવ સૂચવવા માટે છે. કારણ કે સર્વકાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ **શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુ** થકી જ હોય છે એટલે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પરોક્ષ એવા જિનદેવ કરતાં પણ પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો ઉપકાર અધિક છે, માટે તેમનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું છે. તેમજ તે જિનનું સ્વરૂપ પણ શ્રી સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વિના સમજાતું નથી, અને તે સમજ્યા વિના જિનના ઉપકારનો પણ ખ્યાલ કેમ આવે? એ રીતે પણ પરમ ઉપકારી જિનના ઉપકારનું ભાન કરાવનાર પણ શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુ ભગવાન્ છે, એટલે પણ તે પરમ પરમ ઉપકારી હોવાથી તેમનું પદ પ્રથમ મૂક્યું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેહધારી સજીવન મૂર્ત્તિ પરમાત્મા પરમ સદ્‌ગુરુનો મહિમા દર્શાવવા માટે જ પરમ પવિત્ર **શ્રી નવકાર મંત્રમાં** પણ '**અરિહંત**' પદ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમ મૂક્યું છે, તેનું પણ એ જ રહસ્ય છે. (જુઓ પૃ-૧૩૦, આત્મસિદ્ધિની ગાથા).

'દ્વિજ'નો પરમાર્થ

વળી આ કુલયોગીને 'દ્વિજ' પણ અત્યંત પ્રિય હોય છે. આ 'દ્વિજ' એટલે શું? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. દ્વિ+જ બે વાર જેનો જન્મ થયો છે તે દ્વિજ, અથવા બીજો જન્મ જેનો થયો છે તે દ્વિજ. તે બીજો જન્મ એટલે પરમાર્થ સંસ્કારઆરોપણરૂપ જન્મ. પહેલો જન્મ તો જે દેહજન્મ થયો તે. પણ મનુષ્યનો ખરેખરો જન્મ તો-તેને જ્યારે સન્માર્ગની દીક્ષા મળે છે, આંતર્ મુંડન થાય છે,-ત્યારે થાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શનરૂપ સંસ્કાર-બીજ આત્મામાં રોપાયાથી જેનો સમ્યગ્‌દૃષ્ટિરૂપે બીજો જન્મ-નવો અવ-તાર થયો છે, તે 'દ્વિજ' છે. જન્મથી પ્રાપ્ત થતા નામમાત્ર દ્વિજપણાને આ પારમાર્થિક દ્વિજપણા સાથે લેવાદેવા નથી. કારણ કે જન્મથી બાહ્ય દ્વિજ નામ હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું ન પણ હોય; અને જન્મથી બાહ્ય દ્વિજ નામ ન હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું હોય પણ ખરૂં. જન્મે દ્વિજ ચાંડાલ જેવા લક્ષણવાળો પણ હોય! એટલે દ્રવ્ય દ્વિજજન્મપણા સાથે આ ભાવ દ્વિજપણાનો સંબંધ નથી, માટે ઉક્ત અપેક્ષાએ **ગમે તે જાતિમાં જન્મેલો આવો 'દ્વિજ' હોઇ શકે છે.** અર્થાત્ સમ્યગ્‌દર્શનરૂપ સંસ્કારજન્મ પામવાનો અધિકાર કોઇ પણ જાતિને છે,

એમાં જાતિ-વેષનો ભેદ નડતો નથી. ગમે તે જાતિનો યથાયોગ્ય ગુણુયોગ્યતાવાળો જે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ તે સંસ્કાર ઝીલવાને પાત્ર હોય, તે આ સંસ્કારજન્મ પામી શકે છે. અને આવો સંસ્કારજન્મ પામેલ 'દ્વિજ' 'બ્રાહ્મણ' પણ કહી શકાય છે. કારણ કે 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मणः'—બ્રહ્મને, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણે તે બ્રાહ્મણ. આમ દ્વિજ અથવા બ્રાહ્મણ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન પુરુષ, કુલયોગી, જોગીજન. આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ કુલયોગી પુરુષો સમાનધર્મી હોવાથી, સાધર્મિક હોવાથી, આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ-વાત્સલ્ય સ્ફુરે જ છે. તેથી તેમના પ્રત્યે અનેક પ્રકારે તે સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરે છે, તેમને પરમાર્થ માર્ગની સાધનામાં જેમ બને તેમ સહાયતા થાય-અનુકૂળતા થાય, તેવા તેવા પ્રકારે પોતાના તન-મન-ધનથી યથાશક્તિ પ્રબંધ કરે છે, અને એમ કરી પોતાનું વાત્સલ્ય-પ્રેમભાવ દાખવે છે.

આમ સાક્ષાત્ પરમ ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે, તથા પરોક્ષપણે પરમ ઉપકારી આદર્શસ્થાનીય હોવાથી પરમાત્મ દેવ પ્રત્યે, તથા સમાનધર્મી હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વિજો અથવા સંસ્કારસ્વામી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે, આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને અવશ્ય પ્રીતિ હોય છે.

૩. દયાળુપણું.

દયાળુ—આ કુલયોગી પુરુષો વળી દયાળુ હોય છે. દયા એ એમનો આત્મસ્વભાવભૂત ગુણ થઈ પડ્યો હોય છે. કોઈ દીન-દુઃખી-દરિદ્રી દેખી તેમને દયા વછૂટે છે, **અનુકંપા** ઉપજે છે. તે દુઃખથી દુઃખીને જેવો કંપ-ત્રાસ થાય છે, તેવો તેને અનુસરતો કંપ-ત્રાસ તેમના આત્મામાં વેદાય છે, તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેમનું અંતર કકળી ઊઠે છે. આમ તે પરદુઃખે દુઃખીઆ થાય છે. એટલે પરદુઃખનું છેદન કરવાની ઈચ્છારૂપ **કરુણા** તેમને ઉપજે છે, અને તન-મન-ધનની સમસ્ત શક્તિથી તે પરદુઃખ દૂર કરવા સક્રિયપણે તત્પર બને છે. આવા પરદુઃખે દાઝતા પરમ દયાળુ પુરુષો સર્વ જીવનું સુખ જ ઈચ્છે અને 'સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા' જ કરે, એમાં આશ્ચર્ય શું? એટલે તેઓ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ અન્ય જીવોને જાણી બૂઝીને દુઃખ તો ક્યાંથી જ આપે? દ્રવ્યથી પણ કોઈ પણ જીવની હિંસા કરે જ કેમ? તેમજ ભાવથી કોઈ પણ જીવના આત્મપરિણામને દૂભવે જ કેમ? (જુઓ પૃ૦ ૧૪૯, ૪૩૮, ૪૪૧). આ મુમુક્ષુ યોગીઓ આવા દયાળુ, કૃપાળુ, કરુણાળુ હોય છે, તેનું કારણ **ક્લિષ્ટ કર્મનો અભાવ** એ છે. ક્લિષ્ટ એટલે કઠિન, આકરા, ભારી, ક્લેશરૂપ કર્મોનો અભાવ છે, એ છે. તેથી તેમની ચિત્તભૂમિ કઠોર-ક્લિષ્ટ પરિણામથી રહિત એવી કોમળ-પોચી હોય છે, દયાથી આર્દ્ર-ભીની હોય છે; અને તેમના આત્મપરિણામ અતિ કોમળ હોય છે, પરદુઃખના તાપથી શીઘ્ર ઓગળી જાય (melting)-દ્રવી જાય એવા હોય છે.

૪. વિનીતપણું.

વિનીત—વળી આ યોગીજન વિનીત હોય છે. આ યોગી પુરુષો વિનયથી નમ્ર હોય છે, કદી પણ અભિમાનથી ઉદ્ધત-અક્કડ વા ઉન્મત્ત હોતા નથી. યોગિધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે વિનયનો જ પ્રભાવ છે, કારણ કે વિનય વિના 'વિનય' અર્થાત્ આત્મવિદ્યા પ્રત્યે આત્માનું વિનયન-દોરવણી હોતી નથી; વિનયથી જ વિનયની-આત્મવિદ્યાની (Spiritual education) પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે યોગી પુરુષો વિનયનો આવો મહાપ્રભાવ જાણતા હોવાથી સ્વભાવથી જ 'વિનીત' હોય છે. તેથી પોતાનાથી અધિક ગુણવંતનો તેઓ યથાયોગ્ય વિનય સાચવે છે; અભ્યુત્થાન-ઊઠીને સામા જવું, આસનદાન, પૂજન, બહુમાન, સત્કાર આદિ ઉચિત ઉપચાર આચરે છે. સત્પુરુષના, સત્પુરુષના વચનામૃતના, અને સતસાધનના યથાયોગ્ય વિનય-બહુમાન-ગૌરવાદિ તે કરે છે; અને તેમાંથી કોઈની પણ સ્વપ્નાંતરે પણ લેશમાત્ર આશાતના, અવજ્ઞા કરતા જ નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે-એક સત્પુરુષની કે એક સત્વચનની કે એક સત્સાધનની આશાતના તે સર્વ સત્પુરુષની, સર્વ સત્વચનની, અને સર્વ સત્સાધનની આશાતના છે. (જુઓ શ્લોક ફૂટનોટ પૃ. ૪૨૩) અને એકની પૂજામાં તે સર્વની પૂજા છે, કારણ કે તે સર્વ સત્ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃત રસસાગરસ્વરૂપ છે. એટલે એકની વંદના તે સર્વની વંદના છે, અને એકની નિંદના તે સર્વની નિંદના છે. આમ જાણતા હોઈ તે ભવભીરુ યોગી પુરુષો કોઇ પણ સત્ની આશાતના દૂરથી જ વર્જે છે. અને જ્યાં કયાંય પોતાનાથી અધિક ગુણ દેખે છે, ત્યાં આ સાચા ગુણાનુરાગી મુમુક્ષુઓનો આત્મા પ્રફુલ્લ બને છે, અને તે ગુણ પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે વિનયથી નમી પડે છે. આવો તેને 'ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે' છે. (જુઓ પદ્ય, પૃ. ૧૯૭-૧૯૮)

'ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે'

પણ ગુણ દેખીને તે કદી મત્સર ધરતા નથી, અથવા અભિમાનથી અક્કડ રહેતા નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-આ મ્હારો આત્મા જે નિજ ભાન વિના અનંત કાળથી આથડયો, તેનું કારણ સાચા સંત ગુરુને મેં સેવ્યા ન્હોતા અને અભિમાનને મૂકયું ન્હોતું-એ છે. આ દુષ્ટ અનિષ્ટ મહાશત્રુરૂપ અભિમાનથી તો હું આટલો કાળ આટલો બધો દુઃખી થયો; તો હવે પણ મિથ્યાભિમાન રાખી જો હું વિનયપૂર્વક સંતચરણ નહિં સેવું, તો હજુ પણ મ્હારે તે ને તે જ ભવદુઃખ સહેવાનો વારો આવશે. અભિમાનથી કદી કોઈનું કલ્યાણ થયું સાંભળ્યું નથી, પણ વિનયમાર્ગના સેવનથી જ સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થયું છે, થાય છે, ને થશે. અરે! શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતાને કેવળજ્ઞાન થયું છે, તે ગુરુ પોતે હજુ છદ્મસ્થ (જ્ઞાનાવરણ યુક્ત) રહ્યા હોય, તો પણ તે કેવળી ભગવાન્ પણ તે પરમ ઉપકારી ગુરુનો વિનય કરે છે. એવો આ વિનયનો માર્ગ શ્રી વીતરાગદેવે ભાખ્યો છે, એ માર્ગનો મૂળ હેતુ કોઈ 'સુભાગ'-સૌભા-

'એવો માર્ગ વિનય તણો'

ગ્યવાન્ પુરુષ જ સમજે છે. માટે હું પણ અભિમાન છોડી તે જ પરમ વિનય માર્ગનું અનુસરણ કરું. એમ સમજી આ મુમુક્ષુ યોગી પુરુષ યથાયોગ્ય વિનયાચરણ કરે છે.

" જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.
એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઇ સુભાગ. "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ વિનીતપણું એ કુશલાનુબંધી પુણ્યનો જ પ્રભાવ છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું જ ફળ છે. જે પુણ્યથી પાછો વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનુબંધ થયા કરે છે, તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે. એટલે જેથી પુણ્યની શૃંખલા-સાંકળ ચાલુ રહે છે, એવા મહાપુણ્યના જ ફળપરિપાકરૂપે આ વિનીતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. બોધવંતપણું

બોધવંત—વળી આ જોગીજનો બોધવંત હોય છે, યથાર્થ બોધવાળા-સમજણવાળા હોય છે. આ યથાર્થ બોધ ગ્રંથિભેદને લીધે હોય છે. તેથી કરીને આ યોગીઓ સમ્યગ્દષ્ટિ હોઇ તેમનો બોધ સતશ્રદ્ધાસંગત હોય છે તેમને વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ-તત્ત્વવિનિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હોય છે, તેથી તેઓ સ્વ-પરવસ્તુનો ભેદ હસ્તામલકવત્ દેખે છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો સ્વપરપ્રકાશક આત્મા છું, એવો અખંડ તત્ત્વબોધ તેમના આત્મામાં સદોદિત રહે છે. ' હું એક, શુદ્ધ, દર્શન-જ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું, બીજું કંઇ પણ પરમાણુમાત્ર પણ મ્હારું નથી. ' (જુઓ ગાથા પૃ ૬૮) એવી અખંડ આત્મભાવનાને લીધે તે પરવસ્તુમાં કદી મુંઝાતા નથી, મોહાતા નથી, લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, અને તે મધ્યે રહ્યા છતાં પણ તેઓ તેથી જલકમલવત્ અલિપ્ત અને ઉદાસીન જ રહે છે. આ સમ્યગ્ બોધનો અમૃતરસ જેણે ચાખ્યો છે, તેને પછી બીજા રસ ગમતા નથી, બાકસબુકસ-છાસબાકળા લાગે છે.

૬. યતેન્દ્રિયપણું.

યતેંદ્રિય—અને તે યતેંદ્રિય-જિતેંદ્રિય હોય છે તેણે ઇંદ્રિયોનો સંયમ કર્યો હોય છે,—આ ચારિત્ર ભાવથી બને છે. જે તત્ત્વસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણે છે, તે પછી ઇંદ્રિયોને આધીન થતો નથી, પણ ઇંદ્રિયોને પોતાને આધીન કરવા મથે છે; તે ઇંદ્રિયોનો ગુલામ બનતો નથી, પણ ઇંદ્રિયોને પોતાની ગુલામ બનાવે છે. તે ઇંદ્રિયોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેતો નથી, પણ પોતે તેના પર સ્વાર થાય છે. ઇંદ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાને સંયમરૂપ લગામથી બાંધી, તે સ્વરૂપ-રથમાં બેસી, મનરૂપ સારથિને આજ્ઞા કરી તે ચલાવરાવે છે. તે પાંચે ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી-પાછી વાળી સ્વરૂપાભિમુખ કરે છે, અને તેમને સ્વરૂપસાધનની પ્રાપ્તિમાં તેમના ' જોગા ' કામે લગાડી દે છે, નિઃસાર દેહ-

માંથી પણ સારભૂત પરમાર્થ સાધન સાધી લેવામાં તેનો સદુપયોગ કરી પોતાનું કામ કાઢી લે છે, અને પાકા વાણીઆની પેઠે તેનો 'કસ' કાઢે છે! દાખલા તરિકે-રસનેંદ્રિયને તે સત્પુરુષના ગુણસંકીર્ત્તનના રસાસ્વાદથી સફળ કરે છે, શ્રવણેન્દ્રિયને સત્પુરુષચરિત શ્રવણથી પાવન કરે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે બહિર્મુખ ઉપયોગથી પાંચે ઇંદ્રિયોને વ્યાવૃત્ત કરી, તે આત્માને ઉપકારી થાય એમ અંતર્મુખ ઉપયોગ ભણી વાળી દે છે. 'રહે અંતર્મુખ યોગ.'

"જે પ્રસન્ન પ્રભુ મુખ ગ્રહે, તેહી જ નયન પ્રમાણ....જિનવર!
જે જિન ચરણે નામિયે, મસ્તક તે જ પ્રધાન....જિનવર!
અરિહા પદકજ અરચિયે, તે સુલહિજે હથ્થ....જિનવર!
જિન ગુણ ચિંતનમેં રમે, તેહિ જ મન સુકયથ્થ....શ્રી ઋષભાનન."

"ભલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે;
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકળ મનોરથ સીધો રે"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અહીં આ કુલયોગીના મુખ્ય છ લક્ષણ કહ્યાઃ—(૧) **સર્વત્ર અદ્વેષ**—ગ્રહના અભાવને લીધે. આ ઉપરથી તેનું મધ્યસ્થપણું અને સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ સૂચવ્યો. (૨) **દેવ-ગુરુ-દ્વિજનું પ્રિયપણું**—ધર્મ પ્રભાવને લીધે. આ ઉપરથી ગુણ પ્રમોદ બતાવ્યો. (૩) **દયાળુતા**—ક્લિષ્ટ કર્મના અભાવથી. આ ઉપરથી તેની દુઃખી પ્રત્યે અનુકંપા કહી. (૪) **વિનીતપણું**—પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને લીધે. આ ઉપરથી તેનું વિનયનમ્રપણું અને નિરભિમાનપણું કહ્યું. (૫) **બોધવંતપણું**—ગ્રંથિભેદને લીધે. આ ઉપરથી એનું સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું, સત્ય સમજણપણું, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનસંપન્નપણું બતાવ્યું. (૬) **યતેંદ્રિયપણું**—ચારિત્રભાવને લીધે. આ ઉપરથી એનું સંયમીપણું દર્શાવ્યું. આ છએ લક્ષણ ઉપરથી ગર્ભિતપણે આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો સદ્ભાવ બતાવી સ્વભાવ-યોગ સાધક સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ બતાવી. આ ઉક્ત ષડ્ લક્ષણ એટલા બધા સ્પષ્ટ, અવિસંવાદી અને વ્યવહારુ છે કે તે ઉપરથી કુલયોગી કોણ હોય? ને કેવો હોય? તેની સ્પષ્ટ પરીક્ષા થઇ શકે છે. આ ષડ્ લક્ષણ એવા વિશાળ ને સર્વગ્રાહી છે કે તે મુખ્ય **ષડ્ દર્શનને સંમત** થાય એવા છે. (જુઓ પૃ. ૫૫૮ ગીતાના શ્લો.). આ લક્ષણ જેનામાં હોય તે જ કુલયોગી છે, તે જ સાચો વૈષ્ણવજન છે, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, તે જ સાચો બૌદ્ધ છે, તે જ સાચો સાંખ્ય છે, તે જ સાચો જૈન છે, તે જ સાચો વેદાંતી છે, તે જ સાચો મુમુક્ષુ છે, તે જ સાચો આત્માર્થી છે, અને તે જ પરમ યોગીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** પોતાની છેલ્લી કૃતિમાં અમર કરેલો સાચો '**જોગીજન**' છે. (જુઓ 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' પૃ. ૧૩) અને આવા લક્ષણવાળો જે જોગીજન હોય, તે જ અત્ર આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આમ કુલયોગીનું સ્વરૂપ અત્ર કંઇક વિસ્તારથી યથામતિ વિવેચ્યું, તે સ્વમતિથી વિશેષ ચિંતવવું.

ષડ્દર્શન-સંમત ષડ્ લક્ષણ

તે જ સાચો 'જોગીજન'

प्रवृत्तचक्रास्तु पुनर्यमद्वयसमाश्रयाः ।
शेषद्वयार्थिनोऽत्यन्तं शुश्रूषादिगुणान्विताः ॥ २१२ ॥

પ્રવૃત્તચક્ર તો પ્રથમ, યમદ્વય આશ્રયવંત;
બાકી બે અતિ ઇચ્છતા, શુશ્રૂષાદિ ગુણવંત. ૨૧૨

અર્થ:—અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી તો બે પ્રકારના યમનો સમાશ્રય કરનારા, તથા બાકીના બે પ્રકારના યમના અર્થી, તેમજ શુશ્રૂષા આદિ ગુણથી યુક્ત, એવા હોય છે.

વિવેચન.

"શુશ્રૂષાદિક અડ ગુણ સંપૂરણ, **પ્રવૃત્તચક્ર** તે કહિયેજી;
યમદ્વયલાભી પર દુગ અર્થી, આદ્ય અવંચક લહિયેજી."—યો. દ. સજ્ઝા. ૮-૫

પ્રવૃત્તચક્ર તો પુન: કેવા વિશિષ્ટ હોય છે તે કહે છે:—(૧) તેઓ યમદ્વયનો સમાશ્રય કરનારા, એટલે કે **ઇચ્છાયમ** અને **પ્રવૃત્તિયમ** એ બે યમનો સમ્યક્ આશ્રય કરનાર હોય છે. તથા-(૨) બાકીના બે યમના અર્થી-**સ્થિરયમ** અને **સિદ્ધિયમ**ના અર્થી અત્યંતપણે હોય છે આમ સદુપાયપ્રવૃત્તિને લીધે હોય છે. એટલા માટે જ—(૩) તેઓ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ-એ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે.

પ્રવૃત્તચક્ર એટલે શું?

'**પ્રવૃત્તચક્ર**' એટલે શું? જેનું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે તે પ્રવૃત્તચક્ર. અને અત્રે યોગ-ચક્ર જ પ્રસ્તુત છે. એટલે જેનું આખું યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે-ચાલવા માંડયું છે, તે પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે. જેમ ચક્રના કોઇ એક દેશને દંડથી પ્રેરવામાં આવતાં-ચલાવવામાં આવતાં, આખું ચક્ર એની મેળે (Automatically) ચાલવા માંડે છે; તેમ આ યોગચક્રના કોઇ એક દેશને સ્પર્શવામાં આવતાં-પ્રેરવામાં આવતાં, આખું **યોગચક્ર** આપોઆપ પ્રવૃત્ત થાય છે-ચાલવા માંડે છે. આ સાવ સાદી પણ પરમ આશ્ચર્યકારક સત્ય ઘટના છે. ચક્રને ચલાવવા માટે કાંઇ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ કોઇ એક દેશે હાથો (Handle) હલાવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન્ થાય છે; તેમ આ યોગચક્રને

वृत्तिः-**प्रवृत्तचक्रास्तु पुनः**-પ્રવૃત્તચક્ર તો પુન: કેવા વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે **यमद्वयसमाश्रयाः**-ઇચ્છાયમ, અને પ્રવૃત્તિયમના આશ્રયવાળા એમ અર્થ છે, **शेषद्वयार्थिन**.-શેષદ્વયના અર્થી, એટલે કે સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ એ બેના અર્થી, એમ કહ્યું. **अत्यन्तं**-અત્યંતપણે, સદુપાય પ્રવૃત્તિવડે કરીને,-એટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું-**शुश्रूषादिगुणान्विताः**-શુશ્રૂષા આદિ ગુણયુક્ત; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ-એ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા.

ચલાવવા માટે કાંઈ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ તેના કોઈ એક પ્રદેશે આત્મપુરુષાર્થરૂપ હાથો ફેરવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન્ થાય છે. અથવા જેમ ઘડિયાળનું એક ચક્ર ચાલે, એટલે એની સાથે ગાઢ સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર પણ ચાલવા માંડે છે, અને આખું ઘટિકાયંત્ર ચાલુ થાય છે; તેમ યોગચક્રનું એક ચક્ર ચાલવા માંડતાં, એની સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર આપોઆપ ચાલવા માંડે છે, અને આમ આખું યોગચક્ર યંત્ર ચાલુ થાય છે અને ચાલુ થયેલું ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું પ્રવૃત્તચક્ર યંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધદશાની દિશા ભણી જ પ્રગતિ કરે છે. દાખલા તરીકેઃ—

'અહિંસા' યોગ આત્માથી સ્પર્શવામાં આપતાં, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં, તેની સાથે સત્યાદિ બીજા યોગ પણ સ્પર્શાઈ જાય છે, ચાલુ થઈ જાય છે; કારણ કે તે સત્યાદિ પણ અહિંસાના અંગભૂત સંરક્ષક હોઈ, તેનું પાલન થતાં અહિંસાનું પણ પાલન થાય છે, અને ભંગ થતાં અહિંસાનો પણ ભંગ થાય છે. (૧) કારણ કે અહિંસા એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવું, ઘાત ન થવા દેવી, તે છે અને પર વસ્તુને પોતાની કહેવી તે અસત્ય છે, તે પણ આત્મ સ્વરૂપની ઘાત હોવાથી સાચો અહિંસક કદી વદે જ નહિં. પર વસ્તુનું અપહરણ કરવું તે ચોરી છે, તે પણ સ્વરૂપની હિંસા હોવાથી અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચરણ કરી તેનો આશ્લેષ કરવો, ભેટવું તે પણ સ્વરૂપનું હિંસન હોઈ અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પર વસ્તુનું પરિગ્રહણ પણ મૂર્છા-મમત્વરૂપ હોઈ આત્મસ્વરૂપની ઘાત છે, માટે ખરેખરો અહિંસક તે પરિગ્રહને ગ્રહે જ નહિં. આમ જે અહિંસક હોય તે સત્યાદિ અવશ્ય પાળે જ, અને સત્યાદિ પાળે તે જ સાચો અહિંસક હોય. જે અહિંસક હોય તે અસત્યાદિ સેવે જ નહિં, અને જે અસત્યાદિ સેવે તે અહિંસક હોય જ નહિં. આમ અહિંસા-સત્યાદિની પરસ્પર અવિનાભાવ સંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ છે, એટલે અસત્યાદિ સ્વરૂપનો ભંગ કરનાર હોવાથી અહિંસાનો ભંગ કરનારા હોય છે, માટે અહિંસક યોગી તેને વર્જે જ છે. (૨) તેમ 'સત્ય' યોગને જે ગ્રહે છે, તે કદી પર વસ્તુને પોતાની છે એમ કહે જ નહિં, સત્‌ને અસત અને અસત્‌ને સત્ કદી કહે જ નહિં, પણ સદાય સત્‌ને સત્ ને અસત્‌ને અસત્ જ કહે. એટલે રાગાદિથી સ્વરૂપની ઘાત કરવારૂપ હિંસા કરવી તે અસત્ હોવાથી, સત્‌વાદી તે કદી આચરે જ નહિં, ને આચરે તો તે સત્‌વાદી નથી. પર વસ્તુના અપહરણરૂપ અદત્તાદાન તે કરે નહિં, કારણ કે તેમ કરવું તે સત્‌ના ભંગરૂપ છે. સ્વરૂપ છોડીને પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચાર-સંશ્લેષ તે કરે નહિં, કારણ કે તે સત્ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા બરાબર છે. પારકી વસ્તુ પ્રત્યે આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂર્છા કરીને તે પરિગ્રહ ગ્રહે જ નહિં, કારણ કે તેમ પારકી વસ્તુ પચાવી પાડવાનું કરવું તે હડહડતું અસત્ય છે. તે જ પ્રમાણે અસ્તેય આદિ માટે સમજી લેવું. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૧૦૬, ૧૦૭)

અહિંસાદિની સંકલના

આ પ્રકારે આત્મોપયોગથી સાચા ભાવથી એક પણ યોગ શુદ્ધપણે સ્પર્શાતાં, અન્ય યોગ તેની સાથે સંકલિત હોવાથી આખું યોગચક્ર આપોઆપ ચાલુ થઈ જાય છે. આવી આ પ્રવૃત્તયોગચક્રની ભારી ખૂબી છે. આ યોગરૂપ પારસમણિનો કોઈ એક દેશે સ્પર્શ થતાં, આખો આત્મા યોગમય બની જાય છે ! આ યોગરૂપ 'જાદુઈ લકડી' (magic wand) આત્મા પર ફરતાં, આત્મામાં કોઈ અજબ ફેરફાર થઈ જાય છે ! આ યોગ–પરમામૃતની અંજલિ છાંટવામાં આવતાં તેની જાદુઈ સંજીવની અસર આત્માની નસેનસમાં–પ્રદેશે પ્રદેશમાં પ્રસરી જાય છે !

પટ્કારક ચક્રનો પલટો.

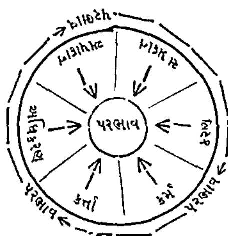
આમ આ પ્રવૃત્તચક્રસાધક યોગીનું યોગ–સાધક ચક્ર એકદમ ચાલુ થઈ જાય છે. જે ચક્ર પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના બાધક થઈને પ્રવર્ત્તતું હતું, વિપરીતપણે–ઉલટું ઉંધું (anti-clockwise) ચાલતું હતું, 'વામમાર્ગી'–આડે માર્ગે ચાલનારું થતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે સાધક થઈને પ્રવર્તે છે, અવિપરીતપણે સુલટું સીધું (clockwise) ચાલવા માંડે છે. 'દક્ષિણમાર્ગી'–અનુકૂળ થઈને પ્રવર્તે છે. કર્ત્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ ષટ્ કારક ચક્ર જે પૂર્વે આત્મ–બાધકપણે ચાલતું હતું, તે હવે આત્મ–સાધકપણે ચાલવા માંડે છે પૂર્વે જે કર્ત્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ–વિભાવરૂપ કરતો હતો, કરણ પરવસ્તુનું પ્રયોજતો હતો, ગ્રહણરૂપ સંપ્રદાન પરનું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વનું કરતો હતો, અને અધિકરણ પણ પરવસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્ત્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, ગ્રહણરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાદાન પરભાવનું કરે છે, અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે અત્રે આત્મ દ્રવ્ય એ જ કર્ત્તા છે, નિજ આત્માની સિદ્ધિ–સિદ્ધતા એ કાર્ય–કર્મ છે, ઉપાદાન–પરિણામમાં પ્રયુક્ત તે કરણપણું છે, આત્મસંપત્તિનું દાન તે સંપ્રદાનપણું છે,–કે જેમાં દાતા પાત્ર ને દેય એ ત્રણે ભાવની અભેદતા થાય છે; સ્વ–પરનું વિવેચન–વિવેક કરવો તે અપાદાન છે, અને સકલ પર્યાયનો આધાર તે અધિકરણ છે. આમ અનાદિ એવા બાધક કારક ભાવ નિવારવા માટે તે સાધકતાને અવલંબી તે સમારી લે છે–સુધારી લે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્ત્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર થકી, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે **સ્વ આત્માનો કર્ત્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વમાં રહીને કરે છે.** અર્થાત્ **આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે.** आत्मा आत्मानं आत्मना आत्मने आत्मनः आत्मनि साधयति । આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારક પટ્ક વડે આત્મગુણની સાધના કરે છે.

"મલ્લિનાથ જગનાથ ચરણયુગ ધ્યાઈએ રે, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ પરમપદ પાઈએ રે;
સાધક કારક ષટ્ક કરે ગુણ સાધના રે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાબાધના રે.

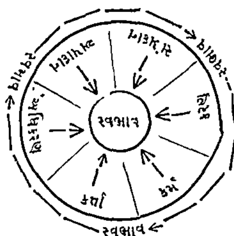
કર્ત્તા આતમ દ્રવ્ય, કારજ નિજ સિદ્ધતા રે, ઉપાદાન પરિણામ, પ્રયુક્ત તે કરણતા રે;
આતમ સંપદ્દાન, તેહ સંપ્રદાનતા રે, દાતા પાત્ર ને દેય, ત્રિભાવ અભેદતા રે.
સ્વ-પર વિવેચન કરણ, તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથી રે;
બાધક કારક ભાવ, અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી, તેહ સમારવા રે....તેહ.

મહામુનિ શ્રી દેવચંદજી

આકૃતિ ૨૦

બાધક ચક્ર

સાધક ચક્ર

ચાર પ્રકારના યોગી : કોષ્ટક ૧૬

નામ	ગોત્ર યોગી	કુલ યોગી	પ્રવૃત્તચક્ર યોગી	(નિષ્પન્ન) સિદ્ધ યોગી
વ્યાખ્યા	ભૂમિભવ્ય આદિ, નામધારી	યોગી કુલમાં જન્મેલા, અથવા યોગીધર્મને અનુસરનારા	જેનું અહિંસાદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત છે, ચાલવા માંડ્યું છે.	જેને યોગ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ છે
લક્ષણ	યથાયોગ્ય ગુણવિહીન, નામધારી.	સર્વત્ર અદ્વેષી, ગુરુ-દેવ દ્વિજ પ્રિય, દયાળુ, વિનીત, બોધવંત, યતેન્દ્રિય.	ઇચ્છાયમ-પ્રવૃત્તિયમ પામેલા, સ્થિરયમ-સિદ્ધિયમ અર્થી, શુશ્રૂષાદિ ગુણયુક્ત, અવંચક ત્રયયુક્ત.	યોગસિદ્ધિને પામેલા સમર્થ યોગી.
આ ગ્રંથના યોગ્યાયોગ્ય	અયોગ્ય	યોગ્ય	યોગ્ય	અયોગ્ય
કારણ	યોગ્યતારહિતપણું યોગ્યતાની અસિદ્ધિ	યથાયોગ્યપણું	યથાયોગ્યપણું	સિદ્ધિભાવ પ્રાપ્તપણું

આમ બાધક દિશામાંથી ફરીને ષટ્ કારક ચક્ર સાધક દિશામાં ચાલવા લાગે છે, એટલે પછી ચાલુ થયેલ ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું–પ્રવૃત્ત થયેલું યોગચક્ર–યંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધ દશાની દિશા ભણી જ પ્રગતિ કર્યા કરે છે વળી એક વખતે ચલાવવામાં આવેલું યંત્ર–ચક્ર ઉત્તરોત્તર વધારે ગતિવેગને (Velocity) પકડતું જાય છે, તેમ આ યોગ–ચક્ર એક વખત ભાવથી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવતાં પછી ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રગતિરૂપ ગતિને પામતું જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સંવેગ પામી ચઢતી ચઢતી યોગ–ભૂમિકાઓને સ્પર્શતું જાય છે, એટલે ઉત્તરોત્તર ચઢતા પરિણામ થતા જાય છે, ઉત્તરોત્તર આત્મોપયોગ જાગ્રતિ વધતી જાય છે.

સાધ્ય દિશા ભણી પ્રગતિ

અને આ અહિંસાદિ પાંચ યમની શુદ્ધિની તરતમતાના કારણે તેની ચાર કક્ષા–ચાર ભૂમિકાઓ કહેવામાં આવી છે–**ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ.** અહિંસાદિની ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુદ્ધિની માત્રા (Degree) પ્રમાણે આ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એક ને એક અહિંસાની શુદ્ધિ અંશ પ્રમાણે આમ ચાર કોટિ હોય છે. જેમ ઉષ્ણતા અંશ (Degree) પ્રમાણે શરીરની ઉષ્ણ દશામાં ફેર પડે છે, તેમ આત્મશુદ્ધતાના અંશ પ્રમાણે આત્માની અહિંસાદિ યોગદશામાં ફેર પડે છે. અહિંસાદિ યમની આ ચાર કોટિમાંથી આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને પ્રથમની બે–**ઇચ્છાયમ ને સ્થિરયમ,** તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય છે, અને બાકીની બે કોટિ પ્રાપ્ત કરવાના–સ્પર્શવાના તે અત્યંત અર્થી હોય છે, તીવ્ર અભિલાષી હોય છે. અને તે માટેનો તેમનો **સત્ પુરુષાર્થ** સદાય ચાલુ જ હોય છે, એમનું ' પ્રવૃત્ત ચક્ર ' નિરંતર પ્રવૃત્ત જ હોય છે. આમ થવાનું કારણ તેઓની **સદુપાય પ્રવૃત્તિ** છે, સત્સાધન પ્રત્યેની સત્પુરુષાર્થશીલતા છે. એટલે તેઓ સત્ ઉપાયમાં તીવ્ર સંવેગથી, અત્યંત અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉછરંગથી પ્રવૃત્ત જ હોય છે, રઢ લગાડીને મંડી પડયા જ હોય છે, (જુઓ પૃ ૧૫૪)

અને આમ તેઓ સદુપાયમાં સતત પ્રવૃત્ત હોય છે, તેથી જ તેઓ શુશ્રૂષા આદિ આઠ બુદ્ધિગુણથી સંપન્ન હોય છે. તે આ પ્રકારે: (૧) **શુશ્રૂષા**–તત્ત્વશ્રવણની અંતરંગ તીવ્ર ઇચ્છા. જેમ કોઈ તરુણ, સુખી અને રમણીથી પરિવરેલો પુરુષ કિન્નર ગીત સાંભળવાને ઇચ્છે, તેના કરતાં અનેકગણી ઉત્કટ ઇચ્છા–તલસાટ તત્ત્વ સાંભળવા માટે આ મુમુક્ષુને હોય. આવી શુશ્રૂષા જ બોધપ્રવાહની સરવાણી છે, આવી શુશ્રૂષા ન હોય તો સાંભળ્યું તે સ્થલ કૂપ સમાન થઇ પડે છે, અથવા ઉઘતો રાજા કથા સાંભળતો હોય તેના જેવું થઇ પડે છે. (૨) **શ્રવણ**–આવી સાચી શુશ્રૂષા–સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય, તો જ પછી સાચું શ્રવણ થાય છે. આ શ્રવણ એટલે કર્ણમાં માત્ર શબ્દ અથડાવા તે નથી, પણ આત્માદ્વારા અર્થ અનુસંધાનપૂર્વક સાવધાનતાવાળું શ્રવણ તે સાચું શ્રવણ છે. બાકી તો એક કાનેથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય

શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણ

... તેમ ન આવ્યું પ્રમાણ.' (૩) ગ્રહણ—શ્રવણ થયા પછી ... ઉત્કટ તલસાટથી શ્રવણ કર્યું, તેનું અર્થ ગ્રહણ થાય છે. (૪) ધારણ—ગ્રહણ પછી તેનું ધારણ-અવધારણ થાય છે. તેના સંસ્કારનું અવિચ્યુત રહેવું તે ધારણ છે. (૫) વિજ્ઞાન—ધારણ પછી વિજ્ઞાન-વિશેષ બોધ થાય છે. ઉત્તરોત્તર દૃઢ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત બોધ બળવાન થાય છે. (૬) ઈહા—વિજ્ઞાન-બોધ પછી ઈહા-ચિંતન, શંકા સમાધાન, તર્ક વગેરે થાય છે. (૭) અપોહ—ઈહા પછી અપોહ થાય છે શંકા-સંદેહનું નિરાકરણ દૂર કરવાપણું થાય છે (૮) તત્ત્વાભિનિવેશ—અપોહ થયા પછી, સર્વ શંકા-સમાધાન થઈ ગયા પછી, સર્વ તર્કનું નિરાકરણ થયા પછી, એટલે તત્ત્વમાં અભિનિવેશ-દૃઢ નિશ્ચયરૂપ પ્રવેશ થાય છે, તત્ત્વ પછી તત્ત્વવિનિર્ણય થાય છે. આવા આ આઠ ગુણથી યુક્ત આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી પુરુષો હોય છે. તથા—

आद्यावञ्चकयोगाप्त्या तदन्यद्वयलाभिनः ।
एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २१३ ॥

આદ્ય અવંચક યોગથી, અન્ય અવંચક પ્રાપ્ત;
યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આપ્ત. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય બે અવંચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વદે છે.

વિવેચન

તથા હેતુભૂત એવી આદ્ય અવચંક યોગની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા બે અવંચકનો-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવંધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભવ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના જાણનારાઓ કહે છે.

ઉપરમાં પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના બે લક્ષણ કહ્યા-(૧) પ્રથમ ય[illegible] મેલા, (૨) બાકીના યમદ્વયના અર્થી. અહીં તેનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું છે:—

વૃત્તિ—आद्यावञ्चकयोगाप्त्या—હેતુભૂત એવી આદ્ય [illegible] યોગની [illegible] लाभिनः—તેનાથી અન્ય દ્વયના લાભી, ક્રિયાઅવંચક-[illegible] એનો અવંધ્ય ભવ્યતાથી એવંભૂત, એવા સ્વરૂપવાળા તેઓ, શા[illegible] કોના? તો કે—योगप्रयोगस्य—અધિકૃત એવા યોગપ્રયોગના યોગવિદો કહે છે,—એમ શેષ છે.

અર્થાત્ **યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને** લીધે તેઓને બીજા બે અવંચક યોગની-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, કારણ કે તે **યોગાવંચકની** એવી અવધ્ય-અમોઘ-અચૂક અન્યતા હોય છે, તથાપ્રકારની યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા બે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય જ (આ યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામા આવશે તેમજ જુઓ પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૪) અને આ **પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને** તો આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિને લીધે, બાકીના બે ક્રિયા-ફલ અવંચક યોગનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયો હોય છે એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવંચક યોગથી સંપન્ન હોય છે અને આમ જેને આ અવંચકત્રયનો લાભ થયેલો છે, જેને ઇચ્છાયમ ને **પ્રવૃત્તિયમની** પ્રાપ્તિ થઇ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમની પ્રાપ્તિ ઇચ્છી તેના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમા રઢ લગાડીને મંડી પડ્યા છે,-એવા આ **પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ** આ **યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ** છે એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વદે છે

યોગ-મહાપ્રયોગ

આ યોગ ખરેખર! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે કારણ કે તે જો સવળો ઉતરે તો બેડો પાર થઇ જાય,-જીવનુ કલ્યાણ કલ્યાણ થઇ જાય, અને અવળો પડે તો જીવનુ નાવડુ ડૂબી જાય! મહત્ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશાતનાથી અકલ્યાણ થઇ મહાહાનિ થાય,-વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જો તેની વિધિના જાણ યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી ચમત્કારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી ઊલટુ હાનિકારક પરિણામ આવે અને કદાચ પોતે પણ ધડાકાબધ ઊડી જાય! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જો **વિધિજ્ઞાતા** યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમાથી પરમ ચમત્કારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમાથી ઊલટુ અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય! વર્તમાનમા મહાશક્તિસંપન્ન અણુ બૉમ્બનુ (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિ+જ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાળા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમા આવી પડ્યુ હોવાથી જગતને કેટલી હાનિ થયેલી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેમ આ પરમશક્તિ સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ જો અયોગ્ય જનના-અયોગીના હાથમા આવી પડે, તો કેટલી બધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે જેમ જડવાદનુ વિજ્ઞાન 'વાદરાને નીસરણી બતાવવા જેવુ' વિપરીતપણે પરિણમતા જગતને મહાઅનર્થકારક થઇ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનુ વિજ્ઞાન અનધિકારી જીવને 'મર્કટને મદિરાપાનની પેઠે' વિષમપણે પરિણમતા મહાઅનર્થકારક થઇ પડે છે! એક ને એક વસ્તુમાથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જબરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

છે! 'કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.' (૩) ગ્રહણ—શ્રવણ થયા પછી ગ્રહણ થાય છે. જે સાવધાનપણે ઉત્કટ તલસાટથી શ્રવણ કર્યું, તેનું અર્થ ગ્રહણ થાય છે. (૪) ધારણ—ગ્રહણ પછી તેનું ધારણ-અવધારણ થાય છે. તેના સંસ્કારનું ચિત્તમાં ટકી રહેવું-અવિચ્યુત રહેવું તે ધારણ છે. (૫) વિજ્ઞાન—ધારણ પછી વિજ્ઞાન-વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષ બોધ થાય છે. ઉત્તરોત્તર દૃઢ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત બોધ બળવાન્ બનતો જાય છે. (૬) ઈહા—વિજ્ઞાન-બોધ પછી ઇહા-ચિંતન, શંકા સમાધાન, તર્ક વગેરે થાય છે. (૭) અપોહ—ઈહા પછી અપોહ થાય છે શંકા-સંદેહનું નિરાકરણ થાય છે, બાધક અંશનું નિરાકરણ દૂર કરવાપણું થાય છે (૮) તત્ત્વાભિનિવેશ—અપોહ થયા પછી, સર્વ શંકા-સમાધાન થઇ ગયા પછી, સર્વ તર્કનું નિરાકરણ થયા પછી તત્ત્વવિનિર્ણય થાય છે, એટલે તત્ત્વમાં અભિનિવેશ-દૃઢ નિશ્ચયરૂપ પ્રવેશ થાય છે, તત્ત્વ નિરધાર થાય છે. આવા આ આઠ ગુણથી યુક્ત આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી પુરુષો હોય છે. તથા—

> आद्यावञ्चकयोगाप्त्या तदन्यद्वयलाभिनः ।
> एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २१२ ॥

> આદ્ય અવંચક યોગથી, અન્ય અવંચક પ્રાપ્ત;
> યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આપ્ત. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય બે અવંચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વદે છે.

વિવેચન

તથા હેતુભૂત એવી **આદ્ય અવચંક** યોગની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા બે અવંચકનો-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવંધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભવ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના જાણનારાઓ કહે છે.

ઉપરમાં **પ્રવૃત્તચક્ર** યોગીના બે લક્ષણ કહ્યા-(૧) પ્રથમ યમદ્વયનો લાભ પામેલા, (૨) બાકીના યમદ્વયના અર્થી. અહીં તેનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું છે:-આદ્ય અવંચક યોગની

વૃત્તિ—**आद्यावञ्चकयोगाप्त्या**—હેતુભૂત એવી આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિ વડે, **तदन्यद्वयलाभिनः**—તેનાથી અન્ય દ્વયના લાભી, ક્રિયાઅવંચક-ફલાવંચક એ બેનો લાભ ધરાવનારા,-તેની અવંધ્ય ભવ્યતાથી એવંભૂત, એવા સ્વરૂપવાળા તેઓ, શું? તો કે—**अधिकारिणः**—અધિકારીઓ. કોના? તો કે—**योगप्रयोगस्य**—અધિકૃત એવા યોગપ્રયોગના,-**इति**-એમ, **तद्विदः**—તેના જાણકારો, યોગવિદો કહે છે,-એમ શેષ છે

અર્થાત્ **યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને** લીધે તેઓને બીજા બે અવંચક યોગ-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, કારણ કે તે **યોગાવંચક** એવી અવંધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભવ્યતા હોય છે, તથાપ્રકારની યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા બે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય જ. (આ યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે તેમજ જુઓ પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૪) અને આ **પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને** તો આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિને લીધે, બાકીના બે ક્રિયા-ફલ અવંચક યોગનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયો હોય છે એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવંચક યોગથી સંપન્ન હોય છે અને આમ જેને આ **અવંચકત્રયનો** લાભ થયેલો છે, જેને **ઇચ્છાયમ ને પ્રવૃત્તિયમની** પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમની પ્રાપ્તિ ઇચ્છી તેના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમાં રઢ લગાડીને મંડી પડ્યા છે,-એવા આ **પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ** આ **યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ** છે એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વદે છે

યોગ-મહા પ્રયોગ

આ યોગ ખરેખર! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે કારણ કે તે જો સવળો ઉતરે તો બેડો પાર થઈ જાય,-જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને અવળો પડે તો જીવનું નાવડું ડૂબી જાય! મહદ્ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશાતનાથી અકલ્યાણ થઈ મહાહાનિ થાય,-વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જો તેની વિધિના જાણ યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી ચમત્કારિક પરિણામ આવે; પણ વિધિથી અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી ઊલટું હાનિકારક પરિણામ આવે અને કદાચ પોતે પણ ધડાકાબંધ ઊડી જાય! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જો વિધિજ્ઞાતા યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમાથી પરમ ચમત્કારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમાથી ઊલટુ અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય! વર્તમાનમા મહાશક્તિસંપન્ન અણુ બૉમ્બનુ (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિ-જ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાળા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમા આવી પડ્યુ હોવાથી જગતને કેટલી હાનિ થયેલી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેમ આ પરમશક્તિ સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ જો અયોગ્ય જનના-અયોગીના હાથમા આવી પડે, તો કેટલી બધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે જેમ જડવાદનુ વિજ્ઞાન 'વાંદરાને નીસરણી બતાવવા જેવુ' વિપરીતપણે પરિણમતા જગતને મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનુ વિજ્ઞાન અનધિકારી જીવને 'મર્કટને મદિરાપાનની પેઠે' વિષમપણે પરિણમતા મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે! એક ને એક વસ્તુમાથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જબરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

અજમાવવા માટે **યોગ્ય અધિકારી** જ હોવો જોઇએ; અને તે અધિકારી અત્રે કહ્યા તે મહાન્ લક્ષણ–યોગ્યતાવાળા **કુલયોગી** ને **પ્રવૃત્તચક્ર** યોગીઓ છે.

વળી કાચો પારો પચાવવો જેમ સહેલો નથી, અને જીરવવાની શક્તિ વિના ઉલટો ફૂટી નીકળે છે, તેમ આ યોગ–પ્રયોગરૂપ પારો પચાવવો સહેલો નથી, અને તે પચાવવાની તાકાત ન હોય તો ઊલટો અનર્થરૂપે ફૂટી નીકળે છે! અથવા પૌષ્ટિક

યોગ–રસાયન

રસાયન પચાવવું જેમ સહેલું નથી, અને તેનો પ્રયોગ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી દુર્બળ મનુષ્ય પર કરવામાં આવે, તો તે તેને ભારે પડી જાય છે, અને વિપરીત પરિણામ આપે છે, તે એટલે સુધી કે તેનો પ્રાણ પણ હરે છે; પણ જો યોગ્ય જઠરાગ્નિવાળા અધિકારી પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બક્ષે છે; તેમ આ યોગ–રસાયનનો પ્રયોગ મંદ શક્તિવાળા અનધિકારી જીવ પર કરવામાં આવે તો તે તેને પચતું નથી, અને ઉલટું તેનું મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ ઉપજાવી અનર્થકારી થઇ પડે છે, યાવત્ ભાવ–પ્રાણ હરણરૂપ ભાવમૃત્યુ કરે છે; પણ જો યોગ્ય ઉદ્દીપ્ત શક્તિસંપન્ન યોગી પુરુષરૂપ અધિકારીને આપવામાં આવે તો તે તેને બરાબર પચે છે, અને ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરણપણું આપે છે.

(૧) શસ્ત્ર પકડતાં પણ ન આવડતું હોય એવા બાલના હાથમાં જો શસ્ત્ર આપવામાં આવે, તો તે ઉલટું તેનું જ ગળું કાપનારૂં થઇ પડી ભક્ષણ કરનાર જ થઇ પડે છે; પણ યોગ્ય શસ્ત્રજ્ઞ સુભટના હાથમાં તે રક્ષણ કરનાર ×થાય છે. તેમ આ યોગ

દુર્ગૃહીત શસ્ત્રાદિનું દૃષ્ટાંત

પ્રયોગ પણ જો અનધિકારી અનભિજ્ઞ અજાણ એવા બાલજીવના હાથમાં આપવામાં આવે, તો દુર્ગૃહીત હોવાથી, તેનું જ અકલ્યાણરૂપ ભક્ષણ કરનાર થઇ પડે; અને જો યોગ્ય સુજ્ઞ યોગાધિકારીના હાથમાં આવે, તો સુગૃહીત થવાથી, તેનું ભવભયમાંથી રક્ષણ કરનાર થઇ પડે. (૨) અથવા અગ્નિને જો બરાબર ન પકડયો હોય તો દઝાડી દે, તેમ યોગાગ્નિનો પ્રયોગ જો બરાબર–વિધિથી ન પકડયો હોય, દુર્ગૃહીત હોય તો ભવભ્રમણ–તાપથી દઝાડી દે! (૩) અથવા વ્યાલ–સાપ જો દુર્ગૃહીત હોય ઉંધો પૂંછડેથી પકડયો હોય તો તે પકડનારને જ ડંસ મારી મૃત્યુ નીપજાવે છે, તેમ યોગ–પ્રયોગ પણ જો દુર્ગૃહીત હોય તો ભવહેતુ થઇ પડી ભાવ–મૃત્યુ નીપજાવે છે. શ્રીમાન્ **હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રી યોગબિન્દુ**માં કહ્યા પ્રમાણે શ્રામણ્ય–શ્રમણપણું જો દુર્ગૃહીત હોય તો અનંત સંસારનું કારણ થઇ પડે છે, તેમ યોગ–પ્રયોગ જો દુર્ગૃહીત હોય તો અનંત ભવભ્રમણનું કારણ થઇ પડે છે!

આમ સર્વથા આ યોગ–પ્રયોગ યોગ્ય એવા યોગી પુરુષના હાથમાં જ મૂકવા

× " अत एव च शस्त्राग्निव्यालदुर्ग्रहसन्निभः।
श्रामण्यदुर्ग्रहोऽस्वन्तःशास्त्र उक्तो महात्मभिः॥ " યોગબિંદુ, ૧૪૯.

યોગ્ય છે, અને એના પર જ અજમાવવા યોગ્ય છે, અને સુગૃહીત જ કરવા યોગ્ય છે, નહિં તો ઊલટો આશાતના-સિદ્ધિવ્યામોહ-ચમત્કાર દર્શન આદિ કારણે મહાઅનર્થકારક થઇ પડવાનો પૂરેપૂરો ભય છે, યોગભ્રષ્ટતારૂપ અધઃપતન કરનારો થઇ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલા માટે અહીં આવા ઉક્ત લક્ષણવાળા યોગીઓને જ આ યોગપ્રયોગના અધિકારી કહ્યા છે. રાજ્યાસન પર જેમ યોગ્ય રાજગુણસંપન્ન પુરુષ જ બિરાજવા યોગ્ય છે, તેમ આ યોગરાજ્યાસન પર પણ યોગ્ય યોગી ગુણસંપન્ન યોગી પુરુષ જ બિરાજવા યોગ્ય છે. છતાં જો કોઇ અયોગ્ય-અયોગી તેના પર ચઢી બેસવાની ધૃષ્ટતા-ધીઠાઇ કરે, તો તે-'ફિરસ્તાઓ જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે છે, ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે,' 'Fools rush in where angels fear to tread,'-તેના જેવું જ ચેષ્ટિત કરે છે! માટે ઉક્ત **કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ** જ અહીં અધિકારી છે, એમ યોગના અનુભવી જ્ઞાની યોગી પુરુષોનું કથન છે. આ યોગીઓમાં પણ **કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ પાત્ર** પણ હોય છે,-જેના લક્ષણ લાક્ષણિક રીતે પરમ યોગી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** તેમના છેલ્લા અમર કાવ્યમાં આ પ્રકારે ભાખ્યા છેઃ-

સુગૃહીત યોગપ્રયોગ

> "મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
> કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
> રોકયા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
> જગત ઇષ્ટ નહિં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ.
> નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં ક્ષોભ;
> મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપન્યસ્ત યમાદિનું સ્વરૂપ કહે છે.

इहाहिंसादयः पञ्च सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।
अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥ २१४ ॥

> અહીં અહિંસાદિ યમો, પ્રસિદ્ધ પંચ પ્રકાર;
> અપરિગ્રહ પર્યંત તે, ત્યમ ઇચ્છાદિક ચાર. ૨૧૪.

વૃત્તિઃ—**इह**- અહીં, લોકમાં, **अहिंसादयः**-અહિંસાદિ ધર્મો, પંચ-પંચ-સંખ્યાથી, **सुप्रसिद्धाः**-સુપ્રસિદ્ધ, સર્વતંત્રસાધારણપણાએ કરીને, **यमाः**-યમો, ઉપરમો; ઇચ્છાયમો, પ્રવૃત્તિયમો, સ્થિરયમો, સિદ્ધયમો, એમ **सतां**-સંતોને, મુનિઓને, શું પર્યંત? તો કે **अपरिग्रहपर्यन्ताः**- અપરિગ્રહ પર્યંત. "**अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः**-" (પાતં૦ ૨-૩૦) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ યમો છે,-એ વચનથી. **तथेच्छादिचतुर्विधाः**- તથા ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારના,—પ્રત્યેકપણે ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ,

અર્થ:—અહિંસાદિ અપરિગ્રહ પર્યંત એમ પાંચ યમો સંતોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તથા તે પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે.

વિવેચન

અહીં લોકમા અહિંસા આદિ ને અપરિગ્રહ પર્યંત પાંચ યમો સંતોને–મુનિઓને સુપ્રસિદ્ધ છે, સર્વતંત્ર સાધારણપણાએ કરીને સારી પેઠે જાણીતા છે; કારણ કે 'અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ યમ છે,' એવું વચન છે. તથા આ પાચ-માંથી પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે: **ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ.**

આ અહિંસાદિ પાચને જેમ યોગ-સાખ્યાદિ **યમ** કહે છે, તેમ જૈનો તેને **'વ્રત'** નામથી ઓળખે છે, બૌદ્ધો **'શીલ'** નામ આપે છે આમ શબ્દભેદ છતા અર્થભેદ નથી, એટલે સુપ્રસિદ્ધ એવા આ પાચ યમ સર્વતંત્રસાધારણ (Common to all religions) હોઇ સર્વમાન્ય છે, સર્વસમત છે, સર્વદર્શનવાદીઓને સુપરિચિત છે. આવા સુપ્રસિદ્ધને સુપ્રસિદ્ધ કરવા અન્ય પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી આ અહિંસાદિનું સ્વરૂપ **દ્રવ્યથી અને ભાવથી** બન્ને પ્રકારે સમજવા યોગ્ય છે અને સમજી આચરવા યોગ્ય છે દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યથી, વ્યવહારથી, સ્થૂલપણે, અને ભાવથી એટલે અંતરથી, પરમાર્થથી, સૂક્ષ્મપણે

અહિંસા એટલે કોઇ પણ જીવની હિંસા ન કરવી તે **'मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि'** એમ વેદશ્રુતિ છે અને 'प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा'– પ્રમત્તયોગથી પ્રાણનું હરવુ તે હિંસા છે એમ શ્રી **તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું** વચન છે અર્થાત ઇંદ્રિયાદિ

હિંસા–અહિંસા દશ પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણમાથી અથવા જ્ઞાન–દર્શનાદિરૂપ આત્માના ભાવ પ્રાણમાથી કોઇ પણ પ્રાણનું મન-વચન-કાયાના પ્રમાદ યોગથી હરવું તેનું નામ **હિંસા** છે; તેથી વિપરીત તે અહિંસા છે આમા **'પ્રમાદયોગ'** શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે જો પ્રાણ હરણમા પ્રમાદ યોગ હોય, તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં એટલે કદાચ પ્રાણ હરાયા હોય, પણ મન–વચન–કાયાનો પ્રમત્ત યોગ ન હોય તો હિંસા નથી અને પ્રાણ ન પણ હરાયા હોય, પણ મન–વચન–કાયાનો પ્રમત્ત યોગ હોય તો હિંસા છે. આમ મન–વચન–કાયાનો અપ્રમાદ હોય, યતના હોય, જયણા હોય, જેમ બને તેમ સાચા અંતરગ ભાવથી જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યત્ન (Careful effort) હોય, કાળજી–તકેદારી હોય, તો દ્રવ્ય-પ્રાણ-હરણથી પણ હિંસા લાગતી નથી અને મન–વચન–કાયાનો પ્રમાદ યોગ હોય, જેમ બને જીવરક્ષા કરવામા બેદરકારીરૂપ (Carelessness) અયત્ન હોય, બેકાળજી હોય, તો દ્રવ્ય પ્રાણહરણ ન હોય છતા પણ હિંસા જરૂર લાગે છે.

આ હિંસાથી જે વિપરીત તે અહિંસા છે, એટલે મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ રાખી, યતના કરવી, જયણા કરવી, સાચા ભાવથી જેમ બને તેમ જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યત્ન કરવો, ઉપયોગ-જાગૃતિ રાખવી તે અહિંસા છે આમ દ્રવ્યથી હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર પણ ભાવથી હિંસા-અહિંસા ઉપર છે:—(૧) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય અને ભાવથી પણ ન હોય, તો તે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસા છે. (૨) દ્રવ્યથી હિંસા હોય, પણ ભાવથી ન હોય, તો તે તેથી કંઇક ઉતરતી ઉચ્ચ અહિંસા છે. (૩) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય પણ ભાવથી હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ હિંસા જ છે. (૪) દ્રવ્યથી હિંસા હોય અને ભાવથી પણ હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ નિકૃષ્ટ હિંસા જ છે.—આમ હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર આત્મપરિણામની ઘાત-અઘાત પર છે. રાગદ્વેષાદિ પરિણામથી જ્યાં આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ **ભાવ-પ્રાણની હિંસા** થતી હોય ત્યાં અવશ્ય હિંસા છે; અને તેવા રાગદ્વેષાદિ પરિણામના અભાવે જ્યાં આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ભાવ પ્રાણની હિંસા ન થતી હોય, ત્યાં હિંસા નથી. આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. (જુઓ પૃ. ૧૦૫ થી ૧૦૭).

સત્ય-અસ્તેય આદિ

જે જેમ છે તેમ બોલવું, સાચું બોલવું તે **સત્ય** છે; અથવા જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપ કહેવું તે સત્ય છે. સત્‌ને સત્ કહેવું, અસત્‌ને અસત કહેવું તે સત્ય છે; અને અસત્‌ને સત્ કહેવું, સત્‌ને અસત કહેવું તે અસત્ય છે. અથવા જેવું મનમાં હોય, જેવું આચરણમાં હોય, તેવું નિર્દંભ નિષ્કપટ વચન ઉચ્ચારવું, મન-વચન-કાયાની એકતા દાખવવી તે સત્ય છે. પારકી વસ્તુ અણદીધી-તેની રજા વગર ન લેવી તે અસ્તેય-અચૌર્ય છે. અર્થાત્ પરધનહરણ ન કરવું-ચોરી ન કરવી તે **અસ્તેય** છે. મન-વચન-કાયાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન તે બ્રહ્મચર્ય છે મનુષ્યિણી, તિર્યંચિણી કે દેવાંગના સાથે મન-વચન-કાયાથી મૈથુનનું-અબ્રહ્મચર્યનું વર્જન તે **બ્રહ્મચર્ય** છે. ધન-ધાન્ય-ગૃહ-પુત્ર આદિ કોઈ પણ પરિગ્રહ ન ગ્રહવો તે અપરિગ્રહ છે; કોઇ પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ ન હોવી તે, પોતાનું કંઈ પણ નથી એવું અકિંચનપણું તે **અપરિગ્રહ** છે. આમ સામાન્યપણે **દ્રવ્યથી** અહિંસા આદિનું સ્વરૂપ છે.

ભાવ અહિંસા

અને **ભાવથી** તો (૧) અહિંસા એટલે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની હિંસા ન થવી તે. રાગ-દ્વેષ-મોહ વિભાવથી આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ પ્રાણની હિંસા થાય છે; આ રાગાદિ વિભાવ પરિણામે કરીને શુદ્ધ આત્મપરિણામની ઘાત ન થવા દેવી તે અહિંસા છે. તાત્પર્ય કે-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ પારમાર્થિક-તાત્ત્વિક પરમ **અહિંસા** છે, અને તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી આ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે:-(૧) આત્માના ગુણ બાધકભાવથી રહિતપણે

ગુણપરિણતિએ પરિણમે અને આત્મ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું અસંગી હોય, આત્મ દ્રવ્યને પરદ્રવ્યનો સંગ ન હોય,-તે **દ્રવ્યથી શુદ્ધ** એવી પુષ્ટ અહિંસા છે (૨) **ક્ષેત્રથી** સર્વ પ્રદેશમાં પરભાવનો પ્રસંગ ન હોય, અને અશરીરી અયોગી એવા ભાવથી આત્માની અવગાહના અભંગ હોય, તે ક્ષેત્રથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૩) જ્યાં ઉત્પત્તિ-વ્યય ને ધ્રૌવ્યપણે સહેજે પરિણતિ થાય છે, અને જ્યાં છેદન-યોજનપણું નહિં હોઇ વસ્તુ સ્વભાવને વિષે સમાય છે,-તે **કાળથી શુદ્ધ** એવી અહિંસા છે. (૪) અનંત ગુણ પર્યાય, તેમજ કારક પરિણતિ જ્યાં નિજ નિજ પરિણતિએ પરિણમે છે, તે **ભાવથી શુદ્ધ** એવી અહિંસા છે. આમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસાનું જો કોઇ એક ધામ હોય, તો પરમ અહિંસકતામય, પરમ દયામય, **પરમ કૃપાળુ શ્રી જિનરાજ** છે, કારણ કે તે જ સ્વ-પર જીવના રક્ષક એવા તારણ-તરણ જહાજ છે. આમ અહિંસાનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ શ્રી જિન વીતરાગમાં દૃષ્ટ થાય છે—જેનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાત્મા **દેવચંદ્રજી**એ આમ સંગીત કર્યું છેઃ—

"ગુણ ગુણ પરિણતિ પરિણમે, બાધક ભાવવિહીન....પ્રભુજી !
દ્રવ્ય અસંગી અન્યનો, શુદ્ધ અહિંસક પીન....બાહુ જિણંદ દયામયી.
ક્ષેત્રે સર્વ પ્રદેશ મેં, નહિં પરભાવ પ્રસંગ....પ્રભુજી !
અતનુ અયોગી ભાવથી, અવગાહના અભંગ....પ્રભુજી ! બાહુ૦
ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણે, સહેજે પરિણતિ થાય....પ્રભુજી !
છેદન યોજનતા નહિં, વસ્તુ સ્વભાવ સમાય....પ્રભુજી ! બાહુ૦
ગુણ પર્યાય અનંતતા, કારક પરિણતિ તેમ....પ્રભુજી !
નિજ નિજ પરિણતિ પરિણમે, ભાવ અહિંસક એમ....પ્રભુજી ! બાહુ૦
એમ અહિંસકતામયી, દીઠો તું જિનરાજ....પ્રભુજી !
રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણતરણ જિહાજ....પ્રભુજી !"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્ય અહિંસા પણ આ ભાવ અહિંસાની સાધનામાં ઉપકારી થાય છે,-દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે માટે તેમજ દ્રવ્ય અહિંસા એ ભાવ અહિંસાનું સ્વાભાવિક પરિણામ પણ છે. આમ બન્નેનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે.

"દ્રવ્ય થકી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !
ભાવ દયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુ૦
આતમ ગુણ અવિરાધના, ભાવ દયા ભંડાર....પ્રભુજી !
ક્ષાયિક ગુણ પર્યાયમેં, નવિ પર ધર્મ પ્રચાર....પ્રભુજી !"—શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૨) **ભાવથી સત્ય** એટલે પરમાર્થથી-તત્ત્વથી સત્ય વચન વદવું તે. જે વસ્તુ તત્ત્વથી જેમ છે તેમજ કહેવી તે સત્ય છે. સ્વને સ્વ કહેવું, પરને પર કહેવું; સ્વને પર ન કહેવું,

ભાવથી સત્યાદિ પરને સ્વ ન કહેવું તે સત્ય છે. સત્‌ને સત્ ને અસત્‌ને અસત્ કહેવું, તથા સત્‌ને અસત્ ને અસત્‌ને સત્ ન કહેવું તે સત્ય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાયની કોઇ પણ વસ્તુ પોતાની નથી, પર વસ્તુ છે, તે પર વસ્તુને પર કહેવી, સ્વ ન કહેવી તે સત્ય છે; પર વસ્તુને સ્વ કહેવી, પર ન કહેવી તે અસત્ય છે. આમ અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ કહેવી તે અસત્ય છે; અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ ન કહેવી ને આત્મ વસ્તુને જ આત્મરૂપ કહેવી, તે જ **પરમાર્થસત્ય** છે. આની પરમ મનન કરવા યોગ્ય તાત્ત્વિક મીમાંસા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** આ પ્રકારે પ્રકાશી છે:—

" **પરમાર્થસત્ય** એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઇ પદાર્થ આત્માનો થઇ શકતો નથી એમ નિશ્ચય જાણી બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કાંઇ મારું-નથી; એ ઉપયોગ રહેવો જોઇએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં જાતિ, લિંગ, અને તેવા ઉપચારિક ભેદવાળો તે આત્મા ન છતાં માત્ર વ્યવહાર નયથી કાર્યને માટે બોલાવવામાં આવે છે; એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે, એમ સમજવાનું છે. " ઇત્યાદિ. (જુઓ)—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૫૪૫.

(૩) પર વસ્તુનું અપહરણ–ચોરી ન કરવી તે **પરમાર્થથી અસ્તેય** છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કાંઇ પણ પરમાણુમાત્ર પણ પોતાનું નથી, પારકું છે. તે પર વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તે ચોરી છે–અદત્તાદાન છે, તે ન કરવું તે અસ્તેય છે. પરભાવ–વિભાવ પરિણામ તે ચોરી છે, તે ન કરવા તે અસ્તેય છે. આ પરભાવ–વિભાવરૂપ ભાવ–ચોરી જે કરતો નથી, તે પર દ્રવ્યહરણરૂપ ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય–ચોરી તો કરે જ કેમ ? (૪) બ્રહ્મમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું–રમણ કરવું તે **ભાવથી બ્રહ્મચર્ય** છે. અબ્રહ્મમાં, અનાત્મમાં, પર વસ્તુમાં વિચરવું–રમણ કરવું તે અબ્રહ્મચર્ય, અથવા વ્યભિચાર, અથવા પર વસ્તુના સંશ્લેષરૂપ મૈથુન છે, દ્વૈત છે. પર વસ્તુમાં વિચરવું છોડી, વ્યભિચાર ત્યજી, પરભાવનો સ્પર્શ પરિહરી, શુદ્ધ અદ્વૈત એવા આત્મામાં રમવું તે બ્રહ્મચર્ય છે. આવા ભાવ બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિમાં દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપકારી થાય છે, અને દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્યની દૃઢતામાં આવું ભાવ બ્રહ્મચર્ય ઉપકારી થાય છે. આમ દ્રવ્ય–ભાવનો પરસ્પર પૂરકરૂપ સહાયક ભાવ છે. (૫) આત્મા સિવાયની બીજી–પર વસ્તુ પ્રત્યે મમત્વ ભાવ કરી, મૂર્ચ્છા કરી, તેનું પરિગ્રહણ કરવું તે પરિગ્રહ છે. તેવો મૂર્ચ્છારૂપ–મમત્વ ભાવરૂપ પરિગ્રહ ન હોવો તે પરમાર્થથી અપરિગ્રહ છે. પર વસ્તુને પોતાની માની, મારી છે એમ માની, મૂર્ચ્છા–મમત્વ ન કરતાં, પર વસ્તુનું પરમાણુ પણ આત્મભાવે ન ગ્રહવું તે **અપરિગ્રહ** છે. આવી જેની અપરિગ્રહ ભાવના હોય, તે પછી દ્રવ્ય પરિગ્રહ શાને એકઠો કરે ? અને જે મૂર્ચ્છાના આયતનરૂપ દ્રવ્ય પરિગ્રહ ન ગ્રહે, તેને ઉક્ત અપરિગ્રહ ભાવના કેમ દૃઢ ન થાય ? આમ બન્નેનો કાર્ય કારણ સંબંધ છે.

આમ સંક્ષેપે દ્રવ્યથી-ભાવથી અહિંસાદિ પાંચ યમનું સ્વરૂપ છે. તેની સંકલના અદ્ભુત છે. તે આ પ્રકારે:-સ્વાર્થી મનુષ્ય સાંસારિક લોભરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા કરે છે, પરને પોતાનું કહે છે-માને છે, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તે છે, અપહરણ પછી તેનો ગાઢ સંશ્લેષ-સંસર્ગ કરે છે, અને તેવા ગાઢ પરિચયથી તેના પ્રત્યે તેને મૂર્ચ્છા ભાવ-મમત્વ પરિગ્રહ બુદ્ધિ ઉપજે છે, જેથી તે પર પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થાય છે, ચોપાસથી જકડાય છે. પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ **આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થ**ની ખાતર પરની હિંસા કરતો નથી, પરને પોતાનું કહેતો નથી-માનતો નથી, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તતો નથી, એથી તેનો સંશ્લેષ-સંબંધ થતો નથી, અને તેવા પરિચયના અભાવથી તેને તે પ્રત્યે મૂર્ચ્છાભાવ-મમત્વ-પરિગ્રહબુદ્ધિ ઉપજતી નથી, જેથી તે પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થતો નથી, ચોતરફથી જકડાતો નથી. એટલે આવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અહિંસાને ભજે છે, અને પછી પરને સ્વ કહેવારૂપ અસત્યથી, કે પરના અપહરણરૂપ ચોરીથી, કે પર પ્રત્યે વ્યભિચરણરૂપ મૈથુનથી, કે પર પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિગ્રહભાવથી, તે સ્વરૂપસ્થિતિને હાનિ પ્હોંચવા દેતો નથી. આમ મુમુક્ષુ યોગીપુરુષ પરમાર્થથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમનું-ઉપરમનું સેવન કરે છે. આ યમ અથવા ઉપરમ શબ્દ પણ ઘણો સૂચક છે; કારણ કે સ્વરૂપમાં સંયમન-આત્માને રોકી રાખવો-દાબી રાખવો તે **યમ** છે; અને પરરૂપથી વિરમણ તે ઉપરમ છે. એટલે જેના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપમાં સંયમિત થાય તે યમ છે, અને પરભાવથી વિરમિત થાય તે **ઉપરમ** છે. બન્ને શબ્દનો ફલિતાર્થ એક છે-આ અહિંસાદિ પાંચ યમના પ્રત્યેકના પાછા ચાર ચાર પ્રકાર છે; શુદ્ધિની તરતમતાના-ઓછાવત્તાપણાના કારણે તે પ્રત્યેકની ચાર ચાર કોટિ-કક્ષા છે: **ઈચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ** અને **સિદ્ધિયમ.** એટલે આ યમના (૫૪=૨૦) વીશ પ્રકાર થયા. જેમકે-ઈચ્છાઅહિંસા, પ્રવૃત્તિઅહિંસા, સ્થિરઅહિંસા, સિદ્ધિઅહિંસા. ઇચ્છાસત્ય, પ્રવૃત્તિસત્ય, સ્થિરસત્ય, સિદ્ધિસત્ય, ઈત્યાદિ. આ ઈચ્છાદિ પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે.

અહિંસાદિની સંકલના

મુમુક્ષુનું આચરણ

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે.-

तद्वत्कथाप्रीतियुता तथाविपरिणामिनी ।
यमेष्विच्छावसेयेह प्रथमो यम एव तु ॥ २१५ ॥

वृत्तिः-**तद्वत्कथाप्रीतियुता**-તદ્વંત અર્થાત્ યમવંતની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિયુક્ત, **तथा विपरिणामिनी**-તથા અવિપરિણામિની,-તદ્ભાવના સ્થિરત્વથકી, **यमेषु**-ઉક્ત લક્ષણવાળા યમોમાં, **इच्छा**-ઈચ્છા, **अवसेया**-સમજવા યોગ્ય છે, **इह**-અહીં, યમચક્રમાં, અને આ **प्रथमो यम एव तु**- પ્રથમ યમ જ છે, અનંતર-હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળી ઈચ્છા જ ઈચ્છાયમ છે, એટલા માટે.

યમવંત કથા પ્રીતિ યુતા, અવિપરિણામિની તેમ;
ઇચ્છા યમમાં જાણવી, પ્રથમ યમ જ તે એમ. ૨૧૫.

અર્થ:—યમવંતોની કથા પ્રત્યે પ્રીતિયુક્ત, તથા અવિપરિણામિની એવી જે યમોમાં ઇચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ જ (ઇચ્છા યમ જ) જાણવી.

વિવેચન

યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી અને તદ્‌ભાવ સ્થિરપણાએ કરીને અવિપરિણામિની એવી જે યમો પ્રત્યેની ઇચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ છે, અર્થાત્ **ઈચ્છા-યમ** છે એમ જાણવું.

અહિંસાદિ યમોને વિષે જે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થવી તે જ પ્રથમ એવો ઇચ્છાયમ છે. અહો! આ અહિંસાદિ કેવા સુંદર છે! કેવા ઉપકારી છે! કેવા કલ્યાણકારી છે! આ અહિંસાદિ મને પણ પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સારું! આ અહિંસાદિ પામવાને હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઇશ? એવા ભાવની જે સાચી અંતરંગ ઇચ્છા, સ્પૃહા, રુચિ, ભાવના થવી તે જ ઇચ્છાયમ છે. અંતરાત્માથી તેવી **ઈચ્છા થવી એ પણ મોટી વાત છે.** સાચી અંતરેચ્છા એ સદ્‌યોગપ્રાપ્તિનું પ્રથમ અને મહાન્ પગથિયું છે, સન્માર્ગપ્રવેશનું પ્રથમ દ્વાર છે, મોક્ષમાર્ગનો ભવ્ય દરવાજો છે. એ અંતરંગ ભાવરૂપ ઇચ્છા વિના કોઇનો પણ આ યોગ સન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ઘટતો નથી, તો પ્રવૃત્તિ આદિ તો ક્યાંથી હોય? અને બાહ્યથી-દ્રવ્યથી તેમાં પરાણે ઘૂસી ગયેલા દેખાતા કોઈ દંભી ડોળઘાલુ તેમાં પ્રવેશનો દાવો કરતા હોય, તો પણ પરમાર્થથી તેઓનો તે સન્માર્ગમાં અંતઃપ્રવેશ ઘટતો નથી,—તે તો બ્હારના બ્હાર જ, **યોગમાર્ગબાહ્ય** જ રહે છે; માટે ખરો માર્ગપ્રવેશ તો ઇચ્છાયોગ વિના થઈ શકતો જ નથી.

રુચિ-ભાવ વિનાના ભોજનમાં જેમ મીઠાશ આવતી નથી, કોળીઓ ગળે ઉતરતો નથી, અથવા પરાણે ઉતારવો પડે છે, મોળ આવે છે અને વમન કે અજીર્ણ થાય છે; તેમ અંતરંગ ઈચ્છારૂપ રુચિ-ભાવ વિનાના પરમાર્થરૂપ પરમાન્ન ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવતી નથી, સંવેગ-માધુર્ય નીપજતું નથી, સત્ય તત્ત્વ ગળે ઉતરતું નથી-અંતરૂમાં ઠસતું નથી અથવા પરાણે ગળે ઉતારવું પડે છે-મતાગ્રહથી તાણી તોપીને અંતરૂમાં ઠસાવવું પડે છે, અરુચિરૂપ-અણગમારૂપ મોળ આવે છે, અને તે સત્ય તત્ત્વ પેટમાં ટકતું નથી-જગતને દેખાડારૂપે તેનું વમન થાય છે, અથવા મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ-અપચો ઉપજે છે. પણ રુચિ-ભાવથી કરેલા ભોજનમાં મીઠાશ આવે છે, કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે-પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, પેટમાં ટકે છે, મોળ આવતી

રુચિ વિનાના ભોજનનું દૃષ્ટાંત

નથી, અને વમન થતું નથી કે અજીર્ણ ઉપજતું નથી, પણ બરાબર પાચન થઈ એક-રસ બની શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. તેમ સાચી ઈચ્છારૂપ **રુચિભાવથી** કરેલા પરમાર્થરૂપ પરમાન્ન ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવે છે-સંવેગ માધુર્ય નીપજે છે, સત્ય તત્ત્વનો કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે-સહેજે અંતરૂમાં ઠસે છે, પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, મતાગ્રહથી તાણખેંચ કરીને ઠસાવવો પડતો નથી, અંત-રૂમાં ઠરે છે, અરુચિરૂપ મોળ આવતી નથી, દાંભિક ડોળઘાલુ દેખાવરૂપ તેનું વમન થતું નથી, કે અભિમાનરૂપ અજીર્ણ-અપચો ઉપજતો નથી; પણ અંતરાત્મપરિણામરૂપે, બરાબર પરિણત થઈ-પાચન થઈ એક પરમ અમૃતરસરૂપ બની આત્માની સર્વ ધાતુને-શુદ્ધ સ્વભાવ ભાવને પુષ્ટ કરે છે. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી, રુચિનું-ઇચ્છાનું સન્માર્ગ-પ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્વ છે, '**ઇચ્છે છે જે જોગીજન**' પદમાં '**ઇચ્છે છે**' પદનું કેટલું બધું અર્થગૌરવ છે તે સારી પેઠે સમજી શકાય છે. વળી મન વિનાના મિલનમાં જેમ મઝા આવતી નથી, તેમ મન વિનાના-ઇચ્છા વિનાના સન્માર્ગ મિલનમાં ખરી મઝા આવતી નથી. 'મન વિનાનું મળવું ને ભીંત સાથે ભટકાવું'-એના જેવો આ ઘાટ થાય છે. સન્માર્ગયોગરૂપ **પરમાર્થ-લગ્નમાં** અંતરંગ પ્રીતિરૂપ '**લગની**' લાગ્યા વિના ખરો આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ **ઇચ્છાયોગને** આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણ કે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી **કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય** વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ **ઇચ્છા**-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો મળી આવે છે. 'Where there is a will there is a way'-એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્ત્તતાં માર્ગમાં વિઘ્ન (obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ 'છાર પર લિંપણા' જેવી થઈ પડે છે! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. આત્મા **કાર્યરુચિવાળો** થયે બધા કારક ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્ત્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે બાધકપણે પરિણમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ઇચ્છા ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્ત્તે છે. આમ અંતરંગ ભાવરૂપ રુચિ-ઇચ્છા ગુણથી જીવની વૃત્તિમાં અજબ પલટો આવી જાય છે, ચમત્કારિક ફેરફાર થઈ જાય છે, કારણ કે જેવી રુચિ ઉપજે છે, તેવું તેને અનુયાયી અનુસરતું આત્મવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૨૯૧) જ્યારે જીગરનો પ્રેમ લાગે છે, ત્યારે જ આત્મા જાગે છે, અને ત્યારે જ ખરેખરો રંગ લાગે છે. આવી અપૂર્વ ગુણવાળી જે ઇચ્છા છે, તે વળી **ચમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી** તથા

અવિપરિણામિની એવી હોય છે. આ જગત્માં જે કોઇ દ્રવ્યથી કે ભાવથી કે બન્નેથી અહિંસા સેવતો હોય, સત્ય બોલતો હોય, અસ્તેય આચરતો હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળતો હોય, અપરિગ્રહ ધારતો હોય, તેની કયાંયથી પણ કથા-વાર્તા સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવતાં, તેના પ્રત્યે **અંતરંગ પ્રીતિ** ઉપજવી-પ્રેમ સ્ફુરવો તે આ ઇચ્છાનું લક્ષણ છે. સંપૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે, સર્વથી કે દેશથી, સકલપણે કે વિકલપણે જે કોઇ સાચા સાધુ પુરુષો-સાધક મુમુક્ષુઓ આ અહિંસાદિ યમની સાધના કરતા હોય કે સિદ્ધિ પામેલા હોય, તેના પ્રત્યે આ ઇચ્છાયમવંતને અત્યંત ગુણપ્રમોદ-ગુણાનુરાગ ઉપજે છે. જેમ કે—

'ધન્ય તે મુનિવરા રે'

ધન્ય છે આ અહિંસક મહા મુનિઓ! કે જેઓ યતનાથી છ કાયની રક્ષા કરે છે, સર્વ જગજ્જંતુને સમ ગણી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતા નથી, લેશમાત્ર દુઃખ ઉપજાવતા નથી, રાગ-દ્વેષાદિ ભાવહિંસા કરતા નથી ભાવદયારસના સાગર-નિષ્કારણ કરુણાસિંધુ એવા આ સાધુ ભગવાનો નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી પરભાવના લેશને પણ સ્પર્શતા નથી! અહો! એમની કરુણા! અહો! એમની વીતરાગતા! અહો! એમની સ્વરૂપસ્થિતિ! અહો! આ સંતોની સત્યવાદિતા પણ કેવી આશ્ચર્યકારી છે! સ્વપ્નમાં પણ આ સાધુ-ચરિત સત્પુરુષો અસત્ય વચન વદતા નથી! પરવસ્તુને પોતાની કદી કહેતા નથી. વ્યવહારથી ને પરમાર્થથી તે કેવળ સત્ય સત્ય ને સત્ય જ વદે છે. ધન્ય છે એમના સત્ય વ્રતને! અહો! સ્વદેહમાં પણ નિરીહ એવા આ પરમ પ્રમાણિક મહાત્માઓ સળી માત્ર પણ અદત્ત લેતા નથી, પરભાવનું પરમાણુ પણ આત્મભાવથી ઇચ્છતા નથી! અહો એમની નિઃસ્પૃહિતા! આ સાચા ત્યાગી-સંન્યાસી જોગીજનોનું બ્રહ્મવ્રત પણ કેવું અદ્ભુત છે! દ્રવ્યથી ને ભાવથી તેઓ કેવું કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે! સ્વપ્નાંતરે પણ એમના રોમમાત્રમાં પણ વિષયવિકારની છાયા દેખાતી નથી! નિરંતર તેઓ બ્રહ્મમાં-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરી રહ્યા છે! અહો તેમનું આ મહાઅસિધારાવ્રત! ધન્ય છે આ નિર્ગ્રંથોની પરમ નિર્ગ્રંથ વૃત્તિને! દ્રવ્ય-ભાવ સમસ્ત ગ્રંથનો-પરિગ્રહ બંધનોનો તેમણે ઉચ્છેદ કર્યો છે! પરવસ્તુના પરમાણુ માત્ર પ્રત્યે પણ તેઓ મમત્વભાવ-મૂર્ચ્છા ધરાવતા નથી! આ આખા જગતમાં એક આત્મા સિવાય એમની પોતાની માલીકીનું બીજું કાંઈ નથી, એવા તે પરમ અકિંચન-નિષ્પરિગ્રહી છે! અહો! એમની નિર્ગ્રંથતા! (જુઓ પૃ ૧૯૦ તથા ૧૯૭-૧૯૮). આવા ગુણાનુરાગને લીધે તે મુમુક્ષુના સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે— "**नमो लोए सव्वसाहूणं**"—આ લોકમાં સર્વ સાધુઓને-સાચા સાધુગુણસંપન્ન સર્વ સાધુચરિત સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો! અને આવા યમવંતો પ્રત્યે જેને આવી ગુણાનુરાગ-જન્ય **પ્રીતિ** ઉપજે છે, તેને તે યમો અત્યંત ગમી જાય છે, એટલે તેના પ્રત્યે તેને સહજ સ્વાભાવિક સ્પૃહા-રુચિ-ઇચ્છા ઉપજે છે. એટલે તે સ્પૃહા કરે છે કે આવા અહિંસાદિનો મને યોગ થાય તો કેવું સારું! આવા અહિંસાદિ સાધવા હું ક્યારે

ભાગ્યશાળી થઇશ ? આવા દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ થવાનો મને 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ક્યારે થઇશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.)

" મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઇ, ના નિરખું નયને પરનારી;
પત્થર તુલ્ય ગણું પર વૈભવ, નિર્મળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી.
દ્વાદશ વ્રત અને દીનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. "—શ્રી મોક્ષમાળા.

જેમ કોઇ અમુક સ્થળે વ્યાપારની ભારી અનુકૂલતાને લીધે દ્રવ્યલાભ ખૂબ થાય છે, એમ સાંભળીને સ્વાર્થપટુ વ્યાપારી વણિકને ત્યાં શીઘ્ર દોડી જઇ વિપુલ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવે; તેમ અત્રે પણ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારની અનુકૂળતાએ અપૂર્વ આત્મલાભ થાય છે એમ સાંભળીને, આત્માર્થપટુ મુમુક્ષુને પણ તેવા અહિંસાદિ યોગવ્યાપારથી અપૂર્વ આત્મગુણસંપત્તિ મેળવવાનું મન થઇ આવે છે, રુચિ-ઇચ્છા ઉપજે છે, કોડ-મનોરથ જાગે છે.

" જ્ઞાનાદિક ગુણ સંપદા રે, તુજ અનંત અપાર;
તે સાંભળતાં ઉપની રે, રુચિ તિણે પાર ઉતાર....અજિત જિન."—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા આ જે ઇચ્છા ઉપજે છે તે **અવિપરિણામિની** હોય છે, કદી વિપરિણામને-વિપરીત પરિણામને પામતી નથી; કારણ કે તદ્ભાવની સ્થિરતા હોય છે, એટલે તે ઇચ્છા કદી અનિચ્છારૂપ થતી નથી, પ્રીતિ અપ્રીતિરૂપ થતી નથી, રુચિ અરુચિરૂપ થતી નથી. જે ઇચ્છારૂપ ભાવ ઉપજ્યો તે ઉપજ્યો, તે કદી વિપરિણામ પામી અભાવરૂપ થતો નથી. એવો ઉત્કટ અંતરંગ ઇચ્છાભાવ અત્ર પ્રગટે છે. તે ઇચ્છા-રુચિનો અંતરંગ રંગ લાગ્યો તે લાગ્યો, કદી ભૂંસાતો જ નથી જેમ **ચોળ મજીઠનો રંગ** કદી જતો નથી, તેમ આત્માને લાગેલો આ દૃઢ ઇચ્છા-રંગ કદી જતો નથી. વસ્ત્ર જીર્ણ થઇને ફાટી જાય પણ પાકો મજીઠનો રંગ જાય નહિં; તેમ દેહ જીર્ણ થઇને પડી જાય પણ જાગેલા આત્માને લાગેલો આ **ભાવરંગ** કદી જાય નહિં, તે ભવાંતરમાં પણ આજ્ઞાંકિત અનુચરની જેમ અનુગામી થઇને પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે. ઘાટ ઘડામણ ભલે જાય, પણ સોનું કદી વિણસે નહિં; તેમ દેહના ઘાટ ભલે જાય, પણ સોના જેવા આ જાગ્રત આત્માને લાગેલો અંતરંગ રંગ ટળે નહિં. (જુઓ, કાવ્ય પૃ. ૨૩૯) તથા—

सर्वत्र शमसारं तु यमपालनमेव यत् ।
प्रवृत्तिरिह विज्ञेया द्वितीयो यम एव तत् ॥ २१६ ॥

વૃત્તિઃ—**सर्वत्र**-સર્વત્ર સામાન્યથી, **शमसारं तु**-શમસાર જ, ઉપશમસાર જ, **यमपालनमेव यत्**-ક્રિયાવિશિષ્ટ એવું જે યમપાલન, **प्रवृत्तिरिह विज्ञेया**-તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી. યમોમાં-**द्वितीयो यम एव तत्**-તે દ્વિતીય યમ જ છે, પ્રવૃત્તિયમ છે એમ અર્થ છે.

ને જે પાલન યમતણું, સર્વત્ર જ શમસાર;
પ્રવૃત્તિ અહિં તે જાણવી, બીજો યમ જ તે ધાર. ૨૧૬

અર્થ:—સર્વત્ર શમસાર-શમપ્રધાન એવું જે યમપાલન તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે જ દ્વિતીય યમ છે.

વિવેચન

સામાન્યથી સર્વત્ર શમસાર જ એવું જે યમપાલન છે, તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે યમોને વિષે બીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે.

જે અહિંસાદિ યમ ઇચ્છાયમથી ઇચ્છવામાં આવ્યા, અંતરાત્માથી ઇષ્ટ-સ્પૃહણીય ગણવામાં આવ્યા, તેનું ક્રિયાવિશિષ્ટ (In action) પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. તે અહિંસાદિને ક્રિયામાં ઉતારવા, આચરણમાં-ચારિત્રમાં આણવા, દૈનિક જીવનવ્યવહારમાં વણી દેવા તે પ્રવૃત્તિયમ છે. જીવનને અહિંસામય, સત્યમય, અસ્તેયમય, બ્રહ્મચર્યમય, અપરિગ્રહમય કરવા પ્રવર્ત્તવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. મન-વચન-કાયાના યોગવ્યાપારમાં કૃત-કારિત-અનુમોદિત ભાવથી અહિંસાદિ પાળવામાં પ્રયત્નશીલ થઇ અંતરેચ્છાને સક્રિય કરી દેખાડવી તે યમોમાં બીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે. કારણ કે કોઇ પણ વસ્તુ સાચા દિલથી રુચિ ગયા પછી-ગમી ગયા પછી તે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય જરૂર પ્રવર્ત્તન કરે છે-પ્રયત્ન કરે છે. તેમ આ અહિંસાદિ યમ પ્રત્યે જેને સાચી અંતરેચ્છા ઉપજી છે, તે પછી તે ઇષ્ટ અહિંસાદિની સાધના માટે અવશ્ય પ્રવર્ત્તે છે, અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે. અને તે ગમી ગયેલી-ગોઠી ગયેલી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ગમે તેટલા વિઘ્નો નડે, ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવી પડે, તો પણ તે મનુષ્ય તેનો પીછો છોડતો નથી, પણ ઉલટો બમણા ઉત્સાહથી તે વિઘ્નો પણ સામનો કરી-વિઘ્નજય કરી આગળ ધપે છે. તેમ અંતરાત્માથી પરમ ઇષ્ટ માનેલા અહિંસાદિની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નના ડુંગરા આડા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નડે, તો પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાના ઇષ્ટ ધ્યેયનો કેડો કદી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહબળથી તે વિઘ્નોનો-અંતરાયોનો પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, 'ધીઠાઇ કરી માર્ગે સંચરે છે.' પરમ આત્મ-પરાક્રમવંત **જ્ઞાની** સત્પુરુષોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

ઇચ્છા પછી પ્રવૃત્તિ

"ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ ! છૂટકો નથી."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

"ઘાતિ ડુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણ જગનાથ !
ધીઠાઇ કરી મારગ સંચરૂં, સેંગૂ કોઇ ન સાથ..........
અભિનંદન જિન દરિશન તરસિયે." —શ્રી આનંદઘનજી.

પ્રથમ તો કોઇ વટેમાર્ગુ અમુક સ્થળે જવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તેના માર્ગે ચાલવા માંડે છે–ગમનક્રિયા કરે છે. અને પછી વચ્ચે આવી પડતા વિઘ્નોનો જય કરતો રહી તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થળ પર્યંત ગમનક્રિયા ચાલુ રાખે, તો અનુક્રમે તે સ્થળે પહોંચે છે. એને વચ્ચમાં ત્રણ પ્રકારના મુખ્ય વિઘ્ન સંભવે છે–

ત્રણ પ્રકારના વિઘ્ન

કંટકવિઘ્ન, જ્વરવિઘ્ન, અને દિગ્‌મોહવિઘ્ન. (૧) કંટકવિઘ્ન એટલે કાંટો લાગવાથી જરા ક્ષણભર વિઘ્ન નડે તે; પણ તે નિકળી જતાં તરત મુસાફરી ચાલુ થાય છે. આ જઘન્ય–નાનામાં નાનું વિઘ્ન છે. (૨) બીજું જ્વરવિઘ્ન રસ્તામાં તાવ આવતાં મુસાફરો મોકુફ રાખવી પડે તે, અને તે ઉતરી જતાં મુસાફરી ફરી ચાલુ થાય છે આ બીજું વિઘ્ન પહેલા કરતાં આકરું હોઇ મધ્યમ છે, વચલા વાંધાનું છે. (૩) ત્રીજું દિગ્‌મોહવિઘ્ન સૌથી આકરું હોઇ મોટામાં મોટું–ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિઘ્ન છે. કારણકે દિશામોહથી તે મુસાફર પોતાની જવાની દિશા જ ભૂલી જાય છે, આડફેટે ચઢી જવાથી ગોથાં ખાય છે, અને પુનઃ માર્ગે ચઢે–ઠેકાણે આવે ત્યાંસુધી આ વિઘ્ન નડે છે. તેમ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે પ્રવર્ત્તતાં પણ સાધક યોગીને આવા જઘન્ય–મધ્યમ–ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં વિઘ્નો નડે છે. તેનો જય કરી તે મુમુક્ષુ પુરુષ આગળ વધવા મથે છે. જેમકે, શીત–તાપ વગેરે કંટક વિઘ્ન સમાન છે, જ્વર વગેરે બાહ્ય વ્યાધિ તે જ્વર વિઘ્ન સમાન છે, અને મિથ્યા દર્શનરૂપ અંતર્ વ્યાધિ તે દિગ્‌મોહ વિઘ્ન સમાન છે. આ વિઘ્નોમાંથી આ અહિંસાદિનું પાલન–ભંગસંરક્ષણ તે કરે છે, અને એમ વિઘ્નજય કરતો કરતો તે આગળ ધપે છે.

"વિના વિઘનજય સાધુને રે, નવિ અવિચ્છિન્ન પ્રયાણ રે;
કિરિયાથી શિવપુરી હોય રે, કેમ જાણે અન્નાણ રે ? પ્રભુ૦
શીત તાપ મુખ વિઘન છે રે, બાહિર અંતર વ્યાધિ રે;
મિથ્યાદર્શન એહની રે, માત્રા મૃદુ મધ્યાધિ રે. પ્રભુ૦
આસન અશન જયાદિકે રે, ગુરુયોગે જય તાસ રે;
વિઘન જોર એ નવિ ટળે રે, વગર જ્ઞાન અભ્યાસ રે. પ્રભુ૦"

સા. ત્ર. ગા. સ્ત. ઢાલ ૧૦

અને જેમ કુશલ માળી આલવાલથી–કયારાથી કુમળા છોડનું કાળજીથી 'પાલન'–સંરક્ષણ કરે છે, તેમ સાધક મુમુક્ષુ સમ્યક્ આચરણરૂપ–સમિતિગુપ્તિરૂપ આલવાલથી–કયારાથી આ અહિંસાદિરૂપ કોમળ છોડનું યતનાથી 'પાલન'–સંરક્ષણ

અહિંસાદિ છોડનું 'પાલન' કરે છે. જેમ વત્સલ માતા બાલકનું યત્નથી લાલન-પાલન કરે છે, તેમ મુક્તિ અનુરાગી મુમુક્ષુ અહિંસાદિ યમનું યત્નથી પાલન કરે છે. જેમ પ્રજાવત્સલ રાજા નિજ રાજ્યનું પ્રેમથી પાલન-રક્ષણ કરે છે, તેમ મુક્તિ-વત્સલ યોગીરાજ નિજ અહિંસાદિ યોગ-સામ્રાજ્યનું પ્રીતિથી પાલન-રક્ષણ કરે છે. અથવા કોઇની પાસે મહામૂલ્ય રત્ન હોય, તો તે તેનું પાલન કેવા યત્નથી કરે ? તે રખેને પડી ન જાય, ગુમાવી ન બેસાય, કોઇ તેને ચોરી ન જાય, ભૂલેચૂકે તેને ડાઘ ન લાગી જાય, એટલા માટે તેને સાચવી સંભાળીને રેશમી કપડામાં વિંટાળી નાની પેટીમાં મૂકી, તેને કબાટમાં કે તેજૂરીમાં તે રાખી મૂકે છે, અને તે બરાબર સલામત છે કે નહિં તેની વારંવાર ચોકસી કરે છે. અને આમ તેનું નિરંતર પાલન, ગોપન, ભંગ-સંરક્ષણ, સાચવણી-જાળવણી કરે છે, તો પછી આ તો **અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્નથી પણ અધિક,** મહા મેરુથી પણ મહામહિમાવાન્, એવા અહિંસાદિ **યોગચિંતામણિના** જતન માટે, નિરંતર પાલન માટે, ગોપન માટે, અભંગ માટે, રક્ષણ માટે, સાચવણી માટે, જાળવણી માટે કેટલો બધો પ્રયત્ન હોવો જોઇએ ? કેટલી બધી સતત જાગૃતિ હોવી જોઇએ ? કેટલી બધી અખંડ પુરુષાર્થ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઇએ ? ત્યાં 'પાંચમો આરો કઠણ છે, શું કરાએ ?' ઇત્યાદિ ખોટાં બ્હાના-ઓઠા દઇ પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે ? હજુ ભવસ્થિતિ પાકી નથી, પાકશે ત્યારે વાત, એમ કહી લમણે હાથ દઇ, પાદપ્રસારિકા કરવી કેમ પોસાય ? (જુઓ પૃ. ૧૫૩-૧૫૪).

સર્વત્ર શમસાર

અને આવું આ યમપાલન કેવું વિશિષ્ટ છે ? તો કે **સર્વત્ર શમસાર** જ છે, અર્થાત્ શમ જ જેનો સાર છે, અથવા શમથી જ જે સાર છે,-પ્રધાન છે, અથવા શમનો જ જે સાર છે, એવું છે. આ યમપાલનનો સાર શમ છે, અથવા શમનો સાર આ યમપાલન છે, અથવા શમથી જ આ યમપાલન સાર છે-પ્રધાન છે. તાત્પર્ય કે-યમના પરિણામે સારભૂત એવો શમ જ ઉપજે છે, શમ જ એનું સારભૂત ફળ છે; અને શમના પરિણામે સારભૂત એવો યમ જ ઉપજે છે, યમ જ એનું સારભૂત ફળ છે. આમ યમનો ને શમનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

યમનો સાર શમ યમના સારભૂત ફલપરિણામરૂપ સર્વત્ર શમ જ ઉપજે છે, સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય છવાઈ રહે છે; સર્વત્ર-સર્વ સ્થળે એટલે પોતાને અને પરને, દ્રવ્યથી અને ભાવથી, સર્વ પ્રકારે શમ જ-શાંતિ જ ઉપજે છે. કારણ કે (૧) જે અહિંસાદિ સેવે છે તે પોતે અદ્ભુત આત્મશાંતિ અનુભવે છે, અને પરને પણ શાંતિ ઉપજાવે છે. જે અહિંસાદિ સેવે છે, તે પોતે તાપ પામતો નથી ને અન્ય જીવોને પણ તાપ પમાડતો નથી. પણ શીતલ ચંદનની જેમ સર્વત્ર તાપનું શમન કરી શીતલતા આપે છે, શીતલ ચંદ્રની જેમ સર્વને આનંદ આનંદ ઉપજાવે છે.

(૨) અથવા યમનું ફલ ઉપશમ અર્થાત્ સર્વત્ર કષાયાદિની ઉપશાંતિ છે, જે અહિંસાદિ યમ પાળે છે, તેના ક્રોધાદિ કષાય ઉપશાંત થઈ જાય છે, અને તે બીજાઓના કષાયને પણ ઉપશાંત કરે છે. કારણકે અહિંસા-સત્યાદિથી ક્રોધાદિ કષાયના ઘણા ઘણા કારણો સ્વયમેવ દૂર થઈ જાય છે, અને અહિંસક સત્ય વક્તાનો ચારિત્ર પ્રભાવ અન્ય જીવો પર પણ સહજ સ્વભાવે પડે છે, તેથી સ્વ-પરના કષાયનો ઉપશમ થાય છે. (૩) અથવા અહિંસાદિ યમ જે સેવે છે, તે સમભાવરૂપ શમને-શાંતિને પામે છે. કારણકે તે સમભાવી આત્મા '**સર્વ જગજંતુને સમ ગણે**' છે, માન-અપમાન, વંદક-નિંદક આદિને સમ ગણે છે, એટલે તેને વિષમતારૂપ અશાંતિ હોતી નથી. (૪) અથવા અહિંસાદિ જે પાળે છે, તેને શમ અર્થાત્ સ્વરૂપશાંતિ ઉપજે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાય છે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિનું સહજ સ્વાભાવિક ફળ સ્વરૂપમાં શમાવું એ છે; કારણ કે સ્વરૂપનો ઘાત ન થવા દેવી અને પરભાવ પ્રત્યે ગમન ન કરવું, એજ પારમાર્થિક ભાવ અહિંસાદિનું પરમ સ્વરૂપ છે. એટલે આવા અહિંસાદિથી જીવ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી સ્વરૂપ વિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને ભજે છે, અર્થાત્ સ્વરૂપમાં શમાય છે. (જુઓ. પૃ. ૩૯૫, તથા પૃ. ૫૭૨)

શમનો સાર યમ

અથવા ઉલટી રીતે લઈએ તો સર્વત્ર શમના સારરૂપ યમપાલન જ છે. કારણ કે (૧) જીવ જ્યારે શમને પામે છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતિને-ઉપશમને પામે છે, ત્યારે તેના ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ દુષ્ટ ભાવ મોળા પડે છે, એટલે ક્રોધાદિને વશ થઇ તે હિંસાદિ કરતો નથી, અને સ્વાભાવિક રીતે અહિંસાદિ પ્રત્યે જ ઢળે છે. (૨) અથવા જીવ જ્યારે શમને-શાંતિને પામે છે ત્યારે તે અન્યને પણ શાંતિ આપે છે, હિંસાદિથી પરને ઉપતાપ ઉપજાવતો નથી. (૩) અથવા જીવ જ્યારે શમને-સમભાવને પામે છે ત્યારે તે સર્વ જગત્ જીવોને સમ ગણતો કોઈ હિંસાદિ કરતો નથી અને અહિંસાદિ પાળે જ છે. (૪) અથવા જીવ જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને પામે છે, સ્વરૂપમાં શમાય છે, ત્યારે તે સ્વરૂપ અહિંસાદિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિ યમપાલન કરે જ છે.

યમ ત્યાં શમઃ શમ ત્યાં યમ

આમ યમપાલનનો સાર શમ અને શમનો સાર યમપાલન, એમ પરસ્પર સંકલિત છે. જે મુમુક્ષુ યમ એટલે ઉપરમ(વિરતિ) પામે છે, તે શમ એટલે ઉપશમ પામે છે; અને જે શમ-ઉપશમ પામે છે, તે યમ-ઉપરમ પામે છે. કારણ કે જે કષાયાદિનો **ઉપશમ** પામે છે, તેને વિષયાદિ નિમિત્તે થતા હિંસાદિનો ઉપરમ-વિરમણુન અવશ્ય હોય છે; અને જેને વિષયાર્થે થતી હિંસાદિનો **ઉપરમ** હોય છે, તેને કષાયાદિનો ઉપશમ હોય છે; કારણ કે વિષયથી કષાય ને કષાયથી વિષય હોય છે, એટલે વિરતિ પામે છે તે શાંતિ પામે છે, અને શાંતિ પામે છે તે વિરતિ પામે છે. 'ज्ञानस्य फलं विरतिः।' તાત્પર્ય કે-(૧) જે પરભાવથી

વિરતિરૂપ **ઉપરમ** પામે છે, તે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ **ઉપશમ** પામે છે; અને જે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે, તે પરભાવથી વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે. (૨) અથવા પરભાવ પ્રત્યે જતા આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ જે સેવે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, અને જે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, તે પરભાવ પ્રત્યે જતા આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ પામે છે.

અત્રે **ઉપરમ-ઉપશમનો** આ ઉપક્રમ જણાય છે:– પ્રથમ તો જીવને ઉપશમ પરિણામ ઉપજે છે, જીવ શાંત થાય છે. એટલે તેને વિરતિભાવ ઉપજે છે, એટલે તે અહિંસાદિથી વિરામ પામે છે, તેથી તેને શાંતિસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિરતિ કરે છે, તેથી તેને ઓર વિશેષ શમસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિશેષ વિરતિ કરે છે, એથી શમસુખ ઓર અધિક થાય છે. આમ જેમ જેમ વિરતિની માત્રા વધતી જાય છે, તેમ તેમ શમસુખની અધિકાધિક લહરીઓ છૂટતી જાય છે. યાવત્ પૂર્ણ વિરતિ થતાં પૂર્ણ શમસુખનો અનુભવ થાય છે ને આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં શમાય છે.

વળી આ **યમપાલન શમથી** જ **સાર** છે–પ્રધાન છે. શમ ઉત્પન્ન થવો એ જ આ યમપાલનનો સાર છે. જેટલે અંશે શમ ઉપજે તેટલે અંશે આ યમપાલનની સારભૂતતા. શમની ઉત્પત્તિ એ જ આ યમપાલનની સફળતાની ચાવી છે. જો આત્માને કષાયની ઉપશાંતિ થઇ, સર્વત્ર સમભાવ આવ્યો, સ્વરૂપ-વિશ્રાંતિરૂપ આત્મશાંતિ ઉપજી, તો સમજવું કે આ યમપાલનનું સારભૂત ફળ મળી ચૂક્યું છે. અને જેમ કોઇ પણ પ્રવૃત્તિનું–ક્રિયાનું કંઇ ને કંઇ વિશિષ્ટ ફળ હોય છે જ, તેમ આ યમપાલનરૂપ પ્રવૃત્તિનું–ક્રિયાનું સારભૂત ફળ આ 'શમ' જ છે, કે જે શમસુખની આગળ ઇંદ્ર ચક્રવર્તી આદિનું સુખ તૃણમાત્ર પણ નથી. વાચકવર્ય શ્રી **ઉમાસ્વાતિજી**નું વચનામૃત છે કે—

"नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ "—શ્રી પ્રશમરતિ.

विपक्षचिन्तारहितं यमपालनमेव यत् ।
तत्स्थैर्यमिह विज्ञेयं तृतीयो यम एव हि ॥ २१७ ॥

વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત, તે યમપાલન જેહ;
તે સ્થૈર્ય અહીં જાણવું, ત્રીજો યમ જ છે તેહ. ૨૧૭

વૃત્તિઃ-विपक्षचिन्तारहितम्—વિપક્ષ ચિંતા રહિત, અતિચારાદિ ચિંતાથી રહિત એમ અર્થ છે, यमपालनमेव यत्–જે યમપાલન જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિવડે કરીને, तत् स्थैर्यमिह विज्ञेयम्–તે અહીં–યમોમાં સ્થૈર્ય જાણવું, અને આ तृतीयो यम एव हि–તૃતીય યમ જ છે, સ્થિર યમ છે, એમ અર્થ છે.

અર્થ:—વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન જ, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય જાણવું; અને તે ત્રીજો યમ જ—સ્થિર યમ જ છે.

વિવેચન

અતિચારાદિ વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિથી યમપાલન જ છે, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય છે; અને તે જ ત્રીજો **સ્થિરયમ** છે.

એટલે આ અહિંસાદિ યમનું પાલન એવું તો સુદૃઢ થઈ જાય કે રખેને ભૂલેચૂકે અતિચાર આદિ લાગી જશે એવી ચિંતા રાખવી ન પડે, તેનું નામ **સ્થિરપણું** છે.

અતિચારાદિ ચિંતારહિતપણું

પ્રવૃત્તિયમમાં પણ યમપાલન હતું જ, પણ ત્યાં હજુ અતિચાર—દેશભંગ આદિ દોષનો સંભવ હતો; અને અહીં સ્થિરયમમાં તો એટલું બધું સ્થિરપણું થઈ જાય છે કે અતિચારાદિ દોષનો સંભવ રહેતો નથી. પ્રવૃત્તિયમમાં હજુ અહિંસાદિના પ્રતિપક્ષી હિંસાદિ દોષની સંભાવનાને લીધે અહિંસાદિને દેશભંગ થવાનો, અતિચાર લાગવાનો, વ્યાઘાત થવાનો ભય હતો, પણ હવે અહીં તો તેવા ભયને અવકાશ નથી. પૂર્વે અતિચારરૂપ કંટક વિઘ્નનો, હિંસાદિરૂપ જ્વર વિઘ્નનો, અને મતિમોહ—મિથ્યાત્વરૂપ દિઙ્‌મોહ વિઘ્નનો ભય રહ્યા કરતો હતો, પણ હવે તેવા કોઈ વિઘ્નનો ભય રહેતો નથી. **યોગમાર્ગે નિર્વિઘ્ન નિશ્ચિંત પ્રવૃત્તિ** હોય છે, કારણ કે પ્રથમ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અજાણ હોઈ તેને ઠોકર પણ લાગે છે, વિઘ્નો પણ આડા આવે છે; એટલે ઠોકર ન લાગે, વિઘ્નો આડા ન આવે, અથવા દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં, કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ચાલવું પડે છે; પણ પછી રસ્તાનો રીઢો માહિતગાર ભોમિયો થઈ જતાં તેને ઠોકર લાગવાની કે વિઘ્નો નડવાની બીક રાખવી પડતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેધડક ચાલ્યો જાય છે. તેમ આ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અજાણ—અનભ્યાસી હોઈ, તેને અતિચારાદિરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે, ઠોકર લાગે છે, હિંસાદિ વિઘ્નો પણ નડે છે, એટલે પુનઃ સ્ખલના ન થાય, વિઘ્નો આડા ન આવે અથવા કેમ દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં—ઉપયોગરૂપ કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ગમન કરવું પડે છે. પણ પછી માર્ગનો સુજાણ—અભ્યાસી થઈ ગયા પછી તેને અતિચારાદિ સ્ખલના થવાની કે હિંસાદિ વિઘ્નો નડવાની ભીતિ રહેતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેધડક અહિંસાદિ યોગમાર્ગે ગમન કર્યા કરે છે.

પ્રારંભક યોગી 'કાચો' હોઈ તેને હજુ સ્ખલનાનો—અતિચારનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ અભ્યાસી યોગી 'પાકો' થઈ ગયો હોવાથી તેને ભૂલેચૂકે પણ સ્ખલનાનો સંભવ નથી. (૧) 'નવો નિશાળીઓ' પાઠ લે તેમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ

અભ્યાસી આદિના દૃષ્ટાંત છે, પણ પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી કડકડાટ પાઠ બોલી જાય તેમાં લેશ પણ સ્ખલનાનો સંભવ નથી હોતો. તેમ આ અહિંસાદિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ કરનારો–કાચો **અભ્યાસી** અહિંસાદિ આચરે તેમાં અતિચાર લાગવાનો ભય છે, પણ તેના દૃઢ પાલનથી રીઢો થઈ ગયેલો પાકો અભ્યાસી તે આચરે તેમાં અતિચાર દોષનો ભય નથી. (૨) કસરત શરૂ કરનારા શિખાઉને પ્રથમ મગદળ ફેરવવું ભારે થઈ પડે છે, ને તે હાથમાંથી 'પડું પડું' થઈ જાય છે, પણ સારી પેઠે વ્યાયામ કરી ચૂકેલા કસાયેલા શરીરવાળા કસરતબાજ મલ્લને તે ભારી મગદળ ફેરવવું રમત થઈ પડે છે, ને તે તેના હાથમાંથી સ્ખલના પામતું નથી. તેમ અહિંસાદિ યમનો **વ્યાયામ** શરૂ કરનારને પ્રથમ તો તેનું આચરણ કઠિન લાગે છે ને તેમાં સ્ખલના થઈ કે થશે એવી ચિંતા રહે છે. પણ સારી પેઠે યમપાલનનો વ્યાયામ કરી ચૂકેલા પુષ્ટ કસાયેલા ચારિત્ર–દેહવાળા યોગીને તો મેરુ જેવું ભારી વ્રત પાલન–યમપાલન કરવું રમત થઈ પડે છે, ને તે કદી સ્ખલના પામવાનો ભય રહેતો નથી. (૩) **તલવારની ધાર** પર ઊભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રથમ અભ્યાસીને આકરું પડે છે, અને તેની સ્ખલના પણ થાય છે; પણ પછી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તલવારની ધાર પર ઉભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી તાલબદ્ધ નૃત્ય કરી શકે છે, છતાં સ્ખલના પામતો નથી ! એવો અજબ બાજીગર તે બની જાય છે ! તેમ અહિંસાદિ પાલનરૂપ **અસિધારા વ્રત** પર ઉભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રારંભકને કઠિન પડે છે, અને તેમ કરતાં તેની અતિચારરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે; પછી પુનઃ પુનઃ આસેવનારૂપ અભ્યાસ કરતાં કરતાં–તેની પાછળ 'રઢ લગાડીને મંડ્યા રહેતાં,' તે અસિધારાવ્રત પર સ્થિર ઊભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી સંયમરૂપ તાલબદ્ધ નૃત્ય પણ કરી શકે છે ! એવું અજબ બાજીગરપણું આ સ્થિર યોગિરાજ દાખવે છે ! (જુઓ પૃ. ૫૩૦, 'ધાર તરવારની' ઈ૦) (૪) શસ્ત્ર વ્યાપાર શીખનારને પ્રથમ તો હાથમાં બરાબર શસ્ત્ર પકડતાં પણ આવડતું નથી, ને તે પડી જવાનો પણ ભય રહે છે; પણ શસ્ત્રવિદ્યા સારી પેઠે શીખી લીધા પછી તે શસ્ત્રજ્ઞ શસ્ત્રને ગમે તેમ વિંઝી શકે છે, ને હાથો દૃઢપણે હાથમાં પકડયો હોવાથી તેની સ્ખલના થવી સંભવતી નથી. તેમ આ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારના અભ્યાસીને પ્રથમ તો આ યોગવ્યાપાર બરાબર આવડતો નથી ને તેનું પતન થવાનો ભય પણ રહે છે; પણ આ યોગશાસ્ત્ર વિદ્યા સારી પેઠે અભ્યાસી લીધા પછી શાસ્ત્રજ્ઞ અભ્યાસી યોગીને તે અહિંસાદિ યોગવ્યાપાર લીલારૂપ થઈ પડે છે, અને અત્યંત દૃઢતાને લીધે તેની સ્ખલના થવાનો સંભવ નથી હોતો. (૫) શિખાઉ **કવિને** પ્રથમ કાવ્ય કરતાં કઠિન પડે છે ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ સિદ્ધહસ્ત કવિને કાવ્ય કરવું સહેલું છે, સહજ છે, ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ નથી હોતો તેમ પ્રારંભક યોગીને પ્રથમ અહિંસાદિ યમપાલન કઠિન પડે છે, ને અતિચારરૂપ 'યતિભંગ' આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ સિદ્ધહસ્ત સંયમી યોગીને અહિંસાદિ યમપાલન

સહેલું છે, ને તેવો 'યતિભંગ' આદિ દોષ નડતો નથી.–આમ પ્રવૃત્તિયમમાં અને સ્થિર યમમાં યમપાલન તો સામાન્ય જ છે, પણ પ્રવૃત્તિયમમાં અતિચારાદિ દોષ સંભવ છે, અને સ્થિરયમમાં તે દોષનો અસંભવ છે,–આ મુખ્ય તફાવત એ બે વચ્ચે છે.

તેમ જ બીજો તફાવત એ છે કે-પ્રવૃત્તિ યમના પાલન કરતાં સ્થિરયમનું પાલન **વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ** વૃત્તિથી યુક્ત એવું હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસમાં પણ એકડીઆ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વિદ્યાર્થીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે–બુદ્ધિવિકાસ થતો જાય છે, બુદ્ધિબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત બુદ્ધિબળથી અભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસમાં પણ પ્રાથમિક અભ્યાસ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસી આત્માર્થી યોગીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે, જ્ઞાનવિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્રબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ બળથી ઓર ને ઓર યોગાભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો થોડો વ્યાયામ થઇ છે, પણ પછી વ્યાયામથી જેમ જેમ શરીર કસાતું જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ વ્યાયામ થઇ શકે છે. તેમ **યોગ–વ્યાયામ** શરુ કરતાં પ્રથમ તો થોડો વ્યાયામ થઇ શકે છે, પણ પછી યોગ-વ્યાપારથી જેમ જેમ ચારિત્ર–શરીર કસાતું જાય છે, ચારિત્ર દેહનો વિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્ર–કાયા પુષ્ટ થતી જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ યોગવ્યાયામ થઇ શકે છે. આમ પ્રથમના યમપાલન કરતાં **સ્થિરયમ** યોગીનું આ યમપાલન અધિક બળવાન્, અધિક સંવેગવાન્, અધિક ક્ષયોપશમવાન્, ને અત્યંત સ્થિરતાવાન્ હોવાથી વિશિષ્ટ જાણવું. તે એટલે સુધી કે અચલ ચળે પણ આ સાધક યોગીનું યમપાલન ન ચળે. આ સ્થિરતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રી જિન ભગવાન્માં પ્રાપ્ત થાય છેઃ—

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ

" અતિ રૂડી રે અતિ રૂડી, જિનજીની થિરતા અતિ રૂડી;
સકળ પ્રદેશે અનંતી, ગુણપર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ. અતિ૦
તસુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ. અતિ૦
પર દ્રવ્યે જે નવિ ગમણી, ક્ષેત્રાંતરમાંહિ ન રમણી લાલ. અતિ૦
અતિશય યોગે જે નવિ દીપે, પરભાવ ભણી નવિ છીપે લાલ. અતિ૦
નિજ તત્ત્વ રસે જે લીની, બીજે કીણ હી નવિ કીની લાલ. અતિ૦ "—શ્રીદેવચંદ્રજી.

અને યમ પાલનનું જ જે શમસારપણું છે તે તો આગળની જેમ અત્રે પણ અધિક અધિકપણે અનુવર્તે છે જ એમ જાણવું. જેમ જેમ યમપાલનનું સ્થિરપણું–દઢપણું થતું જાય છે, તેમ તેમ પ્રશમ સુખની માત્રા વધતી જાય છે.

परार्थसाधकं त्वेतत्सिद्धिः शुद्धान्तरात्मनः ।
अचिन्त्यशक्तियोगेन चतुर्थो यम एव तु ॥ २१८ ॥

પરાર્થસાધક સિદ્ધિ આ, શુદ્ધ આત્મની સાર;
અચિન્ત્ય શક્તિ યોગથી, ચતુર્થ યમ આ ધાર. ૨૧૮

અર્થ:—અને પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન તે અચિન્ત્ય શક્તિયોગે કરીને શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે; અને આ ચતુર્થ યમ જ–સિદ્ધિયમ જ છે.

વિવેચન

પરાર્થનું–**પરોપકારનું સાધક** એવું જે આ **યમપાલન** છે તે **સિદ્ધિ** છે; અને આ શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે–બીજાની નહિં, કારણ કે તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે, એવું તે સિદ્ધિનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હોય છે અને આ જે સિદ્ધિ છે તે જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે.

ઉપરમાં જે અહિંસાદિ યમપાલન કહ્યું, તે જ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિને પામતું પામતું, એવું ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું થઈ જાય કે તે સહજ સ્વભાવે પરમાર્થનું સાધક થઇ પડે; એનો એવો અચિન્ત્ય શક્તિયોગ હોય છે, કે જેથી પરના ઉપર સહેજે ઉપકાર થાય. જેમકે–તેની સંનિધિમાં–નિકટતામાં વૈરત્યાગ હોય છે, 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (પાતં. યો.) ઇત્યાદિ. (જુઓ પૃ. ૫૨૦, 'તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ ૯૦')

અચિન્ત્ય શક્તિયોગ

આમ અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થસાધક એવું જે યમપાલન તે શુદ્ધ અન્તરાત્માની જ સિદ્ધિ છે,–બીજાની નહિં. અર્થાત્ અંતરાત્મા એટલો બધો શુદ્ધ થઇ જાય છે કે–તેનો અચિન્ત્ય ચારિત્રપ્રભાવ સહજ સ્વભાવે અન્ય જીવો પર પડે છે, જેથી હિંસક ક્રૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવૈર આદિ ભૂલી જાય છે. દા. ત.–ભગવાન્ તીર્થંકરના સમવસરણમાં જાતિવૈરવાળા પ્રાણીઓ પણ જાતિવૈર ભૂલી જઈ પ્રેમથી બાજુ–બાજુમાં બેસીને દેશના સુણે છે. જેમકે–' હરિણી સિંહશિશુને પુત્રબુદ્ધિથી સ્પર્શે છે, ગાય વાઘના બચ્ચાને પોતાનો પુત્ર માની પંપાળે છે, બિલાડી હંસબાલને પ્રેમ પરવશ થઈ સ્પર્શે છે, મયૂરી

वृत्ति.-परार्थसाधकं त्वेतद्—પરાર્થસાધક એવુ આ યમપાલન, सिद्धिः-સિદ્ધિ કહેવાય છે. અને આ-शुद्धान्तरात्मन.-શુદ્ધ અતરાત્માની-અન્યની નહિં. अचिन्त्यशक्तियोगेन-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી,-તેની સનિધિમા વૈરત્યાગ થકી. આથી આ-चतुर्थो यम एव तु-ચતુર્થ યમ જ છે, સિદ્ધિયમ છે એવો ભાવ છે

સાપને સ્પર્શે છે,–આમ એક સમભાવરૂઢ, કષાય કલુષતા રહિત એવા ક્ષીણમોહ યોગીના આશ્રયે બીજા પ્રાણીઓ પણ મદ રહિત થઈ પોતાના આજન્મ વૈર છોડી દીએ છે.'

" सारङ्गी सिंहशावं स्पृशति सुतधिया नन्दिनी व्याघ्रपोतम्,
मार्जारी हंसबालं प्रणयपरवशा केकिकान्ता भुजङ्गम् ।
वैराण्याजन्मजातान्यपि गलितमदा जन्तवोऽन्ये त्यजन्ति,
श्रित्वा साम्यैकरूढं प्रशमितकलुषं योगिनं क्षीणमोहम् ॥ "—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

આત્મામાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં–અત્યંત સ્થિરતા થતાં, તે પરમ અહિંસક મહાત્મા યોગીશ્વરની સંનિધિમાં આમ જાતિવૈરનો પણ ત્યાગ હોય છે. તેમજ સત્યાદિની પ્રતિષ્ઠામાં તથાપ્રકારનો તેવો તેવો મહાપ્રભાવ વર્ત્તે છે, ઇત્યાદિ **પાતંજલ** આદિ યોગશાસ્ત્રમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ અત્ર તીર્થંકર જેવા પરમયોગીના ચરિતમાં પ્રગટ ચરિતાર્થ થયું પ્રતીત થાય છે, તે પરમ યોગેશ્વરના અચિન્ત્ય મહાપ્રભાવના એક દેશમાં શમાઈ જાય છે. આવી જે **શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ તેનું નામ સિદ્ધિ** છે,–નહિં કે અન્ય વ્યામોહ ઉપજાવનારા ચમત્કારાદિની સિદ્ધિ તે સિદ્ધિ. તેવી ચમત્કારાદિ બતાવી નમસ્કાર કરાવવારૂપ સિદ્ધિ તો સ્વને ને પરને પાડનારી છે, યોગીને અધઃપતિત–ભ્રષ્ટ કરનારી છે. આ અંગે પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ના પરમ મનનીય વચનામૃત છે કેઃ—

"સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણઠાણે સંભવ છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોને વિષે ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાયે ઇચ્છા થતી નથી, અને ઘણું કરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે; અને જો તેવી ઇચ્છા થઇ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. પ્રાયે પાંચમે છઠ્ઠે ગુણઠાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિજોગનો વિશેષ સંભવ થતો જાય છે; અને ત્યાં પણ જો પ્રમાદાદિ જોગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્ત્તે તો પ્રથમ ગુણઠાણાને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે. સાતમે ગુણઠાણે, આઠમે ગુણઠાણે, નવમે, દશમે ઘણું કરી પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે. અગિયારમે ગુણઠાણે સિદ્ધિજોગનો લોભ સંભવતો જાણી પ્રથમ ગુણઠાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે બાકી જેટલા સમ્યક્ત્વના સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યગ્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી."–શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૬૯

આમ યમના ચાર પ્રકાર કહ્યાઃ ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમ. તેમાં **ઇચ્છાયમ** તે અહિંસાદિ યોગમાર્ગ પ્રત્યેની રુચિરૂપ છે, **પ્રવૃત્તિયમ** તે માર્ગે સંચરવારૂપ–ગમનરૂપ છે, **સ્થિરયમ** તે માર્ગે નિરતિચાર નિર્વિઘ્ન ગમનરૂપ–અત્યંત સ્થિર-

તારૂપ છે, અને **સિદ્ધિયમ** તે માર્ગના અંતિમ ધ્યેયને પામી પરોપકાર કરવારૂપ છે. ઈચ્છાયમથી માંડીને જેમ જેમ યોગી આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની આત્મ વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે, સંવેગરૂપ વેગ અતિ વેગ પકડતો જાય છે, ક્ષયોપશમ બળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ

આ જે **શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ**, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું યમપાલન શમાઈ જાય છે; કારણ કે ત્યારે આત્મા દ્રવ્ય-ભાવથી પૂર્ણ અહિંસામય બની જાય છે, રાગાદિ વિભાવથી સ્વરૂપની હિંસા કરતો નથી; પૂર્ણ સત્યમય બની જાય છે—પરભાવને પોતાનો કહેવારૂપ અસત્ય વદતો નથી; પૂર્ણ અસ્તેયમય બની જાય છે—પરભાવને લેશ પણ અપહરતો નથી; પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યમય બની જાય છે,—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં, બ્રહ્મમાં ચરે છે ને પરભાવ પ્રત્યે વ્યભિચરતો નથી; પૂર્ણ અપરિગ્રહમય બને છે, પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ આત્મભાવરૂપ મમત્વબુદ્ધિ ધરતો નથી. આમ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી, સમસ્ત પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, તે **આત્મારામી યોગી** સ્વભાવમા આરામ કરે છે, ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિને નિરંતર ભજ્યા કરે છે. અને આમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પદમાં **સ્થિતિ** તેનું નામ જ **પરમ અહિંસા**, તેનું નામ જ પરમ સત્ય, તેનું નામ જ પરમ અસ્તેય, તેનું નામ જ પરમ બ્રહ્મચર્ય, તેનું નામ જ પરમ અપરિગ્રહ. અને આમ આ પાંચે જેને પરમ પરિપૂર્ણ વર્ત્તે છે, તે જ સાક્ષાત્ જીવંત પરમાત્મા, તે જ જંગમ કલ્પવૃક્ષ કે જેને ધન્ય જનો સેવે છે. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૬૦૨)

યમ પ્રકારોનો સાર—

અહીં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ-શીલ-વ્રત સર્વતંત્ર સાધારણપણાથી સંત જનોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રત્યેક યમના ચાર ચાર પ્રકાર છે: **ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ.** (૧) યમવંતની કથા પ્રત્યે પ્રીતિવાળી એવી જે યમોને વિષે અવિપરિણામિની ઇચ્છા, તે પહેલો **ઇચ્છાયમ** છે. (૨) સર્વત્ર શમસાર એવું જે યમપાલન તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ છે, અને તે જ બીજો **પ્રવૃત્તિયમ** છે. (૩) અતિચારાદિ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન તે જ અહીં સ્થૈર્ય છે, અને તે જ ત્રીજો **સ્થિરયમ** છે. (૪) અચિંત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થનું સાધક એવું જે આ યમપાલન તે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ છે, નહિં કે અન્યની, અને આ જ ચોથો **સિદ્ધિયમ** છે. અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે.—આમાં પહેલા બે પ્રકાર **પ્રવૃત્તચક્ર** યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયા હોય છે, અને છેલ્લા બે પ્રકારને અર્થે તે સતત પુરુષાર્થશીલ રહે છે.

અવંચક સ્વરૂપ કહે છે:—

सद्भिः कल्याणसंपन्नैर्दर्शनादपि पावनैः ।
तथादर्शनतो योग आद्यावञ्चक उच्यते ॥ २१९ ॥

દર્શનથી પણ પાવના, કલ્યાણ સંત શું જેહ;
તથાદર્શનથી યોગ તે, આદ્ય અવંચક એહ. ૨૧૯

અર્થ:—દર્શનથી પણ પાવન એવા કલ્યાણસંપન્ન સત્પુરુષો સાથે તથાપ્રકારે દર્શનથકી જે યોગ થવો, તે આદ્ય અવંચક-યોગાવંચક કહેવાય છે.

વિવેચન

કલ્યાણસંપન્ન-વિશિષ્ટ પુણ્યવંત, તથા દર્શનથી પણ પાવન, એવા સંતો સાથે વિપર્યય અભાવે તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી તથાદર્શનથકી, જે યોગ-સંબંધ થવો તે આદ્ય-અવંચક-**યોગાવંચક** છે.

સંતો સાથે **તથાદર્શન**થકી જે યોગ-સંબંધ થવો અર્થાત્ સત્પુરુષનો તથારૂપે ઓળખાણપૂર્વક યોગ થવો તે યોગાવંચક છે. સત્પુરુષનું જે પ્રકારે '**સ્વરૂપ**' છે, તે પ્રકારે તેના સ્વરૂપદર્શનથકી, સ્વરૂપની ઓળખાણથકી, સત્પુરુષ સાથે જે યોગ થવો, આત્મસંબંધ થવો, બ્રહ્મસંબંધ થવો, તેનું નામ યોગાવંચક છે. સત્પુરુષ સાથે બાહ્ય સમાગમમાં આવવા માત્રથી, ઉપલક ઓળખાણ માત્રથી આ યોગ થતો નથી, પણ તેનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે **દર્શન**-ઓળખાણ થવાથકી જ આ યોગ સાંપડે છે. એટલે સત્પુરુષના જોગમાં તથાસ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ-પીછાન એ જ મોટામાં મોટી અગત્યની વસ્તુ છે. આ આભ્યંતર સ્વરૂપદર્શન થાય, તો જ સત્પુરુષનો ખરેખરો યોગ થાય છે. અને આવો યોગ થાય તે જ અવંચક યોગ છે.

તથાદર્શન: સ્વરૂપ ઓળખાણ

આ **સત્પુરુષ** કેવા હોય છે? તો કે—**કલ્યાણસંપન્ન** અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુણ્યવંત હોય છે. **પરમ યોગચિંતામણિરત્નની** સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિને લીધે તે પરમ પુણ્યશાળી છે, કલ્યાણને પામેલા છે. આવા સત્પુરુષ **દર્શનથી પણ પાવન** હોય છે એમના દર્શન કરતાં પણ આત્મા પાવન થઈ જાય છે, એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે. એઓશ્રીના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો જ કોઇ એવો અદ્‌ભુત મૂક પ્રભાવ પડે છે કે-બીજા જીવોને

वृत्तिः—**सद्भिः कल्याणसंपन्नैः**—કલ્યાણસંપન્ન એવા સંતો-સત્પુરુષો સાથે, વિશિષ્ટ પુણ્યવંત એવા સંતો સાથે, **दर्शनादपि पावनैः**—દર્શનથી પણ પાવન, અવલોકનથી પણ પાવન એવા સાથે, **तथा**—તથાપ્રકારે, તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી-ગુણયુક્તપણાથી,-વિપર્યય અભાવે કરીને, **दर्शनम्**—દર્શન-તે તથાદર્શન, તેથી કરીને-તેના વડે કરીને જે-**योगः**—યોગ, સંબધ, તેઓની સાથે થાય તે, **आद्यावञ्चक उच्यते**—આદ્ય અવંચક કહેવાય છે, આદ્ય અવંચક એમ અર્થ છે.

દેખતાં વેંત જ તેની અજબ જાદૂઇ અસર થાય છે. આવા કલ્યાણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન, નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સત્પુરુષ, એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી જાદૂઇ અસરથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીઓને શીઘ્ર ઓળખાઇ જાય છે; કારણ કે મૌન મુનિનું દર્શન પણ હજારો વાગાડંબરી વક્તાઓના લાખો વ્યાખ્યાનો કરતાં અનંતગણો સચોટ બોધ આપે છે. (જુઓ પૃ. ૨૫૩, 'અહો સત્પુરુષના વચનામૃત' ઇત્યાદિ). સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ મુનિનું સહજ ગુણસ્વરૂપ જ એવું અદ્ભુત હોય છે. જેમકે—

" કીચસો કનક જાકે, નીચસો નરેશપદ, મીચસી મિત્તાઇ, ગરવાઇ જાકે ગારસી;
જહરસી જોગ જાનિ, કહરસી કરામતિ, હહરસી હોંસ પુદ્ગલ છબી છારસી.
જાલસો જગવિલાસ, ભાલસો ભુવનવાસ, કાલસો કુટુંબકાજ, લોકલાજ લારસી;
સીઠસો સુજસ જાને, વીઠસો વખત માને, એસી જાકી રીતિ તાહી, બંદત બનારસી. "

—કવિવર બનારસીદાસજી.

આવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર, પરમ વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને—સાધુજનને તેના યથાર્થ ગુણસ્વરૂપે ઓળખવા, તેમનું જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું દર્શન કરવું તે '**તથાદર્શન**' છે. આ તથાદર્શનથી સત્પુરુષનો યોગ થાય છે; અને તે યોગનું નામ **યોગાવંચક** છે.—આમ આ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ મુખ્ય વસ્તુ આવશ્યક છે: (૧) જેનો યોગ થવાનો છે, તે સત્પુરુષ, સાચા સંત, સદ્ગુરુ હોવા જોઇએ, (૨) તેના દર્શન-સમાગમ થવા જોઇએ, (૩) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન—ઓળખાણ થવું જોઇએ. આમાંથી એકની પણ ન્યૂનતા—ખામી હોય તો યોગાવંચક થતો નથી.

કારણ કે (૧) પ્રથમ તો જેની સાથે યોગ થવાનો છે તે પોતે સત્, સાચા સત્પુરુષ, પ્રત્યક્ષ સત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સદ્ગુરુ હોવા જોઇએ; શાસ્ત્રોક્ત સકલ સાધુગુણથી શોભતા એવા સાધુચરિત સાચા **ભાવસાધુ** હોવા જોઇએ;
સત્પુરુષ સ્વરૂપ શુદ્ધ સોના જેવા શુદ્ધ, પરમ અમૃત જેવા મીઠા, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ પરમ પવિત્ર પુરુષ હોવા જોઇએ; સર્વ પરભાવના ત્યાગી આત્મારામી એવા સાચા '**સંન્યાસી**' હોવા જોઇએ; બાહ્યાભ્યંતર ગ્રંથથી—પરિગ્રહથી રહિત એવા સાચા **નિર્ગ્રંથ—ભાવશ્રમણ** હોવા જોઇએ; પરભાવ પ્રત્યે મૌન એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની '**મુનિ**' હોવા જોઇએ; સહજ આત્મસ્વરૂપપદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા યથાર્થ **ભાવયોગી** હોવા જોઇએ; સ્વરૂપવિશ્રાંત એવા શાંતમૂર્ત્તિ '**સંત**' હોવા જોઇએ; ટૂંકામાં તેમના 'સત્' નામ પ્રમાણે 'સત્'—સાચા હોવા જોઇએ, આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્ સ્વરૂપથી યુક્ત એવા 'સત્' હોવા જોઇએ. પણ આવા 'સત્' સ્વરૂપયુક્ત સાચા સંત—સત્પુરુષ ન મળ્યા હોય, અને અસત્ અસંત

અસાધુ કે કુસાધુને સત્ માની લીધા હોય, તો આ યોગ બનતો નથી, યોગ અયોગરૂપ થાય છે; માટે જેની સાથે યોગ થવાનો છે, તે સત્-સત્પુરુષ સાચા **ભાવસાધુ-ભાવયોગી** હોવા જોઇએ. બાકી જગતમાં કહેવાતા સાધુઓનો, બાહ્ય વેષધારી સાધુ-સંન્યાસી-બાવાઓનો, જટાજૂટ વધારનારા નામધારી જોગીઓનો, અનેક પ્રકારના વેષવિડંબક દ્રવ્યલિંગીઓનો કાંઇ તોટો નથી. પણ તેવા સાધુ ગુણવિહીન, **ખોટા રૂપીઆ જેવા, દ્રવ્યલિંગીઓથી** 'કાંઇ શુકરવાર વળતો નથી,' આત્માનું કાંઇ કલ્યાણ થતું નથી. (જુઓ પૃ. ૧૨૮-૧૨૯). (૨) બીજું,-આવા સત્પુરુષ સદ્ગુરુ વિદ્યમાન હોય, પણ તેનો દર્શન જોગ જો ન થાય, સમાગમ-પરિચય ન થાય, તો શું કામ આવે ? આંગણામાં કલ્પવૃક્ષ ઊગ્યું હોય, પણ તેનો લાભ ન લેવાય તો શું કામનું ? અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન હાથ લાગ્યું હોય, પણ તેને સેવી ચિંતિત લાભ ન ઉઠાવાય તો શું કામનું ? કામદુધા કામધેનુ મળી હોય પણ તેની આરાધના ન થાય તો શું કામનું ? સાક્ષાત પરમામૃતનો મેઘ વરસતો હોય, પણ તેને ઝીલવામાં ન આવે, તો શું કામનું ? માટે સંતના **દર્શન-સમાગમ**ની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, 'પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશું' ઇ.) (૩) ત્રીજું—બાહ્યથી સંતના દર્શન-સમાગમ થાય, પણ અંતરથી સંતનું તથાપ્રકારે સંતસ્વરૂપે દર્શન ન થાય, સત્સ્વરૂપે ઓળખાણ ન થાય, તો તેનો બાહ્ય સમાગમયોગ પણ અયોગરૂપ થાય છે, નિષ્ફળ થાય છે. અથવા સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તેનું **આંતર્ દર્શન-ઓળખાણ** થઇ શકે એવી પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો મુદ્દો સૌથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે સત્પુરુષ હોય, તેના બાહ્ય દર્શન-સમાગમ પણ થયા હોય, પણ તેનું તથાસ્વરૂપે **'આત્મદર્શન'** ન થયું હોય તો શું કામનું ? કારણ કે તથાસ્વરૂપે દર્શન વિના સત્પુરુષનો યોગ અયોગ થાય છે-અફળ જાય છે. એમ તો આ જીવે અનેક વાર ભગવાન્ **તીર્થંકર** જેવા પરમ સત્પુરુષના દર્શન કર્યા હશે, પણ આ જીવની યોગ્યતાની ખામીને લીધે તે સત્પુરુષનું **તથાદર્શન** ન થયું, તેથી તે યોગ અફળ ગયો, માટે સત્પુરુષના યોગની ખરેખરી રહસ્ય ચાવી (Master-key) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન કરવું-ઓળખાણ થવી તે છે. અને એમ થાય ત્યારે જ **અવંચક યોગ** થાય છે.

સ્વરૂપનું 'તથાદર્શન'

આ **'અવંચક'** એટલે શું ? વંચક નહિં તે અવંચક; વંચે નહિં, છેતરે નહિં, ઠગે નહિં તે અવંચક. જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિસંવાદી, રામબાણ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં, ખાલી જાય નહિં, તે યોગાવંચક. આ **યોગાવંચક** બાણના લક્ષ્ય તાકવા બરાબર છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૯-૧૬૦, આકૃતિ ૬) બાણની લક્ષ્યક્રિયામાં પ્રથમ પગથિયું લક્ષ્યને-નિશાનને બરાબર તાકવું (Aiming) તે છે. તે લક્ષ્ય બરાબર તાકયા પછી જ બીજી નિશાન વિંધવાની ક્રિયા બને છે. તેમ આ

યોગ અવંચક એટલે ?

સમસ્ત યોગક્રિયારૂપ રાધાવેધમાં પણ પ્રથમ પગથિયું સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને-નિશાનને સુનિશ્ચિત કરી બરાબર તાકવું તે છે. આ સાધ્ય લક્ષ્યની સાથે યોગ થવો-જોડાણ થવું, તેનું નામ જ યોગાવંચક છે. અને તે પરમ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્ય તો 'સ્વરૂપ જ' છે, એટલે સ્વરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલો યોગ તે યોગાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૬૯૩)

તો પછી અત્રે સત્પુરુષના તથાદર્શનરૂપ યોગ પર આટલો બધો ભાર મૂકવાનું શું કારણ ? કારણ એટલું જ કે-સત્પુરુષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સતસ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપનો યોગ પામેલ પ્રગટ 'યોગી' છે, સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ છે. એટલે આવા સાક્ષાત્ યોગી સત્પુરુષના જ્વલંત આદર્શદર્શનથી ન ભૂંસાય એવી ચમત્કારિક છાપ મુમુક્ષુ આત્મામાં પડે છે. જેથી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સત્પુરુષનું પરમ અદ્ભુત આત્મચારિત્ર દેખી, તેનો આત્મા સહેજે સ્વરૂપ લક્ષ્ય ભણી ઢળે છે. વાચાલ વક્તાઓના લાખો ઉપદેશો જે બોધ નથી કરી શકતા, તે આવા એક સત્પુરુષનો જીવતો જાગતો દાખલો કરી શકે છે. આમ યોગી પુરુષના તથાદર્શનથી જીવનું લક્ષ્ય એક સાધ્ય સ્વરૂપ નિશાન પ્રતિ કેંદ્રિત થાય છે, અને પછી તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે **સ્વરૂપલક્ષી** જ હોય છે. તેટલા માટે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ લક્ષ્ય કરાવનાર સત્પુરુષના યોગને **યોગાવંચક** કહ્યો છે.

સાક્ષાત્ સત્-સ્વરૂપ

આ સત્પુરુષના યોગથી પ્રાપ્ત થતો **યોગાવંચક** યોગ જીવનું આખું જીવનચક્ર બદલાવી નાંખે છે. પ્રથમ જે જીવનું સમસ્ત આચરણ સંસારાર્થ થતું હતું, તે હવે સ્વરૂપલક્ષી થયા પછી કેવળ **આત્માર્થ** જ થાય છે. પ્રથમ જે જીવની સમસ્ત ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તતી હતી, તે હવે આત્મસાધક થઈને પ્રવર્તે છે. પ્રથમ જે સહુ સાધન બંધનરૂપ નીવડતા હતા, તે હવે સત્ય સાધનરૂપ થઇ પડે છે. પ્રથમ જે સ્વરૂપલક્ષ વિના ષટ્કારક ચક્ર આત્મવિમુખપણે ઉલટું ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસન્મુખપણે સુલટું ચાલે છે. (જુઓ આકૃતિ ૨૦). પ્રથમ જે આત્માની બધી ચાલ આશ્રવ-બંધપણે અવળી ચાલતી હતી, તે હવે **સંવર-નિર્જરારૂપ** થઇ સવળી ચાલે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત યોગ-ક્રિયાદિ સ્વરૂપ લક્ષને ચૂકી વાંકાચૂંકા ચાલતા હોઇ, વંકગામી હોઇ, વંચક થઇને પ્રવર્તતા હતા, તે હવે સ્વરૂપ લક્ષ્યને સાંધી સીધા સરલ ચાલી, 'અવંકગામી' થઇ, **અવંચક** થઇને પ્રવર્તે છે. આવો ચમત્કારિક પલટો-ફેરફાર આ જીવમાં થઈ જાય છે. **સકલ જોગ-જીવનરૂપ** આ યોગાવંચક જ્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ તેનું ખરેખર **'જોગીજીવન'** શરૂ થાય છે. અને એટલા માટે જ એને 'આદ્ય'-સૌથી પ્રથમ એવો અવંચક કહ્યો છે; પ્રથમ એ અવંચક હોય તો જ પછી બીજું બધુંય અવંચક હોય છે, નહિં તો વંચક જ હોય છે; કારણ કે તે પહેલાંના તેના સર્વ યોગ-સાધન **વંચક** જ

યોગાવંચકથી જીવનપલટો

હતા, સત્ સાધ્યથી વંચિત કરી-ચૂકાવી છેતરનાર, ઠગ જેમ ઠગનાર હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, ૧૬૩, 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો' ઈત્યાદિ જોગીંદ્રગર્જના.)

આમ અનાદિ કાળથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનાં યોગ વિના જીવના સર્વ યોગ-સાધન વંચક નીવડ્યા છે, પણ શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ થતાં તે સર્વ યોગ અવંચક થઈ પડે છે.

સદ્ગુરુ યોગે અવંચક

આવો પરમ અદ્ભુત મહિમા આ **યોગાવંચક યોગનો** છે. આ સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ આ યોગાવંચક નામની **યોગસંજીવની** પ્રાપ્ત થતાં જીવનું આખું યોગચક્ર ચાલુ થઈ જાય છે. જેમ હાથો ફેરવતાં આખું ચક્ર ચાલવા માંડે છે, તેમ આ યોગાવંચકરૂપ હાથો ફેરવતાં આખું યોગચક્ર ચાલવા માંડે છે, માટે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવી એ મોટામાં મોટી વાત છે. તે થયે જીવની યોગ-ગાડી સરેડ ચડી-પાટા પર ચઢી સાચી દિશામાં સડેડાટ પ્રયાણ કરે છે. સ્વરૂપસ્થિત સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો તથાદર્શનરૂપ યોગ થયે જ આત્માનું નિજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રેમઘન એવો અમૃતરસ પ્રાપ્ત થાય છે.

"સત તે ભ્રાંતિ નથી, ભ્રાંતિથી કેવલ વ્યતિરિક્ત (જૂદું) છે, કલ્પનાથી પર (આઘે) છે; માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. (જુઓ પૃ. ૩૨૧)

"જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એ જ કર્ત્તવ્ય છે, એમ જીવને આવ્યું નથી, અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે. ×××જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહિં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીયે:—(૧) એક તો હું જાણું છું, હું સમજું છું એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. (૨) બીજું, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. (૩) ત્રીજું, લોકભયને લીધે, અપકીર્ત્તિ ભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું."—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** પત્રાંક, ૧૮૧, ૩૪૨.

तेषामेव प्रणामादिक्रियानियम इत्यलम् ।
क्रियावञ्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः॥ २२० ॥

તેને જ પ્રણામાદિનો, ક્રિયાનિયમ જે સાર;
ક્રિયા અવંચક યોગ તે, પાપક્ષયોદય કાર. ૨૨૦

વૃત્તિઃ—तेषामेव-તેઓને જ, સંતોને જ, प्रणामादिक्रियानियम इत्यलम्—પ્રણામાદિ ક્રિયાનિયમ એજ બસ, क्रियावञ्चकयोगः स्यात्—ક્રિયાવંચક યોગ હોય, અને આ-महापापक्षयोदयः—મહા પાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે, એમ ભાવ છે.

અર્થ:—તે જ સંતોના પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ ક્રિયાવંચક યોગ છે,—કે જે મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે.

વિવેચન

તે સંતો પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ બસ ક્રિયાવંચક યોગ છે; અને આ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે.

સત્પુરુષની ભક્તિ

આવા જે ઉપરમાં હમણાં જ કહ્યા તે શાંત, દાંત ને ક્ષાંત સાચા સત્પુરુષો—ભાવ સાધુઓ પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ તે ક્રિયાવંચક છે. આત્માના સત્ સ્વરૂપનો યોગ થયો છે એવા જે સાચા ભાવયોગી સત્પુરુષોનું સત્પુરુષસ્વરૂપે દર્શન થયું, તે સત્પુરુષો પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાવંચક છે. અત્રે આદિ શબ્દથી સ્તવન, કીર્ત્તન, વૈયાવચ્ચ, સેવા વગેરે ગ્રહણ કરવા. જેને સત્પુરુષના સ્વરૂપનું—ગુણવંતપણાનું અદ્ભુત દર્શન થાય છે, તેના સ્વરૂપનો લક્ષ્ય થાય છે, તેનો આત્મા પછી સહજ સ્વભાવે ભક્તિભાવથી તે સંતના ચરણકમળમાં ઢળી પડે છે, તેનો મનોયોગ તે સતપુરુષના ગુણચિંતનમાં રમે છે, તેના વચન યોગને તે સત્પુરુષનું ગુણસ્તવન ગમે છે, તેનો કાયયોગ તે સત્પુરુષના ચરણે નમે છે, તેના સમસ્ત આત્મપ્રદેશ તે સત્પુરુષ પ્રત્યે પરિણમન—'પરિ-નમન' કરે છે. આમ તે સત્પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિ ક્રિયામાં મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી તલ્લીન બને છે. (જુઓ પૃ. ૩, 'પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી' ઇ૦) એટલે આવો ભક્તિવંત જીવ નિરંતર સત્પુરુષના વિનય, બહુમાન, આદર આદિ કરે છે; તનથી, મનથી, ધનથી, સર્વથી તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવે છે, અને સર્વાત્માથી તેમની વૈયાવચ્ચ-સેવા વગેરે કરે છે; કર જોડી તેમની સેવામાં ખડે પગે ઊભો રહે છે, તેમની સેવામાં તન-મન-ધન સર્વ અર્પણ કરે છે. જોકે સત્પુરુષ તો પરિપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ છે અને દેહાદિમાં પણ સર્વથા મૂર્ચ્છારહિત હોઇ પરમાણુમાત્રની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી, તોપણ સત્પુરુષને પોતાના પરમ ઉપકારી જાણી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ તેમના ચરણકમળમાં આત્માર્પણ કરે છે—આત્મનિવેદન કરે છે. નિજ આત્માનું 'નૈવેદ્ય' ધરે છે, અને ભાવે છે કે '**શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ?**' (જુઓ પૃ ૧૩૨, 'અહો અહો શ્રી સદ્‌ગુરુ' ઇ૦)

ઇત્યાદિ પ્રકારે જે પરમ નિઃસ્પૃહી આત્મારામી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામાદિ ભક્તિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે જ ક્રિયાવંચક યોગ છે, તેજ ક્રિયા **અવંચક** છે. ક્રિયા એવી કે જે કદી વચ્ચે નહિં, ચૂકે નહિં, ફોગટ જાય નહિં, તે ક્રિયાવંચક. લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને ફેંકવામાં આવેલા **બાણની ગમન ક્રિયા** લક્ષ્ય ભણી જ હોય, અચૂક—અવંચક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. તેમ સત્પુરુષના **સ્વરૂપ-લક્ષ્યને** બરાબર લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલી આ વંદનાદિ ક્રિયા પણ સાધ્ય

સ્વરૂપ લક્ષ્ય ભણી જ હોય, અવંચક-અચૂક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. આમ આ ક્રિયાવંચક પ્રસ્તુત બાણના દૃષ્ટાંતમાં **બાણની અવંચક ગમનક્રિયા બરાબર** છે; કારણ કે જો નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ-અવંચક હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ બરાબર અચૂક-અવંચક જ હોય. અને જો નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ ન હોય, વંચક-ચૂકી જનાર હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વંચક હોય. તેમ યોગ જો અવંચક હોય, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય; અને યોગ જો વંચક હોય તો ક્રિયા પણ વંચક હોય, આ નિયમ છે.

એટલે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ-ઓળખાણરૂપ યોગ પછીની જે કાંઇ વંદનાદિ ક્રિયા છે, તે જ અવંચક હોય છે. તે ઓળખાણ પહેલાંની જે ક્રિયા છે, તે વંચક હોય છે-સતફળથી ચૂકાવનારી હોય છે. કારણ કે અનંતકાળથી આ જીવે અનંત ક્રિયા કરવામાં કંઇ મણા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવવામાં કાંઇ બાકી રાખી નથી. (જુઓ પૃ. ૧૬૨) અરે! દ્રવ્ય શ્રમણપણાની અનંત ક્રિયા ઉત્તમ રીતે પાળીને આ જીવ ગ્રૈવેયકમાં પણ અનંત વાર ઉપજ્યો હતો. પણ તથારૂપ ભાવ વિના પરમાર્થથી તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે! કારણ કે જીવનો આ બધો પ્રયાસ ઉલટી દિશામાં-ઉંધી દિશામાં હતો. ઉંધી દિશામાં લાખો ગાઉ કાપી નાંખ્યે શું વળે? સાચી દિશામાં એક ડગલું પણ વધે તો લક્ષ્યસ્થાન નિકટ આવતું જાય, પણ તેમ તો આ જીવે કર્યું નહોતું ને તેથી તે રખડ્યો આ બધું નિષ્ફળ થયું, તેનું કારણ તેને સત્પુરુષનો યોગ થયો નહિં તે છે. સત્પુરુષનો ભેટો તો તેને અનેક વાર થયો હશે, પણ તેણે સત્પુરુષને તત્સ્વરૂપે ઓળખ્યા નહિં, એટલે કલ્યાણ થયું નહિં. સત્પુરુષનું **સ્વરૂપ ઓળખી** તેને જો એક વાર પણ ભાવવંદન-નમસ્કાર કર્યો હોત, તો તેનો બેડો ક્યારનો પાર થઈ ગયો હોત! કારણ કે 'જિનવરવૃષભ **વર્ધમાનને** એક પણ નમસ્કાર સંસાર-સાગરથી નર કે નારીને તારે છે'-એ શાસ્ત્રવચનથી એ પ્રતીત થાય છે. એમ એક વાર પણ જો તેણે આગમરીતે વંદના કરી હોત તો સત્ય કારણે કાર્યની સિદ્ધિ તેને પ્રતીત થઇ જાત. (જુઓ પૃ. ૩, 'इक्कोवि नमुक्कारो' ઇ.)

સત્પુરુષના યોગ વિનાની વંચક ક્રિયા

આમ તેણે સત્પુરુષને ઓઘે અનંતવાર વંદનાદિ કર્યું હશે-પણ ઓળખ્યા વિના, એટલે જ તેને આ વંદનાદિ ક્રિયા વંચક થઈ પડી, સતફળથી ચૂકવનારી-વંચનારી થઇ પડી! હા, તેથી શુભબંધ થયો-પુણ્યોપાર્જન થયું, પણ સંસાર પરિભ્રમણ અટક્યું નહિં; ચતુર્ગતિરૂપ અનેકાંત ફળ મળ્યું, પણ મોક્ષરૂપ એકાંત ફળ મળ્યું નહિં! વળી આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની અનંત ક્રિયા કરતાં પણ આ જીવ એવી જ ભ્રમણામાં હતો કે હું ધર્મ કરું છું, યોગ સાધું છું, મોક્ષસાધક ક્રિયા કરું છું. અને એવી ભ્રાંત માન્યતાથી તે

સ્વરૂપલક્ષ્ય વિનાની ક્રિયા વંચક

આત્મવંચના કરતો હતો, પોતે પોતાને વંચતો હતો, ઠગતો હતો; તેથી પણ આ બધી ક્રિયા વંચક, છેતરનારી, ઠગ હતી. કારણ કે આ ક્રિયાના ઓઠા હેઠળ તે પોતે પોતાને 'ધર્મિષ્ઠ' માની, વંચક ક્રિયાનું અભિમાન રાખી, પોતાના આત્માને છેતરતો હતો, અને સતફળથી વંચિત રહેતો હતો. તાત્પર્ય કે-સત્પુરુષની સ્વરૂપપીછાન પછીની વંદનાદિ સમસ્ત ક્રિયા **અવંચક** જ હોય છે, અને તે જ **ક્રિયાઅવંચક યોગ** છે. આ ક્રિયાવંચક યોગ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે, અર્થાત્ એથી કરીને **મહાપાપક્ષયનો** ઉદય થાય છે, મહાપાપનો અત્યંત ક્ષય થાય છે. સત્પુરુષની ભક્તિથી નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થાય છે; કારણ કે ઉચ્ચને-ઉત્તમને સેવે તે ઉચ્ચ-ઉત્તમ થાય છે, એટલે પરમ ઉત્તમ એવા સત્પુરુષના સેવનથી નીચ ગોત્રનું નામનિશાન પણ હોતું નથી. ઉત્તમના સંગથી ઉત્તમતા વધે છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૨, 'ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી' ઇ૦)

फलावञ्चकयोगस्तु सद्भ्य एव नियोगतः ।
सानुबन्धफलावाप्तिर्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥ २२१ ॥

સંત થકી જ નિયોગથી, ફલ અવંચક યોગ;
ધર્મસિદ્ધિમાં સંત મત, સાનુબંધ ફલ યોગ. ૨૨૧

અર્થ:—અને ફલાવંચક યોગ તો સંતો થકી જ નિયોગથી સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

અને **ફલાવંચક** નામનો જે છેલ્લો યોગોત્તમ છે, તે કેવો છે? તો કે-હમણાં જ કહ્યા તે સંતો થકી જ નિયોગથી, જે તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તે જ ફલાવંચક યોગ સંતોને સંમત છે.

જે સત્પુરુષના તથાદર્શનથી-સ્વરૂપઓળખાણથી **યોગાવંચક**ની પ્રાપ્તિ થઈ, તથા યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થયે જે સત્પુરુષ પ્રત્યે જ વંદનાદિ ક્રિયાથી **ક્રિયાવંચક**ની પ્રાપ્તિ થઈ, તે જ મહાનુભાવ સત્પુરુષના મહાપ્રભાવથકી જ **ફલાવંચક** યોગની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે જો યોગ અવંચક છે, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ અવંચક હોય છે,-બાણની પેઠે (જુઓ પૃ ૧૫૯) આ દૃષ્ટાંતમાં નિશાનને વિંધવારૂપ જે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી તે ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧)

वृत्तिः—**फलावञ्चकयोगस्तु**-ફલાવંચક યોગ તો, ચરમ-છેલ્લો યોગોત્તમ-ઉત્તમ યોગ, કેવો છે? તો કે-**सद्भ्यो एव**-અનંતર કહેલા સતો થકી જ, **नियोगतः**-નિયોગથી, અવશ્યપણે, **सानुबन्धफलावाप्तिः**-સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ,-તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, **धर्मसिद्धौ**-ધર્મસિદ્ધિરૂપ વિષયમાં, **सतां मता**-સંતોને મત છે, સંમત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે-સત્પુરુષની ઓળખાણ પહેલાંના જીવને જે જે ફળ થતા હતા, તે બધા વંચક હતા-છેતરનારા હતા; કારણ કે સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિના આ જીવે જે જે અનંત ક્રિયા કરી, તેના તેના ફળ તો તેને અનેક મળ્યા, પણ **વંચક ફળ અનેક તે સંસારપ્રત્યયી** હોઈ સંસાર પરિભ્રમણરૂપ હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'એક કહે સાધિયે' ઇ.) દેવાદિ ગતિરૂપ ઇધર-ઉધર અનેકાનેક ફળ તેને મળ્યા, પણ તે છૂટાછવાયા-વિશ્રૃંખલ હતા, એક સાધ્ય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ દોરી જનારા કડીબંધ-શૃંખલાબદ્ધ ન્હોતા. અથવા તેથી જે ફળપ્રાપ્તિ થતી હતી, તે સ્વરૂપ-સિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષફળથી વિમુખ દિશામાં હતી, એટલે તે જીવ સ્વરૂપસિદ્ધિથી દૂર ને દૂર રહેતો હતો, અને આમ તે સત્ફળથી વંચિત રહેતો હોવાથી તેને પ્રાપ્ત બધા ફળ વંચક જ થતા હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અવંચક યોગ થયા પછી **અવંચક ફળ** ક્રિયા પણ અવંચક થયે, તે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષના કૃપા-પ્રસાદથકી જ **એક સાનુબંધ** અવશ્ય અવંચક ફલનો યોગ હોય છે. અર્થાત્ **સાનુબંધ ફલની પ્રાપ્તિ** હોય છે. એક સત્ફળ બીજા સત્ફળની સાથે જેમાં સંકળાયેલું હોય છે, જેમાં ફળનો અનુબંધ ચાલુ રહે છે-ત્રુટી જતો નથી, તે સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ છે. જેમાં ફલ છૂટુંછવાયું-વિશ્રૃંખલ નથી હોતું, પણ અંકોડાબંધ-એકશૃંખલાબદ્ધ હોય છે, તે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં દોરી જતું એક **મોક્ષપ્રત્યયી** ફળ તે સાનુબંધ ફળ છે. આમ એક એકથી ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના અનુબંધથી જીવ સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે, ને સ્વરૂપની નિકટ આવતો જાય છે. આ સ્વરૂપપ્રત્યયી એક શ્રેણીરૂપ જે અખંડ ફળપરંપરા તેનું નામ જ સાનુબંધ ફળ અથવા ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૩૯૮, 'શ્રી જિને સહસગમે ક્રિયાઓ' ઇ.)

આકૃતિ ૨૧

સાનુબંધ મોક્ષપ્રત્યયી ફલ O—O—O—O—O—O—> મોક્ષ.

આ સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તથાપ્રકારના સદુપદેશાદિથી હોય છે, કારણ કે સત્પુરુષના ચરણસેવનથી-તેમના **'પદકજ નિકટ નિવાસ'થી,** ઉપાસનથી, 'ઉપનિષદ્'થી તેમના શ્રીમુખે સત્વચનામૃત શ્રવણનો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અને

સદુપદેશનો પ્રભાવ

તે તથારૂપ યોગ્યતાવાળા તે પાત્ર જીવને પરિણમે છે. એટલે તે સત્પુરુષના સદુપદેશાનુસાર કરવામાં આવતી **એકાંત સ્વરૂપલક્ષી** સમસ્ત **ક્રિયાનું ફળ પણ અવંચક** હોય છે. કારણ કે સ્વરૂપસ્થિત આત્મજ્ઞાની વીતરાગ સત્પુરુષનો ઉપદેશ સદા મુખ્ય એવા સ્વરૂપ સાધ્યને અનુલક્ષીને જ હોય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ યોગની સિદ્ધિ જે જે પ્રકારે થાય તે તે પ્રકાર આચરવાનો તેમનો પ્રગટ સતઉપદેશ હોય છે. સતસ્વરૂપપ્રાપ્ત સત્પુરુષનો ઉપદેશ સત્ જ હોય, સત્ સ્વરૂપ જ બોધે, એટલે સતસ્વરૂપને અનુલક્ષીને થતી પ્રત્યેક ક્રિયા પણ સ્વરૂપાનુસંધાનવાળી હોવાથી અવંચક ફલવતી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'જીવને જ્ઞાની પુરુષનું

ઓળખાણુ ' ઇ.) અને આ જે સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ કહી, તે પણ **ધર્મ સિદ્ધિ વિષયમાં** જ સંતોને સંમત છે,–નહિં કે અન્ય વિષયમાં. કારણકે સત્પુરુષો કેવળ '**ધર્મસિદ્ધિ**' શિવાય બીજા કોઇ ફળને ઇચ્છતા જ નથી. જેમ બને તેમ આત્માનો **શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ** પ્રગટે, આત્મા સ્વભાવ ધર્મમાં આવે, નિજ સ્વભાવ સાથે યોગરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ થાય, એમ જ તેઓ નિરંતર ઇચ્છે છે-ઝંખે છે, અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૪, ' શ્રી સીમંધર જિનવર ' ઇ.)બાકી ઇંદ્ર–ચક્રવર્ત્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે નિષ્કામ સંતજનો કદી ઇચ્છતાજ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ સમા ધર્મરત્નના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઇ દુર્લભ નથી. યોગરૂપ ધર્મરત્નની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો જારની પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઇ તેવા **આનુષંગિક ફળમાં** રાચતા નથી, અને તેથી ભોળવાઇ જઇ મૂળ સ્વરૂપલક્ષ્યને ચૂકતા નથી, કારણ કે પશુ હોય તે સાંઠા–કડબ ઇચ્છે ને મનુષ્ય તો જાર જ ગ્રહણ કરે. તેમ સાંઠા જેવા આનુષંગિક–સાથે સાથે થતા ફળને પશુ જેવા બાલજીવ જ ઇચ્છે, પણ પંડિત સંતજન તેથી ફોસલાય નહિં; તે તો ' પાકા વાણીઆ ' જેવા સ્વાર્થપટુ હોઇ આત્માર્થરૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી ભૂલે નહિં !

સદ્ગુરુ યોગે અવંચક ત્રયી

આમ આ અવંચકત્રિપુટીને **બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા** બરાબર ઘટે છે; તે અત્ર યથાસંભવ ઘટાવી છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). આ સર્વ પરથી એ **પરમાર્થ** ફલિત થાય છે કે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શન યોગથી યોગ અવંચક હોય, તો **સ્વરૂપ લક્ષ્યવાળી** સત્પુરુષ પ્રત્યેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફલ પણ અવંચક હોય; અને સ્વરૂપદર્શનયોગ વિના જો યોગ વંચક હોય, તો સ્વરૂપ લક્ષ્ય વગરની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફળ પણ વંચક હોય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ બરાબર ન હોય તો બધી બાજી બગડી જાય છે. અને આ યોગ પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે, એટલે સાધુ સાચા પુરુષનો–સદ્ગુરુનો સ્વરૂપદર્શનથી થતો ' યોગ ' બરાબર ન બને, તો ક્રિયાનો ને ફળનો ઘાણ પણ બગડી જાય છે. **આમ સંતચરણના આશ્રયયોગ વિના સમસ્ત યોગસાધન ક્રિયાદિ** નિષ્ફળ ગયા છે, આત્મવંચક બન્યા છે, જીવને ઠગનારા–છેતરનારા પૂરવાર થયા છે. સાચા સત્પુરુષનો–ભાવયોગી ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફળ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ' સદ્ભિઃ ' ' સાધૂનાશ્રિત્ય ' એ શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂકયો છે. અને આમ સદ્ગુરુના અવલંબને એક જ **સ્વરૂપલક્ષ્યના** અનુસંધાન–જોડાણરૂપ યોગ બને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે, અને તેના જ સાનુબંધ સંધાનરૂપ એક મોક્ષપ્રત્યયી ફળ મળે, તો એ ત્રણે અવંચક છે,–**યોગાવંચક ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક** છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૪, ' અનંત કાળથી આથડયો ' ઇ.)

"નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવંચક હોય....સખી૦
કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી૦ ફલ અવંચક જોય....સખી૦" શ્રી આનંદઘનજી

દ્રવ્ય-ભાવથી અવંચકત્રયી

વળી આ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ બે પ્રકારે ઘટે છે-**દ્રવ્યથી** અને ભાવથી **દ્રવ્યથી** એટલે સાચા સત્પુરુષ-ભાવસાધુનુ બાહ્યથી-દ્રવ્યથી સ્થૂલ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવુ તે દ્રવ્યથી યોગાવંચક છે; તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે દ્રવ્યથી વંદનાદિ ક્રિયા તે દ્રવ્યથી ક્રિયાવંચક છે, અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યેની તે દ્રવ્ય ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થતુ ફળ તે દ્રવ્યથી ફલાવંચક છે સાચા સત્પુરુષને આશ્રીને-ભાવયોગીને અવલંબીને થતા આ દ્રવ્ય અવંચકત્રય પણ જીવને ઉપકારી થાય છે, કારણ કે તે ભાવ અવંચકત્રયીના કારણરૂપ થઇ પડે છે **ભાવથી**-સાચા સત્પુરુષનુ, ભાવસાધુનુ સત્પુરુષ સ્વરૂપે અંતરથી-ભાવથી સૂક્ષ્મ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવુ તે ભાવથી યોગાવંચક છે અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે જે ભાવ વંદનાદિ ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક છે અને તેવા સત્પુરુષો થકી જે ભાવ ધર્મ ફલસિદ્ધિ થવી તે ભાવથી ફલાવંચક છે અથવા સદ્ગુરુના સદુપદેશજન્ય સદ્બોધ થકી જીવને સ્વરૂપ લક્ષ્યનો યોગ થવો તે ભાવથી યોગાવંચક, પછી તે સ્વરૂપલક્ષ્યને અનુલક્ષી સ્વરૂપસાધક ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક અને સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી-આત્મસિદ્ધિ પામવી તે ભાવથી ફલાવંચક. આમ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ જેને હોય, તે કોઇ પણ મુમુક્ષુ યોગી આ યોગ પ્રયોગનો અધિકારી છે એમ તાત્પર્ય છે પણ તેમાંયે મુખ્યતા તો ભાવની જ છે આ બન્ને પ્રકારમા પણ મુખ્ય મહત્વનો મુદ્દો એટલો જ છે કે-આ અવંચકત્રય **સત્પુરુષ આશ્રી** હોવા જોઇએ, સાચા સત-ખરેખરા **ભાવસાધુ ભાવયોગીને** આશ્રીને જ હોવા જોઇએ વધારે શું ?

તાત્પર્યરૂપ સારાંશ કે-સત્પુરુષનુ તથાદર્શન અર્થાત્ તેના સ્વરૂપની ઓળખાણુ તે **યોગાવંચક** છે. સત્પુરુષને સત્પુરુષ સ્વરૂપે ઓળખી તેના પ્રત્યે જે પ્રણામાદિ ક્રિયા કરાય તે **ક્રિયાવંચક** છે. અને તે સત્પુરુષ થકી ધર્મસિદ્ધિ બાબતમા પ્રાપ્ત થતુ જે સાનુબંધ ફલ તે **ફલાવંચક** છે અથવા સ્વરૂપને ઓળખવુ તે **યોગાવંચક**, સ્વરૂપને સાધવું તે **ક્રિયાવંચક**, ને સ્વરૂપને પામવુ તે **ફલાવંચક**.

એમ એઓનું સ્વરૂપ કહી દેખાડી પ્રકૃતયોજન કહે છેઃ—

कुलादियोगिनामस्मान्मत्तोऽपि जडधीमताम् ।
श्रवणात्पक्षपातादेरुपकारोऽस्ति लेशतः ॥ २२२ ॥

वृत्ति —कुलयोगिनाम्-ઉક્ત લક્ષણવંતા કુલયોગી આદિને, अस्मात्-આ થકી, આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય થકી, मत्तोऽपि-મ્હારા કરતાં પણ, जडधीमताम्-જડબુદ્ધિ એવા બીજાઓને શું ? તો કે-श्रवणात्-શ્રવણથકી, पक्षपातादे-પક્ષપાત, શુભેચ્છા આદિને લીધે, उपकारोऽस्ति लेशत.-લેશથી ઉપકાર છે,-તથાપ્રકારે બીજપુષ્ટિ વડે કરીને

કુલયોગી આદિકને, મુજથીય જડમતિધાર;
શ્રવણથીં પક્ષપાતાદિથી, આથીં લેશ ઉપકાર. ૨૨૨

અર્થ:—આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** થકી, મ્હારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ એવા કુલયોગી આદિને, શ્રવણ વડે કરીને પક્ષપાત આદિને લીધે, લેશથી ઉપકાર છે.

વિવેચન

ઉક્ત લક્ષણવાળા **કુલયોગી** આદિ કે જે મ્હારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ હોય તેવા બીજાઓને, આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** ગ્રંથથકી, આના શ્રવણથી ઉપજતા પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિને લીધે બીજપુષ્ટિ આદિવડે કરીને લેશથી ઉપકાર છે.

"દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય"—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી

ઉપરમાં કહ્યું તેમ,—જે યોગિકુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ યોગિધર્મને પામેલા છે, તથા બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિએ કરીને દ્રવ્યથી અને ભાવથી યોગિધર્મને અનુગત છે—અનુસરનારા 'અનુયાયી' છે, તે **કુલયોગીઓ** છે. આ મહાનુભાવ કુલયોગીઓ તથાપ્રકારે ગ્રહના અભાવને લીધે જગતમાં સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે, ધર્મપ્રભાવને લીધે ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેઓને પ્રિય હોય છે, તથા કિલષ્ટ પાપના અભાવને લીધે તેઓ પ્રકૃતિથી—સ્વભાવથી દયાળુ હોય છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને લીધે વિનીત—વિનયવાન્ હોય છે, ગ્રંથિભેદ વડે કરીને બોધવંત-તત્ત્વસમજણવાળા હોય છે, અને ચારિત્રભાવે કરીને યતેંદ્રિય-જિતેંદ્રિય હોય છે. અને **પ્રવૃત્તચક્ર** યોગીઓ પ્રથમના બે પ્રકારના યમ—**ઇચ્છાયમ** અને **પ્રવૃત્તિયમનો** સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય કરનારા હોય છે, અને બાકીના બે યમ—**સ્થિરયમ** અને **સિદ્ધિયમના** અત્યંત અર્થી—અભિલાષી હોઇ સદા તેમાં સદુપાય પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, અને તેથી કરીને **શુશ્રૂષા** આદિ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા હોય છે. તથા **આદ્ય અવંચક યોગની** પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય એવા બે અવંચકનો લાભ પામેલા હોય છે, અર્થાત યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક પણ પામેલા હોય છે.—આવા આ મહાત્મા કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ આ **મહાન્ યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ** છે એમ યોગવિદો વદે છે. અર્થાત્ આ યોગપ્રયોગ યોગ્ય જે '**જોગિજનો**' હોય તે આવા લક્ષણવંતા—આવા ઉત્તમ ગુણસંપન્ન અવશ્ય હોય, સાચા મુમુક્ષુઓ, સાચા આત્માર્થીઓ હોય, એમ અત્ર તાત્પર્ય છે.

અને આવા આ વિશિષ્ટ અધિકારી યોગીઓને ઉદ્દેશીને આ પરમ પરોપકાર—પરાયણ મહાયોગી **શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ** કહે છે કે—' આ કુલયોગી—પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં

જે મ્હારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા હોય તેઓને આ 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય' ગ્રંથ થકી લેશથી-કંઈક ઉપકાર થવો સંભવે છે' આ શબ્દો ઉપરથી મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહાત્માએ પોતાની અત્યંત લઘુતા સરળભાવે દર્શાવવા સાથે, કોને કોને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપકારી થઇ પડશે, તેનું સૂચન કર્યું છે. કારણકે 'મ્હારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા' એ પદમાં 'પણ' શબ્દથી પોતાના પણ જડબુદ્ધિપણાનો લઘુત્વભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે હું તો જડબુદ્ધિ-મંદમતિ છું જ, પણ મ્હારા કરતાં પણ જે વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેને આથી કંઈક ઉપકાર થશે એમ આશય છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, અર્થાત્ કર્માવરણના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે બુદ્ધિની તરતમતા-ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એટલે હું જો કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો છું, છતાં મ્હારા કરતાં પણ મંદ ક્ષયોપશમવાળા જે જીવો હોય, જે આત્મબંધુઓ હોય, તેઓને આ મ્હારી કૃતિ થકી કંઈક આત્મલાભ થવો સંભવે છે. અત્રે 'લેશથી'-કંઈક (a little) એ શબ્દ પણ લઘુત્વભાવનો સૂચક છે. કારણકે આ ગ્રંથ મુમુક્ષુને કાંઇ જેવો તેવો ઉપકારી નથી, પરમ ઉપકારી છે, છતાં એમ કહ્યું છે. વળી અત્રે પોતાને પણ 'જડબુદ્ધિ' કહ્યા તેનું પારમાર્થિક કારણ પણ છે. કારણકે જે જે **ક્ષયોપશમભાવ** છે તે તે **ક્ષાયિક ભાવની** અપેક્ષાએ અલ્પવીર્ય છે-મંદશક્તિવાળા છે, જડબુદ્ધિરૂપ છે. એટલે કોઈ ગમે તેવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવંત હોય તે પણ ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ તો મંદમતિ-અલ્પમતિ જ ગણાય. એટલે ગમે તેવા ક્ષયોપશમનો પણ મદ કરવા યોગ્ય નથી, એ ન્યાયે ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે-મ્હારો ક્ષયોપશમ ભલે ગમે તેવો હોય, પણ હું તો જડમતિ છું તથાપિ મ્હારા કરતાં અલ્પક્ષયોપશમી જીવો જે હશે, તે આથી કંઈક લાભ ઊઠાવી શકશે. કારણ કે અધિક ક્ષયોપશમવંત પાસેથી અલ્પતર ક્ષયોપશમવંતને શીખવાનું-જાણવાનું મળે એ રીતિ છે,-જેમ વધારે ભણેલા પાસેથી ઓછું ભણેલો શીખી-જાણી શકે તેમ. (જુઓ પૃ. ૯૪ 'અલ્પ વીર્ય ક્ષયોપશમ અછે' ઈ.) આમ સાચા દૃઢ અધ્યાત્મરંગથી હાડોહાડ રંગાયેલા આ મહાનુભાવ **મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ** અત્યંત અત્યંત સરલભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરી, પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણ કે-'લઘુતા મેં પ્રભુતા વસે, પ્રભુતા સે પ્રભુ દૂર.'

ઉપકાર કેવી રીતે?

અહીં જે કંઇક ઉપકાર છે એમ કહ્યું, તે ઉપકાર કયો? અને કેવી રીતે થશે? તેનો પણ અત્ર ખુલાસો બતાવ્યો છે તે આ પ્રકારેઃ-આ સતશાસ્ત્રના શ્રવણ થકી તે મહાનુભાવ સુપાત્ર અધિકારી યોગીઓને અત્રે પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિ ઉપજશે, અને તેથી કરીને તેઓને યથાસંભવ બીજપુષ્ટિ વડે કરીને કંઇક ઉપકાર થશે. તે મહાત્મા જોગીજનો આ સતશાસ્ત્ર સાંભળશે, એટલે તે ગુણગ્રાહી મહાજનોને એના પ્રત્યે કુદરતી પ્રમોદભાવ ઉપજવાથી પક્ષપાત થશે, શુભેચ્છા ઉપજશે, ભક્તિભાવ સ્ફુરશે, યથાર્થ યોગમાર્ગનું જ્ઞાન થશે, અને તે યોગમાર્ગે પ્રવર્ત્તવાની અભિલાષા વૃદ્ધિ પામશે. એટલે તેઓને પ્રાપ્ત

થયેલા યોગબીજની પુષ્ટિ થશે, તેમાં સદ્યોગ સાધનરૂપ અંકુરા ફૂટશે અને યોગસિદ્ધિરૂપ વૃક્ષ ફાલીફૂલીને મોક્ષરૂપ પરમ અમૃત ફળ આપશે. આમ આ જોગીજનોને પણ આ શાસ્ત્ર થકી આત્મલાભરૂપ કંઈક ઉપકાર લેશથી થવો સંભવે છે. વળી 'લેશથી'-કંઈક એમ કહ્યું છે, તે અન્ય પ્રત્યેના ઉપકારનું ગૌણપણું સૂચવવા માટે છે. કારણકે ગ્રંથકર્ત્તાનો અભિપ્રાય એ છે કે-બીજાઓને તો આથી લેશથી-કંઈક જ ઉપકાર થવો સંભવે છે, પણ આ ગ્રંથગ્રથનથી **મુખ્ય ઉપકાર-મુખ્ય આત્મલાભ તો મને જ છે.** આ ગ્રંથ તો મેં ઉપરમાં કહ્યું હતું તેમ '**આત્માનુસ્મૃતને અર્થે**' રચ્યો છે. એટલે આ ગ્રંથનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મ્હારા પોતાના આત્માનો ઉપકાર છે-મ્હારા પોતાના **આત્માર્થ**ની સિદ્ધિ છે. બાકી ગૌણપણે બીજા જોગી જીવોને આ ગ્રંથરચનાથી કંઈ આનુષંગિક લાભ થતો હોય તો ભલે થાઓ! તે લેવાને તેઓ પરમ યોગ્ય છે! તેઓ પણ આનાથી યથેચ્છ આત્મલાભ ભલે ઊઠાવો! પરમ પ્રેમથી આમ કરવાનું તેમને સર્વને આમંત્રણ છે! પરમ યોગામૃતનું આકંઠપાન કરવા માટે મેં જે આ રચના કરી છે, તેમાં અવગાહન કરી-ઊંડા ઉતરી તેઓ પણ ભલે આ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થાઓ! અને પરમ આત્માનંદરસનો અનુભવ કરો!

પક્ષપાત માત્ર થકી શો ઉપકાર? એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

तात्त्विकः पक्षपातश्च भावशून्या च या क्रिया।
अनयोरन्तरं ज्ञेयं भानुखद्योतयोरिव ॥ २२३ ॥

પક્ષપાત તાત્ત્વિક અને, ક્રિયા ભાવહીન તેમ;
બેનું અંતર જાણવું, સૂરજ ખજુઆ જેમ. ૨૨૩

અર્થ:—તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા,-એ બેનું અંતર સૂર્ય-ખદ્યોતની પેઠે જાણવું.

વિવેચન

"શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી;
ઝળહળતો સૂરજ ને ખજુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી."—**શ્રી યો. સ.** ૮-૬.

ઉપરમાં અત્રે પક્ષપાત માત્રથી પણ બીજાઓને ઉપકાર થવાની સંભવના કહી, તે કેમ બની શકે? એવી આશંકા અહીં દૂર કરી છે. **તાત્ત્વિક** એટલે કે જે **પારમાર્થિક**

वृत्तिः—तात्त्विकः पक्षपातः-તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, **भावशून्या च या क्रिया**-અને ભાવશૂન્ય એવી જે ક્રિયા, **अनयोरन्तरं ज्ञेयं**-આ બેનું અંતર જાણવું. કોની જેમ? તો કે-**भानुखद्योतयोरिव**-સૂર્ય અને ખદ્યોતની જેવું મહદ્ અંતર એમ અર્થ છે.

પક્ષપાત છે, અને જે ભાવશૂન્ય ક્રિયા છે,-આ બેની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું મોટું છે કે તેને સૂર્ય-ખદ્યોતના અંતરની ઉપમા આપી શકાય. ઝળહળતો સૂરજ અને તગતગતો ખજૂઓ-આગીઓ એ બેના પ્રકાશ વચ્ચે જેટલું મોટું અંતર છે, તેટલું અંતર તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે છે. **તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્યપ્રકાશ સમો છે,** અને **ભાવશૂન્ય ક્રિયા ખદ્યોતપ્રકાશ સમી** છે. એટલે તાત્ત્વિક પક્ષપાતની વાત મોટી છે.

કોઇ એમ શંકા કરે કે-આ યોગ વિષય પ્રત્યે પક્ષપાત માત્ર ઉપજવાથી શો ઉપકાર થાય? ઉપકાર તો ક્રિયા પ્રવૃત્તિથી થાય, માત્ર રુચિરૂપ પક્ષપાતથી શી રીતે થાય? તેનું નિવારણ અત્ર ઉક્ત દૃષ્ટાંતથી કર્યું છે. આ યોગશાસ્ત્ર વિષય પ્રત્યે

તાત્ત્વિક પક્ષપાતથી ઉપકાર

તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ખરેખરો **ભાવપક્ષપાત** ઉપજવો તે પણ કાંઇ નાનીસૂની વાત નથી; કારણ કે તથારૂપ પક્ષપાત અંતરંગ રુચિ-પ્રેમ વિના ઉપજતો નથી, અંતરંગ **ભાવ** વિના ઉપજતો નથી. એટલે અંતરંગ રુચિ-ભાવથી ઉપજતા આ ભાવપક્ષપાતનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. એની સાથે આપણે જો ભાવ વગરની કરવામાં આવતી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયાની સરખામણી કરીએ, તો તે ભાવશૂન્ય ક્રિયાની અતિ અતિ અલ્પ કિંમત છે. કોઇ એક મનુષ્ય સાચા ભાવથી આ યોગ વિષય પ્રત્યે માત્ર પક્ષપાત જ ધરાવતો હોય, અને કાંઇ યોગસાધક ક્રિયા ન પણ કરતો હોય; અને બીજો **ક્રિયાજડ** મનુષ્ય અંતર્ભેદ વિનાની-ભાવ વિનાની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કરતો હોય,-તો આ બન્નેની વચ્ચેનું અંતર સૂરજ ને આગીઆના અંતર જેટલું છે. ભાવથી પક્ષપાત માત્ર ધરાવનાર પણ, ભાવશૂન્ય અનંત ક્રિયા કરનાર ક્રિયાજડ કરતાં અનંતગણો મહાન્ છે. ભાવ પક્ષપાતી સૂર્ય સમો છે, અને ભાવશૂન્ય ક્રિયાજડ ખદ્યોત સમો છે. એટલે આ બેની તુલના કેમ થઇ શકે? ક્યાં મેરુ, ક્યાં સર્ષવ? ક્યાં સિંધુ, ક્યાં બિંદુ? ક્યાં સૂર્ય, ક્યાં ખદ્યોત?

"બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઇ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"यस्मात्क्रियाः प्रतिफलंति न भावशून्याः।"—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

અને અત્રે જે પક્ષપાતની વાત છે, તે **તાત્ત્વિક પક્ષપાતની** વાત છે. **તાત્ત્વિક** એટલે પારમાર્થિક-પરમાર્થસત્. સત્ય તત્ત્વ સમજીને-પરમાર્થ સમજીને તેના પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક પક્ષપાત છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં અને અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે; કારણ કે મતાગ્રહથી ઉપજતો પક્ષપાત-મતના મમત્વથી ઉપજતો પક્ષપાત તે અતાત્ત્વિક છે. તેમાં **'મારું તે સાચું'**

એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અને સત્સ્વરૂપના યથાર્થ ગ્રહણથી–યથાર્થ સમજણથી ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક છે, તેમાં 'સાચું તે મારું' એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં મતનું પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં 'સત્'નું પ્રાધાન્ય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાત મતાભિનિવેશરૂપ છે, તાત્ત્વિક પક્ષપાત તત્ત્વપ્રવેશરૂપ છે. આવો મહત્વનો ફેર એ બે વચ્ચે છે. એટલે અતાત્ત્વિક પક્ષપાત જેમ અપ્રશસ્ત છે, અનિષ્ટ છે, તેમ તાત્ત્વિક પક્ષપાત પ્રશસ્ત છે, ઇષ્ટ છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાત જ અત્ર પ્રસ્તુત છે, અને તે ગુણાનુરાગજન્ય પ્રેમને લીધે સત્ વસ્તુ પ્રત્યેની અંતરંગ રુચિથી–પ્રતીતિથી–ભાવથી ઉપજતો હોઇ પરમ પ્રશસ્ત છે. આ શુદ્ધ ભાવરૂપ પક્ષપાતની વાત કંઇ ઓર છે! તેની પાસે ભાવવિહીન જડ દ્રવ્યક્રિયા કંઈ ગણનામાં નથી, સૂર્ય પાસે આગીઆ જેવી તુચ્છ છે. આ ઉપરથી **સાર બોધ** એ લેવા યોગ્ય છે કે બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા ઉપર જે ભાર મૂકવામાં આવે છે તેના કરતાં અનંતગણો ભાર 'ભાવ' ઉપર મૂકવો જોઇએ. પણ લોકોની ઘણું કરી એથી ઉલટીજ સ્થિતિ દેખી ખેદ પામેલા કરુણાળુ સંતજનો પોકાર કરી ગયા છે કે:—

> "દ્રવ્ય ક્રિયારુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન,
> ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન?....ચંદ્રાનન૦"—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशि च ।
विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥ २२४ ॥

> ખજુઆનું જે તેજ છે, અલ્પ વિનાશી તેહ;
> વિપરીત આ છે સૂર્યનું, ભાવ્ય બુધોએ એહ. ૨૨૪

અર્થ:—ખદ્યોતકનું (આગીઆનું) જે તેજ છે, તે અલ્પ અને વિનાશી છે; અને સૂર્યનું આ તેજ એથી વિપરીત છે, એમ આ બુધોએ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ખદ્યોત નામના જંતુવિશેષનું જે પ્રકાશાત્મક તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અલ્પ અને વિનાશી છે. અને સૂર્યનું આ પ્રકાશાત્મક તેજ તેથી વિપરીત છે, અર્થાત્ બહુ અને

વૃત્તિ:-खद्योतकस्य—ખદ્યોતનું, સત્ત્વવિશેષનું, यत्तेजः—જે તેજ-પ્રકાશાત્મક છે, तत्—તે, શું? તો કે-अल्पं च विनाशि च-અલ્પ અને વિનાશી છે,-સ્વરૂપથી विपरीतमिदं भानोः-ભાનુનું આ વિપરીત છે, એટલે કે સૂર્યનું તેજ બહુ અને અવિનાશી છે. इति-એમ, એવા ભાવનું, भाव्यमिदं-આ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે, અધિકૃત પક્ષપાત થકી, આ ક્રિયાદિક, बुधैः-બુધોથી, તત્ત્વનીતિએ કરીને.

અવિનાશી છે. એવા ભાવનું આ પ્રસ્તુત પક્ષપાત થકી આ ક્રિયાદિક બુધોએ તત્ત્વનીતિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

ઉપરમાં જે સૂર્ય-ખદ્યોતનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તેને અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે:-ખદ્યોત નામનું એક નાનકડું જીવડું, કે જેને આગીઓ પણ કહે છે, તે રાત્રીના ભાગમાં ચમકે છે. તેનું જે પ્રકાશરૂપ તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અલ્પ-થોડું અને વિનાશી હોય છે.

કયાં સૂર્ય ? કયાં ખદ્યોત ?

આગીઓ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, જેમાં તે પોતે પણ બરાબર દેખાતો નથી એવો ક્ષણભર મંદમંદ ચમકારો કરે છે, અને પાછો કયાંય વિલીન થઈ જાય છે. પણ સૂર્યનું પ્રકાશમય તેજ એથી વિપરીત-ઉલટું છે. સૂર્યનું તેજ ઘણું અને અવિનાશી હોય છે. તે એકસરખો ઝળહળાટ કરે છે, ઝગઝગે છે,-જેમાં સમસ્ત વિશ્વ પદાર્થ બરાબર પ્રકાશિત થાય છે, એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી પ્રકાશ પાથરે છે, અને આમ અખંડપણે દીર્ઘકાળ સુધી તે તેજોનિધિ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ આ લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી બુધજનોએ, પ્રાજ્ઞજનોએ, વિવેકી સજ્જનોએ તત્ત્વનીતિથી પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે-ભાવવા યોગ્ય છે. ભાવવિહોણી યંત્રવત્ જડપણે કરાતી દ્રવ્ય ક્રિયા ખદ્યોત સમી હોઈ, તેનું તેજ અલ્પ અને વિનાશી છે; અને

ભાવ સૂર્ય: દ્રવ્ય ક્રિયા ખદ્યોત

ભાવરૂપ તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્ય સમો હોઈ, તેનું તેજ બહુ અને અવિનાશી છે. દ્રવ્ય ક્રિયા આગીઆની જેમ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, ઝાંખો પ્રકાશ કરે છે, જેમાં પોતાને પોતાનું સ્વરૂપ પણ દેખાતું નથી એવો ક્ષણિક મંદ મંદ ચમકારો કરે છે, અને કયાંય વિલીન થઈ જાય છે, એનો પત્તો મળતો નથી. પણ પ્રસ્તુત ભાવ તો સૂર્યની પેઠે એકસરખો અસાધારણ ઝળહળાટ કરે છે-ઝગઝગે છે, જેમાં પોતાનું આત્મસ્વરૂપ તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરે છે; અને આમ અખંડપણે તે અવિનાશી તેજોનિધિરૂપ ભાવ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય સૂર્યની સમક્ષ અલ્પ ને વિનાશી તેજનો ચમકારો કરતું આગીઆ જેવું જંતુડું જેટલું ઝાંખું લાગે છે; તેટલું જ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરતા ભાવની સમક્ષ, અલ્પ ને વિનાશી ચમકારા કરતું આખું દ્રવ્ય ક્રિયાચક્ર ઝાંખું લાગે છે; માટે તાત્ત્વિક પક્ષપાતરૂપ શુદ્ધ ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ક્રિયા કંઈ ગણત્રીમાં નથી. ઇત્યાદિ અર્થ ભાવવા યોગ્ય છે.

જડપણે દ્રવ્ય ક્રિયા કરનારા મુગ્ધ લોકો એમ માને છે કે આ ક્રિયા કરતાં કરતાં આપણું કલ્યાણ થશે, પણ તે તેમની ભ્રાંતિ છે; કારણ કે શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ

પંચાશક*શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-' સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણું છે. અત્રે ગ્રૈવેયક ઉપપાતનું દષ્ટાંત છે' એ અંગે આગમમાં કહ્યું છે કે-ઓઘથી-પ્રવાહથી આ જીવે ગ્રૈવેયકોમાં અનંતા શરીરો મૂકયા છે, અર્થાત્ આ જીવ ગ્રૈવેયક દેવલોકમાં અનંત વાર ઉપજ્યો છે. અને આ ગ્રૈવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં! અરે! દર્શન પણ સિદ્ધ ન થયું! આમ થયું તેનું કારણ યથાયોગ્ય **ભાવની** જ ખામી હતી. આ ઉપરથી પણ ભાવનું જ પ્રાધાન્ય પ્રતીત થાય છે.

વિશેષ કહે છે—

श्रवणे प्रार्थनीयाः स्युर्न हि योग्याः कदाचन ।
यत्नः कल्याणसत्त्वानां महारत्ने स्थितो यतः ॥ २२५ ॥

શ્રવણે પ્રાર્થન યોગ્ય ના, કદી યોગ્ય જન રત્ન;
સ્થિત છે કલ્યાણસત્ત્વનો, મહારત્નમાં યત્ન. ૨૨૫.

અર્થ:—યોગ્ય જનોને કદી શ્રવણ વિષયમાં પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે કલ્યાણસત્ત્વોનો મહારત્ન વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે.

વિવેચન

શ્રવણ વિષયમાં યોગ્યજનો કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે તેઓની તેમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કલ્યાણસત્ત્વોનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન ચિંતામણિ આદિ મહારત્ન વિષયમાં સ્થિત જ છે, રહેલો જ છે,-તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી પક્ષપાત આદિને લીધે પણ જન્માન્તરમાં તેની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ થાય છે.

આવા ઉપર કહ્યા તે જે યોગ્ય યોગીજનો છે, તેને શ્રવણ કરવા બાબતમાં કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અહો કુલયોગીઓ! અહો પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ! અહો

वृत्तिः—श्रवणे-શ્રવણ વિષયમાં, **प्रार्थनीयाः स्युः**-પ્રાર્થનીય હોય, પ્રાર્થવા યોગ્ય હોય, **नहि**-નહિં, **योग्याः कदाचन**-યોગ્ય કદી પણ,-શુશ્રૂષાભાવથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે-**यत्नः कल्याणसत्त्वानां**-કલ્યાણ સત્ત્વોનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન, **महारत्ने**-મહારત્નમાં, ચિન્તામણિ આદિ વિષયનો, **स्थितो यतः**-કારણ કે સ્થિત જ છે,-તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી, પક્ષપાત આદિ થકી પણ જન્માન્તરમાં પ્રાપ્તિની શ્રુતિને લીધે.

---

* "संपुण्णावि हि किरिया भावेण विणा ण होंति किरियत्ति ।
णियफलविगलत्तणओ गेवज्जउववायणायण्णं "—શ્રી પંચાશક.

મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મુમુક્ષુ આત્માર્થીઓ! અહો યોગમાર્ગના જિજ્ઞાસુ મ્હારા સાધર્મિક આત્મબંધુઓ! તમે આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરો! આ સાક્ષાત્ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરો!–ઇત્યાદિ પ્રકારે આ મુમુક્ષુ યોગ્ય જનોને પ્રાર્થના કરવાની રહેતી નથી; કારણ કે **શુશ્રૂષાભાવને** લીધે–સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાને લીધે તે સજ્જનોની સત્શાસ્ત્રશ્રવણમાં **સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ** છે જ. એટલે તેમને શ્રવણ માટે પ્રેરણા કરવાનો કે વિજ્ઞપ્તિરૂપ પ્રાર્થના કરવાનો અવકાશ છે જ ક્યાં? તેઓને તો સાચી શુશ્રૂષા–સત્શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ હોય છે, કે તેઓ વગર કહ્યે જ પોતાની મેળે તેમાં પ્રવૃત્ત છે જ; કારણ કે જે **કલ્યાણસત્ત્વો** છે, જે જીવો કલ્યાણ અવશ્ય પામવાના જ છે, એવા મહાપુણ્યવંત જનોનો ચિંતામણિ આદિ મહારત્નના વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે–રહેલો જ છે, સ્થાપવાનો નથી કારણ કે તથાપ્રકારે તેમને ઔચિત્યયોગ હોય છે, તેઓને તેમ કરવું ઉચિત છે, એટલે તેઓ તે પ્રકારે આપમેળે અવશ્ય કરે જ છે. પક્ષપાત આદિથકી પણ જન્માન્તરમાં તેવા શુશ્રૂષાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રુત થાય છે. તે મહાનુભાવોને સત્શ્રવણના તાત્ત્વિક પક્ષપાતથકી જન્માન્તરમાં પણ તથા પ્રકારે શુશ્રૂષાદિ ભાવની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય જ છે. એટલે આવા તાત્ત્વિક પક્ષપાતવાળા યોગ્ય **યોગિજનો** જે સદા **શુશ્રૂષાભાવવાળા**, સાચી શ્રવણેચ્છાવાળા તત્ત્વરસિક હોઇ સ્વરસથી જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત છે, તેને, 'આ શ્રવણ કરો! આ સાંભળો!' એવી પ્રાર્થના કર્યાથી શું?

કલ્યાણ સત્ત્વોનો રત્નમાં યત્ન

અયોગ્યને દાનદોષના પરિહારાર્થે કહે છે—

नैतद्विदस्त्वयोग्येभ्यो ददत्येनं तथापि तु ।
हरिभद्र इदं प्राह नैतेभ्यो देय आदरात् ॥ २२६ ॥

અયોગ્યને તો યોગવિદ્, દીએ ન એહ છતાંય;
હરિભદ્ર સાદર કહે, એને દેય ન આય. ૨૨૬

અર્થઃ—પરંતુ આના જાણકારો (આચાર્યો) અયોગ્યોને આ ગ્રંથ દેતા નથી, તથાપિ હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે–આ એઓને દેવા યોગ્ય નથી.

વૃત્તિઃ-**नैतद्विद**.—નથી આના જાણનારા આચાર્યો, **अयोग्येभ्यो**-અયોગ્યોને, અયોગ્ય એવા બીજાઓને, **ददति**–દેતા, આપતા, **एनं**-આ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ, **तथापि तु**–તથાપિ, એમ પણ વ્યવસ્થિત સતે, **हरिभद्रो**-હરિભદ્રે, ગ્રંથકર્તાએ, **इदं प्राह**-આ કહ્યું છે. શું? તો કે– **नैतेभ्यः**-ન એઓને–અયોગ્યોને, **देयः**-દેવા યોગ્ય આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, **आदरात्**-આદર થકી, આદરથી આ કહ્યું છે.

વિવેચન

"સભા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદિસૂત્રે દીસેજી;
તે જાણી આ ગ્રંથ યોગ્યને, દેજો સુગુણ જગીશેજી."—યો. સજ્ઝા. ૮-૮

પરંતુ આના જ્ઞાતા એવા આચાર્યો તો આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ** અયોગ્યોને દેતા જ નથી, તથાપિ આમ વ્યવસ્થિત છતાં ગ્રંથકર્તા હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે–આ ગ્રંથ એઓને–અયોગ્યોને **'દેવા યોગ્ય નથી.'**

આ ગ્રંથ અયોગ્યને દેવા 'યોગ્ય' નથી

ઉપરમાં યોગ્ય એવા યોગીજનોને આ ગ્રંથ કંઇક ઉપકારી થશે એમ કહ્યું, અને તે યોગ્યજનોને શ્રવણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર રહેતી, કારણકે તેઓ સ્વરસથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી જ રહ્યા છે એમ કહ્યું. તો પછી સહેજે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે અયોગ્યનું શું? તેનો ટાળો કેમ પાડ્યો? તેને શ્રવણ કરવાની પ્રેરણા કાં કરતા નથી? તેણે શી ગુન્હેગારી કરી? તેનો અહીં સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો છે કે–આ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા એવા જ્ઞાની પુરુષો–ગીતાર્થ આચાર્યો તો આ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** ગ્રંથ અયોગ્યોને દેતા જ નથી. તથાપિ 'હરિભદ્ર' તો આદરથી આ કહે છે કે–આ ગ્રંથ એઓને 'દેવા યોગ્ય નથી.' યોગાચાર્યો તો આ ગ્રંથ તેવા અપાત્ર જનોના હાથમાં આપવાની ઘસીને ચોકખી 'ના જ' પાડે છે, પણ માર્દવની અને માધુર્યની મૂર્તિ સમા આ ગ્રંથકર્તા તો એઓને આ ગ્રંથ 'દેવા યોગ્ય નથી' એવું નરમ વચન સમજાવટ ભરી રીતે **આદરથી** કહે છે, વિવેકભરી મીઠાશથી–નમ્રતાથી કહે છે, એઓને પણ ખોટું ન લાગે–એમના આત્માને પણ દુઃખ ન થાય, એ રીતે પરમ કરુણાભાવથી માનપૂર્વક સહેતુક સમજાવીને કહે છે.

અયોગ્યને નિષેધનું કારણ

જેનામાં ઉક્ત લક્ષણવાળું યોગ્ય 'યોગીપણું' ન હોય, જેનામાં આ પરમ યોગરહસ્ય યથાર્થપણે ગ્રહણ કરવાની કે સમજવાની કે ઝીલવાની પાત્રતા ન હોય, એવા અયોગ્ય જનોને આ પરમ યોગ્યતાવાળો યોગપ્રરૂપક ગ્રંથ આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પરમ યોગતત્ત્વને જેઓ સમ્યક્‌ભાવથી આત્મપરિણામી કરી પચાવી શકે એમ ન હોય, જીરવી શકે એમ ન હોય, તેવા અપાત્ર જનોને તો આ વિપરીત–પરિણામી થઇ મિથ્યાભિમાનાદિ અજીર્ણવિકાર અથવા **'જ્ઞાનનો અપચો'** પણ ઉપજાવે! જેમ મંદ પાચન શક્તિવાળાને પૌષ્ટિક અન્ન પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઉલટું અજીર્ણ ઉપજે; તેમ અનધિકારી જીવને આ પરમાન્ન પચે નહિં, એટલું જ નહિં પણ 'હું આ યોગશાસ્ત્ર ભણ્યો છું' એમ મિથ્યાભિમાન ધરી, તથારૂપ યોગભાવની સિદ્ધિ વિના, જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના, તે જ્યાં ત્યાં યોગ–જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરવા મંડી પડે ને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન

કરે! ઇત્યાદિ પ્રકારે તેને શાસ્ત્રનો અપચો થાય! અને આમ અંતરનો મોહ છૂટ્યા વિના પોપટીઓ પંડિત બની મોઢેથી જ્ઞાનની વાતો કરી, જ્ઞાનિમાં ખપવાની ખાતર, તે પામર પ્રાણી માત્ર **જ્ઞાનીનો દ્રોહ** કરે! ને પોકળ જ્ઞાની-શુષ્કજ્ઞાની એવા તે પોતે ગ્રંથ 'વાંચ્યો છે' એમ જાણે છે, પણ આત્માને 'વંચ્યો છે' એમ જાણતા નથી! અને ગ્રંથ ભણી તે જનને પણ વંચે છે! એટલે આવા અયોગ્ય જીવો આવા પરમ યોગ્ય ઉત્તમ યોગ ગ્રંથના અધિકારી કેમ હોય?

"મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર્ છૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ."—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

"નિજ ગુણ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભણી જન વંચે;
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તે ન રહે વ્રત પંચે"—સા. ત્ર ગા. સ્ત.

વળી શાસ્ત્રમાં **ત્રણ પ્રકારની સભા-શ્રોતાપરિષદ્** કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના ગુણ-અવગુણ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી છે-પદ્ધતિ છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્ત્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઉંધા અનર્થકારક અર્થમાં લઇ જાય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી **નંદીસૂત્ર**થી જાણવા યોગ્ય છે.

"ગુહ્ય ભાવ એ તેહને કહીએ, જેહ શું અંતર ભાંજેજી,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું ગુહ્ય ન છાજેજી;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી,
ખમશે તે પંડિત પરષદમાં, મુષ્ટિ પ્રહાર ને લાતોજી"—યો. દ સજ્ઝા. ૮-૭

તેમાં જે **મૃગ પરિષદ્** જેવા શ્રોતાજનો છે, તે સિંહનાદ જેવી ચોકખી ચટ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે! મૃગલાનું ટોળું દૂરથી સિંહનાદ સાંભળીને ભય પામે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને ભડકીને ભાગે છે, તો સન્મુખ આવે જ કેમ? તેમ જે મૃગલાંના ટોળા જેવા શ્રોતાઓ છે, તે સિંહનાદ જેવી સ્પષ્ટ નગ્ન સત્યરૂપ વીરવાણી શ્રવણ કરીને ત્રાસે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને ભડકીને ભાગે છે! તો સન્મુખ દૃષ્ટિ કરીને શ્રવણ કરવાને ઉભી જ શેની રહે? એવા ગતાનુગતિક, ગાડરીઆ ટોળા જેવા રૂઢ ને મૂઢ શ્રોતાજનો આ સત્ય તત્ત્વવાર્ત્તા કેમ ઝીલી શકે? અને આ જે યોગગ્રંથની વાણી છે, તે તો સાચા **વીરપુત્રની સિંહનાદ જેવી** પરમ **વીરવાણી** છે, એટલે તે સાંભળવાને મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો કેમ યોગ્ય હોય? કારણકે નગ્ન સત્યરૂપ પરમ તત્ત્વવાર્ત્તા અત્ર પ્રગટ કહી છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ સાથે યુંજન કરવારૂપ શુદ્ધ યોગભાવની પદ્ધતિ એમાં બતાવી છે. આવી સિંહગર્જના સમી વીરવાણી ઝીલવાને અલ્પસત્ત્વ કાયર જનો કેમ [illegible]? 'કરેગે

સિંહનાદ જેવી વીરવાણી

યા મરેંગે ' 'Do or Die,' 'વિજય અથવા મૃત્યુ' એવી વીર પુરુષની વીરવાણી સાંભળીને કાયર જનો જેમ ભય પામીને ભાગી જાય, તેમ આ ધર્મધુરંધર યોગવીરની વાણી સાંભળીને હીનસત્ત્વ જીવો ભય પામીને ભાગવા માંડે એમાં શી નવાઈ? કારણ કે અહીં તો 'નગદ નારાયણ'ની વાત છે, તથાભાવરૂપ 'રોકડા રૂપીઆની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા કરતાં યોગવિજય વરવાની અથવા સુભટની જેમ તે યોગસાધના કરતાં કરતાં ખપી જવાની વાત છે. 'પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને!'—પહેલું માથું મૂકી પછી આ યોગનું નામ લેવાની વાત છે. ભાવથી કપટ રહિતપણે આત્માર્પણ કરી યોગમાર્ગે આગળ વધવાની વાત છે. **આત્મસ્થાને વીરપણું** દાખવવાની પરમ શૂરવીર વાત છે. આવો આ હરિનો—કર્મને હરનારા 'વીર' પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો માર્ગ છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. (જુઓ પૃ. ૮, 'વીરપણું તે આતમઠાણે' ઇ.).

'હરિનો મારગ કલદાર' છે શૂરાનો'

> "હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિં કાયરનું કામ જોને;
> પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને."—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

ઇત્યાદિ કારણોને લીધે જ્ઞાની આચાર્યો આવો આ ઉત્કૃષ્ટ યોગવિષયક ગ્રંથ અયોગ્યોના હાથમાં દેતા જ નથી. એટલે જ આ ગ્રંથના કર્ત્તા શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવો યોગ્ય નથી. અને આ અમે કહીએ છીએ તે કાંઇ અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે અનાદરથી કે તિરસ્કારથી કહેતા નથી, પણ આદરથી (Respectfully) કહીએ છીએ; કારણ કે અમને તે જીવો પ્રત્યે કાંઇ દ્વેષ નથી કે અમે તેનો અનાદર કે તિરસ્કાર કરીએ, પણ અમને તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સમભાવ છે, અને તેવા અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે તો વિશેષે કરીને ભાવ કરુણાબુદ્ધિ છે કે આ જીવો પણ આ યોગમાર્ગ પામવા યોગ્ય થાય તો કેવું સારું! પણ તે માટે પણ **યથાયોગ્યતા** મેળવવી જોઇએ. યોગ્યતા મેળવ્યે તેઓ પણ આ માટે યોગ્ય થાય. એટલે યોગ્યે જેમ યોગ્યતા વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, તેમ અયોગ્યે પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન—પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ. એટલે તેઓએ બિલકુલ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કારણ કે જેમ બને તેમ વૈરાગ્ય—ઉપશમાદિ *ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તેવી યોગ્યતા આવતી જાય, માટે તે વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ માટેનો* પ્રયાસ તેઓએ કરવો જોઇએ. પણ જ્યાંસુધી તેવી યોગ્યતા આવી નથી, ત્યાંસુધી તો તેઓ આ માટે યોગ્ય નથી જ. એટલે જ આ અમે આદરથી કહ્યું છે, અને તે પણ માત્ર તે જીવોના હિતાર્થે જ. કારણ કે સદ્વૈદ્યે દરદીની બરાબર નાડ જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, વય—પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી દવા કરવી જોઇએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે. એમ ન કરે

હરિભદ્રજીનું સાદર કથન

ને મોટા માણસને આપવાની માત્રા બાલકને આપી ધે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય? કેવું વિપરીત પરિણામ આવે? કેવું ઓડનું ચોડ વેતરાઇ જાય? તેમ સદ્ગુરુ સદ્વૈદ્યે પણ ભાવરોગી એવા સંસારી જીવની બરાબર નાડ જોઇ, પ્રકૃતિ પારખી, ભાવથી બાલાદિ વય-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી; તેની ભાવચિકિત્સા (Spiritual treatment) કરવી જોઇએ. એમ ન કરે ને મોટા માણસને-પંડિત જનને આપવા યોગ્ય ઉપદેશમાત્રા બાલ જીવને આપે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય? કેવું વિષમ પરિણામ આવે? આ દૃષ્ટાંતનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં રાખીને અમે આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અયોગ્યને દેવા યોગ્ય નથી, એવો અત્ર સ્પષ્ટ નિષેધ કરીએ છીએ,-આમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું કહેવું છે.×

આ એમ કેમ? તો કે—

> अवज्ञेह कृताल्पापि यदनर्थाय जायते ।
> अतस्तत्परिहारार्थं न पुनर्भावदोषतः ॥ २२७ ॥

> અનર્થકારી અલ્પ પણ, થાય અવજ્ઞા આંહિં;
> પરિહારાર્થે તસ કહ્યું, ભાવદોષથી નાંહિં. ૨૨૭

અર્થ:—અહીં-આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અલ્પ પણ અવજ્ઞા અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા જ માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે,-નહિં કે ભાવદોષથી કહ્યું છે.

વિવેચન

અહીં-આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અલ્પ પણ અવજ્ઞા, મહાવિષયપણાએ કરીને અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે,-નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવદોષથી. ઉપરના શ્લોકમાં જે કહ્યું કે-'અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી એમ હરિભદ્ર કહે છે,' તે કહેવાનું કારણ શું? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે અલ્પ પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો તે અવજ્ઞા કરનારને પોતાને મહાઅનર્થરૂપ થઇ પડે,

---

वृत्तिः-अवज्ञेह—અવજ્ઞા અહીં-યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં, कृताल्पापि-કરવામાં આવેલી, સ્વરૂપથી અલ્પ પણ, यद्-કારણ કે, अनर्थाय जायते-અનર્થાર્થે થાય છે,-મહાવિષયપણાએ કરીને, अतस्तत्परिहारार्थं-એટલા માટે તેના પરિહારાર્થે, न पुनर्भावदोषत.-પણ નહિં કે ભાવદોષથી-—ક્ષુદ્રતાથી હરિભદ્રે આ કહ્યું છે.

× "हितमपि वायोरौषधमहितं तत् श्लेष्मणो यथाऽत्यन्तम् ।
सद्धर्मदेशनौषधमेवं बालाद्यपक्षमिति ॥"—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક.

પોતાના કારણ કે આ **ગ્રંથનો વિષય** મહાન્ છે. એટલે આ પ્રત્યે અવજ્ઞા કરવાથી અનર્થ પણ મહાન્ થાય. એથી કરીને અયોગ્યને દીધાથી તેઓને તેવો મહાઅનર્થ ન ઉપજે, તેની ખાતર હરિભદ્રે આ કહ્યું છે,—નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવ દોષથકી.

આ '**યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય**' મહાન્ એવા યોગ વિષય સંબંધીનો ગ્રંથ છે, એટલે એવા મહાન્‌વિષયપણાથી આ યોગશાસ્ત્ર પણ મહાન્ છે. આવા મહાન્ યોગશાસ્ત્રની જાણતાં—અજાણતાં, ભૂલેચૂકે પણ થોડી પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો તે અવજ્ઞા કરનારને મહાઅનર્થરૂપ થઇ પડે, મોટી હાનિરૂપ થઇ પડે; કારણ કે મહત્ એવા સત પ્રત્યે જો લેશ પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, લેશ પણ અનાદર કરવામાં આવે, લેશ પણ અવિનય બતાવવામાં આવે, લેશ પણ આશાતના કરવામાં આવે, લેશ પણ અભક્તિ કરવામાં આવે, તો તેનું અનંત સંસાર પરિભ્રમણરૂપ ભયંકર ફળ ભોગવવું પડે. જેમ મહત્ એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, ભક્તિથી, બહુમાનથી મહા સત્ ફળ મળે; તેમ આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અભક્તિથી, અબહુમાનથી અસત ફળ મળે. જેમ સતના આરાધનથી મોક્ષરૂપ મહત્ ફળ મળે, તેમ વિરાધનથી મહાસંસારરૂપ ફળ મળે. જેમ રાજા રીઝે તો ન્યાલ કરી દે ને ખીજે તો ઘરબાર પણ જાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહાઅકલ્યાણ થાય. સત્પુરુષ ને સત્પુરુષનું વચનામૃત સંસારથી તારનાર તીર્થસ્વરૂપ છે. તેની ભક્તિથી જીવનો બેડો પાર થાય, અને આશાતનાથી જીવનું નાવડું ડુબી જાય! એટલા માટે જ પૂજાની ઢાળમાં શ્રી **વીરવિજયજીએ** સાચું જ ગાયું છે કે—'તીરથની આશાતના નવિ કરિયે, હાંરે નવિ કરિયે રે નવિ કરિયે.' (જુઓ, પૃ. ૧૧૦, 'ચક્રી ધરમ તીરથતણો' ઇ.)

મહત્‌ના અનાદરથી મહાઅનર્થ

આવા સત્‌શાસ્ત્ર પ્રત્યે જો થોડી પણ અવજ્ઞા મહાઅનર્થકારી થઇ પડે, તો પછી વિશેષ અવજ્ઞાનું તો પૂછવું જ શું? અને અયોગ્યોને જો આવું સત્‌શાસ્ત્ર દેવામાં આવે તો તેઓ થકી આવી અવજ્ઞા—આશાતનાદિ થઇ જાય એવો સંભવ છે. અને એમ થાય, તો તેઓને મહા અનર્થ થઈ પડે, અનંત સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ ભોગવવું પડે. એટલે આમ અવજ્ઞાથકી તેઓને મહાઅનર્થ ન સાંપડે તેની ખાતર, મહાઅનર્થ દૂર રહે તેની ખાતર, અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી, એમ હરિભદ્રે કહ્યું છે, નહિં કે ભાવદોષથી, અર્થાત્ ક્ષુદ્રતાથી—તુચ્છતાથી એમ કહ્યું નથી. પરમ ભાવિતાત્મા **હરિભદ્રાચાર્યજી** કહે છે કે—અમને આ અયોગ્ય અપાત્ર જીવો પ્રત્યે કાંઇ દ્વેષ નથી, કે મત્સર નથી, કે કંઇ અભાવ નથી, કે જેથી કરીને ક્ષુદ્રતાને લીધે-તુચ્છ વિચારને લીધે અમે તેઓને આ શાસ્ત્રદાનનો નિષેધ કર્યો હોય. અમે તો તેના અજ્ઞાન જીવો બિચારા અવજ્ઞા કરી આ શાસ્ત્રની

નિષ્કારણ કરુણાથી નિષેધ

આશાતનાથી નિબિડ કર્મ બાંધી અનર્થ ન પામે એમ ઇચ્છતા હોઇ, અત્રે ભાવદયાથી મેરાઇને નિષેધ કર્યો છે; અને તે પણ કેવળ તેમની હિતબુદ્ધિથી, એકાંત નિષ્કારણ કરુણાથી કહ્યું છે. માટે તે જીવોએ આથી દુઃખ લગાડવું નહિં કે અમારા પ્રત્યે ઓછું લગાડવું નહિં, પણ યોગ્યતા યોગ્ય ગુણ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરી પ્રથમ તો પોતાની અયોગ્યતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને જેમ બને તેમ આ સતશાસ્ત્રની અલ્પ પણ અવજ્ઞા દૂરથી વર્જવી. એટલો જ આ અમારો કહેવાનો આશય છે. દાખલા તરિકે-જેને આ ગ્રંથ પ્રત્યે શુશ્રૂષા ન હોય, સાંભળવાની સાચી અંતરેચ્છા ન હોય, એના ઉદ્દિષ્ટ વિષય પ્રત્યે રસ ન હોય, તેઓને આ ગ્રંથ દેવો, શ્રવણ કરાવવો તે આ મહાગ્રંથની અવજ્ઞા-અપમાન-આશાતના કરવા બરાબર છે, અનાદર કરવા બરાબર છે. એવા શુશ્રૂષા રહિતને શ્રવણ કરાવવું તે 'ભેંસ આગળ ભાગવત' જેવું છે, અને મોતીનો ચારો ડુક્કર પાસે નાંખવા બરાબર છે. 'Casting pearls before swine.' માટે શુશ્રૂષાદિ ગુણ જેનામાં ન હોય, એવા અયોગ્ય શ્રોતાઓને આ ગ્રંથ દેવા યોગ્ય નથી જ, એ યુક્ત કહ્યું છે.

અને આ આમ અંગીકાર કર્ત્તવ્ય છે, જેથી કરીને જ કહે છે—

योग्येभ्यस्तु प्रयत्नेन देयोऽयं विधिनान्वितैः ।
मात्सर्यविरहेणोच्चैः श्रेयोविघ्नप्रशान्तये ॥ २२८ ॥

યોગ્યને દેવો યત્નથી, વિધિવંતે જ સમર્થ;
માત્સર્ય 'વિરહ'થી અતિ, શ્રેય વિઘ્ન શાંત્યર્થ. ૨૨૮

અર્થઃ—અને યોગ્ય શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ વિધિથી યુક્ત એવા જનોએ, સર્વથા માત્સર્ય વિના, શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિને અર્થે, પ્રયત્નથી દેવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

આ ગ્રંથ અયોગ્ય શ્રોતાઓને દેવા યોગ્ય નથી, એમ ઉપરમાં હેતુપૂર્વક કહી બતાવ્યું; પણ **યોગ્ય શ્રોતાઓને** તો માત્સર્ય રહિતપણે આ અવશ્ય પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય છે; અને તે પણ શ્રવણાદિ વિષય સંબંધી વિધિથી યુક્ત એવાઓ દ્વારા,-નહિં તો

વૃત્તિઃ—**योग्येभ्यस्तु**-પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો, **प्रयत्नेन**-પ્રયત્નથી, ઉપયોગસાર એવા પ્રયત્નથી, **देयोऽयं**-આ દેવા યોગ્ય છે, **विधिना**-વિધિથી, શ્રવણાદિ ગોચર વિધિથી, **अन्वितैः**-અન્વિત, યુક્ત એવાઓથી,-નહિં તો પ્રત્યવાયના સંભવ થકી દોષ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. **मात्सर्यविरहेण**-માત્સર્ય વિરહથી, માત્સર્ય અભાવથી **उच्चैः**-અત્યંતપણે, **श्रेयोविघ्नप्रशांतये**-શ્રેય વિઘ્નની પ્રશાંતિને અર્થે,-પુણ્ય-અંતરાયની પ્રશાંતિને અર્થે.

। समाप्तोऽयं योगदृष्टिसमुच्चयः ।

પ્રત્યવાયના-હાનિના સંભવથી દોષ લાગે છે એમ આચાર્યો કહે છે. આ દેવા યોગ્ય છે, તે અત્યંતપણે શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિ અર્થે છે, પુણ્યઅંતરાયની પ્રશાંતિ અર્થે છે.

ઉપરમાં વર્ણવ્યા એવા **શુશ્રૂષાદિ** ગુણસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય દેવા યોગ્ય છે. જેને આ શુશ્રૂષા છે, આ ગ્રંથ શ્રવણ કરવાની સાચી અંતરેચ્છા-જિજ્ઞાસા છે, આ યોગવિષય પ્રત્યે જેને અંતરંગ રુચિ-રસ છે, એવા વિનયાદિ યથોક્ત ગુણવાળા શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ ઉપયોગસાર-ઉપયોગપ્રધાન પ્રયત્નથી જરૂર જરૂર દેવા યોગ્ય છે-શ્રવણ કરાવવા યોગ્ય છે. અને તે પણ સર્વથા **માત્સર્ય વિરહથી-માત્સર્ય રહિતપણે.** કોઇપણ પ્રકારનો ગુણદ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અદેખાઈ રાખ્યા વિના, પોતાની સમસ્ત શક્તિથી-સર્વાત્માથી આ પરમ જ્ઞાનદાન દેવા યોગ્ય છે. તન-મન-ધન-વચનની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખીને, ઓવારી નાંખીને આ **જ્ઞાનની પ્રભાવના** પરમ ઉદારતાથી કરવા યોગ્ય છે. પણ આ દેવાથી આ મ્હારા કરતાં યોગગુણમાં આગળ વધી જશે ને હું ઝાંખો પડી જઈશ તો ! એવા તેજોદ્વેષરૂપ ગુણદ્વેષથી-મત્સરથી પ્રેરાઈને મુક્તહૃદયે-ખુલ્લા દીલે આ જ્ઞાનદાન દેતાં અચકાવું યોગ્ય નથી. પણ આ શ્રોતાજનો આ જ્ઞાનદાનથી કેમ આત્મોત્કર્ષ પામે, કેમ યોગગુણની વૃદ્ધિ કરે, ને તે દેખીને હું રાજી થાઉં-પ્રસન્ન થાઉં, એવી પ્રમોદભાવના સહિત પરમ ઉદાર ભાવથી **છૂટે હૃદયે** ને **છૂટા હાથે** આ જ્ઞાનધનનું દાન દેવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનધન તો **અક્ષયનિધિ** છે. એ દાન દેતાં કદી ખૂટતું નથી, અને દાતાનું કંઈ જ્ઞાનધન ઓછું થઈ જતું નથી, ઉલટું જળવાઈ રહે છે ને વૃદ્ધિ પામે છે. માટે માત્સર્યનો 'વિરહ' કરી, મત્સરભાવ સર્વથા છોડી દઇ, જેમ બને તેમ બહોળા હાથે આ જ્ઞાનદાન આપી **પરમ શ્રુતની પ્રભાવના** કરવી, એ જ યોગ્ય છે. અત્રે 'વિરહ' શબ્દથી **શ્રીમદ્ હરિભદ્રાચાર્યજીએ** પોતાની કૃતિના પ્રાંતે વિરહાંક મૂકવાની પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું છે.

માત્સર્ય 'વિરહ'થી

પરમ શ્રુતની પ્રભાવના

અને તેનું દાન કરનારા જ્ઞાનદાતા પણ કેવા હોવા જોઈએ ? તે માટે અહીં કહ્યું કે—જે શ્રવણાદિ વિષયની વિધિથી યુક્ત હોય, એવાઓ દ્વારા આનું દાન થવું જોઇએ. શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઈહા, અપોહ, તત્ત્વાભિનિવેશ આદિ યથોક્ત ગુણથી જે યુક્ત છે, તેઓ દ્વારા આનું દાન થવા યોગ્ય છે. જેણે આ ગ્રંથનું શ્રવણ કર્યું છે, ગ્રહણ કર્યું છે, હૃદયને વિષે ધારણ કર્યું છે, વિજ્ઞાન કર્યું છે, તે સંબંધી જેણે ઈહા-અપોહ અર્થાત્ તત્ત્વચિંતનરૂપ ઊંડો વિચાર કર્યો છે, અને આમ કરી જેણે તત્ત્વાભિનિવેશ કર્યો છે, એવા સુયોગ્ય વિધિસંપન્ન વક્તા દ્વારા, શુશ્રૂષાવંતને-શ્રવણ કરવાની સાચી ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા યોગ્ય પાત્ર મુમુક્ષુને આ દેવામાં આવે, શ્રવણ કરવામાં આવે, તેનું નામ **વિધિદાન** છે. બાકી આવા વિધિયુક્ત ન હોય અર્થાત્ જેણે ઉક્ત શ્રવણાદિ ન કર્યા હોય એવા વક્તા

'વિધિ' યુક્ત જ્ઞાનદાતા

દ્વારા જો આ અપાય તો તે અવિધિદાન છે. કારણ કે જેણે પોતે શ્રવણાદિ કર્યું નથી, તે બીજાને દેવા બેસે-શ્રવણ કરાવવા બેસે તે કેટલું બધું અજૂગતું છે? કેવું બેહૂદું છે? અને આમ જો અવિધિવંતથી દેવામાં આવે તો પ્રત્યવાયના-અપાયના સંભવથી દોષ આવે છે, એમ શ્રી આચાર્ય ભગવંતો ભાખે છે.

માટે જેટલી **સુયોગ્ય શ્રોતાની** જરૂર છે, તેટલી જ બલ્કે તેથી વધારે **સુયોગ્ય વક્તાની-ભાવિતાત્મા વ્યાખ્યાતાની** જરૂર છે. જે યોગમાર્ગનો જાણ, સુજાણ, જ્ઞાની, અનુભવી, ગીતાર્થ વક્તા હોય, તે જ ઉપદેશ દેવાનો અધિકારી હોઈ શકે. પણ યોગમાર્ગથી અજાણ, અજ્ઞાની, બીનઅનુભવી, અગીતાર્થ વક્તા હોય, તે કદી પણ ઉપદેશદાનનો અધિકારી હોઈ શકે જ નહિં, અને તેવો અનધિકારી જો વ્યાખ્યાનપીઠ પર ચઢી વક્તાબાજી કરે, મનાવા-પૂજાવા માટે પોતાનું જનમનરંજન વાચાલપણું દાખવે, તો તે કેવળ અવિધિએ વર્ત્તતો હોઈ, જ્ઞાનીના માર્ગનો દ્રોહ જ કરે છે. માટે શ્રવણાદિ વિધિસંપન્ન, યોગમાર્ગના અનુભવી, ભાવયોગી, એવા **ગીતાર્થ જ્ઞાની સત્પુરુષ** જ આ યોગમાર્ગના ઉપદેશદાતા હોવા યોગ્ય છે. એવા **સદુપદેષ્ટા** થકી જ આનું સદુપદેશ દાન શોભે છે, અને તેવા મહાત્મા સદુપદેષ્ટાથી જ માર્ગ પ્રવર્ત્તે છે.

સદુપદેષ્ટા ગીતાર્થ જ્ઞાની

" श्राद्धः श्रोता सुधीर्वक्ता युज्येयातां यदीश तत्।
स्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकछत्रं कलावपि ॥

—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત વીતરાગસ્તવ.

"સદુપદેષ્ટાની બહુ જરૂર છે. સદુપદેષ્ટાની બહુ જરૂર છે."—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને તેવા સદુપદેષ્ટા યથાર્થ વક્તા સત્પુરુષો થકી દેવાતા આ જ્ઞાનદાનનું પ્રયોજન પણ અત્યંતપણે **શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિ અર્થે** હોય છે, પુણ્યાન્તરાયના વિઘ્નની પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે; કારણ કે આવા જ્ઞાનદાનરૂપ પરમ સત્કાર્યથી પોતાના શ્રેયસ્‌માં-આત્મકલ્યાણમાં જે વિઘ્ન છે, તેની પ્રશાંતિ હોય છે, અત્યંત શાંતિ હોય છે. અર્થાત્ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યમાં જે અંતરાય છે તેની પ્રશાંતિ-અત્યંત શાંતિ હોય છે. એટલે આવા સત્શાસ્ત્રના દાનથી પોતાના શ્રેયપ્રાપ્તિના અંતરાયો તૂટે છે, ને તેથી પોતાને શ્રેયસ્‌ની-મોક્ષરૂપ સત્ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આ **પરમ સત્શાસ્ત્ર** પોતે શ્રેયોવિઘ્નની **પ્રશાંતિ કરનાર** હોવાથી, તેનું દાન પણ સ્વ-પરને શ્રેયો-વિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર છે. એટલા માટે આત્મકલ્યાણની નિષ્કામ ભાવનાથી

શ્રેયોવિઘ્ન પ્રશાંતિ અર્થે

પરમ શ્રુતની પ્રભાવના

પોતાનો એયોવિઘ્નની પ્રશાંતિને અર્થે સદુપદેષ્ટા સત્પુરુષોએ આ સતશાસ્ત્રનું જ્ઞાનદાન કરી **પરમ સત્શ્રુતની પ્રભાવના** કરવા યોગ્ય છે. તથાસ્તુ !

"લોક પૂરજો નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણરંયણેજી;
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, વાચક યશને વયણેજી." —શ્રી. યો. સજ્ઝા. ૮૮

—: ઉપસંહારઃ કળશ કાવ્ય :—

વસંતતિલકા

સદ્યોગરૂપ બહુ શાસ્ત્ર સમુદ્ર મથ્યો, આ યોગદૃષ્ટિમય યોગ સુગ્રંથ ગુંથ્યો;
દુગ્ધાબ્ધિમાંથી વિબુધે અમૃતં વલોવ્યું, યોગામૃતં શ્રી હરિભદ્ર બુધે વલોવ્યું. ૧૬૭
છે સાર તો ક્ષીરતણો નવનીત માત્ર, આ તેમ યોગશ્રુતસાર જ યોગશાસ્ત્ર;
સંક્ષેપમાં કર્યું સમુદ્ધૃત આ સૂરીંદ્રે, આત્માર્થ અર્થ પરમાર્થપરા મુનીંદ્રે. ૧૬૮
સંક્ષેપ તોય પરિપૂર્ણ જ માર્ગ વ્યક્તિ, એવી અપૂર્વ અહિં એક સમાસશક્તિ;
છે સિન્ધુ બિન્દુમહિં બિન્દુય સિન્ધુમાંહિ, છે વૃક્ષ બીજમહિં ને બીજ વૃક્ષમાંહિ. ૧૬૯
પ્રત્યેક સૂત્ર ગભીરાશય એહ સ્થાને, બિન્દુમહીં ઉલસિયો શ્રુતસિન્ધુ જાણે!
દિગ્દર્શનાર્થ કંઈ તેહ તણા ઉલાસે, લાંબું વિવેચન કર્યું ભગવાનદાસે. ૧૭૦
જોગીંદ્ર જેહ જગ જાગતી જ્યોત જેવા, વાગ્અમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણો તસ અહો! કુણ તાગ પામે? આંબે શું કલ્પદ્રુમ વામન સ્વર્ગ ધામે? ૧૭૧
જે કુલયોગી વળી પ્રવૃત્તચક્ર યોગી, તેનેય એહ ઉપકારક ઉપયોગી;
આત્માર્થી જોગીજન એહ મુમુક્ષુ માત્ર, આ યોગશાસ્ત્ર અધિકારી કહ્યા સુપાત્ર. ૧૭૨
તે કુલયોગી જન યોગિકુલે જ જન્મ્યા, ને યોગિધર્મ અનુયાયિ યથાર્થ અન્યા;
અદ્વેષી દેવ ગુરુ દ્વિજ શું પ્રેમવંતા, વિનીત દયાળુય જિતેંદ્રિય બોધવંતા. ૧૭૩
સંસ્કારજન્મ લહી યોગી પિતાદિદ્વારા, જે કુલદીપ કુલને અજવાળનારા;
તે કુલપુત્ર કુલયોગી સુશીલ ઓપે, મર્યાદ કુલવધૂ શું કુલની ન લોપે. ૧૭૪
સતશુશ્રૂષાદિ ગુણ અષ્ટ સુસ્પષ્ટ વર્તે, ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ યમ આદિ દ્વય પ્રવર્ત્તે;
ને સ્થિર સિદ્ધિ યમના અતિશે જ કામી, તે જાણ જોગીજન પ્રવૃત્તચક્ર નામી. ૧૭૫
કર્ત્તાદિ કારક કુચક્ર પરાર્થ વર્ત્યું, તે આત્મસાધક સુચક્ર હવે પ્રવર્ત્યું;
આત્માર્થ આત્મ થકી આત્મક્રિયા જ આત્મા, આત્માર્થી આત્મમહિં આ કરતો મહાત્મા. ૧૭૬
આત્મસ્વભાવ ન વિભાવથી તે હણે છે, આત્મા શિવાય પરભાવ સ્વ ના ભણે છે;
આત્માતિરિક્ત પર દ્રવ્ય ન તે હરે છે, ના ભોગવે ન જ મમત્વ મતિ કરે છે. ૧૭૭

એવું સ્વરૂપનું અહિંસક યોગચક્ર, સાધે સુસાધુ નિત યોગી પ્રવૃત્તચક્ર;
જે ચાલતું હતું જ કારક ચક્ર વક્ર, તેને ચલાવ્યું ઋજુ મોક્ષપથે અવક્ર. ૧૭૮

ને આદ્ય યોગ જ અવંચક યોગ, યોગે તેથી બીજા દ્વય અવંચક યોગ યોગે;
આ યોગીઓ જ શુભ યોગ તણા પ્રયોગે, છે પાત્ર અત્ર અધિકારી સુયોગ યોગે ૧૭૯

જે સંતનું સ્વરૂપ ઓળખી સંત સેવે, તે સંત સંતફલ સંત કૃપાથી લેવે;
આવા અવંચક ત્રિયોગ તણા સુયોગે, આ યોગિઓનું અહિં યોગ્યપણું જ યોગે. ૧૮૦

આ કુલયોગી ત્યમ પ્રવૃત્તચક્રનોય, આ ગ્રંથથી કંઇ વળી ઉપકાર હોય;
સત્ પક્ષપાત પ્રમુખ શ્રવણે ધરીને, સદ્યોગ બીજ તણી પુષ્ટિવડે કરીને. ૧૮૧

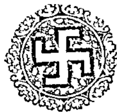
સત્ પક્ષપાત ત્યમ ભાવશૂની ક્રિયાનું, ખદ્યોત ભાનુ સમ અંતર સ્પષ્ટ માનું;
ખદ્યોત તેજ અતિ અલ્પ અને વિનાશી, આ વિપરીત રવિનું-બુધ લ્યો વિમાસી ! ૧૮૨

એવાં રહસ્ય સુપ્રકાશક ગ્રંથ એવો, આ તો અયોગ્ય જનને ન જ યોગ્ય દેવો;
ભારી અનર્થકર લેશ અહિં અવજ્ઞા, તેથી વદા શ્રી હરિભદ્ર ધરી કરુણા. ૧૮૩

દેવો જ યોગ્ય જનને પર પ્રેમ ભાવે, જેથી જગે પરમ શ્રુત પ્રભાવ થાવે;
ને શ્રેય વિઘ્ન વિરહે,-હરિભદ્ર ભાખે, તેને અનુવદી કહ્યું ભગવાનદાસે. ૧૮૪

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे उपसंहारः॥

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે વિરચેલા અને શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદના પુત્ર ડૉ. ભગવાનદાસે સ્વરચિત સુમનોનંદની બૃહત્ટીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલા શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રમાં ઉપસંહાર ॥

ટીકાકાર–વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

આ સત્‌શાસ્ત્ર વિવેચનારૂપ મહા ટીકા **મનોનંદની**,
હીરત્‌ચંદ્રસૂનુ મનઃસુખસુતે ગૂંથી મનોનંદની;
મારી ડૂબકી સદ્‌વિચારરૂપ આ સદ્‌યોગ રત્નાકરે,
ખોળ્યા હેમ સુદેવી જાત **ભગવાનદાસે** સુરત્નો જ રે ! ૧૮૫
સદ્‌રત્નોમય યોગમંદિર પરે અત્રે ચઢાવ્યા ખરે !
આ કાવ્યો કળશો સુવર્ણ **ભગવાનદાસે** સુભક્તિભરે;
તેનો ઝગ્‌ઝગતો પ્રકાશ દૂરથી આકર્ષશે સન્મનો,
આનંદામૃત અબ્ધિમાં વિતરશે શાંતિસુધા મજ્જનો ૧૮૬

અનુષ્ટુપ્

બે હજાર અને એક, સંવત્ વિક્રમ વર્ષમાં;
ભગવાન્ મોરબીવાસી, કીધો આ યત્ન હર્ષમાં. ૧૮૭

શિખરિણી

કર્યો સ્વાધ્યાયાર્થે પરમ શ્રુત અભ્યાસ કંઈ આ,
પુરી મુંબાઈમાં સ્થિત જ **ભગવાનદાસ** અહિં આ;
થશે સ્વાધ્યાયાર્થે કઈક ઉપકારી સુજનને,
થશે આનંદોર્મિ શીતલ સુમનોનંદન વને. ૧૮૮
ગુણો જે કૈં 'હ્યાં તે સકલ ગણજો સંતજનના,
અને દોષો કૈં તે સકલ પણ હું પામર તણા;
કરી દોષો દૂરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ !
અમી દૃષ્ટિ ધારી સુણો જ **ભગવાનદાસ** વિનતિ ૧૮૯

મુંબઈ, તા. ૬–૧૨–૪૫ ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

શ્રી સદ્‌ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ !

॥ ઇતિ શ્રીહેમદેવીસુત ભગવાનદાસે સ્વરચિત 'સુમનોનંદની' બૃહત્ ટીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલું અને એકસો પંચાણું અભિનવ કલશ કાવ્ય-કુસુમોથી સમર્ચેલું શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયશાસ્ત્ર સમાપ્ત ॥

પરિશિષ્ટ

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી કૃત

આઠ યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાય*

પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ પહેલી—ચતુર સનેહી મોહના—એ દેશી.

શિવસુખ કારણ ઉપદિશી, યોગ તણી અડ દિઠ્ઠી રે;
તે ગુણ થુણી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુઠ્ઠી રે....વીર જિનસર દેશના ૧.
સઘન અઘન દિન રયણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તેમ ઓઘ નજરના ફેરા રે....વીર. ૨
દર્શન જે થયા જૂજૂઆ, તે ઓઘ નજરને ફેરે રે;
ભેદ થિરાદિક ચારમાં, સમકિતદૃષ્ટિને હેરે રે....વીર. ૩
દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે....વીર. ૪
દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાજે રે;
રયણિશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે....વીર. ૫
એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દૃષ્ટિ હવે કહીએ રે;
જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગનિસો લહીએ રે....વીર. ૬
વ્રત પણ યમ ઈહાં સંપજે, ખેદ નહિં શુભ કાજે રે;
દ્વેષ નહીં વળી અવરશું, એહ ગુણ અંગ વિરાજે રે....વીર ૭
યોગનાં બીજ ઈહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્વેગ સુઠામો રે....વીર. ૮
દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાળવા, ઓષધ પ્રમુખને દાને રે;
આદર આગમ આસરી, લિખનાદિક બહુમાને રે....વીર. ૯

*અક્ષરે અક્ષરે પરમ અમૃત માધુર્ય નિઝરતી આ શ્રી યશોવિજયજીની અદ્ભુત કૃતિ મુખપાઠ કરવા યોગ્ય હોઈ અત્ર આપી છે. તેની પ્રત્યેક પ્રત્યેક પંક્તિ આ ગ્રંથવિવેચનમાં મેં યથાસ્થાને અવતારી છે. અર્થ માટે તે તે સ્થળે જુઓ—ભગવાનદાસ.

લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્ગ્રાહો રે;
ભાવવિસ્તાર સજ્ઝાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર. ૧૦
બીજકથા ભલી સાંભળી, રોમાંચિત હુવે દેહ રે;
એહ અવંચક યોગથી, લહીએ ધરમ સનેહ રે....વીર. ૧૧
સદ્ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી ફળ હોય જેહો રે;
યોગ ક્રિયા ફળ ભેદથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીર. ૧૨
ચાહે ચકોર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગી રે;
તિમ ભવિ સહજ ગુણે હોયે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે....વીર ૧૩
એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્ત્તે રે;
સાધુને સિદ્ધ દશા સમું, બીજનું ચિત્ત પ્રવર્ત્તે રે....વીર. ૧૪
કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે;
મુખ્યપણે તે ઇહાં હોયે, સુયશ વિલાસનું ટાણું રે....વીર. ૧૫

બીજી તારા દૃષ્ટિ:

ઢાળ બીજી–'મનમોહન મેરે'–એ દેશી.

દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે. ગોમય અગ્નિ સમાન....મન૦
શોચ સંતોષ ને તપ ભલું....મન. સજ્ઝાય ઇશ્વર ધ્યાન....મન૦ ૧
નિયમ પંચ ઇહાં સંપજે....મન. નહિં કિરિયા ઉદ્વેગ....મન૦
જિજ્ઞાસા ગુણતત્ત્વની....મન. પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ....મન૦ ૨
એહ દૃષ્ટિ હોય વરતતાં....મન. યોગકથા બહુ પ્રેમ....મન૦
અનુચિત તેહ ન આચરે....મન. વાળ્યો વળે જિમ હેમ....મન૦ ૩
વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મન. દેખે નિજ ગુણ હાણ....મન૦
ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મન. ભવ માને દુઃખખાણ....મન૦ ૪
શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી....મન. શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ....મન૦
સુયશ લહે એ ભાવથી....મન. ન કરે જૂઠ ડફાણ....મન૦ ૫

ત્રીજી બલા દૃષ્ટિ:

ઢાલ ત્રીજી–'પ્રથમ ગોવાલતણે ભવેજી રે'–એ દેશી.

ત્રીજી દૃષ્ટિ બલા કહીજી, કાષ્ઠ અગ્નિ સમ બોધ;
ક્ષેપ નહિં આસન સધેજી, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....
જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ! ૧

તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી, જિમ ચાહે સુરગીત;
સાંભળવા તિમ તત્ત્વનેજી, એ દૃષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનજી! ૨
સરી એ બોધ પ્રવાહનીજી, એ વિણ શ્રુત થલ કૂપ;
શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી, શયિત સુણે જિમ ભૂપ રે....જિનજી! ૩
મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી, રીઝે બૂઝે એક તાન;
તે ઇચ્છા વિણ ગુણકથાજી, બહેરા આગળ ગાન રે....જિનજી! ૪
વિઘ્ન ઇહાં પ્રાયે નહીંજી, ધર્મ હેતુમાં કોય;
અનાચાર પરિહારથીજી, સુયશ મહોદય હોય રે....જિનજી! ૫

ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ ચોથી—' ઝાંઝરીઆ મુનિવર ' એ દેશી.

યોગ દૃષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન;
પ્રાણાયામ તે ભાવથીજી, દીપપ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણ. ૧
બાહ્ય ભાવ રેચક ઇહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;
કુંભક થિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....મનમોહન૦ ૨
ધર્મ અર્થે ઇહાં પ્રાણનેજી, છાંડે પણ નહિં ધર્મ;
પ્રાણ અર્થે સંકટ પડેજી, જુઓ! એ દૃષ્ટિનો મર્મ....મનમોહન૦ ૩
તત્ત્વ શ્રવણ મધુરોદકેજી, ઇહાં હોયે બીજ પ્રરોહ;
ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી, ગુરુભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન૦ ૪
સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઇહાંજી, સમકિત વિણ ન હોય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદે કહ્યોજી, તે ન અવેદ્ય જોય....મનમોહન૦ ૫
વેદ્ય બંધ શિવ હેતુ છેજી, સંવેદન તસ નાણ;
નય નિક્ષેપે અતિ ભલુંજી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રમાણ....મનમોહન૦ ૬
તે પદ ગ્રંથિવિભેદથીજી, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
તપ્ત લોહ પદ ધૃતિ સમીજી, તિહાં હોય અંત નિવૃત્તિ....મનમોહન૦ ૭
એહ થકી વિપરીત છેજી, પદ તે અવેદ્યસંવેદ્ય;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, તે હોય વજ્ર અભેદ્ય....મનમોહન૦ ૮
લોભી કૃપણ દયામણોજી, માયી મચ્છર ઠાણ;
ભવાભિનંદી ભય ભર્યોજી, અફલ આરંભ અયાણ....મનમોહન૦ ૯
એવા અવગુણવંતનુંજી, પદ જે અવેદ્ય કઠોર;
સાધુ સંગ આગમતણોજી, તે જીત્યો ધુરંધોર....મનમોહન૦ ૧૦

તે જીતે સહજે ટળેજી, વિષમ કુતર્ક પ્રકાર;
દૂર નિકટ હાથી હણેજી, જિમ એ બઠર વિચાર....મનમોહન૦ ૧૧
હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;
આળસુઆ ગુરુ શિષ્યનોજી, તે તો વચન પ્રકાર....મનમોહન૦ ૧૨
ધીજે તે પતિઆવવુંજી, આપ મતે અનુમાન;
આગમ ને અનુમાનથીજી, સાચું લહે સુજ્ઞાન....મનમોહન૦ ૧૩
નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન૦ ૧૪
દેવ સંસારી અનેક છેજી, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
એક રાગ પર દ્વેષથીજી, એક મુક્તિની અચિત્ર....મનમોહન૦ ૧૫
ઇંદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત;
અસંમોહ શુભ કૃતિ ગુણેજી, તિણે ફલભેદ સંકેત....મનમોહન૦ ૧૬
આદર ક્રિયા–રતિ ઘણીજી, વિઘન ટળે મિલે લચ્છી;
જિજ્ઞાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યચ્છિ....મનમોહન૦ ૧૭
બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
અસંમોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિ ફલ ચંગ....મનમોહન૦ ૧૮
પુદ્ગલરચના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
એક માર્ગ તે શિવ તણોજી, ભેદ લહે જગ દીન....મનમોહન૦ ૧૯
શિષ્ય ભણી જિનદેશનાજી, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન;
કહે મુનિની નય દેશનાજી, પરમાર્થથી અભિન્ન....મનમોહન૦ ૨૦
શબ્દભેદ ઝઘડો કિસ્યોજી ? પરમારથ જો એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહીં છેક....મનમોહન૦ ૨૧
ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મસંન્યાસ;
તો ઝઘડા ઝંઝા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ ?....મનમોહન૦ ૨૨
અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દૃષ્ટિ;
તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુયશ અમૃત ઘનવૃષ્ટિ....મનમોહન૦ ૨૩

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ પાંચમી—'ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાજા'—એ દેશી.

દૃષ્ટિ થિરામાંહે દર્શન નિત્યે રત્નપ્રભા સમ જાણો રે;
ભ્રાંતિ નહિં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે....એ ગુણ૦ ૧

એ ગુણુ વીરતણો ન વિસારું, સંભારું દિનરાત રે;
પશુ ટાળી સુરરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે....એ ગુણ૰ ૨
બાલ ધૂલિઘર લીલા સરખી, ભવચેષ્ટા ઇહાં ભાસે રે;
ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....એ ગુણ૰ ૩
વિષય વિકારે ન ઇંદ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે;
કેવળ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે....એ ગુણ૰ ૪
શીતળ ચંદનથી પણુ ઉપન્યો, અગ્નિ દહે જેમ વનને રે;
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇહાં તેમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....એ ગુણ૰ ૫
અંશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જાલ તમાસી રે;
ચિદાનંદઘન સુયશ વિલાસી, કિમ હોય જગનો આશી રે ?....એ ગુણ૰ ૬

છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ છઠ્ઠી—' ભોલીડા હંસારે વિષય ન રાચીએ '—એ દેશી.

અચપલ રોગરહિત નિષ્ઠુર નહિં, અલ્પ હોય દોય નીતિ;
ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....
ધન ! ધન ! શાસન શ્રી જિનવરતણું. ૧
ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;
લાભ ઇષ્ટનો રે દ્વંદ્વ અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ! ધન ! ૨
નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ! ધન ! ૩
ચિહ્ન યોગનાં રે જે પરગ્રંથમાં, યોગાચારજ દિઠ્ઠ;
પંચમી દૃષ્ટિ થકી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરિઠ્ઠ....ધન ! ધન ! ૪
છઠ્ઠી દિઠ્ઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ;
તત્ત્વમીમાંસા રે દૃઢ હોય ધારણા, નહીં અન્ય શ્રુત વાસ....ધન ! ધન ! ૫
મન મહિલાનું રે વાહલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત;
તિમ શ્રુતધર્મે રે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત....ધન ! ધન ! ૬
એહવા જ્ઞાને રે વિઘન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેત;
નવિ ગુણ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન ગુણ અવગુણ ખેત....ધન ! ધન ! ૭
માયા પાણી રે જાણી તેહને, લઘી જાય અડોલ;
સાચું જાણી રે તે બીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન ! ધન ! ૮
ભોગતત્ત્વને રે એમ ભય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે ભોગ;
તે એ દૃષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુયશ સંયોગ....ધન ! ધન ! ૯

સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ સાતમી—'એ છિંડી કિહાં રાખી' એ દેશી.

અર્ક પ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દિઠ્ઠી;
તત્ત્વ તણી પ્રતિપત્તિ ઇહાં વળી, રોગ નહીં સુખ પુઠ્ઠી....
રે ભવિકા! **વીર** વચન ચિત્ત ધરીએ. ૧

સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;
એ દૃષ્ટે આતમ ગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ ?...રે ભવિકા! ૨

નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વિણુ તિમ ધ્યાન તણું સુખ, કુણ જાણે નરનારી ?....રે ભવિકા! ૩

એહ દૃષ્ટિમાં નિર્મળ બોધે, ધ્યાન સદા હોય સાચું;
દૂષણ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રત્ન તે દીપે જાચું....રે ભવિકા! ૪

વિસભાગક્ષય, શાંતવાહિતા, શિવ મારગ ધ્રુવ નામ;
કહે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુયશ પરિણામ....રે ભવિકા! ૫

આઠમી પરા દૃષ્ટિઃ

ઢાળ આઠમી—'તુજ સાથે નહિં બોલું મારા વાહલા' એ દેશી.

દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણુંજી,
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણુંજી;
નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહીં અતિચારીજી,
આરોહે આરૂઢે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારીજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૧

ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેજી,
આસંગે વર્જિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણ લેખેજી;
શિક્ષાથી જેમ રતન નિયોજન, દૃષ્ટિ ભિન્ન ત્યમ એહોજી,
તાસ નિયોગે કરણ અપૂરવ, લહે મુનિ કેવલ-ગેહોજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૨

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથયોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૩

ઉપસંહાર

એ અડ દિઠ્ઠી કહી સક્ષેપે, યોગશાસ્ત્ર સંકેતેજી,
કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતેજી,
યોગીકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીજી,
અદ્વેષી ગુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રિય, દયાવત ઉપયોગીજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૪

શુશ્રૂષાદિક અડ ગુણ સપૂરણ, પ્રવૃત્તચક્ર તે કહિયેજી,
યમદ્વય લાભી પર દુગ અર્થી, આદ્ય અવંચક લહિયેજી;
ચાર અહિંસાદિક યમ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ થિર સિદ્ધિ નામેજી,
શુદ્ધ રુચે પાળે અતિચારહ, ટાળે ફલ પરિણામેજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૫

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રને, શ્રવણ શુદ્ધ પક્ષપાતજી,
યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાતજી,
શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમા અતર કેતોજી ?
ઝળહળતો સૂરજ ને ખજૂઓ, તાસ તેજમા તતોજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૬

ગુહ્ય ભાવ એ કહીએ તેહશુ, જેહશુ અંતર ભાજેજી,
જેહશું ચિત્ત પટતર હોવે, તેહશું ગુહ્ય ન છાજેજી,
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી,
ખમશે તે પડિત પરષદમા, મુષ્ટિપ્રહાર ને લાતોજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૭

સભા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદીસૂત્રે દીસેજી,
તે જાણી એ ગ્રંથ યોગ્યને, દેજો સુગુણ જગીશેજી;
લોક પૂરજો નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણરયણેજી,
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, વાચક યશને વયણેજી....દૃષ્ટિ આઠમી૦ ૮

